

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU DOKTORA PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

FEMİNİZM PERSPEKTİFİYLE
ÜREME HAKLARI

Nazmiye GÜVEYİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Tijen DÜNDAR SEZER

İZMİR-2023

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Feminizm Perspektifiyle Üreme Hakları” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

15/06/2023

Nazmiye GÜVEYİ

İmza

ÖZET
Doktora Tezi
Feminizm Perspektifiyle Üreme Hakları
Nazmiye GÜVEYİ

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı
Kamu Hukuku Programı

Kadınlar, geçmişte olduğu gibi günümüzde halen hem cinsiyete hem de toplumsal cinsiyete dayalı olarak ayrımcılığa uğramakta, ikincil ve görünmez addedilmektedirler. Üreme ise kadınların mağduriyet yaşamasına sebep olan önemli ve güncel bir meseledir. Bilindiği üzere, doğum kadın bedeninde vuku bulmaktadır. Toplumsal cinsiyet kapsamında ise üremenin neticesi olan annelik rolü ile çocuk bakımı görevinin genel olarak kadından beklenmesi söz konusudur. Bu yaklaşımda, kadının kamusal alandan dışlanması ve ev içi alana özgülenmesi amacı, üreme temelinde haklılaştırılmaya çalışılmaktadır. Feminizm, bahse konu sorunu gün yüzüne çıkaran ve kadınların bilinçlendirilmeleri için mücadele veren önemli bir ideoloji olarak görülebilmektedir. Diğer bir ifade ile feminizm, kadın haklarının savunulmasına düşünsel bir temel sağlayan önemli bir ideolojidir. Bu ideoloji sayesinde kadınların ikincil ya da eşitsiz statüleri eleştirilmekte, ataerkilliğin ve kadınlara biçilen toplumsal cinsiyete dayalı rollerin sorgulaması yapılabilmektedir.

Üremenin kadın bedeninde gerçekleşmesi, üreme ile ilgili hak ihlallerinin asli mağdurunun kadın oluşu, üreme (hakları) konusunun kadın haklarını odağına alan feminizm ışığında ele alınmasını haklılaştırmaktadır. Uluslararası insan hakları sözleşmeleri ve öncül belgeler kapsamında üreme haklarına bakıldığında, bu alandaki bağımsız bir sözleşmenin, bildirgenin ya da genel yorumun eksikliği fark edilebilmektedir. Bu eksikliğin, kadın hakları lehine, feminist bakış açısıyla tasarlanacak üreme hakları düzenlenmeleri ile

giderilebilmesi mümkündür. Bu bakımdan feminizmin kadın haklarının iyileştirilmesini savunan düşün birikimi, üreme hakları tasarımı açısından vazgeçilmez niteliktedir.

Nihayetinde, üreme haklarının kadın için, kadını olumlayıcı şekilde, kadın lehine, kadına dair özel hukuki düzenlemeler öngörülerek tasarlanması gerekmektedir. Kadın hakları ihlallerinin önünün alınması, ataerkil olmayan bir hukuk anlayışı ile tasarlanan ve spesifik olarak üreme haklarını konu edinen genel yorum, bildiri ya da sözleşme gibi müstakil hukuk düzenlemeleri ile mümkün olabilecektir. Bu bağlamda, benimsenen feminizm yaklaşımı ile üreme haklarının dinamik kapsamının ideal norm alanına yönelmesi amaçlanmakta ve çalışmada üreme haklarının kadın lehine öncelenmesi yönündeki gereklilik savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Feminizm, Üreme, Üreme Hakları, Kadın, Cinsiyet, Toplumsal Cinsiyet.

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy(PhD)
Reproductive Rights from the Perspective of Feminism
Nazmiye GÜVEYİ

Dokuz Eylul University
Graduate School of Social Sciences
Department of Public Law
Public Law Program

As in the past, women are subject to discrimination on the basis of both sex and gender, and they are considered secondary and invisible. Reproduction is an important and current issue that causes aggrievement of women. As is known, birth takes place in the female body. Within the scope of gender, the role of motherhood and the duty of childcare, which are the results of reproduction, are generally expected from women. In this approach, the aim of excluding women from the public sphere and confining them to the domestic sphere is tried to be justified on the basis of reproduction. Feminism can be seen as an important ideology that brings the aforementioned problem to light and struggles to raise the awareness of women. In other words, feminism is an important ideology that provides an intellectual basis for the defense of women's rights. Thanks to this ideology, the secondary or unequal status of women is criticized, and patriarchy and gender-based roles assigned to women can be questioned. The fact that reproduction takes place in the female body, that the main victim of reproductive rights violations is women, and that feminism focuses on women's rights justifies the consideration of reproduction (reproductive rights) in the light of feminism.

In the light of international human rights conventions and precedent documents, the lack of an independent convention, declaration or general comment about this field can be noticed. It is possible that this deficiency can be eliminated by the reproductive rights regulations that designed with a feminist

perspective in favor of women's rights. In this respect the ideas of feminism that advocate the improvement of women's rights are indispensable in terms of reproductive rights design.

Ultimately, reproductive rights should be designed for women in a way that affirms women in favor of women and by special legal regulations regarding women. Preventing violations of women's rights will be possible by individual legal arrangements such as general comments, declarations or contracts which are designed with a non-patriarchal understanding of law and specifically address reproductive rights. In this context, by adopted feminism approach within the thesis, it is aimed to direct the dynamic scope of reproductive rights to the ideal norm area and the necessity of prioritizing reproductive rights in favor of women is advocated.

Keywords: Feminism, Reproduction, Reproductive Rights, Woman, Sex, Gender.

FEMİNİZM PERSPEKTİFİYLE ÜREME HAKLARI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xviii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xx

GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FEMİNİZM PERSPEKTİFİNİN BELİRLENMESİ

I. FEMİNİZM KAVRAMININ TANIMI	5
A. Genel Açıklama	5
B. Feminizmin Etimolojik Anlamı	5
C. Doktrinde Feminizme Dair Mevcut Çeşitli Tanımlar	7
II. FEMİNİZME DAİR BAŞLICA ANAHTAR KAVRAMLAR	12
A. Genel Açıklama	12
B. Kadın	12
C. Patriarka (Ataerkillik)	17
D. Kamusal Alan- Özel Alan	19
E. Cinsiyetin Toplumsallaş(tırıl)ması: Toplumsal Cinsiyet (Gender)	23
III. FEMİNİZMİN TARİHİ GELİŞİMİ VE BAŞLICA ÇEŞİTLERİ	29
A. Genel Açıklama	29
B. Feminizmin Tarihi Gelişimi	34
1. Birinci Dalga Feminizm	34
a. Genel Olarak	34
b. Seçili Ülkelerde Gelişimi	37

(1)	Amerika Birleşik Devletleri (ABD)	37
(2)	İngiltere	41
(3)	Fransa	43
(4)	Almanya	45
(5)	Rusya	47
2.	İkinci Dalga Feminizm	48
3.	Üçüncü Dalga Feminizm	56
4.	Ara Değerlendirme	60
C.	Osmanlı ve Türkiye’deki Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış	61
D.	Feminizmin Başlıca Çeşitleri	78
1.	Genel Açıklama	78
2.	Liberal Feminizm	79
3.	Kültürel Feminizm	87
4.	Marksist Feminizm	91
5.	Radikal Feminizm	95
6.	Sosyalist Feminizm	102
7.	Postmodern Feminizm	106
8.	Ekofeminizm	110
9.	Varoluşçu Feminizm	114
10.	Fransız Feminizmi	115
11.	Diğerleri	117
IV.	FEMİNİZM AKIMLARININ KADIN ERKEK EŞİTLİĞİNE İLİŞKİN YAKLAŞIMLARI	124
A.	Genel Açıklama	124
B.	Eşitlik İlkesi: Şekli Eşitlik ve Maddi Eşitlik Anlayışı	125
C.	Kadın Erkek Eşitliği	129
D.	Eşitlik (Aynılık)/ Farklılık Dikotomisi	141
E.	Kadın Erkek Eşitliğini Sağlamaya Dair Dönüştürücü Eşitlik Anlayışı	152
F.	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği (Gender Equality) ve Toplumsal Cinsiyetin Anaakımlaştırılması (Gender Mainstreaming)	154
G.	Ayrımcılık Yasağı: Cinsiyete ve Toplumsal Cinsiyete Dair	165
H.	Eşitliğe Dair Kısa Bir Değerlendirme	172

İKİNCİ BÖLÜM
ÜREME BAĞLAMINDA FEMİNİZM PERSPEKTİFİNİN
DÜŞÜNSEL TEMELLERİ

I.	GENEL AÇIKLAMA	177
II.	KISACA BİLİNEREN TARİH ÖNCESİ DÖNEM VE İLK UYGARLIKLAR	177
III.	ANTİK YUNAN DÜŞÜN DÜNYASINDAKİ TEMELLER	178
	A. Antik Yunan'daki Genel Durum	178
	B. Platon (Eflatun, M.Ö. 427- M.Ö. 347)	181
	C. Aristoteles (M.Ö. 384- M.Ö. 322)	187
IV.	ANTİK ROMA'DAKİ TEMELLER	191
V.	ORTAÇAĞ DÜŞÜN DÜNYASINDAKİ TEMELLER	192
	A. Ortaçağ'daki Genel Durum	192
	B. Augustinus (354-430)	195
	C. Thomas Aquinas (1225-1274)	196
	D. Christine de Pizan (1363-1430)	198
VI.	YENİÇAĞ DÜŞÜN DÜNYASINDAKİ TEMELLER	198
	A. Genel Olarak	198
	B. Marie Le Jars de Gournay (1565-1645)	200
	C. Thomas Hobbes (1588-1679)	201
	D. John Locke (1632-1704)	203
	E. Mary Astell (1666-1713)	205
	F. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)	206
VII.	YAKINÇAĞ DÜŞÜN DÜNYASINDAKİ TEMELLER	210
	A. Genel Olarak	210
	B. Olympe de Gouges (1748-1793)	211
	C. I. Dalga Dâhilinde	212
	1. Mary Wollstonecraft (1759-1797)	212
	2. John Stuart Mill (1806-1873)	216
	3. Emma Goldman (1869-1940)	220

4.	Madeline Pelletier (1874-1939)	222
5.	Margaret Sanger (1879-1966)	222
6.	Marie Charlotte Carmichael Stopes (1880-1958)	225
D.	II. Dalga Dâhilinde	226
1.	Simone de Beauvoir (1908-1986)	226
2.	Betty Friedan (1921-2006)	232
3.	Gisele Halimi (1927-2020)	236
4.	Adrienne Rich (1929-2012)	238
5.	Kate Millett (1934-2017)	240
6.	Germaine Greer (1939 -)	245
7.	Juliet Mitchell (1940-)	247
8.	Rosalind Pollack Petchesky (1942-)	251
9.	Alison Mary Jaggar (1942-)	255
10.	Nancy Chodorow (1944-)	256
11.	Elisabeth Badinter (1944-)	259
12.	Ann Oakley (1944-)	262
13.	Shulamith Firestone (1945-2012)	266
E.	III. Dalga Dâhilinde	272
1.	Catharine A. MacKinnon (1946-)	272
2.	Judith Butler (1956-)	278
VIII.	DEĞERLENDİRME	280

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜREME HAKLARININ TEORİK ÇERÇEVESİ

I.	GENEL AÇIKLAMA	282
II.	KAVRAM	283
A.	Genel Açıklama	283
B.	Üreme	283
C.	Üreme Hakları	287
D.	Üreme Haklarına Dair İlgili Bazı Temel Kavramlar	291
E.	Korunması Gereken Hukuki Bir Değer Olarak Üreme	303

III. ÜREME HAKLARININ GELİŞİMİ	306
IV. ÜREME HAKLARININ HUKUKİ NİTELİĞİ	324
V. ÜREME HAKLARININ SÜJESİ	334
VI. ÜREME HAKLARININ KAPSAMI	339
A. Kapsama Dair İki Farklı Görüş: Dar Anlamda Üreme Hakları ile Geniş Anlamda Üreme Hakları Yaklaşımları	339
1. Dar Anlamda Üreme Hakları Yaklaşımı	339
2. Geniş Anlamda Üreme Hakları Yaklaşımı	340
B. Üreme Hakları Kataloğu	342
C. Ön Değerlendirme: Üreme Haklarının Kapsamına Dair	350
VII. ÜREME HAKLARININ SINIRLANDIRILMASI	352
VIII. ÜREME HAKLARININ İHLALİ	355
IX. ÜREME HAKLARI VE İLİŞKİLİ HAK VE ÖZGÜRLÜKLER	358
A. Genel Açıklama	358
B. Çocuk Sahibi Ol(ma)ma Hakkı	361
C. Yaşam(a) Hakkı	366
D. Eşitlik (Hakkı) ve Ayrımcılık Yasağı	369
E. Özel Hayata Saygı Gösterilmesi Hakkı	373
F. İfade Özgürlüğü	376
G. Eğitim Hakkı	377
H. Evlenme Hakkı	380
İ. Dernek Kurma ve Toplantı Özgürlüğü	381
J. İşkence, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele ya da Ceza Yasağı	384
K. Sağlık Hakkı	388
L. Bilimsel Gelişmelerden Yararlanma Hakkı	395
M. Maddi ve Manevi Varlığı Koruma ve Geliştirme Hakkı	398
N. Çalışma Hakkı	401
O. Ara Değerlendirme	404
X. ÜREME HAKLARI KONUSUNDA DEVLETİN BAŞLICA YÜKÜMLÜLÜKLERİ	404
A. Genel Açıklama	404
B. Devletin Negatif Yükümlülüğü	411

C. Devletin Pozitif Yükümlülüğü	412
XI. DEĞERLENDİRME	415

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMELERİNDE
ÜREME HAKLARI

I. GENEL AÇIKLAMA	418
II. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER KAPSAMINDA	419
A. Genel Açıklama	419
B. Kölelik, Köle Ticareti, Köleliğe Benzer Uygulama ve Geleneklerin Ortadan Kaldırılmasına Dair Ek Sözleşme	421
C. Evliliğe Rıza, Asgari Evlilik Yaşı ve Evliliklerin Kaydı Hakkında Sözleşme	421
D. Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme	423
1. Genel Olarak	423
2. İnsan Hakları Komitesi Genel Yorumlarında	426
3. İnsan Hakları Komitesi'nin Üreme Haklarına Dair Kararları	435
E. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme	446
1. Genel Olarak	446
2. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Genel Yorumlarında	449
F. Çocuk Hakları Sözleşmesi	469
1. Genel Olarak	469
2. Çocuk Hakları Komitesi Genel Yorumlarında	474
G. Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme	484
1. Genel Olarak	484
2. Engelli Hakları Komitesi Genel Yorumlarında	488
H. Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme (CEDAW)	493
1. Genel Olarak	493

2.	CEDAW Komitesi'nin Üreme Hakları Bakımından Önem Arz Eden Genel Tavsiyeleri	500
3.	CEDAW Komitesi'nin Üreme Haklarına İlişkin Öne Çıkan Kararları	523
İ.	Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına Dair Uluslararası Sözleşme	538
J.	İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme	539
III.	BÖLGESEL DÜZEYDE	545
A.	Avrupa Konseyi Kapsamında	545
1.	Genel Açıklama	545
2.	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi	547
a.	Genel Olarak	547
b.	AİHM'in Üreme Haklarına Dair Öne Çıkan Kararları	548
(1)	Doğum Öncesi Tıbbi Testlere Dair	549
(2)	Yasal Kürtaja Erişime Dair	550
(3)	Üremede Bilimsel Araştırmaya Dair	562
(4)	Doğum Yöntemine Dair	563
(5)	Yardımcı Tedavi Yöntemlerine Dair	568
(6)	Kısırlaştırmaya Dair	584
(7)	Üreme Eğitime Dair	593
(8)	Ebeveynlik İzni ve Ödeneğine Dair	594
(9)	Anne Sağlığı ve Bakımına Dair	599
3.	Avrupa Sosyal Şartı	600
a.	Genel Olarak	600
b.	Avrupa Sosyal Haklar Komitesi'nin Üreme Haklarına İlişkin Kararı	603
4.	İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi	604
5.	Kadınlara Dair Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi	607
6.	Bakanlar Komitesi Tavsiye Kararları Işığında	609
B.	Amerikan Devletleri Örgütü Kapsamında	613

1.	Genel Olarak	613
2.	Belgeler	615
a.	Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirgesi	615
b.	Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi (<i>San Jose Paktı</i>)	617
c.	Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Ek Protokol (<i>San Salvador Protokolü</i>)	621
d.	Kadınlara Yönelik Şiddetin Önlenmesi, Cezalandırılması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Amerikalılar Arası Sözleşme (<i>Belém do Pará Sözleşmesi</i>)	623
e.	Kadınlara, Kızlara ve Ergenlere ve Bunların Cinsel ve Üreme Haklarına Yönelik Şiddete İlişkin Bildirge	628
f.	Amerikan Sosyal Şartı ve Amerikan Sosyal Şartı'n Eylem Planı	634
3.	Başvurular	636
C.	Afrika Birliği Kapsamında	648
1.	Genel Olarak	648
2.	Belgeler	649
a.	Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (<i>Banjul Şartı</i>)	649
b.	Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın Afrika'da Kadınların Haklarına Dair Protokolü (<i>Maputo Protokolü</i>)	652
c.	Üreme Haklarına Dair Önemli Bir Karar	657
IV.	DEĞERLENDİRME	659

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRK HUKUKUNDA ÜREME HAKLARI

I.	GENEL AÇIKLAMA	664
II.	TÜRKİYE'DE GEBELİĞİN SONLANDIRILMASININ TARİHİ SÜRECİ	667
A.	Genel Olarak	667
B.	Yasak Dönem	668

C.	Geçiş Dönemi	669
D.	Serbest Dönem (1983'ten İtibaren)	673
III.	POZİTİF HUKUK KAPSAMINDAKİ DÜZENLEMELER	674
A.	Genel Olarak	674
B.	1982 Anayasası Kapsamında Üreme Haklarına Dair Düzenlemeler ve Sınırlandırma Rejimi	674
1.	1982 Anayasası'nda Üreme Haklarına Dair Düzenlemeler	674
2.	1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması Rejimi	678
C.	Milletlerarası Sözleşmeler (90. Madde)	682
D.	2827 Sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun, İlgili Tüzük ve 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu	683
E.	1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu	689
F.	Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik (2014)	691
G.	Diğer Mevzuat	695
H.	Ara Değerlendirme	702
IV.	TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARI İŞİĞİNDE	705
A.	Genel Olarak	705
B.	Norm Denetimi Kapsamında	708
1.	Doğum Yöntemine Dair (İptal Davası): 3.10.2013 Tarih ve 2012/103 E. ve 2013/105 K. Sayılı Karar (Umumi Hıfzıssıhha Kanunu m. 153/2)	708
2.	Üreme Yeteneğine Dair (İtiraz Yolu)	715
a.	29.11.2017 Tarih ve 2015/79 E. ve 2017/164 K. Sayılı Karar (Türk Medeni Kanunu m. 40/2)	715
b.	29.11.2017 Tarih ve 2017/130 E. ve 2017/165 K. Sayılı Karar (Türk Medeni Kanunu m. 40/1)	717
C.	Bireysel Başvuru Kapsamında	719
1.	Doğum Yöntemine Dair Bireysel Başvuru Kararları	719
2.	Yardımcı Tedavi Yöntemine (Tüp Bebek) Dair Bireysel Başvuru Kararları	726

3.	Yasal Kürtaja Dair Bireysel Başvuru Kararları	729
4.	Kısırlaştırmaya Dair Bireysel Başvuru Kararları	734
5.	Doğum Kontrol Yöntemlerine Dair Bireysel Başvuru Kararı	737
V.	ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA ÜREME HAKLARINA DAİR KONULARIN ANAYASA M. 17 VE M. 20 KAPSAMINDA DEğERLENDİRİLMESİ SORUNU	740
VI.	DEğERLENDİRME	745
	SONUÇ	748
	KAYNAKÇA	765

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AmeİHB	<i>American Declaration of the Rights and Duties of Man (Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirgesi)</i>
AmeİHK	<i>Inter-American Commission on Human Rights (Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu)</i>
AmeİHM	<i>Inter-American Court of Human Rights (Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi)</i>
AmeİHS	<i>American Convention on Human Rights (Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi)</i>
Any.	Anayasa
AYM	Anayasa Mahkemesi
BD	Büyük Daire
Bkz./ bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
CEDAW	<i>Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme</i>
CSÜS	Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı
Çev.	Çeviren(ler)
ÇHS	<i>Çocuk Hakları Sözleşmesi</i>
ÇHKom	<i>Çocuk Hakları Komitesi</i>
Der.	Derleyen(ler)
dn.	Dipnot
E.	Esas
Ed.	Editör(ler)
ESKHUS	<i>Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme</i>
ESKHKom	<i>Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi</i>
Haz.	Hazırlayanlar
ICPD	<i>International Conference on Population and Development (Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı)</i>

IPPF	<i>The International Planned Parenthood Federation (Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu)</i>
IVF	<i>In Vitro Fertilization (Tüp Bebek Uygulamaları)</i>
İHEB	İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
İÖGT	İmplantasyon Öncesi Genetik Teşhis
K.	Karar
karş.	Karşılaştırınız
KEP	<i>Kahire Eylem Programı</i>
m.	Madde
MSHUS	Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
M.Ö.	Milattan Önce
NPHK	Nüfus Planlaması Hakkında Kanun
OAS	<i>Organization of American States (Amerikan Devletleri Örgütü)</i>
par.	Paragraf
PEP	<i>Pekin Eylem Platformu</i>
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan Sayfaya
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TCK	Türk Ceza Kanunu
TDK	Türk Dil Kurumu
UHK	Umumi Hıfzıssıhha Kanunu
UNFPA	<i>United Nations Population Fund (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu)</i>
ÜYTE	Üremeye Yardımcı Tedavi
WHO	<i>World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)</i>

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Yumurtanın olgunlaşması ve döl lenmesi

s. 295

GİRİŞ

Öncelikle belirtmek gerekir ki bu çalışma *kadınların* üreme haklarına ilişkindir. Her ne kadar erkeklerin de üreme hakları olsa da biyolojik üremenin kadın bedeninde vuku bulması göz önünde bulundurularak çalışma, kadın odağında kaleme alınmıştır. Böylece, çalışma konusunun kadına özgü niteliği gereği üreme hakları konusu kadınlar özelinde irdelenmektedir.

Çalışmada yöntem olarak şöyle bir yol izlenmiştir: Çalışmaya, kadınların üreme haklarını okumak için gereken “kadın odaklı” yaklaşımı sağlayacak olan feminizm ideolojisinin ele alınması ile başlanılmış ve devamında kronolojik olarak feminizm perspektifinin üreme özelindeki düşünsel birikimi konunun “Niçin?”ini anlamaya yönelik ele alınmıştır. Ardından üreme haklarının kuramsal yönü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha ziyade soyut olarak yapılmaya çalışılan belirlemelerin akabinde, konunun “Nasıl?”ını ortaya koymak üzere uluslararası alanda, esasen insan hakları sözleşmeleri ve uygulamaları kapsamında irdelemede bulunulmuştur. Son bölümde ise Türk Hukuku kapsamında üreme haklarının, pozitif düzenlemelerdeki görünümü ve korunmasına dair Anayasa Mahkemesi kararları üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Böylelikle çalışma konusuna dair soyut ve somut durumun, bir madalyonun iki yüzü şeklinde birbirini tamamlaması hedeflenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın kapsamı hem süje bakımından *kadına*, hem de esasen insan hakları alanındaki bağlayıcı belgeler niteliğiyle ilgili *insan hakları sözleşmelerine* odaklanılarak çizilmiştir.

Bilinen tarih boyunca, eşitsiz bir toplum yapısı süre gelmiştir. Bir diğer ifadeyle insanlar, hiyerarşik bir yapılanmanın içerisinde konumlan(dırıl)mıştır. Bu kapsamda da kadının, köle/bağımlı/ikincil/aşağı/öteki olarak addedilmesi söz konusudur. Kadınlar erkeğe göre eksik birer cins olarak görülmüştür. Kadınlar ise haklı mücadelelerinde bu yanlış algıyı yıkma çabasındadırlar. Bu süreçte kadınlar, kendilerine (liberalizm gibi) ideolojik zeminler bularak farklı düşünce akımlarından faydalanan feminizm kapsamında hak mücadelelerini sürdürmektedirler.

Tez kapsamında esasen biyolojik açıdan üreme¹ kastedilmektedir. Bir diğer anlatımla doğum süreci (doğum öncesi, doğum ve ilgisi dahilinde sadece doğum sonrası) dahilinde üreme haklarına odaklanılmaya çalışılmıştır.

Üremenin, toplumsal ve siyasal boyutları olmakla beraber, hukuki boyutu da söz konusudur. Zira üreme kişiyi (çalışma hayatında kadını), aileyi ve millet unsuru bünyesinde nüfus dâhilinde devleti de ilgilendiren müşterek bir konudur. Kendi içinde barındırdığı çok boyutlu niteliği üreme konusunun önemini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, üremenin kadın bedeninde gerçekleşmesi göz önüne alındığında kadının üreme özelinde hukuken korunması gerekliliği belirginleşmektedir. Bahse konu korumanın ise hukuki düzlemde üreme hakları eliyle gerçekleşebilmesi mümkündür.

Çalışma kapsamında, üreme haklarının içerdiği çok boyutluluğa dair bir sınırlama aracı olarak feminizm perspektifine başvurulmaktadır. Bir diğer ifadeyle tek bir çalışmaya sığamayacak kadar geniş olan, çok boyutlu niteliği haiz üreme haklarının feminizm perspektifi ile sınırlandırılması, kapsam problemine dair bir çözüm olarak, konuyu sınırlandırmakta ve meseleyi monografik olarak çalışılabilir bir niteliğe büründürmektedir. Diğer taraftan konunun kadın lehine ele alınması için de feminizm, gerekli olan düşünsel birikim kaynağını sağlamaktadır.

Çalışma dahilinde üreme yetisi (ve uzantısı annelik) kadın lehine dönüştürülmek üzere yeniden okunması gereken bir öge olarak ele alınmaktadır. Bilinen tarihi süreçte, üremenin kadın aleyhine bir unsur olarak kullanıldığı tecrübe edilmiştir. Eril egemen kültür içinde kadını kamusal alanda görünmez kılmak üzere, toplumun kadını özel alana yönelik kalıplara sıkıştırması, büyük ölçüde üreme temelinde şekillenmektedir.

Çağdaş hukuk anlayışında üreme haklarına, kadına yönelik sınırlamaların kadını olumlayıcı düzenlemeler vasıtasıyla ortadan kaldırılması temel amacıyla yaklaşmak gerekir. Dolayısıyla çağdaş hukuk yaklaşımının, üreme olgusunu feminizm perspektifiyle ve bu perspektifin temel vurgusu olan kadın lehine yaklaşımla ele almayı gerekli kıldığını söylemek hatalı olmayacaktır.

¹ Geniş anlamda üreme kapsamına -çocuk sahibi olma dahilinde- evlat edinme yolu ile çocuk sahibi olma da girmektedir. Ancak çalışma kapsamında üreme, yalnızca biyolojik yollarla üremeyi işaret edecek şekilde ele alınmaktadır.

Çalışma, kadın biyolojisinden kaynaklandığı düşünülen ikincil statünün değişmez bir kader olduğu fikrine karşı bir tavır ile (biyolojik determinizm aşılma suretiyle) hukuki, sosyal, ekonomik faktörlerin bütünsel etkinliği çerçevesinde bir bakış açısı oluşturmayı hedeflemektedir. Bu sayede gerekli dönüşümlerin gerçekleştirilmesi adına feminist savaşımın önemi belirginleşmektedir.

Kısaca değinilen nedenler ışığında, feminizm yaklaşımı özetle kapsayıcı bir analiz girişimi olarak nitelendirilebilir. Feminizm ve üreme hakları kesişiminin temel konuları arasında *kadının üreme hakkı, sağlıksal olarak yasal kürtaj hakkı, doğum kontrolü, doğurganlık tedavilerine erişim, doğum izni, işyerinde annelere yapılan ayrımcılık, kadının üreme sağlığına dair gerçekleştirilen ilerlemeler* gibi çalışma konusuna dâhil pek çok mesele yer almaktadır. Bu bağlamda feminizm, üreme ve kadın özelindeki kesişim ön plana çıkmaktadır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm çalışmanın temelini oluşturan feminizm ideolojisini konu edinmektedir. Bu bölümde öncelikle, feminizme dair temel kavramlar üzerinde durularak feminizmin gelişimi ve çeşitleri ele alınmaktadır. Ardından eşitlik ve ayrımcılık kapsamında, kadınların cinsiyete ve toplumsal cinsiyete dayalı mağduriyetleri meselesi irdelenmektedir.

İkinci bölüm, erkekler karşısında kadınların eşitsiz bir pozisyonda algılanmalarına yol açan düşünce ve uygulamalara karşılık ortaya atılan müspet fikirleri tarihsel bir perspektifle ele alma düşüncesiyle şekillendirilmiştir. Bu bölüm kronolojik bir şekilde kaleme alınmaktadır. Böylece ikinci bölüm kapsamında kadın ve üreme konusunda öne çıkan düşünürlerin görüşlerine kronolojik olarak yer verilmektedir.

Üçüncü bölüm ise çalışmanın ana konusu olan üreme haklarını teorik bir şekilde ortaya koyma amacına yönelmektedir. Bu bağlamda üreme haklarının kapsamı ve üreme hakları ile ilgili haklar açıklanmaya çalışılmaktadır. Üçüncü bölümde son olarak, üreme haklarının asli muhatabı olan devletin yükümlülüklerine yer verilmektedir.

Dördüncü bölüm kapsamında ise üreme hakları, öncelikle evrensel nitelikteki Birleşmiş Milletler'in insan hakları sözleşmeleri kapsamında ele alınmaktadır. Ardından bölgesel nitelikteki Avrupa Konseyi'nin insan haklarına dair sözleşmeleri,

Amerikan Devletleri Örgütü kapsamında ve Afrika Birliği dahilinde üreme haklarına yönelik düzenlemeler, genel yorumlar ve içtihatlar üzerinde durulmaktadır.

Beşinci bölüm ise Türk Hukuku'nda üreme haklarına yöneliktir. Bu kapsamda Türk Hukuku'ndaki üreme haklarına dair tarihi sürece değinildikten sonra pozitif hukuk kapsamındaki cari düzenlemelere yer verilmektedir. Anayasa Mahkemesi kararları kapsamında üreme hakları ile ilgili kararlar ele alınarak bölüm tamamlanmaktadır. Devamında, sonuç başlığı altında ise çalışma kapsamında ulaşılan üreme haklarına ilişkin cari problemler ve bu problemlere yönelik yapıcı eleştiri ve çözüm önerilerine yer verilmek suretiyle çalışma sonlandırılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

FEMİNİZM PERSPEKTİFİNİN BELİRLENMESİ

I. FEMİNİZM KAVRAMININ TANIMI

A. Genel Açıklama

Feminizm geçirmiş olduğu evrim sürecinde, çeşitli kişiler, gruplar ve toplumlar tarafından kimi zaman olumlu kimi zaman ise olumsuz birtakım değerlendirmelere konu edilmiştir. Geline nokta ise feminizm hareketinin, kadın haklarının korunması bakımından göz ardı edilemeyecek boyutta büyük bir önemi haiz olduğunu söylemek mümkündür.

Kadına karşı yaşanan psikolojik, fiziksel, ekonomik temelli şiddete ve cinsiyet ayrımcılığına karşı olan feminizm, kadınların özgürlüğü adına mücadele göstermektedir. Bu noktada, verilen mücadelenin daha iyi anlaşılması için feminizmin anlamını daha iyi kavramak gerekmektedir. Nitekim feminizm hususunda kavramsal bir karmaşanın yaşanması ve (kadın haklarından yana olup feminist olmamakla kendini ifade edenler şeklindeki örnekte görüldüğü gibi) bilinçli/ bilinçsiz bir şekilde anlatılmak istenilenden farklı bir imaj çizilmeye çalışılması da söz konusudur². Bu sebeple öncelikle kavramsal açıdan feminizm ele alınmaya çalışılacaktır.

B. Feminizmin Etimolojik Anlamı

Etimolojik bakımdan *feminizmin*, Latince *kadın* manasına gelen *femina* kelimesinden türediği kabul edilmektedir³. Fransızcada *femme* (*kadın*) kökünden türeyen *le féminisme* kelimesinin kullanımına, yaklaşık olarak 1840’larda rastlanabilmektedir⁴. İngilizcede ise ilk olarak 1890’lı yıllarda, *kadıncılık* anlamına

² Necla Arat, **Feminizmin ABC’si**, 3’üncü Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2017, (Feminizm), s. 25.

³ Ayşe Sevim, **Feminizm**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 7.

⁴ Andree Michel, **Feminizm**, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, Tarihsiz, s. 6. Toplumun gelişmesi için kadınlara daha çok özgürlük verilmesini savunan *Charles Fourier* (1772–1837) tarafından *feminizm* kelimesinin ilk kez kullanıldığı belirtilmektedir. Gisela Notz, **Feminizm**, Çev.

gelen *womanism* kelimesi kullanılmıştır⁵. Zamanla *womanism* kelimesi terkedilerek yerine *feminism* ifadesinin kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Günümüze gelindiğinde ise İngilizceye de *feminism* ifadesi açıkça yerleşmiş bulunmaktadır⁶.

Feminizm, kısaca değinilen isim hali yanında zaman içinde sıfat halini de türeten bir kavramdır. Bu bağlamda feminizme inanan ve feminizmi destekleyen kişiyi ya da feminizm yanlısı bir görüşü yahut tutumu nitelemek veya belirtmek için *feminist*⁷ kelimesi kullanılmaktadır. *Feminist* ifadesi de Fransızcadan (*féministe*) Türkçeye yerleşmiş bir kavram halini almıştır⁸.

Feminizm, Türk Dil Kurumu (TDK) Sözlüğü'ndeki anlamıyla, “*Toplumda kadının haklarını çoğaltma, erkeğinkiler düzeyine çıkarma, eşitlik sağlama amacını güden düşünce akımı*” olarak ifade edilmektedir. Bahse konu tanımın devamında ise feminizm kelimesi, kısaca “*kadın hareketi*” şeklinde de özetlenmektedir⁹. Bir diğer sözlük (*Robert Sözlüğü*) kapsamında ise feminizm bu kez, “... *kadınların toplum içindeki rolünü ve haklarını genişletmeyi öngören bir doktrin...*” olarak tanımlanmaktadır¹⁰. TDK tanımında olduğu gibi bu tanım da kavramın odak noktası olarak kadın haklarının gelişimi hususunu vurgulamaktadır. Bu itibarla her iki tanım dâhilinde feminizmin özetle, *kadın haklarının gelişmesi hedefine yönelen bir idealin ifadesi* olarak betimlenebilmesi mümkündür.

Kısaca değinilmeye çalışılan sözlük anlamları yanında, feminizme dair doktrinde yer alan belirli tanımları da elverdiği ölçüde irdelemek kanaatimizce kavramın anlaşılabilmesi bakımından fayda sağlayacaktır.

Sinem Derya Çetinkaya, 2'nci Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2018, s. 35; Susan K. Grogan, **French Socialism and Sexual Difference**, Palgrave Macmillan, London, 1992, s. 20.

⁵ Sevim, s. 7.

⁶ **Oxford Wordpower Dictionary**, Ed. Sally Wehmeier, Oxford University Press, Oxford, 1995, s. 233.

⁷ Her ne kadar kadın hakları mücadelesi çok boyutluluk arz etse dahi bu mücadele ancak hukuki bir boyut kazanması halinde neticelendirilebilmektedir. Bu bağlamda *feminist teori* ile *hukuku*, *feminist hukuk teorisi* ile de *feminist teori* ve *kadın hareketini* bağımsız olarak düşünmemek gerekir. Fatma İrem Çağlar Gürgey, ““Feminist Hukuk Teorisi” Nedir? ” **Hukuk Kuramı**, Cilt:1, Sayı: 5, 2014, ss. 28-44. s. 29. *Feminist hukuk teorisi* kavramı için ayrıca bkz. **Oxford Dictionary of Law**, 7'nci Baskı, Ed. Jonathan Law ve Elizabeth A. Martin, Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 228.

⁸ Türk Dil Kurumu, “Feminist”, **Büyük Türkçe Sözlük**, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5a7b8fd3f3ba72.29806629, (07.02.2018); **Oxford Wordpower Dictionary**, s. 233.

⁹ Türk Dil Kurumu, “Feminizm”, **Büyük Türkçe Sözlük**, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5a7b7f61b9b5aa5.23861863, (07.02.2018).

¹⁰ Michel, s. 6.

C. Doktrinde Feminizme Dair Mevcut Çeşitli Tanımlar

Var olan bir sorunu anlamlandırmak ve ifade edebilmek adına kavramsallaştırmak gerekir. Bu sebeple en kısa ve geniş anlamıyla kadın sorununa çare bulmak adına, feminizm kavramı pek çok tanımlamaya konu olmuştur. Bununla birlikte *Ramazanoğlu*, her ne kadar feminizmin pek çok tanımı yapılsa da (bir diğer ifadeyle çok sayıda anlamları geliştirilse de) feminizmi genel bir tanımlamaya maruz bırakmanın kafa karıştırıcı olacağını belirtmektedir. Yazar bu durumun temel sebebini ise kadınlar adına mücadelede bulunanların düşünce ve politik gayelerinin farklı olmasına bağlamaktadır. Nitekim 19'uncu yüzyılda Avrupa ve Amerika'da gelişen feminist hareketlerin işçi sınıfını ya da orta sınıfı baz alması hasebiyle sosyalist veya liberal diye ikiye ayrılması, bazı mücadelelerin beyaz kadınlara hasredilmesi, bazılarının ise kadınlar kadar siyahlar ve işçi kadın sınıfı adına da verilmesi gibi durumlar yazar tarafından öne sürülen bu görüşe örnek olarak gösterilebilmektedir¹¹. Dolayısıyla söz konusu çeşitlilik halinin, feminizmi tanımlamayı güçleştirdiğini söylemek mümkündür.

Öğretide yapılan bir tanım dâhilinde feminizm, “... *cinslerin (kadın ve erkek) eşitliği kuramına dayanan kadınlara eşit haklar isteyen temelde kadın ile erkek arasındaki iktidar ilişkisini değiştirmeyi amaçlayan bir siyasal akımdır*”. Tanımın devamında bahsi geçen akım, “... *(kadınların) ... kurtuluş hareketinin öğretisi...*” olarak belirtilmektedir¹². Tanım ışığında kadın ve erkeğin eşitsizliğinin, kadınların var olan ikincil konumunun eşit haklar vasıtası ile giderilmesi hususu vurgulanmaktadır. Ayrıca tanıma bir unsur olarak iktidar olgusunun dâhil edilmesi, kadınların bireyselliği bakımından müspet bir etkiye sahiptir. Erkeğin kadın üzerinde iktidar kurması hasebiyle kadınların baskı altında olduklarını, kadınların içinde bulundukları bu menfi durumun, mezkûr iktidarın yanlış olduğunu görüp öne sürerek ve eril iktidarı dağıtarak giderilebileceğini ve böylelikle kadınların özgürleşebilmelerinin mümkün olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Çaha'ya göre ise feminizm, “... *kadın/ erkek arasındaki ayrımın sona erdirmeyi, yerine kadınsı üstünlüğünü ve erkek merkezli toplumsal normları sona erdirmeyi, yerine kadınsı*

¹¹ Caroline Ramazanoğlu, **Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri**, Çev. Mefkure Bayatlı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 23-24.

¹² Arat, Feminizm, s. 29.

*değerleri ikame etmeyi amaçlayan bir siyasal hareket olarak gelişmektedir...”*¹³. Tanım, toplumda eril bir üstünlüğün varlığına dikkat çekmekle kalmayıp mevcut eril nitelikteki toplumsal düzen kurallarını kadın merkezli hale getirme gayretine de dikkat çekmektedir.

Özbudun ise feminizmi, “...Avrupa insanının feodal anonimlikten, kapitalizm birey’ine yöneldiği 17. yüzyıl Batısı’nda kadının ruhu olup olmadığını tartışan klerikalizme karşı kadının da insan olduğu, erkekle eşit imkânlarla kavuşturulduğu anda erkeğe denk bir zihinsel kapasite (ve giderek toplumsal etkinlik) gösterebileceği savının ifadelendirilişi...” şeklinde belirtmektedir¹⁴. Tanım kapsamında yazar, kadınların erkeklerle eşit imkânlarla ulaşamamasından ötürü ikincil bir konumda olduğuna ve bu durumun kadınlara da eşit imkânlar tanınarak aşılabileceği hususuna dikkat çekmektedir.

Güriz’e göre feminizm, “... bir yandan kadınlara erkeklerle eşit haklar ve fırsatlar tanınmasını ve kadınlara karşı olan ayrımcılığın ortadan kaldırılmasını, diğer taraftan kadınların erkeklerden farklı olduğunu ve bu farklılığın göz önünde bulundurulması gerektiğini savunan sosyal, politik ve hukuki akım...” şeklinde ifade edilmektedir¹⁵. Esas itibarıyla söz konusu tanım, hem kadınların farklılığını hem kadınların eşitliğini hem de kadınlara karşı yapılan ayrımcılığı konu alması bakımından kapsayıcıdır. Bununla birlikte tanım kapsamında özellikle farklılık hususunun dikkate alınması vurgusunda bulunmaktadır.

Çakır, feminizmi, “... kadınların kendilerini baskı altına alan düzeni algılama, politik olarak tanımlama ve ona karşı mücadele yöntemleri geliştirme...” şeklinde tarif etmektedir¹⁶. Tanım, kadınların farkındalığı ve özellikle savaşımı unsurlarına vurgu yapması yönünden dikkat çekicidir. Başka bir ifadeyle kadınlar, uğruna savaşımında bulundukları gayeyi, öncelikle idrak etmelidirler. Ardından bu idrak çerçevesinde geliştirdikleri usule göre meşru bir mücadeleye girişmelidirler. Yazar, bir diğer eserinde ise kadın hareketini “... çıkış noktası açısından bir özgürlük

¹³ Ömer Çaha, **Sivil Kadın: Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2017, (Sivil Kadın), s. 43.

¹⁴ Sibel Özbudun, **8 Mart’tan 8 Mart’a mı?**, Diyalektik Yayınları, İstanbul, 1995, (8 Mart), s. 208.

¹⁵ Adnan Güriz, **Feminizm, Postmodernizm ve Hukuk**, 2’nci Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011, ss. 13-14.

¹⁶ Serpil Çakır, “Feminizm Ataerkil İktidarın Eleştirisi”, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, 7’nci Baskı, Der. H. Birsen Örs, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, (Feminizm), s. 416.

ve eşitlik hareketi...” olarak belirtmektedir. Bu hareketin, tarihi süreçte yolunu bularak kendi ideolojisini feminizm kavramıyla tayin ettiği de yazar tarafından eklenmektedir¹⁷.

Hooks ise en yalın biçimiyle feminizmi, “... cinsiyetçiliği, cinsiyetçi sömürüyü ve baskıyı sona erdirmeye çalışan bir hareket...” şeklinde tanımlamaktadır¹⁸. Dolayısıyla bu tanımla ile yazar, feminist hareketin erkek düşmanlığı ile ilgisinin olmadığını vurgulama gayesindedir. Asıl sorunun merkezinde ise cinsiyetçiliğin yer aldığı ortaya konularak (erkek veya kadın olsun) herkesin doğuştan cinsiyetçi mülahaza ve eylemi kabul etmek üzere toplumsallaştırıldığına yazar tarafından dikkat çekilmektedir.

Eril iktidar karşısındaki konumundan kurtulmak için kadınların verdikleri mücadelelerin kolektif hareketi olarak feminizm¹⁹; kadın haklarının ve kadınların sosyal, politik, ekonomik olarak erkeklerle eşitliğinin savunulması olarak da tanımlanmaktadır²⁰. Tanımda özellikle eşitliğe vurgu yapıldığı görülmektedir. Fakat bazı feministler, erkeklerle eşitliğe değil kadınların erkeklerden farklı olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Bazı feministler ise baskıdan kurtulma isteğinde ve çabasında olup ne eşitliğe ne de farklılığa önem verirler. Bir diğer görüşe göre ise feminizmin kadınları geliştirmeyi gaye edindiği kabul edilmeyip kadın olmanın kadını ikincilleştirdiği ve asıl gayenin kadınlığın yok edilmesi olduğu öne sürülmektedir²¹. Dolayısıyla feminizmin gayesi hususunda sağlanmış bir mutabakattan bahsedilmesi mümkün görünmemektedir. Geliştirilen söz konusu farklı yaklaşımlar nedeniyle Delmar, tek bir feminizmden ziyade feminizmin çoğulluğundan bahsetmenin daha uygun olacağını belirtmektedir²².

¹⁷ Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, 5’inci Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, (Osmanlı), s. 55.

¹⁸ Bell Hooks, **Feminizm Herkes İçindir: Tutkulu Politika**, 4’üncü Basım, Çev. Ece Aydın, Berna Kurt, Şirin Özgün ve Aysel Yıldırım, Bgst Yayınları, İstanbul, 2016, (Feminizm), s. 9.

¹⁹ Dominique Fougeyrollas-Schwebel, “Feminist Hareketler”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 155.

²⁰ Roger Scruton, **A Dictionary of Political Thought**, Macmillan Press, London, 1982, s. 171.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Alison Stone, **Feminist Felsefeye Giriş**, Çev. Yonca Cingöz ve Bilge Tanrısever, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2016, ss. 19-20.

²² Rosalind Delmar, “What is Feminism?”, **What is Feminism?**, Ed. Juliet Mitchell ve Ann Oakley, Pantheon Books, New York, 1986, s. 9.

MacKinnon ise feminizmi bir *iktidar kuramı* olarak değerlendirmekte ve bununla birlikte bir *devlet kuramı* olarak görmemektedir²³. Buna koşut bir şekilde, kadınların baskı altına alınmalarının hiyerarşik olarak bir iktidar ilişkisi oluşturduğunu ve erkekler tarafından bağımlı kılınan kadınların, feminizm dâhilinde, ataerkil temelli iktidara karşı bir duruş sergilediklerini söylemek mümkündür.

Çakır'a göre ise feminizm; "...ideolojik olarak özgül, politik olarak özerk bir harekettir"²⁴. Yazar, feminizmi salt kadına ilişkin olarak ideoloji bazında değerlendirmekte ve bir teori olmanın ötesinde feminizmin politik bir hareket niteliği haiz olduğunu da belirtmektedir. Bir diğer deyişle feminizm, teoride kalmanın ötesine geçerek pratikte de kendisine karşılık bulmaktadır.

Bilindiği üzere kadınların haklı mücadelesi için tarihi süreç içinde pek çok eylem vuku bulmuştur. Bundan ötürüdür ki feminizm yalnızca bir öğreti olarak görülmemektedir. Diğer taraftan feminizmin yapısında eylem unsurunu da ihtiva etmesi gerektiği düşünülmektedir²⁵. Bu doğrultuda salt bir toplum teorisi üretme amacı ile yetinilmeyip toplumları daha iyiye doğru değiştirme gayesiyle kadınların gelecekte ezilmeden bir yaşam sürebilmesi adına pratikte feministlerce toplumların değiştirilmesi için çaba sarf edildiği görülmektedir. Bir diğer anlatımla feminizm hem yaşanan bir deneyim hem özgürlük adına verilen bir savaşım hem de zihinsel bir faaliyettir²⁶.

Bu bilgiler ışığında kanaatimizce *feminizmi*; kadın ile erkek arasında var olan hiyerarşinin/ seviye farkının/ eşitsizliğin farkında olunarak meşru eylemler vasıtasıyla ortadan kaldırılmasını, kadına sağlanan hakların artırılmasını kendisine gaye edinen, nüvesinde kadının ve kadın özgürlüğünün yer aldığı bir cereyanın/ görüşün adı olarak belirtmek mümkündür. Cinsiyetler arasındaki iktidar ilişkisi kapsamında kadının bağımlı olma durumunun ortadan kaldırılması ve kadınlara pozitif ayrımcılık/özel önlemler içeren düzenlemelerin yapılıp uygulanması gayreti içinde olunması da önem taşımaktadır.

Ramazanoğlu, cinsler arası ilişkileri izah eden feminist teoriler ve kadınların toplum içindeki hayatlarının ve deneyimlerinin niteliği şeklinde iki temel çelişki

²³ Catharine A. MacKinnon, **Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru**, 2'nci Basım, Çev. Türkan Yöney ve Sabir Yücesoy, Metis Yayınları, İstanbul, 2015, (Feminist Devlet Kuramı), s. 183.

²⁴ Çakır, *Feminizm*, s. 415.

²⁵ Michel, s. 6.

²⁶ Ramazanoğlu, s. 71.

alanını feminizmi tanımlamadaki güçlüğün sebebi olarak görmekte ve kesin bir tanımlama yapmadan feminizmin pek çok türünün ortak birtakım özelliklerini şöyle sıralamaktadır: 1) kadınların erkeklere bağımlı kılınmasına yol açan mevcut cinsler arası ilişkilerin değiştirilmesi gerektiği kabulü, 2) çeşitli toplumlarda doğal, normal pek çok durumun sorgulanması, 3) insanlığın tarihinin ve geleceğinin sorgulanması, 4) feminizmin düşüncelerden ibaret görülmemesi ve politik pratiğe sahip düşünceler dizisi şeklinde ifade edilmesi, (insan olarak herkesin imkânlarını geliştirebilmesi adına dünyanın değiştirilmesi, kadın erkek ilişkilerinin dönüştürülmesi gereği), 5) feminizmin çeşitli politik pratiklerinin kadınları kendi yaşamları hususunda denetim sahibi kılarak cinsler arası ilişkileri değiştirmeyi gaye edinmesi (bu sebeple feminizm kışkırtıcı bir niteliği haizdir; çünkü feminizm, değişimi ister/arzular), 6) feministlerin değişim isteğinin her zaman değişik güç ve nitelikte direnişle karşılanması, 7) feminizmin, bilindiği varsayılan şeylerin nasıl bilindiği hususunda sorgulama yaparak aklın, bilimin sorgulanmasını içermesi²⁷.

Feminizmden çeşitli eserlerde doktrin²⁸, cereyan²⁹, akım³⁰, düşünce akımı³¹, hareket³²/toplumsal hareket³³ şeklinde bahsedildiği görülmektedir. Bu şekilde farklı nitelendirmeyle birlikte feminizm, düşünceden de öte bir ideoloji³⁴ olarak literatürde yerini almıştır. *Berktaş*'a göre feminizm, politikası olan önemli bir ideolojidir. İnsanların aklında var olan efsaneleri yıkıp yeni bir insan tipi oluşturmak bir başka deyişle insanı dönüştürmek bağlamında feminizm, dikkat çekicidir³⁵.

²⁷ Ramazanoğlu, ss. 26-27.

²⁸ Bkz. Michel, s. 6; Sevim, s. 7.

²⁹ Tanıl Bora, **Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler**, 4'üncü Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2017. Bu kitabında yazar, cereyanlardan bir tanesi olarak feminizmi ele alıyor.

³⁰ Örneğin bkz. Güriz, s. 13.

³¹ Bkz. Şirin Tekeli, **Feminizmi Düşünmek**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 580, İstanbul, 2017, (Feminizm), 59.

³² Örnek olarak bkz. Hooks, *Feminizm*, ss. 9, 12; Fougeyrollas-Schwebel, s. 155; Çakır, *Feminizm*, s. 415.

³³ Gordon Marshall, "Feminizm", **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 240.

³⁴ Bkz. Andrew Heywood, **Siyasi İdeolojiler**, 10'uncu Baskı, Çev. Levent Köker, BB 101 Yayınları, Ankara, 2016, s. 261.

³⁵ Fatmagül Berktaş, **Kadın Olmak Yaşamak Yazmak**, 3'üncü Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, (Kadın Olmak), s. 105.

II. FEMİNİZME DAİR BAŞLICA ANAHTAR KAVRAMLAR

A. Genel Açıklama

Feminizmden bahsederken yapılan açıklamaların içinde olmazsa olmaz (*sine qua non*) birçok kilit kavram yer almaktadır. Kadını merkezine alan, biyolojik değil toplumsal cinsiyeti konu edinen, ataerkil düzene karşı mücadele eden, kadının sadece özel alana hasredilmiş bir şekilde yaşamasını dışlayıp kamusal alanda da var olabilmesini kendisine gaye edinen feminizm kapsamında mücadeleler sürmektedir. Dolayısıyla feminizmi anlamak açısından kilit role sahip başlıca anahtar kavramları ele almak önem arz etmektedir.

B. Kadın

Feminizmin ana süjesi olarak kadınların, toplumdaki yerlerini özerk bireyler olarak kendilerinin belirlemeleri ve kişiliklerini kendi istedikleri gibi hür bir şekilde geliştirmeleri, bilinçlenmeleri neticesinde ortaya çıkabilmektedir³⁶. Zira kadınlar öncelikle kendi toplumsal konumlarının farkına varıp akabinde kendi tayin ettikleri meşru gayeleri doğrultusunda gelişim ve dönüşümlerini gerçekleştirebilirler.

Kadınların (biyolojik) cinsiyetlerinden ötürü dezavantajlı konumda oldukları ve fakat bu durumun ortadan kaldırılmasının mümkün ve gerekli olduğu inancı, kadının özerk bir birey olma gayesini taşıyan feminizm kapsamında savunulmaktadır. Buna koşut olarak toplumların büyük çoğunluğunda erkeğin üstünlüğü ile kadının bağımlı, aşağı, ezilen, sömürülen, pasif ve ikincil bir konumda tutulması olgusu feministlerce ortaya konulmaktadır³⁷. Feminizm, tüm kadınları kapsayan, onları ezilmişlik noktasında ortaklaştıran bir teoridir³⁸.

Kadın, feminizm hareketi çerçevesinde siyasal olarak temsil edilmesi hedeflenen ana süjeyi oluşturmaktadır. Bu bağlamda kadınları gerektiği gibi ve yeterince temsil eden bir dilin geliştirilmesi, kadınların siyasi görünürlüğü

³⁶ Gisela Bock, **Women in European History**, Çev. Allison Brown, Blackwell Publishers, Oxford ve Malden, 2002, s. 83.

³⁷ Heywood, s. 261.

³⁸ Mitchell, Kadınlar, s. 20.

bakımından gereklilik arz etmektedir. Özgürleşme adına kadının temsil edilmesi için ise öncelikle özne olarak tanınabilmesi gerekmektedir³⁹.

Bununla birlikte siyasal temsil eşitliği bir diğer ifadeyle kadın ile erkek arasında siyasal temsilde “*tam eşitlik*”, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kategorileri bağlamında güncelliğini sürdüren temel bir tartışma konusu olarak feministlerce ele alınmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, her ne kadar kadına yönelik ayrımcılık yapılması hususunda bir uzlaşmazlık olmasa dahi, bazı feministler cinsiyetin bu sebeple meşru bir siyasal temsil kategorisi şeklinde oluşturulmasını savunurken diğerleri ise bu savın kök salmış olan kadınlar ile erkeklerin farklı değerlere sahip olduğu düşüncesinin ve bu düşünce ile değerlerin, fikirlerin, eylemlerin cinsiyet odaklı özgüllük taşıdığı fikrinin onaylanmasına yol açacağı endişesini taşımaktadırlar⁴⁰.

Feminizm, kadınları bir grup olarak kabul etmekte ve onların çıkarlarını tespit edip izlemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda feministler, kadınların bir gerçekliği paylaştığına inanıp bu gerçekliği arama yolundadırlar. Söz konusu paylaşma her ne kadar beraberinde kadınların sıradanlaşmasını getirse de bu sıradanlık; kadınların bireysel eşitsizliği, ırk, sınıf gibi farklılıkları, zaman ve mekânı aşmak yerine içermektedir. Bütün kadınların birlik olduğu gerçeğini bulma gayreti ise feminizmin temel arayışıdır⁴¹. Bir diğer ifadeyle kadınların ayrı bir toplumsal grup olduğunun bilincine varmaları, feminizmin temel bir mevzudur⁴².

Feminizmin merkezinde yer alan *kadın* kavramına pek çok feminist farklı noktalarda dikkat çekmektedir. Örneğin birçok feminist, biyolojik dişilik kavramını kadının tanımında yeterli bir gösterge olarak kabul edip kadını, “...*dişi bir bedende yaşayan canlı...*” şeklinde açıklamaktadır. Bazı feministler ise kadını, “...*kendisine kadın gibi davranılan...*” şeklinde ifade ederek kadınların kendilerine yöneltilen ortak davranış gerçeğini paylaştıklarını vurgulamaktadır. Cinsiyet eşitsizliğinin bir

³⁹ Diğer taraftan *feminist özne* yönteminin asıl amacından saparak kadınların mevcut durumunu daha da kötüleştirebileceği ihtimalinin göz ardı edilmemesi gerekir. Zira kadının özne olarak tanımlanması, *farklılığa dayalı* bir yöntem izlenmesi nedeniyle, kadına yönelik ayrımcılığın ve dışlanmanın daha da artması gibi bir dizi siyasi soruna yol açabilecek nitelikte görülmektedir. Bkz. Judith Butler, **Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi**, 6’ncı Basım, Çev. Başak Ertür, Metis Yayınları, İstanbul, 2018, (Cinsiyet Belası), ss. 43-45.

⁴⁰ Mathieu, ss. 83-84.

⁴¹ MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 58.

⁴² Bertkay, Kadın Olmak, s. 105. Kadınların ezilen bir toplumsal *grup* olarak algılanmaya başlanması ile ilgili bkz. Mitchell, Eşitlik, s. 45.

örneği olarak kadını ele alan, kişiyi toplumsal cinsiyeti uyarınca açıklayan birçok toplumda hiçbir kadının kadın olarak izahından kurtulamadığı da pek çok feminist tarafından dile getirilmektedir. Bu bağlamda yapılan tanım uyarınca kadınların çeşitliliği benimsenmekte, göz ardı edilmemektedir. Kadının politik olarak tanımı kapsamındaysa, “... kadını yaratan ya da yok eden şeyden etkilenmeyen hiçbir kadın olamayacağına göre, kadınlık durumunda tüm kadınların payı var demektir...”⁴³. Bununla birlikte feministler, kadınların sadece annelik ile tanımlanmasını da reddetmektedirler. Örneğin, temel savı, kadınların erkeğe göre öteki olarak algılanması olan⁴⁴ ve kadını, erkeğe göre anlamlandırılan bir nesne olarak gören⁴⁵ Simone de Beauvoir tarafından annelik, kadının özgürlüğünün önündeki önemli bir engel olarak görülmektedir⁴⁶.

Kendisine toplumlarda farklı görünümeler altında yer bularak etkisini hissettiren kadın sorununun temelinde, kadının ikincil konumu yer almaktadır⁴⁷. Toplumdaki eril (özne)/ dişil (öteki) ikiliği⁴⁸ kapsamında feminizm, kadının erkekler karşısında ikincil, edilgen, sömürülen ve dezavantajlı konumu üzerinde yükselmektedir⁴⁹. Bir diğer anlatımla feministler, kadının eril iktidara tabi kılınmasına karşı durma noktasında birleşmektedirler⁵⁰. Dolayısıyla kadının erkeğe göre değerinin/ değersizliğinin belirlenmesi, diğer bir ifadeyle kadını ele almak için erkeğin varlığının şart koşulması; kadının obje haline getirilmesine, erkeğe göre ikincilmiş gibi görülmesine/ gösterilmesine yol açmaktadır. Oysaki feminizm, kadının ezilmişliği iddiasını öne sürmekle birlikte ikincilliğinin kaldırılmasını hedeflemektedir.

⁴³ MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 58.

⁴⁴ Stone s. 281.

⁴⁵ Tekeli, Feminizm, s. 33.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Françoise Collin ve Françoise Laborie, “Annelik”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 43.

⁴⁷ Zekiye Demir, **Modern ve Postmodern Feminizm**, 2’nci Baskı, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 11.

⁴⁸ Ilana Löwy, “Bilimler ve Toplumsal Cinsiyet”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 46. Her ne kadar eril öznenin özerkliğinden bahsedilse de dişil “öteki”ye olan bağımlılığı, bu özerkliğin bir yanılsama olduğunu göstermektedir. Judith Butler, Cinsiyet Belası, ss. 33-34.

⁴⁹ Çakır, Feminizm, s. 415.

⁵⁰ Stone, s. 301.

Kadınların erkeklere tabi kılınması, erkeklere göre kadınları daha alt bir önem/ seviyede tutmakta ya da kadınları *ikincil* hale getirmektedir. Bir diğer ifadeyle söz konusu *tabiiyet*, kadınların erkeklerin egemenliği altına girmesi veya erkeklere itaat eden bir konuma yerleştirilmesini ifade etmektedir. Ancak bu tabi kılınma durumu, kadınların tabi kılınmış olarak doğmayıp tabi hale *getirildikleri* ve bu durumun değiştirilebileceğini ve hatta değiştirilmesi gerektiğini işaret etmektedir. Her ne kadar bu tabiiyet durumu feministlerce farklı şekillerde açıklansa dahi tüm feministlerin üzerinde uzlaştığı husus, kadınların tabiiyeti ve bu tabi kılınma durumunun değiştirilmesi gerekliliğidir. Kadın olmanın gösterilen çabalar sayesinde açığa çıkan olumlu yönlerine karşın, toplumların temel kurumları, hukuki düzenlemeleri ve kültürlerinin etkisinde olumsuz yönlerinin daimi olarak üretildiği ve yeniden üretildiği görülmekte olup bu toplumların kadınları tabi kıldıkları belirtilebilir⁵¹.

Eril bir düzen içinde kadınların bu tabiiyetten kurtulabilmesi ve özgür bireyler olarak erkeklerle eşit değere sahip olabilmesi adına mücadelede bulunmaları gerekmektedir. Zira salt cinsiyetinden ötürü eksik bir varlık olarak görülen, ikincil bir konuma yerleştirilen kadınları, maruz kaldıkları eşitsizlik durumundan asıl olarak kurtaracak⁵² olan yine kadınlardır. Bir başka ifadeyle doğuştan kadın olarak toplumsallaştırılan ve bu doğrultuda kendi kişiliği ve bireyselleşmesi önündeki kısıtlamalardan kurtulma çabası ve mücadelesi içinde kadınlar birlikte hareket etmelidirler. Çünkü her ne kadar kadınların ezilme dereceleri birbirinden farklı olsa da kadınların maruz kaldığı ezilme, ortak bir *kadınlık* sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle toplumsal bir grup olarak kadınlar, ortak bir paydada birleşmeli ve sorunun bilincine varıp harekete geçmelidirler. Zira özgür olmayı gaye edinen, savaşımında bulunan kadınlar; edilgin bir obje olmayı kabul etmeyip etkin bir süje konumuna geçenlerdir. Bu sebeple, yaşanan teknolojik gelişmelere koşut olarak kadınlara yönelik daha fazla iletişim ağları, kadınlara özgü örgütlenmeler ve kamuoyunda baskı aracı oluşturulmalıdır. Bu bakış açısı çerçevesinde ise feminizm; kadınlara söz konusu bilinci sağlayabilmekte, farklı görüşleri bünyesinde

⁵¹ Kadınların tabi kılınması; kadınların eşit muamele görmemesi, kadınların ayırt edici niteliklerinin değer görmemesi, kadınların en başta kadınlara dönüştürülmesi gibi farklı şekillerde izah edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Stone, ss. 21, 23.

⁵² Anna Wheeler ve Margaret Fuller tarafından benimsenen, kadınların kurtuluşunun ancak kadınlar tarafından gerçekleştirileceği inancı için bkz. Michel, s. 68.

toplayabilmekte ve ortak eyleme dönüştürebilmektedir. Dolayısıyla kadının baskı altında tutulmasına, ezilmesine karşı şekillenen feminizm ideolojisinin çoğulcu özelliğini koruyarak örgütlenmesi gerekir⁵³. Nitekim kadın kavramı etrafında şekillenen feminizm, bilimsellik iddiası ışığında, kadınlara içinde bulundukları koşulları kavramalarını sağlayacak düşünme gücü ile birlikte eyleme geçebilme gücü de vermektedir⁵⁴. Zira kadınların toplumdaki konumunun değişimi gayesiyle feminizm; kadınların medeni, siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel tüm haklarıyla birlikte bir birey olma yolunda harcadıkları ve harcamaya devam ettikleri savaşımın tümünden oluşmaktadır.

Kadınlar, feminizmin 1965-1980 yılları arasındaki örgütlenme dönemi bağlamında, “... kimya ve tıp tekniklerinde gerçekleştirilen yeni buluşların cinsellik ve doğurganlığı ayırtırmaya yaptıkları katkıya kayıtsız kalmaları; gündelik yaşamda cinsel bir nesne olarak algılanmayı; ... kısacası, kendilerine “ikinci cins”tenmiş gibi davranılmasını...” kabul etmemişlerdir⁵⁵. Bu doğrultuda ise feminist anlayış çerçevesinde örgütlenme güçlenmiştir⁵⁶. Nitekim feminizm, salt kadın olmak hasebiyle, cinsiyetinden dolayı baskıya maruz kalan kadınların kendilerine yapılan haksızlıkların giderilmesi amacıyla örgütlenmesidir⁵⁷.

Kadınlar; toplumda yer alan ideolojik ayrımlardan sıyrılarak asgari müsterek, insan olarak onurunun ön plana alınması hususunda birleşip kendilerinin ezilmeleri olgusuna karşı, toplumdaki eşitsizlik ve ayrıcalıkları yok etme gayesiyle hümanist (insancıl) bir yaklaşım çerçevesinde savaşımalarını ortaya koymalıdır. Bu doğrultuda ulusal veya uluslararası alanda siyasal eylemler kapsamında kadınlar, benimsenen siyasi ideoloji kapsamında araç olarak kullanılmaları hasebiyle, kendilerinin araçsallaştırılmasına karşı ortak bir bilinçlenme içinde yer almalıdırlar⁵⁸. Böylelikle kadınların görünmezliği de kadınlık bilincinin gelişmesi ile birlikte ortadan kalkabilecektir.

⁵³ Bertay, Kadın Olmak, ss. 103-106, 110-112, 114-115.

⁵⁴ Ramazanoğlu, s. 72.

⁵⁵ Bkz. Michel, s. 84.

⁵⁶ Sevim, s. 51.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bertay, Açılımlar, s. 3.

⁵⁸ Arat, Feminizm, ss. 18, 24.

C. Patriarka (Ataerkillik)⁵⁹

Cinsiyetçiliği bir baskı şekli olarak ele alan feministler tarafından, cinsiyet temelli baskının göz ardı edilmesine karşılık toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dikkat çekmek amacıyla yeni kavramlar geliştirilmiştir⁶⁰. 1970’lerde radikal feministler tarafından, babanın aile içindeki iktidarının ifadesi olan patriarka kavramının “... *erkekler tarafından erkekler için yapılmış...*” şeklinde ifade edilen geleneksel ataerkil toplum anlayışını sorgulamak için ele alındığı ve kullanımında değişikliğe gidildiği görülmektedir. *Patriarka*; kadınların erkekler tarafından ezilmişliğini, erkeklerin kadınlar üzerindeki iktidarının hiyerarşik niteliğini ve meşrulaştırılmasını ifade etmek için feministlerin üzerinde durdukları kilit bir kavramdır. Kadın üzerinde yaratılan hiyerarşik erkek iktidarının doğal, normal ve haklı bir niteliği haiz olduğunu ifade etmek için kullanılan patriarka, kullanım genişliği⁶¹ hasebiyle erkek egemenliğinin ne kadar yaygın olduğuna dikkat çekmektedir. Bununla birlikte kadınların kendilerinin ikincil bir konuma getirilmelerini fark etmelerini sağlayarak eyleme geçmelerini de tetiklemektedir⁶².

Kadınların, bilinen tarih boyunca, erkeklerle eşit bir şekilde dünyayı paylaşamadıkları görülmektedir. Söz konusu eşitsizlik/ erkeklerin tahakkümü olgusu, her ne kadar yoğunluk veya biçim bakımından toplumdan topluma, dönemden döneme farklılık⁶³ arz etse de özünde değişime uğramamıştır. Kültürün, ideolojinin

⁵⁹ *Ataerkil* (Heywood, s. 266), *patriarkal* (Türk Dil Kurumu, “Patriarkal”, **Büyük Türkçe Sözlük**, [⁶⁰ Heywood, s. 266. Bazı feministlerce *patriarka* kavramı, aile içindeki babanın hâkimiyetini; *erkek egemenliği* kavramı ise kapsayıcı olarak toplumsal cinsiyet ilişkilerini izah etmek amacıyla kullanılmaktadır. Bununla beraber feministler, babanın aile içindeki tahakkümünü, erkek egemenliğinin sembolize edilmesi şeklinde de algılamaktadırlar. Pek çok feministe göre ise patriarkal aile şekli, toplumdaki erkek egemenliğinin yeniden üretilmesinde etkindir. Heywood, s. 267. Patriarka, “*erkek egemenliği*” anlamına gelecek şekilde de kullanılabilir. Delphy, Patriyarka, s. 247.](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelimel&guid=TDK.GTS.5c0a157b68bfe9.16860749, (07.12.2018))”, patriyarkal (Ramazanoğlu, s. 59; Christine Delphy, “Patriyarka (Teorileri)”, Eleştirel Feminizm Sözlüğü, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, (Patriyarka), s. 246) veya <i>patrimonyal</i> (Güriz, s. 15) şeklinde farklı kullanımları mevcuttur. Çalışma kapsamında TDK tarafından kullanılan <i>patriarkal</i> ifadesine yer verilmektedir.</p></div><div data-bbox=)

⁶¹ Kavram, “*erkekler tarafından yönetim*” şeklinde algılanıp hem aile içinde hem de aile dışında kullanılmaktadır. Heywood, s. 267.

⁶² Ramazanoğlu, ss. 56-59.

⁶³ Batılı toplumların durumu (örneğin kürtağın yasalarda tanınması) ile üçüncü dünya ülkelerindeki durum (örneğin drahoma, kadın sünneti) için bkz. Heywood, s. 267.

esasen erkek temelli olması, ataerkil tanımların, davranışların kültürler arası sorgusuz veya çok az sorgu ile aktarımı; patriarkanın varlığını sürdürmesinde etkindir⁶⁴.

Tarihi süreç içinde *matriarkal* toplum düzeninin yerini patriarkal toplum düzeni almakta ve böylelikle kadın üstünlüğüne dayanan toplumsal örgütlenme, erkek lehine evrilmektedir⁶⁵. Bir diğer ifadeyle erkek iktidarını anlatan patriarka⁶⁶, kadınların daha alt bir konumda tutulması/ tutulmak istenmesi ile ilgilidir. Pek çok radikal feministe göre de patriarka, *eril tahakkümü* şeklinde ifade edilebilmektedir⁶⁷. Dolayısıyla patriarkanın kadın ile erkek arasında (kadın aleyhine) hiyerarşik bir ilişki yarattığını söylemek mümkündür.

Biyolojik anlamda üreme/devamlılık yetisini haiz kadının aksine erkek, toplumsal ikameler üretmek zorunluluğu ile bu devamlılıktan yoksunluğunu gidermektedir⁶⁸. Böylelikle üreme temelinde kadının odak haline gelerek nüfuz elde etmesi, eril nitelikteki eş/üstün değeri haiz önem atfedilen (üretilen) ikamelerle kesilmiş olmaktadır. Bu arada da üreme üzerindeki denetimini de sürdürmektedir.

Mackintosh'a göre ise patriarka, yeniden üretim ilişkilerinin bir özelliği olarak görülmektedir. Bir diğer anlatımla patriarka, “...kadınların özellikle cinselliklerinin ve doğurganlıklarının erkekler tarafından denetlenmesi...” şeklinde ifade edilmektedir⁶⁹. Bu bağlamda kadın bedeninde gerçekleşen toplumun biyolojik olarak yeniden üretimi hususunun, erkek tahakkümüne bir dayanak noktası oluşturduğu söylenebilir. Zira üremenin kadın bedeninde tahakkuk etmesi hasebiyle eril kurumlar tarafından kadının baskı altına alınması söz konusudur. Böylelikle üreme, eril denetim altına alınarak kontrol edilmektedir.

⁶⁴ Fatmagül Berktaş, **Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No: 7, İstanbul, 2004, (Kadınların İnsan Hakları), s. 2.

⁶⁵ *Matrimonial* (Güriz, s. 14), *anaerkil* (Türk Dil Kurumu, “Anaerkillik”, **Büyük Türkçe Sözlük**, [http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c0fbdb86d4413.96054252,\(11.12.2018\)\)](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c0fbdb86d4413.96054252,(11.12.2018))), *matriarkal* (Türk Dil Kurumu, “Matriarkal”, **Büyük Türkçe Sözlük**, [http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c0f9f3b090f75.04316792,\(11.12.2018\)\)](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c0f9f3b090f75.04316792,(11.12.2018))) şeklinde farklı kullanımları mevcuttur. Çalışma kapsamında *matriarkal* ifadesine yer verilmektedir.

⁶⁶ Delphy, Patriyarka, s. 245.

⁶⁷ Stone, s. 27.

⁶⁸ Humm, Dictionary, s. 200.

⁶⁹ Mackintosh, aktaran Michèle Barrett, **Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı: Marksist Feminist Çözümlemede Sorunlar**, Çev. Şen Süer, Pencere Yayınları, İstanbul, 1995, s. 32.

Esas olarak erkeklerin çıkarına hizmet eden⁷⁰, kadını ikincil bir konuma getiren, kökleri binlerce yıl öncesine dayanan patriarkal sistem içinde kadının hem eğitimden yoksun bırakılması hem de ekonomik olarak erkeğe bağımlı kılınmasından ötürü feminist bilincin/farkındalığın ancak zorlu mücadeleler neticesinde gerçekleşebildiğini vurgulamak gerekir. Zira kadını görünmez kılan patriarkal sistemin, genel olarak toplum nezdinde kabul gördüğü belirtilmektedir. Ayrıca ataerkil yapılar tarafından kadınların bölünerek tahakküm altına alması da kadın dayanışmasını olumsuz etkilemektedir⁷¹.

Patriarkal toplum düzeni içinde kadın, özgürlükleri kısıtlanan bir konuma özgülenmektedir. Eril yapıların kadınlarla ilgili olarak erkeklere bağımlı bir ilişki yaratması ise toplumsal düzende kadın lehine bir dönüşümün gerekliliğine ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda kadınların özgürleşme mücadelesi olarak feminizm; ataerkil düzenlemelerin önlenmesi, var olan ataerkil düzenlemelere son verilmesi, kadınların eril tahakkümden kurtulması bakımından önemli bir açılım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer ifadeyle feminizm, patriarkal toplum ilişkilerini mercek altına alması bakımından önem taşımaktadır.

D. Kamusal Alan – Özel Alan

Kadınların özgürlüğünü gerçekleştirmek için feminizm kapsamında önemli bir tartışma temeli ise özel alan- kamusal alan ikiliği/ karşıtlığı (dikotomisi) üzerinedir. Hiyerarşik niteliği haiz ataerkil düşünce, düalist bir yapıya sahiptir. Bir diğer anlatımla akıl/ beden, kültür/ doğa, özne/ nesne gibi hiyerarşik ikilemler kapsamındaki değerlerden ilki erkekle, ikincisi kadınla özdeşleştirilmektedir. Bu bağlamda kadın, eril değerlerle ilişkilendirilen otorite, kamusal alan, iktidar gibi kavram ve kurumların dışında konumlandırılmaktadır. Bir başka ifadeyle kadının içinde tutulmaya çalışıldığı özel alan, ikincil nitelikte görülmektedir. Feminizm ise

⁷⁰ Fatmagül Berktaş, **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın**, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, (Tek Tanrılı Dinler), s. 24.

⁷¹ Fatmagül Berktaş, “Feminist Teoride Açılımlar”, **Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları**, 4’üncü Baskı, Ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2014, (Açılımlar), ss. 3-4.

kadına yönelik bahsi geçen dışlanma olgusunu hem pratik hem de kavramlar dâhilinde değiştirme gayesi ve mücadelesi içerisinde⁷².

Toplumsal cinsiyet temelinde yapılan bir ayırım olarak görülen özel alan-kamusal alan ayırımı kapsamında erkek tahakkümünün bir neticesi olarak kadın, aile hayatına hasredilmektedir⁷³. Kamusal alan-özel alan ayırımındaki sınır, tarihi süreç içinde değişiklikler yaşasa da ev hayatı, kadın ile bütünleştirilmiş olarak özel alan içinde konumlandırılmıştır⁷⁴. Kamusal alan, üretimle/ erkekle/ akılla; özel alan ise kadınla/ kadının doğallığı ile ilişkilendirilen yeniden üretim işleviyle/ sevgiyle özdeşleştirilmektedir⁷⁵. Kamusal alanın erkeğe⁷⁶, özel alanın ise kadına özgü olarak görülmesi⁷⁷, kadının kamusal alanın dışında kalmasına ve erkeğin kadına yönelik tahakkümünü pekiştirmesine yol açmaktadır⁷⁸. Bir başka deyişle ataerkil baskının toplumsal alanda işletilmesiyle birlikte özel alana indirgenen kadının, kamusal hayata girmesi sınırlandırılarak ev hayatına hasredilmek istenmesi söz konusudur⁷⁹. Kadın, cinsiyete dayalı işbölümü kapsamında, gizliliğin hâkim olduğu ev işlerine bağlı bir hayatla sınırlandırılmak istenmektedir⁸⁰. Oysaki özel alan- kamusal alan ayırımında özel alana yerleştirilen kadını feministler, özel alanın bir nesnesi olarak görülmekten çıkarıp kamusal alanın bir unsuru haline getirmeye çalışmaktadırlar⁸¹. Nitekim feminizme dair mücadeleler dâhilinde hukuki anlamda eşitlik, oy hakkı gibi

⁷² Ayten Alkan, “Özel Alan - Kamusal Alan” Ayırımının Feminist Eleştirisi Çerçevesinde **Kentsel Mekan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, Tartışma Metinleri No: 16, 1999, (Alan), s. 2.

⁷³ Çaha, Sivil Kadın, s. 75.

⁷⁴ Diane Lamoureux, “Kamusal/Özel”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 215; Meral Özbek, “Kamusal Alanın Sınırları”, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, Hil Yayın, İstanbul, 2004, ss. 45-46.

⁷⁵ Don Slater, “Public/ Private”, **Core Sociological Dichotomies**, Ed. Chris Jenks, SAGE Publications, London, 1998, s. 144.

⁷⁶ Fatmagül Berktaş, **Tarihin Cinsiyeti**, 5’inci Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2015, (Tarihin Cinsiyeti), s. 37.

⁷⁷ Heywood, s. 265.

⁷⁸ Françoise Collin, “Cinsiyet Farklılığı (Teorileri)”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 67.

⁷⁹ Özel-kamusal karşıtlığı hakkında bkz. Ramazanoğlu, ss. 93-95.

⁸⁰ Elaine Showalter, “Edebiyatta Kadın Geleneği”, Çev. Ayşe Banu Karadağ, Banu Tellioglu, Ayşe Fitnat Ece, Seda Darcan ve Aslı Kalem, **Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem**, Haz. Serpil Çakır ve Necla Akgökçe, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1995, ss. 172, 178.

⁸¹ Çaha, Sivil Kadın, s. 43.

taleplerle birlikte kürtaj hakkına yönelik isteklerin dile getirilmesi, kadını özel alandan soyutlayarak kamusal alana yöneltmektedir⁸².

Kadın kimliğinin kurgulandığı toplumsal ilişkileri eleştiriye açık hale getiren ve kadının bireyselleşmesini hedefleyen feminizm; “*kişisel/özel olan politiktir*”⁸³ ifadesi çerçevesinde, insanların özel yaşamını, mahrem olarak görülen ve dokunulmaz addedilen aile hayatlarını kamu önüne çıkararak sorgulamaya açmakta ve bu “sır alanını” yargılanabilir kılmaktadır. Bu katkısından ötürü feminizm; kadının gizlenmiş mağduriyetini açığa çıkartmak suretiyle genel olarak kadın haklarını pekiştirmektedir. Diğer taraftan söz konusu gizlenmiş mağduriyetin gün yüzüne çıkarılmış olması, mağduriyetin tümüyle giderilmesi hedefine yönelik küçük ancak son derece önemli bir başlangıç noktası niteliğindedir⁸⁴. Bu doğrultuda özel olanın siyasi bir niteliğe dönüşmesiyle birlikte, özel alan ile kamusal alan arasındaki sınır eriyerek yok olmakta ve böylelikle kamusal alanda kadın, görünür kılınmaktadır. Ayrıca doğal bir olgu gibi gösterilen kamusal alan-özel alan ayrımı kapsamında ataerkil ögelerin oluşturulma sahası da böylece ortadan kalkmaktadır⁸⁵. Dolayısıyla feminist bakış açısının kamusal alanı, toplumsal cinsiyet eşitliğini ihtiva edecek şekilde değiştirme çabası içerisinde olması söz konusudur⁸⁶.

Modern anlamda bireyciliğin kapsamında özerk bir birey olmakla birlikte kadının kişi güvenliğini ve bütünlüğünü koruma hakkının içinde yer alan kadının üreme yetisini kontrol imkânını haiz olması da bulunmaktadır. Buna koşut olarak kadının kürtaj hakkı gibi politik niteliğe sahip konulardaki talepleri de meşru bir zemine, feminizmin meşhur “*özel olan politiktir*” ifadesi vasıtasıyla kavuşabilmektedir⁸⁷. Ayrıca feminizme konu “*kız kardeşlik*” söylemi kapsamında da kadınlar, kadın olarak ortak menfaatlerini savunma, benzer ezilme olgusunu anlama ve kamusal alanın konusu haline getirme çabasıındadırlar ve kadınlar için bu husus, siyasi bir mevzu olarak görülmektedir⁸⁸.

⁸² Lamoureux, s. 217.

⁸³ Bahsi geçen söz, özel alan ile kamusal alan arasındaki ayrımın son bulduğu anlamına gelmemektedir. Bkz. Berktaş, Tarihin Cinsiyeti, s. 115.

⁸⁴ Berktaş, Kadın Olmak, s. 105.

⁸⁵ Çaha, Sivil Kadın, s. 76.

⁸⁶ Berktaş, Tarihin Cinsiyeti, s. 115.

⁸⁷ Lamoureux, s. 218.

⁸⁸ Berktaş, Açılımlar, s. 6.

Yapısında ataerkilliğin yer aldığı 19. yüzyıl liberal düşüncesi dâhilinde bireyin (erkeğin) hukuk tarafından özgür bırakıldığı özel alanda inşa ettiği otoriteye maruz kalan kadın, devletin müdahale alanının dışında görülmektedir. Zira bireylerin (erkeklerin) iradelerinin başkalarının çıkarları ile çatışması noktasında devletin müdahalesi, çatışmanın engellenmesi bakımından, düzenleme yaptığı kamusal alanda söz konusudur⁸⁹. Devletin koyduğu kurallarla sınırlanan birey, kamusal alanda yurttaş; müdahaleden uzak yaşadığı özel alanda ise aile ferdi olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda kadının kamusal alana dolayısıyla da eril niteliği haiz yurttaşlık tanımına dâhil edilmemesi sonucuna ulaşılmaktadır⁹⁰. Bir diğer ifadeyle hiyerarşik bakışla özel alana indirgenen kadın, eril niteliği haiz yurttaşlığın getirisi imtiyazlara sahip olamamaktadır⁹¹. Kamusal alanda görünmez kılınan kadın, toplumun yeniden üretimine dair kendisine verilen rol kapsamında özel alana sıkışıp kalmaktadır. Nitekim Batı düşüncesinde ev işleri, toplumun yeniden üretimi, çocuk bakımı gibi konular özel alan kapsamında yer almakta ve dolayısıyla liberal devlette kamusal alanın içinde kabul görmemektedir⁹². Bu sebeple kadının mücadelesi ise kamusal alanda tanınırlığı üzerinedir.

Kamusal alanda kendisini görünür kılmak bir diğer anlatımla özerkliğini elde etmek isteyen kadının, kamusal alanda temsil edilmesi gerekir. Zira kadının toplumsallaşabilmesi, özgürleşebilmesi, haklarını talep edebilmesi için özel alandan kamusal alana geçişi gereklidir⁹³. Bir başka anlatımla cinsiyete özgü şekilde belirlenen kamusal alandan dışlanan kadının özgürleşmesi mevzusu özel alana müdahaleyi de barındırır⁹⁴. Ancak bu sayede ekonomik olarak erkeğe bağımlı kılınmak istenen kadının, cinsiyete göre yapılan ayırım neticesinde yeniden üretim

⁸⁹ Ülker Yükselbaba, “Kadın ve Kamusal Alan: Kadının, Kadın Olarak Var Olma Mücadelesi”, **Kadın, Kamusal Alan ve Hukuk**, Ed. Ülker Yükselbaba, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 18.

⁹⁰ Bkz. Berktaş, Tarihî Cinsiyeti, ss. 37-38.

⁹¹ Alison M. Jaggar, “Arenas of Citizenship: Civil Society, the State, and the Global Order”, **Women and Citizenship**, Ed. Marilyn Friedman, Oxford University Press, Oxford, 2005, (Citizenship), s. 92.

⁹² Seyla Benhabib, “Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas”, **Habermas and the Public Sphere**, Ed. Craig Calhoun, MIT Press, Cambridge, 1992, (Public Space), ss. 89-90.

⁹³ You-me Park ve Gayle Wald, “Native Daughters in the Promised Land: Gender, Race and the Question of Seperate Spheres”, **Masses, Classes, and the Public Sphere**, Ed. Mike Hill ve Warren Montag, Verso, London, 2000, s. 235.

⁹⁴ Jürgen Habermas, **Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü**, Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar, 13’üncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 22.

alanına dâhil edilerek annelik sıfatı ile yüceltilip kamusal alandan uzak tutulmak istenmesinden veya kısaca kadim görünmezliğinden kurtulabilmesi mümkündür.

Kadın ile erkek karşıtlığının bir uzantısı olarak özel alan-kamusal alan ayrımı bağlamında kadınlık yeniden tasarlanmakta ve kadın, “*kadınsı bir alt dünya*” olarak görülen özel alanda erkeğe kıyasla eksik addedilerek ev yaşamı ile çevrelenmekte, erkek egemen düzen tarafından bedeni gereği edilgen bir niteliğe büründürülmek istenmektedir⁹⁵. Buna rağmen kadının erkeğe göre “öteki” olarak özel alanda tutulmak istenmesinin, kadın kültürünün oluşturulması ve kadınların seslerini duyurabilmesi bağlamında kadının güçlü duruma gelmesi için kadına aslında bir imkân sağladığı da savunulmaktadır⁹⁶. Bu kapsamda kadın, erkeğe karşın güçsüz ve insanlığın devam aracı olarak görülen bedeninin bir uzantısı olarak kamusal alan ile arasına konulmak istenen sınırı feminist bir bakışla aşabilmektedir. Zira feminizm, kadın lehine kavramsal dönüşümler vasıtasıyla kadına özgürleşmesi, özerkliğini elde edebilmesi bakımından gereken desteği sağlayabilmektedir. Bu noktada feministlerce kadının ezilmişliğine çare olabilmesi için yeniden üretim kavramı da özel alan-kamusal alan ayrımı bağlamında ele alınmakta, kadının emeğinin toplumun yeniden üretimi konusunda özel alana indirgenmesi aşılarak kamusal alana ait bir mevzu olarak görülmesi amaçlanmaktadır. Bu sayede ataerkil yapılanmanın bir getirisi olarak erkeğin kültürle, kadının doğurganlığı hasebiyle doğayla özdeş tutularak kadının kamusal alanın dışında bırakılmasının önüne geçmek mümkündür. Özetle, ataerkil sistemin hâkim olduğu bir düzende kadın, kamusallaştıkça özgürlüğüne kavuşabilecektir.

E. Cinsiyetin Toplumsallaş(tırıl)ması: Toplumsal Cinsiyet (Gender)

Feminizmin merkezinde yer alan önemli kavramlardan bir diğeri ise *toplumsal cinsiyet (gender)*⁹⁷ kavramıdır⁹⁸. Her ne kadar kadın ile erkek arasındaki

⁹⁵ Derya Şaşman Kaylı, **Özgürleşme ve Kadın Bedeni**, 8’inci Baskı, İlya İzmir Yayınevi, İzmir, 2013, ss. 42-43.

⁹⁶ Leonore Davidoff, **Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet**, 3’üncü Baskı, Haz. Ayşe Durakbaşı, Çev. Zerrin Ateşer ve Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 216.

⁹⁷ Toplumsal cinsiyet, erkeğin kadını egemenliği altına almasına yarayan (itaatkâr kadın gibi) bir dil sağlaması ve eril, dişil rollerin biyolojik olmayıp toplum tarafından belirlendiğini saptayarak aynı zamanda değiştirilebilir olduğunu göstermesi bakımından feministlerce önemlidir. Stone, ss. 90-91.

farklılıklar biyolojik farklılık olarak adlandırılrsa da kadının ezilmesine yönelik ataerkil sistemde ve sistemin getirisi kadının ikincilleştirilmesinde etkili olan toplumsal yapıları eleştirel bir bakışla ele alan feministler, *toplumsal cinsiyet* kavramını⁹⁹ temel almaktadırlar. Bir diğer ifadeyle cinsiyet kavramının biyolojik, performatif, toplumsal vb. pek çok yönü/ niteliği olmakla birlikte feministler, toplumsal yönünü ele alarak toplumsal cinsiyet kavramını kullanıp kadınların ikincilliğini analiz etme çabasındadırlar.

*Biyolojik cinsiyet (sex)*¹⁰⁰, kadın veya erkek olmayı doğuştan gelen biyolojik oluş farklılığı ile açıklamakta, kültürel bir kavram olan *toplumsal cinsiyet (gender)* ise toplumun kadın ile erkeğe yüklediği farklı rolleri, beklentileri izah etmektedir¹⁰¹. Kısaca biyolojik cinsiyet¹⁰² kişiye mündemiç iken, toplumsal cinsiyet yetişme koşullarının bir sonucudur¹⁰³. Kadın, erkeği olumlama adına, doğar doğmaz toplum tarafından belirli davranış kalıplarıyla şekillendirilmektedir. Dolayısıyla biyolojik cinsiyetin, toplum ve kültür tarafından kişiye kadınlık veya erkeklik rolleri yüklenerek toplumsal cinsiyete dönüştü(rüldü)ğünü söylemek mümkündür.

Ataerkil yapı dâhilinde kadının toplumda erkeğe göre daha alt bir konuma yerleştirilmesi, biyolojik indirgemeci bir yaklaşım izlenerek kadın bedeni özelinde meşrulaştırılmaktadır. Oysaki erkek ile kadın arasındaki biyolojik farklılıklar,

⁹⁸ Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramı ile birlikte (bu kavramlara alternatif olması için) bazı feministler *cinsel fark* kavramını da kullanmaktadırlar. Cinsel farkla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Stone, ss. 171-172.

⁹⁹ Biyolojik cinsiyet ile toplumsal cinsiyet farklılaşması, pek çok feminist tarafından kadınların lehine bir olgu olarak görülse de bazı feministler (farklılık feministleri ve post-modern feministler) buna karşı çıkmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Heywood, s. 270.

¹⁰⁰ *Cinsiyet*, TDK Sözlüğü'ndeki anlamıyla, “*Bireye, üreme işinde ayrı bir rol veren ve erkekle dişiye ayırt ettiren yaradılış özelliği...*” olarak ifade edilmektedir. Türk Dil Kurumu, “Cinsiyet”, **Büyük Türkçe Sözlük**, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cc0ca925299a7.21836060, (24.04.2019). Biyolojik cinsiyet, fiziksel görünümle birlikte doğurganlık yeteneğini belirlemektedir. Necla Arat, “Feminist Hukuk”, **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 9, Yıl: 2006, (Feminist), s. 55.

¹⁰¹ Zehra Y. Dökmen, **Toplumsal Cinsiyet: Sosyal Psikolojik Açıklamalar**, 6'ncı Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2015, ss. 19-20. Ayrıca bkz. Mathieu, s. 76. *Gender* kelimesinin “*ataerkil cinsiyet*” olarak Türkçe'ye çevrildiği de görülmektedir. Örnek çalışma için bkz. Putnam Tong, s. 153.

¹⁰² Anayasa Mahkemesi'ne göre; “...*Cinsiyet; bireyin sahip olduğu fizyolojik, biyolojik ve genetik özelliklerini ifade eden bir kavram olup biyolojik cinsiyet, bireyin doğuştan sahip olduğu üreme organları ve sistemleri dikkate alınarak “kadın” veya “erkek” olarak yapılan tanımlamadır...*”. Anayasa Mahkemesi, 29.11.2017 Tarih ve E. 2017/130, K. 2017/165 Sayılı Karar, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>, (24.04.2019).

¹⁰³ Joan Acker, “From Sex Roles to Gendered Institutions”, **Contemporary Sociology**, Cilt: 21, Sayı: 5, 1992, s. 565. Toplumsal cinsiyetin bir *durum* olmasından ziyade bir *süreç* olarak düşünülmesine dair bkz. Aksu Bora, Kadınların Sınıfı, s. 22.

toplumsal kodlamalarla toplumsal cinsiyet farklılığını doğurmaktadır. İşte feministler, salt bedeni hasebiyle sahip olduğu (doğurma, hamilelik gibi) yetilerinden ötürü kadının erkeğin tahakkümüne maruz kalmasına bir diğer ifadeyle biyolojinin kadının değiştirilemez kaderi olduğu fikrine karşı gelerek, toplum ve zaman bakımından değişiklik gösterse de kadına yönelik esas baskıyı toplumsal cinsiyet temelinde empoze edilen rollerin (annelik vb.) oluşturduğunu vurgulama gayesindedirler¹⁰⁴. Nitekim psikolog ve sosyologların 1960'larda ele aldıkları cinsiyet/ toplumsal cinsiyet ayrımı; 1970'lerde *Millett*, *Oakley* gibi feministlerce toplumsal cinsiyetin biyolojik cinsiyet tarafından belirlenmediğini¹⁰⁵ izah etmek için benimsenmiştir¹⁰⁶. Bu benimsenme sürecinin doktrinde üç aşamalı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Cinsiyet farklılıklarının biyolojik özelliklerden kaynaklandığı şeklindeki ilk aşamadaki vurguyu, ikinci aşamada öğrenilen cinsiyet rolleri ile toplumsallaşma vurgusu izlemektedir. Son aşamada ise toplumsal cinsiyetin tüm sosyal sistemlerde –sınıflı ve ataerkil- merkezi bir rolü haiz olduğuna vurgu yapılmaktadır¹⁰⁷.

Kadın ve erkek arasındaki toplumsal farklılık ile geleneksel ideoloji tarafından oluşturulan, pekiştirilip yeniden üretilen bu farklılık olgusunun anlam, neden ve sonuçları; feminizmin can alıcı noktaları arasında yer almaktadır¹⁰⁸. Zira bedenlere yüklenen toplumsal anlam hasebiyle, kadınların erkekler karşısında eşitsizliğe maruz bırakıldıkları kabulü çerçevesinde feminist mücadele kapsamında, toplumsal cinsiyet eleştirilmekle birlikte yapılan cinsiyet ayrımının asıl mağdurlarının (acı çeken tarafının) kadınlar olduğu öne sürülmektedir. Bu bağlamda feminizmi özel kılan önemli bir nüve olarak, toplumsal cinsiyetin *bir sorun teşkil ettiği* görüşü belirtilmektedir. Diğer bir anlatımla cinsler arasında eşitlik olmadığına vurgu yapılmak istenmektedir¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Heywood, s. 269; Şaşman Kaylı, s. 27. Toplumun kişilik inşası neticesinde toplumsal cinsiyet şekillenmektedir. Bkz. Aksu Bora, Kadınların Sınıfı, s. 22.

¹⁰⁵ Toplumsal cinsiyet, feministlere biyolojik belirlenimciliğe karşı bir argüman sağlamıştır. Stone, ss. 53-57.

¹⁰⁶ Stone, ss. 54, 59. Ayrıca bkz. Joan W. Scott, **Feminist Tarihin Peşinde**, Der. Fahriye Dinçer ve Özlem Aslan, bgst Yayınları, İstanbul, 2013, (Feminist Tarih), s. 13; Arat, Feminizm, ss. 9-10.

¹⁰⁷ Ecevit, s. 4.

¹⁰⁸ Arat, Feminizm, s. 29.

¹⁰⁹ MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, ss. 57-58.

Beauvoir’ın, “*Kadın doğulmaz, kadın olunur*”¹¹⁰ sözü, toplumsal cinsiyet kavramının en basit haliyle ifade ediliş şeklidir¹¹¹. Dişi cins olarak doğan bir kişinin toplum tarafından belirli rollerle eğitilip kadın haline getirilmesini anlatan bu söz; toplumsal cinsiyetle kimsenin doğmadığı, toplumsal cinsiyetin edinildiği hususunu vurgulamaktadır¹¹². Erkek veya dişi cins olarak doğmak değil, toplumsal iktidar ilişkileri çerçevesinde egemen erkek kültürün, kadın bedenine kültürel birtakım (edilgin, ikincil, bağımlı gibi) özellikler atfetmesi suretiyle, kadın üzerindeki tahakkümü asıl olarak farklılığa sebep olmaktadır¹¹³. Bir diğer anlatımla cinsiyetli üreme özelliğini haiz insanın biyolojik olarak türünün yeniden üretimi işlevini haiz iki cinsiyete ayrılması¹¹⁴, yaşamın tümüne sirayet et(tiril)mektedir.

Farklı toplumlarda eril ve dişil normlar çeşitlilik içerse de çoğunlukla erkeğe eril ve dişiye dişil olması uygun görülen toplumsal beklentiler; devlet, hukuk, medya gibi önemli kurumlar vasıtasıyla bireylere iletilmektedir¹¹⁵. Bu bağlamda Scott’un açıkladığı üzere, iktidar ilişkilerini belirlemeye yarayan toplumsal cinsiyet¹¹⁶, Butler’in toplumsal cinsiyetin *performatif* niteliği haiz olduğu fikri¹¹⁷ kapsamında, önceden belirlenmiş normların iletilmesi ve uygulanması yoluyla kadınların eril iktidarın yeniden üretimine katkı sağlamaktadır¹¹⁸.

Kadınların toplumsal kaynaklı ezilmesi, bir diğer ifadeyle toplumsal cinsiyetin içinde hiyerarşiyi barındırması, feminist kuramın ele aldığı önemli bir sorundur¹¹⁹. İktidar ilişkisi oluşturan “*toplumsal cinsiyet hiyerarşisini*” ortaya koyan feminist ideoloji¹²⁰, erkek tahakkümüne son verme gayesindedir¹²¹. Bu noktada

¹¹⁰ Simone de Beauvoir, **The Second Sex**, Çev. ve Ed. H. M. Parshley, Jonathan Cape, London, 1956, (Second), s. 273; Simone de Beauvoir, **Kadın: Genç Kızlık Çağı**, Cilt: I, 2’nci Baskı, Çev. Bertan Onaran, Payel Yayınevi, İstanbul, 1971, (Genç Kızlık), s. 231.

¹¹¹ Judith Butler, Cinsiyet Belası, s. 54.

¹¹² Şaşman Kaylı, s. 21.

¹¹³ Evelyn Fox Keller, “Bilimsel Dil(in Cinsiyetlendirilmesi)”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 52; Collin, s. 70.

¹¹⁴ Mathieu, s. 76.

¹¹⁵ Stone, ss. 89-90.

¹¹⁶ W. Scott, Feminist Tarih, s. 13.

¹¹⁷ Judith Butler, “Performative Acts and Gender Constitutions: An Essay on Phenomenology and Feminist Theory”, **Writing on the Body: Female Embodiment and Feminist Theory**, Ed. Katie Conboy, Nadia Medina ve Sarah Stanbury, Columbia University Press, New York, 1997, (An Essay), s. 411.

¹¹⁸ Bkz. Stone, s. 97.

¹¹⁹ Berktaş, Tarihin Cinsiyeti, ss. 88, 89; Mathieu, s. 81.

¹²⁰ Çakır, Feminizm, s. 415.

toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ortak özelliğinin kadın ile erkek arasında vuku bulan güç asimetrisi olduğunu da belirtmek gerekir¹²².

Biyolojik kaderin sonucundan ziyade toplumsal olarak inşa edilen konumları haiz olan erkekler ile kadınlar arasında, cinsiyete dayalı işbölümü vasıtasıyla ortaya konan, *toplumsal cinsiyet ilişkileri* söz konusudur. Diğer bir anlatımla işbölümünün toplumsal cinsiyet ilişkilerinden kaynaklanan bir biçimi, toplumsal farklılıklar içeren cinsiyete dayalı işbölümüdür. Bu bağlamda erkekler, *üretim*; kadınlar ise *yeniden üretim* alanına özgülenmektedirler. Bu biçimin ise (erkek ve kadın işleri olmak üzere) *ayrılma* ve (erkek işlerinin kadın işlerinden daha değerli olduğu şeklindeki) *hiyerarşi* olmak üzere iki düzenleyici ilkesi mevcuttur. Bununla beraber cinsiyete dayalı işbölümünün değişmez olmadığı da vurgulanmaktadır¹²³. Toplumsal cinsiyet rollerinin değişken yapısı¹²⁴ göz önünde bulundurularak feminist hareket çerçevesinde kadınların, toplumsal yapıdan kaynaklı ezilme olgularının farkına vararak savaşımlarını ve toplumsal dönüşümü gerçekleştirmesi gerekir.

Delphy, üreme işlevi temel alınarak doğurgan olan ve olmayan şeklindeki ayrıma göre cinsiyetin belirlendiğini söylemekte ve kadının ezilmesi sebebiyle üremedeki rolünün önemli olduğunu benimsemektedir¹²⁵. Kadının üreme yetisi hasebiyle (ezen) erkek tarafından ezilmesi, toplumsal cinsiyeti şekillendirmektedir¹²⁶. Başka bir anlatımla biyolojik bir konu olan üreme, toplum tarafından anlamlandırılmaktadır¹²⁷. Nitekim toplumsal yaşamda kültürel olarak inşa edilen kadınlık ve erkeklik rolleri, biyolojik cinsiyet temelinde yükselmekte olup bunun bir uzantısı olarak (kadına ait) özel alan ve (erkeğe ait) kamusal alan ayrımında

¹²¹ Jane Mansbridge ve Susan Moller Okin, “Feminizm”, **A Companion to Contemporary Political Philosophy**, Cilt: 2, 2’nci Baskı, Ed. Robert E. Goodin, Philip Pettit ve Thomas Pogge, Blackwell Publishing, West Sussex, 2012, s. 332.

¹²² UN General Assembly, **1999 World Survey on the Role of Women in Development: Globalization, Gender and Work**, Report of Secretary-General, A/54/227, 1999, par. 16.

¹²³ Danièle Kergoat, “Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Toplumsal Cinsiyet İlişkileri”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, ss. 87-88. İlk işbölümünün kadın-erkek arasında görülmesiyle ilk kez ezen -ezilen ilişkisinin ortaya çıktığı ve bu tahakküm şeklinin ortadan kaldırılması gerektiği feminizmde savunulur. Mitchell, Kadınlar, ss. 20-21.

¹²⁴ Acker, s. 565.

¹²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Christina Delphy, “Rethinking Sex and Gender”, **Gender: A Sociological Reader**, Ed. Stevi Jackson ve Sue Scott, Routledge, Londra, 2002, ss. 53-55; Gülnur Acar-Savran, **Beden Emek Tarihi: Diyalektik Bir Feminizm İçin**, 3’üncü Baskı, Kanat Kitap, İstanbul, 2013, ss. 279-281.

¹²⁶ Şaşman Kaylı, s. 29.

¹²⁷ Ramazanoğlu, s. 50.

kendisine yer bulmakta ve toplumsal cinsiyet rolleri ile ilişkili olarak kadın, özel alan içinde, çocuk doğurmayla birlikte çocuk bakımı görevi ile kuşatılıp ezilmektedir.

Erkeğin egemenliğinin devamı olarak kadın olmak şekillenmektedir. Oysaki cinsiyetin konumuna ilişkin *evrenselcilik* yaklaşımına göre, üremedeki rollerin toplumsal sonuçlarının olmaması gerekir¹²⁸.

Biyolojik cinsiyet, üremeyi kıstas alarak insanları ayrıma tabi tutsa da asıl farklılığı, önceden belirlenmiş kültürel temelli anlamların bedene yüklenmesi yaratmaktadır. Bir diğer anlatımla biyolojik anlamda üreme farklılığı değil, toplumsal cinsiyet ayrımını şekillendiren kadın bedeni üzerindeki erkek iktidarının varlığı kadim bir sorundur. Feminizm ise kadınlık ve erkekliği kurgulayan toplumsal iktidar ilişkilerinin sonucu olan toplumsal cinsiyet eşitsizliğini giderme arayışındadır.

Biyolojik cinsiyeti ve buna koşut olarak üreme yetisi ile ele alınan kadının¹²⁹ esas ezilme nedeni, kültürün inşası toplumsal cinsiyet¹³⁰ kaynaklıdır. Bir diğer ifadeyle kadın; üreme işlevini (doğurabilme yetisini) haiz olmasından ötürü değil, üreme işlevi hasebiyle toplumsal cinsiyet beklentisine göre (örneğin toplumun şekillendirdiği uygun bir anne gibi) yaşamasından ötürü erkeğe göre ayrı bir kategoriye yerleştirilmektedir¹³¹. Buna koşut olarak feministler, sorunun kaynağının biyolojik olmadığını, toplumsal boyutuyla cinsiyetler arasındaki farkı vurgulayan toplumsal cinsiyetle ilgili olduğunu belirtmektedirler. Çünkü öğrenilmiş davranış kalıpları ile şekillenen birey, toplumsal yapı içerisinde kültürel etkiyle birlikte belli kadınlık veya erkeklik rolleriyle donatılmaktadır.

Kadınlık ile *erkeklik* kimlikleri ve bunların ilişkilerini belirleyen örüntüler, ataerkil toplumlarda görülen en inatçı kalıplardır. Tek başına bir eşitsizlik ilişkisi oluşturmayan biyolojik farklılık, toplum ve kültürün etkisi ile hiyerarşik ve dolayısıyla eşit olmayan *toplumsal cinsiyet* olarak kavramsallaştırılan bir farklılığa yol açmaktadır. Doğayı ve bedeni temsil eden kadın, kültürü ve aklı temsil eden erkek karşısında nesillerdir süregelen (ev işinin kadına, ev geçiminin erkeğe ait olması, kadının duygusal, uysal, edilgin ve erkeğin atak, girişken, etkin olması gibi)

¹²⁸ İnsanları; ırk, cinsiyet gibi fiziksel farklılıklardan müstakil ele alarak aynı şekilde birer birey olarak gören *evrenselcilik yaklaşımı* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Collin, ss. 69-71.

¹²⁹ Ramazanoğlu, s. 90.

¹³⁰ Judith Butler, *Cinsiyet Belası*, ss. 50, 53.

¹³¹ Stone, s. 81.

patriarkal toplumsal cinsiyet kalıpları içerisine sığdırılmaktadır¹³². Kadını, birey olmasını önleyen ve tek bir kategoriyle sınırlayan bu aşağı konumundan kurtarmak amacıyla feminizm, toplumsal cinsiyet rollerinden sıyırma çabasıdır.

Diğer taraftan feministlerin bir kısmı ise çok küçük oranda etkiyi haiz cinsiyet farklılığı üzerinden toplumsal cinsiyet ayrımının açıklanamayacağı görüşündedir. Buna koşut olarak da insan doğasının *çift-cinsiyetli (androjen)* yapısı savunularak biyolojik cinsiyet farklılığının toplumsal cinsiyet farklılığına zemin oluşturmadığı belirtilmektedir. Bu bakımdan asıl önemli olan, kadını ve erkeği sahip olduğu cinsiyeti ile değil, özerk birer kişi olarak ele almaktır. Bu bağlamda feminizm, toplumsal cinsiyetten arındırılmış bir kişilik oluşturma gayesini haizdir¹³³.

14'üncü yüzyılda (*Christine de Pizan*) Fransa'da, 17'nci (*Mary Astell*) ve 18'inci yüzyılda (*Mary Wollstonecraft*) İngiltere'de öne sürülen kadın ile erkek arasındaki farklılığın doğal olmayıp farklı eğitimden kaynaklandığı ve kadınların eğitim sayesinde kendilerine yasaklanan tüm rolleri üstlenebileceği şeklindeki fikir, 20'nci yüzyıl başlarında da feministlerce dikkate alınmıştır¹³⁴. Bu doğrultuda *Beauvoir*'ın *İkinci Cins* isimli eserinde belirttiği üzere, kadınların evlilik kurumuna olan bağlılıktan kopmaları ve mutlaka bir meslek edinmeleri gereği şeklindeki fikri kapsamında, kadınların eğitimde fırsat eşitliği ön plana çıkmaktadır¹³⁵. Nitekim kadının toplum tarafından zamanla kendisine yüklenen, farkında olarak ya da olmayarak özümse(til)diği toplumsal cinsiyet rollerine dair farkındalık geliştirerek bunlardan sıyrılması gerekmektedir. Bu kapsamda kadınların kendi sorunlarının farkına varması, özerk bir birey olabilmesi için eğitim zaruridir.

III. FEMİNİZMİN TARİHİ GELİŞİMİ VE BAŞLICA ÇEŞİTLERİ

A. Genel Açıklama

Toplumun erkek egemen bir zihniyet tarafından şekillendirilmesi, feminizmin erkek düşmanlığı olarak yanlış bir şekilde anlaşılmasında etkendir. Pek çok iktidar

¹³² Bertay, Kadınların İnsan Hakları, ss. 2-3.

¹³³ Heywood, s. 269.

¹³⁴ Michel, s. 68.

¹³⁵ Sevim, s. 50.

biçimi içinde yoğrulan patriarkal sistem, eril düşüncenin hâkimiyetini sağlayarak kadınların kadim görünmezliğini pekiştirmektedir. Buna karşın erkeğe göre belirlenimciliğe karşı kadınlar, özgürlük/ kurtuluş (*emancipation*) mücadelesi vermektedirler.

Kadın haklarının varlığının kabul edilmesi ve korunması, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesi, kadınların yaşam koşullarının iyileştirilmesi hususlarında gerekli bilincin oluşturulması ve kazanımlar elde edilmesi gayesiyle süregelen hareket ve ideoloji(si) *feminizm* olarak adlandırılmaktadır¹³⁶. Ancak elde edilen kazanımların kolay gerçekleşmediği görülmektedir.

Feminizm her ne kadar kavram olarak 19. yüzyıl sonlarında Fransa’da ortaya çıkmış olsa da 19. yüzyılın başlarından itibaren kavramın içerdiği anlam bilinmektedir. Bununla birlikte feminist hareket -salt siyasi düzeni değil ve fakat toplumsal cinsiyet düzenini de etkileyen- Devrim Çağı olarak adlandırılan 1776-1848 yılları arasında karşımıza çıkmaktadır. Devrimlerin getirdiği değişimler, kadınların da gerek siyasal gerek sosyal, ekonomik alandaki taleplerini şekillendirmiştir¹³⁷.

Çocuk aldırma mücadelesi ile kadın hareketinin başlamadığı, özgül *ezilme* biçiminin farkındalığı ile kadın hareketinin başlangıcı sağlandığı belirtilir¹³⁸. Nitekim kadınların ezilmelerine yönelik haklı başkaldırı, kadın *işçiler* kapsamında düşük ücrete, işsizliğe ve ağır çalışma şartlarına karşı görülmekteyken; *burjuva* kadını bakımından siyasal ve ekonomik haklardan mahrumiyete karşı söz konusudur¹³⁹.

Kadınların ikincilliğine, ezilmesine dair bilinçli bir karşı çıkışı; kapitalizmin ortaya çıktığı ve burjuva devrimlerinin gerçekleştiği, üretimin aileden kayıp kamusal alana geçerek yaşadığı dönüşümün¹⁴⁰ söz konusu olduğu 17 ve 18’inci yüzyıllarda görmek mümkündür. Bu dönemde ev ile iş yerlerinin birbirinden ayrılmasına koşut olarak burjuva erkeğinin üretime dâhil olması ve fakat kadının ise ev ile özdeşleştirilerek üretim sürecinden dışlanması söz konusudur. Diğer taraftan

¹³⁶ Çakır, Osmanlı, s. 55.

¹³⁷ Bock, ss. 32, 83; Donovan, s. 15.

¹³⁸ Kergoat, s. 89.

¹³⁹ Çakır, Osmanlı, s. 57.

¹⁴⁰ Meta üretimi sanayide gerçekleşirken; işyeri için gereksiz görülen kadın, çocukların bakıp büyütüldüğü ev içi yaşama özgülenmiştir. Bununla birlikte 18’inci yüzyılda kadınların çalışma hayatındaki (ağır) erkek işlerinde zihin güçlerini harcamaları, rahme giden enerjinin azalmasına ve kadının üreme işlevini yitirmesine sebep olarak görülmüştür. Rosalyn Baxandall, “Amerikan Sendikalarında Kadınlar Tarihsel Bir Çözümleme”, **Kadın ve Eşitlik**, Der. Juliet Mitchell ve Ann Oakley, Çev. ve Haz. Fatmagül Berktaş, 3’üncü Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 81-82.

modernitenin temelini oluşturan Aydınlanma düşüncesiyle birlikte gelişen ve burjuvazinin önderlik ettiği özgürlük, eşitlik, kardeşlik fikri; 1789 Devrimi'yle güçlenerek feminist düşüncüyü beslemiştir¹⁴¹. Sonraki süreçte eğitim ve özgürlük istekleri için mücadeleye zemin hazırlamıştır.

Bilinen tarihi süreç içinde kadına yönelik doğrudan veya dolaylı saldırılara, yapılan ezici ve ayrımcı uygulamalara karşı her ne kadar karşı çıkışlar¹⁴² söz konusu olsa da *sistemli* bir feminist teorinin doğuşu 17'nci yüzyıldan itibaren yoğunlaşmaya başlayan feminist bilincin¹⁴³ akabinde 18 ve 19'uncu yüzyıllara denk gelmektedir¹⁴⁴. Bir başka deyişle 1789 Devrimi döneminde feminizmin tarih sahnesine çıktığı görülmektedir¹⁴⁵. Ortaçağ'da yaşanan birtakım öncül feminist karşı çıkışlar¹⁴⁶ söz konusu olsa da asıl olarak feminist hareket *eşit insan* düşüncesi ile birlikte sahneye çıkmaktadır. 1789 Devrimi ile birlikte benimsenen bu düşünce kapsamında kadınların da eşitlikten pay almak istemeleri harekete ivme kazandırmaktadır. Bir diğer ifadeyle Aydınlanma dönemi sonrasında kadınlar, toplumsal rollerine ve eşitsizliklerine karşı çıkmaya başlamakta¹⁴⁷ ve insan haklarına 1789 Devrimi ile verilen önemle birlikte kadınların var olma savaşımı artmaktadır. Diğer taraftan gerçekleşen Sanayi Devrimi ile birlikte ekonomide bir dönüşüm yaşanmış ve kadın, işçi olarak kendine yer bulmuştur. Ancak bu da erkekler tarafından kadınlara çok

¹⁴¹ Çakır, Feminizm, ss. 416-417; Şaşman Kaylı, s. 18.

¹⁴² Feminist savaşım 18'inci yüzyılda ideolojisini ortaya koysa da kadınların hak arama mücadelesi Rönesans'a dek götürülebilmektedir. Nitekim kişi haklarını yücelten Rönesans'ın gayesini kavrayan, kadın haklarına dair *Kadınlarla Erkeklerin Eşitliği* (1622) ve *Kadınların Şikâyeti* (1626) adında çalışmaları olan *Marie de Gournay* (1565-1645); bu eserlerinde kadına yönelik öngörülen toplumsal koşullara karşı çıkmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Michel, ss. 38-39. Ayrıca akıl ile cinsiyet arasındaki (erkek lehine olan) bağı koparan *Poullain de la Barre* 17'nci yüzyılda *İki Cinsin Eşitliği Üzerine* isimli kitabıyla ön feminist düşüncenin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bkz. Sevim, s. 29; Sibel Özbudun, **Niçin Feminizm Değil?**, Süreç Yayıncılık, Ankara, 1984, (Feminizm), s. 10.

¹⁴³ Burjuvazinin ev kadınına yüceltmesi her ne kadar kadını kamusal alandan koparsa da 18'inci yüzyılda üst sınıf kadınların politik ve sanatsal konuları konuşmak, entelektüel tartışmaları yürütmek amacıyla düzenledikleri salon toplantıları, feminist düşüncelerin şekillenmeye başladığı yerler olarak kabul edilmektedir. Sevim, ss. 30-31.

¹⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Berktaş, Kadınların İnsan Hakları, s. 4; Çakır, Osmanlı, s. 55. *Donovan*, her ne kadar 18'inci yüzyıl sonundan 20'nci yüzyıl başına kadar olan süre ilk dalga olarak adlandırılrsa da esasen 15, 16 ve 17'nci yüzyıllarda da feminist dalgalar olduğunu açıklar. Bkz. *Donovan*, s. 15.

¹⁴⁵ Güriz, s. 13.

¹⁴⁶ Örnek olarak *Christine de Pizan* (1363-1430) gösterilebilir. *Kadınlar Kentinin Kitabı* (1405) adlı eseri, özellikle kadınların eğitim hakkının savunulması kapsamında modern feminist düşünce için önem arz etmektedir. Bkz. Heywood, s. 261.

¹⁴⁷ Sheila Rowbotham, **Kadınlar, Direniş ve Devrim**, Çev. Nilgün Şarman, Payel Yayınları, İstanbul, 1994, (Direniş), s. 21.

görülerek önceden de (siyasetten dışlanan kadını erkeğin temsil etmesinde) olduğu gibi yine kadınlar yetersiz, yeteneksiz addedilerek eve geri çekilmişlerdir. Kadınların eşit insan olarak kabul edilmeleri için 20'nci yüzyılı beklemeleri gerekmiştir¹⁴⁸.

Dolayısıyla toplumun yaşadığı ekonomik ve siyasal dönüşüm, kadınların özgürleşme savaşımına da yön vermiştir. Başka bir ifadeyle kapitalizm, 1789 Devrimi, Sanayi Devrimi ile birlikte toplumda yaşanan eşitsizlikler, kadını ve mücadelesini de etkilemiştir.

Kadınları kitlesel olarak (gazeteler çıkararak, siyasi kulüpler kurarak, gösterilerde yer alarak, orduda savaşarak) 1789 Devrimi ile tarih sahnesinde görmekteyiz. 1789 Devrimiyle yaygınlaşan *eşitlik*, *özgürlük*, *kardeşlik* kavramlarına dâhil olmak için kadınların savaşımı söz konusudur¹⁴⁹. Aydınlanma felsefesi ile birlikte bireyi süje olarak işaret eden doğal hukuk savı 1789 Bildirisi'nde kendisine yer bulabilmiştir. Fiiliyatta ise "birey" kapsamı daraltılarak doğal hakların yalnızca beyaz ve burjuva erkeklere hizmet etmesi ve kadının kapsam dışına itilmesi söz konusudur. İşte bu durum, Devrimdeki eşitliğin cinsiyet ya da diğer bir ifadeyle kadın bağlamında eleştirilmesine yol açmıştır¹⁵⁰. Böylece Aydınlanma döneminin idealleri gibi 1789 Devrimi'nin ilkelerinin de kadını içine almadığı ya da almak istemediği görülmüştür. Her ne kadar kadınlar, 1789 Devrimi'nde kitlesel olarak yer alsa da Devrimin akabinde elde edilen kazanımlar dâhilinde bekledikleri haklara ulaşamamışlardır. Hatta açtıkları kadın kulüpleri de kapatılmıştır¹⁵¹. Buna karşın ise 1789 Devrimi'nin ferdiyetçi eşit insan düşüncesinden kadınlar faydalanmakta ve buna ilişkin düşünceler de *feminizm* akımını ortaya koymaktadır.

1789 Devrimi'nde kadın, erkek ile birlikte vermiş olduğu savaşımdan her ne kadar hak/özgürlük bağlamında yenik olarak ayrılrsa da (haklarını elde etmek için örgütlenmeye duydukları ihtiyacın farkında olmaları hususunda) kazandığı

¹⁴⁸ Tekeli, Feminizm, ss. 131-132.

¹⁴⁹ Mies, Ataerki, s. 61; Çakır, Osmanlı, s. 56; Tekeli, Kadınlar, ss. 69, 71.

¹⁵⁰ Donovan, s. 28; Sevim, s. 34. Ayrıca bkz. Cangöz, s. 5. Burjuvazinin *insan hakları*, salt kendi sınıfına mensup kişileri kapsayan bir ayrımcılıkla birlikte aynı zamanda kadını da dışlamaktadır. Mehmet Semih Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, 2'nci Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012, (Özgürlük), ss. 192-193.

¹⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çakır, Osmanlı, s. 56. 1789 Devrimi, kadınlara verilen bazı hakların ellerinden alınmasından ötürü bazı feminist tarihçiler tarafından fayda sağlamamakla eleştirilmektedir. Bkz. Sevim, s. 34; Tekeli, Kadınlar, ss. 70-72.

1789'dan sonra sadece kadın kulüplerinin değil, liberal bireyci düşünce akımı çerçevesinde tüm – örgütler, dernekler, kuruluşlar gibi- kolektivitelerin kapatılmasına dair bkz. Teziç, s. 380.

bilinçlenme ile haklı mücadelesine devam etmiştir¹⁵². Nitekim bu süreçte her ne kadar doğal hukuk bağlamındaki evrensel eşitlik anlayışı yükselişe geçse de kadınlar söz konusu anlayışın dışında tutulduklarının ve haklı savaşımalarının kadınlar arası bir dayanışma ve örgütlenme ile mümkün olabileceğinin farkına varmışlardır. İlerleyen süreçte 19'uncu yüzyıla gelindiğinde ise artan bilinçlenme ile birlikte feminizm toplumsal bir harekete dönüşecektir¹⁵³. Zira kadınlar kendilerinin hukuk tarafından toplumsal sözleşmenin eşit paydaşı olarak görül(ebil)mesi için uğraş vermektedirler.

Tarihi süreç içinde kadınların süje olarak ele alınmasını gaye edinen çeşitli teori ve uygulamadan beslenen feminizm¹⁵⁴, doktrinde başlangıç ve ele alınış bakımından yeknesak değildir¹⁵⁵. Nasıl ki feminizm üzerinde uzlaşılan bir tanım yapılamıyorsa feminizmin tarihi konusunda da bakış açılarının farklılığı sebebiyle fikir birliğinden bahsedilememektedir. Çalışma kapsamında feminizmin tarihi süreci, genellikle ele alındığı üzere, 19'uncu yüzyıldan başlayarak 21'nci yüzyıla kadar devam eden kronolojik olarak gerçekleşen üç dalga şeklinde irdelenmektedir. Zira feminizmin her bir dalgasının kadınların özgürlüğü için farklı taleplerle şekillendiği görülmektedir. Ayrıca bu süreçte pek çok teoriden, görüşten de etkilenerek farklı feminizm çeşitleri ortaya çıkmıştır.

¹⁵² Arat, *Feminizm*, s. 39; Sevim, s. 35. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Hester Eisenstein, "Feminizm ve Neoliberal Küreselleşme Arasında Gizli ve Tehlikeli Bir İlişki mi Mevcut?", (Çev. İdil Soyseçkin), **21. Yüzyıl Feminizmine Doğru: Neoliberalizmin Ötesinde Bir Kadın Hareketi İçin Tartışmalar**, Ed. Aynur Özügürlü, 2'nci Baskı, NotaBene Yayınları, Ankara, 2016, s. 42.

¹⁵³ Çakır, *Feminizm*, ss. 417-418.

¹⁵⁴ Teresa de Lauretis, "Upping the Anti (sic) in Feminist Theory", (Ed. Marianne Hirsch ve Eveleyn Fox Keller), **Conflicts in Feminism**, Routledge, New York, 1990, s. 267.

¹⁵⁵ Özgün, s. 381. Feminizmin tarihi süreci doktrinde iki dalga (Özgün, ss. 381-386), üç dalga (Heywood, ss. 262-263, 281), dört dalga (Tegan Zimmerman, "Intersectionality: The Fourth Wave Feminist Twitter Community", **Atlantis**, 2017, Cilt: 38, Sayı: 1, <http://journals.msvu.ca/index.php/atlantis/article/view/4304>, 26.07.2019, s. 55) şeklinde de irdelenmektedir. Diğer taraftan *dalga* metaforunun kullanışlılığı da sorgulanmaktadır. Bkz. Linda Nicholson, "Feminism in "Waves": Useful Metaphor or Not?", (2010), **Feminist Theory Reader: Local and Global Perspectives**, Ed. Carole R. McCann ve Seung-Kyung Kim, 4'üncü Baskı, Routledge, New York, 2017, s. 43.

B. Feminizmin Tarihi Gelişimi

1. Birinci Dalga Feminizm

a) Genel Olarak

19'uncu yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar süren dönem, *birinci dalga feminizm* olarak ele alınabilmektedir¹⁵⁶. İlk feminist hareketler esasen oy hakkı elde etmek içindir, siyasidir¹⁵⁷; çünkü kadınlar, oy kullanarak cinsiyet ayrımcılığını giderebileceklerine inanıyorlardı¹⁵⁸. Bu dönemde erkeklerle eşit haklara sahip olmak amacıyla kadınlar, farklı ülkelerde örgütlenerek bir araya gelmişler ve I. Dünya Savaşı'nın sonunda hedefledikleri siyasal hakları bazı ülkelerde elde edebilmişlerdir¹⁵⁹. Ancak bu süreç -irdeleneceği üzere- ülkelerde farklı şekillerde cereyan etmiştir¹⁶⁰.

19'uncu yüzyıl ve 20'nci yüzyılın başlarındaki klasik kadın hareketi, kadınlar tarafından (tüm kadınlar olmasa da ve bazı erkekler de dâhil olmak üzere) ve kadınlar için gerçekleşen bir harekettir¹⁶¹. Her ne kadar başlangıçta feminizm kavramı (kavramsal açıklama kısmında değinildiği üzere) kadınlar için kadınların mücadelesi olarak algılsa da sonrasında feminist harekete (az da olsa) erkeklerin katkıları da eklenerek kavramın dönüşüme uğradığını belirtmek mümkündür.

¹⁵⁶ Çakır, *Feminizm*, s. 418; Özgün, s. 381. Feminizmin ilk dalgası, 1850'lerden 1920'lere kadar geçen uzun süreyi kapsayan sufrag hareketi odaklı geniş bir proje olarak kabul edilmektedir. Sylvia Walby, *The Future of Feminism*, Polity, Cambridge, 2011, s. 8.

¹⁵⁷ Tekeli, *Feminizm*, s. 132; Donovan, s. 34.

¹⁵⁸ Heywood, s. 262.

¹⁵⁹ Her ne kadar 20'nci yüzyılın başlarında –Almanya, ABD, Hollanda- gibi bazı ülkelerde kadınlar oy hakkını elde edebilmişlerse de esasen -Belçika, Portekiz, Yunanistan, Andorra gibi- pek çok ülkede İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra elde edebilmişlerdir. Bkz. Tijen Dünder Sezer, “Parlamento Seçimlerinde Cinsiyet Kotaları”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Yıl: 34, Sayı: 159, 2022, (Kota), ss. 55-56.

¹⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çakır, *Feminizm*, s. 418 vd.; Arat, *Feminizm*, s. 37 vd.; Tekeli, *Kadınlar*, s. 69 vd. Her ne kadar birinci dalga feministleri esasen ulusal düzeyde gelişim sergilese de uluslararası düzeyde de bazı örgütlenmelerin varlığı dikkat çekicidir. Örneğin 1878 yılında I. *Uluslararası Kadın Hakları Kongresi* toplanmış, 1892'de I. *Uluslararası Feminist Kongre* geniş katılım sağlanarak yapılmıştır. Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*, 4'üncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 37.

¹⁶¹ Bock, s. 116.

Şunu da vurgulamak gerekir ki, her ne kadar 20'nci yüzyılın başında sufraj¹⁶² hareketi kadınların oy hakkını odağına alsa da ilerleyen zamanda eşitlik savaşımı bağlamında bir açılım yaşanarak mülk edinme, miras, çalışma hayatına katılma ve eğitim hakkı da savunulmaya başlanmıştır¹⁶³. Bu dönemin feminist savaşımı kamusal alanın düzenleyicisi ve denetleyicisi konumunda olan *devlete* yöneliktir. Bir sistem olarak ataerkillik sorgulaması yerine kadının kamusal alandaki eksikliklerinin giderilmesine yoğunlaşmıştır¹⁶⁴. Bu kapsamda liberal bir bakış açısı içinde olan feminizmin birinci dalgası, eşitsizliğin esas nedenini göz ardı etme noktasında eleştirilmektedir. Bir diğer ifadeyle kapitalizm ile ataerki düzenin kesiştiği kamusal alan ile özel alan ayırımında kadın, aile içine özgülenmekte ve böylelikle aslında ikincil statüye indirgenen kadının gerek siyasi gerek çalışma hayatındaki dezavantajlı konumunun sorgulanmaması eleştirilmektedir¹⁶⁵.

19'uncu yüzyılda kadın hareketinin odağında, kadınların oy hakkı yer almaktadır. Birinci dalga feminizm olarak adlandırılan bu dönemde, seçme hakkına sahip olup oy kullandıkları takdirde ancak cinsiyet ayrımcılığını giderebilecekleri, cinsiyete dayanan önyargılara son verebilecekleri düşüncesini haiz kadınlar, erkeklere tanınan (medeni ve) siyasi haklara sahip olma talebiyle -cinsiyet eşitliği hedefi bağlamında- mücadelede bulunmuşlardır¹⁶⁶.

Ayrıca 19'uncu yüzyılda işçi kadınların sosyal ve ekonomik sebeplerle çocuk aldıkları gerçeği de söz konusudur. Bir diğer deyişle hamile olma işten çıkarılma riskini de getirdiği için kadınlar çalıştıkları fabrikalardan çıkmamak, işlerinden olmamak adına çocuk aldırıyor ve bu durumu saklama gereği de duymuyorlardı. Bu

¹⁶² Kadınların oy hakkı savunucularını ifade etmek üzere ikili bir ayırımdan da bahsetmek gerekir. İngilizce karşılıkları *suffragist* ve *suffragette* şeklinde ifade edilen terimler, her ne kadar Türkçe'ye *süfraj* diye çevrilseler de aslında bir nüans söz konusudur. Şöyle ki; ilki (*suffragist*) barışçıl şekilde kadınların oy hakkı için mücadele verir. Birinci dalga feminizm dâhilinde kadınların oy hakkı savunucuları olarak bilinmektedir. İkincisi (*suffragette*) ise bahse konu mücadele kapsamında şiddete de başvurmaktan kaçınmaz. Bu kapsamda *Emmeline Pankhurst* öncülüğünde kurulan, doğrudan eylem ve sivil itaatsizlikle ilgilenen, salt kadınlara yönelen bir hareket niteliğindeki WSPU üyelerinden bahsedilmektedir. Bkz. Government of South Australia Office for Women, "Suffragist/Suffragette-What's the difference?", **Women's Policy, 125th Anniversary of Women's Suffrage**, <https://officeforwomen.sa.gov.au/womens-policy/125th-anniversary-of-suffrage/suffragistsuffragette-whats-the-difference>, (02.02.2023).

¹⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cangöz, s. 6.

¹⁶⁴ Maria Mies, **Ataerki ve Birikim: Uluslararası İşbölümünde Kadınlar**, Çev. Yıldız Temurtürkan, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012, (Ataerki), s. 63.

¹⁶⁵ Donovan, ss. 65-66.

¹⁶⁶ Heywood, s. 262; Özgün, s. 382.

bağlamda çocuk aldirmaların önlenmesi sebebiyle 1890'da çalışan kadınlara 4 haftalık hamilelik izni tanınması önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁶⁷.

Kadınların ulusal düzeyde verdikleri mücadeleler haricinde uluslararası önemli gelişmeler de yok değildir. Nitekim 1888'de kurulan *Uluslararası Kadın Konseyi* (ICW) kadınların savaşımlarını toplumun gereksinimlerini karşılayacak şekilde genişletmeleri gerektiğini belirtmektedir. Sonraki süreçte (1904'te) kurulan *Uluslararası Kadın Oy Hakkı Birliği* (IAW) adlı örgüt, kadınlara oy hakkı tanınması için mücadele etmiştir¹⁶⁸.

Kadınlar ve kadın işçilerin hakları için savaşım gösteren *Uluslararası Kadın Konseyi* ve *Uluslararası Kadın Oy Hakkı Birliği* gibi feminist örgütler, kadınların haklarının savunulması, kadın işçilerin durumlarının düzeltilmesi, aile yardımları, iki cins için çalışma koşullarının eşitlenmesi, evlilik dışı çocukların korunması, evli kadının milliyetini ve soyadını koruma hakkı vb. konularda çalışmışlardır. Verilen savaşım sonucunda feministler, 1919 yılında da *Versailles Antlaşması* (m. 427) ve *Milletler Cemiyeti Sözleşmesi*'ne (m. 7, 23), eşit işe eşit ücret ilkesini koydurmayı başarmıştır¹⁶⁹.

I. Dünya Savaşı başlayınca savaşa giden erkeklerin boşalan yerlerini doldurmak için mecburen istihdam edilen kadın sayısında artışa gidilmiştir. Örneğin Fransa, İngiltere gibi ülkelerde pek çok kadın savaşa giden erkeklerin yerine silah fabrikalarında işe başlamıştır. Bu bağlamda kadınların işyerinde çalışırken çocuklarının bakımına dair sıkıntı yaşamamaları için ve daha iyi çalışabilmeleri adına işyerlerinde *kreşler* açılmaya başlanmıştır. Diğer taraftan burjuva kadınları da bilgi toplamak, ağır hastaları tedavi etmek için çalışmışlardır. Ancak savaş sonrasında erkeklerin geri dönmeleri, kadınları istihdam alanından çekerek evlerine döndürmüştür¹⁷⁰. Böylelikle savaştaki mücadele karşılığında kadınların oy hakkını kazanma umudu Savaş akabinde (Almanya gibi birkaç ülke dışında) gerçekleşmez¹⁷¹.

Haklı mücadelesini sürdüren kadınlar II. Dünya Savaşı'na kadar pek çok ülkede oy hakkını kazanıyor. II. Dünya Savaşı sırasında, kadın işgücüne dair artan

¹⁶⁷ Sevim, s. 36.

¹⁶⁸ Michel, ss. 69-70. Bahsi geçen Konsey'in kadınların haklarına yönelik mücadelesi, kazanımları için bkz. Sevim, s. 45.

¹⁶⁹ Kayhan, ss. 25-26.

¹⁷⁰ Sevim, s. 45; Humm, Dictionary, s. 222; Yalom, ss. 319, 321-322.

¹⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Collin ve Laborie, s. 41.

talepler kapsamında kadınlar arasında başlatılan seferberliği gerçekleştirmek için - İngiliz kadınlarına- yarım gün çalışma, evde çalışma, kreş gibi kolaylıkların sağlanması söz konusudur. Fakat savaş sonrası kadınlardan erkeklerin geri gelmesi ile birlikte, tıpkı I. Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, bir kez daha evlerine geri dönmeleri isteniyor. Savaş yıllarında kadınların çalışabilmeleri için önemli bir kolaylık olarak açılan kreşler, yuvalar savaş bitimiyle kapatılıyor¹⁷².

Feminizmin ilk dalgasının (bir görüşe göre) 1893 yılında Yeni Zelanda'da kadınların seçme hakkını elde etmesiyle neticelendiğinin belirtildiği de görülmektedir¹⁷³. ABD'de Anayasa'ya (1920'de) yapılan 19'uncu değişiklik (*amendment*) ile oy hakkı kadınlara verildi. Birleşik Krallık ise oy hakkını kadını da içerecek şekilde 1918'de genişletti ve fakat on yıl kadar sonra kadınların eşit oy hakkı sağlandı. Ancak oy hakkının kadın hareketine istenen gücü sağlayamamakla sonuçlanması üzerine feminizm ikinci kez canlanışını 1960'larda yaşamıştır¹⁷⁴.

b) Seçili Ülkelerde Gelişimi

(1) Amerika Birleşik Devletleri (ABD)

ABD'de köleliğe karşı çıkışlar ile birlikte kadınların eşit haklar mücadelesi ele alınabilmektedir¹⁷⁵. Bu mücadelede Amerikalı aydınlanma geleneğini haiz feminist kadınlar, daha ziyade rasyonelliği temel alıp özgürlük için eğitimin gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Nitekim *Margaret Fuller*, kadınların kendi özgürlükleri adına savaşmaları düşüncesindedir¹⁷⁶.

19'uncu yüzyılda yükselen kapitalizm, toplumun hiyerarşik yapılanmasını artırmakla birlikte kadınların ve kölelerin durumunu da kötüleştirmiştir. *Sarah* (1792-1873) ve *Angelina* (1805-1879) adlı *Grimke* kardeşler, bu mücadelede öncü isimlerdendir¹⁷⁷. Bununla birlikte 19-20 Temmuz 1848'de gerçekleşen *Seneca Falls* toplantısı ise ABD'de gerçekleştirilen en eski eylemlerden biri olarak kabul edilir.

¹⁷² Sevim, ss. 46, 48-49.

¹⁷³ Heywood, s. 262.

¹⁷⁴ Heywood, ss. 262-263.

¹⁷⁵ Bkz. Heywood, s. 262; Arat, *Feminizm*, s. 45.

¹⁷⁶ Arat, *Feminizm*, s. 45.

¹⁷⁷ Eleanor Flexner ve Ellen Fitzpatrick, *Century of Struggle: The Woman's Rights Movement in the United States*, Genişletilmiş Baskı, Harvard University Press, Cambridge, 1996, ss. 41-42.

Kölelik karşıtı derneklerde aktif katılım gösteren *Elizabeth Cady Stanton* (1815-1902) ve *Lucretia Mott* (1793-1880) gibi öncü kadınların da yer aldığı 300 kişinin katıldığı bu toplantı, 68 kadın ile birlikte 32 erkeğin imzaladığı *Declaration of Sentiments*'nin (*Duygular Bildirgesi*) yayınlanması ile sonuçlanır. Her bireyin doğuştan gelen *doğal haklara* sahip olduğu düşüncesini haiz *Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi*'nden (1776) esinlenilerek *Cady Stanton*'ın kaleme aldığı bahse konu kadın Bildirgesinde, eril tahakküme dikkat çekilmekte, tarihin eril niteliği vurgulanmakta, kadın ile erkeğin eşit yaratıldığı yer almakta, doğal haklara zarar veren hükümetlere kadınların rıza göstermeyecekleri belirtilmekte, kadınlara oy, eğitim ve çalışma hakkı talep edilmekte, erkeklerle aralarındaki ücret farkının giderilmesi istenmektedir. Süfraj hareketinin mihenk taşlarından olan bu toplantı ve bildirge, kadınların dayanışma duygusu ile eşitlik için hareket ettiklerinin bir göstergesidir¹⁷⁸.

Eğitim kurumlarından dışlanan, evlilikle birlikte kendisine aile ile sınırlı bir yaşam çizilen ve kocasına bağımlı kılınan kadınların bu dönemdeki durumu *Duygular Bildirgesi*'nde şu şekilde yer almaktadır:

... Evlendiklerinde, erkek kadını yasanın gözündeki ve kamusal hayatta öldürür. Kadının mülkü üzerindeki tüm hakları ve hatta kazandığı parayı bile alır... Evlilik anlaşmasında, kadın kocasına karşı itaatkar olacağı üzerine söz vermeye zorlanır. Erkek, kadının ... efendisi olmaktadır- kanun, erkeğe kadının özgürlüğünü elinden alma ve onu cezalandırma hakkını vermektedir...¹⁷⁹.

Seneca Falls toplantısının ardından kamuoyunu harekete geçirmek üzere (konferanslar, gösteri ve yürüyüşler gibi) çeşitli faaliyetlerde bulunulsa da *Amerikan İç Savaşı* (1861-1865) süresince kadın hareketi duraksamaya girmiştir. İç Savaşın sonucunda kölelik kaldırılıp siyah erkeklere oy hakkı tanınsa da kadınlar bu tanınma dışında bırakıldıklarının bilinciyle örgütlenmeye başlamışlardır¹⁸⁰.

1869'a gelindiğinde ise -daha sonra 1890'da *National American Woman Suffrage Association* (*Ulusal Amerikan Kadın Oy Hakkı Birliği-NAWSA*) adı altında birleşecek olan- *Elizabeth Cady Stanton* tarafından *National Woman Suffrage Association* (NWSA) ve *Lucy Stanton* tarafından *American Woman Suffrage*

¹⁷⁸ Çakır, Feminizm, ss. 418-420; Donovan, ss. 23, 29-32; Arat, Feminizm, ss. 45-46.

¹⁷⁹ Josephine Donovan, **Feminist Teori**, Çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek ve Fevziye Sayılan, 11'inci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 31-32.

¹⁸⁰ Arat, Feminizm, s. 46.

Association (AWSA) isimli dernekler kurulmuştur¹⁸¹. Bir birey olarak kadının özgürlüğünü kazanıp ayakları üzerinde durmasının haklarla donatılmış olmasına bağlı olduğunu savunan ve kadınlara verilen temel haklarla birlikte kadınların evlerine, çocuklarına bakabileceğini ileri süren *Elizabeth Stanton* ile beraber oy hakkı için çeşitli mücadeleler yürüten *Susan B. Anthony* (1820-1906), 1868’de kabul edilen siyah erkeklere oy hakkı tanıyan 14’üncü Anayasa değişikliğinin ardından 1872’deki Kongre seçimlerinde oy kullanmıştır. Bu eylemi nedeniyle yasayı çiğnediği iddiasıyla kendisine yöneltilen suçlamaya¹⁸² karşı, 1870’de kabul edilen ve özetle kölelik sebebiyle oy kullanma hakkının kısıtlanamayacağını öngören 15’inci Anayasa değişikliğine dayalı bir savunmada bulunmuştur. Buna göre, kadınların da kölelik durumunda olmaları hasebiyle onların da kölelere tanınan yasal haklardan yararlanması gerekmektedir. Ancak söz konusu savunma, mahkemece kabul görmemiştir¹⁸³. Bahse konu savunma, esasen kadın hareketinin kölelik karşıtı hareketten beslendiğini¹⁸⁴ gösteren somut olaylardan biridir. Ancak zaman içinde kadın hareketi bağımsızlığını kazanmak durumunda kalmıştır.

Amerikalı kadın hakları savunucularının öncülerinden *Mott* ve *Stanton*, 1850’lerde kölelik karşıtı harekete destek vermiş ve fakat ilerleyen süreçte asıl savları olan kadın haklarının gereğince desteklenmediğini tecrübe etmişlerdir. Kölelik karşıtı hareket, eşitlik kavramını köle ve köle olmayan erkek kişilerle örtüştürerek gelişme kaydetmiş, bu durum ise kadın hareketinin amacına hizmet etmemiştir. Nihayetinde bu durumun farkına varan *Mott* ve *Stanton*, kadın hareketinin amacına ancak erkek odaklı yaklaşımdan izole bağımsız bir hareket olarak ulaşabileceğine inanmışlardır¹⁸⁵. Böylece kadın hareketinin kölelik karşıtı hareketten beslendiği görülmektedir.

¹⁸¹ Çakır, *Feminizm*, s. 420; Wikipedi, **National American Woman Suffrage Association**, https://en.wikipedia.org/wiki/National_American_Woman_Suffrage_Association, (06.08.2019). 1920 yılında halefi olarak *Kadın Seçmenler Birliği* (*League of Women Voters-LWV*) adlı sivil toplum kuruluşu kurulur. İnternet sitesi: <https://www.lwv.org/about-us/history>, (20.10.2021).

¹⁸² Ayrıntılı bilgi için bkz. **The Concise History of Woman Suffrage**, 2’nci Baskı, Ed. Mari Jo ve Paul Buhle, University of Illinois Press, Urbana, 1979, s. 293.

¹⁸³ Bkz. Donovan, ss. 49-50, 53-54. ABD Anayasası ve değişiklikleri için bkz. Chan Robles Virtual Law Library, **Constitutional Laws of Nations of the World**, <https://www.chanrobles.com/unitedstatesconstitution.htm#.Y5uMxXZBzIU>; Constitution US.com, **US Constitution**, <https://constitutionus.com/#n15>, (02.09.2019).

¹⁸⁴ Donovan, ss. 55-56.

¹⁸⁵ Debby Woodroffe, **Sisters in Struggle**, Pathfinder Press, Newyork, 1971, s. 4.

Amerika'daki kadın hakları mücadelesi, işçi kadınların mücadelesinden uzak bir gelişme izlemiştir. Nitekim burjuva sınıfındaki feministler, işçi kadınların sorunlarından çok oy hakkı, alkolizm, fuhuş ve doğum kontrolü üzerinde yoğunlaşmışlardır. Esasen 1870'lerde burjuva ile işçi sınıfı kadınların mücadelesinde ayrımın başladığı görülmektedir¹⁸⁶. 1860'lardan sonra karma eğitim, doktorluk gibi erkeğe özgülenen mesleklere kadınların girmesi söz konusudur. Bu dönemde *Emma Goldman* (1869-1940) doğum kontrol savunucusu¹⁸⁷ olarak karşımıza çıkmakta ve hatta bu konuyla ilgili verdiği konferans sonrası tutuklansa da mücadeleyi sürdürdüğü görülmektedir. Bununla beraber en iyi doğum kontrol yöntemlerini dünyadaki kadınlara ulaştırma gayesi içinde olan doğum kontrol aktivisti *Margaret Sanger* (1879-1966) -ki kendisi *Amerikan Doğum Kontrol Birliği*'nin (*American Birth Control League*-1921) de kurucusudur¹⁸⁸ - etkili doğum kontrolü için savaşım içinde olup bu konuda konferanslar verir. Daha o dönemde kadının kendi bedeni üzerinde kontrol özgürlüğüne sahip olması gerekliliğine dikkat çeker¹⁸⁹. Dolayısıyla özgürleşme, kadının bedeniyle özdeşleştirilmiştir. Esasen kadının, anne olup olmama konusunda özgürce karar verebilmesiyle özgür olup olmadığı ölçülebilir fikrinin savunulduğunu görmekteyiz.

Nihayetinde 1920'de kabul edilen 19'uncu değişiklikle birlikte kadınların oy kullanma hakkı ABD Anayasası'na girmiştir¹⁹⁰. Pek çok ülkeye göre kadınların erken bir kazanım elde ettikleri görülmektedir.

Bu dönemde yaşayan, kadın dayanışmasını ve kadınsı değerleri önceleyen *Charlotte Perkins Gilman*'ın (1860-1935) ise savaş, rekabet, dağıtmak gibi değerlerle mündemiç erkekliğin aksine toplayıcı, yapıcı, besleyici nitelikteki kadınlığı ön plana çıkararak anne merkezli bir toplum/Dünya savunduğu da görülmektedir¹⁹¹.

İşçi hareketine dayanmayan başlangıçtaki liberal Amerikan kadın kurtuluş hareketi¹⁹², 19'uncu yüzyılın sonlarına doğru sosyalist ve Marksist feministlerin işçi

¹⁸⁶ Tekeli, Kadınlar, ss. 76, 83.

¹⁸⁷ *Goldman* hakkında bkz. Cullen-DuPont, s. 103.

¹⁸⁸ 1942 yılında *Amerika Aile Planlaması Federasyonu* (*Planned Parenthood Federation of America*) olacak olan *Birlik* için bkz. Kathryn Cullen-DuPont, **Encyclopedia of Women's History in America**, 2'nci Baskı, Facts on File, Newyork, 2000, s. 11.

¹⁸⁹ Arat, Feminizm, s. 47. Ayrıca bkz. Donovan, s. 110.

¹⁹⁰ Teziç, s. 303; Dünder Sezer, Kota, s. 56.

¹⁹¹ Çakır, Feminizm, s. 422.

¹⁹² Juliet Mitchell, **Kadınlık Durumu**, Çev. Günseli İnal, Gülnur Savran, Şirin Tekeli, Feraye Tınç, Şule Torun ve Yaprak Zihnioğlu, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1985, (Kadınlık), s. 77.

sendikaları bünyesinde faaliyete geçmesi ile devam etmiştir¹⁹³. Feminizmin Amerika’da tekrar yükselişe geçmesi 1960’lardan itibaren gerçekleşmiştir¹⁹⁴.

(2) İngiltere

17’nci yüzyılda İngiltere’de -*Mitchell*’in görüşü uyarınca- dönemin tarihsel koşulları ekseninde (feodalizmin etkisi, parlamenter sistemin gelmesi, kapitalizmin gelişmesiyle) orta sınıfa mensup kadınların talepleri ile feminizmin şekillenmeye başladığı söylenebilir¹⁹⁵. Bir diğer ifadeyle feminizmin orta sınıf (burjuva) kadınının haklarını savunan bir yaklaşımı benimsediği öne sürülmektedir¹⁹⁶. Nitekim aydınlanma felsefesi ve liberal haklar, *Aphra Benn* (1640-1689) ve ilk İngiliz feminist olarak belirtilen *Mary Astell* (1666-1731) tarafından da ele alınmıştır¹⁹⁷. Bununla birlikte feminizmin birinci dalgası, -*Mary Wollstonecraft*’ın (1759-1797) 1792’de yayımladığı- ilk modern feminist metin¹⁹⁸ olan *A Vindication of the Rights of Woman (Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi)* adlı eser üzerinde yükselmiştir¹⁹⁹. Kadınların eşit eğitim hakkını savunan *Wollstonecraft*, kadınların savaşımını erkeklerin eşit hakları tanınmasına bağlamaktadır. İngiltere’de Sanayi Devrimiyle birlikte artan ve örgütlenen işçi sınıfının burjuvazi karşısında güç kazanmasıyla kadın sorunu güncellik kazanmış ve fakat sosyalizmden ayrı bir mücadele sürmüştür²⁰⁰.

Kadınlığın toplumsal bir olgu olduğunu savunan *Wollstonecraft*’ın da dâhil olduğu 18’inci yüzyıl feministleri, toplumsal cinsiyet olarak günümüzde ifade edilen kadınlık ve erkeklik durumlarını mercek altına almışlardır. İngiltere’de temelinde evli kadınların mülkiyet ve velayet hakkının da yer aldığı mücadele sürecinde

¹⁹³ Serdar Örnek, “ABD’de Kadın Haklarının Gelişimi”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 29, 2015, s. 110.

¹⁹⁴ Arat, *Feminizm*, s. 48.

¹⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Mitchell*, *Eşitlik*, ss. 24-25.

¹⁹⁶ Arat, *Feminizm*, s. 37.

¹⁹⁷ Bryson, *Feminist Theory*, s. 10; Bryson, 1992, s. 12. *Astell*, nasıl oluyor da mutlak hükümlerlik devlet nezdinde zararlı olarak kabul ediliyor ve fakat ailede gerekli görülüyor diye soruyordu. Bkz. *Mitchell*, *Eşitlik*, s. 32.

¹⁹⁸ Heywood, ss. 261-262; Özgün, ss. 381-382; Donovan, s. 34.

¹⁹⁹ Tekeli, *Kadınlar*, s. 72; İncilay Cangöz, “21. Yüzyılda Feminizmi Tartışmak”, **Varlık Dergisi**, Yıl: 87, Sayı: 1343, 2019, s. 6. Ayrıca bkz. Donovan, s. 21.

²⁰⁰ Tekeli, *Kadınlar*, s. 72.

kadınlar, eğitim ve çalışma hakkı²⁰¹ gibi bazı haklara sahip olmuşlardır. Ancak *Chartist* harekete²⁰² katılan kadınlar, siyasal oy hakkı tanınan erkeklerin aksine oy hakkını elde edememişlerdir. Bu bağlamda siyasal haklardan yoksun bir şekilde kendi denetimlerini ele geçiremeyeceklerini kavrayan kadınlar, oy hakkını elde etmek için imza kampanyası başlatmış ve 1867’de *John Stuart Mill*’in kadınlara oy hakkının tanınması için Avam Kamerası’na yasa önerisi sunmasıyla devam eden süreçte oy hakkı temelinde mücadele vermişlerdir. İngiltere’de orta sınıf kadınların önderliğindeki *sufraj (suffrage) hareketi* (oy hakkı talebi) kapsamında süfrajeterler, pek çok yola başvurmuşlardır. Nitekim pek çok kadın örgütü kurulmuş, kadınlara oy sloganıyla 500 000 kişi, -*Women’s Sunday* olarak anılacak- 21 Temmuz 1908 günü Hyde Park eylemini/mitingini gerçekleştirmiş, açlık grevine siyasal bir eylem şekli olarak ilk kez süfrajeterler başvurmuştur. Ayrıca *Emmeline Pankhurst* ve kızları *Christabel* ve *Sylvia* (WSPU’dan sonrasında ihraç edilmiştir) kurdukları *Women’s Social and Political Union* (WSPU- *Kadınların Toplumsal ve Siyasal Birliği*) ile birlikte militan bir tavırla kamuoyunda baskı yaratmak, parlamento üyelerini etkilemek amaçlı stratejileri, 1914’de savaş sırasında hükümeti desteklemek yönünde değişmiş olup savaş bitiminde de olumlu sonuçlanmıştır. Nihayet İngiltere’de feminizmin ilk dalgası 1918’de; 30 (erkekler için 21) yaşını geçen, mülk sahibi ya da mülk sahibi biriyle evli, üniversite mezunu veya haftada 5 pound gelir getiren bir işte çalışan kadınlara oy hakkının tanınmasıyla son bulmuştur²⁰³. Dolayısıyla bahse konu gelişme kapsamında tüm kadınlara değil, salt belirtilen şartları sağlayan sınırlı bir kesim kadına oy hakkı verilmiştir.

Nihayet 1928’de İngiliz kadınları, erkeklerle aynı yaş (21) ve şartlarda oy hakkını elde etmişlerdir²⁰⁴.

²⁰¹ I. Dünya Savaşı’nda savaşa katılan erkeklerin yerine pek çok kadın, ev dışına çıkarak sanayide birçok alanda çalışarak iş hayatında yer almıştır. Dolayısıyla savaş, kadınların istihdam edilmesini gerektirmiştir. Woodroffe, s. 24.

²⁰² *Chartizm* (*Chartism*), İngiltere’de işçi sınıfının siyasal reformların yapılması için 1838-1850 yılları arasında verdiği mücadele ve bu mücadele etrafında şekillenen işçi hareketidir. Wikipedi, **Chartizm**, <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87artizm>, (31.07.2019). Ayrıca bkz. Göze, *Siyasal Düşünceler*, ss. 293-294.

²⁰³ Çakır, *Feminizm*, ss. 422-425; Tekeli, *Kadınlar*, s. 80.

²⁰⁴ Arat, *Feminizm*, s. 43; Teziç, s. 303.

(3) Fransa

Feminizmin gelişmesi sürecinde ve hatta feminizm kelimesinin kullanılmasında öncü bir siyasi ortamı haiz Fransa’da kadınlar; eşit işe eşit ücret, eşitlik ve çalışma hakkını zorlu pek çok mücadele neticesinde elde edebilmiştir. Oy hakkına ise kadınlar ancak 1944 yılında erişebilmiştir. Yeni Zelanda (1893), Finlandiya (1906), Almanya (1918), ABD (1920), İngiltere (1928) gibi ülkelere kıyasla Fransa’da kadınların oy hakkını elde etmesi oldukça geç olmuştur. Hâlbuki 1789 Devrimi ile 1848 Devrimi akabinde Fransa, oy hakkını tanıyan ilk devletlerden birisidir. Ancak kadınlar, neredeyse 100 yıl kadar sonra (1945) oy hakkını kullanabilmiştir²⁰⁵. Bir diğer ifadeyle Fransa, kadınların mücadeleleri bakımından yoğunluğun yaşandığı bir devlet olsa da kadınlar haklarını elde edip kaybedip tekrar elde etmek için serüvenlerine devam etmişlerdir. İlerleme ise hızlı olamamıştır²⁰⁶.

1791 Anayasası’nın kadınları *pasif yurttaş* olarak görmesi, *Kod Napolyon* olarak da bilinen 1804 *Fransız Medeni Kanunu*’nun evli kadınların eşlerine uymasını öngörmesi gibi kısıtlamalara rağmen Fransız kadınları, 1789 Devrimi’nde kazandıkları örgütlenme bilinciyle 19’uncu yüzyılda oy hakkı hareketine aktif bir katılım göstermiştir²⁰⁷. Bu arada Fransa’daki kadın savaşı, sanayileşmeden de etkilenerek şekillenmiştir²⁰⁸.

Kadınlara oy hakkı tanınmamasını eleştiren ve kadınların hakları için çabalayan *Condorcet*’in²⁰⁹ ardından *Olympe de Gouges* (1748-1793), kadınlara oy hakkını, 1791’de ilan ettiği *Kadının ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi*’nde dile

²⁰⁵ “Why is Women’s Suffrage in France Only 70 Years Old?”, **La Jeune Politique**, <https://lajeunepolitique.wordpress.com/2014/04/26/why-is-womens-suffrage-in-france-only-70-years-old/>, (04.09.2019). Kadınların oy hakkını ülkeler ve elde edilen tarihler bakımından incelemek için bkz. Wikipedi, **Kadınların Oy Hakkının Zaman Çizelgesi**, https://tr.wikipedia.org/wiki/Kad%C4%B1nlar%C4%B1n_oy_hakk%C4%B1n%C4%B1n_zaman_%C3%A7izelgesi, (08.09.2019).

²⁰⁶ Sevim, s. 40.

²⁰⁷ “Why is Women’s Suffrage in France Only 70 Years Old?”, **La Jeune Politique**, <https://lajeunepolitique.wordpress.com/2014/04/26/why-is-womens-suffrage-in-france-only-70-years-old/>, (04.09.2019); Tekeli, Kadınlar, s. 72; Arat, Feminizm, s. 39.

²⁰⁸ Tekeli, Kadınlar, s. 73.

²⁰⁹ Aydınlanma düşünürü *Marquis de Condorcet* (1743-1794), kadınların yasa yapım sürecinden de dışlanmak suretiyle yurttaşlık statüsünden ve dolayısıyla da ulus kapsamından çıkarıldıklarını, bu durumun ise açıkça eşitlik ilkesine aykırı olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Şirin Tekeli, **Kadınlar ve Siyasal-Toplumsal Hayat**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982, (Kadınlar), s. 71.

getirmektedir²¹⁰. Bununla birlikte kadınların kurtuluşu, *Claude Henri de Saint Simon* (1760-1825) ve *Charles Fourier* (1772-1837) gibi sosyalistler tarafından da proletaryanın kurtuluşu ile birlikte değerlendirilmiştir. Fakat Sanayi Devriminin kadını da ücretli emek gücüne dâhil ettiği ve işçi ailelerinde ekonomik sorunların baş gösterdiği bu dönemde (*Saint Simon* ve *Fourier*'in aksine) aileyi kadına önceleyen *Pierre-Joseph Proudhon*'un (1809-1865) kocanın aile içindeki otoritesini zayıflatmaya yol açacak endişesiyle kadınların oy hakkına karşı çıkan düşünceleri ise feminizmi yavaşlatmış ve kadınların sendikalarda görünmesini güçleştirmiştir²¹¹.

Diğer taraftan Fransız burjuva kadınları da erkekler gibi doktor olmak, memur olmak, ticaret yapmak ve oy kullanmak için savaşımlar göstermiştir. Ancak 1830'lar burjuvazisi tarafından kadınlar, proletarya ile özdeşleştirilerek ikisi için de eşit hak talebi erken görülmüştür. Bunun üzerine erkek işçiye verilen ücretin yaklaşık olarak yarısı kadar ücrete çalışan kadın işçilerin ücretinin arttırılmasını, iş gününün kısaltılmasını ve kreşler kurulmasını savunan kadın gazeteleri ve kadın kulüplerinin sayısı artmıştır. 1848 Devrimi akabinde işçi ile burjuva sınıfı kadınları dayanışma içerisine girmişlerdir²¹².

1871'e gelindiğinde ise sanayileşmenin hızlanmasıyla birlikte artan işçi sınıfının, iktidarı ele geçirdiği kısa süreli Paris Komünü; seçme ve seçilme hakkını da içerecek şekilde mücadelelerinin karşılığı olarak kadınları, erkeklerle eşit yurttaş olarak kabul etmiştir²¹³.

Fransa'da 3'üncü Cumhuriyet döneminde (1870-1940) ise kadınların hak mücadelesini zorlaştıran kadınların siyasete girmesine karşı bir tutum söz konusudur. Kadınların hak mücadelesine destek veren sosyalist parti dışında, siyasette görünürlük sağlamış gruplarca, kadınlara oy hakkının verilmesine yönelik eleştiriler getirilmiştir. Şöyleki, kadınların oy hakkını elde etmesine sağ görüş taraftarları ile radikaller tarafından karşı çıkılmıştır. Sağ görüş taraftarları, kocanın otoritesinin kaybı ve doğurganlık oranının düşmesi; radikaller ise papazların isteği doğrultusunda kadınların oyunun sağa kayacağı gerekçeleriyle karşı tutumlarını

²¹⁰ Metnin Türkçe çevirisi için bkz. Ece Göztepe, "Kadının ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 45, Sayı: 1, Yıl: 1996, (Kadının Bildirgesi), ss. 185-188.

²¹¹ Tekeli, Kadınlar, s. 73.

²¹² Tekeli, Kadınlar, ss. 74-75.

²¹³ Çakır, Feminizm, ss. 427-428.

temellendirmişlerdir²¹⁴. Fransa’da kadınların oy hakkı savaşımlarının daha uzun sürmesinde bu durumun etkisi olduğunu söylemek mümkündür.

19’uncu yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen Sanayi Devrimi, artan sınıf çatışmaları, sufrag hareketinin gelişmesi; kadın hareketine de etki etmiş ve kadın hareketinin kendi içinde bölünmesine sebebiyet vermiştir. Sanayileşmenin artması, kadınları emek piyasasında görünür kılarken kadın ve erkek işçiler arasında ciddi farkları da beraberinde getirmiştir. İşçi sınıfı kadınları ücretlerin artırılması, eşit ücretin sağlanması ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi hususlarına odaklı bir mücadele sürdürmüşlerdir. Burjuva kadınları ise eğitimde karşılaştıkları sorunları aşmak, vesayet ve mirasta erkekle eşit olmak ve kendi bedenleri üzerindeki kontrolü ele geçirmek bir diğer ifadeyle doğum kontrol yöntemlerinden yararlanmak için *sine qua non* olarak gördükleri siyasal hakları elde etmek gayesiyle mücadele etmeye başlamışlardır ki böylelikle kendileri için yasal düzenlemeleri yapabilmelerini sağlayabilsinler²¹⁵.

Her ne kadar Napolyon Yasasındaki kadının eşine itaat yükümlülüğü ancak 1938’de evli kadına eşit medeni hakların tanınmasıyla kaldırılmış olsa da kadının siyasal haklarını kazanımı İkinci Dünya Savaşı sonrasında, *Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*’nin üzerinden 150 yıldan fazla sürenin geçmesiyle, Halk Cephesi Hükümeti döneminde olabilmektedir. Fransa’da kadınlara yönelik kazanımlar, toplumsal yapıdaki değişimlere ek (yan ürün) olarak gerçekleşebilmiştir. Bu noktada kadınlar siyasal haklara sufrag hareketi sonrası değil, İkinci Dünya Savaşı sırasında (özellikle 1940-1944) direnme hareketinde gösterdikleri mücadelenin ödülü olarak sahip olabilmişlerdir²¹⁶.

(4) Almanya

1871 Paris Komünü’nün yenilgisiyle işçi hareketinin merkezi Fransa’dan, kapitalizmin gelişmesine koşut olarak kadının emek gücünde daha fazla yer almaya başladığı Almanya’ya geçmiştir. Kapitalist ülkelerdeki burjuva kadınlarının ağırlıkta olduğu sufrag hareketinin aksine kadın hareketine dair Almanya’da (1870’ler-

²¹⁴ Bkz. Tekeli, Kadınlar, ss. 81-82.

²¹⁵ Tekeli, Kadınlar, ss. 77-78.

²¹⁶ Tekeli, Kadınlar, s. 82.

1914'ler) sosyalist temelde bir gelişim söz konusudur²¹⁷. Nitekim *Karl Marx* (1818-1883), kadınların gelişmişlik seviyesinin bir toplumun gelişmişlik seviyesine referans olarak ele alınabileceğini öne sürer²¹⁸.

1866'da *Birinci Enternasyonal* (Uluslararası Emekçiler Birliği)'in kurulduğu dönemde Almanya'da kadın işçilerin artışı, erkeklerle aralarındaki rekabeti artırmakla birlikte ücretlerde de düşüşe yol açmış ve işçi ailelerin yaşamını güçleştirmiştir. Kadının rolünü aile ile sınırlı tutmaya çalışan görüşlere rağmen; kadınların kurtuluşlarının ancak kadınların kendisi tarafından sosyalizmle mümkün olduğunu dile getiren işçi önderlerinden *August Bebel* (1840-1913) ise kadına erkekle eşit haklar tanınması gerektiğini savunmuş ve fakat *Gotha Birlik Kongresi*'nde²¹⁹ kabul görmemiştir. Kadınların kendi savaşımlı işçi kurtuluş hareketiyle birlikte yürüse de bir sınıf mücadelesi şeklinde devam etmiştir. Nitekim 1889'da *İkinci Enternasyonal* ile beraber işçi sınıfında şekillenen kadın hareketi, burjuva kadın hareketinin karşısında olmuştur²²⁰.

Birinci dalga feminizm dâhilinde Marksist görüşü haiz kadınlar, kadın sorunundan ziyade sınıf analizlerini öncelikleşlerdir²²¹. Almanya'ya bakıldığında *Bebel* gibi sosyalistler, kadının özgürleşmesinin proletaryanın kurtuluşuna bağlı olduğu düşüncesindedirler. Nitekim sosyalist *Clara Zetkin* (1857-1933) de devrimci mücadelenin işçi (çalışan) kadınlar tarafından başarıya taşınacağı düşüncesini haizdir²²². *Zetkin*'e göre, çalışan kadınlara oy hakkının tanınması tek başına sınıf ayrımı sorununu çözemeyecektir²²³. Bu nedenle proleter kadının, sınıf mücadelesi içine dâhil edilmesi gerekir²²⁴. *Zetkin*'in bu dönemde çıkardığı *Alman İşçi Kadınları Dergisi*, *Kadın Enternasyonal*'nin resmi yayını haline gelmiştir. Kadınların savaşımlı *İkinci Enternasyonal*'in 1907 *Stuttgart Kongresi*'nde kadına oy hakkı tanınmasına dair ilke kararının kabul edilmesiyle devam etmiştir. Bununla birlikte 1910'da Kopenhag'da toplanan *İkinci Kadın Enternasyonal*i tarafından, 1857'de New Yorklu

²¹⁷ Çakır, *Feminizm*, s. 429; Tekeli, *Kadınlar*, s. 83.

²¹⁸ Arat, *Feminizm*, s. 43.

²¹⁹ *Gotha Birlik Kongresi* için bkz. *Karl Marx ve Friedrich Engels, Gotha ve Erfurt Programları Üzerine*, Çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2017, s. 13, dn. 1.

²²⁰ Tekeli, *Kadınlar*, ss. 83-85; Çakır, *Feminizm*, ss. 429-430.

²²¹ Ramazanoğlu, ss. 32-33.

²²² Altan Heper, "Feminizm ve Hukuk", *Hukuk Kuramı*, Cilt: 1, Sayı: 5, 2014, s. 12.

²²³ Hal Draper ve Anne G. Lipow, "Marxist Women versus Bourgeois Feminism", *Socialist Register*, Cilt: 13, 1976, ss. 184, 196.

²²⁴ Ramazanoğlu, s. 142.

kadın işçilerin greve gittiği gün olan (BM tarafından ise 1975'te *Dünya Kadınlar Günü* olarak kabul edilen²²⁵) 8 Mart, –*Zetkin*'in önerisiyle- uluslararası kadın günü olarak kabul edilmiştir²²⁶.

Daha sonrasında I. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde, artan sanayileşme, çalışma koşullarındaki olumsuzluklar, düşük ücretle çalışma; çatışmaları beraberinde getirmiş ve emek temelinde verilen mücadeleleri artırmıştır. Özellikle işçi kadın hareketi kapsamında kadınların eşit işe eşit ücret talepleri için mücadeleleri söz konusudur²²⁷.

Sonraki süreçte Faşist (Almanya, İtalya gibi) toplumlarda ise çok çocuk doğurarak nasyonel-sosyalist devletlere hizmetle yükümlü ve arka planda kalması gereken kişi olarak kadın ele alınıp bu şekilde bir sistemleştirme yapıldığı belirtilmektedir. Hatta Nazi Almanya'sının 3K (*kinder, küche, kirche*) formülü (çocuk, mutfak, kilise) şeklindeki sloganı durumu özetler mahiyettedir²²⁸.

Verilen mücadeleler neticesinde Almanya'da kadınların oy hakkını elde etmesi, 1918 yılında mümkün olmuştur²²⁹.

(5) Rusya

1917 Sovyet Devrimi akabinde kurulan *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği* (SSCB)'de kadın haklarına dair pek çok olumlu gelişme söz konusudur. Nitekim Rusya'da 20'nci yüzyılın başlarından itibaren, kadının kurtuluşunun sosyalizmle mümkün olduğunu gören işçi, burjuva ve hatta aristokrat kadınlar, giderek artan bir oranda devrimci mücadele içinde yer almışlardır. Petrograd'da toplanan kadın kongresinin etkisiyle 1917 Devrimi'ni izleyen günlerde kadın lehine pek çok yasal düzenleme yapılmıştır. Doğum yapan kadına 16 hafta ücretli izin verilmesi, hamile kadınların işten çıkarılmasının yasaklanması, kadına eşit çalışma

²²⁵ United Nations, "History of the Day", **International Women's Day 8 March**, <https://www.un.org/en/observances/womens-day/background>, (14.02.2021).

²²⁶ Tekeli, Kadınlar, s. 85; Çakır ve Gülbahar, s. 226.

²²⁷ Çakır, Feminizm, s. 430.

²²⁸ Sevim, s. 48; Güriz, s. 47; Kayhan, s. 27.

²²⁹ Dündar Sezer, Kota, s. 56.

hakkı, eşit eğitim hakkı, eşit siyasi haklar tanınması bu düzenlemelerden birkaçıdır. Ayrıca kürtaj hakkı da kadına tanınan haklardandır²³⁰.

1917’de Geçici Hükümet tarafından kadınlara oy hakkı tanınmıştır. Kadınlar ertesine sene (1918’de) oy hakkını genel seçimlerde kullanmışlardır²³¹.

Lenin döneminde (1917-1924) kadının kurtuluşunu önceleyen Sovyet Devrimi akabinde, 1921’den itibaren başlayan iç savaşın ekonomiyi zorlaştırdığı bir dönemde (kollektif mutfaklar, kreşler gibi) ev işinin sosyalleştirilmesine girişilmiştir. Nitekim *Lenin*, *Aleksandra Kollontai* (1872-1952) gibi sosyalist düşünürler kadının özgürleşmesi için bu toplumsallaşmayı gerekli bulmuşlardır. Bu bağlamda kadının ekonomik özgürlüğü için kadın emeği üretken olarak görülmüştür. Ancak *Stalin*’in iktidarı ele geçirmesiyle birlikte kadına dair müspet pek çok düzenleme (örneğin çocuklu kadınların çalışmalarını kolaylaştıracak kreşler kurmanın reddedilmesi gibi) geri alınmaya başlanmıştır. 1930’da kabul edilen aile yasası ile geleneksel aile ön plana çıkarılarak kadın aile içinde ikincil bir konuma getirilmiştir. 1936’da da yasal olan kürtaj hakkı, evli olmayan kadının babadan mali destek talep etme hakkı kaldırılmıştır. Stalinciler tarafından savunulan geleneksel aile algısıyla birlikte kadınlardan doğum oranının artırılması ve daha çok çalışması beklenmektedir. *Stalin* sonrasında kadına hakları geri verilmeye çalışılsa da daha önceden kadına tanınan özgürlük odaklı düzenlemelere kadar gidilemediği belirtilmiştir²³².

2. İkinci Dalga Feminizm

Feminizm, yükselişe geçtiği birinci dalgası ile beraber 1920’lerden 1960’lara kadar bir geri çekilme²³³ süreci yaşamıştır²³⁴. İşte ilerlemenin kesintiye

²³⁰ Tekeli, Kadınlar, ss. 86-87; Sevim, s. 46.

²³¹ Dündar Sezer, Kota, s. 56; Wikipedi, **Kadınlara Oy Hakkı**, https://tr.wikipedia.org/wiki/Kad%C4%B1nlara_oy_hakk%C4%B1, (1.02.2023).

²³² Çakır, Feminizm, s. 430; Tekeli, Kadınlar, ss. 88-89; Arat, Feminizm, s. 44; Sevim, s. 47.

²³³ *Millett*’e göre, 1930-1960 yılları arasında geçen dönemde “*ataerkil ideoloji sürdürüldüğü ve ataerkil düzen çerçevesinde reformlar yapıldığı için temel düzen...*” değişmemiştir. *Millett* bu dönemi *karşı devrim* olarak ele almaktadır. Bkz. Kate Millett, **Cinsel Politika**, Çev. Seçkin Selvi, Payel Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 247 vd.

²³⁴ Ancak önemli gelişmeler de yok değildir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı’nın akabinde ikinci dalga feminizm, insan haklarıyla birlikte yükselişe geçerken BM tarafından *Economic and Social Council*’in (*ECOSOC*) bir komisyonu olarak kurulan *Commission on the Status of Women* (CSW-Kadının Statüsü Komisyonu-1946) toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve kadınların güçlendirilmesi adına önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Pek çok önemli sözleşmede katkısı söz konusudur. Walters, Feminism, s. 97; ayrıca bkz. UN Women,

uğradığı/yavaşladı²³⁵ bu süreçten sonra feminizm, ikinci dalgasını ya da savaşımını 1960'lardan itibaren 1980'lere kadar devam ettirmiştir²³⁶. Vietnam Savaşı'na karşı protestoların, öğrenci hareketlerinin, Fransa'dan başlayan 68 Hareketi'nin, ABD'de insan hakları hareketi ve siyahların eşitlik taleplerinin etkisini hissettirdiği yıllarda sol hareketin içinden çıkan ikinci dalga feminizm; patriarkayı eleştiri odağına alarak gelişmiştir²³⁷. Bununla birlikte uluslararası düzeyde kadınların haklarının tanınması, eşitliğinin sağlanması gayesiyle bazı gelişmelerin yaşandığını da vurgulamak gerekir. Örneğin BM Birinci Dünya Kadın Konferansı (Meksika-1975) ve BM İkinci Dünya Kadın Konferansı (Kopenhag-1980) ikinci dalganın ele alındığı bu yıllar arasında düzenlenmiştir²³⁸. Bu bağlamda ulusal ve uluslararası alanda yaşanan değişimler/dinamikler kadınların savaşımını etkilemiştir. Zira uluslararası alanda kadın sorununa daha fazla dikkat çekilmeye başlanması, kadınların cesaretlenmesine de etki etmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrasında bazı ülkelerde oy hakkının kazanımı kadın sorununu yavaşlatmış ve 1960'larda *kadınların kurtuluşu* gayesiyle tekrar kadın hareketi canlanmıştır²³⁹. Kadının toplumun her alanında özgür ve bağımsız olmasını isteyen ikinci dalga feminizmin (*kadının özgürlük/kurtuluş hareketi* olarak da adlandırılır²⁴⁰) esas gayesi, kadının patriarkal toplumun tahakkümünden kurtarılması, çocuk doğurma ve büyütme de dâhil olmak üzere kadının cinsiyetiyle bağlantılı

<https://www.unwomen.org/en/csw>, (13.11.2019). Toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılmasını teşvik etme konusunda katalizör bir rol oynayan *Kadının Statüsü Komisyonu* için bkz. UN Women, **Gender Mainstreaming**, "International mandates on gender mainstreaming", <https://www.un.org/womenwatch/osagi/intergovernmentalmandates.htm>, (10.07.2021).

²³⁵ Doktrinde feminizmin keskin bir belirleme ile 1920'de rafa kaldırılıp 1960'da tekrardan ortaya çıkmadığı, teorilerin 1920 ve 1930'larda pratiğe yansıdığı da belirtilmektedir. Donovan, s. 123.

²³⁶ Arat, Feminizm, s. 37. İkinci dalga 1990'lara kadar da ele alınabilmektedir. Örneğin bkz. Berktaş, Açılımlar, ss. 6, 9. Feminizmin ilk dalgası bireysel, reformist olsa da ikinci dalgası kapsamında kadınların kurtuluşunun devrimci ve kolektif olduğu belirtilmektedir. Sue Thornham, "Second Wave Feminism", **The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism**, 2'nci Baskı, Ed. Sarah Gamble, Routledge, New York 2006, s. 25.

²³⁷ Marilyn Yalom, **Antik Çağlardan Günümüze Evli Kadının Tarihi**, Çev. Zeynep Yelçe ve Neşenur Domaniç, Çitilembik Yayınları, İstanbul, 2002, s. 370; Ayşe Düzkın, "İkinci Dalga Feminizm", **İstanbul-Amargi Feminizm Tartışmaları**, Amargi Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 179; Gözde Türkeli, "Feminizmin Üç Dalgası ve Kamusal Mücadele", **Kadın, Kamusal Alan ve Hukuk**, Ed. Ülker Yükselbaba, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 61.

²³⁸ Walters, Feminizm, s. 97; ayrıca bkz. UN Women, <https://www.unwomen.org/en/how-we-work/intergovernmental-support/world-conferences-on-women>, (13.11.2019).

²³⁹ Heywood, s. 263; Özgün, s. 384; Fraser ve Nicholson, s. 488.

²⁴⁰ Allison M. Jaggar, **Feminist Politics and Human Nature**, The Harvester Press, Sussex, 1983, (Feminist), s. 4; Gordon Marshall, "Kadın Hareketi", s. 374; Fougeyrollas-Schwebel, s. 156.

rollerinden kurtarılmasıdır²⁴¹. Kendi bedeninin sahibi olarak kadın; kutsal annelik düşüncesiyle üreme, çocuk yetiştirme, annelik, ev işlerini kendisine bırakan eril anlayışa karşıdır.

Bu noktada birinci ve ikinci dalga arasında köprü göreviyle *de Beauvoir*'in yapıtları gösterilebilir. Kadınların arketip olarak erkeklerce ötekileştirilmesi/ nesnelleştirilmesi, erkekten aşağı bir konuma getirilmesi ve hatta kadınların da (esas olan) erkeğe göre kendilerini ikincil görme fikrini içselleştirdikleri *de Beauvoir* tarafından vurgulanmakta, ölçü norm olarak kabul edilen mutlak insan tipi erkeğe göre kadının belirlenmesine karşı çıkılmakta, kurtuluşun özel alanın dışına çıkma, meslek sahibi olma sayesinde gerçekleşebileceği öne sürülmektedir²⁴².

İkinci dalga feminizme öncülük eden kitaplardan bir tanesi olan *İkinci Cins* (1949) isimli eserinde “kadın doğulmaz, kadın olunur” şeklindeki ünlü sözüyle *de Beauvoir*, toplumun cinsiyete göre belirlediği kalıplar dâhilinde kadın ve erkeğin ayrı kimliklerle yoğrulduğuna vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla kadın-erkek kimliğinin ontolojik bir mesele olmadığına, toplumsal cinsiyet çerçevesinde bir dizi kültürel/toplumsal dayatmalarla şekillendirildiğine dikkat çekilmektedir²⁴³. Asıl engel olarak “kadınlığın” toplumda üretilme biçimini görmektedir²⁴⁴. Üreten erkeğe göre öteki kabul edilen kadının ne yaşadığından ziyade neyi temsil ettiği önemli görülmektedir²⁴⁵.

Fransa’da *İkinci Cins* ile yükselişi yakalayan²⁴⁶ feminizmin ikinci dalgasının ABD’de Betty Friedan’ın *The Feminine Mystique (Kadınlığın Gizemi-1963)* adlı eserinin etkisiyle ilerlediği belirtilebilir. Friedan özellikle annelik ve ev kadını rolleri ile ev içi alanla sınırlanan kadınların mutsuzluklarının, engellenmişliklerinin mercek altına alınıp gözden geçirilmesi gerektiğine dikkat çekmekte ve buna katkı sağlayan kültürel mitlere karşı çıkmaktadır²⁴⁷. Bir gazeteci kimliğiyle kadınların *adı olmayan*

²⁴¹ Çaha, *Sivil Kadın*, s. 44.

²⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Margaret Walters, “Kadınların Hakları ve Kadınların Uğradığı Haksızlıklar: Mary Wollstonecraft, Harriet Martineau, Simone De Beauvoir”, **Kadın ve Eşitlik**, Der. Juliet Mitchell ve Ann Oakley, Çev. ve Haz. Fatmagül Berktaş, 3’üncü Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, (Kadınlar), ss. 200-201, 203; Çakır, *Feminizm*, s. 436.

²⁴³ Düzkan, s. 179; Cangöz, s. 8.

²⁴⁴ Bryson, *Feminist Theory*, s. 125.

²⁴⁵ Margaret Walters, **Feminism: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, Oxford, 2005, (Feminizm), s. 98.

²⁴⁶ Fransa’da kadınların siyasi hakları elde etmesinin yavaş olmasında, siyasi kültürde kadının ev içi yaşamla sınırlanması düşüncesinin hâkimiyeti de etkili olmuştur. Özgün, s. 384.

²⁴⁷ Heywood, ss. 263, 282; Yalom, s. 368.

sorununu anlatan *Friedan*, eril nitelikteki parametrelerle kurgulanan ve kendilerine ancak eş, anne olarak yer bulabildikleri medyada kadınların ev işinden ve çocuk bakımından mutlu olduğu şeklinde -gerçeğin aksine- yanlış bir algının yaratıldığını ortaya koyar²⁴⁸.

İkinci dalgada feministler geliştirdikleri yeni mekanizmalarla faaliyet göstermişlerdir²⁴⁹. Siyasi haklara kavuşmanın kadına dair sorunların çözümünde yeterli olmadığını gösteren²⁵⁰ feminizmin ikinci dalgasının, dönüşümü gerçekleştirmek üzere, ortak değerler etrafında yoğunlaşan ve hiyerarşik yapılanmayı reddeden *kız kardeşlik güçlüdür (sisterhood is powerful)*²⁵¹ mottosuyla kadınların erkek egemenliğine karşı birleşip örgütlenmesinde/muhalefesinde rol oynadığı görülmektedir. Patriarkal düzende kadınların cinsiyetçi aile içine hapsolunarak bağımlı kılındıkları, birbirlerinden koparıldıkları, bölündükleri vurgulanarak ortak ezilmişlik noktasında kolektif bir bilinç oluşturmak üzere kişisel deneyimin değeri yeniden ele alınmaktadır. Kişisel olan siyasal olana dönüştürülerek kadının özel ve erkeğin kamusal alana hasrolunmasına karşılık kişisel deneyimlerin benzerliklerini görüp bunları siyasal alana çekmek üzere *kişisel olan politiktir* sloganı benimsenir²⁵².

Ayrıca kız kardeş olmayı kolaylaştıran *bilinç yükseltme* faaliyetleriyle de evlilik, üreme, annelik, cinsellik ve kadının rolüne dair tecrübelerin paylaşılması yardımıyla kadına yönelik ortak ezilmişlik sergilenmekte, toplumsal cinsiyet rollerinin etkileri sorgulanmaktadır²⁵³. İkinci dalga feministler,

*...artık cinsler arasında sosyalizasyon yoluyla yaratılan eşitsizlikleri kadının ezilmesinin ana nedeni olarak görmüyorlardı. Tersine, şimdi kadınların erkeklerden farklı yanlarının kadın özgürlüğünün tohumlarını içerdiği düşünülmekteydi. Erkeklik ve kadınlık arasındaki kutuplaşmayı azaltmak yerine, kadınların tarihsel ve psikolojik deneyimlerinden onlar için güç kaynağı olacak yanlar bulunup tanımlanmaya çalışılıyordu...*²⁵⁴.

Kadın olmak kesişimine odaklanılarak mücadele verilmesi gerekliliği üzerine şekillenen bu dalga kapsamında -ırk gibi- ayrım yapılmadan kadınların benzer

²⁴⁸ Yalom, s. 368; Cangöz, s. 8; Özgün, s. 385.

²⁴⁹ Çaha, *Sivil Kadın*, s. 49.

²⁵⁰ Heywood, s. 263.

²⁵¹ Fougeyrollas-Schwebel, s. 157.

²⁵² Bertkay, *Açılımlar*, s. 6. 1970'lerden itibaren feminist muhalefetin akademiye de etki etmesiyle birlikte "*Kadın Çalışmaları*" adıyla yeni bir araştırma alanı ortaya çıkmıştır. Bertkay, *Açılımlar*, s. 6.

²⁵³ Bertkay, *Açılımlar*, s. 7.

²⁵⁴ Zülal Kılıç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Kadın Hareketine Genel Bir Bakış", **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Ed. Ayşe Bertkay Hacımiraçoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 359.

sorunlara (şiddet gibi) maruz kaldıkları vurgusuyla toplumsal cinsiyet rollerine son verilmesi için farklılıklar yok sayılır²⁵⁵.

Bilinç yükseltme yönteminin esas alındığı ve örgütlenmenin güçlendiği ikinci dalgada²⁵⁶, ABD’de *Friedan*’ın da aralarında bulunduğu feministlerce güçlü bir baskı grubu ve kadın örgütü olan *National Organization for Women (NOW-Ulusal Kadın Örgütü-1966)* kurulmuştur²⁵⁷. Özellikle çalışma hayatında olmak üzere cinsiyetçi politikaların sona erdirilmesi, kadınların çalışma hayatına girmeleri, kadın-erkek ücret eşitliğinin sağlanması ve kürtajın yasallaşması için NOW mücadele etmiştir²⁵⁸. Ancak 1967’de genç ve evli olmayan kadınlar NOW’dan ayrılarak daha radikal *Kadınların Kurtuluşu Hareketi*’nin (*Women's Liberation Movement*) temelini oluşturmuşlar ve bir baskı grubu olarak kürtaj hakkının tanınması sürecinde de etkili olmuşlardır²⁵⁹.

Birinci dalga kadının siyasal dışlanmışlığıyla ilgilenirken; kadını ataerkilliğin kısılcısından kurtarmak, toplumun her alanında görünür kılmak için ikinci dalga kadının kişisel, sosyal, kültürel, psikolojik ve cinsel boyutta eşitsizliği, dışlanmışlığı üzerinedir²⁶⁰. Nitekim kimya ve tıp alanındaki yeni buluşların cinsellik ve doğurganlığın birbirinden ayrıştırılmasına katkısı mücadeleyi etkilemiştir²⁶¹. Bu bağlamda *kürtaj hakkının*, patriarkayı yıkma yolunda ikinci dalga eylem ve kampanyaların odağında yer aldığı görülmektedir²⁶². Kadın cinselliğinin özerkleşmesi sorunu, 19’uncu yüzyılın demokratik kadın yurttaşının bireyselleşme çabasına dâhil edilmektedir. Bu bağlamda doğum kontrol yöntemlerinin yaygınlaşmaya başladığı bu dönemde, kadının salt annelik işlevi ile sınırlandırılmayacağı düşüncesine koşut biçimde *anne olmama* isteği de bir eksiklik olarak değil, olumlanma şekli olarak görülmeye başlanmaktadır²⁶³. Kürtajın yanında kadının kendi bedeni üzerinde söz sahibi olmasında etken doğum kontrol yöntemleri,

²⁵⁵ Arat, *Feminizm*, s.10.

²⁵⁶ Fougeyrollas-Schwebel, s. 157.

²⁵⁷ Walby, s. 30; Sevim, s. 51; Mitchell, *Kadınlık*, s. 75; Heywood, ss. 274-275.

²⁵⁸ Yalom, s. 369; Michel, s. 84. Ayrıca NOW hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. June Hannam, **Feminism**, Pearson, Great Britain, 2007, s. 138.

²⁵⁹ Michel, s. 85.

²⁶⁰ Özgün, s. 385.

²⁶¹ Michel, s. 84.

²⁶² Çaha, *Sivil Kadın*, s. 47.

²⁶³ Fougeyrollas-Schwebel, ss. 156-157.

anneliğin erkek denetiminden çıkarılmasında önemli görülmektedir²⁶⁴. Bu dönemde kadın grupları, kadınların güvenli bir şekilde doğum yapmasını sağlayan teknolojik gelişmelerle birlikte üretilen alternatif yöntemlere/ilaçlara erişim zorluğu yaşayan kadınların bu imkânlarla kolayca erişilebilmesinin ve baskıcı yasaların da kaldırılmasının mücadelesini vermişlerdir²⁶⁵. Nitekim kadınların *kendi bedenini kontrolünün, cinsel nesnelleşmenin sona ermesinin ve üreme haklarının* talep edildiği ikinci dalgada²⁶⁶, bilimin tüm doğurganlık sürecini geliştirici biçimde ilerleme potansiyelini gören *Shulamith Firestone* da *Cinselliğin Diyalektiği* (*Dialectic of Sex*-1970) adlı eserinde, kadınların teknoloji aracılığıyla doğurganlığı denetleyerek erkek tahakkümünden kurtulmasından bahseder²⁶⁷.

Dönemin getirdiği en önemli gelişmelerden biri; 1967’de İngiltere’de kürtajın yasal düzenlemeye konu olurken²⁶⁸ Amerika’da 1973’te hamileliğin ilk 3 ayında kürtaja sınırlama getiren tüm eyalet yasalarını yürürlükten kaldıran *Roe v. Wade* kararını²⁶⁹ ABD Yüce Mahkemesi’nin (*Supreme Court*) vermesidir²⁷⁰. Diğer taraftan yasal kürtaja karşı olanlar, kürtaj için federal veya devlet finansmanını önlemek ve kararın etkisini sınırlamak için çalışmaya başlamıştır²⁷¹.

İkinci dalgada yükselen politik ve teorik itici gücü olan radikal feminizm²⁷² ile birlikte liberal, Marksist, sosyalist feminizmin varlığı da söz konusudur²⁷³. Her ne kadar kadınlar arasında farklı görüşler/ bölünmeler oluşmaya başlasa da ikinci dalga

²⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazanoğlu, ss. 104, 213.

²⁶⁵ Taş, s. 169.

²⁶⁶ Jaggar, Feminist, s. 7.

²⁶⁷ Ramazanoğlu, s. 108.

²⁶⁸ “1967 Tarihli “İngiliz Kürtaj Yasası” (Abortion Act, 1967)”, Çev. M. Şükrü Alpaslan, İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 13, Yıl: 1976, ss. 257-261.

²⁶⁹ *Roe v. Wade* kararı, 1973 tarihinde ABD Yüksek Mahkemesi tarafından verilmiş bir dönüm noktası niteliğinde önemli bir karardır. Zira bu karar ile kadınların üremeyi kararlaştırma hakkı kabul edilmiş olmaktadır. İkinci dalganın yükselişiyle ABD’de üreme hakları alanında önemli bir kazanım elde edilmiş olur. Bu karar öncesinde tecavüz ve ensest vakaları haricinde ABD’de yasak olan kürtajın yasal hale gelmesini bu karar sağlamıştır. Hester Eisenstein, s. 41.

²⁷⁰ “...Hamileliğin ilk üç ayında kürtaj kararı kadına ve doktoruna bırakılacaktı. İkinci üç ay boyunca kürtaj prosedürünü kadının sağlığı lehine olmak üzere eyaletler düzenleyecekti ve üçüncü ayda bunu yasaklama hakları olacaktı. Amerikan tarihinde ilk kez en yüksek mahkeme kürtaja izin veren yasal çerçeveyi çiziyordu...”. Yalom, s. 372.

²⁷¹ “History of Abortion”, **National Abortion Federation**, <https://prochoice.org/education-and-advocacy/about-abortion/history-of-abortion/>, (17.11.2019).

²⁷² Ramazanoğlu, s. 47; Özgün, s. 385.

²⁷³ Sema Zafer Sümer, **Tarih İçinde Görünürlükten, Kadınların Tarihine: Amerikan Kadın Romanında Feminist Bilinç ve Politika**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, s. 93; Fougeyrollas-Schwebel, s. 158; Berkday, Açılımlar, s. 9.

feminizmde kadın olmaktan dolayı ikincil/görünmez addedilen kadınların erkek egemenliğine karşı ortak bir mücadelede örgütlenmeleri söz konusudur²⁷⁴.

1970’li yılların muhalif ortamında feminizmin ikinci dalgası; birinci dalgasının kadına sağladığı eğitime, siyasal katılıma, çalışma ve evlilik hayatına dair düzenlemelere rağmen ikincil statüden, cinsiyet ayrımcılığından, şiddete maruz kalmaktan kurtulamayan kadınların erkeklerle eşitliği sağlama mücadelesine devam ettiklerini göstermektedir. Kadının doğacı kuram temelinde zayıf, duygusal ve güçsüz olduğu ön kabulüne dayanan ataerkil kültürle mücadele alanı genişleme yaşayarak aile içi şiddet, pornografi, medyada temsil, eril dilin dönüştürülmesi, kadın cinselliği, kadın bedeni üzerinde denetimin reddedilmesi ve kürtaj hakkı hususlarında evrilmiştir²⁷⁵. Bir diğer anlatımla cinsellik, annelik, beden gibi özel yaşam alanına dair konular 1970’lerden itibaren gündeme gelmeye başlamıştır²⁷⁶. Bu bağlamda örneğin *Kate Millett*’in *Sexual Politics (Cinsel Politika-1970)* adlı eseri de cinsiyet ayrımcılığını konu edinmekte, siyasi hak mücadelesinin ötesinde ve buna ek olarak kadına yönelik baskının cinsel, politik, psikolojik boyutlarına vurgu yapmaktadır²⁷⁷.

Cinsiyet (sex) ve toplumsal cinsiyet (gender) ayrımı kapsamında akıl, güç, medeniyet ile ilişkilendirilip bu şekilde toplumsallaştırılan erkeğin aksine irrasyonel bir varlık olarak görülen kadının doğa ile özdeşleştirilerek iktidardan uzak bir şekilde konumlandırılmasını eleştiren ikinci dalga, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini görünür kılmayı ve gidermeyi hedeflemektedir²⁷⁸. Dolayısıyla bu dönemde kullanılan toplumsal cinsiyet kavramı, iktidarın eril niteliğini ortaya koymakla beraber ataerkil cinsiyetçi bir işbölümü dâhilinde erkeğin ev işlerinden uzak tutulup kadının ev içi işlere hasredilerek yetiştirilmesine dikkat çekmektedir. Ayrıca ilk dalgaya eleştirel yaklaşarak kadın-erkek eşitsizliğinin kaynağı olarak kabul edilen kamusal-özel alan ayrımı ele alınmakta ve erkeğin faaliyet alanı olarak görülen kamusal alandan uzak bir şekilde kadının özel alana (ev içi) özgülendiği belirtilmektedir²⁷⁹. Bu bağlamda toplumsal cinsiyetten kaynaklı kadınlara yönelik sorunlar kişisel algılanmamakta ve esas kaynak olarak görülen ataerkil yapılanmaların kadına dair sistematik tahakkümü

²⁷⁴ Bertkay, Açılımlar, s. 12; aynı doğrultuda ikinci dalganın ortak bir çekirdeğe sahip olmasına dair bkz. Gordon Marshall, “Feminizm”, s. 240.

²⁷⁵ Cangöz, ss. 7-8.

²⁷⁶ Çakır, Feminizm, s. 436.

²⁷⁷ Heywood, s. 263; Cangöz, s. 8; Özgün, s. 385.

²⁷⁸ Cangöz, s. 8.

²⁷⁹ Cangöz, s. 8.

oluşturduğu belirtilip bunların açığa çıkarılması gerektiği üzerinde durulmaktadır²⁸⁰. Patriarkal aile sistemi içinde hesap verilebilirlikten uzak bir şekilde kurgulanan özel alan, kadının yaşam alanı olarak unutulmuştur. İşte feminizmin ikinci dalgası aile içinde kadının sorunlarına dikkat çekmekte, özel-kamusal alan ayrımında görünmez kılınan aile içi şiddeti, kadının ücretlendirilmeyen ev içi emeğini, kadın bedeninin denetim ve kontrolünü ön plana çıkarmaktadır. Kadının ikincilliğini detaylı bir şekilde irdeleme gayesiyle ikinci dalga, eşitliğin ötesinde kadının özgürleşme mücadelesine ağırlık vermektedir. Bu özgürlük mücadelesinde temel yaklaşım, “*kişisel olan politiktir*”²⁸¹ deyişiyle özetlenebilmektedir. Bu bağlamda kadınların özel alanda karşılaştıkları problemlere politik nitelemesi yapılarak anılan meseleler siyasi düzlemde öncelenmektedir²⁸². Bununla beraber özel alanla birlikte cinsiyete dayalı işbölümünde de dönüşümü içerir²⁸³. Özel alan ile kamusal alanı kesin bir şekilde ayırıp özel alanın eşit olmayan iktidar ilişkilerini beslediğini görmezden gelen siyasal algılamaların dönüştürülmesi, kadın kimliğinin kurgulanmasında etki eden toplumsal yapıların sorgulanması için uğraş verilmektedir. Ancak bu demek değildir ki kamusal alanın özgül bir değeri yoktur. Burada mahrem ilişkiler alanının dışında yer alan kamusal alanın ortadan kaldırılması değil, dönüştürülmesi savaşımından bahsedilmektedir²⁸⁴.

Birinci dalgadan sonra feminizmin tekrar canlanıp yol alması kadın hareketinin özgürleştirici işlevinin pek çok alana sirayet ederek genişlemesi söz konusudur. Bu bakımdan üreme hususuyla ilişkili olarak kürtaj ve kadının kendi bedeni üzerinde denetime sahip olması gibi önemli açılımlar karşımıza çıkmaktadır.

²⁸⁰ Çakır, Feminizm, ss. 436-437.

²⁸¹ İkinci dalga feminizmin yol gösterici ilkesi, “*Kişisel olan politiktir*” mottosudur. Bu söylemin, radikal feminist Carol Hanisch tarafından 1970 yılında “*The Personal is Political*” adlı makalede ele alınmasının ardından popüler olduğu söylenmektedir. Frances Rogan ve Shelley Budgeon, “The Personal is Political: Assessing Feminist Fundamentals in the Digital Age”, **Social Sciences**, 2018, 7, 132, s. 2. Makale için bkz. Carol Hanisch, “The Personal Is Political”, **Notes From the Second Year: Women's Liberation**, Ed. Shulie Firestone ve Anne Koedt, New York, 1970, https://dukelibraries.contentdm.oclc.org/digital/api/collection/p15957coll6/id/1160/page/0/inline/p15957coll6_1160_0, (11.11.2019), ss. 76-78. Ancak bir nüansı da belirtmek gerekir: Hanisch’in 2006’da bu makalenin yeniden basımına girişte ifade ettiği üzere, makalenin başlığı kendisi tarafından değil, editörler Shulie Firestone ve Anne Koedt tarafından belirlenmiştir. Bkz. Carol Hanisch, “The Personal Is Political”, <https://webhome.cs.uvic.ca/~mserra/AttachedFiles/PersonalPolitical.pdf>, (11.11.2019), s. 1.

²⁸² Cangöz, s. 9.

²⁸³ Berktaş, Açılımlar, s. 6.

²⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Berktaş, Tarihin Cinsiyeti, s. 115.

Böylece kadın, feminizmin özgürleştirici etkisini bedenine uyarlayarak mücadelesini devam ettirmektedir.

İkinci dalga feminizmde ön plana alınan kadının kurtuluşunun salt hukuki değişikliklerle gerçekleşmeyeceği, toplumsal bir değişimin gerekliliği bilincinin etkisi görülmektedir. Salt siyasi haklarla sınırlı bir eşitlik anlayışının anlamını yitirdiğini belirtmek gerekir.

Diğer taraftan bu dönemde feministlerin hukuki imkânları savaşmaları için sıklıkla kullandıkları da görülmektedir. Gerek doğum kontrolünü gerekse kürtaj haklarını savunmak (cinsellikle üremenin birbirinden ayrılması) için hukuktan yardım istemişlerdir²⁸⁵. Zira hukuki kazanımdan yoksun bir savaşımın eksik olmadığını ileri sürmek pek de mümkün değildir. Doğum kontrol yöntemleri ile kürtajın yasallaşması, kadının bedeni üzerinde söz sahibi olmasına, hayatına yön verebilmesine imkân tanıyacaktı.

3. Üçüncü Dalga Feminizm

Kız kardeşlik anlayışıyla tüm kadınların dayanışması fikri; anne olanlar-olmayanlar, burjuvalar-proleterler, beyaz kadınlar-siyah kadınlar arasında yeni egemenlik biçimlerinin yaratılmasından duyulan endişeyle birlikte zorlanmaya başlar²⁸⁶. Nitekim niteliği gereği kendi kendini yineleyici görülen, kadın hareketini katı ve esneklikten uzak bir eğilime doğru götüren kız kardeşlik anlayışı eleştirilmeye başlanır²⁸⁷. İkinci dalganın 1960'lı yıllarından itibaren birleştirici bir ideoloji olarak gösterilen kız kardeşlik, aslında gerçek bir birliğe götürmemesi noktasında eleştiriler almıştır²⁸⁸. Ayrıca 1980'ler postmodern, çok kültürlülük ekseninde kadınlar arasındaki farklılıklara yoğunlaşan yıllar olarak belirtilebilir²⁸⁹. Postmodernizmin fark vurgusunun da etkisiyle üçüncü dalga feminist teori, kadınlar arasındaki farklılıklara odaklanmaktadır²⁹⁰. Bu bağlamda farklılıkların belirgin

²⁸⁵ Sevim, s. 53.

²⁸⁶ Fougeyrollas-Schwebel, s. 157.

²⁸⁷ Juliet Mitchell ve Ann Oakley, "Giriş", **Kadın ve Eşitlik**, Der. Juliet Mitchell ve Ann Oakley, Çev. ve Haz. Fatmagül Bertay, 3'üncü Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, s. 18.

²⁸⁸ Bertay, Açılımlar, s. 7.

²⁸⁹ Sevim, s. 54.

²⁹⁰ Ann Brooks, **Postfeminisms: Feminism, Cultural Theory and Cultural Forms**, Routledge, New York, 2003, s. 4; Donovan, s. 349. İkinci dalga feminizmin ardından türeyen *üçüncü dalga*

kılınmaya başlanmasıyla birlikte *tekil ve homojen bir kadın anlayışının* da sorgulanması söz konusudur. Nitekim kadınlar arasındaki menfaat ayrılıkları da *kadınların ortak ezilmişliği* düşüncesini sarsmıştır²⁹¹.

Feminizm üçüncü dalgasında²⁹², Batı’da 1980’lerden itibaren başlayıp post modern gelişmelerden ve post kolonyal kuramlardan etkilenerek, önceki iki dalganın tecrübe ve kazanımlarının tesiri ışığında, kadınların eşitlik ve özgürlük savaşımına devam etmektedir²⁹³. Amerika’da *grrl feminism* olarak ve Avrupa’da ise *new feminism* olarak adlandırılmaktadır²⁹⁴.

İkinci dalgaya bir tepki olarak gelişen üçüncü dalga feminizm, feminizmin salt üst, orta sınıf beyaz kadına indirgenen anlayışını reddederek -kadına şiddet, kadının güçlendirilmesi gibi mikro politikalar çerçevesinde- kadının savaşımını geniş bir düzleme yayma gayesindedir²⁹⁵. İkinci dalganın tek tip *evrensel kadınlık* kavramına meydan okuyan üçüncü dalga feminizm, bu kavramın anlam belirsizliği, çeşitliliği ve çokluğunu kucaklayan *grrl* söyleminde kendini gösterir²⁹⁶. Üçüncü dalga feministler mikro politikalarla ilgilenmişlerdir²⁹⁷. İkinci dalganın ırk, sınıf ayrımı gibi farklılıkları göz ardı ederek bütüncül bir politika benimsemesine karşın; bireysel olarak kadın sorunlarına odaklanılan bu dönemde farklılıklar değerli görülmektedir.

Manifesta adlı eserde yer alan on üç maddelik liste, üçüncü dalganın ana hatlarını belirtmektedir²⁹⁸. Ayrıca üçüncü dalga feministlere ilham kaynağı olan

feminizm; güç feminizmi (power feminism), *kendin yap* (do it yourself) veya *kız gücü* (girl power) görüşü, *etnik feminizm*, *lezbiyen feminizm* gibi yeni feminist görüşleri kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sümer, ss. 137, 141, 144.

²⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Berktaş, Açılımlar, ss. 7-9.

²⁹² Üçüncü dalga içinde (feminist derneklerin NGO (hükümet dışı örgütler) olarak katıldıkları) BM 3. *Dünya Kadın Konferansı* (Nairobi-1985) ve 4. *Dünya Kadın Konferansı* (Pekin-1995) düzenlenerek uluslararası alanda kadınların eşitliğe erişim savaşımının devam ettiği görülmektedir. Fougeyrollas-Schwebel, s. 159.

²⁹³ Cangöz, s. 10.

²⁹⁴ Kroløkke ve Sørensen, ss. 15, 17.

²⁹⁵ Derya Özveri, “Feminist Teorinin Gelişim Sürecinde Uluslararası İlişkilere Bakışı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, **Uluslararası İlişkilere Giriş: Teorik Bakış**, Ed. Hasret Çomak, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2009, ss. 209-210.

²⁹⁶ Kroløkke ve Sørensen, s. 17.

²⁹⁷ Shelly Budgeon, **Third-Wave Feminism and the Politics of Gender in Late Modernity**, Palgrave Macmillan, London, 2011, s. 41; Özveri, s. 210.

²⁹⁸ Baumgardner ve Richards, ss. 380-382.

Judith Butler'in *Gender Trouble (Cinsiyet Belası-1990)* adlı eserinin *queer* kuramının düşünsel temelini şekillenmesinde de etkisi olduğu söylenebilir²⁹⁹.

Feminizmin içeriği hususunda kadınların fikir ayrılıklarının olumlanması ve göz önünde bulundurulması düşüncesinde olan Butler'e göre ise:

*... feminizm öznesini yapıbozuma uğratmak, kullanımını sansürlemek değildir; aksine bu terimi birden çok anlamlandırmanın bulunduğu bir geleceğe bırakmak, sınırlandırıldığı annelik ve ırkçılık ontolojilerinden kurtarmak ve ona öngörülmemiş anlamlar edinebileceği yeni bir alan sunmaktadır...*³⁰⁰.

Kişisel tecrübe paylaşımına dayalı hikâye anlatmanın gücü ikinci dalga feminist bilincin yükselişiyle ortaya çıkmakta, üçüncü dalga feminizm yaklaşımı ise istihdam ve işyeri konusunda kadınlara birtakım hak kazanımı meselesine odaklanmaktadır. Bu zamana kadar üçüncü dalga feminizm yazıları bariz bir hukuk vurgusundan mahrum bir niteliği haizdir. Üçüncü dalga feminist çalışmaların çoğu retorik bir şekilde kaleme alınmıştır. Bunların en önemli etkisi mevcut kuşaktaki fay hattını ortaya çıkarmak veya şiddetlendirmek olmuştur³⁰¹.

Üçüncü dalga feminizm; politik aktivizm, kültürel kritik, evlilik ve annelik meselelerinin ayrı ayrı değil, bir bütün olarak feminist tecrübelerden kaynaklandığını bütünlük vurgusuyla kabul eder. Üçüncü dalga yazılar feminist tecrübelerin birleşiminden oluşmaktadır. Üçüncü dalga feminizm çalışmalarında feminizm, simultane eleştiri ve anneliği cesaretlendiren bir çerçeve çizer. Bu bağlamda feminist hukuk teorisi hem yapısal ve kurumsal hukuki eşitsizliği reddeder hem de kadınların anne olup olmama tercihlerinin hukuken güvence altına alınmasını savunur³⁰².

Üçüncü dalgada kadınlar, toplumda karşılaştıkları zorlukları ve çeşitli toplumsal bağlamları ele alan kendilerine özgü bir feminizm talebindedirler. Nitekim günümüzdeki genç kadınlar kitlesel medya ve bilgi teknolojisiyle bağlanmış bir dünyada yaşamaktadırlar ve bu nedenle kendilerini, annelerinin kuşağındaki feministlerden daha sofistike bir ortamda bulunmalarıyla ayırtırırlar³⁰³.

²⁹⁹ Türkeli, s. 73.

³⁰⁰ Judith Butler, "Olumsal Temeller: Feminizm ve "Postmodernizm" Sorusu", **Çatışan Feminizmler: Felsefi Fikir Alışverişi**, 3'üncü Basım, Çev. Feride Evren Sezer, Metis Yayınları, İstanbul, 2017, (Feminizm), s. 62.

³⁰¹ Bridget J. Crawford, "Third-Wave Feminism, Motherhood and the Future of Feminist Legal Theory", **Gender, Sexualities and Law**, Ed. Jackie Jones, Anna Grear, Rachel Anne Fenton ve Kim Stevenson, Routledge, Oxon, 2011, ss. 236-237.

³⁰² Crawford, s. 238.

³⁰³ R. Claire Snyder, "What is Third Feminism? A New Directions Essay", **The University of Chicago Press**, Cilt: 34, Sayı: 1, 2008, s. 178.

Post yapısalcı kuramların yapı-bozumcu yöntemlerinden faydalanan üçüncü dalga içinde ortaya çıkan *queer* (kuir) *kuram*, her türlü cinsiyet kimliğinin reddedilmesini ve her cinsel yönelime özgürce yaklaşılmasını öngörerek toplumsal cinsiyet olgusunu eleştirerek feminist teoriyi ele almaktadır. Örneğin siyah feministler, Batılı beyaz, burjuva kadını temel alan feminizmin siyah kadınları izahta yetersiz kalmasını eleştirmekte ve hatta, siyah erkeklerle dayanışmanın daha kolay olduğunu öne sürerek, hemcinslerinin de hegemonyasından bahsetmektedirler. Artık ikinci dalganın *kız kardeşlik* vurgusu yerini *farklılık* ve *kimlik* siyasetine bırakmıştır. Bir diğer deyişle feminizmin tek, genel bir kadın kimliği etrafında birleştirici yönelimi zayıflamaktadır; çünkü orta sınıf, beyaz Hristiyan kadınların dışındaki kadınların da sorunlarına dikkat çekilmesi gerektiği bilinci yükselmektedir. Feminist birikime Batılı, beyaz, orta sınıf, burjuva kökenli olmakla eleştiri getiren yoksul, siyah, Müslüman kadınlar kendi hemcinsleri tarafından görmezden gelinip ezilmekte olduklarını ön plana çıkarmaktadırlar. Bu bağlamda üçüncü dalga kapsamında farklılıkların görünür kılınması, kimliklerin özgürleşmesi ve eşitlenmesi amaçlanmakta ve fakat politik ayrışmalar bu amacın gerçekleşmesini kolaylaştırmamaktadır³⁰⁴. Nihayetinde üçüncü dalga, kadınların sorunlarının çözümüne dair ortak bir yaklaşım geliştirememiş ve fakat farklı gruplar farklı kuramlardan yararlanarak fikirler üretmişlerdir³⁰⁵. Diğer bir deyişle üçüncü dalga, postmodern bir dünyada, üzerinde tüm kadınların uzlaştığı bir mücadele fikri içermemektedir³⁰⁶.

Üçüncü dalga kapsamında, bir kadının sadece kadın olduğu için değil ve fakat dine, sınıfa, ırka yönelik olarak da ikincil bir konuma düşebileceğine dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla tek bir kadın tipinden ziyade farklı ırk, inanç ve cinsel tercihlere sahip farklı kadınların gündeme getirilmesi ve mücadelesi söz konusudur.

Kadınlar arasındaki farklılıkların tanınması ile birlikte feminizmin müşterek değerler noktasında gelişen kapsayıcı niteliğinin de pekiştirilmesi bakımından *kesişimsellik* (*intersectionality*) kavramından bahsetmek mümkündür. Feminizme gelişimi açısından ivme kazandıran bu kavram, kadınların farklılıklarını içeren

³⁰⁴ Cangöz, ss. 10-11.

³⁰⁵ Gün Taş, “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”, **Akademik Hassasiyetler**, Cilt: 3, Sayı: 5, 2016, s. 172.

³⁰⁶ Snyder, s. 188.

kesişimsel bir bakış açısı sunar³⁰⁷. Kadın sorununun cinsiyet haricinde etnik köken, sınıf vb. etkenlerinin olduğu vurgulanarak farklılıkların birarada olması çabalanır.

Post yapısalcı yaklaşımla ele alındığında ise kadın kimliği bilgidен türetilmiştir. Bu türeme temelde kadınlar ile erkekler arasındaki çocuk doğurma gibi biyolojik farklılıklara dayandırılmaktadır. Oysa bu yaklaşım çocuk doğurma yeteneğinin tüm kadınlarda bulunmadığı gerçeği karşısında eleştiriye açıktır. Bir diğer ifadeyle kadın kimliğinin erkekle kadın arasında olan biyolojik farklılığa dayandırılması post yapısalcı bakış açısına göre kadın kimliğinin kapsamını daraltmak ve hatta bu kimliği bir kurmacaya dönüştürmek bakımından eleştirilmektedir³⁰⁸.

4. Ara Değerlendirme

Günümüzde kimilerine göre feminizmin miadı dolmuştur. Bu görüşü savunanlar da kendi içinde ikiye ayrılabilir. Buna göre bazılarınca feminizm ortaya çıkış amacı olan kadın haklarının elde edilmesi mücadelesini başarıyla gerçekleştirmiş ve amacına hizmet etmiştir. Kimilerine göre ise feminizm amacına hizmet edememiş aksine kadınların daha ağır çalışma şartları ve iş hayatında sömürülmekten başka bir çıktı verememiştir³⁰⁹. Diğer taraftan öğretilde feminizmin miadını doldurmadığı ve dolayısıyla varlık amacını henüz tam olarak gerçekleştirmediği de savunulmaktadır³¹⁰. Kanaatimizce feminizm, miadını doldurmamıştır. Aksine sosyal bilimlerdeki pek çok kavram gibi dinamik bir yapıya haizdir. Hayata ilişkin dinamikler geliştiği müddetçe feminizmin temel gayesi olan kadının haklarının farklı boyutlarda geliştirilmesi amacına hizmet etmeyi sürdürmekte olduğu ve gelecekte de bahse konu haklı mücadelesine türlü boyutlarla devam edeceğini öngörebilmek mümkündür.

³⁰⁷ Bkz. Alev Özkazanç, “Türkiye’de Kadın Hareketi ve Kesişimsellik Yaklaşımı Kesişimsellik Tartışması”, **Duvarları Yıkarak, Köprüleri Kurmak: Yeni Küresel Feminizmin Yükselişi ve İmkânları**, (Düzenleyen: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, İstanbul, 2017), Ed. Nacide Berber, Çev. Ayten Davutoğlu, Sena Ofset, İstanbul, 2018, ss. 24-25.

³⁰⁸ Heywood, s. 285.

³⁰⁹ 1990 yılında “*The Failure of Feminism*” isimli makale örnek olarak gösterilebilir. Jennifer Baumgardner ve Amy Richards, **Manifesta: Young Women, Feminism and the Future**, Farror, Straus and Giroux, New York, 2010, s. 90.

³¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Astrid Henry, **Not My Mother’s Sister: Generational Conflict and Third Wave Feminism**, Indiana University Press, Bloomington, 2004, s. 24.

Feminizm gelişimini hiç şüphesiz sürdürmektedir. Nitekim 1980'lerden bu yana artan küreselleşme, neo-liberal politikalar ve internetin iletişimde yarattığı imkân sayesinde kadınlar savaşımına dair tartışma, öneri vs. gelişmeleri artık küreselden yerele doğru bir akış ile gerçekleştirebilmektedir. Günün şartlarına kendisini adapte ederek ya da gündemdeki gelişmelerden/değişikliklerden etkilenerak kadınlara yönelik sorunları giderme gayesiyle feminist teori, kendi içinde farklı/yeni bakış açıları geliştirerek çeşitli boyutlarda ülkelere sirayet etmeye devam etmektedir. Ayrıca siyasal politikaları da dönüşüme zorlayabilmektedir. Bu bakımdan *Dünya Bankası* ve *BM*'nin kadına, toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik politikalarla bütünleşme çalışmalarından küresel düzeyde bahsedilebilir. Bununla beraber toplumsal cinsiyet eşitsizliğiyle mücadele eden feminizmin, kadına yönelik program ve projelerin artışına koşut olarak bir *proje feminizm* olarak pazarlama stratejisi ve ticarileştirilmeye de konu edilmeye çalışıldığını gözden uzak tutmamak gerekir³¹¹. Zira kanımızca bilinçli bir şekilde yaklaşılması gereken her yardım aslında ataerkilliğin devamı için veyahut altta yatan farklı bir düşüncenin yayılması için uygun bir ortamın sağlanması adına yapıma riski ile karşı karşıya olabilir. Bu bakımdan gelişmeleri takip etmek ve bilinçli bir şekilde hareket etmek en azından kadınların savaşımını olumsuz etkilememek adına önem arz etmektedir.

C. Osmanlı ve Türkiye'deki Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış

Dünyadaki gelişimine koşut bir şekilde Türkiye'de³¹² kadın hareketleri, Osmanlı döneminden itibaren süregelmektedir. Batı'da yaşanan modernleşme sürecinin etkileri Osmanlı İmparatorluğu'nda da kadınlara yönelik gelişmelerin yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır³¹³. Başka bir deyimle Batılılaşma ve modernleşme isteğiyle birlikte kadın-erkek ilişkileri de mercek altına alınmaya başlamıştır³¹⁴. 19'uncu yüzyılda Osmanlı toplumunun yapısal dönüşümü ivme kazanmıştır. 1870'lerden itibaren (örneğin *Kadın, Kadınlar Dünyası* gibi) pek çok kadın dergisi

³¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cangöz, ss. 11-12.

³¹² Eski Türklerde kadınların siyasi iktidardaki yeri ile ilgili bkz. Güriz, ss. 15-16.

³¹³ Cangöz, s. 6; Tekeli, Karşılaştırmalı, s. 338.

³¹⁴ Osmanlı ataerkil toplum yapılanmasına esasen öncül karşıt çıkışlar "*erkeklerin ılımlı başkaldırısı*" olarak ifade edilmektedir. "*Erkeklerin ılımlı başkaldırısına*" 19'uncu yüzyılın sonuna doğru aydın Osmanlı kadınları da katılmıştır. Bkz. Abadan-Unat, Kadın Hareketleri, s. 324.

çıkarılmış ve böylelikle kadınlar kendi taleplerini ifade etme imkânına sahip olmuştur. Yine pek çok kadın ve yardımlaşma derneği de bilgilendirici ve bilinçlendirici bir şekilde gerek kız çocuklarının eğitimi gerek kadınların mesleki eğitimi hususunda faaliyete geçmiştir³¹⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş yıllarında hem ülke savunmasına katılan hem de yoksullaşan halka destek olan kadınlar, kamusal alanda görünürlük sağlayarak mücadele göstermiştir³¹⁶. I. Dünya Savaşı'na, Kurtuluş Savaşı'na, milli mücadeleye aktif bir şekilde kadınlar katılsa da³¹⁷ toplumsal konum bakımından - kazanımları sürekli olmadığı için- geride kalmaya devam etmişlerdir. *Evlilik ve aile*, kadının yegâne sığınağı³¹⁸ olma niteliğini korumuştur. Nitekim kadının esas görevi ev işleri olarak belirlenince (Medeni Kanun m. 153), beraberinde (toplumsal cinsiyete dayalı rolün) uzantısı olan -örneğin kadının kocasının açık/zımnî izni şartıyla çalışabilmesi (743 sayılı Medeni Kanun (mülga) m. 159) gibi- düzenlemelere³¹⁹ de rastlanabilmektedir.

İnsanların özgürlüğü, hakları için mücadele verilmesine, yaşanan 1789 Devrimine karşı konumunda müspet bir değişiklik elde edemeyen büyük bir kitle olarak kadınlar, sorgulamalarda bulunmaya başlamışlardır. Bu durum Devrimin yaşandığı Fransa topraklarının dışına da sirayet etmiştir. Nitekim Osmanlı kadınları da giderek artan bilinçlenmeyle birlikte 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'in erkeklere sağladığı hakların kendilerine niçin tanınmadığı sorusu üzerinde yoğunlaşmış, *Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi* ve *Kanuni Esasi*'de yer alan *her insanın özgür doğduğu* hususuna koşut bir şekilde neden özgür bırakılmadıklarını sorgulamışlardır. Bir diğer ifadeyle *Fransız Bildirisi*'nde yer alan hak ve özgürlüklere *Kanun-i Esasi*'de yer verilse de kadınlar bakımından bu hak ve

³¹⁵ Serpil Çakır, "Political-Social Movements: Revolutionary: Turkey", **Encyclopedia of Women and Islamic Cultures**, Cilt: 2, Ed. Suad Joseph, Brill, Leiden, 2005, (Turkey), s. 664; Çakır, *Feminizm*, s. 432; Çakır, *Osmanlı*, s. 229.

³¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tanıl Bora, s. 747, Tekeli, *Kadınlar*, ss. 202-204.

³¹⁷ Tekeli, *Karşılaştırmalı*, s. 341, Zihnioglu, ss. 82-83.

³¹⁸ Tekeli, *Kadınlar*, s. 207.

³¹⁹ Tekeli, *Kadınlar*, s. 219. Anayasa Mahkemesi, bahse konu m. 159'u iptal ettiği kararında "...karşılaştırmalı hukuk düzenlemelerinden çıkan sonuca göre, çağdaş yasalar aile hukukunda yaptıkları reformlarla karı kocanın yeni hukuksal konumlarını kadın erkek eşitliği ilkesine dayandırmakta ve eski, koca egemenliğine göre getirilmiş çözümleri kaldırmaktadır..." şeklinde tespitte bulunmuştur. Anayasa Mahkemesi, 29.11.1990 Tarih ve E. 1990/30, K. 1990/31 Sayılı Karar, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>, (24.04.2021).

özgürlüklerin gerçek anlamda hayata geçirilemediklerinden ötürü tam bir etkinlik sağlayamadığı düşünülmektedir. Kadınlar kendilerinin niçin özgür bırakılmadıklarını veya insan kelimesine dâhil edilip edilmediklerini sorgulamaktadırlar. Çözümü ise Osmanlı kadınları kendilerinde, elbirliğiyle hareket etmelerinde bulmuşlardır. Diğer bir deyişle erkeklerle işbirliği yaparak değil savaşımalarını kendileri vererek devam ettirme düşüncesindedirler³²⁰. Bu noktada belirtmek gerekir ki, savaşım içinde olan Osmanlı kadınları, medeni ülkelerde de kadınların ikincilliğini görmekte ve nitekim Fransız Devrimi ertesinde ilan edilen haklardan Fransız kadınlarının da kapsam dışı bırakıldıklarının farkındadırlar³²¹.

Birinci dalga feminizm, 1868-1935 yılları arasında doktrinde ele alınıp kendi içerisinde 1868-1908, 1908-1922, 1923-1935 şeklinde olmak üzere üç evreye ayrılarak incelenmiştir. **Erken dönem Osmanlı kadın hareketi** (hareket-i nisvanı) (1868 -İlk kadın mektubunun basında yer alması- ile 1908 -II. Meşrutiyet'in ilanı-) mücadeleleri kapsamında gelişen “kadınlık mefkûresi”; kadınların yaşadığı sorunların anlaşılması, çözüm öneri ile beraber toplumsal istekleri ve ne/nasıl olmak istediklerini işaret etmektedir³²².

Toplumsal değişim ve gelişmelerle birlikte kadınların konumunu ve eğitimini³²³ iyileştirmeye dair taleplerin arttığı dönemde, kadın hareketi içinde faaliyette bulunan isimlerinden **Fatma Aliye** (1862-1936)³²⁴; aile, evlilik, eğitim, cinsiyetler arası ilişkiler vb. toplumsal sorunların bilinciyle kadınları güçlü birer kişilik sahibi olarak çalışmalarında işlemiştir. Nitekim Osmanlı kadınlarının esas gündemine almaları gereken hususu *Berktaş*, kadınların eksiksiz birer insan olarak kabulünü sağlama gayesi³²⁵ şeklinde ifade etmektedir. Bu yönde kadınların eğitim alması, çalışması gerektiğini savunan *Aliye*'ye göre; toplumdaki kişilerin cahil

³²⁰ Çakır, Osmanlı, ss. 188-189, 193, 206-207; Çakır, Feminizm, s. 434. II. Meşrutiyet döneminde erkeklerin kadın takma adları ile dergileri yönlendirmesine, kadınlıkla ilgili yazılar kaleme almasına kadınlar karşı çıkmıştır. Bkz. Zihnioğlu, s. 94.

³²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çakır, Osmanlı, s. 208.

³²² Zihnioğlu, ss. 20-21, 44-45.

³²³ Vurgulamak gerekirse o dönemde eğitim hakkının kadınlar için talep edilmesi; evin mali idaresinde, arkadaş olarak evlilikte ve çocuk yetiştirmede donanımlı olması içindi. Tanıl Bora, s. 743.

³²⁴ İslam'ın kadının toplumsal hayata katılımına engel oluşturmadığı savunuyla *Aliye*, Müslüman kimliği içerisinde Batı'daki feminizm anlayışına mesafeli olan bir kadın anlayışı geliştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tanıl Bora, s. 745. *Aliye*, “İslam kadını” düşüncesini haizdir. Yaprak Zihnioğlu, **Kadınsız İnkılap**, 3'üncü Basım, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 48.

³²⁵ Berktaş, Tarihin Cinsiyeti, s. 93.

olması, kadınların haklara sahip olmamasında etkindir. Erkeklerin gözündeki kadın algısının yanlışlığı; kadının ilerlemesi, gelişmesi önünde engeldir. *Aliye*, kadınlar için öncelikle eğitimi gerekli görür ki böylece toplum da gelişir. Devrinin anlayışına uygun olarak kadınların eğitimini *iyi bir eş ve iyi bir anne* olmaları için savunan *Aliye*, böylelikle iyi eğitilmiş annelerin iyi eğitilmiş çocuklar yetiştireceğini düşünür. Dolayısıyla kadının görünürlüğünün eğitim almaları ile mümkün olduğu söylenebilir³²⁶. Her ne kadar eğitime önem ve öncelik atfedilse de esasen gelecek nesillerin iyi yetiştirilmesi kaygısı ile annelik işlevi kapsamında sınırlı bir anlayış hâkimdir.

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı feminizmi, II. Meşrutiyet ve milli müdafaa döneminin etkisini haizdir. Bu dönemde kadınların özgürlük talebi, modernitenin özgür insan kapsamına dâhil edilmesi, eğitim imkânı vb. istekler söz konusudur³²⁷. II. Meşrutiyet döneminin modernleşme rüzgârıyla birlikte toplumsal dönüşümler de ivme kazanmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kadın derneklerinde, kadın yayınlarında artış görülür. Ayrıca kadın lehine yayınlarda da Osmanlı kadınlarının toplumsal ve siyasi anlamda menfi konumları eleştirilir³²⁸. Dönemin dünyasında gelişen feminist mücadeleye kapalı kalmayan *Fatma Aliye*, *Halide Edip Adivar* (1884-1964) gibi pek çok isim, Batıdaki özgürleşme rüzgârının farkındalığıyla -eşitlik için- mücadele göstermiştir³²⁹. Bu doğrultuda Osmanlı kadınlarının hak arama mücadelelerini yürütmek için ***Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-u Nisvan Cemiyeti***'nin³³⁰ (1913) kurulması ile ***Ulviye Mevlan*** (1893-1964) (kendisi derneğin de kurucusudur) tarafından çıkarılan ve derneğin yayın organı olan ***Kadınlar Dünyası***'nın yayınlanması, Osmanlı toplumunda kadınların durumunu sorunsallaştırmış ve

³²⁶ Şahika Karaca, "Fatma Aliye Hanım'ın Türk Kadın Haklarının Düşünsel Temellerine Katkıları", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 31, 2011, ss. 95-97, 100, 106-109. Kadınlar için savunulan üç ilke "iyi birer anne, eş ve Müslüman" olma şeklinde belirtilmiştir. Ayrıntılar için bkz. Tekeli, Kadınlar, s. 197.

³²⁷ Zihnioğlu, ss. 21, 56.

³²⁸ Abadan-Unat, Kadın Hareketleri, ss. 324-325, Toprak, s. 18.

³²⁹ Tekeli, Karşılaştırmalı, s. 339; Tanıl Bora, s. 746. *Halide Edib* tarafından kurulan *Teali-i Nisvan Cemiyeti*'nin feminist yönelim neticesinde kurulan ilk kadın derneği olduğu ileri sürülebilir. Bkz. Zihnioğlu, s. 58.

³³⁰ Doktrinde feminist olarak tanımlanabilen tek dernek şeklinde ele alınmaktadır. Bkz. Aksu Bora, **Kadınlar ve Erkekler Hakkında Bildiğiniz Birkaç Şey**, Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, 1995, (Birkaç Şey), s. 77. Dernek, feminizm sözcüğünü kullanmaktan çekinmemiştir. Bkz. Çakır ve Gülbahar, s. 230.

toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine karşı mücadele gayesiyle Osmanlı feminist hareketine model oluşturmıştır. Kadın-erkek eşitsizliğine, kadına yönelik kısıtlamalara karşı savaşım içinde olan *Dernek*, Osmanlı kadınına eş ve anne rolünün dışında toplumsal yaşama (hem özel hem kamusal yaşama) girebilmesi, toplum içinde ve toplumla birlikte (toplumdan ayrı değil) yaşaması, erkekten aşağı bir seviyede olmadığının gösterilmesi için meslek hayatı ve sosyal hayatı bakımından yeni kimlikler kazandırabilme ve bilinçlendirilen kadını tüketici olmaktan çıkarıp üretken hale getirebilme gayesindedir³³¹. Zira siyasete yön vermenin önemini haiz kadınların aktif olarak topluma girebilmek için siyasallaşmasından önce toplumsallaşması, çalışma yaşamına katılımının sağlanması; erkeğe bağımlılıktan kurtulması, ekonomik bağımsızlığını kazanması, eşitliğin sağlanması³³² için öncelenmektedir. Bu noktada kısıtlı da olsa çalışabilen kadınların erkeğe nazaran çok düşük ücret aldığını, düşük statü ile sömürüldüğünü belirtmek gerekir. Bu bakımdan kadının özgür olması ve eğitim alması topluma girmesini sağlayacaktır. Yalnızca üreyen bir varlık (kuluçka makinesi) olarak görülmemesi gereken kadının çalışabilmesi, çocuk konusunun çözülmesine bağlıdır. Bir diğer ifadeyle kadını eve bağlayan en büyük bağın çocuk müesseseleri gibi kurumla çözülmesi, kadının çalışması halinde ev işinin başkasına ücret karşılığı yaptırılması görüşü öne sürülmüştür. Bu noktada her annenin çocuk yetiştirmeye vakıf ol(a)mayabileceği de vurgulanmıştır. Bununla birlikte kadının asli görevinin çocuk doğurup yetiştirmek olduğu fikrinin süregeldiği toplumda, siyasal amaçlı kadın dernekleri, vergi vermekle yükümlü tutulan kadınlara seçim hakkının tanınmamasını eleştirmektedir. Bir diğer ifadeyle vergi ve oy hakkı bağlamında kadınlar külfete katlanıp nimetten yararlanamamaktadırlar. Seçim hakkı mücadelesinde kadınlar, İngiliz süfrajetlerinin mücadele sürecini de örnek göstermektedir. Osmanlı kadınının seçme hakkına ulaşamaması bakımından örgütlenmedeki eksiklik de vurgulanmaktadır³³³.

³³¹ Çakır, Osmanlı, ss. 80-81, 107, 109, 117, 133, 146, 234. Cemiyet, Telgraf İdaresi'nde Müslüman kadınların işe alınması için 1913 senesinde protesto eylemi düzenlemiştir. Tekeli, Karşılaştırmalı, s. 340.

³³² *Fatma Aliye* dâhil dönemin kadın yazarlarının -1910'lara kadar en azından- eşitlik talebinden ziyade erkekler karşısında varlık göstermek üzere bir mücadele sergilediğine dair bkz. Tanıl Bora, s. 745. *Kadınlar Dünyası* ve *Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-u Nisvan Cemiyeti* kadın haklarını savunmak üzere tam eşitlik talebiyle mücadelede bulunmuştur. Tanıl Bora, ss. 743, 746.

³³³ Çakır, Osmanlı, ss. 108, 130, 217, 345, 363, 370-372, 388, 395, 399.

Üreme, kadın bakımından nesil yetiştiriciliği görevini de ihtiva etmekte ve bu sebeple kadının durumunun iyileştirilmesi, eğitim sahibi olması, daha geniş bir özgürlük alanına kavuşması istenmektedir. Ayrıca iyi bir eş iyi bir anne olma bakımından erkekler de kadınların iyileştirilmesi adına eğitim görmelerini istese de eğitim beraberinde yeni kimlikler de kazandırmaktadır. Bununla birlikte *Dergi* hamileliğe, doğum öncesi ve sonrasına dair bilgiler de içermektedir³³⁴. Zira salt aile bireylerini değil bir milletin gelecek kuşaklarının oluşturulmasını da etkileyen önemli bir husus olarak üremenin algılandığı görülmektedir. Dolayısıyla kadının üreme işlevinin yüceltildiğini söylemek mümkündür. Bir diğer ifadeyle gelecek kuşaklar üzerinde söz sahibi olma bağlamında kadına ayrıca bir değer atfedilmiş olmaktadır.

Annelik ve eş olma haricinde yeni rolleriyle ev dışında soyutlanmadığını göstermesi adına kadının giysisinde (peçenin kaldırılması gibi) de değişiklikler öngörülmektedir³³⁵. *Kadınlar Dünyası*'nda kadınların eğitim ve çalışma dışında üçüncü temel mesele olarak ele alınan kıyafet, esasen çalışmaya elverişli olması noktasında çalışma hakkı ile ilişkilendirilmiştir³³⁶.

Dönemin erkek feminizmi kapsamında kadın haklarını savunan erkekler olsa da bir nüansa yer vermek gerekir. Kadınların her ne kadar kamusal alana dâhil olması üzerinde durulsa da esasen kadınların hakları kapsamında annelik ve üreme mevzusu bakımından sınırlı bir şekilde erkeklerin savunusu söz konusudur. Bir diğer anlatımla aile ve üremenin korunması ön koşulu ile –feminist erkekler tarafından– kadınların hakları gündeme getirilmektedir³³⁷.

Haklardan mahrum, ezilen, ev içi yaşamla sınırlanan kadının³³⁸ Osmanlı toplumundaki imajını sorgulayan *Dergi*; kadının erkeğe özgülenmiş bir araç olarak görüldüğü, haklarını bilmediği, (dış yaşamdan soyut bir şekilde eve yönelik) yetiştirilme koşulları ve yaşam biçiminin buna yol açtığı üzerinde durur. Nitekim toplum kadın ve erkeğin, cinsiyete göre (doğumla birlikte başlayan sosyalleşme sürecinden itibaren benimsetilen) farklı davranış kalıpları dâhilinde geliştirilen

³³⁴ Çakır, Osmanlı, ss. 224, 308, 316, 409, 414. Osmanlı-Türk milliyetçi feminizminde annelik işlevinin başat niteliği söz konusudur. Tanıl Bora, s. 748.

³³⁵ Kadınların ev içi ve ev dışı giysisi ayrı olmakta ve ev dışı giysisi fermanların dahi konusunu oluşturmaktadır. Çakır, Osmanlı, ss. 245-246.

³³⁶ Tanıl Bora, s. 748.

³³⁷ Tanıl Bora, s. 746.

³³⁸ Toplumsal ve dinsel sansürlerle dolu kadının yaşamında ilginç bir örnek olarak balkon gösterilebilir. Bkz. Çakır, Osmanlı, ss. 226-227.

beklentiler çerçevesinde yetişmesini öngörmektedir. Ataerkil aile tipinin geçerli olduğu toplumda evlilik; üreme, yeni nesiller oluşturma, devlet için nüfus artışı sağlama gayesine hizmet etmekte ve kadın ancak evlenip çocuk sahibi olarak (anne) saygınlık kazanmakta ve geleceğini güvence altına almaktadır. 19'uncu yüzyıldan itibaren geniş aileden çekirdek aileye doğru geçişin yaşanmasıyla birlikte talepler de değişmiştir. Aileye dair sorunlar, kadına boşanma hakkının tanınması gibi hususlar üzerinde durulmaya başlanmıştır. Zira güçlü bir millet için güçlü bir aile yapılanması gerekli görülüyor ve bu sebeple eşlerin iletişimi, ailede uyumun sağlanması için bir makine, üreme aracı olarak görülmemesi gereken kadının eğitimi önemseniyor ve üreme konusunda öneme sahip evlenme yaşı üzerinde de duruluyor. Nitekim salt çocuk doğurmakla görevli olmayı kabul etmeyen kadının erkeğe (baba, eş) bağlı olmaktan kurtulup birey olarak özgür bir şekilde, cinsiyet ayrımı yapılmadan eğitim almasının kadını toplumsal hayatta görünür kılacağı, ikincillikten kurtaracağı şeklindeki görüş; *Kadınlar Dünyası*'ndaki yazılarda ele alınmıştır³³⁹. Osmanlı kadınının umutsuzluğunu yıkıp uyanışını, birbiriyle iletişime geçmesini sağlayan *Dergide*, öncelikli ve önemli olanın erkekler tarafından tanımlanmayı reddeden kadınların kendi sorunlarını tespit etmesi ve isteklerini belirlemesi olduğu ve bu noktada eğitimin kadının kendini tanıması adına elzem bir araç olarak görüldüğü belirtilmektedir. Bunun için feminizm öncülüğünde ataerkil yapının değişmesi, kadın ile erkeğin (hukuki anlamda) eşitliğinin sağlanması, kadınların özgürlüklerden yararlanması, özgür bir birey olabilmesi maksadıyla (toplumsal inkılapla doğrudan bağlantılı) aşamalı ve çok boyutlu bir kadın inkılabı gerekli görülmekteydi. Burada Osmanlı kadınının feminizmi taklit amaçlı değil, kendi hareketlerini tanımlamak için kullandıklarını söylemek gerekir. Feminist amaçlı değişimin gerekliliği üzerinde durulmaktaydı. Bu bağlamda kadının aile hayatı ile birlikte meslek sahibi olması gayesiyle feminizm, salt kadını değil ve fakat toplumu/toplumsal yaşamı da değiştirme ihtiyacı içinde aileyi ve ahlakı yıkan bir cereyan olarak değil, bilakis

³³⁹ Çakır, Osmanlı, ss. 168-171, 204, 217-218, 261-262, 266, 268, 270, 281. *Kadınlar Dünyası*'ndaki yazılar kadın haricinde vatan, millet, vatandaşlık bilinci, sağlık gibi konuları da işlemiştir. Çakır, Osmanlı, s. 158.

adaletsizlikleri ortadan kaldıracak ve kadını hayata dâhil edecek bir hak cereyanı olarak ele alınmaktadır³⁴⁰.

Bu noktada kendilerine müdahale edilmesine ve denetim altında olmaya karşı kadınların ifade imkânına sahip olmasının önemi artmaktadır. Dolayısıyla kendini ve isteklerini talep etmede olduğu gibi üreme hakları bakımından da ifade (özgürlüğü) olmazsa olmaz bir öneme sahiptir.

Kendilerini birey olarak ifade edebilme imkânını basın yolu ile gerçekleştiren kadınların dergilerinin sayısı II. Meşrutiyet'ten (1908) itibaren hızla artmıştır. Örgütlü olarak mücadelelerini ise çeşitli gayelerle kurulan kadın dernekleri bünyesinde sürdürmüşlerdir. Bilhassa bilinçlenmeyle birlikte eğitimin öneminin farkına varan kadınların eğitim yoluyla meslek kazandırma amaçlı dernekleri önem arz etmektedir. Ayrıca gerek feminizm ve gerekse üreme hakları bakımından müspet bir gelişme şeklinde yorumlanabilecek dikkate değer bir diğer gelişme de doğumevleri açmanın o dönemde kurulan bir kadın derneğinin amaçları arasında yer almasıdır³⁴¹.

Kadınlar erkeklerden gelen yardımı kabul etmeyip kendileri savaşım vermişlerdir. Zira kendilerini yardıma muhtaç şeklinde nitelendirmeye eleştirel yaklaşarak veyahut savaşımalarını eril tahakküme açık hale getirmenin önüne geçme gayesiyle kadınlar, işbirliği ve dayanışma içinde bilinçlendirme odaklı bir yöntem izlemişlerdir. *Kadınlar Dünyası*³⁴² adlı dergi de gerek erkeklerle eşitliğin sağlanmamasından gerekse kadınlara destek veren erkeklerin erkeklere açık gazetelerde kadınları savunan yazılar yazmasının daha faydalı olduğu düşüncesi hasebiyle salt kadınların yazılarına yer vermiştir³⁴³.

Her kesimden kadının görüşleri ile beslenen *Dergi*, kadının birey olması, toplumsallaşması için çok boyutlu bir değişim ve gelişim sürecini örgütlü bir şekilde bilinçlendirici, bilgilendirici bir tutumla ele almaktadır. Üremenin de önemli bir

³⁴⁰ Çakır, Osmanlı, ss. 150-151, 172-174, 179-180, 186, 197, 209, 237, 304, 309, 407-408. Anti-feminist kadınlar da yok değildir. Bkz. Çakır, Osmanlı, s. 76. Erkeklerin feminizm aleyhine kamuoyunu yönlendirmesi ile ilgili bkz. Çakır, Osmanlı, s. 185.

³⁴¹ Çakır, Osmanlı, ss. 59, 74, 87, 91, 107. II. Meşrutiyetle birlikte kadınların pek çok gazetede taleplerini içerir yazılar yazmışlardır. Bkz. Semra Gökçimen, "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi", **YASAMA Dergisi**, Sayı: 10, 2008, s. 13.

³⁴² *Kadınlar Dünyası*, kadın hakları savaşımını başlatması ve bu savaşıma zemin hazırlaması bakımından diğer Osmanlı kadın dergilerinden farklı bir yere sahiptir. Çakır, Osmanlı, s. 145. Osmanlı Devleti'nde kurulan Feminist Kadın Dernekleri hakkında bkz. Gökçimen, s. 15.

³⁴³ Çakır, Osmanlı, ss. 138, 188-190, 192-193, 219. Erkeklerin kadın imzalı yazılarının kadınları cesaretlendirdiği de belirtilmektedir. Bkz. Tanıl Bora, s. 742.

husus olarak kendine yer bulduğu ve kadının eş, anne kimliği yanında yeni kimlikler kazanması için eğitimin, çalışmanın, özgürlüklerin önemi üzerinde durulduğu görülür. Cumhuriyetin ilanından önce II. Meşrutiyet döneminin özgürlük ortamında başlayan kadınların savaşımlı dergi, dernek gibi araçlar sayesinde gelişme göstermiştir. Şüphesiz kadın hareketinin yeni taleplerle birlikte ilerlemesi farklı konuları, çözümleri de beraberinde getirecektir.

Bu noktada nüfus ve kadın/ üreme arasındaki ilişki bağlamında bir parantez açmak gerekir. II. Meşrutiyet döneminde, savaşın yoksullaştırdığı kadınların sorununa çözüm bulmak üzere kurulan *Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi*, aynı zamanda devletin ilk defa gündemine dâhil ettiği nüfus politikasını özendirmekle yükümlü kılınarak aile yaşamının artması için bünyesinde çalışanlara zorunlu evlilik şartı getirmiştir. Zira savaş sonrası evlilik ve doğum oranındaki düşüş; evliliği kolaylaştırıcı birtakım girişimleri, özendirici teşvikleri gündeme getirmiştir. Örneğin, *Cemiyet*'te istihdam edilenlerin evlenmesi halinde zam, doğan her çocukları için zam söz konusuydu³⁴⁴. Bir nevi çalışmak isteyen kadın evlenmek zorunda bırakılmakta, aile hayatı zorunlu kılınmakta ve uzantısı olarak mevzu bahis üremeye bağlanmaktadır. Aile yaşamına hasrolunmayan bir kadın anlayışı uzaktır.

19'uncu yüzyılda ve 20'nci yüzyılın başında kadınların biyolojik farklılığının kamusal alanda yer almaları için engel teşkil etmediği görüşünün hâkim olduğu kadın yazınının; dönemin eril zihniyetinin özel alanda kadınların salt annelik ve eşlik işlevi ile toplumsal anlamda var olması eğilimine karşı koymakla birlikte anneliği savunması bir çelişki olarak belirtilmektedir³⁴⁵.

Hem II. Meşrutiyet döneminde kadının toplumsal alana entegre olması hem de cumhuriyetin ilanından sonra siyasal hakların kadınlara verilmesi için savaşımlı gösteren **Nezihe Muhiddin** (1889-1958) ise farklılık yanlısı tutumuyla kadınların farklılıklarının törpülenmesini, erkeklere benzemelerini değil -toplumsal dönüşüm için gerekli gördüğü kadınların yükselmesi için- kadınların farklarının iyileştirilerek düzeltilmesini salık verir³⁴⁶. Kadınların çocuk yaşta evlendirilmesini de eleştirir³⁴⁷.

³⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, ss. 6, 9-10. Savaş sonrası düşen nüfusu artırma siyaseti ve kadınlardan beklenen çok çocuk doğurma görevi hakkında bkz. Zihnioğlu, s. 221.

³⁴⁵ Zihnioğlu, ss. 99, 103-104.

³⁴⁶ TMMOB Makina Mühendisleri Odası İzmir Şubesi 30. Dönem Kadın Mühendisler Komisyonu, **Düşünürleri ve Aktivistleri ile Feminist Hareket**, İzmir, 2021, s. 75; Zihnioğlu, ss. 64, 100, 102.

³⁴⁷ Zihnioğlu, s. 143.

Kadınla erkek arasındaki farkın uzantısı olarak ev kadınlığı ve annelik görevinin kadına hasrolunduğunun bilinciyle *Muhiddin*, doğuştan gelen farklılıkları görmekle beraber yurttaşlık haklarında cinsiyetlerin eşitliğini savunur. Ona göre kadının -toplumsal konumu açısından- ölçütü yine (kendisi) kadındır³⁴⁸. Dolayısıyla farklı fakat eşit anlayışını *Muhiddin*'de görmek mümkündür.

Kadınların etkinlik alanı annelik işlevi ile sınırlanmaya çalışılmakta, aydın erkekleri yetiştirmek üzere iyi eğitilmiş annelere duyulan ihtiyaç noktasında kadınların eğitimi üzerinde durulmaktadır. Anneliği, kadınların temel toplumsal görevi olarak görenlerden biri olan *Muhiddin* de -hem toplumsal düzenlemeler hem de kişisel deneyim için önemli gördüğü- anneliği yadsımadan kamusal alanda kadınların var olmasını savunur³⁴⁹.

Nezihe Muhiddin -görüşüne göre- kadının özgürlük alanını daraltıcı bir faktör olarak ele almıyor anneliği, doğurganlık yetisini. Kadının toplumsal statüsünü güçlendirecek, ayrımcılığın önüne geçilecek, eşitliği sağlayabilecek şekilde amaca yöneltilecek olumlu bir araç olarak üremeyi/anneliği kullanıyor. Kadınların statüsünün biyolojiden kaynaklanmadığını toplumsal kaynaklı olduğunu farkettiği söylenebilir.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki düşünsel etkiyle “**Birinci Dalga Cumhuriyetçi feminizm**” kapsamında (1923-1935), cumhuriyetin ilkelerinden temellenerek kadınların haklara sahip olması istenmiştir³⁵⁰. Kadınların dernekler ve dergiler yanında siyasal amaçlı 1923'te kurmak istedikleri ve *Nezihe Muhiddin*'in başkanlığına seçildiği ***Kadınlar Halk Fırkası***³⁵¹, feminist bilince sahip kadınların savaşımında siyasal hak sahibi olmanın ötesinde siyasete yön verme isteğine ve kadının varlığının kitle hareketine dönüştürülmesine –kısacası kadınların siyasal deneyimine- önemli bir örnektir. Ayrıca modernleşme çizgisinde eşitlik ilkesi ışığında şekillenen -ilk dalga feminist savaşımın bir ürünü olan- *Medeni Kanun*'un (1926) kabulü, kadınların medeni hakları kazanması, özgürlük alanını genişletmesi

³⁴⁸ Zihnioğlu, s. 100. *Elisabeth Badinter*'in “tamamlayıcılık tezini” savunduğu görülen *Muhiddin*'in görüşüne göre kadın ile erkeğin farklılığının değerli olduğu söylenebilir. Zihnioğlu, s. 101.

³⁴⁹ Tanıl Bora, s. 754; Zihnioğlu, ss. 105, 107.

³⁵⁰ Zihnioğlu, ss. 21-22.

³⁵¹ Kadınların henüz o dönemde siyasi temsil haklarının olmaması sebebiyle *Kadınlar Halk Fırkası*'na parti kuruluşuna yönelik faaliyet izni verilmemiştir. Bkz. Wikipedi, **Nezihe Muhiddin**, https://tr.wikipedia.org/wiki/Nezihe_Muhiddin, (03.06.2021). *Fırka*'nın kurulamamasına dair bkz. Zihnioğlu, ss. 147, 150. Dönemin ilgili mevzuatı *Dernekler Kanunu*'dur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Abadan, “Türk Siyasi Partiler Kanunu”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 3, 1966, s. 171.

bakımından önemli bir kazanımdır. Nihayet kadınlar cumhuriyetin kurulmasını takiben yerel seçimlerde oy kullanma hakkına 1930'da³⁵², genel seçimlerde oy kullanma hakkı ile seçilme hakkına ise 1934'te kavuşabilmişlerdir³⁵³. Bu kazanımda -siyasi bir cemiyet olan *Fırka*'nın³⁵⁴ kuruluşuna izin verilmeyince- *Nezihe Muhittin* ile arkadaşlarının -yeni bir dernek olarak- kurduğu, kadınlara siyasi hakların tanınmasına yönelik mücadele gösteren *Türk Kadınlar Birliği*'nin (1924)³⁵⁵ katkısı söz konusudur³⁵⁶. Salt eş ve anne rolünün ötesinde kamusal alanda eşitlik savaşımı görülür.

Doktrinde, 1920'lerden itibaren kadın hareketinin “devlet feminizmine” evrildiği ve böylelikle daha da genişleyip güçlendiği belirtilmiştir³⁵⁷. Diğer taraftan devlet feminizmine eleştirel yaklaşan *Kandiyoti*, devlet eli ile yapılan reformların kadınları cinsiyetsizleştirme -ve hatta erkeksileştirme- riski taşıdığı düşüncesindedir³⁵⁸. Oysaki Türkiye’de kadınların hakları, *Atatürk* tarafından

³⁵² Şirin Tekeli, “Türkiye’de Kadının Siyasal Hayattaki Yeri”, *Türk Toplumunda Kadın*, Der. Nermin Abadan-Unat, 2’nci Bası, Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, İstanbul, 1982, (Siyasal), s. 380.

³⁵³ Çakır, *Feminizm*, s. 435; Çakır, *Osmanlı*, s. 126. Çaha, *Sivil Kadın*, ss. 464-465; Tekeli, *Karşılaştırmalı*, s. 345. *Kadınlar Halk Fırkası* için bkz. Zihnioğlu, ss. 127-130.

³⁵⁴ Zihnioğlu, ss. 127, 147. *Fırka*’nın nizamnamesinin kapsamı hakkında bkz. Zihnioğlu, ss. 133-135. *Fırka*’nın kuruluşuna dair yanıt başvurudan 8 ay sonra gelebilmiştir. Zihnioğlu, ss. 147.

³⁵⁵ Çaha, *Sivil Kadın*, ss. 135, 137; Kılıç, s. 348; Tekeli, *Karşılaştırmalı*, s. 341; Zihnioğlu, ss. 147, 150. Derneğe kadın-erkek eşitliğinin tesisinin gerçekleşmesi sebebiyle ihtiyaç kalmaması üzerine, 1935’te Derneğin kendisini lağvettiği/feshettiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şirin Tekeli, “Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme”, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Ed. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, (Karşılaştırmalı), s. 341; Kılıç, s. 348; Çaha, *Sivil Kadın*, s. 139. *Kadınlar Birliği*’nin varlığının son bulması, kadınlar açısından sivil toplum potansiyelinin - 1980’lere kadar- yok olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Çaha, *Sivil Kadın*, s. 140.

³⁵⁶ Zira *Türk Kadınlar Birliği*, 1927 yılında tüzüğüne bir madde ile kadınların siyasi haklarını elde etme gayesini eklemiştir. Zafer Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, 2’nci Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 461. *Muhittin ve Birliğin* mücadelesinde (4. sayısından itibaren *Birliğin* yayın organı olan) *Kadın Yolu* adlı dergi de kadına özgü düşünceleri kadının yolu olarak yaymıştır. Zihnioğlu, ss. 169-170. 1949 yılında tekrardan faaliyete geçen *Türk Kadınlar Birliği* halen çalışmalarını sürdürmektedir. Derneğin tarihçesi için bkz. Türk Kadınlar Birliği, “Tarihçe”, <http://www.turkkadinlاربirliđi.org/tr/kurumsal/1/Tarih%C3%A7e>, (14.02.2021).

³⁵⁷ Nermin Abadan-Unat, “Söylemden Protestoya: Türkiye’de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü”, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Ed. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, (Kadın Hareketleri), ss. 328-329.

³⁵⁸ Deniz Kandiyoti, “Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlemesine Yönelik Notlar”, *1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, 6’ıncı Baskı, Haz. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, (Ataerkil Örüntüler), ss. 338-339.

yukarıdan verilme şeklinde elde ettiğine dair bir değerlendirmenin yanlış olduğu³⁵⁹, dönemin şartlarının göz ardı edilmesi noktasında değerlendirilebilir.

Atatürk, kadının en büyük vazifesinin “analık” olduğunu ifade etmiştir. Ancak O’na göre üstün tutulan “kadınların analık görevi”, kadınların ev hayatıyla ya da çocuk büyütme ile sınırlı bir yaşama mahkûm edilmesi anlamına gelmemektedir. *Atatürk*’ün kadınlar hakkındaki ifadelerine bakıldığında; analık görevi ile kadının yüceltildiği, Millî Mücadele’de en az erkekler kadar kadınların da pay sahibi olarak kabul edildiği, kadın hukukunda inkılap ihtiyacının toplumun kalkınması için elzem görüldüğü ve toplum (millet) unsuru olarak kadının erkekle eşit kabul edilmesi gereği gibi hususlar göze çarpmaktadır³⁶⁰. Bu doğrultuda, Türkiye’de kadın haklarının gelişim sürecinde, kadınların çabaları yanında, *Atatürk*’ün destekleyici ve etkin bir rol üstlendiğini de söylemek kanaatimizce mümkündür.

20’nci yüzyılın ilk çeyreğinde -evlilik, eğitim, miras alanlarında- kadın haklarındaki değişiklikler ışığında, geç Osmanlı ve erken Türk modernleşmesinin kadınların statülerini iyileştirdiği öne sürülür³⁶¹.

1860’lardan itibaren yaşanan hazırlık dönemindeki gelişmelerin ardından *Tekeli*’ye göre, 1910-1920 yılları arası -Türkiye’de- feminizmin ilk dalgası olarak ele alınmaktadır³⁶². Birinci Dünya Savaşı birçok ülkede kadın hakları için mihenk noktası olmuş, kadınlar erkeklerle beraber savaşın yükümlülüklerini üstlenmiştir. 20’nci yüzyılın ilk çeyreğinde kadın hakları için kazanımlar, kadına seçme ve seçilme hakkının birçok ülkede verilmesi söz konusudur. Türkiye için de milli mücadelede savaşında bulunan kadının³⁶³ seçme ve seçilme hakkı 1934’te tanınmıştır. Bu gelişmenin etkisini yadsıyamayacak bir şekilde, 1935’te -ev sahipliğini *Türk Kadınlar Birliği*’nin üstlendiği- Onikinci *Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi -Feminizm Kongresi* diye de anılır- İstanbul’da toplanmış, birçok Batı ülkesinin basınında geniş yer bulmuştur³⁶⁴. Devamında nasıl ki Batı’da -

³⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tekeli, Karşılaştırmalı*, s. 345. Kadına haklarının cumhuriyetle beraber verildiğine dair önyargı için bkz. Çakır, Osmanlı, ss. 21-22.

³⁶⁰ *Atatürk*’ün kadınlar ile ilgili görüşlerinin derlemesi için bkz. Emel Doğramacı, **Türkiye’de Kadının Dünü ve Bugünü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989, ss. 143-155.

³⁶¹ Bkz. Sancar, s. 13.

³⁶² *Tekeli, Karşılaştırmalı*, s. 337. Ankara’da gerçekleşen iki günlük “feminist hafta sonu” neticesinde *Feminist Manifesto* kabul edilmiştir. *Tekeli, Karşılaştırmalı*, s. 342.

³⁶³ Milli mücadele döneminde (1919-1923) kadının verilen Kurtuluş Savaşı sırasındaki mücadelesine dair bkz. Gökçimen, ss. 16-18.

³⁶⁴ Toprak, s. 483.

kadınların toplumsal konumunda istenen değişimi büyük ölçüde gerçekleştirmese de- siyasi hakların elde edilmesi ile ilk dalganın tamamlanması şeklindeki algı ve sosyo- ekonomik nedenler feminizmin bir duraklama dönemine³⁶⁵ girmesine zemin hazırladı ise benzer durumu Türkiye için de görmek mümkündür³⁶⁶. Ancak bir nüansa yer vermek gerekir ki, Dünyadaki menfi gelişmelerin aksine 1930’lar, Türkiye için seçme ve seçilme hakkının kadına tanınması ile beraber kazanım olmuştur³⁶⁷. Sonrasında -doruk noktanın yaşandığı- 1935 senesi, Türkiye’de feminizmin ilk dalgasına noktayı koymuştur³⁶⁸.

Yaşanılan duraklamanın ardından Batı’da ikinci dalganın 1960’lara tekabül ederken Türkiye’de ise yaklaşık 20 yıl kadar bir sapma ile (ikinci dalganın) etkisini gösterdiği belirtilebilir. Bilinç artırma, duyarlılık oluşturma hususlarında yoğunlaşmanın yaşandığı bu dönemde toplumsal cinsiyet odaklı toplumsal bir proje olarak feminizmin tartışıldığı ve farklı kadınlık imgeleri ve kimliklerinin ortaya konulmasında kadın hareketinin nicel boyutundan ziyade ideolojik etkisinin arttığı söylenebilir³⁶⁹. Türkiye’de 1920’den 1980’e kadarki süreç duraklama dönemi olarak nitelendirilmekte ve 1980’den itibaren feminizmin ikinci dalgasının başladığı belirtilmektedir³⁷⁰. Bununla birlikte kadın hareketi 1980’lerin sonlarına doğru kendi içerisinde ayrımlar da yaşamıştır³⁷¹.

Bu meyanda BM’nin 1970’lerden itibaren kadına dair (kadınların bedenleri üzerinde son söz sahibi olması vb.) pek çok meselenin ele alındığı kadın odaklı faaliyetlerindeki artış, küreselleşmenin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmakta ve küresel ölçekte yaşanan gelişmeler devletleri -Türkiye’yi de- etkilemektedir³⁷². Dolayısıyla kadın için mücadeleler birbirinden kopuk değil, bilakis etkileşim içindedir.

³⁶⁵ 1920’lerde hızını yavaşlatan feminizm, Nasyonel Sosyalist hareketle birlikte önemli bir hasar almıştır. Kadını aile işlerine hasreden, biyolojik işlevi ile sınırlayan erkek ağırlıklı nasyonel sosyalist ideoloji için doğuran ev kadını idealdir. Kadının “doğal” işlevi ön planda tutularak kadını eve/özel alana kapatmak üzere “çocuk ikramiyeleri”, “evlenme kredileri” gibi teşviklerde bulunulmuştur. Musolini (İtalya), Hitler (Almanya) iktidardayken -1930’larda- kadın hareketinin kısıtlanması, kadınları siyaset yapma isteğine yöneltmiştir. Toprak, ss. 442-443, 484.

³⁶⁶ Nermin Abadan-Unat, Kadın Hareketleri, s. 330.

³⁶⁷ Toprak, ss. 442, 483.

³⁶⁸ Toprak, s. 495.

³⁶⁹ Abadan-Unat, Kadın Hareketleri, ss. 330-331; Cangöz, ss. 9-10.

³⁷⁰ Tekeli, Karşılaştırmalı, s. 337, Zihnioğlu, s. 20.

³⁷¹ Aksu Bora ve Asena Günel, “Önsöz”, **90’larda Türkiye’de Feminizm**, Ed. Aksu Bora ve Asena Günel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 8. Ayrıca bkz. Arat, Feminizm, ss. 12-13.

³⁷² Abadan-Unat, Kadın Hareketleri, s. 331.

İkinci dalga feminizmin felsefesi (“*Feminist Manifesto*” şeklinde de adlandırılan) 1989 tarihli **Kadınların Kurtuluşu Bildirgesi** kapsamında çizilmiştir³⁷³. *Bildirge*’de ezilen ve sömürülen kadınların aile, sağlık, hukuk gibi kurumlarla yeniden üretilen eril toplum nezdinde özel alana (eve) ve anneliğe indirgendiği vurgulanmaktadır. Kadınların salt evli iken doğurma hakkını kullanabildikleri, evlenince de doğurmama hakkına sahip olmadıklarını ve fakat doğum kontrolünden de salt kendilerinin (kadınların) sorumlu tutulduğu belirtilerek doğurma ve büyütme işlevini yerine getirmelerine karşın çocukların babalarına ait sayıldığı söylenmektedir. Eril tahakkümün (tecavüz, şiddet vs. farklı şekillerde) sürdüğünün bilinciyle feminist kadınların bedenlerine, kimliğine, geleceğine sahip çıkma isteğinde oldukları vurgulanmaktadır. Özel alan içinde ve dışında kadınların zor şartlar altında olduğu, cinselliklerinin tıp, kitle iletişim araçları, toplum bilimleri gibi dinamikler tarafından belirlendiği, bedenlerine yabancılaştırıldıkları öne sürülmektedir. Toplumun iktidar mekanizmalarını denetleyen, kadınların bedenlerini yönlendiren erkeklerin, kadınlara tahakküm ettikleri belirtilmektedir. Tüm kadınlar ezilmişliğin farkındalığı ile mücadele etmek üzere savaşıma çağırılmaktadır³⁷⁴. Bu bağlamda Türkiye’de üreme, kadın (bedeni) mevzularının feminizmin ikinci dalgasının ilgi alanı içinde yer aldığı görülür.

Kadın hareketi 1990’larda kurumsallaşmaya başlar. Nitekim 1990’da açılan *Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi*, tarihin eril yazımında görünmez kalan kadınların gerçek varlığını göstermek üzere kadın odaklı materyallerin toplandığı bir kurumdur³⁷⁵. Kütüphanenin *2000 Ajandası*’nda³⁷⁶ yayınlanan kronolojiden faydalanılarak- çalışma konumuzla yakın alaka gözetilerek- yaşanan gelişmeler şöyledir:

1843- kadınların (Tıbbiye Mektebi dâhilinde) ebelik eğitimi almaya başlaması

1862- Gülhane Parkı’ndaki bir binanın doğum kliniği haline getirilmesi (ilk doğum kliniği)

1882- kadınların ilk kez nüfus sayımında yer almaya başlaması

1892- İstanbul’da ilk özel doğum kliniğinin açılması

³⁷³ Tekeli, Karşılaştırmalı, s. 341.

³⁷⁴ *Kadınların Kurtuluşu Bildirgesi* için bkz. **Kaktüs**, Sayı: 6, 1989, (8 Mart Özel Sayısı), s. 6.

³⁷⁵ Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, “Hakkımızda”, <http://kadineserleri.org/hakkimizda/>, (08.07.2021).

³⁷⁶ Serpil Çakır ve Hülya Gülbahar, “Türkiye’de Kadın Hareketinin Yüzyılı Kronolojisi”, **Türkiye’de Kadın Hareketi’nin Yüzyılı: 2000 Ajandası**, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayını, No: 17, İstanbul, 2000, ss. 226-277.

1905- Kadirga'da Ebe Mektebi ve Doğumhanesi'nin açılması

1917- Hukuk-u Aile Kararnamesi'nin çıkarılması (Bu kararname ile evlenme, boşanma devlet denetiminde olacaktı. Evlenme yaşı kadın için 17, erkek için 18 olarak belirlenmiş. Kadın isterse erkeğin ikinci eş alabilmesi, kadına boşanma hakkının tanınması vb. kurallar içeren bu kararname 1919'da yürürlükten kaldırılır.)

1923- İzmir'de 1. İktisat Kongresi'nin düzenlenmesi (Kongre'de kadın işçilere doğum öncesi ve sonrası için 8 haftalık izin verilmesi, kadınların madenlerde çalıştırılmasının yasaklanması, işyerlerinde emzikhanelerin açılması gibi kararlar alınmış.)

1926- Medeni Kanun'un kabulü (erkeğin çok eşliliğine ve tek taraflı boşanmasını içeren şeriat hukukuna dayalı aile düzeni yerine; bu konular için eşitlik getiren ve fakat erkeği reis, kadını ev işlerinden sorumlu kabul eden, velayet hakkı vb. hakları salt erkeğe veren bir aile düzeni getirilir.)

1927- ilk resmi genel nüfus sayımında kadınların da sayılması (nüfusun yüzde 51.9'u kadın)

1934- Anayasa değişikliği ile kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması

1935- TBMM 5. Dönem seçimlerinde 17 kadın milletvekilinin ilk kez meclise girmesi

1938- Çocuk Esirgeme Kurumu'nun annelere dair Ana Dergisi'ni çıkarması

1951- Türk Kadınlar Birliği'nin İstanbul'daki toplantısında Medeni Kanunda'ki aile reisliği ile kadının evlenince soyisinin değişmesi tartışılmış

1959- Türk Anneler Derneği'nin (Ankara'da) kurulması (1964'te kamu yararına çalışan dernekler arasına alınmış, Ana adlı dergi yayınlamış olan Derneğin amacı; Türk annelerini anne-çocuk sağlığı konusunda bilinçlendirmek ve anne-çocuk ölümlerini önleyici önlemler almak.)

1960- 25 Kasım gününün "Kadına Yönelik Şiddete Son Günü" olarak kabulü (BM tarafından da kabul edilmiş)

1963- Türk Kadınlar Birliği Zonguldak Merkez Şubesi yayını Anne dergisinin çıkarılması

1963- Türkiye Aile Planlaması Derneği'nin kurulması (Cinsel sağlığın artırılmasına, modern aile planlaması yöntemlerinin kullanılmasına ve hizmet kalitesinin iyileştirilmesine katkıda bulunma gayesini haiz Dernek; Ankara, Adana, İskenderun, Mersin'de Ana-çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Merkezleri açmıştır. Ayrıca AIDS Danışmanlığı, Aile Danışmanlığı merkezleri de açılmıştır.)

1965- *Nüfus Planlaması Hakkında Kanun*'un çıkarılması, gebeliği önleyici araçların satış ve dağıtımının serbest bırakılması (1983 yılında Kanun'da yapılan değişiklikle 10 haftaya kadar olan gebeliklerin kürtajla sonlandırılmasının yasallaştırılması)

1966- Türk Ev Kadınları Derneği'nin kurulması

1971- İlk kadın bakanın (Türkan Akyol) Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na getirilmesi

1972- Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi'nin Kurulması (1981'de kapatılır)

1973- Türk Kadınlar Birliği'nin aile planlaması için bütçeden fon ayrılmasını istemesi (Genel Başkan Günseli Özkaya, 20 yılda kadınların emekli olmasına, ev kadınlığının bir meslek olarak kabulüne dikkat çeker.)

1975- BM tarafından Dünya Kadın Yılı olarak ilanı

1975- Meksika'da ilk Dünya Kadın Konferansı'nın toplanması. 1976-1985 yıllarının Kadın On Yılı ilan edilmesi

1976- Çalışan annelerin çocuklarının bakım ve ilgiden yoksun büyümesi fikri ekseninde İlerici Kadınlar Derneği'nce "Her İşyerinde Kreş Kampanyası"nın başlatılması

1979- CHP milletvekillerinden birkaçının kürtajın serbest bırakılmasına dair kanun önerisini TBMM başkanlığına vermesi.

1981- CEDAW'ın yürürlüğe girmesi

1981- Türkiye'de ilk defa (Ankara, İstanbul'da) feminist bilinç yükseltme gruplarının oluşması

1983- 10 haftaya kadar olan gebeliklerin kürtaj ile sonlandırılmasına ve gönüllü cerrahi sterilizasyon yöntemlerine izin veren 2827 sayılı *Nüfus Planlaması Hakkında Kanun* kapsamında değişikliğin yapılması. (kürtaj için evli kadınlara kocadan izin alma şartı getirilir)

1985- Nairobi'de 3. Dünya Kadın Konferansı'nın toplanması,

1986- CEDAW'ın uygulanmasına dair "Kadınlar Dilekçesi" eylemi (1980 sonrası ilk kitlesel eylem)

1986- CEDAW'ın Türkiye'de yürürlüğe girmesi (aile hukukuna ilişkin 15. ve 16. maddelerine konulan çekinceler 1999'da kaldırılır)

1987- "Kadının sırtını sopasız, karnını sıpasız, bırakmamak gerek" atasözünü gerekçe gösterip 4. çocuğuna hamile kadının eşinden şiddet görmesi sebebiyle açtığı boşanma davasını reddeden hâkim hakkında kadınların manevi tazminat davası açması

1987- "Dayağa Karşı Dayanışma Yürüyüşü"

1987- *Perşembe Grubu* adını alan kadınların "Bekâret Kontrolüne Hayır, Bedenimiz Bizimdir" kampanyasının organizasyonuna katılması

1988- Geçici Modern Kadın Müzesi'nde kadının kullandığı (doğum kontrol araçları, biberon, beşik, leğende ıslak bezler vb. araçların ve ev eşyalarının (1 hafta) sergilenmesi

1989- Ankara'da Perşembe Grubunun çağrısıyla toplanan 1. Feminist Kongre'nin sonunda "Kadınların Kurtuluşu Bildirgesi" yayınlanır. "Bedenimiz Bizimdir, Cinsel Tacize Hayır" kampanyasının başlatılması kararlaştırılır.

1989- Başbakanlığa bağlı *Aile Araştırma Kurumu*'nun kurulması. (aileye bağımlı bir kadın anlayışı hasebiyle Kuruma yönelik kadınların protestoları söz konusu)

1990- Mor Çatı Kadın Sığınma Vakfı'nın kurulması

1990- İlk kadın sığınma evinin açılması (İstanbul'da Bakırköy Belesiyesi Kadın Sığınmaevi)

1990- *Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığı*'nin kurulması

1990- İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi kurulur (Türkiye'de ilk kez)

1990- 765 sayılı TCK m. 438, 3679 sayılı Kanun ile yürürlükten kaldırılır (1980 sonrası kadın hareketinin ilk hukuksal kazanımı)

1990- Evli kadının çalışma hakkını kocasının izni şartına bağlayan Medeni Kanun m. 159'un Anayasa Mahkemesi'nce eşitlik ilkesine aykırı görülerek iptal edilir.

1994- Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü bünyesinde kadın Bilgi Başvuru Bankası (3B) kurulur

1994- BM tarafından "Aile Yılı" olarak ilan edilmesi

1995- Okul müdürlerine, kız öğrencilerin iffetini korumak adına bekâret kontrolü yaptırma yetkisi veren Milli Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Disiplin ve Ödül Yönetmeliği'ne karşı eylemler başlar

1995- Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nın Pekin'de toplanması

1996- kocanın zina sebebiyle ceza alması için kadınınkinden daha ağır şartlar arayan TCK m. 441'in Anayasa Mahkemesi'nce iptal kararı Resmi Gazete'de yayınlanır. İptal kararı 1 yıl sonra yürürlüğe girer ve fakat yeni kanun çıkarılmadığı için zina sadece kadınlar için suç oluşturur. Sonrasında kadının zinasıyla ilgili m. 440 da Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilir.

1996- Kadının öncelikle üreme ve cinsel sağlığı/hakları olmak üzere, sağlık düzeylerini iyileştirmek için Işıl Saygın öncülüğünde *Gönüllü Kuruluşlar Ulusal Kadın Sağlığı Komisyonu* kurulur.

1997- Devlet Bakanı Işıl Saygın'ın "Resmi Nikâhsız Aile Kalmasın" kampanyası

1997- Evli kadının önceki soyismini kullanmasına imkân veren kanun değişikliğinin (Medeni Kanun m. 153) kabulü.

1997- Nüfus sayımı sırasında kadınlara mesleklerinin sorulmaması protestolara sebep olur

1998- Aile içi şiddetle karşı kanun çıkarılır (4320 sayılı *Ailenin Korunmasına Dair Kanun*)

1998- Anayasa Mahkemesi, doğumdan 5 gün geçmeden *namusu kurtarmak* adına gayrimeşru bebeğin terkedilmesinde verilecek cezada indirim gören TCK m. 475'in iptali istemini reddeder

1999- CEDAW'a aile hukukuna dair konulan m. 15 ve 16'daki çekinceler kaldırılır.

Bu meyanda 1990'larda Türkiye'de feminist mücadelenin kurumsallaşması hızlanmıştır³⁷⁷. Feminizmin kurumsallaşması bakımından *Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü* önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadının statüsünü iyileştirmek üzere eşit bir şekilde sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel düzeyde sahip olması gereken statüyü sağlamak üzere kurulmuştur³⁷⁸. *Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü* nezdinde kadınların güçlendirilmesine dair yapılacak çalışmaların yer aldığı *Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023)*³⁷⁹ kapsamında, sağlık politikası ekseninde belirlenen kadınların sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesini sağlamak şeklindeki esas gaye kapsamında *kadınların üreme sağlığı hizmetlerinin iyileştirilmesi* hususuna yer verildiği görülmektedir. Konunun taşıdığı önem uyarınca afet ve acil durumlarda da kadınların üreme sağlığı hizmeti

³⁷⁷ Arat, Feminizm, ss. 12-13.

³⁷⁸ *Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığı* adıyla 1990 yılında *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı* bünyesinde kurulan *Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü*; hâlihazırda Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı nezdinde bir birimdir. Bkz. 422 sayılı Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığının Kurulması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, **20 Nisan 1990 tarihli ve 20498 sayılı Resmi Gazete**, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20498_1.pdf, (03.07.2021); 25.10.1990 tarih ve 3670 sayılı Kanun, **28 Ekim 1990 tarihli ve 20679 sayılı Resmi Gazete**, <https://www.mevzuat.gov.tr/#kanunlar>, (03.05.2021). Wikipedi, **Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü**, https://tr.wikipedia.org/wiki/Kadının_Statüsü_Genel_Mudurlugu, (04.06.2021).

³⁷⁹ Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, **Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023)**, <https://www.aile.gov.tr/ksgm>, (03.07.2021).

alabilmesinin sağlanması istenmektedir. Ayrıca kadınların sağlık okuryazarlığının iyileştirilmesine dair üreme sağlığı/üreme hakları vb. bilgilendirme materyallerinin hazırlanması ve dağıtılması planlanmaktadır.

Bir diğer kurumsal gelişme olarak *Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu* ise kadın haklarının korunup gelişmesi, kadın-erkek eşitliğinin sağlanması için TBMM’de oluşturulmuştur³⁸⁰. Yasama faaliyetleri bakımından kadınların dikkate alınması, özel olarak değerlendirilmesi gereğiyle hareket edilmesi için böyle bir oluşum kadınların haklı savaşımının bir getirisiidir.

D. Feminizmin Başlıca Çeşitleri

1. Genel Açıklama

Feminizm kavramı tek bir boyuta indirgenemeyecek kadar derindir. Bununla birlikte gelişmeye devam etmekte olup çok katmanlı bir yapıyı haiz olduğunu gözden uzak tutmamak bizi feminizm hususunda anlam çeşitliliğine götürmektedir. Tarihi gelişimi çerçevesinde feminizmin farklı anlamlar kazandığı, çeşitli feminist hareketlerin³⁸¹ ortaya çıktığı görülmektedir. Her feminist hareket kendince odaklandığı toplumsal düzenlemelere dair tespit ettiği sorunlara alternatif çözüm üretme çabası içine girmiş olup diğerlerini olumlu veya olumsuz etkilemiştir. Böylece bir sonraki feminist hareketin öncekinin çelişkileri ve argümanları üzerine kurulmuş olduğunu söylemek mümkündür.

Feminizm kavramının göreceliği, feminizm bakımından göreceli yaklaşımların ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Bu bağlamda feminizm pek çok türü barındırmaktadır. Zira liberalizm, Marksizm gibi çeşitli düşünce akımlarının etkisi ile kadın haklarına dair farklı feminist teoriler geliştirilmiştir.

Feminizm çeşitlere ayrılrsa da kadınlara uygulanan tahakkümü anlamak, açıklamak ve sona erdirmek adına politikalar üretme noktasında yaklaşımların

³⁸⁰ 25.02.2009 tarih ve 5840 sayılı Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Kanunu, **24 Mart 2009 tarihli ve 27179 sayılı Resmi Gazete**, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/03/20090324-1.htm>, (13.07.2021).

³⁸¹ Kadın hareketleri ile feminist hareket arasındaki ilişki için bkz. Fougeyrollas-Schwebel, ss. 155-156.

kesişen bir hedeflerinin olduğunu söylemek mümkündür³⁸². Feminist görüşlerdeki çeşitlilik, feminizmi feminizm yapan ortak nokta(ları) bulmayı zorlaştırsa da kadınların bağımlı kılınmasına son verilmesi, farklı feministlerce kendi yorumları çerçevesinde savunulmaktadır³⁸³. Bir diğer ifadeyle çeşitli feminist akımlar, kadınların erkekler tarafından ezilmişliği hususunda farklı açıklamalar ve stratejiler öne sürmektedirler³⁸⁴. Dolayısıyla feminizmin çeşitliliğinin feminizme bir derinlik kattığını da ifade etmek gerekir³⁸⁵.

Mevcut başlık altında öncelikle feminizmin çeşitleri ile ilgili bilgilere yer verilmekte ve ardından feminist hareketlerin kendi içinde üreme konusu bakımından önem arz eden hususlarına değinilmeye çalışılmaktadır.

2. Liberal Feminizm

Tarihsel olarak ilk liberal feminizm ele alınmaktadır. Diğer bir ifadeyle birinci dalga feminizm, liberalizmin etkisini haizdir ve diğer feminizm çeşitleri liberal feminizmi temel alıp argümanlar üretmiştir. Liberal feminizmin 19'uncu yüzyılda kuramsallaşmasına *Mary Wollstonecraft*, *Frances Wright*, *Sarah Grimke*, *Sojourner Truth*, *Elisabeth Cady Stanton*, *Susan B. Antony*, *Harriot Taylor*, *J. Stuart Mill* etki etmiştir³⁸⁶. Zira başta feminist hareket, liberal bir seyir izlemektedir.

Aydınlanmacı liberal feminizm, liberalizmin temel unsurlarından etkilenecek gelişmiştir. Liberalizmin odağına aldığı *bireycilik*, *eşitlik*, *fırsat eşitliği*, *bireysel özerklik*, *özgürlük*, *eşit hak ve özgürlükler*, *piyasa ekonomisi* ve *sınırlı devlet* liberal feminizm için de birer öge olarak ele alınmaktadır³⁸⁷. Bireyin en önemli varlık olmasına, bütün bireylerin eşit moral değeri haiz olmasına koşut bir şekilde cinsiyet, ırk vs. herhangi bir ayrıma tabi tutulmaksızın eşit davranılma hakkı vardır. Bu sebeple kadınlara yönelik her türlü ayrımcılığın yasaklanması gerekir³⁸⁸. Rasyonel

³⁸² Mansbridge ve Okin, s. 332.

³⁸³ Stone, s. 279.

³⁸⁴ Ramazanoğlu, ss. 23, 71.

³⁸⁵ Heywood, s. 261.

³⁸⁶ Putnam Tong, s. 10; Sevim, s. 55; Heywood, s. 273.

³⁸⁷ Mustafa Erdoğan, **Liberal Toplum, Liberal Siyaset**, 2'nci Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, (Liberal), s. 21; Çakır, Feminizm, s. 438; Özgün, s. 388.

³⁸⁸ Heywood, s. 275. Liberal feministlere göre adalet ve eşitlik bakımından; *yasal* ayrımcılık, *sosyal* ayrımcılık ve *kurumsal* ayrımcılık çözülmesi gereken başlıca problemlerdendir. Sevim, s. 59; Zekiye Demir, s. 52.

bireyin esas alındığı liberal düşüncede³⁸⁹, kişi beden ve zihinden oluşmaktadır. İnsanı değerli kılanın zihinsel kapasitesi olduğu, *Jaggar*'a göre, *normatif düalizm* şeklinde ifade edilmektedir³⁹⁰. Bu ayrım kapsamında kadın ile erkeğin aynı zihinsel kapasiteyi haiz olup olmaması üzerinden feminist tartışmalar şekillenmektedir³⁹¹. Liberalizmde *sine qua non* unsur olan *özgürlük* ise negatif bir niteliği haizdir. Bir diğer anlatımla dışarıdan bir zorlama olmadan bireyin davranabilmesi gerekir³⁹². Ayrıca klasik liberalizmde devlet, dışarıya karşı toplumun güvenliğini ve içeride düzeni sağlamakla görevlidir. Ezcümle devlet, *gece bekçisi* olmalıdır³⁹³.

Amerikan Devrimi ile Fransız Devrimi'nin getirisi özgürlük temalı *Amerikan Bağımsızlık Bildirisi* (1776), *Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi* (1789) gibi gelişmeler kadınların taleplerini de etkilemeye/şekillendirmeye başlamıştır. 18'inci yüzyıldan itibaren *Gouges*, *Wollstonecraft* gibi öncü isimlerle³⁹⁴ kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması için savaşımlar verilmiş ve ilk dalgada devam eden savaşımlar 19'uncu yüzyılda devlette oy hakkı, koruyucu çalışma yasaları, doğum kontrolü ve evlilik hukukuna dair reformcu taleplerle devam etmiştir. 20'nci yüzyıla gelindiğinde ise bu talepler; fırsat eşitliği, eşit ücret, eşit haklar, üreme hakları, tecavüz, evlilik ve taciz yasalarına dair reformlar, yeni üreme teknolojileri, taşıyıcı annelik, pornografi ve annelikle ilgili çalışma mevzuatını kapsar şekilde genişleyerek devam etmiştir³⁹⁵.

20'nci yüzyılın ilk yarısında, Sovyetler Birliği'nin dağılması akabinde, İskandinavya ve İzlanda -1930 ve 1940'lı yıllarda- kürtaj konusunda liberalleşme sürecine girmiştir. 1950'lere gelindiğinde Doğu Avrupa'daki neredeyse tüm devletlerin kürtaj yasalarında liberalleşme sürecine girdiği görülmektedir. 1960'ta İspanya, İtalya, İrlanda, Kanada, Fransa ve ABD'nin büyük bir kısmında, yalnızca kadının (annenin) yaşamı sebebiyle sınırlı bir kürtaj hakkı tanınmaktadır. Diğer taraftan aynı dönemde çok sayıda Avrupa devleti ve Sovyetler Birliği'nde kürtaj hakkı, isteğe bağlı, sosyal ya da sağlık sebeplerine bağlı olarak tanınmaktadır. Diğer

³⁸⁹ Heywood, s. 47.

³⁹⁰ Jaggar, *Feminist*, s. 28.

³⁹¹ Zekiye Demir, ss. 45-46.

³⁹² Atilla Yayla, **Liberalizm**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992, ss. 148-149.

³⁹³ Yayla, ss. 190, 202.

³⁹⁴ *Judith Sargent Murray*'nin (1751-1820) de öncü feminist düşüncenin gelişmesine 1790'da yayımlanan "*On the Equality of the Sexes*" (*Cinsiyetlerin Eşitliği Üzerine*) adlı makalesi ile katkısı söz konusudur. Alice S. Rossi (Ed.), **The Feminist Papers: From Adams to de Beauvoir**, Northeastern University Press, Boston, 1988, s. 16.

³⁹⁵ Wendy Brown, "Finding the Man in the State", **The Anthropology of the State: A Reader**, Ed. Aradhana Sharma ve Akhil Gupta, Blackwell Publishing, Oxford, 2006, ss. 188-189.

Avrupa devletlerinde ise bu dönemde kürtaj hakkının daha kısıtlı ve belirli şartlara bağlı kılınması söz konusudur. Nihayetinde 20'nci yüzyılın sonlarına gelindiğinde 1960 ve 1970'li yıllarda, çeşitli özel çıkar gruplarının etkisiyle ABD dâhil olmak üzere kürtaj hakkının boşanma hakkı ile eşgüdümlü olarak daha liberal bir yasal zemine oturtulabildiği kabul edilmektedir. Bahse konu bu dönüşüm sürecinde feminist kadın gruplarının etkisinin başta zayıf olduğu öne sürülebilmektedir. Nitekim ABD'de 1962'de kabul edilen kürtaj konulu yasal düzenlemenin ortaya çıkışında, liberal yasa yapıcılar, doktorlar, kamu sağlığı uzmanları, kilise grupları gibi çeşitli paydaşlar yer almasına rağmen organize olmuş kadın topluluklarının bu süreçteki etkisinin düşük olduğu ifade edilmektedir³⁹⁶. Her ne kadar ortaya çıkış sürecindeki etkisi zayıf olsa da kürtaj hakkı gibi kadına dair bir özgürlük alanına ilişkin yaşanan liberalleşme süreci, liberal feminist yaklaşımın amacı ile örtüşmekte olan bir dönüşüm olarak değerlendirilebilir.

Liberal feminizm, liberal siyasal düşüncenin 300 yıllık tarihi boyunca öne çıkan liberal ideallerin kadınlar için de geçerli olması gayesini haizdir. Nitekim liberal feministlerce 18'inci yüzyılda kadınların erkeklerle aynı doğal haklara sahip olması, 19'uncu yüzyılda kanun önünde eşit haklara (mülkiyet, oy kullanma) sahip olması, 20'nci yüzyılda ise refah devleti anlayışının gelişimine koşut bir şekilde kadınlara eşit imkânların sağlanması için sosyal reformların talep edilmesi söz konusudur³⁹⁷. Bu bağlamda liberal teorinin müspet yanlarını benimsemekle birlikte liberal feministler, liberalizmin eşitlikçi düşüncesinin somut cinsel eşitsizlikleri görmezden gelen aslen eşitsizlikçi niteliğini ortaya koyma gayesiyle kadınları kamusal alan dışına hapseden yasaları ve kuralları ortadan kaldırmak için mücadele ederler³⁹⁸.

Her ne kadar liberal haklar teorisinde özerk, kendini gerçekleştirebilen bireyden bahsedilse de liberalizmdeki birey; evrensel, cinsiyetler üstü bir kavram

³⁹⁶ Ruth Dixon-Mueller, **Population Policy & Women's Rights: Transforming Reproductive Choice**, Praeger, London, 1993, s. 45.

³⁹⁷ Jaggar, Feminist, ss. 27-28; Zillah R. Eisenstein, **The Radical Future of Liberal Feminism**, Northeastern University Press, Boston, 1986, (Liberal Feminism), s. 6. Pek çok liberal feminist 19'uncu yüzyılda klasik veya özgürlükçü, 20'nci yüzyılda ise refah veya eşitlikçi akım içine girmektedir. Rosemarie Putnam Tong, **Feminist Düşünce**, Çev. Zafer Cırhinlioğlu, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2006, s. 25.

³⁹⁸ Berktaş, Tarihin Cinsiyeti, s. 43. Liberal feministlerce patriarka, kadınların haklarına ve yetkilerine eşit bir şekilde ulaşamadığına ve kamusal alanda olması gerekenden daha az yer aldıklarına dikkat çekmek için kullanılmaktadır. Heywood, s. 267.

değildir. Liberalizmle tanınan haklar ise burjuva erkeklerine özgü olmakla eleştirilmektedir. Nitekim kadınlar özel mülkiyet, medeni ve siyasi haklardan uzun süre mahrumdular. Eş ve anne olarak kocasının gözetiminde eve hasredilmiş kadın, ancak kocası ile birlikte insan olarak kabul görmektedir³⁹⁹. 17 ve 18'inci yüzyıllarda kadının anne ve eş olarak evine ait olduğu şeklindeki anlayış, Sanayi Devrimi'nin beraberinde getirdiği iş yeri ile ev alanının ayrıştırılmasıyla birlikte kadının özel alana perçinlenmesini sağlamıştır. Dolayısıyla aklı kamusal alana ve akıl-dışılığı, kadını da özel alana hasreden aydınlanma düşüncesi desteklenmiştir⁴⁰⁰.

Kamusal ve özel alan ayrımı bakımından ise liberalizmin ataerkil niteliği ön plana çıkmaktadır. Zira kadın özel alana mündemiç bir şekilde devletin müdahalesinden uzak olarak erkeğin tahakkümüne terk edilmiştir. Meta üretimi ve kapitalizmin gelişmesine koşut olarak artan iş yaşamındaki sürat, rekabet vs. erkeğin sığınak olarak gördüğü evde otoritesini devam ettirmektedir⁴⁰¹. Bu bağlamda aile kurumu içinde ev işleri, üreme, çocuk bakımı ile meşgul kadın algısı söz konusudur.

Gerek doğal haklar doktrininin düşün kaynağı *Locke*'un kocanın otoritesine izin veren⁴⁰² gerekse *Rousseau*'nun kadınları ikincil ve etken erkeğe göre edilgen olarak tanımlayan ataerkil düşüncelerinin birey haklarındaki çelişkisine tepki *Wollstonecraft*'tan gelmiştir⁴⁰³. İnsan haklarının kadınları da kapsadığını belirten *Wollstonecraft*, kadınların birey olabilmesi için eğitimi şart görür. Ayrıca cinsler

³⁹⁹ Okin, *Women*, s. 247; Çakır, *Feminizm*, s. 438; Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti*, s. 40; Özgün, s. 389.

⁴⁰⁰ Donovan, s. 25. Sanayi Devrimi'nin etkisinde ev ile iş hayatının ayrışması, kadını üretim sürecinden ayırmış ve böylelikle –tarihsel bir olgu olarak ele alınan- *ev kadını* kavramı gelişmiştir. Aksu Bora, **Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emegi ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, 3'üncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, (Kadınların Sınıfı), s. 59.

⁴⁰¹ Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti*, s. 37.

⁴⁰² *Locke*, koca ile karının farklı isteklere sahip olabileceklerini göz önüne alarak bu gibi durumlarda nihai karar vermenin daha güçlü olan erkeğe ait olduğunu belirtir. *Locke*, İkinci İnceleme, s. 55.

Locke'un *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme* adlı eserinin *Kölelik Üzerine* adlı 4'üncü Bölümü'nde insanın doğal özgürlüğünde yer alan *insan* kelimesiyle erkeklerin kastedildiği belirtilmektedir. Bkz. Donovan, s. 27.

⁴⁰³ "...*Rousseau*, bir kadının hiçbir koşulda kendisini bağımsız hissetmesine izin verilmemesi gerektiğini söylüyor; onun görüşüne göre, kadın doğal kurnazlığını kullansın diye, korkutularak yönetilmeli ve erkek ne zaman rahatlamak istese, ona tatlı bir arkadaşlık sıvacak alımlı bir nesne olsun diye, koket bir köleye dönüştürülmeli... Ne saçmalık!... Kadınlar gerçekten de doğaları gereği erkeklerden aşağı olsalar dahi kadınlarla erkeklerin erdemleri derece açısından olmasa da nitelik açısından aynı olmalıdır; aksi takdirde erdem göreceli bir değer olurdu. Durum bu olmadığına göre, kadınlarla erkeklerin yönetimi de aynı ilkelere dayanmalı, aynı amacı gözetmelidir...". Mary Wollstonecraft, **Kadın Haklarının Gereçeklendirilmesi**, 2'nci Baskı, Çev. Deniz Hakyemez, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 39-40.

arası eşitsizliğin giderilmesi için Fransız Devrimi'nin etkisiyle eğitim, siyaset ile hukuk alanında da kadın-erkek eşitliğini savunur⁴⁰⁴.

Wright ise toplum için faydalı olmasından ötürü kadının bağımlı tutulması fikrini reddetmektedir⁴⁰⁵. *John Stuart Mill* ve *Harriot Taylor* da aklı yüceltmekte, kişinin kendisini gerçekleştirmesi gerektiğini savunmakta, kadınlara erkeklerle aynı eğitimin verilmesi yanında her alanda da eşitliğin sağlanması gerektiğini vurgulamaktadır⁴⁰⁶.

Aydınlanmacı liberal feminizm; aklı önceleyen, kadın ile erkeğin ontolojik temelde özdeşliğini savunan, toplumsal değişim için eğitimi/eleştirel düşüncüyü önemseyen, bireyin özerk niteliğini benimseyen ve doğal haklar doktrinini göz önünde tutan bir alt ideolojidir⁴⁰⁷. Nitekim dönemin mutlak doğal hakların *a priori* olduğu fikri ışığında her bireyin doğuştan haklara sahip olduğu çıkarsamasının kadınlar için uygulanırlığının sağlanması için uğraş verilir⁴⁰⁸.

İnsanlar arasında sahip olunan zihinsel kapasite bakımından farklılık bulunmadığını belirten *Wollstonecraft*, *Mill* başta olmak üzere liberal feministlere göre; birbirinden farklı kadın-erkek doğasından bahsetmek yerine *insan* doğasından bahsetmek gerekir⁴⁰⁹. Bu bağlamda kadınların rasyonel bireyler olarak eşit eğitim imkânından faydalanmasıyla maruz kaldıkları eşitsizliklerden kurtulabilecekleri öne sürülür⁴¹⁰. Liberal feministlerce kadınların ekonomik özgürlüğünün olması, erkeklerle eşit hakların talep edilmesi ve kamusal alana çıkması gerektiği öne sürülür⁴¹¹. Dolayısıyla insan olmak hasebiyle kadınların da aynı/eşit haklara sahip olması gerekir. Eşit eğitim imkânını haiz kadınların böylelikle, soyutlandıkları toplumsal alanlarda/işlerde/mesleklerde erkeklerle aynı işi yapabilmeleri ve kamusal alanda da

⁴⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Walters, Kadınlar, ss. 136, 149-155.

⁴⁰⁵ Donovan, s. 41.

⁴⁰⁶ Putnam Tong, s. 31; Çakır, Feminizm, ss. 443-444. *Kadınların Oy Hakkı* adlı eserde *Taylor* tarafından kadınların eğitim alması, istihdamda ortaklık etmesi ve kanunların yapımından uygulanmasına karşılıklı eşitliğe dayalı bir şekilde pay alması gerektiği öne sürülmektedir. Putnam Tong, s. 33.

⁴⁰⁷ Donovan, s. 33.

⁴⁰⁸ Donovan, s. 23.

⁴⁰⁹ Sevim, s. 56. *Grimke* ise aklın cinsiyetinin olmadığını belirtir. Sevim, s. 56. *Mill*'in *Harriot Taylor* ile birlikte geliştirdiği ve 1869'da yayınlanan *The Subjection of Women* adlı eserinde cinsiyet gibi doğumdan kaynaklanan kazaların önem taşıyormaması gerektiği yer almaktadır. Heywood, s. 274.

⁴¹⁰ Özgün, ss. 388-389.

⁴¹¹ Sevim, ss. 58-59.

görünürlük kazanmaları mümkün hale gelir. Ayrıca ekonomik açıdan da çalışan kadının özerk bir birey olarak bağımsızlaşabilmesi⁴¹² sağlanabilmektedir.

Kadının toplumda hak ettiği yere sahip olması için öncelikle eğitim vasıtasıyla toplumsal değişim gerekli görülmekte ve tabiki eğitimde fırsat eşitliği de gerekmektedir. Bu sayede aynı eğitimi alarak kadınların erkeklerle aynı işleri yapabilmelerinin mümkün olduğu vurgulanmaktadır⁴¹³.

Liberal feministlerce, kadın veya erkeğe özgül çalışma alanlarına karşı çıkıldığına, kadın ile erkeğin doğuştan farklı eğilimleri haiz oldukları varsayımına koşut olarak ayrı eğitilmesi hususunun toplumun gelişimi için bir engel teşkil ettiğine ve akabindeyse iyi bir çözüm önerisi olarak kadın ile erkek arasında ayırım yapmadan eğitimde fırsat eşitliğini sağlamanın gerekliliğine öğretilmektedir⁴¹⁴.

Toplumda yer alan gruplar karşısında devletin tarafsız olduğu fikri hasebiyle liberal feministler, kadınların da bir çıkar (ve baskı) grubu olarak cinsiyet eşitsizliğini giderici çözümler üretmeleri gerektiği düşüncesindedirler⁴¹⁵. Bu bağlamda kadınların cinsiyetlerinden ötürü haksızlıklara/ayırma uğradıkları fikrini benimseyen liberal feminizmin gayesini salt eğitime indirgemek mümkün değildir. Zira liberal feministlerin eğitim ile birlikte sağlık, iş, eşit ücret, işe girişte fırsat eşitliği gibi hususlarda kadınlara eşit siyasal, sosyal hakların tanınması mücadelesini verdikleri belirtilmektedir⁴¹⁶.

Liberal feminizmin sadece birinci dalgada yer edinmediğini ve ayrıca ikinci dalgada da etkisinin görüldüğünü belirtmek gerekir. Özellikle ABD’de liberal feminizmin etkisi baskın olup 1960’larda *Friedan*’ın *Kadınlığın Gizemi* adlı eseriyle tekrardan yükselişi söz konusudur. Nitekim *Friedan*’a göre kısır ev hayatında kendini gerçekleştirme hissiyle davrandıkları şeklindeki kültürel bir efsane sebebiyle kadınlar, kamusal alana girmede cesaret gösterememektedirler. Kadınların eve hasrolunarak gerek mesleki gerekse siyasi yaşamda kendilerini gerçekleştirme imkânından mahrum bırakılmaları hasebiyle mutsuzluklarını “*adı olmayan sorun*”

⁴¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, s. 29; Zekiye Demir, s. 51.

⁴¹³ Sevim, ss. 56, 57.

⁴¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim, s. 58; Donovan, ss. 24-25, 29, 33.

⁴¹⁵ Barbara Hobson, “Siyaset Sosyolojisinde Feminist Kuramlaştırma ve Feminizmler”, **Siyaset Sosyolojisi: Devletler, Sivil Toplamlar ve Küreselleşme**, Ed. Thomas Janoski, Robert Alford, Alexander Hicks ve Mildred A. Schwartz, Çev. Ajdan Küçükçiftçi, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010, s. 143.

⁴¹⁶ Ramazanoğlu, s. 29.

şeklinde ele almıştır⁴¹⁷. Nitekim orta yaş, beyaz, burjuva, heteroseksüel kadının eş ve annelik rolü kadını boşluk duygusuna itmektedir. Mükemmel ev kadını veya mükemmel çekici dişi olmak da kadınlara özgürlük getirmemekte ve fakat evlilik ve annelikten de kadınların vazgeçmesini istememektedir⁴¹⁸. Liberal feminizmde ev kadınlığı, kadınların ikincilliğinin bir nedeni olarak gösterilmekte ve *Friedan*'a göre ise kurtuluş, kadınların ev dışında çalışmasıyla mümkündür⁴¹⁹. *Friedan* bahsi geçen eserinde kadınları erkekler gibi olmaya sevk ederken *The Second Stage*'de (*İkinci Aşama*) ise toplumun iki cinsi de içerecek biçimde erkeksi ve kadınsı özellikleri tezahür ettiği (cinsler arasındaki farkın androjen olana kadar tanınması) bir gelecek için çalışmaya sevk eder⁴²⁰.

20'nci yüzyıl liberal feminizmi kapsamında kadın ile erkek arasındaki farklılıkların yok sayılması eleştirilmekte, kadınların eril değerleri haiz olması fikri sorgulanmaya başlanmaktadır. Salt fırsat eşitliği yaratan hukuki düzenlemelerle sorunun çözölemeyeceği, toplumsal cinsiyete duyarlı/ toplumsal cinsiyet farklılığını göz önünde tutan yasaların (*gender specific laws*), kadın kotası gibi düzenlemelerin yapılması gerektiği öne sürülmektedir⁴²¹. Nitekim eş ve anne olmanın kadına yüklediği sorunların göz önüne alınmasıyla şekillenen *farklı fakat eşit* yaklaşımı bağlamında çalışan hamile veya bebek sahibi annenin erkeğin sahip olmadığı özgü haklara sahip olması gerektiğinin savunulduğu görülmektedir⁴²².

Liberal feministler reformu kadınların kamusal alanda görünürlüğünün sağlanması, diğer bir ifadeyle eşit hakların kamusal alanda tanınması noktasında istemektedir. Özel alan-kamusal ayrımını ortadan kaldırma amacı taşımayan liberal feministlerin kamusal alanda eğitim, çalışma, oy hakkı gibi eşit hakların sağlanması için verdikleri mücadele neticesinde oy hakkı, boşanmaya dair düzenlemelerde liberalleşme, kürtağın serbestleştirilmesi, eşit işe eşit ücret gibi kazanımlar elde edilmiştir. Fakat özel alanda cinsiyete dayalı iş bölümü veya aile içindeki iktidar dağılımı ön plana çıkarılmamıştır⁴²³. Nitekim öğretilde liberal feministlerin cinsiyet

⁴¹⁷ Heywood, s. 274; Özgün, s. 389.

⁴¹⁸ Putnam Tong, ss. 39-40.

⁴¹⁹ Putnam Tong, s. 39; Sevim, s. 58.

⁴²⁰ Putnam Tong, s. 46.

⁴²¹ Çakır, Feminizm, s. 446.

⁴²² Putnam Tong, s. 45.

⁴²³ Heywood, s. 275; Özgün, s. 389. Ayrıca bkz. Deniz Kandiyoti, "Çağdaş Feminist Araştırmalar ve Ortadoğu Araştırmaları", Çev. Neslihan Cangöz, **Farklı Feminizmler Açısından Kadın**

farklılığını bir sorun olarak görmezden gelme eğilimi içinde bulundukları ifade edilmektedir⁴²⁴.

Liberal feminizmin eleştirisi veya bir diğer ifadeyle problemlerinden bir tanesi olarak; özel alanı düşünce sistemine dâhil etmemeleri, kadınların özel alana dâhil olduğu varsayımının - ki çocuk bakımını da içerir- eşit hak talebi bakımından menfi etkisinin olabileceği fikrini gözden uzak tutmaları gösterilmektedir. Zira liberal feministler (*Mill* ve *Taylor*'ın çocukların bakımında babanın ev alanına çekilmesi⁴²⁵ fikri dışında) geleneksel annelik ve evlilik kurumuna da alternatif üretmemişlerdir. Diğer bir eleştiri de kadınla erkek arasında ontolojik farkların olup olmadığının ortaya konulmamış olmasıdır. Ancak *Mill*, diğer liberaller gibi, koşullar neticesinde oluşan küçük farkların varlığına değinmektedir⁴²⁶. Ayrıca eşit haklar talebinin eğitim ve kariyer imkânlarından geniş bir biçimde faydalanan kadınlar tarafından sahiplenilmesi ve fakat sosyal ve ekonomik faktörlerle de kadınların ikincil bir niteliği haiz olmasının liberal feminizmde göz ardı edilmesi eleştirilmektedir. Bu bağlamda kadınların özgürleşmesini salt kadın ile erkeğin eşit haklara sahip olması şeklinde özetlemek; ırk, sınıf gibi diğer toplumsal eşitsizliklerin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bundan ötürü liberal feminizmin beyaz, orta sınıf kadınların taleplerini içerdiği ve fakat işçi sınıfındaki kadınların, siyah kadınların sorunlarına eğilmek açısından yeterli olmadığı belirtilmektedir⁴²⁷.

Her ne kadar 19'uncu yüzyıl kadın hareketleri, oy kullanma hakkının kadınların bağımlılığına son vermemesinden ötürü, görece başarısız bulunsa da liberal feminizm dâhilinde; kadınlara kısmen oy hakkını sağlama, evli kadının malvarlığını koruyucu nitelikte değişiklikler, velayet ve boşanmaya dair yenilikler, yükseköğretime ve pek çok mesleğe girme konularında başarılar elde edildiği gözden uzak tutulmamalıdır⁴²⁸.

Araştırmalarında Yöntem, Haz. Serpil Çakır ve Necla Akgökçe, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1996, (Feminist Araştırmalar), s. 125.

⁴²⁴ *Carole Pateman, Zillah Eisenstein, Iris Marion Young*'ın da savunduğu bu görüş için bkz. Anne Philips, **Demokrasinin Cinsiyeti**, 3'üncü Basım, Çev. Alev Türker, Metis Yayınları, İstanbul, 2015, s. 179.

⁴²⁵ Putnam Tong, s. 38.

⁴²⁶ Donovan, ss. 66-67.

⁴²⁷ Özgün, ss. 389-390; Heywood, s. 276.

⁴²⁸ Donovan, ss. 65-66.

3. Kültürel Feminizm

19'uncu yüzyılda şekillenmeye başlayan ve kadınların eşitliğine dair alternatif bir yaklaşım getiren *farklılık feminizmi*⁴²⁹/ *kültürel feminizm*, siyasal değişimden ziyade geniş ölçekli kültürel bir dönüşüm ister. Kendini geliştirmenin, eğitimin, eleştirel bakış açısının önemini kabul etmekle birlikte hayatın akıldışı, sezgisel ve kolektif yönünü de göz önünde bulunduran kültürel feministler; kadınlarla erkekler arasındaki benzerliklere değil kadınlık niteliklerinin güç kaynağı olarak algılandığı farklılıklarına odaklanmaktadırlar. Bu arada liberal feministlerce öncelenmeyen evlilik, aile gibi kurumlara da alternatif arayış içerisindedirler⁴³⁰.

İkinci feminizm dalgası ile 1960'lar ve 1970'lerde yükselişe geçen çağdaş kültürel feminizm⁴³¹, temelde anaerkil bir bakış açısına odaklanmaktadır⁴³². Kültürel feminizm, ideal toplumun dışı değerlerin etkisiyle şekillenen, güçlü bir kadın toplumu olması gerektiği yönünde bir kurguda bulunur. Söz konusu kurgunun teşekkülünde ise 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında kimi antropologlar tarafından savunulan, tarih öncesi zamanlarda yönetimin annelerde olduğu yönündeki yapıntı yer almaktadır⁴³³.

19'uncu yüzyılda *Margaret Fuller*'in *Woman in Nineteenth Century* (19'uncu Yüzyılda Kadın, 1845) adlı eseriyle şekillenmeye başlayan kültürel feminizm, aydınlanma akılcılarının mekanik bakış açısından farklı olarak, romantik bir yaklaşımla bilginin duygusal-sezgisel yönü ile ilgilenmektedir. Kadınların özgüvenli olmalarını savunan *Fuller*⁴³⁴, kadınların özgürleşmesi ile dünyanın iyileşmesini eşgüdümlü olarak ele almaktadır. Her ne kadar kadını özel alana ve süfi işlere hasreden toplum düzeni kadının kendisini bulmasını kolaylaştırmasa da *Fuller* tarafından sezgisel algılarının yoğun olduğu belirtilen kadınların, dışarıdan dayatılan kurallarla değil içlerinden gelen kurallar ve kendi özel niteliklerini ifade edebilmeleri sayesinde kendilerini gerçekleştirebilmeleri vurgulanmaktadır. Kadınların kendilerini

⁴²⁹ Barnett, s. 143.

⁴³⁰ Donovan, ss. 73-74. Ayrıca bkz. Barnett, s. 143.

⁴³¹ Carolyn Merchant, **Radical Ecology: The Search for a Livable World**, 2'nci Baskı, Routledge, New York, 2005, s. 201; Donovan, s. 127.

⁴³² Donovan, s. 74; Sevim, s. 61.

⁴³³ Tarih öncesi dönemde yaşandığı iddia edilen ve yönetimin kadınların elinde bulunduğu söz konusu dönem, *analık hukuku dönemi* olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Donovan, s. 74.

⁴³⁴ *Fuller*'in bireyci ve sosyalist feminizm arasında köprü kurmasına dair bkz. Arat, Feminizm, s. 65.

geliştirmesiyle birlikte *kültürel erdişilik* veya kadınlığın kamusal alana dâhil olmasına koşut bir şekilde kültürün kadınsı öğelerle harmanlanması sayesinde toplumun değişimi gerçekleşebilecektir. Bu bağlamda anaerkilliğin 19'uncu yüzyılda kültürel feminizmin fikir üretme noktası olduğu söylenebilir⁴³⁵.

Kadını cinsel bir varlık olarak değil insan olarak gören *Fuller*, eş ve annelik rolünü ortadan kaldırmasa da kadının zamanını tümüyle bu görevlere/işlevlere hasretmemesini savunur⁴³⁶. Kültürel dönüşümü gerçekleştirebilmek adına kadınların ikincilleştirilmesi yerine kadının farklılığını önemseyen ve önceleyen *Fuller*'in, kadınların değiş(tir)mesi/geliş(tir)mesi/özgürleşmesi sayesinde toplumun gelişebileceği düşüncesinde olduğunu söylemek mümkündür.

Liberal düşüncenin yanında kültürel feminizme dair de görüşler öne süren *Stanton* da barış içinde yaratıcı bir toplum için annelerin/kadınların özgül yeteneklere mündemiç olduğu görüşündedir. Tarihsel olarak anaerkil toplumu ataerkil toplumun izlediğini belirtmekte ve akabinde androjen bir toplum düşlemektedir⁴³⁷.

Kültürel feminizmin diğer bir ismi, *Charlotte Perkins Gilman* (1860-1935) da sosyal darwinizmden faydalanarak ele aldığı *Women and Economics* (*Kadınlar ve Ekonomi*, 1898) adlı eserinde ekonomik ve toplumsal ortamların insanları şekillendirdiği iddiasına koşut bir şekilde kadının ekonomik açıdan erkeğe bağımlı olması hasebiyle belirlenen toplumsal ve ekonomik ortamının yapay olduğunu öne sürer. Bahse konu bu durumun kadının gelişmesini menfi olarak etkilediğini ilave eder⁴³⁸. İnsanların cinsellik ilişkisinin ekonomik ilişkiye bağlı olduğu tek tür olduğuna da dikkat çeker⁴³⁹. Ancak bu bağımlılığın, annelik hasebiyle kadını erkeğe zorunlu kılmayacağını da belirtir⁴⁴⁰.

Kolektif bir varlık olarak kadının toplumun yeniden şekillenmesinde etken olabileceğini belirten *Gilman*'da kadınların savaşımlı, sınıf mücadelesinin yerine geçmektedir. *Gilman*'a göre kadınların tarımdaki üretim fazlasının erkekler

⁴³⁵ Sevim, s. 62; Donovan, ss. 76-81.

⁴³⁶ Arat, *Feminizm*, s. 66.

⁴³⁷ Donovan, ss. 85-87.

⁴³⁸ Donovan, s. 96.

⁴³⁹ Charlotte Perkins Gilman, **Women and Economics**, University of California Press, London, 1998, s. 5.

⁴⁴⁰ Donovan, s. 97.

tarafından el konulmasıyla kadınlar tahakküm altına alınmaya başlanmıştır⁴⁴¹. Dolayısıyla ekonomik açıdan kadınların erkeğe bağımlı kılınması, kadınların gelişmesinin yavaşlamasıyla sonuçlanmaktadır. Ayrıca özel mülkiyet üzerine kurulu ailede kadınların erkek tahakkümü altında olduğu ve fakat ataerkil temelle kurulan ailenin kadını sınırlayan ekonomik bir birim olarak görülmemesi gerektiği düşüncesindedir. Bununla birlikte anneliği önemseyen *Gilman*'a göre çözüm için ev işlerine dair eğitimin verilmesi ve ev işlerinin para karşılığında yaptırılması, çocukların kolektif bakım evlerinde yetiştirilmesi, kadınların erkek egemen kamusal alana çıkışı için ev içi emeğin yeniden düzenlenmesi, kadınların eve hapsedilmesinin sona ermesi gerekmektedir⁴⁴². Dolayısıyla ev işleri –ki çocuk bakımı dâhil- kadının üremesinin bir uzantısı olarak kadını ev içi alana sıkıştırma gerekleri olarak görülmemelidir.

Fuller'in ardından romantik bakış açısını sürdüren *Victoria Woodhull* ve *Emma Goldman*'dan bahsetmek mümkündür. Her iki feminist de kadınlar için cinsel özgürlük savunucularındandır. Doğum kontrolünü güçlü bir biçimde savunan *Goldman*'ın bu konuda bilgi notu dağıtması tutuklanmasına da(hi) yol açmıştır. Bu bağlamda her ne kadar doğum kontrolü, 20'nci yüzyılın öne çıkan konularından olsa da 19'uncu yüzyılda da -gönüllü annelik, cinsel perhiz savunucularından- *Elizabeth Cady Stanton* ve pek çok feminist tarafından dile getirilmiştir. Özellikle sınırlı nüfus artışının kürtajı önleyeceğini düşünen *Margaret Sanger*, kendi bedeni üzerinde serbestçe karar vermesinin veya bilinçli bir şekilde anne olmaya dair karar alabilmesinin mümkün olduğu zamana kadar kadının özgür olmadığını savunur. Benzer şekilde *Crystal Eastman* da doğum kontrolünü, gönüllü anneliği, yönetimin çocuk yetiştirmek amaçlı parasal desteğini kadınların kamusal alanda özgür olabilmesi için savunur⁴⁴³.

Kültürel feministlerin taleplerinin 1920'lerde siyasal/hukuki olarak görünürlük kazanmaya başlaması söz konusudur. Nitekim bu amaca hizmet etmek üzere 1920'de kurulan *Women's Joint Congressional Committee* isimli şemsiye

⁴⁴¹ Ann J. Lane, "Önsöz", Charlotte P. Gilman, **Kadınlar Ülkesi**, Çev. Seher Özbay, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2007, ss. 12-14.

⁴⁴² Donovan, ss. 98 -99, 101, 104-105. Ev işleri ile bakım işlerinden oluşan ev emeğinin parasal değerinin dikkate alınmasını (19'uncu yüzyıl sonunda) öneren ilk feminist olarak *Gilman* gösterilmektedir. Bkz. Acar-Savran, s. 71.

⁴⁴³ Donovan, ss. 109-110, 119.

örgüt; eşit işe eşit ücret ve çalışma süresine dair taleplerin de yer aldığı yasaların oluşmasında mücadele etmiştir⁴⁴⁴.

Özetlemek gerekirse kültürel feministler tarafından kadınların farklılığı üzerinde durulmakta, aile ilişkilerinin eril niteliği göz önüne alınarak ev içi alanda değişiklikler önerilmekte, babaların özel alana katılımının sağlanması gerektiği, kadınların/annelerin bakış açısının kamusal alana katılması gerektiği öne sürülmektedir⁴⁴⁵. Diğer taraftan her ne kadar kültürel feminizm, kadınların farklılığı üzerinde dursa da bahse konu farklılığın temel(ler)ini izah etmede netlik kazanamadığı da belirtilmektedir⁴⁴⁶.

Yine 20'nci yüzyıl başında da geleneksel kadın değerleri vurgusuyla altı çizilen kültürel feminizmin; bireyselliğe, haklara vurgu yapan liberal feminizmden farklı olduğuna değinilir. Erkek tahakkümüne karşı çıkabilmek için kadınların kültür ve değerlerinin tespiti ve bunların kendi deneyimleri ile ilişkisine dair kuramsal açıklama gereklidir. Bu kapsamda kadınların siyasal düzeyde ezilmesi, siyasal iktidarda yer almaması; ev içi alanla, çocuk yetiştirme, annelik ile özdeşleştirilmesi; ev içi değerleri üretmesi (kullanım için üretmesi); erkeklerden (regl, doğum, emzirme gibi) farklı biyolojik deneyimleri haiz olması; erkek şiddetinin mağduru olması şeklinde -Batılı kadınlar nezdinde oluşturulsa da- Dünya'daki kadınların geleneksel deneyimlerini yansıttığı belirtilir. Bu gerçeklikler dâhilinde kadınların özgül bilinci haiz farklı bakış açısı geliştirdiğine değinilir. Çevrelerine karşı duyarlı olmaları, özel alanda kendilerine ayrılan alanda ayrı kültürel geleneklerini sürdürürken eril tahakküm altında olmaları sebebiyle girişimlerinin kesilebilir oluşu, biyolojik gerçekliklere (doğum, regl) bağlı olmaları sebebiyle onların hayatlarının parçası olduğu bilinci ile kadınların hareket ettiğine işaret edilir. Nitekim *Rabuzzi* gibi *Ruddick*'in de özel alana hasrolunan kadınlık deneyimi şeklinde nitelenen anneliğin farklı ama pozitif yönlerine odaklandığı görülür⁴⁴⁷.

⁴⁴⁴ Donovan, s. 125.

⁴⁴⁵ Dilek İmançer, "Feminizm ve Yeni Yönelimler", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 19, 2002, ss. 154-155.

⁴⁴⁶ Yıldız Ecevit, "Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisine Başlangıç", *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*, Ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2011, s. 21. Kültürel feminizmde farklılığın biyolojik temelli değil ve fakat toplumsal inşa temeline dayanılarak açıklanması tercih edilirse *Donovan*'a göre güvenilirlik bakımından kesinlikten uzaklaşılmasına sebebiyet verecektir. Donovan, s. 127.

⁴⁴⁷ Bkz. Donovan, ss. 319-322, 324-326.

4. Marksist Feminizm

Marksist feminizm de temel ideolojisi olan *Marksizm*'in etkisini haizdir. Ancak ekonomi, sınıflı toplum yapısı, kapitalizm kavramları üzerinde yoğunlaşan Marksizm'in, özgül olarak kadın sorununu incelemediğini de belirtmek gerekir⁴⁴⁸. Dolayısıyla Marksist feminizm de temel problem olarak cinsiyet olgusunu görmemektedir. Bir başka ifadeyle Marksist feminizm, toplumsal cinsiyet olgusunu tek başına odak noktası olarak görmemekte ve fakat erkeklerin ve kadınların sosyal durumunu belirleyen sınıflı toplum yapısına odaklanmaktadır⁴⁴⁹.

Temelinde *tarihsel (diyalektik) materyalizmin*⁴⁵⁰ yer aldığı Marksizm, kapitalizmin bir eleştirisi olarak esas itibariyle *Marx* ve *Engels*⁴⁵¹ tarafından geliştirilen modern dönemin önemli ideolojilerinden birisidir⁴⁵². Maddi ve ekonomik koşullar çerçevesinde toplumun kökeninin ele alınması gerektiği savunulmaktadır⁴⁵³. Marksizmin iki temel özelliğinden biri *diyalektik materyalizm* iken diğeri ise *sınıf* çözümlemesidir. Nitekim Marksizmde insanlar sınıflar dâhilinde ele alınmakta ve sınıf bilinci ekonomi temelinde açıklanmaya çalışılan kadın sorunu için de önem arz etmektedir⁴⁵⁴. Ancak Marksist teorinin doğrudan kadının üreme, hamileliğin önlenmesi, kürtaj, cinsel şiddet vs. sorunları ile ilgilenmediğini belirtmek gerekir⁴⁵⁵.

Temelinde çeşitli görüşlerin yer aldığı kadın erkek eşitsizliği hususunda Marksistlere ve özellikle de *Engels*'e göre, sınıflı toplum yapısı ve özel mülkiyetin

⁴⁴⁸ Joanne Naiman, **Marksizm ve Feminizm: İki Ayrı Kuram**, Çev. Saadet Özkal, Amaç Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 12. Marksizm'de kadın, müstakil olarak irdeleme alanı oluşturmamaktadır. MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 33; Çakır, Feminizm, s. 459.

⁴⁴⁹ Barnett, s. 134.

⁴⁵⁰ Madde her şeyden önce gelen ve kendiliğinden var olan, belirleyici olandır. Bu bağlamda insanlık tarihi de maddi güçlerin ilerlemesinde oluşan diyalektik süreçtir. Ömer Demir ve Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 3'üncü Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 2002, ss. 109-110, 270.

⁴⁵¹ *Engels*'in düşüncesinde; "...Materyalist anlayışa göre, tarihte, egemen etken, sonunda, maddi üretimi ve yeniden-üretimidir. Ama bu üretim, ikili bir özlüğe sahiptir. Bir yandan, yaşam araçlarının, beslenmeye, giyinmeye, barınmaya yarayan nesnelerin, ve bunların gerektirdiği aletlerin üretimi; öbür yandan bizzat insanların üretimi, türün üremesi. Belirli bir tarihsel dönem ve belirli bir ülkedeki insanların içinde yaşadıkları toplumsal kurumlar, bu iki türlü üretim tarafından, bir yandan emeğin, öbür yandan da ailenin erişmiş bulunduğu gelişme aşaması tarafından belirlenir...". *Engels*, s. 12.

⁴⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayferi Göze, **Liberal, Marxiste, Faşist, Nasyonal Sosyalist ve Sosyal Devlet**, 7. Baskı, Beta Basım, İstanbul, 2013, (Liberal), ss. 53, 56.

⁴⁵³ Fatma Kayhan, **Feminizm**, BDS Yayınları, İstanbul, 1999, s. 40.

⁴⁵⁴ Zekiye Demir, ss. 55-56.

⁴⁵⁵ Serpil Çakır, "Kapitalizm ve Patriyarkaya Karşı: Sosyalist Feminizm", **Toplum ve Demokrasi**, Cilt: 2, Sayı: 4, 2008, (Sosyalist Feminizm), s. 194.

ortaya çıkması kadının tabiiyetine sebep olmuştur⁴⁵⁶. Özel mülkiyetin kurumsallaşmasıyla beraber üretim araçlarını elinde tutan neredeyse tamamına yakını erkeklerden oluşan azınlığın üstünlüğü söz konusudur. Söz konusu üstünlüğün görünümü olan kapitalizm ise Marksist feministlerce kadınların ezilme sebebi olarak gösterilmektedir⁴⁵⁷. Bu bağlamda özel mülkiyet ve sınıflı toplum yapısı kadının ezilmesinde, eşitsiz konumunda etkindir.

Bununla birlikte diğer taraftan Marksist düşünce kapsamında emek gücünün ayakta tutulması (yenilenmesi) için biyolojik yeniden üretim gereklidir. Bu bağlamda kadının erkekten farklı olarak doğurma yetisi ön plana çıkmaktadır. Nitekim kadın, üretici sınıf dâhilinde (işçi olarak) çalışıyor olsa bile insan türünün çoğalmasındaki farklı rolü, sınıflı toplum yapısında kadının ezilmişliğinin temelinde yer almaktadır⁴⁵⁸. Dolayısıyla emek gücünün yeniden üretiminin de sınıflı toplum yapısında kadının ikincilleş(tiril)mesinde etken olduğunu söyleyebiliriz.

20'nci yüzyılda yükselişe geçen Marksist feminizm, liberal feminizmin *kadın-erkek fırsat eşitliği* çözümüne eleştirel yaklaşarak kadın sorununa getirdikleri bu çözümün yetersizliği üzerinde durmaktadır. Asıl sorun, liberal feministlerce kadınların ayrı bir sınıf olarak kabulü veya reddi değil⁴⁵⁹, sınıflı toplum yapısında fırsat eşitliğinin sağlanamayacağıdır. Bu bağlamda Marksist feministlere göre kadınların ezilmesi kapitalizm sebebiyledir. Bir diğer anlatımla cinsiyet

⁴⁵⁶ Berktaş, Kadın Olmak, s. 103.

⁴⁵⁷ Çaha, Sivil Kadın, s. 78.

⁴⁵⁸ Vogel, Kadın, ss. 165, 172-173, 175. Vogel'in açıklamaları uyarınca; neslin devamlılığı, ikamesi için gerekli olan biyolojik yeniden üretim (üreme), kadının rollerini etkiler. Kadın ile erkek arasındaki biyolojik farklılığın çocuk doğurmaya yönelik önemini, toplumsal yeniden üretim düzeyinde de görmek mümkündür. Kadınların sınıflı toplum düzeninde ikincilliğini emek gücünün yeniden üretimine yönelik farklı rolleri şekillendirir. Kadınların üretici olmaları, onların emek gücünün yeniden üretimindeki farklı rollerinin sınıflı toplum yapısında uğradıkları baskıyı ortadan kaldırmamaktadır. Ayrıca kapitalizmin aile içi emeğe duyduğu gereksinim, çelişkiye neden olması pahasına işgücünün devamı için şarttır. Şöyle ki doğum/emzirme/çocuk bakımı sebebiyle annenin çalışmasında en azından bir miktar düşüş yaşanmakta, annenin üretime katkısı durmakta ve azalan katkı döneminde annenin kendisi bakıma ihtiyaç duymaktadır. Böylelikle emek gücünün yeniden üretiminde kadın ile erkeğin farklı rolleri kural olarak sınırlı bir süre için söz konusu olmakta, bu dönemde gereken emek artmakta, artı-emek ise düşmektedir. Ancak gerçek roller ise sosyal yapılar (aile) içinde şekillenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lise Vogel, **Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory**, Brill, Leiden, 2013, (Oppression), ss. 146, 150-152.

⁴⁵⁹ Marksist feminizmde kadınlar; toplumsal üretimdeki konum, mülkiyet ilişkileri, bilinç ve her bir sınıfın (işçi, burjuva sınıfı) içine dağılmış olmaları sebebiyle müstakil bir sınıf oluşturmamaktadırlar. Diğer taraftan ise ev, eş, çocuk bakımı sebebiyle de ayrı bir sınıf oluşturdukları kabul edilmektedir. Bu kabulle birlikte ev işlerinin ücretlendirilmesi de savunulmuştur. Sevim, ss. 66-67.

farklılığından ziyade sınıf farklılığı kadının aşağı durumunda etkindir. Kadın-erkek eşitliği ise sosyalist sisteme geçince kadınların ekonomik özgürlüğü elde etmesiyle mümkün görünmektedir⁴⁶⁰. Nitekim her ne kadar cinsiyetleri (bedenleri, doğurganlık yetileri) hasebiyle benzer ezilmeye maruz kalsalar da kadınlar-arası sınıfsal farklılığın gözden kaçırıldığı ve esasen sınıfsal, sosyo-ekonomik vb. farklılıkların kadınların eşitsizliğini şekillendirdiği Marksist feministlerce öne çıkarılmaktadır⁴⁶¹.

Marksist feminizmde ailede erkek burjuva, kadın ise proletarya imgesiyle anılmaktadır⁴⁶². Erkek maddi anlamda üstün konumunu modernleşmenin getirisi çekirdek aileyle birlikte devam ettirmektedir. Nitekim ev içi emek toplumsal alan için fayda sağlamaması hasebiyle özel hizmete dönüşerek aşağılanmakta ve buna koşut olarak da kadınlar ezilmektedir⁴⁶³. Zira sanayileşmeden önce geniş aile merkezli üretimde kadının ev içi işleri önem taşımaktayken, sanayileşmeyle birlikte meta üretiminin ev merkezli olmaktan çıkarak kamusal alana kaymasıyla parasal getiri sağlamamasından ötürü ikincil görülmeye başlanmıştır⁴⁶⁴.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine yönelik bakış açısını özellikle *Engels*'in “*Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni*” (1884) adlı eserinde görmek mümkündür⁴⁶⁵. Cinsiyetler arası eşitsizliği ilk uzlaşmaz çelişki, ilk sınıf karşıtlığını tek eşli evlilikte kadın ile erkek arasındaki karşıtlık ve ilk sınıf baskısını da kadının erkek tarafından baskı altına alınması olarak ifade eden *Engels*, kadının kurtuluşunu çalışmasına ve üretimde yer almasına bağlar. Kadının ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçiş süreciyle sömürülmesini bağdaştırır⁴⁶⁶.

Engels; ekonomik olarak kadını erkeğe bağımlı kılarak ikincil hale getiren, kadınların ezilmesinde ve toplumsal yaşama katılmasında engel oluşturan -sınıflı toplum yapısıyla ilişki içinde olan- toplumun iktisadi birimi olarak tek eşli ailenin ortadan kaldırılması görüşündedir⁴⁶⁷. Ayrıca kadınların üretim alanına dâhil edilmesi ve özel üretim alanının toplumsallaştırılması da odağa alınan konulardır. Bu

⁴⁶⁰ Putnam Tong, s. 69; Sevim, ss. 63-64.

⁴⁶¹ Berktay, Açılımlar, s. 10.

⁴⁶² Engels, s. 87.

⁴⁶³ Sevim, ss. 64-65.

⁴⁶⁴ Zekiye Demir, s. 59.

⁴⁶⁵ Anthony Giddens, “Cinsellik ve Toplumsal Cinsiyet”, (Çev. İsmail Yılmaz), *Sosyoloji*, Haz. Cemal Güzel, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 518.

⁴⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mitchell, Kadınlar, ss. 8-9, 56.

⁴⁶⁷ Engels, ss. 78, 87-88, 190; Jaggar, Feminist, s. 65.

bağlamda *Bebel*⁴⁶⁸, *Lenin*, *Kollontai*, *Zetkin* tarafından da kadın sorunu ile toplumsal sorunun çözümü özdeş tutulmuştur⁴⁶⁹.

Marksist feminizm⁴⁷⁰ kapsamında kadınlar, kapitalizmin getirisi *yabancılaşma*⁴⁷¹ hasebiyle erkeklerden daha fazla ezilmeye maruz kalmaktadır. Çünkü toplumla (ev dışında, iş arkadaşlarıyla) bütünleşme imkânına daha fazla sahip olan erkeğe göre kadın, toplumsal alandan daha fazla soyutlanmakta ve kendini ifade edebilecek toplumsal bütünleşme imkânından yoksun kalmaktadır. Kadının özgürleşmesi için *Engels*'e göre çözüm ise çocuk bakımı/eğitimi işinin toplumsallaştırılmasıdır⁴⁷². Bu da üretim tarzının değiştirilmesine bağlı görülmektedir⁴⁷³. Dolayısıyla kadının aile içindeki işlerinin ikincil görülmesini sona erdirmek için (*Engels*'in savunduğu gibi) ev işlerinin toplumsallaştırılması⁴⁷⁴ veya ev işlerinin devlet tarafından ücretlendirilmesi⁴⁷⁵ Marksist feministlerce üzerinde durulan iki çözüm yoludur⁴⁷⁶. Böylelikle annelik, çocuk bakımı vb. göreviyle donanan kadının eve mahkûmiyeti sebebiyle yabancılaşma olgusu ortadan kalkabilecektir.

Kadın, kapitalist toplumda eşit olmayan cinsel işbölümüne koşut olarak hem ev içi ücretsiz emeği hem de emek piyasasında düşük statü ve düşük ücrete tabi kılınması sebebiyle iki kere ezilmektedir. Zira emeğin yeniden üretiminde kadın

⁴⁶⁸ *Bebel*, *Marx* ve *Engels*'in kadının bağımlılığı noktasında fiziksel zayıflığının bir öge olarak kullanılması görüşüne katılmakla beraber buna ek olarak annelik işlevinin de ekonomik bakımdan kadını erkeğe bağımlı kıldığını ileri sürer. Mitchell, *Kadınlar*, s. 10.

⁴⁶⁹ Sevim, ss. 65-66.

⁴⁷⁰ Marksist feminizm için bkz. Demir ve Acar, s. 276.

⁴⁷¹ Yabancılaşma, kişinin yaptığı işi bütünlükten uzak bir şekilde bölünmüşlük hissiyatıyla anlamsız bulması olarak belirtilebilir. Bu bağlamda kapitalizmle birlikte de kişi emeğine, diğer kişilere ve sisteme yabancılaşmaktadır. Sevim, s. 67. Demir ve Acar, s. 428.

⁴⁷² Friedrich Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, 18'inci Baskı, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 2017, s. 190; Putnam Tong, s. 193; Sevim, s. 68.

⁴⁷³ Zekiye Demir, s. 58; Sevim, s. 68. Ayrıca kadının, özel mülkiyet devam ettiği sürece tam anlamıyla ekonomik olarak bağımsızlaşamayacağına dair bkz. Savran, *Feminizmler*, s. 194.

⁴⁷⁴ Kadının salt kamusal alanda çalışması, ev işlerini yapması gerekliliğini ortadan kaldırmamaktadır. Ev işleri kadına ait işler olarak süregelmektedir. Margaret Benston, "The Political Economy of Women's Liberation", **Monthly Review**, Cilt: 21, Sayı: 4, 1969, s. 21. Bu bakımdan ev işlerinin topluma devredilmesi fikri öne sürülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, ss. 87-88.

⁴⁷⁵ Kadını salt yemek yapmak, çocuk büyütme, temizlik yapmakla görevli olarak görmeyip ailede duygusal ilişkilerin ve buna koşut olarak üretken işlerle sistemin devamlılığının sağlanması bakımından etken olduğunu göz önünde tutmak gerekir. Ayrıca ev işlerinin ücretinin ödenmemesi durumunda kadınlara çocuk doğurmama, ev işlerini yapmama şeklinde açığa çıkabilecek grev hakkının tanınması önerilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, s. 90; Zekiye Demir, s. 60.

⁴⁷⁶ Sevim, ss. 69-70; Zekiye Demir, ss. 60-61. Ancak ev işlerinin ücretlendirilmesi kadını aileye bağımlı kılmaya devam ettireceğinden ötürü esas olarak erkeklerin ev işine dâhil edilmesi, kadının kamusal alana çıkması da öne sürülmektedir. Bkz. Michel, s. 94.

bedeni sebebiyle yabancılaşma yaşamakla birlikte birer nesne durumuna da getirilmektedir⁴⁷⁷.

Ailenin sınıflı toplum yapısını yansıttığı göz önüne alınırsa üreme ilişkileri üretim ilişkileri kapsamında değerlendirilebilmektedir. Bu noktada aile ve yeniden üretim ihtiyacının toplumu yapılandırması hususuna da dikkat etmek gerekir. Bu bağlamda *Eisenstein*'a göre aile ile toplum, üretim ve üremenin karşılıklı ilişkisi hasebiyle kadınların yaşamını etkilemektedir⁴⁷⁸.

Marksist feministlerce kadınların statülerindeki iyileşmenin, liberal feministler tarafından ileri sürüldüğü üzere, yasal reformlarla gerçekleştirilebilmesi mümkün değildir. Çünkü kadın ekonomik olarak ikincil statüde yer almaktan kurtulamamaktadır. Nitekim çekirdek ailenin kadını edilgen hale getirdiği savını haiz Marksist feminizme göre kapitalizm, kadını ya eve hasretmekte ya da ucuz iş gücü olarak çalışmaya sevk etmektedir⁴⁷⁹. Buna koşut olarak da Marksist feministler kapitalizmi yıkmaya çalışmaktadır⁴⁸⁰. Bu bakımdan Marksist feminizmde esas olarak sınıf mücadelesinden bağımsız olarak kadın sorununa odaklanılması mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan Marksist feminizmin kadın sorununu sosyalist ideolojiden soyutlayamaması hususunda eleştiri aldığı da vurgulamak gerekir⁴⁸¹.

Marksist feminizm de Marksizm esas noktaları bağlamında kadın sorununu analiz etmeye çalışmakla beraber, kapitalizm eşliğinde sınıflı toplum yapısında kadının bağımsızlaşmasının mümkün görünmemesi hasebiyle sınıf mücadelesi kapsamında kadının ikincilliğinin giderilebileceği üzerinde şekillenmektedir. Bununla beraber aile kurumunun da kadının ikincilliğindeki etkisi sebebiyle mercek altına alındığı görülmektedir.

5. Radikal Feminizm

Radikal, *kökten* kelimesinin eşanlamlısı; radikalizm ise siyasal, sosyal alanda mevcut olana karşı tepki şeklinde köklü değişiklikler öngören bir yaklaşımdır. Bu

⁴⁷⁷ Bertkay, Açılımlar, ss. 10-11.

⁴⁷⁸ Zillah Eisenstein, "Constructing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism", *Critical Sociology*, Cilt: 25, Sayı: 2-3, 1999, (Socialist Feminism), s. 201.

⁴⁷⁹ Andrea Nye, *Feminist Theory and the Philosophies of Man*, Routledge, New York, 1989, ss. 39-41; Zekiye Demir, s. 58.

⁴⁸⁰ Ramazanoğlu, s. 35.

⁴⁸¹ Sevim, ss. 69, 71.

bağlamda radikal feminizmin ikinci dalga dâhilinde dönemin feminist anlayışına tepki şeklinde gelişerek farklı bir bakışa sahip olduğu söylenebilir⁴⁸². Bir diğer anlatımla 1960'ların sonlarına doğru, kadınların kurtuluş hareketi⁴⁸³ bağlamında, liberal ve Marksist feminizme oranla daha yeni bir tür olarak (tepki şeklinde) radikal feminizmin şekillenmesinde⁴⁸⁴ dönemin öğrenci olayları, anti-nükleer hareketler, çevreci bilinç, Vietnam savaşı sonucu savaş karşıtı gösteriler şeklinde açığa çıkan tepkisel yaklaşımların kadın konusunda da kendisini göstermesi etkili olmuştur⁴⁸⁵.

Diğer feminizm çeşitlerinin aksine radikal feminizmin bir ideoloji ile doğrudan ilişki içerisinde olmadığı görülmektedir. *Radikal* sözcüğü, eşitlikçi-liberal feminizmden ayrılmak adına benimsenmiştir. Yani hak eşitliğinin ötesinde kadınlara yönelik erkek egemenliğinin derinlerine inmek üzere feministlerce tercih edilmiştir⁴⁸⁶. Radikal feminizm; cinsiyete, cinsiyetin şekillendirdiği hiyerarşik yapılanmaya, bu hiyerarşik yapılanmada erkeğin tahakkümüne ve fakat kadının bağımlılığına dayanarak tüm kadınları kapsayıcı bir bakışa sahiptir⁴⁸⁷. Bu bağlamda radikal feministlere göre toplumdaki baskının temelinde yer alan eril tahakkümün, erkek odaklı değerlerin kadınların özgürlüğü için değişimi gereklidir⁴⁸⁸.

Simone de Beauvoir'in *İkinci Cins*'i, radikal feminizme öncü olarak ele alınmakta, *Eva Figes* (Ataerkil Tutumlar) ve *Germaine Greer* (İğdiş Edilmiş Kadın) radikal feminizmin gelişmesine ilk katkı sağlayanlar arasında görülmektedir. Bir diğer katkıda bulunan kişi olan *Kate Millett*'in de *Cinsel Politika*'da ataerkilliği toplumun değişmez bir olgusu olarak ele aldığı, aile kurumunun bunu sağladığı ve ataerkilliğe karşı bilinç yükseltme mekanizmasının işlevselliği yer alır⁴⁸⁹.

Başlarda kadının biyolojisi radikal feministler tarafından, köleleştirici bir etkide bulunması bakımından ele alınırken daha sonraları üreme ve çocuk bakımının özgürleştirici etkide kullanılmaya hazır güç olarak görülmesi söz konusudur. Biyoloji

⁴⁸² Zekiye Demir, s. 63.

⁴⁸³ Çakır, Feminizm, s. 447.

⁴⁸⁴ Jaggar, Feminist, s. 83. Marksist ve sosyalist feminizm daha çok Avrupa'da, liberal feminizm Amerika'da yaygınlaşırken; İskandinav ülkelerinde 1970'lerde görülen radikal feminizmin merkezi daha sonra Amerika'ya kaymıştır. Ramazanoğlu, s. 28; Zekiye Demir, s. 63.

⁴⁸⁵ Zekiye Demir, s. 64. *Yeni Sol* olarak adlandırılan bahsi geçen hareketler kapsamındaki erkeklerin kendilerini aşağı gören davranışlarının farkına varan kadınların tepkileriyle radikal feminizm şekillenmiştir. Donovan, s. 265; Yüksel, s. 93; Yörük, s. 69.

⁴⁸⁶ Savran, Feminizmler, s. 185.

⁴⁸⁷ Barnett, s. 163; Yüksel, s. 94.

⁴⁸⁸ Donovan, s. 266.

⁴⁸⁹ Heywood, s. 279. Ayrıca bkz. Kayhan, s. 44.

değil, erkeklerin kadınları üreme/annelik sebebiyle kontrol etmesi esas faktör olarak ele alındığında, kadınların kendi bedenleri (üremeye dair kontrol teknolojileri ve yardımcı teknolojiler) üzerinde karar sahibi olması kadınlara özgürlük getirecektir⁴⁹⁰.

Firestone'un görüşleri ışığında, Marksizm'in sınıf ve üretim temalı analizinin aksine cinsiyeti esas alan radikal feminizm, üreme/yeniden üretim üzerin(d)e şekillenmektedir. Biyolojik farklılığın toplumsal ilişkilerin temelinde yer aldığı savına koşut bir şekilde kadın ile erkeğin toplumsal yeniden üretim sürecindeki rolleri üzerinde durulmaktadır. Bu da *patriarka* ile ifadesini bulmaktadır. Çözüm ise biyolojik konuma dayalı farklılıklarda devrimin gerçekleşmesi bir diğer ifadeyle patriyarkal düzenin yok edilmesidir. Nasıl ki sınıflı toplum, proletaryanın üretim araçlarının kontrolünü ele geçirmesiyle tasfiye edilebilecekse radikal feminizm kapsamında kadınların yeniden üretim araçları üzerinde denetim sağlaması da (feminist devrimin gayesi olarak nitelendirilen) cinsiyet ayrımına dayalı bir toplumu ortadan kaldıracaktır⁴⁹¹.

Biyolojik farklılığı (ki anne ve baba olma üzerindeki etkisi de dâhil) azaltma yönünde yeniden üretim teknolojisindeki gelişmelere koşut olarak doğum kontrolü, kısırlaştırma, kürtajın yanı sıra suni dölleme, anlaşmalı annelik gibi yeni usuller; çocuk doğurma ve büyütme görevini kadına/anneye mündemiç olmaktan çıkararak kadının kurtuluşunu mümkün hale getirecektir⁴⁹². Dolayısıyla radikal feministler teknolojiyi⁴⁹³, kadınların kurtuluşu için bir araç olarak kullanmaktadırlar.

Radikal feminizmin ana kaynağı olarak gösterilen *Cinselliğin Diyalektiği* (1970) isimli eserinde kadın ile erkek arasındaki biyolojik farklılığı vurgulayan *Shulamith Firestone*'a göre cinsiyet çatışması, en temel çatışma şeklidir. Kadının/annenin bedeninin toplumsal cinsiyet baskısına dayandığı biyolojik bir anlayış içinde olan *Firestone*'a göre kadınlar, üretim (*production*) ve yeniden

⁴⁹⁰ Putnam Tong, s. 12.

⁴⁹¹ Jaggar, Feminist, ss. 85-87, 90-91; Putnam Tong, s. 118.

⁴⁹² Putnam Tong, s. 119; Çakır, Feminizm, s. 450; Eisenstein, Liberal Feminism, s. 7; Sevim, s. 77.

⁴⁹³ Teknolojinin kadının üremesi konusunda kullanımına dair *Magie Piercy*'in *Zamanın Kıyısındaki Kadın* isimli ütopyası örnek gösterilebilir. Ancak üremenin teknolojik hale gelmesinin, kadınların yararına görülmeyle eleştirilmesi de söz konusudur. *Margaret Atwood*'un *Damızlık Kızın Öyküsü* isimli distopyasında kadının araç haline getirilmesi bakımından bu tarz üreme eleştirilmektedir. Çakır, Feminizm, ss. 450-451. *Sylviane Agacinski* ise üreme teknolojisi sayesinde erkeğin kadına dair tahakkümünün artacağı görüşündedir. Anneliği kadının sahip olduğu biricik güç olarak ele almakta ve teknolojik yeniden üretimin kadının üreme gücünü alarak sperm ve üreme teknolojisi sahibi erkeğin üreme konusunda kadına bağımlı olmasını sona erdirdiğini öne sürmektedir. *Sylviane Agacinski, Cinsiyetler Siyaseti*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, ss. 46-61.

üretim/üreme (*reproduction*) üzerindeki kontrolü feminist devrimin başarısıyla elde edebilirler. Bu bağlamda özellikle doğum kontrolü, kadınların kadim yüklerinden kurtulmasını sağlayarak siyasallaşan bir süjeye dönüşebilmelerinde etkili görülmektedir⁴⁹⁴. Bahsi geçen androjen bir toplum yaratma hedefini haiz devrim, biyolojik yeniden üretimin değişmediği sürece kadınların kamusal alanda görünür kılın(a)mayacağı düşüncesinin bir uzantısıdır⁴⁹⁵.

Kadınlar üzerinde kadim bir belirleyici unsur/olgu olan *annelik* de birçok radikal feminist tarafından sorgulanmaktadır. Nitekim örneğin *Ann Oakley*'e göre tüm kadınların anneliğe ihtiyacının olduğu, tüm annelerin çocuğa gereksinimi olduğu ve tüm çocukların da (biyolojik) anneye gereksinimi olduğu şeklindeki varsayımlar; toplumsallaşma sürecinde anneliğin kültürel olarak empoze edildiği, annelerin doğuştan değil anneliğin öğretilmesi yoluyla anne haline getirildikleri, çocuğa salt biyolojik annesi tarafından bakılma zorunluluğunun olmadığı ve çoklu anneliğin (biyolojik+sosyal anne) bir alternatif olduğu şeklindeki düşünce yapısıyla kırılmaya çalışılmaktadır. Diğer taraftan bazı radikal feministlerce (örneğin *Adrienne Rich*) biyolojinin kadını sınırlandırmadığı, sorunun (biyolojik) annelikten değil anneliğin toplumsal olarak kurgulanışından kaynaklandığı da belirtilmektedir⁴⁹⁶.

Annelik yanında *evlilik* kurumu da üzerinde durulan bir diğer husustur. Kadını baskı altına almasından ötürü patriyarkal nitelikteki evlilik, pek çok radikal feministçe teori ve pratikte reddedilmektedir⁴⁹⁷.

Aile kurumunun sona erdirilmesi de radikal feministler tarafından dile getirilen bir diğer husustur. Bu şekilde ekonomik anlamda aileye gereksinimi kalmayan toplum modelinin oluşması, kadının eve bağlılığının sonlanması mümkündür⁴⁹⁸. Zira aile kurumunun, ataerkilliğin yeniden üretilmesi için gerekli görüldüğü düşünülmektedir⁴⁹⁹. Nitekim kürtaj ve nüfusa dair politikalar, birer devlet/hükümet politikası olarak eril bakış açısını aktarmaktadır⁵⁰⁰. Bu bakımdan esasen radikal feministler çocuğa, kürtaj politikalarına dair erilliği göz önünde

⁴⁹⁴ Judith Halberstam, "Automating Gender: Postmodern Feminism in the Age of the Intelligent Machine", *Feminist Studies*, Cilt: 17, Sayı: 3, 1991, s. 450.

⁴⁹⁵ Çakır, *Feminizm*, s. 450.

⁴⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, ss. 133-135, 137-139.

⁴⁹⁷ Bkz. Ryan, s. 50.

⁴⁹⁸ Güriz, s. 74.

⁴⁹⁹ Donovan, s. 274.

⁵⁰⁰ Yüksel, ss. 96-97.

bulundurarak kadınların kendi bedenleri üzerinde kontrolü ele geçirmesi gerekliliğine yoğunlaşmaktadırlar.

Kadına uygulanan baskının⁵⁰¹ sebeplerini ortaya koymaya yönelik radikal feminizme göre kadınların ezilmesi sistematik bir şekilde gerçekleşmektedir. Nitekim bütün iktidar ilişkileri dayanağını, kadın-erkek ilişkisinden alarak şekillenmektedir⁵⁰². Ayrıca ataerkilliğin görünür kılındığı kamusal alan-özel alan ayrımı kapsamında kadınların üreme yetisi hasebiyle aileye/eve hasrolunması söz konusudur⁵⁰³. Dolayısıyla hiyerarşik bir yapılanma örneği olan ailede kadın, ataerkil düzenin getirisi olarak egemen erkeğe göre ikincildir.

Radikal feminizmde kadınların kadim bağımlılığı sebebiyle erkekler üstün gücü elde edebilmişler ve ataerkil sistemde erkek merkezli yapılanmayla kadınları kontrol altına alabilmişlerdir. Biyolojik farklılığa dayanan eşitsizliğin kaynağı ataerkil yapı ve kurumlarda görülmektedir. Buradan hareketle kamusal alanın erkek egemen niteliğine karşı radikal feminizmde toplumun ataerkil yapılanmasının reddi söz konusudur⁵⁰⁴. Bir diğer ifadeyle ataerkilliğin düzeltilemeyecek kadar kadim bir olgu olması hasebiyle ortadan kaldırılması önerilmektedir⁵⁰⁵.

Rich'in görüşleri kapsamında ise patriarkal tahakkümden ötürü kadınların, doğurganlığı/anneliği bırakma eğilimi içinde oldukları söylenebilir. Zira biyolojik anneliğin ataerkil sistemde kadınları ikincilleştirmesine karşı biyolojik yeniden üretime dair kadınların kontrol sahibi olması, kadın sorununa dair bir çözüm olarak görülmektedir. Patriyarkal düzen saf dışı bırakıldığında ise kadınlar için biyolojik annelik, menfi bir durum olmaktan çıkmış olacaktır⁵⁰⁶. Bu noktada teknolojik yeniliklerin, biyolojik farklılaşmanın sebep olduğu üremedeki rol farklılıklarını gidermesiyle kadının erkek tarafından ezilmesi temelsiz kalacaktır⁵⁰⁷.

Kadın bedeni ve cinselliğin odak noktasına yerleştirildiği radikal feminizm kapsamında kadının ezilmesi evrensel bir olgu ve kadim bir ezilme şekli olarak ele alınmakla birlikte kadınların salt kadın olma sebebiyle (cinsiyet haricinde sınıf, ırk

⁵⁰¹ *Ti-Grace Atkinson*'a göre; sınıf sisteminin başlangıcında kadınların ezilmesi yer almakta olup ilk sömürülen sınıfı kadınlar oluşturmaktadır. Bkz. Denise Thompson, **Radical Feminism Today**, SAGE Publications, London, 2001, s. 134. Ayrıca bkz. Donovan, s. 283.

⁵⁰² Çakır, *Feminizm*, s. 448.

⁵⁰³ Yüksel, s. 100.

⁵⁰⁴ Yüksel, s. 94.

⁵⁰⁵ Notz, s. 19; Sevim, s. 78.

⁵⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, ss. 137-139.

⁵⁰⁷ Sevim, s. 85.

vb. farklılıklar göz önüne alınmaksızın) erkek tahakkümüne maruz kaldıkları belirtilmektedir⁵⁰⁸. Dolayısıyla kadının (erkekten) farklı olarak görülmesi, baskının etkenidir.

Kadınların farklılığı vurgulanırken kadınlar arasındaki farklılıklar yadsınmamakta ve fakat esasen ortak ihtiyaçlar ve baskılar ön plana çıkarılmaktadır. Bu bağlamda ikinci dalga feminizmin *kız kardeşlik* vurgusuyla aile içi şiddet gibi hususlarda bilinç yaratılarak kadının bedeni⁵⁰⁹ ve buna koşut olarak üreme yetisi, annelik, kürtaj, çocuk bakımı vb. konular *özel olanın politik* olması savunularak kamusal alana çekilmiştir⁵¹⁰. Kadınları, erkekler tarafından kontrol edilen bir dünyada baskı altına alınan kız kardeşler olarak ele alan radikal feministlerce benimsenen *özel olan siyasadır* mottosu, özel olanın siyasal ve ideolojik patriyarkal boyutlar taşıdığı anlamına da gelmektedir⁵¹¹. Bu bağlamda özel alana ait sorunların çözümünde siyasal mekanizmaların da göz önünde bulundurulması gerekliliği kadına ve aileye dair sorunlar bakımından da geçerliliğini korumaktadır. Dolayısıyla aile ve kadın (üreme) salt özel alana ait değil ve fakat siyasal bir mevzu niteliğiyle kamusal alana da sirayet etmektedir.

Kişisel olanın siyasal olarak değerli olması, kadınların siyasal alandaki taleplerini de şekillendirmeye başlamıştır. 20'nci yüzyılın ikinci yarısında *Beauvoir*'in öncülüğünde 300'den fazla kadının (o dönemde Fransa'da yasal olmayan) kürtaj oldukları itirafını ve kürtajın yasal zemine kavuşması talebini içeren bildiriye imzalayanlar *radikal feminist* olarak nitelendirilirler⁵¹².

⁵⁰⁸ Berktaş, Açılımlar, s. 9.

⁵⁰⁹ İnsan doğasına yönelik *determinist* bir yaklaşım içinde olan bazı radikal feministler, kadınların biyolojik üstünlüğe sahip oldukları ve annelik vasfı sebebiyle daha barışçı, doğaya daha saygılı oldukları düşüncesindedir. Fakat bu *özcü* yaklaşımın biyoloji temelinde kadın ile erkeğin eşitsizliğini değişmez kıldığını hatırlatmak gerekir. Hâlbuki kadının kimliği üzerinde etkisi bulunan unsurlardan *sadece birisi* olan biyoloji de etkileşim içinde olduğu çevresel koşullardan etkilenmektedir. Bu olgunun gözden kaçırılması sebebiyle bazı radikal feministler kadın bedenini, erkek bedeniyle özdeşleştirdikleri saldırganlık, rasyonellik vb. niteliklerin karşıtıyla tanımlamaktadır. Bu şekilde *biyolojik determinist* yaklaşım ise (kadını beden ve duygu ile nesne, erkeği ise akıl ve rasyonel düşünme yetisi ile özne olarak tanımlayan) geleneksel erkek egemen düşüncenin tersini benimsemek anlamına gelmektedir. Böylece tersi düşüncenin benimsenmesinin eril düşüncenin yeniden üretimine katkı sağladığı göz ardı edilmektedir. Berktaş, Açılımlar, s. 10.

⁵¹⁰ Berktaş, Açılımlar, s. 9; Arat, Feminizm, s. 75; Ramazanoğlu, s. 31.

⁵¹¹ Zekiye Demir, s. 69. Ramazanoğlu, s. 31. "...*Kişisel olan politiktir demek, toplumsal cinsiyetin bir iktidar bölüşümü olduğunun, cinsel açıdan nesnelleştirilen kadınların mahrem deneyimleri aracılığıyla fark edilebileceği ve değiştirilebileceği anlamına gelir...*". Bkz. MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 143.

⁵¹² Arat, Feminizm, s. 76.

Toplumsal cinsiyeti, toplumda meydana gelmiş en önemli bölünme şekli olarak gören radikal feministlerce, erkek egemenliğinin kökleri ailede görülmekte ve aileden türeyen erkek tahakkümünün sistematik, kurumsallaşmış bir şekli olarak patriarka üzerine yoğunlaşmaktadır. Diğer bir anlatımla patriarka, kadın üzerindeki tahakkümü nitelemekle birlikte aile hayatı içindeki egemenliğin kamusal alana yansımaları olarak görülmektedir⁵¹³.

Radikal feminizmde iktidar, negatif ve kısıtlayıcı nitelikte ele alınmaktadır⁵¹⁴. Toplumsal cinsiyet *hiyerarşisine* dayalı cinsel politikanın radikal feministlere göre değişmesi gerekir. Bu da toplumsal cinsiyetle egemenliği bağdaştıran anlayışın dönüşmesini gerektirir⁵¹⁵. Dolayısıyla patriyarkal düzen ve kadına yönelik belirleyici anlayış, bilinç yükseltme gruplarının etkisiyle yatay bir ilişki çerçevesinde örgütlenilerek kolektif bilinçlenmenin de katkısıyla kadın kültürünün gerçekleşmesiyle yok edilebilecektir. Nitekim *gender mainstreaming* (toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması) da bu kapsamda ele alınabilir⁵¹⁶. Ayrıca kadınsı değerlerin ön plana alındığı radikal feministlere göre toplumlarda yer alan görülmeyen evrensel kadın kültürü, kabul edilen ulusal erkek kültürü kapsamında kadınların erkeklerden farklılaşması kurtuluş adına gereklidir⁵¹⁷.

Kadınların ezilmişliğini üremeye, anneliğe bağlayan radikal feministler, kadınların bedenleri üzerindeki erkek hâkimiyetinin yok olması ve cinsel rol ayrımının sona ermesi için; doğum kontrol yöntemleri ve kürtajın yanı sıra kadın bedeninin araç olarak kullanılmadığı (tüpte dölleme, yapay plasentalar vb.) yeni üreme yöntemleri öne sürmüşlerdir⁵¹⁸. Üreme teknolojisindeki gelişmeler sayesinde kadını anne ve erkeği baba yapan biyolojik farklılığın anlam ve işlevini yitireceği düşünülmektedir⁵¹⁹.

Her ne kadar kız kardeşlik temelinde ortak bir paydada buluşma sağlanmış olsa da radikal feminizmin bu savının, kadınların deneyim ve ezilme şekillerindeki farklılıklar göz önünde bulundurularak eleştiriye konu edilme ihtimalini de unutmamak gerekir.

⁵¹³ Heywood, ss. 266-268, 279.

⁵¹⁴ Stone, s. 95.

⁵¹⁵ MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 61.

⁵¹⁶ Çakır, Feminizm, s. 455.

⁵¹⁷ Sevim, ss. 83-84.

⁵¹⁸ Yörük, s. 69.

⁵¹⁹ Sevim, s. 79.

6. Sosyalist Feminizm

Marksist feminizmin sınıflı toplum düzeni ve kapitalizm temelli yaklaşımının yanında ataerkilliği de kadınların ikincilleştirilmesinde/ezilmesinde etken görmesinden ötürü *sosyalist feminizm*⁵²⁰ çalışma kapsamında ayrı bir başlık⁵²¹ altında ele alınmaktadır.

Yeni-dalga marksist feminizm şeklinde de ifade bulan sosyalist feminizm, 1960'lı yılların sonlarında radikal feministlerin marksizme tepkilerinden ilham alınarak şekillenmiş bir kuramdır⁵²². Burada salt Marksizm ile radikal feminist teorinin bir araya getirilmesinden söz edilmemektedir⁵²³. Zira bir yandan sınıf bilincini benimsetmek için kadınları ezilen bir sınıf olarak görseler⁵²⁴ de diğer yandan radikal feminizmin evrensellik savına (kız kardeşlik) karşılık emperyalizm ve sömürgeciliğin etkisinin farkında olan sosyalist feministler, kadınları eşit şekilde etkileyen bir baskı şekline dair düşünceleri uygun bulmamaktadırlar⁵²⁵. Sosyalist feministler, radikal feminizm ile Marksist analizin sorunlarından kaçınarak sentezini geliştirmeye çalışmışlardır⁵²⁶.

Sosyalist feministler tarafından kapitalizm ve ataerkilliği ayrı birer olgu olarak ele alan *ikili-sistem kuramı* ile bir tek kavrammış gibi ele alan *birleşik-sistemler kuramı*; sınıflı toplum yapısının veya patriarkal düzenin kadının statüsünü açıklamadaki eksikliklerini tamamlamak üzere geliştirilmiştir. Kapitalizmi maddi bir yapı olarak ele alan ikili-sistem kuramı kendi içinde ataerkilliği maddi bir yapı olarak gören ve görmeyen şeklinde ikiye ayrılmaktadır. *Mitchell* (ki *Iris Young*'a göre kendisi ikili-sistem kuramcısı olarak görülmektedir); ailenin ekonomik, biyo-sosyal

⁵²⁰ Bkz. Giddens, s. 518; Arat, Feminizm, s. 71. Ancak *Donovan*, çağdaş Marksist feminizmin radikal feminizm tarafından değiştirilmesi hasebiyle sosyalist feminizm şeklinde ifade edilmesinin daha doğru olacağını savunur. *Donovan*, s. 134.

⁵²¹ Ayrı başlıklandırma yapılmadan ele alınan örnek bir eser için bkz. Ramazanoğlu, ss. 32-36.

⁵²² Marksist analizler kadınların erkekler tarafından ezilmesini açıklamada, radikal feministler de kadınların kendi içinde bölünmesini izah etmede yetersiz kalmıştır. Ramazanoğlu, s. 33. *Eisenstein*, Marksist sınıf analizini tez olarak, radikal feminist ataerkilliği antitez ve ikisinden geliştirilen sosyalist feminizmi de sentez olarak ifade etmektedir. *Eisenstein*, *Socialist Feminism*, s. 197.

⁵²³ *Eisenstein*, *Socialist Feminism*, s. 197.

⁵²⁴ Yörük, s. 68.

⁵²⁵ Ramazanoğlu, s. 34.

⁵²⁶ Jaggar, *Feminist*, s. 123. Sosyalist feministler, radikal feminizmin aksine ekonomik baskıyı, Marksist feministlerin aksine de cinsiyete dayalı baskıyı ikincil olarak görmeyi reddetmektedirler. Maggie Humm, *The Dictionary of Feminist Theory*, 2'nci Baskı, Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, Hertfordshire, 1995, (Dictionary), s. 270.

ve ideolojik bir birim olduğu, buna koşut olarak sosyalizmde üretim tarzlarında değişiklik olsa dahi ailenin diğer yönlerinde değişiklik yaşanmayacağı için kadının durumunda ciddi bir değişiklik yaşanmayacağı görüşündedir⁵²⁷. Diğer kategoride *Heidi Hartmann* ise ataerkilliği “...maddi bir temeli olan ve erkeklerin kadınlara egemen olmalarını sağlayan erkekler arası hiyerarşik ilişkiler ve erkek erkeğe dayanışmayı içeren bir toplumsal ilişkiler dizisi olarak...” ele almakta, bu maddi temelin kadının işgücünü denetleme üzerinde kurulduğunu, bu denetimin ekonomik ve cinsellik ile yeniden üretim bakımından kadınların kısıtlanması şeklinde gerçekleştiğini (kadının çocuk doğurması, büyütmesi), kapitalist düzende kadını ikincil kılan ataerkilliğin var olduğunu belirtmektedir⁵²⁸. Ataerkil unsurların kapitalizmin ürünü olarak görüldüğü birleşik sistemler kuramında ise Marksizm’deki sınıf analizi yerine *Young*, toplumsal üretimde yer alan kişileri ön plana çıkaran *toplumsal cinsiyet temelli iş bölümü* analizinin konulmasını önererek kadınların ikincilliğinin, düşük ücretle çalıştırılmasının, emir alan konumunda yer almasının sebeplerinin izah edilebileceğini belirtmektedir⁵²⁹. Birleşik kuramın bir diğer ismi *Alison Jaggar* ise *yabancılaşma* kavramına odaklanarak yabancılaşmaya getirdiği yeni yorum sayesinde annelik, cinsellik ve entelektüel alanlarda ortaya çıkan yabancılaşmanın kadın sorununun merkezinde yer aldığını ve nasıl ki işçilerin yabancılaşması emeklerine dair ise kadınların yabancılaşmasının da bedenlerine yönelik olduğunu belirtmektedir. Kadınların kendi bedenleri üzerinde denetimden yoksun olduklarına dikkat çeken *Jaggar*, cinsellik gibi anneliği de yabancılaştırıcı bir unsur olarak ele alır. Zira kadının doğurmak istediği çocuk sayısı, doğumun zamanı vb. hususlar kadını kendi doğurganlığının ürününe yabancılaştırabilmektedir. Aynı şekilde kürtajın yasak olması, zorla kürtaj da kadının kendi bedeni üzerinde denetimi olmadığına kanıttır. Çözüm ise bu durumu farkına varmakta ve söz konusu yabancılaşmayı toplumsal kurumlardan, kültürel yapılardan arındırmaktadır⁵³⁰. Dolayısıyla sosyalist feminizm ışığında Marksizm’in yabancılaşma kuramının kadınlar üzerinde çözümlemeye çalışıldığı söylenebilir.

⁵²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, ss. 273-274.

⁵²⁸ Heidi Hartmann, “Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği”, **Kadının Görünmeyen Emegi**, Haz. Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura Demiryontan, 3’üncü Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, ss. 179-180.

⁵²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, ss. 284-285.

⁵³⁰ Jaggar, *Feminist*, s. 315; Putnam Tong, ss. 288-292.

Kökeninde Marksist çözümlemelerin yer aldığı sosyalist feminizmde, radikal feminizmin etkisiyle benimsenen patriarka (ataerkillik) kavramı yeniden yorumlanmaktadır⁵³¹. Sosyalist feministlere göre patriarka, toplumsal ve ekonomik etkenler kapsamında çözümlenebilir⁵³².

Kapitalizm ile ataerkilliğin birbirinden beslendiğini, birbirini pekiştirdiğini öne süren sosyalist feministler, kadının konumunu ele alırken *sınıflı* toplum yapısı ile hiyerarşik *cinsiyet* yapılanması olgusunu bir araya getirmektedirler⁵³³. Kadınların kurtuluşu için *ataerkillik* ve *kapitalizmin* her ikisine karşı savaşılmaması gerekmektedir⁵³⁴. Zira sınıflı toplum düzeninde özel mülkiyet ve güç ilişkilerinin varlığı kadınların erkeklerle eşitliğinin sağlanmasını güçleştirmektedir. Nitekim kadınların özel alana hasredilmesi ve piyasa şartlarında değersiz kılınması, ikincilliklerini perçinlemektedir⁵³⁵. Bu noktada kadının ev içi emeğinin (ev işi, çocuk bakımı vb.) parasal karşılığının olmamasına da vurgu yapmak gerekir.

Ataerki kapitalizm veya *kapitalist ataerki* tarafından kadının ikincil konumunun belirlendiği savını haiz sosyalist feminist kuramda kadın, işyerinde yoğun emek sarf eden erkeklerin aksine, hem (üretici olarak görülmeyen ve ücretsiz) ev içi alanda hem de (gerektiğinde yedek işgücü olarak) işyerinde emek harcamaktadır. Buna göre kadının emeğinden hem erkek hem de sermaye faydalanmaktadır⁵³⁶.

Sosyalist feministler kadınların üreme işlerine hasrolunduğu müddetçe gerek ulusal gerekse uluslararası ekonomi alanında ötekileştirilmeye, önem derecesi bakımından düşük görülmeye devam edileceklerini belirtmektedirler. Nitekim *Lynne Segal*'in öne sürdüğü üzere, kadınların düşük değerli görülen üreme işi ile özel alanın sürdürülmesi, erkeklerin, devletin ve kapitalizmin yararınadır⁵³⁷.

Her ne kadar cinsiyet ve sınıf başlangıç noktaları olsa da sosyalist feministler esasen toplumun sınıflı yapısından ziyade cinsiyete dayalı bir şekilde bölünmesini

⁵³¹ Vogel, Kadın, s. 41; Kayhan, ss. 40, 42.

⁵³² Heywood, s. 276.

⁵³³ Eisenstein, Socialist Feminism, s. 196; Naiman, s. 24.

⁵³⁴ Naiman, s. 24.

⁵³⁵ Murat Yüksel, **Feminist Hukuk Kuramı ve Feminist Düşünce Teorileri**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 70.

⁵³⁶ Çakır, Feminizm, s. 463; Fatime Güneş, "Feminist Kuramda Ataerki Tartışmaları Üzerine Eleştirel Bir İnceleme", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2017, s. 247.

⁵³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Anne Sisson Runyan ve V. Spike Peterson, "The Radical Future of Realism: Feminist Subversions of IR Theory", **Alternatives: Global, Local, Political**, Cilt: 16, Sayı: 1, 1991, s. 78.

ana sorun olarak ön plana çıkarmaktadırlar⁵³⁸. Cinsiyete dayalı işbölümü yoluyla görünüm kazanan kapitalizm ve ataerkillik arasındaki ilişkinin bir araya getirilmesi söz konusudur⁵³⁹. Buna göre kadınların kurtuluşu için kapitalizmle birlikte ataerkil düzeni de yok etme hedefinde olan sosyalist feministler⁵⁴⁰; ailenin yeniden yapılandırılmasına, *aile içi köleliğin* sona erdirilmesine ve çocukların yetiştirilmesi için ortaklaşa çözümlerin bulunmasına yoğunlaşmışlardır⁵⁴¹.

Cinsellik ve aile kurumu, kadınların baskıyı en yoğun hissettikleri alanlar olmaları hasebiyle sosyalist feministlerin odağındadır. Kadının kendi cinselliğine, çocuk doğurup doğuramayacağına, ne zaman doğuracağına, cinsel eşin ve ilişki biçiminin seçimine dair kararları kendisinin alabilmesi vurgulanmaktadır⁵⁴². Bu bağlamda özel olanı politikleştiren sosyalist feminizm için kürtaj, doğum kontrolü, ev işleri de kişisel değil politik birer sorundur⁵⁴³. Ayrıca radikal feministlerin kuramsal yaklaşımına yakınlık duyularak kadınların tecrübelerinin aktarılmasıyla kadına dair baskının politik genellemeleri bakımından bağ kurulmak istenmektedir⁵⁴⁴.

Costa'nın vurguladığı üzere kapitalizmde işçi sınıfının dayanağı olarak görülen ailede kadın, ücretli köle olan erkeğin kölesi olarak erkeğin köleliğini sürdürebilmesine hizmet etmektedir⁵⁴⁵. Bir diğer anlatımla erkek hem sosyalist feminizm kapsamında kapitalizmin ilk olarak görüldüğü ailede hem de çalışma alanında kadından üstündür ve kadın erkeğin amaçları için maddeleştirilmiştir. Üretim ilişkilerinin yeniden üretim ilişkisine göre baskın olarak addedilmesi, kadının ekonomik bakımdan erkeğe kıyasla dezavantajlı/ ikinci sınıf bir ekonomik konumda

⁵³⁸ Naiman, ss. 24-25.

⁵³⁹ Eisenstein, *Socialist Feminism*, s. 197.

⁵⁴⁰ Barbara Ryan, **Feminism and the Women's Movement: Dynamics of Change in Social Movement, Ideology and Activism**, Routledge, New York, 1992, s. 48; Roberta G. Sands ve Kathleen Nuccio, "Postmodern Feminist Theory and Social Work", **Social Work**, Cilt: 37, Sayı: 6, 1992, s. 490.

⁵⁴¹ Giddens, s. 518.

⁵⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Sheila Rowbotham, **Kadın Bilinci Erkek Dünyası**, Çev. Şükrü Alpagut, Payel Yayınları, İstanbul, 1987, (Kadın Bilinci), ss. 95, 184, 186, 192.

⁵⁴³ Gülnur Savran, "Sosyalist-Feminizm Olanaklı mı?", **Feminizm Kitabı: Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Haz. Hülya Osmanoglu, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, (Sosyalist-Feminizm), s. 216.

⁵⁴⁴ Naiman, s. 27.

⁵⁴⁵ Lise Vogel, **Marksist Teoride Kadın**, 2'nci Baskı, Çev. Mine Öngören, Pencere Yayınları, İstanbul, 2003, (Kadın), ss. 33-34.

yer almasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla ekonomik etmenlerin etkisiyle şekillenen kamusal alan-özel alan, erkek hâkimiyetindedir⁵⁴⁶.

Özel olanın siyasal olduğu, radikal feministler gibi sosyalist feministler için de önemlidir. Nitekim özel alan-kamusal alan ayrımı kapsamında kadının tabiiyet ilişkisinin meşrulaştırıldığı (mevcut haliyle) aile, kadının ikincilliğinin yeniden üretilmesine yol açtığı için radikal feministler gibi sosyalist feministler tarafından da (liberal feministlerin aksine) kabul görmemektedir. Bununla beraber sosyalist feministler özel olanı siyasal addetse de bu durum işbölümü ve kapitalist üretim ilişkilerinin girift niteliğinden ötürü kadın üzerindeki erkek tahakkümünü sona erdirmemektedir⁵⁴⁷.

Sosyalist feminizm kapsamında kapitalizmin özel alan ile kamusal alanı şekillendirmesine koşut bir şekilde kadınlar -biyolojik üretim, çocuk bakımı ve ücrete tabi tutulmayan tüm ev işlerinin ait olduğu- yeniden üretim alanı olarak belirtilen özel alanla özdeşleş(tiril)erek sanayi, ticaret ve devlet işlerinin gerçekleştiği üretim alanının -yani kamusal alanın- dışında konumlan(dırıl)maktadır⁵⁴⁸. Böylelikle üretim erkeğe, üreme (biyolojik yeniden üretim) ise kadına özgülenmiş olmaktadır.

7. Postmodern Feminizm

Tıpkı liberal feminizmin liberalizminden türemesi gibi postmodern feminizm (postfeminizm) de postmodernizmden türemektedir⁵⁴⁹. Bu bağlamda postmodernizmin esaslarının postmodern feminizmi etkisi altında bulundurduğunu söylemek mümkündür.

1980'lerden itibaren yükselişe geçen *postmodernizm*, esas unsur olarak rölativizm (görecelilik) üzerinde durmaktadır. Aydınlanma düşüncesi, pozitivizm, rasyonalizm ile birlikte bunların getirisi olan modernizmin reddi hususunda

⁵⁴⁶ Yüksel, s. 71.

⁵⁴⁷ Barrett, ss. 63-64. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yüksel, s. 73.

⁵⁴⁸ Gülnur Savran, "Feminizmler", **Feminizm Kitabı: Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Haz. Hülya Osmanoğlu, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, (Feminizmler), s. 197; Altan Yörük, "Feminizm/ler", **Sosyoloji Notları**, Sayı: 7, 2009, s. 68.

⁵⁴⁹ Deniz Altınbaş, "Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm", **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 9, Yıl: 2006, s. 42.

yoğunlaşan postmodernizm, eleştirel bir düşünce akımı olarak gayesinden ziyade daha çok karşı olduğu konular bakımından netlik kazanmaktadır⁵⁵⁰.

Bu noktada modernizm ile bağlantılı olan feminizmin postmodernizm ile paralelliği konusu ön plana çıkmaktadır. Nitekim aydınlanma, modernite ile ilişkili feminizmin, bunları reddeden/eleştiren postmodernizmle bir araya gelme hususunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Her ne kadar feminizm ile postmodernizmi bağdaştırmak kolay olmasa da gerek feminizmin gerek postmodernizmin eleştirel yaklaşımı haiz olması bakımından ortak oldukları görülmektedir. Postmodernizm aydınlanma düşüncesini reddederken feminizm de buna benzer bir yaklaşımla aydınlanmanın hiyerarşik yapılanmasını ve eril niteliğini reddetmektedir. Bu bakımdan feminizm ile postmodernizmin aydınlanma düşüncesine ilişkin benzer bir bakış açısı geliştirdikleri söylenebilir⁵⁵¹. Diğer taraftan feminizmin kadını önceleyen yaklaşımını, postmodernizmin cinsiyetçiliği reddetmesiyle bağdaştırması pek kolay görünmemektedir. Bu noktada postmodern feministlerin cinsiyetçiliği, kadın-erkek cinsiyet ayrımını reddettikleri söylenebilir. Nitekim postmodern feminizm, kadınların lehine bir eşitlik teorisini benimsememekte ve fakat kadınların farklı durumlarının göz önüne alınması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu bakımdan evrensel kategorik bir kadın algısı yerine yerellik, kültür gibi kavramların odağında çoğulcu bir yaklaşım benimseyerek kadınların farklılıkları ön plana çıkarılmaktadır. Bir diğer anlatımla plüralist bir yaklaşımla postmodern feminizm kapsamında batılı kadın, zenci kadın, üçüncü dünya kadınından bahsedilebilir⁵⁵². Dolayısıyla feminizm ideolojisine postmodernizmin, kadınların farklılığının gün yüzüne çıkarılması ve mezkûr farklılığın feminist teori kapsamında kuramsallaştırılması noktalarında katkısı söz konusudur⁵⁵³. Ayrıca postmodernizm ve feminizm, “öz” kavramına, insanlar ve şeyler için tanımlayıcı bir merkez oluşturma iddiası sebebiyle karşıttır⁵⁵⁴.

Soyut evrensel bir kadın kategorisinden söz etmenin mümkün olmamasına koşut bir şekilde çoğulcu bir kuram olarak postmodern feminizm kapsamında

⁵⁵⁰ Güriz, ss. 87-88; Arat, Feminist, s. 58.

⁵⁵¹ Seyla Benhabib, “Feminizm ve Postmodernizm: Husursuz Bir İttifak”, **Çatışan Feminizmler: Felsefi Fikir Alışverişi**, 3’üncü Basım, Çev. Feride Evren Sezer, Metis Yayınları, İstanbul, 2017, (Feminizm), s. 26; Güriz, s. 76.

⁵⁵² Arat, Feminist, s. 58; Güriz, ss. 76-77; Altınbaş, s. 42. Ayrıca bkz. Barnett, s. 197.

⁵⁵³ Ayrıca bkz. Fraser ve Nicholson, ss. 476-477.

⁵⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Daryl McGowan Tress, “Comment on Flax's ‘Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory’ ”, **Signs**, Cilt: 14, Sayı: 1, 1988, s. 197.

pragmatizm benimsenmekte ve pragmatik çözümler hedeflenmektedir. Zira farklı kadın tiplerinin ele alınması beraberinde onların farklı sorunlarına da eğilmeyi gerektirmektedir. Bu doğrultuda çoğulcu bir kuram olması sebebiyle de tek bir kadın kategorisinin benimsenmediğini belirtmek gerekir⁵⁵⁵. Sınıf, ırk, yaş gibi farklılıklar kadınları evrensel tek bir biçime indirgemekten uzaklaştırmaktadır. Bu husus şüphesiz üreme konusuna da yansımaktadır. Bahsi geçen farklılıklar kadınların üreme hakkındaki fikirlerini de birbirinden ayırıştırabilmektedir. Bu kapsamda üreme mevzusunun da kadınların ortak bir problemi olsa bile çoğulculuk açısından farklılıklar ortaya çıkardığı söylenebilir.

Eşitsizlik kuramından *farklılık* kuramına yönelen postmodern görüş, kadın kavramının genelliğinin yol açtığı kadınların deneyimlerinin çeşitliliğini yansıtmama riskini bertaraf etmek üzere *yapısökümüne* (yapıbozum, *deconstruction*) kadın kavramını da uğratmak ister⁵⁵⁶. Postmodernizm farklılıkları vurgularken ikincil, diğeri veya öteki şeklinde bir dışla(n)mayı reddetmektedir. Zira modernizmin barındırdığı hiyerarşik düalist yaklaşım bir dışlama mekanizması oluşturmaktadır. Erkeği yüceltip kadını ikincilleştiren değer yargılarına dayalı bir anlayışı değiştirme çabasını haiz postmodern feministlerce kadın odaklı bir bilimsel yaklaşım geliştirme çabası da söz konusudur⁵⁵⁷. Toplumsal cinsiyet kalıplarının mündemiç olduğu dil yapısökümüne uğratarak, kadın kavramı tek bir kategoriyle belirlenmekten kurtarılacak ve böylelikle kadın kavramının toplumsal inşasında yaratılan algıya çoğulcu nitelik kazandırılmak istenmektedir.

Toplumsal cinsiyete dayalı kadın algısında üremeye dair mevzular, kürtaj hakları tüm kadınları erkekler karşısında etkilese de ırk ve sınıf temelli kategorik ayrımlar içerisinde yer alan kadınları özellikle ve farklı derece ve şekillerde etkilediği için kadınlara yönelik özgü belirleme/düzenleme yapmak gerekmektedir⁵⁵⁸.

Postyapısalcılıktan esinlenen postmodern feministler, lisan aracılığıyla yeniden üretilen ataerkilliği de reddetmektedir. Bu doğrultuda dilde erkeklere

⁵⁵⁵ Güriz, ss. 77-78; Arat, Feminist, s. 58; Nancy Fraser ve Linda Nicholson, “Felsefesiz Toplumsal Eleştiri: Feminizm ve Postmodernizm Arasında Bir Karşılaştırma”, (Çev. Mehmet Küçük), **Modernite versus Postmodernite**, 2’nci Baskı, Der. Mehmet Küçük, Say Yayınları, İstanbul, 2018, s. 500.

⁵⁵⁶ Bertay, Açılımlar, s. 15.

⁵⁵⁷ Çaha, Sivil Kadın, s. 63.

⁵⁵⁸ Barnett, s. 197.

(yönetici, bağımsız, rasyonel vb.) ve kadınlara (yönetilen, bağımlı, duygusal vb.) farklı sıfatlar verilmesinin kategorize edilmeye yol açarak ayrıma sebep olduğuna dikkat çekilmektedir⁵⁵⁹. Ayrıca eleştirel yaklaşımıyla somut durumlar için pragmatist çözümlere odaklanan postmodern feminizmde ataerkilliğe evrensel bir ön kabul şeklinde dayatılmaya çalışılması sebebiyle de karşı çıkılmaktadır⁵⁶⁰.

Postmodern feminizm *Derrida*, *Lacon*⁵⁶¹ ve *de Beauvoire*'in görüşlerinde kendine zemin bulmaktadır. Kadını *diğeri* şeklinde ele alan *de Beauvoire*'den yola çıkılarak diğeri olma durumunun kadın için baskıdan ziyade çeşitlilik, farklılık ve çoğulculuğa kapı açtığı üzerinde durulmaktadır. Bir diğeri ifadeyle kadının bahsi geçen diğeri olarak varolma şekli *yapıbozumculuk* (*antiözcülük*) kapsamında olumlanmaktadır⁵⁶².

Lacon'a göre “Ben”, kendisini “Diğeri” ile anlamakta veya anlamlandırmaktadır. Diğerinin varlığı karşısında Ben olabilmektedir. Çocukluktan itibaren yaşanan değişim sürecinde toplumun cinsiyet rollerinin yeniden üretildiği *sembolik düzen* kapsamında kız çocukların Babanın hukukunu özümsemeyip onlara empoze edilmesi söz konusudur. Kadının sembolik düzende baskılanmasına karşılık ataerkil nitelikteki *sembolik düzene* karşı eleştirel bir yaklaşım izlenmektedir. *Derrida* tarafından ise fikirlerin karşıtlık algısından sıyrılması gerektiği ve böylelikle özgürlüğün sağlanabileceği belirtilmektedir⁵⁶³. “Diğeri” (kadın) anlamını “Ben” (erkek) ile bulmaktadır. Ataerkil düzende bu husus erkeği odak noktası yaparak kadının bağımlı olmasını sağlamaktadır. İki unsurun olması ise aralarında hiyerarşik bir ilişkiyi/belirlemeyi de doğurmaktadır. Dolayısıyla erkek merkezcilikten ayrılarak karşıtlıklardan sıyrılan bir dil, feminizm için önem arz etmektedir. Kadın, erkeğe göre eksik(lik) olarak değil farklı(lık) olarak görülmelidir.

⁵⁵⁹ Putnam Tong, ss. 339-340; Zekiye Demir, s. 108.

⁵⁶⁰ Güriz, s. 80.

⁵⁶¹ *Jacques Lacon*, *sembolik düzen* adını verdiği toplumun bütünleşmiş yapısının (işaret, ritüel, rol vb.) özümsemesiyle kişilerin toplumsal rollere uygun davrandığını ve böylelikle toplumun yeniden üretildiğini belirtir. Putnam Tong, s. 341.

⁵⁶² Putnam Tong, ss. 338-340.

⁵⁶³ Putnam Tong, ss. 342-344.

Diğer feminist teorilerin kadınların kendi aralarındaki (ırksal, sınıfsal vb.) farklılıkları yadsımasına karşı eleştirel bir bakış açısı getiren postmodern feminizm, net bir çözüm önerisi sunmama noktasında eleştiri almıştır⁵⁶⁴.

Bütün kadınları tek bir kategori içerisinde ele almak, kadınlar arasındaki eşitsizlikleri yok saymak anlamına gelme riskini taşımaktadır. Belirlenen sorunlar da çözümler de evrensellik nitelemesiyle belirlenemeyecek şekilde ayrıştığı/farklılaştığı için postmodern feministler, her kadın için geçerli olacak (!) olanın aldatmacasından uzaklaşmaktadırlar.

8. Ekofeminizm

Kadın ve çevre sorunu güncelliğini korumakta; ekolojik tahribat, doğa ile tabii bağ sahibi kadınları menfi yönde etkilemekte; artan farkındalıkla beraber çevrenin bilinçsizce tahribatına dair yeni çözüm önerileri üretilmektedir. Bu bağlamda kadın ve doğa arasındaki bağ ile birlikte doğanın ataerkil bir yapılanma tarafından tahribatını ele alan *ekofeminizm*; çevrenin bilinçsizce tahribatını feminist bir bakış açısı ile gidermek üzere yeni bir yaklaşım sunmaktadır⁵⁶⁵.

Kadınlar, salt kendi yaşamlarını öncelemenin ötesinde doğanın da korunması gayesiyle 1970'li yılların sonlarına doğru öne çıkan *ekofeminist* kuramı benimsemeye başlamışlardır⁵⁶⁶. İlk olarak 1974 yılında *Françoise d'Eaubonne*'nin yayımladığı *Le Feminisme ou la Mort* (*Feminizm veya Ölüm*) isimli çalışmada yer aldığı belirtilen *ekofeminizm* (*ecofeminism*), özdeşleştirilen kadına ve doğaya karşı erkeğin davranışlarına bir reaksiyon olarak gelişmiştir⁵⁶⁷. Her ne kadar *Rosemary Radford Ruether* (*New Women/ New Earth*, 1975), *Susan Griffin* (*Woman and Nature*, 1978) ve *Carolyn Merchant* (*Death of Nature*, 1980) gibi isimler ekofeminizmin önemli yazarları olsalar da 1970'lerde ekofeminizme dair tutarlı net

⁵⁶⁴ Altınbaş, s. 42. 1990'lı yıllardan itibaren postmodern feministlerin varsayımlarındaki keskinlik yumuşamaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yüksel, s. 119.

⁵⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nazmiye Güveyi, "Kadın-Erkek-Doğa İlişkisinde Feminist Yaklaşımın Anlam ve Önemi: Ekofeminizm Üzerine Genel Bir İnceleme", **Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 171-172, 2018, (Ekofeminizm), ss. 173-175.

⁵⁶⁶ Arat, *Feminizm*, s. 81.

⁵⁶⁷ Donovan, s. 396; Luc Ferry, **Ekolojik Yeni Düzen: Ağaç, Hayvan ve İnsan**, Çev. Turhan Ilgaz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 161-162; Putnam Tong, s. 424.

bir teorinden bahsedilmenin mümkün olmadığına işaret edilmektedir⁵⁶⁸. Ekofeminizmin gelişimine 1976'da ise ABD'de *Toplumsal Ekoloji Enstitüsü*'nde (Institute for Social Ecology) Ynestra King tarafından katkı sağlanmıştır. 1980'lerde “Yeryüzünde Yaşam ve Kadın: 1980'lerde Ekofeminizm” konulu konferans ekofeminizmin bir hareket olarak gelişimini tetiklemiştir. Yine 1980'deki *Kadınların Pentagon Eylemi*'nde ise ekofeminizm, nükleer savaşa ve silahlara karşı protesto hareketi bağlamında desteklenmiştir⁵⁶⁹. Akabinde ise ekofeminizm kavramı ekolojik felaketlerin yinelenmesi hasebiyle güncelliğini ve önemini sürdürmeye devam etmiştir⁵⁷⁰.

*Ekoloji*⁵⁷¹ ile *feminizm* arasındaki etkileşimden türeyen *ekofeminizm*, kadın ile doğayı birbirini tamamlayan bütünün iki parçası olarak görmekte ve kadın ile doğa üzerinde erkek egemen sömürüyü çevrenin tahribatı için esas sebep olarak ele almaktadır⁵⁷². Bir diğer anlatımla ekofeminizm, *erkekmerkezciliği* (androcentrism) çevrenin tahribatındaki başlıca sorun olarak görmektedir⁵⁷³.

Akıl ve beden dilemmasını destek noktası olarak ele alan düalist yaklaşım bağlamında erkek, akılla ilişkilendirilmekte ve fakat kadın, doğa ile özdeş tutularak ikincilleştirilmektedir⁵⁷⁴. Bir diğer anlatımla (doğa ile bağı haiz kadının aksine) kültür tarafından şekillendirilen bir yapıyı haiz erkek, doğayı ele geçirilmesi gereken bir meta olarak görmektedir⁵⁷⁵. Dolayısıyla kadın ile doğa ataerkil düşünce tarafından tali addedilerek ötekileştirmekle birlikte edilgen bir konuma da getirilmekte ve kadın ile doğaya tahakkümünden ötürü *ataerkillik*, çevre sorunları için çözülmesi gereken bir problem teşkil etmektedir.

Çevrenin tahribatını feminist bir bakışla ele alan ekofeminizmde doğa, insanların değil erkeklerin tahakkümüne konu olmaktadır. Nitekim toplumsal

⁵⁶⁸ Donovan, s. 399.

⁵⁶⁹ Bkz. Merchant, s. 194.

⁵⁷⁰ Maria Mies ve Vandana Shiva, **Ecofeminism**, Zedbooks, London, 2014, s. 13.

⁵⁷¹ *Ekoloji*, Heywood'un belirttiği üzere; “... bitkilerle hayvanların varlıklarını canlı ve canlı olmayan unsurların birleşiminden oluşan, kendi kendini düzenleyen doğal sistemlerle -ekosistemlerle- sürdürdüklerinin giderek artan bir biçimde fark edilmesiyle ortaya çıkan ayrı bir biyoloji kolu...” anlamına gelmektedir. Heywood, s. 292.

⁵⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Güveyi, ss. 174-175.

⁵⁷³ Rik Scarce, **Eco-Warriors: Understanding Radical Environmental Movement**, Routledge, New York, 2016, s. 39; Putnam Tong, s. 424.

⁵⁷⁴ Fatmagül Berktaş, “Ekofeminizm ya da Yüreğin İyimserliği”, **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 1996, (Ekofeminizm), s. 73.

⁵⁷⁵ Heywood, ss. 312-313.

cinsiyete dayalı işbölümü de ataerkil niteliği hasebiyle (çevreye) duyarsızlaşan erkeğin kadın ile doğa üzerinde hiyerarşik bir üstünlük kurmasına yol açmaktadır. Diğer taraftan biyolojik (doğurganlık, emzirme) temelli doğa ile özdeş görülen kadın, annelik sıfatı ile yaşam kaynağı olma, üretkenlik gibi özellikleri dolayısıyla doğa ile sıkı bir bağ sahibi olup doğanın tahribatından derin huzursuzluk duymaktadır⁵⁷⁶. Bu noktada ataerkillik ile çevrenin tahakkümünü ilişkilendiren ekofeminizm, ekosistem için kadınların savaşımına dikkat çekmektedir⁵⁷⁷.

Ayrıca bu noktada kadın ile birlikte çevrenin korunması mevzusuna yer veren uluslararası çalışmaların, gelişmelerin mevcut olduğunu da hatırlatmak gerekir⁵⁷⁸.

Çevrenin korunmasına yönelik farkındalığın artması, feminizm ideolojisi kapsamında *ekofeminizm* adıyla kendisini şekillendirmiştir. Bu kapsamda esas gaye çevrenin korunması olmakla beraber çeşitli pek çok faaliyetin de kadınlar tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Nitekim Batı’da sanayileşme kaynaklı sorunlara karşı bir çaba söz konusu iken; üçüncü dünya ülkelerinde gıda, su ve yakacak için savaşım ön plandadır⁵⁷⁹. İngiltere’de *Greenham Common* füze üssünde nükleer faaliyetlerin sonlandırılması için barış kadın kampı, Kanada’da *Clayoquot Sound Barış Kampı*, Wangari Muta Maathai’nin öncülüğünde Kenya’daki *Yeşil Kuşak Hareketi* (*The Green Belt Movement*), savaş karşıtı *Kod Pembe* örgütlenmesi, Hindistan’da *Chipko* (treehugging) hareketi örnek olarak gösterilebilir⁵⁸⁰.

Kadının üretme, doğurma, besleme ve büyütme bakımından doğa ile etkileşimini *Tabiat Ana* mottosunda bulmak mümkündür. Bu bakışla doğanın tahribatı, kadını/kadının sağlığını ve buna koşut olarak kadının üreme yetisini

⁵⁷⁶ Heywood, ss. 310-312.

⁵⁷⁷ Arat, *Feminizm*, s. 81.

⁵⁷⁸ *Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu* (*Beijing Declaration and Platform for Action*, 1995) kapsamında çevrenin korunması için toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin giderilmesine; *Binyıl Kalkınma Hedefleri* (*The Millennium Development Goals*, 2000)’nin yer aldığı *BM Milenyum Deklarasyonu* (*United Nations Millennium Declaration*) kapsamında ele alınan 8 hedeften birisi olarak toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesi ve kadınların güçlendirilmesi ile çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasına yer verilmiştir. *Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi* (*The World Summit on Sustainable Development*, 2002) Raporu kapsamında ise cinsiyet eşitliğine dayanan toplumun, sürdürülebilir kalkınma için temel bir nitelik taşıdığına değinilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güveyi, *Ekofeminizm*, s. 176, dn. 4-6.

⁵⁷⁹ Günseli Tamkoç, “Ekofeminizmin Amaçları”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 1996, s. 79. Ayrıca bkz. Ramazanoğlu, s. 127.

⁵⁸⁰ Bkz. Donovan, s. 396; Arat, *Feminizm*, s. 81; Güveyi, s. 178.

olumsuz etkilemektedir⁵⁸¹. Dolayısıyla çevrenin tahribatının kadının üreme yetisini önceleyen bir perspektifle ele alınması hususu ön plana çıkmaktadır. Bir diğer açıdan ise kadının kendi bedeni üzerindeki hâkimiyeti, özgürleşmesini sağlamakla birlikte çevresel sorunlara yönelmesini de kolaylaştırmaktadır.

Ekofeministlerce doğurganlık yetisi bakımından doğa ile özdeş kılınmasına binaen kadın⁵⁸² annelik özelliği ile donatılmaktadır⁵⁸³. Kadının doğaya erkekten ziyade daha yakın olması düşüncesine dayanarak çevreye dair sorunları feminist bir bakışla gidermek üzere ekofeminizm kapsamında kadının öncü bir role sahip olması gerekliliği belirtilmektedir. Bu bağlamda kadının üreme yetisini kendisi için bir potansiyel (güç) olarak görmesi iktiza etmektedir.

Kadın nerdeyse tüm kültür ve toplumlarda gerek biyolojik gerek sosyal gerekse de ruhsal bakımdan doğaya erkekten ziyade daha yakın addedilmiştir. Kapitalist sistemin doğayı sömürmesi, nükleer girişimlerin, kimyasal atıkların, gıdalara verilen/atılan ilaçların hava ve su ile temas yoluyla bulaşarak düşüklere sebep olması kadınların mücadele konusudur⁵⁸⁴. Doğurganlık, kadın ve çevre birlikte sacayağını oluşturmaktadır.

Ekofeminist kadınlar, üretim ile yeniden üretim (üreme) ilişkisi dâhilinde, yeniden üretimi menfî yönde etkileyen üretim temelli sorunlara karşı savaşım içindedirler. Çevreyi tahrip eden problemleri kendilerine ve çocuklara yönelik saldırı olarak görüp durdurmak için uğraş vermektedirler⁵⁸⁵.

Ekofeminizm de kendi içinde (liberal ekofeminizm, kültürel ekofeminizm, sosyal ekofeminizm, sosyalist ekofeminizm gibi) farklı türlere ayrılmıştır⁵⁸⁶. Bununla beraber her toplumda farklı hususlarda kendisine yer bulsa da küresel düzeyde gelişme gösteren (ve göstermeye devam eden) ekofeminizm, bütüncül bir nitelikle doğanın kadın bakış açısı ile tahribatını gidermeye odaklanmaktadır. Bu sebeple

⁵⁸¹ Süheyla Suzan Gökarp Alica, “Kadın ve Çevre”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, 2017, Özel Sayı, Yıl: 30, s. 152.

⁵⁸² Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü kapsamında kadın, çevre ile ilişkilendirilen düşük statülü ve yeniden üretim sürecine yönelik işlerde çalışmaktadır. Doğa ile iç içe olan kadın, doğuran ve aynı zamanda doğurduğunu da kollayan olması bakımından doğa ile özdeş tutulmaktadır. Bkz. Maria Mies, **Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour**, Zed Books, London, 2014, (Women), s. 45.

⁵⁸³ Notz, s. 23.

⁵⁸⁴ Tamkoç, s. 81.

⁵⁸⁵ Merchant, s. 193

⁵⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Güveyi, s. 188 vd.

kadın odaklı feminizme çevre meselesinin eklemlenmesiyle meydana gelen ekofeminizmin taşıdığı önemi ve güncelliğini korumakta olduğu kanaatindeyiz.

9. Varoluşçu Feminizm

Varoluşçuluk her ne kadar feministlerin ilgi alanı dâhilinde tercih edilen bir mevzu olmasa da kadınların ikincilliğini mercek altına alan *Simone de Beauvoir* bunun bir istisnasıdır. Postmodern feminizmin dayanağı üç sacayağından (biri postmodernizm) birisini oluşturan *varoluşçu feminizm*, *de Beauvoir*'in (*İkinci Cins* isimli eserinde ele aldığı) görüşleri çerçevesinde gelişmiştir⁵⁸⁷.

Varoluşçu düşünceye göre tek ve bireysel olduğu öne sürülen *varoluş* kapsamında herkes kendisini şekillendirmektedir. Bir diğer anlatımla *özcülük karşıtı* olarak ifade edilen varoluşçuluk kapsamında her insana verilen değişmez bir özün bulunmadığı, insanın iradesi yoluyla kendi özünü şekillendirdiği belirtilmektedir⁵⁸⁸. Özcülüğü varoluşun önüne koymak, *de Beauvoir*'e göre kadınları kadere mecbur kılmak anlamına gelmektedir. Diğer taraftan kadınların ötekileştirilmesi durumunun sebepleri biyolojik temelde müphem niteliğini sürdürmektedir. Bu bağlamda aslolan erkeğin üstünlüğünü sembolize eden cinsel organa sahip olmak değil ve fakat cinselliği üstün addeden erkeklerin sahip olduğu iktidar/güç olgusundan kadınların yoksun olmasıdır⁵⁸⁹. Ayrıca *de Beauvoir*'e göre biyoloji, kadınların neden öteki olduğunun izahında yeterli cevabı vermemektedir⁵⁹⁰.

Tıpkı erkekler için geçerli olmadığı gibi kadınların da kendileri için geçerli *varoluştan* önce bir özün olmadığı savına koşut bir şekilde kendilerine kabul ettirilen toplumsal rollere eleştirel yaklaşabilmeleri gerekir⁵⁹¹. Varoluşçu feminizm kapsamında kadınların kendileri için kurulan tarihsel niteliği haiz öz kurgusu ve erkek odaklı tanımlanması reddedilmektedir.

⁵⁸⁷ Zekiye Demir, s. 91. *De Beauvoir*, varoluşçuluğu feminist teoriye uyarlama hususunda *Jean Paul Sartre*'dan etkilenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekiye Demir, s. 92.

⁵⁸⁸ Putnam Tong, s. 308; Zekiye Demir, ss. 92-93.

⁵⁸⁹ De Beauvoir, Second, ss. 65-78; Zekiye Demir, ss. 94-95; Putnam Tong, s. 317.

⁵⁹⁰ De Beauvoir, Second, ss. 63-64.

⁵⁹¹ Zekiye Demir, s. 98. Ayrıca bkz. Putnam Tong, ss. 16, 320.

Her insanın kendi özünü kurması bağlamında *de Beauvoir*, kadınların da erkekler gibi “*kendi(si) için varlık*”⁵⁹² olmaları gerektiğini belirtmekte ve bu kapsamda kendilerine yönelik özcü yakıştırmalar ile toplumsal rollerin reddinin ve kendi yollarını çizmelerinin önemine değinmektedir⁵⁹³.

Öyle ki *de Beauvoir* varoluşçuluk felsefesine başvurmak suretiyle kadınların akılcı (irade) ve eleştirel özelliklerini ön plana çıkararak bir nesne olarak değil özne olarak tanımlanmalarını savunmaktadır.

10. Fransız Feminizmi

Scott’a göre postyapısalcılıktan faydalanılarak *dil (language)*, *söylem (discourse)*, *farklılık (difference)* ve *yapısöküm (deconstruction)* terimleri feministlerce kullanılmıştır. Özellikle dil, postyapısalcı analiz kapsamında odak noktası olarak ele alınmaktadır⁵⁹⁴. Bununla birlikte farklılık da baskın bir öge olarak Fransız feministleri tarafından ataerkilliğe yönelik eleştirilerde argüman olarak kullanılmıştır⁵⁹⁵. Bu doğrultuda farklılığı ortaya koymak, kadınsı bir dil üretmekten geçer ki bu da kadınlık bilincini tetikler⁵⁹⁶.

Postmodern feminizmin dayanak noktaları arasında (postmodernizm, varoluşçu feminizm haricinde) yer alan *Fransız feminizmi (linguistik feminizm)*⁵⁹⁷, dil konusundaki yaklaşım bağlamında bir açılım ortaya koymaktadır. Nitekim bedeninin toplumsal cinsiyete konu edilmesi (*gendering of body*) mevzusunu mercek altına alan Fransız feministlerince patriarkal ilişkilerin temeli *dilde* yer almaktadır. Buna koşut

⁵⁹² Varlığın iki biçimi olan *kendi-için-varlık* ve *kendi-içinde-varlık* ayrımı hakkında bkz. Putnam Tong, s. 307.

⁵⁹³ Putnam Tong, ss. 316, 325; Zekiye Demir, s. 97.

⁵⁹⁴ Joan W. Scott, “Deconstructing Equality-versus-Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism”, *Feminist Studies*, Cilt: 14, Sayı: 1, 1988, (Equality-versus-Difference), s. 34.

⁵⁹⁵ Çaha, Sivil Kadın, ss. 64-65, Stone, s. 201. Postyapısalcılık temelinde farklılık üzerine eğilen feministler -dilbilimsel anlamlandırma teorilerine dayanak olarak- farklılık ekseninde zıtlıklar oluşturularak hiyerarşi üzerinden anlam oluşturulduğu ve kadını ikincil olarak belirleyen erkeğe de yüklenen anlamın aynı kalmaması gerektiği görüşünü haizdir. Bkz. W. Scott, Feminist Tarih, s. 129.

⁵⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çaha, Sivil Kadın, s. 65.

⁵⁹⁷ Fransız feminizmi, yapısalcı ve postyapısalcı çerçevede gelişim göstermektedir. Yapısalcılık kapsamında “anlam” sabit ve değişime kapalı bir öge iken; postyapısalcılıkta “anlam” değişken bir niteliğe bürünmektedir. Zekiye Demir, ss. 91, 100.

olarak da dil; kadınların ikincilleştirilmesini üreten, yeniden üreten ve sürdüren bir araç olarak ele alınmaktadır⁵⁹⁸.

Eril kadim birikimi mercek altına alma çabasıyla üç Fransız feminist (*Kristeva, Irigaray ve Cixous*) kadının ikincilliğinin ana sebebinin *dilin* kendisi olduğunu belirtir. Erkek organlarının merkeze alındığı bir (patriarkal) düşünce şekli (*fallosantrizm*) tarafından üretilen dil ve (dilin) barındırdığı hiyerarşik sözcükler, kadınların konumunu ikincilleştirmektedir⁵⁹⁹. Bir diğer ifadeyle kadının ikincil konumuna, mezkûr Fransız feministlerine göre, ekonomik, sosyal ve siyasal yapı değil, dilin kendisi sebep olmakta ve buna koşut olarak dile içkin anlam sistemi kadını talileştirmektedir⁶⁰⁰. Bu sebeple patriarkal düşüncenin dayanağı dilin eril niteliği haiz sözcüklerden arındırılması kadının özgürleşmesi için gereklidir.

Kadının hukuk alanında da dilin çözümlemesine⁶⁰¹ konu edildiği görülmektedir. *Mary Joe Frug*, hukuk ve kadın bedeninin anlamı arasındaki ilişkiye dair üçlü bir çıkarsamada bulunmaktadır. Bu bağlamda hukuk kuralları kapsamında *kadın bedeninin kötüye kullanımı* ile *cinselleştirilmesi* haricinde *annelik* ile ilişkilendirilmesine değinmektedir. *Frug*, hukuk kuralları çerçevesinde kadın bedeninin anneleştirilmesinin söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda hukuk kuralları (cinsiyetçilik ya da çalışma hayatında annelere karşı ayrımcılık gibi konularda) cezai hükümler öngörebilmektedir. Benzer şekilde hukuk kuralları, ulusal ölçekte annelik tercihi konusunda da kadınlar lehine birtakım düzenlemeler içerebilmektedir. Böylelikle hukuk kurallarının kadın bedenini annelikle bağdaştırdığı düşünülmektedir⁶⁰².

Erkeklere hasredilen (yönetici, güçlü gibi) sözcükler, (diğeri olarak görülen) kadını tali bir statüye indirgeyerek tabi kılmaktadır. Kadının kurtuluşu için ise dilde eril anlam barındıran/çağrıştıran kelimelerin kadını olumlayıcı şekilde dönüştürülmesi çabasının her ne kadar dil konusundaki değişimin aniden gerçekleşemeyeceği gerçeği göz önünde bulundurulsa da uzun vadede bu gayeye hizmet edeceği söylenebilir. Diğer yandan bu noktada kadının da cinsiyet ve

⁵⁹⁸ Sands ve Nuccio, s. 491; Zekiye Demir, s. 104.

⁵⁹⁹ Çaha, *Sivil Kadın*, s. 64; Putnam Tong, s. 345; Zekiye Demir, s. 107.

⁶⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çaha, *Sivil Kadın*, s. 65.

⁶⁰¹ Feminist yaklaşımın dil çözümlemesine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mary Joe Frug, "A Postmodern Feminist Legal Manifesto (An Unfinished Draft)", **Harvard Law Review**, Cilt: 105, Sayı: 5, 1992, (Manifesto), ss. 1046-1047.

⁶⁰² Mary Joe Frug, **Postmodern Legal Feminism**, Routledge, New York, 2013, (Feminism), s. 129.

toplumsal cinsiyet bağlamında dilde şekillen(diril)diği ve buna koşut olarak kadına mündemiç annelik vasfının da (anaç, yumuşak, duygusal vb.) kadına yönelik belirleyici bir unsur teşkil ettiğini belirtmek gerekir.

11. Diğerleri

Siyah Feminizm: İkinci dalganın atladığı kadın deneyimlerinin çeşitliliği, 20'nci yüzyılın son çeyreğinde ırk, etnik köken, kültür bakımından feministlerce (örneğin Millett, Firestone tarafından) ele alınarak gündeme taşınmıştır. Irkçılığa karşı faaliyetlerle siyah feminizm özellikle 1980'lerde ivme kazanmıştır⁶⁰³. Bir diğer ifadeyle 1980'lerde mevcut feminizme (etnosentrik, heteroseksüel olmasının yanında) siyah feministlerce ırkçılık noktasında eleştiri getirilmiştir⁶⁰⁴.

Salt kadın olması cinsiyeti hasebiyle bir ayrıma tabi kılınması sonucunu doğururken bir adım gerisinde esasen ırkı hasebiyle de bir ayrıma uğrayan siyah kadından bahsedilmektedir. Siyah kadın, diğerlerine göre, iki kez ezilerek daha da aşağı bir konuma gerilemiştir.

Irk ve cinsiyet ayrımı sebebiyle ezilen siyah kadının, *Sojourner Truth*'un (1797-1883) “*Ben bir kadın değil miyim?*” sloganıyla Amerikan kadın hakları mücadelesi kapsamında savaşımı söz konusudur⁶⁰⁵. Hizmetçi, aşçı, ev sahibinin çocukları için dadı, tarlada tarım işçisi, maden ocağında işçi, cinsel sömürüye maruz kalan, “*anneler*” yerine “*yavru verenler*” vb. şeklinde sınıflandırılan, kölelik sisteminde mal olarak kabul gören siyah halkın siyah (köle) kadınlarıdır. Her şeyden önce işçi olarak kabul görmektedir köle kadınlar. Ancak uluslararası köle ticaretinin yasaklanması ve buna koşut olarak genç pamuk yetiştirme sanayisinin genişleyip

⁶⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kayhan, s. 46. 20'nci yüzyılda siyah kadınların haklarının savunulması için bkz. Sevim, s. 32.

⁶⁰⁴ Sevim, ss. 32, 87. Siyah kadınlar *kesişimsel ayrımcılık* mağduru olarak kadın ve siyah olmaktan daha fazla ayrımcılığa uğramışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kimberle Crenshaw, “Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics”, **The University of Chicago Legal Forum**, Sayı 1, Sayı: 1989, Makale: 8, s. 140.

⁶⁰⁵ “...Bir kadın değil miyim? ... Ben saban sürdüm, tarlada çalıştım, ahırları yönettim ve hiçbir erkek bana şeflik yapamadı ve ben bir kadın değil miyim? -Sahip olduğum zaman- bir erkek kadar çok çalışabilir ve çok yiyebilirdim. Ve kamçı lanmayı da kaldırabildim. Onüç çocuk doğurdum ve çoğunun köle olarak satıldığını gördüm ve bir ana üzüntüsüyle bağırdığımda sadece İsa beni duydu! Peki ben bir kadın değil miyim?...” Angela Davis, **Kadınlar, Irk ve Sınıf**, Çev. İnci Çeliker, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1994, s. 12.

gelişmesinin riske uğraması karşısında köle sahiplerinin evcil köle nüfusunu artırmaya yönelik üreme hususuna yönelmesi (her ne kadar öncelikle işçi olarak görülse de) siyah köle kadınlara doğurganlık yetisi bakımından ödül(!) biçilmesine yol açmıştır. Ancak daha çok çocuk doğurma, siyah kadın için işçi olmaktan daha önemli bir konum sağlamamıştır. Dolayısıyla 19'uncu yüzyılın *anneliğin ideolojik heyecanı* köle kadınlar için geçerlilik kazanamamıştır. Bu atmosferde köle siyah kadınlar, ezilmişliklerini kendi topluluğundaki erkeklerle eşitliğe dönüştürmekte ve acı tecrübelerinin rehberliğinde kendi ırkının, cinsiyetinin ve sınıfının baş mücadelesini vermektedirler⁶⁰⁶.

Barbara Smith, Audre Lorde, Gloria I. Joseph, Gloria Hull ve Alice Walker gibi siyah feministlerce siyah kadınların yaşam kalitesine etkide bulunduğu düşünülen sorunların çözümüne yönelik siyah kadınlar için teoriler üretilmeye başlanmıştır⁶⁰⁷. Irkçılık karşıtı bir feminist hareket geliştirilmeye çalışılmıştır⁶⁰⁸. Nitekim ırk temelli ayırmda eşitsizliği giderme, cinsiyet ayırımındaki eşitsizliği giderme bakımından önem taşımaktadır⁶⁰⁹.

19'uncu yüzyılda radikallerce *gönüllü annelik* talebiyle doğum kontrolü kampanyası gelişmiş ancak tepkiyle karşılaşmıştır. Modern doğum kontrol hareketi, 1970'li yıllarda kürtajın yasallaşmasını getirse de (beklenilenin aksine) tamamıyla tüm kadınları ortak bir paydada topladığını söylemek güçtür. Siyah kadınların ırkçılık mücadelesiyle aşırı meşgul olmaları ve(ya) cinsiyetçiliği özümseyememeleri sebep olarak öne sürülse de gerçekte esasen doğum kontrolü bazı siyahlarca soykırımla bağdaştırılmıştır. Bu noktada doğum kontrol hareketinin -ırkçılıkla temellendirilerek- kitlesel düzeyde istemsiz kısırlaştırmaya taraftar olmakla bilinmesi karşısında doğum kontrol yöntemleri ile kürtajın kısırlaştırma hususunda risk taşımaması gerektiği öne sürülmektedir. Ayrıca siyah kadınların bilinçsiz olmasından, bilakis sosyal koşullar hasebiyle köleliğin başlangıcından itibaren yasadışı kürtaj yaptıklarından bahsedilmektedir. Kürtajın yaygın olması, biyolojik doğum sürecinin değil köleliğin ezici şartlarının fiili sonucu olarak değerlendirilmektedir⁶¹⁰.

⁶⁰⁶ Davis, ss. 11, 26-28.

⁶⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Humm, Dictionary, ss. 25-26.

⁶⁰⁸ Hooks, Feminizm, s. 75.

⁶⁰⁹ MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 10.

⁶¹⁰ Davis, ss. 190-193.

Amerika’da kamu (federal) fonlarının kürtaj için kullanımını yasaklayan 1976 Hyde Kanun Değişikliği, kadınlar için geri bir adım niteliğindedir⁶¹¹. Nitekim kürtajın finansal olarak desteklenmemesi her ne kadar yasal da olsa yoksul kadınların bu hakka erişememesine yol açmıştır. Diğer taraftan hastanelerde bakanlıkça karşılanan kısırlaştırma ücretsiz olmasından ötürü pek çok yoksul kadın daimi kısırlığı seçmek zorunda kalmıştır⁶¹².

Sarah Grimke; zamanına, sıklığına ve hangi şartlar altında anne olacağına yönelik kadının hakkına vurgu yapar⁶¹³. 1870’lerde oy hakkı savaşımının yükselişe geçmesiyle *gönüllü annelik* feministlerce desteklenmeye başlanmıştır. Kadınların üreme hakları hususunda bilinçlenmesinin siyasal eşitlik için örgütlü hareketlerinin içinde olması tesadüften ziyade plansız doğumlar ve düşükler altında ezilmeye devam etmenin politik hakları kullanmayı ve kendilerini geliştirmeyi, yüksek eğitim ve kariyer yapmayı elverişsiz kılmasıyla alakalı olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla doğum kontrolü, gönüllü annelik isteğinin sebepleri maddi güce ulaşan kadınların hedefleriyle alakalı görülmekte ve fakat yoksul ve işçi sınıfı kadınlarının ise maddi güce ulaşma çabası içinde olması onların doğum kontrol hareketiyle bağdaşmalarını güçleştirmektedir⁶¹⁴.

Diğer taraftan bir *hak* olarak talep edilen doğum kontrolü; siyahlar, yoksullar, göçmenler için bir *görev* olarak yorumlanmıştır. Başka bir ifadeyle doğum kontrolünün siyah halk, yoksullar ve göçmenler arasında yaygınlaştırılması ile ırk intiharının önlenilebileceği fikri söz konusudur. Böylece sınıf ve ırkçılık ile ilişkilendirilen doğum kontrolü karşımıza çıkmaktadır⁶¹⁵.

Doğum kontrol aktivisti *Sanger* sürdürdüğü mücadelesinde, yoksulluk irdelemesinde (Malthusçu fikirlerin etkisi altına girdiği düşünülerek) kapitalist

⁶¹¹ Bkz. Dorothy McBride Stetson, “US Abortion Debates 1959-1998: The Women’s Movement Holds on”, **Abortion Politics, Women’s Movements, and the Democratic State**, Ed. Dorothy McBride Stetson, Oxford University Press, New York, 2001, ss. 255-256.

⁶¹² Davis, s. 193.

⁶¹³ Sarah M. Grimke, “Marriage”, **The Female Experience: An American Documentary**, Ed. Gerda Lerner, Oxford University Press, New York, 1992, s. 91.

⁶¹⁴ 19’uncu yüzyılın sonlarına doğru, henüz korunma yöntemleri kamuoyunda yer edinmemişken, ABD’de beyaz kadınlardaki doğum oranında önemli bir düşüş yaşanması, kadınların cinsel perhizleri ve geniş aileye ihtiyaç duyulan çiftlik hayatından kaçarak bu ihtiyacın söz konusu olmadığı şehirleşmenin hızlanmaya başlaması ile alakalı görülmektedir. Ayrıca 20’nci yüzyılın başında Başkan *Theodore Roosevelt*’in de mezkûr durumu *ırk intiharı* yaratma tehlikesiyle ilişkilendirilerek yerli beyaz kadınları uyarması söz konusudur. Başkanın tavrı beklenilenin aksine, doğum kontrol hareketine ivme kazandırmıştır. Bkz. Davis, ss. 195-196.

⁶¹⁵ Davis, s. 197.

sömürü yerine kadınların plansızca çocuk doğurmasını işçilerin menfi durumunun sebebi olarak görmeye başlamıştır. Nitekim *Sanger*'e göre işçi sınıfının çoğalması yeni işçilerin dünyaya gelerek kapitalist düzende ihtiyaç duyulan ucuz iş gücünün temini bir diğer ifadeyle işçi sınıfının sömürülmesi olarak görülmektedir⁶¹⁶.

Eugenics (öjenik) hareketi de 20'nci yüzyılın ilk çeyreğinde doğum kontrolü kampanyasını yavaşlatıcı bir etkide bulunmuştur. Nitekim *Amerikan Doğum Kontrolü Topluluğu*'nun dergisinde *Sanger* tarafından "Sağlıklıdan daha çok çocuk, sağlıksızdan daha az" diyerek doğum kontrolü özetlenmiştir. Ayrıca *Sanger* zihinsel engelli, dilenci, işsiz vb. kişilerin tıbbi olarak kısırlaştırılmasını savunmuştur. *Amerikan Doğum Kontrolü Birliği* dâhilinde siyah halk için doğum kontrolü talebinin, zorunlu kısırlaştırma talebindeki gibi ırkçı bir nitelik taşıdığı belirtilmektedir. 1939'da *Amerikan Doğum Kontrolü Federasyonu* da zencilerde bilinçsiz, plansız, sağlıksız bir şekilde nüfus artışına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda ırkçı nüfus politikasına hizmet eden doğum kontrolü kampanyasından bahsetmek mümkün hale gelmiştir⁶¹⁷. Doğum kontrolünün öjenik hareketle birleşip ırkçı bir nitelik taşıması, doğum kontrolü kampanyasını yavaşlatmıştır.

Yüksek Mahkeme'nin (*Supreme Court*) kürtaşı yasallaştıran *Roe v. Wade* isimli kararı 1973'te verilse de meydana çıkan kısırlaştırmaların kötüye kullanılmasının önlenmesi gerekliliği devam etmektedir. Pek çok siyah kızın (12, 14, 11 yaşlarında) üreme yetisine ameliyathanede son verilmesi vakaları medyaya yansımıştır. Tıbbi kısırlaştırmalara büyük oranda siyah kadınlar maruz kalmıştır⁶¹⁸.

1976 yılında *Hyde Kanun Değişikliği* ile tecavüz, ölüm ve hastalık riski taşıyanlar haricindekilere kürtaşı için federal yardımların söz konusu olmaması; kürtaşı alternatif olarak kısırlaştırmaların talep halinde yoksul kadınlara federal yardımlar altında ve ücretsiz sunulması, yoksul kadınları kısırlaştırmayla baş başa bırakmaktadır. Buna karşın kısırlaştırma taciziyle mücadele başlamıştır. Bu noktada

⁶¹⁶ Davis, s. 199.

⁶¹⁷ Davis, ss. 200-201. Bu dönemde soyları *istemeyen* olarak kabul edilen bireylerin az/çok kısırlaştırılmasına dair yasalar ABD'nin bazı eyaletlerinde mevcuttur. Avrupa'da da Norveç, Finlandiya, İzlanda'da bu tür yasalar söz konusudur. Güney Avrupa'daki diktatörlüklerde öjeni ve kısırlaştırma politikaları reddedilmiştir. 1930'larda, *öjenik* hareketlerin olduğu Hollanda, İngiltere vb. demokratik ülkelerde kısırlaştırma yasası reddedilmiştir. Bu gelişme, bireysel hak ve özgürlüklere üreme üzerindeki devlet kontrolünden daha çok önem verildiğini göstermektedir. Bock, s. 207.

⁶¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Davis, ss. 202-204.

da zenci kadınlar kısırlaştırmaya çalışılırken, daha iyi ekonomik durumu haiz beyaz kadınlar üremeye yönlendirilmektedir⁶¹⁹.

Amerika'daki ırkçı bakış siyah feministleri siyah feminizmi şekillendirmeye iterken Afrika ekseninde de siyah kadınları ve anneliğin kültürel değerini önemseyen Afrika merkezci bakış söz konusudur⁶²⁰.

Siyah feministler, mevcut feminist yaklaşımı ırkçı olmakla eleştirmişlerdir. Ortak ezilmişlik olgusu, siyah kadınların deneyimlerini kapsamadığı gerçeği karşısında anlamını yitirmeye başlamıştır. Buna karşın ise siyah kadının kendi deneyim, ezilmişlik ve zorlukları doğrultusunda ırk ve cinsiyet ayrımına karşı savaşımları söz konusudur. Üreme mevzusu da daha çok doğurma ve salt üreme için bir araç (!) olarak görülme bakımından siyah kadını dezavantajlı konumundan kurtarmamaktadır. Ayrıca öjenik fikirlerin doğum kontrolü kampanyasıyla bütünleşmesi karşısında siyah kadınlar, ırkçı ideolojinin etkisi altında kısırlaştırmadaki gibi doğum kontrolünde de mağdur olan taraf olmuştur. Siyah kadınlar, beyaz orta sınıf kadının aksine kısırlaştırma ve ekonomik koşullar sebebiyle üreme hakkı tehlikede olanlardır.

Maddeci Feminizm: Marksist ideoloji kapsamında cinsel işbölümünün izahında gerekli netliğin sağlanmadığını düşünen bazı feministler, eleştirdikleri Marksist feminizmin yerine *materyalist (maddeci) feminizm* terimini kullanmayı tercih etmişlerdir. 1970'lerde toplumsal cinsiyet, ırk vb. terimlerin maddi gerçekliğini ön plana çıkaran *postmodern maddeci feminizm*, kadınların ezilmesinin izahında *maddilik* kavramından yararlanmakta ve toplumsal cinsiyetin (tıpkı sınıf gibi) gerçek olduğunu ve maddi bir değeri haiz olduğunu vurgulamaktadır. Benzer şekilde toplumsal yapıdaki unsurların da eşit derecede gerçek olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda üretim ve yeniden üretim tarzını, sınıflı toplum yapısında kadın-erkek eşitsizliğinin sebebi olarak okuyan Marksistlerin yerine postmodern maddeci feminizm, kapitalist örgütlenişin ötesinde toplumsal cinsiyet üzerinde etkide bulunan toplumsal maddi şartların değerinin ve beden ile üreme ve diğer bedensel fonksiyonların maddiliğinin altını çizmektedir⁶²¹. Böylelikle kadının

⁶¹⁹ Davis, ss. 205-206.

⁶²⁰ Humm, Dictionary, s. 24.

⁶²¹ Berkday, Açılımlar, ss. 15-16.

ikincilliğini salt kapitalist üretim tarzına (kapitalist ilişkiler ağına) bağlamak yetersiz görülerek alternatif bir feminist yaklaşım ortaya koyulmaktadır.

Toplumsal İnşa Feminizmi: Toplumsal cinsiyeti önemli bir unsur olarak ele alan toplumsal inşa feminizmine göre, kişiler günlük faaliyetleri esnasında pek çok kalıcı model oluşturmaktadır. Nitekim (toplumsal) cinsiyet de *inşa edilen* sosyal bir olgudur. Kişiler de faaliyetlerini cinsiyetlerine uygun bir şekilde şekillendirerek düzenlemektedirler. Bu noktada cinsiyetin biyolojik cinsiyete karşılık gelip gelmemesinden ziyade önem arz eden husus gündelik faaliyetlerde sosyal olarak meşru bir cinsiyet grubuna aidiyetin yansıtılmasıdır. Bu bağlamda kişinin icra ettiği (*performansa dair*)⁶²² bir şey olarak cinsiyetten bahsedilmektedir. Dolayısıyla kişiler sosyal düzenin cinsiyetlendirilmiş yapısını, eşitsizlikleri başkaları ile iletişim sürecinde yeniden üretmekte ve bu durum erkeğe kadının tabi kılınmasına sebebiyet vermektedir⁶²³. Bu bakış açısıyla üreme mevzusuna yönelik kişilerin tutum ve davranışlarının, yargılarının, önyargılarının vb. toplumsal beklenti ve kalıp değer sistemlerinin etkisi söz konusu olmakla beraber kadının üreme bahsi özelinde toplumsal beklentiye karşılamak üzere kendisini inşa etmesine yol açtığı söylenebilir.

Siberfeminizm: Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişim ve internetin yaygınlaşmaya başlamasıyla bazı feministler, teknoloji ile kadınlar arasında yakınlık kurarak (ataerkil niteliği haiz sınaî teknolojisinin aksine) dijital teknolojiyi kadınların özgürleşmesi için bir araç olarak görmeye başlamıştır. Bu meyanda monolitik bir varlık olmayan feminizmin dönüşüm geçirmesiyle 1990'lı yıllarda tartışılmaya başlanan *siberfeminizm* (*cyberfeminism*), teknoloji ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiyi mercek altına alan yeni bir bakış açısı sunmaktadır⁶²⁴. Bir diğer anlatımla her ne kadar klasik sınaî teknolojilerinde kadının erkeğe göre nispeten soyutlanması söz konusu ise de artık yaşanan dönüşümle birlikte, dijitalleşmenin getirisi olarak, bilgiye ulaşım, bilgiyi işleme ve yayma vb. aşamalarda kadının varlığının,

⁶²² Butler, toplumsal cinsiyetin performansların yeniden gerçekleşmesi sayesinde söylemsel olarak inşa edildiğini savunur. Butler'e göre, "...Toplumsal cinsiyet ifadelerinin ardında bir toplumsal cinsiyet kimliği yatmaz; o kimlik, tam da kendisinin birer sonucu olduğu söylenen "dışavurumlar", "ifadeler" tarafından performatif olarak kurulur...". Butler, Cinsiyet Belası, s. 77. Yine Butler'a göre, "...kadının kendisi oluşum sürecinde olan bir terimdir, başladığı veya bittiği söylenemeyecek bir oluş, bir inşa edıştır. Süregiden bir söylemsel pratik olarak müdahaleye ve yeniden anlamlandırılmaya açıktır...". Butler, Cinsiyet Belası, ss. 88-89.

⁶²³ Berktaş, Açılımlar, s. 16.

⁶²⁴ Sibel Fügen Varol, "Kadınların Dijital Teknolojiyle İlişisine Ütopik Bir Yaklaşım: Siberfeminizm", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı: 27, 2014, s. 219.

feministlerce savunulması söz konusudur⁶²⁵. Dolayısıyla bir yandan bazı feministlerce teknoloji menfî bir bakışla eril nitelikte ele alınsa da diğer yandan doğum kontrol teknolojileri gibi gelişmelerin kadınları özgürleştirici niteliği ön plana çıkarılmıştır⁶²⁶.

Dijitalleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte kadınlar da mücadelelerini dijital ortama taşımıştır. Kadınların dijital dünyaya entegre olmasıyla beraber, kamusal alana katılımı değişime uğramış ve kadınlar fikirlerini dijital platformlarda üretip etkileşime sunmaya başlamıştır. Böylece feminist çalışmaların da çağın yenilikleri ışığında dijital ortamda gerçekleştirilmesi söz konusudur. Dolayısıyla feminist hareketlerin kamuoyu oluşturma ve örgütlenmesi kolaylaşmakta, feminist mücadelenin erişim yelpazesi genişlemektedir. Geline aşamada, online ortamlar feministler için farkındalık yaratmak üzere birer araç olarak kullanılmaktadır.

Her ne kadar siberfeminizmin anlamına dair uzlaş sağlanamasa da kadınların statülerinin iyileştirilmesi gayesiyle internet teknolojilerinin kullanımının ve kontrolünün ele geçirilmesi gerekliliği noktasında mutabakat sağlandığı görülmektedir⁶²⁷. Bu bağlamda kadınların özgürleşebilmesi gayesiyle dijital platformlar aracılığıyla çevrim içi mücadelenin çevrim dışı boyuta sirayeti, feminist hareketlerin beden, cinsiyet üzerindeki eril tahakkümüne dair mücadelesine müspet bir etkide bulunabilir. Bu nokta ise kadınların özgürleşmesi ve bireyselleşmesi adına, bedenin eril tahakkümden kurtulabilmesi, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden arınabilmesi için üreme haklarının öğrenilmesi, savunulması gibi konularda internet kullanımını çözüm sunmaktadır.

Yaşanan teknolojik dönüşümün bir taraftan kadınların özgürleşebilmesini kolaylaştırma hususunda müspet bir etkisi söz konusu olsa da diğer taraftan teknolojiye erişim imkânını haiz ol(a)mayanlar için aynı fırsatın geçerlilik arz etmemesi eleştirilmektedir⁶²⁸. Ancak feminizmin çevrim içi ortama dâhil olmasıyla kadınların fikirlerinin erişilebilirlik kapasitesinin öncesine göre daha kolay ve hızlı olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Dolayısıyla kadınların haklarını

⁶²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Judy Wajcman, "TechnoCapitalism Meets TechnoFeminism: Women and Technology in a Wireless World", **Labour and Industry: a Journal of the Social and Economic Relations of Work**, Cilt: 16, Sayı: 3, s. 12.

⁶²⁶ Yvonne Volkart, "The Cyberfeminist Fantasy of the Pleasure of the Cyborg", **Cyberfeminism: Next Protocols**, Ed. Claudia Reiche ve Verena Kuni, Autonomedia, New York, 2004, s. 98.

⁶²⁷ Siberfeminizm kavramına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Varol, ss. 224-225.

⁶²⁸ Siberfeminizme yöneltelen eleştiriler için bkz. Varol, ss. 229-230.

savunabilmek bakımından, üreme mevzusunun da kendisine siber feminizm dâhilinde yer bulabilmesi olasıdır.

IV. FEMİNİZM AKIMLARININ KADIN ERKEK EŞİTLİĞİNE İLİŞKİN YAKLAŞIMLARI

A. Genel Açıklama

Esasen eşitliğin de tıpkı insan hakları gibi bir ideali ifade ettiğini düşünmek mümkündür. Kavramı tam anlamıyla anlamlandırma, içeriğini doldurma çabası ise bizi farklı bakış açılarına götürmektedir. Böylelikle eşitliğin kendi içerisinde çeşitli anlayışları haiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca vurgulamak gerekir ki eşitlik anlayışı, tarihi süreç içinde gelişmelerden etkilenerek şekillenmektedir. Dolayısıyla eşitliği sağlama çabası güncelliğini sürdürmektedir.

Her insanın kendi gelişimini gerçekleştirmek üzere özgürlükten eşit ölçülerle yararlanmaması düzenin eksik ve yetersiz olduğunu gösterir. Dolayısıyla *hem özgürlüğün ön koşulu hem de tamamlayıcısı olarak eşitlik*⁶²⁹ eril düzende kadının özgürleşebilmesi açısından önem arz etmektedir. Nitekim kadın kadim bir görünmezlik içinde (ve ayrıca kölelik kaldırılmadan önce de köle olarak) insan olma, hakların süjesi olma ve eşit olma uğruna çetin mücadeleler⁶³⁰ vermiştir. Feminizm de eşitlik mücadelesinde kadınlara dayanak⁶³¹ teşkil etmiştir. Ancak kadın erkek eşitliği konusunda da feminizmin çeşitliliğini görmek mümkündür.

Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde ana hatlarıyla eşitlik anlayışının türleri, cinsiyet konusunun eşitlik ilkesine nasıl yansıdığı, cinsiyet temelinde ayrımcılık yasağı ve esasen üreme (hamilelik, doğum ve annelik) bakımından eşitlik

⁶²⁹ Münci Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, 7'nci Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, (Kamu Hürriyetleri), s. 12.

⁶³⁰ Kadınların eşit haklar talebi sanıldığı gibi aksine hızlı bir gelişim yaşamamıştır. Örneğin 1803'de kürtaja karşı (hamileliğin ilk 14 haftasında çocuk aldırma) ömür boyu hapis cezası ile cezalandırılan yasanın çıkması, 1832'de seçimlerde kadının oy kullanılmasını yasaklayan yasanın çıkması kadın aleyhinedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mitchell, Eşitlik, s. 27.

⁶³¹ Kadınların eşit haklara sahip olması, feminizmin gelişiminden ayrılamaz. Mitchell, Eşitlik, s. 26. Eşitliğin 17'nci yüzyıl İngilteresinde, 18'inci yüzyıl aydınlanma çağında, Fransız Devrimi'nde izlediği gelişim çizgisine paralel bir şekilde feminizm de burjuva geleneği içinde yeşermiştir. Mitchell, Eşitlik, s. 31.

ve ayrımcılık yasağına değinilmeye çalışılacaktır. Yeri geldikçe feministlerin eşitlik ve farklılık yanlısı görüşlerine de yer verilmeye çalışılacaktır.

B. Eşitlik İlkesi: Şekli Eşitlik ve Maddi Eşitlik Anlayışı

Eşitlik, tarihi süreç içinde⁶³², dönemin anlayışının etkisiyle farklı anlamlar ihtiva etmiştir. Nitekim Antikçağ'da yurttaşlar arasındaki eşitlik, Ortaçağ'da tanrı huzurunda eşitlik⁶³³, burjuva devrimiyle kanun önünde eşitlik ve endüstri devrimiyle kanun önünde eşitliği tamamlayıcı nitelikte fırsat eşitliği gündeme gelmiştir⁶³⁴.

Doğal hukuk ve toplumsal sözleşme teorileri temelinde modern eşitlik anlayışı, 18'inci yüzyılın son çeyreğinden itibaren pozitif hukuk belgelerinde yer edinmeye başlamıştır. *Eşitlik, kardeşlik ve özgürlük* gayesiyle gerçekleşen Fransız Devrimi'nin ardından *Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi* m. 1'de insanların hukuken eşit doğduklarına değinilerek *hukuki eşitlik (kanun önünde eşitlik)* benimsenmiş ve fakat sosyal ve ekonomik alandaki eşitliğe yer verilmemiştir⁶³⁵. Ayrıca kanun önünde eşit sayılmak toplumsal eşitsizlikleri kaldırmakta yetersiz kalmış ve hukuki eşitliği tamamlayan siyasal (haklarda) eşitlik anlayışı ortaya çıkmıştır⁶³⁶. Ancak 19'uncu yüzyılda da siyasal haklara dair gelişmeler kadınlar için geçerlilik kazanamamıştır⁶³⁷. Hukuk devletinin önemli bir ilkesi olan hukuk önünde eşitliğin gerçekten uygulanabilmesi ise (genel oy ilkesinin kabul edildiği) 20'nci

⁶³² Aristoteles'in adalet anlayışı (*dağıtıcı* ve *denkleştirici* adalet anlayışı) eşitliğe yaslanmakta ve buna koşut olarak denkleştirici adalet anlayışı mutlak eşitlik ilkesine ve dağıtıcı adalet anlayışı da nispi eşitlik ilkesine karşılık gelmektedir. Ayrıca bkz. Muvaffak Akbay, **Umumî Amme Hukuku Dersleri**, Cilt: I, 4'üncü Bası, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, ss. 112-113; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, ss. 22-225. Adaletin türlerine dair bkz. Aral, ss. 37-42.

⁶³³ Alâeddin Şenel, "Eşitlik Kavramı ve Tarihsel Gelişimi", **Yavuz Abadan'a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969, (Eşitlik), s. 259.

⁶³⁴ Sibel İncoğlu, "Türk Anayasa Mahkemesi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı Çerçevesinde Af, Şartla Salıverme, Dava ve Cezaların Ertelenmesi", **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt: 18, Yıl: 2001, (Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı), s. 42.

⁶³⁵ İlhan F. Akın, **Temel Hak ve Özgürlükler**, 3'üncü Baskı, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1971, s. 54; Şeref Ünal, **Temel Hak ve Özgürlükler ve İnsan Hakları Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1997, s. 70; Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, s. 11; Göze, *Siyasal Düşünceler*, ss. 604-605; Akad, Vural Dinçkol ve Bulut, s. 265; Tijen Dündar Sezer, "Kadın Erkek Eşitliğine İlişkin Yaklaşımlar ve Türk Anayasa Mahkemesi", **İzmir Barosu Dergisi**, Yıl: 74, Sayı: 3, 2009, (Kadın Erkek Eşitliği), s. 120.

⁶³⁶ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, s. 11; Göze, *Siyasal Düşünceler*, ss. 398, 605.

⁶³⁷ Şeref İba, "Eşitlik ve Pozitif Ayrımcılık Kavramları Yönünden Dokuzuncu Anayasa Değişikliği", **Amme İdaresi Dergisi**, Yıl: 2006, Cilt: 39, Sayı: 1, s. 3.

yüzyılda söz konusu olmaya başlamıştır⁶³⁸. Bu noktada belirtmek gerekir ki 20’nci yüzyılda kadınların oy hakkına kavuşmasıyla genel oy ilkesi gerçekten anlam kazanmıştır⁶³⁹. Bununla birlikte insan haklarına yönelik gelişmeler dâhilinde kadınların süje olarak ele alınmama eğilimi karşısında süregelen eşitlik mücadelesi devam etmektedir⁶⁴⁰. Zira kadınlara göre 20’nci yüzyılda da çoğu kadının evde ücretsiz iş gücü olarak çocuk bakımı/annelik görevi, işte tam gün çalışsa da (erkeğe kıyasla) yarı oranda ücret alması; çoğu kadının ekonomik olarak sömürüldüğünü ve (ekonomik ve siyasi) eşitliğinin olmadığını göstermektedir⁶⁴¹.

Genel oy ilkesinin kabulü de eşitlik için toplumsal değişimi tam manasıyla gerçekleştirmemiştir. Akabinde günümüzde *fırsat ve imkân eşitliği* şeklinde ifade bulan nisbî nitelikte *sosyal ve ekonomik eşitlik* gündeme gelmiştir⁶⁴². Bir diğer anlatımla sosyal ve ekonomik anlamda *fırsat (şans) ve imkân (olanak) eşitliği*, hukuki eşitliğe anlam kazandırmaktadır⁶⁴³. Tüm sosyal sınıflar dâhilinde kadınlar erkeklere nazaran dezavantajlıdır⁶⁴⁴. Bu bağlamda kadınların cinsiyetleri ve toplumsal cinsiyet rolleri kapsamında fırsat eşitliğine daha çok ihtiyaçları olduklarını söylemeye lüzum yoktur sanırız. Nitekim kadının iş hayatı yanında aile içinde (ev içi) de görünmeyen emeğiyle toplumsal cinsiyet rollerinin bir uzantısı olarak çifte yükü eşitlik savaşımının bir argümanı olarak ele alınabilir.

Eşitlik, TDK Sözlüğü’nde yer alan ikinci anlamı uyarınca, “*Kanunlar yönünden insanlar arasında ayrım bulunmaması durumu*” olarak ifade edilmektedir⁶⁴⁵. Mezkûr ikinci tanım, hukuki anlamda eşitliği konu edinmektedir. Ancak eşitlik, salt bu tanımla ele alınacak kadar sığ bir kavram değildir.

⁶³⁸ İnceoğlu, Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı, s. 43. Liberal devletin eşitlik anlayışı için bkz. Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, 14’üncü Bası, Beta Basım, İstanbul, 2013, (Siyasal Düşünceler), ss. 397-398.

⁶³⁹ Erdoğan Teziç, **Anayasa Hukuku**, 22’nci Bası, Beta Basım, İstanbul, 2018, ss. 303, 305.

⁶⁴⁰ Nazmiye Güveyi, “Birleşmiş Milletler Kadınların Statüsü Komisyonu’nun Kuruluşu, İşlevi, Çalışma Yöntemi ve Başlıca Faaliyetleri Üzerine Genel Bir İnceleme”, **Terazi Hukuk Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 165, 2020, (Kadınların Statüsü Komisyonu), s. 973.

⁶⁴¹ Arat, s. 71.

⁶⁴² Kapani, Kamu Hürriyetleri, ss. 11-12.

⁶⁴³ Bkz. Kaboğlu, Özgürlükler, s. 17; Göze, Siyasal Düşünceler, s. 398. Hukuki eşitlik, sosyo-ekonomik eşitlik ile aynı anlama gelmemektedir. Bkz. Erdoğan, Demokrasi, ss. 146-147.

⁶⁴⁴ Gören, Eşitlik, s. 3281.

⁶⁴⁵ Türk Dil Kurumu, “Eşitlik”, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>, (10.09.2020).

Eşitlik kavramına birden fazla anlam yüklenebilmesi söz konusudur⁶⁴⁶. *Eşitlik ilkesi (principle of equality); kanun önünde eşitlik, hukuki eşitlik, hukuk önünde eşitlik (equality before the law), kanunların eşit koruması veya ayrımcılık yasağı* şeklinde ifade bulunmaktadır⁶⁴⁷. Eşitlik kavramının ele alınış biçimi soyuttan somuta doğru gelişme göstermiştir⁶⁴⁸. Bu bağlamda eşitlik ilkesinin muhtevasını belirlemek için *şekli (biçimsel, mutlak, formal, de jure, radikal, şematik, aritmatik)* eşitlik anlayışı ve *maddi (nispi, substantive, de facto, fiili, duruma göre değişen, rölatif, geometrik)* eşitlik anlayışı olmak üzere başlıca iki çeşit eşitlik anlayışından⁶⁴⁹ faydalanılmaktadır⁶⁵⁰. Vurgulamak gerekir ki hukuki eşitlik ilkesi, hem hukuk kurallarının genel ve soyut nitelikte olmasını -kapsadığı kişilere eşit şekilde uygulanılmasını- (şekli hukuki eşitlik) hem de aynı durumdakilere haklar ve ödevler, yararlar ve yükümlülükler, yetkiler ve sorumluluklar, fırsatlar ve hizmetler bakımından eşit davranılmasını (maddi hukuki eşitlik) gerektirmektedir⁶⁵¹.

İnsanların eşitliğinden bahsedildiğinde kastedilen *insan onuru* bakımından tüm insanların eşit olması durumudur. Yoksa iki insanın eşit olması durumunda, kıyaslama yapılan belirli husus(lar) açısından eşit olmasına, kıyaslama dışındaki yönlerin ise ele alınan konu için ilişkisiz olduğuna işaret edilir. Aksi bir düşünce, kişinin özellikleri veya durumu farklı olmasına rağmen diğerleri ile aynı tutulmasına ve eşitsizliğine yol açmaktadır. Dolayısıyla şekli eşitliğin ötesinde insanın özellikleri,

⁶⁴⁶ Humm, Dictionary, s. 79. Eşitlik, hukuki genel bir ilke olmakla beraber temel bir hak olarak da ele alınmaktadır. Bir diğer anlatımla "... *eşitlik birey açısından hem hak hem ödev, devlet açısından hem ilke hem görevdir...*". Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Eren, **Anayasa Hukuku Dersleri**, 3'ncü Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2021, (Anayasa), ss. 427-428.

⁶⁴⁷ Dündar Sezer, Kadınlara Yönelik Şiddet, s. 25; İnceoğlu, Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı, s. 42.

⁶⁴⁸ İba, s. 1.

⁶⁴⁹ Doktrinde eşitlik ilkesinin (öz bakımından eşitliği ifade eden *varlıksal eşitlik*, herkesin yeteneğe ve başarıya bağlı olmak kaydıyla toplumsal kurumlara girme hakkının olması anlamında *fırsat eşitliği*, yarışa katılan herkes için aynı noktadan, aşırıya kaçmayan engellerle yarışa başlamayı ifade eden *şartlarda eşitlik* ve başlangıç noktasını, yeteneği dikkate almadan hukuki araçların kullanılarak eşitliğin gerçek olarak sonuçlarda görülmesini ifade eden *sonuçlarda eşitlik* olmak üzere) dört çeşide ayrılarak incelendiği de görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Antony Flew, "The Procrustean İdeal: Libertarians v. Egalitarians", **Against Equality: Readings on Economic and Social Policy**, Ed. William Letwin, The Macmillan Press, London, 1983, ss. 148-163; Bryan Turner, **Eşitlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 1997, ss. 35-37.

⁶⁵⁰ Gören, Eşitlik, s. 3281; Dündar Sezer, Kadınlara Yönelik Şiddet, ss. 25, 28. Mutlak ve nispi eşitlik anlayışları için bkz. Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku**, 3'üncü Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2019, (Türk Anayasa Hukuku), ss. 244-245.

⁶⁵¹ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 18'inci Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2018, s. 155; Mustafa Erdoğan, **Anayasal Demokrasi**, 12'nci Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2015, (Demokrasi), ss. 145-146. Eşitlik ilkesinin eşit işlem görmeyi veya ayırım yapılmamasını talep etme hakkını barındırması hususunda bkz. E. Özbudun, s. 154.

durumu bakımından farklılıklar söz konusudur⁶⁵². Bu bağlamda *şekli eşitlik*, kişilerin özellik ve yeteneklerinden arı bir şekilde eşit işleme tabi tutulması anlamına gelirken; *maddi eşitlik* ay(ı)rımları mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda herkese aynısı değil kendisine düşeni verilir⁶⁵³. Günümüzde artık şekli eşitlik anlayışının varlığı konusunda tartışma yaşanmamaktadır. Ancak maddi eşitlik kapsamında ayrımların nasıl yapılacağı, farklılıkların neye göre tespit edileceği sorusu akla gelmektedir. Bu noktada insanların ortak özellikleri, durumu ve ihtiyaçlarındaki benzerliklerinin siyasi iktidar tarafından sınıflandırıldığını belirtmek gerekir. Böylelikle benzerlikleri sebebiyle aynı sınıfta yer alanların kendi grubu içindeki eşitliği vurgulanmaktadır⁶⁵⁴.

Adaletle ulaşmak için eşitlik anlayışının değiştiği görülmektedir. Şekli eşitliğin herkesi eşit olana tabi tutma anlayışının aslında eşitsizliğe yol açması, dezavantajlı gruplara yönelik adaletin sağlanması noktasında eşitliğin nisbî (rölatif) olarak ele alınmasını gerektirmiştir. Adaletin bu çeşidinde (dağıtıcı adalet) yetenek, gereksinim ve değerleri aynı olanların (orantılı) eşitliğinden bahsedilir⁶⁵⁵. Buna koşut olarak da adaletin sağlanması bakımından dezavantajlı konumu gereği kadının eşitliği gündeme gelmektedir. Ayrıca sosyal adaletle dayanan sosyal hukuk düşüncesinin -bireyci liberal düşüncenin aksine- kişiyi toplum içinde, sosyal ilişkilerinde ele alarak güçlü ile güçsüzü ve buna koşut olarak da kadın (güçsüz) ile erkeği (güçlü) ayrı ayrı değerlendirmeye tabi tuttuğu söylenebilir.

Hukuk kurallarının her zaman herkesi ilgilendirir şekilde düzenlenmesi ve buna koşut olarak da her kuralın herkese uygulanması mümkün olmamaktadır. Bununla beraber kişiler ya da kişi gruplarının ihtiyaçlarına özel düzenlemeler yapılması tabiidir. Bu sefer de özel düzenlemeler yapılmasını gerektirenler arasında ayrımcılık yapılmaması gerekir. Bir diğer anlatımla aynı durumda olanlara aynı kurallar, farklı durumdakilere farklı kurallar uygulanması söz konusudur. Dolayısıyla genel eşitlik ilkesi, *haklı sebebe* dayanmaksızın ayırım yapılmasını gerektirir. Genel olarak kabul edildiği üzere ırk, cinsiyet, din vb. ayırım yapılmasını haklı kılan

⁶⁵² İncoğlu, Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı, ss. 43-44. Ayrıca bkz. Abdullah Dinçkol, **Hukuka Giriş**, 15'inci Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2019, s. 248.

⁶⁵³ Gören, Eşitlik, ss. 3279, 3281. Şekli eşitlik ve maddi eşitlik anlayışlarının da kendi içinde çeşitli yaklaşımlara sahip olmasına dair bkz. Dündar Sezer, Kadın Erkek Eşitliği, s. 133.

⁶⁵⁴ İncoğlu, Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı, s. 44.

⁶⁵⁵ Aral, ss. 38, 40.

sebepler değildir⁶⁵⁶. Ancak haklı sebebin varlığı halinde farklı uygulamada bulunmak, eşitlik ilkesini zedelememektedir⁶⁵⁷. Kanunen eşit olmasına rağmen dezavantajlılığı sebebiyle dezavantajlı kişiye “*gerekli, makul ve orantılı*” özel tedbirler uygulanması *maddi eşitlik* kapsamında yer alır⁶⁵⁸. Ezcümle, farklılıkları müspet yönde dikkate alan maddi eşitlik kapsamında haklı bir neden olması koşuluyla aynı olmayan düzenleme meşru görülür.

Eşitlik, insan olmanın bir gereği olarak herkesin onur bakımından eş kabul edilmesini gerektirir. Bunun yanında nasıl ki hiçbir nesne bir diğerrinin aynısı değilse hiçbir insan da bir diğerrinin aynısı değildir. Dolayısıyla farklılıklar kaçınılmazdır. Önemli olan farklılıkları dezavantaj haline getirmemek, dezavantajlı konumda olanları eşitlemeye yönelik tedbirlerle fiili eşitsizlikleri gidermektir. Bu noktada pek çok farklılık eşitlik için müstakil olarak ele alınmaya ihtiyaç duymaktadır. Çalışma konumuz ve güncelliği açısından esasen kadın erkek farklılığı önem arz etmektedir.

C. Kadın Erkek Eşitliği

Eşitlik savaşımı, başkalarında bulunan ayrıcalıkları ortadan kaldırmaya yöneliktir⁶⁵⁹. Bu bakışla erkeğe göre öteki cins addedilen kadınlar, erkeklerin eril düzenin birikimiyle sahip oldukları üstün ve ayrıcalıklı konumu kendilerinin de insan haklarının öznesi olmaları temelinde sorgulayarak sonlandırma mücadelesi vermektedirler. Feminizm de bu amaçla gelişim göstermektedir.

Özellikle 20’nci yüzyıl zarfında, kadın ile erkeği kıyaslamaya yönelik üretilen feminist teoriler her ne kadar farkındalığın artmasına müspet etki etse de esasen her iki cinsin eşitliği/ eşit haklara sahip olması gayesi güncelliğini ve ehemmiyetini

⁶⁵⁶ Erdoğan, s. 146. Haklı ya da meşru sebebi tespit etmeye yönelik iki ölçüte değinildiği görülür. “...Birincisi, farklı muamelenin istisna olarak anlaşılmaya elverişli bir neden olması gerekir... Başka bir ölçüt de şu olabilir: Kişinin konumu veya içinde bulunduğu özel şartlar bakımından, farklı muamelenin –başkalarının zararına olmayacak veya onlara haksız yere ek külfet getirmeyecek şekilde- onun lehine olması gerekir...”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan, Özgürlük Perspektifinden, ss. 152-153.

⁶⁵⁷ E. Özbudun, s. 156; Erdoğan, Özgürlük Perspektifinden, s. 152.

⁶⁵⁸ Eren, Anayasa, ss. 432, 434. Ayrıca dezavantajlılık bakımından alınan geçici ve özel tedbirlerin şekli eşitlik ilkesini de ihlal etmeyeceği de belirtilir. Eren, Anayasa, s. 434.

⁶⁵⁹ Akın, s. 53.

sürdürmektedir. Bu bağlamda total olarak kadın konusunun toplumun bir meselesi ve insan hakkı olarak yaygınlaştırılmasına odaklanmak gerekir⁶⁶⁰.

İnsan onurunun bir gereği olarak *kadın erkek eşitliği*; hümanizm ve aydınlanma düşüncesini referans almakta, demokrasinin ön koşulu ve insan hakları hukukunun esas ögesini oluşturmaktadır. Her ne kadar temel hak ve özgürlükler yasal olarak iki cinse tanınsa da sosyal ortamda (fiilen) temel haklar ve özgürlüklerin kadınlar için gerçekten uygulanmasını gerçekleştirememektedir⁶⁶¹. Örf adetler, kadının erkeğe kıyasen varsayılan eksiklikleri(!)/dezavantajları(!) ve buna koşut olarak aile ve toplumda üretilen farklı roller buna sebep olarak görülebilir⁶⁶². Mezkûr yanlış varsayımların değişmesi de (özellikle radikal) feminizmin yöneldiği hedeflerdendir.

Kadının erkeğe nazaran hukuken korunmasında dikkate değer eşitsizlikler, ayrımcılıklar yaşandığı için kadın hakları, uluslararası pozitif hukuk düzenlemelerinde yer edinmeye başlamıştır⁶⁶³. Kadınların dezavantajlı grup olarak ele alınmasıyla kadınlara özgü ayrı bir hukuki korumanın öngörülmesi gerektiği billurlaşır. Dolayısıyla bir bakıma kadın haklarının çıkış noktasını eşitlik ilkesinden temellendirmek mümkündür.

İHEB’de ilk kez yer bulmasından itibaren kadınların eşitlik hakkı, uluslararası insan hakları ilkelerine dâhil edilmiştir. Şekli eşitlik ve maddi eşitlik, insan hakları mekanizmaları ve mahkemeleri tarafından eşitsizlikler ele alınırken başvurulmuş iki eşitlik anlayışıdır⁶⁶⁴.

Kadını korumayı spesifik olarak konu edinen sözleşmeler/belgeler (örneğin CEDAW); yasal eşitliği veya cinsiyet temelinde ayrımcılık yasağını ele alan kadına odaklanmadan yapılan nötr (yansız) düzenlemelerin kadınların insan haklarından eşit bir şekilde yararlanmasını sağlamaması karşısında esas ve önemli gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁶⁵. Zira nispi eşitlik anlayışı, insanların içinde bulunduğu

⁶⁶⁰ Eve Chava Landau, “Opening address: Equality and human rights”, **The Status of Women at the Dawn of the Twenty-first Century**, Proje Direktörü: Eve Chava Landau, UNESCO, 2001, Paris, s. 9.

⁶⁶¹ Gören, Eşitlik, s. 3287.

⁶⁶² Nermin Abadan-Unat, “İnsan Hakları ve Kadın Hakları”, **İnsan Hakları Armağanı**, Doğan Basımevi, Ankara, 1978, (Kadın Hakları), s. 136.

⁶⁶³ Halil Kalabalık, **İnsan Hakları Hukuku**, 3’üncü Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 93.

⁶⁶⁴ Center for Reproductive Rights, Equality, s. 7.

⁶⁶⁵ Tijen Dünder Sezer, **İnsan Hakları Hukuku Açısından Kadınlara Yönelik Şiddet**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019, (Kadınlara Yönelik Şiddet), s. 24.

durumlara göre özellikleri ve ihtiyaçları açısından ayrıma gidilmesine izin vermekte, daha da ötesinde bunu şart koşturmaktadır⁶⁶⁶. Nisbî eşitlik anlayışı, dezavantaja neden olan farklılıklardan kaynaklanan (her farklılık değil) adaletsizlik sorununa yönelik bir çözüm argümanıdır.

Hukuken mevcut kuralların fiilen kadınlar için eşitlik sağlamaması, bir diğer ifadeyle ilke ile uygulama arasındaki boşluklar, kadının eşitliğine yönelik eleştirileri⁶⁶⁷, arayışları ve çözümler üretilmesini zaruri kılmaktadır⁶⁶⁸. Böylelikle tedricen eşitlemeye dair gelişmeler bahse konu olmaktadır.

Eşit muamele/işlem ilkesi kapsamında benzer şekilde davranmak, özellikle kadınların hamilelik, doğum ve uzantısı annelik rolü söz konusu olduğunda geçerliliğini yitirmektedir. Hakikaten bir iş için gerekli nitelikleri değerlendirirken dahi kadının çocuk bakımı için harcadığı zaman dikkate alınmamaktadır⁶⁶⁹. Bu sebeple kadın erkek eşitliğinden bahsederken özellikle kadının neredeyse tüm kamusal ve özel alanını şekillendiren üreme mevsusunu dikkate almak lazımdır.

Nitekim *şekli* eşitlik anlayışı çerçevesinde, özellikler, farklılıklar göz önüne alınmadan⁶⁷⁰ aynı kuralların herkese geçerli olması noktasında dahi, kadın erkek farklılığı söz konusu olduğunda, objektif-biyolojik ve fonksiyonel farklılıklar oluşturan hususlarda (örneğin hamilelik, doğum) farklı özel hukuki düzenlemeler yapılması meşru kabul edilmektedir. Burada mezkûr farklılıkların erkek ve kadın için karşılaştırılabilir olmadığı vurgulanmaktadır. Bir diğer ifadeyle ayırım yapılmasını gerekli kılan bahse konu farklılıkların karşılaştırılabilir öğeler göz ardı edilecek

⁶⁶⁶ Inceoğlu, Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı, s. 44; Zafer Gören, “Genel Eşitlik İlkesi”, **Cevdet Yavuz’a Armağan**, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 22, Sayı: 3, Özel Sayı, 2016, (Eşitlik), s. 3281.

⁶⁶⁷ Kadınların eşitliğini garanti altına alan evrensel normatif sisteme yönelik iki ana eleştiri söz konusudur. Öncelikle liberalist ve neo-liberalist düşünce tarzında eşitlik savaşımının piyasa güçleri karşısında etkisiz olacağı öne sürülse de aslında hem caydırıcı hem de kadınlar için bilinçlendirici, güçlendirici bir etkisi söz konusudur. Diğer ise postmodernist itiraz dâhilindedir. Toplumsal cinsiyet eşitliği ile esasen alakalıdır. Postmodernist iddiaya göre kadınların deneyimlerinin genelleştirilmesi yanlıştır. Esas olarak kişinin öznel varoluş tecrübesi söz konusudur. Bu nedenle ortalama bir kadın anlayışı zarar vericidir. İlk itirazın aksine sosyo-ekonomik faktörlerin dikkate alınmasını ve kadınların ırk, sınıfa göre deneyimlerinin farklılaştığının göz önünde tutulması gerektiği belirtilmektedir. Livingstone Raday, s. 18.

⁶⁶⁸ Örneğin istihdam alanı bu kapsamda daha etkili olması hasebiyle dikkat çekmektedir. İkinci Dünya Savaşı’ndan önce Batı toplumlarında, ev dışında aktif olmayıp esas rolü aileye bakmak ve çocuk büyütmek olan kadınların, günümüzde ise özellikle kamu sektöründe evlenip işinden istifa etmek zorunda kaldıklarını hatırlatmak gerekir. Bkz. Landau, s. 10.

⁶⁶⁹ Sandra Fredman, “Substantive Equality Revisited”, **International Journal of Constitutional Law**, Cilt: 14 Sayı: 3, 2016, (Substantive Equality), s. 719.

⁶⁷⁰ Şekli eşitlik anlayışında dezavantajlı kişilere dair özel önlemlere yer verilmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dündar Sezer, Kota, s. 70.

seviyede yaşamı etkilemesi gerekir. Bu da ancak farklı durumun baştan itibaren salt bir cinsiyete mahsus gerçekleşmesi halinde söz konusu olur. Örneğin; hamilelik, doğum, menstrüasyon gibi⁶⁷¹.

Esasen *şekli* eşitlik, hiyerarşik düzenlemeleri sona erdirmekten ziyade eşitsiz statünün devamlılığına hizmet etmektedir⁶⁷². Bir diğer anlatımla liberal *şekli* eşitlik anlayışıyla kadınların mevcut toplumsal eşitsizliği yeniden üretilmektedir⁶⁷³. Ayrıca evrensel eşitlik anlayışının, kadınların kendilerine özgü farklılığını görmezden gelme eğilimi de söz konusudur.

Herkese aynı kuralların uygulanmasına dayanan anlayış yerini 1980'li yılları takiben gerçek eşitlik anlayışının farklılıkları da dikkate alması yönünde evrilmesiyle *maddi* eşitlik anlayışına bırakmıştır. Buna koşut olarak kadınlara yönelik özel düzenlemeler gündeme gelmektedir. Gerçekten feminizmin gelişimi bağlamında da farklılıkların ön plana çıkış sürecine tekabül ettiği görülmektedir.

Eşitliğin yeniden ele alınmasına yönelik çabalar, fırsat eşitliği ve olumlu eylemi sağlamaya yönelik tedbirlerin öngörülmesi gerekliliğine yönlendirmiştir. Kadınlar için eşitlik kavramının, inkâr edilemez tarihi ve güncel dezavantajlar ile hamilelik ve doğumla ilgili biyolojik fonksiyonlar gibi farklılıklara dair farkındalığı içerecek şekilde ele alınması gerekir. Nitekim gelişen (maddi) eşitlik kavramının **fırsat eşitliği (equality of opportunity), destek(leme) (accommodation) ve pozitif önlemleri (affirmative action)** içerecek şekilde çok yönlü niteliğe dönüştüğü görülür⁶⁷⁴.

Nitekim *şekli* eşitlik anlayışı, her ne kadar kalıcı toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini ele almada fayda sağlasa da esasen toplumsal cinsiyet kalıp yargılarının giderilmesi ile kadınlara yönelik ayrımcılığın sona erdirilmesinde aynı faydayı sağlayamamıştır. Çünkü *şekli* eşitlik, tarihsel ve toplumsal olarak yerleşik toplumsal cinsiyet kalıp yargıları ile rollerinin getirdiği dezavantajı dikkate almamıştır. Ayrıca mezkûr eşitlik anlayışı devletin (yerine getirmek yerine) saygı

⁶⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gören, Farklı Cinsler, ss. 19-20, 41. Nitekim *Almanya Federal Anayasa Mahkemesi* de erkek-kadın arasındaki objektif-biyolojik ve fonksiyonel farklılıkların özel hukuki düzenlemeye tabi olmasını ve hatta bunun gerekli olduğu hususunu savunarak erkek ile kadın arasındaki cinsiyet dışındaki farklılıkların ayrımlara izin verdiğini belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gören, Farklı Cinsler, s. 20.

⁶⁷² Catharine A. MacKinnon, "Sex Equality under the Constitution of India: Problems, Prospects, and 'Personal Laws' ", *International Journal of Constitutional Law*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2006, (Equality), s. 184.

⁶⁷³ Filiz Kartal, "Kadınların Yurttaşlığı ve Feminist Kuram", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 49, Sayı: 3, 2016, s. 72.

⁶⁷⁴ Livingstone Raday, s. 15.

duyma ve koruma rolünü haiz bir insan hakları modeli öngörebilir. Nitekim şekli eşitlik, hukukta eşitliğin altını çizer ve buna koşut olarak devletlerin ayrımcılık teşkil eden eylemlerden kaçınması ve bu eylemleri kovuşturması söz konusu olabilir; ancak devletlerin eşitliği teşvik edici pozitif önlemler alması zorunlu kılınmaz⁶⁷⁵.

Şekli eşitlik kavramının yetersizliğine koşut olarak gündeme gelen *fırsat eşitliği*⁶⁷⁶, kadınların da aralarında bulunduğu dışlanan grupların üyeleri için elzemdir. Ancak fırsat eşitliğini sağlamak için öngörülen tedbirler, nihayetinde kişilerin eylemlerine dayanmakta ve sistematik olan bu sorun karşısında etkisiz kalmaktadır⁶⁷⁷. Maddi eşitliğin en iyi bilinen iki hedefinden biri olan *fırsat eşitliği* – ki diğeri de *sonuçların eşitliği*– yaş sınırları, gerekçesiz testler vb. engellerin kaldırılması anlamına gelmekte ve fakat dezavantajlı grupların fırsatlardan yararlanmasını garanti etmemektedir. Bu minvalde geçmişten itibaren süregelen ve yaşanan ayrımcılık yüzünden gerekli nitelikleri haiz olmayanlar aranan kıstasları karşılayamayacak, buna koşut olarak örneğin çocuk bakımı rolünü haiz kadınlar da ücretli bir işi kolay bulamayacaklardır. Bu bağlamda gerçek fırsat eşitliğinin sağlanması için *pozitif önlemlerin* alınması söz konusu olur⁶⁷⁸. *Pozitif önlem* ise sistematik bir çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı amaçlara uygun olarak pozitif önlemler gündeme gelebilir. Kadınların temsili rollerde yer almasını sağlamak için kota örneği pozitif bir önlem şekli olarak gösterilebilir⁶⁷⁹.

Cinsiyetler arasındaki davranış kalıplarının değil de gerçekleşecek işlevin süregelen farklılıklarında, bu işlevlere kayıtsız kalmamayı sosyal bir gaye olarak gören bir toplum bu farklılıklar için *destekleme*⁶⁸⁰ sağlamalıdır. Kadınların üreme

⁶⁷⁵ Center for Reproductive Rights, **Substantive Equality and Reproductive Rights**, New York, 2014, (Equality), s. 7; Fredman, *Providing Equality*, s. 166.

⁶⁷⁶ Fırsat eşitliğine yönelik; dezavantajlılar ile avantajlılar arasındaki farkın kabulüne dayanan dezavantajlılara karşı mücadele/önlem modeli (örneğin CEDAW) ile ırk/cinsiyetten bağımsız bir şekilde, nötr bir yaklaşımla aynılık aksiyomuna bağlı kalınan model olmak üzere iki model söz konusudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Livingstone Raday, s. 16.

⁶⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Livingstone Raday, s. 16.

⁶⁷⁸ Sandra Fredman, “Providing Equality: Substantive Equality and the Positive Duty to Provide”, **South African Journal on Human Rights**, Cilt: 21, Sayı: 2, 2005, (Providing Equality), s. 167. Ayrıca bkz. Erdoğan, *Özgürlük Perspektifinden*, s. 161. Gerçek eşitliğe ulaşabilmek için en etkili araç olarak *pozitif önlemler* gösterilmektedir. Bkz. Gören, *Anayasa*, ss. 432, 443.

⁶⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Livingstone Raday, s. 16. Kotaların pozitif ayrımcılık olarak ele alınmasına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Dündar Sezer, s. 74.

⁶⁸⁰ Destekleme tedbirlerini, koruyucu yasalarla zorunlu olarak kadınlara dayatılan, kadınlar için olumsuz sonuçlar doğuran ve 1970’lere kadar yaygın olan ataerkil korumalardan ayrı tutmak gerekir. Gece çalışma yasağı, erken emeklilik zorunlu korumalara örnektir. *Zorunlu korumalar* (*mandatory protections*) kadınların özerkliğini kısıtlamakta ve yeteneklerine yönelik kalıp

işlevi, destekleme gerektiren farklılıklardan en yaygın olanı olarak gösterilmektedir. Destekleme ilkesi hamilelik, doğum ve emzirme dönemlerindeki kadınların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik özel düzenlemelere gidilmesini gerektirmektedir. Kadınlara yardım eden destekleyici faaliyetler, kadınların hayatlarını kolaylaştırmaya yöneliktir. Örneğin Avrupa sosyal modeli kapsamında ücretli doğum izni desteklemenin kabul edildiğini gösterir⁶⁸¹.

Ancak destekleme beraberinde bir mali külfeti de getirir. Desteklemenin maliyetine kimin katlanacağını belirlenmesi konusunda ise *devlet* en uygun taşıyıcı olarak belirtilmektedir. Zira destekleme masraflarını devletin üstlenmemesi (özel sektöre terkedilmesi) durumunda desteklemeye yönelik hizmetlerin kullanımına dair ekonomik bir caydırıcılık söz konusu olacaktır⁶⁸². Bu durumda da mağdur, yine kadınlar olacaktır.

Maddi eşitlik anlayışı, dezavantaja neden olan farklılıklardan kaynaklanan (her farklılık değil) adaletsizlik sorununa yönelik bir çözüm argümanıdır. Kadınlar için biyolojik cinsiyetinin uzantısı hamilelik, doğum, emzirme vb. durumlar; adaletsizlik yaratan en başat farklılıklardır. Dolayısıyla göz önünde tutulması gerekir.

Bu noktada maddi eşitlik anlayışını daha açık, net ve anlaşılır kılmak için doktrinde yer alan, maddi eşitliğin **dört** boyutta ele alınan çerçevesine yer vermek gerekir. İlk boyut, toplumsal cinsiyet tarafsızlığına ulaşmaktan (veya benzer muamelede bulunmaktan) ziyade kadının gerek aile gerek toplumsal ilişkilerinde güçlenememesine yol açan toplumsal cinsiyet temelli dezavantajları gidermeye (*redressing disadvantage*) odaklıdır. Dezavantajı gidermeye odaklanma, eşitliğin faydaları genişletmek yerine ortadan kaldırılarak ulaşılan seviyeyi aşağı çekme (*levelling down*) çözümü ile uyumsuzdur. Çünkü eşitlik ancak daha kötü durumda olanın durumu daha iyi durumda olanın konumuna yükseltilirse sağlanabilir. Ayrıca simetrik bir yaklaşım yerine dezavantajı gidermek üzere farklı muamelenin öngörülmesi, bir diğer anlatımla ayrımcı dezavantajın giderilmesi gayesiyle kadınlar

yargıları pekiştirmektedir. Destekleme ise zorunlu olmaktan ziyade kolaylaştırıcıdır. Ancak vurgulamak gerekir ki, örneğin çalışanların asgari haklarını koruyan zorunlu bir koruma politikasına sahip sistemlerde (işverenlerinin haklarından feragat etmeleri için baskıya maruz kalmalarını engellemek için) kadınların desteklenme haklarıyla ilgili benzer önlemler haklı görülebilir. Bu nedenle mezkûr sistemlerde asgari zorunlu doğum izni süresinin zorunlu kılınması haklıdır. Livingstone Raday, s. 17.

⁶⁸¹ Livingstone Raday, ss. 16-17.

⁶⁸² Livingstone Raday, s. 17.

lehine pozitif önlemlerin (*affirmative action*) alınması eşitlik ilkesine aykırılık teşkil etmemektedir. Özetle maddi eşitliğin ilk boyutu, toplumsal cinsiyetle bağlantılı dezavantajı gidermektir⁶⁸³. Maddi eşitlik, şekli eşitlikten ayrılarak sosyal ve ekonomik dezavantajlılığa odaklanmaktadır⁶⁸⁴.

İkinci boyut ise; damgalama, önyargı, aşağılama ve şiddete odaklanan onur kavramına dayanır⁶⁸⁵. Buna koşut olarak kadınların kimliğinin, erkekler tarafından ve erkeklere göre eril bir şekilde biçimlendirildiği sonucuna ulaşılır.

Eşitliğin önündeki engellerin kadınların tahakkümünü sürdüren, dezavantajını sağlamlaştıran kurumsal ve toplumsal yapılarda derin köklerinin olduğunu kabullenen üçüncü boyut, değişimin (bireysel düzeyde değil) *yapısal* olması gerektiğine odaklanır. Kadınların erkek normlarına uymasını zorunlu kılmak yerine erkek merkezli kurum ve toplumsal yapıların *dönüştürülmesi* gerekir. Bu minvalde ailedeki ataerkil iktidar ilişkilerinin, kamusal alandaki güç dengesizliğini pekiştireceği ve bu sebeple kamusal-özel alan ayrımının aşılması gerektiği belirtilir. Bu ise ayrımcılığı önlemek için negatif görevlerin yanında eşitliği sağlamak için pozitif görevleri de gerekli kılar. Ayrıca kadınlar arasındaki farklılıkların uzlaştırılması/desteklenmesi de gereklidir⁶⁸⁶.

Dönüşüm, mevcut yapıların eşitsizliği sürdürmesine katkısının farkındalığını, kabulünü gerektirmekte ve bu bakımdan benzer yapıların mevcut yapılara yardımcı olacağı dikkate alınarak esasen yapıları değiştirmek suretiyle farklılığın giderilmesi öngörülmektedir. Bu, kadınların üreme rolüne dair atılabilecek en belirgin müspet adım olarak kabul edilmektedir. Bu minvalde bir nüansı ortaya koymak gerekir ki hamilelik ve doğum kadına özgü iken; ebeveynlik ve çocuk bakımı için aynı durum söz konusu değildir. Buna koşut olarak maddi eşitlik dâhilinde, hamilelik ve doğum konusunda kadınların özel muamele görmesi noktasında ısrar söz konusuysa çocuk bakımı konusundaki basmakalıp beklentilere son verilmesi gerekliliği de öne sürülmektedir. Nitekim kadınların üreme sağlığı, kürtaj, doğum kontrolü, erken evliliğine dair özen gösterilmesi bunun sonucudur. Kadınların kendi üreme mevzusu

⁶⁸³ Sandra Fredman ve Beth Goldblatt, **Gender Equality and Human Rights**, UN Women Discussion Paper Sayı: 4, 2015, ss. 4-5, 8.

⁶⁸⁴ Fredman, *Providing Equality*, s. 166.

⁶⁸⁵ Fredman ve Goldblatt, s. 4.

⁶⁸⁶ Fredman ve Goldblatt, ss. 4, 9.

üzerinde kontrol sahibi olmaları, topluma eşit katılımları için *sine qua non* niteliktedir⁶⁸⁷.

Kadınlara özgülenen çocuk bakımı rolüne yönelik dönüşüm için önem arz eden temel nokta ise iş hayatında kadınlara dair hamilelik ve anneliğe yönelik ön yargılı olunmaması ve erkeklerin de çocuk bakımına dâhil edilmesinin sağlanmasıdır⁶⁸⁸. Böylelikle kadına zımbalanan annelik (çocuk büyütme) rolünün menfi etkisi önlenebilir.

Son olarak dördüncü boyut, kadınların sesine önem verir. Sesi olmayanların yanlışları gidermek için siyasi sürece güvenemeyeceklerini göz önünde bulundurarak hem toplumsal hem de siyasi olarak eşit katılımın gerektiği hususuna yoğunlaşır. Nitekim maddi eşitlik, yukarıdan aşağıya kararların dayatılması yerine kadınların sesinin duyulmasını ve buna yanıt verilmesini gerektirir. Sosyal ve ekonomik haklar doğuran kadın seslerinin duyulması kadar kadınlara bakış açılarını ifade etmek için sosyal ve ekonomik haklar da verilmelidir. Bu minvalde maddi eşitlik; devlete kadınlara farklı muamele etmek, katılım için fırsat tanımak ve kurumları kadın lehine yeniden yapılandırmak için pozitif görevler yükleme konusunda önemli etkiyi haizdir⁶⁸⁹.

Ezcümle maddi eşitliğin dört boyutu⁶⁹⁰ şu şekildedir: 1) dezavantajı gidermek; 2) damgalama, önyargı, aşağılama ve şiddete karşı koymak; 3) toplumsal ve kurumsal yapıları dönüştürmek; 4) hem siyasi katılım hem de toplumsal kapsayıcılık (içerme, dâhil etme) şeklinde katılımı kolaylaştırmak.

Mevcut fiili eşitsizlikleri gidermek üzere ayırım yapılması ve farklı olanlara farklı uygulamalarda bulunulması -bir diğer anlatımla bazı alanlarda (işe alınma gibi) kadınlara öncelik verilmesi- eşitliğe aykırılık ve keyfi ayrımcılık oluşturmamaktadır. Bilindik örnek olarak kadınlara seçilme kotası tanınması verilebilir. İlk bakışta klasik eşitlik anlayışını (kadın erkek eşitliğini, cinsiyet sebebiyle ayırım yasağını) zedeler gibi görünse de esasen fiili eşitsizliği gidermeye dair *olumlu (pozitif) ayrımcılık*

⁶⁸⁷ Fredman ve Goldblatt, s. 32.

⁶⁸⁸ Fredman ve Goldblatt, s. 33.

⁶⁸⁹ Fredman ve Goldblatt, ss. 4-5, 9.

⁶⁹⁰ Maddi eşitliğe yönelik bahse konu yöntemin ilk olarak Fredman tarafından geliştirildiği belirtilmektedir. Bkz. Fredman ve Goldblatt, s. 4, dn. 2.

uygulamasını teşkil etmektedir⁶⁹¹. Dolayısıyla meşru amaçlarla yasal dayanakları çerçevesinde yapılan tüm ayrımların, ayrımcılığa aykırı olduğunu söylemek mümkün değildir⁶⁹². Nitekim kadının dezavantajlı konumunu, eşitsizliğini gidermeye yönelik geçici özel önlemler şeklinde adlandırılan uygulamalar/önlemler; cinsiyetler arası eşitliği sağlamanın birer aracıdır.

CEDAW Komitesi'nin 25 No.lu Genel Tavsiyesi'nde; Sözleşme m. 4/1⁶⁹³ uyarınca *fiili* veya *maddi* eşitliğe yönelik hedeflere dair taraf devletlerin alması gereken *geçici özel önlemlerin (temporary special measures)* kadınların veya kız çocuklarının durumunu iyileştirmek adına benimsenen, uygulanan diğer sosyal politikalardan farklı olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla kadınların lehine olan/olabilecek olan tüm önlemlerin geçici özel önlemler olmadığına değinilmek istenmektedir⁶⁹⁴. Ayrıca bu noktada hatırlatmak gerekir ki özel önlemler *geçici* niteliktedir. Fiili eşitliğin, sonuçlarda eşitliğin (uygulamada eşitliğin) sağlanması ile birlikte son bulması kastedilmektedir.

Yine CEDAW Komitesi'nin 25 No.lu Genel Tavsiyesi'nde *geçici özel önlemleri* tanımlamak üzere çeşitli terimler kullanıldığı belirtilmektedir. Taraf devletlerce özel önlemler (*special measures*) ile eş tutularak olumlu eylem (*affirmative action*), pozitif eylem (*positive action*), pozitif önlemler (*positive measures*), ters ayrımcılık (*reverse discrimination*) ve pozitif ayrımcılık (*positive discrimination*) terimlerinin kullanıldığına değinilmektedir. Farklı ulusal tartışmalar ve uygulamalar bahse konu terimleri ortaya çıkarmıştır. *Olumlu eylem (affirmative*

⁶⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, 17'nci Bası, Beta Basım, İstanbul, 2018, s. 129; Gözler, Türk Anayasa Hukuku, s. 248; Aysel Çelikel, "Kadınların Siyasal Yaşama Katılımı Konusunda Yeni Uluslararası Çalışmalar", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 54, Sayı: 1-4, Yıl: 1994, ss. 48, 50-51. Pozitif ayrımcılık/önlemler şekli hukuki eşitliğe karşılık fiili eşitliği amaçlamakta ve fırsat eşitsizliklerinin giderilmesini hedeflemektedir. Gören, Eşitlik, s. 3287. Dezavantajlı ve ayrıcalık sahibi olmayan bir grup olarak kadınlara dair ayrıcalık içeren toplumsal programlar, sonuçlarda eşitliği garanti altına alacak gerçek bir fırsat eşitliği oluşturmak üzere şartlardaki önemli eşitsizlikleri yok etmeyi hedefler. Turner, s. 37.

⁶⁹² *BM İnsan Hakları Komitesi*'ne yaşa dayalı ayrımcılık yapılmasına ilişkin başvuru üzerine Komite üyelerinden Yargıç Bhagwati "... her bir ayırım ayrımcılık demek değildir..." diyerek değerlendirmede bulunmuştur. Bkz. Andrew Clapham, **İnsan Hakları**, Çev. Hakan Gür, Dost Kitabevi, Ankara, 2010, s. 196.

⁶⁹³ CEDAW m. 4/1'e göre; "Kadın ve erkek eşitliğini fiilen sağlamak için taraf devletlerce alınacak geçici ve özel önlemler, iş bu sözleşmede belirtilen cinsten bir ayırım olarak mütalâa edilmeyecek ve hiçbir şekilde eşitsizlik veya farklı standartların muhafazası sonucunu doğurmayacaktır. Fırsat ve uygulama eşitliği hedeflerine ulaşıldığı zaman bu tedbirlere son verilecektir."

⁶⁹⁴ **General recommendation No. 25**, on article 4, paragraph 1, of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, on temporary special measures, par. 19, 26.

action) terimi ABD’de ve BM’nin bir dizi belgesinde kullanılmaktadır. *Pozitif eylem* (*positive action*) terimi ise Avrupa’da ve BM belgelerinde kullanılmaktadır. Ayrıca *pozitif eylem* terimi Sözleşme m. 4/1 kapsamında geçici özel önlemlerle sınırlı olmayıp belirsizlik içermektedir. Ters ayrımcılık, pozitif (olumlu) ayrımcılık terimleri ise uygun görülmemesi noktasında eleştirilmektedir⁶⁹⁵.

Doktrinde de sıklıkla birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılan *pozitif/olumlu eylem* ve *pozitif ayrımcılık* kavramlarına terim karmaşasını sürdürmemek bakımından bir parantez açmak gerekir. Esasen bu terimler, maddi eşitliği (kadınların eşitliğini) sağlama hedefine yönelik olmaları noktasında birleşir.

Avrupa Birliği perspektifinden bakıldığında, *pozitif eylem* teriminin net olmadığı ve anlamına dair çeşitli görüşlerin var olduğu görülmektedir. Basit bir şekilde ele alındığında, esasen iki temel görüşe yer verilmektedir. 1) Geniş anlamıyla terimi irdeleyen görüş uyarınca; tedbirin şeklinden arî bir biçimde, kadın erkek eşitliği hedefine katkı sağlamak koşuluyla olumsuz (doğrudan veya dolaylı) ayrımcılık yasağının ötesinde herhangi bir önlem, geçici özel önlem olarak ele alınmaktadır. Bu minvalde, salt cinsiyet temelinde bir tercih içeren önlemler değil ve fakat tarafsız (*neutral*) önlemler de terime dâhildir. Tüm çalışanlara (özellikle kadınların yararına olan) çocuk bakım tesisleri sağlamak, bu görüş kapsamında geçici özel önlemlere örnek gösterilebilir. Bununla birlikte bu görüş hamilelikle ilgili yardımları içerecek şekilde ebeveyn hakları ve yardımlarını da kapsamına alır. 2) Terimi daha dar bir anlamıyla ele alan diğer görüş uyarınca, pozitif eylem yalnızca sosyal olarak dezavantajlı grup üyelerine fayda sağlamak amaçlı olmak üzere (zımni de olsa) ayrıcalık getiren önlemleri içermektedir. Bir diğer ifadeyle geçici özel önlemler, bu kişilere uygulanmak üzere tercihlî bir muamele gerektiren önlemleri ihtiva etmektedir. Dolaylı dahi olsa cinsiyet temelli bir tercih gerekmektedir. Daha çok kadınların yararına dönük olmayan (örneğin kadınların daha fazla yararlanmasına olanak tanımadan tüm çalışanlara çocuk bakımına yönelik imkanlar öngörülmesi) nötr önlemler, burada geçici özel önlemler olarak ele alınamamaktadır.

⁶⁹⁵ **General recommendation No. 25**, on article 4, paragraph 1, of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, on temporary special measures, Paragraf 17.

Bu görüşü haiz kişiler, hamilelik ve annelik haklarına yönelik düzenlemelerin/yardımların pozitif eylem oluşturması ile ilgili olarak kararsızdılar⁶⁹⁶.

Maddi eşitlik anlayışının gerçekleşmesine yönelik *pozitif/olumlu eylem*, muğlak bir kavram olmakla birlikte her ne kadar farklı şekillerde algılanabilse de esasen kadınların eşitliğine yönelik olması niteliğiyle ön plana çıktığı söylenebilir. Ayrıcalık sağlayan pozitif ayrımcılık ise bir özel önlem alt türü olarak görülebilir.

Farklılıkların göz önüne alınmadığı şekli eşitlik anlayışının kadının eşitliğini fiili olarak sağlama noktasında yetersiz görülmesi; farklılıkları dikkate alan ve akla uygun, makul, adil sınıflandırmaları içeren maddi eşitlik anlayışının ele alınmasına yol açmıştır⁶⁹⁷. Maddi eşitlik anlayışında haklı sebebin varlığı durumunda aynı olmayan düzenlemeler meşru kabul edilmektedir⁶⁹⁸. Bu noktada (haklı sebep yerine) alternatif olarak feministler, sınıflandırmaların eşitlik ilkesine uygunluğunu belirlemek üzere farklı uygulamanın haklılığını sorgulamaktan ziyade **dezavantaj** testinin (farklı uygulamanın kadını dezavantajlı kılıp kılmadığına bakılması) uygulanmasını öne sürmüşlerdir⁶⁹⁹. Dolayısıyla haklı sonuçlara ulaşmak için salt farklılığın ötesinde esasen farklılıkla birlikte farklılığın getirisi dezavantajlılık ön plana çıkarılmak istenmektedir. Bu bakışla hamileliğe, doğuma dair kadın için geçerli düzenlemelerin kadını dezavantajlı kılmaması gerekir. Zira eril düzen tarafından mezkûr durumların dezavantaj olarak sürdürülmek istenme tehlikesi göz ardı edilmemelidir.

⁶⁹⁶ Goran Selanec ve Linda Senden, **Positive Action Measures to Ensure Full Equality in Practice between Men and Women, including on Company Boards**, European Commission, Luxembourg, 2013, s. 4; Dündar Sezer, Kota, ss. 76-77. Hamilelik ve annelik haklarına dönük yardımlar hakkında, bu hakların kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ile ilişkili görülmesi hasebiyle, şekli eşitlik anlayışıyla aynı statünün korunması eğilimi söz konusudur. Ayrıca çoğu sosyal politikalara ait kadına fayda sağlayan her önlemin olumlu eylem teşkil etmediği belirtilerek özellikle yarı zamanlı veya esnek çalışma, evden çalışma gibi iş ile aile yaşamını dengeleme gayesine hizmet ettiği şeklindeki örtük varsayıma dayanan önlemlerin pozitif eylem oluşturup oluşturmadığı hususunda şüphe duyulduğu vurgulanmaktadır. Esasen burada mezkûr önlemlerle çocuk bakımı ve aile içi sorumluluklara dair gerçek toplumsal cinsiyet eşitliğinin önündeki engellerin kaldırılmasından ziyade kalıcı hale getirilmesinden bahsetmek mümkün hale gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selanec ve Senden, ss. 4, 6.

⁶⁹⁷ Merih Öden, **Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003, ss. 190-191.

⁶⁹⁸ Ayrıca bkz. Erdoğan, Özgürlük Perspektifinden, s. 152.

⁶⁹⁹ Rebecca J. Cook, "Women's International Human Rights Law: The Way Forward", **Human Rights of Women: National and International Perspectives**, Ed. Rebecca J. Cook, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 1994, (Way), s. 12; Ivana Radacic, "Gender Equality Jurisprudence of the European Court of Human Rights", **The European Journal of International Law**, Cilt: 19, Sayı: 4, 2008, s. 857; ayrıca bkz. Dündar Sezer, Kadınlara Yönelik Şiddet, s. 27.

Bir grubun üyeleri olarak kadınlara yönelik her yerde eşitsizliğin ortak bir paydasını görmek mümkündür. Siyasi yetersiz temsile, cinsel şiddete, ekonomik dezavantaja maruz kalan kadınlardır. Bununla beraber toplumsal cinsiyete dair kalıcı dezavantaj sorunu kültürleri, sınıfları aşan temel bir sorun olarak güncelliğini sürdürmektedir. Ataerkil değerlerin hâkimiyeti sürdükçe kadın kimliğinin bütünlüğü kapsamında eşitlik olanaksızdır. Kadının çalışma hayatındaki yeri, aile içindeki konumu, toplumdaki statüsü birbiriyle bağlantılıdır. Dolayısıyla kadınların maddi eşitliğinin etkili bir şekilde uygulanması zaruridir⁷⁰⁰. Bu sebeple ataerkil nüfuzun etkisizleş(tiril)mesi gereklidir. Böylelikle kadın eril etkiyle aile içine sıkışıp kalmaktan ve üreme yetisi bakımından toplumsal alana katılımı konusunda yaşadığı engellerden sıyrılarak kendini özerk bir birey olarak gerçekleştirebilecektir.

Kadını ve erkeği aynı kabul ederek aynı hukuki düzenlemelere tabi kılmak, dezavantajlı konumdaki kadına münhasır özelliklerin göz ardı edilerek kadının mağduriyetine sebep olma riski taşımaktadır. Oysaki haklı sebep veya dezavantaj bulunduğu farklı düzenlemeler yapılması şeklindeki eşitlik anlayışına koşut bir şekilde kadın ve erkeğin farklı olduğu kabulü ile kadına dair farklı düzenlemeler meşru görülebilecektir⁷⁰¹. Bu sebeplerle kadına münhasır biyolojik yetileri (hamilelik, doğum) olumlayan düzenlemelerin yanı sıra pozitif önlemlerle de desteklenmeleri gereklilik arz etmektedir.

Feminizm kapsamında, kadınlara erkeklerle eşit hak ve fırsat talebini yöneltmekle birlikte kadınların farklılıklarının göz ardı edilmemesi gerektiğini savunmak mümkündür. Bir diğer ifadeyle feminizm, eşitlik ve ayrımcılık yapmama talebinin yanında kadına özgü spesifik bir hukuki koruma alanı da talep etmektedir. Bu noktada örneğin hamilelikte, doğumda kadını koruyucu düzenlemeler aklı gelmektedir. Zira ancak bu sayede dezavantajlı hale getirilmelerine dayanak olarak öne sürülen kadınların farklılıkları eşitsizliğe temel teşkil etmeyecektir.

⁷⁰⁰ Frances Livingstone Raday, “Equality for women - a changing axiom”, **The Status of Women at the Dawn of the Twenty-first Century**, Proje Direktörü: Eve Chava Landau, UNESCO, 2001, Paris, s. 19.

⁷⁰¹ Dündar Sezer, *Kadınlara Yönelik Şiddet*, s. 26. Mutlak eşitlik anlayışı kapsamında dahi kadın ve erkeğin biyolojik farklılıkları (hamilelik, doğum) bakımından karşılaştırılabilir olmadığı belirtilmektedir. Bkz. Zafer Gören, **Türk-Alman-İsviçre Hukukuna Göre Farklı Cinslerin Eşit Haklara Sahip Olması**, 2’nci Bası, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İzmir, 1998, (Farklı Cinsler), ss. 19-20. Ayrıca bkz. MacKinnon, *Equality*, ss. 183-184.

D. Eşitlik (Aynılık)/ Farklılık Dikotomisi

Kadının toplumsal alanda kadim ikincil konumu beraberinde eşitlik meselesinin somut bir görünümü olarak kadın erkek eşitliğini sağlamayı ge(rek)tirmiştir⁷⁰². Bir diğer anlatımla genel eşitlik ilkesinin kadınların eşitliğini sağlamada nihai sonuca ulaşamaması, cinsiyete dayalı eşitlik anlayışını/farklı cinslerin eşitliği ilkesini/kadın erkek eşitliği ilkesini gerekli kılmıştır⁷⁰³. Feminizm de kadın erkek eşitliğinin (cinsiyetler arası eşitliğin)⁷⁰⁴ sağlanması amacına yöneliktir. Ancak kadını ve değerlerini odak alan yegâne ideoloji⁷⁰⁵ olan feminizm perspektifinde asıl önem arz eden mesele ise hedeflenen bu eşitliğin nasıl sağlanacağı hususudur.

Bu doğrultuda feminizm kendi içinde; kadınların özgürleşmesi, güçlenmesi, eril tahakkümün silinmesi ve toplumsal cinsiyete dayalı baskının yıkılmasına yönelik farklı yaklaşımlar ve çözümler sunan türlere sahiptir. Eşitlik meselesi de feministlerin farklı görüşlerini haizdir. Nitekim birbirine karşıt eşitlik anlayışlarıyla beraber eşitliğin reddedildiği farklılık düşüncesi de feministlerce⁷⁰⁶ savunulmaktadır. Bu bağlamda *eşitlik feminizmi* (*equality feminism*) ve *farklılık feminizmi* (*difference feminism*) şeklinde bir gruplandırma⁷⁰⁷ doktrinde yer almaktadır. Eşitlik feminizmine göre ataerkillikle ilişkilendirilen farklılık, tabi kılmanın bir görünümüdür. Oysaki farklılık feministlerince eşit olmayı arzulamak, erkek gibi olma isteğini barındırma ve erkekle tanımlanma, erkeğe göre şekillenme riskini içermektedir. Bu bağlamda erkeklerden psiko-biyolojik düzeyde farklı olduklarına dayanan özcü bir anlayışla kadınların, kendi cinsiyetinin fark yaratan özelliklerinin bilincine varıp kendilerini

⁷⁰² Ayrıca bkz. Fulya Kantarcıoğlu, “Anayasa Mahkemesi Kararlarına Göre Farklı Cinslerin Eşitliği”, **Farklı Cinslerin Eşitliği Sempozyumu Bildiriler**, Haz. Zafer Gören, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları No: 86, İzmir, 1998, s. 53.

⁷⁰³ Dündar Sezer, Kadın Erkek Eşitliği, s. 123. Eşitlik ilkesinin (kanun önünde eşitlik, kamu hizmetine girme konusunda eşitlik vb.) uygulama alanlarından bir tanesi de kadın erkek eşitliğidir. Kaboğlu, Özgürlükler, s. 17, dn. 28.

⁷⁰⁴ Cinsiyetler arası eşitliğin bir *insan hakları sorunu* olarak kabul edilmesine dair bkz. Berktaş, Açılımlar, s. 18.

⁷⁰⁵ Yüksel, s. 41.

⁷⁰⁶ “*Kadın hakları hareketi*” kapsamındaki feministler, kadınların hiyerarşik ilişki içindeki aşağı konumundan kurtularak cinsiyet eşitliğinin hâkim olduğu ilişki anlayışının geçerlilik kazanması için savaşım içindeyken; “*kadının kurtuluş hareketi*” içindeki feministler ise eşitlik yerine ataerkil baskının son bulması için savaşım içindedir. Bkz. Çaha, Sivil Kadın, s. 44.

⁷⁰⁷ Eşitlik ve farklılık dışında “*kamusal otonomi politikası*” şeklinde üçlü bir ayrımı yer verildiği de görülmektedir. Bkz. Çaha, Sivil Kadın, s. 50.

tam anlamıyla geliştirip gerçekleştirebilmeleri sayesinde özgürleşebileceği belirtilmektedir⁷⁰⁸. Ayrıca her ne kadar aralarında görüş ayrılığı yaşadıkları konular olsa da farklılık feministlerinin esasen kadınların erkeklerden gebelik ve doğum süreci bakımından farklı oldukları noktasında birleştikleri görülmektedir⁷⁰⁹.

Eşitlik ve farklılık ekseninde feministlerin kadın erkek eşitliği tartışması süregelmektedir. Esasen *liberal* feministlerce kadınların erkeklerle –kamusal alana erişim eşitliği anlamında- siyasi ve hukuki eşitliği savunulurken⁷¹⁰; *sosyalist* feministler tarafından tersine toplumsal eşitlikten yararlanma kadınların eşitliği için ön plana çıkarılarak ekonomik iktidar şartlarıyla ilgili bir eşitlik anlayışı savunulmakta ve *radikal* feministler tarafından ise aile ve bireysel hayat kapsamında çocuk büyüme, ev içi sorumluluklar ve kadının kendi bedeni üzerinde söz sahibi olması vb. hususlarda geçerlilik taşıyan eşitlik anlayışı benimsenmektedir⁷¹¹. Dolayısıyla kadınların eşitliği gayesini salt liberal feministler değil, -hâlihazırdaki kurumlarda reform yapmanın eşitliği getirmeyeceğini, toplumun temelindeki kuralların kadın aleyhine kalmaya devam edeceğini düşünen- radikal ve sosyalist feministler de haizdir. Üçünün kesişim noktası, kadınların topluma/ kamusal hayata eşit bir şekilde katılımının sağlanmasıdır⁷¹².

Şekli anlamda eşitliğin sağlanması gayesini haiz liberal feminist hukukçulara göre erkeklerin sahip olduğu hakların aynısına kadınların sahip olması gerekir. Kadın ile erkeğin aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olması ise toplumsal cinsiyet bağlamında nötr hukuk kuralları ile mümkün görülür. Bu ise mevcut düzenlemelerin kadınları da içerecek şekilde yeniden oluşumu (*asimilasyoncu feminist yaklaşım*) veya kadın ile erkeğin benzerlikleri temelinde dayanılarak düzenlenecek hukuk normları (*androjenik feminist yaklaşım*) ile sağlanabileceği şeklinde iki yaklaşımı beraberinde getirir. Erkeğe davranıldığı gibi kadına davranılması beklenen *asimilasyoncu feminist yaklaşım* ele alınırsa; işyerinde kadının hamilelik, doğum ve emzirme sebebiyle çalışma saatlerinde değişiklik yapılmaması ve kadınların farklılıklarına dair hak talebinde bulunmamaları gündeme gelir. Androjenik insana davranılması gerektiği gibi her iki cinsiyete davranılması beklenen *androjenik*

⁷⁰⁸ Heywood, ss. 270, 272.

⁷⁰⁹ Bkz. Nazlı Hilal Demir, s. 202.

⁷¹⁰ Liberal feministlerin eşitlik anlayışına dair bkz. Uygur, Hukuk, ss. 161-162.

⁷¹¹ Heywood, ss. 270-271.

⁷¹² Stone, ss. 196-197.

feminist yaklaşım ele alınırsa; -Williams'ın görüşleri ışığında- diğer örneğe devam edilirse, herhangi bir maluliyet yaşayan çalışana nasıl davranılması gerekiyorsa hamile kadınlar için de aynı düzenlemelerin uygulanması beklenir⁷¹³.

Farklılığı temel alarak özel/farklı muamele gerektiğini savunan farklılık yanlısı⁷¹⁴ feministler de kendi aralarında ayrılmaktadır. *Özel haklar modelini* benimseyenler, erkek ve kadının farklı olduğunu, toplumsal cinsiyet farklılıklarının biyolojik farklılıktan türediğini ve çocuk bakımı gibi toplumsal cinsiyet farklılığının üreme yetisinden kaynaklandığını belirtirler. Böylece bu farklılığı barındıran düzenlemelerin yapılması gerekir. *Wolgast*'a göre, eşitliğin aynılığı gerektirmesi sebebiyle eşitlik yerine kadınların özel ihtiyaçları için özel haklar gerekirken; *Scales*'a göre, daha sınırlı şekilde, hamilelik, emzirme özelinde cinsiyete özgü farklılıklar için (erkekten farklı) haklar gerekir. *Uzlaşma* modelinde ise biyolojik farklılıktan kaynaklı farklı/özel muamele öngören özel haklar modelini de içerir şekilde toplumsal cinsiyetten de kaynaklı farklılıklara da eşit muamele edilmesi gerektiği savunulur. Nitekim *Law*, üreme yetisi haricinde kadınlar için özel muameleyi gerekli görmezken; *Kay*, hamilelik dışında farklılıkların göz önüne alınmaması gerektiği düşüncesindedir. Böylece biyolojik farklılıklara dair farklılık yanlısı bir tutum izlenirken biyolojik farklılık dışındaki farklılıklar için eşitlikçi bir tutum izlendiği de belirtilir⁷¹⁵.

Bu noktada bir parantez açarak altını çizmek gerekirse; (örneğin *Rich* ve *Griffin* gibi) bazı radikal feministler de fark(lılık) feministidir. Mamafih *Ruddick* ve *Gilligan* gibi radikal olmayan fark feministleri⁷¹⁶ de vardır. *Ruddick*, anneliğin

⁷¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Uygur, Hukuk, s. 162.

⁷¹⁴ Farklılıkçı yaklaşım çerçevesinde, insanlığın iki cinsiyeti de kapsadığını ve bu iki cinsiyetin birbirinden farklı olduğunu bilerek eşitliğin kurulması gerektiğini bir diğer anlatımla erkeği kadınlıştırmak veya kadını erkekleştirmek amacıyla hareket edilmemesi gerektiğini söylemek mümkündür. Nitekim eşitliğe erişme özgürlüğünün özdeşliğe erişme özgürlüğü ile aynı anlama gelmediği ve dişiliğin özgül niteliği göz önüne alındığında, kadının baskın Tek'e karşı direnmesinden bahsedilir. Bkz. Collin, s. 71.

⁷¹⁵ Uygur, Hukuk, s. 163.

⁷¹⁶ Fransızların eşitlik-farklılık tartışmaları bağlamında *Irigaray*'ın cinsel fark feminizminin ortaya çıktığı söylenebilir. Dişi olmayı salt negatif bir şekilde tanımlayan sembolik düzenin varlığını kadınlar için gerçek sorun olarak öne süren, kadınların geleneksel rollerinin ayrı bir bakış açısına değil anneliğin biricik görevmiş gibi algılanmasına yol açtığını belirten ve hâlihazırda hiçbir pozitif dişi kimliğini haiz olmayan kadınlara bu kimliğin yaratılması gerektiğini savunan (ki böylelikle mevcut bir cinsel farkın tanınması gerektiğini değil aksine bir cinsel farkın oluşturulması gerektiğini vurgulayan) *Irigaray*'ın *cinsel fark feminizmi* için bkz. Stone, ss. 201-204. Ataerki değerleri alaşağı etmeye yönelik fark kavramını kullanan *Fransız feminizmi* ve farklılık anlayışı hakkında ayrıca bkz. Çaha, Sivil Kadın, s. 64.

çocukları büyütmek, eğitmek gibi gayelerinin yüksek beceri gerektirdiğinin farkına varılmasını savunur. *Gilligan* da erkeklerin akıl yürütmesinin adalet etiği anlayışıyla ilişkilendirilmesine, geleneksel ahlak teorilerinin erkeği temel alarak şekillenmesine karşın kadınların bakım etiği (aile bireylerine) yaklaşımıyla ilişkilendirildiğini belirtir. İki feminist, toplumsal cinsiyete dayalı beklentilerin annelik ve bakım etkinlikleri yapmak üzerine şekillendiği noktasında ortaklaşır. Öyleyse fark feministlerince eril değerlerle örtülü kamusal alana kadınların eşit katılımı fikri reddedilmektedir. Ayrıca fark feministleri; kadınların geleneksel rollerini terk etmesi gerektiği görüşüyle toplumsal kurumların dönüşümlerini isteyen eşitlik feministlerini, kadının aile içindeki yerinin değerinin görülmemesi noktasında eleştirir. Ancak fark feministlerinin de kadınların aile merkezli değerleri ve bakış açısını önceleyerek eril değerlere ve eril kamusal alana uymak zorunluluğu taşımadığını belirten görüşleri; toplumsal cinsiyet rollerini (annelik, bakım) güçlendirmesi ve bu rollerin kadını erkeğe tabi kılması, kadınları iş hayatından, politikadan uzak tutmasını sağlayan engelleri sağlamlaştırması hususlarında risk taşıdığını da görmezden gelmek mümkün değildir⁷¹⁷.

1970, 1980’lerde feminist tartışmalar kapsamında cinsiyet temelinde ele alınan kadınların aynılık veya farklılık analizine yoğunlaşılması, kadınlar ile erkeklerin *eşit*, *aynı* veya *farklı* olup olmadığının ortaya konulma çabası söz konusudur⁷¹⁸. Bu minvalde feministler cinsiyetin konu dışı tutulduğu bir dünya için mi yoksa cinsiyet farklılığının eşitsizlik önünde bir engel oluşturan unsur olarak görülmediği bir dünya için mi savaşında bulunulması gerektiğine dair uyuşamamaktadırlar⁷¹⁹.

Toplumsal cinsiyet tahakkümünü ve baskıyı sonlandırma amacına yönelik türlü feminist akımlar, toplumsal cinsiyet eşitliğine dair çeşitli görüşler (farklı siyasi stratejiler) ortaya koymaktadır. İlk olarak cinsiyet eşitliği, “eşitliği ‘aynılık’ şeklinde sağlama sorunu” olarak fırsat eşitliği stratejisi ile ilişkilendirilebilmektedir. İkinci olarak eşitlik, erkek normundan *farklılık* şeklinde kavramlaştırılabilmektedir. Bu durumda eşitliğe olumlu eylem (*positive action*) stratejileri eşlik etmektedir. Bahse

⁷¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Stone, ss. 198-200.

⁷¹⁸ Barnett, s. 17. Ayrıca bkz. Stone, s. 196.

⁷¹⁹ Phillips, s. 17.

konu yaklaşımlar *dâhil etme (inclusion)* ve *tersine çevirme (reversal)* olarak ifade edilebilir ve bu ifadeler sırayla *eşitlik* ve *farklılık* ilkelerine atıfta bulunmaktadır⁷²⁰.

Aynılık olarak algılanan eşitlik anlayışına göre sorun, kadının siyaset alanından dışlanması ve çözüm yolu olarak dışlanmanın temelindeki ataerkil normlara dokunmaksızın kadının siyaset alanına dâhil edilmek istenmesidir. Esasen bu anlayış; toplumsal cinsiyetine bakılmaksızın her bireyin erkeklerin faydalandığı haklara ve fırsatlara erişiminin sağlanması ve herkese aynı ilke, norm ve standartlara göre davranılmasını öngörmektedir. Ancak (liberal feministlerce öne sürülen) bu feminist yöntem, egemen ataerkil değerlere dair bir meydan okumayı içermeme noktasında eleştirilmektedir⁷²¹. Ayrıca kadına özgü farklılıklara eğilinmediği görülmektedir.

Diğer bir anlatımla, cinsiyete dayalı iş bölümünün aile ve toplumdaki uzantısını yok etme gayesiyle mücadeleye başlayan eşitlikçi feministler, hâlihazırdaki toplumsal ve siyaset ataerkil sistemi kökten dönüştürmeden kadınlara fırsat eşitliğinin sağlanması görüşündelerdir. Bunun için cinsiyete dayalı işbölümüne ve erkeklik ile kadınlık ayrımını haiz normlarda da bu ayrıma son verilmesi (hukuki düzende cinsiyet ayrımı yapılmadan her bireyin aynı kategoride ele alınması) gerektiğini öne sürerler⁷²². Zira bu sayede kadın kamusal alana, özel alandaki rollerinden sıyrılarak katılabilecek ve cinsel eşitlik sağlanacaktır. Kamusal alanda eşitliğin sağlanması ve cinsiyete dayalı iş bölümünün son bulmasına koşut olarak kadınların kamusal alandaki görünürlüğü, erkeğin kamusal alandaki hâkimiyetini kıracaktır. Her ne kadar kamusal alanda kadına yer açılrsa da erkekle eşitleme çabası, ataerkil sisteme dokunmayan eşitlikçi görüşün kadının erilleşme riskine yol açması noktasında eleştirildiğini belirtmek gerekir⁷²³.

Kadınların tahakkümüne çözüm olarak örneğin liberal feminizm, kadınlara kamusal hayatta eşitliğin tanınması için mücadele etse dahi, kadınların ev içi emeğinin erkeklere kıyasla her zaman eşit olmayacağı sorunu bir problem olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak kamu kurumlarının gizli ataerkil gündemleri, yasal

⁷²⁰ Üçüncü bir yaklaşım da *dönüşüm* yaklaşımıdır. Yaklaşımlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Emanuela Lombardo ve Mieke Verloo, "Contentious Citizenship: Feminist Debates and Practices and European Challenges", **Feminist Review**, Cilt: 92, Sayı: 1, 2009, s. 111. Aynılık ve farklılık etrafında şekillenen eşitlik için ayrıca bkz. MacKinnon, Equality, ss. 181-182.

⁷²¹ Lombardo ve Verloo, s. 111.

⁷²² Chris Weedon, **Feminist Practice and Poststructuralist Theory**, Blackwell, Oxford, 1987, s. 4; Çaha, Sivil Kadın, ss. 50-51, 55.

⁷²³ Çaha, Sivil Kadın, ss. 54, 56.

hakların görünürdeki eşitliğini ortadan kaldıracaktır⁷²⁴. Dolayısıyla salt hukuki eşitlik kadınların eşitliğini gerçekleştirmek için yeterli korumayı sağlayamamaktadır. Esasen ataerkillik, daha özelinde ise kadının ataerkil düzende toplumsal cinsiyet rolleri (örneğin ev içi rolü, annelik) kapsamında eşit olmayan (dezavantajlı) konumu çözüm gerektirmektedir.

Radikal ve kültürel feministlerle sıklıkla ilişkilendirilen *fark* (difference) yaklaşımı (veya tersine çevirme-reversal) ise kadınlara dayatılan erkek normunun varlığını bir sorun olarak kabul etmektedir. Bu soruna dair ileri sürülen çözüm ise kadınların hegemonik olmayan toplumsal cinsiyetlendirilmiş (*nonhegemonic gendered*) kimliklerinin erkek normatif kimliğinden ve kültüründen bağımsız olarak tanınması suretiyle kamusal alanın yeniden inşa edilmesidir⁷²⁵.

Feminizm başta eşitsizlik ilkesine odaklanmış, zaman içerisinde odak noktası farklılık kuramına doğru evrilmiştir. Bir diğer anlatımla kadınların ikincilliğinin kuramsallaştırılmasından biyolojik farkların/cinsiyetin toplumsal inşasına (toplumsal cinsiyet) uzanan süreç farklılık kuramının öncelendiğini göstermektedir⁷²⁶. Bahse konu değişim 1960'lara tekabül etmektedir⁷²⁷. Farklılık ve heterojenliği referans alan bu feminist anlayış, soyut birey algısı yerine çeşitliliği arzular⁷²⁸.

Toplum yapısında beyaz-siyah, sağlıklı-engelli, kadın-erkek vb. arasında olmak üzere pek çok farklılıklar ve bu farklılıkların ezilen tarafları mevcuttur. Ezilen, dezavantajlı kılınan kişilerin/grupların topluma tam anlamıyla katılımına yönelik arayışlar beraberinde farklılık ekseninde bir dilemmayı da getirmektedir. Bir diğer anlatımla kadınların, siyahların, engelli insanların farklılıklarının; diğerlerinin (erkekler, beyazlar, sağlıklı insanlar) bir pozisyonda yer alması vb. özgürce her şeyi yapabilme fırsatından yoksun bırakılmayı haklı çıkaran niteliği inkâr edilmeye devam edilmektedir. Ancak bahse konu farklılıkları göz ardı ederek eşit işleme tabi tutmak dezavantajlı kişiler aleyhine neticeler doğurmaktadır. Zira mezkur farklılıklar kişileri dezavantajlı duruma getirmesi için argüman olarak kullanılmaktadır. Bundan ötürü dezavantajlı kişilerin farklılıklarına göz yummaktan ziyade onların farklılıklarını kabul eden, olumlayan düzenlemelere gereksinim vardır. Kadınların

⁷²⁴ Humm, Dictionary, s. 79.

⁷²⁵ Lombardo ve Verloo, s. 111.

⁷²⁶ Bertay, Açılımlar, s. 15.

⁷²⁷ Çaha, Sivil Kadın, s. 57.

⁷²⁸ Phillips, ss. 200-201.

özel durumlarının (hamilelik, doğum, annelik) da dikkate alınarak hukuki düzenlemelerde yer bulması gerekir⁷²⁹. *Ramazanoğlu* da buna paralel olarak biyolojik determinizmin reddinin feminizm için kazanç olmayacağını ve kadınlığın – doğurganlık, yaratıcılık, doğaya yakınlık vb.- olumlu yönlerinin belirli ve özel bir önem kazanması gerektiğine değinir⁷³⁰.

Aynılık ve farklılık tartışması kapsamında hamileliğe dair kaygılar önem taşır. Zira aynılık yanlısı görüş, farklılığı silmeye yönelik iken, farklılık yanlısı görüşler, hamileliğin önemli farklılıklar içerdiğini savunur⁷³¹.

Şekli eşitliğin, adaleti sağlamaması ve gerçek anlamda eşitliğe ulaşmada yetersiz kalması yeni gelişmelere zemin hazırlamıştır. Gerçekten normatif düzeyde kadın ile erkeğin *aynılık* (*sameness*) anlayışı çerçevesinde ele alınması, gerçek eşitliği kadınlara kazandıramamıştır. Feminist teori de bu duruma kayıtsız kalmayarak aynılık aksiyomuna alternatif görüşler üretmiştir⁷³². Nitekim “*erkek normu*” şeklinde feminizm kapsamında ifade bulduğu üzere, eşitliğin değerlendirilmesi konusunda kime eşit olunacağını karşılığı kaçınılmaz şekilde bir erkeğedir⁷³³. Bu bakışla esasen homojen eril karakterde bir toplum şekillenmesine karşı heterojen çoğulcu bir toplum yapılanması için savaşım verilmektedir.

MacKinnon, kadınların ikincil statüsünü, önemslenmemesini cinsiyetlerin doğal farklılıklarından değil ataerkil tahakküm ve hegemonyadan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Dolayısıyla eşitliğin bir mit/efsane olarak kalmaması, sağlanması için mezkûr tahakkümün nihayete kavuşturulması şarttır⁷³⁴. Bu noktada *MacKinnon* cinsiyet tarafsızlığının erkek standardını perçinleştirdiğini öne sürer. Zira aynılık standardına göre kadınlar, erkeklerle yakınlıkları çerçevesinde ölçülürken; farklılık standardı kadınların erkeklerle benzer olmamaları esasına dayalı bir yöntem tercih eder. Her iki yaklaşımın ortak noktası ise erkeğin kıstas olarak kabul edilmesi şeklinde belirginleşmektedir. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet tarafsızlığı erkek

⁷²⁹ Iris Marion Young, “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, *Ethics*, Cilt: 99, Sayı: 2, 1989, s. 268; Çaha, *Sivil Kadın*, s. 59.

⁷³⁰ Bkz. *Ramazanoğlu*, s. 244.

⁷³¹ Melissa Burchard, “Feminist Jurisprudence”, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/>, (Erişim Tarihi: 31.05.2021).

⁷³² Livingstone Raday, s. 15.

⁷³³ Fredman, *Substantive Equality*, s. 719.

⁷³⁴ Livingstone Raday, s. 15.

standartiyken özel koruma kadın standardı olarak kabul edilmektedir⁷³⁵. Ancak bu bakışla (kadınlara özgü) hamilelik/doğum konusu, uygun bir erkek karşılaştırmacı olmaması⁷³⁶ hasebiyle *sui generis* nitelikte ele alınmayı gerektirir.

Eşitliğin karşılaştırmalı bir kavram olması anlayışı⁷³⁷ bağlamında, eşitlikle ilgili kuralların uygulanması bakımından **karşılaştırılmaz** nitelikte olması hasebiyle üreme (hamilelik, doğum) konusunun eşitlikten farklılık eksenine doğru odak noktasının değiştirilerek ele alınması gerektiği söylenebilir. Ancak bu, eşitlik için kadınların mücadele etmeyeceği anlamına gelmez. Zira kadınlar erkeklerin sahip oldukları hak ve özgürlüklere eşit bir şekilde sahip olmak için ve ötesinde farklılıklarının da dezavantaj teşkil etmeyeceği bir toplumsal, siyasi ve hukuki düzen için savaşım verirler. İşte üreme, kadınların daha henüz karınlarına dahi girmeden (doğum kontrolü) başlayan en başat farklılığıdır. Dolayısıyla üreme konusunda kadın erkeğe benzemez, erkekten farklı olduğu için eşit duruma getirme yönünde bir talep söz konusu değildir. Bu nevi şahsına münhasır yetisinin olumlanması, kadının ikincilliğinin önüne geçebilir. Kadının (üreme) hakları sayesinde dezavantajlı konumu giderilebilir.

Bu noktada doktrinde eşitlik konusunda yapılan *simetrik* ve *asimetrik* eşitlik modelleri şeklindeki ikili bir sınıflandırmada; farklılık temelli feminist görüşlerin irdelendiği asimetrik eşitlik anlayışı içerisinde ele alınan “*uzlaşma (accommodation) modeli*” göze çarpmaktadır⁷³⁸. Eşitlik ve farklılık savunularında cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ayrımının temel belirleyici bir argüman olarak kullanılmaması (ki eşitlik yanlısı feministler her alanda eşitlik, farklılık yanlısı feministlerin mezkur ayrımdan soyut bir şekilde kadını güçlendirmeye yönelik farklı muamele/özel haklar talebi) söz konusu iken *uzlaşma* görüşü, biyolojik ve toplumsal cinsiyet ayrımına giderek konuya bakış açısı getirmektedir. Bu anlayışta kadınların gerçek biyolojik

⁷³⁵ Catharine A. MacKinnon, **Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law**, Harvard University Press, Cambridge, 1987, (Feminism), s. 34.

⁷³⁶ Ayrıca bkz. Fredman, Substantive Equality, s. 719.

⁷³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan, Özgürlük Perspektifinden, s. 155.

⁷³⁸ *Simetrik* modeller: asimilasyon (*assimilation*) ve androjenlik (*androgyny*) şeklindedir. *Asimetrik* modeller: özel haklar (*special rights*), *uzlaşma (accommodation)*, kabul (*acceptance*) ve güçlendirme (*empowerment*) şeklinde ele alınmaktadır. Bkz. Christine A. Littleton, “Reconstructing Sexual Equality”, **California Law Review**, Sayı: 75, 1987, ss. 1291-1292, 1295.

farklılıkları⁷³⁹ (doğum, emzirme) için farklılık feministlerinin ve fakat bunun dışındakiler içinse eşitlik feministlerinin fikri geçerlidir⁷⁴⁰.

Misalen Kay, biyolojik bir gerçeklik olarak sadece kadınların hamile kalma yetilerinden ötürü erkeklerden gerek sosyal gerek psikoloji gerek de duygusal açıdan farklı olarak tanımlandıklarını, bu farklılıkların kadınların kamusal alandan dışlanmasını haklı çıkaracak argümanlar olarak kullanıldığını ve hâlâ istihdam alanında hamileliğin kadınlar için fırsat eşitliğine dair bir engel teşkil ettiğini belirtmektedir. Kadının üreme sürecinin doğumla birlikte sonlanmasına koşut bir şekilde ise sadece gebelik gerçekleşene kadar –sınırlı bir süre için- fırsat eşitliğine yönelik olarak hamileliğin benzersiz niteliğinin tanınmasıyla beraber kadınlara erkeklerden farklı muamele edilmesi ve akabinde farklı muamelenin ortadan kalkması görüşündedir⁷⁴¹. Hamilelik döneminde kadının fırsat eşitliği korunmuş olur.

Bu minvalde kadın ile erkeğin aynılığı sorununun kısaca olumlu veya olumsuz bir şekilde basitçe yanıtlandırılabilir bir soru olmadığına değinen Law da üreme söz konusu olduğunda kadın ile erkek arasında farklar bulunması, kadınları ikincil ve erkekleri egemen kılmaya yönelik hukuki ve kültürel açıdan cinsiyet temelli sınırlamalar için mezkur farklılıkların argüman olarak ele alınması gerçeğinden yola çıkarak aynılık ve farklılığa üçüncü bir bakış getirdiğini belirtmektedir. Bu noktada aynılık ve farklılık görüşlerinin cinsel eşitliğin sağlanması bakımından biyolojik farklılık gerçeğini doğrudan uzlaştırmadığını da vurgular⁷⁴². Devamında hamilelik, kürtaj, üreme (başka bir insanın oluşmasını sağlama) mevzularının özel bir durum olması ve salt kadına özgü deneyimler olmaları göz önüne alınarak bu niteliklerinden arî bir bakışla eşitlik feministlerince normal bir durum olarak hamileliğin ele alınmasına karşı bir bakış söz konusudur. Zira eşitlik anlayışının hamileliği kadınların benzersiz tecrübesi olarak ele almaması, kadınların erkekler gibi olmaları ölçüsünde eşit olabileceklerini ima etmektedir ki bu

⁷³⁹ Değiştirilemez ve dolayısıyla kalıcı, doğuştan gelen bazı biyolojik özellikler gerçek farklılıkları oluşturur. Bkz. Y. Dökmen, s. 23.

⁷⁴⁰ Uzlaşma modeli kapsamında (sadece gebelik sürecindeki farklılıkları dikkate alan) Herma Hill Kay ve (üreme yetisi haricinde eşitliği savunan) Sylvia Law örnek gösterilmektedir. Bkz. Littleton, ss. 1295-1296; Gülriz Uygur, "Hukuk", **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi**, Ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2011, (Hukuk), s. 163.

⁷⁴¹ Herma Hill Kay, "Equality and Difference: The Case of Pregnancy", **Berkeley Women's Law Journal**, Cilt: 1, 1985, ss. 34, 37.

⁷⁴² Sylvia Law, "Rethinking Sex and the Constitution", **University of Pennsylvania Law Review**, Cilt: 132, 1984, s. 969.

da kadınlara kendi gerçekliklerini görmezden gelmeleri demek olur. Kadınların eşit statüye sahip olmaları için anayasal eşitlik garantisi altında cinsiyet eşitliği anlayışı içerisinde kadınların bedenlerinin kontrolünü haiz olmaları gerekir⁷⁴³. Ancak eşitlik endişelerinin akla gelmesiyle kadınların hamile olmasına, hamileliği sonlandırmasına veya sürdürmesine yönelik düzenlemelerde kadının bu biyolojik farklılığının abartılmaması hususunun altı çizilmektedir. Zira bu abartmanın kadınlara yönelik baskının odağında konumlandığının/konumlanmaya müsait olduğunun göz ardı edilmemesi gerektiği belirtilir. Nitekim devletin kadının üreme sağlığı hizmetlerine erişimini engelleyen, kadının üreme kapasitesini kontrol altında tutmaya yarar düzenlemelerinin kadınların eşitliğini olumsuzlamaktan uzak olduğu da vurgulanır. Kadının çocuk doğurması; doğumdan sonraki süreçte çocuğun büyütülmesi, yetiştirilmesi bakımından kadının daha fazla/salt sorumluluk sahibi olduğu şeklindeki varsayımı haklılaştırmak için kullanılırsa, gerçek farklılıkların belirsizleşebileceğine de işaret edilmektedir⁷⁴⁴.

Kadını erkekten ayıran biyolojik farklılıkların neler olduğunun net bir şekilde tespiti, bu farklılıkların esasen kadının erkeğe tabi kılınmasını sağlayacak ölçüde önemli olmadığını, biyolojik ayrılık olarak sunulan pek çok özelliğin tabii değil sosyal/yapay/yaratılmış olduğunu ortaya koyabilir⁷⁴⁵. Bu minvalde cinsel ayrımcılığı salt biyoloji temelinde izah çabası, yapay değerlendirmelere ulaştırma riskini de beraberinde getirir⁷⁴⁶.

Bazı feministlerce cinsiyetlerin biyolojik farklılığı, farklı rolleri haiz olmasına sebep gösterilirken aksinin de kimi feministlerce savunulduğu görülür. Misal olarak *Reed*'in cinslerarasındaki biyolojik eşitsizlik iddiasına karşı olduğu görülmektedir. Nitekim yalnızca kadında olup erkekte olmayan biyolojik bir özellik olan ve kadının insan türünün devam ettirilmesinde önemli rol oynaması anlamında okunan üreme/doğum/doğurma; kadını menfi bir konuma yerleştirmenin sebebi olarak öne sürülmektedir. Erkeğin toplumsal, kültürel yaşamdaki başat rolünün aksine kadının eve kapatılmasına ve dar bir yaşam sürdürmesine biyolojik bu yetisi dayanak gösterilmektedir. Dolayısıyla evrensel erkek söylemin kadını gelişmemesi için

⁷⁴³ Law, s. 1007.

⁷⁴⁴ Law, s. 1008.

⁷⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Akal, ss. 22-23.

⁷⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dilek Doltaş, "Batıdaki Feminist Kuramlar ve 1980 Sonrası Türk Feminizmi", **Türkiye'de Kadın Olgusu**, Haz. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1992, s. 59.

yarattığı bu engel, kadının bir eksikliğiymiş gibi anlamlandırılmaktadır⁷⁴⁷. Bir diğer ifadeyle kadının ikinci bir cins olarak bağımlı kılınması, biyolojik eksikliğinin/farklılığının/eşitsizliğinin neticesi olmayıp toplumsal oluşumun bir ürünüdür⁷⁴⁸.

Kadının durumunu belirleyen, rolünü icra etmesi için içine konumlandırıldığı alandır. Erkeğin merkez/siyasi iktidarı karşısında kadının periferi, erkeğin kamusal alanı karşısında kadının özel alan vb. isimlerle toplumdan dışlanması söz konusudur⁷⁴⁹. Bu minvalde kadının statüsü, toplum içinde kadının bulunduğu konuma göre şekillenmekte ise mezkûr şekillenmenin eşit olmayan hiyerarşik cinsiyet ilişkilerinden (erkek etkin-kadın edilgen, erkek üretim-kadın yeniden üretim) etkilenmediğini öne sürmek mümkün değildir. Dolayısıyla bu ilişkiler, salt biyolojik değil toplumsaldır da⁷⁵⁰. Kadın ile erkek arasındaki biyolojik farklılıkların toplumsal ilişkilere yansımaları toplumsal cinsiyeti akla getirir.

Böylelikle feministlerin kendi aralarında kadın erkek *eşitliğinin* tam manasıyla gerçekleştirilmesi veya kadınların cinsiyet(inin) farklılığı sebebiyle *farklılığının* kabul edilmesi noktasında **ikili bir kutuplaşma** sıkıntısı yaşadıkları görülmektedir⁷⁵¹. Nitekim liberal eşitlik, özerklik ve evrensellik ideallerinin formülasyonunda kadınların farklı, dışlanmış ve ötekileştirilmiş olduğunu eleştiren feministler, bahse konu düalist (eşitlik/farklılık) çıkmazda sıkışıp çıkmaza girmişlerdir. Hâlbuki farklılık ve eşitlik birbirine zıt (karşıt) değildir. İkincil, diğeri addedilen, ayrımcılığa maruz kalan ve baskı altında olan kadınlar; çeşitliliği ve farklılığı barındıran gerçek bir eşitlik anlayışına ihtiyaç duymaktadırlar⁷⁵². Mamafih kadınların sui generis durumlarını (hamilelik, doğum) olumlayan özel düzenlemeler de gereklidir. Bu noktada eril anlayışın kadın lehine dönüştürülmesine ihtiyaç vardır.

⁷⁴⁷ Evelyn Reed, **Kadının Evrimi: Anaerkil Klandan Ataerkil Aileye**, Cilt: I, 3'üncü Basım, Çev. Şemsa Yeğin, Payel Yayınları, İstanbul, 2012, s. 71; Yüksel, s. 43.

⁷⁴⁸ Ayrıca bkz. Cemal Bâli Akal, **Siyasi İktidarın Cinsiyeti**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 101.

⁷⁴⁹ Akal, ss. 21-22.

⁷⁵⁰ Özbay, ss. 152-153.

⁷⁵¹ M.D.A. Freeman, **Lloyd's Introduction to Jurisprudence**, 6'ncı Baskı, 1994, s. 1032'den aktaran Güriz, s. 81. Ayrıca bkz. Berktaş, Açılımlar, s. 13.

⁷⁵² Bkz. Berktaş, Açılımlar, s. 13.

E. Kadın Erkek Eşitliğini Sağlamaya Dair Dönüştürücü Eşitlik Anlayışı

Şekli ve maddi eşitlik anlayışı dışında *dönüştürücü* eşitlik anlayışı⁷⁵³ da son yıllarda ileri sürülmektedir. Gelineen noktada mevcut ataerkil düzene dayalı kurumsallaşmanın çoğulcu bir anlayış içinde kadını dâhil eden bir yapılanmaya geçmesi için olumlayıcı, katılımcı eşitlik ışığında değişmesine ihtiyaç vardır.

Gerçekten hukuk, salt toplumsal ilişkilere yönelik normlar içermenin ötesinde toplumu dönüştürmek fonksiyonunu da haizdir. Buna koşut olarak eşitliğe dair normlar bakımından toplumu dönüştürme fonksiyonunun göz önünde bulundurulması gerekir⁷⁵⁴. Ancak bu sayede kadınlar için eşitlik anlayışı hukuk vasıtasıyla topluma yayılarak, toplumun özümsemesi sağlanarak elde edilebilir.

Toplumsal cinsiyet tahakkümünü ve baskıyı sonlandırma amacına yönelik feminist akımların, toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik son (güncel) yaklaşımı *yer değiştirme (displacement)* şeklinde ifade edilebilir ve bu yaklaşım *dönüşüm* ilkesine atıfta bulunmaktadır. Bu yaklaşımda toplumsal cinsiyet eşitliği, neyin kadın ve erkek olduğu/olması gerektiğine dair yerleşik normları, standartları ve rutinleri *dönüştürmek* şeklinde anlaşılabilir. Bu bağlamda toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması, bahse konu dönüşümün gerçekleşmesi için uygun bir strateji olarak ele alınmaktadır⁷⁵⁵. Zira aynılık yaklaşımı, nötr bir eşitlik anlayışı içinde eşit fırsatın⁷⁵⁶ tanınmasıyla toplumsal cinsiyetin (kadın ile erkeğe) eşitsiz rol dağılımını göz ardı etmesi noktasında; farklılık yaklaşımı da ataerkil koşulları dikkate alarak kadınlar için haklarını kullanmalarını sağlamaya yönelik müspet geçici özel düzenlemeler yapılmasını gerektirmesi noktasında toplumsal cinsiyet eşitliğinin

⁷⁵³ Fredman, maddi eşitlik anlayışının dört farklı boyutunu açıklar. Öncelikle statü ve gruptan ötürü dezavantajlılığın kırılması gerekir. İkinci olarak grup kimliğinden kaynaklı aşağılanmanın giderilerek hakedilen onurun sağlanması önem taşır. Devamında farklılıklara yer açılarak yapısal değişiklik amacına odaklanılması gerekir ki bu hususun eşitliğin dönüştürücü boyutuna karşılık geldiği belirtilir. Son olarak da sosyal ve siyasal anlamda topluma tam katılımın sağlanması gerekir. Sandra Fredman, **Discrimination Law**, 2'nci Baskı, Oxford University Press, New York, 2011, (Discrimination Law), s. 25.

⁷⁵⁴ Ece Göztepe, **Toplumsal Cinsiyet Açısından Anayasa Konulu Komisyon Raporu**, Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Yayınları No: 9, TBMM Basımevi, Ankara, 2012, (Komisyon Raporu), s. 40.

⁷⁵⁵ Lombardo ve Verloo, s. 111.

⁷⁵⁶ Fırsat eşitliğinin niteliği (genel eşitlik anlayışıyla mı veyahut fiili eşitlik anlayışıyla mı ilgili olduğu) hususunda bkz. Michel Rosenfeld, "Substantive Equality and Equal Opportunity: A Jurisprudential Appraisal", **California Law Review**, Cilt: 74, Sayı: 5, 1986, ss. 1688-1689, 1692; Uygur, Kadına, s. 221.

tahsisi bakımından yeterli görülmemektedir. İlâveten farklılık yaklaşımının dönüştürmeyi içerdiğine ve bu noktada *toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması* gerektiğine de değinmek gerekir⁷⁵⁷. Anaakımlaştırma sonraki başlıkta yer almaktadır.

Kadınların eşitliği için radikal ve sosyalist feministler, toplumun örgütlenme şeklinin dönüştürülmesi gerektiğini öne sürmektedirler. Ancak bu dönüşümün hangi noktalarda yapılması gerektiği konusunda bir ayırmadan bahsetmek mümkündür. Radikal feministler, üremeye dair ve ailevi ilişkilerde bir dönüşümden bahsederken; sosyalist feministler iş ilişkileri ile cinsiyet farklılığı hasebiyle erkek ve kadına farklı mesleklerin tahsis edilmesi hususunda bir dönüşüm isterler⁷⁵⁸.

Dönüştürücü anlayışla kadınların toplum tarafından kendilerine yüklenen ve uyulması beklenen eşitsiz davranış kalıpları/ rolleri, eşitliği sağlamak için yeniden olumlayıcı değerlendirmelere tabi tutulabilecektir. Kadın bedeninde vuku bulan üremenin akabinde anneliğin salt kadına aitmiş gibi bir algının yaratılması ve kadının özel alana hasrolması, yapılacak dönüştürücü düzenlemelerle değişebilecektir.

Dönüşüm (*transformation*) veya yer değiştirme (*displacement*) yaklaşımı (ki postmodern feministlerin tipik örneğidir) salt kadınların dışlanmasını veya erkek normunun varlığını değil aynı zamanda toplumsal cinsiyetlendirilmiş (*gendered*) dünyanın kendisinin de ayrı bir problem olduğunu vurgular. Çözüm ise özneyi meydana getiren siyasi söylemleri yapısöküme uğratarak eşitlik ve farklılık şeklindeki yapay ikilemin ötesine geçmektir. Bu yaklaşımda toplumsal cinsiyet, dinamik bir nitelikte ele alınmakta ve özellikle toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılmasının gerekliliği ön plana çıkarılmaktadır. Bu ise yerleşik kategori ve anlamların sürekli sorgulanmasını gerektirmektedir⁷⁵⁹. Ancak bu sayede kadınların önüne konulan kadim, ataerkil, toplumsal engeller silinebilir. Toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik politikaların sisteme dâhil edilmesi üreme bağlamında kadın üzerindeki menfi etkilerin, maruz kalınan eşitsiz ve ayrımcı muamelelerin son bulması için zaruridir. Zira kadim bir birikimle toplumsal düzenin tamamında etkili üreme mevsusunun kadına yönelik menfi izleri güncelliğini sürdürmektedir.

Konuyla ilişkisi sebebiyle bu noktada hatırlamak gerekir ki bilinç yükseltme faaliyetleriyle dönüştürücü ve eleştirel bir anlayış ekseninde kadın ile erkeğin

⁷⁵⁷ Verloo ve Lombardo, s. 23; Uygur, Kadına, ss. 219-221.

⁷⁵⁸ Stone, s. 196.

⁷⁵⁹ Lombardo ve Verloo, ss. 111-112.

yeniden anlamlandırması söz konusudur. Kadınların içinde bulundukları toplumsal durum, değiştirilemez değildir. Bilinç yükseltme de kadının bilgisini/deneyimini toplumsallaştırıp dönüştürmektedir⁷⁶⁰. Dolayısıyla kadınların öncelikle ezilen taraf olarak kendilerine toplumda eşit konumda yer açmak ve kendine özgü niteliği ile üremenin menfi getirilerini yok edici toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışını ve uygulamalarını kazanmak için dönüştürüleceklerin yanlışlıklarını bilerek ve göstererek mücadele etmeleri gerekir.

F. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği (Gender Equality) ve Toplumsal Cinsiyetin Anaakımlaştırılması (Gender Mainstreaming)

Bireyci yaklaşımda insan, toplumsal bağımlılıklardan soyut bir şekilde birer kişi olarak ele alınırken; sosyal hukuk anlayışında toplumsal ilişkileri dâhilinde birer birey olarak ele alınır⁷⁶¹. Bu minvalde kadınların eşitliğinin sağlanması için kadını toplumsal yaşamda, toplumsal bağımlılığında toplumsal bakımdan (erkeğe göre) güçsüz(!)/eşit olmayan statüsüyle erkekten ayrı olarak göz önüne almak gerekir. Bu ise bizi toplum tarafından biçilen rollerin, stereotiplerin (*stereotype*), önyargıların esasen kadını kuşatması olgusuna ve toplumsal cinsiyet kavramına götürür.

1972’de *Ann Oakley* tarafından biyolojik cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasında bir ayrıma gidilmiştir. 1970’lerden itibaren ön plana çıkarılan toplumsal cinsiyet; rollerin, kalıp yargıların toplum tarafından üretilmesi ve değiştirilebilir olması niteliği uyarınca eşitsizliğin ele alınmasına ve kadınların özgürleştirilmesine yönelik fayda sağlayacaktır⁷⁶².

Biyolojik açıdan kadın ile erkeği birbirinden ayıran üreme sistemleri arasındaki farklılıklardır. Ancak biyolojik farklılıkların ötesinde toplumun örgütlenme şekli kapsamında sosyal olarak belirlenen kadın ile erkeğin nasıl algılanması gerektiğine dair rol ve sorumlulukları *toplumsal cinsiyeti* ifade eder⁷⁶³.

⁷⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çakır, *Feminizm*, s. 456; MacKinnon, *Feminist Devlet Kuramı*, ss. 118, 124.

⁷⁶¹ Aral, s. 42.

⁷⁶² Göztepe, *Komisyon Raporu*, s. 41.

⁷⁶³ World Health Organization, **Gender and Health: Technical Paper**, WHO/FRH/WH/98.16, 1998, <https://apps.who.int/iris/handle/10665/63998>, (14.02.2021), (Gender and Health), ss. 9-10.

Kişinin cinsiyetiyle belirlenen kadın ve erkek olmanın anlamı, toplumsal cinsiyete dair **rol** kavramının merkezinde yer alır. Biyolojik cinsiyetine göre şekillenen toplumsal cinsiyet rolüne göre kişinin yaşaması beklenir⁷⁶⁴. Bir nüansa dikkat çekmek gerekir ki; her ne kadar toplumsal cinsiyet rolleri her iki cinsiyet açısından yükümlülükler öngörse de ağırlıklı olarak olumsuz etkilenen grubu kadınlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda biyolojik olarak doğum yapma/üreme olguları bedeninde gerçekleşen kadının bebek/çocuk bakımı rolü, annelik rolü gündeme gelmekte ve bu rollerine yönelik belirli davranış kalıpları ve beklentileri çerçevesi içinde yaşaması beklenmektedir. Biyolojik cinsiyetin toplumsal alandaki görünümü olarak *toplumsal cinsiyet* kapsamındaki bu roller uyarınca kadın, eşitsizliğe ve ikincillığe maruz kalmakta ve erkeğe göre geri plana itilmektedir. Bedeni, kadına toplumsallaşması önünde bir engel (!) olarak çizilmektedir. Neslin yeniden üretimi işlevi, kadını hem bedensel hem de toplumsal olarak sarmış durumdadır. Feminist duruş ise toplumsal cinsiyet kavramıyla kadının eril bir (toplumsal) yapılanma üzerine yerleştirildiğini açığa çıkarmaktadır.

Toplumsal cinsiyet kalıpyargıları ise (güçlü kalıp yargıların söz konusu olduğu kategorilerden biri olan cinsiyet temelinde) kadınların ve erkeklerin göstermeleri gereken belirli rol, özellik ve davranışlarına yönelik genel inanç ve beklentiler şeklinde ifade edilebilir⁷⁶⁵. Toplumsal cinsiyet hiyerarşileri yaratan, ataerkil algıyı yansıtan, kadını ikincilleştirmeye yönelik toplumsal cinsiyet kalıpyargıları, kadınlara dair ayrımcı uygulamalara sebebiyet verdikleri gerekçesiyle *zarar* verici niteliktedir. Bu bağlamda mezkûr zararlı toplumsal cinsiyet kalıpyargıları sorunu çözülmedikçe kadının toplumsal cinsiyet eşitliğinden bahsedilemeyeceği gerçeği önümüzde durmaktadır. Nitekim kadınların çalışma alanlarına, ücretlerine, eğitimlerine yönelik özgürlük alanlarını kısıtlayan bu kalıpyargılar, kadınların insan haklarından yararlanmasına da engel teşkil etmektedir⁷⁶⁶.

⁷⁶⁴ R. W. Connell, **Toplumsal Cinsiyet ve İktidar**, 2'nci Basım, Çev. Cem Soydemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 85.

⁷⁶⁵ Y. Dökmen, ss. 31-32; Dünder Sezer, Kalıp Yargıları, s. 227; Rebecca J. Cook ve Simone Cusack, **Gender Stereotyping: Transnational Legal Perspectives**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2010, s. 20.

⁷⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tijen Dünder Sezer, "İnsan Hakları Hukuku Açısından Toplumsal Cinsiyet Kalıp Yargıları", **2. Uluslararası Kadın Kongresi Tam Metin Kitabı**, Ed. Diğdem M. Siyez, Özlem Belkıs ve Yağmur Soylu, DESEM, İzmir, 4-5 Ekim 2018, (Kalıp Yargıları), ss. 227-228.

Sosyalleşme sürecinde (kız, erkek) çocukların kendilerinden beklenen ve kültür tarafından “*uygun*” görülen tutum, davranış, roller arasındaki **farklılıklar toplumsal cinsiyet farklılıkları** şeklinde anlam bulur. Esasen bu farklılıklar, toplumun kendi kalıplarının bireye dayatılmasıyla şekillenir. Biyolojik cinsiyet farklılıklarının doğuştan ortaya çıkmasına karşın, toplumsal cinsiyet farklılıkları toplumsallaşma sürecinin getirisiidir. Dolayısıyla değiştirilemez değildir⁷⁶⁷. Bu bağlamda annelik (çocuk bakımı), toplumsal cinsiyet rolü olarak salt kadının değil erkeğin de bir rolü olarak öngörülerek kadın ile erkeğin birlikte yerine getirmesine yönelik ele alınmalıdır ki bu sayede anne/kadın, annelik rolünün menfi etkilerini tek başına absorbe etmek durumunda kalmaz. Kadın lehine dönüştürülmüş roller, kadına eşitlik sağlar.

Toplumsal cinsiyet farklılıklarından olumsuz etkilenen kadınlar; haklara ulaşma, haklarını kullanma, fırsat eşitliğine sahip olma bakımından eşitsizliklere maruz kalmaktadırlar. Zararlı toplumsal cinsiyet kalıpyargıları da kadını dezavantajlı bir konuma indirgemektedir. Yapılması gereken toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için hakkaniyet gereği; sorumlulukların paylaşımında, kaynakların dağılımında adil olmaktadır⁷⁶⁸.

Zararlı basmakalıp yargıların kadınlara yönelik olumsuz etkisine dair bir örnek olarak; fetüsün sağlığının korunmasının hamile annenin sağlığından üstün tutulması/daha değerli görülmesi şeklindeki stereotip⁷⁶⁹ gösterilebilir. Bu güçlü kalıpyargının, kadınların hem kendi bedenleri konusunda karar vermelerini hem de sağlık hizmetlerinden yararlanmalarını engellemeye sebebiyet verici nitelikte zararlı olduğundan bahsedilebilir. Bu kalıpyargıların değişmesi için ise devletin yükümlülüklerini yerine getirmesi elzemdir.

Toplumsal cinsiyet kalıpyargıları, kadınlara farklı uygulamada bulunulmasını meşrulaştırmak için haklı birer neden olarak gösterilmemelidir⁷⁷⁰. Aksi takdirde zarar verici kalıpyargılar, kadınların eşitsizliğinin yeniden üretilmesine yol açar.

⁷⁶⁷ Y. Dökmen, ss. 24-25.

⁷⁶⁸ T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, **Toplumsal Cinsiyet Eşitliği**, Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele Projesi, Haz. Sarp Üner, 2008, s. 8.

⁷⁶⁹ CEDAW Komitesi’nin cinsel istismar neticesinde hamile kalan 13 yaşındaki bir kız çocuğunun kürtaj olamaması neticesindeki mağduriyetlerinin bu stereotipten etkilendiğinin belirtildiği kararı için bkz. CEDAW Komitesi, **L.C. v. Peru**, Communication No: 22/2009, 04.11.2011, par. 8.15. Ayrıca bkz. Dündar Sezer, Kadınlara Yönelik Şiddet, s. 231.

⁷⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dündar Sezer, Kalıp Yargıları, s. 231.

Kadınlar, birer çocuk doğurma aracı olarak görülmektedir. Bu minvalde kadınların çocuk doğurması (mecburiyeti) ve büyütmesi şeklindeki toplumun güçlü kalıpyargısı, kadınların/ annelerin hayatlarının neredeyse tümünü (az ya da çok) etki altına almış durumdadır. Kadın, ileride hamile kalma ihtimalini (riskini!) haiz cinsiyeti sebebiyle daha işe başlamadan -işe alınmada da(hi)- belirli kalıpyargılar sebebiyle tercih edilmeyendir, ayrımcılığa maruz kalandır, işgücü piyasasına katılımda zorluk yaşayan gruptur. Kadın hamile kalır, çalışma hayatında sıkıntılar baş gösterir, işveren için ekonomik caydırıcılar gündeme gelmeye başlar: ücretli doğum izni, eksilen işgücü, çocuk için bakım hizmetleri vs... Kadın doğum yapar, sıkıntılar artar. İzni biter işe başlar, iş yanında çocuk bakımı, evin düzeni vb. çifte yük altında kalır kadın... Kadına yönelik kalıpyargıların değişmesi, dönüşmesi; toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması adına *sine qua non* niteliktedir ve toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı bakış açısının toplumun her alanına yerleşmesi gerekir.

Kadın ile erkek arasındaki biyolojik farklılığın, kadına ve erkeğe farklı roller verilmesinin ve ezilen kadının ikincil konumunun referans kaynağı olduğu feministlerin bir kısmı tarafından öne sürülmektedir⁷⁷¹. Zira toplumsal cinsiyet farklılıklarını; biyolojik -özelde ise üreme işlevindeki- farklılıklar temelinde şekillenen cinsiyete dayalı farklılıklardan ayrı ele almak mümkün değildir⁷⁷².

Toplumsal cinsiyet eşitliği; fırsatları kullanma, kaynakların/yardımların tahsisi/kullanımı, hizmetlere erişim bakımından bir kişinin cinsiyeti hasebiyle ayrımcılığa uğramamasını ifade etmektedir⁷⁷³. Toplumsal cinsiyet mevzusu daha ziyade kadınların aleyhine işletildiği için toplumsal cinsiyet eşitliğine en çok ihtiyaç duyan yine kadınlardır.

Kamusal ve özel hayatta erkek ile kadının eşit görünürlüğe, katılıma sahip olması anlamına gelen **toplumsal cinsiyet eşitliği**; toplumsal cinsiyet farklılığının değil toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin tam tersidir. Kadınlara eşit hak ve fırsatın tanınması otomatikman fiili eşitliğe yol açmamaktadır. Kadınların (çocuk doğurma

⁷⁷¹ Akal, s. 152.

⁷⁷² Y. Dökmen, ss. 20, 24.

⁷⁷³ World Health Organization, Gender and Health, s. 10. Toplumsal cinsiyetle ilgili önemli bir diğer kavram olan **toplumsal cinsiyet adaleti** de menfaat ve kazançların kadın ile erkek arasındaki dağılımında adaletli ve hakkaniyetli olunması anlamına gelir. Bu bakımdan kavram, kadın ile erkeğin farklı ihtiyaçlara ve güçlere sahip olduklarını göz önünde tutarak bu farklılıkların cinsiyetler arasında dengesizlik yaratmaya sebep oluşturmayacak şekilde ele alınmasını gerektirir. World Health Organization, Gender and Health, s. 10. Üreme mevzusu da kadının başat farklılığı olarak bu kapsamda yer alır.

işlevi sebebiyle) yaşam koşulları ile erkeğin yaşam koşullarının birbirinden farklı olduğunu anlamak önemlidir. Zira esas olan, bu farklılıkların mevcudiyeti değil, bu farklılıkların kadınların yaşam koşullarını menfi yönde etkilememesi, kadınlara ayrımcılık yapmamasıdır⁷⁷⁴.

Kişilerin davranışlarını toplumun beklentisi doğrultusunda şekillendirmesiyle toplumsal cinsiyet yeniden üretilir. Bu minvalde kadın ile erkeğin biyolojik farklılığı göz önünde tutularak toplumsal rollerinin eşit önemde kabul edilmesi ise *toplumsal cinsiyet eşitliği*ni ifade eder. Cinsiyetler arasındaki eşit olmayan güç ilişkisine sebep olan yapıların değiştirilmesi, dengenin sağlanması üzerine yoğunlaşan toplumsal cinsiyet eşitliği; feminizmin kadının siyasal, toplumsal alandaki eşitliğinin tesisi amacına yönelik (t)üretilen önemli bir kavramdır. Biyolojik determinizmi aşıp kişiselin siyasal olduğu ortaya konularak kadim cinsiyete mündemiç(!) roller, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açan yapılar kadına dair ayrımcılığa sebep olması noktasında eleştirilir⁷⁷⁵. Zira ancak toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasıyla insanların ayrıma uğramadan eşit kabulünden bahsedilebilir. Üremeye dair toplumsal cinsiyet eşitliği için kadının ikincilleştirilmesinin çözümlenmesi gerekir. Nitekim feminist bakış da bunu gerektirir.

Toplumsal eşitsizliğin bir nedeni olan toplumsal cinsiyet ilişkilerinin toplumsal cinsiyet eşitliği doğrultusunda dönüştürülmesi sürecinin, farklılıkları ve çeşitlilikleri içermesi gerekir⁷⁷⁶. Toplumsal cinsiyet eşitliği, kadın ile erkeğin toplumsal rolleri arasında hiyerarşi kabul etmeksizin toplumsal yapının farklılığına değer verir. Toplumsal cinsiyet hiyerarşisi içermeyen bir sosyal yapılanma, farklı olmayı da barındırır.

Toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri; tarihsel ve sistematik ayrımcılık, anne, bakıcı ve çocuk doğuran/çocuk sahibi olan kadınlarla ilgili toplumsal cinsiyet kalıp yargıları ile kadının toplumsal rolüne dair kültürel, geleneksel inançlar dâhil olmak üzere, kadın haklarının kavranması ve gerçekleş(tiril)mesi konusunda toplumsal

⁷⁷⁴ Council of Europe, **Gender Mainstreaming: Conceptual Framework, Methodology and Presentation of Good Practices**, (Final Report of Activities of the Group of Specialists on Mainstreaming), Strasbourg, 1998, s. 7.

⁷⁷⁵ TMMOB Makina Mühendisleri Odası İzmir Şubesi 28. Dönem Kadın Mühendisler Komisyonu, **Mutlu Toplum İnşası için Toplumsal Cinsiyet Eşitliği**, Berke Ofset, İzmir, 2018, ss. 17-18.

⁷⁷⁶ Council of Europe, s. 8.

cinsiyete özgü engeller yaratır⁷⁷⁷. Nitekim sosyal referans noktası olarak erkek ve erkeğe özgü değerler kaynak alındığında, kadın *diğeri* olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁷⁸. Bu noktada erkeğin rollerinin çocuk büyütmek ve ev işi yapmakla bütünleş(tiril)memesinden ötürü bu görevler diğeri addolunan kadının otomatikman(!) toplumsal cinsiyetinin uzantısı görevleri olmaktadır. İktidar ilişkilerinin çeşitli boyutlardaki görünümü dâhilinde kadın ile erkek algısı, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini doğurmaktadır.

Kadınlık ile erkeklığe yönelik toplumsal çıkışlı kurulan ve öğrenilen davranış kalıplarını ifade eden, kapsamlı bir kavram olan toplumsal cinsiyet çerçevesinde mezkûr kalıplar teklik esasından uzak olarak aile, yaşanılan yer vb. etkenlerden ötürü farklılaşabilmektedir⁷⁷⁹. Yine de kadın; bazı farklılıklar olsa da kalıp yargılarda, rollerde sonuç değişmemekte, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine uğramaktadır.

Toplumsal cinsiyete dair eşitsizlikten daha fazla etkilenen kesimin kadınlar olması gerçeği sabittir. Dünyanın farklı yerlerinde farklı şekillerde kadınlar, toplumsal cinsiyet ayrımcılığına maruz kalmaktadırlar. Henüz anne karnındayken dahi cinsiyeti sebebiyle ayrımcılığa uğrayabilmektedirler. Bundan başka yeni doğan kız bebeğin öldürülmesi, kızların sünnet (genital mutilasyon) edilmesi, tecavüz sonucu hamile kalan bir genç kızın gebeliğini ailesinin inanışına göre sürdürmek zorunda kalması vb. uygulamalar⁷⁸⁰ cinsiyetin toplum tarafından belirlenen görünümünü yansıtmaktadır.

Kadınların karşılaştığı eşitsizlikleri ele almak üzere bir çerçeve sunan maddi eşitlik, özünde, devletlerin; eşitsizlikleri yaratan toplumsal cinsiyet kalıpyargıları ve toplumsal cinsiyet rolleriyle perçinlenmiş güç kalıpları, toplumsal ve ekonomik sistemler gibi ayrımcılığın temel nedenlerini belirlemesini gerektirir. Ayrıca (dönüştürücü eşitlik anlayışını kapsar haliyle⁷⁸¹) maddi eşitlik, devletlerin; insanların eşitsizliği salt birey olarak değil, aynı zamanda ait oldukları grup içinde de farklı deneyimlediklerini dikkate almasını gerekli kılar⁷⁸². Dolayısıyla kadın, özerk bir

⁷⁷⁷ Center for Reproductive Rights, Equality, s. 4.

⁷⁷⁸ Yüksel, s. 41.

⁷⁷⁹ İlknur Üstün, **Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Hesaba Katabiliyor Muyuz?**, Ed. Aksu Bora, 2'nci Baskı, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Ankara, 2011, s. 9.

⁷⁸⁰ T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, s. 7.

⁷⁸¹ Dönüştürücü eşitlik anlayışı, maddi eşitlik içerisinde değerlendirilmekle birlikte ayrı olarak da ele alınmaktadır. Bkz. Dündar Sezer, Kadınlara Yönelik Şiddet, s. 27.

⁷⁸² Center for Reproductive Rights, Equality, s. 4.

birey olmak haricinde ait olduğu grup dâhilinde *kadın* olmak sıfatıyla da eşitsizliğı yaşamaktadır.

18'inci yüzyılın sonundan itibaren hukuki eşitlik savaşıyla başlayan süreç 1960'ların sonlarında hukuki eşitliğin fiili eşitliğı getirmediğinin farkına varılmasının akabinde 1970'lerde toplumsal cinsiyetin temel alınmasıyla dönüşen *geçici özel önlemlerin (temporaray special measures)* gündeme getirilmesiyle devam etmiş ve 1990'lardan beri de toplumu dönüştürür nitelikte *toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması (gender mainstreaming)* şeklindeki tamamlayıcı politikayla gelişimini sürdürmüştür. Devam eden son süreç kapsamında toplumun dönüştürülmesi gayesiyle toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılmasına yönelik yeni politikalar ve düzenlemeler ile eşitsizliklerin daha ortaya çıkmadan engellenmesi sağlanabilecektir⁷⁸³. Toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik politikaların ve hukuki düzenlemelerin hayata geçirilmesi, sistematik uygulamalara son verebilir.

Devam eden bir toplumsal cinsiyet eşitliğı mücadelesi mevcuttur. Toplumsal cinsiyet eşitliğı mücadelesinin güncelliğini sürdürmesinde başlıca dört sebepten bahsetmek mümkündür: 1) işyerinde kadınlara yapılan ayrımcılık, 2) kadınların ev içi (aileye dair) sorumluluklarının devam etmesi sebebiyle iş-aile dengesizliğı ya da çatışması, 3) kadınların siyasi pozisyonlarda düşük temsil oranı, 4) üreme haklarına dair kadınların karşılaştıkları problemler (gebelik, süt izni, iş yerinde annelere yönelik yapılan ayrımcılık, kürtaj hakkı, doğum kontrolü ve doğurganlık tedavilerine erişim vb.)⁷⁸⁴.

Görüldüğü üzere, kadınların toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için üreme haklarının korunması *sine qua non* niteliktedir. Zira bu sayede kadınlar; ayrımcılık, fırsat yokluğu yaşamadan ve zorlama olmadan özerkliklerini hayata geçirebilme ve anlamlı seçimler yapabilme imkânına kavuşabilir. Bu noktada üreme hakları ihlallerini irdelemede (dönüştürücü eşitliğı barındırıcı şekilde) maddi eşitlik, iki önemli rol oynar. Madalyonun bir yüzünde kadınları kendi üreme sağlığı ve hayatları için seçimler yapmaları konusunda güçlendirmekte diğ er yüzünde ise devletlerin sağlıklı ilişkili toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin tarihi sebeplerini ele

⁷⁸³ Göztepe, Komisyon Raporu, ss. 39-40.

⁷⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Joanna L. Grossman ve Linda C. McClain, "Introduction", **Gender Equality: Dimensions of Women's Equal Citizenship**, Ed. Linda C. McClain ve Joanna L. Grossman, Cambridge University Press, NewYork, 2009, ss. 4-7.

almasını gerektirmektedir⁷⁸⁵. Dolayısıyla eşitlik söz konusu olduğunda devletin, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin giderilmesi için yükümlülüklerinin olduğunu söylemek mümkündür.

Kadınların sağlık boyutuyla üreme rolü kapsamında plansız gebeliklere, sağlıksız düşüklere, gebelikte istenmeyen durumlara/ölümlere maruz kalması konusunda esasen üreme haklarının koruma altına alınmaması, kadının bu konuda söz sahibi olarak görülmemesi, ailede/toplumda kadınlara yönelik daha az sağlık bütçesi ayrılması etkilidir. Ayrıca bu durumun kadının toplumsal cinsiyetini etkileyen statüsü ile ilişkisi de mevcuttur. Bir diğer anlatımla statü düştükçe, kadınların yaşadığı zorluklar artmaktadır. Sağlık (doğum öncesi, doğum ve doğum sonrası bakım) hizmetlerine erişim konusunda düşük statülü kadınların sıkıntı yaşaması, sağlık giderlerini karşılayamaması ve buna koşturarak üreme mevzuatında karar verme hususunda yetersizliği söz konusudur⁷⁸⁶.

Sosyal erişim bakımından bariyerlere maruz kalan, farklı ve eşit olmayan şartlar altında yaşayan kadın (erkeğe göre) farklı gereksinimlere ihtiyaç duymakta ve mezkûr farklılıklar toplumsal cinsiyet eşitliğinin gerçekleştirilmesine yönelik bir *strateji* olarak toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılmasını gündeme getirmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliğine özgü düzenlemelere duyulan gerekliliği ortadan kaldırmadan bu düzenlemelerden ayrı ve fakat bu düzenlemelerin tamamlayıcısı olarak görülmesi gereken toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması; en yeni eşitlik politikasıdır⁷⁸⁷.

Toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması, cinsiyet önyargılarından arî bir şekilde örgütsel süreçleri ve uygulamaları dönüştürmeyi hedefleyen bir toplumsal cinsiyet eşitliği stratejisidir⁷⁸⁸. Toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması, politika yapımında erkek normlarının yeniden üretilmesini önlemek için bir fırsat olarak görülmektedir⁷⁸⁹.

⁷⁸⁵ Center for Reproductive Rights, Equality, s. 8.

⁷⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, s. 18.

⁷⁸⁷ Üstün, ss. 9-10; Carol Bacchi ve Joan Eveline, "Mainstreaming and Neoliberalism: A Contested Relationship", **Mainstreaming Politics: Gendering Practices and Feminist Theory**, Ed. Carol Bacchi ve Joan Eveline, The University of Adelaide Press, Australia, 2010, s. 41; Council of Europe, s. 7.

⁷⁸⁸ Council of Europe, ss. 15-16; Yvonne Benschop ve Mieke Verloo, "Sisyphus' Sisters: Can Gender Mainstreaming Escape the Genderedness of Organizations?", **Journal of Gender Studies**, Cilt: 15, Sayı: 1, 2006, s. 19.

⁷⁸⁹ Benschop ve Verloo, s. 19.

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kendi başına bir gaye değil, toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirmek üzere küresel düzeyde bir strateji/yaklaşım/araçtır⁷⁹⁰. **Toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması**⁷⁹¹, mevcut toplumsal cinsiyet eşitsizliğini çözmek üzere toplumsal cinsiyete duyarlı bir bakış açısının politikalarda, programlarda, mevzuatta, yapılacak düzenlemelerde hâkim kılınması olarak izah edilebilir⁷⁹². “Toplumsal cinsiyetin ana politikalara yerleştirilmesi” şeklinde de ifade bulan ve toplumsal cinsiyet farklılıklarının ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran bir yaklaşımın politika ve kurumsal yapılara yerleştirilmesi; fırsat eşitliği uygulamalarının kadınları ikincilleştiren, görünmez kılan toplumsal cinsiyetten türeyen sorunların giderilmesine dair genişlemesini sağlar⁷⁹³. Böylelikle bu politikalar sayesinde kadınlar, örneğin doğum izni gibi kazanımlarını artırarak toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama hedefine daha da yaklaşırlar. Ayrıca toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması, içeriğinde bir fırsat eşitliğinin sağlanmasını da barındırır. Zira ataerkil yapılanma ancak mezkûr bakış açısını içeren mekanizmalar ile kırılarak kadınların dezavantajlılığına bir çare olabilir. Bu noktada kadının cinsiyetinin getirisi *üreme* yetisinin toplumsal cinsiyeti kapsamındaki izdüşümü/uzantısı olan *anneliğe* yönelik (kadını) olumlayıcı özel işlemler, düzenlemeler ana akımlaştırma kapsamında göz önünde bulundurulması gerekir⁷⁹⁴. Anne olmayı toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açıcı bir statü olarak

⁷⁹⁰ UN Women, “Gender Mainstreaming”, **Gender Mainstreaming**, <http://www.un.org/womenwatch/osagi/gendermainstreaming.htm>, (14.02.2021).

⁷⁹¹ Toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması *BM Ekonomik ve Sosyal Konsey*’in 1997 yılında yayınladığı raporunda tanımlanmıştır. “... *Toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması perspektifi; mevzuat, politikalar veya programlar dâhil olmak üzere planlanan herhangi bir eylemin kadınlar ve erkekler için tüm alanlardaki ve her düzeydeki sonuçlarını değerlendirme sürecidir. Erkekler kadar kadınların da endişelerinin ve deneyimlerinin; tüm siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlardaki politika ve programların düzenlenmesi, uygulanması, izlenmesi ve değerlendirilmesinde ayrılmaz bir boyut haline getirilmesine yönelik bir stratejidir ki böylelikle kadınlar ve erkekler eşitlikten yararlanır ve eşitsizlik devam ettirilemez. Nihai hedef, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaktır...*”. Economic and Social Council, **Report of the Economic and Social Council for the year 1997**, United Nations, A/52/3/Rev.1, New York, 1999, s. 24.

⁷⁹² Üstün, s. 9; World Health Organization, Gender and Health, s. 10.

⁷⁹³ Ayten Alkan, **Yerel Yönetimler, Kamu Kurumları, Sivil Toplum Örgütleri için Kadın Dostu Kentler Eğitici Kiti: Toplumsal Cinsiyet Anaakımlaştırma**, Berk Matbaacılık, Ankara, 2015, (Anaakımlaştırma), ss. 7-8.

⁷⁹⁴ Örneğin “salt kadınlara özel hizmetler” şeklinde belli bir alanla sınırlama yapılan hizmet anlayışı söz konusu olursa, özel (aile/ev içi) alana mündemiç çocuk bakımı, hasta bakımı vb. hizmetler ilk gözden çıkarılacak, özelleştirilecek hizmetler olarak görülmeye müsait olur. Oysaki ana bir etkinlik prensibi olarak hizmetler ihtiyaçlara göre yürütülür ve farklı ihtiyaçlar da kapsama alınırsa etkin bir kamu hizmeti sağlanabilir. Tüm hizmet etkinliklerine cinsiyetler arası eşitliğe, farklılaşan ihtiyaçlara duyarlı bir bakışla yaklaşılması gerekir. Alkan, Anaakımlaştırma, ss. 8-9.

şekillendiren kadim ataerkil birikim, toplumsal cinsiyete duyarlılıkla çözüme kavuşabilir. Dönüştürücü bir etkiyle değişim sürecini içeren ana akımlaştırma kapsamında üreme konusu, kadın lehine toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak üzere düzenlemelerde/süreçlerde *sine qua non* bir önemi haizdir. Kadının en başat farklılığı olan üreme, beraberinde getirdiği elzem ihtiyaçlarıyla bir bütün olarak hükümetler, uluslararası kuruluşlar, sivil toplum örgütleri vb. tarafından göz önünde bulundurulmalıdır.

Walby, modern çağda toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılmasını, feminist teori ve pratikteki tartışmalar ile ikilemler için yeni bir odak noktası olarak işaret etmektedir. Bununla birlikte feminizmin önemli unsurlarının yeniden ele alınması, yeniden yapılandırılmasını içerdiğini de eklemektedir⁷⁹⁵.

Kendilerinden öncekilerin ele aldığı cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ayrımı yerine cinsiyetin de toplumsal cinsiyetin de toplum tarafından yaratıldığı düşüncesini benimseyen postmodern feministler⁷⁹⁶, neredeyse tüm insan topluluklarında toplumsal cinsiyetin kadınlar için ortak bir baskı argümanı olarak kullanılması noktasında evrensel olduğunu; ancak kültürlerarası değişkenliği haiz içeriğinin de çeşitlilik ve farklılık barındırdığını belirtmektedirler. Fark(lılık) her zaman eşitsize dönüşmek zorunda değildir⁷⁹⁷. Bu noktada kadınların yeniden üretim yetisinin de ataerkil yapılanma içinde buna zemin hazırlayacak şekilde ele alındığını hatırla(t)mak gerekir. Çözüm yolu olarak göreceli bir yaklaşım izlenerek, kadın lehine dönüştürücü bir anlayış içinde evrensellikten ayrılarak postmodern feminizm kapsamında kadın erkek eşitliğinin sağlanabilmesi mümkün görünmektedir.

Fraser, dağıtıcı adalet ve farklılığın harmanlanması gerektiği fikriyle, ikinci dalga feministlerce öncelikle tanınma isteklerine yoğunlaşarak bu isteklerin ekonomik eşitliğin önüne koyulmasını eleştirir ve çözüm olarak toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışını/mücadelelerini ele alır⁷⁹⁸. Eril nitelikli kamusal-özel alan ayrımının kadının doğurganlığından cinsiyet temelli iş bölümüne değin pek çok ayrıma

⁷⁹⁵ Walby, s. 321.

⁷⁹⁶ Ecevit, ss. 22-23.

⁷⁹⁷ Christine Di Stefano, "Dilemmas of Difference: Feminism, Modernity, and Postmodernism", **Feminism/ Postmodernism**, Ed. Linda J. Nicholson, Routledge, New York ve London, 1990, s. 64.

⁷⁹⁸ Nancy Fraser, **Fortunes of Feminism: From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis**, Verso, London, 2013, (2013), s. 4; Gülriz Uygur, "Kadına Yönelik Şiddeti Önlemede Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Önemi", **Dini Araştırmalar**, Cilt: 19, Sayı: 49, 2016, (Kadına), ss. 216-217.

sebebiyet vererek toplumsal cinsiyet eşitsizliğini (t)ürettiği ve yeniden ürettiği görülmektedir⁷⁹⁹. Toplumsal cinsiyetten hareketle kamusal-özel alanın belirlenmesi hususunda *Fraser*, ekonomik dağıtım ile sosyal statünün birlikte ele alınması gerektiği fikrine koşut olarak *tanınma (recognition)*⁸⁰⁰ olgusunu kadının (toplumsal yaşama katılma) statüsüyle ilişkilendirir. Bir diğer anlatımla tanınmama, kadının sosyal yaşama katılmada engellenmesi şeklinde sosyal bağımlılığa işaret eder. Dolayısıyla sosyal bağımsızlığın kurumsallaşmış (örneğin bekâr annelerin refah programlarına dâhil edilmesi vb.) düzenlemelerle desteklenmesi gerekir⁸⁰¹. Dönüştürücülük ilkesinin söz konusu olduğu tanınma politikaları açısından toplumsal cinsiyete dair kalıp yargıların değişmesi zaruridir⁸⁰². Nitekim özel alana ait kadının üreme ve bakım vb. mevzusunun feministlerce politik nitelik kazandırılması da bu amaca yöneliktir.

Toplumsal cinsiyet ve(ya) eşitlik tartışmalarında toplumsal cinsiyetli kamusal/özel alan ikileminin feminist eleştirisi yer almaktadır. İki alanın da birbiriyle ilişkili olması kabulüyle kamusal alanın (geleneksel olarak kapsamı dışında tutulan) kadına yönelik şiddet, üreme hakları ve bakım işinin cinsiyetler arası paylaşımı vb. sözde özel ve kişisel konuları içermesi için feministler mücadele etmişlerdir. Altını çizmek gerekirse, özel alanda kişisel olarak nitelendirilip ele alınan konular aslında devlet tarafından düzenlenmesi, siyasi çarelerle sürdürülmesi bakımından politiktir⁸⁰³. Bu sebeple toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yoğun yaşandığı özel alan ve dâhili üreme hakları politikleştirilerek devlet eliyle düzenlenmek/güvence altına alınmak istenmektedir.

⁷⁹⁹ Verloo ve Lombardo, s. 28.

⁸⁰⁰ Toplumsal cinsiyetin, sosyal düzenin *dağılım (distribution)* ve *tanınma* şeklinde iki boyutu kapsamında ele alınmasına dair bkz. Fraser, 2007, s. 25. Toplumsal cinsiyet *dağılım* açısından toplumun ekonomik yapısında şekillenen sınıf benzeri bir farklılaşma olarak (kadını yeniden üretken ev içi ücretsiz emek, erkeği ücretli üretken emek ayrımında ele almaya koşut olarak kadın ikinci iş için birincil sorumlu); tanınma açısından ise toplumun statü düzenini temel alan statü farklılaşması olarak (ki bu noktada cinsiyet adaletsizliğinin önemli bir göstergesi olarak görülen androsentrizm kapsamında erkeklikle ilişkili özelliklerin ayrıcalıklı kılındığı kurumsallaşmış kültürel yapılanmada kadınların değersizleştirilmesi) ele alınabilir. Fraser, 2007, ss. 25-26.

⁸⁰¹ Nancy Fraser, “Feminist Politics in the Age of Recognition: A Two-Dimensional Approach to Gender Justice”, **Studies in Social Justice**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2007, (2007), ss. 30-31; Uygur, Kadına, ss. 216-218.

⁸⁰² Uygur, Kadına, s. 221.

⁸⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mieke Verloo ve Emanuela Lombardo, “Contested Gender Equality and Policy Variety in Europe: Introducing a Critical Frame Analysis Approach”, **Multiple Meanings of Gender Equality: A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe**, Ed. Mieke Verloo, Central European University Press, Budapest, 2007, s. 28.

Evlenme, çocuk sahibi olma kadını; gerek aile düzeninin/ev işlerinin devamı (eş olma) gerekse çocuk bakımı (anne olma) hasebiyle kamusal alandan özel alana doğru konumlandırmaktadır. Kadınların yerinin aile içi olarak görülmesi, anneliğin fedakârlığı vb. şeklindeki kalıp yargılar, ataerkillikten beslenmekte ve eş, anne olma rolü diğer (çalışma hayatına vb.) kimliklerini geri plana itmekte veyahut yok etmektedir. Bu ise ekonomik bağımsızlığı zarar gören, birey/özerk olma yolunda tökezlenen kadının üreten kimliğini körelterek erkeğe/eşe bağımlı bir hayat yaşamasına yol açmaktadır. Böylece geleneksel kadın rolleri, toplumsal cinsiyet kalıp yargıları kapsamında yeniden üretilerek devamı sağlanmış olmaktadır.

Ataerkilliğin etkide bulunduğu kadının eşitsizlik savaşımında üreme hakları, eğitim hakkı gibi pek çok talep için siyasi özne olması söz konusudur. Güncel cinsiyet eşitsizliği sorununun feministler tarafından salt cinsiyet odağında değil eşitsizliği, ayrımcılığı doğuran kategorilerle beraber bütüncül bir bakışla ele alındığını belirtmek gerekir⁸⁰⁴. Ataerkillik önemli bir faktördür. Bu kapsamda toplumda yerleşik eril nitelikteki rol ve hiyerarşik kalıplar da cinslerin eşitliğini sağlamak için gözden geçirilmeyi gerekli kılar. Bu sayede eşitlik anlayışının salt cinsiyet eşitliğinin ötesinde toplumsal cinsiyet eşitliğini barındırması, kadını gerçek manada eşit kılabilir.

G. Ayrımcılık Yasağı: Cinsiyete ve Toplumsal Cinsiyete Dair

Eşitlik kapsamında aynı durumda olanlara farklı davranmak yasaktır⁸⁰⁵. Bu bağlamda aynı durumdakilere ayrımcı muamelede bulunulması ve imtiyaz (ayrıcalık) tanınması yasak hale gelmektedir⁸⁰⁶. Hukuken düzenlenmiş haklı ve objektif bir

⁸⁰⁴ Berktaş, Açılımlar, s. 18.

⁸⁰⁵ "... Hukuksal durumları aynı olan kişiler arasında haklı bir nedene dayanmayan ayrımları önlemeyi amaçlayan eşitlik ilkesi, eylemli değil, hukuksal eşitliği öngörür..." Anayasa Mahkemesi, 22.9.1998 Tarih ve E. 1997/60, K. 1998/53 Sayılı Karar, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>, (05.05.2021).

⁸⁰⁶ Erdoğan, s. 146. Ayrım yapmak *TDK Sözlüğü*'nde, "eşit davranmamak, fark gözetmek" şeklinde açıklanır. Türk Dil Kurumu, "Ayrım Yapmak", **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>, (09.05.2021). Eşitlik aynı statüdeki kişilere aynı davranmayı gerektirirken olgunun pozitif yönüne karşılık gelmekte, ayrımcılık ise haklı ve makul neden olmadan farklı davranma yasağı bakımından negatif yönüne karşılık gelmektedir. Böylece eşitliğin tesis edilmesi, ayrımcılığın önlenmesi gerektiği ifade edilir. Eren, Anayasa, s. 429.

nedenin varlığı şartıyla benzer durumdaki kişilere farklı işlem yapılabilmektedir⁸⁰⁷. Bir diğer ifadeyle farklı muamelenin ayrımcılık teşkil etmemesi, eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmaması için durumda benzerlik, farklı muamele ile haklı ve makul nedenin varlığı gerekmektedir⁸⁰⁸.

Hukuksal eşitlik, kabul edilebilir bir “farklılaşma”yı olanaklı kılarken hukuk dışı ayrımcılığı dışlar. “*Hukuk, bireylerin özgürlüğünün eşit derecesini kurar*”. Dolayısıyla hukuki eşitlik, eşit hukuk özneleri olarak tanınmayı gerekli kılar⁸⁰⁹. Bu bağlamda kadınlara yönelik cinsiyete dayalı ayrımcılık yasağı, çalışma konumuz bakımından önem taşımaktadır.

Ayrımcılık yasağı, insan onuru temeline dayanmaktadır. Belirli özellik ve niteliklerin ayırım kıstası olarak belirlenmesi yasaklanarak kişilerin küçük düşürülmesi, sınırlandırılması, dışlanması önlenmek istenmektedir⁸¹⁰. Cinsiyet, ayrımcılık bakımından meşrulaştırıcı bir temel olarak ele alınamaz. Nitekim cinsiyete dayalı ayrımcılık, insan hakkı ihlali oluşturmaktadır.

TDK Sözlüğü’nde eşitliğin üçüncü anlamı kapsamında bedensel başkalıkların insanlar arasında sosyal ve siyasi haklar bakımından ayırma temel oluşturmaması yer alır⁸¹¹. Dolayısıyla eşitlik, kelime anlamı uyarınca, bedensel/cinsiyete dayalı bir ayırmanın yapılmamasını da gerekli kılmaktadır.

Kimsenin cinsiyet, ırk vb. bakımdan ayırma uğramaksızın herkesin eşit olduğu hususunun altı çizilirken; eşitlik ilkesiyle genellikle anlamdaş teşkil edecek şekilde kullanılan *ayrımcılık yasağı*nın esasen şekli eşitlik anlayışına yönelik olarak

⁸⁰⁷ “...Eşitlik ilkesi, aynı konumda bulunan kadın ve erkeğin yasalar önünde eşit haklara sahip olmasını gerektirir. Kişinin cinsiyeti nedeniyle karşı cinse göre ayrıcalıklı duruma getirilmesi bu ilkeye aykırı düşer. Ayrıca eşitlik, bireyler arasındaki farklılıkların göz ardı edilerek herkesin her bakımdan aynı kurallara bağlı tutulması anlamında da algılanamaz. Kimi kişilerin başka kurallara bağlı tutulmalarında haklı nedenler varsa, yasa önünde eşitlik ilkesine aykırılıktan söz edilemez. Bu nedenle, yaradılış ve işlevsel özelliklerin zorunlu kıldığı kimi ayırımlar haklı bir nedene dayandığı ölçüde eşitliği bozmadığı halde, sadece cinsiyete dayalı ayırımlar eşitlik ilkesine açık bir aykırılık oluştururlar...”. Anayasa Mahkemesi, 8.12.2011 Tarih ve E. 2010/119, K. 2011/165 Sayılı Karar, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>, (05.05.2021).

⁸⁰⁸ Eren, Anayasa, s. 438.

⁸⁰⁹ İbrahim Ö. Kaboğlu, **Özgürlükler Hukuku 1**, 7’nci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, (Özgürlükler), ss. 15-16.

⁸¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Devrim Ulucan, “Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Özel Sayı, 2013, (Basım Yılı: 2014), s. 375.

⁸¹¹ Türk Dil Kurumu, “Eşitlik”, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>, (10.09.2020).

kullanıldığı belirtilmektedir⁸¹². Bu minvalde hukukta ve muamelede, erkekler ve kadınlar dâhil olmak üzere, tüm gruplara eşitlik sağlanması anlamına gelen şekli eşitlik kapsamında devletlerin toplumsal cinsiyet, ırk gibi grup özelliklerine dayanan politika ve yasalardaki ayrımları (*distinctions*) ortadan kaldırmasına dikkat çekilir. Bu eşitlik anlayışında ayrımcılık, hukukun herkese aynı şekilde davranmasıyla ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır⁸¹³.

Şekli eşitliğin bir garantisi olan ayrımcılık yasağı, fırsat eşitliğinin temel taşı olmaya devam etmektedir. Diğer taraftan fırsat eşitliği, *doğrudan* ayrımcılığa uğramamanın yanında *dolaylı* ayrımcılığın yasaklanmasını da gerektirir⁸¹⁴. Görüldüğü üzere ayrımcılık, *doğrudan* olabileceği gibi *dolaylı* bir şekilde de gerçekleşebilir. Aynı/benzer durumda olan kişilere farklı davranılması doğrudan ayrımcılık (*direct discrimination*), farklılıkları olan kişilere aynı/benzer şekilde davranılması ise dolaylı ayrımcılık (*indirect discrimination*) teşkil eder⁸¹⁵. Bu sebeple devlet, farklı olan kişilere farklı davranma pozitif yükümlülüğünü haizdir. Diğer bir anlatımla devlet; farklı cinsiyette, ırkta vb. olan kişilere saygılı olmakla yükümlüdür. Bu sayede farklı olan korunarak çoğulculuk sağlanacaktır⁸¹⁶. Kadının özerk bir birey olması adına özel muameleler gerekli görülür⁸¹⁷. Bu bağlamda hamile olan hâlihazırda çalışan kadını, erkeğe göre cinsiyetine mündemiç üreme olgusu kapsamında devletin (hamile kadına yönelik özel düzenlemelerle) koruması gerektiği açıktır. Bir diğer ifadeyle devletin hamile olan çalışan kadını, çalışan erkeklerle bir tutarak kadına özgü ve özel düzenlemeler çıkarmaması dolaylı ayrımcılık oluşturur.

Kadının cinsiyet farklılığı sebebiyle; bir taraftan özel olarak korunması (kadına özgü müspet düzenlemeler -doğum izni- yapılması) diğer taraftan ise

⁸¹² Kasım Akbaş ve İlker Gökhan Şen, “Türkiye’de Kadına Yönelik Pozitif Ayrımcılık: Kavram, Uygulama ve Toplumsal Algılar”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Hukuk Özel Sayısı, 2013, s. 169.

⁸¹³ Center for Reproductive Rights, Equality, s. 7.

⁸¹⁴ Livingstone Raday, s. 15.

⁸¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ulaş Karan, “Bireysel Başvuru Kararlarında Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik İlkesi”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt: 32, Yıl: 2015, ss. 240-242. Doğrudan ayrımcılığın şekli ayrımcılığa karşılık geldiğine dair bkz. Eren, Anayasa, s. 431. Maddi eşitliğin negatif görünümünün maddi ayrımcılık veya dolaylı ayrımcılığa karşılık geldiğine dair bkz. Eren, Anayasa, s. 433.

⁸¹⁶ İncoğlu, Çoğulculuk, s. 85.

⁸¹⁷ Bkz. Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancakdar ve Rifat Murat Önok, **İnsan Hakları El Kitabı**, 8’inci Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019, ss. 640-643.

ayrımcılığa uğramasının önlenmesi (ayrımcılık yasağına yönelik düzenlemelerin yapılması) söz konusudur⁸¹⁸.

Cinsiyetçilik (sexism) terimiyle de ifade edilen *cinsiyet ayrımcılığı*, kadının cinsiyeti sebebiyle ataerkil toplum yapılanması içinde negatif tutuma maruz kalması ve bunun yaşama aktarılması sonucunda sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi alanlarda ikincil tutulması şeklinde açıklanabilir⁸¹⁹. Günümüzde de şekil değiştirerek devam eden cinsiyet kalıpyargıları, önyargıları, ayrımcılığı; *doğrudan* veya *dolaylı*⁸²⁰ bir şekilde kadına yönelik⁸²¹ gerçekleşebilmektedir. *Cinsiyete dayalı doğrudan ayrımcılık*; kişinin cinsiyeti veya cinsiyetinin uzantısı hamilelik/doğum/annelik (ya da toplumsal cinsiyeti) sebebiyle benzer durumdaki diğer cinsiyet mensubuna göre, hukuki düzenlemeyle öngörülen objektif haklı bir neden olmadan, lehine daha az işlem yapılmasıdır⁸²². *Cinsiyete dayalı dolaylı ayrımcılık* ise nötr olan hüküm/ölçüt/uygulamanın, objektif meşru bir amaç olmadan, bir cinsiyet grubundaki kişileri diğer cinsiyet grubundakilere oranla dezavantaja sokması halinde gerçekleşir⁸²³.

Daha çok kadınların işten çıkarılması (doğrudan), kadının doğum izninin ihtiyacını karşılar düzeyde olmaması ve ücretsiz izne gelirinin azalmasına katlanamayacağı için çıkamaması (dolaylı), pek çok kurumda kreş/anaokulunun yokluğu sebebiyle annelerin kariyerlerinin kesintiye uğraması (dolaylı), çalışanlarının çoğunun erkek olduğu işyerleri/kurumlarda annelerin özel ihtiyaçlarının (emzirme vb.) karşılanması için gerekli mekânların olmayışı (dolaylı), cinsiyet kalıpyargıları sebebiyle çalışan kadınların yükselmesini engelleyen cam tavan etkisi (dolaylı); kadınların uğradığı ayrımcılığa örnektir. Bu tür kadının

⁸¹⁸ Melda Sur, “Çalışma Hayatında Kadının Hukukî Durumu”, **Farklı Cinslerin Eşitliği Sempozyumu Bildiriler**, Haz. Zafer Gören, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları No: 86, İzmir, 1998, s. 167.

⁸¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Dökmen, s. 117. Cinsiyetçilik her ne kadar doktrinde *düşmanca* ve *korumacı* şeklinde ikiye ayrılarak ele alınsa dahi esasen her iki tür de kadının erkeğe göre düşük seviyede olduğunu gösterir niteliktedir. Bkz. Y. Dökmen, s. 117.

⁸²⁰ Bir kanun/uygulama/politikanın genel ve nötr niteliği; onların kadınlara uygulanması noktasında (eşitsizliğin göz önüne alınmaması sebebiyle) kadınlar için ayrımcılığa yol açmaktadır. Ayrıca bkz. Dündar Sezer, Kadınlara Yönelik Şiddet, s. 31.

⁸²¹ Cinsiyet önyargılarının, hem kadınlara hem erkeklere yönelik olmasına dair bkz. Y. Dökmen, s. 116.

⁸²² Kadriye Bakırcı, **Uluslararası Hukuk, AB ve ABD Hukuku ile Karşılaştırmalı İş Hukukunda Cinsiyet Ayrımcılığı Yasağı İlkesinin İstisnaları ve Objektif Haklı Nedenler**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 40.

⁸²³ Bakırcı, s. 42.

cinsiyeti sebebiyle maruz kaldığı ayrımcı uygulamalar, kadına kendisini gerçekleştirmesini engelleyici nitelikte sınırlar oluşturmaktadır⁸²⁴.

Eşitlik ilkesi; özel farklılıkları ne olursa olsun, genel şartları benzer olan kişilere aynı kuralların uygulanmamasına yönelik ayrımcılığı yasaklar. Yaşamın doğal akışı (hamilelik) nedeniyle özel düzenlemeler yapılmasını gerektiren durumlar, ayrımcılık yasağına aykırılık oluşturmamaktadır⁸²⁵. Nitekim uluslararası hukuk, AB ve Türk Hukuku kapsamında cinsiyet temelinde kadın ve erkek benzer, karşılaştırılabilir, eşit durumda kabul edilerek cinsiyet ayrımı yapılmaksızın eşit işleme tabi tutulur. Diğer taraftan benzer kavramının göreceli oluşu farklı cinsiyetteki kişilerin biyolojik/fizyolojik bakımdan aynı olmasını imkânsız kılar. Bu sebeple (örneğin AB hukukunda) hamilelik ve annelik, kadınlara dair özel farklı düzenlenmeler gerektiren durumlar olarak görülür⁸²⁶.

Çeşitli toplumlarda farklı katmanlarda kadınlar; ekonomik ve sosyal eşitsizliğe, baskıya maruz kalsalar da cinsiyet ayrımcılığı hemen hemen her yerde kadınların karşısına çıkan ortak bir sorundur. Kadınlara yönelen ayrımcılık, eşitlik ilkesine duyulan ihtiyacı diri tutmaktadır. Bahse konu eşitlik ilkesi ile erkeği model olarak benimsemeyen ve kadınların farklılığını kabullenen bir eşitlik anlayışına işaret edilmektedir⁸²⁷. Aksi halde erilleş(tir)me tehlikesi kadının farklılıklarıyla (hamilelik) beraber bireyselliğini, özerkliğini ve kimliğini şekillendirmesine engel oluşturabilir.

Kadına yönelik menfi ayrımlar, kadının cinsiyeti ve(ya) toplumsal cinsiyeti sebebiyle gerçekleşebilir⁸²⁸. Bu bakımdan kadınlara yönelik ayrımcılığın hem *cinsiyet* temelinde hem de *toplumsal cinsiyet* temelinde önlenmesi gerekir.

Toplumsal cinsiyet kalıpyargıları, ayrımcılık üretir. Şöyle ki, genel olarak menfi yönde bir grubun üyelerine yönelik tutumları ifade eden önyargılar, cinsiyet konusunda da kendisini gösterir. Toplumsal cinsiyet kalıpyargılarının, önyargılar için zemin oluşturacağını göz önünde tutmak ve cinsiyet ayrımcılığının kökeninde de bu

⁸²⁴ Y. Dökmen, ss. 120-121, 131.

⁸²⁵ **İnsan Hakları: Temel Bilgiler, Koruma Mekanizmaları, İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları**, Matus Basimevi, Ankara, 2006, s. 85.

⁸²⁶ Bakırcı, s. 17.

⁸²⁷ Bertay, Açılımlar, s. 17. İnsan hakları bildirgelerini erkeklere özgü okuma eğilimine karşın *kadınların insan hakları* kavramı ön plana çıkarılmıştır. Bertay, Açılımlar, s. 18.

⁸²⁸ Alice Edwards, **Violence Against Women Under International Human Rights Law**, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 19.

önyargıların yer aldığını vurgulamak gerekir⁸²⁹. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet esas alınarak kadının ayrımcılığa uğraması; toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık yaratır. Örneğin kadının anneliğine yönelik ayrımcı uygulamalar bu kapsamda ele alınabilir.

Kadınların, diğer ötekileştirilen grupların (örneğin ırksal azınlıkların) yaşadığı tarihsel ve toplumsallaştırılmış ayrımcılık ve engellere karşı koymak için ortaya çıkan maddi eşitlik anlayışı; devletlerin kadınların karşılaştığı eşitsizlikleri gidermek üzere kadınlar için *pozitif önlemler (positive measures)* almasını zaruri kılarak ayrımcılığı gidermeyi hedefler. Bu noktada kadınların yaşamlarında rol oynayan ayrımcılığın çeşitli şekillerinin tanınması gerekir. Kadınların tarihsel ve toplumsallaştırılmış rolleri, toplumsal cinsiyet kalıp yargıları ve yasalar, politikalar dâhil olmak üzere ayrımcı güç yapılarının ve bunların ayrıma maruz kalmayı etkileme şekillerinin tanınması ve irdelenmesi gerekir. Bu noktada devletlerin söz konusu etkiyi proaktif olarak ele alması önem arz eder⁸³⁰. Bu bağlamda hamilelik, doğum ve uzantısı annelik ile ilgili kadınların haklarını korunmaya yönelik özel hukuki düzenlemeler, cinsiyet ayrımcılığı yasağına aykırılık teşkil etmemektedir.

Biyolojik özelliklerine özgü *üreme* yetisi hasebiyle kadınlar; cinsiyet (hamile, doğum) ayrımcılığına ve(ya) toplumsal cinsiyete (annelik) dayalı ayrımcılığa maruz kalmaktadır⁸³¹. Bütün olarak kadının doğum öncesinden doğum sonrasına, kendisinden beklenen anneliğine/bebek bakımına dair kadını özel alana çekmeye yönelik ayrımcı uygulamaların önlenmesi; annenin birey olabilmesi için olmazsa olmazdır. Aksi halde hem biyolojik hem toplumsal cinsiyete dayalı kadınların eşitsizliğinin iktidarın yeniden üretimi için kullanılması kadının ikincilliğini pekiştirmektedir.

Kadının cinsiyete dayalı olarak biyolojik farklılığı hasebiyle eşitsizliğe maruz kalmasını, toplumsal cinsiyete dayalı olarak toplumsal cinsiyet ayrımcılığı kapsamında bilhassa sağlık alanında da görmek mümkündür⁸³². Üreme ile bağlantısı göz önünde bulundurulursa özellikle kadın sağlığının toplumsal cinsiyet kalıp

⁸²⁹ Y. Dökmen, ss. 98, 116.

⁸³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Center for Reproductive Rights, Equality, s. 7.

⁸³¹ Ayrıca bkz. Edwards, s. 19.

⁸³² Konuyu ele alan çalışma için bkz. Hatice Şimşek, “Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinin Kadın Üreme Sağlığına Etkisi: Türkiye Örneği”, **DEÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 2, 2011, ss. 119-126.

yargıları kapsamında menfi etkilendiği söylenebilir⁸³³. Bunun uzantısı olarak toplum sağlığına da sirayet ettiği görülebilir.

Eşitsizliğe ve ayrımcılığa maruz kaldıklarında, kadınların üreme sağlığı hizmetlerine erişim ve üreme yetisi hakkında mantıklı seçimler yapma yetenekleri sınırlandırılmaktadır. Ayrıca üreme sağlığı hizmetlerine erişemedikleri zaman kadınların karşılaştığı eşitsizlikler ve ayrımcılık, çocuk sahibi olmanın kadın sağlığı ve -eğitim ile istihdam alanları da dâhil olmak üzere- kadın yaşamı üzerindeki farklılaş(tırıl)mış etkisi nedeniyle daha da artmaktadır⁸³⁴.

Kadın hakları savunucularının savaşımları, kadınların salt cinsiyetinden ötürü kötü muameleye maruz kalmasının adaletsizliğe yol açması hasebiyle ayrımcılığa karşıdır⁸³⁵. Kadına yönelik ayrımcılık, salt onur sahibi insan olmaları bakımından erkekler ile eşit olmaları nedeniyle yasaktır. Nitekim insan haklarının doğuştan, vazgeçilmez ve evrensel oluşu gibi eşitlik temeline dayanması da bunu gerektirir. Bu meyanda *kadın hakları* ifadesi yerine kullanılan *kadınların insan hakları*⁸³⁶ ifadesindeki vurgu da esasen, insan haklarının tüm nitelikleri yanında, kadın lehine eşitlik ilkesini ve kadına yönelik ayrımcılık yasağını işaret etmektedir.

Kadına yönelik şiddet, cinsiyete dair ayrımcılık yasağı ve insan hakkı ihlali kapsamında günümüzde kabul görmektedir. Bir diğer ifadeyle kadına yönelik şiddet (ki cinsel şiddet dâhil); cinsiyete dayalı ayrımcılık yapılmasına, insan hakları ihlaline sebep oluşturmaktadır⁸³⁷. Nitekim uluslararası insan hakları normları uyarınca, kadın hakları kapsamında yer aldığı kabul edilen üreme haklarına dair ihlallerin, ayrımcılık ve şiddetin tezahürleri olduğu açıklığa kavuşturulmuştur⁸³⁸.

Ayrımcılık yasağı beraberinde farklı olana saygıyı, farklı olanın hukuk önünde eşitliğini gerektirir. Bir varlığı diğerinden ayıran özellik anlamında farklılık⁸³⁹, kadının erkeğe göre farklı görülmesi bakımından ele alınabilir. Nitekim

⁸³³ Örneğin, kadınların cinsel hayatı toplumsal cinsiyetin bir görünümü olarak evlilikle bağdaştırılması sebebiyle bekâr kadınların üreme sağlığına yönelik riskler meydana gelmektedir. Bkz. Deniz Sezgin, “Toplumsal Cinsiyet Perspektifinde Sağlık ve Tıbbileştirme”, **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2015, s. 159.

⁸³⁴ Center for Reproductive Rights, Equality, s. 4.

⁸³⁵ Clapham, s. 196.

⁸³⁶ *Kadınların insan hakları (women's human rights)*, evrensel insan haklarının bir parçası niteliğindedir. Bkz. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, **Women's Rights are Human Rights**, United Nations Publication, New York ve Geneva, 2014, s. 27.

⁸³⁷ Dündar Sezer, *Kadınlara Yönelik Şiddet*, ss. 45, 67; Clapham, s. 200.

⁸³⁸ Center for Reproductive Rights, Equality, s. 4.

⁸³⁹ Kaboğlu, *Özgürlükler*, s. 16.

erkeğe göre belirlenip değer biçilen, ötekileştirilen, eksik, diğeri olarak görülen kadın; gerek biyolojik cinsiyeti gerekse biyolojik cinsiyetinin toplum nezdinde izdüşümü olan toplumsal cinsiyeti hasebiyle farklı addedilerek eşitsizliklere uğramıştır, uğramaya devam etmektedir. Tarihi süreç içinde kadın; hukuk öznesi olarak kabul görmeme, eşitsizliğe ve ayrımcılığa maruz kalma karşısında kişi olma, salt fiziksel olarak değil hukuk düzeni içinde de var olma ve bir adım ilerisinde eşit birer insan olarak var olma mücadelesi içindedir. Feminizm de bu mücadelenin başat ideolojisidir. Çünkü cinsiyetler arasındaki farklılık, kadınları sınırlama gerekçesi olarak meşrulaştırılmamalıdır.

Eşitlik ve ayrımcılık yasağı ile ilişki içerisinde olan *çoğulculuk* olgusu kapsamında da farklı konumda olan insanlara farklı davranılması, farklı olana saygı gösterilmesi gerekir⁸⁴⁰. Kadının biyolojik farklılığı ve bu farklılığın tezahürü (üreme); kadının kamusal alandan dışlanmasını, cinsiyete dayalı ayrımcılığa ve eşitsizliğe maruz bırakılmasını haklılaştırmaz. Feminizm de kadınların maruz kaldığı ayrımcılığın giderilmesi çabasıyla mücadelesini sürdürmektedir.

H. Eşitliğe Dair Kısa Bir Değerlendirme

Feministlerce yapılan eşitlik tartışması, kadınların özgürleşmesi adına farklı görünümelerde karşımıza çıkmaktadır. Eşitlik ve farklılık dilemması temelinde ya da toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında pek çok görüş üretilmektedir.

Eşitlikten bahsedildiğinde doğal olarak farklı şeylerin bahse konu edildiği ve bu farklı şeyler arasında bir karşılaştırma yapıldığı akla gelmektedir. Burada esasen eşitsizlik değil farklılık söz konusu olmakla beraber (kişiler bakımından ele alındığında) fırsat eşitliğini sağlamanın gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Farklı olmak (ki farklı addedilen ile farklılığı kıyaslanan da bakış açısına göre değişir) eşit olmanın önüne bir engel/bahane olarak çıkarılmamalıdır.

Şekli eşitlik, fiili eşitlik ve dönüştürücü eşitlik anlayışlarının birlikte ele alınması gerekir. Zira bütüncül bir bakış ekseninde toplumsal cinsiyet eşitliğinin

⁸⁴⁰ Kaboğlu, Özgürlükler, s. 16; Sibel İnceoğlu, “İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Çoğulculuk”, **Çoğulcu Demokrasi ve Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı**, Ankara, 5-6 Haziran 2010, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 186, Ankara, 2011, (Çoğulculuk), s. 84.

tesisi sağlanabilir. Nitekim kaynakların dağıtımına ilişkin fiili eşitlik anlayışı, tanınma için dönüştürme ilkesi ve dağıtma ile tanınmaya dair şekli eşitlik kuralları bir bütünün parçaları olarak değerlendirilebilir⁸⁴¹.

Kadın, biyolojik cinsiyeti hasebiyle ayrımcılığın kadim bir haksızlığa uğrayanıdır. Bununla beraber biyolojik cinsiyetin uzantısı olarak toplumsal cinsiyete dayalı davranış kalıpları bağlamında da kısıtlanan taraf kadın olmuştur. Bu noktada parantez açmak gerekirse, kadının sırf üreme yetisi hasebiyle ev işlerine de yatkın addedilmesi gerekmediği toplumsal cinsiyetle vurgulanmak istenmektedir. Hamilelik ve doğum, kadını menfi bir konuma itip kadının kamusal alandan eve/özel alana çekilmesine yol açarken pek çok ayrımcı uygulamaya da (maalesef) temel oluşturmuştur. Feminist mücadele eşitlik yolunda kadının biyolojisini yazgı olmaktan çıkararak toplumsal cinsiyet temelli tartışma eksenine oturtmuştur. Bu noktada da üremenin, bir eşitsizlik sebebi olarak değil desteklenmesi gereken bir yeti olarak kadını gerek biyolojik gerek de toplumsal anlamda cinsiyeti ve rolleri üzerinde olumlayıcı düzenlemelere konu edilmesi gerekir.

Doğum/ hamilelik kapsamında kadın lehine getirilen düzenlemeleri kanaatimizce, kadına özgü üreme yetisi bakımından, haklı sebep/dezavantaj bulunması sebebiyle maddi eşitlik ilkesini gerçekleştirmeye yönelik pozitif önlemler kapsamında değerlendirmek gerekir⁸⁴². Öyle ki bu düzenlemeler, kadın lehine bir ayrıcalık teşkil etmemeleri nedeniyle pozitif ayrımcılık kapsamında yer almazlar.

Cinsiyet, biyolojik bir özellik olmakla beraber toplumsal varoluşun da belirleyicisidir. Bu bakışla cinsiyet ışığında kadın ve erkek olmakla ilişkilendirilen (yumuşak, güç vb.) niteliklerden söz edilebilir. Örneğin “*kadınlar anne oldukları için erkeğe göre daha yumuşaktır*” ifadesi biyoloji ile cinsiyeti, anne olma noktasında bağdaştırmaktadır. Oysaki kadınların annelik potansiyeli hasebiyle kadınsı davrandıkları şeklindeki kabul; çocuk bakımının toplumun ortak işi olarak görülmesiyle farklılaşabilecektir⁸⁴³.

⁸⁴¹ Uygur, Kadına, s. 224.

⁸⁴² Aynı yönde görüş için bkz. Zillah Eisenstein, “Privazing the State: Reproductive Rights, Affirmative Action, and the Problem of Democracy”, **A Journal of Women Studies**, Cilt: 12, Sayı: 1, 1991, (Reproductive Rights), s. 107.

⁸⁴³ Zehra Tosun, **Yerel Yönetimler, Kamu Kurumları, Sivil Toplum Örgütleri için Kadın Dostu Kentler Eğitici Kiti: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği**, Berk Matbaacılık, Ankara, 2015, s. 15.

Kadın ve erkeğe biçilen, onlardan beklenen toplumsal roller, özel alanda da (ailede) eşit olmayan ilişkileri beraberinde getirmekte bir diğer anlatımla toplumsal cinsiyet eşitsizliği yaratmaktadır.

Toplumsal cinsiyet, feminist düşüncenin ışığında kadın-erkek eşitliği için rota belirleyici bir ölçüttür. Hukuk alanında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, genişletilmesi, geliştirilmesi; kadınların kendilerini geliştirebilmeleri, kamusal alanda görünürlüğünü artırabilmeleri ve (konumuzla ilişkili olarak) üreme yetilerinin götürülerini giderebilmeleri için gereklidir. Dolayısıyla hatırlatma yapmak gerekirse, cinsiyet eşitliğine yönelik talepler en nihayetinde genel anlamda hukuki yansımalar ve özelde ise temel hak ve özgürlükler ile çözüme kavuşturulması gereken taleplerdir. Çalışma konumuz bakımından ise kadınların üreme mevzusuna ki hamilelik, doğum öncesi, doğum ile doğum sonrası döneme ve bu bağlamda kadının toplumsal var olmakla ilgili anneliğine yönelik *eşitleyici* düzenlemeler, en genel ifadeyle üreme hakları öngörülmesi, uygulanmalı ve öngörülen bu hakların sürdürülebilirliğinin sağlanması noktasında çağın ve oluşan sorunların giderilmesine yönelik bu haklar geliştirilmelidir. Bu sayede kadın, yeniden üretim yetisinin biyolojik ve toplumsal yıpratmasına karşı gerekli hukuki desteğe kavuşarak kendi bedenine sahip olabilme noktasında kazanacağı özgürlüğünü, özerk bir birey olma noktasında sürdürebilme, toplumsal üretime katılabilmek vb. alanlara da taşıyabilir. Bu noktada kadını odak noktasına alarak kadın lehine bir bakışla gerekli argümanları haiz yegâne bir ideoloji olan feminizm, pusula işlevi görmektedir. Bu sebeptendir ki feminist bakış esas alınarak kadının üreme haklarına yönelik bir okuma girişimi söz konusudur.

V. DEĞERLENDİRME

Çalışmanın odağında yer alan üreme haklarının değerlendirme çerçevesinin çizilmesi hedefiyle kaleme alınmaya çalışılan ilk bölümde, feminizm hareketine dair temel, önemli ve diğer bölümler için yol gösterici bir açıklama yapılmaya gayret edilmiştir.

Nüvesinde kadının yer aldığı, toplumsal ilişkilerde kadının (olması gereken) varlığını/ kimliğini/ biçimlenmesini açıklama hedefinde bulunan feminist hareket,

kadın lehinedir. Bu doğrultuda her bir feminizm çeşidi farklı taleplerle ve kazanımlarla birikerek kadın lehine ilerleme sürecinde değeri önemsenemez çentikler atmıştır. Külli bir değerlendirmeye ne liberal feminizmin kamusal alandaki eşit haklar talebi, oy hakkı kazanımı ne de radikal feminizmin aile ve özel alandaki kadına mündemiç rollerden kurtulması gereğine dair fikirleri, kürtaj hakkı için mücadeleleri birbirinden ayrı(k) tutulabilir. Kadın lehine olmak kaydıyla her bir argüman ve savaşım, kazanım demektir. Feminizm de bu bakışla her ne kadar farklı dallara ayrılrsa da esasen kaygı hep kadın lehinedir.

Bu meyanda feminizmi, aslında anlaşılması adına, dalgalara ayırarak ele almaya çalışsak da net, kesin bir çizgi ile dalgaların ayrıldığını söylemekten ziyade sınırların bulanık/ silinik olduğunun altını çizmek gerekir. Başka bir deyişle dalgaların (öncül feministlerin) birbirlerine etkileri sebebiyle aralarında geçişten mütevellit (zamansal ve içeriksel) kısmi kaymalar görülebilmektedir.

Feminizm, kadının kadim eşitsiz/ikincil/öteki/diğeri/alt/dezavantajlı olarak erkeğe göre (erkek birincil/esas) hiyerarşik bir yapılanma içinde sindirilmişliğini, kısıtlanmışlığını, eksik görülmüşlüğü, yok sayılmışlığını, mahrum bırakılmışlığını, zorla benimsetilmiş aşağı psikolojisini vb. çarklarına yerleştirmiş sistemin (bütünsel olarak sosyal, siyasal, hukuki) işleyişini açığa çıkarmak üzere geliştirilmiş bir ideolojidir. Feminizm kadının *var* olması, *insan* olarak *var* olması, insan olarak *eşit* bir şekilde *var* olması, insan olarak *farklılıklarıyla* birlikte farklı fakat eşit bir şekilde *var* olması için gerçeklikleri gün yüzüne çıkarma girişimindedir. Bu sayede kadının bilinçlenerek geleceğini kendi kararlarına göre şekillendirmesi için kadına argümanlar üreten, yollar açan, değerini fark etmesini sağlayacak fikirler sunan bir ideolojidir. Öncelikle siyasal alanda *var* olmanın, birey olmanın temelinde ne kadar önemli olduğu gerçeğinden hareketle kadınların siyasi hakları (oy hakkı, seçme ve seçilme hakkı) için mücadele söz konusu olmuştur. Ardından kadınların kendi bedenlerinin üreme bakımından kullanımını denetlemesi için mücadeleye girilmiş ve doğum kontrolü, kürtaj vb. gelişmelere dair ilerlemeler kaydedilmiştir. Kadınlar insan hakları için mücadelelerini en çok yoksun bırakıldıkları eşitlik hedefine doğru sürdürmektedir. Bu noktada kadın ile erkek cinsiyetinden hareketle kendi içinde farklı görüşler barındırsa da feministler, esas olarak kadınların eşit birer yurttaş olarak haklarını salt cinsiyetleri ve toplumsal cinsiyetleri sebebiyle

sınırlandırılmadan kullanabilmeleri için gerekli düzenlemelerin yapılmasını kazanmak üzere mücadele vermektedirler. Bu noktada en önemli açılımlarının toplumsal cinsiyet üzerinde yoğunlaşması söz konusudur. Kadına dair pek çok özel alana hasredilen ve kadını koru(n)masız bırakan sorunların (ev içi şiddet, üreme vb.) politikleştirilmek suretiyle hukuken korunması amacıyla ciddi bir uğraş verilmiştir. Özellikle üreme, kadın bedeninde vuku bulmasına koşut olarak kadının hayatının pek çok kesitini ele geçiren bir mevzu olarak ifade edilebilir. Üreme, özel alana aitmiş gibi görünse de esasen kadının kamusal alanda var olmasına da etki etmektedir. Nitekim doğum öncesi, hamilelik, doğum ve doğum sonrası dönem olarak ele alındığında her bir süreç kendi içinde kadın bakımından son derece zorlu bir dönemi işaret etmektedir. Toplumsal roller, engeller, zorunluluklar ile birlikte çocuğun bakım işinin de kadının kendi sorumluluğuna terk edilmesi söz konusudur. Dolayısıyla bu dönemde eğitim, ekonomik özgürlük, kadınların insan haklarının güvence altına alınması, toplumsal kalıp yargılar, sağlık gibi hayatın önem arz eden pek çok kesitinde kadın lehine bakış açısının *sine qua non* niteliği karşımıza çıkmaktadır. Feminizm bize kadın lehine bakışla gerekli düzenlemelerin yapılması, var olan düzenlemelerin eleştirisi için bir kılavuz niteliğindedir. Bu bakımdan çalışmada üreme haklarını kadın lehine çözümleyebilmek maksadıyla feminizm ideolojisine başvurulmaktadır. Çalışma bakımından bu denli büyük önem arz eden “feminizm perspektifi”nin daha anlaşılır kılınabilmesi adına, devam eden bölümde bahse konu perspektifin düşünsel temellerine çalışma sınırları elverdiği ölçüde değinilmeye çalışılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ÜREME BAĞLAMINDA FEMİNİZM PERSPEKTİFİNİN DÜŞÜNSEL TEMELLERİ

I. GENEL AÇIKLAMA

Gerçekleşen pek çok gelişme, bir birikimin ürünüdür. Kadın hususu da bu bağlamda kadim bir birikime sahiptir. Bilinen tarihi süreç içerisinde, düşün dünyasında, kadına dair menfi veya müspet önemli pek çok gelişme söz konusudur. Bu kapsamda kadının konumunun bir bütün olarak iyileşmesi adına feminizm ideolojisi de damıtılarak elde edilen bir neticedir. Kadının günümüzdeki konumunun geçmişin izlerini, birikimini taşımasından ötürü (özellikle üreme mevzusu göz önünde bulundurularak) düşünsel geçmişe değinmenin çalışmaya müspet etki sağlayacağı kanaatindeyiz.

Düşün dünyasına bakıldığında feminizmin üreme perspektifine dair son derece geniş bir alanı kapladığı görülmektedir. Bu geniş alanın tümüyle ortaya konulması çalışma kapsamında fiilen mümkün olmasa da çalışmanın (feminizm) perspektifini betimleyebilmek adına bahse konu temellerin ana hatlarına el verdiğince değinilmesi gerekir. Takip eden başlıklar altında ulaşılmak istenen ana hedef bu şekilde özetlenebilir.

II. KISACA BİLİLEN TARİH ÖNCESİ DÖNEM VE İLK UYGARLIKLAR

Feminizmin süjesi olarak ele alınan kadının (ezilmiş) konumunun tarih boyunca yaşanan dönemden etkilendiği görülmektedir. Bilinen tarihi süreçte bakıldığında, Paleolitik Dönemde kadın belirgindir; çünkü soyun devamında erkeğin rolü bilinmemektedir. Birinci Neolitik Dönemde de akrabalığın kadın soyundan devam etmesi, kadının statüsünde artış görülmesinde etkindir. Fakat İkinci Neolitik Dönem kapsamında erkeğin üremedeki rolü bilinince, kadın üstün konumunu

kaybetmekte bir diğer ifadeyle kadının statüsü gerilemektedir⁸⁴⁴. Bu bakımdan anaerkilliğin yıkılması ile birlikte kadının sahip olduğu üstün konumunu yitirmesinde üreme konusunun temel alındığı görülmektedir.

Bilinen ilk uygarlıklar kapsamında ise kadın, genel olarak erkeğe göre alt bir konumda yer almaktadır. Eski Mısır'da imtiyazlı sınıfa mensup kadınların mülk edinme gibi önemli hakları varken, Sümerlilerde kadının durumu daha da kötüdür. I. Saragon döneminde anaerkil olan Babillilerde ise çocukların birden çok kocaya sahip olan kadınlara ait olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Babillilerde kadının çocuk doğurması önemli ve gerekliydi. Ayrıntılı bir şekilde ele alınacak Antik Yunan'da ise kadının aile içi yaşamda değeri varken kamusal yaşama katılımı söz konusu değildir. Eski Çin'de de kadın, Antik Yunan'dakine kıyasla daha kötü bir konumdadır. Nitekim Konfüçyüs, (erkeği temsil eden) gökyüzünün verdiği (dişiyi temsil eden ve her zaman gökyüzünün altında olan) yeryüzünün almasını ve çoğalmasını dile getirmektedir⁸⁴⁵.

III. ANTİK YUNAN DÜŞÜN DÜNYASINDAKİ TEMELLER

A. Antik Yunan'daki Genel Durum

Mitoloji Antik Yunan kültürünün izlerini taşıması sebebiyle dönemi anlamak için izlenmesi mümkün olan bir rehber niteliğindedir. Her ne kadar fiksiyon (kurgu) olsa da mitolojik hikâyeler içeriğinde dönemin düşün dünyasının izlerini barındırır. Yunan mitolojisinde Yunan toplumunun kadın ve üreme konusunda taşıdığı düşüncelere işaret eden bazı anlatımlara rastlamak mümkündür. Bunlardan dikkat çeken bir mite göre; ayda yaşadığı düşünülen *Selenite* toplumu kadınsız bir üreme döngüsü oluşturmaktadır. Kadınsız *Selenite* toplumunda doğumun da erkekler tarafından yapıldığı ifade edilmektedir. Yine bu topluma ait *Dentrite* ırkının da doğum konusunda kadını dışlayıp kadın yerine toprağa bir nevi ekim yoluyla

⁸⁴⁴ Paleotik dönemde sağlıksız şartların bir sonucu olarak anne ve çocuk ölümlerinin fazla oluşu, erkeklere kıyasla kadınların daha özel bir konumda veya en azından erkeklerle eşit bir statüde olmaları bakımından etkindir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim, ss. 8-10.

⁸⁴⁵ Sevim, ss. 12-18.

kadınsız üreme yöntemiyle çoğaldığı ifade edilmektedir⁸⁴⁶. Dolayısıyla mitolojinin etkisinde oluşan hiyerarşide kadın, erkeğe göre daha alt seviyede görülmüş.

Eril Antik dönemin kadını görünmez kılan yaklaşımı⁸⁴⁷, Antik Yunan düşünürlerini de etkilemiştir. Cinsiyet ayrımının olduğu bu dönemde ev ile sınırlı bir yaşam süren kadın, sitenin⁸⁴⁸ nüfusu (sürekliliği) için bir kaynak olarak görülmektedir. Örneğin, *Sparta Sitesi*’nde evlenmemenin, geç evlenmenin ve buna koşut olarak çocuk doğurmamanın vatandaş yetiştirilmesi gayesiyle suç sayıldığı belirtilmektedir⁸⁴⁹. Bununla birlikte muhafazakâr niteliği haiz kadın imgesinin söz konusu olduğu ve kadın-erkek eşitliğinden bahsedilmeyen Atina demokrasisinde eril kültürün içinde kadının görünmezliği söz konusudur. Bu dönemde kadına yüklenen asıl görev çocuk dünyaya getirmektir⁸⁵⁰.

Bu dönemde erkekler için evlilik yaşı 30’lu yaşlar olarak kabul edilmekteydi. Erkeklerin aksine kızlar için uygun görülen evlilik yaşı 14-18 yaş aralığında olmak üzere son derece düşük tutulmaktaydı. Bu cinsiyete dayalı eşitsizlik halinin gerekçesi ise kadının doğurganlık özelliği olarak gösterilmekteydi⁸⁵¹. Diğer bir anlatımla bu dönemde kadın, mümkün olduğunca çok çocuk sahibi olarak nüfusun çoğaltması amacına hizmet edecek bir araç olarak kabul edilmektedir. Bu araçtan daha verimli olarak yararlanılması ise erken yaşta evlilik yoluyla sağlanmak istenmiştir.

Erkeği yücelten bir bakış açısına sahip Yunanlılarda kadın, aile kurumu içinde, geniş yetkilerle donatılan kocanın mutlak otoritesi altında yaşamaktadır. Nitekim *Atina Sitesi*’nde kocaya tabi kılınan ve kocanın nüfuzu altında bulunan, salt

⁸⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rousselle, s. 302.

⁸⁴⁷ Bu dönemin kadını, bastırılmış ve güçsüz bırakılmış bir yaşama mahkûmdur. Julia Annas, **An Introduction to Plato’s Republic**, Clarendon Press, Oxford, 1981, ss. 181-182. Bu meyanda Stoacıların -içsel özgürlüğe dayanan- soyut evrensel eşitlik anlayışına dair bkz. Ağaoğulları, Türk, Yalçınkaya, Yılmaz ve Zabcı, s. 163; Mehmet Ali Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 7’nci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, (Kent), s. 433.

⁸⁴⁸ Antik Yunan siyasal düzeninde günümüz devleti yerine *Polis*, *site* ya da *şehir devleti* olarak adlandırılan siyasal kurumlar yer almaktaydı. Özellikle şehir devleti ya da site olarak ifade edildiğinde bu siyasal kurumun yalnızca tek bir yerleşim birimiyle sınırlı olduğu hatalı olarak düşünülebilmektedir. Oysa Antik Yunan’da site (Polis veya şehir devleti) genellikle bir bazen birkaç kent merkezi ve bu merkezlere bağlı kırsal alanı içeren bir birimdir. Bkz. Şenel, Eski Yunan, s. 21-22; Göze, Siyasal Düşünceler, s. 1; Oktay Uygun, **Demokrasi: Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2011, (Demokrasi), s. 13.

⁸⁴⁹ Recai G. Okandan, **Umumî Hukuk Tarihi Dersleri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 465, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1951, s. 281; Rukiye Akkaya Kia, “Atina’daki Demokrasiden Orta Çağ’a Kadının Dünyası ve Kadın Filozoflar”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 73, Sayı: 1, 2015, (Kadının Dünyası), s. 8.

⁸⁵⁰ Egon Friendell, **Antik Yunan’ın Kültür Tarihi**, Çev. Necati Aça, 2’nci Baskı, Dost Kitabevi, Ankara, 2004, s. 184.

⁸⁵¹ Blundell, ss. 119-120.

görevi çocuk doğurmak ve büyütme ile ailenin iç işlerini yerine getirmek olan kadın, ev ile çevrelenmiş kapalı bir yaşam sürmekte yani kamusal alanda yer almamaktadır⁸⁵². Dolayısıyla bu dönemde yurttaş olarak da sayılmayan kadını kamusal alanda *kyrios* denilen koruyucu erkek temsil etmektedir⁸⁵³. Bu sebeple yegâne uğraşısı ev ve çocuk olan kadın, toplumsal hayattan ve siyasi hayattan ayrı tutularak özel alana (*oikos*⁸⁵⁴) hasredilmiştir⁸⁵⁵. Gerek erken yaşta evlilik gerek kadınların erkeklerin sahip olduğu eğitim imkânından mahrum olması⁸⁵⁶, kadının kamusal alandan yoksunluğuna ve erkeğe göre daha alt seviyede bir konuma hapsolmasına yol açmıştır⁸⁵⁷.

Antik dönemin eril anlayışı üzerinde *Karşıtlıklar Tablosu*'nun da etkisi söz konusudur. Bu dönemde yaşamış olan **Pythagoras**'ın (**Pisagor**, M.Ö. 570- M.Ö. 495) düşüncesi içinde anılan *Karşıtlıklar Kuramı* kapsamında kadın, erkeğin karşıtı olarak ele alınmaktadır. Düalist bir düşünce şekli olarak bu argümana göre erkek 'değerli, önemli' ve kadın 'değersiz, önemsiz' olarak görülmektedir. Bir diğer ifadeyle kadın ile erkek arasında, erkek lehine, bir üstünlük verilmesi şeklinde karşıtlık kurulmaktadır⁸⁵⁸. Bu ataerkil düşünce, cinsiyetçi Antik dönem kültürünün ve düşün dünyasının eril karakteri üzerinde iz bırakmıştır⁸⁵⁹.

Söz konusu karşıtlıkta, “kadınlık, açık bir biçimde, sınırlanmışın -tam ve açık olarak belirlenmişin- karşıtı olarak alınan sınırlanmamış olanla -muğlak ve belirsiz

⁸⁵² Okandan, ss. 276-277; Oktay Uygun, **Devlet Teorisi**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2014, (Devlet), s. 121. *Atina Sitesi*'ne göre nispeten daha az katı olan *Sparta Sitesi*'nde ise kadının kocasının egemenliği altına girme durumundan bahsedilmemektedir. Okandan, s. 277.

⁸⁵³ Sue Blundell, **Women in Ancient Greece**, Harvard University Press, Cambridge, 1995, s. 114.

⁸⁵⁴ Antik Yunan'da erkeklere ait kamusal alan olan *polis* ile erkeklerin egemenliğinin söz konusu olduğu kadınların içine hapsediği özel alan olan *oikos* ayrımına dair bkz. Lisa C. Nevett, **House and Society in the Ancient Greek World**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 4 vd.

⁸⁵⁵ Nihal Petek Boyacı, “Platon'da Kadın Sorunu Üzerine Bir Tartışma”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 18, 2014 Güz, ss. 207-208.

⁸⁵⁶ Bkz. Sarah B. Pomeroy, **Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity**, Schocken Books, New York, 1995, s. 74.

⁸⁵⁷ Nazlı Hilal Demir, **Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları ve İdeal Bir Hukuk Arayışı**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 10.

⁸⁵⁸ *Pythagoras*'tan önce **Anaksimandros** (M.Ö. 610- M.Ö. 546) ve **Anaksimenes**'in (M.Ö. 585- M.Ö. 525) karşıtlık fikrinin cinsiyetçilik ile alakası bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Nur Beyaz Erkızan, “Erkek-Merkezcilikten (Androcentrism) İnsan-Merkezciliğe Yolculuk (Anthropocentrism): Antik Felsefe ve Cinsiyet Üzerine (Pre-Sokratikler)”, **Aristoteles Yazıları: Feminizm ve Aristotelesçi Feminizm Üzerine**, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 19.

⁸⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Beyaz Erkızan, ss. 18-19; Genevieve Lloyd, **Erkek Akıl: Batı Felsefesinde “Erkek” ve “Kadın”**, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 22-23.

olanla- ilişkilendirilmiştir...”. Yunan düşün dünyasında ortaya çıkan form-madde ayrımı da (kurulan bu bağlantı kapsamında) erkeklik ve kadınlık üzerinde, insanın üreme mevzusu temelinde, bir eşleştirmeye yol açmaktadır. Zira “...Erkeklik, etkin, belirlenmiş formla, kadınlık da edilgen, belirlenmemiş maddeyle aynı safta yer alır...”. Yunanlıların insanın üremesine⁸⁶⁰ dair anlayışına göre ise, “...baba, biçimlendirici ilkeyi sağlayandır, üremenin gerçek nedensel gücüdür; buna karşılık anne, sadece bu biçimi (formu) veya belirlenmiş olanı kabul eden maddeyi sağlayan ve babanın ürünü olan şeyi besleyendir...”⁸⁶¹. Buna göre erkek, etkin rolü üstlenmekte, kadın ise pasif bir konuma yerleştirilmektedir.

B. Platon (Eflatun, M.Ö. 427- M.Ö. 347)

Kendinden sonraki dönemler ve günümüz üzerinde hatırı sayılır etkisi bulunan Platon’un, kadınlarla ilgili olumsuz görüşleri yanı sıra kadını savunan düşünceleri de bulunmaktadır. Bu kapsamda özellikle üreme hususuna odaklanılarak toplum içinde kadının konumuna dair düşünceleri üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Öncelikle Antik Yunan’da üreme konusu temelinde kadının çocuk doğurma yetisi, doğanın bereketi ile özdeşleştirilmekte⁸⁶² ve buna koşut olarak da Platon’un, Meneksenos adlı eserinde, “Kadın... toprağı taklit eder.” diyerek bu düşüncayı benimsediğı görülmektedir⁸⁶³. Dolayısıyla kadının doğaya benzetilmesi, yine üreme sebebiyledir.

Devlet adlı diğer eserinde ünlü düşünür, ideal bir devlete dair ayrıntılara yer vermektedir. Bir birlik olarak oluşan Devlet’in bütünlüğüne tehdit olarak gördüğü aile kurumunun yıkılmasını öne süren düşünüre göre kadın, Devlete aittir. Gerek

⁸⁶⁰ M.Ö. 460-370 yılları arasında yaşayan Hippokrates’in ekolünden gelerek kadının üremeye dair bilgilerinin erkek hekimler tarafından (Hippokratik bilgiye dönüştürülerek) kullanılması, tıbbın eril niteliğe bürünmesine katkı sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Leyla Aydemir, **Eskiçağ Düşün Dünyasında Kadın Şifacılar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020, s. 28.

Hippokrates derlemesinin üremeyi konu alan kısmında -erkekten kadına doğru- çizilen şemanın kadın ve erkeğe dair rollere ilişkin olarak hâkimiyeti gösterir şekilde anlamlandırılması söz konusudur. Üreme ekseninde hâkimiyet ilişkisi oluşturulmuştur. Michel Foucault, **Cinselliğin Tarihi**, 2’nci Basım, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, (Cinselliğin Tarihi), ss. 213-214.

⁸⁶¹ Lloyd, ss. 23-24.

⁸⁶² Lloyd, s. 22.

⁸⁶³ Platon, **Meneksenos**, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2011, (Meneksenos), 238 a.

kendi çocuğuna gerekse başka çocuklara bakma zorunluluğu bulunan kadının asli görevi, Devlete yurttaş yetiřtirmektir⁸⁶⁴. Ayrıca *Devlet*’ten sonra yazdığı, evrenin ve insanın kökenini/oluşumunu ele alan *Timaios* adlı eserinde de *Platon*, kadınların esas işlevinin üremek olduğunu, bu işlevi gerçekleştirmeyen kadınların psikolojik olarak, aşırı sinirlilik gibi birtakım rahatsızlığa uğrayacağını ifade etmektedir⁸⁶⁵. Bununla birlikte aynı eserinde öz bakımından insanların eşit olduğunu öne süren düşünür, erkeği üstün cins olarak ele almakta, iyi ve doğru bir yaşama haiz olmayan ruhların ikinci kez, adeta bir ceza mahiyetinde, *kadın* cinsiyetinde dünyaya geleceklerini açıklamaktadır⁸⁶⁶. *Platon*, bir cins olarak kadına değil kadınlık durumuna işaret etmektedir⁸⁶⁷. Buna koşut olarak, rasyonel olmayan unsurları haiz *kadınlık*⁸⁶⁸, *Platon*’da sona erdirilmesi gereken bir eksiklik hali olarak görölmektedir⁸⁶⁹. Yine *Şölen* adlı bir diğer eserinde “... *Aphrodite*, kadınlıktan değil erkeklikten pay alır... kaba duygulardan haberdar değildir. Bundan esinlenenler erkeklere yönelir, doğası itibariyle güçlü ve akıllı olanı severler...”⁸⁷⁰ ifadeleri de erkeğin güçlü cinsiyet ve fakat kadının ise zayıf, irrasyonel cinsiyet olarak belirlendiğini göstermektedir.

Düşünceleriyle pek çok konuda olduğu gibi, kadın mevzusunda da günümüze kaynaklık eden⁸⁷¹ düşünürün *Devlet* adlı eserinde, erkek ile kadın arasında yalnızca üremeye dair (kadının çocuk doğurma yetisini haiz, erkeğin dölleme işlevini haiz olması şeklinde) bir farkın söz konusu olduğu belirtilmekte, bu biyolojik farkın farklı yatkınlıklara sebep olarak görölmemesi gerektiği eklenmekte ve buna koşut olarak da

⁸⁶⁴ Bkz. Nihat Erim, *Âmme Hukuku Dersleri*, Cilt: 1, Ankara, 1942, ss. 54-55.

⁸⁶⁵ Platon, *Timaios*, 2’nci Baskı, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2018, (*Timaios*), ss. 114-115. Ayrıca düşünür kadının çocuk doğurma isteğinin temel nedenini, beden temelinde izah etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Platon, *Timaios*, s. 114.

⁸⁶⁶ Platon, *Timaios*, ss. 51-52.

⁸⁶⁷ Bkz. Rukiye Akkaya Kia, “Hukukun Kadına Bakışı: Ergen ve Eşit Olamama Hali”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakóltesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1-2, 2009, (Hukukun Kadına Bakışı), s. 90.

⁸⁶⁸ Morag Buchan, *Women in Plato’s Political Theory*, Routledge, New York, 1999, s. 42. Ayrıca kadın, felsefi düşünce tarihinin doğuşundan itibaren Akıl’ın dışındaki şeyler ile ilişkilendirilmiştir. Bkz. Lloyd, ss. 22-23.

⁸⁶⁹ Lloyd, s. 26.

⁸⁷⁰ Platon, *Şölen*, 3’üncü Baskı, Çev. Furkan Akderin Say Yayınları, İstanbul, 2018, (*Şölen*), 181c.

⁸⁷¹ *Platon*’un (*Devlet*’in 5’inci Kitabında) çağına göre en dikkat çekici düşüncesi, kadınların koruyucu (*Guardian*) olarak devletin son derece önemli bir alanında yer almaları yönündeki önerisidir. Düşünürün bu görüşü, dönemine göre son derece öncü feminist bir öneri olarak nitelendirilmektedir. Zira düşünürün bahse konu öncü feminizm savunması *J. S. Mill*’in *The Subjection of Women* adlı eserine kadar uzunca bir süre tekrardan rastlanamayacak olan bir görüştür. İşte bu durum *Platon*’un feminizm konusundaki önemini büyük ölçüde ortaya koymaktadır. Annas, s. 181.

kadın ile erkeğin aynı işleri yapabileceği savunulmaktadır⁸⁷². Bir diğer anlatımla kadın ile erkeğin yaratılış ayrılığı⁸⁷³; erkeğe sağlanan eğitimin kadına da sağlanması koşuluyla, kadınların erkeklerle aynı işi yapmalarına engel değildir⁸⁷⁴. Bu noktada mesleki açıdan doğuştan gelen farklılık değil, aynı doğaya sahip olup olmamak önem taşımaktadır⁸⁷⁵. Böylece düşünürün çeşitli kademelerde kadının varlığını öngördüğünü söylemek mümkündür. *Devlet*'te, dişi köpeklerin erkekler gibi bekçilik yapabileceğini söyleyen *Platon*, kadın ile erkeğin devlet yönetiminde salt cinsiyeti hasebiyle daha iyi bir iş yapabilmesinin söz konusu olmadığını belirtmektedir. Bu bağlamda düşünür, kadının da devlet yönetiminde yer alabileceğine işaret etmektedir. Bu noktada kadın ile erkek eşitliğinin salt koruyucu⁸⁷⁶ (ve yönetici) sınıf için öngörüldüğünü vurgulamak gerekir. Biyoloji esasında eşitsizlik meydana getiren cinsiyet temelli yaklaşımları önemsiz göstermek için düşünürün köpek örneğini vererek argümanını ürettiği ve böylelikle kadınları koruyucu sınıfa dâhil ederek⁸⁷⁷ çocuk yetiştirme ve ev işlerinden kurtarıp erkekle eşit⁸⁷⁸ olabileceğini belirttiği söylenebilir. Ayrıca *Platon*, kadının erkekten daha kuvvetli olamayacağını⁸⁷⁹ ve fakat

⁸⁷² Platon, *Devlet*, 454d, 454e.

⁸⁷³ *Platon*, kadın ile erkeğin yaratılış farklılığını, kel ile kel olmayanlara dair verdiği örnek üzerinden açıklamaktadır. Nasıl ki kel ile kel olmayanlara (farklı yaratılışlarından ötürü) örneğin kunduracılık işi bakımından bir ayırım yapılamayacaksa, her yaratılış farklılığının da görev farklılığına yol açmayacağı belirtilmektedir. Platon, *Devlet*, 454c; Şenel, Eski Yunan, s. 195.

⁸⁷⁴ Platon, **Devlet**, Çev. Cenk Saraçoğlu ve Veysel Atayman, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2008, (*Devlet*), 451e, 452a; Göze, *Siyasal Düşünceler*, s. 28.

⁸⁷⁵ Bkz. Leo Strauss, **The City and Man**, Chicago University Press, Chicago, 1978, ss. 116-117. *Platon* tarafından öngörülen *uzmanlaşma ilkesi* gereği, kişinin doğasına (yaratılışına) uygun işleri yapması amaçlanmaktadır. Platon, *Devlet*, 370c. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Nazlı Hilal Demir, s. 23; Şenel, *Siyasal Düşünceler*, s. 157.

⁸⁷⁶ *Platon*, koruyucu sınıfa büyük önem vermektedir; çünkü sitenin güvenliğini sağlamakla birlikte filozof(lar) da koruyucu sınıfının içinden çıkmaktadır. Bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, Duygu Türk, Ayhan Yalçınkaya, Zafer Yılmaz ve Filiz Zabcı, **Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler**, Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, 5'inci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 103; Göze, *Siyasal Düşünceler*, ss. 23-24. Doktrinde koruyucular sınıfının içinden yöneticiler belirlendiği için, üreten sınıf ile koruyan, yöneten sınıf şeklinde iki sınıfa ayırma da söz konusudur. Göze, *Siyasal Düşünceler*, s. 24.

⁸⁷⁷ Kadınların koruyucular sınıfına dâhil olmasının sebebi olarak *üreme* gösterilmektedir. Bkz. Allan Bloom, "Interpretive Essay", **The Republic of Plato**, 2'nci Baskı, İngilizce'ye çev. Allan Bloom, Basic Books, New York, 1991, s. 383.

⁸⁷⁸ *Wender* kadın erkek eşitliği olarak değil, kadına koruyucu sınıf dâhilinde fırsat eşitliğinin sağlanması olarak yorumlamaktadır. Dorothea Wender, "Plato: Misogynist, Paedophile, and Feminist", **Women in the Ancient World: the Arethusa Papers**, Ed. John Peradotto ve J. P. Sullivan, State University of New York Press, New York, 1984, s. 214.

⁸⁷⁹ "...Her şeyi birlikte yaparlar, yalnızca erkeklerin daha güçlü, kadınlarınsa daha zayıf olduğunu unutmamalıyız...". Platon, *Devlet*, 451e. Bahsi geçen zayıflık doktrinde, kadının fiziksel olarak erkekten daha güçsüz olması ya da kadının vücudunda üremenin gerçekleşmesi hasebiyle görevlerinde kesintinin yaşanması şeklinde yorumlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nazlı Hilal Demir, ss. 21-22. Ayrıca kadının zayıf olmasına dair bkz. Platon, *Devlet*, 455c-455e, 456a.

yaratılış itibariyle erkek ve kadın cinsinin aynı güçleri haiz olduğunu, kadının da bütün işleri yapabileceğini⁸⁸⁰ söylemektedir⁸⁸¹. Bir diğer ifadeyle düşünür, kadının yeteneklerinin erkeğinkinden nitelik bakımından farklı olmadığını, nicelik bakımından düşük olduğunu ve bundan bahisle kadını rastgele yetenek gerektiren bir işten uzaklaştırmak yerine kadına azıcık daha hafif iş verilmesini istemektedir⁸⁸². Erkek ile kadının cinsiyetlerinin farklı olmasından ötürü doğalarının farklı olması, ortak görev almalarını (veya aynı işi yapmalarını) engellememektedir⁸⁸³. Dolayısıyla düşünürün eğitimde kadına sağlanan fırsat eşitliği sayesinde kadının, kamusal alana katılabileceğini savunduğu söylenebilir.

Cinsiyetten bağımsız bir şekilde yarar kıstasına göre kişilere uygun iş verilmesini öngörerek düşünür, kadının rolüne dair devrim niteliğinde bir argüman ortaya koymaktadır. Üremedeki rol dışında cinsiyetler arasında bir fark bulunmadığını, ailenin ve eş kurumunun kaldırılmasıyla birlikte ise kadının annelik ve ev kadınlığı rolünün sonlanacağını kabul etmektedir⁸⁸⁴.

Platon'un kadın erkek eşitliğini savunuşu doktrinde, kadın haklarını savunmak olarak görülmeyip kadına *hak* yerine daha fazla *görev* verme amacını taşıdığı şeklinde de yorumlanmaktadır. Diğer taraftan kadının yeteneklerini de *Site*'nin yararına kullanmak için, kadına tanınan eğitim vasıtasıyla toplum nezdinde kadını işlevsel hale getirmesi, gerçek kadın erkek eşitliğinin ekonomik açıdan temelleri olarak görülmektedir⁸⁸⁵.

Sınıflı bir toplum yapısı düşüncesini haiz *Platon*, *Site*'ye bağlılık adına, koruyucu (savaşçı) ve yönetici sınıflar için aile kurumunu uygun bulmamakta, bu sınıflar bakımından kadınların adeta ortak⁸⁸⁶ bir üreme aracı olması gerektiğini kurgulamaktadır. Çiftleşmeleri özgür bırakmasına rağmen *Platon*, doğumlar üzerinde

⁸⁸⁰ Dikiş dikmek ve pişirme işinde kadının iyi olmasına dair karşılaştırınız *Platon*, *Devlet*, 455c, 455d.

⁸⁸¹ *Platon*, *Devlet*, 451d, 455d, 456b, 456c, 466c. Bu düşüncesine paralel bir ifadeye *Yasalar*'da da rastlanmaktadır. Bkz. *Platon*, **Yasalar**, 3'üncü Basım, Çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, (Yasalar), 804d, 804e. *Calvert*, *Platon* 'un görüşlerinden, ilgili bir farklılık söz konusu değilse ayrımcı bir bakış açısı sergilemenin adil olmadığı sonucuna varır. Kadınla erkek arasındaki doğal bir farklılığın kadının ilgili işle ilgilenmesini engelleyecek nitelikte olduğu ortaya konulmadığı sürece, kadın dışlanamayacaktır. Brian Calvert, "Plato and the Equality of Women", **Phoenix**, Classical Association of Canada, Cilt: 29, Sayı: 3, 1975, s. 232.

⁸⁸² Şenel, Eski Yunan, s. 196.

⁸⁸³ Ayrıca bkz. Boyacı, ss. 213, 215.

⁸⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Okin, *Women*, ss. 39-40.

⁸⁸⁵ Şenel, Eski Yunan, s. 196.

⁸⁸⁶ Buradaki ortaklık, bir aidiyete değil, kadının serbestliğine işaret etmektedir. Şenel, Eski Yunan, s. 196.

katı bir *öjenik* (iyi doğuş) kontrol öngörmektedir. Koruyucu ve yönetici sınıf içinde en iyi erkek⁸⁸⁷ ile en iyi kadının devlet tarafından belirlenip birleşmesi sağlanarak en iyi soyların elde edileceğini, bunun da kurnazlıkla belirlenen hileli kuralarla yapılmasını kurgulamaktadır⁸⁸⁸. Böylelikle bu sınıflarda doğan çocuklar herhangi bir aileye ait değil, toplumun çocukları haline dönüşebilecektir⁸⁸⁹. Bu çocuklara ise, çocuklara bakmakla görevli devlet memurlarının bakması öngörülmektedir. Ki bunlar hem erkek hem kadın olabilir; çünkü düşünür, her iki cinsin de devlet işlerine yatkınlığı konusunda bir farkının olmadığı görüşündedir. *Platon*’a göre söz konusu görevliler, en seçkin olanların çocuklarını Site dışındaki bir yetimhaneye yerleştirerek buradaki görevlilere emanet edecekler, seçkin olmayanların çocuklarına ise gözden uzak bir yerde bakılacaktır. Ayrıca çocukların beslenmesine dair (annelerin kendi çocuklarını tanımamak adına gerekli önlemlerin alındığı) emzirme yurtları düşlemekte ve süt veren annelerin emzirmesini buralarda sağlamaktadır. Dolayısıyla savaşı kadınların çocuk sahibi olması kolaylaştırılmaktadır⁸⁹⁰. Böylelikle bu düşüncesiyle *Platon*, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinden -üretici sınıf⁸⁹¹ haricindeki- kadınları kurtarmış olmaktadır.

Ayrıca düşünür devlet için çocuk sahibi olma yaşını da belirlemekte (kadın için 20’den 40’a kadar, erkek için gençliğin baş döndürücü döneminin geçmesinden itibaren 55’e kadar), bu yaşlar dışında sahip olunan çocuğu devletin bakım yükümlülüğü altında görmemektedir⁸⁹². Çocuk sahibi olmaya dair bir kısıtlama söz konusudur.

İdeal devletinde düşünür, düşlediği sınıfsal ayrım kapsamında, koruyucu sınıf için evlilik öngörmediğinden koruyucu sınıfın kadınları için geleneksel ev kadınlığı

⁸⁸⁷ Düşünür, “*Savaşta ve barışta üstün yeteneklerini kanıtlayan genç erkeklere birtakım ödüller ve nişanlar dışında bir de kadınlarla daha fazla yatma hakkı verilmeli ki bu babalardan kendilerine benzeyen daha fazla çocuk dünyaya gelsin...*” ifadesiyle kadına cinsel ilişkiyi bir görev olarak yüklemektedir. *Platon*, Devlet, 460b.

⁸⁸⁸ *Platon*, Devlet, 459d, 459e, 460a; Akad, Vural Dinçkol ve Bulut, s. 20; Uygun, Devlet, ss. 120-121. Ayrıca söz konusu çiftleştirmelerde, toplumsal kurumlarda bir değişiklik yaşanmaması adına, Site’nin nüfusunun sabit kalmasına bir başka deyişle azalmamasına veya artmamasına yöneticiler özen göstermelidirler. Bkz. Şenel, Eski Yunan, s. 198.

⁸⁸⁹ *Platon*, Devlet, 449c, 450b, 457c.

⁸⁹⁰ *Platon*, Devlet, 460b, 460c, 460d.

⁸⁹¹ *Platon*, ortak yarara belli bir faydası dokunmayan üretici sınıfın kadınlarının durumunu iyileştirme gereği duymamaktadır. Bkz. Annas, s. 183.

⁸⁹² *Platon*, Devlet, 460e, 461a, 461c.

rolü tasarlamamıştır⁸⁹³. Nitekim üremenin planlanması ve çocuk yetiştirme görevinin topluma yüklenmesi, hamileliğin öngörülemezliğini ortadan kaldırmakla birlikte anneler için zaman talebini karşılayarak anneliği tam zamanlı bir iş olmaktan çıkarmaktadır. Böylelikle kadın, geleneksel rolleri ile tanımlanmasının ötesine geçirilmiş olmaktadır⁸⁹⁴.

Platon, sınıflı toplum yapısı düşüncesi içinde aile kurumunu sadece üretici sınıf için uygun görmüştür⁸⁹⁵. Üretici sınıf dışında ise kadın, Site'nin yararı gerekçesiyle, *ortak bir üretim (üreme) aracı* olarak önemsizleştirilmiştir şeklinde bir yorumun yapılabilmesi mümkündür.

Fakat bir başka açıdan ise kadının ortak olmasına dair düşünürün görüşlerinin kadını metalaştırmaya yönelik değil, kadının birey olabilmesine, erkek tahakkümünden kurtulup toplum nezdinde eşit bir statüye erişebilmesine yönelik olumlanarak yorumlanması uygun görülmektedir⁸⁹⁶.

Platon'un önemli bir diğer eseri olan *Yasalar*'a bakıldığında ise, *Devlet*'te kaldırdığı aile kurumunu tekrardan geri getirdiği görülmektedir. Bu kapsamda öngördüğü sınıfsal ayrımcılık çerçevesinde kısmen de olsa kadınları *Devlet*'te geleneksel aile ve eş temelindeki rolünden kurtarıırken; *Yasalar*'da özel alanına, eski annelik ve karılık rolüne geri döndürmektedir⁸⁹⁷. Dolayısıyla erkeğin mülkiyetine tekrardan dâhil edilen kadının işlevi; ailenin ve evin ihtiyaçlarıyla tanımlanmaya devam etmektedir.

Bahsi geçen fikirlerin düşünürü dair doktrinde görüş ayrılıklarına yol açtığı görülmektedir. Nitekim kadınları yeren görüşleri⁸⁹⁸ düşünürün, *antifeminist*⁸⁹⁹, *mizojinist* (kadın düşmanı) olarak nitelendirilmesine sebep olmakta⁹⁰⁰; diğer taraftan ise yaşadığı kültürden farklı olarak kadın-erkek eşitliğini kabul etmesi⁹⁰¹, hem evlilik

⁸⁹³ *Devlet* adlı eserinde düşünürün, koruyucu kadınlara verdiği haklarla ilgili olarak bkz. Nazlı Hilal Demir, ss. 27-28.

⁸⁹⁴ Susan Moller Okin, **Women in Western Political Thought**, Princeton University Press, Princeton, 2013, (Women), s. 38.

⁸⁹⁵ Uygun, *Devlet*, s. 121.

⁸⁹⁶ Akad, Vural Dinçkol ve Bulut, s. 20.

⁸⁹⁷ Okin, *Women*, s. 70.

⁸⁹⁸ Örnek olarak ayrıca bkz. Platon, *Devlet*, 395e, 398e, 549d.

⁸⁹⁹ Bkz. Gregory Vlastos, "Was Plato a Feminist?", **Feminist Interpretations of Plato**, Ed. Nancy Tuana, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1994, s. 11.

⁹⁰⁰ Örneğin *Wender*'ın, *Platon*'u mizojinist olarak görmesiyle ilgili bkz. *Wender*, s. 213.

⁹⁰¹ Alâeddin Şenel, **Eski Yunanda Siyasal Düşünüş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, (Eski Yunan), s. 195; Kia, *Hukukun Kadına Bakışı*, s. 90; Mehmet Akad,

hem de çocuk bakımı mecburiyetinden kadını kurtarması⁹⁰² şeklinde kadınları yücelten görüşleri hasebiyle de *Platon* ilk feministlerden kabul edilmektedir⁹⁰³. Bir diğer ifadeyle son sebeple doktrinde *Platon*, *egaliteryan* (eşitlikçi) ve *protofeminist*⁹⁰⁴ (kadın hakları savunucusu) olarak da nitelendirilmektedir⁹⁰⁵. Dolayısıyla *Platon*'un kadına dair görüşlerinin, karmaşık yapısı hasebiyle hangi bakış açısından bakıldığı ile ilişkili olarak farklı yorumlanabilmeye müsait olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek.

Özetle; yeteneği haiz olması koşuluyla, kadını da cinsiyet ayrımının getirisi farklardan bağımsız olarak erkeklerle aynı güçte gören *Platon*, kadının uygun bir eğitim alması sayesinde kamusal alandan dışlanmasının önüne geçilebileceği düşüncesindedir. Biyolojik farklılığı kadının erkekten aşağı görülmesine yol açacak bir yön olarak değerlendirmemektedir. Erkeğin yüceltilip kadının görünmez kılındığı bir dönemde reformist düşünür; kadına daha fazla haklar, imkânlar tanımakta ve fakat tasarladığı ideal devletinin devamı adına da üreme yetisi hasebiyle kadını, nüfus artışı gayesiyle araçsallaştırmaktan da kaçınmamaktadır. Yine de dönemin bakış açısına göre, *Atina*'nın etkisinde olsa da, düşünürün kadına çağının ötesinde statüsünü iyileştirici yaklaşım tarzının önemsiz olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

C. Aristoteles (M.Ö. 384- M.Ö. 322)

Düşünür, hocası *Platon*'un akıl temelinde savunduğu cinsiyetçi bakış açısını sürdürmektedir⁹⁰⁶. Nitekim *Karşıtlıklar Kuramı*'ndan etkilenerik *Aristoteles*, *Metafizik* isimli eserinde, erkek ve kadını birbirinin karşıtı olarak ele almaktadır⁹⁰⁷.

Bihterin Vural Dinçkol ve Nihat Bulut, **Genel Kamu Hukuku**, 12'nci Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2016, s. 20.

⁹⁰² Kia, *Kadının Dünyası*, s. 9.

⁹⁰³ Bkz. Arat, *Feminizm*, s. 30.

⁹⁰⁴ *Ur-feminist* şeklinde de ifade edilmektedir. Bkz. Vlastos, s. 11.

⁹⁰⁵ Örneğin *Wender*, *Platon*'u mizojinist olarak görmesinin yanında proto-feminist olarak da görmektedir. Bkz. *Wender*, s. 213. *Okin* ise devrimci bir yönü haiz olduğunu düşündüğü *Platon*'un kadına dair görüşlerini çözülmesi mümkün olmayan *enigma* olarak yorumlamaktadır. Susan Moller Okin, "Philosopher Queens and Private Wives: Plato on Women and the Family", **Philosophy & Public Affairs**, Wiley, Cilt: 6, Sayı: 4, 1977, (Plato), s. 345. Nitelendirmelere dair bkz. Boyacı, s. 206.

⁹⁰⁶ Kia, *Hukukun Kadına Bakışı*, s. 90.

⁹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Beyaz Erkızan, s. 18.

Bununla birlikte aynı eserde kadın ile erkek arasındaki fiziksel farklılığın özsel bir farklılığa sebebiyet vermediğine de değinilmektedir⁹⁰⁸. Dolayısıyla düşünürün kadını erkeğin karşıtı olarak algıladığı; ancak türsel olarak bir fark görmediği söylenebilir.

Aristoteles, Hayvanların Oluşumu isimli eserinde meni ve adet kanını karşılaştırmakta ve buna koşut olarak, madde ve form temelinde, erkek ile kadını analiz etmektedir. Üremeyi yaşamsal olayların en temeli olarak gören düşünür⁹⁰⁹, üremede erkeğin maddi katkısının olmadığı, dişinin sağladığı maddeye menisi ile form verdiği görüşündedir. Meniye karşılık olarak gördüğü adet kanamasını ise erkeğinkinden düşük olan hayati vücut ısısı sebebiyle meniye dönüşemeyen kan olarak açıklamaktadır. Buna koşut olarak meni, adet kanamasına kıyasen, daha fazla form kazanmış olmasından ötürü çocuğun formel etkeni olarak ele alınmakta ve adet kanaması ise maddi neden rolünü üstlenmektedir⁹¹⁰. Bu noktada bir başlangıç olarak görülen maddenin eksik ve tamamlanmamış niteliği, asıl gaye olan formun ise mükemmel niteliği göz önünde bulundurulursa⁹¹¹; form ile ilişkilendirilen erkeğe göre madde ile ilişkilendirilen kadının biyolojik olarak ondan daha alt seviyede görüldüğü ortaya çıkmaktadır. *Metafizik*'in aksine bu eserde düşünürün, sıcaklık nitelemesi bağlamında kadını ve erkeği bir ayrıma⁹¹² tabi tuttuğu anlaşılmaktadır.

Hayvanların Oluşumu'nda düşünürün "...akıl diğer bütün her şeye ek olarak dışarıdan gelir ve o böyle bir şey olarak tanrısaldir; çünkü bedensel olan ile onun arasında hiçbir ilişki yoktur..." şeklindeki fikri; biyolojinin, toplumsal ve siyasal bakımdan kadının aşağı görülmesinin bir nedenini teşkil etmediği sonucuna ulaşılmasını sağlayabilir. Bu düzlemde aklın tek sahibinin ve kaynağının erkek olmadığından veya diğer deyişle kadının da akla sahip olduğundan bahsedilebilir.

⁹⁰⁸ Aynı türe ait beyaz ve siyah kuğu kuşunun birbirinden ayrılmasını düşünür örnek göstermektedir. Aristoteles, **Metafizik**, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2012, (Metafizik), 1058a, 1058b.

⁹⁰⁹ Aristo üremeyi; *kendiliğinden, anne babanın birinden* (eşsyz, cinsel birleşme olmadan) veya *anne babanın ikisinden* (eşyılı, cinsel birleşmeyle) olmak üzere üçe ayırarak irdelemektedir. W. David Ross, **Aristoteles**, Çev. Ahmet Arslan, Kalcı Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 190.

⁹¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aristotle, **Generation of Animals**, İngilizceye Çev. A. L. Peck, Harvard University Press, Cambridge, 1943, 730b, 732a, 738b; Ross, ss. 190-191, 193.

⁹¹¹ Alfred Weber, **Felsefe Tarihi**, Çev. H. Vehbi Eralp, 5'inci Basım, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998, s. 74.

⁹¹² Aristoteles'e göre; "...Embriyon fazla kanı 'pişirebilecek' ve meniye dönüştürebilecek kadar yüksek bir ısıya sahip olduğunda erkek, bu güce sahip olmadığında ve (kadınlarda adet kanamasının gösterdiği gibi) fazla kan, kan olarak kaldığında, dişi meydana gelir...". Bkz. Ross, s. 197.

Dolayısıyla biyoloji, kadının akıl dışına itilmesinin gerekçesini oluşturmamaktadır⁹¹³. Zira kadının *yönetilen* cins olarak görülmesinin temeli *Aristo*'da biyolojik değildir⁹¹⁴.

Düşünür *Politika* adlı ünlü eserinde, erkek ile kadının üreme için birleşmesini, eşi olmadan anlam ifade etmeyen şeylerin bir araya gelmesinin gerekli olduğu fikriyle açıklamaktadır⁹¹⁵. Bununla birlikte altlık üstlük şeklinde bir karşıtlığın söz konusu olduğu erkekle kadın arasında (ortak yararını gerçekleştirmek için bir araya gelen yöneten ve yönetilen bağlamında) birinin diğerine emretmesinde iki tarafı da kazançlı görür⁹¹⁶. Çünkü erkek veya kadının birbirine olan ihtiyacı onları birbirine mecbur kılmaktadır.

Aile içindeki hiyerarşik ilişkilerden bir tanesi olan karı-koca arasındaki ilişkide erkeğe göre güçsüz görülen kadın, aşağı konumuyla bir araç olarak yönetilmektedir⁹¹⁷. Diğer taraftan bununla birlikte kadın, ister özgür ister köle olsun erkeğe (kocasına, efendisine) hizmetle yükümlüdür, yönetilendir, özel alana özgülenmiştir; ancak bir farkla, özgür kadın Site'nin vatandaşlarını doğurmaktadır⁹¹⁸.

Kadının sessizliğinden bir şeref kaynağı olarak bahsedildiği⁹¹⁹ *Politika*'da, erkeğin *doğaca* (değişmez bir şekilde) üstün olduğu, dışının ise aşağı ve tabi olduğu belirtilmektedir⁹²⁰. Aslında bu bağlamda, kadının ergen olmama halinin bir ifade ediliş biçimi ile karşı karşıya kalınmaktadır. Çünkü kendi iradesi ve akli rehberliğinde kişinin karar verebilmesi ve uygulayabilmesi olarak açıklanan ergenlik haline ulaşabilmek için kendi kendine yetebilmek ve bir birey olarak başkasına bağımlı değil, özgür olarak hareket edebilmek gerekir⁹²¹. Buna koşut olarak kadının ikincilliği ve erkeğe bağımlılığı, kadını görünmez alanda durağan kılmaktadır.

⁹¹³ Aristotle, 736b; Beyaz Erkızan, ss. 140-141.

⁹¹⁴ *Aristo*'nun bedeni yönetilen ve akli ise yöneten olarak görmesi, aşağı görülen bedenin akli tayin edemeyeceği çıkarımına ulaştırmaktadır. Aristoteles, *Politika*, 1254b; Nazlı Hilal Demir, s. 46.

⁹¹⁵ Aristoteles, *Politika*, 1252a.

⁹¹⁶ Ross, ss. 373-374.

⁹¹⁷ Aristoteles, *Politika*, 1253b; Alâeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, 2'nci Basım, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2010, (Siyasal Düşünceler), s. 182; Ağaoğulları, Türk, Yalçınkaya, Yılmaz ve Zabcı, s. 141.

⁹¹⁸ Hilaire Barnett, **Introduction to Feminist Jurisprudence**, Cavendish Publishing, London, 1998, s. 88.

⁹¹⁹ Aristoteles, *Politika*, 1260a.

⁹²⁰ Aristoteles, **Politika**, 4'üncü Baskı, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2018, (*Politika*), 1254b, 1259b, 1260a.

⁹²¹ Kia, *Hukukun Kadına Bakışı*, ss. 88, 90.

Olması gereken yerine *olanı* tercih ederek irdeleyen düşünür, kadının toplumdaki mevcut konumunu meşru gösterme gayesi içindedir⁹²². Her ne kadar *Platon* ile kadın ve erkeğin doğuştan farkları haiz olduğu ve doğalarına uygun işler görmeleri gerektiği düşüncesini⁹²³ paylaşıp da *Aristo* hocasından ayrılarak, kadının konumunda değişikliğe gitmemeyi yeğlemiştir. Eserlerine bakıldığında düşünürün, kadının salt görevini doğurmak ve uzantısı beslemek olarak gördüğü çıkarımında bulunmak mümkündür⁹²⁴. Bir başka anlatımla devletin devamlılığı adına toplumsal roller, düşünürde cinsiyet ayrımcılığını şekillendirmektedir⁹²⁵. Ayrıca aileye önem vermesiyle *Aristo*⁹²⁶ aslında kadını özel alana çekmiş olmaktadır. Dolayısıyla *Platon*’un kadını eğitim vasıtasıyla özel alandan çıkarma isteğinin aksine, öğrencisi *Aristo*’da kadını özel alanda tutma eğilimi söz konusudur.

Bu meyanda *Aristo*’da da öjenik fikirlere rastlamak mümkündür. Nitekim *Politika*’da, bebeğin ölüme bırakılması veya büyütülmesi konusundaki kararlar açısından engelli çocukların yaşatılmamasının yasal olması gerektiğini savunan *Aristo*’ya göre; “... gelenekler nüfusun azaltılması için bebeklerin ölüme terk edilmesini yasaklar, bu nedenle çocuk sayısında sınırlamaya gidilmelidir. Ancak bunun dışında bir hamilelik durumu söz konusuysa çocuk hissetmeye başlamadan önce alınmalıdır...”⁹²⁷. *Aristo* düşüncesinde çocuğun engellilik hali sebebiyle kürtaj önerilmektedir⁹²⁸. Bununla birlikte düşünüre göre, nüfus politikası çerçevesinde çocuk sayısında sınırlamaya gidilmek suretiyle üreme haklarının çocuk sahibi olup olmama tercihi anlamında sınırlandırılması da gerekmektedir. Bu yaklaşım bir bakıma, bireysel ölçekte yer alan üreme haklarının *Aristo*’nun ideal toplumunun yararına tali plana itilmesi olarak da okunabilir. Benzer bir yaklaşıma, *Aristo*’nun “üreme haklarının yaşa bağlı olarak sınırlandırılması”⁹²⁹ gerektiği yönündeki görüşlerinde de rastlamak mümkündür.

⁹²² Okin, Women, s. 78; Holt N. Parker, “Aristotle’s Unanswered Questions: Women and Slaves in Politics 1252a-1260b”, **EuGeStA**, Sayı: 2, 2012, ss. 76, 112; Nazlı Hilal Demir, s. 39.

⁹²³ Aristoteles, *Politika*, 1252b.

⁹²⁴ Nazlı Hilal Demir, ss. 42-43.

⁹²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nazlı Hilal Demir, s. 57.

⁹²⁶ Aristoteles, *Politika*, 1253b.

⁹²⁷ Bkz. Aristoteles, *Politika*, 1335b.

⁹²⁸ *Aristoteles*’in nüfus hakkındaki görüşleri için bkz. Fuat Güllüoğlu, “Malthus Öncesi Nüfus Yaklaşımları”, **Nüfus ve Toplum**, Ed. Filiz Göktuna Yaylacı, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2020, s. 46.

⁹²⁹ *Aristo*’ya göre 50 yaşını birkaç yaş geçen erkeğin çocuk sahibi olması doğru değildir. Bkz. Aristoteles, *Politika*, 1335b.

Aristo, evlilik ve evlenme zamanına dair yapılacak belirlemede, kadın ile erkeğin üreme bakımından çocuk yapabilme yetisini haiz olduğu dönemin aynı olması gerektiğine de vurgu yapmaktadır. Zira düşünüre göre, birisi için üreme yeteneğinin bulunduğu dönemin diğerine uygun düşmemesi halinde anlaşılamama ve ayrılma riski bulunmaktadır⁹³⁰. Böylelikle üreme kararı konusunda çiftlerin ahenk içinde bulunması gerektiği savunuluyor.

IV. ANTİK ROMA'DAKİ TEMELLER

Roma İmparatorluğu döneminde de üremeden sorumlu tutulan⁹³¹ kadınların durumu pek de farklı değildir⁹³². İtalya'da -Kalkolitik dönem ve Bronz Çağı'nın başlarında- avcılık, balıkçılık, kadının işi görülen çapa tarımı gibi gelişmemiş ekonomiye paralel bir şekilde anaerikil düzen hâkimken; ekonominin gelişmesiyle birlikte erkeklerin büyükbaş hayvancılık yapması, tarımda sapan kullanımı neticesinde -Bronz Çağı'nın doruk noktasında- ataerikil düzene geçildiği belirtilmektedir⁹³³. Böylece erkek egemen bir uygarlık içinde kadın, geleneksel rolüyle var olmaktadır. Nitekim evlilik için aranan bekâr, özgür olmak gibi şartları taşıyan herkesin evlenmesinin mecbur kılındığı ve bekârlığın cezalandırıldığı Antik Roma'da, her ne kadar kadın kamusal alanda yer almasa da Yunan kadınından bir nebze iyi durumuyla ev dışına çıkabilmesi, sosyalleşebilmesi mümkündür⁹³⁴. Bir diğer açıdan evlilik erkeğe de kadına da zorunlu bir kurum olsa da erkeğin *pater familias*⁹³⁵ olması ile birlikte erkek egemen kültürde asıl olarak kadını etkilediği

Evlenme konusuna bakıldığında ise *Aristo* için evlenme yaşı kadınlarda 18, erkeklerde 37 olarak belirtilir. Bkz. Aristoteles, *Politika*, 1335a.

⁹³⁰ Aristoteles, *Politika*, 1335a.

⁹³¹ Aline Rousselle, "Eski Roma'da Beden Siyaseti", **Kadınların Tarihi: Ana Tanrıçalardan Hristiyan Azizelere**, Cilt: I, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2005, s. 303.

⁹³² Sevim, s. 18.

⁹³³ V. Diakov ve S. Kovalev, **İlkçağ Tarihi**, Cilt: 2 Roma, 2'nci Basım, Çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, ss. 37-38. Roma'ya etkide bulunan komşu gelişmiş uygarlık *Etrüskler*'de annelik niteliğinin öncelenmediği kadın; kamusal yaşama dâhil olabilmekte, serbest bir sosyal ve cinsel hayata sahip olabilmektedir. **Etruscan: Life and Afterlife**, Ed. Larissa Bonfante, Wayne State University Press, Detroit, 1986, ss. 235-237.

⁹³⁴ Roberto Paribeni ve Şemseddin Talip, "Roma Hukukunda Aile Kurumu", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1935, ss. 82-83, 92.

⁹³⁵ *Aile babası* ya da *aile reisi* şeklinde ifade edilen *pater familias* için bkz. Bülent Tahiroğlu ve Belgin Erdoğan, **Roma Hukuku Dersleri**, 2'nci Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 126-127; Rousselle, s. 103.

düşüncesindeyiz. Zira ağırbaşlı niteliğiyle kadın Roma’da geleneklere bağlı olarak topluma yararlı çocuklar yetiştirmektedir⁹³⁶.

Antik dönemin kadınlarının yazgısı evlenip anne olmaktır. Nitekim Roma hukukunda, evliliğin üreme amaçlı gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte kadınların doğurmaları gereken çocuk sayısı da bellidir: velayetten kurtulmak için özgür kadının üç çocuk, azat edilmiş kölenin ise dört çocuk. Böylelikle Romalılar, asgari çocuk sayısını tespit ederek ve meşru evlilikleri özendirerek yurttaş sayısını artırmayı amaçlıyorlardı. Diğer taraftan öngörülen çocuk şartından sonra da birliktelik isteyen koca karşısında doğum kontrol tekniklerinin etkisizliği de kadının sömürülmesini kolaylaştıran bir dezavantajdır⁹³⁷. Ayrıca belirtmek gerekir ki Roma’da üremeyi teşvik adına erken evliliklerin yaşanması, çocuk sayısının artırılması için ölüm riski pahasına kadının bir araç olarak kullanılmaktan çekinilmediğini göstermektedir⁹³⁸.

V. ORTAÇAĞ DÜŞÜN DÜNYASINDAKİ TEMELLER

A. Ortaçağdaki Genel Durum

Ortaçağ’ın eril niteliği, feodal toplum düzeninin getirisi sınıflar dâhilinde kadının bir obje olarak erkekten aşağı görülmesini kolaylaştırmıştır⁹³⁹. Bununla beraber Ortaçağ’ın kadını üzerindeki esas etkiyi *aristokrasi* ile birlikte *Kilise*’nin yarattığı⁹⁴⁰ görülmektedir. Skolastik düşünce, bir yanda *Havva* diğer yanda *Meryem* kültü olmak üzere Ortaçağın kadın imgesinde ikilem yaratmıştır. Kadın bir günah kaynağı olarak görülmekte veya kendini Tanrıya adanmış kadın imgesi döneme iz bırakmaktadır. Bir diğer anlatımla kadını günahkâr, aşağı gören ve aynı zamanda da kadına tapınma eğilimi şeklinde çelişki içeren her iki bakış açısı da *Kilise* içinden çıkmıştır. Ortaçağın *Kilisesi*, kadını tıp alanından uzaklaştırmış ve doktorluğu erkeğe

⁹³⁶ Özlem Söğütlü Erişgin, “Roma Toplumunda Kadının Konumu”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4 Sayı: 2, 2013, s. 8.

⁹³⁷ Rousselle, ss. 301, 307, 320-323.

⁹³⁸ Rousselle, ss. 309, 312.

⁹³⁹ Kia, Kadının Dünyası, ss. 15, 17.

⁹⁴⁰ Kilise ve din adamlarının kadına karşı menfi tutumu Ortaçağ’a damgasını vurmakla birlikte kısıtlı da olsa kadına tanınan mesleki alandaki özgürlük paradoks oluşturmaktadır. Süheyla Kadioğlu, **Bitmeyen Savaşım: Kadın Hareketleri Tarihi I**, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 13.

özgü kılmıştır. Bu bakışla *şifacı* (healer) olan kadın, *Kilise* tarafından erkek egemenliğine aykırı görülüp cadı olarak nitelendirilmiştir. Kısırlığa neden olma, çocuk düşürtme, anne sütünün kesilmesi; cadı sayılmak için birer sebep olarak görülmüştür⁹⁴¹. Dolayısıyla kadının üremeye dair müdahalesi şifacının veya ebenin cadı olarak nitelendirilip ötekileştirilmesi ve öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Böylelikle cadılıkla suçlanıp engizisyon mahkemelerinde yargılanan kadınların, kadın olmanın yükünü en ağır şekilde ödedikleri görülmektedir.

Dini imgelerde kendine yer bulan *Meryem* dışında kadına karşı benimsenen son derece olumsuz bu tavır, kadının bedeninde doğum olayının vuku bulmasında da görülmektedir. Zira doğumun sancılı, acılı ve kanlı bir olay olarak gerçekleşmesine koşut olarak bu olayın adeta Tanrı tarafından kadına verilmiş bir ceza mahiyetinde nitelendirilmesi söz konusudur. Bu da yetmezmiş gibi ölü doğum da kadının acısına bir yenisini ekleyip uğursuzluk olarak addedilmiştir⁹⁴². Dolayısıyla kadına, her halükarda üzerinde kolayca söz söylenen, istenildiği gibi görülen ve içine hapsediği alanda yaşama şansı verilen bir obje gözüyle bakılmaya devam edilmiştir. Doğum da kadının bağımlılığının kuvvetlendirilmesini meşru göstermek adına yeterli argümanı zahmetsizce sağlamıştır.

Özellikle 12'nci yüzyıldan itibaren Kilisenin kadına karşı negatif tutumu artmış; manastırdaki eğitimden, serbest mesleklerden kadın dışlanarak eve bağlı, kocasına bağımlı, toplumsal hayattan uzak olması istenmiştir⁹⁴³. Ayrıca ekonomik temelli bir akit olarak görülen evlilikte de rızası aranmayan kadın, soyun devamlılık kaynağı olarak görülmüştür⁹⁴⁴.

Hristiyanlık ve İslamiyet, Ortaçağ'da etkisini hissettirmekle birlikte düşünsel birikim üzerinde de hatırı sayılır bir ize sahiptir. Bu bağlamda kadının konumu Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet (olmak üzere üç büyük semavi din) kapsamında

⁹⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Berktaş, Kadın Olmak, ss. 209, 210-213, 215, 220-221. Ortaçağ'da 13'üncü yüzyıldan itibaren; gerek Kilisedeki yüksek mevkilerden kadınların uzaklaştırılması gerek büyücülerin kadınların doğurganlıklarına saldırmakla suçlanması (örneğin doğum sırasında anneyi kurtarmak için bebeği feda eden ebelerin cadılıkla ithamı) kadının konumunu olumsuz etkilemiştir. Sevim, ss. 24-25.

⁹⁴² Bkz. Kia, Kadının Dünyası, ss. 14-15.

⁹⁴³ Server Tanilli, **Ne Olursa Olsun Savaşıyorlar: Kadın Sorunun Neresindeyiz**, 2'nci Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2006, s. 32.

⁹⁴⁴ Kadioğlu, ss. 33, 37-39.

da farklılıklar içermektedir⁹⁴⁵. Bendeson; Kur'an'da kadına dair önemli bir yerin varlığına ve bu kapsamda kadın ile erkeğin eşit yaratılmış olduğuna, tercih edilen evlilik biçiminin tekeşlilik olduğuna, erkeğin karısına karşı cömert olmasına karşın kadının kocasına itaatine, İslamiyet'ten önce kadınların her haktan yoksun olduğuna dikkat çekerek İslamiyet'te kadının konumunu olumlu görmektedir⁹⁴⁶. Bununla birlikte bazı feministler ise İslamiyet'in sonradan yozlaşıp kendini modernize edemediğini ve buna koşut olarak da kadınları ezdiğini ileri sürmektedirler. Musevilik kapsamındaysa ilk kadın Lilith⁹⁴⁷, topraktan yaratılmış olup Âdem ile eşitlik isteği reddedilince şeytanla yaşamakta ve kendisine Tanrının gönderdiği meleği geri gönderince (topraktan yaratılmayan ve Âdemle eşit olmayan) Havva (itaatin sembolü olarak) yaratılmaktadır. Havva ise yasak elmayı Âdem'e yedirdiği için ölümü hayata katmış ve bundan ötürü kadınlar ağırlı ve sancılı bir şekilde doğumla cezalandırılmaya maruz kalmıştır. Hristiyanlıkta⁹⁴⁸ ise hatırlanacağı üzere (erkeği hataya sürükleyen, dikkat edilmesi gereken) Havva ve (kutsal, erişilmez olan) Meryem ile simgelenen iki tür kadın vardır⁹⁴⁹. Batı Hristiyan Ortaçağı kapsamında ikili bir zeminde kadının özerkleşme yönünde direnişine de rastlamak mümkündür. Nitekim Azize Theresa gibi kadın mistiklerin Tanrı ile kadının erkek olmadan, iletişim kurabilmesine ve -din haricinde- annelik rolünün kadını güçlendirici etkisine değinilmektedir. Böylece Meryem Ana kültü dâhilinde kadının değerine yapılmaya çalışılan vurgunun⁹⁵⁰ kadınların taleplerine kapı araladığını söylemek mümkündür.

⁹⁴⁵ Ortaçağ'ın dine dayalı bakış açısı dâhilinde -skolastik düşünce yapısına yer verirken- semavi dinleri ayırmamak adına, bu başlıkta ele alınması tercih edilmiştir.

⁹⁴⁶ Ney Bendason, **Başlangıçtan Günümüze Kadın Hakları**, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, ss. 29-30.

⁹⁴⁷ Lilit efsanesi için bkz. Asife Ünal, "Yahudi Geleneğinde Kadının Yaratılışı ve Lilit Efsanesi", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017, ss. 107-112.

⁹⁴⁸ Ancak kürtaj sorununun politikleştiği 20'nci yüzyılın ilk çeyreğinde, Amerika'da bir yandan Katolik kilisesinin doğum kontrolünün her şekline karşı çıkması söz konusu iken diğer yandan Anglikan kilisesi ile Hristiyan Kiliseleri Federal Konseyi nezdinde, kürtaja dair görülmeye başlanan ılımlı tavırlar kapsamında 1930'larda tıbbi ve ekonomik gerekçeler dâhilinde doğum kontrolüne onay verilmesi söz konusudur. Devamında ise Katolik kilisesinin katı tutumunun bazı Katoliklerin takvim yöntemini uygun bulan görüşleri ile yumuşatılmaya çalışıldığına dikkat çekilse de Katolik kilisesinin tıbbi, irsi, ekonomik sebeple takvim yöntemini uygun bulması için neredeyse 20 yıl kadar beklemek gerektiği görülmektedir. Yalom, ss. 305-306.

⁹⁴⁹ Sevim, ss. 19-22; Bendason, s. 10. Eski Ahit'te kadın için bkz. Bendason, ss. 20-22. Bununla birlikte Hristiyanlıkta ulaşılması gereken azizlik mertebesine erişimin bir yolu da bekârettir. Kadının çocuk aldırması yasak kılınır. Bkz. Bendason, ss. 27-28.

Bu meyanda Katolik mezhebine karşın Protestan mezhebi kapsamında kadınlara daha özgürlükçü bir biçimde yaklaşılsa dahi, yine kocasının isteklerine sürekli olarak öncelik vermesi gereken bir kadından bahsedildiği de gözden uzak tutulmamalıdır. Sevim, s. 28.

⁹⁵⁰ Berktaş, Açılımlar, s. 4.

B. Augustinus (354-430)

Antikçağ ile Ortaçağ arasında bir köprü görevi gören *Augustinus*, kadını erkeğe tabi *zayıf cinsiyet* (*weaker sex*) olarak nitelemektedir⁹⁵¹. Platoncu düşüncenin Ortaçağa geçişini Hristiyanlıkla harmanlayarak sağlamaya çalışan düşünür, ruhun bedene üstün olduğu düşüncesindedir⁹⁵². *Augustinus* kadına bu düalizm ışığında yaklaşmaktadır. Tanrıya ulaşabilen *üst aklı* erkeklerle, zayıf ve daha az rasyonel olan *alt aklı* ise kadınla özdeşleştiren *Augustinus*, Adem ile Havva ve ilk günah hikayesinde, günah konusunda asli kusuru Havva'ya yüklemektedir. Zira Adem Havva'ya kıyasla üstün yaratılışından dolayı günah işlemeye meyilli bir karakter değildir. Bu nedenle Adem'in aldatılması için Havva bir araç olarak kullanılmıştır⁹⁵³. Böylelikle kadın ve erkek arasında yaratılıştan kaynaklı bir ayrımcılığa gidilmektedir. Düşünür bu tahlilinde kadının günaha sürüklenme konusunda zayıf bir yapıya sahip olduğunu kabul etmekteyken erkeği yüceltmektedir. Hikâyenin geneli insanlığa dair olduğundan esasen düşünür Havva'yı, tüm insanlığın günaha sürüklenmesinin simgesi olarak niteleyerek adeta dünyadaki tüm kötülüklerin müsebbibi konumuna taşımaktadır.

Augustinus'a göre yaşamın devamlılığı bakımından ölüm ve üreme büyük öneme sahiptir. Öyle ki üreme olmaksızın nüfusun devamlılığından söz edilemeyeceği gibi ölüm olmaksızın nüfusun dengeli olarak varlığını sürdürmesi mümkün değildir⁹⁵⁴. Bir diğer ifadeyle yaşam döngüsü üreme ve ölüme mutlak biçimde bağlıdır.

Augustinus, *Genesis* adlı eserinde de yaratılış hikayesini anlatırken, Havva'nın Adem'den yaratıldığından ve varlık amacının Adem'e hizmet etmek olduğundan bahseder. Hikayenin devamında ilk günahı işleyen Havva'nın ceza olarak Adem'in hakimiyeti altına geçtiğinden söz edilir. Buna göre yaratılış gayesi erkeğe hizmetle ve üreme ile sınırlı tutulan kadın figürü, cinsiyetçi ayrımcılığın açık bir örneği olarak dikkat çekicidir. Üreme boyutunda ise bahse konu hikâyede Havva'nın işlediği ilk günah sonrasında Tanrı'nın kendisine acılı doğum cezası

⁹⁵¹ Augustine, *City of God*, 22.24.

⁹⁵² Bkz. Augustinus, *İtirafılar*, Latince'den Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010, 10.6.9.

⁹⁵³ Augustine, *City of God*, 14.11- 14.12.

⁹⁵⁴ Augustine, *City of God*, 22.24.

verdiği anlatılmaktadır⁹⁵⁵. Böylece kadına yüklenen üreme ve erkeğe yardımcı olma yönündeki varlık gayesi, üremenin bir nevi cezalandırma aracı olarak nitelendirilmesi suretiyle daha ayrımcı bir tutumu pekiştirme vasıtasına dönüştürülmektedir.

Augustinus'ta kadını üç kategoride ele almak mümkündür. Kocasına bağlı, itaatkâr eş (1) rolüyle ve çocuklarına bakma görevinde *anne* (2) rolüyle kadın müspet açıdan Tanrı Devleti'ne hizmet etmekte, aksi durumda erkeği günaha sevk eden *baştan çıkarıcı* (3) kadın rolüyle menfi açıdan Yeryüzü Devleti'nde lanetlenmektedir⁹⁵⁶. Dolayısıyla kadın, her bakımdan bir araç olarak hizmet edendir.

C. Thomas Aquinas (1225-1274)

Erkeklerden aşağı bir cins olarak gördüğü kadınların kilisede görev almalarının yasaklanmasında rol oynayan *Thomas Aquinas*⁹⁵⁷, kadın ve erkeğin üremedeki görevlerinin farklı olduğunu belirtmektedir. *Aristoteles*'in görüşlerini Hristiyanlıkla harmanlayan düşünür⁹⁵⁸ göre de *edilgen* olan kadın, *etken* olan erkeğin katkısıyla şekillenen maddeyi haizdir. Bununla birlikte yeterli sıcaklığa erişemeyen meniden oluşan kadının erkeğe göre eksik cins olarak görülmesi ve buna koşut olarak zayıf bir bedene sahip olması söz konusudur⁹⁵⁹.

Erkek gibi kadın da *beden* ve *ruhtan* müteşekkildir. Ruh üzerinde insan bedeninin etkisinin olduğunu belirten düşünür⁹⁵⁸ göre, *vejetatif*, *duyusal* ve *zihinsel* kısım olmak üzere ruhu üçe ayırarak irdelemek mümkündür. İlk kısmın içinde *besleyici* ve *artırıcı* güçler dışında *üretici* güç de yer almaktadır. Bir şey kendi

⁹⁵⁵ Saint Augustine, **On Genesis Against the Manichees and on the Literal Interpretation of Genesis: An Unfinished Book**, İngilizceye Çev. Roland J. Teske, The Catholic University of America Press, Washington, 2001, Kitap 2, Bölüm 1.

⁹⁵⁶ Rosemary Agonito, **History of Ideas on Woman**, G.P. Putnam's Sons, New York, 1977, s. 74'den aktaran Faruk Akyol, "Ortaçağ'dan, Kadından", **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 1996, s. 14.

⁹⁵⁷ Kadioğlu, s. 17. *Saint Thomas*, kadının "yarım kalmış bir erkek" olduğu görüşündedir. Bkz. De Beauvoir, *Genç Kızlık*, ss. 16-17.

⁹⁵⁸ Muhammed Tarakçı, "Aquinaslı Thomas", **Hukuk Felsefesi Ansiklopedisi**, Cilt: 1, Ed. Ahmet Cevizci, Etik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 508.

⁹⁵⁹ Bkz. Joseph Hartel, "The Integral Feminism of St. Thomas Aquinas", **Gregorianum**, Cilt: 77, Sayı: 3, 1996, ss. 538-542.

kendini üretemediği için başka bir bedende etkiyi haiz üretici güç, üremeyle ilgili olması hasebiyle daha mükemmel ve daha önemlidir⁹⁶⁰.

Diğer taraftan düşünüre göre canlıların yaşamsal işlevlerinin önem sıralaması da farklılık göstermektedir. Zira düşünür, bitkiler için *üremeyi* en yüksek işlev olarak görmekte ve buna karşılık ise her ne kadar üreme mevzusu insan için önemini korusa da *zihinselliği* insanda en yüksek işlev saymaktadır. *Aquinas*, bu noktada, zihinselliği kadın ile erkekte eşit seviyede görmeyip erkeğin rasyonelliğinin fazla olmasından ötürü kadından üstün olduğunu ve salt üreme için kadınla birlikte olduğunu bir diğer deyişle beraberliğinin üreme dışına taşmadığını belirtir⁹⁶¹.

Kadın bedeninin zayıf mizacı, ruhun bedenin şekli olmasından ötürü kadın ruhunun da aşağı görülmesine yol açmaktadır⁹⁶². Dolayısıyla kadının duygu kontrolünü sağlamada yetersiz kalışına koşut olarak rasyonellik bakımından erkeğe kıyasla aşağı bir konuma oturtulduğunu söylemek mümkündür.

Kadının erkeğe bir yoldaş olarak değil, yardımcı (*helper*) olarak yaratıldığı vurgulanmaktadır. Esas olarak *üreme* hususunda kadının erkeğe bir yardımcı olarak yaratılması ve üreme dışındaki alanlarda ise erkeğe ancak bir erkeğin yardımcı olabileceği belirtilmektedir⁹⁶³. Ancak üreme yetisi içinde de *etkin* güce erkek sahip olurken kadın yine *edilgin* olarak nitelendirilmektedir⁹⁶⁴. Dolayısıyla her alanda olmakla birlikte yegane varlık sebebi olarak görülen üreme bakımından dahi kadın ikincil görülmekte, üremede esas olarak erkek temel konumda ve fakat kadın ise yardımcı konumunda düşünülmektedir. Zira düşünüre göre üremede asıl erkek, kadının sağladığı maddeye form vermekte⁹⁶⁵ ve temel hareketi sağlayarak üretmektedir. Kadın ise üreme için yaratılan pasif bir varlık olmanın ötesinde görülmemiştir.

⁹⁶⁰ Thomas Aquinas, **Summa Theologica**, <http://www.ccel.org/ccel/aquinas/summa.html>, (11.04.2019), I. Kısım, q.77, a.4, q.78, a.2. Ayrıca bkz. Hartel, s. 534.

⁹⁶¹ Aquinas, I. Kısım, q.92, a.1. Ayrıca bkz. Agonito, s. 84'den aktaran Akyol, s. 20.

⁹⁶² Aquinas, II. Kısım, q.156, a.1.

⁹⁶³ Aquinas, I. Kısım, q.92, a.1.

⁹⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hartel, s. 541.

⁹⁶⁵ Hartel, s. 539; Nazlı Hilal Demir, s. 77.

D. Christine de Pizan (1363-1430)

Kadınlar Kentinin Kitabı (*The Book of the City of Ladies*, 1405) ve *Kadınlar Kentinin Hazinesi* (*The Treasure of the City of Ladies*, 1405) isimli en bilinen eserleri ile Pizan, Ortaçağ döneminin kadına yönelik olumsuz tavrına karşı durmuştur⁹⁶⁶. Kadınların sorunlarına dikkat çeken, öncül bir girişimde bulunmuştur.

İlk eserini geçmişte kadınların toplumsal var oluşa katkılarını göstermek üzere ele alan Pizan, ikinci eserini –ki *Üç Erdem Kitabı* olarak da bilinir- tüm sınıftan kadınların topluma yararlı niteliklerini geliştirmeleri ve eğitimi gayesiyle kaleme alır. Eserlerinde kadınlara karşı kötülüğün azaltılması üzerinde yoğunlaşarak önerilerde bulunmuştur⁹⁶⁷. Nitekim *de Beauvoir*'e göre kadın cinsiyetini korumak üzere ilk kez kalem ele alan kişi 15'inci yüzyılda Pizan idi⁹⁶⁸.

En büyük günahın kadına ait olduğu düşüncesini eleştiren Pizan; nazik, yardımsever yapıda olan kadınların adam öldürmek, yağmalamak gibi suçları işlemediğini belirtir. Diğer taraftan *Havva*'nın işlediği günahı aldatılmış olmasına bağlayarak *Adem*'in de pek bir farkının olmadığına değinir⁹⁶⁹.

VI. YENİÇAĞ DÜŞÜN DÜNYASINDAKİ TEMELLER

A. Genel Olarak

Bu çağda siyasal iktidarın meşruiyeti, *toplumsal sözleşme* teorisine dayandırılarak açıklanmakta ve fakat eşitlik, özgürlük odaklı sözleşmeye kadının dâhil olup olmadığı net bir şekilde ifade edilmemekte veya kadın taraf olarak görülmediği için bilinçli bir tercih olarak ifade edilmekten kaçınılmaktadır⁹⁷⁰.

⁹⁶⁶ Charity Cannon Willard, **Christine de Pizan: Her Life and Works**, Persea Books, New York, 1984, s. 135; Notz, s. 33.

⁹⁶⁷ Willard, s. 135. Ayrıca bkz. Heywood, s. 261.

⁹⁶⁸ De Beauvoir, *Second*, s. 127. Kalem ile yaşayan ilk Batılı kadın olarak bilinen Pizan için bkz. Walters, *Feminism*, s. 19.

⁹⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bertay, *Tek Tanrılı Dinler*, s. 106.

⁹⁷⁰ Carole Pateman, "Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme", **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar**, Der. John Keane, Çev. Erkan Akın, Aksu Bora, Ahmet Çiğdem, Levent Köker, Mehmet Küçük ve Ayşe Nur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, (Toplumsal Sözleşme), ss. 127-128, 145.

Pateman, hakkında çok fazla bilginin açıklandığı toplumsal sözleşmenin (*social contract*) aksine cinsel sözleşme (*sexual contract*) bakımından sessiz kaldığını belirtir. Orijinal olan cinsel-sosyal

Çözümü basit olmayan bu ön sorun karşısında kadının erkeğe tabi kılınmaya çalışılmasından vazgeçilemediğini söylemek mümkündür. Zira konu erkeğin tahakkümüne tutsak kadının, insanın doğuştan özgür ve eşit olarak ele alındığı toplumsal sözleşme dâhilinde nasıl bağdaştırılabileceğine ilişkin olup kadının üreme ve beraberinde annelik görevi hasebiyle ikincil addedilmesine de sirayet etmektedir.

Diğer taraftan Yeniçağa bakıldığında, kadınlar arası bir farklılaşma da göze çarpmaktadır. Nitekim burjuva sistemi ev kadını ön plana çıkarırken; ailenin adının sürdürülmesi bakımından önem arz eden erkek çocuk doğurma, soylu kadını ayrı bir konumda tutmaktadır⁹⁷¹. Kadın her halükarda eve hasredilmekte veyahut üreme sebebiyle araç olarak görülerek doğumun kendisi yeterli sayılmayıp, cinsiyet odaklı bir yaklaşım sergilenerek, erkek doğurmak ayrıcalıklı bir statü bahşetmenin gereğini oluşturmaktadır. Oysaki kadın, hangi noktada olduğuna bakılmaksızın erkeğe göre karşı tarafta yer alarak farklılaştırılmakta ve uzak ya da yakın fark etmeden çevresine çizilen alandan aslında ayıramamaktadır.

Pek çok yenilikten, buluştan söz edilen bu çağda kadına karşı bakış açısından varılan noktada önemli bir değişiklik yaşanmamakla birlikte⁹⁷² kadının, çatışmaya başladığı erkeğe karşı savaşımına rastlanmaktadır⁹⁷³. Ancak erkeğe göre eş, anne, kız kardeş, kız çocuk şeklinde tanımlanan bir aksesuar (eklenti) olarak kadının bağımsızlığına dair çaba ise erkeğin kadın ile dış dünya arasındaki aracı vasfına gölge düşüreceğinden çekinildiğinden olsa gerek topluma *aykırılık* olarak sayılmıştır⁹⁷⁴.

Kadının savaşımının ifadesi olan feminizmin *Özbudun*'a göre, Batı'nın Ortaçağ kentlerinde gelişen serbest ticaret, feodal ve dinsel propagandalardan

sözleşmenin cinsel sözleşme kısmının eksik kaldığına, anlaşmanın bahse konu bu yarısına dair tartışma eksikliğine işaret eder. Ataerkil toplumsal düzenin kurulduğu orijinal sözleşmenin özgürlük ve tahakkümü bir arada bulundurduğunu açıklar. Nitekim toplumsal sözleşmenin bir özgürlük öyküsü, cinsel sözleşmenin ise bir tahakküm öyküsü olduğunu belirtir. Sözleşme, modern ataerkilliğin inşa edilme aracıdır. Orijinal sözleşme, erkek özgürlüğü ile beraber kadın tabiiyetini de kurmuştur. Özgürlüğün anlaşılabilmesi adına, erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümünü izah eden hikâyenin eksik kısmının açıklığa kavuşması gerektiğini söyler. Pateman, *Sexual Contract*, ss. 1-2.

⁹⁷¹ Sevim, ss. 26-28.

⁹⁷² Hatta daha da kötüye gidildiğine dair bkz. Sevim, ss. 26, 29.

⁹⁷³ Kadioğlu, s. 51. Yeniçağ'da kadının durumu Ortaçağ'a kıyasla daha ezik bir yaşam sürmesi ve fakat aynı zamanda da bu duruma ilk karşı çıkışın görülmesi şeklinde özetlenebilir. Bir diğer ifadeyle ön feminist düşüncelerin gelişiminin bu çağa tekabül ettiği belirtilmektedir. Sevim, s. 29.

⁹⁷⁴ Olwen Hufton, "Kadınlar, İş ve Aile", **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları**, Cilt: III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 25-26.

kurtulup yeni bir özgürlük anlayışını şekillendirirken kadının bu özgürleşme veya bireyselleşme sürecine katılımı olduğunu söylemektedir⁹⁷⁵. Dolayısıyla özgür bir birey olarak kadının var olabilmesi, feminizmin temelidir. Zaten kadim ve güncel çabanın, savaşımın özü de bu değil midir?

B. Marie Le Jars de Gournay (1565-1645)

Montaigne'nin evlatlığı olan Marie de Gournay, *Kadınlarla Erkeklerin Eşitliği* (1622) ve *Kadınların Şikâyeti* (1626) isimli çalışmalarıyla kadınların haklarına yönelik fikirlerini dile getirmiştir. İkinci eserinde kadınları kölelik durumuna düşüren kadın düşmanlığını araştırmaktadır. İlk eserinde kadınların zekâ bakımından erkeklerle eşitliğini (hümanizm ve dini argümanlar eşliğinde) savunur. “Ne mutlu sana Okuyucu, eğer ki iyi olan her şeyin yasaklandığı bu cinsiyete ait değilsen” şeklindeki sözüyle⁹⁷⁶ aslında kadın ile erkek arasında iyi olan şeylerin (erkeğe) aidiyeti bakımından bir hiyerarşinin varlığına da dikkat çekmek istemektedir. Bu sebeple olacak ki döneminin bir cinsiyete üstünlük atfeden bakış açısını benimsemeyerek *Kadınlarla Erkeklerin Eşitliği* eserinde cinsiyetlerin eşit olarak sınıflandırılmasına değinir⁹⁷⁷. Eğitimin kadınların önündeki engellerin kaldırılması için taşıdığı öneminin bilinciyle Gournay, kadınlara karşı önyargıların tabiiyete sebebiyet verdiğini ve eğitimde fırsat eşitliğinin eksikliğinin cinsiyetler arasında farka neden olduğunu belirtir⁹⁷⁸. Gournay zihin ile bedenin ilişkisini keser.

Kadınlarla erkeklerin eşitliği üzerine “İnsan esasen ne erkektir ne de dişi. Cinsiyetin farklı olmasının amacı, cinse özgü biçim farkını oluşturmak olmayıp yalnızca üremeye yarar...”⁹⁷⁹ şeklindeki ifadesiyle Gournay’ın erkek ile kadın arasında hiyerarşi oluşturmak için bir argüman olarak kullanılan cinsiyetin üreme bağlamında bir işlev farklılığı oluşturduğunu vurgulamak istediği görülür. Nitekim mezkur ifadesiyle herkesin erkek veya kadın olarak değil, insan olarak bir, eşit görülmesi gereğinden bahseder. Cinsiyetin bir eşitsizlik sebebi oluşturmamasını ister.

⁹⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Özbudun, 8 Mart, s. 208.

⁹⁷⁶ Walters, Feminism, s. 19.

⁹⁷⁷ Notz, s. 35.

⁹⁷⁸ John J. Conley, “Marie Le Jars de Gournay”, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/>, (Erişim Tarihi: 31.05.2021).

⁹⁷⁹ “Marie Le Jars de Gournay”, *Hukuk Ansiklopedisi*, <https://hukukbook.com/>, (Erişim Tarihi: 31.05.2021).

C. Thomas Hobbes (1588-1679)

Hobbes, *Leviathan* adlı eserinde şu paragrafa yer vermektedir:

*...İnsanlar doğuştan eşittir. Doğa, insanları, bedensel ve zihinsel yetenekler bakımından öyle eşit yaratmıştır ki, bazen bir başkasına göre bedence çok daha güçlü veya daha çabuk düşünebilen birisi bulunsu bile, herşey gözönüne alındığında, iki insan arasındaki fark, bunlardan birinin diğerinde bulunmayan bir üstünlüğe sahip olduğunu iddia etmesine yetecek kadar fazla değildir. Çünkü, bedensel güç bakımından, en zayıf olan kişi, ya gizli bir düzenle ya da kendisi ile aynı tehlike altında olan başkalarıyla birleşerek, en güçlü kişiyi öldürmeye yetecek kadar güçlüdür...*⁹⁸⁰.

Eserin Türkçe çevirisinden alıntı olan bu paragrafın lafzi anlamından; kadının doğasının erkeğinkinden aşağı görüldüğü, doğuştan gelen bir eşitsizlik fikrinin benimsendiği Antik Yunan'ın aksine; insanların doğa durumunda eşit olduğunu, insanlar arasında bir tahakkümün kurulmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Ancak eserin orijinal anlatımına bakıldığında çevirinin ve bu çeviriye dayalı olarak yapılan söz konusu değerlendirmenin de yanıltıcı olduğu anlaşılmaktadır. Zira eserin orijinal şeklinde bahse konu paragraf “*men*” kelimesini içermektedir. Eserin tamamında kullanılan terminoloji göz önüne alındığında Hobbes'un insan kelimesine karşılık olarak *men* kelimesini değil, *human* kelimesini tercih ettiği ve eserin belirli yerlerinde cinsiyet temelli değerlendirmelerinde *man* ile *woman* kelimelerini kullandığı görülmektedir⁹⁸¹. Bu çerçevede ele alındığında eserin Türkçe çevirisinde “...Doğa, insanları, bedensel ve zihinsel yetenekler bakımından öyle eşit yaratmıştır...” ifadesinin “... Doğa, erkekleri, bedensel ve zihinsel yetenekler bakımından öyle eşit yaratmıştır...” şeklinde çevrilmesi gerekir. Bu nedenle de Hobbes'un, dönemindeki (17'nci yüzyıl) genel cinsiyete dayalı eşitsizlik anlayışından farklı bir tutum takınmadığını⁹⁸² söylemek mümkündür.

Bununla birlikte Hobbes, çocuk üzerindeki hâkimiyet hakkı bakımından kadını erkeğe eşit kılmaya çalışmaktadır. Her ne kadar anne ve babanın çocuk üzerinde soy sebebiyle bir hâkimiyet hakkı (*pederşahî*) bulunsu da burada başta eşit

⁹⁸⁰ Thomas Hobbes, **Leviathan**, 9'uncu Baskı, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, (Leviathan), Bölüm 13, s. 99.

⁹⁸¹ Thomas Hobbes, **The Leviathan**, Bölüm 13, https://www.ttu.ee/public/m/mart-murdvee/EconPsy/6/Hobbes_Thomas_1660_The_Leviathan.pdf, 20.04.2019.

⁹⁸² Doktrinde Hobbes'un feminist olarak nitelendirilmemesine dair örneğin bkz. Joanne Boucher, “Thomas Hobbes and the Problem of Fetal Personhood,” **Feminist Interpretations of Thomas Hobbes**, Ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2012, s. 235.

bir hâkimiyetin olması arzulanmakta ve fakat ardından eşit ölçüde hâkimiyetin sağlanmasını düşünür “...hiç kimse iki efendiye itaat edemez...” şeklindeki görüşü bağlamında imkânsız gördüğünden; bu konuda erkeği mükemmel cins olarak görüp üstünlüğü erkeğe veren görüşün aksini, “...erkek ve kadın arasında, hakkın kavgasız belirlenebilmesine yetecek kadar fazla bir güç veya basiret farkı yoktur...” diyerek savunmaktadır. Devlet kurulduktan⁹⁸³ sonra devleti kuranların çoğunlukla erkek olmasına koşut bir şekilde çocuğun hâkimiyetinin yasalar ile (genellikle baba lehine) çözüldüğünü⁹⁸⁴, fakat yasanın olmadığı doğa durumunda da çözümün sözleşme ile kararlaştırıldığını belirtmektedir. Peki, sözleşmenin olmaması durumunda ise *Hobbes*, çocuğa dair hâkimiyetin annede olduğunu⁹⁸⁵ -geleneklerin de buna kaşı olmadığını⁹⁸⁶ - öne sürmektedir. Çünkü çocuğun babası anne tarafından açıklanmakta, aksi halde baba bilinmemektedir. Bununla birlikte çocuk doğar doğmaz anneye bağımlıdır ve anne çocuğuna bakarsa çocuk anneye itaatle yükümlüdür. Ancak anne terk ederse çocuğa bakan kişinin olur hâkimiyet hakkı⁹⁸⁷. Düşünürün genel görüşüne uygun şekilde çocuğun itaati, kendisini koruyandır. Ayrıca düşünür anneyi ön plana çıkarmak isteğine dair, Amazonlarda üremeyi artırmak için kız çocuklar üzerindeki hâkimiyetin annede kalmasını da örnek göstermektedir⁹⁸⁸. Buradan hareketle, fiziksel üstünlüğün savaş(ım) sonucu erkeğin hâkimiyetini doğuracağını⁹⁸⁹ belirten *Hobbes*, insanlığın devamı için erkeğe yardımcı olarak kadının varlığından⁹⁹⁰ söz etse de (doğa durumunda) annenin çocuk

⁹⁸³ Düşünür; eşitliğin güvensizliğe, kaosa sebebiyet vereceğini ve oluşan bu korku ortamından korunmak amacıyla (devletin temelinde yer alan) toplumsal sözleşme ile insanların haklarının egemene devredilmesi gerektiğini ve böylelikle bu kötü ortamdan kurtulmanın mümkün olduğunu belirtmektedir. *Hobbes*, *Leviathan*, Bölüm 13, s. 101, Bölüm 17, s. 136.

⁹⁸⁴ Bkz. *Hobbes*, *Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*, s. 130.

⁹⁸⁵ Bunun dışında çocuğa dair hâkimiyet, anne veya babanın hangisi önceden diğerine boyun etmiş ise onun hakkıdır. *Hobbes*, *Leviathan*, Bölüm 20, s. 157.

⁹⁸⁶ Amazon kadınlarının düşmanlarına savaş açarak çocukları üzerinde tasarrufta bulunmalarını *Hobbes* örnek gösterir. *Hobbes*, *Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*, s. 128.

⁹⁸⁷ *Hobbes*, annenin hâkimiyet hakkını; çocuğu bırakma/ terk etme, savaşta esir düşme, bir ülke vatandaşı olma ve hayatını paylaşacağı erkeğe kendisini teslim etmesi durumlarında kaybedeceğini belirtmektedir. Bkz. Thomas *Hobbes*, *Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*, 3’üncü Baskı, Çev. Cihan Deniz Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 2018, (*Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*), ss. 128-130.

⁹⁸⁸ *Hobbes*, *Leviathan*, Bölüm 20, ss. 156-157. *Hobbes*’un, çocuk üzerindeki hâkimiyeti, anne baba olmaya diğer deyişle fiziksel açıdan üremenin sağlayıcıları olmalarına değil çocuğun rızasına bağlamasına dair bkz. *Hobbes*, *Leviathan*, Bölüm 20, s. 156.

⁹⁸⁹ *Hobbes*, *Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*, s. 128.

⁹⁹⁰ *Hobbes*, *Leviathan*, Bölüm 20, s. 156.

üzerindeki hâkimiyet hakkı bakımından anne ve baba arasında bir fark gözetmemekte ve hatta anneyi önceleyen⁹⁹¹ bir yaklaşım sergilemektedir.

Hobbes'ta annenin, çocuk bakımına dair yükümlülüğünün söz konusu olmamasına koşut olarak çocuğa bakma zorunluluğu bakımından kadının özel alana kısıtlanmadığı sonucuna ulaşabilmek mümkündür⁹⁹². Dolayısıyla üremenin menfi bir uzantısı sonucu çocuğa dair bakım yükümlülüğü, salt anneye hasredilmemektedir. Diğer anlatımla (doğası gereği) kadın, üremeye bağlı bir esarete terk edilmemektedir. Nihayet düşünürde kadının özgürlüğünün çocuk bakımı göreviyle sınırlandırılmasının söz konusu olmadığını söylemek mümkündür.

D. John Locke (1632-1704)

Devletin kökenini toplumsal sözleşmeye dayandıran bir diğer düşünür ise bilindiği üzere *Locke*'tur. Düşünür, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme* adlı eserinde tüm insanların eşit olduğunu ifade etmektedir⁹⁹³. Bu düşüncenin, ortaya atıldığı zamanın şartlarına göre ele alındığında eşitliğin kadınları da kapsayıp kapsamadığı sorgulanabilir. Nitekim doktrinde konuya dair farklı görüşler yer almaktadır⁹⁹⁴.

Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme* adlı eserinde, mutlakiyet yanlısı *Filmer*'in teokratik yaklaşımını insan aklı lehine çürütme çabasıdır⁹⁹⁵. *Filmer*, kralın gücünü *Adem*'den başlayan ilahi bir temele dayandırmakta, kralın

⁹⁹¹ Çocukların üzerinde ilk hâkimiyet anneye ait olup baba ya da üçüncü bir kişinin çocukların efendisi olması, kadından kaynaklanan bir hakka dayandırılarak açıklanmaktadır. *Hobbes*, *Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*, s. 130.

⁹⁹² *Hobbes*'un bu görüşü, feministlerce olumlu değerlendirilmekle birlikte -örneğin, *Sara Ruddick* gibi- anneliğe müspet değer yükleyenler için aynı şekilde değerlendirilmez. *Susanne Sreedhar*, "Hobbes on the Woman Question", *Philosophy Compass*, 7/11, 2012, s. 775. Ayrıca bkz. *Nazlı Hilal Demir*, s. 93.

⁹⁹³ *John Locke*, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, Kırilangıç Kitabevi, Ankara, 2007, (Birinci İnceleme), s. 54. *Locke*, kadın-erkek eşitliği konusunda adı geçen eserinde ayrıca şu ifadelerle yer vermektedir: "... Tanrı onları kutsadı ve onlara hükümler kurdu dedi... Birçok yorumcunun haklı olarak düşündüğü gibi, bu bağışlama onlara yapıldığından, yani aynı zamanda *Havva*'ya da yapıldığından, bu sözcükler *Adem* bir eş sahibi oluncaya kadar sarf edilmemiş demektir. Bu durumda *Adem*'in dünyanın Lord'u olması gibi, *Havva* neden dünyanın *Leydi*'si olmasın?...". *Locke*, Birinci İnceleme, s. 30.

⁹⁹⁴ Örneğin *Pateman*, kadınların eşit ve özgür insan kapsamına dâhil olmadığı görüşündedir. *Carole Pateman*, *The Sexual Contract*, Stanford University Press, California, 1988, (Sexual Contract), ss. 52-53. Diğer yandan *Waldron* da eşitlik ve özgürlüğün salt erkeğe ait olmadığı görüşündedir. Bkz. *Jeremy Waldron*, "The Mother Too Hath Her Title" – John Locke on Motherhood and Equality", *New York University Public Law and Legal Theory Working Papers*, Paper 233, 2010, ss. 7-8.

⁹⁹⁵ *Locke*, Birinci İnceleme, Çevirenin önsözü.

egemenliğini ise babanın otoritesine bağlamaktadır. Böylece *Filmer*, aile içinde babanın haiz olduğu iktidarı, ataerkil iktidara dayanan monarşik iktidarın meşruiyeti amacıyla kullanmaktadır⁹⁹⁶. *Locke* ise akıl odaklı eleştirileriyle babalık otoritesini de reddeder. Düşünüre göre çocuk üzerindeki otorite konusunda anne ile baba arasında herhangi bir üstünlük bulunmamaktadır⁹⁹⁷. Bu bakımdan *Locke*'un, baba ile monarşik güç arasındaki bağı reddetmek⁹⁹⁸ suretiyle kadına doğru müspet adımlar attığı kabul edilmektedir⁹⁹⁹. Dolayısıyla *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme* adlı eserinde *Locke* tarafından, üreme bağlamında kadın-erkek eşitliğinin savunulduğunu söylemek mümkündür.

Locke'un aynı eserinde; hamileliğin, erkeğin kadın üzerinde tahakküm sahibi olmasının gerekçesini oluşturamayacağı şu ifadelerinden yola çıkılarak düşünülebilir: “...ister kadının bulunduğu durumun koşulları, ister kocasıyla yapacağı anlaşma, kadını, çaresi bulunabildiği takdirde, aynı lanetin bir parçası olan çocuklarını ıstırap ve ağrı ile doğurmaktan başışık tutabilirse, burada bir kadını bu tür bir tabiyete zorlayacak başka yasa da yoktur...”¹⁰⁰⁰. Buna koşut olarak *Locke*'un, kadınların adeta bir üreme makinesiymiş gibi algılanmasını kabul etmediği sonucu çıkarılabilir¹⁰⁰¹.

Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme* adlı eserinde kadın-erkek ilişkisini üreme boyutuyla değerlendirmektedir. Düşünüre göre evliliğin asıl gayesi üremedir. Bu amaç kadın-erkek birlikteliğinin devamı bakımından da önemli bir etken niteliğindedir. Zira üremeden sonra doğan çocuğun belirli bir süre ebeveynlere bağımlı olarak hayatta kalabilmesi mümkündür. Bu süre zarfında kadın ve erkek üzerlerine düşen bakım yükümlülüğünü paylaşmak durumundadır. İşte bu durum kadın-erkek birlikteliğinin sürdürülmesini¹⁰⁰², tarafların (kadın ve erkek)

⁹⁹⁶ Melissa A. Butler, **Early Liberal Roots of Feminism: John Locke and the Attack on Patriarchy**, *The American Political Science Review*, Cilt: 72, Sayı: 1, 1978, s. 136.

⁹⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Locke*, *Birinci İnceleme*, ss. 58, 63.

⁹⁹⁸ *Locke*, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme* adlı eserinde, kocanın iktidarını mutlak bir monarkın iktidarından ayırmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Locke*, *İkinci İnceleme*, s. 55.

⁹⁹⁹ Melissa A. Butler, s. 136.

¹⁰⁰⁰ *Locke*, *Birinci İnceleme*, s. 48. Aynı yöndeki görüş için bkz. *Waldron*, s. 13.

¹⁰⁰¹ *Waldron*, s. 13.

¹⁰⁰² Eşler evlilik anlaşmasında; evliliğin asli amacı olan *türün devamlılığı* ile uyumlu olmak şartıyla değişiklik yapabilirler. Asli amaç; eşlerin üreme amacıyla birbirlerinin organına erişim hakkına sahip olmasını, ortak çocukların büyümesi süresince birlikte yaşamanın kabul edilmesini ve ortak çocukların bakımı için gereken desteğin, yardımın eşlerce sağlanmasının kabul edilmesini içermektedir. Bkz. *Nyland*, s. 23.

iradelerinden bağımsız olarak belirli bir süre devam etmesini sağlamaktadır. Diğer taraftan düşünür, bahse konu ilişkide kadının önemine ve kadın erkek eşitliğine vurguda bulunmaktadır¹⁰⁰³.

Her ne kadar aynı eserinde düşünür, eşler arasında nihai karar verme yetkisini daha güçlü olan erkeğe verse de bunu salt ortak çıkarlar adına gerekli görmektedir. Aksi halde kadının tam ve özgür bir şekilde tasarrufunda olan(lar), bu yetkiye dâhil değildir¹⁰⁰⁴. Düşünür, zamanın ötesinde kadının konumunu arttırmakla birlikte her ne kadar çelişki varmış gibi görünse de cinsiyete dayalı bir ayrımcılığın hedeflendiğini¹⁰⁰⁵ kanaatimizce söylemek kolay değildir. Çünkü düşünürün amacı bu olsaydı kadını eşitleme çabası içerisine ya girmez ya da daha en başta bunu açıkça da belirtebilirdi.

E. Mary Astell (1666-1731)

Wollstonecraft'a öncü olan –ilk İngiliz feminist olarak bilinen- *Mary Astell*'in (1666-1731) kadına dair düşüncelerine kısa da olsa değinmek gerekir. Dönemindeki değişime kayıtsız kalmayan –erken bir feminist öncü- *Astell*, feodalizmin ardından kapitalizmin yükselişiyle burjuva erkeğinin mutlak tiranlığa başkaldırışına karşın burjuva kadının niçin bu süreçten dışlandığı sorgulamasını yapar. Mutlak hükümlerliğin Devlet içinde gereksiz görülmesine karşın aile içinde niçin gerekli görüldüğü üzerine soru yöneltir. Ayrıca *Astell*, şayet bütün insanların özgür olarak doğdukları öne sürülüyorsa kadınların nasıl olup da köle olarak dünyaya geldiklerini de sorar¹⁰⁰⁶. Dolayısıyla *Astell*, kadına yönelik menfi ayrımcılığın, ikincilliğin

¹⁰⁰³ John Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, 2'nci Baskı, Çev. Fahri Bakırcı, Ebabel Yayınları, Ankara, 2012, (İkinci İnceleme), ss. 53-55.

¹⁰⁰⁴ Locke, İkinci İnceleme, s. 55.

¹⁰⁰⁵ Doktrinde bu yönde, erkeklerin evlilikteki üstünlüğü işverenin çalışanlara üstünlüğü ile benzeştirilmektedir. Güç ve getirisi yetenek, erkeği potansiyel üstün konuma getirmektedir. Çalışanlar gibi kadınların da (evlilik üzerindeki) anlaşma ile birlikte ekonomik amaçlı alt pozisyonu kabullendiği öne sürülmektedir. Bkz. Chris Nyland, "John Locke and the Social Position of Women", The University of Wollongong Department of Economics, **Faculty of Business- Economics Working Papers**, Working Paper 90-6, 1990, 32, <https://ro.uow.edu.au/commwkpapers/321/>, (24.04.2019), s. 23.

¹⁰⁰⁶ Juliet Mitchell, "Kadın ve Eşitlik", **Kadın ve Eşitlik**, Der. Juliet Mitchell ve Ann Oakley, Çev. ve Haz. Fatmagül Berktaş, 3'üncü Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, (Eşitlik), ss. 31-32; Arat, Feminizm, s. 39.

doğuştan olmadığına, herkesin kapsamı içine kadının da dâhil olduğuna aslında dikkat çeker.

Erken dönem liberal feminist düşüncenin öncülerinden olan *Astell*, kadının akıl melekesi bağlamında erkeğe eşit olduğunu savunur. Bu sebeple aklın kullanımı konusunda da erkekle kadının eşit bir eğitime sahip olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Nitekim *Astell*'e göre, "... *Madem ki Tanrı erkeğe olduğu gibi kadına da akıllı ruhlar vermiştir, öyleyse onu kullanmaları niçin yasak edilmelidir?...*"¹⁰⁰⁷. Bu bağlamda kadının (görece) yetersizliğinin doğuştan olmadığı, yetiştirilmesinde hata olduğu ve gerekli eğitimi alarak akılla var olabileceği şeklindeki görüşüyle *Wollstonecraft* dâhil olmak üzere kendinden sonraki feministlere kılavuz olmuştur¹⁰⁰⁸. *Astell*, hem dini hem de laik eğitim sayesinde kadınlara annelik ve rahibelik dışında bir kariyer sağlamayı hedefler¹⁰⁰⁹.

Evlilik Üzerine Bazı Düşünceler (Some Reflections upon Marriage, 1700) adlı eserinde *Astell*, evliliğin yozlaştığından akıl rehberliğinde yapılırsa evliliğin mutluluk getireceğinden bahseder. Kadından hak etmese dahi kocasına karşı itaat etmesinin beklendiği şeklindeki boyun eğme gerçeği *Astell*'a göre, kadın açısından aklını ve Tanrı'nın kurallarını görmezden gelerek dünyevi çıkarlara göre hareket etmesine yol açabilir. Dolayısıyla kötü niyetli adamla yapılan evliliğin kadının ruhunun yok olmasına yol açmaması için *Astell* çare olarak, kadınların akıllarını ve erdemlerini ilerletmek üzere iyi bir eğitimi gerekli görür¹⁰¹⁰. Dolayısıyla kadının kurtuluşu için eğitim, eğitimin gerekliliği ve önemi üzerinde durur *Astell*.

F. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)

İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni adlı eserinde *Rousseau*'ya göre, mülkiyet olgusundan bahsedilemeyen doğa durumunda kişiler (kadın ile erkek), rastlantı eseri veya içgüdüsel olarak birbiriyle üreme sebebiyle karşılaşmakta ve aldırış etmeden de birbirinden ayrılmaktadırlar. Bununla birlikte annenin çocuklarını

¹⁰⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Valerie Bryson, **Feminist Political Theory**, 3'üncü Baskı, MacMillan, London, 2016, (Feminist Theory), s. 10.

¹⁰⁰⁸ Özgün, s. 381.

¹⁰⁰⁹ Wikipedi, **Mary Astell**, https://en.wikipedia.org/wiki/Mary_Astell, (04.06.2021).

¹⁰¹⁰ Jacqueline Broad, "Mary Astell", **Internet Encyclopedia of Philosophy**, <https://iep.utm.edu/astell/#H6>, (04.06.2021).

emzirmesi, başlangıçta kendi çıkarını sağlama gayesi taşısa da sonrasında (emzirme hasebiyle) çocuğuna yakınlaşmasıyla çocuğun gereksinimini sağlama gayesine dönüşmüştür. Fakat çocuk, başkasına ihtiyaç duymadan yaşayabilme yetkinliğine eriştiğinde ise annesini terk etmektedir¹⁰¹¹. Dolayısıyla çocuk veya kadın, doğa durumunda erkek tarafından sahiplenilmeye konu olmamaktadır.

Mülkiyetin ortaya çıkmasıyla kaybolan bu durum¹⁰¹², kadın ile erkeğin eşitsizliğine yol açmıştır. Bir diğer ifadeyle düşünür, mülkiyeti, kadın ile erkek açısından da irdelemektedir. Birlikte yaşamaya geçilmesi, farklı yaşam tarzlarının benimsenmesiyle erkek dışarıda yiyecek ararken; kadın evine bağlı, çocuklarıyla ilgilenmektedir¹⁰¹³. Dolayısıyla bu şekildeki görev paylaşımı, işbölümüne dayalı bir cinsiyetler arası farklılaşmaya sebep olmakta ve sanki kadını doğuştan olmayan bir eşitsizliğin menfi tarafı haline getirmektedir. Hâlbuki kadının çocuk doğurma yetisini haiz olması, söz konusu eşitsizliğin altında yatan ana sebep olarak görülebilir¹⁰¹⁴.

Kadına evde düşen anne ve eş rolünün biyolojik doğasına uygun olması söz konusudur. Dolayısıyla erkek, özgür bir şekilde kamusal alanda yer alırken; kadın, ev içinde ikincil bir konuma hasredilmektedir.

Emile adlı eserine bakıldığında *Rousseau*, kadın ile erkeğin salt cinsiyet sebebiyle bir farklılaşma yaşadığını ve cinsiyet haricinde aynı organlara, ihtiyaçlara, yeteneklere sahip olduğunu belirtmektedir. Söz konusu farklılaşma ise bir üstünlük sebebi olarak görülmemektedir. Zira kadın ile erkek nasıl sahip oldukları ortak yönler bakımından eşitse, farklılaştıkları hususlarda da aynı olamayacak ya da kıyaslanmayacaktır¹⁰¹⁵. Bir diğer ifadeyle kadınla erkek insan türüyle ilgili hususlarda ortaklaşmakta, cinsiyetle ilgili hususlarda farklılaşmaktadır.

Diğer taraftan *Emile*'de erkeği daha etkin ve güçlü olarak, kadını da daha zayıf ve edilgin olarak gören *Rousseau*, cinsiyetin doğurduğu farklılıkla birlikte kadının kadınlığını ömrü boyunca yapmasından bahseder. Başka bir anlatımla, her şeyi kadının cinsiyetiyle ilişkili görür. Gerçekten kadının cinsellik için sağlıklı olması, doğumda bakıma ihtiyacının olması, doğum yapınca dinlenme ihtiyacı,

¹⁰¹¹ Jean Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, Çev. Ertuğ Ergün, Yeryüzü Yayınevi, Ankara, 2003, (Eşitsizliğin Kökeni), s. 44.

¹⁰¹² Rousseau, *Eşitsizliğin Kökeni*, s. 64.

¹⁰¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rousseau, *Eşitsizliğin Kökeni*, ss. 68-69.

¹⁰¹⁴ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Nazlı Hilal Demir, s. 131.

¹⁰¹⁵ Jean Jacques Rousseau, *Emile*, 8'inci Baskı, Haz. Ülkü Akagündüz, Selis Kitaplar, İstanbul, 2009, (Emile), s. 214.

emzirmek için sakin ve huzurlu bir ortama ihtiyaç duyması, çocuk büyütürken sevgiye, sabra, şefkate sahip olması ve aileyi bir arada tutma kuvvetini haiz olması söz konusudur. Nitekim anneliği kutsal gören düşünür, zaten kadının içinde saklı olan şefkat ve gücün ona hatırlatılmasını lüzumlu görmez. Ayrıca soyun devamını; kadının anneliği, çocuk yetiştirmeyi bir üstünlük olarak görmesine bağlar¹⁰¹⁶.

Yine düşünüre göre öncelikle kadın, çocuk doğurmakla erkekten ayrılmaktadır. Kadının esas olarak çocuk doğurmak için var olduğunu savunan *Rousseau*, kadının üremeyi reddetmesi durumunda doğal olarak kaçınılmaz bir şekilde neslin sona ereceğini belirtir¹⁰¹⁷. Bununla birlikte (erkeğin kadına duyduğu arzuya ek olarak) arzuları haricinde kadın, ihtiyaçlarından ötürü de bir erkeğe bağlıdır ve kadının hem kendisi hem de çocuklarının varlığını sürdürebilmesi için düşünür bunu şart görür. Dolayısıyla kadın ve erkeğin karşılıklı ilişkilerinin eşit olmadığı görülmektedir¹⁰¹⁸. Erkeğin daha üstün görüldüğü ilişkide kadın, çocukları dolayısıyla erkeğe bağımlı olmak zorundadır.

Yine *Emile*'de, kendisi hakkında söylenenleri umursamayan erkeğin aksine kadın, kendisine yüklenen erdemli olma görevinin yanında erdemli olduğunu da herkese kanıtlama zorunluluğundadır¹⁰¹⁹. Dolayısıyla kadın, başkalarının düşüncelerince de kısıtlamaya uğramaktadır.

Emile'de kadının en önemli yönünün uysallık olduğunu belirten *Rousseau*, kadının uysal olacak şekilde erkek için yetiştirilmesinden bahseder. Diğer bir ifadeyle erkeğin hoşuna gitmek, erkeğe faydalı olmak, kendini erkeğe beğendirmek, erkeği küçükken büyütme, büyütünce erkeğe bakmak düşünüre göre kadının en önemli görevleridir. Ayrıca kadının iyi bir anne olma gayesiyle yetiştirilmesini salık vermektedir¹⁰²⁰. Yani kadın, ev kadını ve anne olarak erkek için vardır ve onun için yetiştirilmelidir.

Kadının görevi bununla da bitmiyor. Zira düşünür *Antik Yunan*'ı örnek göstererek o dönemin genç kızlarının evlendiklerinde artık halk içinde görülmediklerini, evlerine kapanıp kendilerini tümüyle ev işlerine ve ailelerine

¹⁰¹⁶ Rousseau, *Emile*, ss. 214-215.

¹⁰¹⁷ Rousseau, *Emile*, s. 216.

¹⁰¹⁸ Rousseau, *Emile*, ss. 219-220. Düşünüre göre; "...Erkek ile kadının eşit ve görevlerinin aynı olduğunu belirsiz bir şekilde iddia etmek, faydasız tartışmalar arasında kaybolmak anlamına gelir...". Rousseau, *Emile*, s. 215.

¹⁰¹⁹ Rousseau, *Emile*, s. 220.

¹⁰²⁰ Rousseau, *Emile*, ss. 220, 224, 230.

hasrettiklerini belirtir. *Doğanın ve aklın kadına buyurduğu yaşama biçiminin* bu olduğunu açıklar. Bununla beraber bu annelerden dünyanın en sağlıklı, en gülbüz, en yapılı erkeklerin doğduğuna dikkat çekmektedir¹⁰²¹. Düşünür, en sağlıklı erkeklerin dünyaya getirilmesi için kadınların eve kapatılmasını haklı göstermeye çalışmaktadır.

Nihayetinde Rousseau'nun kadının kendisi için belirlenmiş (anne, eş) rolüne uygun yetiştirilmesini öngörerek erkeğin egemenliğini öncelediğini ve erkeğin tahakkümüne karşı kadının bir risk oluşturmamasının önüne geçmek istediğini söyleyebilmek mümkündür. Düşünüre göre ev içi yaşamıyla kadın, erkeğin kamusal alanına dokunmamaktadır. Dolayısıyla düşünürün görüşlerinde özel alan¹⁰²²-kamusal alan, ataerkil bir ayırım yaşayarak şekillendirilmekte ve kadın yine cinsiyeti, üreme yetisi hasebiyle varlık kazanabilmektedir.

Ekonomi Politik adlı eserinde Rousseau'ya göre;

*... Kadına özgü sıkıntılar ne kadar hafif sayılmak istenirse istensin, bunlar her zaman onun yaşamında etkinlik gösteremediği bir ara dönem bulunmasına neden olduklarından, bu özellik onu söz konusu öncelikli konumdan dışlamak için yeterlidir... kocanın, karısının hal ve gidişi üzerinde denetleme yetkisi olmalıdır; çünkü evlatlığa kabul etmek ve beslemek zorunda olduğu çocukların başkalarından olmadığından emin olmak onun için önemlidir. Korkacak böyle bir şeyi olmayan kadınsa kocasının üzerinde aynı yetkiye sahip değildir...*¹⁰²³.

Burada belirtilen ara dönemden kadının çocuk doğurduğu ve büyüttüğü dönemin kastedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca toplumun yeniden üretilmesinin bir etkinlik ve emek olarak görülmediği sonucuna varmak mümkündür¹⁰²⁴. Düşünürde güvensizliğin aşılması, erkeğin kadını tahakküm altına almasıyla mümkündür. Kadın, her halükarda erkeğe göre, erkek için vardır.

Rousseau'da üreme, kadına atfedilen olumlu bir işlevmişçesine betimlenmektedir. Bununla birlikte düşünür, kadın ve anneyi bütünleştirerek kadının sosyal yaşamda bağımlı ve etkisiz bir rol üstlenmesinin önünü açmıştır. Zira Hegel,

¹⁰²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Jean Jacques Rousseau, **Emile ya da Eğitim Üzerine**, Çev. Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, (Eğitim Üzerine), s. 526.

¹⁰²² Rousseau'da özel alanla sınırlı bir varlığa sahip kadın, kocasının veya vasisinin aktif vatandaşlığına eşlik etmesi hasebiyle ancak *pasif* bir vatandaş olarak görülmektedir. Bu hususun düşünürün kadının erkekle eşit olmaması, aynı eğitimi almaması fikirleri ile tutarlılık arz ettiği belirtilmektedir. Bkz. Michèle Crampe-Casnabet, "On Sekizinci Yüzyıl Felsefesinin Bir Örneği", **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları**, Cilt: III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 325.

¹⁰²³ Jean Jacques Rousseau, **Ekonomi Politik**, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, (Ekonomi Politik), s. 9.

¹⁰²⁴ Bkz. Sema Ülper, **Kadın Sorunu Açısından Bir Felsefe Tarihi Okuması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 93.

Hume, Kant, Nietzsche ve Proudhon gibi 18 ve 19'uncu yüzyıl düşünürlerinin *ayrı alanlar* (kamusal/ özel alan) yaklaşımı bağlamında, kadınların siyaset dünyası ve iş yaşamında cinsiyete dayalı bir çifte standarda maruz kalmalarına yol açan düşünceler de yine *Rousseau*'da temelini bulmaktadır¹⁰²⁵.

VII. Yakınçağ Düşün Dünyasındaki Temeller

A. Genel Olarak

Yakınçağ, 17 ve 18'inci yüzyıl düşünürlerinin fikirlerindeki *bireyciliğe* (*ferdiyetçiliğe*) yönelik bir kazanım olarak görülen 1789 *Fransız Devrimi* ile başlatılmaktadır¹⁰²⁶. Hukuksal eşitsizliğin hâkim olduğu dönemin toplumsal yapısının yıkılarak hukuksal eşitliğin kazanılmasına yönelik söz konusu devrim neticesinde, 1776 *Amerika Bağımsızlık Bildirisi*'nden etkilenen Devrim'in önderleri tarafından çıkarılan (bireyci görüşün yansıdığı¹⁰²⁷) 1789 *Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*; herkesin özgür olarak doğduğunu ve eşit haklara sahip olduğunu yazmaktadır¹⁰²⁸.

Çalışma kapsamında daha önceden de belirtildiği üzere 1789 Devrimi'nin özgürlük ve eşitlik anlayışı, kadınları kucaklayamamış ve fakat getirisi, kadınların bilincini pekiştirmek yönünde olmuştur. Bununla birlikte savaşıma devam eden kadınların haklı mücadelesine pek çok katkıda bulunan isim de olmuştur. Kadınların ikincilliği ve ezilmişliği temelinde birleşen, dönemin feminist isimlerine, mücadelelerine ve özellikle üreme hususundaki görüşlerine yer vermenin çalışma konusu için önemli olduğu görüşündeyiz.

¹⁰²⁵ Lamoureux, s. 217.

¹⁰²⁶ Mehmet Ali Ağaoğulları, "Fransız Devriminde Birey-Devlet İlişkisi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 44, Sayı: 3, Yıl: 1989, (Birey-Devlet), s. 195.

¹⁰²⁷ Akad, Vural Dinçkol ve Bulut, s. 266.

¹⁰²⁸ Jacob Ben-Amittay, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Levent Köker, Savaş Yayınları, Ankara, 1983, s. 211.

B. Olympe de Gouges (1748-1793)

Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkan insan ve yurttaş haklarının kadınları kapsamadığının¹⁰²⁹ farkına varan aydınları¹⁰³⁰ arasında gösterilen *Olympe de Gouges*, 1791’de *Kadının ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi*’ni ilan etmiştir¹⁰³¹. Bu bildirge kapsamında *Gouges*, siyasi iktidarların ahlaki bozulmuşluğunu kadınların haklarının unutulmasına, göz ardı edilmesine veya tanınmamasına bağlamakta ve kadının doğal, devredilemez ve kutsal haklarına yer vermektedir¹⁰³².

1789 *Bildirisi*’ne benzer bu bildiride -kadın hakları savunucusu- *Gouges*, anneliği ile ön plana çıkmayı, cesaret gösterme olarak algılamaktadır. Kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması (m.1), kadınlara haklarını kullanırken erkeklerin yarattığı engellere son verilmesi gereği (m. 4), kadınların yasaların yapımı sürecine erkeklerle birlikte dâhil olmaları ve yasaların kadın-erkek her yurttaşla eşit uygulanması (m.6) dikkat çekicidir. Ayrıca m. 6’da *yasanın genel iradenin bir ifadesi* olduğunu belirterek kadınlar için oy hakkı talebinde¹⁰³³ bulunmaktadır.

Belirtmek gerekir ki *Gouges*’in şu ünlü düşüncesi m. 10’da kendisine yer bulmaktadır: kadın idam sehпасına çıkma hakkına sahip olduğu sürece konuşma kürsüsüne de çıkma hakkına sahiptir¹⁰³⁴. Bununla beraber *Gouges*, 11’inci maddede¹⁰³⁵ üreme hakkı bağlamında kadının ifade özgürlüğüne sahip olduğunu vurgulamaktadır. Kadınların çocuklarının babasını seçme hakkına yönelik talebini içeren¹⁰³⁶ m. 11’de *Gouges*, üreme hakkı ile ifade özgürlüğünü sentezlemiştir.

¹⁰²⁹ 1789 Devrimi’nin akabinde burjuva kadınlarının sivil haklar ve eğitim için savaşımını, feminizmin başlangıcı olarak ele almak mümkündür. Bkz. Charlotte Kroløkke ve Anne Scott Sørensen, **Gender Communication Theories and Analyses: From Silence to Performance**, SAGE Publications, Thousand Oaks, 2006, s. 2.

¹⁰³⁰ Aydınlanma düşünürü *Marquis de Condorcet* (1743-1794) hakkında bkz. Tekeli, Kadınlar, s. 71.

¹⁰³¹ Metnin Türkçe çevirisi için bkz. Göztepe, *Kadının Bildirgesi*, ss. 185-188.

¹⁰³² Göztepe, *Kadının Bildirgesi*, s. 186.

¹⁰³³ Çakır, *Feminizm*, s. 426.

¹⁰³⁴ Göztepe, *Kadının Bildirgesi*, s. 187.

¹⁰³⁵ *Kadının ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi*’nin 11’inci maddesi şöyledir: “*Düşünce ve görüşlerin özgürce ifade edilmesi, kadınların en önemli haklarından biridir, çünkü bu özgürlük, babaların çocuklarıyla olan babalık bağlarını güvence altına almaktadır. Her kadın yurttaş, barbar bir önyargı tarafından gerçeği gizlemeye zorlanmadan özgürce şunu söyleyebilir: "Ben, senin bana verdiğin çocuğun annesiyim."* Bu hak, bu özgürlüğün kötüye kullanılmasından dolayı yasalardan kaynaklanan sorumluluğu ortadan kaldırmaz.”. Göztepe, *Kadının Bildirgesi*, s. 187.

¹⁰³⁶ Joan Woolfrey, “Olympe de Gouges”, **Internet Encyclopedia of Philosophy**, <https://iep.utm.edu/gouges/#SH2c>, (04.06.2021).

Gouges, Bildirge'de -1791 Fransız Anayasası'na önsöz olarak eklenen- 1789 *Bildirisi*'nde belirtildiği -ancak amaçlanmadığı- gibi herkesin eşit olduğunu kabul eder. Zira haklar doğalsa ve insan bedeninde mevcutsa, cinsiyet vs. özelliğe bakılmadan tüm bedenler bu haklara sahiptir¹⁰³⁷.

1789 Devrimi'ne erkekler gibi kadınlar da iştirak etmiş ve fakat erkeklerin aksine beklenen hak ve özgürlüklere kavuşamamışlardır. Öyle ki Devrim sonrasında kadınların Devrimden önce sahip oldukları toplantı yapma, dernek kurma gibi özgürlükleri ellerinden alınmıştır¹⁰³⁸. Evrensel olduğu ileri sürülen hakların salt erkeğe özgü olarak sınırlı bir şekilde okunması gerçeğini eleştiren *Gouges*¹⁰³⁹ ise kadına yakıştırılmayan bir biçimde politika yaptığı iddiası ile devrimci mahkeme tarafından oybirliği ile giyotinle cezalandırılmıştır¹⁰⁴⁰. Dolayısıyla eril düzende kadının haklarının savunulması maksadıyla denenen bu girişim de geçmiş benzerleri gibi özünde değişmeyen menfi bir tavırla son bulmuştur. Döneminin toplumsal cinsiyet normlarına meydan okuyan tavrıyla *Gouges*, mücadelesi ile örnek olmuştur.

C. I. Dalga Dâhilinde

1. Mary Wollstonecraft (1759-1797)

1789 Devrimi'nden etkilenerek -18. yüzyılda kadın-erkek eşitliği üzerine yazmaya başlayan- *Wollstonecraft*'ın 1792'de yayımladığı ve modern anlamda ilk feminist metin olarak ele alınan *A Vindication of the Rights of Woman (Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi)*'da yer alan kadının oy hakkı, eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması, kadının mülkiyet hakkı gibi talepler Avrupa'daki liberal ilk dalga feminizmin¹⁰⁴¹ zeminini oluşturmuştur¹⁰⁴². Yazar eserinde salt şahsı için değil kendi cinsi için eğitim, doğal haklar gibi konular ile ilgili görüşlerini açıklar. İnsan

¹⁰³⁷Joan Woolfrey, "Olympe de Gouges", **Internet Encyclopedia of Philosophy**, <https://iep.utm.edu/gouges/#SH2c>, (04.06.2021).

¹⁰³⁸Çakır, Osmanlı, s. 56. Evrensel olduğu iddia edilen hakların aslında yapılan cinsiyet ayrımıyla erkeğe ait olduğuna dikkat çeken *Gouges* için bkz. Göztepe, Kadının Bildirgesi, ss. 188-189.

¹⁰³⁹Göztepe, Kadının Bildirgesi, s. 189.

¹⁰⁴⁰Berktaş, Tarih Cinsiyeti, ss. 40-41.

¹⁰⁴¹Feminizmin tarihi sürecine dair farklı ayrımlar yapılsa da birinci dalga feminizm, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemi kapsamaktadır. Çakır, Feminizm, s. 418. Ayrıca karşı. Özgün, s. 381.

¹⁰⁴²Krolökke ve Sørensen, s. 6; Walters, Kadınlar, s. 136.

haklarının kadınları da kapsayacak şekilde anlaşılması gerektiğini savunur¹⁰⁴³. Cinsiyetten soyutlanarak her şeyden önce insan olarak görülmesi gereken kadınların, akla sahip varlıklar olarak kendi davranışlarını düzenleyebileceklerini savunur. Ona göre, erkeğe göre ikincil sayılan kadınlar, görmezden gelinmek istenildiği için ihmal edilmişlerdir. Nitekim toplumun belirlediği kalıplar ile eğitimin kadının görünür kılınmasına olanak tanınamaması üzerine kurulu olması, kadını bağımlı ve güçsüz bir konuma hasretmektedir. Bundan ötürü bağımlılığın kadına tanınması gereken eşitlik ilkesi ile giderilebileceğini söyler. Ancak bahsi geçen eşitlik, kadının erkekle tam bir şekilde eşit olması değildir. Zira ona göre kadının esas görevi eş ve anne olmak olduğuna göre, kadının tam bir bağımsızlığından söz edilememektedir. Dolayısıyla *Wollstonecraft*'ın asıl amacının kadını kamusal alana çıkarmak olmadığı belirtilmektedir. Çünkü kadının üremesini ve çocuk yetiştirmesini salık vermektedir. Kadının bahsi geçen aile içi görevini en iyi şekilde yerine getirebilmesi için yetiştirilmesi gerektiğini savunur¹⁰⁴⁴.

Vindication'da kadının siyasi ve hukuki yetersizliklerini, eğitim ve iş imkânlarından yoksunluğunu saptayan *Wollstonecraft*; kadınların aşağı olduğu gerçeğini izah eder. Aynı anda korunan, yoksunluk içinde tutulan, yüceltilen ve aşağılanan kadının pek az düşündüğünü, erkeği için görünüşüyle meşgul olduğunu, görünmenin olmaktan önemli tutulduğunu ve kadın rolü oynadığını belirtir. Eğer erkek gibi davranarak erdem kazanılacaksa kadınların erkeksileşmesi gerektiğini savunur. Ancak kendi saygınlığını kaybetme korkusuyla da kadınca görevlerden uzaklaştırmaz. Zira *Wollstonecraft*, 18'inci yüzyılın sorumlu eş ve annelik tezini sürdürmekle birlikte kadınlığı *yapay* bir olgu olarak da açıklar. Bu noktada kadın olmanın doğduktan itibaren öğrenilmesiyle beraber sözü edilen yapay durumun doğal olduğu varsayımıyla değişmez kabul edilmesi şeklinde bir ikilem dikkat çeker¹⁰⁴⁵.

Toplumsal eşitsizliklerin kadınlara yönelik baskıdaki etkisini kavrayan *Wollstonecraft*, eğitimleri farklı olsa da kadınların aynı baskı altında olduklarını (*Maria* adlı romanıyla) ortaya koyar. Ona göre feminizmin asıl gayesi, burjuva

¹⁰⁴³ Walters, Kadınlar, s. 149; Rowbotham, Direniş, s. 47. *Wollstonecraft* eşitliği, bir insan hakkı olarak kadınlar için savunur. Mitchell, Eşitlik, s. 38.

¹⁰⁴⁴ Güriz, ss. 27-28.

¹⁰⁴⁵ *Wollstonecraft*, s. 11; Walters, Kadınlar, ss. 136, 150-153. Yapay kadınsılıktan kurtulmanın kolay olmadığını düşünen *Wollstonecraft*, yazar olmanın yanında kadın rolüne de bürünür. Walters, Kadınlar, s. 157.

erkeği ile kadının (eğitim, hukuk, siyaset alanında) eşit olmasıdır. Cinsiyetin yeteneğe olumsuz etkisinin farkında olan *Wollstonecraft*; dokuz yaşına kadar ücretsiz, genel eğitim talebini dillendirir¹⁰⁴⁶. Dokuz yaşından sonra -kadınlar ev işlerine ve erkekler de mekanik işlere daha yatkın olduklarını göz önünde tutan- *Wollstonecraft*, iki cinsin farklı okullarda eğitim görebileceklerini; sabah birlikte aynı eğitimi görüp öğleden sonra kendi derslerini görmeleri şeklinde planlar¹⁰⁴⁷.

Yazar eserinde, *Rousseau*'nun doktrinine karşı tezler üretmenin yanında devrimci taleplerde de bulunur. *Wollstonecraft*, kızlarla erkeklerin eşit eğitim görme olanaklarını engelleyen -Fransız Devrimcileri dâhil- burjuvalara karşı duruşuyla ön plana çıkar.

Wollstonecraft, kadının kendisini bağımsız hissetmemesi gerektiğini savunan *Rousseau*'yu eleştirir¹⁰⁴⁸. Erkek ile kadının fiziksel yapısının (güçlü-narin) farklı olduğunu yadsımayan *Wollstonecraft*, bedeni ile zihinsel iradesini kuvvetlendirerek – özünü yücelten- kadının aile içi görevlerini yerine getirerek kocasına bağımlı değil ona arkadaş olacağını savunur¹⁰⁴⁹. Hâlbuki kadınların her şeyden önce insan ve özgür birer birey olma düşüncesini yadsıyan *Rousseau* için kadının eğitimi (ailedeki) bağımlılığı içindir¹⁰⁵⁰. Ancak *Wollstonecraft* için kadın her şeyden önce insandır ve aydınlanma düşüncesinde savunulanan aksine kadın ile erkek doğası rasyonalite bakımından farklı değildir. Kadın da aynı akla sahiptir. Akıl, erdem ve bilgelik bakımından kadınlar erkeklerle eşit kabul edildiği takdirde hiyerarşik ilişki de silinecektir. Bunun için kadınların özgürlüğünü gerek şart olarak görür *Wollstonecraft*¹⁰⁵¹. Bu noktada “...kadınların davranış biçiminde bir devrim yapmanın zamanı gelmiştir-onlara yitirdikleri saygınlığı geri vermenin zamanıdır-insan türünün bir parçası olarak, kendilerini reformdan geçirerek dünyayı da reformdan geçirmelerini sağlamanın zamanıdır...” diyen *Wollstonecraft*¹⁰⁵²,

¹⁰⁴⁶ Walters, Kadınlar, ss. 136, 154-156. Ayrıca bkz. *Wollstonecraft*, s. 248.

¹⁰⁴⁷ *Wollstonecraft*, s. 249.

¹⁰⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Michel, s. 45; Tekeli, Kadınlar, s. 72; Güriz, s. 27; Rowbotham, Direniş, ss. 42, 46-49; Walters, Kadınlar, ss. 153-154; Arat, Feminizm, s. 40. *Wollstonecraft*'ın *Rousseau*'nun fikirlerine yönelik eleştirileri için bkz. *Wollstonecraft*, ss. 119-140.

¹⁰⁴⁹ *Wollstonecraft*, ss. 10, 44-45.

¹⁰⁵⁰ Arat, Feminizm, ss. 61-62.

¹⁰⁵¹ Bkz. *Wollstonecraft*, ss. 18, 40, 259.

¹⁰⁵² *Wollstonecraft*, s. 70.

kadınların eşit eğitim görmesi gerektiğini savunur¹⁰⁵³. Eşitlikçi bir toplum için eşit eğitim gereklidir. Kadınlar yalnız ev içi alana yönelik sınırlanmamalıdır¹⁰⁵⁴. Eğitimsizlikleri ve toplumdaki konumları gereği sahip olmadıkları erdemleri ve hakları için kadınların savaşıma vermesi gerektiği düşüncesindedir¹⁰⁵⁵.

Ona göre kadınlar -belli görevleri yerine getirerek kazanılan- erdeme, özgürleşmedikçe iyi bir eş ve anne olacak gücü kendilerinde hissedemeyecekleri için sahip olamayacaklardır. Bir diğer anlatımla kendi konumunun gerektirdiği görevleri yerine getiren kişinin özgür olduğunu söyler ve kadının ilk ve öncül görevinin akıl sahibi varlıklar olarak kendine karşı olduğunu ekler. Devamında bir yurttaş olarak kadının görevlerini- annelik dâhil olmak üzere- yerine getirmesi gerektiğini ve esasen toplumdaki konumlarını bu görevin yerine getirilmesiyle kazanacakları gerçeğini ortaya koyar¹⁰⁵⁶.

Bir taraftan kadınların eş ve anne olmasını önemli görmekte diğer taraftan ise bağımsız ve faydalı işler için uğraş veren kadınları da üstün nitelikli addetmektedir. Yönetilen kadınların, söz hakkı sahibi olması için kendi temsilcileri olması gerektiğini vurgulamaktadır¹⁰⁵⁷.

Kadının iyi bir anne olması için *akıllı ve bağımsız* olması gerektiğini her fırsatta dile getiren *Wollstonecraft*, kadının çocuğuna verdiği gerçek sevginin onu emzirmesini sağladığı ölçüde annelik sıfatını hak ettiğini söyler. Ayrıca anne ve baba olarak çocuğa dair görevlerini bakıcı aracılığıyla yerine getirmenin hem tatmin duygusunu hem de çocuğun sevgisini sağlamadığına değinir¹⁰⁵⁸. Dolayısıyla *Wollstonecraft*'ın çocuğa annesinin bakmasını salık verdiği, gerçek bir anne olmayı da eşit ve iyi bir eğitim görme, erkekten bağımsız ve akıllı bir yurttaş olmaya bağladığı sonucuna ulaşabiliriz. Böylece kadının toplumdaki konumuna sahip olabileceğini söyleyebiliriz.

¹⁰⁵³ Kadın cinsinin -güzellik peşine düşerek- evlilik vasıtasıyla yükselmelerini sağlayacağı şeklindeki geleceğine yönelik eğitim almaları, önemsiz görülmelerini kolaylaştırmıştır. *Wollstonecraft*, s. 14. “... Evlilik kurumuna, neredeyse tüm toplumsal erdemlerin temelini oluşturması açısından saygım olsa da, toplumdaki kopmuş ve tek bir yanlış nedeniyle yüreği de, zihni de geliştiren her türlü sevgiden ve ilişkiden koparılmış o bahtsız kadınlara acımadan edemiyorum...” der *Wollstonecraft*. *Wollstonecraft*, s. 110.

¹⁰⁵⁴ *Wollstonecraft*, s. 256.

¹⁰⁵⁵ *Wollstonecraft*, s. 283.

¹⁰⁵⁶ *Wollstonecraft*, ss. 210, 215, 245.

¹⁰⁵⁷ *Wollstonecraft*, s. 217.

¹⁰⁵⁸ *Wollstonecraft*, ss. 225-226.

Anneliğin öneminin bilinciyle annelik görevinin yerine getirilmesine engel oluşturan etkenlerin ortadan kaldırılmasını isteyen *Wollstonecraft*, kadınların özgür olmaları ve erkeklerin sahip olduğu doğal haklara sahip olmaları kaydıyla görevlerini yerine getirebileceklerini savunur. Beden ve zihin gelişimini annelik için önemli görür. Nitekim bedeni emzirme ve zihni de çocuğu yetiştirme için zayıf olan kadının doğal durumundan uzak olduğuna değinir. Cahil bir kadının iyi bir anne olması beklenemez¹⁰⁵⁹. Bu sebeple iki cinsin eşit eğitimi, eşit bir toplum, erdemli, özgür ve akıllı bir kadın, iyi bir anne birbirinden bağımsız değildir.

2. John Stuart Mill (1806-1873)

İngiltere’de 1867’de kadınlara oy hakkının tanınması için kamuoyundan talep gelmesi üzerine *Avam Kamarası*’na bir yasa teklifinde bulunmuş ve teklifi reddedilmiştir¹⁰⁶⁰. Bundan ötürü *kadınların durumunu* konu edinen ünlü eserini kaleme alır ve liberal bireycilik kapsamında kadınların erkeğe itaat etmeye zorlanmaması, kadın üzerindeki tahakkümün kaldırılması ve eşitliğin sağlanması gerekliliği üzerinde durur¹⁰⁶¹. *Mill*’in işçi sınıfının oy hakkını, kadınların siyasi eşitliğini; eşi (feminist) *Harriet Haylor*’ın (1807-1858) eşitlik ve kadın-erkek eşitliğine dair fikirlerinin etkisiyle savunduğu belirtilir¹⁰⁶².

Kadınlara yönelik ön plana çıkan -feminizm için önemli- *Kadınların Köleleştirilmesi (The Subjection of Women, 1869)*¹⁰⁶³ adlı eserinde yasa önünde eşitliği savunan *Mill*, erkekler tarafından ev ve aile içine hapsedilen kadınlar için eşit haklar talep eder. Gerçek ahlaki duygunun eşit insanlardan oluşan bir toplumda var olacağı bilinciyle *Mill*, iki cinsiyetin birisinin diğerini tahakküm altına alıp

¹⁰⁵⁹ Wollstonecraft, ss. 258, 260, 262-263, 280.

¹⁰⁶⁰ Yasemin Özgün, “Feminizm”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler**, Haz. Gökhan Atılgan ve E. Atilla Aytekin, 5. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 382. Ayrıca bkz. MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 24.

¹⁰⁶¹ Mill, s. 23; Arat, Feminizm, s. 42.

¹⁰⁶² Ömer Çaha, “John Stuart Mill Üzerine Bir Değerlendirme”, John Stuart Mill, **Hürriyet Üstüne**, Çev. M. Osman Dostel, 4’üncü Baskı, Liberte, Ankara, 2014, (Mill Üzerine), s. 14.

¹⁰⁶³ Bu eser, “... düşünce tarihi içinde kadın haklarını savunmak üzere bir erkek tarafından kaleme alınmış ilk çalışma...” olarak belirtilmektedir. Çaha, Mill Üzerine, s. 15. Ayrıca bu eser liberal bireycilik kuramı ile feminizmi harmanlaması bakımından önem taşır. Bkz. S. Özbudun, Feminizm, s. 15.

yönlendirmesini, gelişmenin önünde bir engel olarak görür¹⁰⁶⁴. *Mill*'in yapay olarak gördüğü yasal eşitsizliğin giderilmesine yönelik düşünceleri, cinsiyet ayrımının akıldışı ve adaletsiz olması üzerine gelişir¹⁰⁶⁵.

Biyolojik yeniden üretim ile çocuk bakımına dair erkeklerin göstermelik değil gerçek birer baba olması, kadınların erkeksi erdemler kazanması yoluyla her iki cinse katkısını, kadınların sınırlamalardan kurtulursa yapabileceklerini (*Wollstonecraft*'ın aksine) fark edememesinin sebebi olarak *Mill*'in erkek olması ya da burjuvanın devrimci sınıf olduğu dönemde yaşamaması gösterilir. Bu bağlamda evrenselliği yakalayabilmek adına liberal geleneğin temsilcisi olan *Mill*'in insan kavramını soyut bir şekilde ele aldığı söylenebilir. Bu soyutluk liberalizmin özünü şekillendirir. *Mill*'in düşüncesinde modern anlayış, bireye ilgili olduğu işleri kendi özgür iradesiyle seçme hakkını tanıyarak sorumluluğu da bireyin kendisine vermektedir. *Mill*, bireyi ve bireyin potansiyelini gerçekleştirme hakkını savunur. Dolayısıyla *Mill*'de fırsat eşitliğinin hedeflendiği söylenebilir¹⁰⁶⁶.

Kadın ile erkek arasındaki hak eşitsizliğini güçlünün yasasına bağlayan *Mill*, medeniyetin ilerlemesiyle güçlü olanın yasasının (*law of force*) düzenleyici ilke olmamaya başladığı gerçeğini dile getirir. Kadınların efendilerine itaati için, erkeklerden tamamen ters bir kişiliğe sahip olmak üzere -öz denetimden yoksun tabiiyete yönelik- yetiştirildiklerini söyler¹⁰⁶⁷. Geçmişin aksine modern dünyada fırsat eşitliği sağlanarak yetenekli kişinin statüsünü iyileştirmek üzere özgür olduğu bir kez anlaşıldığında, bir kız olarak -erkek olarak değil- doğmanın hayatı boyunca toplumdaki konumunu şekillendiremeyeceğini savunur¹⁰⁶⁸. Güçlünün yasasının etkinliğinin azalmasını, kadınların bağımlılığı düşüncesinde de görmek mümkündür.

Erkeğe bağımlılık üzerine gelişen kadın cinsiyetinin yapay olduğunu söyleyen *Mill*, iki cinsiyetin de ahlaki ve akıllı varlıklar olarak değerlendirilmesini salık verir. Ayrıca iki cinsiyetin arasındaki farkın ortaya konulabilmesi için kişiliğin nasıl oluştuğuna dair yasalar hakkında ayrıntılı bir bilgi sahibi olmayı zaruri görür ve hâlihazırda o bilgiye eksiksiz sahip olunmadığının altını çizer. Buna dair fikirlerin

¹⁰⁶⁴ John Stuart Mill, **Kadınların Köleleştirilmesi**, Çev. Ahmet Özcan, 2'nci Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019, ss. 23, 85.

¹⁰⁶⁵ MacKinnon, *Feminist Devlet Kuramı*, s. 63.

¹⁰⁶⁶ Mitchell, *Eşitlik*, ss. 41-42.

¹⁰⁶⁷ Mill, ss. 30, 44.

¹⁰⁶⁸ Mill, ss. 46-47, 49.

tahminler odaklı olduğunu ekler. Tıp doktorlarının dahi -zihinsel özellikleri değil- fiziksel yapıdaki farklılıkları ortaya çıkardıklarını ve cinsiyet farklılıklarına dair verilerin tamamlanmamış olduğunu söyler. Erkeklerin kadınlar için eş ve anne olmayı doğal görevler olarak varsaydıklarını, kadınların buna mecbur bırakılmadıkça bunları yapmayacağı şeklindeki hâkim sava dair, kadınların başka bir şeyi yapmaya özgür olduklarında ya eş/anne ya da hiçbirini tercihiyle kısıtlı olmayacaklarını belirtir¹⁰⁶⁹. Dolayısıyla kadınların bağımlılığı doğal olmaktan çıkar. Diğer bir ifadeyle eş/anne olma görevi toplum tarafından kadınlara empoze edilmektedir.

Köleliğin geçerli olduğu evlilik birliğinde, çocukları üzerinde dahi söz hakkı olmayan kadınların bağımlılığı pekâlâ görülmektedir. Evli kişilerin yasal eşitliğini savunan *Mill*, eşitliği modern toplum için normal görür¹⁰⁷⁰. Evliliğin hukukun tanıdığı tek esaret olduğunu ve kadınların evde tek yasal köle olduğunu söyleyen *Mill*, *faydacılık* ilkesi uyarınca kadınların bağımlılığının kaldırılmasının ve yetenekleri çerçevesinde dilediği mesleği yapma özgürlüğüne sahip olmasının topluma iki katı fayda sağlayacağını belirtir¹⁰⁷¹.

Kadınların kamusal alandan ev içi görevlerini sürdürebilmek üzere dışlandıklarına inanan *Mill*, eğer aksi arzulanırsa ya kadınların yetersiz olduğuna ya da gerçek mutluluğundan saptıklarına inanmalarının istendiğini açıklar. Ayrıca kadınların özgün üretme eksikliğini, gerekli olan öncel mevcut bilgi birikimini elde etme imkânından yoksun olmasına bağlar. Kadınların eğitimdeki eksikliklerine ve yaşam alanlarının darlığına koşut olarak büyük fikirler üretememiş olmaları hayrete düşürmemektedir¹⁰⁷². Nitekim kadınlara hasredilen –adeta tam zamanlı bir iş olarak- (ev içi) görevler, kadınların kişisel gelişimlerine de açık değildir. Oysaki ideal bir evlilik *Mill*’e göre; geliştirilmiş yetenekleri haiz, fikir ve gaye bakımından eş, en iyi

¹⁰⁶⁹ Mill, ss. 53, 55-56, 61-63.

¹⁰⁷⁰ Mill, ss. 65-66, 69-70, 85-86. Geçimin kazanca bağlı olduğu ailelerde erkeğin gelir kazanması ve kadının ev içi işlerle meşgul olmasını en uygun işbölümü olarak gören *Mill*, kadının ek çaba üstlenerek bunların dışına çıkma teşebbüsünü yararlı bulmamaktadır. O halde mülkiyet sahibi olmayan evli kadınların ev dışında icra edilen mesleklerden menedildikleri sonucu çıkmaktadır. Mill, ss. 92-94. Bu ise *Mill*’in mülkiyet sahibi sınıftaki kadınlara yönelik kadınların özgürleşmesi meselesini ele aldığı şeklinde eleştirilmesine sebep olmaktadır. Wikipedi, **Harriet Taylor Mill**, https://tr.wikipedia.org/wiki/Harriet_Taylor_Mill, (14.06.2021).

¹⁰⁷¹ Mill, ss. 138, 142-143.

¹⁰⁷² Walters, *Feminism*, s. 47.

ölçüde aralarında eşitliğin sağlandığı, kapasite ve güç açısından karşılıklı üstünlüklerle beraber benzerlik gösteren kişiler arasında gerçekleşebilecektir¹⁰⁷³.

Mill'in görüşleri ışığında, kadınların fırsat eşitliğinden yoksun olmasının farkındalığıyla önündeki engellerin kaldırılmasının toplum için de fayda bakımından gerekli görüldüğü sonucuna ulaşılır. Her ne kadar kadının özel alanda aileyi sürdürmedeki rolü ciddi bir şekilde sorgulanmadığı eksiklik olarak doktrinde belirtilse¹⁰⁷⁴ de kadınların adım adım kamusal alanda etkili olması, haklar elde etmesi bakımından *Mill*'in -dönemin eril cinsiyetçi anlayışına karşı- görüşleri feminizm bakımından olumludur.

Mill için asıl amaç mutluluktur. *Mill*'in yaşadığı dönemde artan işçi kesimi için ise mutluluk, refah (gelir) seviyesindeki artış ile gerçekleşebilecektir. *Mill*, işçilerin piyasada elde edebilecekleri gelir seviyesinin, piyasada mevcut işçi sayısı ile ters orantılı olacağını düşünür. Diğer bir ifadeyle işçi sayısının artışı işçi ücretlerinin düşmesine neden olacaktır. Bu durum ise refah seviyesi düşen işçilerin mutluluktan uzaklaşması anlamına gelmektedir. Diğer taraftan düşünür tarafından savunulan mutluluk, yalnızca bireyin değil, genelin iyiliği ve refahıdır. Amaç düşük gelirli işçilerin daha iyi şartlar elde etmesi olduğuna göre, düşük gelir yerine refahın sağlanmasını mutluluğa giden yol olarak görür. Çözüm, işçilerin kendi gelecekleri için, gelecekte yüksek refah seviyesi elde etmek suretiyle mutluluğa ulaşabilmeleri için üreme konusunda fedakârlıkta bulunmalarındır. Böylece *Mill*'in faydacı yaklaşımı kapsamında, mevcut işçilerin kontrollü üreme konusundaki rızaya dayalı (düşük üreme yönündeki) fedakârlıkları sayesinde, gelecekte işçilerin geneli mutluluğa ulaşabilecektir. Fikirleri *Malthus*'un temel görüşlerini genel olarak destekler niteliktedir. *Mill* gençlik eserlerinde, üreme konusunda devletin müdahalesini gayrı doğru bulmaz¹⁰⁷⁵. Doğum kontrolünün bir hak olduğunu ve zorunlu olmaması gerektiğini savunur. Liberal düşünce yapısını üreme haklarında da gösteren *Mill*'e

¹⁰⁷³ Mill, ss. 95-96, 122-123, 129, 161; Walters, *Feminism*, s. 47; Putnam Tong, s. 37.

¹⁰⁷⁴ Doktrindeki eleştirilere dair ayrıntılı bilgi için bkz. Donovan, s. 64.

¹⁰⁷⁵ Michael Quinn, "Mill on Poverty, Population and Poor Relief", *Revue d'études benthamiennes* [En ligne], 4 | 2008, mis en ligne le 01 février 2008, <http://journals.openedition.org/etudes-benthamiennes/185>, (04.11.2021). Ayrıca bkz. William J. Barber, *A History of Economic Thought*, Wesleyan University Press, Connecticut, 2009, ss. 100-101.

göre, üreme hakları bireylerin tercihine bırakılmalıdır¹⁰⁷⁶. Ancak düşünür sonraki yıllarda, doğum kontrolüne ilişkin yasal düzenlemeleri meşru olarak görür. Diğer taraftan kadın erkek eşitsizliğine karşı tavır alan *Mill*'e göre, doğum kontrolü hususunda kadına tercih hakkı tanınması gerekir¹⁰⁷⁷. Böylelikle *Mill*, doğum kontrolünde kadının söz hakkı sahibi olmasını savunarak üreme hakkına dair feminist bir tavır da ortaya koyar.

3. Emma Goldman (1869-1940)

Anarşizmi insan yaşamına atfettiği üstün değer ve barış için gerekli salt sosyal ilişkiler teorisi olarak gören *Goldman*, anarşistlerin şiddet eylemlerinin anarşizmden değil, ekonomik eşitsizlik ve siyasal adaletsizlik hasebiyle vuku bulduğunu belirtir¹⁰⁷⁸. Özel mülkiyet eşitsizliğine dayalı sistemin, kadınlar (ve çocuklar) için köleleştirici niteliğine karşılık; tam bir eşitliğe dayalı sistemin -kişiye emeğinin karşılığını verme, bilgiye erişmede eşit haklar tanıma dâhil- inşa edilmesiyle kadınların kendilerini geçindirmesi ve bağımsız olması sağlanacaktır. Nitekim daha iyi bir yaşam adına özgürleşmeyi *sine qua non* olarak addeder *Goldman*¹⁰⁷⁹.

Otorite/ hiyerarşi/ tahakkümü reddeden anarşist *Goldman*; özgürleş(tir)me¹⁰⁸⁰ yanlısı tavrını -kadınlar özelinde- feminizme yansıtarak anarşist teoriye feminist bir pencere açmış, *anarko-feminist*¹⁰⁸¹ düşüncenin gelişmesine katkı sağlamıştır. Dönemin cinsiyetler arası çifte standardına karşı çıkmakta; kadınları cinsellik objesi, üreme makinesi ve ucuz iş gücü olarak gören sistemi sorgulayarak gerçek

¹⁰⁷⁶ *Mill*, henüz on yedi yaşındayken fakirlere doğum kontrolü konusunda yardımcı olmaktan dolayı tutuklanmıştır. Bkz. Adam Gopnik, "The Passion of John Stuart Mill", *The New Yorker*, 29 Eylül 2008, <https://www.newyorker.com/magazine/2008/10/06/right-again>, (04.11.2021).

¹⁰⁷⁷ Quinn, <http://journals.openedition.org/etudes-benthamiennes/185>, (04.11.2021).

¹⁰⁷⁸ Emma Goldman, *Dans Edemeyeceksem Bu Benim Devrimim Değildir*, Çev. Necmi Bayram, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006, (Dans), s. 18.

¹⁰⁷⁹ Goldman, Dans, ss. 74-75.

¹⁰⁸⁰ *Goldman*, halkın ekonomik gerçekliğinden arı bir şekilde salon tartışması olarak nitelendirdiği oy hakkı tartışmalarından yola çıkarak, paradoksal olarak, kadınları özgürleşmekten *özgürleştirmek* gerektiğini savunur. Peter Marshall, s. 567.

¹⁰⁸¹ Anarşizm ile feminizmi sentezleyen -anti-otoriter nitelikte- *anarko-feminizm*, feminizmi anarşist görüşü bütünleştiren bir unsur olarak ele alır. Zira ataerkillik, hiyerarşinin/otoritenin bir tezahür biçimi olarak kavşak (ortak) sorundur. Bkz. Wikipedi, *Anarko-feminizm*, https://tr.wikipedia.org/wiki/Anarko_feminizm, (03.09.2021). Bu minvalde anarşizmin iktidar ilişkilerine karşı olma hususunda feminizmi beslediği çıkarsanabilir.

özgürlüğün oy verme ile değil kadının özgürleşmesi ile başlayacağını savunmaktadır¹⁰⁸².

Kadının bağımsızlığını, gelişimini, özgürlüğünü kadının -farkındalığıyla¹⁰⁸³- kendisinden türetir. Kadın her şeyden önce seks metası değil, kişilik sahibi bir birey olarak, ardından kendisi dışındakilerin kendi bedeni üzerindeki hak sahipliğini tanımayarak, kendisi istemedikçe doğum yapmayı reddederek, kul/köle olmayarak kendisini gerçekleştirebilir. Öyle ki *Goldman*, (olumlu olsa da salt) oy kullanarak değil, bu şekilde var olunabileceğini vurgular¹⁰⁸⁴. Doğum kontrol savunucusudur kendisi. Böylece doğum kontrolüne kadını -bedeni özelinde- özgürleştirici bir unsur olması sebebiyle önem atfedilmektedir.

Evliliğin bir yüzüyle erkeğe kadın üzerinde otorite sağlarken diğer yüzüyle kadını bağımlılık ve çaresizlik içinde bıraktığını düşünür *Goldman*¹⁰⁸⁵. Öyle ki kadın, ancak özgür bir şekilde annelik yapma hakkını elde ettiği zaman özgürleşebilecektir. Bunun içindir ki doğum kontrolünü yasaklayan yasalara karşı durur *Goldman*¹⁰⁸⁶. Anneliği özgürleştirmektir mücadelesi.

Cinsiyet ayrımı yapılmaksızın kadınların istedikleri gibi kendilerini gerçekleştirme olanağına, fırsat eşitliğine sahip oldukları bir toplum arzusuyla *Goldman*'ın ana savaşı, kadınların kendi bedeni üzerinde denetim hakkına sahip olmalarıdır¹⁰⁸⁷. Kadınların özgürleşmesi hedefiyle özellikle doğum kontrolünün gerekliliğini savunan *Goldman*, doğum kontrolü hakkında bilgilendirici belge dağıtırken tutuklanmıştır dahi¹⁰⁸⁸. Kadının bedeniyle özgürleşmesinin gereksinim

¹⁰⁸² Peter Marshall, **Anarşizmin Tarihi**, Çev. Yavuz Alogan, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, ss. 566-567, 570.

¹⁰⁸³ *Goldman*, kadınların mücadelesi için düzenlediği konferanslar dâhilinde doğum kontrolü konferansına ayrı önem atfetmektedir. Zira -özel alana ait- bu gibi konuların konuşulmasını, çocuk bakıcısı gibi ev içi rollerin eleştirilmesini kadınların büyük uyanışı olarak görmektedir. Bkz. Emma Goldman, **Hayatımı Yaşarken**, Cilt: 2, Çev. Emine Özkaya, Metin Yayınları ve Kaos Yayınları, İstanbul, 1997, (Yaşarken 2), s. 548.

¹⁰⁸⁴ Emma Goldman, **Anarchism and Other Essays**, 3. Baskı, Mother Earth Publishing Association, New York ve Londra, 1917, (Essays), s. 217.

¹⁰⁸⁵ "... Evlilik ise genellikle salt ekonomik bir düzenlemedir; kadına süresi ömür boyu olan bir sigorta poliçesi sağlar, erkeğe de kendi türünü devam ettirmesini sağlayacak tatlı bir oyuncak. Yani evlilik ve bu yolla sağlanan eğitim düzeneği, kadını asalakça, bağımlı olarak ve çaresiz bir hizmetkârımsı gibi sürdüreceği bir hayata hazırlarken, erkeğe bir insanın hayatını tapulu mülkmüş gibi sahiplenme hakkını tanır...". Goldman, Dans, s. 16.

¹⁰⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Marshall, ss. 568-569.

¹⁰⁸⁷ Peter Marshall, s. 570. Ayrıca bkz. Goldman, Dans, s. 85.

¹⁰⁸⁸ Goldman, Yaşarken 2, s. 578; Donovan, s. 110; Wikipedi, **Emma Goldman**, https://tr.wikipedia.org/wiki/Emma_Goldman, (03.09.2021).

olduğunun farkındalığıyla üreme olgusunu zorunluluk/ dayatma olmaktan çıkararak kadının isteğine bağlı hale getirmeye çabılıyor.

4. Madeleine Pelletier (1874-1939)

Sosyalist ve feminist aktivist, Fransa’da kadınların psikiyatri uzmanı olabilmesinin önündeki engelleri kaldıran ilk kadınlardan *Pelletier*; antropolojiye duyduğu ilgiyle beraber nüfus konusundaki görüşleri çerçevesinde, kadınların kendi üreme sistemi (bedenleri) üzerinde kontrolü ele geçirmelerini, kadınların haklarını elde etmenin anahtarı olarak savunur¹⁰⁸⁹.

Fransız neo-Malthusçu hareketle uyumlu bir şekilde, doğum kontrolü ve kürtaj yanlısı olarak görüşlerini *Pelletier* dile getirir. Nitekim -kürtaj hakkına ilişkin yazısı da dâhil olmak üzere- kadın haklarına dair yazılar kaleme almıştır¹⁰⁹⁰. Öyle ki Fransa’da (yasa dışı olan) kürtaj hakkını savunan ilk kadın hekim olarak anılır¹⁰⁹¹. Cinsiyetçi düşünceye karşı hayatını adanmış, kadının bedeni üzerindeki hak sahipliği için mücadele etmiştir.

5. Margaret Sanger (1879-1966)

Amerikalı doğum kontrolü savunucusunun –ki doğum kontrolü terimini ilk kullanan ve terime popülerite kazandıran kişi olarak bilinir- doğum kontrolü savaşımına girişmesiyle kendisinden önceki dönemde doğum kontrolünün ırkçılık ve sınıf ile ilişkilendirilmesi olgusunun değişmeye başlaması söz konusudur¹⁰⁹². Annesinin (kilisenin doğum kontrolüne karşı olan emrine itaat eden dindar bir Katolik¹⁰⁹³) 48 yaşında öldüğünde 11 çocuk sahibi olması onun bu savaşımını etkilemiştir. İşçi sınıfı kadınların gebeliklerini planlama hakkına duyduğu ihtiyacı, kendi ailesinin çektiği sıkıntılar destekler niteliktedir. Katıldığı *Sosyalist Parti*’nin

¹⁰⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Felicia Gordon, “Convergence and conflict: anthropology, psychiatry and feminism in the early writings of Madeleine Pelletier (1874-1939)”, *History of Psychiatry*, 2008, Cilt: 19, Sayı: 2, ss. 141, 144.

¹⁰⁹⁰ Wikipedia, **Madeleine Pelletier**, https://en.wikipedia.org/wiki/Madeleine_Pelletier, (16.09.2021).

¹⁰⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Encyclopedia.com, **Pelletier, Madeleine (1874-1939)**, <https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/pelletier-madeleine-1874-1939>, (18.09.2021).

¹⁰⁹² Davis, s. 197.

¹⁰⁹³ Cullen-DuPont, s. 227.

gazetesi *The Call*'da makaleler yayımlamıştır. “*Her Annenin Bilmesi Gerekenler*” ve “*Her Kızın Bilmesi Gerekenler*” makalelerine birkaç örnektir. Eğitimli bir hemşire olan *Sanger*, işçi sınıfına yakın tutumuyla, doğum kontrolü hakkında bilgi edinmek isteyenleri ve bilinçsizce kürtaj yapan ve(ya) yapmaya çalışan kadınları da göz önüne alarak savaşıma her ne pahasına olursa olsun girişmiştir¹⁰⁹⁴. Sınırsız çocuk doğurmanın etkilerinden muzdarip kadınları ve beraberinde getirdiği ekonomik zorlukları/yoksulluğu, hamile kadınların/bebeklerin ölümünü ve bütün bunların birbirinden bağımsız olmadığını görmüş olması *Sanger*'in mücadelesinde etkindir.

Başta üye olduğu *Sosyalist Parti* dâhilinde doğum kontrol savunuculuğunu *Sanger*, işçi sınıfının desteğiyle sürdürmüş, sonrasında ise sosyalistler ve işçi sınıfı hareketlerinde doğum kontrolü merkezi önemini yitirmiştir. 20'inci yüzyılda yükselen öjeni hareketine koşut bir şekilde, *Sanger*'in doğum kontrol fikriyle, uygun olmayan (zihinsel engellilerin vb.) kişilerin üremesinin önlenmesi (tıbbi olarak kısırlaştırılması) düşünülüyordu. Ancak zorunlu kısırlaştırma kanunları, siyah halka yönelik uygulanması ırkçı eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Öyle ki doğum kontrolü hareketi, bu dönemde, nüfus kontrolünün ırkçı stratejisi sebebiyle menfi etkilendi¹⁰⁹⁵. Öjeni fikirlerle birleşen ırkçılık, doğum kontrolünü yavaşlatmıştır.

Kadınların gerçek anlamda özerklik ve kendi hayatları üzerinde kontrol sahibi olmaları için *sine qua non* koşul olarak doğum kontrolünün sağlanması gerektiğine inanan *Sanger*; o zaman yürürlükte olan 1873 *Comstock Yasası*'nı¹⁰⁹⁶ ihlal eder bir

¹⁰⁹⁴ Yalom, s. 304. *Sadie Sachs* isimli bir kadının kendi kendine kürtaj yapmaya çalışmasının ardından doktordan istediği gebelikten korunma yöntemi önerisine kendisine doktorun, kocasına çatıda uyumunu söylemesi yönünde tavsiye vermesine *Sanger* tanık olur. Doktorun odadan çıkmasıyla kadının doktorun erkek olması hasebiyle kendisini anlamadığını ve fakat *Sanger*'in kendisini anladığını belirterek *Sanger*'dan “sırrı” söylemesini ister. Olaydan 3 ay sonra ise *Sachs* kendisine yaptığı bir başka kürtajdan ölür. Davis, s. 198. Ayrıca bkz. Yalom, s. 304.

¹⁰⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Davis, ss. 198-201.

¹⁰⁹⁶ ABD'de 1873'de kabul edilen federal *Comstock Yasası*; kamu ahlakına yönelik olarak “müstehcen, aklaksız, uygunsuz” yayınların satışını, bulundurulmasını engellemeye yöneliktir. Ayrıca müstehcen olarak nitelendirilen doğum kontrol gereçleri ve bunlarla ilgili bilgiler, kürtaj, cinsel yolla bulaşan hastalıklara dair bilgiler de (doktor tarafından yazılmış olsa dahi) kapsama dâhildir. 1990'lara kadar yasanın izleri varlığını sürdürmüştür.

Doğum kontrol aktivisti *Sanger*'in da mücadelesiyle, mahkemeler (1936'da *United States v. One Package* 86 F.2d 737 (2d Cir. 1936) davasındaki gibi) *Comstock Yasası*'nı, doktorların doğum kontrol gereçlerini ve bilgilerini yasal olarak postalamalarını mümkün kılar şekilde uygulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Brandon R. Burnette, “Comstock Act of 1873 (1873)”, **The First Amendment Encyclopedia**, <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1038/comstock-act-of-1873>, (21.09.2021).

Sanger'in doğum kontrolüne dair tıbbi ayrıcalık fikri; Comstickian yasalarının doğum kontrol bilgilerinin ve malzemelerinin doktorlara postalanmasını yasak hale getirerek halk sağlığına müdahale edemeyeceği yönündeki *United States v. One Package* kararı ile en azından kısmen

şekilde doğum kontrol bilgileri sağlamaya ve 1914'te –gazetesi- *The Women Rebel*'i yayınlamaya başlamıştır. Sonrasında tutuklanan *Sanger* hakkındaki suçlamalar 1916'da düşürülmüştür. Mücadelesini sürdürerek ABD'de ilk doğum kontrol kliniğini 1917'de New York'ta açmıştır. Müstehcenlik yasasını ihlal edip klinik açması hasebiyle tutuklanır. Ancak her ne kadar mahkûmiyeti onaylansa da New York Üst Mahkemesi, evli kadınlara hastalıktan korunmak amacıyla doğum kontrol gereçleri reçete eden doktorları istisna kapsamına almıştır¹⁰⁹⁷. Mücadelesi karşılıksız kalmamış, hukuken lehe sonuçlar elde edilmeye başlanmıştır.

Doğum kontrolünün bir tıp sorunu olarak değerlendirilmesi ve bu bağlamda ele alınması gayesiyle *Sanger*; 1921'de doğum kontrol kliniklerinin açılmasını teşvik etmeye, kadınların kendi doğurma yetilerini (*fertility*) kontrol edebilmesine yönelik¹⁰⁹⁸ *Amerikan Doğum Kontrolü Birliği*'ni (*American Birth Control League*) - 1942 yılında *Amerika Aile Planlaması Federasyonu* (*Planned Parenthood Federation of America*)¹⁰⁹⁹ olur-, 1931'de ise *Doğum Kontrolü Federal Mevzuatı Ulusal Komitesi*'ni kurmuştur. Yine 1921'de New York'ta *Doğum Kontrol Konferansı* düzenlemiş, 1923'te de -kadın doktorun yardımıyla- ABD'nin doktor tarafından işletilen ilk doğum kontrol kliniğini (*Doğum Kontrolü Klinik Araştırma Bürosu*) New York'ta açmıştır¹¹⁰⁰.

Yaşamı boyunca kadın hakları savunucusu, özellikle doğum kontrol savaşçısı olarak –tüm kadınlar için- hem kendi ülkesinde hem de dünya genelinde çaba göstermiştir¹¹⁰¹. Nitekim 1925'te *Uluslararası Doğum Kontrol Konferansı*'ni (New York) düzenlemiş, 1927'de ilk *Dünya Nüfus Konferansı*'nin (Cenevre) toplanmasına öncülük etmiş, 1930'da *Uluslararası Kontraseptif Konferansı*'ni (Zürih) düzenlemiştir. Ayrıca doğum kontrolünün *Hindistan* ve *Japonya*'da kullanımı için çalışmıştır. 1952'de Hindistan'ta kurulan *Uluslararası Aile Planlaması*

kabul görmüştür. Ancak sonrasındaki davalarda eyalet mahkemelerince, bu emsal kararı salt mevcut ve tehlike altındaki hastalarla ilgilenen doktorlar için uygulanıp klinikler koruma dışında değerlendirilmiş ta ki *Griswold* ve *Eisenstadt* kararları ile doğum kontrol bilgilerine ve malzemelerine erişimin anayasal bir mesele olarak ele alınmasına kadar. Cullen-DuPont, s. 228.

¹⁰⁹⁷ Cullen-DuPont, s. 227.

¹⁰⁹⁸ Bkz. Cullen-DuPont, s. 11.

¹⁰⁹⁹ Bkz. Wikipedia, **Planned Parenthood**, https://en.wikipedia.org/wiki/Planned_Parenthood, (11.09.2021). *Amerika Aile Planlaması Federasyonu*, IPPF'nin kurucu üyelerinden birisiydi.

¹¹⁰⁰ Cullen-DuPont, ss. 227-228. *Birlik* ve *Büro* birleşerek sonrasında şekillenecek olan *Federasyonu* oluşturur. Bkz. Wikipedia, **American Birth Control League**, https://en.wikipedia.org/wiki/American_Birth_Control_League, (11.09.2021).

¹¹⁰¹ Michel, s. 82.

Federasyonu'nun (*The International Planned Parenthood Federation-IPPF*) başkanı olmuştur¹¹⁰².

Sanger'in Comstock Yasaları'na karşı mücadelesi, doğum kontrolü üzerine girişimi ve teşviğiyle 1959'da Dr. *Gregory Pincus* tarafından doğum kontrol hapının geliştirilmesi sağlanır¹¹⁰³. Kadınların üreme yetisi üzerinde kontrolü için kazanımdır.

1965 yılında –ABD Yüksek Mahkemesi'nin bir dönüm noktası kararı olan- *Griswold v. Connecticut* (381 US 479) kararı; evli çiftlerin hükümet kısıtlaması olmadan doğum kontrol yöntemlerine erişim özgürlüğü olduğuna ve doğum kontrol yöntemlerinin kullanımını sınırlayan yasaların, evlilik mahremiyet hakkını ihlal ettiğine ilişkindir¹¹⁰⁴. Bu gelişmeden bir yıl sonra, 1966'da *Sanger* hayatını kaybeder¹¹⁰⁵. Doğum kontrol hareketinin etkisi ışığında, 1972'de ise *Eisenstadt v. Baird* (405 US 438) kararı; evli olmayanların doğum kontrol yöntemlerine erişimine yönelik kapsamı genişletmiştir¹¹⁰⁶. Bir diğer deyişle *Comstock Yasası*'nın doğum kontrolüne dair sınırlamaları, ABD Yüksek Mahkemesi'nin (*Griswold v. Connecticut* ve *Eisenstadt v. Baird*) kararlarında geçersiz bulunmuştur. Öyle ki ABD'de doğum kontrol hareketinin öncü bir ismi olarak anılan *Sanger*, girişimleriyle kendinden sonraki feministlere önemli hukuki kazanımlar bırakmıştır.

6. Marie Charlotte Carmichael Stopes (1880-1958)

Amerikalı *Margaret Sanger*'in İngiltere'deki karşılığı olarak görülen *Maria Stopes*, doğum kontrolü ve kadın hakları savunucusudur. 1921 yılında, ikinci eşi *Humrey Verdon Roe* ile birlikte İngiltere'deki ilk doğum kontrol kliniğini kurar. Her ne kadar aksi yönde düşünenler olsa da doğum kontrolü konusundaki savaşımlarının, bu

¹¹⁰² Cullen-DuPont, s. 228. Doğum kontrolü ve güvenli kürtaj hizmetleri de dâhil olmak üzere cinsel ve üreme sağlığı hizmetlerine erişimi savunan uluslararası bir sivil toplum kuruluşu olan IPPF hakkında bkz. Wikipedia, **International Planned Parenthood Federation**, https://en.wikipedia.org/wiki/International_Planned_Parenthood_Federation, (11.09.2021).

¹¹⁰³ Janice Ruth Wood, **The Struggle for Free Speech in the United States, 1872-1915**, Routledge, New York, 2008, s. 102; Yalom, s. 311.

¹¹⁰⁴ Justia US Supreme Court, **Griswold v. Connecticut**, 381 U.S. 479 (1965), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/381/479/>, (12.09.2021); Wikipedia, **Griswold v. Connecticut**, https://en.wikipedia.org/wiki/Griswold_v._Connecticut, (12.09.2021).

Bu davada özel yaşam hakkının bir anayasa ilkesi olarak ele alındığına dair bkz. MacKinnon, *Feminist Devlet Kuramı*, s. 215.

¹¹⁰⁵ Cullen-DuPont, s. 228.

¹¹⁰⁶ Wikipedia, **Eisenstadt v. Baird**, https://en.wikipedia.org/wiki/Eisenstadt_v._Baird, (19.09.2021); Wikipedia, **Comstock Laws**, https://en.wikipedia.org/wiki/Comstock_laws, (19.09.2021).

konudaki –özellikle Kilise’nin- katı tutumun kırılmasında etkisinin olduğu belirtilmektedir. Nitekim 1920’lerin sonlarına doğru en az 300 kadar doğum kontrol merkezinin İngiltere, ABD, Almanya ve Avusturya’da açıldığı görülmektedir¹¹⁰⁷.

Aile planlamasına önem veren ve bu alanda öncü rol oynayan feminist yazar *Stopes*, İngiltere’de kontraseptif kullanımının önemini gündeme taşıyan çalışmalarda bulunmuştur. *Sanger*’in doğum kontrolü çalışmalarından etkilenen *Stopes*, erken aile planlamasına odaklanmıştır. Kontraseptif konusunda kadınları bilgilendirmeye önem vermiş ve doğum kontrolü ile ilgili *Bilge Ebeveynlik (Wise Parenthood)* adlı bir kitap da yayınlamıştır¹¹⁰⁸.

Açtığı aile planlaması kliniğinde evli kadınlara ücretsiz üreme sağlığı ile doğum kontrol yöntemlerine dair tavsiyeler sunan *Stopes* sonrasında *Yapıcı Doğum Kontrolü ve Irk İlerlemesi Derneği*’ni (*Society for Constructive Birth Control and Racial Progress*) kurmuştur¹¹⁰⁹. Bu bağlamda *Stopes*’in öjenik hareket dâhilinde de anılan bir isim olduğunu eklemek gerekir¹¹¹⁰.

Yaşadığı dönemde doğum kontrolüne dair faaliyetlerine karşı çıkanlar olsa da *Stopes* kadınları aşırı çocuk doğurmanın fiziksel baskısından kurtarma yönündeki mücadelesini devam ettirmiştir. Kadın hakları savaşımının birikimine özellikle kontraseptif yöntemlere verdiği önem dâhilinde katkısı göz ardı edilememektedir.

D. II. Dalga Dâhilinde

1. Simone de Beauvoir (1908-1986)

İkinci dalga feminizmin önemli ismi *de Beauvoir*; *The Second Sex (İkinci Cins-1949)*¹¹¹¹ adlı ünlü eserinde¹¹¹², kadınların erkeklerden salt farklı değil ve fakat

¹¹⁰⁷ Dixon-Mueller, s. 39; Çokar, s. 82. 1918’de yayınladığı kitabı *Evli Aşk (Married Love)*; Kilise, basın ve tıp dâhilinde olumsuz eleştirilere uğrasa da kitabın pek çok baskısının yapılması bir kazanım olarak değerlendirilir.

¹¹⁰⁸ Wikipedi, **Marie Stopes**, https://en.wikipedia.org/wiki/Marie_Stopes, (05.02.2023).

¹¹⁰⁹ Harry Verdon Stopes-Roe ve Ian Scott, **Marie Stopes and Birth Control**, Priory Press Limited, 1974, London, s. 44.

¹¹¹⁰ Britanica, “Marie Stopes”, <https://www.britannica.com/biography/Marie-Stopes>, (07.02.2023).

¹¹¹¹ Türkçe çevirisi üç cilt şeklinde yayınlanmıştır. Bunlar: *de Beauvoir*, Genç Kızlık; *Simone de Beauvoir*, **Kadın: Evlilik Çağı**, Cilt: II, 5’inci Baskı, Çev. Bertan Onaran, Payel Yayınevi, İstanbul, 1981, (Evlilik); *Simone de Beauvoir*, **Kadın: Bağımsızlığa Doğru**, Cilt: III, 6’ncı Baskı, Çev. Bertan Onaran, Payel Yayınevi, İstanbul, 1981, (Bağımsızlık).

diğeri/aşağı olmaları üzerine durur. Bu amaçla biyolojik, ruhsal ve tarihi maddecilik perspektifine başvurur¹¹¹³. Ancak biyologlar, psikoanalitikler ve Marksistlerin hiç birinin tam anlamıyla kadınların ikincilliğinin izahında başarılı olmadığını görür¹¹¹⁴.

Her iki cins için de vücudun cinsel hücrelerinin somanın (cinsel hücreler dışında kalan kısım) değişmesini belirlediğini söyler *de Beauvoir*. Fakat dışı cinsin erkekten ayrılmasında biyolojik farklılıklar değil, bunların “işlevsel evrimi” etkindir. Erkeğin (üreme bakımından) gelişmesini basit, kadınınkini ise karmaşık olarak izah eder. Kadının henüz döllenmiş yumurta halinden itibaren ele alarak ergenlikte aylık rahatsızlığa, gebelikten doğuma, emzirmeye kadar pek çok biyolojik hadisede kendisine yabancılaştığına dikkat çeker. Erkeğin aksine, her ay yeniden çocuk doğurmaya hazırlanan kadının vücudunu kadından ayrı olarak görür. Kadınların özgürlüğü için bir yazgı olarak kabul etmeyip değindiği biyolojik verileri/görüşleri, kadının içinde bulunduğu durumun göz ardı edilemeyecek derecede önemli bir verisi olarak nitelendirse de kadınların ikincilliğini açıklamada yetersiz görmekte ve eril tahakkümün değiştirilemez niteliği için dayanak kabul etmemektedir¹¹¹⁵. Her ne kadar iki cins arasındaki ayrımın salt sorumlusu olarak görmese de beden kriterinin kadını üreme döngüsü (hamilelik, doğum, lohusalık, emzirme, annelik) özelinde aşkınlıktan alıkoyarak içkinliğe yönelttiği düşüncesindedir *de Beauvoir*¹¹¹⁶.

¹¹¹² *De Beauvoir, İkinci Cins* adlı eserinde yaşamını, bir kızın kadınca yanını yadsıyarak kendi özgürlüğünü ele etmesine yönelik başarılı bir örnek oluşturması için paylaşır. Bu eserinde yazar, varoluşçu etik bakış açısıyla kadının durumunu ele alır. Walters, Kadınlar, ss. 195-196, 199.

¹¹¹³ Putnam Tong, ss. 314-315; *De Beauvoir, Genç Kızlık*, ss. 32, 35, 45, 56. “... erkek, hem artı, hem cinsiz (yansız) kutbu canlandırır... Kadınsa eksi kutup olarak ortaya çıkmakta, onunla ilgili her tanımlama bir karşılıksızlık, bir sınırlandırma biçimini almaktadır... erkek olmak bir gariplik, başkalık değildir; erkek, daha işin başında haklı, kadınsa haksızdır...”. Erkek, kadının bedeni “... kendine özgü nitelikleriyle ağırlaştırılmış bir engel, bir hapisane...” olarak görmektedir der *de Beauvoir*. (*De Beauvoir, Genç Kızlık*, s. 16). Cins ayrımını biyolojik bir veri olarak ele alan *de Beauvoir*’e göre, “...toplum, iki ayrı cinse bölünemez... o, iki parçası da birbirine gerekli bir bütünlüğün içindeki Öteki varlıktır...”. (*De Beauvoir, Genç Kızlık*, s. 21).

¹¹¹⁴ Kadının diğeri olmasını açıklarken başvurduğu psikolojiye bakıldığında; örneğin, *Freud*’un “hadım kompleksini” zayıf bir açıklama olarak görür. Zira kadınlar penisleri olmadığı için değil güçleri olmadığı için diğeridir *de Beauvoir*’e göre (Putnam Tong, s. 317). Marksistlerin görüşlerini de yeterli bulmaz. *Marks*’ın hem kadınların hem de erkeklerin küçük bir yönetici sınıfın baskısı altında bulunduğu sınıflı toplum yapısında baskının, kapitalizmin son bulması ve üretim araçlarına herkesin sahip olması sağlanınca sona ereceği fikrine *de Beauvoir* katılmaz. Çünkü kapitalizmden sosyalizme geçilse de cinsiyetler arası ilişkiler kendiliğinden değişmeyecektir ki kapitalist toplumlardaki gibi sosyalist toplumlarda da kadınlar öteki olarak kalmaktadır. Ayrıca *Engels*’in özel mülkiyetle temellendirdiği erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümü görüşüne de katılmaz (Putnam Tong, ss. 317-318).

¹¹¹⁵ *De Beauvoir, Genç Kızlık*, ss. 32, 37-39, 41, 44; *De Beauvoir, Bağımsızlık*, s. 178.

¹¹¹⁶ Şaşman Kaylı, s. 67.

Toplumsal roller *de Beauvoir*'a göre, öznenin (erkek) diğerini (kadını) kontrol etmesinde birincil etkidir. Eş/karılık ve annelik rolünün kadını sınırlandırdığı, özgürlüğünü engellediği üzerinde durur. Çocuk yetiştirme aktif bir çaba gerektirirken doğum/üreme doğal bir yetidir. *De Beauvoir de Firestone* gibi, hamileliği kadın için iddia edilenin aksine eğlenceli değil, bilakis zorlu bir süreç olarak değerlendirir¹¹¹⁷.

Kadınlığın toplumdaki kurgulanışını esas engel olarak değerlendirir *de Beauvoir*¹¹¹⁸. Bir diğer anlatımla *de Beauvoir*, "... İnsan kadın doğmaz: sonradan olur..."¹¹¹⁹ ifadesiyle kadınlığın toplum tarafından bireye giydirilen kısıtlayıcı bir kalıp çizdiği hususuna işaret eder.

Kadın bedeninin toplumsal algılanışını, kadının bireyselliğini şekillendirmesine engel olarak değerlendiren *de Beauvoir*, toplumun kadınları nasıl şekillendirdiğini irdelemek üzere ünlü eserini kaleme alır¹¹²⁰. Kadın ile erkek olmayı doğal bir sonuçtan ziyade toplumsal, kültürel bir kurgu olarak ele alan Yazar, ivmeyi biyolojik temelden toplumsal zemine doğru çevirerek esasen toplumsal cinsiyet sorununa dikkat çeker. Cinsin yazgısının bedenden ileri gelmediğini işaret eder.

Tüm kadınlara anne olmayı salık veren ideolojiyi ve kadınların maruz kaldığı annelik şartlarını reddeden *de Beauvoir*'ın gözünden annelik, bir **tuzaktır**¹¹²¹. Bir başka anlatımla kadınca erdemlerin yüceltilmesini kadının özgürlüğü için farklılıkları içine hapsolma tuzağı yüzünden tehlikeli/engel gören *de Beauvoir* bu düşüncesine koşut bir şekilde, aşağı görülen kadınlar için anneliğin kutsanmasını ikiye bölün bir tutum olarak nitelendirir¹¹²². Zira böylelikle kadın, farklılığının bir görünümü olan üreme yetisi hasebiyle toplumsal beklentiler ile şekillendirilen annelik olgusu olumlanmak suretiyle kamusal hayattan, kendini gerçekleştirme özgürlüğü ve enerjisinden uzaklaştırılmaktadır. Kadının bedeni (algısı), özgürlüğü ile arasına girmektedir. Hem soyun devamı hem de annelik kuşatmıştır kadını.

¹¹¹⁷ Putnam Tong, ss. 320, 322. *De Beauvoir*'a Jean Bethke Elshtain tarafından yöneltilen (ünlü eserinde kullandığı dilin karmaşık yapısı, kadın vücudunu olumsuz, kirli, önemsiz, doğal olarak yabancılaştırıcı, utanılacak olarak ortaya koyması, erkek normlarını kabul etmesi şeklindeki) eleştiriler için bkz. Putnam Tong, ss. 327-328.

¹¹¹⁸ Bryson, *Feminist Theory*, s. 125.

¹¹¹⁹ *De Beauvoir*, *Genç Kızlık*, s. 231.

¹¹²⁰ *De Beauvoir*, *Genç Kızlık*, s. 278; *De Beauvoir*, *Bağımsızlık*, s. 206.

¹¹²¹ Simone De Beauvoir, **Ben Bir Feministim: Alice Schwarzer'le Konuşmalar**, Çev. Ayşe, Minu, Sedef, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1986, (Feministim), s. 60.

¹¹²² Walters, *Kadınlar*, ss. 201-202; Şaşman Kaylı, s. 71.

De Beauvoir, kadının özel mülkiyet kurumuna bağlı kılındığına eserinde dikkat çekmekte ve yeniden üretim ilişkisi içinde mülk olarak önemini biyolojik konumuyla temellendirmektedir¹¹²³. Kadınların tabiiyetini ekonomik ve yeniden üretim temelinde birleştirerek ele alır. Erkeğin üreten, icat eden özgür bir varlık olarak; (meşru) çocuklar edinebilmek üzere kadını tahakkümü altına aldığı düşüncesindedir¹¹²⁴. Ayrıca *de Beauvoir*'e göre, çocuk sahibi olmak kadını erkeğe (maalesef) eşit kılmamaktadır. Zira oy hakkını kadınlara sağlayan anne olmaları değildir. Annelik de esasen *evli* iken yüceltilen bir sıfat olmakta, erkeğin egemenliği altına kadın alınmaktadır¹¹²⁵.

De Beauvoir'e göre, anaerkil düzeninin ataerkilliğe evriminde, erkeklerin biyolojik olarak üstün addedilmesi etkindir ve şayet kadınlar üretme konusunda, çalışma ve düşünme süreçlerinde erkeklere katılabilseydi bağımlı kılın(a)mazdı. Buna koşturarak biyolojisi, doğurma yetisi; kadının ezilmesinin, eril denetiminin sebebi olarak ele alınır. Kadınlar salt ataerkillikte değil ve fakat anaerkillikte de ezilendir. Bir diğer ifadeyle tapılma, özgür olmayı getirmemektedir. Dolayısıyla kadının, bedensel işlevi hasebiyle, etrafı sarılmış durumdadır¹¹²⁶. Kadın olarak özgür değildir.

Kadınların erkeklerden aşağı olması, onlara daha az olanak getirmektedir¹¹²⁷. Bu dezavantajlılık da kadının kendi isteklerinin farkında olması ve mücadelesiyle aşılabılır. Ataerkil yapılanmanın sonucu olarak kadim ötekileştirilmişlikten **kurtulması** için kadına kamusal alana çıkması, kamusal alanda çalışmasını öğütler *de Beauvoir* hem iş hem de ev işlerinde çalışması gerçeğini kabul ederek. Çünkü üretici, etkin olarak kadın; edilgenlikten çıkıp aşkınlığa, kendisi için bir varlık olma imkânına sahip olabilecektir. Çalışma, kadına somut özgürlük getirebilir¹¹²⁸. Kadınların kurtuluşu için ekonomik bağımsızlığı da gerek şart olarak görür *de Beauvoir*¹¹²⁹. Bununla beraber *de Beauvoir*, *kadının kurtuluşu, karından başlar*¹¹³⁰ diyerek doğum kontrolünün kadınlar için önem arz ettiğine işaret etmektedir. Ayrıca

¹¹²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. De Beauvoir, Genç Kızlık, ss. 85-86; Mitchell, Kadınlar, s. 13.

¹¹²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mitchell, Kadınlar, ss. 11-12.

¹¹²⁵ De Beauvoir, Evlilik, s. 163.

¹¹²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Firestone, Diyalektiği, ss. 84-85.

¹¹²⁷ De Beauvoir, Genç Kızlık, s. 26.

¹¹²⁸ De Beauvoir, Bağımsızlık, ss. 129-130; Şaşman Kaylı, s. 77.

¹¹²⁹ Güriz, s. 33, Notz, s. 67.

¹¹³⁰ Michel, s. 82.

anneliğin kadınların ötekileştirilmesi için üretilen bir rol olarak kadına giydirilmesini¹¹³¹ eserinde analiz eder. 1971’de kürtajın (yasal olmadığı dönemde) 343 kadının kürtaj olduklarını belirttikleri bildiride imzasının olması¹¹³² da kadınların hakları arasında yer alan kürtaj için, bedenlerine sahip çıkmak için, istekleri doğrultusunda üreme özgürlüğü için mücadele etmek gereğinin bir örneğidir.

Kadın kimliğinden vazgeçmeyi öğütlemeyen *de Beauvoir*. Çünkü kadın kimliğinin yadsınması, erkek (özne) olmayı getirmez. Kadının kendini reddetmesi varlığını olumlamamaktadır¹¹³³. Kadın ile erkek arasında hep bir ayrım olacağının bilinciyle *de Beauvoir*, kadını özgür kılmanın mücadelesini sürdürmüştür.

İnsan olmayı salt üremeye bağlamayan, üretmeyi sürdürdüğü müddetçe insan olunacağına dikkat çeken, diğer bir söylemle üremeye karşılık üretmeyi, edilgenliğe karşın etkin olmayı (iyi olarak niteleyip) ön plana çıkarmak isteyen *de Beauvoir*, kadınların üretmesi, etkin olması gerektiğini savunur. Tarihi süreç içinde kadının amaç edinme hakkından yoksun bırakılarak arketip olan erkek için ötekileştirilmesine, nesneleştirilmesine karşı mücadele içinde erkeğin ölçü norm olarak ele alınmasına karşı çıkar¹¹³⁴.

De Beauvoir’de kadınlık, ne üstünlük ne de geri planda kalmak için bir argümandır¹¹³⁵. Varoluşçu perspektifle ele aldığı ünlü eserindeki görüşleri ışığında, erkek olmadıkları için ötekileştirilen (özgürce kendi varlığına anlam veren erkeğin aksine) kadınların kendisi dışındakilerce anlamlandırılan nesneler olarak, özne olmak için, sınırları aşması gerekir¹¹³⁶. Yasa yapıcı erkeklerin çizdiği toplumda ikincil kılınan kadınlar, aşağı konumunu erkeğin üstünlüğüne son vererek, aşkınlığın aydınlığına ulaşarak çözebilir. Öyle ki özgür kadın, edilgenliği kabul etmez¹¹³⁷.

Eşitlik¹¹³⁸ için kadınlık değerlerinin yüceltilmesini (kadınların farklılıkları içine hapsedilme tuzağı yüzünden) tehlikeli bulur. Zira *de Beauvoir*’e göre, özgürleşme isteğindeki bir kadın; mesleki özerklik ve ekonomik bağımsızlık

¹¹³¹ Notz, s. 67.

¹¹³² Gisele Halimi, **Hapsedilmiş Kadın**, Çev. Feyza Tulga, Broy Yayınları, İstanbul, 1990, s. 66. Ayrıca bkz. Michel, s. 87.

¹¹³³ De Beauvoir, *Bağımsızlık*, ss. 132-133. Ayrıca bkz. De Beauvoir, *Genç Kızlık*, s. 301.

¹¹³⁴ Walters, *Kadınlar*, ss. 199-201.

¹¹³⁵ De Beauvoir, *Feministim*, s. 63.

¹¹³⁶ Putnam Tong, s. 16. *De Beauvoir*’de kadının doğa ile bağlantısını koparması hakkında bkz. Putnam Tong, s. 426.

¹¹³⁷ De Beauvoir, *Bağımsızlık*, ss. 180-181.

¹¹³⁸ *De Beauvoir*’in İkinci Cins adlı eserinde, *farklılık içinde eşitlik* tezini geliştirdiğine dair bkz. Collin, s. 68.

gayesinde evlilikten ve büyük ihtimalle de çocuk yapmaktan kaçınır¹¹³⁹. Kadının özgürleşmesinin zor ve seçeneklerinin sınırlı olduğunun farkındadır *de Beauvoir*¹¹⁴⁰. Bu bakışla aslında kadınlığın değerinin abartı/sahte önem vurgusunun, özgürlüğün tersi yönüne doğru estiği söylenebilir. Kadınlık yadsınmadan ve menfi bir argüman olarak da öne sürülmeden/zorla kabul ettirilmeden kadının eşit insan olması ikilemi (ve(ya) zorluğu) söz konusudur. Eşitlik, *de Beauvoir*'da da cinsiyetler için sağlanması güç bir ideal olarak karşımıza çıkar.

Sartre ile ilişkisinde çocuk sahibi olmayı arzulamamasını şöyle açıklar *de Beauvoir*: Anneliğe karşı hiçbir önyargısı olmayan *de Beauvoir*, *Sartre* ile mutluluğunun, hiçbir yeniliğin ilgisini çekmesine gerek duy(ur)mayacağı kadar yoğun olduğunu belirtir. Bir çocuğun *Sartre* ile kendisini birleştiren bağları daha da sıkılaştırmayacağını düşünür. Ayrıca seçtiği yazar olmak yolunda zamana ve özgürlüğe duyduğu gereksinimin de çocuk fikriyle/annelikle bağdaşmayacağını ifade eder. Anneliği reddettiği duygusuna kapılmadığını söyleyen *de Beauvoir*'e göre; “...çocuk doğurmak, nedensiz olarak yeryüzündeki insanların sayısını gereksizce arttırmaktır...”¹¹⁴¹.

Çözüm olarak çocuk yetiştirme yükünün salt anneye bırakılmaması, toplumla paylaşılması gerektiğini savunur. Nitekim çocukların yuvalarda bakımı, eğitilmesi konusunda yapılanları yetersiz bularak eleştirir. Ancak edilgenliğini, içkinliğini kendini olumlayarak aşan kadının çocuğuna yararlı olabileceği görüşündedir. Bu sebeple annelik ile kamusal alana katılmanın bağdaştırılması gerekir. Zira ev içine hapsolunan kadın kendini olumlama olanağından yoksundur¹¹⁴².

Kadın ile erkek arasındaki çekişmenin ancak kadına da insan olarak (kadın olarak değil) bakılması sayesinde son bulacağı görüşündedir. Çünkü her bireyin

¹¹³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Walters, Kadınlar, ss. 201-203, 205.

¹¹⁴⁰ “...Erkeğin elinde tuttuğu ve ta çocukluğundan beri tanıdığı ayrıcalık şudur: insan olma eğilimi, erkeklik yazgısıyla çatışmamaktadır... Oysa kadından, kadın olabilmek üzere, kendini hem bir nesne, hem de av haline getirmesi, yani yüce, egemen bir varlık olma hakkından vazgeçmesi istenmekte. Erkeğin boyunduruğundan kurtulmuş kadının durumundaki başlıca çelişme budur. Varlığını sakatlamak istemediği için, kadınlık rolünü benimsemeye yanaşmamaktadır; oysa, kadınlığını reddetmek de varlığını sakatlamaktır. Erkek, cinsi erkek olan bir insanî varlıktır; kadın, aynı biçimde cinselliğini kabul etmiş insanî bir varlık olduğu an erkeğe eşit, eksiksiz bir birey olabilir ancak. Kadınlığından vazgeçmek, insanlığının bir yanından vazgeçmesi demektir...” De Beauvoir, Bağımsızlık, ss. 132-133.

¹¹⁴¹ Bkz. Simone de Beauvoir, **Olgunluk Çağı**, Cilt: I, Çev. Betül Onursal, Payel Yayınevi, İstanbul, 1991, (Olgunluk), ss. 69-70.

¹¹⁴² De Beauvoir, Evlilik, ss. 163-164.

benzersizliklerinden daha önemli görür *insan* olarak görmeyi. Özgürlüğüne karşılık kadınlığın aldatıcı zenginliğinin(!) etkisine kapılmamayı salık verir. Kendi varlığının sorumluluğunu üstlenme, kadının bağımlılığını sona erdirecektir¹¹⁴³.

2. Betty Friedan (1921-2006)

Feminizmin ilk dalgası kapsamında siyasi hakların kazanılması kadın sorununu çözmemiş ve kadının yine annelik ve ev kadınlığına hapsolması devam etmiştir¹¹⁴⁴. Nitekim savaş akabinde kadınların beklenilen aksine işyerlerinden çıkarılıp evlerine döndürülmeleri gerçeği üzerine eğilen *Friedan*'ın görüşleri ikinci dalga feminist harekete ivme kazandırmıştır¹¹⁴⁵. İkinci dalganın liberal feministi *Friedan*, kadınların kamusal alana, iş yaşamına, siyasete katılmaları konusunda cesaret kırıcı etkisi olan **kadınlığın gizeminin** kadınların dâhil oldukları ev yaşamı içinde kendini gerçekleştirmeye yönelttiği varsayımına dayandığını aynı isimli eserinde ele alır¹¹⁴⁶.

Kadınlığın Gizemi (The Feminine Mystique-1963) adlı eserinde *Friedan*'ın ele aldığı **ev kadını sendromu**; dönemin (20'nci yüzyılın ikinci yarısı) ev kadınlığını desteklemeye/sürdürmeye yönelik argümanlarına (ailedeki kutsal yeri, sevgi dolu takdiri vs.) rağmen ev kadınının gerçekte hayatının monotonluğu, sıkıcılığı, kamusal alandan soyutlanması, duyduğu karışık hisler, kendisini değersiz hissetmesi, küçümsenmeleri, ücret karşılığı çalışmadıkları için suçlu gibi hissettirilmeleri üzerinedir. Görülen bu çelişkili durumu *Friedan*'ın "*adı olmayan sorun*" şeklinde ortaya koyduğu kitabı başlangıçta bir milyondan fazla satmıştır. Bu gelişme feminizmin (Amerika'da) yeniden doğuşu şeklinde yorumlanmıştır. Siyasi bilincin yükselişe geçtiği bu dönemde *Friedan*'ın ilk başkanı olduğu NOW (*National Organization for Women- Ulusal Kadınlar Örgütü-1966*) kurulmuştur¹¹⁴⁷. Hala

¹¹⁴³ De Beauvoir, Bağımsızlık, ss. 182, 184, 187, 195.

¹¹⁴⁴ Özgün, s. 385.

¹¹⁴⁵ Greer, s. 282. Nasyonel Sosyalist Almanya'da kadınların biyolojik rolleri ile ilişkilendirilen "*Kinder, Kuche, Kirshe*" (çocuk, kilise, mutfak) anlayışının Amerika'da daha yakın zaman önce özgürlük mücadelesine iştirak eden kadınlarca benimsenmesini *Friedan* anlam verememekte ve bu duruma sitem etmektedir. Bkz. Betty Friedan, **The Feminine Mysique**, 2'nci Baskı, Dell Publishing, New York, 1979, s. 32.

¹¹⁴⁶ Heywood, s. 274.

¹¹⁴⁷ Yalom, ss. 202, 368-369. Ayrıca bkz. Özgün, s. 389. *De Beauvoir*'in *İkinci Cins*'inin (1949'da) Fransa'nın savaşın izlerini silme sürecine denk gelmesinin aksine politik eylemin sebebi olan

varlığını sürdüren NOW'ın, ABD'deki en büyük feminist örgüt olduğu belirtilmektedir¹¹⁴⁸.

ABD'nin en etkin kadın baskı grubu olan NOW¹¹⁴⁹ kadınların çalışma hakkı, ücret eşitliği, medyadaki anne/eş rolünü vurgulayıcı reklamların kaldırılması, kürtaj hakkının yasallaşması için mücadele etmiştir¹¹⁵⁰. Ayrımcılıkla mücadele, fırsat eşitliği, anayasada eşit haklar değişikliği ve kürtaj önemli savaşım konularındandır.

1968'de NOW, bir *Haklar Bildirgesi (Bill of Rights)* yayınlamıştır. Bu kapsamda Anayasa'da Eşit Haklar Değişikliği, istihdamda cinsiyet ayrımcılığının yasaklanması, istihdamda ve sosyal güvenlik yardımlarında **doğum izni hakları**, çalışan ebeveynler için ev ve çocuk bakım masraflarında **vergi indirimi**, çocuk gündüz **bakım merkezleri**, eşit eğitim ve eğitimde ayrımcılığın kaldırılması, yoksul kadınlara eşit eğitim fırsatı, kadınların **üreme hayatlarını kontrol etme hakkı** talep edilmektedir. Bildirge'de üreme ve kadın odaklı pek çok talep göze çarpmaktadır. Kadınların doğum sonrası makul bir süre içinde kıdem vb. tahakkuk eden haklarında kayıp olmadan işine dönme hakkının ve sosyal güvenlik yardımı olarak doğum izni alma hakkının yasal olarak düzenlenmesi talep edilmektedir. Ayrıca vergi kanunlarında çalışan ebeveynlerin ev ve çocuk bakım masraflarında vergi indiriminin düzenlenmesi istenmektedir. Devamında okul öncesinden yetişkinliğe kadar, tüm farklı gelir sahibi vatandaşların kullanımına açık bir toplumsal kaynak olarak parklar, kütüphaneler ve kamu okulları gibi çocukların ihtiyaçlarıyla uyumlu olan çocuk bakım merkezlerinin yasa ile kurulması talebi söz konusudur. Son olarak kadınların doğum kontrolüne dair bilgilere ve cihazlara erişimini kısıtlayan ve kürtajı

Friedan'ın eserinin (1963'de) Amerika'nın toplumsal değişime hazır olduğu bir sürece denk geldiğini belirtmek gerekir.

1964'te imzalanan *Yurttaş Hakları Yönetmeliği* ile istihdamda cinsiyete dayalı ayrımcılık yasaklanmış, 1965'te Vietnam'daki savaşı protesto etmek için 15 000 öğrenci yürüyüş gerçekleştirmiştir. Yalom, s. 368.

¹¹⁴⁸ NOW, "About", <https://now.org/about/>, (20.10.2021); Wikipedi, **National Organization for Women**, https://en.wikipedia.org/wiki/National_Organization_for_Women, (20.10.2021); Heywood, s. 275.

¹¹⁴⁹ *Firestone*, salt yüzeysel etkileri (iş vermede ayırım vb.) noktasında cinselliği konu edindiğini söylediği NOW'ı -NAWSA gibi- erkeklerle (yasal, siyasal, ekonomik) eşitlik sorununa odaklanarak cinsel rollerden kurtulmak veya aile değerlerini radikal açıdan ele almak konularına eğilmemesi bakımından eksik görerek eleştirmiştir. *Firestone*, *Cinselliğin Diyalektiği*, s. 44.

¹¹⁵⁰ Yalom, s. 369; Michel, s. 84. Özellikle evli ve çocuk sahibi annelerin yer aldığı NOW'dan genç ve bekâr kadınların 1967'de ayrılarak *Kadınların Kurtuluşu Hareketi*'ni kurmasına dair bkz. Michel, ss. 84-85.

düzenleyen yasaların ceza yasalarından çıkarılarak kendi üreme hayatlarını kontrol etme hakkının yasal düzenlemelerle korunması talebi yer almaktadır¹¹⁵¹.

NOW, 1960'larda ikinci dalga feminizmin yükselişine koşut bir şekilde artan destekler ABD Anayasası kapsamında *Eşit Haklar Değişikliği (Equal Rights Amendment, ERA)* için mücadele etmiş ve etmeye de devam etmektedir¹¹⁵².

NOW'ın ele aldığı temel sorunlar arasında kürtaj hakları, üreme özgürlüğü, kadın sağlığı, kadına yönelik şiddeti sonlandırmak vs. yer alır. Özellikle üreme hakları ve adalet kapsamında NOW'ın eğildiği hususlar arasında; tüm kadınlar için erişilebilir üreme sağlığı, güvenli ve yasal kürtaj, uygun fiyatlı ve etkili doğum kontrolü ile kontrasepsiyon, ilaçlı kürtaj, üreme bakımı için teletıp yer almaktadır¹¹⁵³.

NOW'ın, ABD'de kürtaj hakkı bağlamında etkisi söz konusudur. Nitekim Yüksek Mahkeme'nin üremeye dair kadının (kürtaj yapıp yapmaması konusunda) tercih hakkının kabul edildiği 1973'deki *Roe v. Wade* kararının akabindeki kararlarda NOW'a göre, kürtaj hakkının kısıtlanmasına yönelik eğilim görülmektedir. Bu negatif eğilim ise *Freedom of Choice Act (Tercih Özgürlüğü Yasası, FOCA)*¹¹⁵⁴ tepkisiyle sonuçlanmıştır. Benzer negatif eğilimle *Gonzalez v. Carhart* (2007) davasında *Kısmi Doğum Kürtaj Yasağı Kanunu'nun (Partial-Birth Abortion Ban Act, 2003)* anayasaya aykırılığı ele alınmış ve kadının kürtaj hakkını engellemediği belirtilerek anayasaya aykırı bulunmamıştır. Bunun üzerine NOW, kadının kürtaj hakkını korumak üzere FOCA'ya destek verir ve bazı eyaletlerin yasası haline gelmesi kazanımı elde edilir¹¹⁵⁵.

¹¹⁵¹ 1967 Ulusal Konferansı'nda (*National Conference*) kabul edilmiştir. Bkz. <https://web.archive.org/web/20121114091603/http://coursesa.matrix.msu.edu/~hst306/documents/nowrights.html>, (01.12.2021). Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Wikipedi, **National Organization for Women**, https://en.wikipedia.org/wiki/National_Organization_for_Women#cite_ref-21, (02.12.2021).

¹¹⁵² Eşit Haklar Değişikliği'nin 1971'de *Temsilciler Meclisi*, 1972'de *Senato* tarafından onaylanması sağlansa da sonuca ulaşılamıştır. Eyaletlerin (50 tanesinin) 38'inin değişikliği onaylaması şartı sağlanamamıştır. Bkz. Wikipedi, **National Organization for Women**, https://en.wikipedia.org/wiki/National_Organization_for_Women#cite_ref-21, (02.12.2021); Wikipedi, **Equal Rights Amendment**, https://en.wikipedia.org/wiki/Equal_Rights_Amendment, (02.12.2021).

¹¹⁵³ NOW, **Core Issues**, <https://now.org/issues/>, (02.12.2021).

¹¹⁵⁴ 110. ABD Kongresi'nde (03.01.2007-03.01.2009); her kadının çocuk doğurmayı seçip seçmemesinin, fetal canlılıktan önce gebeliği sonlandırmanın veya yaşamını/sağlığını korumak üzere gerektiğinde fetal canlılıktan sonra gebeliği sonlandırmanın temel bir hakkı olduğunu devletin politikası kapsamında yer aldığını ilan eden bir yasa tasarısıdır. Bkz. Wikipedi, **Freedom of Choice Act**, https://en.wikipedia.org/wiki/Freedom_of_Choice_Act, (02.12.2021).

¹¹⁵⁵ Bkz. Wikipedi, **National Organization for Women**, https://en.wikipedia.org/wiki/National_Organization_for_Women, (02.12.2021); Wikipedi, **Partial-Birth Abortion Ban Act**,

Friedan, üreme özgürlüğü için savaşıyor bir diğer önemli kadın örgütü olan **NARAL**'ın (*The Natinal Abortion and Reproductive Rights Action League*, 1960) da kurulmasını desteklemiştir. Günümüzde *NARAL Pro-Choise America* olarak varlığını sürdürmektedir. Kürtaj kısıtlamalarına karşı olan bu kâr amacı gütmeyen kadın kuruluşu; kürtaj ve doğum kontrolüne erişimi genişletme ve ücretli ebeveyn izninin sağlanması ile hamileliğe dayalı ayrımcılığa karşı kadınların korunması konularını destekler¹¹⁵⁶.

Biyolojinin kadınların kaderi olduğu görüşündeki çıkmaza odaklanan *Friedan*¹¹⁵⁷, kadınların özel alana eş ve anne rolüyle özgülmesini kamusal alanda bir işte çalışmaları önerisiyle çözüme kavuşturur. Ancak eşitlikçi feminist *Friedan* bu önerisiyle kadınların anneliklerinden vazgeçmelerini kastetmemektedir. Adı olmayan sorun kapsamındaki hata kadınların –zamanını alan- anne ve eş olmak için kariyerlerinden vazgeçmelerinin beklenmesidir. Oysaki *Friedan*'a göre bir kadın için eş ve annelik rolü; kendisini gerçekleştirmek, kariyer yapmak için çok zaman alan bir engel değildir¹¹⁵⁸. Burada *Friedan*'ın eş ve anneliğin kadına dair baskı yaratan kurumlar olarak ele alınmasına karşı olduğu söylenebilir.

Kadının kamusal alana katılımının sağlanması gerektiğine işaret ederek *Friedan*, *Kadınlığın Gizemi*'nde daha katı bir şekilde savunduğu bu görüşünü *İkinci Aşama* (*The Second Stage*, 1981) adlı eserinde yumuşatarak kadının tercih hakkı olduğu şeklinde değiştirir. İlk eserinde kadına tercih hakkı vermeden kamusal alanda varlık kazanmasını elzem görse de ikinci eserinde bu görüşünden vazgeçerek kadının aile içinde mutlu ise tercih hakkını özel alandan yana kullanabileceğini belirtir. Zira 1960'larda adı konulmayan sorun, 1980'lerde ise feministlerin özel alandaki olgular uyarınca kadınların kişiliklerinin gelişmesinin inkârı kadınları özgürleştirme hedefinden uzaklaştırmıştır. İki eserinden çağdaş liberal feminist *Friedan*'ın esasen ilk eseri kapsamında kadının ailedeki konumu ele alınmaktadır¹¹⁵⁹.

https://en.wikipedia.org/wiki/Partial-Birth_Abortion_Ban_Act, (02.12.2021); Wikipedi, **Gonzales v. Carhart**, https://en.wikipedia.org/wiki/Gonzales_v._Carhart, (02.12.2021).

¹¹⁵⁶ Wikipedi, **Betty Friedan**, https://en.wikipedia.org/wiki/Betty_Friedan, (03.12.2021); NARAL Pro-Choise America, **Who we are**, <https://www.prochoiceamerica.org/about/>, (03.12.2021).

¹¹⁵⁷ *Friedan*'ın biyolojiyi annelik şeklinde algıladığı belirtilir. Bkz. Greer, s. 283.

¹¹⁵⁸ Putnam Tong, ss. 39-40. Süper kadın miti, hem aile içinde eş ve çocuğa hem de iş yaşamında patrona karşı hizmet etmek durumunda kadını bırakmaktadır. Bkz. Putnam Tong, s. 42.

¹¹⁵⁹ Bkz. Çaha, Sivil Kadın, ss. 53-54; Putnam Tong, s. 41. *Friedan*'ın görüşlerinin 1960'lardaki cinsiyetten arı yasa fikrinden 1980'lerdeki cinsiyeti gözetken yasa fikrine doğru evrildiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, ss. 44-45.

Kadınların farklı doğaları gereği aile ve ev hayatına yönelimleri kabulüyle (hareket eden 19'uncu yüzyıl feministleri yanında) *Friedan* da kamusal alanda kendini gerçekleştirme ile ev yaşamındaki sevgi gereksinimini uyumlaştırmaya dair *İkinci Aşama*'daki ailenin öneminin sürdürülmesi ve kadına yüklenen annelik/eş rolündeki kadar kariyerinde de başarılı olabileceği savunusuna koşut olarak kadının her şeye sahip olabileceği hususunda eleştirilmiştir¹¹⁶⁰. Burada kadınların özel ve kamusal alanda da başarılı olabileceği beklentisinin esasen kadınlara yüklenmiş görev niteliğinin olumsuzlandığı söylenebilir. Ancak *Friedan*'ın kadının anne/eş rolünden ziyade kişiliği, kamusal alanda iş yaşamında çalışması ile varlık kazanması yönündeki görüşleri kadın lehine bir yaklaşım olarak okunmalıdır. Kadınların farklı olması göz önünde bulundurularak eşitliği için mücadele etmiştir.

3. Gisele Halimi (1927-2020)

Halimi, Hapsedilmiş Kadın adlı eserinde, kadınların müşterek savaşı için yol göstermesi adına yaşadıklarına (kadın olmayı öğrenme serüvenine) objektif bir şekilde yer verir. Ev içi alana hapsedilen bir kadın olarak yetiştirilmek isteğine nasıl karşı çıktığını ve özgürlüğü için ekonomik bağımsızlığını elde etmenin bilinciyle eğitimini, kariyerini kazanma mücadelesini ve bu esnada bedeni üzerinde söz sahibi olmanın önemini keşfederek bu konudaki mücadelesine değinir¹¹⁶¹.

Kürtaj hakkının elde edilmesi pek çok mücadele verilmesini gerektirmiştir. Fransa'da, kürtajın serbest bırakılması hedefiyle, 1971'de kürtaj olduklarını belirten (*Halimi*'nin de aralarında yer aldığı) kadınların imzaladığı “343'ler Bildirisi”nin etkisinin akabinde kadının kurtuluşu mücadelesiyle bir kitle hareketi olarak *Choisir Hareketi* şekillenmiştir. *Halimi*'nin kurucusu olduğu *Choisir Hareketi*'nin mücadele alanı şöyledir: “... 1) Gebelikten korunma ve cinsel eğitim, 2) 1920 Yasası'nın yürürlükten kaldırılması, 3) Sanıkların ücretsiz olarak savunulması...”¹¹⁶².

Bildiri'den toplumsal olarak menfi etkilenen/suçlanan kadınlar için *Choisir (Seçme) Derneği*'ni kurar. Haksız, kısıtlayıcı ve çağdışı 1920 kürtaj yasasının salt

¹¹⁶⁰ Heywood, ss. 275-276.

¹¹⁶¹ Halimi, ss. 13, 15, 28, 32-33, 62.

¹¹⁶² Halimi, ss. 66-67, 70. *Choisir* özgün ve başarılı olmasını *Halimi*'ye göre siyasal örgütlerden uzak olmasına borçludur. Nitekim siyasal partiler doğum kontrolü ve kürtaja ya kapalı ya da mesafeli olmuşlardır. Halimi, s. 72.

ortadan kaldırılmasını yeterli bulmadığı için kurduğu dernekle mücadele vererek kadınların özgürlüğünü somut şekilde kullanma araçlarının sağlanması gayesiyle yeni yasanın yapılması için çabalar. Hamileliği önleme ve kürtaj hakkında yasa önerisi için çalışmalar yürütülür¹¹⁶³. Anneliğin özgür bir seçim sonucu olması gerektiği düşüncesinde olup bunun için *Halimi* mücadele eder¹¹⁶⁴.

Kadınların üreme(me) hakkında karar vermesini kısıtlayan yasaya karşı bedenleri üzerindeki hakkının tanınması için üstlendiği **Bobigny Davası** hakkında *Halimi*, "... çocuk aldırmanın ilk ve tek "politik" davasıdır..." der. Yargıçların ötesinde tüm kamuoyuna/ülkeye seslenilen bu tür davalarda, bir yasayı vb. eleştirmek, tartışmaları (gizli oturumda yargılanma eğilimine karşı) açık oturuma dönüştürmek gerektiğini söyler¹¹⁶⁵.

Tecavüz neticesinde hamile kalan genç bir kız, kızın annesi, kürtaj için kızın annesine para veren, yardım eden iki arkadaşı ile çocuk düşürten kadının yargılandığı dava için *Choisir* kamuoyu oluşturmak için bildiri vs. dağıtmıştır. Mücadele sonucu yargılama; kasıt olmadığı ve kendi iradesi ile yapmaması, ahlaki, toplumsal baskılara maruz kalması sebebiyle genç kızın beraati ile sonuçlanır¹¹⁶⁶.

Kürtaj yaptırmak için kızının yanında olan anne; "... Ben suçlu değilim. Suçlu olan sizin yasalarınız!..." şeklinde cesurca savunur kendini. Politik bu davada, sanıkların kendi durumlarının ötesinde bir hakkı savunmak üzere mücadele verilir.

¹¹⁶³ Halimi, ss. 11, 67, 70-71. 1920 Yasası'nın (Ceza Yasası'nın eski m. 317) niyeti, düşüncüyü cezalandırarak işlenemez suç cezalandırılışını eleştirir *Halimi*. Nitekim hamile olmamasına rağmen hamile olduğunu zannederek 16 yaşındaki genç bir kızın düşük etkisini haiz iğne vurdurması da işlenemez suç olmasına karşın kız 15 günlük hapis cezası ile (niyeti hukuka aykırı şekilde) cezalandırılmıştır. Halimi, ss. 11, 101-102.

¹¹⁶⁴ Kendini anneliğe hazır hissetmediği bir dönemde (19 yaşında) bedeninin egemenliği altına girmeyerek (işkence olarak anlatır) bayılılmadan kürtaj olmuştur. Suçluluk değil, yeniden özgürlüğe kavuşmak olarak değerlendirir yaşadıklarını. İsteyerek doğurmaktan yana olan *Halimi*, isteyerek kaldığı ve uyum içinde geçirdiği hamileliğini de anlatır. Halimi, ss. 45-47.

Kürtaj hakkına erişimde kadınların toplumsal durumlarının etken olduğunu savunan *Halimi*, *kürtajı bir sınıf adaleti* olarak okur. Zengin kolaylıkla kürtaja erişebilirken maddi imkânı olmayan için tam tersi söz konusudur. Halimi, s. 101.

¹¹⁶⁵ Halimi, ss. 11, 74.

¹¹⁶⁶ Öğrenci *Marie-Claire* istemeden hamile kalması üzerine çocuğu doğurmak istemez ve bunu annesi *Michele Chevalier* ile paylaşır, kürtaj olmaya karar verir. Metroda çalışan bekâr annenin parası ve önemli tanıdıkları da yoktur. İş arkadaşları *Duboucheix* para konusunda yardım eder. Gittiği diğer iş arkadaşı *Sausset*'in tanıdığı *Bambuk*'un (para karşılığı) sonda girişimi başarısız olunca fenalaşan kız kliniğe götürülüp kürtaj yapılır. Sonrasında hamile bırakan genç başka bir olaydan tutuklanmasına rağmen kızın kürtaj olmasını ihbar eder. Çocuk aldırıldığı için kız, annesi suçlanır. *Duboucheix*, *Sausset* suç ortaklığından *Bambuk* da çocuk düşürtmekten suçlanır. Soruşturmanın ardından yaşı küçük olan kız çocuk mahkemesinde (halka kapalı olarak), diğerleri ise Bobigny Ceza Mahkemesi'nde yargılanacaktır. Halimi, ss. 80-86.

Nitekim 1920 Yasası (kürtaj yasası) için bir darbe olan *Bobigny Davası*'nda suçlamalar bir hak olarak öne sürülmüş, özgürlüğün gereği olarak açıklanmıştır¹¹⁶⁷.

Bobigny kararının gazetelerde yer alması, *Choisir* hareketine güç ve yeni üyeler kazandırmıştır. Ardından kürtaj davalarına dair basın kısıtlanması da davanın yayınlanması ve bir müdahale ile karşılaşılması üzerine geçerliliğini yitirmiştir. Ayrıca siyasiler çocuk aldırma konusunu gündeme almak zorunda kalmışlardır. Kürtaj hakkında *Choisir*'in sunduğu yasa tasarısı benimsenmiştir¹¹⁶⁸. Gizlilik, açığa çıkmıştır artık. Kazanımlar kadınların zaferidir.

Savunuculuğunu feminist, avukat *Halimi*'nin üstlendiği ve Fransa'da kürtajın tartışılması, kürtaj kısıtlamasının kaldırılması bakımından *Bobigny Davası* bir dönüm noktası olmuştur. Şüphesiz *Choisir Hareketi* kadınların dayanışması, bedenlerine sahip çıkmayı hukuken başarması adına göz ardı edilemeyecek bir başarı kazanmıştır.

4. Adrienne Rich (1929-2012)

Amerikalı feminist *Rich*, *Of Woman Born (Doğuştan Kadın, 1976)* isimli eserinde, anneliğe dair tecrübelerini feminist teori ile bütünleştirerek aktarır. Bir kadın, bir feminist, bir anne olan *Rich* kitabının; ne (ataerkillik bağlamında şekillenip sınırlanan durumları hariç tutarak) aileye ve anneliğe yönelik yöneltilen bir saldırı ne de devletin kontrolünde bir çocuk bakımı sistemine yönelik çağrı olduğunu belirtir¹¹⁶⁹.

Rich kitabında anneliği, bir **kurum** ve bir **deneyim** olmak üzere, iki farklı anlamıyla ele alır. Mezkûr iki görünüm biçimini birbirinden ayrı olarak değerlendirir. Öncelikle bir *kurum olarak* annelik algısında, annelerden çocuk bakımının temel yüklenicisi olmaları beklentisinin kadınları eşitlikten uzaklaştırdığını dile getirir. Anneliği bir *deneyim olarak* ele aldığı anda ise anne-çocuk arasındaki özel ve özgü

¹¹⁶⁷ Halimi, ss. 87, 89. Dava, anneye para cezası verilip ertelenmesi ile sonuçlanır. Ancak temyiz, zamanaşımı vs. akabinde mahkûm olmaz (Bkz. Halimi, s. 90). *Duboucheix* ve *Sausset*'in de (genç kız ile doğudan ilişkileri olmaması hasebiyle) suç ortağı olmadıklarına karar verir Mahkeme. *Bambuk*'a ise tecilli olarak 1 yıl hapis cezası verilir. Çocuk düşüren ile düşürten ayrımı sürdürülmek istenmiştir *Halimi*'ye göre. (Halimi, s. 91).

¹¹⁶⁸ Halimi, ss. 93-94, 96-97.

¹¹⁶⁹ Adrienne Rich, **Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution**, W. W. Norton & Company, New York, 1995, ss. 13-14.

ilişkiyi işaret eder. Kadınların erkeklerin kontrolünde kalmasını sağlayan kurum olarak anneliğin, deneyim olarak annelik üzerinde etkisini kısıtlayıcı olarak görür. Çünkü kurumsal anneliğe hapsedilerek kadınların bedenlerine yabancılaştırıldığına işaret eder. Kadınların, bedenlerine hapsolunarak kontrol edildiğini vurgular¹¹⁷⁰.

Rich'in deneyim ve kurum olarak annelik ayrımı bazen; ne zaman, nasıl, nerede anne olacağına dair kararı veren kadın ile mezkûr kararları kadın yerine alan erkek arasındaki fark olarak da yorumlanır¹¹⁷¹. Aslında deneyim olarak anneliği yaşayan kadın ile eril tahakkümün biçtiği annelik kurumunun ayrımı anlaşılmaktadır. Zira baskı yaratan annelik değil, annelik deneyiminin sınırlandırılmasıdır. Bir diğer anlatımla esasen altı çizilmek istenen husus; annelik kurumuna yüklenen kalıpların, beklentilerin vs. bir anne için yaşayacağı özgür ve özel (annelik) tecrübesine, anne olarak özgürleşme olanağına engel oluşturmasıdır.

Kadınların anne olmadan gerçek birer kadın olamayacaklarına inandırıldıklarını ileri süren *Rich*'e göre, ataerkillik annelik işlevini kadınların tek ve biricik varlık sebebi olarak göstermektedir. Zira böylelikle 24 saat ilgi bekleyen çocuk, annelik işleri, ev işleri; kadını sınırlandırarak tüketmektedir. Çare olarak ataerkillik içinde kurumsallaşmış biyolojik annelikten kadınların kurtulmasını, özgür kalmasını (anne-çocuk ilişkisini bozduğu için) gerekli görür (*Firestone* gibi) *Rich*¹¹⁷².

Rich, eril kalıpların dışına çıkılsa, çocuk doğurmak ile büyütme işini kadınlar kendi kararları ışığında gerçekleştirebilse pek çok kadının biyolojik anneliği neşeli bir iş olarak edimleyebileceği/olumlayabileceği görüşündedir. Öyle ki, *Firestone*'un teknoloji aracılığıyla kadının biyolojisinin tutsaklığından kurtulabileceğine yönelik görüşünde yanıldığını belirten *Rich*; kadının vücuduna karşı değil vücudu ile birlikte, bütünleşerek yaşamayı öğrenmesi ile çocuk doğurma açısından kurtulabileceğini salık verir¹¹⁷³.

¹¹⁷⁰ Rich, s. 13.

¹¹⁷¹ Ayrıca bkz. Putnam Tong, s. 137.

¹¹⁷² Ayrıca bkz. Putnam Tong, ss. 137-138. Kendisinin erkek çocukları ile birlikte babaları olmadan yaptıkları bir tatilin onları nasıl sınırları aşarak mutlu ettiğini örnek olarak gösterir. Eril kalıpların dışına çıkmak, kendisi ile çocuklarına iyi gelir. Bkz. Rich, s. 194; Putnam Tong, s. 138.

¹¹⁷³ Ayrıca bkz. Putnam Tong, ss. 138-139.

5. Kate Millett (1934-2017)

İkinci dalga feminizmin etkin bir ismi olan *Kate Millett*; eğitimci, yazar, aktivist, heykeltıraştır. Doktora yaptığı Columbia Üniversitesi'nde kadın haklarına, kadınların kurtuluşu kampanyasına ilgisinin gelişmesi, derinleşmesiyle beraber (1965'lerde) feminizmin etkin isimleri arasında yer almaya başlar. Kürtaj reformunun savunucusu olmuştur. 1970'de doktora tezi olan ünlü eserini, *Sexual Politics (Cinsel Politika-1970)*, yayınladı. Eser, bazı eleştirmenler tarafından sert eleştirilere maruz kalsa da toplumsal cinsiyet gerilimlerinin makul ve bilimsel bir siyasi analizle ele alınması olarak yorumlanır¹¹⁷⁴.

Cinsiyetler arasındaki farklılıkların biyolojiden ziyade **toplumsal** kaynaklı olduğu fikrinin işlendiği *de Beauvoir*'in *İkinci Cins* isimli eseri, 1970'lerin pek çok radikal feministi gibi *Millett*'i de etkilemiştir¹¹⁷⁵. Ekonomik, siyasal, sosyal yapılarla bütünleşmiş (toplumsal değişmez niteliğini haiz) ataerkillikte erkek ve kadına ait biçilen roller çoğunlukla aile içinde pekiştirilmektedir¹¹⁷⁶. Bu minvalde toplumsal cinsiyet gün yüzüne çıkarılır.

Sınıf ve cinsiyet vb. gruplar arasındaki ilişki çerçevesinde ele aldığı *politika* kapsamındaki yapılarda bu grupların temsil edilmemesini, değişmez ve sürekli ezilmelerinin temel sebebi olarak görür. Nitekim kadınların yönetimdeki görünmezliği ataerkil düzenin pekiştiricisidir. *Millett*, politikanın özünü teşkil eden gücü erkeklerin elinde tuttuğunu ve eril tahakkümün cinsler arasındaki ilişkide,

¹¹⁷⁴ Wikipedi, **Kate Millett**, https://en.wikipedia.org/wiki/Kate_Millett, (11.11.2021); Roberta M. Hooks, "Kate Millett", **Dictionary of World Biography**, Ed. Frank N. Magill, Cilt: 8, Routledge, New York, 2011, (Millett), s. 2536.

Cinsel Politika; Cornell Üniversitesi'nde *Millett*'in 1968'de bir kadın kurtuluşunun örgütsel toplantısında okuduğu kısa bir manifestonun 1969'da doktora tezine dönüştürülmüş halidir. 1970'de *Millett* tezini savunarak doktora derecesini alır. Hooks, *Millett*, s. 2536; Donovan, s. 273.

Üç bölüme ayrılan eserin, cinsel politika teorileri ve örneklerine ilişkin **ilk** bölümünde cinsiyetin statü sonuçları olan politik bir kategori olduğu tezi öne sürülür. Erkeklerin kadınları doğuştan zeki bir şekilde yönettiği şeklindeki otomatik varsayımın öncelik olduğunu belirtir. Ataerkillik, siyasi bir kurum olarak irdelenmeye çalışılmıştır. **İkinci** bölümde, kadınların boyun eğdirilmesinin ve özgürleştirilmesinin tarihsel temelleri irdelenir. **Üçüncü** bölümde ise toplumdaki cinsel politikaları yansıtan dört yazarın (karşı devrime dair *H. D. Lawrence*, *Henry Miller*, *Norman Mailer*; ikinci devrime dair *Jean Genet*) edebiyattaki eserlerinden örnekler sunulur. *Millett*, ss. 11, 352, 476; Hooks, *Millett*, ss. 2536-2537.

Kadınlara karşı cinsel şiddeti yüceltikleri için erkek yazarlara karşı çıkması, erkek karşıtı olarak eleştirilmesine yol açmıştır. Hannam, s. 145.

Millett'in ataerkilliği evrensel nitelikte ele alması ise *Mitchell* tarafından eleştirilir. Bkz. *Mitchell*, Kadınlık, s. 120.

¹¹⁷⁵ Green, s. 287.

¹¹⁷⁶ *Millett*, s. 51; Heywood, s. 279.

cinsellikte de hüküm sürdüğünü belirtir¹¹⁷⁷. Ataerkilliği, erkeklerin tahakkümünü sürdürülebilir kılan bir *cinsel politika* olarak eserinde ele alır *Millett*. Ataerkil sistemin toplumsallaşma yoluyla oluşturulduğunu, ideolojik araçlarla devam ettirildiğini ve kurumsal yöntemlerle desteklendiği anlatılır¹¹⁷⁸. *Millett*'e göre; "...*Cinsel politika, ruhsal yapı, toplumsal yer ve durum açısından her iki cinsin temel ataerkil tutuma göre <sosyalize> edilmesi yoluyla gönüllü destek kazanır...*"¹¹⁷⁹.

Anneliği kutsallıktan arındırma fikrinin hâkim olduğu 1970'lerde (her ne kadar anneliğe bakışları aynı olmasa da) *Friedan, Mitchell, Firestone* gibi *Millett* de aile ve anneliği kadınları özel alana hasreden bir kurum olarak irdelemiştir¹¹⁸⁰. *Millett* bu irdelemeyi ataerkilliği odak noktası olarak yapmıştır.

Firestone gibi *Millett* de ailenin, ataerkilliğin başlıca kurumu olduğunu savunur. Nitekim üreme ve çocuk bakımının kadınların esas görevi olmaya devam etmesi, kadınların ikincil konumunu haklı çıkarmaktadır. Bir diğer anlatımla ataerkil sistemin işleyişinin özünü ailede bulmak mümkündür. *Millett*'e göre, ataerkillik diğer baskı şekillerinin izlediği birincil baskı şeklidir. **Ataerkilliği** erkeklerin kadınlar üzerinde baskı kurmasını tanımlamak üzere kullanan ilk (radikal feminist) kişilerden birisidir *Millett*¹¹⁸¹. Nitekim emsalsiz bir egemen ideoloji olarak gördüğü ataerkillik kadar başka hiçbir sistemin, tebaası üzerinde bu kadar mutlak bir baskı ve denetim uygulamadığını yazar¹¹⁸². Marksistlerin kapitalizmin ideolojik üremesi için gerekli bir öge olarak aileyi görmesine benzer şekilde *Millett* (ve radikal feministler) de ataerkilliğin yeniden üretim şekli olarak aileyi görür¹¹⁸³. Kadınların ezilme sebebi olan ataerkilliğin eleştirisini yapar.

¹¹⁷⁷ Millett, ss. 48-50. Ekonomik ve politik gücü elinde bulunduran erkeklerin bunu kadının bedeni üzerinde hâkimiyet kurmak için de kullandıklarına değinen *Millett*, örnek olarak Hindistan'da kadının ölen kocasıyla beraber gömülmesini, küçük yaşta/zorla evlendirilmeyi vb. gösterir. Millett, s. 83.

¹¹⁷⁸ Mitchell, Kadınlar, s. 14.

¹¹⁷⁹ Millett, s. 51.

¹¹⁸⁰ Ece Öztan, "Anelik, Söylem ve Siyaset", **Cogito**, Sayı: 81, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 92.

¹¹⁸¹ Laura Green, "Feminism", **Encyclopedia of Modern Political Thought**, Ed. Gregory Claeys, Cilt: 1, SAGE Publications, Los Angeles, 2013, s. 285; Millett, s. 62; Putnam Tong, ss. 153-154.

¹¹⁸² Millett, s. 62. Ataerkilliğin evrensel ve sürekli olmasını ataerkilliğe güç kazandıran nitelikler olarak gören *Millett*, ataerkilliğin kendisini kabul ettirme eğilimi/alışkanlığı ile toplumda hâkimiyet kurduğunu belirtir. Millett, s. 102.

¹¹⁸³ Donovan, s. 274.

Cinsel politikanın, ataerkillik ışığında şekillenen sosyal yapı vasıtasıyla destek kazandığını ve toplumdaki erkek üstünlüğüne dair önyargının kadını daha aşağı konumlandığını belirtir. Ataerkil düzende erkeğe bırakılan insancıl eylemlerin aksine, kadının kendisine sunulan annelik ve hizmet etme görevi dışına çıkamadığına değinir. Ataerkilliğin cinsel rol vb. ayrımlarının biyolojik değil kültürel temelli olduğuna vurgu yapar. Hatta *Millett*, kadınların biyolojik özgü durumlarındaki rahatsızlığın esasen ataerkil düzenin -benlik duygusuna zarar verdiği- kadına yönelik kültürel kökenli rahatsızlıklar olarak gösterilmesi olarak ifade eder ve ağrısız doğum gerçeğini emsal gösterir¹¹⁸⁴.

Ataerkil düzenin kadını **ekonomik** olarak baskı altında bıraktığı ve bağımlı kıldığını, cinsiyetler arasında ücret eşitsizliği olduğunu açıklar. Her ne kadar sanayi devrimi ile beraber çalışma hayatında (düşük ücretli de olsa) yer alsalar da kadınların ürettiklerini (ev işi, çocuk bakımı vb.) piyasa değeri olmayan, sermaye öncesi üretim biçimi olarak ele alır. Ayrıca kadınların çalışmasına rağmen üretim sürecine hâkim olamadıklarını örnek göstererek ataerkilliğin kadınları bilgisiz, eğitimsiz, donanımsız bıraktığının altını çizer¹¹⁸⁵.

Medeniyetin en temel yönetim şekli olarak gördüğü ataerkilliğin değiştirilme mücadelesini *Millett*, **cinsel devrim** şeklinde adlandırır ve aşamalara ayırarak açıklar. Bu bağlamda feminizmin “...*cinsler arasında politik, ekonomik ve toplumsal eşitliği öngören bir sistem...*” şeklindeki sözlük tanımının cinsel devrimin gayelerine işaret ettiğini belirtir. Kadınlar hareketi ile alakalı olarak cinsel devrimde değişiklikler yaşanması hasebiyle aşamaları irdeler. Reformla neticelenen ilk aşamaya karşı ortaya çıkan reaksiyonlar bakımından **karşı devrim** gerçeğine eğilir¹¹⁸⁶. Ataerkilliğin devamına yönelik yeni neslin yetiştirilmesi bakımından *Millet*’in bir araç olarak değerlendirdiği aile kurumunu¹¹⁸⁷, cinsel devrim ve karşı devrim analizinde özellikle ele aldığı görülür.

¹¹⁸⁴ Millett, ss. 51-52, 55-56, 85. *Millett* psikolojik olarak da kadınların üstün güç sahibi erkeklerin onayını alma zorunda bırakıldıklarını anlatır. Millett, ss. 97.

¹¹⁸⁵ Millett, ss. 72-76. Kadınların azınlık bir grup olarak ele alınmasına dair bkz. Millett, s. 98.

¹¹⁸⁶ Millett, ss. 105-106, 109-110, 123. *Millett*, cinsel devrimin önemli bir etkeni olarak ABD’deki kadınların siyasal örgütlenmesini gösterir (Millett, ss. 112-113, 130 vd.). *Millett*, her ne kadar birinci aşamada ataerkilliğe yeteri kadar eğilinmese de kadınların büyük kazanımlar elde ettiğini açıklar (Millett, s. 110). Cinsel devrimin ilk aşaması, kadının cinselliği bakımından ataerkilliğin izlerinin silinmesine katkı sağlamıştır (Millett, ss. 187-188).

¹¹⁸⁷ Millett, ss. 248-249, 272.

İlk aşamadaki liberalleşme hareketinin sindirilmesi şeklindeki karşı devrim aşamasında, gebeliği önleyici araçlara dair teknolojinin gelişmesine koşut bir oranla kadının cinsel özgürlüğü ele alınır. Doğum kontrol hapının yaygınlık kazandığı dönemin, karşı devrimin dışında kaldığı nüansını da vurgular *Millett*. Esasen karşı devrim döneminde baskıcı hükümetlerin (Nazi Almanyası, Sovyetler Birliği) ataerkillik yanlısı tutumları ön plandadır. Her ne kadar Nazi ideolojisinde kadın, aile içine ve analık görevine çağrılrsa da esas gaye olarak kadınların düşük ücretli işlerde çalışması gösterilse de *Millett*, erkek üstünlüğüne yönelik psikolojik sebepleri kadın nüfusun kurgulanışında temel etken görür. Aileyi destekleyen Nazi Almanyası'nın bekar kızlara vergi yükü getirme, evlilik kredisi, evlilikten doğacak her çocuk için vergi indirimi vb. yasal düzenlemeleri vardır. Hem Weimar Cumhuriyeti döneminde ivme kazanan feminizmin evlilik dışı beraberlik, doğum kontrolü ve kürtaj eğiliminin önüne geçmek hem de Birinci Dünya Savaşı ve ekonomik kriz ile düşen doğum hızını artırmak hedefleniyordu. Nitekim doğum hızında artış isteyen hükümetlerin iki yolu; anneliği istenebilir kılmak veya kaçınılmaz kılmaktır. Nazi dönemi doğum kontrolü konusunda aşırı serttir. Örneğin doktorlar için doğum kontrolü hakkında bilgi vermek suç, kliniklerde kısırlaştırmalar, arî ırkın gelecek kuşaklarının nasıl olması gerektiğine dair bir cinsel eğitim, kürtaj göze alınamayacak bir tehlike haline gelir. *Karşı devrimde* Nazi Almanyası'nda doğurganlığın değer kazanması öyle arttı ki (evli kadının gayri meşru çocuk doğurması nüfus artışı için bile kabul edilemez görülürken) evli olmayan kadınların doğum yapması devlete yeni çocuk kazandırdığı için suç görülmemiştir. Bununla birlikte kocanın çapkınlığı neticesinde gayri meşru çocuğun doğumunda ise erkeğin zina yapmakla suçlanmaması, cinsiyetler arası eşitsizlik örneğidir¹¹⁸⁸.

Ailenin devlet tarafından yönlendirilmesine tarih sahnesinden Nazi Almanyası ile beraber SSCB'ni örnek olarak gösterir¹¹⁸⁹. SSCB'de ise ataerkil düzene son vermek üzere Devrim'den sonra, ailenin sınırlayıcı tutumlarından kadını kurtarmak için özgürce evlenme/boşanma, gebeliği önleme ve kürtaj vb. pek çok

¹¹⁸⁸ Millett, ss. 108, 248-249, 253-255, 258-261; W. Scott, *Feminist Tarih*, s. 92. Radikal feminizmin önemli eseri *Cinsel Politika*'da Millett'in (karşı devrim döneminde) kadın düşmanlığı (*misogyny*) düşüncesini ele aldığı belirtilir. Ataerkil iktidarın cinsiyetçi bir toplumun temelinde yer aldığını ve mizojinist üzerine oluşturulan cinsel politikaların, toplumsal kurumlarda kadınlara yönelik baskıya yol açtığını ileri sürdüğü vurgulanır. Gordon Marshall, "Kadın Düşmanlığı", s. 373; Putnam Tong, s. 155.

¹¹⁸⁹ Mitchell, *Kadınlar*, s. 14.

yasal düzenleme yapılır. *Lenin* döneminde çocuk bakımevlerinin kurulması, ev işlerinin kollektif hale getirilmesi vb. girişimler -*Stalin* döneminde- başarısızlıkla sonuçlanır. Kürtaj önemli bir sorun olarak ortaya çıkar. Çocuk düşürmeye karşı politikada her ne kadar çocuk düşürmenin anneliği yok ettiği üzerinde durulsa da *Millett*'e göre esas gaye toplum adına anneliği zorunlu kılmak, cinsellik ile üremenin birbirinden ayrılabilceği gerçeğini göz ardı etmek ve cinselliğe karşı negatif bir tavır yaratmaktır. Aileyi güçlendirmeye yönelik düzenlemeler yapılır. *Millett* böylece cinsellik ile üremenin tekrardan kaynaştırıldığını belirtir ve karşı devrimin zaferi olarak yorumlar¹¹⁹⁰.

Millett'e göre, cinsel devrimde kadın-erkek arasındaki geleneksel rol ayrımı ortadan kaldırılmaya ve statü farklarına dikkat çekilmeye çalışılırken karşı devrimde statü farkları gizlenmeye ve rol ayrımları doğalmış gibi yansıtılmaya çalışılmıştır. Reaksiyoner düşüncenin/tutumun biyolojiyi dayanak alarak kadın cinsiyetinin ezilmesini rasyonel bir temele oturtmak için kullanmasını ilginç bulan *Millett*; statü, ekonomik, siyasi güç vb. etmenlerin hesaba katılmamasını eleştirir. Hâlbuki savaş ve çocuk yetiştirme örneğinden gidilirse, bunların kültürel temelli ayrımlara bağlandığını belirtir. Nitekim -emzirme haricinde- her kadının ana olduğu şeklindeki varsayımın kültürel beklenti inşa eden bir mit olduğunu savunur¹¹⁹¹.

Ataerkilliğin (aile, iş vs. dâhil) sosyal yapının temelini oluşturduğu savıyla *Millett*'in kişisel hayatın ataerkillikten etkilendiğini belirtmesi, kamusal-özel alan bölünmesine meydan okumanın kapısını araladığı şeklinde yorumlanır¹¹⁹². Hem özel hem kamusal alanda erkek üstünlüğünü tesis eden ataerkil düzendeki bu kontrolün ortadan kaldırılması zor olsa da kadınların bu düzenin oluşturduğu cinsiyet anlayışına son vermesi gerekir¹¹⁹³.

Ataerkillikten kurtulmak adına kadınların birleşerek mücadele etmesi, ekonomik özgürlüklerini kazanmaları ve cinsel devrimi gerçekleştirmesi gerektiğini

¹¹⁹⁰ Millett, ss. 262-263, 268, 271, 274. 1920'de hastane şartlarının sağlanması kaydıyla kürtaj serbest bırakılmıştır (bkz. Millett, s. 263, dn. 14). 1932'de Kiev Kongresi'nde çocuk düşürmeye karşı çıkmış, nüfus politikası olarak ileri sürülen nedenler ve hükümetin nüfus artışına yönelik tutumu söz konusudur. *Stalin*'in Beş Yıllık Planında (1936'da) ilk gebelikte çocuk düşürme yasaklanırken akabinde 1944'te meşru çocuk düşürme kesin olarak yasaklanır; ancak yumuşama hareketiyle beraber 1954-1955'te kürtaj hakkı yeniden tanınır (bkz. Millett, ss. 268- 269, 271, dn. 22).

¹¹⁹¹ Millett, ss. 337, 341, 343.

¹¹⁹² Hannam, s. 145. Ayrıca bkz. Çaha, Sivil Kadın, ss. 74-75. *Millett*'e göre cinsellik, politik bir nitelik taşımaktadır. Millett, s. 48.

¹¹⁹³ Putnam Tong, s. 154.

savunmuştur¹¹⁹⁴. Bu noktada *Millett*, bilinç yükseltme sürecinin de etkin olacağını önerir¹¹⁹⁵. Sorunların temelinde cinselliği gören *Millett*, kadınların önce sorunun farkındalığına varması gerektiğini ve cinsel devrim için -şart gördüğü- temel taşlarda değişiklik yapılamazsa karşı devrim ile karşı karşıya kalınacağını belirtir¹¹⁹⁶.

Öncelikle *Cinsel Politika*'nın yazarı olarak anılacak *Millett*, NOW dâhil pek çok kadın kurtuluş gruplarının destekçisi ve aktivisti olarak mücadele etmiştir. Kitabının etkisiyle feminist hareketin sözcüsü olmuştur. Feminist idealleri, ataerkil sınırlamaların temkinli analizleri ile harmanlayan *Millett*, insan hakları destekleyicisi olarak da anılır¹¹⁹⁷.

6. Germaine Greer (1939 -)

Greer'in radikal feminizmin gelişimine katkı sağlayan ünlü eseri *İğdiş Edilmiş Kadın*'dır (*The Female Eunuch*-1970)¹¹⁹⁸. Radikal feminist *Greer*, *İğdiş Edilmiş Kadın*'da, kadına pasif bir cinsel rol yüklenilerek kadının bastırıldığını, esasen (manevi anlamda) iğdiş edilerek nesne haline getirilen kadınların nasıl cinsiyetsizleştirildiğini anlatır. Kadınlara yönelik tahakkümün cinsel boyutlarına dikkat çekerek eril düzeni desteklemesi üzerinde durur¹¹⁹⁹.

Kitabında *Greer*, kadının günümüz toplum düzeninde meydana gelen değişim, modernleşme vs. birlikte kamusal alanda görünürlük elde etse de geleneksel rollerinden kurtul(a)mamış olduğuna işaret eder. Kadın, hâlâ ev içi alandaki görev yükümlülüğünü haizdir. *Greer*'e göre, "... Kadınların görevleri hep ikinci planda ve yardımcı anlamındadır. Kadının evdeki görevi ekmek parası kazanan kocasını rahat ettirmek, kendine güvenini artırmaktır. Böylece kadının dışarıdaki işi de ikinci plana düşer...". Çalışma savaşımı durumunda ise işi ile birlikte evdeki yükümlülüğü de

¹¹⁹⁴ Millett, ss. 72, 106, 111, 123; Putnam Tong, s. 156.

¹¹⁹⁵ Heywood, s. 279.

¹¹⁹⁶ Millett, ss. 43, 45.

¹¹⁹⁷ Hook, Millett, ss. 2537-2538.

¹¹⁹⁸ *Sex and Destiny (Cinsellik ve Kader*-1984) isimli eserinde çocuk doğurmanın ve anneliğin önemini kutsayan *Greer*, *The Whole Woman* (1999) adlı eserinde ise kadınların kurtuluş gayesinden uzaklaştıklarını, erkekleri taklit etmeye giden (bazı yönden) sahte bir eşitlik anlayışına razı geldiklerini ileri sürer. Bu durum, kadınları bağımlı kılan ataerkilliğin yeniden üretme kapasitesini göstermesi olarak yorumlanabilir. Bkz. Heywood, ss. 283, 285.

¹¹⁹⁹ Heywood, ss. 263, 279, 283. Bkz. Greer, ss. 55-56.

devam etmektedir¹²⁰⁰. Kadın, ikincil konumunu çalışsa da taşımaktadır. Esasen doğrudan veya dolaylı olarak öncelikli görev çocuk büyütme olarak kodlanmıştır kadın için.

Sanayileşme ve kentleşmenin uzantısı olarak *aile* kurumunda yaşanan dönüşüm, geniş aileden çekirdek aileye doğru geçiştir. 16'ncı yüzyıldan önce yok olan geniş ailenin çekirdek aileye dönüşümünde Greer; yerel yönetimlerin zayıflamasını, devletin merkezileşmesini, büyük toprak sahiplerinin artık topraklarında yaşamamasını vs. etken görür. Bu dönüşümle birlikte kadınların ev içi uğraşlarının değersizliği, sanayinin işgücü ihtiyacı (özellikle Birinci Dünya Savaşında erkek işgücü kaybı) vs. meydana gelen değişimler kadının çalışma hakkı savaşımı ile neticelenir. Ancak kadının çekirdek ailede çocuk doğurup büyütmesi değerli bir iş olarak görülmeyle devam etmiştir. Çekirdek aile, kadını toplumsal alandan uzaklaştırma eğilimine yöneliktir¹²⁰¹.

Greer, kadınlara günün büyük kısmında ilgilenebileceklerini düşündükleri kadar çocuk doğurmalarını salık verir. Etkin doğum kontrolünün cinsellik için gerekli olduğunu düşünen Greer'a göre, ekonomik sebeplerden dolayı doğum kontrolü ayrıdır. Neslin devam ettirilmesi için gelecek kuşakların doğumunu güvence altına almayı değil, üremeyi sınırlamayı gerekli görür. Bu noktada doğurmaktan kaçınan kadının sorumluluktan kaçtığı fikrini, önyargı olarak değerlendirir. Her kadının mutlaka çocuk doğurmak zorunda olmadığını vurgular. Hatta çocuk doğuran her kadının da çocuğuna bakmakla yükümlü olmadığını, örneğin bazı devletlerin çalışan kadınların çocuklarının bakımını desteklediğini belirtir. Bir diğer deyişle çocuğun bakım ihtiyacı vardır; fakat bu bakımın devamlı yanında olan bir kişi tarafından karşılanması şart değildir. Bir yaşam şekli olarak nitelendirdiği *geniş aile* ortamını, çocuk büyütme için (çekirdek aileye nazaran) elverişli görür. Çocuk bakımının tam zamanlı bir iş olarak görülmesi aşılsa yetenekli kadınların çocuk doğurma kararı için daha istekli olacağı görüşündedir. Heterojen toplumda çocuğun apartman dairesi içinde değil (çiftlik vb.) kendisini geliştirebileceği, toplumun dayattığı şekilde değil de kendi kararları doğrultusunda birey olabileceği bir düzen

¹²⁰⁰ Germaine Greer, **İğdiş Edilmiş Kadın**, Çev. Mefkure Bayatlı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 115, 117-118, 217.

¹²⁰¹ Greer, ss. 213-215, 217. Greer'da çekirdek ailenin felaket olarak görülmesine dair bkz. Greer, s. 219.

hayalini kuran Greer, bu şartlar dışında çocuk sahibi olmak istemediğini de ifade eder¹²⁰².

Kadınların durumlarını iyileştirmesi, özgürlüğün *sine qua non* şartı olarak görülen bağımsız olması için evlenmemelerini salık verir. Zira evli kadının ekonomik durumunun iyi olmaması, çocuk bakımının hep kadına bırakılması tercihi kadını bağımlılaştırır. Greer, babasız çocuk büyüten, nafaka alan kadın için çok da özgür değildir der. Artık evlendiyse de kadının kurtuluşu meselesini çocuğu olmayan kadını çocuklu kadına, tek çocuklu kadını da birden fazla çocuk sahibi kadına göre nispeten daha mümkün görür. Kadının çocuk doğurma ve büyütme görevinin önemine dair şartlandırılmasının, eşini ve çocuklarını terketmeyi zorlaştırdığına değinir. Evli kadının kurtuluşu için kendi durumunun farkında olması gerektiğini söyler. Kapitalist düzende kadınların tüketici rollerinden kurtulmalarını salık veren Greer, öneri olarak ev işlerinin kooperatifleştirilmesini vs. örnek gösterir. Ayrıca kadınların zorunluluklarını ve bunlardan beklenen zevk alma durumunu kaldırmayı önerir. Zevk için yemek yapmaya, giyime, süslenmeye karışmayan Greer, bunların kaygı, zorunluluk sebebiyle yapılmasına karşıdır. Kısır döngü olarak gördüğü ev işinin dışına çıkmak için kırılması gerekir. *Kadının Özgürlük Hareketi*'nin otoriter devletin ana dayanağı olarak gördüğü ataerkil ailenin sonlandırılmasını sağlarsa kazanım elde edileceğini anlatır¹²⁰³.

Kadınların kendileri olabilmesi için dayanışma, işbirliği içinde, anaerkil kardeşlikle özgür hareket etmeleri gerektiği görüşündedir Greer. Kadınların bedenine sahip çıkması gereğini söylemeyi de ihmal etmez¹²⁰⁴.

7. Juliet Mitchell (1940-)

İkili sistem kuramcılarından sosyalist feminist Mitchell¹²⁰⁵, kadının salt işte değil (kendisi gibi *kültürel* bir yaratı olan) ailede de ezildiğini belirtir¹²⁰⁶. Yazar,

¹²⁰² Greer, ss. 222, 225-228.

¹²⁰³ Greer, ss. 306-309, 311-313, 315.

¹²⁰⁴ Greer, ss. 19, 307, 316-317.

¹²⁰⁵ Hartmann, Mitchell vb. bazı sosyalist feministlerin savunduğu *ikili sistem kuramı*; toplumsal cinsiyet analizi için kapitalizm ve ataerkil iktidar ilişkilerinin ele alındığı bir kuramdır. Kapitalist toplumların eleştirisi için Marksist kuramın tamamlayıcısı olarak sınıfın yanında ataerkilliği odağına alan radikal feminizmin savlarının birleşmesinden oluşur. Vurgulamak gerekir ki kapitalizm ile ataerkilliğin birlikte kadınları ikincil kıldığı öne sürülse de öncelikle her ikisinin de

‘kadınların ezilmesini’ radikal feminizmin çözmesi gereken esas sorunu olarak görür¹²⁰⁷. Çözüm olarak kadınların ezilmişliğini anlamak üzere, radikal feminist düşünce ile sosyalist analizin ele alınması gerektiğini belirtir¹²⁰⁸.

Sürekli bir yapılanma olduğu düşünülen aile içinde kadının kendisine yer bulduğu, anne ile çocuğun *monolitik* (tek parça olan) bir bütünü oluşturduğu düşüncesindedir. Karmaşık farklı unsurların bütünsel yapısı içinde kadının durumundaki değişikliklerin bu öğelerin farklı biçimde toplanmasıyla oluştuğu görüşündedir¹²⁰⁹. Dolayısıyla kadın sorunu farklı unsurların birleşiminin tecellisidir.

Mitchell kadının toplumdaki ikincil konumunu, zayıflığını; “*üretim*”, “*çocukların yeniden üretimi*”, “*cinsellik*” ve “*çocukların toplumsallaştırılması*” şeklinde dört kategoride değerlendirmeye alır¹²¹⁰.

Üretim: Biyolojiye dayalı işbölümünde erkeğe göre daha az fiziksel güç sahibi olan kadının, tarihi süreçte özel mülkiyet ve çocuklar ile birlikte korunması gerektiği düşünülmüştür. Kadının ezilişinin devamı, özel mülkiyetin ortaya çıkmasına bağlanmıştır¹²¹¹. Ancak fiziksel güçsüzlük çocuk bakımında etken görülmemiştir.

Çoğu sosyalist analistin kadının tabiiyetinde daha az fiziksel gücünü konumlandırmasının aksine *Mitchell*; biyolojik temelli işbölümü ve toplumsal baskının etkisiyle kadın işlerinin şekillendiği görüşündedir. Zira gerçekten biyolojik zayıflık kadının ezilmişliğini, tabiiyetini açıklamaya yeterli olsaydı; gelişen makine teknolojisinin, sanayileşmenin kadının kurtuluşunun habercisi olması gerekirdi. Yazara göre yalnızca önkoşullarının habercisidir. Ezcümle fiziksel eksiklik, kadının aşağı statüsünün izahında yeterli bir ölçüt değildir. Her ne kadar *Mitchell* kadının üretimde rol almasını, kurtuluşunun önkoşulları için gerekli görse de ailedeki ezilmişliğinin son bulması için yeterli görmemektedir¹²¹².

Çocukların yeniden üretimi: Kadınların üretimde yer almamasında salt fiziksel güçsüzlükleri değil ve fakat *yeniden üretimdeki rolleri* de etkindir.

ayrı ayrı ele alınması gerektiği, ardından diyalektik olarak aralarında ilişki kurulması ikili sistem kuramcıları tarafından savunulur. Ecevit, s. 17.

¹²⁰⁶ Bkz. *Mitchell, Kadınlar*, s. 38.

¹²⁰⁷ Bkz. *Mitchell, Kadınlar*, s. 37.

¹²⁰⁸ Bkz. *Mitchell, Kadınlar*, s. 28.

¹²⁰⁹ *Mitchell, Kadınlar*, s. 40.

¹²¹⁰ *Mitchell, Kadınlar*, s. 41.

¹²¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Mitchell, Kadınlar*, s. 42.

¹²¹² Bkz. *Mitchell, Kadınlar*, ss. 43, 45-47.

Erkeklerin üretimdeki rollerinin tamamlayıcısı şeklinde çocuk doğurmak, çocuk yetiştirmek ve evin bakımı; kadının doğal uğraş alanının merkezidir. Biyolojik bir işlev olan annelik, evrensel ve zamandışı bir olgu olarak görülünce kadına mündemiç toplumsal beklentilerin kaçınılmazlığı ile karşılaşılır. Kadının annelik işlevi, aile içinde konumlanması, üretime ve toplumsal alana dâhil olmaması, cinsiyetler arası eşitsizliğe götürür. Ayrıca doğal ve değişmemiş bir olgu olan yeniden üretimde güvenilir doğum kontrol yöntemleri, tehlikeli kürtaj, çocuk doğurup doğurmama ya da doğuracakları çocuk sayısı vb. hususlarda kadınların kendi seçimleri eksiktir. Buna koşut olarak *Mitchell*, kadınların varoluşunun biyolojik süreçlere bağlı olduğunu belirtir. Kadını tanımlayanın, üretken olmayan statüsü değil, üreme yetisi/anneliği olduğunun farkındadır¹²¹³.

19'uncu yüzyılda rasyonel bir teknik niteliğine erişen doğum kontrolü bakımından yöntemlerden biri olan doğum kontrol hapıyla yeniden üretim tarzının dönüştürülmesi imkânının ortaya çıktığını belirtir. Böylece *Mitchell*'e göre; iradeye bağlanan çocuk doğurmak, kadının yegâne en önemli işi niteliğinden alınmakta ve artık bir seçenek olarak kadının hayatında yer almaktadır¹²¹⁴.

Cinsellik: Kadınlar tarihi süreçte anne/üretici olmanın yanında cinsel objeler olma vasfıyla da mülk edinilmişlerdir. Yazar, beklenilenin aksine, tekeşliliğin kadınlar için eşitlik getirmediğine değinir. Burjuva erkeğinin tamamlayıcısı olan kadının, patriarkal kapitalizm sürdükçe, şekli eşitliği (tekeşlilik) eşitsizliğini örtecektir¹²¹⁵.

Çocukların toplumsallaştırılması: Kadın biyolojik işlevinin uzantısı olan anne olmanın yanında çocukların toplumsallaştırıcısı olma kimliğine büründüğünde kültürel bir işlevi de haiz olmaktadır. Mezkûr toplumsal rolünün kendisine verilmesinde biyolojisi (süt vermesi, görelî ağır işlerdeki güçsüzlüğü) etkindir. Anne olmanın kadının en güzel işlevi olduğu, anneliğin (süt vermenin) kadının kendisini gerçekleştirme duygusu verdiği, salt doğurma değil anneliğin bir hayat tarzı olduğu savlarını ciddi bulmamaktadır¹²¹⁶.

¹²¹³ Mitchell, Kadınlar, ss. 47-50, 53.

¹²¹⁴ Ancak doğum kontrol yöntemlerinin yasak olması, bulunmasındaki güçlük, paralı olması hasebiyle gelişmesi çok yavaştır. Mitchell, Kadınlar, ss. 50-51.

¹²¹⁵ Mitchell, Kadınlar, ss. 56, 58.

¹²¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mitchell, Kadınlar, ss. 62, 66-67.

Mitchell'e göre bu dörtlü yapının dönüştürülmesi gerekir. (Bu da dönüştürücü eşitlik anlayışını akla getirir.) Dörtlü yapıdaki gelişmelerin birlikte olması gerektiğini açıklar. Zira feminizmin ilk dalgasıyla kazanılan oy hakkının yalnız başına kadınlara toplumsal ve ekonomik konumlarında ciddi bir ilerleme sağlamadığını belirtir. Bundan başka Rus Devrimi'nin ardından SSCB'deki kürtajın serbest bırakılması vb. özgürleştirici gelişmeler, (hızlı sanayileşme ve nüfus ihtiyacının artmasıyla) *Stalin*'in (kürtaj yasağı vb.) katı kuralları ile değişmiş, kadının kurtuluşu sekteye uğramıştır. SSCB'de 1930'larda, 1940'larda görülen annelik yüceltmesi; Çin'de nüfus sorunu olmadığı için görülmemiş ve hatta parasız doğum kontrol imkânları devlet tarafından sağlanmıştır. Dolayısıyla kadının kurtuluşu için bir bütün olarak yapılarda dönüşüm gereklidir¹²¹⁷.

Yazara göre kadınlar; ekonomik, toplumsal ve siyasal rolleriyle göze çarpmayan bir konumda hem erkek dünyası içinde hem de kendilerine ait bir evren niteliğindeki kültürel bir yapı olan *aile* içinde unutulmuşlardır. Bu minvalde *Marx*'ın aile hakkındaki fikirlerinde kadın sorununun aile çözümlemesi içinde kaybolduğu şeklindeki vurgulayıcı analizine değinir¹²¹⁸. Nitekim dörtlü kategorik incelemesinde *Mitchell*, üretim haricindeki kategorilerde kadının konumunu (sosyalist değişimin ideolojik, biyolojik ve psikolojik boyutta ortadan kaldıramayacağını düşündüğü) aile içinde ele alır. Liberal feministlerin özgürleştirici hak savı ile radikal feministlerin yeniden üretim teknolojilerinin ataerkillikten kurtaracağı savına; ilkinin kadınların konumunu değiştirmedeği ikincisinin ise biyolojik bir fikir olarak ataerkilliği dönüştürmediği gerekçesiyle mesafelidir. Kapitalizmden ekonomik ilişkilerdeki değişim, ataerkillikten ise (kadınların durumu için başvurduğu *Freud*'un) psikanaliz stratejiler ile kurtulmak mümkündür¹²¹⁹.

Nihayetinde kapitalist sistemde ekonomik bir birim olarak aile içine hasredilen kadının, bahse konu özel alandaki işlerinin dönüştürülmesi, ekonomi ile birlikte kilit role sahip çocuk bakımı gibi sorunların çözümünde önem arz etmektedir.

¹²¹⁷ Mitchell, Kadınlar, ss. 69-72.

¹²¹⁸ Juliet Mitchell, **Kadınlar: En Uzun Devrim**, Çev. Gülseli İnal, Gülnur Savran, Şirin Tekeli, Feraye Tınç, Şule Torun ve Yaprak Zihnioğlu, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006, (Kadınlar), ss. 1-2, 7.

¹²¹⁹ Güneş, s. 251; Naiman, s. 28. Ayrıca bkz. Vogel, Kadın, ss. 26-28, 30.

8. Rosalind Pollack Petchesky (1942-)

Siyaset bilimci *Petchesky*, uluslararası üreme hakları konusunda da önde gelen bir teorisyen olarak tanınır. Etik, tarih, feminist teori, siyaset bilimi, hukuk gibi farklı alanlar ile üreme haklarını bütünleştirir. Bilimsel analiz çeşitliliğini üreme haklarını netleştirmek üzere kullanan *Petchesky*, *Uluslararası Üreme Hakları Araştırma Eylem Grubu'nun* (*International Reproductive Rights Research Action Group*, IRRRAG) kurucusudur¹²²⁰.

Petchesky, *Sonia Corrêa* ile beraber, 1994'te Kahire'de gerçekleşen *Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı*'na hazırlık için kaleme aldıkları bir makalede, üreme ve cinsel hakların feminist etik perspektiften geliştirilmesine dair dört ilke belirlemişlerdir. Bunlar: 1) kadının **vücut bütünlüğüne** (**bodily integrity**)¹²²¹ saygı hakkı (kadının bedenine saygı gösterme, istenmeyen gebelik, istenmeyen cinsel ilişki gibi suistimal ve saldırılara maruz kalmama hakkı), 2) vücut bütünlüğü ile ilişkili olan **kişilik** (**personhood**) hakkı (kadının birey olarak özgürce kendi kararlarını verebilmesi ve üreme ve cinsellik haklarına saygı duyulması hakkı), 3) sağlık hizmetleri ve sosyal kaynaklara erişimde **eşitlik** (**equality**) ilkesi (salt cinsiyet değil, kadınların sınıf, ırk, medeni durum bakımından da eşitliğinin sağlanması), 4) **çeşitlilik** (**diversity**) ya da kültürel farklılıklara saygı duyma hakkı (kadınların gelenek adına değil özgürce karar verme yetkisini haiz oldukları grup veya kültürel farklılıklara saygı gösterilmesi)¹²²².

Kadınların güçlenmesi için bahse konu bu 4 ilke de gerekli temellerin sağlanmasına bağlıdır. Bu doğrultuda kadınların güçlendirilmesi; sınırlı oldukları aile yaşamı ve üreme sistemiyle birlikte ekonomik, kültürel, sosyal sistemin dönüştürülmesi ile doğru orantılıdır. Soyut olmaktan öte bu hakların uygulanabilirliği için eğitim, ekonomik bağımsızlık gibi üreme ve cinsellik alanında sınırlamalara yol açan şartların karşılanması gerektiğini de ifade eder. Bu hakların sadece negatif

¹²²⁰ MacArthur Foundation, <https://www.macfound.org/fellows/class-of-1995/rosalind-p-petchesky>, (20.10.2021).

¹²²¹ Vücut bütünlüğünü salt bireysel bir hak olarak değil ve aynı zamanda (kadınların toplumsal birer üye olmaları için) sosyal bir hak olarak savunur *Petchesky* ve *Corrêa*. Bkz. *Petchesky*, *Discourses*, s. 582.

¹²²² Rosalind Pollack Petchesky, **Global Prescriptions: Gendering Health and Human Rights**, Zed Books, New York, 2003, (*Global Prescriptions*), s. 8. Üreme ve cinsel hakların etik içeriğine dair ayrıntılı bilgi için bkz. *Corrêa* ve *Petchesky*, ss. 304-310.

yönünün değil, pozitif yönünün (*affirmative*) de önceliğinin göz önünde tutulması gerektiğini belirtir¹²²³.

1994'te Kahire'de düzenlenen *Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı*'nda (*International Conference on Population and Development, ICPD*) kabul edilen *Eylem Programı*'nda (*Programme of Action*) üreme hakları tanımlanmıştır¹²²⁴. Akabinde Pekin'de 1995'te düzenlenen *Dördüncü Dünya Kadınlar Konferansı*, *Pekin Deklarasyonu* ve *Eylem Platformu* üzerinde anlaşmaya varılması ile neticelenir. Bu *Platform*'da stratejik hedefler ve eylemlerden biri olan *kadın ve sağlık* kapsamında önemli bir gelişme olarak "...Kadınların insan hakları, cinsel sağlık ve üreme sağlığı da dahil olmak üzere cinsellikleriyle ilgili konularda zorlama, ayrımcılık ve şiddete maruz kalmadan özgürce ve sorumlu bir şekilde kontrol sahibi olma ve karar verme haklarını içerir. Kişinin bütünlüğüne tam saygı da dahil olmak üzere, cinsel ilişki ve üreme konularında kadın ve erkek arasındaki eşit ilişkiler, cinsel davranış ve sonuçları için karşılıklı saygı, rıza ve ortak sorumluluk gerektirir..." şeklindeki ifadeye yer verilmiştir. Petchesky bağlayıcı olmasa da ahlaki açıdan imzalayıcılar için zorunluluğu bulunan bu belgenin, herhangi bir uluslararası belgede ilk defa kadınların doğurgan varlıklar olarak kabul edilmesi sebebiyle önem taşıdığını vurgular. Böylelikle Petchesky'e göre, üreme yeteneği, üreyip ürememeye, ne zaman ve ne sıklıkta doğum yapmak istediğine karar verme özgürlüğü anlamında üreme hakları; -hem Kahire'deki *Eylem Programı*'nda hem de *Pekin Platformu*'nda- artık silinmez bir şekilde ifade edilmiş olmaktadır¹²²⁵.

Petchesky, nüfus politikaları ve kadın dâhilindeki tartışmalarda, (cinsel ve) üreme hakları kavramının artarak kullanımına da dikkat çekmektedir. Bazı feministlerin de doğurganlığın azaltılmasına dair programların savunucularının - kendi amaçlarına hizmet etmek için- üreme haklarına dair söylemi benimsemiş

¹²²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Petchesky, *Global Prescriptions*, s. 8.

¹²²⁴ Sonia Corrêa, "From Reproductive Health to Sexual Rights: Achievements and Future Challenges", **Reproductive Health Matters**, Sayı: 10, 1997, s. 109. *Eylem Programı* için bkz. *International Conference on Population and Development, Programme of Action*, United Nations Population Fund, 20th Anniversary Edition, 2014, s. 60.

¹²²⁵ Rosalind P. Petchesky, "Spiraling Discourses of Reproductive and Sexual Rights: A Post-Beijing Assessment of International Feminist Politics", **Women Transforming Politics: An Alternative Reader**, Ed. Cathy J. Cohen ve Kathleen B. Jones, New York University Press, New York ve London, 1997, (Discourses), s. 569.

olmalarına -esas kaygının kadınların sağlığı veya güçlendirilmesi olmaması sebebiyle- şüpheyile yaklaştıklarını belirtir¹²²⁶.

Üreme politikasında görselliğin gücünü mercek altına alan *Petchesky*, fetal imgelerin ve teknolojik gelişmelerin kadını baskı altına almaya yönelik kullanımına değinir. Kültürel baskılarla birlikte erkek egemen üreme pratiğindeki geleneksel kalıpların, fetüsü hamile kadından ayrı ve özerk şekilde ele alan klinik görüşü şekillendirdiğini belirtir. Yeni üreme teknolojileri uygulamalarında kadın/bebek sağlığından ziyade klinisyenlerin üreme süreçleri üzerindeki kontrolünü artırma isteğinin altını çizer. Her ne kadar kadınlar için yararları söz konusu olsa da IVF, amniyosentez, elektronik fetal izleme, rutin sezaryen doğumlar, ultrason gibi uygulamaların gebeliği yönetmek üzere yönetildiğine işaret eder. Benzer olarak, kürtaj karşıtlarının fetüsün giderek daha erken bir zamanda yaşayabilirlik iddiasının, fetüs ile doktor arasındaki bir mesele olarak üremenin görülmesini pekiştirdiğini de ekler¹²²⁷. Böylelikle kadın kendi bedenine mündemiç üreme bahsi bakımından soyutlanmış, iradesi önemsizleştirilmiş, görünmez hale getirilmiş olmaktadır.

Bununla beraber fetüsün (o dönem için) yakın gelecekte, rahim dışında yaşayabilmesi için 24 haftanın en geç hafta olduğu yönündeki genel kabule de değinir. Ayrıca kadınların %90'ının ilk üç aylık dönemde, %1'den azının ise 20 haftadan sonra kürtaj olduğunu ekler. Obstetrik görselleştirme teknolojileri ve elektronik/cerrahi müdahalenin kadının bedendeki iç/dış algısını, hamileliğin içsel bir tecrübe olduğu algısını bozduğunu belirtir. Bu bakışın fetüslerin ultrason görüntülerinin tarihi ve kültürel düzeyde bağlamına dair analizi için gerekli olduğunu düşünür¹²²⁸.

Her ne kadar ultrasonun -denizaltı savaşı için sonar detektörlerden kaynaklı kullanımı söz konusu olsa da- 1960'ların başına kadar -diğer tıbbi teşhis için kullanım alanlarına girmesinden birkaç yıl sonra- obstetrik uygulamaya dâhil olmadığını belirtir. Buradaki nüansın zamanlama olduğuna işaret eder *Petchesky*. Zira *Petchesky*'e göre zamanlama, bebek doğum oranlarındaki patlamanın sonuna

¹²²⁶ Sonia Corrêa ve Rosalind Petchesky, "Reproductive and Sexual Rights: A Feminist Perspective", **Culture, Society and Sexuality**, 2'nci Baskı, Ed. Richard Parker ve Peter Aggleton, Routledge, New York, 2007, s. 298.

¹²²⁷ Petchesky, *Images*, ss. 271-272.

¹²²⁸ Petchesky, *Images*, s. 272.

denk gelmekte ve bu da doğum uzmanlarının yeni keşif alanlarına yönelmesine, tedavi edecek yeni hasta popülasyonu oluşturmaya sevk etmektedir¹²²⁹.

Hamile kadınların üreme tekniklerine, imgelerine tepkilerini bir araya getirecek bir “feminist bakış açısı” veya “üreme bilinci” teorilerinin iki şart çerçevesinde karmaşıktığını belirtir. Öncelikle üreme deneyimini özümsememe üzerine eğilir. Hamileliğin, kürtajın maddi koşullarına etki eden imgelerin, kodların kadınların bu olaylara dair bildiklerini, deneyim olarak anlamlarını belirlediğini (ultrasonda kadına görmesi gerektiği söylenenleri görebilmesi örneği ışığında) açıklar. Diğer ise kadınların üreme teknolojileri, imgeleri ile ilişkisinin sınıf, yaş, bireysel üreme öyküsü gibi biyolojik farklılıklara göre farklılaşmasıdır. Böylelikle *Petchesky*’in değindiği üzere, üreme bilinci genelleştirilemeyecek nitelikte ve bu karmaşık unsurlar dâhilinde gelişir¹²³⁰. Hamileliği biyososyal bir deneyim olarak nitelendiren *Petchesky*, hamileliğin farklı şekillerde kadın bedenine etkisinin olduğunu ve neticede kadın bedeni ile bilincin üreme teknolojileri ile ilişkisinin farklılaştığını belirtir. Bu meyanda, hamile kadınların fetüs ile bağlanmasının *hissetme* yerine *görme* yoluyla pekiştirildiğine değinilerek bu durumun kürtaj kararını engellemek için kullanıldığında bir sorun halini alacağı eklenir¹²³¹. Böylelikle üreme teknolojilerine yönelik politikaları kimin, hangi amaçlarla kullandığı üzerinden inşa edildiği gösterilmek istenmektedir¹²³².

Görüntülerin kendi başına anlamlardan yoksun oluşu çerçevesinde fetal görüntülerin tanımlandığı bağlam, bilinç ve ortamların nasıl değiştirileceğine dair öneriler getirir. *Petchesky*, öncelikle kadınların üreme bağlamında merkeze (geri) alınması gerektiğini salık verir. Bunun için de fetüsü rahme, rahmi kadının vücuduna ve kadın bedenini de toplumsal alana entegre edici yeni imajlar yaratılması gerektiği görüşündedir. Ardından -ultrason görüntüleme dahil- üreme teknolojilerinin uygulandığı güç ilişkilerinin teknolojilerden arındırılması gerektiği üzerinde durur. Nitekim *Petchesky*’e göre, üreme teknolojilerine dair menfi eleştiriler yöneltmeden önce, tüm kadınların kendi gereksinimleri uyarınca kullanımını ele almak ve akıllıca

¹²²⁹ Petchesky, *Images*, s. 272.

¹²³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Petchesky, *Images*, s. 284.

¹²³¹ Sorumlu kürtaj kliniklerinin belli durumlarda (son regl tarihinin bilinmediği, dış gebeliği teşhis için) ultrason ile görüntüleme yaptıklarından bahsedilerek kadının talebi olmadıkça görüntünün gösterilmesinden kaçınıldığı belirtilir. Petchesky, *Images*, s. 285.

¹²³² Petchesky, *Images*, s. 285.

kullanmak üzere gerekli bilgi ve kaynağa erişimin sağlandığını göz önünde bulundurmak gerekir. Bununla beraber üreme özgürlüğüne dair feminist etiği geliştirici söylemi sürdürmek gerektiğini de ekler. Bu meyanda *Petchesky*, cenin imgelerinin gizemini çözmeye yönelik mücadelenin bir düzeyde risk içerdiğine de değinir. Zira fetüsün yeniden bedenleştirilmesi/somutlaştırılması (*re-embodiment*) yoluyla kadınların (istese de istemese de) hamile insanlar olarak gösterilme riski söz konusu olur. Bu riski gidermek için hamile kadını soyutlamak yerine bütüncül bir bakışla ilişkiler, ekonomik ve sağlık gereksinimleri ve istekler dâhilinde görmeyi önerir¹²³³.

9. Alison Mary Jaggar (1942-)

Kadınların kendi bedenlerine yabancılaşması fikrini geliştiren sosyalist feminist *Jaggar*, kadının cinselliğini, anneliğini öne sürdüğü yabancılaşma kavramı eşliğinde ele almaktadır. Bir diğer anlatımla kadınlar için yabancılaştırıcı deneyim olarak gördüğü cinsellik gibi annelik de aynı etkiyi haizdir¹²³⁴.

Özellikle annelik konusunda beliren bu yabancılaşma üzerinde duran *Jaggar*; kadınların çocuk doğurma sayısına kendisi dışında karar verilmesi durumunda annelik deneyimiyle yabancılaşmanın gerçekleşeceğini belirtmektedir. Nitekim istemediği halde kürtaja ya da kısırlaştırmaya zorlandığı, işgücüne ihtiyaç olması durumunda maksimum sayıda çocuk doğurmasının istendiği ve fakat çocuğun ekonomik anlamda yük olarak görülmesi durumunda –istediği sayıda çocuk sahibi olmasına izin verilmeyerek- çocuk doğurmasının engellenmeye çalışıldığı kadının isteği önemsiz görülerek karar, kadın haricinde şekillendiği için kadın, anneliğe yabancılaşmaktadır¹²³⁵.

Bahse konu durumlar çerçevesinde nasıl ki kadının yeniden üretime dair gücünün ürününe yabancılaşması söz konusu ise aynı şekilde *Jaggar*, üreme teknolojilerindeki gelişmelerin bu yabancılaşmayı arttıracasına da değinmektedir. Doğum sürecinin tıbbileşmesiyle doğum sürecine hâkimiyet sağlayan doktorların

¹²³³ Rosalind Pollack Petchesky, “Fetal Images: The Power of Visual Culture in the Politics of Reproduction”, *Feminist Studies*, Cilt: 13, Sayı: 2, 1987, (Images), ss. 286-288.

¹²³⁴ Putnam Tong, ss. 287-289.

¹²³⁵ Jaggar, *Feminist*, s. 310; Putnam Tong, s. 289.

kadının isteği dışında müdahalesine yer vererek kadının teknolojik gelişmeler eşliğinde doğum sürecine ve ürününe yabancılaştığını vurgular. Bununla beraber çocuk bakımı konusunda uzmanların geliştirdikleri tekniklerin de aynı yabancılaştırıcı etkide bulunacağını ekler¹²³⁶.

Jaggar, kadınlar üzerindeki baskının ortadan kalkması için öncelikle kadınların bu baskıya dair farkındalığını gerekli görür. Ancak salt bu farkındalığın yeterli olmadığını, aynı zamanda bahse konu baskının kadını etkilemesi yanında toplumun kurumlarını da etkilediği gerçeğinin göz önünde bulundurulmasını salık verir¹²³⁷. Bununla birlikte *Jaggar*, biyolojik determinizmi reddederek kadın biyolojisine odaklanılmasını (özellikle radikal feministleri, kültüre yeteri kadar önem vermedikleri noktasında) eleştirir ve kadın kimliğinin salt biyoloji odağında şekillenmediğinin de altını çizer. Böylelikle zaman ve mekân dâhilinde bir değerlendirme yapma gereğini işaret eder¹²³⁸.

10. Nancy Chodorow (1944-)

Chodorow'un *Anneliğin Yeniden Üretimi* (*The Reproduction of Mothering*, 1978) adlı eseri, Freudcu teorinin etkileyici, eleştirel bir feminist yorumunu içerir. *Chodorow* öne sürdüğü cinsiyet temelli kişiliğin ailenin psiko-dinamik yapısı içinde şekillendiği savının esasen çocuğun anne ile olan ilişkisi içerisinde belirttiği düşüncesindedir. Erkek (bağımsız vb.) ile kadına (bağımlılık vb.) ait cinsiyet temelli kişilik özelliklerinin kişiyi ekonomi ve toplum içindeki rollerine hazırladığı görüşüne koşut bir şekilde erkek kapitalist üretim içerisinde yer alırken kadın ise yeniden üretim (özelikle anneliğin yeniden üretimi) dâhilinde yer alır¹²³⁹. Buradaki vurgu, anneliğin öğrenilen bir davranış olması ve kadından kadına aktarılan birikimlerle yeniden üretilmesi üzerinedir¹²⁴⁰. Ayrıca *Chodorow*, cinsiyet temelli iş bölümünün cinsiyet farklılıklarını üretmesi yanında bu cinsiyet farklılıkları tarafından da yeniden

¹²³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Jaggar*, *Feminist*, ss. 310-311; *Putnam Tong*, ss. 289-290.

¹²³⁷ *Putnam Tong*, s. 292.

¹²³⁸ Bkz. *Putnam Tong*, ss. 196-197.

¹²³⁹ *Donovan*, s. 208.

¹²⁴⁰ *Ecevit*, s. 12.

üretilmesinin söz konusu olduğunu belirtir¹²⁴¹. Böylece cinsiyete dayalı işbölümü uyarınca çocuğa, eve dair yükümlülükleri haiz kadın, ev içi alana çekilmekte ve özel alana aidiyeti aynı zamanda kadının erkekten farklılığını da pekiştirmektedir.

Cinsiyet temelli iş bölümü ile cinsiyet farklılıkları arasında -karşılıklı- ilişkinin köklerini (*Freud* ışığında) çocuklukta bulmak mümkündür. *Chodorow*'un kamusal-özel alan bölünmesinin ve kadının ikincil statüsünün temeline yerleştirdiği *işbölümü*ne, aile içi yeniden üretim süreçleri ile sürdürülebilirlik sağlanmaktadır¹²⁴².

Freud'un *psikoseksüel gelişim teorisi*¹²⁴³ bağlamında toplumsal cinsiyetin şekillenmesi; çocukların cinsiyetler arasındaki farklılıkların bilincinde olmadığı (oral ve anal) dönem, bu farklılıkların bilincine varmaya başladığı dönem (fallik dönemin ilk bölümü) ve oedipal dönem olmak üzere üç döneme ayrılarak irdelenebilmektedir. Oedipal dönemde, **erkek** çocuğun (anne için) baba ile olan yarışından ve annesine cinsel yöneliminden vazgeçerek babasıyla özdeşleşmesi söz konusu olur. Böylelikle bir erkek olarak varlık kazanır. Oedipal çatışma çözüldüğü için de süperegoları (üstbenlik, vicdan) gelişir. Ancak bu dönem ile ilgili (babalarıyla pasif ve kadınsı ilişki geliştirmeye başlayan) **kız** çocuklarının (babası için annesiyle yarışında) zaten eksik ve zayıf olan annesiyle özdeşleşme zorunluluklarının bulunmadığını savunan *Freud*'a göre, ahlaki yargılamanın kaynağı olan süperegoları erkek çocuklar kadar gelişmemektedir. Böylece *Freud* düşününde, kadınların hem cinsel hem de ahlaki olarak erkekler kadar üstün olmadıkları açıklanmış olur¹²⁴⁴. *Freud*'u eleştiren feministler, *Freud*'un "...anatomi kaderdir..." şeklindeki fikrinin biyolojik determinizm içerdiğini vurgulayarak biyolojinin hangi oranda psiko-seksüel gelişim üzerinde etkisi olduğuna dair belirsizliğe özellikle dikkat çekmektedirler¹²⁴⁵.

Psikanalitik feminist kuramın gelişmesine katkı sağlayanlardan -psikanalist ve feminist sosyolog- *Chodorow* da kendi bakış açısıyla cinsiyet rollerini kazanmadaki farklılaşmayı "*anneden ayrılma-bireyleşme-bağımsız olma*" bağlamında yeniden irdeler. Cinsiyetin yapılanmasındaki erkek tahakkümünün

¹²⁴¹ Nancy Chodorow, **The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender**, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1978, s. 38.

¹²⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Donovan, s. 209.

¹²⁴³ *Freud*'un psiko-seksüel gelişim kuramı çerçevesinde birey oral, anal, fallik, latent ve genital olmak üzere 5 dönemden geçer. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Dökmen, s. 42.

¹²⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Dökmen, ss. 43-45.

¹²⁴⁵ Bkz. Donovan, ss. 193-194. *Freud*'u eleştiren feministlere dair -özellikle ikinci dalga feminizm kapsamında *Freud*'un reddedilmesi ön plana çıkmaktadır- bkz. Donovan, s. 193.

temelini bebek-anne arasındaki psikoseksüel gelişme kapsamındaki oedipal dönemde arar *Chodorow*. Çocuğun ilk bakıcısı –annesi- ile kendisinin farklı olduğunu anlaması kız ve erkek (çocuk) için farklı gelişir. Erkek çocuk için anne/kadın olmamak şeklindeki bu süreç daha sancılıdır. Kız çocuk kendisini annesinin devamı/kadın olarak algılaması hasebiyle cinsel kimliğini şekillendirmesi daha az sancılıdır. Bu noktada kız çocuk için esas problem, anneye benzememe değil toplumsal düzende güçlü/baskın (asıl olan) erkeğe nazaran (önemli ve fakat değersiz görülen) zayıf bir konumu haiz (erkek olmayan olarak görülen) kadın/anne figürü ile özdeşleşme kapsamında yaşanır¹²⁴⁶.

Chodorow anneliğin kadınlara ait olması üzerine yoğunlaşır. Kadınların annelik yapmak istemesine yönelik yaygın şu iki görüşü reddeder: Anneliğin kadınların doğası gereği kaderleri olduğu görüşü ile toplum tarafından anneliğe koşullandırıldıkları görüşü. Çünkü *Chodorow*, toplumsal cinsiyet rollerinin özgürce seçilebileceği iddiasını kabul etmez. Bu minvalde anne olma isteğinin bilinçsizliğini ön plana çıkarır¹²⁴⁷.

Psişik yeniden üretim sürecinde oluşan cinsiyet farklılıkları kapsamında kadınların duygusal gereksinimlerini karşılamak üzere anneliğe yöneldikleri belirtilir. Anne ile çocuk arasında kurulan ilk toplumsal bağ sonrasında oğlanların annelerine karşıt olmak suretiyle erkek olması, kızların da anne ile kendini özdeşleştirmesi söz konusudur. Anne ile oğlu arasındaki ilişkinin anne ile kızı arasındaki ilişkiden farklı olduğu, oğulların evden daha erken ayrılmasının (erkek çocuğun pre-oedipal evreden oedipal evreye doğru) kolaylaştırıldığı belirtilir. Oysaki kızların kendilerini annelerinden ayırıştırmasının (pre-oedipal evrenin) daha zor/uzun olduğuna dikkat çekilir. Böylelikle kız çocuk ile erkek çocuk büyürken simetrik olmayan bir ilişki tecrübesi oluşur¹²⁴⁸.

Kız çocuğun baba ile olan bağı ikincil, anne ile olan bağı birincil nitelikte ele alındığında; kadın erkekle yeterli olmayan ilişkisini anne olmak sayesinde kendisi için birincil ilişki ağını yeniden üreterek gidermeye çalışır. Anneliğin yeniden üretilmesi gerçekleşir. Bu yeniden üretim süreci, kapitalist sistemin ve özel alan-kamusal alan ayrımının devamlılığını sağlar. *Chodorow* çekirdek ailedeki birincil

¹²⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Dökmen, ss. 46-47; Putnam Tong, s. 232.

¹²⁴⁷ Putnam Tong, ss. 237-238.

¹²⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Donovan, ss. 209-212.

ebeveynliğin kadın ile erkek arasında paylaştırılması suretiyle çocuk yetiştirme sürecinin dönüştürülmesi gerektiği düşüncesindedir. Bir diğer ifadeyle bilinçli bir tercih olmayan anneliğe dair çözümü, eşit ebeveynlik (*equal parenting*) önerisi şeklindedir. Bu öneriyle bebek-anne ilişkisinin yoğunluğu paylaşılacak, özel alan dışında da gerçek bir varlık sahibi anne için bebeğin tek varlık nedeni olması son bulacak ve çocuk kadından eşsiz özverili niteliklerine dair beklentilerde bulunmayacaktır. Böylelikle erkek-kadın arasında simetri duygu bakımından sağlanabilecektir¹²⁴⁹. Ayrıca toplumsal cinsiyete dayalı ezilme/ayırım son bulacaktır. Zira erkeklerin çocuk bakımına katılımı, güç algısını kıracaktır. Bu minvalde *Chodorow*'un görüşlerinin günümüzde ebeveyn izninin yaygınlaştırılmasında pekiştirici etkisinin bulunduğu kabul edilmektedir¹²⁵⁰.

11. Elisabeth Badinter (1944-)

Badinter, (1980-2010 yılları arasında) kadının kaderinin merkezine anneliğin yerleştirilmesini sessiz *devrim* diye adlandırmaktadır. Annelik algısında fark edilmeden bir değişim yaşandığına dikkat çekmektedir. 1970'lerin sonlarında üremeyi kontrol etmek üzere imkânlara kavuşan kadınların -annelikle bağdaştırdıkları- eşitlik ve özgürlük savaşımı sürerken artık kadın hayatının annelik ile sınırlı olmadığına değinir. Annelikle beraber bireyselleşme (mesleki etkinlik, çocuk sahibi olmadan ilişkiyi sürdürme gibi) zeminindeki özgürlüğün çelişkiyi de beraberinde getirdiğine işaret eder. Nitekim *Badinter*'e göre, dünyaya gelmesine karar verilen çocuğa dair görevlerdeki artışın anneye dayatılması yanında kişisel tamamlanma nosyonunun da öne çıkması çerçevesinde çelişki söz konusudur. Bir diğer anlatımla annelik göreviyle kişisel tamamlanmanın uzlaşmasındaki sıkıntıya işaret edilmektedir¹²⁵¹.

1980'lerde ivme kazanmaya başlayan ekonomik bunalımın 1990'larda pek çok kadının işsiz kalmasına yol açtığını ve Fransa'da -üç yıl süresince- kadınların evde çocuklarına bakmaları için annelik ödeneği çıkarıldığını belirtir. Böylece

¹²⁴⁹ Chodorow, s. 218; Donovan, s. 212; Putnam Tong, s. 241.

¹²⁵⁰ Ecevit, s. 20.

¹²⁵¹ Elisabeth Badinter, *Kadınlık mı? Annelik mi?*, Çev. Ayşen Ekmekci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 9-10.

işsizliğin erkeklere nazaran kadınları daha fazla etkilediği gerçeğiyle anneliğin ön plana yeniden çıkarılmasının altını çizmektedir. Bununla beraber ekonomik bunalımla erkeklerin işbölümü ve eşitliğe karşı dirençlerinin vuku bulduğunu ve aile-ev işlerinin eşit olmayan paylaşımı uyarınca kadınların bunların dörtte üçünü yaptıklarını belirtir. *Badinter*, ekonomik bunalım yanında kimlik bunalımının da eşitsizliği sürdürdüğünü savunur. Kadın-erkek rolleri ile işlevlerinin birbirini tamamlaması üzerinden, kadim erkek ve kadın şeklindeki keskin ayrışmanın zayıflayarak aynı işlevleri, rolleri erkekler ile kadınların üstlenmesi ele alındığında, bunun farklılığın sorgulanmasına yol açtığını belirtir. Annelik kadının doğurması ile özdeşse, erkeğin çocuk doğuramayan olarak tanımı ile yetinilmesi gerektiğini sorguladır. Bu bakışla anneliğin yeniden tanımlanması gereksiniminin altını çizer. Zira *Badinter*'e göre, anneliğin karmaşıklaşan anlamlandırılması belirsizlik de içerir¹²⁵².

1970'lerden önce, çocuk isteğinin evrensel addedilmesinin sorgulanmadığına işaret eden *Badinter*, bu durumun nesli devam ettirme içgüdüsünden kaynaklandığını belirtir. Ancak doğum kontrol yöntemlerinin kullanılması ile anneliğe dair kabullerin gözden geçirilmeye başlandığını vurgular¹²⁵³. Çocuk doğurmama konusundaki kararda *aklın* etkisinin çocuk doğurma kararına nazaran daha fazla olduğuna değinir. İsteyerek doğurmayan kadının ise toplumsal baskılara karşı durması için sağlam irade ile karaktere sahip olmasının önemini ön plana çıkarır¹²⁵⁴.

Bireycilik, kişisel tamamlanma ihtiyacı içinde anneliğin bir kadın için salt varoluş şekli olmadığını göz önüne alarak üreme ile başka zorunlulukların çatışabildiğini savunur. Anneliğin yabancılaşma içeren yüzünün görmezden geldiğini, doğum öncesi meşru görülenlerin çocuktan sonra meşruiyetini kaybettiğini açıklar. Bu bakışla esasen anneliğin bilinmez oluşuna vurgu yapar¹²⁵⁵.

Süren ev işlerine dair eşitsizlikte kadının yükünü üremenin artırdığını belirtir. Ancak eğitim seviyesinin artışı ile ev işlerinin ters orantılı olduğu ve bu kapsamdaki

¹²⁵² *Badinter*, ss. 10-11.

¹²⁵³ *Badinter*, s. 17.

¹²⁵⁴ *Badinter*, ss. 19-20.

¹²⁵⁵ *Badinter*, ss. 20-22.

annelerin dışardan yardım alarak işlerine daha çok yatırım yaptıklarını açıklar. Böylece üreme bahsinde toplumsal eşitsizliğin rol oynadığından bahseder¹²⁵⁶.

Kadınların doğurganlığı kontrol altına alma imkânından itibaren doğurganlığın azalması, ortalama annelik yaşının artması, çalışan kadın sayısının artması, kadınların yaşam tarzının çeşitlenmesi şeklinde dört olguya vurgu yapar. Nitekim cömertleşen aile politikalarına rağmen anneliğin giderek hızını kaybettiğini, kadınların ev merkezci, uyum sağlayabilen, iş merkezci şeklinde sınıflandırılmasının annelik kararları ve yaşam tarzındaki farklılığı, heterojenliği gösterdiğini ekler. Aktif ve özel bir anneliğe geçilmesi hususunda feminizmin ve doğum kontrolünün etkisi olsa da eski iyi anne modeline dönüş için karşı atakların olduğunu da ortaya koyar¹²⁵⁷.

Badinter, Batılı kadınların -kural olarak- kadınlık ve annelik arasında seçim yapma imkânına sahip olduklarını, bir taraftan bağımsızlıklarını sağladıklarını diğer taraftan annelik deneyimini arzuladıklarını ve bu ideale geç yaşta ve daha az sayıda çocuk sahibi olarak ulaşmaya çalıştıklarını belirtir. Bu bağlamda annelik idealinin iş dünyasının zorlukları ile çatıştığını, iyi anne algısının kadınlar üzerinde güçlü etki yarattığını, iki kimlik arasındaki hassas dengenin değişken olduğunu izah eder¹²⁵⁸.

Çocuk sahibi olmama kararının özel alana ait olduğunu vurgulayan *Badinter*, çocuksuz çift sayısındaki artış ile birlikte (çocuk sahibi olma(ma)ya dair isteği belirtmeyen) *childless* (çocuğu olmayan, çocuksuz) ile (çocuk sahibi olmama isteğini gösteren) *childfree* (çocuk yapmayan, üremeyi reddeden) ayrımını hatırlatarak kadınların üremeyi kontrol imkânına kavuşmasından itibaren ekonomik bağımsızlık, kariyer hedefiyle okuduklarını belirtir. Böylece doğal bir gerçeklik olarak görülen anneliğin *mesele* haline dönüştüğüne işaret etmektedir. Her ne kadar ülkeye özgü aile

¹²⁵⁶ *Badinter*, ss. 24-25. Çocuk sahibi olmama tercihinin toplumsal bedelleri olduğuna dair bkz. *Badinter*, ss. 154-155.

¹²⁵⁷ Bkz. *Badinter*, ss. 25-26, 30, 34. Anneliğe aşırı görevler yüklendiğinin altını çizen *Badinter*, tam mesaili bir çalışma halini alan anneliğin kadınlık ideali ile bütünleşmediğini ve kişisel tamamlanma dâhilinde kadınları -toplumsal, çift ve kişisel arzuları bakımından- üçlü bir çelişki içine sürüklediğini ifade eder. Bkz. *Badinter*, ss. 119-120.

¹²⁵⁸ *Badinter*, ss. 131-133. Üremenin azalması kapsamında anneliğe dair menfi etkisiyle iyi anne modeli hakkındaki yerleşik algıyı ve kadınlarla işbirliği sağlayan aile politikasının olmamasını ele alır. *Badinter*, s. 138.

politikaları gibi etkenler ebeveynlerin üreme kararını etkilese de *childless* olgusunun varlığını devam ettirdiğini de ekler¹²⁵⁹.

Feminist bakışla *Badinter*, aile politikalarının, kadının kişisel isteklerini göz önüne alan politikalar ve göz önüne almayan politikalar olmak üzere ikiye ayrıldığını vurgular. Bir diğer anlatımla kadının salt anneliğini destekleyen ile farklı rollerini sürdürmesine yardım eden politikalar şeklinde bir ayırımdan bahseder. Bu bağlamda kreş olanaklarının sınırlı oluşunun, devlet/özel çocuk bakım evlerinin yetersizliğinin üremeyi tercih etmeme kararı üzerinde etkisi olduğunu da ekler¹²⁶⁰.

Nihayetinde *Badinter*'e göre, "...annelik artık kadın kimliğinin önemli bir özelliğinden başka bir şey değildir ve de kadının kendi bütünlük duygunu yaşaması için zorunlu bir etken değildir...". Doğum kontrolü vasıtasıyla/sebebiyle kadınların bölünme, çeşitlenme yaşadığı aşikârdır¹²⁶¹.

Bireycilik ve feminist ideolojinin güç kazanması ile anneliğe dair geleneksel algının sorgulanmaya başlandığı ve annelik ile kadınlık geriliminin sürdüğünü ve bu gerilimin uzlaşmasının aslında pek çok etkene bağlı olduğunu söylemek -*Badinter*'in görüşleri ışığında- mümkündür.

12. Ann Oakley (1944-)

Cinsiyet ayrımı meselesinde kadın ile erkek arasındaki sosyal farklılıkların, biyolojik bir yansıma olduğunu savunan "*doğacı*" görüş yanlıları ile sosyal, kültürel insanın uzantısı olduğunu savunan "*gelişmeci*" görüş yanlıları şeklindeki ikili ayrım ön plana çıkmaktadır. Toplumsal cinsiyet kimliklerini *biyolojik* veya *toplumsal* temelde açıklayan bu ikili tartışmada *Oakley*, ikinci grup kapsamında yer alır. İkinci görüş uyarınca toplumsal cinsiyet ile biyolojik cinsiyet arasındaki bağ zayıftır. Kadını erkeklerden çocuk doğurma yetisi ayırır. Fakat üreme yetisi dışında ve gelişen teknoloji ile birlikte biyolojik farkların önemi kalmamıştır. Kadınlar da erkekler gibi pek çok işi yapabilir duruma gelmiştir. Aynı şekilde ev içi işlerin de erkekler tarafından yapılabileceği ifade edilir. Bu bakışla cinsiyetin (biyolojik

¹²⁵⁹ *Badinter*, ss. 135, 137. Üremenin bir içgüdü şeklinde benimsetilmesine karşılık, *childfree* kadınların anneliğin doğal gereksinim sayılmasını sorgulama imkânı sağladıkları da belirtilir. *Badinter*, s. 146.

¹²⁶⁰ *Badinter*, ss. 140-142.

¹²⁶¹ *Badinter*, s. 158.

faklılıkların) toplumsal tutumlarımızı (davranma, düşünme, eylemde bulunma) belirlemediği, yetiştirme koşulları ile sosyal ve kültürel çevrenin etkili olduğu öne sürülür¹²⁶². İlk görüşün biyolojik belirlenimciliğe yol açma riskinin fark edilmesi üzerine toplumsal cinsiyet kavramı kullanılmıştır. Bu kavramı ilk kullanan feministlerden biri olan Oakley'e göre;

...Toplumsal cinsiyet bir kültür meselesidir, erkek ve kadınların 'eril' ve 'dişil' olarak sosyal sınıflandırılmasına işaret eder. İnsanların erkek ya da kadın olduğu, çoğunlukla biyolojik göstergelere göre anlaşılabilir. İnsanların eril veya dişil olduğu ise aynı şekilde anlaşılabilir; ölçütler kültürel, yere ve zamana göre değişiklik gösterir. Cinsiyetin değişmezliğini kabul etmek zorunludur, ama böylece toplumsal cinsiyetin değişkenliği de kabul edilmelidir....

Oakley'in görüşleri ışığında, toplumsal cinsiyet rolünün biyolojik temelini olmadığı, bir diğer anlatımla cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkinin doğal olmadığı sonucu çıkarılmaktadır¹²⁶³. Öyleyse ikinci görüşün benimsenmesi -ilk görüşün savunduğunun aksine- cinsiyet rollerinin biyolojik birer uzantı olmaması sebebiyle değiştirilebilir olması anlamına geleceğinden ötürü eril tahakküme son verilmesini olanaklı kılar¹²⁶⁴.

Toplumsal cinsiyetin, biyoloji ve toplumsallaşma etkenlerinin bir arada değerlendirilmesi suretiyle ele alınması gerektiği düşüncesindeyiz. Zira kişiye atfedilen sosyal roller, beklentiler vs. biyolojik cinsiyetinin bir uzantısıdır. Buradaki nüans, değiştirilemez biyolojik cinsiyetin uzantısı toplumsal karşılığının değiştirilebilir olmasıdır. Nitekim erkek olarak doğmayan bir kişi, cinsiyetine göre çizilmiş beklentiler (doğum yapmak, annelik) uyarınca ataerkil sistemin çarklarını döndürmektedir. Feministlerin önemli bir kavramsal araç olarak kullandıkları toplumsal cinsiyet kavramını esasen bu şekilde değerlendirmek birbirleri arasındaki ilişkiye dair nüansı gözden kaçırmayı önleyebilir.

Bununla birlikte biyolojik anneliğe karşıt öne çıkan görüşlerden biri de Oakley'e aittir¹²⁶⁵. Oakley'e göre annelik miti; tüm çocukların anneye ihtiyacının olması, tüm annelerin çocuğa ihtiyaç duyması ve tüm kadınların anne olması

¹²⁶² Ecevit, ss. 5, 141. *Doğacı görüşe* göre erkek, kadından fiziksel olarak daha güçlü olduğu için kamusal alanda konumlanmıştır. Oysaki kadın üreme yetisi sebebiyle eve bağımlı işleri üstlenmiştir. Böylelikle toplumsal işbölümü cinsiyetler arasındaki biyolojik/ fiziksel farklılıklara göre şekillenmiştir. Bkz. Ecevit, s. 5.

¹²⁶³ Kamla Bhasin, **Toplumsal Cinsiyet**, Çev. Kader Ay, Liseli Kıvılcım Eğitim Broşürleri, ss. 8-9.

¹²⁶⁴ Ecevit, ss. 5-6.

¹²⁶⁵ Biyolojik anneliğe karşıt -daha güçlü olan- diğer görüş ise Firestone'nundur. Putnam Tong, ss. 133, 136.

gerektiği şeklinde üçlü bir sacayağı üzerine kurulmaktadır. Bu genellemede anneliğin, bir kadının hayatındaki en önemli başarıyı oluşturduğu kabul edilerek kadının kendini gerçekleştirmesinin biricik aracı olarak görülmesi söz konusudur¹²⁶⁶. Bir diğer ifadeyle kadınlara dair anne olmaya ihtiyaç duydukları ön kabulünün etkinliği vurgulanmak istenmektedir.

Oakley'e göre bu üçlü sav, bütünsel bir şekilde ele alınmak suretiyle anneliğe temel teşkil ettirilmektedir. Anne ile çocuğu birbirlerinin birer parçası olarak kabul etmek üzerine bu üçlü sav oluşmuştur¹²⁶⁷. *Oakley*, anne ile çocuğu karşılıklı birbirine bağımlı kılmaya yönelik şekillenen annelik mitini bu üç sav kapsamında analiz eder.

Oakley tüm kadınların anne olması gerektiği şeklindeki **ilk** savın, sosyal süreçlerin uzantısı olduğunu belirtir. Toplum tarafından (kız bebek) oyuncaklarla oluşturulmaya başlandığı ve bunun *normal* olan şeklinde empoze edildiğini belirtir. *Oakley*'e göre, kadınların annelik davranışları, yetiştirme ortamları ve anneliği tecrübe ettikleri kültürel şartlarla yakından ilişkilidir. Kadının biyolojik yapısından dolayı belli bir yönde davranma yükümlülüğü altında bulunmadığı *Oakley* tarafından vurgulanmak istenmektedir¹²⁶⁸.

Tüm annelerin çocuklarına ihtiyacının olması şeklindeki **ikinci** sav kapsamında da annelik hislerinin tatmin olma gereksinimi üzerine yoğunlaşıldığı ifade edilir. Oysaki annelik içgüdüğü şeklinde bir şeyin olmadığı düşüncesini haiz *Oakley*, tüm normal kadınları biyolojik anne olmayı istemeye iten veya tüm anneleri çocuklarına çeken biyolojik dürtülerin olmadığı düşüncesindedir. Anneliğin imal edildiği, her kadının anne olmak üzere doğmadığı düşüncesinde olan *Oakley*, anne-çocuk arasındaki çekimin biyolojik değil *duygusal* olduğunu savunur. Anne olmanın en önemli bileşeni olarak gördüğü sıcaklığın (*warmth*) baba-çocuk ilişkisinde de eşit önemde bir gerçeklik olduğunu belirtir. Böylelikle (biyolojik) annelik (*maternal*) içgüdüğü miti ile anneliği (*mothering*) ayırtırarak babaların da biyolojik gerekçelere sığınmak suretiyle annelik davranışına katılmaktan muaf tutulmalarını

¹²⁶⁶ Ann Oakley, **Woman's Work: The Housewife, Past and Present**, Pantheon Books, New York, 1974, s. 186. Belirsiz nitelikte bahsi geçen *ihtiyaç* ile kastedilen, anneliğe dair üçlü inanın reddedilmesinin psikolojik ve duygusal açıdan zarar doğurmasıdır. *Oakley*, s. 186.

¹²⁶⁷ *Oakley*, s. 186.

¹²⁶⁸ *Oakley*, ss. 187, 190, 199.

önlemektedir¹²⁶⁹. Modern gelişmelerin ışığında, biyolojik yetersizlikleri de göz önünde tutarak, bahse konu ikinci görüşün kuvvetlendiği söylenebilir.

Tüm çocukların anneye muhtaç olması şeklindeki **üçüncü** ve esasen **en baskın** savı kapsamında ise üç alt varsayımdan bahsedilmektedir. *Oakley* tarafından yanlış olduğu savunulan bu üç varsayım; 1) her çocuğun (sosyal değil) biyolojik anneye ihtiyaç duyması, 2) çocukların bakıcıdan/babadan çok anneye gereksinim duyması, 3) çocukların birden fazla değil bir bakıcıya (daha çok biyolojik anneye) ihtiyaç duyması şeklindedir. *Oakley*'e göre annelik mitinin en yıkıcı nitelikteki bu savı, biyolojik anneliğin yıkılması en zor olan kısmıdır¹²⁷⁰. Zira evlat edinilen çocukların da evlat edinilmeyenler gibi uyumlu olabildiğini belirtir. Ayrıca çocuğun esas ihtiyacı samimi, güvenilir ilişki kurabileceği, sürekli bakımını sağlayıp disipline edebileceği bir kişidir. Bire bir çocuk büyütmenin “çok annelik” kapsamında çocuk büyütmeyle kıyasen daha iyi olmadığını belirtir¹²⁷¹.

Kadınların ezilmesinin başlıca kaynağının cinsiyete dayalı işbölümü miti ile beraber annelik mitine dayandırıldığını söyleyen *Oakley*, her iki mitin de kadını özel alana çekmek üzere psikolojik özdeşleşme sağladığına işaret etmektedir¹²⁷². *Oakley*'e göre biyolojik anne olmak, kadının doğal bir ihtiyacı değil, kültürel bir zorlamadır¹²⁷³. Bir diğer ifadeyle *Oakley*, kadın biyolojisinin negatif imgeleme yapılmak üzere kullanılarak kadına (anneliğe dair) belirli ve sınırlı kalıplar çizilmesine karşıdır. Biyolojik anneliğin/çocuğa bakmanın kadına zorunlu ve mündemiç tutulmasının yanlışlığı üzerinde durulmuştur.

Anneliği salt kadının biyolojik özelliğine bağlayan yaklaşımın doğru olmadığını savunur *Oakley*. Kültürel mekanizmalar eşliğinde toplumun beklentisi, kadının üremesine, anne olmasına yöneliktir. Kadın, anne olmak zorunda hissettirilmektedir. Kadının biyolojisinin bedeli annelikmiş şeklindeki toplumsal yaklaşımı yanlış bulur.

¹²⁶⁹ Oakley, ss. 199, 200, 203; Putnam Tong, s. 135. *Oakley*, biyolojik bazı mekanizmaların anne-çocuk arasındaki bağı kuvvetlendirme işlevi olsa da bunun şart olmadığını vurgular. Bu mekanizmalardan biri olarak ele aldığı yeni doğan bebeğin yanağına bir cisim dokunduğunda başını çevirmesi şeklindeki refleks kapsamında amacın bebeğin annesinin memesini aramasını sağlamak olduğunu belirtir. Ancak modern şartların gelişmesiyle yaygınlaşan biberonun da emzirmenin fiziksel temasına yönelik bebeğin ağzına yerleştirildiğini söyler. *Oakley*, s. 201.

¹²⁷⁰ Oakley, s. 203; Putnam Tong, s. 135.

¹²⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, s. 135.

¹²⁷² Oakley, s. 221.

¹²⁷³ Putnam Tong, s. 135.

13. Shulamith Firestone (1945-2012)

Radikal feminizmin gelişmesine *Firestone, Cinsiyetin Diyalektiği* (*The Dialectic of Sex*, 1970) adlı ünlü -devrimci- eseri ile katkıda bulunur. Eserinde *derin* bir sorun olarak nitelendirdiği cinsel sınıflaşmanın radikal kadın özgürlüğü ile aşılabileceği görüşündedir. Teknolojik gelişmelerin biyolojik durumu değiştirme fikrini olanaklı kıldığını belirten *Firestone*; kadınların ezilmesine son verme talebiyle *kadın devriminin* gerekliliği ışığında kültürün, doğanın düzenlenişinin değiştirilmesini elzem görür. Bunun için kadınların ezilmesinin doğuşunu, gelişimini, katkı sağlayan kurumları (bilgi sahibi olmayı farkındalık için gerekli görerek) analiz¹²⁷⁴ eder. Nasıl ki *Marx* ve *Engels*'den önceki düşünürlerin salt öneri getirmesinin ötesinde *Marx* ve *Engels* tarihi, diyalektik materyalist yöntemle (ele alan ilk kişiler olarak) etki-tepki, karşıtlıklar içinde durağan değil oluşum içinde analiz ettilerse benzer şekilde ilk feministlerin de salt erkek tahakkümünün olmadığı bir toplum önermesinin ötesinde esasen toplumsal eşitsizliğin doğuşu, devamı ve ortadan kaldırılabileceğine dair eksik bilgileri ilk olarak tarihsel temele *de Beauvoir*'in oturtmaya çalıştığını belirtir. Bir diğer ifadeyle “*diyalektik materyalist tarih görüşünü*” cinsellik temelinde geliştirme çözümüne en çok yaklaşan *de Beauvoir* olduğunu açıklar¹²⁷⁵. Burada amaçlanan vurgunun, ataerkil düzenin kadınları *nasıl* tahakküm altına aldığını ortaya koymaya yönelik olduğu görülmektedir.

Firestone (*de Beauvoir*'in ışığında) cinsiyetler arası sınıflaşmaya, ötekileşmeye ve üstünlüğe **biyolojik** farklılaşmanın salt kendisinin sebep olmadığını ve fakat bahse konu **ayrımın üremedeki işlevlerinin** yol açtığını belirtir. Kendi içinde eşitsiz güç ilişkileri barındıran temel üreme birimi *biyolojik ailenin* dayandığı gerçekleri ise; 1) doğumun denetim altına alınmasının mümkün olmasından önce

¹²⁷⁴ *Freud*'un -Oedipus ve Elektra Kompleksi- görüşleri ile *Marx* ve *Engels*'in -tarihsel materyalizm- görüşlerini birleştirerek çözüm arar *Firestone*. Bkz. *Firestone, Diyalektiği*, ss. 24-25, 57, 68. *Freud*'u eleştiren feministlerden biri olan *Firestone*, feminist hareketin baskıyı oluşturan toplumsal çerçevenin değişmez nitelikte olduğunu kabul etmeme noktasında *Freudcu* düşünceler ile ayrıldıklarını belirtir. *Firestone, Diyalektiği*, s. 71; *Donovan*, s. 193.

¹²⁷⁵ Shulamith Firestone, **Cinselliğin Diyalektiği**, 2'nci Basım, Çev. Yurdanur Salman, Payel Yayınları, İstanbul, 1993, (Diyalektiği), ss. 13-15, 18; *Donovan*, s. 276. *Engels*'in “... Çatışmayı doğuran olayların tarihsel sıralanışını incelememiz gerekir ki, böylece ortaya çıkan koşullar içinde o çatışmayı ortadan kaldıracak yollar bulabilelim...” şeklindeki görüşünden etkilenir (*Firestone, Diyalektiği*, s. 14).

kadının, biyolojisinin (regl, acılı doğum, emzirme, çocuk bakımı vb.) esiri olduğu ve bu durumun kadını yaşayabilmesi için erkeklere bağımlı kıldığı, 2) bebeklerin uzun sürede büyümesi gerçeğinin onları büyüklere bağılı ve çaresiz kıldığı, 3) tüm toplumlarda var olan karşılıklı anne-çocuk bağılılığının ruhsal yapıyı şekillendirdiği, 4) biyolojik özelliklerden doğan kadın-erkek arasındaki üreme temelli ayrılığın, sınıflar arası ilk işbölümüne yol açtığı şeklinde sıralar¹²⁷⁶.

İlk sınıf ayrımını kadın-erkek arasında ele alan *Firestone*'a göre¹²⁷⁷ kadın, cinsiyete dayalı işbölümünün, patriarkanın nedeni olarak gördüğü üreme yetisi (çocuk doğurma ve çocuk bakımı/büyütme görevleri) dolayısı ile dezavantajlı hale gelmekte ve ezilmektedir¹²⁷⁸. *Firestone*, asıl sınıf ayrımının esasen erkek ile kadın arasında olduğunu belirterek Marksizmin bu noktaya yeteri kadar eğilmediği eleştirisinde bulunur. Böylelikle *Putnam Tong*'a göre, tarihi yönlendirici güç olarak *üretim* ilişkilerinin değil *yeniden üretim* ilişkilerinin ele alınması gerektiğine dikkat çekilmektedir¹²⁷⁹. *Firestone*, Klasik Marksizm'den ayrılarak kadınların ezilmesini ekonomiden ziyade biyoloji odaklı irdeler¹²⁸⁰.

Firestone, erkek ile kadının birbirinden farklı olduğu noktasında kuşku duymamakla birlikte asıl önemli olan farklılığı -hem kadınları sindirmek üzere

¹²⁷⁶ Firestone, *Diyalektiği*, ss. 19-20.

Sınıflaşmanın başlangıcını üreme temeline dayandıran *Firestone*, *Engels*'in tarihsel materyalizme dair açıklamalarını biyolojik temeldeki bölünme kapsamında yeniden şu şekilde düzenlemektedir: "...**Tarihsel maddecilik**, tarihin akışına, tüm tarihsel olayların büyük itici gücünü, bu olayların en son nedenini, cinselliğin diyalektiğine bağlayarak bakmaktır: Toplumun üreme amacıyla iki ayrı biyolojik sınıfa bölünmesi, bu sınıfların birbiriyle kavgası, bu kavgaların sonucunda evlilik biçimlerinde, üremede ve çocuk bakımında meydana gelen değişiklikler, buna bağılı olarak fiziksel-bakımdan-farklılaşmış sınıfların meydana gelmesi (kastlar); cinslere dayanan ve sonra gelişerek sınıf sistemine dönüşen ilk (ekonomik-kültürel) işbölümü...". Devamında ekonomik ve kültürel üstyapıyı da cinsellik temelinde şu şekilde açıklar: "...Geçmiş tarih tümüyle («ilkel evreler dışında» demekten vazgeçebiliriz artık) sınıf kavgalarının tarihidir. Toplumdaki bu savaşı sınıflar hep, ekonomik üretim yollarından, mal ve hizmet alışverişinden olduğu kadar türün üremesi amacıyla biyolojik aile birimini düzenleme biçimlerinden de doğmuştur. Toplumun cinsel-üremeye göre düzenlenişi, her zaman gerçek temelini oluşturmuştur; belli bir tarihsel dönemin dinsel, felsefî ve başka alanlardaki inançlarını olduğu kadar ekonomik, yasal ve siyasal kurumların üstyapısını da yalnız buradan başlayarak açıklayabiliriz..." (*Firestone*, *Diyalektiği*, ss. 23-24).

¹²⁷⁷ *Firestone*'nın, biyolojik farklılığı, toplumsal cinsiyeti açıklamak için temel aldığı ve toplumsal cinsiyet çatışmasının insanlar arasındaki en temel çatışma şekli ve diğer çatışma şekillerinin temeli olduğunu belirttiği vurgulanır. Bkz. Fraser ve Nicholson, s. 488.

¹²⁷⁸ Çakır, *Feminizm*, s. 450; Sevim, s. 76; Donovan, s. 277.

¹²⁷⁹ *Putnam Tong*, s. 118. Her ne kadar *Engels* çocuk yetiştirmeye dayalı bir cinsiyetler arası işbölümünün farkında olsa da *Firestone*; *Engels*'in net olmayan "tarihsel diyalektik cinsel altkatman" olarak kadına salt ekonomik açıdan yaklaşımını -ekonomik- indirgemeci bir tavır hasebiyle cinselliği ayrı bir şekilde değerlendirmede (derine inemediği) noktasında eksik görür. Bkz. *Firestone*, *Diyalektiği*, s. 16.

¹²⁸⁰ Donovan, s. 277.

toplumsal bir sömürü ögesi olması hem de acılı bir tecrübe olması sebebiyle- **çocuk doğurma** yetisinin teşkil ettiğini belirtir¹²⁸¹. Bu noktada doğumu kadına mündemiç olmaktan kurtarmak üzere üreme teknolojisine başvurmayı salık verir¹²⁸². Bir diğer anlatımla kadınların toplumsal hayatta eşit bir şekilde yer almaları şeklindeki hedefi gerçekleştirmek üzere kapsamlı bir toplumsal dönüşümü şart gören *Firestone* için çözüm ise fetüslerin rahim dışında döllemesinin sağlanmasına imkân tanıyacak yeni teknolojilerin kullanımı ve çekirdek ailenin kaldırılmasıdır¹²⁸³.

Her ne kadar cinsel sınıflaşma biyolojiden türese de biyolojik sebeplerin ortadan kaldırılmasının kendiliğinden özgürlük getireceğini düşünmek de doğru değildir der *Firestone*. Teknolojik gelişmelerin kadınlara (ve çocuklara) karşı da kullanılabileceği gerçeğinin göz önünde tutulmasını salık verir¹²⁸⁴. Tıpkı ekonomik sınıfların yok olmasının aşağı sınıfın (proletaryanın) başkaldırmasına ve üretim araçlarını ele geçirmesine bağlandığı gibi, cinsiyete dayalı sınıfların yok olmasını da *Firestone* aşağı sınıfın (kadınların) başkaldırmasına ve üreme araçlarının denetiminin ele geçirilmesine bağlar. Cinsel devrimi gerekli görür¹²⁸⁵. Bedenin yanında üremeye dair bilgi vs. denetiminin de kadınlarda olması istenir.

*...Kadın hakları (feminist) devrimi, yeni bir çevresel dengenin kurulmasında belirleyici etken olabilir: Nüfus patlamasına dikkatlerin çekilmesi, üremenin değil de gebelikten korunmanın vurgulanması, yapay üremenin sonuna dek geliştirilmesi isteği, biyolojik aile içindeki baskıların kaldırılması için bir olanak yaratacaktır. Sibernetikleşme, insanın iş ve ücretle ilişkisini değiştirerek eylemi, << iş>>ten << oyun>>a (insanın zevk aldığı için yaptığı bir şeye) dönüştürecek, ekonominin, bu arada ekonomik çapı içinde aile biriminin bütünüyle yeniden tanımlanmasını sağlayacaktır. Teknoloji, erkeğin toprağı alın teriyle işleyeceği, kadının da acılar, sancılar içinde çocuk doğuracağı yolundaki iki yanlı ilenci ortadan kaldırarak ilk kez insanca yaşamayı olanaklı kılacaktır...*¹²⁸⁶.

Firestone doğumu denetleme imkânına 19'uncu yüzyıl ortalarında sanayileşmede yaşanan gelişmeyle sahip olmaya başlayan kadınların, öncesinde bu imkândan yoksun oldukları dönemde, karşı çıkışlarının bireysel ve sınırlı olduğunu

¹²⁸¹ Bkz. Mitchell, Kadınlar, s. 22; Mitchell, Kadınlık, s. 125.

¹²⁸² *Firestone*, Diyalektiği, s. 42. Ayrıca bkz. Mitchell, Kadınlık, ss. 126-127.

¹²⁸³ Stone, ss. 196-197; Donovan, s. 278.

¹²⁸⁴ *Firestone*, Diyalektiği, ss. 21-22.

¹²⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mitchell, Kadınlar, ss. 22-23; *Firestone*, Diyalektiği, ss. 22-23. *Firestone*'a göre nasıl ki sosyal devrimin amacı salt ekonomik sınıf üstünlüğünün değil ve fakat ekonomik sınıf ayrımının ortadan kaldırılması ise kadın devriminin gayesi de salt ataerkilliği sonlandırmak değil ve fakat cinsel ayrımın yok edilmesidir. Bkz. *Firestone*, Diyalektiği, s. 22.

¹²⁸⁶ *Firestone*, Diyalektiği, ss. 213-214.

söyler. Nitekim eşitsizliklere dikkat çeken, köktenci ve derinlere inen nitelikteki ilk Amerikan kadın hakları hareketinin, köleliğin kaldırılması mücadelesi ve iç savaşın çıkmasıyla yönü değiştirilerek (kandırılan) kadınlara (amaçlarından saptırılarak) birkaç ekonomik hak ve oy hakkı verilmesi ile sonuçlandığını vurgular. Kadınlar için çok da faydalı olmadığını söylediği oy hakkına takılıp kalınması şeklindeki kırılma olmasaydı, feminist hareketin ivme kaybetmeyeceğini ileri sürer. Devamında İkinci Dünya Savaşı ile kadınlara “...kadınca bir yer yerine, geçici olarak insanca bir yer verildi...” diyen *Firestone*’a göre, savaş sonrası kadınların tekrardan evlerine (kadın, eş, anneliğe) dönüşüyle yine kazanım elde edilememiştir. 1970’lerde kadınlar yasal özgürlüklere sahip olsalar da siyasal açıdan güçten yoksunlardı. *Firestone* için kadınları tahakkümden, üreme rollerinin gelişen teknoloji ile kontrol altına alınması kurtarabilecektir. *Firestone*, 20’nci yüzyılda bilimin gelişmesiyle (1920’den itibaren üremede yaşanan en yüksek gelişim seviyesi vb.) kadın hakları hareketinin ivme kazanması beklense de yaşanan karşı devrimin ve cinsellikle üreme arasındaki bağın zayıflamasına dair bilimsel çalışmaların kültür içine entegre olmamasının; sorunun siyasal niteliği haiz olduğunu gösterdiğini ve hedefe evrim ile değil **devrim** ile ulaşılacağını açıklar¹²⁸⁷.

Biyolojik devrimi mümkün kılan teknolojinin üremede kullanılmasıyla beraber *Firestone*’un eseri yazdığı zamanki yeniden üretim kavramının içeriği doğum kontrolü, sterilizasyon, kürtaj ile sınırlı kalmayıp genişlemeye uğrayarak suni döllenme, tüp bebek, embriyo transferi, yapay plasenta kavrama dâhil olmuştur. Yeni üreme tekniklerinin gelişmesiyle beraber kadınlar biyolojik yetilerinin sınırlılığından, sınırlamasından ve eşit olmayan cinsiyetler arası ilişkiler yaratmasından kurtulabilecektir. Annenin çocuğu karnında taşımak zorunda kalmaması, karnında taşıyan annenin çocuğu büyötmek zorunda olmaması, mümkün olduğunda rahim dışında çocuğun dünyaya gelmesi ile yeniden üretim sürecinde kadının rolünün erkekten fazla olması önlenebilecektir. Böylece *Firestone*’nun önerdiği feminist devriminin gerçekleşmesi ile üretim ve yeniden üretim sürecindeki roller ortadan kalkacağı için **cinsiyetsiz** bir kültür mümkün olabilecektir¹²⁸⁸.

¹²⁸⁷ Firestone, *Diyalektiği*, ss. 26-29, 31, 33, 37-38, 41-43.

¹²⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, ss. 119-121; Özgün, s. 392; Sevim, s. 77. *Firestone* radikal feminizmin ışığında tüp bebek, bebek yetiştirme çiftlikleri vb. gelişmelerin insanca bir şekilde uygulamaya geçirilmesiyle insanın acılı biyolojik esaretten kurtulacağı ve bu minvalde kültürün doğayı yeneceği görüşündedir. Bkz. Mitchell, *Kadınlara*, ss. 24-25.

Firestone, kadınlar ile çocuklar arasındaki özel bağın temelinde tahakküm altında olmalarının yattığı görüşündedir. Kadın çocuk doğurma ve çocuğa bakma sebebiyle ezilmekte, çocuk da bu role uygun büyütülerek toplum şekillenmektedir. Modern çekirdek ailenin gelişmesiyle çocuk, bu birimin devam etme sebebi sayılmıştır. Çocukların aile birimine (kendisi aile kuruncaya dek) bağlı kalması istenmiştir. *Çocukluk* fikri bunun uzantısıdır. Çocuk merkezli, ataerkil çekirdek aile tipinin gelişmesiyle ihtiyaç duyulan çocuğun bakılacağı bir kurum olarak ise okullar artmıştır. Böylece -çocuk yetiştirme işlevini haiz- okul, çocukluğu oluşturan bir kurum olarak yetişkinliği geciktirmekte, çocuğu aileye bağımlı kılmaktadır. Buna koşut olarak kadının anneliği de genişlemiştir. Bir diğer ifadeyle çocuğun ezilmesi, annenin ezilmesini de arttırmıştır¹²⁸⁹.

Çevrebilimin kadın hareketleri ile ilişkisinin sibernetikleşme yanında üremenin denetlenmesi ve nüfus bağlamında etkisi olduğunu savunan *Firestone*, nüfus artışının doğuracağı sorunlar karşısında bırakınız yapsınlar tutumunu eleştirir. Üremenin denetlenmesine dair doğum kontrol hapının yanında gelişen teknoloji ile birlikte yapay üreme tekniklerindeki yeniliklerin de -barbar, zevksiz ve acılı diye nitelendirdiği- doğum gerçeği karşısında etkili olacağı düşüncesindedir. Bu noktada bir nüansa değinmek gerekir ki o da; bu etkililiğin sağlanabilmesi için yeni/yapay üreme tekniklerine karşı fikirlerin, korkuların bu yöntemlerin -başka bir etkenin payı olmaksızın- insanlığa karşı olmadığına ortaya konulması ile aşılabileceğidir. Böylelikle *Firestone*'a göre, kadınların çocuk istememe ya da yapay yollardan çocuk sahibi olmaya dair kararının doğal karşılanması söz konusu olabilirse ancak kendilerinden beklenen rollerden kurtulmaları mümkün hale gelebilecektir. Ayrıca üremenin denetlenmesi ve sibernetikleşmenin etkisiyle, oluşturulması gereken yeni kültür dâhilinde üreme ve üretim ilişkilerinin kökten bir şekilde yeniden düzenlenmesi, aile ve sınıf sistemine son verecektir¹²⁹⁰.

Radikal önerileriyle *Firestone* aile, kadın, çocuk bütünleşmesinde eril tahakkümden kurtulmaları için üremenin yükünü kadından alarak doğumu teknolojiye, bakımı da tüm topluma yüklemektedir. Bu minvalde örneğin, kadın vücudu dışında tüpte büyüyecek bebeklerin de geliştirileceği düşüncesindedir. Bireysel özgürlüğün önünde engel görülen aile kurumunun da -yarattığı baskıya son

¹²⁸⁹ Firestone, *Diyalektiği*, ss. 83, 85, 92, 95-97, 100, 214.

¹²⁹⁰ Firestone, *Diyalektiği*, ss. 205-206, 209-211, 213.

vermek için- kaldırılmasını önerir. Yerine -genişletilmiş aileyi kasteden- *ev halkının* sınırlı sözleşme ile kurduğu bir düzen çizer¹²⁹¹. Kadının yeniden üretimin uzantısı olarak ezilmesi, ikincilliği biyolojik devrim ile son bulabilecektir.

Firestone ile teknolojik yeniden üretimin biyolojik yeniden üretime tercih edilmesi tartışması ivme kazanmıştır. Destek görüşlerle birlikte karşı görüşler de üretilmiştir. Tartışmanın üreme mecrasında kadının sahip olduğu eşsiz (*unique*) yetisi bağlamında kadınlara ve kadın haklarına avantaj sağlayıp sağlamayacağı açısından ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda öne sürülen görüşlere bakıldığında *Firestone* haricinde *Piercy* de yapay yeniden üretimi savunurken; *Mary O'Brein*, *Adrienne Rich*'in aksini savunduğu anlaşılmaktadır. *O'Brein* biyolojik yeniden üretimden teknolojik yeniden üretime doğru bir değişimin, erkeklerin yeniden üretime yabancılaşmasına ve bir bedel/karşılık ödemedi çocuk sahibi olmalarının kolaylaştırılması riskine sebep olacağını ileri sürer. *Rich*'e göre ise kadınların yeniden üretim gücünü hem kıskanan hem de bu güçten korkan erkeklerin, ataerkilliğin annenin gücünü sınırlandırdığının farkına varmaları çok uzun sürmemiştir. Zira bu yüzden doğurtma işine erkekler dâhil olmuş, kadın ebelerin yerini erkek jinekologlar almıştır. Doğum işiyle birlikte hamile kalma üzerine de uyulma(ma)sı gerekenler kurallar konulmasıyla kadına kendi bedeni ile çatışma yaşatıldığını savunur. Oysa kadınlar erkek denetimindeki anneliği pasif olmaktan çıkarıp -kendi bedeni ile bütünleşerek- aktif bir şekilde denetimi ellerine alarak keyif alabilirler. *Rich*'in düşünceleri *Andrea Dworkin*, *Margaret Atwood*, *Gena Corea* ve *Roby Rowland* vb. radikal feministler tarafından geliştirilmiş, yeniden üretime dair teknolojinin kadınların lehine olmayacağı, kadınlara dair eril tahakkümü arttıracığı öne sürülmüştür. Daha da ötesinde *Rowland* kadına ait bir değer olan üreme yetisinin yerini eril nitelikteki teknolojiye bırakması suretiyle kadın her ne kadar biyolojik yükten kurtarılsa da bu durumun esasen kadınların güçlerine dair bir tehdit oluşturduğu düşüncesindedir¹²⁹². Her görüş kendi içinde haklı gerekçelere sahip bulunduğu için meselenin iki ayrı görüşün de göz önüne alınarak ayrıntılı bir

¹²⁹¹ Firestone, *Diyalektiği*, ss. 209, 215-216, 229, 232, 239, 246; Yalom, s. 390; Şaşman Kaylı, s. 136; Putnam Tong, s. 120; Donovan, ss. 277, 281.

¹²⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Putnam Tong, ss. 122-128, 132. *Firestone*'a yöneltilen eleştirilere dair ayrıca bkz. Donovan, ss. 282-283. Kadına dair eril tahakkümün kadının biyolojisinden değil bu biyoloji üzerindeki eril kontrolden kaynaklandığı öne sürülerek *Firestone*'nun eleştirilmesi hakkında bkz. Putnam Tong, s. 125.

biçimde, özellikle de bilimsel etik ve cari çocuk hakları perspektifinden (BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme m. 7/1) değerlendirilmesi gerekir.

Radikal feminist *Firestone*'nun yeni üreme tekniklerinin kullanılmasının kadını biyolojisi hasebiyle uğradığı tahakkümden kurtarabileceğine dair görüşü, esasen kadının biyolojisini küçüksemek olarak değil, kadının -biyolojik indirgemeci bir bakışla- salt biyolojisine hasredilmesini engelleyecek bir düşünce olarak yorumlamak mümkündür. Böylelikle kadının asıl farklı kılınan yetisi hasebiyle eşit olmayan konumuna son verilebilecektir. Kadının bireyselliği, özgürlüğü, eşitliği için üreme yetisinin kısıtlayıcı bir faktör olmaması hedefiyle üretilecek çözümler için görüşleri farklı bir pencere sunmuştur.

E. III. Dalga Dâhilinde

1. Catharine A. MacKinnon (1946-)

Hukuk kapsamında cinsiyet eşitliği hususuyla ilgilenen *MacKinnon, Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru (Toward a Feminist Theory of the State, 1989)* adlı eserinde, eril görüş çerçevesinde kadınların tahakküm altına alınmasının hukuk kapsamında düzenlenerek sürdürülmesini, toplumsal cinsiyet hiyerarşisi bağlamında devletin rolüne odaklanılmamasını eleştirir. Kürtaj, tecavüz vb. konular özelinde analizlerde bulunur.

Radikal feminist kuramın öncülerinden *MacKinnon*'a göre toplumsal dişilik anlamına gelen kadınlığın eril ölçülere göre (bakire ise çekici, kötü kızsı kışkırtıcı gibi) kategorize edilmesi, toplumsal cinsiyet ayrımının erkeklere göre belirlendiği bir süreçle oluşur. Kadın ise bu süreçte kimliğini eril bakış açısıyla algılar. Bu noktada *MacKinnon*, cinselliğin cinsiyeti belirlediği fikrine koşut olarak kadının erkek için cinsel manada nesneleştirilmesine işaret eder. Nitekim cinsel addedilen pek çok konunun politik olarak değerlendirilmediğini açıklayan *MacKinnon* özellikle kürtaj, gebelikten korunma konularının eril bakışla yeniden üretim kapsamında ele alındığı, bu mevzuların bazen mahrem sayılıp devletin **özel alana müdahale sorununu** oluşturduğunu belirtir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği oluşturan şartlarda kadının

kürtajı meselesi hem biyolojik hem de toplumsal eril denetimi sağlamak, sürdürmek üzere anlamlandırılmaktadır¹²⁹³.

Kadın hakları, taciz, tecavüz, cinsel istismar ve sömürü konularında mücadele veren *MacKinnon*¹²⁹⁴; tecavüz ve cinsel ilişki ayrımında **kadının isteğine** odaklanırken bu isteğin var olup olmamasını anlamaya dair eril unsurların geçerli olduğunu savunur. Bunların -özellikle evlilikte tecavüzün- nasıl tespit edileceğine dair güç kullanma, razı olmama, direnç göstermenin varlığının aranmasının kadınların erkekler karşısında eşitsizliğini vurguladığını, ikincil addedildiğini belirtir¹²⁹⁵.

Savaş zamanı tecavüzleri, **soykırımla** ilişkilendirmenin ilk ve en güçlü destekçilerinden olan *MacKinnon*, Hırvatistan ve Bosna'daki toplu cinsel şiddet mağdurları birkaç kadın grubu (*pro bono* olarak) temsilen eski Sırp Bölgesinin lideri *Karadziç*'e açtıkları *Kadic v. Karadziç* (1995) davasında, yasal iddiayı soykırım eylemi kapsamında temellendirir. Dava neticesinde soykırım kapsamında -etnik köken/ dine dayalı- fuhuş, zorla hamile bırakma yasal olarak dava edilebilir soykırım eylemleri olarak kabul edilmiştir¹²⁹⁶. Kadının üreme özgürlüğüne yönelik hukuka aykırı eylemler, uluslararası suçlar kapsamında yaptırıma bağlanan fiiller arasına dâhil edilmiş olmaktadır.

¹²⁹³ MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, ss. 132-135.

¹²⁹⁴ *MacKinnon* cinsel tacizin cinsiyete dayalı ayrımcılık yarattığının kabulü için mücadele etmiştir. Nitekim ABD Yüksek Mahkemesi'nce *Meritor Savings Bank v. Vinson* (1986) davasında (*MacKinnon*, *Vinson*'un eş danışmanıdır) "...Hiç şüphe yok ki... bir amir astın cinsiyeti nedeniyle bir astı cinsel olarak taciz ettiğinde, o amir cinsiyet temelinde 'ayrımcılık yapar'..." şeklinde karar alınmıştır. Kadınların kazanımı olan bu gelişme ile yeni bir ortak hukuk kuralı oluşturulmuştur. Bkz. Catharine A. MacKinnon, "The Logic of Experience: Reflections on the Development of Sexual Harassment Law", *Georgetown Law Journal*, Cilt: 90, 2002, (Sexual Harassment), ss. 823-824.

¹²⁹⁵ MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, ss. 199, 204-208, 211. Ayrıca bkz. Wikipedi, **Catharine A. MacKinnon**, https://en.wikipedia.org/wiki/Catharine_A._MacKinnon, (01.12.2021).

Tecavüz (zor kullanılarak cinsel ilişki) davalarında, erkeğin kullandığı güce göre değil de tarafların yakınlığına göre karar verilmesini *MacKinnon* eleştirmektedir. *MacKinnon*, Feminist Devlet Kuramı, ss. 214, 280.

¹²⁹⁶ Rana Jaleel, "Weapons of Sex, Weapons of War: Feminisms, ethnic conflict and the rise of rape and sexual violence in public international law during the 1990s", *Cultural Studies*, Cilt: 27, Sayı: 1, 2013, ss. 118, 126-128.

Marksizm'deki emek mevzusunun karşılığı *MacKinnon* için feminizmde cinsellik¹²⁹⁷. Eşitsizliğin sebebi olarak gördüğü cinselliğin kadınların hayatına nasıl yön verdiği üzerinde durur. Bu bağlamda **kürtaj** savaşım konuları arasında yer alır.

MacKinnon'a göre kürtaj tartışmalarında cinsellik, üreme ve toplumsal cinsiyet birbirlerinden ayrılması gereken üç farklı mecra olarak kabul edilmektedir. Oysa kadın meselelerinde cinsellik, üreme ve toplumsal cinsiyet iç içe geçirilmekte ve yapılması gereken ayırım göz ardı edilmektedir¹²⁹⁸. Nihayetinde bu karmaşa kadın meselelerinde hatalı çözümlere ulaşılmasına sebebiyet vermektedir. Ayrıca bedeni üzerinde serbestçe karar veremeyen kadının cinsel ilişkiye dair rızasının olup olmaması kürtaj bakımından da belirleyici olmaktadır.

Feministlere göre -üremenin yaygın sebebi olan- cinsel ilişkiye iki tarafın da eşit katılımı ile karar verildiği savunulamaz. Kadın toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin mağduru olarak doğum kontrol yöntemlerini bile rahatça kullanamamaktadır¹²⁹⁹ *MacKinnon*'a göre. Kendi cinselliği üzerinde denetimi olmayan kadın için doğum kontrol yöntemlerinin kürtajdan daha ucuz olmaması da bir etkidir¹³⁰⁰.

Kürtajı önemli **davalar** üzerinden okur *MacKinnon*. Bu minvalde *Roe v. Wade* (1973) davasıyla annenin yaşamını kurtarmak dışında yasak olan kürtaj maddesinin anayasal hak olan özel yaşamın dokunulmazlığını ihlal ettiği; *Griswold v. Connecticut* (1965) davasında da özel yaşam hakkının hamilelikten korunma yöntemleri bakımından anayasal güvence kapsamında ele alındığı göz önünde bulundurulursa mahkemelerin gebelikten korunma ile kürtaj konusunun (feministlerin yaptığı gibi) özel yaşam noktasında kesiştirildiklerini vurgular. Bu bağlamda *MacKinnon* üremenin denetiminin mahkemelerce özel yaşama dair yasalar kapsamında ele alınmasını, cinsel meseleler ile **eşitlik** arasında sınır çizilmek

¹²⁹⁷ MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 21; W. Scott, Feminist Tarih, s. 70. Cinsellik, kadın-erkek ilişkisinde erkeğin gücünü pekiştirmekte ve *MacKinnon*'a göre cinsellik, cinsiyeti belirlemektedir. Çakır, Feminizm, s. 449.

¹²⁹⁸ *Liberaller* cinsel özgürlük ve ekonomik bağımsızlık için kürtaj konusunda seçim hakkının tanınmasını savunurken, *muhafazakârlar* kadının cinsel ilişki için rızası olduğu varsayımında bulunmaktadır. Buna koşut olarak *devletin kürtajı desteklemesine karşı olanlar* da kürtajın devlet tarafından ekonomik olarak desteklenmesini -rızanın olmadığı- ensest ve tecavüz vakıaları için savunmaktadır. Bkz. MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 213.

¹²⁹⁹ Kadının kullandığı doğum kontrol yöntemleri, onun cinsel ilişkiye hazır olduğu ve ilişkinin beklenmedik olmadığı izlenimine sebebiyet vermektedir (MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 214). Kürtaj politikasında devletlerin *zorla cinsellik* konusunu göz ardı etmesini *MacKinnon* eleştirir (Ayrıntılı bilgi için bkz. MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 215).

¹³⁰⁰ MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, ss. 214-215.

istenmesi noktasında eleştirir. Eril niteliği haiz devlet tarafından eşitliğin cinsellik kavramından uzak tutulmak istendiğini vurgular. *HL v. Matheson* (1981)¹³⁰¹ davasında da kürtaj özel yaşam hakkı kapsamında korunmuştur. Ancak *Harris v. McRae* (1980)¹³⁰² davasında ise (muhtaç kişiler için belirli tıbbi tedavi masraflarını geri ödemeyi seçen Devlete federal mali yardım sağlamak için 1965'te kurulan) *Medicaid* programına katılan devletlerin tıbbi olarak gerekli kürtajları finanse etmek zorunluluğunun olmadığına ve bu durumun kadının kürtaj hakkını ihlal etmediğine karar verilmiştir. *MacKinnon* bu kararda değinilen, hükümetin kadının tercih özgürlüğünü kullanmasının önüne engeller koymasa da hükümetin oluşturmadığı engelleri (yoksulluk da bu kapsamda değerlendirilir) de kaldırmasının gerekmediği hususuna vurgu yapar. Bu minvalde “...yönetimin karışmama yükümlülüğünden, karışma yükümlülüğü olamamasına geçişin...” yapıldığını savunur. Devamında liberal devletin özel alana müdahale etmesinin sınırlandırılması eğilimine karşı kürtajın yasal olarak düzenlenmesini, cinsel ilişki imkânıyla birlikte çocuk sahibi olma yükümlülüğünden erkeklerin kurtulması bakımından, erkekler için bir kazanım olarak değerlendirir¹³⁰³.

Kadının üreme yetisinin cinsellik kalıpları ile bağdaştırılması söz konusudur. Kürtaj hakkı, kadınların cinselliğin istenmeyen sonuçlarına (gebelik) **katlanma** yükümlülüğünden kurtulma savaşıdır. *MacKinnon*, kürtajın toplumsal cinsiyet eşitsizliğini göz ardı eden yaklaşımla ele alınmasının yetersiz¹³⁰⁴ olduğunu savunur¹³⁰⁵.

Eril tahakküm altındaki kadının cinsel ilişkide bilinçli bir şekilde rızasının olduğunun varsayılmasını hatalı bulur *MacKinnon*. Tecavüz dışında kürtaja izin

¹³⁰¹ *HL v. Matheson* (1981) davası, reşit olmayan kıza yapılacak kürtaj bakımından doktorun ebeveynleri bilgilendirmesinin eyalet tarafından düzenlenebilmesi ve bunun anayasaya aykırı olmadığı hakkındadır. Bkz. **US Supreme Court**, *H.L. v. Matheson*, 450 US 398 (1981), <https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/450/398.html>, (01.12.2021).

¹³⁰² *Harris v. McRae* (1980) kararı için bkz. **US Supreme Court**, *Harris v. McRae*, 448 US 297 (1980), <https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/448/297.html>, (02.12.2021).

¹³⁰³ *MacKinnon*, *Feminist Devlet Kuramı*, ss. 215-217, 248.

¹³⁰⁴ *MacKinnon*, *Judith Jarvis Thomson*'ın kemancı örneğindeki kürtaj yaptırmak isteyen kadın ile kemancının hayatını kurtarmak üzere bağlanan kişi arasındaki benzetmenin toplumsal cinsiyetin uzantısı olan problemleri saptadığı ve fakat bir çözüm içermediğini belirtir. *MacKinnon*, *Feminist Devlet Kuramı*, s. 219.

¹³⁰⁵ *MacKinnon*, *Feminist Devlet Kuramı*, ss. 215, 218. *MacKinnon*, hamileliğin kadına yönelik ayrımcılık yapmayan bir farklılık teşkil ettiğini belirtir. Ayrıca cinsiyet farkının gözetilmediği veya korumacı yaklaşımın izlendiği süreçlerde cinsiyet ayrımının devamının sağlanmış olduğunu savunur. *MacKinnon*, *Feminist Devlet Kuramı*, ss. 255, 261.

verilmemesi; kadınların rızasına ve doğum kontrol yöntemlerine başvurmada özgür olduğu varsayımına dayanır ki aksi bir durum kadının ispat etmesini gerektirir. Bu bağlamda tecavüzün eril bakış altında ispatının kadın için zorluğu ortadadır. Buna koşut olarak kadının rızası olmamasına rağmen (tecavüz dışı kürtaj yasak ise) kadın gebeliği kabullenmek durumunda kalır. Bu sebeple *MacKinnon*, kürtajın istisna olarak değil kadına gerçekten etkili bir şekilde tanınmasını savunur¹³⁰⁶.

MacKinnon'a göre aynılık/farklılık tartışmasından ziyade eşitsizlik; **hâkimiyet** ve itaat/tabii kılma ile ilgili bir meseledir¹³⁰⁷. **Soyut** hakların eril tahakkümün devamını sağladığına dikkat çeken *MacKinnon*, özellikle özel yaşam ve ifade özgürlüğü gibi hakların buna dayanak olarak kullanıldığına değinir¹³⁰⁸. Nitekim kadınların özel alana sıkışıp kalmaları sebebiyle eşitsizliğinin, tabiiyetinin devam etmesi kişisel olanın politikleştirilmesi ve özel olanın da kamusal addedilmesi suretiyle aşılabılır. Özel yaşam hakkı bakımından eşitliği uygulanabilir kılmak üzere karışılmamasının değil müdahalenin gerekli olduğu göz ardı edilmektedir. Özel yaşam hakkı kapsamında ele alınan kürtaj hakkının kadınlar için etkin olması da devletin pozitif edimini gerektirir. Pek çok ülkede kürtaj, sosyal güvence dışındadır. Dolayısıyla ekonomik olarak bağımsız olmayan kadınlar kürtaj için de erkeklere bağımlıdır. Böylelikle çocuk sahibi olma veya olmama (kürtaj) kararının erkeklerin elinde olduğunun altını çizer. Yapılması gereken kürtajın salt bir hak olarak hukuken tanınması değil ve fakat sosyal güvence kapsamında da erişilebilir olarak kadınlara sağlanmasıdır. Aksi halde salt yasal kürtaj hakkının varlığını tanımak liberal eril tercih özgürlüğü sağlamak anlamına gelmekte olur ve kadını alternatifsiz bırakır¹³⁰⁹.

Biyolojiye dayalı ayrımın ayrımcılık değil farklılık olduğunun altını çizen *MacKinnon*'a göre eşitsizlik maddi, farklılık ise soyuttur. Bu bağlamda farklılıkların toplumsal cinsiyet hiyerarşisi kapsamında tahakkümle ilişkilendirilerek

¹³⁰⁶ MacKinnon, *Feminist Devlet Kuramı*, ss. 214, 218-223.

¹³⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Edwards, s. 147.

¹³⁰⁸ MacKinnon, *Feminist Devlet Kuramı*, ss. 217, 237, 284.

¹³⁰⁹ MacKinnon, *Feminist Devlet Kuramı*, ss. 221-224. Özel yaşamda erkek iktidarının devlet iktidarıyla birlikte ele alınmasına dair üreme bakımından *Planned Parenthood of Central Missouri v. Danforth* kararı örnek oluşturur. Bu kararda -eş rızası hususunda- tıpkı devletin gebeliğin ilk 12 haftasına yönelik kürtajı yasaklayamacağı gibi biyolojik babaya da kürtajı reddetme hakkının verilemeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca küçükler (kürtaj) için ebeveyn rızası içeren düzenleme de anayasaya aykırı bulunmuştur. Bkz. **US Supreme Court**, *Planned Parenthood of Central Missouri v. Danforth*, 428 US 52 (1976), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/52/>, (01.12.2021).

tanımlanmasının sorun oluşturduğunu tespit eder¹³¹⁰. Üreme, kadının başat farklılığı olarak ataerkil zihniyetin ürünü pek çok kısıtlayıcı öğelerle ilişkilendirilmektedir. Böylelikle ataerkil niteliğe büründürülen üreme yetisinden ötürü kadın, özel alana hasrolunmaktadır. *Beden, üreme, mahremiyet* hususları *MacKinnon*'a göre, feminizmin kadının tahakkümüne yönelik analizinin ve özel yaşam öğretisinin çarpıcı öğelerini¹³¹¹ oluşturur. Kadınların özgürleşmesi için özellikle üreme konusunda, toplumsal cinsiyet eşitliğinin göz önünde tutulması *MacKinnon*'un görüşleri çerçevesinde ulaşılabilen çıkarımlar arasındadır.

Eril toplumlarda erkek, ailede egemen ve üreme bakımından gücü elinde bulundurandır. Yasal düzenlemelerle hukuk kapsamında toplumsal iktidar düzenlenerek meşruluk kazanır ve görünmez hale gelir. Feminist perspektifle ele alındığında eril üstünlüğe dayalı hukukun ölçütlerinin de eril nitelikte olduğu anlaşılır. Kadın üzerinde erkeklerin toplumsal cinsiyete dayalı iktidarı hukuki düzenlemelerle sürmektedir. *MacKinnon*, cinsiyet temelinde eşitsizlik yaşayan kadınların anayasal eşitliğinin devletin müdahalesi ile hayata geçirilebileceği düşüncesindedir. Zira hukuk, kadınların eşitsizlikleri ile mücadelede önemli bir alandır. Şayet eşitlik soyut olmaktan çıkıp somut olarak kavranılırsa, kadının en az sahip olduğu ve en çok gereksinim duyduğu şeyin eşitlik olduğu ön plana çıkacaktır. Bu minvalde öncelikle kadının (doğum kontrolü imkânından yoksunluğu vb.) cinsiyet eşitsizliği oluşturan somut gerçekliklerinin kabul edilmesi gerekir. Sonrasında hukuken tanınan hakların aslında eril iktidarın uzantısı olduğu gerçeği kabul edilerek gerçek yasal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için mücadele edilmelidir. Nitekim *MacKinnon*, eril toplumsal yapıda kadınların cinsiyete dayalı dezavantajlı konumlarını düzeltmek için salt toplumsal cinsiyetten arındırılmış hukuki düzenlemelerin yetersiz olduğunu, kadına yönelik menfi durumu değiştirmedığını ve çözüm getirmediğini belirtir¹³¹².

MacKinnon özel yaşam, özgürlük ve bireysel güvenlik kapsamında ele alınan doğum kontrolünün bir cinsiyet eşitliği meselesi olarak da ele alınması gerektiğini savunur. Toplumsal cinsiyet (eşitsizliği), kadınların bedenlerinin denetimini erkeklere vermektedir. Erkeğe ekonomik bağımlılık, cinsel saldırı, toplumsal baskı,

¹³¹⁰ MacKinnon, *Feminist Devlet Kuramı*, ss. 250-251.

¹³¹¹ MacKinnon, *Feminist Devlet Kuramı*, s. 224.

¹³¹² MacKinnon, *Feminist Devlet Kuramı*, ss. 271-280.

yetersiz ve güvensiz doğum kontrol teknolojisi, cinsel güç vb. sorunlar kadını üreme konusunda dezavantajlı hale getirmektedir. Cinsel ilişkiyi, hamileliği ve kendisine bırakılan çocuk bakımı kapsamındaki şartları dahi kadın denetleyememektedir. Eşit olmayan koşullarından kurtulması için **kürtaj hakkının** tanınması elzemdir. Aksi takdirde MacKinnon kürtaj hakkından yoksunluğu kadına cinsiyet eşitsizliğinin zorla kabul ettirilmesi olarak yorumlar. Zira seçme imkânından yoksunluğun uzantısı zorla annelik de cinsiyet eşitsizliğinin bir görünüş şeklidir. Böylelikle cinsellik, hamilelik ve çocuk bakımında kadına gereken desteğin sağlanması cinsiyet eşitliğini pekiştirecektir. MacKinnon, kürtajın hukuken tanınması, üreme teknolojisi, kısırlaştırma, kürtaja ekonomik desteğin sağlanması vb. üreme temelindeki sorunların cinsiyet eşitliği hakkı kapsamında okunmasını salık verir¹³¹³.

2. Judith Butler (1956-)

Kadın ile erkek şeklinde kategorileştirmeyi eleştiren¹³¹⁴ Butler'in *Cinsiyet Belası* (*Gender Trouble*, 1990) adlı eseri, üçüncü dalga feminizmin önemli bir kaynağıdır. Feminizmin kapsayıcılığını genişletmek doğrultusunda toplumsal cinsiyetin anlamının erillik ve dişilik şeklinde değişiklik göstermeyen düşüncelerle sınırlandırılmasını eleştirir¹³¹⁵.

Butler, cinsiyetin doğal bir uzantısı veya kültürel bir değişmez sayılan toplumsal cinsiyetin, inşa edilmiş olduğunu belirtir¹³¹⁶. Aile ve evlilik toplumsal cinsiyetin tekrarlanarak sürdürülmesini sağlayan önemli mecralardandır¹³¹⁷. Böylelikle önceden düzenlenen kurallarla tekrarlanarak üretilen toplumsal cinsiyet gerçeğinden bahsedilebilir.

¹³¹³ MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, ss. 281-282.

¹³¹⁴ Butler, kimlik kategorilerinin salt betimleyici olmadığını ve fakat normatif ve dışlayıcı olduğunu savunur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Butler, Feminizm, s. 62.

Cinsiyet kategorisinin Butler'a göre, hem üretim hem de düzenleme ilkesi olarak ele alınmasına dair bkz. Judith Butler, Feminizm, s. 66.

¹³¹⁵ Donovan, s. 385; Judith Butler, Cinsiyet Belası, s. 12. *De Beauvoir, Kristeva, Freud, Lacan, Irigaray, Wittig, Derrida ve Foucault'un çalışmalarına yönelik eleştiriler getirdiği eserinde Butler asıl gayesinin "... feminist edebiyat kuramında çok yaygın olan heteroseksüel varsayımı eleştirmek..."* olduğu ifade eder. Bkz. Judith Butler, Cinsiyet Belası, ss. 11-12.

¹³¹⁶ Judith Butler, Cinsiyet Belası, ss. 25, 28, 53.

¹³¹⁷ Bkz. Nadide Karkıner, "Aile ve Evlilik", **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi**, Ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2011, s. 142.

Butler, iktidarın belirli şekilde yapılanmasının neticesi olan cinsiyet, toplumsal cinsiyet kategorileri bakımından odak noktası sayılan heteroseksüelliği dışlamak üzere ele alır. Bu noktada *Butler* düşüncesinde beden, cinsiyet, toplumsal cinsiyet kategorilerini altüst edici performatif bir kurama dayandırmaktadır¹³¹⁸. Toplumsal cinsiyetin performatifliğiyle, tekrarlanması ve âdet haline getirilmesi işaret edilmektedir. Yine *Butler* belirlenmiş toplumsal cinsiyet yapılarını her ne kadar bedenler icra etse de aslında bu bağlamda *kamusal* bir eylemin gerçekleştiğini belirtir. Diğer taraftan toplumsal cinsiyete dayanan eylemlerin gerçekleşmesi kolektif boyutta özneyi de pekiştirmektedir. Böylelikle toplumsal cinsiyetin performatif olması, kimliğin fiilen oluşturulması anlamına gelmektedir. *Butler* devam ettirilen performanslar vasıtasıyla toplumsal cinsiyet gerçekliğinin oluşturulmasına ve eril tahakküm ile heteroseksüelliğin çoğaltılmasına imkân sağlanması hususuna vurguda bulunmaktadır¹³¹⁹.

Butler'e göre egemen (eril) söylem tarafından eril gereksinimlere göre inşa edilen beden kapsamında kadın; bir doğurganlık, annelik ve haz objesi olarak görülmek suretiyle metalaştırılmak istenmektedir¹³²⁰. *Butler* -cinsiyet ve(ya) toplumsal cinsiyet kapsamında- anneliği *Kristeva*'nın görüşleri üzerinden okumaktadır. *Kristeva*'nın ataerkil kültürde anne bedenini, kültür öncesi pek çok anlamı haiz bir gerçeklik olarak görmesini, anne bedeninin sınırlan(dırıl)ması olarak yorumlar. Bu durumun anneliğin kültür çerçevesinde şekillenmesinin önünü kapattığını düşünen *Butler*'e göre *Kristeva*, dürtünün kendisini sorgulamadığı hususunda eleştirilebilir. Ataerkil düzenin arzuları doğal dürtüler olarak nasıl oluşturduğunu *Kristeva*'nın izah edemediğini ifade eden *Butler*¹³²¹; altüst etme stratejisine yönelik dürtü, dil ve ataerkilliği birlikte yeniden düşünmek gerektiğini

¹³¹⁸ Judith Butler, *Cinsiyet Belası*, ss. 35, 37. *Butler*, beden kavramını yapıbozumuna uğratmanın bu kavramın reddi olmadığını, bilakis kullanımına altüst edici bir şekilde devam edilerek iktidar aracı olarak görülmesine son verilmesi anlamına geldiğini belirtir. Judith Butler, *Feminizm*, s. 63.

¹³¹⁹ Judith Butler, *Cinsiyet Belası*, ss. 20, 229-231.

¹³²⁰ Şaşman Kaylı, s. 188. *Monique Wittig*'in cinsiyeti politik bir kategori, bedenin siyasi yorumu olarak kavrayışına dair bkz. Judith Butler, *Cinsiyet Belası*, ss. 192-193; Judith Butler, *Feminizm*, s. 64.

¹³²¹ Doğum yapma arzusunu -tür arzusu olarak ele alan- *Kristeva*'ya göre, libidinal dürtünün parçası olarak görmek gerekir. Böylelikle *Kristeva* anneliği şeyleştirmiş olur. Annelik içgüdüsünü ataerkil yasanın -oluşum sıralaması bakımından- önüne koyduğu için de mezkûr yasanın *sindirdiği* ifade edilen arzusunun *sebebi* olabileceği düşüncesinin *Kristeva* tarafından farkedilemediğini belirtir *Butler*. Bkz. Judith Butler, *Cinsiyet Belası*, s. 164.

savunur. *Butler*'e göre -*Kristeva* düşününde- dişi bedenin kendisi esasen ataerkil yasanın bir ürünüdür¹³²².

Foucault'a göre, cinsiyet düşüncesi ile şekillendikten sonra beden, cinsiyetlendirilmiş olur ve iktidar ilişkileri kapsamında ifade bulur. Bu minvalde *Butler*, *Kristeva*'nın görüşüne karşılık, anne bedeninin ataerkil kültürden önce inşasının bir yöntem olduğunu ve bu sayede “anne bedeni” düşüncesini şekillendiren iktidar etkisinin üzerinin örtüldüğünü ortaya koyar. Bu bağlamda *Butler*, ataerkil (iktidar) düzeninden arî bir bedenin aslında var olmadığına inanmakta ve meselenin bu gerçek ışığında ele alınması gerektiğini önermektedir¹³²³.

Butler'in kısaca ifade edilen düşünceleri çerçevesinde, çalışma konusu olan üreme mecrasında kadın ve daha da özelinde anne bakımından yapılacak irdelemelerin de ataerkil iktidar eli ile bilinçli olarak tasarlanmış bir zeminde ele alınması mümkündür. Bu durum beraberinde eril niteliği haiz iktidarın günümüzdeki üreme hakları üzerindeki etkinliğini de ortaya koymaktadır. Yine *Butler*'in düşüncesinde eril iktidarın anne bedeni üzerinde etkinlik arz etmesi, daha da ötesinde anne bedeni söylemine kaynaklık teşkil etmesi esasen bahse konu iktidarın üreme (hakları) konusunda da temel bir faktör olduğu sonucuna ulaşılmasını mümkün kılmaktadır. Bu meyanda bahsi geçen yaklaşım cari üreme hakları mecrasının gelişim sürecinde asli muhatabın yine (eril nitelikteki) iktidar olduğuna işaret etmektedir. İşaret edilen muhataplık üreme haklarının gelişim sürecinde devlet ya da iktidara yöneltilmekte olan pozitif edimlerin haklılaştırılmasına katkı sunabilmektedir.

VIII. DEĞERLENDİRME

Üreme haklarının gelişim çizgisi kapsamında feminizmi idrak edebilmek adına kadına olan bakışı göz önünde bulundurmak gerekir. Çalışmanın işbu ikinci bölümünde yer verilen düşünürlerin görüşleri; sürdürülen erkeklerle eşitlik mücadelesinin birer parçası olarak ele alınmaktadır.

¹³²² Judith Butler, *Cinsiyet Belası*, ss. 153, 165, 168.

¹³²³ Judith Butler, *Cinsiyet Belası*, ss. 166-168. *Butler*'a göre; “... *Cinsiyetin ... söylemsellik öncesi bir şeymiş gibi üretilmesi, toplumsal cinsiyet olarak belirtilen kültürel inşa mekanizmasının bir etkisi olarak anlaşılmalıdır...*”. Judith Butler, *Cinsiyet Belası*, s. 53.

Kadın, felsefi açıdan rasyonel olan ile olmayan arasında yapılan ayrım kapsamında ötekileştirilmektedir¹³²⁴. Bu ötekileştirme kadim bir geçmişe sahip olup birikerek günümüze ulaşmaktadır. Bahse konu cinsiyete dayalı ötekileştirmeye dayanak olarak kadına mündemiç üreme yetisinin kullanılması gerçeği söz konusudur. Üreme yetisinin ve uzantısı annelik, çocuk bakımı gibi görevlerin de kadına hasredilmesi, kadının özel alandaki konumunu ve ikincilliğini pekiştirmek üzere eril iktidar tarafından biçimlendirilmiştir. Tarihi süreç içinde ataerkil düşün çerçevesinde kadının üreme mevzusu özelinde kısıtlanmışlığından kurtulması pek çok mücadeleyi doğurmuştur. Esasen kadına yönelik tecrübe edilmiş ezilmişlikler ve dışlanmışlıklar beraberinde karşı mücadeleyi de getirmiştir. Bu bağlamda feminizme katkı sağlayan pek çok düşünür bu bölümde -üreme (hakları) ile bağlantılı olarak- ele alınmaya çalışılmıştır. Zira kadın olarak ezilmişliğin özgül niteliğini anlamaya yardımcı olmak üzere üreme hakları, feminist bir bilinçle ele alınmayı gerektirmektedir. Bu bilinci ortaya koymak gayesiyle ele alınan bu bölüm; kadınların kendi bedeni üzerinde serbestçe karar vermesi için güncel ehemmiyetini sürdürmekte olan üreme hakları mevzusunun, etki-tepki ve birbirinin devamı şeklinde, düşünsel süreçte yaşanan bir dizi gelişmeler neticesindeki birikimin mirası olduğu sonucuna ulaştırmıştır. Neticede günümüze gelindiğinde, üremenin bahsi geçen düşünsel zemindeki gelişimi, hukuk mecrasına da sirayet ederek üremenin hak boyutunda hukuki güvence altına alınmasına zemin hazırlamıştır. Bahse konu üreme haklarına yönelik düzenlemeler ve bu düzenlemelerin kadını olumlayıcı bir bakışla –ki bu bakış için feminizm ideolojisinden faydalanılmaktadır- okunması için üçüncü bölüm kapsamında üreme hakları kuramsal çerçevede ele alınmaya çalışılacaktır.

¹³²⁴ Kia, Hukukun Kadına Bakışı, s. 90.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜREME HAKLARININ TEORİK ÇERÇEVESİ

I. GENEL AÇIKLAMA

Çalışmanın bu bölümü, üreme haklarının teorik çerçevesini ortaya koyma hedefiyle kaleme alınmaya çalışılmıştır. Teorik çerçevenin oluşturulmasına öncelikle ilgili kavramların açıklanması ile başlanılmıştır. Ardından üreme haklarının gelişimine kronolojik bir sırayla yer vermeye çalışılmıştır. Ancak dördüncü bölüm kapsamında ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan uluslararası insan hakları sözleşmelerine bu başlık kapsamında sadece üreme haklarının gelişimindeki yerini göstermek bakımından sınırlı bir şekilde değinilmektedir. Bu bağlamda bağlayıcı olmamakla birlikte üreme haklarının tarihi gelişimine dair öncül önemli belgelere daha ziyade yer verilmiştir¹³²⁵. Devamında üreme haklarının hukuki niteliği, süjesi ve kapsamı konularına yer verilmiştir. Ardından üreme haklarının ilişkili olduğu haklar üzerinde durulmuştur. Bu başlık üreme haklarına dair referans belge niteliğiyle IPPF'nin Bildirgesi ışığında¹³²⁶ esasen şekillenmiştir. Nihayetinde üçüncü

¹³²⁵ Nitekim üreme haklarına dair doktrindeki çalışmalara bakıldığında da referans kaynaklar olarak; *Tahran Bildirisi* (1968), *Dünya Nüfus Eylem Planı* (1974), *Meksika Bildirgesi (Declaration of Mexico on the Equality of Women and Their Contribution to Development and Peace)*, 1975), *CEDAW* (1981), *ICPD Eylem Programı* (1994), *Pekin Eylem Platformu* (1995)'na dayanıldığı görülmektedir. Örneğin bkz. Gebhard ve Trimino Mora, s. 3; Sjöholm, s. 506; UNFPA, s. 25; Sert, Yasal Temeller, ss. 18-23.

¹³²⁶ Üreme haklarının IPPF'nin Bildirgesi dahilinde ele alındığı bir çalışma için bkz. Türkan Günay, "Pandemi Döneminde Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı Hakları", **Pandemi Dönemlerinde Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı (CSÜS) Hizmetleri: Toplum Temelli Hizmetler için Rehber**, Ed. Pınar Okyay ve Türkan Günay, Acar Basım, İstanbul, 2021, s. 31. Yine Sert'in, *Üreme Haklarının Yasal Temelleri* adlı çalışmasında da IPPF Bildirgesi'nin etkili olduğu görülmektedir. Sert, Yasal Temeller, ss. 56 vd, 63 vd, 167. Ayrıca Türkiye Üreme Sağlığı Programı kapsamında hazırlanan rehber kaynak kapsamında da IPPF Bildirgesi'nin esas alındığı görülür. Bkz. T.C. Sağlık Bakanlığı Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü, **Gençlik Danışmanlık ve Sağlık Hizmet Merkezleri CSÜS Eğitim Modülü Katılımcı Rehberi**, Ankara, 2007, s. 29 vd. Yine Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı Ulusal Stratejik Eylem Planı kapsamında da IPPF Bildirgesi yer alır. Bkz. **Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı Ulusal Stratejik Eylem Planı (2005-2015)**, s. 58. Ayrıca *European Youth Charter on Sexual and Reproductive Health and Rights* dahilinde de IPPF Bildirgesi'nin yer aldığı görülmektedir. Bkz. *Sexual and Reproductive Health and Rights of Young People: A Rights-Based Perspective*, YouAct, European Youth Network for Sexual and Reproductive Rights, 2008, chrome-extension://efaidnbmnmbpajpcglclefindmkaj/https://rm.coe.int/16806fd58f, (09.05.20230). Şart, *Avrupa Konseyi Gençlik ve Spor Müdürlüğü* ile işbirliği içerisinde, Avrupa Cinsel ve Üreme Hakları Gençlik Ağı (YouAct) tarafından düzenlenen toplantının sonucudur.

bölüm üreme haklarının asli muhatabı olan devletin yükümlülüklerine yer verilerek tamamlanmaya çalışılmıştır.

II. KAVRAM

A. Genel Açıklama

Üreme haklarının teorik çerçevesine değinmek için öncelikle üreme kavramının anlamını netleştirmek gerekir. Bu bakımdan üreme kavramının tanımına yer verdikten sonra doğurganlık kavramı ile arasında bir ayrım çizilerek bu ayrıma değinilecektir. Sonrasında üremenin cinsellik ile farkına yer verilecektir. Böylelikle üreme kavramına yönelik yapılan tespitin akabinde üreme haklarına geçilerek üreme haklarının tanımı üzerinde durulacaktır.

B. Üreme

Üreme *dar* anlamıyla doğum olarak anlaşılabilir. **Geniş anlamıyla üreme** ise doğum kontrol yöntemleri, üremeye yardımcı tedavi teknikleri gibi alt norm alanlarını da kapsar bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle doğum öncesi, doğum ve doğum sonrası dönemi de içine alacak şekilde kapsamı geniş tutularak ele alınabilir. Çalışma kapsamında esasen geniş anlam kastedilerek üreme mevzusu ele alınacaktır.

İnsanların (biyolojik olarak) çoğalmasını ifade etmek üzere kullanılan *üremek*, *doğurmak* sözcükleri birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılsa da esasen bir nüans söz konusudur. *Üremek* geniş bir kavram olarak anlaşılmaktadır. Nitekim kadının doğurgan olması gibi kısırlık/infertilite (*infertility*) de bir olgudur (aynı durum erkek için de -üreme, kısırlık bakımından- geçerlidir). Bu minvalde doğurgan olma haricinde taşıyıcı annelik (çeşitleri: yedek, ikame, ödünç, kiralık annelik gibi¹³²⁷) gibi üremeye yardımcı tedavi teknikleri¹³²⁸ de infertilite gibi sebeplerle

¹³²⁷ Bkz. Esra Yavaş, **Tıp Hukukunda Taşıyıcı Annelik**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 9; Yasemin Erol, **Yapay Döllenme Yöntemleri ve Taşıyıcı Annelik**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s. 46; Ebru Şensöz Malkoç, “Uluslararası Taşıyıcı Annelik Sözleşmesinden Doğan İhtilaflarda Uygulanacak Hukuk”, **Milletlerarası Hukuk**

doğum yapamayan kadınların üremesine yönelik (yasal olarak caiz görülen hukuk düzenlerinde) bir imkân sunabilmektedir¹³²⁹. Böylelikle doğurganlığı bir nitelik/sıfat olarak ele almanın doğru olacağı düşünülmektedir. Esasen **terim karmaşası** bu noktada söz konusu olabilir düşüncesi ile netlik sağlamak üzere faydalı olması açısından işbu bölümün başında böyle bir ayrıma değinilmektedir.

Ayrıca bir diğer açıdan, günümüzdeki teknolojik gelişmelerin imkân sunması da üreme ile doğurma konusunda *süje* bakımından bir ayrıma gidilebilmesine yol açmıştır. Nitekim genel olarak taşıyıcı annelik (*surrogacy*) kapsamında üreyen ile doğuran kadının birbirinden ayrılabilmesi¹³³⁰ söz konusu olmaktadır¹³³¹.

Yine bir diğer açıdan cinsiyet odaklı düşünüldüğünde, erkeklerin üremesi söz konusu iken doğum yapma yetisinin kadın cinsiyetine özgü olması söz konusudur. Bu bağlamda da üreme ile doğurganlık birbirinden farklı kavramlardır. Bununla birlikte kadında, doğurma ile üremenin birleştiğini de eklemek gerekir.

TDK Sözlüğü'nde **üremek**, “*doğup çoğalmak*” anlamına gelirken; **doğurmak**, “*yavru dünyaya getirmek, doğum yapmak*” anlamına gelmektedir¹³³². Böylelikle yukarıda izah edilen nüansı, üremek ve doğurmak sözcüklerinin sözlükteki anlamları çerçevesinde de görebilmek mümkündür.

ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni, Cilt: 35, Sayı: 2, s. 22. *Vekil annelik* teriminin de doktrinde kullanıldığı ve (klasik vekil annelik, taşıyıcılık olmak üzere) ikiye ayrılarak ele alındığı görülmektedir. Bkz. Sinan Yılmaz, **Dünyadaki Uygulama ve Mevzuatımız Açısından Kiralık Rahim “Surrogate Motherhood”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 8.

¹³²⁸ **Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik** m. 4’de üremeye yardımcı tedavi (ÜYTE); “*Anne adayının yumurtası ile kocanın sperminin çeşitli yöntemlerle döllenmeye daha elverişli hale getirilerek, gerektiğinde vücut dışında döllenmesini sağlayıp, gametlerin veya embriyonun anne adayına transferini kapsayan ve modern tıpta bir tıbbi tedavi yöntemi olarak kabul edilen uygulamaları...*” ifade edecek şekilde tanımlanmaktadır. **Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik**, 30 Eylül 2014 tarihli ve 29135 sayılı Resmi Gazete.

¹³²⁹ Şensöz Malkoç, s. 14; Yıldırım, s. 144.

¹³³⁰ Taşıyıcı anne ile genetik anne ve baba arasındaki ilişkinin mahiyetine dair (vekâlet sözleşmesi, *sui generis* sözleşme, ödünç sözleşmesi, kira sözleşmesi, istisna sözleşme gibi) ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, s. 153; Şensöz Malkoç, s. 24; Yılmaz, s. 147.

¹³³¹ Bu bağlamda taşıyıcı annenin yumurta hücrelerinin kullanıldığı *ikame* annelikte, biyolojik-genetik anneden ayrılan çocuk sahibi olmak isteyen anne (sosyal anne) üremektedir. *Yedek* annelikte de biyolojik anne, genetik anne, çocuk sahibi olmak isteyen anne (sosyal anne) birbirinden ayrıdır. Çocuk sahibi olmak isteyen çiftin embriyosunun kullanıldığı (ivaz karşılığı ise) *kiralık* veya (ivaz karşılığı yoksa) *ödünç* annelik durumunda da çocuk sahibi olmak isteyen genetik (malzemeyi veren) anne (tıpkı sperm sahibi baba gibi) doğurmayıp üremekte, taşıyıcı anne ise hem doğurup hem (genetik anne (ve baba) için) üremektedir. Taşıyıcı anneliğin görünüm şekillerine dair bkz. Şensöz Malkoç, ss. 21-23.

¹³³² Türk Dil Kurumu, “Üremek”, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>, (25.11.2021).

İngilizce karşılığı *reproduction* olan (isim olarak) üreme kelimesi¹³³³, çalışmada üremeyi/doğumu ve (biyolojik) yeniden üretimi karşılamak üzere kullanılmaktadır.

Üreme ile doğurganlık kapsamındaki bu belirlemeden sonra üremenin cinsellikten de farklı olduğuna değinmek gerekir. Üreme, kişilerin dünyaya yeni bireyler getirmesi anlamına gelirken -ki bu cinselliğin bir uzantısı olabilmekte ve(ya) cinsellik ile ayrışabilmektedir¹³³⁴ - cinsel birleşme anlamında kullanılan cinsellik ise üremenin bir yöntemidir. Nitekim doğum kontrol yöntemlerinin geliştirilmesi ile üremenin cinselliğin zorunlu bir neticesi olması engellenebilmektedir. Yine teknolojik gelişmelerle birlikte (tüp bebek yöntemi, taşıyıcı annelik gibi) üremeye yardımcı tedavi teknikleri de cinsel birleşme olmadan üremeye imkân tanımaktadır. Bir diğer anlatımla bahse konu teknikler, vücut dışında döllenmeyi olanaklı kılmaktadır. Dolayısıyla cinsellik ile üreme arasındaki ayrım bu bağlamda okunabilir. Nitekim tıp, kimya alanındaki gelişmelerin güvenilir doğum kontrol yöntemlerinin geliştirilmesine imkân sağlamasıyla, feminizmin ikinci dalgası kapsamında cinsellikle doğurganlığın ayrıştırılması mücadelesini (1960'lerden itibaren)¹³³⁵ de görmekteyiz.

Doktrinde üremenin, biyolojik ve toplumsal anlamda olmak üzere iki şekilde tanımlandığı da görülmektedir. *Biyolojik* anlamda üreme, salt kadına özgü, yeni bir insanı dünyaya getirmeyi ifade ederken; *toplumsal* anlamda üreme, insanın hayatta kalmasına ve hayatını devam ettirebilmesine yönelik gerekli tüm bakım ve beslenme etkinliklerini ifade etmektedir. Bu bakışla üremenin, yeniden üretim faaliyeti anlamına gelmekte olup çocuk bakımı, yemek pişirme, temizlik gibi (ekonomik değerden arî) ev işlerini de kapsadığı ve bu işlerin kadınlar tarafından yapıldığı belirtilmektedir¹³³⁶. Böylelikle esasen biyolojik de olsa toplumsal da olsa üremenin kadına özgü(lenmiş) niteliğinin ön plana çıktığı görülmektedir.

Üreme ile ilişkilendirilen kadın bedeni, özel alana ait görülmüştür. Feminizm kapsamında özel olanın politik olduğu savıyla bu kabulü değiştirme savaşımı

¹³³³ Tureng, "Reproduction", **Türkçe-İngilizce Sözlük**, <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>, (28.11.2021).

¹³³⁴ Brigitte Lhomond, "Cinsellik", **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 65. Ayrıca bkz. Mathieu, s. 76.

¹³³⁵ Michel, s. 82.

¹³³⁶ Bkz. Bhasin, s. 31.

verilmiştir. Böylelikle üreme ve ilgili sorunların, özel alana ait sayılarak görünmezden gelinmesini engellemek gayesi söz konusudur.

Bu kabulün benimsenmesinde toplumsal cinsiyetin eril niteliği gereği, kadınların annelik, çocuk bakımı gibi ev içi rollerle çevrelenerek özel alana hasredildiğini de hatırlatmak gerekir. Nitekim kadının yaşamı (doğurganlığı dâhil) eril denetim altında bırakılmak istenmektedir¹³³⁷. Buradaki nüans, üreme mevzusunun salt özel alana ait görülmemesinin sağlanmasının eril denetim riskini de beraberinde getirmesidir. Bu minvalde eril denetim özel alanda da söz konusudur. Ancak bu doğrultuda bahse konu riski bertaraf etmek için siyasi iktidarın eril niteliği göz önüne alınarak yapılan düzenlemelerin ve uygulamaların kadın lehine dönüşümü, feminizmin ana mücadele konularındandır.

Bilindiği üzere, kadının bedeni ile ilişkilendirilmesi daha ziyade üreme düzleminde gerçekleşmektedir. Menstrüasyon/regl/adet, doğum, emzirme gibi üreme dâhilindeki olgular; kadınların (erkeğe göre) gizemli addedilmesine, denetlenmesi gereken varlıklar olarak görülmesine yol açabilmektedir¹³³⁸. Ayrıca ekonomik olarak özgürlük kazanmaları için çalışmaları konusunda da en son işe alınan ve ilk işten çıkarılan -toplumsal rolleri üreme yetisi özelinde belirlenen- kadınlar olmaktadır¹³³⁹. Hâlbuki kadının doğum yapması hasebiyle kamusal alandan, hak ve özgürlüklerden soyutlanması savunulamaz.

Üremenin uzantısı *annelik*, erkek cinsiyetinden ayrılan değerli bir vasıftır. Ancak bu değerlilik annenin özel alana kapanması anlamında değil, nesil yetiştirici bir birey olarak kendisini hak ve özgürlükleriyle geliştirebilmesi anlamında okunmalıdır.

Toplumsal cinsiyet, üreme olgusunun toplumsal yapılanmasında etkindir. Nitekim kadınların üreme kapasitelerinin toplumsal etkilerle dönüştürülmesi, arttırılması da bu kapsama dâhildir¹³⁴⁰. Eril iktidar ve anlayış; siyasal, ekonomik düzenin yanında üremeyi de denetimi¹³⁴¹ altına alarak ikincil konuma kadınları yerleştirmiştir. Feminizm ise bu yanlış düzeltme savaşımı içindedir¹³⁴².

¹³³⁷ Bhasin, ss. 18, 22.

¹³³⁸ Berktaş, Cinsellik, ss. 58-59.

¹³³⁹ Güriz, s. 51.

¹³⁴⁰ Özgün, s. 388.

¹³⁴¹ Üremenin denetim altına alınmasının kadınlar için -erkekler için olduğundan- daha farklı neticeleri olduğu ifade edilir. Bkz. Coontz, Stephanie ve Peta Henderson, "Sınıflı ve Devletli

Feministlerin üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak durdukları üreme meselesi, pek çok farklı nitelemeye konu edilerek gerek menfi gerek müspet bir yaklaşımla irdelenmeye çalışılmıştır. Üreme bir taraftan kadın bedeninin imgelemindeki ataerkillik ve negatifiğe koşut bir şekilde kadını *ikincilleştiren* bir bakışla; diğer taraftan ise kadın bedeninin üreme yetisini *yücelten* bir bakışla ele alınmıştır. Bununla beraber *biyolojik determinizm* kapsamında ise kadınların hormonları, anaçlığın sebebi olarak görülür¹³⁴³. Bu noktada biyolojinin, toplumsal ataerkil işbölümünü (kadınlar annedir) meşrulaştırması söz konusudur. Öyle ya da böyle kadın ile üreme arasında bir ilişki kurulmaktadır. Kadın da bu ilişki içerisinde nesnel(l)leştirilerek yönlendirilen konumuna getirilmektedir. Yüceltilirken dahi kendisine sınır çizilen (annelik) kadın için biyolojisi/ üreme yetisi bir öge olarak kullanılmaktadır. İşte bu noktada kadının, üreme haklarına sahip olabilmesi, sahip olduğu üreme haklarını yasal çerçevede kullanabilmesi adına hukuki korumaya ihtiyaç duyulmaktadır. Mezkûr koruma ise ataerkil bakış açısından sıyrılarak gerçekten kadını ve (üreme) haklarını hukuki güvence altına alan, kadını önemseyen ve özgürleştiren düzenlemelerle mümkündür. Bu düzenlemeler feminist bakış açısıyla ele alınırsa gerçek bir hukuki güvencenin sağlanacağından bahsetmek mümkün hale gelecektir. Bu sayede kadın, üreme yetisinin (hayatını çizen) zincirlerinden sıyrılarak kendi bedeni üzerinde söz sahibi olabilir.

C. Üreme Hakları

Üreme hakları, İngilizce karşılığını *reproductive rights* şeklinde bulmaktadır¹³⁴⁴. 1960’lardan itibaren yaygın olarak kullanılan bir terim olan üreme

Toplumların Kökenindeki Mülkiyet Biçimleri, Politik İktidar ve Kadın Emeği”, **Kadının Görünmeyen Emeği**, Haz. Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura Demiryontan, 3’üncü Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s. 41.

¹³⁴² Arat, Feminizm, s. 9.

¹³⁴³ Fatmagül Berktaş, “Feminist Teorinin Önemli Bir Alanı: Cinsellik”, **Cogito: Feminizm**, 2’nci Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, (Cinsellik), s. 59.

¹³⁴⁴ Tureng, “Reproductive rights”, **Türkçe-İngilizce Sözlük**, <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>, (28.11.2021).

hakları, kısa ve öz bir çerçevede, çocuk sahibi olup olmamayı, ne zaman ve nasıl çocuk sahibi olunacağı hakkında bir dizi hak talebini işaret etmektedir¹³⁴⁵.

Doğurup doğurmamaya ve ne zaman doğum yapacağına karar vermeye yönelik doktrinde *doğurganlık hakkı* teriminin kullanımı da mevcuttur. Bu kapsama en doğru kararı verme ve iyi sağlık hizmetlerine ulaşma hakkı da dâhil edilmektedir¹³⁴⁶. Ayrıca doktrinde “soyunu sürdürebilmek özgürlüğü” ya da “döllenme özgürlüğü” şeklinde adlandırıldığı da görülmektedir¹³⁴⁷.

1994’te Kahire’de gerçekleşen BM *Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı*’nda¹³⁴⁸ (Türkiye dâhil katılan 179 ülke tarafından) kabul edilen **Eylem Programı**, “Üreme Hakları ve Üreme Sağlığı” başlıklı 7’nci bölümü¹³⁴⁹, üreme haklarının tanımını içerir. Aynı tanım 1995’te Pekin’de gerçekleşen *Dördüncü Dünya Kadın Konferansı*’nda (Türkiye dâhil katılan 189 ülke tarafından) kabul edilen **Pekin Eylem Platformu**, “Stratejik Hedefler ve Eylemler” başlıklı 4’üncü bölümünde (C) *Kadın ve Sağlık* başlığı içerisinde de yer almaktadır. Bahse konu üreme hakları tanımı şu şekildedir:

...üreme hakları, ulusal yasalarda, uluslararası insan hakları belgelerinde ve mutabakat belgelerinde zaten tanınan belirli insan haklarını kapsar. Bu haklar; tüm çiftlerin ve bireylerin özgürce ve sorumlu bir şekilde çocuklarının sayısına, aralığına ve zamanlamasına karar verme ve bunun için bilgi ve araçlara sahip olma ve en yüksek cinsel sağlık ve üreme sağlığı standardına ulaşma hakkının tanınmasına bağlıdır. Ayrıca insan hakları belgelerinde ifade edildiği üzere, üremeye dair ayrımcılık, zorlama ve şiddet olmaksızın karar verme hakkını da içerir. Bu hakkı kullanırken, yaşayan ve müstakbel çocuklarının ihtiyaçları ile topluma karşı sorumluluklarını dikkate almalıdırlar. Tüm insanlar için bu hakların sorumlu bir şekilde kullanılmasının teşvik edilmesi, aile planlaması da dâhil olmak üzere üreme sağlığı alanındaki hükümet -ve toplum- tarafından desteklenen politika ve programların esas prensibi olmalıdır. Taahhütlerin bir

¹³⁴⁵ Mary Lyndon Shanley, “Marriage and Reproductive Rights”, **Historical and Multicultural Encyclopedia of Women’s Reproductive Rights in the United States**, Ed. Judith A. Baer, Greenwood Press, Connecticut, 2002, s. 131.

¹³⁴⁶ Tezcan, Erdem, Sancakdar ve Önok, s. 744.

¹³⁴⁷ Faruk Erem, “Soyunu Sürdürebilmek Özgürlüğü”, **Yargıtay Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 3, 1981, s. 236.

¹³⁴⁸ BM kapsamında nüfusa dair; 1954 yılında *Dünya Nüfus Konferansı* (Roma), 1965 yılında *Dünya Nüfus Konferansı* (Belgrad), 1974 yılında *Dünya Nüfus Konferansı* (Bükreş), 1984 yılında *Uluslararası Nüfus Konferansı* (Mexico City) ve 1994 yılında *Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı* (Kahire) gerçekleşmiştir. Ayrıca 1999’da gerçekleşen BM Genel Kurul 21. Özel Oturumu (New York) da nüfus ve kalkınma stratejileri kapsamındaki gelişmeler arasındadır. United Nations, “Development”, **Outcomes on Population**, <https://www.un.org/en/development/devagenda/population.shtml>, (04.01.2022).

¹³⁴⁹ ICPD Eylem Programı par. 7.1’de belirtildiği üzere; *Üreme Hakları ve Üreme Sağlığı*’na ilişkin Bölüm 7, özellikle Bölüm 2’de ve giriş paragraflarında düzenlenen ilkeler ışığında ele alınmıştır. “Programme of Action of the International Conference on Population and Development”, **Report of the International Conference on Population and Development**, A/CONF.171/13/Rev.1, United Nations, New York, 1995, s. 40, par. 7.1.

*parçası olarak, karşılıklı saygıya dayalı ve eşitlikçi toplumsal cinsiyet ilişkilerinin geliştirilmesine ve bilhassa ergenlerin cinsellikleriyle olumlu ve sorumlu bir şekilde başa çıkabilmelerini sağlamak için eğitim ve hizmet ihtiyaçlarının karşılanmasına tam olarak dikkat edilmelidir. Üreme sağlığı, şu gibi faktörler sebebiyle dünya insanının çoğunu kapsamamaktadır: insan cinselliğine dair yetersiz bilgi seviyesi ve uygun olmayan ya da düşük kaliteli üreme sağlığı bilgisi ve hizmetleri; yüksek riskli cinsel davranışların yaygınlığı; ayrımcı sosyal uygulamalar; kadınlara ve kız çocuklarına yönelik olumsuz tutumlar ve pekçok kadın ile kızın cinsel ve üreme yaşamları üzerinde sınırlı güce sahip olması. Özellikle ergenler çoğu ülkede bilgiye ve ilgili hizmetlere erişim eksikliği sebebiyle savunmasızdırlar. Yaşlı kadınlar ve erkekler genellikle yetersiz şekilde ele alınan ayrı üreme ve cinsel sağlık sorunlarına sahiptirler...*¹³⁵⁰.

Yukarıda değinilen üreme hakları tanımı oldukça kapsamlıdır. Tanım ışığında, üreme haklarından hem çift olarak hem de birey olarak yararlanma söz konusudur. Üreme haklarının ana noktası, sahip olunacak çocuğun sayısına ve zamanına özgür ve aynı zamanda sorumluluk bilinciyle karar vermektir. Bu ise üreme haklarına dair eğitim ve gerekli doğum kontrol araçlarının sağlanması ile mümkündür. Aynı zamanda üremenin sağlıkla ilişkili olması hasebiyle gerekli maksimum sağlık standardının da üreme hakları bakımından sağlanması elzemdir. Ayrıca şiddete, ayrımcılığa uğramadan, baskıya maruz kalmadan üreme haklarının kullanımının sağlanması da üreme hakları kapsamına dâhildir. Üreme haklarının - cinsellikle alakası bulunmasından mütevellit- ergenlikten itibaren eşit toplumsal cinsiyet ilişkileri çerçevesinde politikalar kapsamında yer alması gerekir. Özellikle kadınların ve kız çocukların yaşamları ve bilhassa üreme konusuna dair kısıtlı gücü haiz olmaları göz önünde bulundurulmalıdır. Üremeye dair hizmete erişim konusundaki sıkıntılar, savunmasız kişilerin (kız çocukları, ergenler, kadınlar...) ayrıca değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Bahse konu tanım kapsamında esas dikkat çeken husus, üreme haklarının *kadın* odaklı ele alınmasıdır. Nitekim **Pekin Eylem Platformu** kapsamında kadın

¹³⁵⁰ **Report of the International Conference on Population and Development**, A/CONF.171/13/Rev.1, United Nations, New York, 1995, ss. 40-41, par. 7.3, katılan ülkeler ss. 117-119; “Beijing Declaration and Platform for Action”, **Report of the Fourth World Conference on Women**, A/CONF.177/20/ Rev.1, United Nations, New York, 1996, s. 36, par. 95, katılan ülkeler ss. 135-137.

Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization, WHO) de bu tanımın kısa şekline yer vermektedir. Bkz. WHO, “Glossary”, **Gender and Reproductive Rights**, <https://web.archive.org/web/20030102104347/http://www.who.int/reproductive-health/gender/glossary.html>, (14.01.2022).

başlığı altında düzenlendiği görülmektedir. Bu yaklaşım, çalışmamızın ana fikir noktası ile uyumaktadır.

Yine ICPD, nüfus ve kalkınmada kadınların merkezi rolünü kabul ederek, insan hakları belgelerine dayanan üreme hakları kavramına yer vermiştir. Böylelikle kalkınma ve kadınların güçlendirilmesi arasında bir bağ kurulmuş olmaktadır¹³⁵¹.

Yukarıda değinilen tanım, üreme haklarına yönelik bireyin salt kendisini düşünmesine değil ve ayrıca toplumu düşünme hususuna da yer vermektedir. Böylelikle kişilerin üreme hakkındaki kararlarında toplumun da göz önünde bulundurulması gerektiği fikri, *Mill*'in, faydacı yaklaşım ışığında, bireysel mutluluğun toplumun genelinin mutluluğuna yansıyacağı düşüncesinin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Pek çok ülkede kadınların üreme haklarının görmezden gelinmesi, onların kamusal ve özel hayattaki fırsatlarını önemli bir şekilde sınırlandırmakta ve onları bu (eğitim, ekonomi, politik) alanlardan soyutlamaktadır. Kadınların kendi üreme yetilerini kontrol edebilmeleri, diğer haklardan faydalanabilmeleri için temel niteliktedir. Bu bakışla (cinsel ve) üreme davranışlarına dair hususlarda, kadın ile erkek arasında paylaşılan sorumluluğun kadının sağlığının iyileştirilmesi için göz önünde bulundurulması gereğinden bahsedilmektedir¹³⁵². Bir diğer ifadeyle üreme bahsinin kadın odaklı olması, kadının sağlığının (üreme bakımından) erkek için de önem taşıdığı anlamında okunmaktadır.

Üreme kavramında ele alındığı üzere, cinsellik ile üreme arasındaki fark, hak boyutunda da devam etmektedir. Bir diğer anlatımla cinsel haklar ile üreme hakları arasında da fark söz konusudur¹³⁵³. Cinsellik üremeyi içerse de her zaman cinsellikle üremenin örtüştüğü anlamına gelmediği göz önünde bulundurularak, kısaca *cinsel haklar* cinselliğe dair cinsel sağlık, cinsel bilgi edinme, cinsellik eğitimi gibi hususları kapsarken; *üreme hakları* dünyaya getirilecek çocuk sayısı, aralığı gibi hususları içermektedir. Bununla birlikte cinselliğin bir sonucu olan üreme gerçeği

¹³⁵¹ “Statement by Boutros Boutros-Ghali, Secretary-General of the United Nations”, **Report of the Fourth World Conference on Women**, A/CONF.177/20/ Rev.1, United Nations, New York, 1996, s. 186.

¹³⁵² “Beijing Declaration and Platform for Action”, **Report of the Fourth World Conference on Women**, A/CONF.177/20/ Rev.1, United Nations, New York, 1996, s. 36, par. 97.

¹³⁵³ Cinsel haklar ile üreme haklarının tanımına ve bu hakları karşılaştırıp aralarındaki farkı anlamaya dair bkz. WHO, “Glossary”, **Gender and Reproductive Rights**, <https://web.archive.org/web/20030102104347/http://www.who.int/reproductive-health/gender/glossary.html>, (14.01.2022).

bağlamında bu hakların kesişimi noktasında kişilerin cinsel eğitim hakkında bilgi edinme hakkından bahsedilebilir. Bir diğer anlatımla cinsel birleşmenin üreme veya ürememe yönünde olması kapsamında cinsel hakların üreme hakları ile kesişiminden söz edilebilir.

Geniş anlamda ele alındığında, üreme hakları; cinsel eğitim, doğum kontrolü, kürtaj, aile kurma özgürlüğü, çocuk yetiştirme hakkı ve üremeye dair diğer konuları da kapsamaktadır¹³⁵⁴. Bu görüş kapsamında üreme hakkına sahip olmak, çocuğa bakma hakkı da vermektedir. Bu bağlamda üreme haklarını kadın açısından ele almak, kadının çocuğa bakma yükümlülüğü olduğu anlamında yorumlanıp özel alana hasrolunması şeklinde bir sonuca ulaştırmaması yönünde okunması gerekir.

D. Üreme Haklarına Dair Başlıca Temel Kavramlar

Üreme haklarını ele almak üremeye ilişkin belirli kavramların anlamlarını netleştirmeyi gerektirmektedir. Bu sayede üreme haklarının kapsamı dâhilinde bahse konu kavramlara kısaca değinilmesinin çalışmanın anlaşılabilirliğine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Her ne kadar kontraseptif yöntemler ile doğum kontrol yöntemleri birbirinin yerine ve aynı anlama gelecek şekilde kullanılsa da aslında aralarında bir nüans söz konusudur.

Kontraseptif yöntemler (*contraceptive methods*): Kadınların hamile kalmasını önleyen tüm metot ve gereçleri ifade etmektedir. Dolayısıyla hamilelik öncesi sürece yöneliktir¹³⁵⁵.

Doğum kontrolü (*birth control*): Kontraseptif yöntemlerden daha geniş kapsama sahip bir kavramdır. Zira hamilelik öncesinde ve sonrasında doğumu önlemeye yönelik yapılan uygulamaları içermektedir. Böylelikle (hamilelik sonrası

¹³⁵⁴ FindLaw, “Reproductive Rights Overview”, **Learn About the Law**, <https://www.findlaw.com/family/reproductive-rights/reproductive-rights-overview.html>, (12.01.2022).

¹³⁵⁵ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, **Legal Aspects of Population Planning and the Status of Women in Turkey**, İngilizce’ye Çev. Virginia Taylor Saçlıoğlu, Önder Matbaa, Ankara, 1986, s. 36.

doğumu önlemeye dair) kürtaj ve düşük ile kısırlaştırma da doğum kontrolüne dâhil olmaktadır¹³⁵⁶.

TDK Sözlüğü’nde doğum kontrolü, “*doğumların sınırlandırılması veya istemeyerek gebe kalmanın önlenmesi için uygulanan yöntemlerin bütünü.*” şeklinde tanımlanmaktadır¹³⁵⁷. Bu bağlamda doğumun kontrol edilebilmesine dair yöntemlerin üreme hakkının negatif görünümüne (ürememeye) yönelik olduğu görülmektedir. Bununla birlikte doğum kontrolü, kadının isteği çerçevesinde çocuk sahibi olma iradesine yönelik seçim imkânı da sağlamaktadır. Kadınların kendi bedenlerinin kontrolüne yönelik karar vermesi için doğum kontrol yöntemlerinin *erişilebilir* olması gerekir. Bu minvalde feministlerin (özellikle ikinci dalgada), doğum kontrol yöntemlerinin ulaşılabilir olması için mücadelesi söz konudur.

Doğum kontrol yöntemleri kadına ve erkeğe yönelik¹³⁵⁸ olmak üzere cinsiyete özgü bir ayrımla ele alınabilir. *Kadına* yönelik (güncel) doğum kontrol yöntemleri şu şekilde sıralanabilir: *doğum kontrol hapları, kadında tüplerin bağlanması (tüp ligasyonu), üç aylık iğne, kondom, rahim içi araç (spiral), takvim yöntemi, deri altı implant yöntemi, cilt üzeri yama yöntemi, vajinal halka (diyafram), spermisitler, emzirme dönemi, vücut sıcaklığı yöntemi, acil doğum kontrol yöntemi*¹³⁵⁹.

¹³⁵⁶ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 36.

¹³⁵⁷ Türk Dil Kurumu, “Doğum Kontrolü”, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>, (16.01.2022).

¹³⁵⁸ Erkekler için doğum kontrol yöntemleri şunlardır: *zamanlama, geri çekme, prezervatif-kondom, vazektomi*. Son yıllarda gündeme gelen *erkek doğum kontrol hapi* üzerinde de çalışmaların sürdüğü belirtilmektedir. Bkz. Dr. Tepeler, “Erkekler Açısından Hangi Doğum Kontrol Yöntemleri Vardır?”, <https://drtepeler.com/erkekler-acisindan-hangi-dogum-kontrol-yontemleri-vardir/>, (17.01.2022).

¹³⁵⁹ Duygu Ayhan Başer, Tülin Karaca, Zehra Nur Yağlı, Kübra Dağcıoğlu, İzzet Fidancı, Hilal Aksoy ve Mustafa Cankurtaran, “Genç Erişkin Erkeklerin Kontrasepsiyon Yöntemleri Kullanım Durumları ve Etki Eden Faktörlerin Değerlendirilmesi”, **The Journal Turkish Family Physician**, Yıl: 2020, Cilt: 11, Sayı: 4, s. 163.

Doğum kontrol yöntemlerinin şu şekilde kategorize edilerek kapsamlı bir şekilde ele alındığı da görülmektedir:

- **Hormonal yöntemler:** doğum kontrol hapi, spiral, doğum kontrol iğnesi, (deri altına) implantlar, doğum kontrol bandı, ertesi günü hapi, aylık testosteron iğneleri (erkek için).
- **Bariyer yöntemleri:** prezervatif (erkek için), diyafram, spermisitler.
- **Doğal yöntemler:** geri çekme (erkek için), yumurtlama takvimi.
- **Cerrahi yöntemler:** kadının tüplerinin bağlanması, erkeğin sperm kanallarının bağlanması (vazektomi).

Ayrıntılı bilgi için bkz. Acıbadem, “Doğum Kontrol Yöntemleri”, **İlgi Alanları**, <https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/dogum-kontrol-yontemleri/#genel-tanitim>, (13.01.2022).

Aile planlaması (*family planning*): Doğum kontrol yöntemlerinin aile yapısına adapte edilmesini ifade etmektedir. Böylelikle istedikleri sayıda ve zamanda ailelerin çocuk sahibi olabilmeleri aile planlaması ile gerçekleştirilmiş olmaktadır. Diğer bir anlatımla ailenin bakabileceği sayıda çocuğa sahip olması, ailenin refahını ve yaşam tarzını bozacak istenmeyen çocuklardan korunması ve çocuksuz ailelerin istekleri üzerine çocuk sahibi olmalarını sağlayacak araçların uygulanması aile planlaması kavramı içerisinde yer almaktadır. Yapay dölleme, evlat edinme kurumları ile sperm bankalarının oluşturulması da kürtaj, düşük gibi aile planlaması kapsamındadır¹³⁶⁰.

Nüfus politikası (*population policy*): Devletin nüfusun (büyüklüğü, yapısı, bölgesel dağılımı gibi) düzenlenmesini sağlamaya yönelik alacağı tedbirlerin tümünü işaret etmektedir. Bahsi geçen kavramlar arasında en geniş anlama sahip olanı, *nüfus politikası* ve ilgili *nüfus kontrolü* kavramıdır¹³⁶¹.

Nüfus politikaları şu üç kategori dâhilinde ele alınabilir:

1) *Üreme politikaları (reproductive policies)*: nüfus ölçeğini, boyutunu ve kompozisyonu etkilemek maksadıyla doğum oranını tümünden ya da seçici olarak artırma ya da azaltma amacına yönelik politiklardır.

2) *Sağlık politikaları*: ölüm ve hastalık oranını düşürmek amacına yönelik politiklardır.

3) *Göç ve şehirleşme politikaları*: nüfusun daha rasyonel dağılımı ya da nüfus ölçeğini ve kompozisyonu değiştirme amacına yönelik politiklardır.

Bu üç kategoriye bir dördüncü kategori olarak *aile ve refah politikaları* da eklenebilmektedir. Aile ve refah politikaları ise evlenme ve boşanma, çocuk bakımı, doğum yardımı ve yaşlılık sigortası gibi konularda kişilerin ve ailelerin refahını pekiştirme amacına yönelmektedir. Bu son kategorinin üreme davranışları ile ilgili önemli etkisi olabileceği belirtilmektedir. Bu kategorinin (örneğin kadınların çocuk sahibi olabilmelerini kolaylaştırmak yoluyla) doğum oranını etkileme amacı taşımaması kaydıyla nüfus politikalarının dışında tutulabilmesi mümkündür. Aksi

¹³⁶⁰ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 36. Nüfus sorunu salt aile ile ilişkilendirilerek değerlendirilebilecek bir olgu olarak görülmemektedir. İstenmeyen anneler ile gayri meşru çocukların da bu sorunun göz önünde bulundurulması gereken iki önemli yönünü oluşturduğu belirtilmektedir. Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 36.

¹³⁶¹ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 35.

durumda ise söz konusu kategorinin üreme politikaları kapsamında ele alınması gerekir¹³⁶².

Nüfus kontrolü (population control): Nüfus politikasının ayrılmaz bir parçasıdır. Kontraseptif yöntemleri, doğum kontrolünü, bebek ölümleri ile yaşlı ölümlerini önlemeye yönelik yöntemleri ve doğum sonrası sağlık hizmetlerini kapsamaktadır¹³⁶³.

Dişi üreme sistemi: *Vajina* ile spermli kabul eden ve yumurtalıklarda yumurtaların oluştuğu *rahim (uterus, dölyatağı)* olmak üzere iki temel bölümden meydana gelmektedir¹³⁶⁴. Daha ayrıntılı olarak dişi üreme sistemi ele alındığında bahse konu iki bölüme ek olarak *yumurtalık (ovaryum)*, *yumurta kanalları (fallop tüpleri)* da dâhil edilmektedir¹³⁶⁵.

Oyum, Zigot, Fertilizasyon, İmplantasyon: *Eşey hücreler*, bir canlının üreme hücreleridir. Dişi canlının ürettiği eşey hücresine **yumurta** (ovum), erkek canlının ürettiği eşey hücresine ise **sperm** adı verilmektedir. Bu minvalde dişi veya erkek olgun üreme hücresine **gamet** de denildiği görülmektedir¹³⁶⁶.

Dişilerde olgun yumurta (dişi gamet) üreten süreç **oogenez** olarak ifade edilir. Bu minvalde yumurta oluşumu döngüsel nitelikte olup ayda bir gerçekleşmektedir. Dişilerin yumurtalıklarında üretilen olgunlaşmamış yumurta hücresine **oosit** ismi verilir. Ancak olgun dişi gamete **ovum** (yumurta) denilmektedir. Bir diğer anlatımla *ovum*, oogenezin nihai sonucudur¹³⁶⁷.

¹³⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Dixon-Mueller, ss. 15-16.

¹³⁶³ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, ss. 35-36.

¹³⁶⁴ Bkz. Wikipedi, “Dişi”, **Eşeyli Üreme**, https://tr.wikipedia.org/wiki/E%C5%9Feyli_%C3%BCreme, (13.01.2022).

¹³⁶⁵ Kadınların üreme organlarının dış ve iç üreme organları şeklinde de sınıflandırıldığı da görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. T. C. Milli Eğitim Bakanlığı, **Sağlık Hizmetleri: Üreme Sistemi**, Ankara, 2015, http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller/%C3%9Creme%20Sistemi.pdf, (15.01.2022), ss. 9-13.

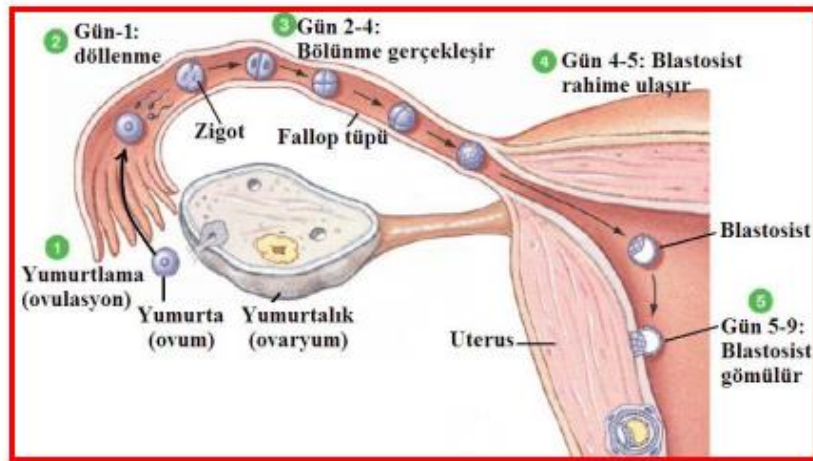
¹³⁶⁶ İsmail Dölen, “Tıbbî Açıdan Fetüs, Embriyo, Kürtaj ve Düşük (Abortus) Nedir?”, **V. Sağlık Hukuku Kurultayı**, 1-2 Kasım 2013, Ankara, Ed. Cahid Doğan ve Pınar Aksoy Gülaslan, Ankara, 2014, s. 35; Türk Dil Kurumu, “Gamet”, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>, (08.01.2022).

¹³⁶⁷ Wikipedi, **Oosit**, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Oosit>, (13.01.2022); Wikipedi, “Dişi”, **Eşeyli Üreme**, https://tr.wikipedia.org/wiki/E%C5%9Feyli_%C3%BCreme, (13.01.2022). Konuya dair bkz. Gamze Tanrıverdi, **Farklı İnfertil Hasta Gruplarında Kümüls Hücrelerindeki Notch Gen Ekspresyonlarının İmmünohistokimyasal Olarak Araştırılması**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimler, Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 4.

Adet döneminin genelde 11-16'inci gününde yumurtalıklardan yumurtanın atılması olarak ifade edilen **yumurtlama** (ovülasyon) gerçekleşmektedir¹³⁶⁸. Yumurtalıklarda üretilen yumurtanın fallop tüpünden rahime geçmesi esnasında spermle karşılaşması durumunda bu spermle birleşir ve **döllenme** meydana gelir¹³⁶⁹. 23 kromozomlu sperm ile 23 kromozomlu ovumun döllandikten (*fertilizasyon*) sonraki 46 kromozomlu (döllenmiş yumurta) tek hücre oluşturmuş haline **zigot** denilmektedir. Zigotun (kastedilen *blastosist*) rahim içine gelerek rahime yerleşmesine ise **implantasyon** adı verilmektedir. Bir diğer ifadeyle *implantasyon*, fertilizasyondan sonra zigotun *uterus* (rahim) duvarına gömülmesi olarak açıklanabilir¹³⁷⁰.

Aşağıdaki çizim, yumurtanın olgunlaşıp döllenmesini göstermektedir.

Şekil 1¹³⁷¹: Yumurtanın olgunlaşması ve döllenmesi

Şekil 3.8: Yumurtanın olgunlaşması ve döllenmesi

Menstrüasyon (âdet, regl, aybaşı, hayız): Kadının vücudunun biyolojik işlevlerinden bir tanesi olan ve ortalama 28 günde bir meydana gelen *menstrüasyon*, kadınlarda üreme sisteminin düzgün çalıştığını gösteren doğal bir süreci/rutini ifade etmektedir. Kadının vücudunu olası bir hamilelik için hazır hale getirmesidir¹³⁷².

¹³⁶⁸ Wikipedi, **Ovülasyon**, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ov%C3%BClasyon>, (13.01.2022).

¹³⁶⁹ Wikipedi, “Dişi”, **Eşeyli Üreme**, https://tr.wikipedia.org/wiki/E%C5%9Feyli_%C3%BCreme, (13.01.2022). Döllenme üç aşamada ele alınmaktadır. Bkz. T. C. Milli Eğitim Bakanlığı, s. 20.

¹³⁷⁰ Dölen, s. 35; T. C. Milli Eğitim Bakanlığı, s. 21; Wikipedi, **İmplantasyon**, <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0mplantasyon>, (13.01.2022).

¹³⁷¹ **Şekil 3.8: Yumurtanın olgunlaşması ve döllenmesi** isimli bu çizim, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, s. 22’de yer almaktadır. Görselde yer alan *blastosist* ise bölünmeye başlayan embriyonun ilk şeklini ifade etmektedir. Bkz. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, s. 21.

¹³⁷² Wikipedi, **Âdet Döngüsü**, https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%82det_d%C3%B6ng%C3%BCs%C3%BC, (19.01.2022).

Eğer yumurta rahime geçerken spermle karşılaşmazsa döllenme meydana gelmemektedir. Hamilelik oluşmadığı için de adet kanaması ile (döllenmemiş) ovum vücuttan dışarı atılmaktadır. Döllenme gerçekleşmediği sürece periyodik olarak *menstrüasyon* gerçekleşmeye devam eder. Ancak döllenme olursa bu süre boyunca adet döngüsü durur¹³⁷³.

Embriyo, Fetüs, Cenin: Hamileliğin ilk 8 haftasındaki cenine *embriyo* denilmektedir. Devamında (8'inci haftadan itibaren başlayıp) doğuma kadar olan süreçte *fetüs (dölüt)* olarak adlandırılmaktadır¹³⁷⁴.

Prenatal (doğuma kadar olan) evrenin ilk kısmını, yumurtlama sürecinde oluşan yumurtanın, implantasyona kadarki olan süreci **germinal** evre oluşturur. İmplantasyondan organların meydana gelişine kadar süren evre, *prenatal* evrenin ikinci kısmı olan **embriyonik** evreyi işaret etmektedir. Burada implantasyon, embriyonik evrenin başlangıcını oluşturur. Organların şekillenmeye başlamasından doğuma kadar geçen **fetal** evre de prenatal evrenin son kısmıdır. Doğumdan sonraki kısım ise **postnatal** evredir¹³⁷⁵.

Hamileliğin sonlan(dırıl)ması: Hamilelik **doğum** ile sonuçlanabileceği gibi sonuçlanmayabilir de. Hamileliğin doğum haricinde son bulmasına dair **abortus, düşük, kürtaj, rahim tahliyesi, çocuk düşürme, çocuk düşürtme** gibi kavramlar kullanıldığı görülmektedir.

Abortus: Uterustaki ceninin (embriyo veya fetüsün) (rahim dışında yaşama şansı olmadığı kabul edilen) 22'nci haftadan¹³⁷⁶ önce rahimden ayrılması (rahim dışına çıkartılması) veya imha edilmesi **abortus**¹³⁷⁷ olarak ifade edilmektedir¹³⁷⁸.

¹³⁷³ T. C. Milli Eğitim Bakanlığı, s. 19.

¹³⁷⁴ Dölen, s. 35; Türk Dil Kurumu, "Dölüt", **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>, (08.01.2022).

¹³⁷⁵ Wikipedi, **Doğum Öncesi Gelişim**, https://tr.wikipedia.org/wiki/Do%C4%9Fum_%C3%B6ncesi_geli%C5%9Fim, (08.01.2022); Embriyoloji, https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/37538/mod_resource/content/1/Do%C4%9Fum%20%C3%96ncesi%20B%C3%BCy%C3%BCme%20ve%20Geli%C5%9Fme.pdf, 7. Slayt. (04.01.2022).

¹³⁷⁶ Yapılan bir tanıma göre ise *abortus*, gebeliğin ilk yarısı olan 20 haftadan önce veya (şayet tarih belirlenemiyorsa) 500 gramdan hafif ceninin yaşamının sonlandırılmasıdır. *The National Center for Health Statistics*'in tanımı için bkz. Wikipedi, **Definitions of Abortion**, https://en.wikipedia.org/wiki/Definitions_of_abortion, (11.01.2022).

¹³⁷⁷ *Abortus* ile *düşük* kavramlarının birbirinin yerine kullanıldığı da görülmektedir. Bkz. Dölen, s. 36. *Abortus* ile *kürtaj* kavramlarının da birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Şahin Aksoy, "Kürtaj Sadece Tıbbî Bir Karar Olabilir mi?", **Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History**, Cilt: 4, Sayı: 1, 1996, s. 12.

¹³⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dölen, s. 36; Aksoy, s. 12; Altıparmak, Çiçeklioğlu ve Yıldırım, s. 85.

Tıbben yaşama sınırı olarak kabul gören 22 haftadan sonra ceninin (fetüs) rahimden ayrılması ise **doğum** olarak açıklanır. Nitekim yasal kabul görmüş bu ayırım uyarınca, *düşük* halinde kadına doğum izni vs. verilmemektedir¹³⁷⁹.

Düşük: İngilizce’de karşılığını “*miscarriage*” ya da “*spontaneous abortion*” kelimelerinde bulmaktadır. *Spontaneous abortion* kelimesi Türkçe’de “*spontan kürtaj*”a karşılık gelmektedir¹³⁸⁰. “*Spontan*” vurgusu ile bu terimin “*isteyerek kürtaj*”dan (*abortion*) ayrımı sağlanabilmektedir.

Hamileliğin (doğum haricinde) sonlanma halinden bir tanesi olan *düşük*, ceninin 22’nci (veya 20) haftadan önce uterustan ayrılması şeklinde açıklanmaktadır. *Düşük*, doğal nedenlerle veya primer (aslî) olarak ceninin yaşamını sonlandırma gayesi taşımayan dış etkilerle gerçekleşmekteyken; (gebeliğe dair) tıbbi müdahale niteliği taşıyan **kürtaj**ın aslî gayesi uterustaki ceninin yaşamını sonlandırmaktır¹³⁸¹. Bu doğrultuda düşüğün kendiliğinden gerçekleşmesi *spontan düşük*, uyarı (müdahale) kapsamında gerçekleşmesi *provake (induced) düşük* olarak adlandırılmaktadır¹³⁸².

Kürtaj: Hamileliğin doğum haricinde sonlanma şekillerinden bir tanesidir. Kürtaj kelimesi İngilizce’de “*abortion*” ya da “*curettage*” yahut “*curetage*” kelimeleri ile ifade edilebilmektedir. Bu bağlamda kürtaj, tıbbi müdahale ile (ilaç, cerrahi bir prosedür ile indüklenebilir) gebeliğin sonlandırılmasını ifade etmektedir¹³⁸³.

Doktrinde *abortus*, uterus içindeki ceninin vaktinden önce dışarı çıkması olarak ifade edilirken; sıklıkla birbirinin yerine kullanılan **kürtaj** ise vücut boşluğundaki sağlıklı veya fazla dokuların kazınarak vücut dışına alınması olarak ifade edilmektedir. Böylece kürtajın hamilelik haricinde de uygulandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte **düşük** kapsamında esasen ceninin yaşamına son verme maksatlı olmayan dış etkenler (hastalık vb.) söz konusudur. Bu bağlamda

¹³⁷⁹ Bkz. Dölen, s. 36.

¹³⁸⁰ Tureng, “Spontaneous Abortion”, **Türkçe-İngilizce Sözlük**, <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>, (10.01.2022); Tureng, “Düşük”, **Türkçe-İngilizce Sözlük**, <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>, (10.01.2022).

¹³⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aksoy, s. 12; Altıparmak, Çiçeklioğlu ve Yıldırım, s. 85.

¹³⁸² Dölen, s. 37.

¹³⁸³ Tureng, “Kürtaj”, **Türkçe-İngilizce Sözlük**, <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>, (08.01.2022). Ayrıca kürtajın *spontan* olarak gerçekleşmesi halinin **düşük** olarak nitelendirildiği de belirtilmektedir. Andrzej Kulczycki, “Kürtaj”, **Oxford Bibliographies**, <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756797/obo-9780199756797-0090.xml?rskey=tygpVh&result=1>, (11.01.2022).

ceninin yaşamının kasten sona erdirilmesi *düşük* kapsamında söz konusu değildir. Ancak *kürtaj*da aslî gaye, ceninin yaşamını sona erdirmektedir¹³⁸⁴. Böylelikle abortus ya da kürtajın istemli bir şekilde gebeliğin sonlandırılmasına dair kullanılması ve *istemli düşüğe* karşılık gelmesi söz konusudur¹³⁸⁵.

Rahim tahliyesi: Tıbbi olarak *rahim tahliyesi* ile *gebeliğin sonlandırılması* aynı anlamda kullanılmaktadır. Gebelik ürününün (cenin, zarlar, eş (plasenta), amnion sıvısı) uterus dışına çık(arıl)ması olarak ifade edilir. Kendiliğinden gerçekleşebileceği gibi doğal olmayan (kürtaj, sezaryen vb.) yollarla da gerçekleşebilir¹³⁸⁶.

Çocuk düşürtme: Çocuk düşürtme ise İngilizce’de “*illegal abortion*” kelimesiyle, Türkçe’de “*yasadışı kürtaj*” anlamına gelecek şekilde karşılık bulmaktadır¹³⁸⁷. TCK m. 99’da kullanılan kavram çocuk düşürmedir.

Çocuk düşürme: Çocuk düşürme ise İngilizce’de “*abortion*”, “*abortment*”, “*stillbirth*”, “*misscarriage*”, ya da “*spontaneous abortion*” kelimeleri ile ifade edilebilmektedir¹³⁸⁸. Bu kelimelerden “*abortion*”, yukarıda değinildiği üzere, aynı zamanda *kürtaj* anlamına gelmektedir. *Spontaneous abortion* kelimesi Türkçe’de “*spontan kürtaj*”a karşılık gelmektedir. “*Spontan*” vurgusu ile bu terimin “*isteyerek kürtaj*”dan (*abortion*) ayrımı sağlanabilmektedir. “*Stillbirth*” kelimesi ise Türkçe’de “*ölü doğum*” olarak karşılık bulmaktadır. Ölü doğum, 20 haftadan itibaren doğumdan önce veya doğum esnasında bebeğin ölümünü¹³⁸⁹ ifade etmektedir. Dolayısıyla çocuk düşürmenin; kürtaj, düşük ve ölü doğum kavramlarının tümünü kapsayan geniş bir anlama sahip olduğu söylenebilmektedir.

İstenmeyen gebelikler önemli bir sorun teşkil etmeye devam etmektedir. Bu sorunu önlemek için tarafların doğum kontrol yöntemlerini kullanması beklenmekte ve fakat buna rağmen de gebelik gerçekleşebilmektedir. Bu durumda da kadının **güvenli bir şekilde** hamileliğini sonlandırma hakkının olduğunu belirtmek gerekir.

¹³⁸⁴ Bkz. Aksoy, s. 12; Saliha Altıparmak, Meltem Çiçeklioğlu ve Gülay Yıldırım, “Abortus ve Etik”, *Cumhuriyet Tıp Dergisi*, 2009, Cilt: 31, Sayı: 1, s. 85; Dölen, s. 37.

¹³⁸⁵ Recep Doğan, “Kadının Üreme Hakkı, Kürtaj, Çocuk Düşürme ve Düşürtme Suçları”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2016, Sayı: 127, s. 77.

¹³⁸⁶ Dölen, ss. 36-37.

¹³⁸⁷ Tureng, “Çocuk Düşürtme”, *Türkçe-İngilizce Sözlük*, <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>, (11.01.2022); Tureng, “İllegal Abortion”, *Türkçe-İngilizce Sözlük*, <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>, (11.01.2022).

¹³⁸⁸ Tureng, “Çocuk Düşürme”, *Türkçe-İngilizce Sözlük*, <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>, (11.01.2022).

¹³⁸⁹ Bkz. Wikipedi, *Stillbirth*, <https://en.wikipedia.org/wiki/Stillbirth>, (11.01.2022).

Aksi takdirde güvenli olmayan sonlandırmalar, anne ölümlerine (*maternal mortality*), sakatlıklara ve hastalıklara (*morbidity*) sebep olmaktadır¹³⁹⁰.

Çalışma kapsamında gerek anlaşılabilirlik gerekse kapsayıcılık açısından **gebeliğin sonlandırılması** kavramı esasen tercih edilmektedir. Bununla birlikte **istemli** bir şekilde gebeliğin sonlandırılması ile **istem dışı** bir şekilde gebeliğin sonlandırılması şeklinde bir ayırım yapılmasının kadının hukuki durumunun analizi bakımından müspet bir etki sağlayacağı kanaatindeyiz. Hukuki nitelendirmenin yapılabilmesi için kavramı netleştirmek gereklidir. Zira *istem dışılık* hali için hastalık, spontan (kendiliğinden) düşük gibi durumlar kastedilmekle birlikte zorla gebeliğin sonlandırılması da bu kapsamda değerlendirilebilmektedir. Ayrıca yasanın izin verdiği ölçüde isteme dayalı sonlandırma meşru kabul edilir. İstem dışılık açısından da zorla sonlandırma meşru kabul edilmez. Bir diğer anlatımla yasal sınırlar dışında istemli sonlandırma ile zorlama durumu için meşruluk bulunmaz.

Kısırlaştırma (sterilizasyon): Erkek veya kadının tıbbi bir yöntem ile üreme yeteneğinin ortadan kaldırılması (*infertil* hale getirilmesi) şeklinde belirtilmektedir. Sterilizasyonda kastrasyondan farklı olarak cinsel dürtüler, arzular devam etmektedir. Kadında yumurta kanalları erkekte ise sperm kanalları kapatılmaktadır¹³⁹¹. Kadınlarda sterilizasyona yönelik cerrahi yöntemler, dünya genelinde en yaygın başvurulanan doğum kontrol yöntemlerinden birisidir¹³⁹². Kadına uygulanan cerrahi sterilizasyon yöntemine **tüp ligasyonu** (kadında ovumu taşıyan fallop **tüplerin bağlanması**), erkeğe uygulanan cerrahi sterilizasyon yöntemine **vazektomi** denir¹³⁹³. Bununla birlikte *cerrahi sterilizasyon* ya da *kimyasal*

¹³⁹⁰ Dölen, s. 38.

¹³⁹¹ Kısırlaştırmaya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Bozkurt, “Kısırlaştırma ve İnsan Hakları”, **III. Sağlık Hukuku Kurultayı**, 7-8 Mayıs 2010 Ankara, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2011, s. 7; Berna Arda, “Tıp Etiği Bakışıyla Sterilizasyon, 21. Yüzyılda Neler Söyleyebiliriz?”, **III. Sağlık Hukuku Kurultayı**, 7-8 Mayıs 2010 Ankara, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2011, s. 53; Erbaş, s. 95.

¹³⁹² P. J. Barjot, G. Marie ve P. Von Theobald, “Laparoscopic Tubal Anastomosis and Reversal of Sterilization”, **Human Reproduction**, Cilt: 14, Sayı: 5, 1999, s. 1222. Tüp ligasyon oranının vazektomi oranından yüksek olduğu belirtilmektedir. Bkz. Tuğba Dünder ve Sevgi Özsoy, “Gönüllü Sterilizasyonda Eş Onayı: Bir Üreme Hakkı İhlali mi?”, **Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi**, Cilt: 28, Sayı: 3, 2019, s. 222.

¹³⁹³ T. C. Sağlık Bakanlığı Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü, **Aile Planlaması Danışmanlığı Katılımcı Kitabı**, Ankara, 2009, ss. 307-310.

İlk defa 1823'te uygulandığı belirtilen **tüp ligasyonu** (*kordonların bağlanması, yumurta kanallarının bağlanması, tubal sterilizasyon*) kapsamında uterusu giden tüpler bağlanarak kadının üreme organlarında sperm ile yumurtanın birleşmesi engellenmektedir. Bkz. HERA, “Sterilizasyon

sterilizasyon olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilmektedir¹³⁹⁴. Kısırlaştırma işlemleri, üreme yetisinin yok edilmesine dair esasen kalıcı müdahalelerdir¹³⁹⁵. Böylelikle üreme hakkına, neslin sürdürülmesine engel teşkil eden ağır bir müdahale olması sebebiyle kısırlaştırmaya hukuk düzeni belli şartlar altında izin vermektedir¹³⁹⁶.

Hadımlaştırma (kastrasyon): Kişinin hem üreme yeteneği hem de cinsel dürtüleri ortadan kaldırılmaktadır. Bu bağlamda sterilizasyondan *daha ağır* bir uygulama olduğu görülmektedir. Kadında yumurtalıkların erkekte ise testislerin alınması şeklinde gerçekleştirilir¹³⁹⁷. Kişinin vücut bütünlüğüne ve üreme hakkına (soyunu devam ettirme) yönelik *ağır* bir müdahale teşkil etmektedir¹³⁹⁸. *Cerrahi* ve *kimyasal* olmak üzere iki şekilde yapılmaktadır¹³⁹⁹. Ancak kadınlar için başarı oranı yüksek *ışın* yoluyla kastrasyondan da bahsedilmektedir¹⁴⁰⁰. Cerrahi yöntem (erkeklerde *cerrahi hadım (orşiektomi)* lokal anestezi ile testis torbasının birkaç dakikada alınmasına karşın) kadınlarda karın bölgesinin kesilmesi sebebiyle daha zor olarak nitelendirilir. Kimyasal yöntem ise ilaçla yapılmaktadır¹⁴⁰¹.

Öjenik: Her ne kadar temelleri *Platon*’da görülse de modern şekliyle *Francis Galton* tarafından ilk kez ortaya atıldığı belirtilmektedir. “İyi doğan” anlamına gelen

(Kısırlaştırma)”, <https://www.jinekolognet.com/kisirlastirma.asp>, (19.01.2022); Temel, Sterilizasyon, s. 63.

Vazektomi kapsamında erkekte spermilerin testislerden geçişi engellenmekte ve cinsel birleşimde erkeğin boşalma sıvısında sperm hücreleri olmadığı için gebelik gerçekleşmemektedir. Sperm kanalları vazektomide ciddi bir hasar almakta ve eski hale gelmesi (başarı oranı düşük ve maliyeti yüksek) mikro-cerrahi operasyonlar gerektirmektedir. Bkz. Temel, Sterilizasyon, ss. 62-63; HERA, “Erkekte Tüplerin Bağlanması (Vazektomi)”, <https://www.jinekolognet.com/erkeklerde-vazektomi.asp>, (19.01.2022).

¹³⁹⁴ Konuya dair bkz. Hüseyin Ertuğrul, “5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu’nda Kısırlaştırma Suçu”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2018, ss. 60-61.

¹³⁹⁵ Erbaş, ss. 92, 95, 110, 116. Ancak belirtmek gerekirse, tüp ligasyonunda uygulanan tekniğe göre geri dönüşü mümkün olabilmekte veya olamamaktadır. Bkz. Erbaş, ss. 95, 119; T.C. Sağlık Bakanlığı Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü, s. 311.

¹³⁹⁶ Mahmut Koca, “Kısırlaştırma Suçu (TCK m. 101)”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 67, Sayı: 1-2, 2009, s. 43.

¹³⁹⁷ Erhan Temel, “Alman Hukukunda Sterilizasyon Kısırlaştırma Uygulamalarından Kaynaklanan Hukuksal Sorunlar”, *III. Sağlık Hukuku Kurultayı*, 7-8 Mayıs 2010 Ankara, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2011, (Sterilizasyon), s. 62; Temel, Hadımlaştırma, s. 116.

¹³⁹⁸ Murat Doğan, “Hadımlaştırmadan Doğan Hukuki Sorumluluk”, *III. Sağlık Hukuku Kurultayı*, 7-8 Mayıs 2010 Ankara, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2011, ss. 138-140.

¹³⁹⁹ Bkz. Erhan Temel, “Hadımlaştırma Operasyonlarından Dolayı Alman Hukukunda Sorumluluk”, *III. Sağlık Hukuku Kurultayı*, 7-8 Mayıs 2010 Ankara, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2011, (Hadımlaştırma), s. 116.

¹⁴⁰⁰ Erkeklerde ışın yöntemi, ışının dozajına bağlı başarı şansı sunmaktadır. Temel, Hadımlaştırma, s. 117.

¹⁴⁰¹ Bkz. Temel, Hadımlaştırma, s. 117.

Yunanca *eugenēs* sözcüğünden üretilen *öjenik* (*eugenics*); insan türünün düzeltilmesini, iyileştirilmesini işaret etmekte, sağlıklı ceninleri ayırıp sağlıklı ceninler yetiştirilmesini (kısaca soy ıslahını) ifade etmektedir¹⁴⁰². **Pozitif öjeni** (uygun kişilerin aile sahibi olmasını teşvik etme) veya (*aktif* ya da *pasif*) **negatif öjeni** (istenmeyen kişilerin üremesini engelleme) yoluyla insan türünün iyileştirilebileceği inancına dayanmaktadır¹⁴⁰³.

Öjenik fikirlerin etkisiyle akıl hastaları ile zihinsel engellilerin gelecek nesiller için tehlike arz ettiği belirtilir. Zira kalıtımın insanın ana belirleyicisi olduğu fikri, öjenizme temel teşkil etmektedir. Bu bağlamda kalıtsal hastalıkların değiştirilemezliği gerçeği karşısında, üremenin kontrol altına alınması ile ırkın sağlığının korunabilmesi düşüncesi öjenistler tarafından benimsenmektedir. Galton'un fikirleri, üstün görülen kesimin üremesinin teşvikinin ve fakat kalan kesimlerin üremesinin engellenmesinin (zorla kısırlaştırma politikaları kapsamında) sağlanmasıyla nüfusun iyileştirilmesi için kullanılmıştır. Bu meyanda üstün ırkın yetiştirilmesi düşüncesi çerçevesinde öjenizmin (hiyerarşik olarak algılanan) ırkçılıkla da ilişkilendirildiği ifade edilmektedir¹⁴⁰⁴.

19'uncu yüzyıldan itibaren öjeninin ivme kazanmasında *kısırlaştırma* tekniklerinin etkisi söz konusudur. Öjenik fikirler ile bulgulara, kısırlaştırma ve bazı evliliklerin yasaklanmasında destek amaçlı başvurulduğu belirtilir. Ayrıca 20'nci yüzyılın nüfus politikalarında da öjeninin yer aldığı vurgulanmaktadır. Bu noktada kısırlaştırma, tıbbileştirme gibi biyoiktidar teknikleri arasında yer alan öjeni, nüfus

¹⁴⁰² Bkz. Wikipedi, **Öjenik**, <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%96jenik>, (21.01.2022); Tureng, "Eugenics", **Türkçe-İngilizce Sözlük**, <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>, (21.01.2022); Arpacı, ss. 140-141; Ayça Alemdaroğlu, "Öjeni Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt: 4, 3'üncü Baskı, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 417.

¹⁴⁰³ University of Lethbridge, "Key Terms", **Eugenics Newgenics**, <https://eugenicsnewgenics.com/key-terms/>, (01.02.2022). Nazizmin negatif öjeni uygulamaları kapsamında üç yüz binden fazla insanın zorla kısırlaştırılması, iki yüz binden fazla insanın da ötenaziyle öldürülmesi hakkında bkz. Nuran Aytemur Sağıroğlu, "Öjeni ve Sağlam Bedenlilik", **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 30, 2020, s. 127.

¹⁴⁰⁴ Alemdaroğlu, ss. 416-417. Modernleşmeyle birlikte kadınların statüsündeki artışın (üreme, iş bölümü kapsamında) devlet için kayba sebebiyet verdiği ileri sürülmüştür. Bir diğer ifadeyle ekonomik özgürlüğünü kazanan, eğitim sahibi kadınların evlenme oranının düşmesi, (öjeni söylemindeki) iyi anne olmaya uygun kadınların çocuk doğurmaması devlet için kayıp olarak görülür. Alemdaroğlu, ss. 418-419.

bakımından biyopolitikanın¹⁴⁰⁵ bir boyutu olarak da ele alınır. Bu bağlamda evlenme ve (tıbbın etkisiyle) üreme de devletin kontrolü altına alınmıştır¹⁴⁰⁶.

Liberal öjenik (new eugenics): Üreme teknolojisi ile genetik mühendisliği kullanılarak engelliliği sonlandırmayı ve insan türünün geliştirilmesini hedefleyen (20'nci yüzyılın öjeni düşüncesinden ayrı) yeni öjenik düşüncedir. Doğum öncesi genetik tarama, rahim içi ameliyatlara gibi çeşitli uygulamaları kapsamaktadır. Yeni öjeni taraftarları embriyo seçmenin yasak olmadığını, ebeveynlerin tercihinin bırakılması gerektiğini savunmaktadırlar. Bir diğer anlatımla üreme hücresindeki genetik yapıya müdahale etme kararını anne babaya bırakan uygulamalar, pozitif öjeni kategorisinde görülen, yeni öjeni kapsamında ele alınmaktadır¹⁴⁰⁷. Ancak engelli haklarını savunanlar tarafından yeni öjenik uygulamaların esasen engelli kadınların çocuk sahibi olmamalarında ve engelli olmayan kadınların da doğum öncesi tarama testleri yaptırarak fetüsteki istenmeyen durumun tespit edilip gebeliğin sonlandırılmasında engelli hayatın yaşamaya değer olmadığı yönündeki önyargıyı kuvvetlendirdiği de vurgulanmaktadır¹⁴⁰⁸.

İnfertilite (kısırlık): Asgari 1 yıl boyunca hamileliği önleyici korunma yöntemlerine başvurmaksızın (haftada 2-3 kez) düzenli cinsel birlikteliğe rağmen hamileliğin gerçekleşmemesi durumunda kısırlıktan bahsedilmektedir¹⁴⁰⁹. Bu bağlamda 1) en az 1 yıl cinsel ilişki, 2) doğum kontrol yöntemlerine başvurmama, 3) haftada 2 ya da 3 kez düzenli birliktelik ve 4) gebeliğin gerçekleşmemesi kısırlığın varlığına dair aranan şartları oluşturur.

Yardımcı üreme teknikleri¹⁴¹⁰ (Üremeye yardımcı tedavi teknikleri, ÜYTE)

¹⁴⁰⁵ Foucault'un tanımıyla biyopolitik; "... nüfus olarak ortaya çıkan bir canlılar topluluğuna özgü fenomenlerin (sağlık, sağlık koruma, doğum, uzun yaşam, ırklar) hükümet uygulamalarının karşısına çıkardığı sorunların nasıl akılsallaştırılmaya çalışıldığını (18'inci yüzyıldan başlayarak)..." ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Michel Foucault, **Ders Özetleri 1970-1982**, 2'nci Baskı, çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, (Ders), s. 109.

¹⁴⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aytemur Sağıroğlu, s. 121.

¹⁴⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Wikipedi, **New Eugenics**, https://en.wikipedia.org/wiki/New_eugenics, (01.02.2022; University of Lethbridge, "Key Terms", **Eugenics Newgenics**, <https://eugenicsnewgenics.com/key-terms/>, (01.02.2022).

¹⁴⁰⁸ Rosemarie Garland-Thomson, "Sakatlığın Dâhil Edilmesi, Feminist Kuramın Dönüştürülmesi", **Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak**, Ed. Dikmen Bezmez, Sibel Yardımcı ve Yıldırım Şentürk, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 533-534.

¹⁴⁰⁹ Bkz. HERA, "İnfertilite", <https://www.jinekolognet.com/infertilite.asp>, (19.01.2022).

¹⁴¹⁰ Yardımla üreme teknikleri şu şekilde sıralanabilmektedir:

• IUI: İntrauterin inseminasyon	• IVF: İn-vitro fertilizasyon
• ICSI: İntrastoplazmik sperm enjeksiyonu	• DÇET: Donmuş-çözdürülmüş embriyo transferi
• GIFT: Gamet intrafallopian transfer	• ZIFT: Zigot intrafallopian transfer

- **yapay dölleme** (*artificial insemination- in vivo fertilization*)
 - **gametlerin transferi** (*gamete intrafallopation transfer – GIFT*)
 - **tüp bebek uygulamaları** (*in vitro fertilization – IVF mit embriyotransfer – ET*)
 - **embriyo nakli** (*in vivo fertilization mit embriyotransfer – ET*)
- olmak üzere 4 yöntem kapsamında suni (cinsel birleşme olmadan) olarak çocuk dünyaya getirmek mümkündür¹⁴¹¹.

E. Korunması Gereken Hukuki Bir Değer Olarak Üreme

Niçin üreme, hukuk tarafından korunuyor ve(ya) korunması gerekiyor? Üreme konusunun hukuk düzeni içinde yer almasının¹⁴¹² önemi nedir? Bunlar ve benzeri sorular, üreme ve hukuk birlikteliği bakımından cevaplanmayı beklemektedir.

Hukuk; kadın ile erkek arasındaki farkı ve ilişkileri dikkate alarak oluşan toplum için düzen öngören (ve öngörülen bu düzenin devamlılığını sağlayan) normlar üretir. Buna paralel olarak cinsiyetlerin gereksinimlerinin karşılanması ve sorunlarının çözümü de toplumsal düzenin devamı için hukukun ilgi alanında konumlanmaktadır. Nitekim üreme mevzusu belki de başta kadınlar olmak üzere herkes üzerindeki (aile, toplum, gelecek kuşaklar, devlet) etkisi hasebiyle hukukun odağında yer alır. Bu noktada bir parantez açarak, feministlerin esasen kadın için kadını önceleyen bir yaklaşım izleyerek üremeye dair (sosyal, ekonomik, hukuki) düzenin ve normların oluşturulması savaşımını verdiklerinin altını çizmek gerekir.

Pek çok önemi haiz bir mevzu olan üreme, hem bireysel hem de toplumsal açıdan olmak üzere zengin bakış açısıyla ele alınabilir. İnsanlığın sürdürülebilmesi

-
- **TET:** Tubal embriyo transfer
 - **PES, MESA, TESA, TESE:** Azoospermide sperm elde etme teknikleri
 - **Assisted Hatching**
 - **Diğerleri.**
 - **PGT:** Preimplantasyon genetik tanı
 - **IVM:** İn-vitro maturasyon

Bkz. Birol Vural, “Yardımla Üreme Teknikleri”, <https://slideplayer.com/slide/11794737/>, (12.01.2022).

¹⁴¹¹ Erol, ss. 12-13.

¹⁴¹² Üreme hakkının kabul edilmesinin gerekliliği Erem tarafından şu şekilde gerekçelendirilmektedir: “...İnsanlar, hayvanlar gibi döllemez. Bu nedenle dölleme doğa kurallarına terkedilmemelidir. Doğa insanı, belli bir yerde yalnız bırakır. Doğaya sığınmak güveni yitirilince insanlık ilkelerine açlık başlar. Doğanın gözünde insan diğer canlılardan farklı değildir. İnsan doğa kurallarından ayrılabilmele insanlığını kazandı...”. Bkz. Erem, s. 236.

için, bir diğer ifadeyle, yeniden üretilmesi için *üreme*, *sine qua non* niteliktedir. Çalışma konumuz bakımından bünyesinde vuku bulması hasebiyle kadını, insanların konusunu teşkil ettiği nüfusu ve buna koşut olarak millet unsuru hasebiyle de devleti ilgilendiren üreme mevzusu hukukun kapsama alanına dâhildir.

Öncelikle hukuk, toplum düzeninin bir gereğidir. İnsanların bir arada ve düzen içinde yaşamasına yönelik kurallar bütünü olarak hukuk, pek çok ihtiyacı karşılamakta ve bunların bir tanesi de insanın biyolojik ihtiyaçları olmaktadır¹⁴¹³. Nitekim modern devlette hukuk kuralları, yeni/güncel ihtiyaçlara cevap verir niteliktedir¹⁴¹⁴. Üreme mevzusu da insanın en temel biyolojik gereksinimleri arasında olması bakımından hukukun insanların biyolojik ihtiyaçlarını karşılaması işlevi kapsamında yer alır. Biyolojik yeniden üretim, hâlihazırda insan (kadın) bedeninde vuku bulmasından ötürü de üremeye dair kadına özgü hukuki düzenlemelere ihtiyaç vardır. Ayrıca her geçen gün yaşanan gelişmeler neticesinde ortaya çıkan yenilikler/sorunlar için gerekli hukuki düzenlemenin yapılması, üreme hakları için de önem arz eder.

Toplumu meydana getiren insanın biyolojik özelliklerinin/bedeninin ve ihtiyaçlarının toplumsal hayatı şekillendirmesine koşut olarak hukuk kurallarına sirayet etmesi kaçınılmazdır. Cinsiyet ayrımının hukuk kurallarına yansımaları, üremenin kadın bedeninde vuku bulması hasebiyle kadına yönelik üreme mevzusundan bahisle düzenlemelere gidilmesi söz konusudur. Bununla beraber toplumsal cinsiyet –çalışma kapsamında annelik- de üreme mevzusuna etki eden bir unsurdur. Toplumun üreme olgusunu nasıl şekillendirdiği göz önüne alınarak toplumsal cinsiyet odaklı düzenlemelere de kadının eşitliğinin, kamusal alandaki varlığının sağlanması ve sürdürülebilir olması adına lüzum vardır. Kadının kendisinden beklenen çok çocuklu olması, erkek çocuk annesi olması gerektiği vb. toplumsal cinsiyetine ilişkin hususların hukuk dışında kalmaması gerekir. (Bu noktada önemli bir düzenleme niteliğindeki CEDAW m. 5’in kadınlara dair kalıplaşan rollerle ilgili uygulamaların sonlandırılmasına yönelik önlemlerin alınmasını da içerdiğinin altını çizmek gerekir). Zira üreme kapsamında hürriyete sahip olmayan bir kadının kendisine, ailesine, topluma ve devlete yararının söz

¹⁴¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Vecdi Aral, **Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine**, 7’nci Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2012, ss. 27-30.

¹⁴¹⁴ Bkz. Akad, Vural Dinçkol ve Bulut s. 91.

konusu olamayacağını söylemeye gerek bile yoktur. Böylelikle üreme, hukuk düzeninde hak(lar) olarak düzenlemelere konu edilmesi gerek ve şart bir mevzudur. İnsan türünün çoğalması noktasında üreme mevzusunun kadını önceleyen bakışla hukuki zemine oturtulması gerekir. Zira üreme bakımından oluşabilecek zararların önüne geçilmesi, hukuki korumadan yoksun olunmaması için hukuk kurallarıyla üreme konusunun düzenlenmiş olması hukuk devleti olmanın da bir gereğidir.

Ayrıca toplumsal düzenin bozulmaması için toplumun temelinde yer alan ailenin ve bireylerin soylarının belirliliğini sağlamak üzere çocukla anne (ve baba) arasındaki soy bağının hukuk kapsamında düzenlenmesi önemlidir. Zira soy bağının hukuki yolla kurulması, kamu düzeniyle ilgilidir. Nitekim soyu belli kişilerden oluşan bir toplumda düzen sağlanabilir. Dolayısıyla çalışma konusu odağında, hukuk kapsamında cinsel birleşme dışında üremeye yardımcı tedavi teknikleri kullanılarak oluşan gebeliklere dair doğacak çocuğun soybağının düzenlenmesi¹⁴¹⁵ hususu önem arz etmektedir.

Nüfus konusu ile ilişkili beden ve üreme mevzusu, ulus devletlerin politikalarının da önemli bir parametresini oluşturmaktadır. Homojen toplum oluşturma gereksiniminin bir uzantısı olarak nüfusun biyolojik yapısına dair kamu sağlığı gibi politikalar uygulamaya konulmaktadır¹⁴¹⁶. Zira bu oluşumlar ışığında üreme konusunun da önem kazanması söz konusudur. Bu bağlamda kamusal bir sorun haline gelerek biyopolitikanın kapsamına üreme (sağlığı) konusu da girmektedir.

Demokrasinin bir gereği olarak hak ve özgürlüklerin hukuki düzenlemelerle güvence altına alınması gerektiği kabul edilmektedir¹⁴¹⁷. Bu durum aynı zamanda hukuk devletinin, demokrasiler bakımından olmazsa olmaz bir unsur olarak kabul edilmesi anlamına da gelmektedir. Hukuk devleti en öz tanımıyla hukuk kurallarına bağlı devlettir. Diğer taraftan hukuk devleti, hak ve hürriyet alanlarının sarıh bir biçimde tanındığı (güvence altına alındığı), devletin söz konusu norm alanına ilişkin sınırlarının ise çizildiği bir devlet düzenini de işaret etmektedir. Bu bağlamda üreme

¹⁴¹⁵ Hülya Deniz Yıldırım, “Üremeye Yardımcı Tedavide Üçüncü Kişiden Üreme Hücresi Alınması, Yaklaşımlar ve Hukuksal Sorunlar”, **Adli Tıp Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 3, 2017, s. 146. 143-154

¹⁴¹⁶ Murat Arpacı, “Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde Kamu Sağlığı Siyaseti ve Öjenik (1923-1946)”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı: 17, 2014, ss. 129-131.

¹⁴¹⁷ Bkz. Kemal Gözler, **Anayasa Hukukunun Genel Esasları Ders Kitabı**, 14’üncü Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2022, (Genel), s. 260.

haklarının güvence altına alınması gerekliliğinin, hem demokrasi hem de hukuk devleti ilkesinden temellenmekte olduğunu söylemek mümkündür.

III. ÜREME HAKLARININ GELİŞİMİ

Üreme mevzusuna dair düşünsel birikime önceki bölümde, ele alınan feminizm ideolojisine de ilk bölümde yer verilmiştir. Bu noktada esasen üreme haklarının kuramsallaşmasına yoğunlaşmaya çalışılacaktır. Bir diğer ifadeyle üreme hakları, hukuki ve kurumsal bakımdan somut düzlemde kronolojik bir yaklaşımla irdelenecektir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasındaki yoğun insan hakları ihlalleri sonrasında, insan haklarının korunması konusunun öncelendiği görülmektedir. Bununla birlikte eşitsizliklerin, dezavantajlı grupların gittikçe daha da belirginlik kazanması söz konusu olmuştur. Bu bağlamda dezavantajlı gruplardan birisi olan kadınların maruz kaldığı (cinsiyet) eşitsizliklerinin giderilememesi özellikle kadınlara yönelik iyileştirici düzenlemeler yapılmasını gerektirmiştir.

Bu meyanda örneğin, İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan insan hakları ihlalleri kapsamında *cinsel suçlar* da yer almaktadır. Söz konusu suçlar arasında özellikle kısırlaştırmanın yoğunluk kazandığı belirtilmektedir¹⁴¹⁸. Kısırlaştırmanın üremeye dair etkisi de insan hakları ihlalleri bağlamında kısırlaştırmanın inceleme kapsamına dâhil edilmesi gerekliliğini göstermektedir.

Diğer taraftan dünya savaşları sebebiyle azalan **nüfus**, önemli bir sorun olarak görülmüş ve nüfus artışı politikaları izlenmeye başlamıştır. Doğum oranının artma gereksinimi ise -son kertede gibi görülse de esas olarak tüm sürece yayılmış bir şekilde- kadın ve bedeni özelinde odaklanılan bir bakışla ele alınmıştır. Ayrıca **feminizmin ikinci dalgası** kapsamında kadın bedeni özelinde özgürleşme savaşımının da üreme haklarının gelişiminde itici bir etken olarak rol oynadığı söylenebilir. Böylelikle bir yandan **insan haklarının** gelişimi, **kadın haklarının** ivme kazanması, diğer taraftan nüfus politikalarının etkisi, üreme mevzusu ile feminizmin ikinci dalgasının kadın bedenini özgürleştirme mücadelesi kesişimindeki

¹⁴¹⁸ İkinci Dünya Savaşı'ndan önce de sistematik kısırlaştırma fiillerine 1907'de ABD'nin yerli halk üzerinde, 1930'larda Japonya, Kanada, İskandinav ülkeleri, Fransa, Almanya'da rastlandığı ifade edilmektedir. Bozkurt, s. 8.

tartışmalar, hukuki düzenlemelere dair görüşler ışığında¹⁴¹⁹; üreme ve haklarına dair pek çok gelişme yaşanmıştır. Böylelikle üreme haklarının, insan hakları ile kadın haklarının gelişiminden bağımsız olmadığı görülmektedir.

Nüfustaki -artış/ azalış şeklindeki- değişim, üreme haklarıyla ilişkisiz değildir. Nitekim 1950’lerde 2,5 milyar olan dünya nüfusunun 20’nci yüzyılın sonuna doğru 6,1 milyara ulaşmasıyla nüfusu artırma odaklı yaklaşım yerini - nüfusun artışı sorunu sebebiyle- nüfusun azalmasına bırakmıştır¹⁴²⁰. Zira kalkınma, ekonomi, çevre, siyasi pek çok etkiyi haiz nüfus artışı olgusu 1960’lardan itibaren azalma odaklı nüfus politikalarının¹⁴²¹ izlenmesine yol açmıştır. Bu bağlamda doğum kontrol uygulamalarının nüfusu azaltmaya yönelik ve birey sağlığı ikincil konumda kalarak (yan etkileri dâhil) tam bir bilgilendirmeden yoksun şekilde kadın odaklı uygulanması, kadınların doğum kontrolüne mesafeli yaklaşımına da sebep olmuştur. Nitekim feministler de ekonomik kaygılara odaklanan nüfus politikalarını eleştirmiş, kadınların ihtiyaçlarının karşılanmadığına dikkat çekmiştir¹⁴²².

Ayrıca nüfus politikaları -ki üreme/çoğalma, ürememe/azalma anlamında çalışma konumuzla alakalı- sosyal ve politik fikirlerle de ilişkilidir. Örneğin; *Platon*’un seçkin eğilimi ve sınırlı nüfusu meşrulaştırma düşüncesi, merkantalistlerin ucuz iş gücüne ilgisi, Malthus’un konservatist ekonomi politikalarını rasyonelleştirmesi, *Mill*’in doğum kontrolünü bireysel hakların parçası olarak kabulü, *Marks*’ın nüfusun artışı üretim araçlarının elverişli ekonomik organizasyonuna bağlaması, *Sanger*’in doğum kontrolünü kadın haklarının önemli bir parçası olarak savunması, kadınların kurtuluşu hareketinde kürtaajın savunulması gibi¹⁴²³.

Nüfus mevzusu, BM nezdinde 1954’den itibaren (yaklaşık 10 yılda bir) düzenlenen **Nüfus Konferansları** ile gündemdedir. Örneğin çoğu katılımcının

¹⁴¹⁹ Bir insan hakkı olarak üreme özerkliğinin, nüfus hareketi ile kadın hakları hareketi şeklinde iki farklı (bazen de karşıt) uluslararası hareket ekseninde ilerlediği belirtilir. Bkz. Freedman and Isaacs, s. 21.

¹⁴²⁰ Muhtar Çokar, **Kürtaaj**, Babil Yayınları, İstanbul, 2008, s. 37.

¹⁴²¹ Nüfus politikaları ve çeşitlerine ilişkin bkz. Didem Daniş, **Nüfus ve Toplum**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Sosyoloji Lisans Programı, s. 222.

¹⁴²² Özgü Karaca Bozkurt, **Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı (ICPD, 1994) Eylem Programı’nın Türkiye’de Uygulanan Sağlık Politikalarına Yansımalarının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden İncelenmesi**, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, Afşaroğlu Matbaası, Ankara, 2011, ss. 9-20, Ebru Özberk, **Nüfus Politikaları ve Kadın Bedeni Özelindeki Denetim**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, ss. 5-12.

¹⁴²³ Bernard Berelson, “Population Policy: Personnel Notes”, **Population Studies**, Cilt: 25, Sayı: 2, 1971, s. 175.

uzman olduğu *İkinci Dünya Nüfus Konferansı*'nın (1965) odağında kalkınma planlamasına dair politikaların bir parçası olarak doğurganlık analizi yer almaktadır. Hükümetlerarası nitelikteki ilk konferans olan *Üçüncü Dünya Nüfus Konferansı* (1974) ise nüfus sorunları ile kalkınma arasındaki ilişkiye odaklanmış ve (Konferansın sonucu olan) *Dünya Nüfus Eylem Planı* (*World Population Plan of Action*) dâhilinde nüfus ile kalkınmanın birbirine bağlı olduğu, nüfus politikaları ile hedeflerinin ekonomik kalkınmanın ayrılmaz bir unsuru olduğu belirtilmektedir. Beşinci sıradaki *Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı*'nda (1994) da nüfus-kalkınma ilişkisine değinen ve salt demografik hedeflere ulaşmanın yanı sıra bireylerin ihtiyaçlarının evrensel düzeyde kabul görmüş insan hakları standartları uyarınca karşılanmasına odaklanan (1994'ten itibaren 20 yıl için rehber olacak) yeni bir *Eylem Programı* (*Programme of Action*) kabul edilmiştir. BM Genel Kurul 21. Özel Oturumu (1999) ise bahsi geçen *Eylem Programı*'nın uygulanmasını gözden geçirmek için toplanmıştır¹⁴²⁴.

1968'de, üreme haklarına dair düzenlemeye -*Uluslararası İnsan Hakları Konferansı*'nın *Nihai Senedi* olan- *Tahran Bildirisi*'nde rastlamak mümkündür¹⁴²⁵. Her bireyin azami özgürlüğe ulaşmasına (par. 5) BM'nin insan haklarına dair birincil gayesi olarak yer veren Bildiri'de, kadınlara karşı ayrımcılığın kaldırılmasının gerekliliği ile kadınların aşağı statüsünün BM Şartı ile İHEB'e aykırılık teşkil ettiğı (par. 15) de düzenlenmektedir. Esas olarak *Tahran Bildirisi* kapsamında **ilk** kez evrensel bir uzlaşa çerçevesinde "...ebeveynlerin çocuklarının sayısını ve aralarındaki mesafeyi özgürce ve sorumlu bir şekilde belirleme konusunda..." (par. 16) temel bir insan hakkı olduğu yer almaktadır¹⁴²⁶. Tahran Bildirisi'ndeki ifadenin sonraki uluslararası beyanlara da etki ettiğı belirtilir¹⁴²⁷. Nitekim daha sonra bu düzenleme, ICPD *Eylem Programı*'na (1994) da temel teşkil etmiştir¹⁴²⁸.

¹⁴²⁴United Nations, "Development", **Outcomes on Population**, <https://www.un.org/en/development/devagenda/population.shtml>, (14.01.2022).

¹⁴²⁵United Nations, "Proclamation of Teheran", **Final Act of the International Conference on Human Rights**, Tahran, 1968, UN Publications, New York, 1968, A/CONF.32/41, ss. 3-5. Türkiye'de katılımcı olarak yer almaktadır. United Nations, "Proclamation of Teheran", s. 28.

¹⁴²⁶United Nations, "Proclamation of Teheran", s. 4; UNFPA, "International Conference on Human Rights", **Event**, <https://www.unfpa.org/events/international-conference-human-rights>, (23.02.2022).

¹⁴²⁷Freedman and Isaacs, s. 20. Ayrıca burada yer alan *özgürce ve sorumlu şekilde* ibaresinin ne anlama geldiğı konusundaki belirsizliğı eleştirilmektedir. Ayrıca hangi şartlar ve kriterler ışığında sorumlu şekilde üreme ile ilgili karar alma hakkının kullanılacağına sağlanacağına da belirsiz olduğu vurgulanır. Bu belirsizliğin de insan haklarının nüfus politikaları ile uzlaştırılmasındaki

Tahran Bildirisi'nde yer alan üreme haklarına dair par. 16'daki düzenlemeye -2542 sayılı BM Genel Kurulu- *Sosyal İlerleme ve Kalkınma Bildirgesi*'nde (1969) de yer verilmektedir. Bu Bildirge'nin 4'üncü maddesi ebeveynlerin özgür ve sorumlu bir şekilde çocukların sayısı ve aralığına karar vermesini düzenlerken, 11/b maddesi anne ve çocuk haklarının korunmasını; çocukların yetiştirilmesi ve sağlığı hakkında duyulan endişeyi; kadınlar ile çalışan annelerin hamilelik ve çocuklarının bebeklik sürecinde ve ailenin tek geçim kaynağının annenin kazancı olan ailede sağlık ve refahın korunmasına dair önlenmelerin alınmasını; iş ya da ücret kaybı olmadan hamilelik ve doğum izni ile ödeneklerinin kadınlara verilmesini düzenlenmektedir. Madde 22/b'de ise çocukların sayısı ve aralığı konusunda haklarını kullanmayı sağlamak üzere *gerekli araçların sağlanmasına* değinilmektedir. Bununla birlikte m. 22/c uyarınca, çocuk ve ebeveyn yararına uygun şekilde çocuk bakım tesislerinin kurulmasına yer verilmektedir¹⁴²⁹. Böylelikle salt eğitim yeterli görülmeyip gerekli araçların sağlanması hususuna değinilerek kapsam genişletilmiş olmaktadır.

Uluslararası İnsan Hakları Konferansı (1968) neticesinde ayrıca pek çok **Karar** (Resolutions) alınmıştır. Konferans'ta kabul edilen 18 numaralı kararda *Aile Planlamasının İnsan Hakları Yönleri* (1968) yer alınmaktadır¹⁴³⁰. Bu Kararda bazı bölgelerdeki mevcut hızlı nüfus artışının açlık, yoksullukla mücadeleye engel teşkil ettiği ve gıda, giyim, barınma, tıbbi bakım, sosyal güvenlik, eğitim ve sosyal

esas sorunu oluşturduğu da eklenir. Bir insan hakkı olarak üreme özerkliğinin, nüfus hareketi ile kadın hakları hareketi şeklinde iki farklı (bazen de karşıt) uluslararası hareket ekseninde ilerlediği belirtilir. Bkz. Freedman and Isaacs, ss. 20-21.

¹⁴²⁸ UNFPA, "International Conference on Human Rights", **Event**, <https://www.unfpa.org/events/international-conference-human-rights>, (23.02.2022). Ayrıca bkz. WHO, Safe Abortion, s. 18.

¹⁴²⁹ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, "Declaration on Social Progress and Development", **Professional Interest**, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/progressanddevelopment.aspx>, (11.02.2022).

¹⁴³⁰ Bu karar; İHEB m. 16 kapsamında düzenlenen diğer hususların yanı sıra reşit olan erkek ve kadınların evlenme ve aile kurma hakkına sahip olduğunu ve ailenin toplumun doğal ve temel birimi olduğunu belirttiğini göz önünde bulundurarak, ailenin büyüklüğünün her ailenin özgür seçimi olması gerektiği ilkesi göz önünde tutularak, BM Genel Kurul'un 21'nci Oturumu'nda (1966) aldığı kararlardan (XXI numaralı) *nüfus artışı ve ekonomik kalkınma* başlıklı kararındaki, diğer hususların yanı sıra kendi nüfus politikalarını ulusların formüle etme ve geliştirmeye dair egemenliklerinin tanıyan düzenlemesi ışığında, aile planlamasına dair *Dünya Nüfus Konferansı*'nın (1965) sonuçlarını da göz önünde bulundurarak, Kadının Statüsü Komisyonu'nun aile planlaması ile kadının statüsü arasındaki ilişkiyi de kapsamına almasını takip ederek, *Büfus Bildirgesi*'ni (1966) de dikkate alarak ve nüfus artışı ile insan hakları ilişkisine dikkat çekmenin gerekliliğine inanarak düzenlenmiştir. XVIII. *Human rights aspects of family planning* için bkz. United Nations, "Resolutions Adopted by the Conference", **Final Act of the International Conference on Human Rights**, Tahran, 1968, UN Publications, New York, 1968, A/CONF.32/41, ss. 14-15.

hizmetler dâhil olmak üzere yeterli yaşam standartlarına ulaşma imkânını azalttığı ve buna koşut olarak da insan haklarının tam olarak gerçekleştirilmesini engellediği belirtilir. Ancak bu bölgelerdeki nüfus artışının azaltılması sayesinde insan haklarından yararlanma ile yaşam koşullarının iyileştirilmesi için daha çok imkân sunmanın sağlanacağı açıklanmaktadır. Ayrıca çiftlerin, çocukların sayısına, aralığına özgürce ve sorumlu bir şekilde karar verme hususunda temel insan hakkı olduğu belirtilmekle birlikte buna dair yeterli eğitim ve bilgi alma hakkının da olduğu eklenmektedir. Nihayetinde nüfus artış hızının insan haklarının uygulanmasına etkisi konusu; BM organları, üye devletler ve ilgili uzman kuruluşlarının dikkatine sunulmaktadır.

Ayrıca *BM Dünya Nüfus Konferansı*'nda (Bükreş, 1974) kabul edilen *Dünya Nüfus Eylem Planı*'nda da çiftlerin arzu ettikleri sayıda çocuğa sahip olma hakkı uluslararası bir dizi belgede kabul edilmişken, dünyadaki birçok çiftin bu haklarını etkili bir şekilde kullanmadığına dikkat çekilmektedir¹⁴³¹. *Plan*'da yer alan üreme haklarının tanımı (par. 14(f)) şu şekildedir:

Tüm çiftlerin ve bireylerin dünyaya getirecekleri çocuk sayısı ve aralığına özgür ve sorumlulukla karar verme¹⁴³² ve bunun için gerekli bilgi, eğitim ve araçlara ulaşma hakkı¹⁴³³ vardır, bu hakkın kullanılmasında çiftlerin ve bireylerin sorumluluğu, onların yaşayan ve gelecekteki çocuklarının ihtiyaçlarını ve topluma karşı sorumluluklarını dikkate alır.¹⁴³⁴

Böylelikle **Tahran Bildirisi**'ndeki üreme hakları tanımının genişlediğini belirtmek mümkündür. Ayrıca buradaki tanım, Tahran'daki tanıma kıyasla farklılıklar içerir. Nitekim -ebeveynler yerine- *çiftler ve bireyler* esas alınmakta, bilgi

¹⁴³¹ Ayrıca *Plan*'da dünyanın birçok yerinde, kötü ekonomik koşullar, sosyal normlar, etkili aile düzenleme yöntemlerine ilişkin yetersiz bilgi ve doğum kontrol hizmetlerinin bulunmaması, çiftlerin arzuladıklarından veya uygun şekilde bakabileceklerini düşündüklerinden daha fazla çocuğa sahip olmalarına neden olduğu da vurgulanmaktadır. Bununla birlikte bazı ülkelerde, ekonomik veya biyolojik faktörlerden ötürü, istemsiz kısırlık ve düşük doğurganlık sorunları da bulunduğu ve bunun sonucunda birçok çiftin, arzu ettiklerinden daha az çocuk sahibi oldukları da belirtilmektedir. Bu bağlamda bu iki durumun ele alınmasının aciliyet derecesinin söz konusu ülkelerdeki koşullara bağlı olduğu da belirtilmektedir (par. 6).

¹⁴³² *Sorumlulukla karar alma hakkının* tartışmalı niteliğine doktrinde dikkat çekilmekte ve nüfus politikaları dâhilindeki hedeflere uygun davranmak şeklinde değerlendirildiğinde –toplumun çıkarını göz önüne aldığı- özgürce karar verme hakkının anlamını yitireceği savunulmaktadır. *Hartmann*'ın bu görüşüne dair bkz. Karaca Bozkurt, s. 24.

¹⁴³³ *Araçlara ulaşma hakkının* birçok hükümet tarafından özgür ve bilinçlendirilmiş tercih imkânını genişletmekten ziyade üremeyi azaltarak nüfusu azaltmak şeklinde değerlendirildiği ve buna koşut olarak da doğumları azaltmak üzere kontraseptif kullanımının artırılması ve buna dair teşvik ve ceza yöntemlerinin kullanılması şeklinde uygulamaya geçirildiği doktrinde ifade edilmektedir. *Hardon*'un bu görüşüne dair bkz. Karaca Bozkurt, s. 25.

¹⁴³⁴ United Nations, **Report of the United Nations World Population Conference**, Bucharest, 1974, United Nations, New York, 1975, E/CONF.60/19.

ve eğitim kadar hizmetlere ulaşma hakkı da tanıma ilave edilmekte ve sorumlu şekilde karar verme açıklanmaya çalışılmaktadır¹⁴³⁵.

Bu noktada bir parantez açarak, nüfus kapsamında bahse konu gelişmeler yaşanırken diğer taraftan feministlerin kadın hareketi kapsamında kendi bedeni, üretmesi üzerinde kadınların denetim hakkına dair savunularının ve mücadelelerinin söz konusu olduğunun altını çizmek gerekir¹⁴³⁶. Zira kadının statüsü yine ikincildir.

Beden politikaları (*body politics*) feminist hareketin ikinci dalgası kapsamında –kürtaj tartışmalarıyla- ön plana çıkmıştır¹⁴³⁷. Kadın bedeni üzerindeki kontrol ve denetime karşı kadının kendi bedeni üzerindeki hâkimiyetini vurgulayan feministlerin mücadelesi üreme hakları bakımından önemlidir. Bu meyanda nüfus politikalarının da bu kapsamda ele alınabileceğini söylenebilir.

Üremeye dair mücadeleler, feminizmin ikinci dalgası kapsamında esasen söz konusudur. Nitekim misalen *Petchesky*, üreme haklarının gelişimini *feminist birth-control movements* (feminist doğum kontrol hareketleri) kapsamında ele almaktadır¹⁴³⁸. Zira kadınların mücadelesinden bağımsız olarak üreme haklarının gelişim sürecini ele almanın, eksik kalacağının altını çizmek gerekir.

Kadınların mücadelelerinin de etkisiyle 1975 yılında gerçekleşen *Birinci Dünya Kadın Konferansı* (Meksika)¹⁴³⁹ ile başlayan süreç, 1975-1985 yıllarının *Kadın On Yılı* ilan edilmesi ve akabinde *İkinci Dünya Kadın Konferansı* (Kopenhag, 1980), *Üçüncü Dünya Kadın Konferansı* (Nairobi, 1985) ve *Dördüncü Dünya Kadın Konferansı* (Pekin, 1995) ile devam etmiştir. Bu bağlamda Meksika'daki Kadın Konferansı'nda kadınların üremeye dair özgür şekilde karar verme hakkının savunulduğunu ve üreme hakkının *bedensel bütünlük* ve *kontrol* kavramları temelinde ele alındığını belirtmek gerekir. Böylelikle Meksika'daki Kadın

¹⁴³⁵ Freedman and Isaacs, s. 22.

¹⁴³⁶ Üreme seçimi (*reproductive choice*) kavramının merkeze alındığı bu harekete dair bkz. Freedman and Isaacs, s. 23.

¹⁴³⁷ Encyclopedia.com, **Body Politics**, <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/body-politics>, (23.02.2023). *Michel Foucault*'un *biyo-iktidar* ve *biyo-politika* kavramlarına dair bkz. Danış, s. 230.

¹⁴³⁸ Bkz. Corrêa ve Petchesky, s. 299.

¹⁴³⁹ BM Kadın On Yılı'nı (1975-1985) başlatan *Uluslararası Kadın Yılı Konferansı*, BM Kadınların Statüsü Komisyonu'nun önerisi üzerine gerçekleşmiştir. Kadınların Statüsü Komisyonu'nun faaliyetlerine dair bkz. Güveyi, Kadınların Statüsü Komisyonu, ss. 980-982; Sert, Yasal Temeller, ss. 62-63.

Konferansı'nın; Tahran'daki (1968) konferanstan, Bükreş (1974) ve Meksika'daki (1984) nüfus konferanslarından ayrı bir temelde gelişimi haiz olduğu belirtilir¹⁴⁴⁰.

Nitekim Meksika'daki *Kadın Konferansı*'nda alınan önlemler kapsamında m. 11 uyarınca; “toplumsal eğitimin en önemli gayelerinden biri insanların fiziksel bütünlüğüne saygı duyulması gerektiğinin öğretilmesidir. İnsan onuru ve özgürlüğüne saygının en temel prensibi olarak, insan bedenine, ister kadın ister erkek olsun dokunulamaz”. Devamında m. 12'e göre; “tüm çiftler ve bireyler çocuk sahibi olup olmamaya, çocuk sayısı ve aralığına özgür ve sorumlu olarak karar verme hakkına sahiptir ve bunun için gerekli bilgi, eğitim ve araçları elde etme hakkına sahiptir”¹⁴⁴¹.

Anılan *Kadın Konferansı*'nın (Meksika) devamında, -Kadın On Yılı'nın en önemli belgesi olan- 1979'da kabul edilen CEDAW kapsamında, üremeyi kontrol etmek üzere -hak ve yetkinlik açısından- erkek ile kadın arasındaki eşitliği sağlama gayesi söz konusudur. CEDAW'ın birkaç maddesinin, Taraf Devletler için kadınların üreme sağlığına dair yükümlülükleri bakımından güçlü bir yasal dayanak teşkil edecek şekilde yorumlanması gerektiği belirtilir. Ancak m. 16 açık bir şekilde, spesifik olarak üreme tercihi hakkını (*right of reproductive choice*) düzenlemektedir. Böylelikle CEDAW, kadınların üreme hakkında kendi kararlarını verme hakkını koruyan en önemli uluslararası antlaşma olarak ön plana çıkmaktadır¹⁴⁴².

CEDAW m. 16/1'de kadın erkek eşitliği ilkesi kapsamında, çocuk sayısına ve aralığına özgürce ve sorumlulukla¹⁴⁴³ karar verme konusunda ve bu hakların kullanılabilmesinde gerekli bilgi, eğitim ve diğer araçlara sahip olma bakımından eşit hakların kadınlara Taraf Devletler tarafından sağlanacağı yer almaktadır. Bununla birlikte kadınların aile planlaması dâhil sağlık bakım hizmetlerinden eşit şekilde

¹⁴⁴⁰ Özberk, s. 34.

¹⁴⁴¹ United Nations, **Report of the World Conference of the International Women's Year**, Mexico City, 1975, United Nations, New York, 19876, E/CONF.66/34.

¹⁴⁴² Bkz. Rebecca J. Cook, "The International Protection of Women's Reproductive Rights", **New York University Journal of International Law and Politics**, Cilt: 24, Sayı: 2, 1992, (Protection), ss. 652-653; Cook, Reproductive, s. 75; Freedman and Isaacs, s. 23; Maria Isabel Plata, “Reproductive Rights as a Human Rights: The Colombian Case”, **Human Rights of Women: National and International Perspectives**, Ed. Rebecca Cook, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1994, s. 515.

¹⁴⁴³ Her ne kadar özgür ve sorumlu bir şekilde karar verme şeklindeki ibareyi CEDAW'da görsek de kadının karar verici olması gerektiğine dair görüş sebebiyle CEDAW'ın Tahran ve Bükreş konferanslarındaki yaklaşımdan farklı olduğu da belirtilir. Freedman and Isaacs, s. 23; Sert, Yasal Temeller, s. 21.

yararlanması için Taraf Devletlerin, sağlık bakımından kadınlara karşı ayırımı ortadan kaldıran bütün önlemleri alacakları şeklindeki düzenlemeye yer verilmektedir (m. 12/1). Ayrıca evlilik ve annelik temelinde kadınlara karşı ayrımcılığın önlenmesi ve etkin çalışma hakkının sağlanması konusunda taraf devletlere gerekli önlemleri alma yükümlülüğü öngörülmektedir (m. 11/2). Bu bağlamda hamilelik ve doğum izni sebebiyle işten çıkarılmanın yasaklanması, ücretli doğum izninin tanınması, ebeveynlerin aile yükümlülüklerini iş sorumlulukları ve kamu hayatına katılım ile birleştirmelerinin sağlanması için gereken destekleyici sosyal hizmetlerin sağlanmasının teşvik edilmesi öngörülür (m. 11/2). Bu bağlamda kadınların aile sağlığı ve refahını sağlamaya yardımcı -aile planlaması bilgisi dahil- özel eğitici bilgiye erişimin sağlanması için tedbirlerin alınması (m. 10) ve aile eğitiminin anneliğin sosyal bir işlev olarak doğru şekilde anlaşılmasını içermesi (m. 5) gerektiği de CEDAW'daki düzenlemeler arasında yer alır.

Dünya Nüfus Eylem Planı'ndaki taahhütlerin yenilenmesi gayesiyle Meksika'da BM tarafından 1984'te **Dünya Nüfus Konferansı** düzenlenmiştir¹⁴⁴⁴. Konferans'ta *sorumlulukla karar verme* kavramının tanımlandığı görülmektedir (par. 26). "Dünya Nüfus Eylem Planının Daha Fazla Uygulanmasına Dair Tavsiyeler" kısmındaki tanım şu şekildedir:

*...Hakların herhangi bir şekilde tanınması aynı zamanda sorumlulukları da içinde barındırır: Bu durumda, çiftler ve bireyler (üreme) haklarını, kendi kişisel durumlarının yanı sıra, aldıkları kararların çocuklarının ve içinde yaşadıkları topluluk ve toplumun dengeli gelişimi üzerindeki etkilerini dikkate alarak kullanmaları gerektiği anlamına gelir..*¹⁴⁴⁵.

Meksika'da düzenlenen **Dünya Nüfus Konferansı**'nın gerçekleştiği süreçte, gelişmekte olan ülkelerin bütçe açığı krizleri yaşaması, ekonomilerinin (örneğin IMF, Dünya Bankası'na) bağımlı hale gelmesi gibi gelişmelere koştur olarak kısa vadede büyüme imkânının ortadan kalktığı ve nüfusun bir sorun olarak ele alınmaya başladığı belirtilmektedir. Ayrıca Konferans'ın önemli bir gelişmesi ise ABD'nin

¹⁴⁴⁴ Konferans'ta kabul edilen *Bildirge (Mexico City Declaration on Population and Development)* kapsamında, kadınların statüsünün iyileştirilmesi ve rollerinin artırılması önemli bir hedef olarak yer almaktadır. Kadınların sosyal, politik ve ekonomik hayatta erkeklerle tam anlamıyla eşitliğinin tesisi için aile yaşamı, çocuk bakımı ve aile planlaması gibi alanlarda kadın ile erkeğin ortak sorumlulukları paylaşımları gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca hükümetlerin de kadınların statüsünü ve rolünü artırıcı somut politikalar uygulamaları gerektiğine değinilmektedir. United Nations, **Report of the International Conference on Population**, Mexico City, 1984, United Nations, New York, 1984, E/CONF.76/19.

¹⁴⁴⁵ United Nations, **Report of the International Conference on Population**, par. 26; Karaca Bozkurt, s. 26.

gelişmekte olan ülkelerin nüfus artışına karşı tedbirler alınması yönündeki eğilimini nüfus artışının doğal olması yönünde değiştirmesidir¹⁴⁴⁶. Nitekim pazar ekonomisine yönelik beklenti, uluslararası alandaki yaşam hakkı savunucularının etkisiyle de ABD nüfus artışına karşı önlemleri azaltıcı, üreme seçeneklerini artırıcı nitelikte üreme politikası benimsemeye başlar. Bu bağlamda -ABD’de ve diğer ülkelerde- hükümetlere ya da sivil toplum kuruluşlarına doğum kontrol yöntemi olarak kürtaja dair yardım yapılmayacağı şeklinde ifade edilen *Meksika Politikası*¹⁴⁴⁷ gündeme gelir¹⁴⁴⁸. ABD, aile planlaması yöntemi olarak kürtajı kolaylaştırıcı/teşvik edici programlara finansal katkıda bulunmayacağını açıkça belirtir¹⁴⁴⁹.

Bir diğer gelişme olarak, *BM Kalkınma Programı* (UNDP, 1965) tarafından 1989 yılında dünya nüfusunun 5 milyara ulaştığı “11.07.1987” tarihi “*Dünya Nüfus Günü*” olarak ilan edilmiştir. Bu günde UNFPA tarafından nüfusun önemli konularını ele alan bir tema tespit edilmekte ve bu temaya yönelik farkındalık yaratmak üzere çalışmalar gerçekleştirilmektedir. 2018 yılında da (2017’deki gibi) *aile planlaması* temasına odaklanılmış ve *aile planlamasının bir insan hakkı* olduğuna dikkat çekilmiştir¹⁴⁵⁰. Kadınların güçlendirilmesi, yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilir kalkınmanın tesisi için temel görülen *aile planlaması*; bir insan hakkı olarak UNFPA nezdinde ele alınmıştır. *Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı* (1994) ile 2015’te -BM tarafından 2030 yılına kadar barış ve refah içinde insanların yaşamasını sağlamak üzere evrensel eylem çağrısı olarak- kabul edilen *Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri* (17 adet)¹⁴⁵¹ ışığında, aile planlaması hizmetleri dâhil olmak üzere üreme haklarına evrensel düzeyde ulaşmayı sağlamaya dair

¹⁴⁴⁶ Freedman and Isaacs, s. 22.

¹⁴⁴⁷ IPPF, kürtaj savunuculuğunu sürdürmek üzere (küresel tıkaç kuralı (*global gag rule*) olarak da anılan ve kürtaj yanlısı STK’lar için ABD federal fonunu engelleyen bir ABD hükümet politikası olan) *Mexico City Politikası*’na uymayı reddederek işleyişini değiştirmemiş ve bu sebeple federal fon alma hakkını yitirerek finansmanı azalmıştır. Ancak Joe Biden tarafından 2021’de *Mexico City Politikası* iptal edilmiştir. Bkz. Wikipedi, **Mexico City policy**, https://en.wikipedia.org/wiki/Mexico_City_policy, (10.01.2022).

¹⁴⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özberk, ss. 33-34; UN, **Conferences**, “International Conference on Population, 6-14 August 1984, Mexico City”, <https://www.un.org/en/conferences/population/mexico1984>, (30.04.2023).

¹⁴⁴⁹ The White House Office of Policy Development, “US Policy Statement for the International Conference on Population”, **Population and Development Review**, Cilt: 10, Sayı: 3, 1984, ss. 574-579.

¹⁴⁵⁰ TÜİK, “Dünya Nüfus Günü, 2018”, **Haber Bülteni**, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dunya-Nufus-Gunu-2018-27589>, (23.02.2022).

¹⁴⁵¹ *2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri* için bkz. UNDP, “What are the Sustainable Development Goals?”, **What We Do**, <https://www.undp.org/sustainable-development-goals>, (16.02.2022).

taahhütlerin gerçekleştirilmesi çağrısında bulunmaktadır¹⁴⁵². 2021 yılının temasını Covid-19 salgınının sağlık sistemindeki yetersizlikler, üreme sağlığı ile aile planlaması yöntemlerine erişimdeki sıkıntılar gibi sorunlar akabinde çocuk doğumunun ertelenmesi, istenmeyen gebelikler gibi sonuçlarının dünya nüfusu üzerindeki –ki Türkiye’nin de arasında bulunduğu pek çok Avrupa ülkesinin doğum oranlarında % 10’luk düşüş yaşanmış- etkisiyle; artış veya azalış şeklinde değişen üreme oranının çözümüne yanıt olarak *üreme sağlığı ve insan haklarına öncelik verilmesi* oluşturmaktadır¹⁴⁵³.

İnsan unsuruna ilişkin olması hasebiyle nüfusun düzenlenmesinin, daha ziyade üreme mevzusunun kadın bedeni özelinde ele alınması ile çözülebileceğini söylemek mümkündür.

İzlenen/izlenmek istenen politikalar ister *antinatalist* (doğum karşıtı) ister *pronatalist* (doğum yanlısı) politikalar olsun feministlerin mücadelesi, kadınların kendi bedenleri ve yaşamlarını kontrol etme hakkını savunmaya yöneliktir¹⁴⁵⁴. Nitekim hangi politika seçilirse seçilsin kadınların üreme yetisi bakımından – özgürlüğüne müdahale niteliğinde- bir düzenleme yapılması söz konusu olmasından mütevellit kadınların tepkisi¹⁴⁵⁵ ile karşılaşilmektedir. Konuya esasen -kadın lehine geliştirilen- haklar bakımından yaklaşılması gerekir.

1960’lardan itibaren çok uluslu örgütlerin de üçüncü dünya ülkelerindeki nüfus politikaları üzerindeki etkisiyle neo-Malthusçu nüfus politikalarının benimsenmesi söz konusudur. Ancak bu politikalar dâhilinde kadın bedeni nesneleştirilerek kadının kendi bedeni, üreme kapasitesi ve yaşamı üzerinde karar vermesinin iyileştirilmesine yer verilmemiştir¹⁴⁵⁶. Nüfusu artırma gayesi, üreme

¹⁴⁵² Güvenli ve etkili aile planlaması yöntemlerine ebeveynlerin erişememesi gerçeği karşısında UNFPA, geliştirmekte olan ülkeler için modern doğum kontrol yöntemlerinin güvenilir bir şekilde erişebilirliğini sağlama çabasıyla ulusal sağlık sistemlerini iyileştirme ve cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme sayesinde aile planlamasına destek vermektedir. Bkz. Natalia Kanem, “Aile planlaması bir insan hakkıdır”, **UNFPA Türkiye**, <https://turkey.unfpa.org/tr/news/aile-planlamas%C4%B1-bir-insan-hakk%C4%B1d%C4%B1r>, (14.02.2022).

¹⁴⁵³ UNFPA Türkiye, “Dünya Nüfus Günü 2021”, **Haber**, <https://turkey.unfpa.org/tr/news/d%C3%BCnya-n%C3%BCfus-g%C3%BCn%C3%BC-2021>, (15.02.2022).

¹⁴⁵⁴ Feminist hareket kadın bedenini denetleme gücünün kimin elinde olduğu sorununa politik bir boyut kazandırarak parlamento ve siyasi partilere bu sorunu taşımıştır. Dixon-Mueller, s. 32.

¹⁴⁵⁵ Alisa Delre, “Çocuk Aldırma ve Doğum Kontrolü”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 97.

¹⁴⁵⁶ Asoka Bandarage, **Women, Population and Global Crisis: A Political-Economic Analysis**, Zed Books, London, 1998, ss. 79-83’den aktaran Özberk, s. 4.

kapasitesini ve dolayısıyla kadını denetim altında tutmayı beraberinde getirmektedir. Bu sebeple kadınların üreme haklarının kadınları özgürleştirici şekilde düzenlenmesi gereği söz konusudur.

Nitekim üreme haklarının korunmasına yönelik küresel düzeydeki gelişmeler kapsamında asıl öne çıkan *Kahire Eylem Programı, Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu*'dur¹⁴⁵⁷. Bu belgeler her ne kadar yasal olarak bağlayıcı olmasalar (*not legally binding*)¹⁴⁵⁸ da bu belgeleri kabul eden devletlere yönelik üreme hakları ve üreme sağlığı bakımından standartlar ve taahhütler öngördüğü için üreme haklarının geliştirilmesi açısından kritik değere sahiptir.

1994'te Kahire'de düzenlenen *Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı* bağlamında geleneksel nüfus politikasından uzaklaşarak KEP'de -merkezine insanın yerleştirildiği- kalkınmanın sürdürülebilirliği için kadınların güçlendirilmesine, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına, kişilerin üreme hakları ve üreme sağlığına önem verilmesine, kadınların özellikle sağlık hizmetine erişimi için yatırım yapılmasına vurgu yapılır¹⁴⁵⁹. Kahire'de düzenlenen bu *Konferans*'ın uluslararası nüfus politikası üzerindeki feminist etkinin zirve noktası olarak belirtildiğini de eklemek gerekir¹⁴⁶⁰. Nitekim KEP'in 4'üncü ilkesi kapsamında "*toplumsal cinsiyet eşitliğini ve hakkaniyeti ve kadının güçlendirilmesini ilerletmek, kadına dair her türlü şiddetin sonlandırılması ve kadınların kendi doğurganlıklarını kontrol edebilmelerinin sağlanması, nüfus ve kalkınma ile ilgili programların mihenk taşları...*" olduğu yer alır.

KEP ile başlayan yaklaşım değişikliğiyle kadının üremeye dair bireysel özerklik sahibi olması için salt üreme sağlığının yeterli olmadığı ve ayrıca kadının toplumsal statüsünün iyileştirilmesinin ve toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığın

¹⁴⁵⁷ Hatta doktrinde üreme haklarına dair hukuki koruma alanının ilk kez Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı'nda (Kahire, 1994) tanıtıldığı ve Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda (Pekin, 1995) bağlayıcı olmayan uluslararası belgeler kapsamında onaylandığı da belirtilmektedir. Sjöholm, s. 506.

¹⁴⁵⁸ Bu belgelerin üreme haklarına dair özel standartları ihtiva eden insan hakları belgeleri ile desteklendiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. UNFPA, s. 28.

¹⁴⁵⁹ Bkz. Gürkan Sert, *Vakalarla Türkiye'de Üreme Hakları*, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, Turap Tanıtım Yayınları, İstanbul, 2012, (Vakalarla), s. 6; Karaca Bozkurt, s. 57.

¹⁴⁶⁰ Encyclopedia.com, *Feminist Perspectives on Population Issues*, <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/feminist-perspectives-population-issues>, (18.01.2023).

kaldırılmasının da gerektiği ön plana çıkar¹⁴⁶¹. Bununla beraber ICPD'den sonraki süreçte de üreme sağlığı ile haklarının kapsamının genişlediği görülür¹⁴⁶².

Kahire Eylem Programı (KEP), üreme hakları kavramının neleri içermesi gerektiğine yönelik olarak tanımlamada bulunan ilk uluslararası belge şeklinde ele alınabilmektedir. Burada *üreme sağlığına* dair düzenlemede işaret edilen salt hastalık ya da sakatlık durumunun olmaması değil, üreme sistemi, işlevleri ve süreci bakımından fiziksel, zihinsel ve sosyal açıdan tam bir iyilik halinin olmasıdır (KEP par. 7.2, ayrıca bkz. Pekin Eylem Platformu (PEP) par. 94). Tekrar olmaması adına, üreme haklarının kapsamına dair KEP par. 7.3'de yer alan düzenlemeye ise tanım başlığında yer verilmiştir.

Kahire Eylem Programı'nın 7'nci (*Üreme Hakları ve Üreme Sağlığı*) ve 8'inci (*Sağlık, Mobidite ve Mortalite*) Bölümleri; aile planlaması, güvenli olmayan kürtaj ve cinsel yolla bulaşan hastalıklar gibi hususlara (par. 7.24, 7.44, 8.19) yer vermekte ve Hükümetlere izledikleri eylemler açısından tavsiyeler içermektedir.

Kahire Konferansı döneminde, dünya genelinde doğum oranlarında hızlı bir düşüş yaşanmakta, uluslararası kadın hakları hareketinin uygulanan nüfus hareketinin kadın sağlığı ve haklarına dair tehdit içerdiği fikriyle “nüfus ve aile planlaması hareketini” “üreme sağlığı ve hakları hareketine” dönüştürmek üzere mücadele verilmekte, (Hindistan'daki kontraseptif sistemi, Çin'de 1979'da başlatılan “tek çocuk politikası” gibi) nüfus kontrol politikalarından kadınların olumsuz etkilendiği görülmektedir. Ancak -doktrinde- Konferans'ın, CSÜS bakımından bireysel hakları ön plana alarak kadınların güçlendirilmesi odağında, önceki dönemin nüfus politikalarının uygulanmasında demografik amaç ve amaca ulaşmada araç olarak ele alınan kadınların meselenin merkezinde yer almaya başlamasını sağladığı vurgulanır. Kadının üreme yetisini nüfus kontrolü için anlamlandırmaktan ayrılarak yeni yaklaşım kapsamında CSÜS bakımından bireysel özerkliği haiz olmaları için güçlendirilmesi gerektiği anlayışına geçildiği belirtilir. CSÜS ile ilgili hizmetlere erişim ile kadının statüsünün iyileştirilmesi ve toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığın sonlandırılması gerektiği vurgulanır. Böylelikle nüfus ve kalkınmada değişimin başladığı KEP'te kadınların insan haklarının, özellikle üreme konusunda özerk karar verme hakkı ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması haklarının,

¹⁴⁶¹ Karaca Bozkurt, ss. 57-58.

¹⁴⁶² Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı Ulusal Stratejik Eylem Planı, s. 6; Sert, Yasal Temeller, s. 23.

üreme sağlığı ve nüfusa dair programlarda esas dayanak olarak göz önüne alınması gerektiği belirtilir¹⁴⁶³.

Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nın (1995) sonuç belgesi olan **Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu**; kadınların ekonomik, sosyal ve politik açıdan güçlendirilmesi için bir araç olarak üreme haklarını uygulamayı içermektedir. Ergenlerin ve kız çocukların üreme haklarının önemi vurgulanmaktadır. Bu kapsamda cinsel şiddete maruz kalma durumundaki savunmasızlığın altı çizilmekte, bilgiye erişim ve bu konudaki hizmetlerden yararlanma, mahremiyet, bilgilendirilmiş rıza (PEP par. 95) hususlarına yer verilmektedir.

Pekin Deklarasyonu hükümetleri kadınların güçlendirilmesi, cinsiyet eşitliğinin tesisi, toplumsal cinsiyete dayalı bakış açısını politika ve programlara dahil etmesi hususlarında yükümlü kılmakta ve Eylem Platformu'nun uygulanmasını öngörmektedir. Eylem Platformu da kamusal ve özel alana kadınların tam ve eşit katılımına dair engellerin giderilmesi için (kadın ve sağlık¹⁴⁶⁴, kadına yönelik şiddet¹⁴⁶⁵ gibi) 12 kritik alanda stratejiler belirlemektedir. Bununla birlikte BM

¹⁴⁶³ Bahse konu görüşlere yer veren çalışma için bkz. Karaca Bozkurt, ss. 55-58.

¹⁴⁶⁴ *Eylem Platformu* kapsamında belirlenen 12 kritik alandan birini oluşturan (C) *Kadınlar ve Sağlık* kapsamında üremeye dair ayrıntılar yer alır. Kadınların ulaşılabilir en yüksek standartta fiziksel ve zihinsel sağlığa sahip olma hakkı vardır. Kadınların kendi sağlığını koruma ve sürdürme olanaklarının farklı ve eşit olmadığı belirtilerek acil doğum ve hamileliğe dair hizmetlerin olmamasının ayrıca ele alınması gereken bir sorun teşkil ettiği üzerinde durulur. Cinsiyete dayalı kalıp yargılardan uzak olmayan sağlık hizmetlerinin ve kadınların kendi sağlığı bakımından özerklikten yoksun oldukları gerçeğinin göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilir. “Beijing Declaration and Platform for Action”, **Report of the Fourth World Conference on Women**, A/CONF.177/20/ Rev.1, United Nations, New York, 1996, s. 34, par. 90.

Eylem Platformu'nda kadın sağlığını geliştiren önleyici programları güçlendirmek (C.2.) kapsamında hükümetler tarafından yapılacak eylemler arasında; kadınlara dair ayrımcılığı ortadan kaldıracak ve (hem kadınları hem erkekleri) üremeye dair davranışlarının sorumluluğunu almaya yönlendirecek yasaların desteklenmesine, kadınların üreme haklarını kullanabilmelerine yönelik gerekli koşulları sağlayacak düzenlemelerin yapılmasına ve kısıtlayıcı yasalar ile uygulamaların ortadan kaldırılmasına yer verilir. Beijing Declaration and Platform for Action”, s. 42, par. 107(d).

¹⁴⁶⁵ *Eylem Platformu* kapsamında belirlenen 12 kritik alandan biri (D) *Kadınlara Yönelik Şiddet* üzerinedir. Bahse konu bu alan kapsamında kadınların üremeye zorlanması, kadına dair bir şiddet türü olarak ele alınmaktadır. “Beijing Declaration and Platform for Action”, **Report of the Fourth World Conference on Women**, A/CONF.177/20/ Rev.1, United Nations, New York, 1996, s. 16, par. 44 ve s. 46, par. 114.

Ayrıca *Eylem Platformu*'nda -kadına dair şiddeti önlemek ve sonlandırmak üzere hükümetlerce yapılacak eylemler arasında- kadının cinsel organına zarar verme, kız bebeklerin öldürülmesi, doğum öncesi cinsiyet seçimi ve çeyizle bağlantılı şiddet hareketleri ve uygulamaları yapanlara karşı yasaları uygulamak yer alır. “Beijing Declaration and Platform for Action”, **Report of the Fourth World Conference on Women**, A/CONF.177/20/ Rev.1, s. 52, par. 124(i).

Kadının Statüsü Komisyonu tarafından PEP'in (1995) uygulanması, 5'er yıllık periyodlarla düzenlenen toplantılarda izlenmektedir¹⁴⁶⁶.

Kahire Eylem Programı, Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu göz önüne alındığında, bu belgelerin üreme sağlığı ile üreme özerkliği olmak üzere iki temel unsura işaret ettiği düşünülmektedir. Bu konudaki temel yaklaşım, kadınlara üreme konusunda karar verme hakkını sağlamak, kadınların onurunu güvence altına almak ve ayrıca anne ölümlerinin önünü alabilmek şeklinde özetlenebilmektedir¹⁴⁶⁷. **Üreme sağlığı** doğum öncesi ve doğum sonrası bakım dönemlerini kapsamaktadır¹⁴⁶⁸. Bu kapsamda, hamileliğin kadının fiziksel ve zihinsel sağlığına risk teşkil ettiği durumlarda kürtaj hakkı¹⁴⁶⁹ da yer almaktadır. **Üreme özerkliği** ise bireyin cinsellik, üreme ve hamilelik ile ilgili karar verme yeteneği şeklinde tanımlanabilmektedir. Cinsel ilişkiye girip girmeme, çocuk sahibi olup olmama, çocuk sayısı ve çocuklar arasındaki süre, doğum kontrolü, kürtaj ya da kısırlaştırma gibi meseleler üreme özerkliği kapsamında ele alınmaktadır¹⁴⁷⁰.

Üreme sağlığı ve gelişimi; devletlerin cinsel ve üreme sağlığını etkileyen düzenlemelerinin insan hakları yükümlülüklerine uygun olması ve engelleyici, kısıtlayıcı politika ve düzenlemelerin kaldırılması konusunda ısrar eden WHO'nun tutumu¹⁴⁷¹ ile bağlantılıdır¹⁴⁷².

BM Milenyum Kalkınma Hedefleri, BM Genel Kurulu tarafından 2000'de (anne sağlığının iyileştirilmesi, çocuk ölümlerinin azaltılması, aşırı yoksulluk ve açıklığın sonlandırılması gibi) sekiz hedefin 2015 yılına kadar gerçekleştirilmesi için

¹⁴⁶⁶ Pekin+5 (2000), Pekin+10 (2005), Pekin+15 (2010), Pekin+20 (2015), Pekin+25 (2020) toplantısı gerçekleşmiştir. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, **Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023**, Ankara, 2018, s. 29; Deniz Kızılsümer Özer, "İnsan Haklarının Birleşmiş Milletler'in Kurumsal Yapısı İçinde Korunması, **İşletme Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2016, s. 229.

¹⁴⁶⁷ Rebecca J. Cook, "International Human Rights and Women's Reproductive Health", **Studies in Family Planning**, Cilt: 24, Sayı: 2, 1993, (Reproductive), s. 73; Sjöholm, s. 506.

¹⁴⁶⁸ Sjöholm, ss. 506-507; PEP par. 94.

¹⁴⁶⁹ Güvenli olmayan kürtaja dair bkz. PEP par. 97, 106 (j).

¹⁴⁷⁰ Sjöholm, s. 507.

¹⁴⁷¹ WHO'nun -Afrika Bölge Ofisi kapsamındaki- *Üreme ve Kadın Sağlığı Programı*'na değinmek gerekir. Bu Program, üye devletlerin Üreme, Anne ve Yenidoğan Sağlığı'nın evrensel kapsamına ulaşmasını desteklemektedir. Bunun ise hem hastalık ve ölüm oranını azaltmak, hem de hamilelik, doğum ve doğum sonrası ile yenidoğan dâhil yaşamın önemli kısımlarında aile ve üreme sağlığını iyileştirici uygun maliyetli müdahalelere (*intervention*) erişimi sağlamak sayesinde mümkün olacağı belirtilmektedir. Bununla beraber tüm politika, strateji ve programlarda toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılmasının da sağlanması gerektiği vurgulanır. Bkz. WHO, Regional Office for Africa, "Reproductive and Women' Health", <https://www.afro.who.int/about-us/programmes-clusters/RWH>, (07.10.2022).

¹⁴⁷² Gebhard ve Trimino Mora, s. 3.

BM Milenyum Zirvesi'nde kabul edilen *BM Milenyum Deklarasyonu* kapsamında benimsenmiştir¹⁴⁷³. Milenyum Kalkınma Hedefleri gebelikte anne ölümlerini azaltıcı, kadınlar için daha geniş imkânlar sağlayıcı etkide bulunmuştur¹⁴⁷⁴. Zira Milenyum Kalkınma Hedefleri'ni kabul etmekle hükümetler, kadınların üreme sağlığının iyileştirilmesinin kalkınmanın desteklenmesi için gerekli olduğu konusunda mutabık kalmışlardır¹⁴⁷⁵.

2000'deki Milenyum Zirvesi'nin (*Millennium Summit*) devamı niteliğindeki 2005'deki Dünya Zirvesi Sonuçları (*World Summit Outcome*), *Milenyum Deklarasyonu*'na bağlılığı yinelemekte ve Milenyum Kalkınma Hedeflerinin zamanında ve tam şekilde gerçekleşmesini sağlama kararlılığını tekrar etmektedir. Bunun yanında Dünya Zirvesi Sonuçları'nın -dördü 2006-2007 süresinde revize edilen Milenyum Kalkınma Hedefleri'ne dâhil olan- yeni taahhütler de içerdiğini eklemek gerekir. Nitekim biri, (hedef 5'e eklenen) 2015'e kadar üreme sağlığına evrensel erişimin sağlanması, diğeri de (hedef 6'ya eklenen) 2010'a kadar HIV/AIDS'e dair tedaviye evrensel erişimdir¹⁴⁷⁶.

Uluslararası ceza hukuku ve uluslararası insancıl hukuk kapsamına da üreme haklarına ilişkin kavramlar dâhil olmuştur. *Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü* (1998'te kabul edilip 2002'de yürürlüğe giren) üreme konularına yönelik düzenlemeler ihtiva etmektedir. *Roma Statüsü* m. 6(d) ile -BM Genel Kurulu tarafından 1948'de kabul edilip 1951'de yürürlüğe giren- *Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi* m. 2(d) kapsamındaki soykırım suçunu

¹⁴⁷³ *Milenyum (Binyıl) Kalkınma Hedefleri* şunlardır: 1) **aşırı yoksulluğu ve açlığı ortadan kaldırmak**, 2) herkes için evrensel ilköğretim eğitimi sağlamak, 3) toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik etmek ve kadının güçlendirilmesini sağlamak, 4) **çocuk ölümlerini azaltmak**, 5) **anne sağlığını iyileştirmek**, 6) HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele, 7) çevresel sürdürülebilirliği sağlama, 8) kalkınma için küresel bir ortaklık kurmak. *Binyıl Kalkınma Hedefleri* için bkz. United Nations General Assembly, "United Nations Millennium Declaration", **A/RES/55/2**, 2000; Wikipedi, **Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedefleri**, https://tr.wikipedia.org/wiki/Birle%C5%9Fmi%C5%9F_Milletler_Biny%C4%B1l_Kalk%C4%B1nma_Hedefleri, (25.02.2022). **Anne sağlığının iyileştirilmesi** hedefi kapsamında anne ölümlerinin azaltılması, yeterli sağlık hizmetlerine erişim, hamilelik süresince verilen sağlık hizmetleri, etkili doğum kontrol yöntemlerinin kullanılmasında artış, aile planlaması ve kırılğan gruplarda üreme sağlığına dair bilgi ve hizmetlerin erişiminin sağlanması da dâhil etkili doğum öncesi bakıma erişimin sağlanmasına yönelik çabayı gerektirmektedir. UNDP Türkiye, "Binyıl Kalkınma Hedefleri 5", **Genel Bakış**, <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/mdgoverview/overview/mdg5.html>, (22.02.2022).

¹⁴⁷⁴ UNDP Türkiye, "Binyıl Kalkınma Hedefleri", **2015 Sonrası Kalkınma Hedefleri**, <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/mdgoverview/millennium-development-goals/>, (21.02.2022).

¹⁴⁷⁵ Gebhard ve Trimino Mora, s. 3.

¹⁴⁷⁶ UNFPA, s. 28.

oluşturan fiiller arasında (grup içinde doğumları önlemeye dair tedbirler alınması) bahsedilmektedir¹⁴⁷⁷. Zorla kısırlaştırma, zorunlu kürtaj bu bağlamda değerlendirilebilir.

Statü m. 7/1(g)'de “insanlığa karşı suçlar” kapsamında zorla hamile bırakma¹⁴⁷⁸, zorla kısırlaştırma ya da benzer ağırlıktaki diğer cinsel şiddet biçimleri de yer almaktadır. Ayrıca Statü m. 8/2(b)(xxii)'de “savaş suçları” kapsamında da m.7/2(f)'de tanımlandığı üzere ırza geçme, hamileliğe zorlama, zorla kısırlaştırma da yer almaktadır.

Binyıl Kalkınma Hedeflerinin devamı niteliğinde, 2015'te *BM Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi*'nde 2030 *BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri* kabul edilir¹⁴⁷⁹. Belirlenen 17 ana hedeften 3'üncüsü sağlıklı yaşamın sağlanması ve her yaştan kişi için esenliğin desteklenmesidir. Bunun yanında *Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri*'nden 5'nci hedef olan “toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve kadınlar ile kız çocuklarının güçlendirilmesi” kapsamında; KEP ile PEP ve bunların gözden geçirilmesine yönelik konferansların sonuç belgeleri uyarınca kabul edildiği üzere (cinsel sağlık, üreme sağlığı ile) üreme haklarına evrensel erişimin sağlanması amaçlanmaktadır. Ayrıca çocuk, erken ve zorla evlilik, kadın sünneti vb. zararlı uygulamaların da sonlandırılması da 5'inci hedef dahilindedir¹⁴⁸⁰.

Böylelikle 1960'lardan itibaren başlayan küresel üreme hakları hareketinden bahsetmek mümkündür. Üreme haklarına yönelik taleplerin 21'nci yüzyılda da genişlemekte olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte değinilen üreme haklarına yönelik yaşanan gelişmelerin ardından kurumsal gelişmelere de yer vermek gerekir.

¹⁴⁷⁷ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, “Rome Statute of the International Criminal Court”, **Professional Interest**, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/InternationalCriminalCourt.aspx>, (18.02.2022); United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, “Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide”, **Professional Interest**, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CrimeOfGenocide.aspx>, (18.02.2022).

¹⁴⁷⁸ *Viyana Deklarasyonu ve Eylem Platformu*'nun “kadınların eşit statüsü ve insan hakları” kısmında, silahlı savaş durumlarında –zorla hamile bırakma, sistematik tecavüz gibi- kadınların insan haklarının ihlal edildiğine ve etkili bir yanıt gerektiğine dikkat çekilmektedir. Vienna Declaration and Programme of Action, “The equal status and human rights of women”, par. 38.

¹⁴⁷⁹ UN General Assembly, **Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development**, A/RES/70/1, 2015.

¹⁴⁸⁰ UNDP, “Goal 5: Gender Equality”, **What We Do**, <https://www.undp.org/sustainable-development-goals#gender-equality>, (17.02.2022).

1969 yılında kurulan *United Nations Population Fund* (BM Nüfus Fonu, **UNFPA**) BM'nin (cinsel ve) üreme sağlığına dair bir kuruluştur. Her hamileliğin istenen hamilelik olduğu, her doğumun güvenli şekilde gerçekleştiği bir dünya sunmak üzere faaliyetlerini sürdürmektedir¹⁴⁸¹. *İstenilen gebelik ve güvenli doğum* odak noktasıdır. Bu yönde sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden de 3 (sağlıklı ve kaliteli yaşam), 5 (toplumsal cinsiyet eşitliği) ve 10'uncu (eşitsizliklerin azaltılması) amaç ön plana çıkmaktadır.

Üreme haklarının gelişmesi gayesini haiz **Üreme Hakları Merkezi** (*Center for Reproductive Rights*, New York), hukukun gücünü kullanarak insan hakları bağlamında üreme haklarının küresel düzeyde geliştirilmesi için 1992 yılında kurulmuş, kâr amacı gütmeyen uluslararası bir kuruluştur. Kendilerini üreme hakları odaklı tek küresel yasal savunuculuk kuruluşu olarak tanımlayan *Merkez*, hem ABD hem de uluslararası insan hakları alanında mücadelesine, gerek küresel düzeydeki davalarda gerekse pek çok ülkenin üreme haklarına yönelik yasaları ile politikalarının iyileştirilmesi noktasında devam etmektedir¹⁴⁸².

Bir diğer önemli gelişme ise dünyanın en büyük gönüllü aile planlaması örgütü olarak bilinen *Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu*'nun¹⁴⁸³ (**IPPF**, 1952)¹⁴⁸⁴ üreme haklarını, insan hakları terimlerinin ışığında tanımlama girişiminin bir ürünü olarak **Üreme Hakları ve Cinsel Haklar Bildirgesi**'nin 1995'te yayınlanmasıdır. Bu *Bildirge*, uluslararası insan hakları belgelerinden yola çıkılarak hazırlanmış olup, IPPF'nin *haklar yasası* olarak ifade edilebilir. Bir diğer anlatımla IPPF'nin sorumluluğunu insan hakları kapsamında düzenleyen bir bildirge olarak düşünülebilir¹⁴⁸⁵. *Bildirge*, IPPF'nin (üremeye dair) hakları nasıl ele aldığını izah

¹⁴⁸¹ United Nations Population Fund, "About US", **Who we are**, <https://www.unfpa.org/about-us>, (10.01.2022).

¹⁴⁸² **Center for Reproductive Rights**, <https://reproductiverights.org/>, (03.01.2022). Ayrıca bkz. Wikipedi, **Center for Reproductive Rights**, https://en.wikipedia.org/wiki/Center_for_Reproductive_Rights, (03.01.2022).

¹⁴⁸³ IPPF uluslararası bir sivil toplum kuruluşudur. Merkezi Londra'da bulunmaktadır. IPPF; DSÖ, BM Kalkınma Programı, UNICEF ve BM Nüfus Fonu ile işbirliği içerisinde faaliyet göstermektedir. Wikipedi, **International Planned Parenthood Federation**, https://en.wikipedia.org/wiki/International_Planned_Parenthood_Federation, (24.04.2023); IPPF, **About Us**, <https://www.ippf.org/>, (24.04.2022).

¹⁴⁸⁴ IPPF'nin internet sitesinde yapılan üye derneklere yönelik sorgulamada Türkiye açısından herhangi bir kayda rastlanamamıştır. Bkz. IPPF, "Member Associations", **About IPPF**, <https://www.ippf.org/about-us/member-associations>, (05.02.2022).

¹⁴⁸⁵ 1992 yılında IPPF, (Stratejik Planı olan) *Vizyon 2000* ile üreme sağlığı (ve cinsel sağlık) kapsamındaki haklar için çerçeve niteliğinde bir IPPF Haklar Yasası hazırlamakla yükümlü

etmesi hasebiyle üreme haklarının gelişimi bakımından önem teşkil eden kaynak bir metin niteliğindedir.

Nihayetinde *Dünya İnsan Hakları Konferansı* (1993, Viyana), *Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı* (1994, Kahire), *Sosyal Kalkınma Dünya Zirvesi* (1995, Kopenhag), *Dördüncü Dünya Kadın Konferansı* (1995, Beijing) dâhil olmak üzere -uluslararası düzeyde bir dizi taahhüdün şekillenmesiyle sonuçlanan- bir süreç neticesinde üreme haklarının pozitif hukukta¹⁴⁸⁶ yer bulması söz konusudur. Nitekim uluslararası konferanslar, çabalar neticesinde –bu noktada özellikle *Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı* ile *Dördüncü Dünya Kadın Konferansı*’nın altını çizmek gerekir¹⁴⁸⁷ - üreme haklarının, insan hakları gündeminde kendisine yer bulması söz konusu edilmeye çalışılmıştır¹⁴⁸⁸. Böylelikle üreme haklarına dair uluslararası düzeyde taahhütlerin gelişmesi ışığında üreme mevzusunun bireysel olarak da ele alınması sağlanabilmiştir. Bir diğer ifadeyle üreme hakları kapsamında da uluslararası insan haklarının öznesi olarak bireyler, hak sahibi olarak tanınmaya başlamıştır.

Bu meyanda IPPF, **kalkınmanın** merkezine *insanı* yerleştirmekte ve buna koşut olarak (cinsel haklar ile) üreme haklarını içeren temel haklardan faydalanmak

kılınmıştır. Bu bağlamda haklar yasası olarak hazırlanan Bildirge, 1995’te (IPPF’nin organı olan) Merkez Konseyi’nce onaylanmış ve tüm üye derneklerin katıldığı 1995 IPPF Üyeler Toplantısı’nda da kabul edilmiştir. Bkz. Ingar Brueggemann, “Sunuş”, Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, **IPPF Üreme Hakları ve Cinsel Haklar Bildirgesi**, Çev. Türkiye Aile Planlaması Derneği, Ankara, 1997, ss. 6-7. Ayrıca IPPF’nin, 1997’de yayınladığı Cinsel ve Üreme Haklarına Dair Kılavuz İlkeler için bkz. IPPF, **IPPF Charter Guidelines on Sexual and Reproductive Rights**, Yeniden Basım, London, 2003.

¹⁴⁸⁶ Kısaca üreme haklarına atıf yapılan maddeleri şu şekilde özetlemek mümkün olabilir: CEDAW’da üreme haklarına atıf yapılan maddeler 5, 10, 12, 16; MSHUS’da üreme haklarına atıf yapılan maddeler 2, 7, 17; ESKHUS’da üreme haklarına atıf yapılan maddeler 3, 17; ÇHS’de üreme haklarına atıf yapılan maddeler 24/2, ihtiyari Protokol m. 3; AIHS’de üreme haklarına atıf yapılan maddeler 2, 3, 8, 14.

¹⁴⁸⁷ Kadınlar ile kız çocuklarına dair ayrımcılıkla ilgili **Çalışma Grubu**’nun Raporu’nda; geleneksel değerler ve dini özgürlük anlayışına başvurularak toplumsal cinsiyet eşitliğine karşı siyasi müttefiklerle birlikte oluşan tepkiye karşı ters tepkinin ICPD’de kadınların üreme haklarının teşviki ve geliştirilmesi için hükümetlerin fikir birliğine varmasından itibaren görünür hale geldiği ve *Dördüncü Dünya Kadın Konferansı* neticesinde de cinsel hakların tanınmasından itibaren ivme kazandığı belirtilmektedir (par. 47). Bkz. UN General Assembly, Human Rights Council, **Women’s and girls’ sexual and reproductive health rights in crisis**, A/HRC/47/38, 28 April 2021, <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FHRC%2F47%2F38&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>, (06.07.2022).

¹⁴⁸⁸ Brueggemann, s. 6. Ayrıca bkz. Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, s. 6. IPPF üyesi aile planlaması derneklerinin hizmet kapsamındaki kişilerin insan haklarını koruma yükümlülükleri bulunduğunu teyit eden Bildirge’nin, uluslararası sözleşmeler kaynaklı olmasından ötürü hem insan hakları ihlallerinin tanımını kolaylaştırdığı hem de ihlallerin izlenmesini kolaylaştırdığı belirtilmektedir. Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, s. 10.

üzere gerekli uygun bir çevrenin/düzenin/sistemin varlığının önemine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda IPPF'nin de katıldığı -1986'da kabul edilen- **BM Kalkınma Hakkı Bildirgesi** (m. 1) uyarınca, insan hakları kapsamındaki kalkınma hakkına tüm insanlar ile ulusların katkıda bulunması ve böylelikle tüm hak ve özgürlüklerin tam olarak kullanılabilmesinin sağlanacağı vurgulanır. Yine Pekin Deklarasyonu (par. 13) kapsamında, kalkınmanın sağlanabilmesi için kadınların güçlendirilmesi ve -karar verme süreci dâhil- toplumun her alanına eşit katılımının tesisinin gereklilik arz ettiği de belirtilir¹⁴⁸⁹.

Böylelikle üreme haklarının uluslararası düzeyde *Viyana Deklarasyonu ve Eylem Programı*, *ICPD Eylem Programı* ile *Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu* uyarınca sağlık ve kadın odaklı insan hakları yaklaşımı ile uluslararası gündeme taşındığı görülmektedir.

Nihayetinde üreme haklarının öncelikle bağlayıcı niteliğe sahip olmayan belgelerde yer alması söz konusudur. Bununla birlikte pozitif hukuk açısından az sayıda bağlayıcı insan hakları belgesi de üreme haklarını *açıktır* güvence altına almaktadır¹⁴⁹⁰. Bağlayıcı sözleşme olan CEDAW'da önemli bir üreme haklarına dair hüküm olan m. 16'da çocuk sayısını ve çocuklar arasındaki zaman aralığını tercih etme özgürlüğü tanınmaktadır. Ayrıca CEDAW'daki üreme haklarına dair düzenlemeler –örneğin 25 ve 28 No.lu- Genel Tavsiyeler çerçevesinde somutlaştırılmaktadır. Bununla birlikte Afrika insan hakları sisteminde bağlayıcı niteliğe sahip *Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın Afrika'da Kadınların Haklarına Dair Protokolü (Maputo Protokolü)* de m. 14'de -belirli koşullarda kürtaj hakkı dâhil- sağlık ve üreme hakları güvence altına almaktadır. Böylelikle Maputo Protokolü de üreme haklarına yer veren bir diğer bağlayıcı insan hakları belgesi olarak önem taşımaktadır.

IV. ÜREME HAKLARININ HUKUKİ NİTELİĞİ

Tarihsel süreç kadının üreme yetisinin bir baskı alanı ol(uştur)duğunu göstermektedir. Kadının üreme özerkliği dünyanın farklı coğrafyalarında eşler, aile üyeleri ya da devlet tarafından müdahaleye tabi tutulmaktadır. Diğer taraftan üreme

¹⁴⁸⁹ Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, ss. 12-13.

¹⁴⁹⁰ Sjöholm, s. 506.

konusundaki karar verme yetkisinin bireylere tanınması din özgürlüğü, ahlak, kamu yararı ya da fetüsün yaşam hakkı gibi farklı boyutlarda tartışılabilmektedir. Bu durumda çatışan farklı menfaatlerin dengelenmesi meselesi önem kazanmaktadır¹⁴⁹¹. Feministler bu noktada denge sağlanırken kadının göz ardı edilmemesi için mücadelelerini sürdürmektedir. Üreme haklarının kadın lehine gelişmesi ve genişlemesi de bu kapsamda önemlidir.

Özel alanın sınırlarını aşarak kamusal alanın konusu haline gelen, politikleştirilen üreme ve –uzantısı- annelik; hukukun/hakların kapsamı içerisinde yer alır¹⁴⁹². Ancak burada asıl önemli olan siyasallaşan üreme mevzusunun kadını özgürleştirici şekilde ele alınması gereğidir.

Kadınlara *rights of man* (erkek/insan hakları) kapsamında yer verilmediğinin¹⁴⁹³ farkına varan *Eleanor Roosevelt*'in İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde insan hakları ifadesinin yükselmesinde etkili olduğu belirtilmektedir¹⁴⁹⁴. Dolayısıyla insan hakları teriminin tercihinde kadınların hukuki koruma kapsamına dahil edilmeleri gayesi yer almaktadır.

Her şeyden önce üreme hakları, *insan hakları* içerisinde yer almaktadır¹⁴⁹⁵. Nitekim insan hakları, en geniş nitelikte tüm insanlara tanınması gereken ideal haklar kataloğunu¹⁴⁹⁶ ifade etmektedir. Bununla birlikte pozitif hukuk kapsamında anayasada yer alması üreme haklarının anayasal korumaya dâhil edilerek *-temel hak ve özgürlükler* ile anlamdaş olarak kullanılabilen- *anayasal haklar*¹⁴⁹⁷ içerisinde de ele alınmasını sağlayabilmektedir. Yine mevzuat çerçevesinde (yasalarda vb.) üreme haklarına yer verilerek *kamu özgürlükleri*¹⁴⁹⁸ içerisinde de ele alınabilir. Böylelikle üreme haklarına dair somut olarak hukuki koruma zemini sağlanmakta ve sistem

¹⁴⁹¹ Maria Sjöholm, **Gender-Sensitive Norm Interpretation by Regional Human Rights Law Systems**, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 2018, s. 506.

¹⁴⁹² Aksu Bora, “Türk Modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Dönüşümü”, **Yerli bir Feminizme Doğru**, der. Necla Akgökçe ve Aynur İlyasoğlu, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2001, (Annelik), s. 78.

¹⁴⁹³ Philips, s. 15.

¹⁴⁹⁴ Kalabalık, s. 24.

¹⁴⁹⁵ UNFPA, s. 21; Lynn P. Freedman and Stephen L. Isaacs, “Human Rights and Reproductive Choice”, **Studies in Family Planning**, Cilt: 24, Sayı: 1, 1993, s. 20; Gençlik Danışmanlık ve Sağlık Hizmet Merkezleri CSÜS Eğitimi Modülü Katılımcı Rehberi, s. 30.

¹⁴⁹⁶ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 14.

¹⁴⁹⁷ Kemal Gözler, **Anayasa Hukukunun Genel Teorisi**, Cilt. II, Ekin Yayıncılık, Bursa, 2011, (Genel Teori II), s. 490.

¹⁴⁹⁸ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 14.

içindeki denetim mekanizmasından da ihlallere karşı faydalanma söz konusu olabilmektedir.

İnsan hakları, pek çok sınıflandırmaya konu olmuştur. Bu bakışla tarihsel gelişim sürecine dair kuşak sınıflandırması (birinci, ikinci, üçüncü kuşak gibi), hakların konusuna göre sınıflandırma (medeni, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel gibi) ve devlet yükümlülükleri çerçevesinde statüye göre sınıflandırma (negatif, pozitif ve aktif statü gibi) söz konusudur¹⁴⁹⁹. Ancak üreme hakları, içerisinde pek çok hakkı barındıran bir *hak kataloğu* şeklinde düşünülürse (ki çoğul ek (-lar) bunu işaret etmektedir) sınıflandırma grubu içerisinde tek bir kategoriye indirgenmesi sağlıklı sonuçlara yol açmayacaktır. Her ne kadar esasen sağlık hakkı ile daha ziyade ilişkilendirilmesi söz konusu olsa da üreme haklarını salt bu çizgi ile kısıtlamak üreme haklarının gelişmesine de menfi etkiye bulunacaktır. Dolayısıyla üreme haklarını bir şemsiye hak bloğu olarak görerek bütün olarak tek bir hak kategorisinde değerlendirmek yerine bahse konu dört kuşak dâhilinde de yer aldığını söylemek mümkün görünmektedir.

*Birinci kuşak haklar*¹⁵⁰⁰ (klasik haklar) kapsamında yer alan -özellikle yaşam hakkı ve kişi dokunulmazlığı, kişi özgürlüğü ve güvenliği, ifade özgürlüğü gibi- pek çok hakkın üreme ile ilişkisi göz önüne alındığında¹⁵⁰¹; üreme ile değerlendirmeye konu hakkın kesişim hususları bakımından üreme haklarının bu kategoride yer aldığını belirtmek mümkün görünmektedir. Bu meyanda kadınların siyasal alanda meşruiyet kazanmaları/oy hakkını elde etmeleri, gelecek hak ve özgürlük taleplerinin -ki üreme haklarına dair talepler de bu kapsamdadır- elde edilmesi için *sine qua non* niteliktedir.

Doktrinde *ikinci kuşak haklar* arasında annelerin ve çocukların korunması hakkının yer aldığı belirtilir¹⁵⁰². Annelerin korunmasının da dâhil olduğu sosyal haklar, klasik hakların insanların serbestlik ve özgürlük gereksinimlerini karşılamasının artık tek başına yeterli olmadığı ve bununla birlikte insan haklarının devletten *hizmet isteme yetkisi* veren haklar şeklinde talep edilmeye başlamasının

¹⁴⁹⁹ İbrahim Ö. Kaboğlu, **Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)**, 16. Baskı, Legal Yayınları, İstanbul, 2021, (Genel Esaslar), ss. 264-266, 269-284.

¹⁵⁰⁰ Ö. Kaboğlu, Genel Esaslar, ss. 266, 270-274.

¹⁵⁰¹ Uygun, İnsan Hakları, s. 22.

¹⁵⁰² Gemalmaz, Cilt: 1, s. 83.

neticesi olarak düzenlenen haklardır¹⁵⁰³. Bu bağlamda üreme haklarının anneleri kapsayan içeriğini (anne olmayanların doğum kontrolü gibi hakları haricinde) bu kapsamda ele almak mümkün görünmektedir. Yine üreme haklarının bazı kısmının ikinci kuşak haklar dâhilinde yer alan -eğitim, sağlık hakkı gibi- haklarla da kesişim gösterdiğini belirtmek mümkündür.

Nitekim feministler üreme haklarının salt medeni ve siyasi haklar kapsamında ele alınmasını eleştirerek ekonomik ve sosyal hakların da üreme hakları bakımından olmazsa olmaz niteliğine vurgu yaparlar¹⁵⁰⁴. Dolayısıyla feministlerin bu eleştirilerinin kadınların üreme haklarının sık bir şekilde ele alınmasını/tanınmasını engellemek üzere önemli olduğunu ifade etmek gerekir.

Tarihsel gelişime uygun olarak yapılan sınıflandırmanın *üçüncü* kategorisi (dayanışma hakları) kapsamında yer alan -çevre hakkı, barış hakkı yanında- gelişme hakkı¹⁵⁰⁵ özellikle üreme bakımından ele alınabilir. Zira gelişme hakkının¹⁵⁰⁶ bireysel yönü dâhilinde kadının kendi bedeni üzerinde söz sahibi olması gayesini haiz üreme haklarının güvence altına alınması gerekmektedir. Bu sayede kadının üreme yetisini düzenleme gereksiniminin -hukuki ve fiili güvenceye kavuşarak- karşılanması, onun gelişmesinin bir gerekliliği olarak ele alınabilir. Böylece üreme haklarını -gelişme hakkı dâhilinde- *üçüncü* kuşak haklar kategorisi dışında bırakmanın doğru bir sonuca ulaştıramayacağını söylemek mümkün görünmektedir. Ayrıca sağlıklı bir gebeliğin geçirilmesi, anne ve bebeğin esenliği için çevre hakkının da kadınların üremesine yönelik ilişkili, etkili ve önemli olduğu söylenebilir.

Sınıflandırmanın son kategorisini ise *dördüncü kuşak haklar* oluşturur. 21'inci yüzyılın hızla gelişen bilişim teknolojisinin insan onurunu korumak üzere ele alınmasıyla kişilerin haklarının korunması için öne sürülen hak talepleri söz

¹⁵⁰³ Bkz. Uygun, İnsan Hakları, s. 24.

¹⁵⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Karaca Bozkurt, s. 34.

¹⁵⁰⁵ Uygun, İnsan Hakları, s. 24.

¹⁵⁰⁶ *Gelişme hakkı* kapsamında her halkın kültürel kimliğine saygı gösterilmesini isteme hakkı yanında her insanın kişiliğini serbestçe geliştirme hakkı da yer alır. Böylece gelişme hakkı, tüm insanların ve insan gruplarının bütünsel gelişimi hedefini haizdir. Gelişme ise -bireysel anlamda- insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarının giderilmesi anlamına gelir. Bu bağlamda gelişme hakkının bireysel ve kolektif yönleri ona çok boyutluluk kazandırır. İbrahim Ö. Kaboğlu, "İnsan Haklarının Gelişmeci Özelliği ve Anayasa Yargısı (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinden Günümüze)", **Anayasa Yargısı Dergisi**, Sayı: 9, 1992, (Gelişmeci), s. 129. Dolayısıyla gelişme hakkının bireysel yönünün kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına takabül ettiği söylenebilir. Nitekim bu meyanda, *Gelişme Hakkına Dair Bildiri* m. 2 dâhilinde de bireyin, gelişme hakkının esas öznesi olarak ele alındığını eklemek gerekir.

konusudur. Bilgi çağına dair dördüncü kuşak kapsamındaki *kişisel bütünlük hakkı*, *kişisel verilerin korunması hakkı* da üreme hakları ile ilgilidir. Kişinin fiziksel, zihinsel bütünlüğüne saygı gösterilmesi hakkı ile tıbbi müdahalelerde özgür ve bilinçli rıza gibi gereklilikler söz konusudur. Bunun yanında kişisel verilerin korunması ise kadınların üreme hakları kapsamında özellikle kürtaj dahilinde bilgilerinin paylaşılması riskini önlemek ve mahremiyetini sağlamak açısından önemlidir¹⁵⁰⁷.

Üreme haklarına adanmış tek bir insan hakları belgesi bulunmadığı belirtilmekle birlikte¹⁵⁰⁸ insan haklarının alt kümesi¹⁵⁰⁹ olarak *Tahran Bildirisi*'nde üreme hakları, karşımıza çıkmaktadır¹⁵¹⁰. Bununla birlikte –daha spesifik olarak- uluslararası insan hakları normları, üreme haklarının *kadın hakları* kapsamında yer aldığını kabul etmiş ve üreme haklarına yönelik ihlallerin ayrımcılık, şiddetin tezahürleri olduğunu açıklığa kavuşturmuştur¹⁵¹¹. Dolayısıyla üreme hakları, kadının insan hakları kapsamında yer almaktadır. Kadının kendi yaşamını kontrol edebilmesi ile üreme yetisini kontrol edebilmesi arasında etkileşim söz konusudur. Kadının bir yurttaş olarak varlığı, öncelikle kendi hayatı üzerinde karar verebilmesi ile başlar. Bu da kadınların *üremeye dair kendi kaderini tayin (reproductive self-determination)*¹⁵¹² hakkı kapsamında ele alınabilir. Bir diğer ifadeyle kadının kendi bedeni üzerinde karar verme yetkisi kapsam itibarıyla üreme haklarını da içeriğinde bulundurmaktadır.

İnsan haklarının farklı kategorilere ayrılarak sınıflandırıldığını belirtmiştik. Yapılan bir diğer sınıflandırmada ise insan hakları dört kategoride ele almaktadır. *Galtung*; insan haklarının gelişimini ele alırken aristokrasiye karşı koyan burjuvaziyi birinci kuşak, burjuvaziye meydan okuyan köylüler ve işçileri ikinci kuşak, teknokrasiye karşı koyan kadınları, çocukları, doğayı üçüncü kuşak, Batı'ya meydan

¹⁵⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Uygun, Devlet, ss. 559, 568-570.

¹⁵⁰⁸ UNFPA, **Reproductive Rights are Human Rights**, A Handbook for National Human Rights Institutions, HR/PUB/14/6, United Nations, 2014, s. 21.

¹⁵⁰⁹ Üreme hakkının insan hakları kapsamı içinde *var olmadığını* belirten bir çalışma için bkz. Aykut Çoban, “Türkiye’de Üreme Sürecinde Oluşturulan Tüpteki İnsan Embriyosunun Hukuki Statüsü”, **İnsan Hakları Yıllığı**, Cilt: 27, 2009, s. 92.

¹⁵¹⁰ Bkz. dn. 1426.

¹⁵¹¹ Center for Reproductive Rights, Equality, s. 4.

¹⁵¹² Diya Uberoi ve Maria de Bruyn, “Human Rights versus Legal Control Over Women’s Reproductive Self-determination”, **Health and Human Rights**, Cilt: 15, Sayı: 1, 2013, s. 163.

okuyan Batılı olmayanları ise dördüncü kuşak olarak belirtmiştir¹⁵¹³. Bu bakışla (kadınların) üreme hakları, kadın hakları içerisinde yer almasından mütevellit üçüncü kuşak kapsamına dâhil edilebilir.

Özgürlük ve adalet için önem arz eden üreme hakları, hem bireysel hem de sosyal yönü haiz haklar kümesidir¹⁵¹⁴. Böylelikle üreme haklarının birden fazla boyutu barındırdığı da görülür¹⁵¹⁵.

Bu meyanda kadın hakları ile insan hakları ilişkisi -kadın hakları, kadınların insan hakları şeklinde kullanılan kavramlar dâhilinde- farklı görüşler ekseninde ele alınabilmektedir.

Kadınlara dair eşit olmayan ve ayrımcı muamelelerin sonlandırılması ve kadınların konumlarında iyileştirme sağlanması gayesini haiz haklar, ***kadın hakları*** şeklinde ifade edilmekte ve bu haklar, insan haklarından ayrı tutulmamaktadır¹⁵¹⁶. Bununla birlikte insan haklarına sahip olan herkes kapsamında kadınların da yer alması sebebiyle kadın haklarının ***kadınların insan haklarını*** ifade ettiği de belirtilmektedir. Diğer taraftan ***kadın haklarının*** münhasıran kadınlara özgü özellikleri konu edinen hakları (üreme hakları) kastettiği de ifade edilmektedir¹⁵¹⁷. Bununla birlikte kadınlara dair ayrımcılığı yasaklayan uluslararası hukuk kapsamında kadın haklarının insan hakları niteliği kabul görmektedir¹⁵¹⁸. Kanaatimizce ***kadınların insan hakları*** kavramı ile erkeklerle eşit olarak etkin şekilde insan haklarından faydalanmaları gerektiği ve aynı zamanda kadınlara hasredilen bir insan hakları alanını da işaret ettiği ifade edilebilir.

¹⁵¹³ Johan Galtung, **İnsan Hakları Başka Bir Açıdan Bakış**, 3'üncü Basım, Çev. Müge Sözen, Metis Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 196-197.

¹⁵¹⁴ Elisabeth Porter, "Abortion Ethics: Rights and Responsibilities", **Hypatia**, Cilt: 9, Sayı: 3, 1994, ss. 71-72; Encyclopedia.com, **Reproductive Technologies: IV. Legal And Regulatory Issues**, <https://www.encyclopedia.com/science/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/reproductive-technologies-iv-legal-and-regulatory-issues>, (18.01.2022); Sert, Vakalarla, s. 4.

¹⁵¹⁵ Remzi Demir, "Üreme Hakkına İlişkin Tıbbi Müdahalelerde Rıza", **TBB Dergisi**, Sayı: 133, 2017, s. 271.

¹⁵¹⁶ Tekin Akıllıoğlu, **İnsan Hakları I: Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1995, s. 178.

¹⁵¹⁷ Mustafa Erdoğan, **İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku**, 3'üncü Baskı, Orion Kitabevi, İstanbul, 2012, (İnsan Hakları), ss. 290-291.

¹⁵¹⁸ Fatmagül Berktaş, "Kadınların İnsan Hakları", **İnsan Hakları**, Haz. Korkut Tankuter, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, (Kadınlar), s. 357.

İster kadın hakları ister kadının insan hakları şeklinde ifade bulsun, üreme hakları, kadın hakları içerisinde bir hak kategorisi oluşturmaktadır¹⁵¹⁹. Zira kadınların ikincil konumu, ayrımcılığa uğraması onların özel olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Nitekim **Pekin Eylem Platformu**'nun 4'üncü bölümündeki 12 kritik alandan birini oluşturan (I) *Kadınların İnsan Hakları* başlığı altında; ICPD Eylem Programı ile *Dünya İnsan Hakları Konferansı*'nda¹⁵²⁰ (Viyana, 1993) kabul edilen *Viyana Deklarasyonu ve Eylem Programı*¹⁵²¹ göz önünde tutularak, *Dördüncü Dünya Kadın Konferansı*'nın üreme haklarının tüm çiftlerin ve bireylerin çocukların sayısına, aralığına, zamanına özgür ve sorumlu bir şekilde karar vermesi, buna yönelik bilgi ve araçlarla donanmasına ve en yüksek (cinsel ve) üreme sağlığı standardına ulaşabilme hakkının tanınmasına bağlı olduğunu belirttiği yer almaktadır. Ayrıca insan hakları belgelerinde değinildiği üzere, ayrımcılık, baskı ve şiddete maruz kalmadan üremeye dair konularda karar verebilme hakkının da üreme haklarının kapsamına dâhil olduğu belirtilmektedir¹⁵²².

Üreme haklarını, hak süjesinden kaynaklı olarak¹⁵²³, kadın haklarının spesifik bir görünüm türü olarak nitelemek mümkündür. Zira üreme haklarından -gerek biyolojik gerek sosyal açıdan- doğrudan etkilenen kadın olmaktadır. Bu bağlamda

¹⁵¹⁹ Tezcan, Erdem, Sancakdar ve Önok, s. 744. Kadının üreme haklarının insan haklarından ve kadının insan haklarından ayrı ele alınamayacağına dair bkz. Doğan, s. 85.

¹⁵²⁰ *Viyana Deklarasyonu ve Eylem Platformu*'nun “kadınların eşit statüsü ve insan hakları” kısmında, Dünya İnsan Hakları Konferansı'nın hem kamusal hem özel alanda kadına dair şiddet, her tür taciz, istismar ve ticaretinin, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin, kadın hakları ile belirli geleneksel uygulamalar/kültürel önyargılar arasındaki çatışmanın ortadan kaldırılmasının önemini içerdiğine değinilerek kadına dair şiddetle mücadele etmeye Devletler çağırılmaktadır. Vienna Declaration and Programme of Action, “The equal status and human rights of women”, par. 38.

¹⁵²¹ *Dünya İnsan Hakları Konferansı*'nda kadınlar ile kız çocuklarının insan haklarının evrensel insan haklarının devredilemez, ayrılmaz ve bölünmez bir parçası olduğu belirtilmektedir. Toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin ortadan kaldırılmasının yasal önlemler, eğitim, güvenli annelik, sağlık hizmetleri ve sosyal destek gibi alanlarda sağlanacak ulusal ve uluslararası işbirliği ile mümkün olduğu dile getirilmektedir. Ayrıca kadınların tüm insan haklarından tam ve eşit bir şekilde yararlanmaları ve bunun öncelenmesi gerekliliği ifade edilmektedir. Ayrıca kadınların eşit statüsü ile kadınların insan haklarının BM sistemine entegre edilmesi istenmektedir. Kadınların özellikle en yüksek standartta fiziksel ve zihinsel sağlıktan yararlanma konusunun önemi göz önünde bulundurularak *Konferans*, kadının erişilebilir ve yeterli sağlık bakımı ve geniş aile planlaması hizmetleri ile birlikte eğitime erişim hakkını kadın-erkek eşitliği temelinde yeniden tasdik etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, “Vienna Declaration and Programme of Action”, **Professional Interest**, par. 18, 36, 37, 41, <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Vienna.aspx>, (09.01.2022).

¹⁵²² Beijing Declaration and Platform for Action”, **Report of the Fourth World Conference on Women**, A/CONF.177/20/ Rev.1, United Nations, New York, 1996, s. 91, par. 223.

¹⁵²³ Erkekler ve üreme haklarına yönelik bkz. UNFPA, ss. 26-27.

üreme hakları, kadın haklarının bir parçası niteliğindedir¹⁵²⁴. Nitekim esasen kadına özgü bir insan hakları sözleşmesi niteliğindeki CEDAW'da açıkça doğurganlığın korunması hakkı güvence altına alınan haklar arasında belirtilmektedir (m. 11(f)). Çalışma hakkı kapsamında üreme hakkına güvence tanıyan m. 11(f) haricinde, m. 16 kapsamında kadınlara sağlanacak haklar dahilinde çocukların sayısına ve zamanına karar verme bakımından eşit hakların tanınması güvence altına alınmaktadır.

Çalışma konusu açısından düşünüldüğünde, bazı alanlarda *kadına özgü iyileştirici* uygulamaların/düzenlemelerin varlığını üreme yetisi kapsamında da ele almak gerekmekte ve haklı sebebin/dezavantajın bulunması hasebiyle maddi eşitlik ilkesini gerçekleştirmeye yönelik pozitif önlemler kapsamında ele almak gerektiğine değinmiştik. Buradaki amacın, mevcut yaratılan eşitsizliğin ortadan kaldırılması olması sebebiyle eşitlik ilkesine bir aykırılık teşkil etmediğinin de altını çizmek gerekir. Böylelikle biçimsel eşitliğin yanında fiili eşitliğin sağlanması için kadınlara özel hukuki düzenlemelerin yapılması elzemdir. Söz konusu düzenlemeler, demokratik eşitlik anlayışına aykırı bir durum teşkil etmemektedir. Nitekim CEDAW m. 4/1 kapsamında düzenleme söz konusudur.

Kadınlar için üreme hakları, insan haklarının merkezinde konumlanmaktadır. Kadınların (erkeklerden) farklı üreme kapasitelerini haiz olması hasebiyle üreme sağlığına dair hizmetler, öncelikle kadınların ihtiyaç duyduğu hizmetlerdir. Zira kadınların insan haklarından eşit bir biçimde yararlanmasına dair gereksinim duyduğu doğum kontrolü, kürtaj ve anne sağlığı gibi üreme sağlığı hizmetlerine erişiminin sağlanması gerekir¹⁵²⁵.

Uluslararası ölçekte üreme haklarının asli korumasının sağlık kapsamında tesis edildiği kabul edilmektedir. BM ESKHKom sağlık hakkının aile planlaması, doğum öncesi ve sonrası bakım, kürtaj hakkının suç olmaktan çıkarılması gibi üreme haklarını kapsamaması gerektiğini¹⁵²⁶ ifade etmiştir. BM Sağlık Hakkı Özel Raportörü ve WHO ise anne ve çocuk bakımı hizmetleri, bilgiye hukuken ve fiilen eşit erişim hakkı, aile planlaması, acil obstetrik hizmetler, yasal ve erişilebilir kürtaj hakkı,

¹⁵²⁴ UNFPA, s. 26. Üreme hakları kadınlar özelinde ele alınmakla birlikte sadece kadın ile erkeklerin eşit hak ve sorumlulukları haiz olduğu toplumlarda üreme haklarının herkes tarafından eşit şekilde paylaşılabileceği de belirtilir. UNFPA, s. 26.

¹⁵²⁵ Center for Reproductive Rights, Equality, s. 8. İnsan hakları kapsamında kadının hukuki sorunları arasında üreme (hakları) ile ilgili ihlalleri de yer alır. Özdamar, s. 32.

¹⁵²⁶ Bkz. ESKHKom, 14 No.lu Genel Yorum, par. 8, 11, 14; ESKHKom, 22 No.lu Genel Yorum, par. 34, 40.

cinsel hastalıklara ilişkin gizli teste erişim, bu konularda danışmanlık ve tedavi haklarının da cinsel sağlık ve üreme sağlığı kapsamında ele alınması gerektiğini¹⁵²⁷ ifade etmektedir. *Pekin Deklarasyonu* ise daha da geniş yorum ile sağlık hakkından da öte üreme özgürlüğünün eğitim hakkı, istihdam hakkı, şiddet yasağı gibi sosyo-ekonomik haklara da ihtiyaç duyduğunu¹⁵²⁸ ortaya koymaktadır¹⁵²⁹.

Üreme haklarını **kategorize etmenin** hukuki sonuçları bulunmaktadır. Örneğin üreme haklarını *ekonomik ve sosyal haklar* olarak tanımladığımızda devletin bu haklar konusundaki pozitif yükümlülüğünü devletin mali kaynakları ile sınırlı olarak/aşamalı gerçekleştirme¹⁵³⁰ esas ile kabul etmiş oluruz. Benzer şekilde üreme özerkliğini (özgürlüğünü) *vücut bütünlüğü* kapsamında kategorize ettiğimizde ise bu hak yalnızca kadınlara atfedilmekte diğer bir anlatımla üreme kararı konusunda yalnızca kadınlar yetkili kılınmaktadır. Üreme özgürlüğü *özel hayatın gizliliği* kapsamında ele alındığında ise birey ile devlet arasında menfaat dengesi kurulması mümkün olabilmektedir¹⁵³¹.

Üreme, bir kadını anlamdaşı olarak kullanılan annelik rolü gereğince doğum yapmaya sevk edici bir öge olarak kullanılabilir. Kadın ile anneliğin eş anlamda kullanılmasını önlemek bir diğer ifadeyle kadının salt üreme hasebiyle var olmasının önüne geçmek ve eşit bir birey olabilmesini sağlamak üzere üreme hakları gelişim göstermektedir. Bir taraftan anne olmak isteyen kadının bu isteğine özgürce karar verebilmesi, özgürce karar verdiği isteğini gerçekleştirme için ihtiyaç duyduğu sağlık, eğitim vb. hizmetten faydalanabilmesi, üreme bakımından sorun oluştuğunda gerekli tedavilerin ulaşılabilir ve karşılanabilir olması; diğer taraftan ise üremek istemeyen kadının zorlanmaması, birden fazla çocuk yapmasının diretilmemesi, kadının bu isteklere karşı korunması söz konusudur. Başka bir anlatımla bir taraftan *destekleme* diğer taraftan ise *özgür bırakma* söz konusudur. Hakkın gerekleri kapsamında değerlendirildiğinde devletin hem dokunmaması/

¹⁵²⁷ Bkz. Paul Hunt, “The Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health”, **Report of the Special Rapporteur**, E/CN.4/2004/49, 16 February 2004, par. 28–29; WHO, “Developing Sexual Health Programmes: A Framework for Action”, WHO/RHR/HRP/10.22, 2010.

¹⁵²⁸ Bkz. Pekin Deklarasyonu, par. 30.

¹⁵²⁹ Sjöholm, s. 510.

¹⁵³⁰ ESKHUS m. 2/1 uyarınca taraf devletler Sözleşme’de tanınan hakların tam olarak kullanılmasını aşamalı olarak sağlamak amacıyla tedbirler almayı taahhüt etmektedir. Ayrıca AmEİHS m. 26 da ekonomik, sosyal haklardan faydalanılmasını aşamalı olarak sağlamayı içerir.

¹⁵³¹ Sjöholm, ss. 512-513.

müdahale etmemesi hem de olumlu edimini gerektirmesi söz konusudur. Aslında hem kişisel hem de sosyal bir hak olma bakımından karma niteliği haizdir şeklinde düşünülebilir. Ancak üreme hakları içerisinde pek çok haktan beslendiği için bünyesindeki kesişim haklar kişisel veya sosyal haklar olabilir. Dolayısıyla her halükarda *karma* bir niteliktedir.

Üreme haklarının ya da bir diğer anlatımla üreme hakları kapsamındaki hususların farklı hukuki dayanaklar (hak ve özgürlükler dâhilinde de) temelinde ele alınarak değerlendirildiğini söylemek mümkündür. Nitekim **BM İnsan Hakları Komitesi**, kürtaj hakkını insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağı kapsamında irdelemektedir¹⁵³². **CEDAW Komitesi** ise kürtajın suç sayılmasını anne sağlığı açısından ele alarak ayrımcılık yasağı ve yaşam hakkının ihlali olarak değerlendirmektedir¹⁵³³. **AIHS** ise üreme konusunu özel hayatın gizliliği hakkı ve insanlık dışı muamele yasağı kapsamında ele almaktadır¹⁵³⁴.

Ayrıca AİHM olmasa da BM organları ile AmeİHM üreme haklarının toplumsal cinsiyete dayalı bir niteliği haiz bulunduğunu kabul etmektedir. Üreme ile ilgili çoğu husus yalnızca kadın bedeniyle ilgilidir. Öyle ki üreme, niteliği gereği sık aralıklarla doğurma, doğum ve hamilelik komplikasyonları gibi kadınlara yönelik riskler içermektedir. Bu niteliğiyle üremenin esasen kadınları daha yoğun etkilediği aşikârdır. Bir diğer ifadeyle fiziksel etkisinin yanında üremenin daha geniş şekilde sosyal açıdan kadınları etkileyici niteliği de söz konusudur. Nitekim CEDAW Komitesi çocuk yetiştirmek bağlamında da kadınların sorumluluk altında bulunduğuna, eşit olmayan iş yükünü taşıdıklarına vurgu yapmaktadır (21 No.lu Genel Tavsiye, par. 21)¹⁵³⁵. Böylelikle üremenin kadın bedeninde gerçekleşmesine koşut şekilde üremeyle ge(tiri)len kısıtlamaların hem fiziksel hem de sosyal açıdan kadını etkilediği görülmektedir.

¹⁵³² Bkz. BM İnsan Hakları Komitesi *KL. v Peru* kararı. Ayrıca ESKHKom anne ölümlerine neden olabilen kürtajın reddedilmesinin işkence, insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele anlamına gelebileceğini düşünmektedir. Bkz. ESKHKom, 22 No.lu Genel Yorum, par. 10.

¹⁵³³ Committee on the Elimination of Discrimination against Women, **Statement of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women on Sexual and Reproductive Health and Rights: Beyond 2014 ICPD review**, 57th Session, 10–28 February 2014; CEDAW Concluding Observation on Zambia, CEDAW/C/ZMB/CO/5-6, 27 July 2011, par. 33; CEDAW Concluding Observations on Peru, CEDAW/C/PER/CO/7-8, 24 July 2014, par 36.

¹⁵³⁴ Sjöholm, s. 511.

¹⁵³⁵ Sjöholm, s. 511.

Nihayetinde uluslararası insan hakları belgeleri çerçevesinde yalnızca üreme haklarını konu edinen spesifik bir insan hakları sözleşmesi bulunmamaktadır. Üreme hakları, diğer insan hakları koruma alanı içinde dağınık bir şekilde varlık göstermektedir. Bu bağlamda üreme haklarının birinci kuşak haklar, ikinci kuşak haklar, üçüncü kuşak haklar ve dördüncü kuşak haklar ile kesişim içinde bulunması söz konusudur. Her ne kadar cari tablo, üreme haklarını bağımsız bir düzenleme alanına kavuşturamasa da üreme haklarının gelecekte yeni ve bağımsız bir hak kataloğu olarak teşkil edebilmesi insan haklarının dinamizmi ışığında beklenebilir.

Benzer durum anayasa ölçeğinde¹⁵³⁶ de gözlenebilmektedir. Çoğu anayasal haklar¹⁵³⁷ kataloğunda açıkça düzenleme alanı bulamamış olan üreme haklarının etkinliği bakımından ayrı bir anayasal hak olarak (temel hak ve özgürlük olarak) düzenlenmesi önerilebilmektedir.

V. ÜREME HAKLARININ SÜJESİ

Bir hakkın süjesi, o hakkın sahibidir. Hak sahibi ise –bireyler gibi gruplar da olabilir- o hakkın tanımı gereği, hak olarak kodlanmış, resmileştirilmiş kendi ihtiyaçlarını savunmak amacıyla yargı organı önünde resmi iddialarda bulunma yetkisini sahip kişiler olarak ifade edilebilir¹⁵³⁸.

Hakkın tanımı olduğu yetkiyi kullanan hakkın sahibine *hakkın süjesi* denilebilir. Üreme haklarının süjesi, üreme haklarına sahip olan kişilerdir. Nitekim üreme hakları; hakkın süjesine, üreme ve(ya) ürememe bakımından tercihte bulunmak üzere (doğum kontrol araçlarına başvurma gibi) yetkiler de tanımaktadır.

¹⁵³⁶ Kadınlar ile kız çocuklarına dair ayrımcılıkla ilgili *Çalışma Grubu*'nun (*Working Group*) krizde kadınlar ile kız çocuklarının CSÜS hakları bakımından tematik analizine ilişkin Raporu kapsamında da değinildiği üzere, bazı devletlerce cinsel ve(ya) üreme haklarının anayasal düzeyde tanınması ve insan hakları standartlarının ulusal mevzuat ve politikalara entegre edilmesi önemli bir adımdır (par. 28). UN General Assembly, Human Rights Council, **Women's and girls' sexual and reproductive health rights in crisis**, A/HRC/47/38, 28 April 2021, <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FHRC%2F47%2F38&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>, (06.07.2022).

¹⁵³⁷ Bkz. The Women's Legal Defense and Education Fund, "Reproductive Rights are Constitutional Rights", <https://www.legalmomentum.org/blog/reproductive-rights-are-constitutional-rights>, (02.04.2023).

¹⁵³⁸ Rosalind P. Petchesky, "Rights and Needs: Rethinking the Connections in Debates over Reproductive and Sexual Rights", **Health and Human Rights Journal**, Cilt: 4, Sayı: 2, (Rights and Needs), s. 21.

Dolayısıyla üreme haklarına kim(ler)in sahip olduğu hususu hakkın koruma çerçevesi bakımından önem arz etmektedir.

Üreme haklarının tarihi gelişimi göz önüne alındığında; üreme haklarına dair yapılan tanımların üreme haklarının süjesinde meydana gelen gelişme için önemli olduğu görülür. Nitekim 1968'deki *Uluslararası İnsan Hakları Konferansı*'nın *Nihai Senedi* olan- *Tahrir Bildirisi*'nde ebeveynlerin çocuk sayısı ve aralığına özgür ve sorumlu şekilde karar verme hakkından bahsedilirken 1974'deki *Dünya Nüfus Konferansı*'nda kabul edilen *Dünya Nüfus Eylem Planı*'nda da çiftlerin ve bireylerin çocuk sayısı ve aralığına özgür ve sorumlu şekilde karar verme hakkından bahsedilmektedir. Dolayısıyla üreme haklarının süjesinin ebeveynlerden çiftlere ve kişilere¹⁵³⁹ doğru müspet şekilde gelişim göstermesi söz konusudur.

Bireylerin/ çiftlerin çocukların sayısına, aralığına özgürce karar vermeleri için gerekli bilgiye sahip olabilmeleri gerekmektedir. Bu gereklilik ise devletin sosyal niteliği uyarınca; kişilere eğitim sağlaması gerektiğini de göstermektedir.

Bununla birlikte üreme haklarının hukuki niteliği kısmında da değinildiği üzere, üreme hakları, kadınların¹⁵⁴⁰ insan haklarıdır. Nitekim (cinsel haklar ve) üreme hakları bakımından *kadın* ve *kız çocuklarının* savunmasız ve marjinalleştirilmiş konumda bulunmaları nedeniyle ayrıca önemsenmesi gerekmektedir. Bahse konu dezavantajlı grupların, üreme haklarına erişim konusunda aşmaları gereken yoğun engellerin ise yine asli muhatap olan devlet tarafından kaldırılması beklenmektedir. Kadın ve kız çocuklarının üreme hakları bağlamındaki dezavantajlı konumlarının ise özellikle *ergenlik* döneminden, *silahlı çatışma* bölgesinde yaşamaktan, *göçmenlik* statüsünden, *azınlık* ya da *yerli halk* kapsamında yer almaktan, *yaşlılıktan* ya da *engellilik* halinden kaynaklandığı kabul edilmektedir. Bu nedenle sayılan gruplarda yer alan kadınların ve kızların daha yoğun bir hukuki koruma altına alınmaları gerektiği düşünülmektedir¹⁵⁴¹.

¹⁵³⁹ Üreme haklarının, kişileri ve çiftleri de ilgilendirdiğine dair bkz. Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, s. 8.

¹⁵⁴⁰ Üreme hakları tartışmalarının çoğunlukla kadın odaklı olduğu belirtilir. Bkz. John E. Ferguson Jr., **Reproductive Rights**, Ed. Alan Marzilli, M.A., J.D., Chelsea House, New York, 2009, s. 100.

¹⁵⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Center for Reproductive Rights, **Reproductive Rights: A tool for Monitoring State Obligations**, 2012, https://www.reproductiverights.org/sites/crr.civicactions.net/files/documents/crr_Monitoring_Tool_State_Obligations.pdf, (04.04.2023), (Rights), ss. 6-8.

Bu bağlamda örneğin, üreme haklarına dair düzenlemeye *BM Engelli Haklarına Dair Sözleşme*'nin "Hane ve Aile Yaşamına Saygı" başlıklı m. 23/1-b kapsamında da rastlanmaktadır. Bu düzenlemeye göre; "...engellilerin çocuklarının sayısına ve yaş aralığına, serbestçe ve sorumluluğunu taşıyarak karar verme hakkının tanınması ve yaşlarına uygun bilgiye, üreme ve aile planlaması eğitimine erişim hakkının tanınması ile bu haklarını kullanmaları için gereken araçların oluşturulması..." taraf devletler tarafından sağlanmalıdır¹⁵⁴². Bu düzenlemenin üreme sağlığı ile eğitim hakkını da kesişim dâhilinde barındırdığı görülmektedir.

Eril denetimle -doğasına uygun olduğu söylenen- üreme temelinde kadın, salt bedene indirgenerek akıldan uzak bir şekilde neslin yeniden üretim aracı görülerek kürtaj, doğum kontrolü gibi bedeni üzerindeki denetimini sağlayıcı yöntemlerden yoksun bırakılmıştır¹⁵⁴³. Buna karşılık feminizmin ikinci dalgası, üreme ve haklarına odaklı bir gelişme göstermiştir.

İkincil konumuyla kadın, *Beauvoir*'in görüşleri ışığında, erkeğe göre diğeri olarak görülmekte ve özne olan erkeğe göre öteki olarak tanımlanmaktadır¹⁵⁴⁴. Bu bağlamda ötekileştirilen, ikincilleştirilen, ayrımcılığa ve eşitsizliğe maruz kalan kadınların ayrıca korunması gerekmektedir. İşte üreme haklarının da kadınların ikincil statüsünde dayanak olarak ele alınan üreme yetisi bağlamında mağduriyetinin giderilmesi amacıyla kadına özgü düzenlenmeler içermesi lazım ve elzemdir.

Kural olarak kişinin üreme ya da ürememe konusunda karar vermesi bağlamında üreme haklarından faydalanabilmesi için *fiil ehliyetine* sahip olması beklenir. 18 yaşını doldurmamış kişilerin üremesi kendi sağlıkları açısından olumsuz sonuçlara yol açma ihtimali sebebiyle arzu edilen bir durum değildir. Bununla birlikte erken yaş gebeliği, dünyanın farklı coğrafyalarında varlık gösteren bir sorun olarak üreme haklarına ilişkin geleneksel bir problem olarak nitelendirilebilir. Bu bağlamda (*reşit olmayanların*) gebeliğinin sonlandırılması, bu mümkün değilse gebelik sürecinde ilgilinin sağlık sorunları ile karşılaşmaması için gereken tüm tedbirlerin alınmasının sağlanması gerekir. Bu noktada kişinin temyiz kudretini haiz olup olmaması da önem arz etmektedir. Bilindiği üzere temyiz kudreti salt biyolojik

¹⁵⁴² *Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme*'nin Türkçe metni için bkz. **Resmi Gazete**: 14.07.2009, Sayı: 27288.

¹⁵⁴³ Şaşman Kaylı, s. 17.

¹⁵⁴⁴ Bkz. Beauvoir, Genç Kızlık, ss. 16-17.

yaşa bağılı bulunmamaktadır. Örneğin; evlenme rüştü, mahkeme kararı ile reşit olarak tanınma (içtihadî rüşt) gibi durumlarda kişinin üreme haklarına dair tercihte bulunabilmesi de söz konusu olabilir. Yine aynı mecrada reşit olma yaşını karşılamakla birlikte akıl hastalığı ya da akıl zayıflığına bağılı temyiz kudreti yoksunluklarının da göz önüne alınması gereken önemli durumlar olduğunu vurgulamak gerekir.

15-49 yaş doğurganlık dönemi olarak ele alınabilmektedir¹⁵⁴⁵. Özellikle bu dönemdeki kadınların/kız çocuklarının üreme haklarına yönelik ihlallerden korunmaları için gerekli tedbirlerin devlet tarafından alınması gerekir.

Esasen biyolojik olarak üreme yetisini kazanmasıyla (ergenlikle) birlikte kadın, üreme haklarının süjesi haline gelmektedir. Bununla birlikte biyolojik olarak üreme yetisini haiz olmayan kadınlar da üreme kavramının geniş anlamda ele alınması sebebiyle üreme haklarının süjesi kapsamında yer almaktadır.

Günümüzde üreme hakları kapsamında üreme sağlığı bağlamında erkeklerin de hak süjesi olduğu kabul edilmesine¹⁵⁴⁶ rağmen gelişim sürecine bakıldığında feminizmi, çok daha net bir şekilde üreme haklarının gelişimine temel bir etken olarak kronolojik olarak okuyabilmek mümkündür. Feminizm perspektifiyle ele alınması bağlamında çalışma kapsamında odaklanılan üreme hakları ile ***kadınların üreme hakları*** kastedilmektedir.

Kadınların üreme haklarının süjesi kadınlardır. Hakkın süjesi olarak *kadınlar*, (çocuklar, gençler vb.) kırılgan gruplardandır. Bir grup hakkı olarak ele alındığında; kadın grubuna tanınan kadın haklarının¹⁵⁴⁷ bir görünüm şekli olarak kadınların üreme haklarından bahsetmek mümkündür. Kadın (kırılgan) grubu içinde yer alan kadınların, o gruba ait olmasına koşut bir şekilde, kadınlara dair tanınan haklardan faydalanması söz konusudur. Dolayısıyla süje esasen tüm kadınlardır.

Belirtmek gerekir ki evlilik ve üreme hakları arasındaki ilişki karmaşık ve dinamik bir yapıyı haizdir. Zira evliliğe dair fikirlerin ve evliliğin yasallaştırılmasının, üreme haklarının anlamlandırılması üzerinde etkisi söz

¹⁵⁴⁵ “19-49 Yaş Kadın İzlemleri Programı”, **Sağlığım, Halk Sağlığına Yönelik Bilgiler**, Sağlıklı Hayat, Kadın Sağlığı, 15-49 Yaş Kadın İzlemleri Programı (saglik.gov.tr), (05.03.2023).

¹⁵⁴⁶ Sabahattin Aydın, “Erkek Üreme Sağlığı”, **Van Tıp Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 3, 2000, ss. 117-119. Üreme hakları tartışmalarında çok az bir alanın erkek haklarını içerdiği belirtilir. Ferguson Jr., s. 100.

¹⁵⁴⁷ Özel olarak korunması gereken kategoriler dâhilinde kadınlar da yer alır. Akıllıoğlu, s. 178; Ö. Kaboğlu, Genel Esaslar, s. 267.

konusudur. Nitekim evlilik dışı cinsel ilişkiye yönelik kabullenmenin artmasıyla beraber üreme haklarının evli olmayan kişileri aşamalı olarak kapsamasına sebep olduğu belirtilmektedir¹⁵⁴⁸. Böylelikle üreme hakları, kuşkusuz salt evli çifti değil ve ayrıca evli olmayan kişileri de kapsamaktadır.

Aslında kadın grubu içerisinde özel durumu haiz pek çok kadının varlığı göze çarpmaktadır. Nitekim üçüncü dalga feminizm kapsamında kadınların sorunlarının da sorunları yaşayış şekillerinin de farklı olabileceği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda her kadının üreme hususu bakımından içinde bulunduğu durumun benzerlik göstermediği ve farklı menfi koşulların varlığı (mevsimlik işçi kadınlar vb.) mevzunun daha spesifik olarak ele alınmasını da gerektirmektedir. Bu bağlamda pek çok hukuki koruma alanlarının kesişimi ön plana çıkmaktadır. Böylelikle kadınların üreme haklarının *kesişimsel* olarak ele alınabilmesi söz konusudur.

Kalkınma ve doğum arasında zıt bir ilişki vardır. Özellikle ataerkilliğin hâkim olduğu toplumlarda; kalkınma iyileştikçe, kadının statüsü arttıkça kadınların doğurganlık eğiliminde, doğum bakımından rolünde bir azalma görülür. Aile planlaması politikaları/çalışmaları da şüphesiz bu azalmada etkindir¹⁵⁴⁹. Dolayısıyla kadınların üreme hakları bakımından bilinçli tercihte bulunmalarının sağlanmasının, kadınların diğer haklarının (eğitim, istihdam gibi) sağlanması ile orantılı olduğunu da söylemek yanlış olmasa gerek. Bu bağlamda ayrıca üreme yetisini haiz olmakla birlikte çocuk olan ergenlerin bir diğer ifadeyle *18 yaşını tamamlamayan* kızların çocuk dünyaya getirmemelerinin sağlanması, hem sağlıkları açısından hem de ekonomik ve sosyal özgürlüklerini elde etmeleri (çalışma, ekonomik açıdan para kazanma) bakımından önemli olup bu konuda gerekli eğitimlerle bilinçlendirmenin sağlanması gerektir. Aksi takdirde ataerkil düzenin kadına öngördüğü özel alana hasredilmişliğin çocuk doğurmak ile pekişme riskini artırmış olacağını söylemek mümkündür.

¹⁵⁴⁸ Shanley, s. 131.

¹⁵⁴⁹ Çiğdem Kağıtbaşı, “Türkiye’de Kadının Statüsü: Kùltürler Arası Perspektifler”, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Ed. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 153.

VI. ÜREME HAKLARININ KAPSAMI

A. Kapsama Dair İki Farklı Görüş: Dar Anlamda Üreme Hakları ile Geniş Anlamda Üreme Hakları Yaklaşımları

Öğretide üreme haklarının kapsamına dair, dar anlamda üreme hakları ve geniş anlamda üreme hakları olmak üzere, iki farklı görüş öne sürülmektedir:

1. Dar Anlamda Üreme Hakları Yaklaşımı

Dar görüş çerçevesinde, üreme haklarının salt üreme seçiminin tanınmasına dayandığı ve bağlayıcı niteliği haiz üreme haklarını koruma altına alan CEDAW m. 16/1-e ile sınırlı olduğu iddia edilmektedir. Bu bağlamda çiftlerin ve bireylerin çocukların sayısına, aralığına ve zamanlamasına özgür ve sorumlu bir şekilde karar verme ve buna yönelik bilgi ve araçlara sahip olmakla birlikte en yüksek cinsel sağlık ve üreme sağlığı standartlarına erişme temel hakkından bahsedilmektedir.

Bahse konu **dar** görüş uyarınca, üreme haklarının temel unsurları şunları içermektedir:

- 1) aile kurma (evlenme) hakkı (CEDAW m. 16, MSHUS m. 23),
- 2) çocukların sayısına, aralığına özgür ve sorumlu şekilde karar verme hakkı (CEDAW m. 16, ÇHS m. 24, MSHUS m. 17, ESKHUS m. 12),
- 3) aile planlaması bilgilerine ve eğitimine erişim hakkı (CEDAW m. 16, ÇHS m. 13, MSHUS m. 19, ESKHUS m. 13),
- 4) aile planlaması yöntem ve hizmetlerine erişim hakkı (CEDAW m. 16, ÇHS m. 24, ESKHUS m. 12).

Bununla birlikte bu görüşe göre; sayılan haklar haricinde, ihlal edilmesi halinde üreme özgürlüğüne etkisi olan diğer hak ve özgürlükler de üreme hakları kapsamında değerlendirilir¹⁵⁵⁰. Böylece üreme haklarının kapsamı somut olay

¹⁵⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Julia Gebhard ve Diana Trimino Mora, “Reproductive Rights, International Regulation”, **Max Planck Encyclopedia of Public International Law**, 2012, s. 1, www.mpepil.com, (01.03.2022); Corinne Parker, “Defining and Delineating the Right to Reproductive Choice”, **Nordic Journal of International Law**, Cilt: 67, Sayı: 1, 1998, s. 83.

çerçevesinde üreme özgürlüğüne etkisi olup olmadığı kıstası çerçevesinde ele alınmaktadır.

2. Geniş Anlamda Üreme Hakları Yaklaşımı

Daha **geniş** olan ikinci görüş çerçevesinde üreme hakları; ulusal ve uluslararası hukukta hali hazırda kabul edilmiş olan ve -CEDAW m. 16 kapsamında üreme seçimine dayalı olarak- BM belgelerince kabul edilen insan hakları dahilinde yer almaktadır (par. 7.3 *Kahire Eylem Programı*). Bu bağlamda 12 farklı hakkın mevcut olduğu kabul edilmektedir. Bunlar¹⁵⁵¹:

1) Yaşama hakkı kapsamında (İHEB m. 3, MSHUS m. 6/1, ÇHS m. 6/1, 6/2), önlenabilir nitelikteki hamilelikle ilişkili sebeplerden hayatını kaybetmeme hakkı dâhil,

2) Sağlık hakkı kapsamında (İHEB m. 25, ESKHUS m. 10/2, 12/1, 12/2, CEDAW m. 12/1, 12/2, 14/2, ÇHS m. 24/1, 24/2), üreme sağlığı hakkı da dâhil,

3) Kişisel özgürlük, güvenlik ve bütünlük hakkı kapsamında (İHEB m. 3, 5, MSHUS m. 7, 9/1, ÇHS m. 37(a)), işkenceye veya zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muameleyle maruz kalmama hakkı dâhil,

4) Cinsel ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddete maruz kalmama hakkı kapsamında (CEDAW m. 5, 6, ÇHS m. 19/1, 34)

5) Kişinin istediği zamanda çocuk sahibi olmasına karar verme hakkı kapsamında (CEDAW m. 16/1), üremede kendi kaderini tayin hakkı ile aile planlamasına dair seçim yapma hakkı dâhil,

6) Mahremiyet hakkı kapsamında (MSHUS m. 17/1, 17/2, ÇHS m. 16/1, 16/2), kişinin üreme işlevlerine keyfi müdahalede bulunulmaksızın özgürce karar verme hakkı dâhil,

7) Eşitlik ve ayrımcılığa uğramama hakkı kapsamında (İHEB m. 2, MSHUS m. 2/1, ESKHUS m. 2/2, CEDAW m. 1, 3, 11/2, ÇHS m. 2/1, 2/2, 2/5), yaşam ve üreme sağlığı alanında ayrımcılık yapmama hakkı dâhil,

¹⁵⁵¹ Gebhard ve Trimino Mora, s. 2. Uluslararası alanda kişilere tanınan üremeye yönelik seçim hakkında tartışma ve görüş ayrılığı söz konusu olmakla birlikte bu konudaki devlet uygulamalarının da tutarsız olduğuna dikkat çekilmektedir. Bkz. Gebhard ve Trimino Mora, s. 2.

8) Evlenmeye rıza gösterme hakkı ve evlilikte eşitlik hakkı kapsamında (İHEB m. 16/1, 16/2, MSHUS m. 23/2, 23/3, 23/4, ESKHUS m. 10/1, CEDAW m. 16/1, 16/2), üreme işleviyle ilgili konularda karar verme hakkı, evlenip evlenmemeye karar verme hakkı, evliliği sona erdirmeye hakkı, evlenmeye rıza gösterme ve aile kurma fırsatına sahip olma hakkı ile bunun için reşit olma dâhil,

9) Çalışma ve sosyal güvenlik hakkı kapsamında (CEDAW m. 11/2), anneliğin yasal olarak korunması hakkı, cinsel tacizin olmadığı bir ortamda çalışma hakkı, hem işyerinde hem de işyeri dışında hamilelik sebebiyle ayrımcılığa uğramama hakkı dâhil,

10) Eğitim ve bilgi edinme hakkı kapsamında (CEDAW m. 10), cinsel ve üremeye ilgili konularda ayrımcılıktan uzak eğitim hakkı ile kişinin sağlık durumu hakkında bilgi alma hakkı, kişinin cinsellik ve üreme konularındaki hak ve sorumluluklarına, doğum kontrol yöntemlerinin riskleri ve etkinliğine ve hamileliğin etkilerine dair bilgi sahibi olma hakkı dâhil,

11) Kadınlara ve kız çocuklarına zarar veren uygulamalardan korunma hakkı kapsamında (CEDAW m. 2-f, 5-a, ÇHS m. 24/3), kadınların ve kız çocuklarının üreme haklarına zarar veren uygulama ve gelenekler dâhil,

12) Bilimsel gelişmelerden yararlanma hakkı kapsamında (İHEB m. 27/1, MSHUS m. 7, ESKHUS m. 15), insanın üremesi alanındaki ilerlemeler ve aynı alanda deneye tabi tutulmamak dâhil.

Böylece üreme haklarının¹⁵⁵² diğer hak ve özgürlükler kapsamında korunması mümkün olabilmektedir. Bu noktada üreme haklarını hak süjesine sunduğu yetkiler bağlamında somutlaştırılması amacıyla bir katalog çerçevesinde ortaya konulması konunun anlaşılabilirliği bakımından faydalı olacaktır.

¹⁵⁵² Doktrinde üreme haklarının kapsamına; evlenme(me), çocuk sahibi olma(ma), kimden ve nasıl çocuk sahibi olunacağı ile çocuğun sayısına ve zamanına karar verme, aile planlaması ile sağlıklı cinsel ilişkiye dair bilgiye erişim ve bunları mahremiyet ilkesine aykırılık olmadan elde etme, çocuk sahibi olma(ma)ya dair bilimsel gelişmelerden faydalanma, bu konuya dair bilgilerini özgürce ifade etme, toplantı ve gösteri yürüyüşleri düzenleme hakkı dahil edilerek değerlendirilmedi bulunulduğu da görülmektedir. Doğan, s. 85.

B. Üreme Hakları Kataloğu

Günümüzde tıp alanındaki gelişmelerle eşgüdümlü olarak üreme hakları alanı genişleme eğilimindedir. Önceleri daha ziyade üreme hakları konusunda üremeden kaçınmaya dair önlemler odak alınmaktayken artık hamile kalabilme ve hatta fetüsün özelliklerini belirleyici bir dizi proaktif yöntem söz konusudur¹⁵⁵³. Bahse konu kapsam genişlemesinin özellikle tıbbi gelişmelere paralel olarak ivmeli bir biçimde sürmesi beklenmektedir. En öz ifade ile üreme ya da ürememe konusunda tercihte bulunma yetkisi sunan üreme haklarının süjeye çok sayıda farklı hak ve yetkiler sağlaması söz konusudur.

Bir görüşe göre üreme hakları, **olumlu** ve **olumsuz** olmak üzere iki ana grup çerçevesinde ele alınabilir¹⁵⁵⁴. Hak kişiye yetki tanır. Bu bağlamda üreme haklarının bünyesinde **üreme** yönünde tercihte bulunma yetkisi tanıyan olumlu (pozitif) anlamda üreme hakları ve **ürememe** tercihinde bulunma yetkisi tanıyan olumsuz (negatif) anlamda üreme hakları olmak üzere iki menfaat alanını içerdiği belirtilebilir.

Üreme tercihi kapsamında, (zamana karar verme açısından özellikle) doğum kontrol yöntemleri, tüp bebek yöntemi, taşıyıcı annelik (tartışmaları) ve bunlara erişimin sağlanması, bu konulara dair eğitim, sosyal yardım hizmeti (sağlık sigortası vb.) yer almaktadır.

Ürememe tercihi kapsamında, doğum kontrol yöntemleri, kürtaj ve kısırlaştırma yer almaktadır. Bununla birlikte doğum kontrol yöntemleri, kürtaj ve kısırlaştırma konularına dair eğitim hakkı ve yine bu konulara dair sosyal yardım hizmetlerinden (sağlık sigortası vb.) faydalanma hakkı bu kapsamda değerlendirilebilmektedir.

Bahse konu her iki mecrada asli muhatap olan devletin pozitif yükümlülükleri bulunmaktadır. Buna karşılık hak süjesi olan kadınların da üreme haklarına dair yükümlülükleri mevcuttur. Bunlardan ilk akla gelen dünyaya gelecek olan ve günümüzde hukuken ayrıca koruma altına alınmış olan çocuğun yüksek menfaatidir.

Bu meyanda, üreme hakları kapsamında kadına yapılacak tıbbi müdahalelere dair gereklilik arz eden *aydınlatılmış onam* kapsamında kişinin uygulanacak

¹⁵⁵³ Sjöholm, s. 507.

¹⁵⁵⁴ Erem, ss. 236-237.

yöntemin kapsamı, yararları, riskleri, seçenek yöntemlerin olup olmadığını bilerek uygulamayı kabul ya da red etmesi olarak açıklanmaktadır¹⁵⁵⁵. Kişinin kendisine yapılacak örneğin tüp ligasyonu gibi uygulamaya dair açık ve anlaşılır bir şekilde bilgilendirildikten sonra rızasının alınması gerekir. Tıbbi anlaşılabilir terimlerin kişinin anlayacağı şekilde sadeleştirilmesi de gerekir.

Üreme kronolojisine uygun olarak aşağıdaki katalog akla gelebilir:

- Üremeye yardımcı tedavi yöntemlerinden faydalanma hakkı (olumlu)

Sağlık hakkının alt görünümüdür. Kapsamında kısırılık tedavisi (kadın ve erkek için söz konusu olsa da çalışmada kadın odaklı), tüp bebek tedavisi (IVF)¹⁵⁵⁶, embriyo nakli, üçüncü kişinin yardımı ile üreme (taşıyıcı annelik¹⁵⁵⁷, sperm bankası) yer almaktadır.

Bu haklar yukarıda yapılan genel kısımdaki ayırım çerçevesinde üreme haklarının olumlu görünümüne dâhil edilebilecek olan, kişinin üreme yönündeki tercihiyle ilişkin haklardır. Zira kısırılık durumunda bahse konu tedavi yöntemlerine başvurmak kişinin üreme haklarından.

Kısırılık, dünya genelinde üreme çağındaki milyonlarca insanı etkileyen önemli bir sağlık sorunu olarak değerlendirilmektedir. Oniki ay veya daha fazla düzenli korunmasız cinsel ilişkiden sonra gebelik elde edilememesi halinde üreme sisteminin bir hastalığı olarak ifade edilir¹⁵⁵⁸.

¹⁵⁵⁵ Arda, s. 58.

¹⁵⁵⁶ AİHM, **S.H. and Others v. Austria** Başvuru No: 57813/00, Karar Tarihi: 03.11.2011, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-107325>, (03.01.2023). Bu kararında AİHM, yapay üreme alanındaki yasal ve hızla değişim gösteren bilimsel gelişmelerin yakından izlenmesinin önemine dikkat çekmiştir.

¹⁵⁵⁷ Avrupa Konseyi Biyomedikal Bilimlerde İlerlemeye İlişkin Özel Uzmanlar Komitesi'nin (Biyotetik Yönlendirme Komitesi'nden önce gelen) kabul ettiği ilkeler kapsamında 15'inci ilke taşıyıcı annelik hakkındadır. Bahse konu ilke şu şekildedir: "1. Taşıyıcı annenin taşıdığı çocukta hiçbir hekim veya kurum suni dölleme tekniklerini kullanamaz.

2. Taşıyıcı anne ile çocuğu adına taşıdığı kişi veya çift arasındaki herhangi bir sözleşme veya anlaşma uygulanamaz.

3. Taşıyıcı annelik ile ilgili kişiler yararına bir aracı tarafından herhangi bir işlem yapılması ve bununla ilgili her türlü reklam yapılması yasaktır.

4. Bununla birlikte, Devletler, ulusal hukukları tarafından belirlenen istisnai durumlarda, bu ilkenin 2. paragrafına gereğince riayet ederek, bir hekimin veya bir kuruluşun, aşağıdaki koşullar altında, taşıyıcı anneyi suni üreme teknikleriyle dölleme işlemine devam edebileceğini öngörebilir:

a. taşıyıcı annenin operasyondan herhangi bir maddi menfaat elde etmemesi;

b. Taşıyıcı annenin doğumda çocuğu elinde tutma seçeneği vardır." Bkz. AİHM, **Paradiso and Campanelli v. Italy**.

¹⁵⁵⁸ WHO, "Infertility", **Health Topics**, https://www.who.int/health-topics/infertility#tab=tab_1, (08.03.2023).

Bir üreme sağlığı hizmeti olarak IVF'nin, eşitlik hakkı, aile hakkının yanı sıra özel hayatın gizliliği hakkı gibi temel hak ve özgürlüklerin yerine getirilebilmesi için Devlet tarafından düzenlenmesi gerekir. Bununla birlikte sağlık hizmeti dâhilinde ekonomik ve sosyal haklar kapsamında devletin olumlu yükümlülükleri de gereklidir.

- Doğum kontrol yöntemlerinden faydalanma hakkı (negatif)

Kişinin ürememe yönündeki tercihinine yöneliktir. Bununla birlikte doğum kontrol yöntemlerinin zamanına karar verme bakımından üreme haklarının olumlu görünümüne de dahil edilebilir. Bu bağlamda çift yönlü olarak hem üreme hem de ürememe kapsamında doğum kontrol yöntemlerinden yararlanılabilmesi mümkündür.

Ancak *doğum kontrolü hakkı (right to birth control)* bakımından kadınlara doğum kontrol yöntemleri hakkında bilgi verilmesi, teknolojik gelişmeler akabinde daha az zararı haiz yeni yöntemlerin geliştirilmesine koşut şekilde temin edilip sunulması, doğum kontrol yöntem ve araçlarına özgürce karar verebilmesinin sağlanması ve bu kapsamda kadının mahremiyet hakkının korunması, mevcut doğum kontrol yöntemlerinin kişi bakımından erişilebilirliğin sağlanması gibi unsurların ilgili Devlet tarafından sağlanmasına yönelik gerekli tedbirlerin alınması elzemdir.

20'nci yüzyılın başlarında öne çıkan doğum kontrolü¹⁵⁵⁹, feminist hareket dâhilinde esasen ikinci dalga kapsamında karşımıza çıkmaktadır.

Kadın hakları bakımından savunulan gönüllü anneliğin, üreme kapasitesi üzerinde kadınların kendi kontrolünü sağlamasını sağlar nitelikte doğum kontrol yöntemlerine gereksinimi vardır¹⁵⁶⁰.

Genel olarak kabul edildiği üzere, feminist düşüncenin temelinde kadınların erkeklere nazaran biyolojik bakımdan dezavantajlı bir konumda bulundukları görüşü yer almaktadır¹⁵⁶¹. Durum böyle olsa da tarihi süreç içinde, başlangıçta erkekler karşısında biyolojik dezavantajlı konumda bulunan kadının bahse konu dezavantajlı durumu doğum kontrolünün icadı ile birlikte büyük ölçüde değişmiştir. Zira doğum kontrolü, menstrüasyon, menapoz, acılı doğumlar ve kadın hastalıkları gibi kadınları

¹⁵⁵⁹ Donovan, s. 110.

¹⁵⁶⁰ Dixon-Mueller, s. 36.

¹⁵⁶¹ Valerie Bryson, "Feminism", **Contemporary Political Ideologies**, Ed. Roger Eatwell ve Anthony Wright, Pinter Publishers, London, 1993, (Feminism), s. 192.

fiziksel varlıklarını sürdürebilme konusunda erkeklere bağımlı kılan faktörler tıbbi gelişmeler neticesinde etkisizleşmiştir¹⁵⁶².

Güvenli doğum kontrol yöntemlerinin geliştirilmesiyle cinsellik algısındaki değişimin üreme fonksiyonuna etkisi söz konusudur. Zira cinsel davranışın fizyolojik boyutu üreme fonksiyonu ile de bağlantılıdır.

Ek olarak modern doğum kontrol yöntemleri ile birlikte çocuk sahibi olmanın eşler arasında kadının isteğine bağımlı bir hale geldiği belirtilmektedir. Bu bağlamda kadına kimliğini açıklamadan doğum yapma hakkını tanıyan “**X**” olarak doğum yapma hakkının çocuğun ve babanın çıkarları ile çatıştığı da ileri sürülür¹⁵⁶³.

- Kürtaj hakkı (negatif)

Tartışılacak bir konu olan kürtaj, hakkında öne sürülen pek çok görüşe sahiptir. Kürtaja karşı çıkanlar, kürtajı savunanlar olduğu kadar kürtajı mümkün kılan koşullar dâhilinde de farklı görüşlere¹⁵⁶⁴ rastlamak mümkündür.

Kadınların yasal ve güvenli bir şekilde kürtaja erişimi¹⁵⁶⁵, bir insan hakları meselesi olarak ele alınabilir. Bununla birlikte kürtaja erişimin sağlanmasına yönelik ücretsiz kürtaja erişim de gündeme gelebilir. Üreme hakları dâhilinde kadının ürememesi tercihine hizmet eden son çare olarak kürtaja erişimden bahsetmek mümkündür.

Kürtajın bir insan hakkı olup olmadığı tartışmasında, biyolojik nedenlerle hamileliğin kadına özgü olduğu ve bu nedenle kürtaj meselesinden esasen kadının etkileneceğini göz önünde bulundurmak gerekir. İstenmeyen gebeliğin sürdürülmesi kadının fiziksel ve zihinsel sağlık sorunları ile karşılaşması riskini doğurmaktadır. Diğer taraftan kürtajın yasaklandığı toplumlarda, güvenli olmayan kürtaj uygulamalarının önü açılmakta ve kadınlar daha büyük sağlık sorunları ile yüzleşmek durumunda kalmaktadır¹⁵⁶⁶. *Güvenli olmayan kürtajın ortadan*

¹⁵⁶² Shulamith Firestone, **The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution**, 2nd Printing, Bantam Books, New York, 1972, (Sex), s. 8.

¹⁵⁶³ Collin ve Laborie, ss. 42-43.

¹⁵⁶⁴ Bir insan hakkı olarak değerlendirilen kürtaja erişim, misalen doğum kontrolünün aksine, başka bir varlığın (fetüs) çıkarlarını etkileyen tıbbi prosedürleri kapsayıp kapsamayacağı sorusuna ilişkin olması sebebiyle etik açıdan da eleştirilmiştir. Ayrıca simbiyotik durumdaki iki varlığın karşıt çıkarlarının olabileceği de belirtilmiştir. Yine ürememe hakkının geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine uygun olamayabileceği de ifade edilmiştir. Bkz. Sjöholm, s. 519.

¹⁵⁶⁵ *Kürtaj yerine ücretsiz ve güvenilir kürtaja erişim* kavramının kullanılmasına yönelik önerinin kürtaj hakkının uygulamaya geçmesine daha fayda sağlayacağı hakkında bkz. Keskin, s. 89.

¹⁵⁶⁶ Sjöholm, s. 519.

kaldırılması WHO'nun küresel üreme sağlığı stratejisinin temel bileşenlerinden bir tanesidir¹⁵⁶⁷.

Kürtaj, salt fetüsün yaşam hakkı bağlamında ele alınabilecek kadar yüzeysel bir değerlendirme ile çözülebilecek bir konu değildir. Nitekim biriken uluslararası insan hakları hukuku kapsamındaki içtihatlar çerçevesinde iç hukukta belli süreye kadar kürtaj imkânının tanınması bakımından kadının kendi bedeni üzerinde tasarrufta bulunma hakkının bir uzantısı şeklinde değerlendirmeye konu edilmektedir. Bununla beraber iç hukukta kürtajın mutlak olarak yasaklanması ise kadın hakları açısından çözülmesi gereken öncelikli sorun teşkil etmektedir. Bir yandan iç hukuk dâhilinde (ceza hukuku, sağlık hukuku gibi) pek çok farklı hukuk dalı kapsamında ele alınabilen kürtaj sorunu, diğer yandan uluslararası insan hakları hukuku bağlamında devletin kendisini pek çok sözleşme ile bağlı hale getirmesi neticesinde uluslararası düzeyde de ele alınmayı gerektirir¹⁵⁶⁸.

Üreme hakları, çocukların sayısını ve çocuklar arasındaki aralığı seçme yetkisini içermesine rağmen bu tercihin hangi özel prosedürleri barındırdığı belirsizdir (PEP par. 95; Maputo Protokolü m. 14; CEDAW m. 16(e))¹⁵⁶⁹.

Kürtaj kısıtlamalarının kadınların sosyal ve ekonomik refahlarını da olumsuz etkilediği kabul edilmektedir. Bu bakımdan kürtaja erişim; özel hayatın gizliliği, yaşama hakkı, sağlık hakkı, cinsiyet eşitliği, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağı bağlamında bir insan hakkı olarak kabul görme eğilimindedir¹⁵⁷⁰.

Kürtaj tartışmaları felsefe, hukuk ve tıp kesişiminde sürmektedir¹⁵⁷¹. Ancak kürtajın doğum kontrol yöntemleri dahilinde tartışmalı bir konu olması, tüm dünyada

¹⁵⁶⁷ World Health Organization, **Safe Abortion: Technical and Policy Guidance for Health Systems**, 2'nci Baskı, WHO Press, Switzerland, 2012, (Safe Abortion), s. 18. Ayrıca WHO'nun üreme sağlığı konusundaki ilk küresel stratejisinde CSÜS'ün 5 temel yönü (1) doğum öncesi, perinatal, doğum sonrası ve yenidoğan bakımının iyileştirilmesi, 2) kısırlık dâhil aile planlaması için kaliteli hizmet sağlanması, 3) güvenli olmayan kürtajın ortadan kaldırılması, 4) HIV, üreme yolu enfeksiyonları, rahim ağzı kanseri dâhil cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlarla mücadele edilmesi, 5) cinsel sağlığın teşvik edilmesi) dâhilinde de yer almaktadır. Bkz. WHO, **Reproductive Health Strategy**, 2004, s. 21, https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/68754/WHO_RHR_04.8.pdf?sequence=1&isAllowed=y, (01.05.2022).

¹⁵⁶⁸ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 124.

¹⁵⁶⁹ Sjöholm, s. 519.

¹⁵⁷⁰ Sjöholm, s.520.

¹⁵⁷¹ İçten Keskin, "Kürtaj Tartışmaları ve Feminizm", **Fe Dergi**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2015, s. 86.

kadınlar tarafından yaygın olarak kullanılmasını engellememektedir¹⁵⁷². Bu gerçeği de göz önüne alarak istenmeyen gebeliğin sonlandırılması için başvurulmuş kürtaj yönteminin kadınlar için bir hak olarak düzenlenmesinin ve gerekli tedbirlerle ulaşılabilirliğinin sağlanmasının önemini göz önünde bulundurmak gerekir.

Avrupa İnsan Hakları Sisteminde kürtaj meselesi, kadın (anne) ile fetüs arasındaki çıkar çatışması bağlamında ele alınmaktadır. BM Sisteminden farklı olarak Avrupa Sisteminde devletlere fetüsün korunması konusunda dini ve ahlaki temelli geniş bir takdir marjı (*margin of appreciation*, takdir yetkisi) tanınmaktadır. Bu durum kürtajın bir insan hakkı olduğu hususunun belirsiz kaldığı yönünde okunabilmektedir¹⁵⁷³.

Çoğu feminist, üreme haklarını cinsiyet eşitliği (*sex equality*) bağlamında tartışmaktadır. Bu yaklaşıma göre kürtaj hakkının fiziksel, sosyal ve ekonomik olarak kadının ikincilleştirilmesi bağlamında analiz edilmesi gerekmektedir. Buna göre kadınlar erkeklerden farklıdır. Cinsiyetlerinden dolayı hamilelik kadın bedenini etkilemektedir. Dolayısıyla kürtaj yasaklarından da esasen kadınların olumsuz etkilenmeleri söz konusudur. Nitekim kürtaj yasakları nedeniyle anne ölümleri artmaktadır¹⁵⁷⁴. Anne ölümlerinin haricinde annenin sağlık sorunlarında/hastalıklarında da artış yaşanmaktadır.

DSÖ'ye göre sağlık yalnızca hasta ya da sakat olmamak değil, fiziksel, zihinsel ve sosyal olarak tam bir iyilik hali içinde olmayı ifade etmektedir. Kürtaj bu bakımdan, kadın ve kız çocuklarının geniş anlamda sağlıklı olabilmeleri için elzem bir unsur olarak görülmektedir. Bu nedenle de güvenli, zamanında, karşılanabilir ve saygılı kürtaj bakımına erişim üreme hakları kapsamında büyük öneme sahiptir¹⁵⁷⁵.

Bununla birlikte *seçici kürtaj* meselesi; kadınların kendi bedenleri üzerindeki kontrol hakkı ve bunun bir uzantısı olarak istenmeyen gebeliğe son verme hakkını da içermesi noktasında feminist hareket ile kesişmektedir. Diğer taraftan, seçici kürtaj

¹⁵⁷² Betsy Hartmann, **Reproductive Rights and Wrongs**, Gözden Geçirilmiş Baskı, South End Press, Boston, 1995, s. 243.

¹⁵⁷³ Sjöholm, s. 521.

¹⁵⁷⁴ Sjöholm, ss. 522-523.

¹⁵⁷⁵ WHO, "Abortion", **Health Topics**, https://www.who.int/health-topics/abortion#tab=tab_1, (04.04.2023).

bir yeni öjeni yöntemi olarak görülmekte, buna karşı çıkan engelli hakları hareketi ile feminist hareket arasında mevcut bir çatışma noktası da tesis etmektedir¹⁵⁷⁶.

Kürtaj konusunda fetüs ile anne arasında, yaşama hakkı düzleminde kadını önceleyen bir tercihte bulunulması yönünde bir karar olan Amerikan Yüksek Mahkemesinin *Roe v. Wade* Kararında¹⁵⁷⁷, fetüsün rahim dışı yaşayabilme sınırının devletin fetal yaşamı koruma sınırı olduğu, buna karşın annenin yaşamı tehlikede ise bu sınırın aşılmasının meşru olacağı yönünde değerlendirmede bulunulmuştur.

Dobbs v. Jackson's Women's Health Organization (2022) Kararı¹⁵⁷⁸ kapsamında ise Yüksek Mahkeme *Roe v. Wade* Kararından dönerek, kürtaj hakkı konusunda düzenleme yapma yetkisinin eyalet yasama organlarına ait olduğu yönünde karar vermiştir. Bu durumun ilerleyen süreçte, Amerika'da kürtaj hakkı kapsamında olumsuz gelişmelere yol açabileceği düşünülmektedir.

- Kısırlaştırma (tüp ligasyonu) hakkı (negatif)

Kısırlaştırma, üreme yeteneğini sonlandırmayı kapsayan tıbbi bir işlem olarak kişinin beden bütünlüğüne ve üreme hakkına yönelik bir müdahale teşkil etmektedir. Bu müdahalenin *istek üzerine* (hastalık, devletin nüfus planlaması yöntemi vb.) veya *zorla* gerçekleştirildiği görülmektedir¹⁵⁷⁹.

Kısırlaştırma, insan haklarının gelişiminde önemi haiz *insan onuru* kavramı dayanak alınarak izah edilebilmektedir. *İsteğe bağlı* kısırlaştırma ile *istek dışı* kısırlaştırma insan onuru bakımından ele alındığında; *zorla* kısırlaştırma açısından kadının iradesinden bahsedilememekte, kişinin yaşama hakkı ve (bu kapsama dâhil edilebilen) neslini devam ettirme, gelecek nesline varlığını aktarabilme kapsamında insan onurunun zedelendiği belirtilmektedir. *İsteğe bağlı* kısırlaştırmanın da

¹⁵⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Keith Sharp ve Sarah Earle, "Feminism, Abortion and Disability: Irreconcilable Differences?", **Disability and Society**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2002, ss. 137-145.

¹⁵⁷⁷ *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/410/113/>, (04.04.2023). Kürtaj hakkının mutlak olmadığına kadının sağlığı ile doğum öncesi yaşam bakımından çıkarların *dengelenmesi* gerektiğine yönelik *Roe*'deki kararın gözden geçirildiği *Planned Parenthood v. Casey* (1992) kararında kürtaj seçimi anayasa tarafından korunmaya devam edilmekte ancak 3 dönem testi yerine *fetal canlılık/yaşayabilirlik (fetal viability)* testi getirilmektedir. Eyaletler, anne karnında kendi başına yaşayabildiği andan itibaren kürtaj yasağı getirilebilir. *Roe*'deki *sıkı inceleme standardı* da kaldırılıp yaşayabilirlik testi uygulanır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Wikipedi, *Roe v. Wade*, https://en.wikipedia.org/wiki/Roe_v._Wade, (06.05.2023); Wikipedi, **Planned Parenthood v. Casey**, https://en.wikipedia.org/wiki/Planned_Parenthood_v._Casey, (06.05.2023).

¹⁵⁷⁸ *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization*, 597 U.S. (2022), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/597/19-1392/#tab-audio-and-media>, (04.04.2023).

¹⁵⁷⁹ Bozkurt, s. 8.

tartışmalı olduğu belirtilmektedir. Bu noktada başka bir yöntemin kullanılması imkân dâhilinde ise kısırlaştırmanın tercih edilmesinden kaçınılması gerektiği üzerinde durulmaktadır¹⁵⁸⁰. Bir diğer ifadeyle *isteğe bağlı* kısırlaştırmanın *son çare* olması gerektiği vurgulanmak istenmektedir.

Uluslararası hukuk kapsamında *zorla kısırlaştırmaya* dair pozitif düzenlemeler mevcuttur. *Roma Statüsü (Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü, 1998)* m. 7'nin g bendi kapsamında, topluluğa katılacak yeni bireylerin dünyaya gelmesine engel olacağı göz önünde bulundurularak *insanlığa karşı suçlar* dâhilinde uluslararası suç olarak düzenlenmiştir. Bununla birlikte zorla kısırlaştırma uygulamalarının (m. 6) belirli bir grubu kısmen ya da tamamen yok etme gayesiyle kişinin istemi dışında gerçekleştirilmesi halinde, grup içindeki doğumları önlemeye yönelik tedbirler (m. 6'nın d bendi) bağlamında soykırım suçunu oluşturduğu da belirtilmektedir¹⁵⁸¹.

- Doğum işleminin yerini ve yöntemini seçme hakkı (olumlu)¹⁵⁸²

Doğum işleminin kişi tarafından hastane dışında evde yapılması veya yapılmak istenmesi durumunda muhatap Devlet, kadının üreme sağlığını gözetmek ve bahse konu talebi sahip olduğu mali imkânların azami kullanımı suretiyle karşılamak durumundadır. Benzer şekilde hamile kadının doğum yöntemi tercihinin de muhatap devletçe cari imkânlar çerçevesinde, acısız ve kaliteli hizmet esası ile desteklenmesi beklenmektedir. Tüm bu tercihlerde hak süjesinin sağlığı elverdiği ölçüde aydınlatılmış onamı çerçevesinde oluşmuş iradesinin esas alınması gerekmektedir. Aksi yöndeki uygulamalar kadının vücut dokunulmazlığına yönelen ihlallere yol açabilecektir. Elbette bu kapsamdaki devletin yükümlülüğü mali imkanlarla ölçülü bir şekilde gerçekleştirilebilecektir.

- Doğum sonrası etkin sağlık hizmetinden faydalanma hakkı (olumlu)

Doğum öncesi ve doğum esnasında hak süjesinin tercihlerine ve hak süjesinin sağlığının muhafazasına yönelik önem doğum sonrasındaki süreç açısından da sürdürülmelidir. Tıbbi komplikasyonlar doğum sonrasında da yaşanabilmektedir. Bu nedenle doğum sonrasında artık anne olarak nitelendirilen hak süjesinin başta

¹⁵⁸⁰ Bozkurt, ss. 8-9.

¹⁵⁸¹ Bozkurt, ss. 9-10.

¹⁵⁸² Doğumun yerini ve yöntemini belirledikten sonra, hak süjesinin sağlıklı bir şekilde tamamlayabilmesi için gereken sağlık hizmetinin sosyal devlet ilkesi gereği, devlet tarafından tüm vatandaşların erişimine açık olarak sunulması gerekir.

yaşama hakkının muhatap devletçe gözetilmesi, bu maksatla çağdaş yöntemleri barındıran tıbbi kamu hizmetinin sunulması beklenmektedir. Sosyal devlet ilkesinin geçerli olduğu bir düzende bu bağlamda devletin doğum yardımında bulunması böylece anne yanında bebeğin esenliğini de desteklemesi gerekmektedir. Keza üreme hakları kataloğu kapsamına doğum sonrasında ücretli izin hakkı¹⁵⁸³ da dâhil edilebilmektedir.

Kısaca izah edilen üreme hakları kapsamına (konusuna) dair somutlaştırma girişimimiz kapsamında yer alan tüm bu mecralar haricinde öğretilen üreme haklarına dair farklı kataloglar da oluşturulabilmektedir. Söz gelimi bir görüşe göre üreme haklarının kapsamında; üreme ve bunun bedene etkisini bilme hakkı, sağlık kurumlarından ve hizmetlerinden yararlanma hakkı, hamilelik sürecinde sağlık görevlisinin düzenli kontrolü altında bulunma hakkı, hamilelik öncesi, sırası ve sonrasında bilgi sahibi olma hakkı, doğumun yeri ve şekli hakkında seçenekleri bilme hakkı, temiz ve sağlık görevlisinin yardımıyla doğum yapma hakkı, doğum sonrası sağlık kontrollerini düzenli yapma hakkı, bebeğin bakımı ve beslenmesine yönelik yardım/destek alma hakkı, cinsel ilişki yoluyla bulaşan hastalıklardan korunma hakkı, hamilelikten korunma yöntemlerine dair bilgi sahibi olma hakkı, çocuk sahibi olma veya olmama konusunda karar verme hakkı, sahip olunmak istenen çocuk sayısına karar verme hakkı, sahip olunmak istenen çocukların doğum aralığını belirleme hakkı, sağlıklı, temiz koşullarda ve uzman yardımı ile kürtaj olabilme hakkı yer almaktadır¹⁵⁸⁴.

C. Ön Değerlendirme: Üreme Haklarının Kapsamına Dair

Üreme hakları monist yaklaşım çerçevesinde, birbiri ile tek bir zincirin halkaları veya bir çarkın dişlileri gibi bağlantılıdır. Üreme hakları, mevcut haliyle, ilgili diğer hak ve özgürlükler kapsamında korunmaktadır. Her ne kadar üreme hakları, insan hakları niteliğinde olsa da henüz müstakil bir şekilde temel hak niteliğinde değildir.

¹⁵⁸³ Donovan, s. 367.

¹⁵⁸⁴ Tezcan, Erdem, Sancakdar ve Önok, s. 745.

Sosyal devletin yükümlülüklerini, sahip olduğu mali kaynakları ile sınırlı/aşamalı olarak gerçekleştirmesi¹⁵⁸⁵ söz konusudur. Bu katalogda yer alan hak ve özgürlükler, *program haklar* olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla ulusal boyutta devletler arasındaki ekonomik imkân farklılıkları, söz konusu hakların farklı coğrafyalarda farklı etkinlik düzeylerinde hayata geçirilebilmesine neden olmaktadır. Oysa sayılan hak ve özgürlükler, insan hakları kapsamında görüldüğüne göre *-de lege ferenda* açısından- tüm insanların eşit seviyede bahse konu norm alanlarından faydalanması beklenir. Diğer taraftan bu durum insan haklarına genel olarak yöneltilebilecek bir eleştiri olarak da görülebilir. İnsan haklarının dinamik yapısıyla sürekli gelişim içinde olması, ilerleyen dönemde bahse konu sorunun çözüme kavuşması coğrafi farklılıkların, ulusal ekonomik göreceliğin ayırım gözetmeksizin tüm insanların insan haklarından asgari de olsa belli bir etkinlik düzeyinde faydalanabilmesi yönündeki umutları canlı tutmaktadır. İnsan haklarının aynı zamanda bir idealin ifadesi olması da bu bağlamda anlam ifade etmektedir.

Üreme hakkının somut olarak erişilebilir ve uygulanabilir kılınması için gereken unsurları taşıması hususunda yukarıdaki tespiti yapmak elzemdir. Her ne kadar üreme hakları kataloğu oluştursak da üreme haklarının da diğer insan hakları gibi dinamik bir yapıya sahip olduğunu da belirtmek gerekir.

Nihayetinde tüketici olmamakla birlikte günümüzde üreme haklarının kapsamında ön plana çıkan başlıca unsurların; kürtaja erişim, tüp bebek yönteminden faydalanma, taşıyıcı anneliğe dair gelişmeler, doğum şekli (ve yeri), doğum kontrolü şeklinde kabul edilmesi mümkündür. Diğer taraftan tıp alanında yaşanan gelişmeler ışığında söz konusu listenin genişletilebilmesi de söz konusudur.

Değinen hak kataloğu *numerus clauses* (sınırlı sayıda) niteliğinde değildir. İnsan haklarının dinamik yapısı uyarınca, insan hakları içinde yer alan üreme haklarının da zamana bağlı olarak yaşanan gelişmeler çerçevesinde kapsam genişlemesine yol açacağı aşikârdır.

¹⁵⁸⁵ ESKHUS m. 2/1 uyarınca taraf devletler Sözleşme’de tanınan hakların tam olarak kullanılmasını aşamalı olarak sağlamak amacıyla tedbirler almayı taahhüt etmektedir.

VII. ÜREME HAKLARININ SINIRLANDIRILMASI

Toplum halinde yaşayan insanların sahip oldukları hak ve özgürlüklerin, toplumsal yaşamın düzen içinde sürdürülebilmesi maksadıyla bir dizi sınırlarının bulunduğu kabul edilmektedir¹⁵⁸⁶. Bu durum akıl sahibi olan ve onurlu bir varlık olarak kabul edilen insanın “ötekine saygı” yükümlülüğü bağlamında temellendirilebilmektedir¹⁵⁸⁷. Sınırlanma sonucunda, ilgili hak ve hürriyetin öznesine sunduğu imkânların kanun ile daraltılması söz konusudur¹⁵⁸⁸. Öğretide “sınırlama”¹⁵⁸⁹ yerine “norm alanının daraltılması” ifadesi de kullanılmaktadır. Bir sınırlama, bir anayasada ya da bir insan hakları belgesinde yer almaktaysa ortada bir “açık sınır” bulunmaktadır¹⁵⁹⁰. Bir açık sınırın, hak ve hürriyetin doğasından kaynaklanan “temel hak içeriksel” (ya da içkin) olarak anayasada yer alması halinde ise ortada bir “sınırlama” değil ilgili hak ve hürriyetin “sınırlılığı” mevcut bulunmaktadır¹⁵⁹¹.

Sağlam’a göre her sınırlama bir düzenlemedir fakat her düzenleme bir sınırlama değildir¹⁵⁹². Zira her düzenleme ilgili hak ve özgürlüğün norm alanını daraltmaz. Düzenleme yoluyla bir hak ve hürriyetin kullanımının kolaylaştırılabilmesi ve koruma alanının güçlendirilebilmesi de olasıdır¹⁵⁹³.

¹⁵⁸⁶ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 223.

¹⁵⁸⁷ Hasan Tahsin Fendoğlu, “2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması (AY. Md.13)”, *Anayasa Yargısı*, Cilt: 19, 2002, ss. 111, 120-121; Meltem Dikmen Caniklioğlu, *Anayasal Devlette Meşruiyet*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2010, s. 155.

¹⁵⁸⁸ Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 13. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019, s. 137.

¹⁵⁸⁹ Öğretide sınırlama ile müdahale kimi zaman eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Söz gelimi *Gören*’e göre, diğer kişilerin temel hak ve hürriyetlerinin korunması amacıyla kamu yararı gözetilmek suretiyle temel hak ve hürriyetlere devlet tarafından “müdahale” edilebilmektedir. Bu müdahale, ilgili hak ve hürriyetin sınırlanması (kayıtlanması) anlamına gelmektedir. Devlet, yasa, tüzük ve yönetmelik gibi düzenlemeler aracılığıyla müdahalede bulunabileceği idari işlem ya da mahkeme kararı ile de müdahalenin gerçekleştirilebilmesi mümkündür. Zafer Gören, *Temel Hak Genel Teorisi*, 4. Baskı, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük Matbaası, İzmir, 2000, (Temel Hak), ss. 87-88.

¹⁵⁹⁰ Abdurrahman Eren, *Özgürlüklerin Sınırlandırılmasında Demokratik Toplum Düzeninin Gereklileri*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2004, (Özgürlük), ss. 16-17.

¹⁵⁹¹ Fazıl Sağlam, *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, AÜSBF Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982, ss. 32-34; E. Özbudun, ss. 119-121; Gören, *Anayasa*, ss. 392-393; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 297; Mustafa Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, 6. Baskı, Orion Kitabevi Ankara, 2011, (Anayasa), s. 204.

¹⁵⁹² Karşı yöndeki görüş için bkz. Hasan Tunç, *Anayasa Hukuku Genel Esaslar*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2018, s. 220.

¹⁵⁹³ Sağlam, ss. 17-22.

Hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması için ilgili düzenlemenin yer aldığı metindeki sınırlama rejimine bakmak gerekmektedir. Misalen AİHS’te düzenlenen hak ve özgürlükler, sınırlandırılabilen ve sınırlandırılmayan şeklinde bir ayrıma tabi tutulabilir¹⁵⁹⁴. Bununla birlikte genel bir sınırlama rejimi de ihtiva etmeyen AİHS’te sınırlandırılabilen haklar için ilgili hakkın yer aldığı maddeye bakmak gerekir. Nitekim çoğunlukla üreme haklarına yönelik değerlendirmelerin yapıldığı AİHS m. 8 kapsamında özel ve aile hayatına saygı hakkının sınırlanması 2’nci fıkrada düzenlenir. Kamu makamı tarafından yapılacak sınırlandırmanın yasa ile öngörülmesi gerekir. Kamu güvenliği, ulusal güvenlik, sağlığın/ahlakın/başkalarının haklarının ve özgürlüklerinin korunması, ülkenin ekonomik refahının gereği, suçun/düzensizliğin önlenmesi için sınırlama mümkündür. Ancak sınırlamanın demokratik toplumun gereklerine uygun şekilde yapılması da gerekir.

Hak ve özgürlüklere yönelik sınırlama nedenlerinin, sınırlama ilkelerinin ve sınırlamanın sınırı niteliğindeki kurallardan müteşekkil sınırlama rejiminin ayrıntılarına ulusal hukuk ölçeğinde anayasalarda rastlanmaktadır¹⁵⁹⁵. Sınırlamanın - kamu düzeni, genel sağlık gibi- belli sebeplere dayanarak, ölçülülük ilkesine uygun şekilde, anayasanın sözüne aykırılık teşkil etmeden ve kanunla yapılması gerekir. Bunun yanında temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasını zorlaştırıcı “demokratik toplum düzeninin gereklerine uygunluk” ve “hakkın özüne dokunma yasağı” gibi eş şartlar da getirilmesi mümkündür¹⁵⁹⁶.

Genel sınırlama sebepleri ya da özel sınırlama sebepleri olarak ortaya konan sınırlama kuralları sayesinde gerçekleştirilecek sınırlamaların kamu yararının gözetilmesi suretiyle meşru amaçla kayıtlanabilmesi mümkün olabilmektedir¹⁵⁹⁷. Sınırlama rejimi tercihinde çağdaş yaklaşım ise hak ve özgürlükler bakımından daha güvenceli olan özel sınırlama sebeplerini işaret etmektedir¹⁵⁹⁸. Özel sınırlama rejiminde her hak ve özgürlük ancak ilgili maddesinde belirtilen sebeplere bağlı

¹⁵⁹⁴ Gemalmaz, Cilt: 2, s. 21. AİHKom ve AİHM’in hak ve özgürlüklere müdahale teşkil eden ulusal kamu makamlarının tasarruflarının AİHS’e uygunluğunu denetlerken orantılılık, ölçülülük, öngörülebilirlik, meşru amaç gibi ölçütler de kullandığı ve geliştirdiğine dair bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 23.

¹⁵⁹⁵ Yusuf Şevki Hakyemez, “Temel Hak ve Özgürlüklerde Objektif Sınır Kavramı ve Düşünce Özgürlüğünün Objektif Sınırları”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 57, Sayı: 2, 2002, s. 20.

¹⁵⁹⁶ Gözler, Genel, ss. 420-423.

¹⁵⁹⁷ Eren, Anayasa, s. 593.

¹⁵⁹⁸ Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 7. Baskı, Gerçek Yayınevi, Ankara, 1987, ss. 196-197.

olarak sınırlanabilmekte, sınırlama sebepleri genel olarak tüm hak ve özgürlükler için tek bir madde kapsamında sayılmamaktadır. Diğer taraftan hak ve özgürlüklerin sınırlama rejiminin olağanüstü hallerde farklılaşması da söz konusudur. Olağanüstü hallerde yapılan sınırlamalara hak ve özgürlüklerin “kullanımının durdurulması” ya da “askıya alınması” da denebilmektedir. Olağanüstü halin bir gereği olarak bu dönemlerde sınırlama rejiminin olağan dönemlere kıyasla daha kolay şartlarla sınırlanabilmesi mümkündür¹⁵⁹⁹. Ancak olağanüstü hallerde dahi sınırlanması mümkün olmayan bazı hak ve hürriyetler de mevcuttur. Bu hak ve hürriyetlere “*sert çekirdekli haklar*” denilmektedir¹⁶⁰⁰ ki üreme hakları ile ilişkili/kesişen bir dizi hak ve hürriyetin bu alan dâhilinde yer aldığını belirtmek gerekir.

Üreme özgürlüğü her türlü üreme kararını sınırsızca alabilmek şeklinde anlaşılmamalıdır. Zira devletlerin ve feministlerin çoğu tarafından üreme özgürlüğünün etik ya da ekonomik sebeplerle sınırlı olarak kabul edilmesi söz konusudur. Örneğin bebeğin cinsiyetinin seçilmesi suretiyle üreme kararı alınmasının kadın hakları bakımından da olumsuz etkilerinin olabileceği düşünülmektedir. Diğer taraftan üreme özerkliği kapsamındaki her kararın insan hakları bakımından aynı ağırlığa ya da öneme sahip olmadığı da düşünülmektedir. Bu bağlamda bebeğin göz rengi konusundaki karar ile yasal kürtaj kararının aynı öneme sahip görülmemesi gerekir. Bu noktada üreme özerkliği konusundaki hangi kararların uluslararası korumaya sahip olup olmayacağı sorusu gündeme gelmektedir¹⁶⁰¹.

Üreme haklarının sınırlandırılması konusunda *Sanger*’in düşüncelerine gidilebilir. Üreme haklarının belli kesimler kapsamında sınırlandırılmasının meşrulaştırılmasının düşünülebileceği söz konusu olabilir. Örneğin *Sanger*, zihinsel engellilik vs. durumlarda bu gibi kişilerin ürememesi için kısırlaştırmayı öne sürmüştür¹⁶⁰². Gelecekteki çocukta ciddi kalıtsal hastalıklara yol açacak durumlar, gelecek nesillere de geçecek kalıtsal risk içeren durumlar söz konusu olduğunda *son derece sınırlı bir şekilde* ve açıkça sınırları belli olarak üreme haklarının sınırlandırılması gündeme gelebilir. Bu noktada çocuk hakları, çocuğun yüksek

¹⁵⁹⁹ Gözler, Genel, ss. 420-428.

¹⁶⁰⁰ Gören, Anayasa, s. 410; Gözler, Genel, ss. 376-377.

¹⁶⁰¹ Sjöholm, s. 509.

¹⁶⁰² Bkz. s. 119.

menfaati ve kamu yararı tartışması yapılabilir. Böylelikle meşru zeminde üreme hakkının meşru bir sınırının olup olmayacağı konusu tartışılabilir.

Üreme hakları, başlıca kişilerin üreme yeteneğine ve bunu ne zaman ve nasıl gerçekleştireceklerine karar verme özgürlüğüne sahip olmaları anlamına gelmektedir. Bu da seçim yapma imkânına sahip olmayı gerektirir. Üremeye veya ürememeye dair herhangi bir yönde kadının zorunlu kılınması, üreme haklarına yönelik sınırlandırma oluşturur. Bu sınırlandırmanın da meşru olması durumunda ihlal söz konusu olmamaktadır. Dolayısıyla hukuka uygun bir sınırlandırma meşru kabul edilebilir. Aksi takdirde sınırlandırma meşru değilse ihlalden bahsetmek gerekir. Bu bakımdan temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırmasına dair hukuk düzeninde öngörülen şartlara uyulması dâhilinde ihlal oluşmayacaktır.

Nitekim kürtaj için öngörülen yasal koşullar kapsamında sürenin aşılması durumunda kişinin çocuk doğurmama tercihiye yönelik bir sınırlandırma söz konusu olmaktadır. Yine annenin sağlığı/yaşamının kürtajı zorunlu kılması halinde çocuk sahibi olma hakkının sınırlandırılması söz konusu olabilmektedir.

Ceninin yaşama hakkı kapsamında güvence altına alındığı varsayılsa dahi; tıbbi gerekçe ve sebepler kapsamında (annenin sağlığı/yaşamı gibi) yaşama hakkının gebeliğe istemli olarak son vermeyi meşru kılan sınırlamalara konu olabileceği belirtilmektedir¹⁶⁰³.

Bireysel, hak süjesi boyutunda bir sınırlamaya gidilip gidilmeyeceği konusu tartışılabilir. Mesela mahkûmlar, akıl hastaları, zihinsel engelliler... Burada ise hedeflenen amaç ile amacı gerçekleştirmek için belirlenen araç arasında makul bir dengenin, ölçülülük ilkesinin sağlanıp sağlanmadığının somut olaya göre ele alınması gerekir.

VIII. ÜREME HAKLARININ İHLALİ

Üreme haklarının sınırlandırılması veya bu haklara müdahale edilmesi kapsamında sağlanması gereken şartlara uyulmaması halinde ihlal söz konusudur. Bu hem üremeye dair hem de ürememeye dair gerçekleşebilir. Daha ziyade ihlallerin şiddet boyutuyla karşımıza çıktığını da vurgulamak gerekir.

¹⁶⁰³ Bkz. Gözübüyük ve Gölcüklü, s. 156.

Kadınlara yönelik şiddet, insan hakkı ihlali oluşturur¹⁶⁰⁴. Nitekim kadınlara yönelik şiddet kapsamındaki cinsel şiddet içerisinde değerlendirilebilecek olan (doğurma(ma)ya zorlama şeklinde) üremeye dair şiddet, (cinsiyete dayalı) ayrımcılık yasağı ihlali teşkil etmektedir¹⁶⁰⁵.

Toplumlarda cinselliği örgütleyen öğelerden birisi de üreme zorunluluğudur. Üreme konusu tüm toplumlar için büyük önem arz etmektedir. Taşıdığı önem nedeniyle toplumlarda, üreme ya da ürememe yönündeki bireysel tercih alanına müdahale edilmektedir¹⁶⁰⁶. Kişiye sıkı sıkıya bağlı üreme(me) konusundaki tercihin devletin müdahalesi ile karşılaştığı vurgulanmaktadır.

Doğumun medikalleşmesi, her ne kadar ölüm oranlarını düşürse de esasen kadınların özerklikleri açısından faydadan ziyade bedenlerine dair kararlarının/ denetimlerinin azalması noktasında negatif etkiye bulunmuştur. Nitekim feminizmin ikinci dalgası dâhilinde ABD’deki Kadın Sağlığı Hareketi; kadın sağlığının iyileştirilmesi, kadınların bedenleri üzerindeki kontrol yetkisini sağlama amacına yöneliktir. Ancak 1990’larda doğumda yaşanan *aşırı* medikalleşme, feministlerce sorgulanmıştır. Bu konu, doğumun (bedenin) kadın odağından uzaklaştırılmasına ve bu bağlamda kadının bedeni üzerinde daha fazla müdahalede bulunabilmesine yol açma riski barındırır. Haksız müdahaleler¹⁶⁰⁷ ise ihlali gündeme getirir.

Nitekim sağlık bakım hizmetleri esnasında, kadınların fiziksel ve(ya) psikolojik zarar verici nitelikteki eylem, ihmal ve saygısız muameleler olarak ifade edilen **obstetrik şiddet**¹⁶⁰⁸, insan hakkı ihlaline sebep olan özel bir kadına karşı şiddet türüdür.

Hatta 2000’lerde kadınlara dair şiddetin yasal düzenlemelerine dâhil edilen **obstetrik şiddet**; öncül olarak Venezüella 2007’de, Arjantin 2009’da, Bolivya’da 2013’te, Brezilya’da 2017’de suç olarak düzenlenmiştir¹⁶⁰⁹. Bununla birlikte 2010 sonrasında obstetrik şiddetin Kıta Avrupası’nda ve Anglosakson dünyada daha çok tartışılması söz konusudur. 2014’ten itibaren, kurulan beş Obstetrik Şiddet Gözlem

¹⁶⁰⁴ Bkz. dn. 837.

¹⁶⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dünder Sezer, Kadınlara Yönelik Şiddet, ss. 31, 45.

¹⁶⁰⁶ Lhomond, ss. 61-62.

¹⁶⁰⁷ Kişilerin üremeye zorlanması gibi çocuk düşürmeye veya sterilizasyona mecbur kılan uygulamalar da ihlal niteliği taşıyabilir. Bkz. Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 65.

¹⁶⁰⁸ Şeyma Kilci, Özlem Bozkurt Demirel ve Aynur Saruhan, “Bir Kadın Hakkı İhlali: Obstetrik Şiddet”, **Arşiv Kaynak Tarama Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 2, 2020, s. 122.

¹⁶⁰⁹ Selen Göbelez, “Doğum Şiddeti, Obstetrik Şiddet”, **Feminist Bellek**, https://feministbellek.org/dogum-siddeti/#_ftn2, (04.04.2023).

merkezi (Şili, İspanya, Arjantin, Kolombiya ve Fransa) 2016’da yayınladıkları ortak beyannamede obstetrik şiddetin, kadınlara yönelik şiddetin en doğal ve görünmez biçimi olarak insan hakları açısından ciddi bir ihlal olduğunu ilan eder¹⁶¹⁰.

Kadının **zorla kürtaja** maruz kalması da üreme hakları ihlali oluşturur. İsteği dışında kürtaj uygulanan kadının, üreme hakları kapsamında çocuk sahibi olma iradesine aykırı bir şekilde (misalen uyutularak) bedenine müdahalede bulunulmuş olmaktadır.

Yine zorla kürtaj sorununun ele alınması gereken önemli bir yönü vardır. Özellikle **cinsiyet seçme yasağı** bağlamında kadının **zorla kürtaja** maruz bırakılması üreme haklarına ihlal teşkil etmektedir. Bununla beraber erkek çocuk tercihi sebebiyle “*cinsiyet-seçimine dayalı kürtaj*” sorunu¹⁶¹¹ olarak da ifade edilen bu durumun, kadının maddi ve manevi sağlığı üzerinde ciddi menfi sonuçları olma riski de söz konusudur.

Aynı şekilde **zorla sterilizasyon** (kısırlaştırma)¹⁶¹² da üreme haklarını ihlal edici uygulamalardandır. Zira müdahalede bulunulacak kişinin bedenine, üreme yetisine istemi olmaksızın yapılan bir müdahalenin (yaşamı için tehlike arz etmesi gibi) haklı bir sebep de olmaması halinde üreme haklarına yönelik sınırlandırmanın ihlal niteliği taşıdığı belirtilebilir.

Ayrıca zararlı uygulama niteliğini haiz **kadın sünneti**¹⁶¹³ (*female genital mutilation*, FGM) kapsamında da üreme haklarını ihlal edici bir şekilde kadının bedenine müdahalede bulunulması söz konusudur. Özellikle kadınların salt üreme yetisine yönelik olmanın da ötesinde sağlık hakkı ile birlikte yaşam hakkına yönelik de ciddi ihlallere sebebiyet verecek düzeyde kötü uygulamaların yetkisiz şekilde, zorla yaptırılmasının önüne geçilmesi elzemdir.

¹⁶¹⁰ Michelle Sadler, Mário JDS Santos, Dolores Ruiz-Berdún, Gonzalo Leiva Rojas, Elena Skoko, Patricia Gillen and Jette A Clausen, “Moving beyond disrespect and abuse: addressing the structural dimensions of obstetric violence”, **Reproductive Health Matters**, Cilt: 24, Sayı: 47, 2016, s. 50.

¹⁶¹¹ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 122.

¹⁶¹² Kişilerin üremeye zorlanması gibi çocuk düşürmeye veya sterilizasyona mecbur kılan uygulamalar da ihlal niteliği taşıyabilir. Bkz. Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 65.

¹⁶¹³ Zararlı uygulamalara dair ÇHKom’nin **18 No.lu** Ortak Genel Yorumu ve CEDAW Kom’nin 31 No.lu Ortak Genel Tasviyesi, **CEDAW/C/GC/31; CRC/C/GC/18**, 14 Kasım 2014, par. 19. Bahse konu ortak genel yorum/tavsiye kapsamında zararlı uygulamalar dahilinde kadın sünneti, çocuk ve(ya) zorla evlilik (*child and/or forced marriage*), çok eşlilik (*polygamy*), sözde namus adına işlenen suçlar sayılır (par. 19-29).

IX. ÜREME HAKLARI VE İLİŞKİLİ HAK VE ÖZGÜRLÜKLER

A. Genel Açıklama

İnsan haklarının monizmi (*bütünlüğü*) ilkesi günümüzde kabul görmektedir. Hakların monizmi ilkesi gereğince üreme hakları da insan haklarının pek çoğu ile bağlantıya sahiptir. Üreme haklarının ilişkili olduğu başlıca hak ve özgürlükler, bu başlık altında ele alınacaktır.

Kanun yapım sürecinden başlayarak (özellikle temel hak ve özgürlüklerle ilgili) hukuki düzenlemelerde kadınların varlığının, etkinliğinin, kadını olumlayıcı fikir ve girişimlerin desteklenmesinin sağlanması gerekir. Bu sebeple siyasi haklardan, sosyal ve ekonomik haklara kadar – hakların monizmi ilkesi uyarınca- kadınların üreme mevzusuna, ilişkili tüm haklar kapsamında –kadın lehine- yer verilmesi sayesinde, kadının kamusal alanda bedeninden ötürü pek çok açıdan soyutlanması gerçeği, bilinçlenme ve farkındalığın hukuka yansımalarıyla aşılabilmek imkânına kavuşacaktır. Ayrıca üreme hakları mevzusunu; eğitimden oy hakkına, sağlıktan çalışma hakkına kadar toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılmasına dâhil ederek irdelemek gerekir.

Yoksulluğun azaltılması, sağlık, onur, eşitlik için kritik önemi haiz üreme hakları; tüm insan haklarının gerçekleşmesi açısından elzemdir. Nitekim sağlık ve yaşam hakkından, eşitlik ve ayrımcılık yapmama hakkına, mahremiyet, bilgi edinme, işkence ve kötü muamele yasağına kadar medeni, siyasi, sosyal ve ekonomik haklar ile ilişkilidir¹⁶¹⁴.

Üreme hakları –*Medeni ve Siyasi Haklara Dair Uluslararası Sözleşme, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara Dair Uluslararası Sözleşme, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, Engellilerin Haklarına Dair Sözleşme, İşkenceye Karşı Sözleşme* gibi insan hakları anlaşmalarında ifade edilen– cari haklar kümesi çerçevesinde güvence altına alınmaktadır¹⁶¹⁵.

¹⁶¹⁴ Center for Reproductive Rights, **Breaking Ground 2020: Treaty Monitoring Bodies on Reproductive Rights**, New York, 2019, (Breaking Ground), s. 3.

¹⁶¹⁵ Center for Reproductive Rights, Breaking Ground, s. 3.

Sürdürülebilir kalkınma için önem teşkil eden ve ne yazık ki tamamen koruma altına alınmamış insan hakları niteliğiyle üreme (ve cinsel) sağlığı ile haklarının tanınıp uygulamaya geçirilmesi gayesiyle IPPF'nin düzenlediği *Üreme Hakları ve Cinsel Haklar Bildirgesi* hem (cinsel ve) üreme haklarının nasıl ele alındığını hem de CSÜS alanında insan hakları ile uygulama ilişkisini göstermektedir¹⁶¹⁶. Böylelikle uluslararası belgelerin çoğunda -kısmen, doğrudan veya dolaylı olarak- rastlanılan üreme haklarını, IPPF'nin Bildirgesi'nde kapsamlı bir şekilde bulmak mümkündür.

IPPF, uluslararası insan hakları belgelerindeki kavramları da gerektiği ölçüde göz önünde bulundurarak CSÜS ile ilgili ilkeleri de Bildirge'ye dâhil etmiştir. Nitekim Bildirge'nin, (İHEB, ESKHUS, MSHUS, CEDAW gibi) uluslararası insan hakları belgeleri ışığında hazırlandığı belirtilmektedir. Bu belgeler dâhilinde tespit edilen 12 hakka, her bir haktan türeyen CSÜS haklarına ve -IPPF'nin bu belgelerde korunduğu savını haiz- bazı ek haklara Bildirge'de yer verilmektedir. Ayrıca Bildirge'ye ek olarak konulan Standartlar Bölümü'nde¹⁶¹⁷ de her bir hakkın korunmasını ölçmeye yarar şekilde hükümetlerin kabul ettiği göstergeler düzenlenerek üreme haklarına (ve cinsel haklara) dair bir standart oluşturulmaktadır. Bu standartların -hazırlanırken yararlanılan belgelerden oluşturulan- uluslararası görüş birliğini yansıttığını da belirtmek gerekir. Böylelikle IPPF'nin insan hakları terminolojisini CSÜS'na uyarlama çabasının sonucu olarak Bildirge'de yer alan uluslararası sözleşmelerdeki pek çok maddeyi (bu sözleşmelere taraf) Devletlerin hâlihazırda kabul ettiği ve böylelikle sorumlu oldukları yükümlülükleri de içerdiği vurgulanmaktadır. Hakların beraberinde sorumlulukları da getirdiğinin farkındalığı ile IPPF, Bildirge'nin gayesi kapsamında tüm siyasal, ekonomik ve kültürel sistemlerde üreme (ve cinsellik) ile ilgili hakları korumanın ve genişletmenin yer

¹⁶¹⁶ Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, ss. 6-7. Söz konusu Bildirge, IPPF'nin küresel düzeyde geçerli olan esas ilkelerini içermekle birlikte (cinsellik ve) üreme bakımından geçerli insan haklarının açıkça anlaşılmasına hizmet eder. Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, s. 8.

¹⁶¹⁷ IPPF, Bildirge'nin Standartlar Bölümünün 1993-1995 yılları arasında gerçekleşen (*Dünya İnsan Hakları Konferansı, Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı, Sosyal Kalkınma Dünya Zirvesi, Dördüncü Dünya Kadın Konferansı* olmak üzere) 4 temel BM konferansında mutabakata varılan belgelerden faydalanılarak hazırlandığının altını çizer. Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, s. 11.

aldığını da -kabul ettiği Viyana Deklarasyonu ve Eylem Programı (1993) par. 5 ışığında- ekler¹⁶¹⁸.

İnsanlık onurunun teşviki için gerekli *bedensel özerklik*, tek başına anlam kazanmaktan ziyade çeşitli hakların yerine getirilmesi bağlamında ele alınabilir. Sınırlayıcı kürtaj yasalarının kadınları/kız çocuklarını fiziksel veya psikolojik sağlıkları için zarar verici nitelikteki gebeliği devam ettirmeye ya da güvenli olmayan kürtaja başvurma zorunda bırakmaya yol açmakta ve bedensel özerklikleri üzerinde etkiyi haiz bu durumun üreme özerkliğini, sağlık hakkını vs. ihlal ettiği belirtilmektedir¹⁶¹⁹.

Kadının üremeyi kontrol etme, çocuk sahibi olup olmamaya (ne zaman çocuk sahibi olacağına), çocuk sayısına ve aralığına, hangi koşullar altında olacağına vs. özgürce karar verme hakkı kadınlarının üreme hakları içerisinde konumlanır. Bu bağlamda esasen kadınların kendi bedenlerine yönelik üreme kararlarını vermesinin ve bunun için gerekli önlemlerin alınmasının sağlanması Devletin yükümlülüğüdür.

Üreme haklarını düzenleyen insan hakları belgelerinin az sayıda olmasından dolayı üreme hakları kategorisindeki hak ve özgürlükler mevcut insan haklarının bölgesel insan hakları mahkemeleri ve BM sözleşmelerinin denetleme organları tarafından yorumlanması suretiyle hukuki güvenceye kavuşabilmektedir. Sağlık hakkı, vücut bütünlüğü (dokunulmazlığı) hakkı, özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı, insanlık dışı ve onur kırıcı muamele yasağı gibi hak ve özgürlükler bu bağlamda yorumlanarak üreme haklarına güvence teşkil etmektedirler¹⁶²⁰.

Kadınların siyasi hakları elde etmesi, siyasi alandan uzaklaşmadan ve böylelikle kendi sorunlarına yönelik yabancılaşmadan mücadelelerini sürdürmelerine katkı sağlar. Zira siyasi hakları kullanarak, üreme haklarına yönelik düzenlemeler yapılmasını sağlayabilmeleri mümkün olabilir.

¹⁶¹⁸ Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, ss. 8-9, 11, 13, 36. Bildirge'nin iki esas gayesi; "...uluslararası düzeyde kabul edilen BM ve diğer bildirgeler, antlaşmalar ve sözleşmelerde üreme hakları ve cinsel hakların insan hakları olarak tanındığı konusunda bilinçlenmeyi artırmak- insan hakları terminolojisiyle üreme haklarına ve cinsel haklara ilişkin başlıca program sorunsalları arasındaki bağlantıyı açıklığa kavuşturmak- örneğin cinsel sağlık ve üreme sağlığı hizmetlerinde mahremiyet hakkı ve gizlilik hakkı arasındaki bağlantıyı belirlemek..." şeklinde açıklanmaktadır. Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, s. 8.

¹⁶¹⁹ Uluslararası Af Örgütü, **Beden Politikaları**, Haz. Dila Keleş, Güngörler Matbaa, 2021, ss. 62, 181.

¹⁶²⁰ Sjöholm, s. 510.

Kadınların birey olma çabaları (siyasal katılım, oy hakkı vs. bağlantılı olmakla beraber) esasen kendi bedenleri üzerinde karar verme konusunda haklarının olması kapsamında önem taşır. Nitekim kadınların süregelen öznelleşme mücadelesi, üreme mevzusu bakımından eril iktidarın sınırlayıcı nitelikteki tahakkümünün¹⁶²¹ ortadan kaldırılmasını içerir.

B. Çocuk Sahibi Ol(ma)ma Hakkı

Her ne kadar çocuk sahibi olmak kadının biyolojisinin uzantısı şeklinde değişmez olduğu varsayımıyla ele alınsa da –özellikle kastedilen doğurma, emzirme işlevlerinin doğallığı- çocuk doğurmama konusunda kadının bir tercih hakkının da bulunduğu göz önüne alındığında biyolojik temelli annelik miti eleştirilebilmektedir¹⁶²².

Nitekim feministlerin odaklandıkları asıl konu üreme özerkliğinden ziyade *ürememe* özerkliğidir. Özerkliğin üreme odaklı ele alınması/teşviki kimi feministler tarafından, kadınları sınırlayan geleneksel cinsiyet rolleri bağlamında eleştirilebilmektedir. Nitekim bazı feministler tarafından kadınlığın temel bir özelliği olarak anneliğin körüklenmesi şeklinde görülen tüp bebek hakkına dair tartışmada da görülmektedir. Çok az da olsa feministlerin bazıları nihai yükü kadınlar üzerinde bıraktığı ve bu durumun da toplumsal cinsiyet eşitliğine aykırı olduğu gerekçesiyle kürtaja karşı tavır da takınabilmektedir. Bu sebepten ötürü esasen üreme haklarına feminist yaklaşımın belli bir dereceye kadar prosedürel olmaktan ziyade özsel niteliğinin altı çizilebilir¹⁶²³. Dolayısıyla esasen hedeflenen gayenin ne olduğu (kadının özgürleşmesi, toplumsal cinsiyet eşitliği) ve bu gayeye ulaşabilmek için ele alınan aracın (örneğin kürtaj, tüp bebek gibi) gerçekten işlevsel olup olmadığı şeklindeki değerlendirme önem taşımaktadır. Buna koşut şekilde kadınların gerek tüp bebek yöntemine dair anneliğe teşviki gerek kürtajın kadını yük altında bıraktığı gerekçesi hakkındaki tartışmaların, kadını özgürleştirici hukuki düzenlemelerle

¹⁶²¹ Kadınların üreme haklarının, eril iktidar tarafından az/çok doğum ya da belli nitelikte doğumu teşvik etmeye yönelik uygulamalar vasıtasıyla etki altında tutulmak istendiği belirtilir. Bkz. Doğan, s. 85.

¹⁶²² Bkz. MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 79.

¹⁶²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Vasu Murti, **The Liberal Case against Abortion**, R.A.G.E Media, 2006, s. 29; Sjöholm, s. 514.

birlikte fiili olarak da toplumsal cinsiyet eşitliğini tesis edici uygulamaların varlığı ile sonlandırılabilceği söylenebilir. Nitekim kürtajın kadın bedeninde vuku bulması, onun etkilerini bedeninde ve zihninde kadının yaşaması, üreme haklarına dair ele alınması gereken feminist perspektifin de bir gereği olarak kadını merkeze alan bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda üremenin toplumsal bir dayatmadan ziyade (tüp bebek) üremek isteyen kadın için bir imkân olarak değerlendirilip düzenlenmesi, ürememenin (kürtaj) de kadını ötekileştirici, dışlayıcı, ikincilleştirici bir sebep olmaktan ziyade kadının ürememe tercihini gerçekleştirmek üzere ele alınıp düzenlenmesi gerekir. Bu tercihlerinde kadına seçim yapma imkânını tanımak üzere (ekonomik destek, bilgilendirme gibi) gerekli tedbirlerin alınması elzemdir.

Feminist bakış açısının üreme haklarını (gerek *üreme* gerek *ürememe* hakkı dâhilinde) “annelik” ile ilgili olarak ele aldığı ifade edilmektedir. Anne olma kararı kadının ekonomik, sosyal, politik ve psikolojik yaşamını etkilemektedir. Dolayısıyla çoğu feminist anneliği, kadın yaşamının akışını önemli ölçüde etkileyen toplumsal bir ideoloji olarak kabul etmektedir. Radikal feministler de anneliği kadının biyolojik gebeliğinden ziyade sosyal bir oluşum olarak görmektedir. Bu bağlamda kadının üremesi biyolojisi gereği kendi bedeninde gerçekleşirken, çocuk yetiştirmeye yatkın olduğuna dair sosyal beklentiler de kadın üzerinde gerçekleşmiştir¹⁶²⁴. Böylece biyolojik bir gerçek olan üreme, ev hanımlığına dair toplumsal inşa edilmiş kalıp yargıya sebep olmuştur. Bu noktada bir görüşe göre, annelik her ne kadar kadınlar tarafından fiziksel olarak deneyimlense de esasen ataerkil ideoloji tarafından tanımlanmakta, kontrol edilmekte ve bu bağlamda hukuki düzenlemelere konu edilmektedir¹⁶²⁵. Böylelikle kadın, annelik özelinde ataerkil düşünce yapısına göre konumlan(dırıl)maktadır.

Kadının doğasını esasen annelik görevi sayesinde gerçekleştirdiğine dair ideoloji ekseninde doğurganlık tedavisine erişimin bir insan hakkı olarak kabul görmesiyle beraber doğum kontrolü ve kürtajın yasaklanmasına da yol açabileceği belirtilir. Nitekim çocuk bakımına dair kadınlara bu yönde pek çok pekiştirici unsur gündeme getirilmiştir. Misalen, emzirmenin çocuk beslenmesindeki yerine, anne ile çocuk arasındaki bağa vurgu yapıldığına değinilmektedir. Yine bahse konu anneliğe

¹⁶²⁴ Sjöholm, s. 514.

¹⁶²⁵ Martha Albertson Fineman, **The Neutered Mother, The Sexual Family and other Twentieth Century Tragedies**, Routledge New York, 1995, s. 38; Sjöholm, s. 515.

dair ideoloji, taşıyıcı annelik (*surrogacy*) kapsamında da değerlendirilerek, taşıyıcı kadınların doğası gereği sömürülmesini gerektirdiği düşüncesi hasebiyle kadınların bir çocuğu taşıyıp ondan vazgeçmesinin doğal olmadığı da belirtilir¹⁶²⁶. Bu bakımdan kadınların üremesi ve anneliğine odaklanılarak ürememe yönündeki seçimi göz ardı edilir.

Kadının doğasını anneliğe, ev hayatına, özel alana bağlayan ideolojilerin erkek partnere mali ve duygusal açıdan bağımlılığı teşvik etmesi ve kadının anneliği seçme ya da -seçmeme bağlamında- kürtaj yaptırma hakkındaki kararlarını etkileyebileceği savunulur¹⁶²⁷. Bu bakışla kadını özgürleştiren feminist ideolojinin üreme haklarına dayanak olarak ele alınması gerektiğinin altını çizmek gerekir.

Her bireyin sahip olacakları çocuk sayısını ve çocukları arasındaki zaman aralıklarını özgürce ve sorumluluk bilinciyle kararlaştırma ve bunun için gereken bilgi ve eğitim alma ile yöntemleri öğrenme hakkının¹⁶²⁸, çocuk sahibi olup olmamak veya ne zaman olacağına karar verme hakkını da kapsamında barındırdığını IPPF kabul eder (Bildirge m. 8). Ayrıca kadınlara doğumdan önce ve sonra, uygun bir süre özel koruma sağlanması gerektiğini de IPPF savunur. Bunun için IPPF, tüm kadınların üreme sağlığının korunması, güvenli anneliğin sağlanması ve gebeliğin güvenli bir şekilde sonlandırılması için gerekli ve ulaşılabilir, kabul edilebilir, kullanışlı ve ödeyebilecekleri bilgi, eğitim ve hizmetlere erişme hakkına sahip olduğunu göz önünde bulundurarak bunun uygulanmasını taahhüt etmektedir (m. 8).

¹⁶²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sjöholm, s. 515.

¹⁶²⁷ Sjöholm, s. 515.

¹⁶²⁸ Ayrıca bkz. CEDAW m. 16/1(e); ÇHS m. 24/2(f); Dünya Nüfus Eylem Planı m. 14/1(f): “Tüm çiftler ve bireyler, çocuklarının sayısına ve doğum aralığına özgürce ve sorumlu bir şekilde karar verme ve bunu yapmak için bilgi, eğitim ve araçlara sahip olma temel hakkına sahiptir; bu hakkın kullanılmasında çiftlerin ve bireylerin sorumluluğu, onların yaşayan ve gelecekte sahip olacakları çocuklarının gereksinimlerini ve topluma karşı sorumluluklarını dikkate almayı gerektirir;”; BM Uluslararası İnsan Hakları Konferansı (1968) neticesinde açıklanan Tahran Bildirgesi par. 16: “Ailenin ve çocuğun korunması uluslararası toplumun ilgi odağı olmaya devam etmektedir. Ebeveynler, çocuklarının sayısını ve aralığını özgürce ve sorumlu bir şekilde belirlemek gibi temel bir insan hakkına sahiptirler;”; Dünya Çocuk Zirvesi’nde (1990) kabul edilen –27 hedef içeren- Çocukların Hayatta Kalmasına, Korunmasına ve Gelişmesine Dair Dünya Deklarasyonu (görev başlıklı kısımda) par. 14: “Her yıl yarım milyon anne doğumla ilgili sebeplerden ötürü ölmektedir. Güvenli annelik mümkün olan her şekilde teşvik edilmelidir. Aile büyüklüğünün ve çocuklar arasındaki doğum aralığının sorumlu bir şekilde planlanmasına önem verilmelidir. Çocukların büyümesi ve refahı için temel bir grup ve doğal çevre olarak aileye gerekli tüm koruma ve yardım sağlanmalıdır”. ve (taahhüt başlıklı kısımda) par. 20(4): “Kadınların rolünü ve statüsünü güçlendirmek için çalışacağız. Aile büyüklüğü, çocuk aralığı, emzirme ve güvenli annelik konularında sorumlu bir planlamayı teşvik edeceğiz.”.

Bununla birlikte IPPF tüm bireylerin güvenli, etkili ve kabul edilebilir doğurganlığı düzenleyici yöntemlerden olabildiğince çoğuna ulaşabilme hakkına sahip olduğunu da ekler (m. 8). Doğum kontrol yöntemlerine erişim konusu, sosyal devlet kapsamında ele alınabilir. Bu bağlamda devletin sosyal niteliğiyle -özellikle kadınların- doğum kontrol yöntemlerine erişimlerini sağlamaya dair pozitif edimde bulunması anlamında pozitif yükümlülüğü söz konusudur.

Çocuk sahibi olma(ma) hakkı bağlamında tüm bireylerin istenmeyen gebeliklerden korunma yöntemleri arasından kendileri için güvenli ve kabul edilebilir olanını özgürce seçmek ve kullanmak hakkına sahip oldukları da ifade eden IPPF, bunun uygulanmasını taahhüt etmektedir (m. 8). Böylelikle doğum kontrol yöntemlerinin temini ile beraber sunulan yöntemlerin dayatılmaması da önemlidir. Aksi takdirde kişilerin üreme haklarına yönelik ihlal iddialarını tartışmak gerekebilir.

İlgili düzenleme olarak *ICPD Eylem Programı* “üreme hakları ve üreme sağlığı” başlıklı kısmın *hedefleri* kapsamında; a) kapsayıcı ve gerçeğe dayalı bilgilerin ve -aile planlaması dâhil- tüm üreme sağlığı hizmetlerinin, tüm kullanıcılar için erişilebilir, uygun maliyetli/karşılanabilir, kabul edilebilir ve uygun olmasını sağlamak, b) Çocuk doğurma ve kendi seçtikleri aile planlaması yöntemleri ile yasaya aykırı olmayan ve yine kendi seçtikleri diğer doğurganlığı düzenleme yöntemleri hakkında sorumlu, gönüllü kararlar alınmasını sağlamak ve desteklemek, bu kararların alınması için bilgi, eğitim ve araçları sağlamak; (c) Yaşam boyunca değişen üreme sağlığı ihtiyaçlarını karşılamak ve bunu yerel toplulukların koşullarının çeşitliliğine duyarlı şekilde yapmak yer alır (par. 7.5). Bu bakımdan üreme sağlığına dair tüm hizmetlerin gerçekçi şekilde kadınların erişilebilirliğinin sağlanması sunulması gerekir. Aksi takdirde bilinçli bir şekilde çocuk sahibi olma ya da olmama bakımından karar almaları sağlanamayabilecektir. Bu sebeple ilgili yerleşim alanının şartları da (örneğin kırsal kesimler) göz önüne alınarak gerekli üreme sağlığı hizmetinin sağlanması elzemdir.

Aynı kısımda bu kez *eylemler* kapsamında ayrıntılı bir düzenleme yer almaktadır. Buna göre; ülkelerin üreme sağlığını mümkün olan en kısa sürede -en geç 2015 yılına kadar- birinci basamak sağlık sistemi vasıtasıyla uygun yaştaki tüm bireylere erişilebilir hale getirmek için çaba göstermesi beklenir. Birinci basamak sağlık hizmetleri dâhilinde üreme sağlığı hizmetlerinin, diğerlerinin yanı sıra (*inter*

alia) şunları içermesi gerekir: aile planlaması danışmanlığı, bilgisi, eğitimi, iletişimi ve hizmetleri; doğum öncesi bakım, güvenli doğum ve doğum sonrası bakım, özellikle emzirme ve bebekle kadın sağlığı için eğitim ve hizmetler; kısırlığın önlenmesi ve uygun tedavisi; -kürtajın önlenmesi ve kürtajın sonuçlarının yönetimi dâhil- par. 8.25'te belirtildiği gibi kürtaj/düşük (*abortion*); üreme sistemi enfeksiyonlarının tedavisi; cinsel yolla bulaşan hastalıklar ve diğer üreme sağlığı koşulları; cinsellik, üreme sağlığı ve sorumlu ebeveynlik konusunda uygun şekilde bilgi, eğitim ve danışmanlık. Gerektiğinde aile planlaması hizmetlerine sevk ve hamilelik, doğum ve kürtaj komplikasyonları, kısırlık, üreme sistemi enfeksiyonları, meme kanseri ve üreme sistemi kanserleri, -HIV/AIDS dâhil- cinsel yolla bulaşan hastalıkların ayrıntılı teşhis ve tedavisinin her zaman mevcut olması gerektiği yer alır. Kadın sünneti gibi zararlı uygulamaların aktif olarak caydırılması da -üreme sağlık ve bakım programları dâhil- birinci basamak sağlık hizmetlerinin ayrılmaz bir parçası olması gerektiği belirtilir (par. 7.6).

Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda kabul edilen *Eylem Platformu* kapsamında "Kadınlar ve Sağlık" kısmında kadınların, cinsellik ve üreme ile ilgili sağlık gereksinimlerini karşılayıcı hizmetlerin yokluğu/yetersizliği sebebiyle belli sağlık riskleri ile karşılaştığı belirtilir. Nitekim hamilelik/doğum ile ilişkili komplikasyonların gelişmekte olan pek çok bölgede, doğurgan yaştaki kadınların önde gelen hastalık ve ölüm sebepleri arasında yer aldığı vurgulanır. Bunun ekonomileri geçiş sürecindeki bazı ülkeler için de belirli oranda görüldüğü eklenir. Bununla birlikte güvenli olmayan düşüğün, pek çok kadının yaşamını tehdit ettiği, yoksullar ile gençlerin en çok risk taşıması hasebiyle halk sorunu olarak ele alındığı belirtilir. Önlemek için yeterli sağlık-bakım hizmetlerine¹⁶²⁹ erişilebilirliğin iyileştirilmesi vurgulanır. *ICPD Eylem Programı*'na da atıf yapılarak dikkate alınması tavsiye edilir. Düzenleme şu şekilde devam etmektedir:

...Çoğu ülkede kadının üreme haklarının ihmal edilmesi, eğitim imkânları ile ekonomik ve politik yönden güçlendirilmeleri dâhil, toplumsal ve özel yaşamdaki tüm imkânlarını son derece kısıtlamaktadır. Kadınların kendi

¹⁶²⁹ "... Bu hizmetler, kadınıla erkeğin bilgi edinme ve kendi seçecekleri güvenilir, etkili, uygun maliyetli ve kabul edilebilir aile planlaması yöntemlerine ve yine kendi seçecekleri yasalara aykırı olmayan diğer doğurganlığı düzenleme yöntemlerine, kadının gebelikte doğumu güvenlik içerisinde geçirmesini ve çiftlerin sağlıklı bir bebeğe sahip olabilecekleri en iyi koşulları sağlayacak uygun sağlık bakım hizmetlerine ulaşma hakkını kabul ederek, güvenilir ve etkili aile planlaması yöntemlerini ve acil doğum veya gebelik bakımını da içermelidir ...". Bkz. Eylem Platformu, par. 97.

*doğurganlıklarını kontrol edebilmeleri, diğer hakların kullanımı için önemli bir dayanak teşkil etmektedir. Cinsel ve üremeye yönelik davranışlarla ilgili konularda kadınla erkeğin sorumlulukları paylaşımları da, kadınların sağlığını geliştirmek için şarttır...*¹⁶³⁰.

Çocuk sayısına -hem pozitif hem negatif yönlü olarak- karar vermek için öncelikle kadınlara gerekli bilgi, eğitim ve hizmetin sağlanması gerekir. Bilinçli şekilde kendi üreme yetisini kontrol edebilmesi sayesinde kadınların çocuk sahibi olmak/olmamak hakkındaki karar alabilmeleri sayesinde kendi yaşamını, statüsünü, kariyerini geliştirebilmesi de mümkün hale gelebilmektedir. Ancak bunun kadını olumlayıcı düzenlemeler olmaksızın gerçekleşebilmesinin çok zor olduğunu da belirtmek mümkündür. Bu sebeple kadınların üreme yetisine yönelik denetimlerini engelleyen düzenlemelere, uygulamalara son vermek elzemdir.

C. Yaşam(a) Hakkı

İnsan ömrünün uzaması 20'nci yüzyılın önemli başarılarından biridir. Bir tarafta -yaklaşık olarak- doğumda yaşam beklentisi 20 yıl artmış diğer tarafta yaşamın ilk senesinde ölme riski üçte iki oranında azalmıştır. Ancak bu başarının, çok daha büyük –*Dünya Nüfus Eylem Planı* (1974) gibi- gelişmelerin gerisinde kaldığı da belirtilmektedir. Çoğu ülkede yüksek hastalık ve ölüm oranları söz konusu olup sosyo-ekonomik statünün ve etnik durum temelli farklılıkların önemine işaret edilmektedir. Ekonomisi geçiş sürecindeki pek çok ülkede kaza ve şiddet kaynaklı ölümler neticesinde ölüm oranının önemli derecede arttığı da ifade edilmektedir¹⁶³¹. Bahse konu kaza ve şiddetin önemli bir kısmını kadın mağdurların oluşturduğunun altını çizmek gerekir. Özel olarak da üreme kapsamında kadınların yaşama hakkının ihlal edildiğini belirtmek mümkündür.

Dünyanın birçok yerinde hamilelik ve doğumla alakalı komplikasyonlar, üreme çağındaki kadınların ölümlerinde önemli bir yere sahiptir. Küresel ölçekte, %99'u gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere her sene yaklaşık yarım milyon kadının gebeliğe dair sebeplerden öldüğü hesaplanmıştır. Anne ölümlerinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki mesafe fazladır. Örneğin, üreme çağında sık gebe kalarak yaşam boyu yüksek ölüm riskini haiz Afrika'nın pek çok kırsal

¹⁶³⁰ Eylem Platformu, par. 97.

¹⁶³¹ Programme of Action of the ICPD, s. 52, par. 8.1.

kesiminde her yüz bin canlı doğumda bin ya da üstü annenin öldüğü belirtilmektedir. DSÖ'ye göre, gebelik ve doğuma dair sebeplerden ölme riski gelişmekte olan ülkelerin bazılarında 1/20 iken, gelişmiş ülkelerde 1/10000'dir. Kadınların doğurmaya başlama ve son verme yaşı, doğumlar arası süre, yaşam boyu kadının toplam gebelik sayısı ve kadının yaşadığı sosyo-kültürel ve ekonomik şartların tümü annenin hastalık ve ölüm oranına etki etmektedir. Dünya nüfusunun %96'sını temsil eden ülkelerin yaklaşık %90'ında kadının yaşamını kurtarmak için farklı koşullarla gebeliğin sonlandırılmasına izin veren politikalar söz konusudur. Ancak düşüklerin önemli bölümünün kadınların kendileri ya da sağlıksız şartlar altında yapıldığı ve bunun ise anne ölümlerinde artışa ya da kalıcı hasara neden olduğuna değinilmektedir. Çocuğun sağlığı ve refahı için annenin öneminin göz önüne alınmasıyla anne ölümlerinin aile için ciddi sonuçlara yol açacağına işaret edilmektedir. Hatta annenin yerine geçecek biri olmadığı zaman annenin ölümünün küçük çocukların yaşama şansını da düşürdüğü belirtilir. Bundan dolayı yetişkin kadınların, genç kızların üreme sağlığı gereksinimlerine daha çok önem vermenin ve istenmeyen gebeliklerde tehlikeli düşükleri önlemenin anne hastalıkları ile ölümlerini büyük ölçüde önleyebileceği savunulur. Bu bakımdan **güvenli annelik**¹⁶³², anne hastalıkları ile ölümlerini azaltmaya yönelik bir strateji olarak pek çok ülkede kabul edilmiştir¹⁶³³. Kadının bedeninde gerçekleşen üremenin annenin yaşamına ve sağlığına dair oluşturabileceği risklerin önlenmesi adına (DSÖ'nün 1987'de başlattığı) güvenli annelik programının önemi çok büyüktür.

ICPD Eylem Programı kapsamında “Kadınların Sağlığı ve Güvenli Annelik” başlıklı kısmın *hedefleri (objectives)* dâhilinde; kadınların sağlığının iyileştirilmesi ve güvenli anneliğin yaygınlaştırılması sayesinde anne hastalık ve ölümlerinde önemli azalmanın sağlanması ve gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılıkların azaltılması yer alır. Ayrıca güvenli olmayan düştükten ötürü hastalık ve ölümlerin sayısını önemli ölçüde azaltmak da hedeflerden birisidir. Yine özellikle

¹⁶³² “... Anneye gebelik öncesi, anne ve bebeğe doğum öncesi, doğum ve doğum sonrası bakım ve tedavi hizmetlerinin verilmesi, istenmeyen ve yüksek riskli gebeliklerin önlenmesi, gebelik, doğum ve doğum sonrası komplikasyonların tanımlanması, önlenmesi ve yönetimini kapsayan anne ve bebek ölümlerinin ve komplikasyonlarının azaltılmasına yönelik bütüncül yaklaşım...” olarak **güvenli annelik** açıklanmaktadır. Bkz. T.C. Sağlık Bakanlığı Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü, **Güvenli Annelik, Katılımcı Kitabı**, Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü Basımevi, Ankara, 2009, s. 2.

¹⁶³³ Programme of Action of the ICPD, s. 57, par. 8.19.

hamile ve lohusa kadınların sağlık ve beslenme şartlarını iyileştirme de hedefler arasındadır¹⁶³⁴. Bahsi geçen kısmın *faaliyetleri (actions)* kapsamında tüm devletlerin anne hastalık ve ölümlerini toplum sağlığı sorunu oluşturmayacak şekilde düşük bir seviyeye indirmesi ve kendi içindeki coğrafi bölgeler, sosyo-ekonomik ve etnik gruplar arasındaki anne ölüm oranı farklılığını gidermesi gerektiği belirtilir (par. 8.21).

Yaşam hakkı, hak ve hürriyetler kapsamında en önemli hak olarak ele alınmaktadır¹⁶³⁵. Yaşam hakkının ihlallere karşı kamu otoriteleri tarafından korunması ve bu bakımdan gerekli tedbirlerin alınması gerekir.

Tüm bireylerin (doğan insanların¹⁶³⁶) yaşam hakkını haiz olduğunu ve keyfi şekilde bu haktan mahrum bırakılamayacağını kabul eden IPPF, üreme haklarına ilişkin olarak, uluslararası hukuka aykırılık teşkil eden soykırım bağlamında bir ulusu/etnik, dini, kültürel grubu, ırkı tamamen/kısmen yok etme gayesiyle o gruptaki doğumları engellemek için aile planlaması dâhil önlemleri -uluslararası hukuk ekseninde¹⁶³⁷- suç olarak nitelendirir. Bu kabulde IPPF, hiçbir kadının gebelik sebebiyle tehlike altına girmemesini istediği yaşam hakkının, önlenebilecek ölümlere (çok sayıda, çok erken/geç, sık aralıklı olması sebebiyle risk içeren gebeliklerin azaltılmasına) ilişkin olduğunu belirtir ve bunun uygulanması için çaba sarfeder. Ayrıca CSÜS hizmetlerine, bilgi ve danışmanlığına erişilememesi yüzünden kimsenin yaşamının tehlikeye girmemesi için de çalışır¹⁶³⁸. Bununla birlikte kız bebeklerin cinsiyetleri yüzünden (doğumdan önce veya doğumun ardından) öldürülmesi (*infanticide*) riskine dair korunma hakkını haiz olduklarını belirterek bu hakkın tesisi için gereken tüm tedbirlerin alınması için uğraş verir (m. 1)¹⁶³⁹.

Risk içeren gebeliklerin önlenmesinin kadının yaşam hakkı açısından elzem olduğunun kabulü, bunun için kadınların üreme haklarına dair bilinçlendirilmesini, güçlendirilmesini, özgürleştirilmesini (özellikle ekonomik bağımsızlığı) sağlayıcı kadınlara yönelik özel tedbirlerin alınmasını da gerekli kılmaktadır. Aksi takdirde hukuken bu kapsamdaki tedbirlerin alınmamasının, üreme bahsinde erkeğin kararının

¹⁶³⁴ Programme of Action of the ICPD, s. 57, par. 8.20.

¹⁶³⁵ Bkz. 1982 Anayasası “Temel Haklar ve Ödevler” başlıklı İkinci Kısmın “Genel Hükümler” başlıklı Birinci Bölümünün Genel Gereğesi.

¹⁶³⁶ İHEB m. 1: “Tüm insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar.”

¹⁶³⁷ Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşmesi (1948) m. 2.

¹⁶³⁸ Ayrıca bkz. ICPD Eylem Programı’nda yer alan üreme sağlığı tanımı (par. 7.2).

¹⁶³⁹ Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, s. 14.

kadın bedeni üzerindeki hâkimiyetini sağlamasını/sürdürmesini sağlayıcı bir rol oynadığını söylemek mümkün hale gelecektir. Bu bağlamda, üreme haklarının kadın için önemi, en temelde kadının yaşam hakkına yönelik elzem niteliği göz önüne alınarak kadını olumlayan, özel alanla kısıtlamayan düzenlemelere duyulan gereksinimi yinelemek gerekir.

Özellikle cinsiyet temelinde kız çocuklarının maruz kaldıkları ayrımcılığın henüz dünyaya gelmeden başladığının altını çizmek gerekir. Bu bağlamda madalyonun diğer yüzünde de kadınların kız çocuk doğurmasını engellemek üzere zorla kürtaja maruz kalmalarının üreme haklarına yönelik ihlal oluşturduğunu da belirtmek mümkündür.

Yaşam hakkı ile üreme hakları birlikte ele alındığında; kadın sağlığının iyileştirilmesine yönelik düzenlemeler, güvenli annelik uygulaması sayesinde anne ölümlerinin ve hastalık oranının azaltılmasının sağlanabileceğini belirtmek mümkündür. Yine güvenli olmayan şekilde gebeliğin sonlandırılmasının önlenmesinin de aynı amaca hizmet ettiğini vurgulamak gerekir. Bununla birlikte hamilelik ve lohusalık döneminde sağlıklı beslenmenin sağlanması sayesinde de kadınların yaşam düzeyinde artış olacağını eklemek mümkündür. Böylelikle üremenin kendi bedeninde gerçekleşmesi sebebiyle, üremeye dayalı sağlıksal ve yaşamsal sorunlarla karşı karşıya kalan kadının gerekli iyileştirici ve önleyici (bulaşıcı hastalıktan koruyucu) tedbirler ile yaşam hakkının korunmasının sağlanması gerektiğini belirtmek mümkündür.

D. Eşitlik (Hakkı) ve Ayrımcılık Yasağı

Feministlerin çoğu üreme haklarına “özerklik” ve “eşitlik” odaklı yaklaşmaktadır. Feministlerin üreme konusunda kadının özgürlüğünü destekleyen esas dayanakları ise temelde şu üç argümana dayanmaktadır: 1) Kadınların bedenleri hakkında tercih hakkına sahip olmaları, 2) Üreme özgürlüğünün kadının yaşam ve sağlık haklarını koruması, 3) Üreme haklarının aynı zamanda sosyal, politik ve ekonomik ölçeklerde toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlaması¹⁶⁴⁰. Bu bağlamda kadın olmanın götürüsü şeklinde kadınların maruz kaldıkları eşitsizliğin gerek cinsiyet

¹⁶⁴⁰

Konuya ilişkin bkz. Sjöholm, s. 513.

gerek toplumsal cinsiyet temelinde sonlandırılması, üreme haklarının uygulanabilirliği bakımından da *sine qua non* niteliktedir. Bununla birlikte üreme haklarına dair düzenlemelerin de kadınların toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlar şekilde yapılması beklenir.

Ayrımcılık yasağı, tek başına dava edilemeyen ancak bir hakka yönelik ihlal iddiası ile birlikte öne sürülebilen, kadınların üreme hakları bakımından önemli bir düzenlemedir. Zira üreme haklarına dair kadınların haklarının düzenlenmesi, uygulanması bakımından eşitsizlikler, ayrımcılıklar yaşanabilmektedir.

Bildirge **m. 3** ışığında; tüm insanların özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğdukları (İHEB m. 1) kabulüne dayanarak IPPF, kadınların kanunlara, geleneklere, uygulamalara, sosyo-kültürel davranış türlerine, cinsler arası hiyerarşinin olduğu görüşüne, geleneksel cinsiyet rollerine dayanarak ayrımcılığa uğramaması hakkını¹⁶⁴¹ benimser. Bu kapsamda IPPF; üreme hayatı bakımından hiç kimsenin sağlık hizmetlerinden faydalanma konusunda cinsiyeti, medeni durumu, aile konumu, yaşı, kökeni gibi sebepler öne sürülerek ayrımcılığa tabi tutulmaması için çaba gösterir. Yine tüm insanların bu gibi sebeplerden arî olarak (cinsel ve) üreme sağlığı ile haklarına dair -danışmanlık hizmetini içerir- bilgi ve eğitime erişimde eşit haklara sahip olduğu da belirtilir. Bu bağlamda hiçbir kadının başkasının oluru şartı öne sürülerek CSÜS ve haklarına dair eğitim, bilgi ve hizmetlerden mahrum bırakılamayacağı da yer alır.

Kadınlar ile kız çocuklarının uygun beslenme ve bakım hakkına, geleneksel, önyargı içeren hiyerarşik cinsiyetlerarası yapılanmadan, geleneksel (kadın-erkek) rollere ilişkin ayrımcı uygulamalardan özgür olma hakkına yer verilir. Özellikle hiçbir kadının yaşamında hamilelik veya annelik hasebiyle ayrımcılığa maruz bırakılamayacağına¹⁶⁴² değinilir (m. 3).

Hiç kimsenin ayrımcılık içeren CSÜS programına tabi tutulamayacağı belirtilir. Ayrıca herkesin cinsiyet, ırk gibi sebeplerle uygulanacak her türlü şiddetten korunma hakkı olduğuna da yer verilir.

Nihayetinde kimseye CSÜS, hakları ve ihtiyaçlarına dair bilgi, bakım ve hizmetlerden faydalanmada, cinsiyet, yaş, fiziksel/zihinsel yetersizlik hasebiyle

¹⁶⁴¹ Ayrıca bkz. CEDAW m. 2 ve 5.

¹⁶⁴² Ayrıca bkz. ESKHUS m. 10/2.

ayrımcılık uygulanmaması için gerekli önlemlerin alınmasına yönelik IPPF çalışacağını m. 3'te belirtir.

Kadınların cinsiyet ve toplumsal cinsiyete dayalı olarak eşit olmayan bir ilişkiler ağı içerisinde ve ayrımcılığa uğrayarak yaşadığını ve bunun üreme bahsi için de geçerli olduğunu göz önüne alırsak, eşitliğin tesisinin ve ayrımcılığın sonlandırılmasının hem kadının kendisini gerçekleştirebilmesi hem de kamusal alana dâhil olabilmesi için *sine qua non* nitelikte olduğunu savunmak mümkündür.

Nitekim *ICPD Eylem Programı* kapsamında, cinsiyete dayalı ayrımın çok küçük yaşlarda başlaması hasebiyle kadınların kendi potansiyelini kavrayabilmesi ve kalkınmada eşit taraf olabilmeleri için öncelikle genç kızlara dair eşitliğin sağlanması gerektiğine değinilir. Doğumdan önce cinsiyet tercihi, genç kızlar arasında yüksek ölüm oranı, erkeklere kıyasen daha düşük oranda kız çocuklarının okula devamı, “erkek çocuk tercihinin” kız çocukların gıda, eğitim, sağlık hizmetlerine erişimi kısıtlar niteliktedir. Fetal cinsiyeti belirlemek için teknolojik gelişmelerin giderek artan kullanımı ile birlikte ele alındığında, dişi fetüslerin kürtaj ile aldırılması neticesini doğurmaktadır. Kız çocukların doğumundan gençliğe (adolescence) kadar sağlık, beslenme ve eğitime yatırım yapmanın kritik önem arz ettiğine değinilir (par. 4.15).

Yine *ICPD Eylem Programı* kız çocuklar başlıklı kısmın *amaçları* kapsamında; a) kız çocuklarına dair her türlü ayrımcılığı ve kız çocuklarının öldürülmesi ile doğum öncesi cinsiyet tercihinin zararlı ve ahlak dışı uygulamalarla neticelenen erkek çocuk tercihinin esas sebeplerine son vermek; b) kız çocuğun değerine dair kamuoyunda bilinci artırmak, kız çocuğun kendine dair kanaatini, özgüvenini, statüsünü artırmak; c) sağlık, beslenme ve eğitim bakımından kız çocuğun refahını iyileştirmek yer alır (par. 4.16).

Bahse konu düzenlemelerden de anlaşıldığı üzere, henüz doğmadan cinsiyeti gelişen teknoloji aracılığıyla tespit edilen -dişi- fetüslerin eşitsizliği anne karnında başlamaktadır. Şanslı olup doğan kız çocukları ise eşitsizliği küçük yaşlardan itibaren yaşamaya devam etmektedir. Öğretilen çaresizlik misali, eşitsizliğe ve ayrımcılığa maruz kalan kız çocukların *de lege ferenda* açısından eşitliğinin tesisi için imkânlarının artırılması gerekir.

Bir başka ilgili düzenleme olarak Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda kabul edilen *Eylem Platformu* kapsamında “Kadınlar ve Ekonomi” kısmında belirlenen stratejik hedeflerden birisi olan *mesleki ayrım ve istihdama dair her türlü ayrımcılığı sonlandırmak* için –hükümetler, işverenler, işçiler, sendikalar ve kadın örgütleri tarafından- yapılacak eylemler dâhilinde; istihdama erişilebilirlikle, -eğitim, sağlık ve güvenlik dâhil- istihdam şartları ile işten çıkarılmayla ve cinsel tacize karşı -yasal koruma dâhil- işçilerin sosyal güvenliğine dair konular hakkında cinsiyete, medeni hal ya da aile statüsüne dayalı doğrudan/dolaylı ayrımcılığı yasaklamak üzere tazminat ve boyun eğmeme hallerinde -adalet başvurma dâhil- önlemleri uygulamaya koymak, yasaları yürürlüğe sokmak ve harekete geçirmek yer alır (par. 178(b)). Yine *kadınlar ve erkekler için çalışma ve aile sorumluluklarının uyumlu olmasını yaygınlaştırmak* şeklindeki stratejik hedef için -hükümetler tarafından- yapılacak eylemler dâhilinde; yasalar ve teşviklerle, kadın ve erkeklerin çalışma güvenliğine sahip ebeveynlik iznini ve ebeveynlik yardımlarını artırmak; uygun yasalar, teşvikler ve gerekli önlemlerle kadın ve erkeklerin aile sorumluluklarını eşit paylaşımlarını yaygınlaştırmak ve çalışan anneler için emzirme odalarını düzenlemek yer alır (par. 179(c)).

“Kız Çocukları” başlıklı kısımdaki stratejik hedeflerden birisi olan *kız çocuğa dair şiddeti sonlandırmak* için –hükümetler ve uygun olduğunda uluslararası ve hükümet dışı kuruluşlar tarafından- yapılacak eylemler dâhilinde; kız bebeklerin öldürülmesi ve doğum öncesi cinsiyet seçimi, kadınların cinsel organına zarar verme, ensest, cinsel taciz, cinsel istismar, çocuk fahişeliği ve çocuk pornografisinin dâhil olduğu her tür şiddetten kız çocukları koruyacak yasaları yürürlüğe koymak, uygulamak ve şiddete maruz kalan kız çocuklarına yardımcı olacak, yaşa uygun güvenli ve güvenilir programlar ile tıbbi, sosyal ve psikolojik destek hizmetleri geliştirmek yer alır (par. 283 (d)). Nitekim kız olmak sebebiyle cinsiyetinden ötürü çeşitli şiddet türlerine maruz kalınması esasen eşitsizliğin de bir göstergesi olarak ifade edilebilir. Bu bakımdan bahsi geçen şiddetten koruyucu tedbirlerin alınması lüzumludur.

E. Özel Hayata Saygı Gösterilmesi Hakkı

Özel hayat kavramı günümüzde geniş anlamıyla kabul görmektedir. Her ne kadar bahse konu genişlik, kavramın kapsamını belirlemede güçlük teşkil etse de geniş anlamıyla ele alındığında özel hayat kavramının, kişinin fiziksel bütünlüğü yanında ruhsal bütünlüğünü de içerdiğini söylemek mümkündür¹⁶⁴³. Bu bakışla üreme haklarının, özel hayat kavramından ayrı düşünülmemeyeceğini belirtmek gerekir. Zira üreme haklarının kadının bedeninde ve psikolojisinde pek çok değişikliği beraberinde getirmesi bakımından özel hayatına saygı gösterilmesi hakkı elzemdir. Üreme hakları özel olarak ele alındığında ise misalen, *zorla kısırlaştırma* açısından iradesi dışındaki muamelenin, *kürtaj yasağı* bakımından -hamileliğin sonlandırılması engellenerek- gebeliğin sürdürülmesine zorlanmanın kadının hem fiziksel hem ruhsal bütünlüğünü menfi anlamda derin şekilde etki altında bırakan durumlar olması sebebiyle bu gibi durumların, özel hayata saygı duyulması hakkının ihlalini gündeme getirebileceğine dikkat çekmek gerekir. Bu meyanda çocuk sahibi olma(ma) hakkı ışığında çocuk sayısı ve aralığına karar verme hakkının da ihlalden bahsedilebileceğini vurgulamak gerekir.

Herkesin kişisel, ev, aile ve haberleşme mahremiyetinin keyfi şekilde ihlal edilmemesi hakkına sahip olduğunu¹⁶⁴⁴ kabul eden IPPF; Bildirge m. 4 uyarınca, bilgilendirme ve danışmanlık dâhil, tüm CSÜS hizmetlerinde mahremiyetin (özel yaşamın) ve şahsi bilgilerin gizli kalmasının sağlanacağı yönündeki ilkenin uygulanmasını taahhüt etmektedir. Burada altını çizmek gereken husus *gizlilik* üzerindedir. Zira kadının özel yaşamına yönelik aleni olmasını istemediği bilgilerinin kamusal alana yansıtacak şekilde yansıtılması üreme hakları bakımından ihlale sebep

¹⁶⁴³ Konunun AİHS perspektifi için bkz. Harris, O’Boyle ve Warbrick, “8. Madde: Özel Hayata, Aile Yaşamına, Konut ve Haberleşmeye Saygı Hakkı”, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku**, 2’nci Baskı, Çev. Mehveş Bingöllü Kılıcı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2022, ss. 473-474. Konuya ilişkin AİHM’in 1985’te verdiği ilk kararı için bkz. AİHM, **X and Y v. The Netherlands. X ve Y v. Hollanda** (1985) başvurusu, genç bir kız çocuğuna cinsel istismarda (tecavüzde) bulunulması hakkındadır. AİHM, ilk kez, özel hayatın fiziksel ve ruhsal bütünlüğü kapsadığını kaydettiği bahse konu başvuruya ilişkin kararında, özel hayata dair ihlal oluştuğunu tespit etmiştir. AİHM, **X and Y v. Holland**, Başvuru No: 8978/80, Karar Tarihi: 26.03.1985, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-57603>, (14.03.2023). Özel hayata saygı hakkının negatif yükümlülük yanında özel hayata etkili şekilde saygı gösterilmesinin sağlanmasına dair pozitif yükümlülükler de ihtiva ettiğini ve bahse konu pozitif yükümlülüklerin bireyler arası ilişkiler alanında da özel hayata saygı gösterilmesini sağlayıcı tedbirlerin alınmasını gerektirdiğini AİHM belirtir (par. 22, 23).

¹⁶⁴⁴ Ayrıca bkz. İHEB, m. 12; MSHUS m. 17.

olabilir. Bu noktada söz konusu gizliliğin sağlanamamasının kadının toplumsal cinsiyet eşitsizliğine de yol açacağını eklemek gerekir. Misalen kadının kürtaj olmasına dair bilginin isteği dışında paylaşılması, üreme haklarının ihlali olarak yorumlanabilir.

Yine aynı maddede tüm kadınların, gebeliğin güvenli sonlandırılması dâhil, üremeye yönelik seçimler yapma hakkını haiz olduğu belirtilmektedir. Ancak buradaki *seçim* ibaresi kapsamında, cinsiyete dayalı seçimin anlaşılmaması gerektiğini belirtmek gerekir. Bir diğer ifadeyle gebelik sürecinde cinsiyete dayalı seçim (erkek çocuk tercihi) yapılarak gebeliğin sonlandırılmasının üreme haklarının norm alanına dâhil olmadığı söylenebilir.

Bildirge m. 4’de IPPF, bilgilendirme ve danışmanlık dâhil, tüm CSÜS hizmetlerinin bireylere, çiftlere –özellikle gençlere- mahremiyet ve gizlilik haklarına uyularak ulaştırılması için gerekli tüm önlemlerin alınmasına yönelik çalışacağını belirtir. Burada özellikle gençlere ayrıca bir vurgu yapılarak gençlerin üreme haklarına yönelik bilinçlenmelerinin önemsendiğini ve toplumsal düzeyde (ayıp gibi) kalıpyargılar eşliğinde ilgili hizmetlere erişimlerinin kısıtlanmaması gerektiğini söylemek mümkündür. Bu noktada gençleri bir bütün olarak ve daha özelde ise kadın olan gençleri odak alarak da üreme haklarına dair hizmetleri okumak mümkündür. Bu bağlamda genç kadınların esasen CSÜS hizmetlerinden gerek (gebeliği) önleyici gerek (gebeliği) sonlandırıcı olsun faydalanmalarının toplumda duyulma endişesine mahal vermeden sağlanması elzemdir. Zira pek çok yerleşim alanında özellikle - kırsal kesimde- kadınların özel alana hasrolunmaları fikri ekseninde, basit sağlık hizmetlerine dahi erişimlerinin mümkün olamadığı göz önüne alındığında gizlilik konusunda ciddi ehemmiyete gereksinim olan CSÜS alanı için gerekli tüm tedbirlerin alınmasına daha çok ihtiyaç duyulduğunun altını çizmek gerekir.

Özel hayata saygı gösterilmesi hakkı *ergenler* bakımından ayrıca ele alınmayı gerektirmektedir. Zira yetişkinlere kıyasla ergenler için -18 yaşından küçük olmaları ile beraber ele alındığında- mahremiyet konusu daha ehemmiyet arz etmekte iken mevzunun ayrıca üreme ile birleşmesiyle daha fazla ihtimam gösterilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda *ICPD Eylem Programı* kapsamında, *ergenlere* (*adolescents*) yönelik kısımda; ergenlerin gelişen kapasitelerine uygun olarak cinsellik ve üremeye dair konular bakımından uygun yönlendirme ve rehberlik

sağlayacak ebeveynler ile ergenden sorumlu yasal kişilerin haklarını, görevlerini ve sorumluluklarını ülkelerin belirlemesi ve sağlık hizmeti sunucularının tutumlarının, programlarının ergenlerin uygun hizmetlere ve -cinsel yolla bulaşan hastalıklar, cinsel istismar dâhil- ihtiyaç duydukları tüm bilgiye erişimleri sınırlandıracak şekilde olmamasını sağlamaları gerektiği belirtilir. Bu yapılırken ve -*inter alia*- cinsel istismar ele alınırken, bu hizmetlerin kültürel değerler ile dini inançlara saygı çerçevesinde ergenlerin mahremiyet, gizlilik, saygı ve bilgilendirilmiş rıza haklarının korunması gerektiği de vurgulanır. Bu kapsamda ülkelerin –uygun olduğunda- ergenlere yönelik üreme sağlığı bilgilerine dair yasal, düzenleyici ve sosyal engelleri kaldırmaları ve ergenlere yönelik bakım sağlaması gerektiği belirtilir (par. 7.45).

Bunun yanında BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda kabul edilen *Eylem Platformu* kapsamında -stratejik hedefler ve eylemler kısmında- kadınların yaş, kültür, etnik köken gibi faktörlerden ötürü tam eşitlik ve ilerlemeye erişimde engellerle karşılaştığı kabul edilir. Nitekim kadınların çoğunun –özellikle bekâr ebeveynlerin- kırsal alanlardaki şartlar dâhil, sosyo-ekonomik statüsü ile ilişkili engellerle karşılaştığı vurgulanır. Yine pek çok kadının bulaşıcı hastalıklardan ve kadına dair şiddetin farklı görünüş şekillerinden etkilendiği de belirtilir (par. 46). Bu bağlamda mahremiyet kapsamında kadına dair mevzuların çoğunlukla özel alana ait görülerek görmezden gelinmesi, bunlara dayalı eşitlik ve kendini geliştirme konusunda engeller yaşanması söz konusudur. Özel alanın politikleşmesine koşut şekilde kadınlara yönelik -özellikle üreme sağlığı gibi- konuların kadınları özgür kılacak şekilde düzenlenmesi sayesinde üreme haklarına yönelik pek çok ihlalin önlenmesi mümkün hale gelebilmektedir.

Yine *Eylem Platformu* kapsamında -“kadınlar ve sağlık” kısmında- belirtildiği üzere, kadınların insan hakları; -CSÜS dâhil- cinsellikleriyle ilgili konularda kontrol sahibi olma, baskı, ayrımcılık ve şiddete maruz kalmadan özgürce ve sorumlulukla karar verme hakkını içermektedir. Kadın ile erkek arasında, cinsel ilişki ve üremeye dair hususlarda eşit ilişki, kişinin bütünlüğüne saygı duymak dâhil, karşılıklı saygı, anlayış ve cinsel davranış ile onun sonuçlarına ilişkin sorumluluklarının paylaşılmasını gerektirmektedir (par. 96). Bu bakımdan özel hayat kapsamında kadınların mahremiyetlerinin sağlanması ile mevzunun özel alana ait

görülerek göz ardı edilmemesi gerektiği kabulüyle kadın lehine düzenlenmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

F. İfade Özgürlüğü

Tüm bireylerin düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğüne sahip olma hakkını¹⁶⁴⁵ kabul eden IPPF, bu hakkın kendini ifade etme özgürlüğüne müdahale edilmeksizin, bireylerin görüşlerine sahip çıkma, her türlü medya vasıtasıyla araştırmada bulunma, bilgi ve düşünce alışverişinde bulunma hakkını da kapsadığını belirtir. Bu bağlamda tüm bireylerin cinsel ve üreme yaşamları bakımından düşünce ve ifade özgürlüğüne sahip olduğunu, CSÜS konularında eğitim ile ilgili bilgiye erişimde düşünce, vicdan ve inanç hasebiyle kısıtlamaya karşı korunma hakkına sahip olduğunu ifade eden IPPF, bu ilkeleri yerine getirmeyi taahhüt etmektedir. Bununla beraber profesyonel sağlık personelinin doğum kontrolü ile gebeliği sonlandırma hizmeti sunmayı bilinçli şekilde reddetme hakkına sadece hizmete başvurana, bahse konu hizmeti hemen sunmayı isteyen bir profesyonele sevk etme şartıyla sahip olduğunu ve fakat bunun da hayati risk taşıyan acil durumlar için geçerli olmadığını IPPF Bildirge m. 5'te açıkça belirtir. Bahse konu bu düzenleme, kadınların gebeliği sonlandırma hizmetlerinden vicdani ret sebebiyle menfi yönde etkilenmelerini önlemeye yöneliktir. Aksi takdirde pek çok kadının gebeliği sonlandırmasının önlenmesi için bu sebebin suistimal edilebileceğini de göz ardı etmemek gerekir.

Yine m. 5'te IPPF, tüm bireylerin -diğer konularla birlikte- CSÜS hizmetlerindeki düşünce özgürlüğünün kısıtlanması gayesi ile dini metinlerin, inançların, felsefi görüşlerin veya geleneklerin sınırlı biçimde yorumlanmasından özgür olma hakkının olduğunu ve bu hakkın sağlanması için gerekli tüm önlemlerin alınması için çalışacağını da belirtir. Bu bağlamda kişilerin -özellikle kadınların- CSÜS alanında manipüle edilmesinin önlenmesi fikrinin etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

24. Dünya Tıp Meclisi (DTM, World Medical Assembly) tarafından kabul edilen (Oslo, 1970) ve 35. DTM (Venedik, 1983) ile 57. DTM Genel Kurulu (Pilanesberg, 2006) tarafından değiştirilen *Oslo'nun Terapötik Kürtaj (abortion) ile*

¹⁶⁴⁵ Ayrıca bkz. İHEB, m. 19, 26/2; MSHUS m. 18/1.

İlgili DTM Deklarasyonu kapsamında, insan yaşamına saygı duyması gereken hekimlerin annenin çıkarları ile doğmamış çocuğun çıkarlarının çatışarak ikileme yol açtığı ve gebeliğin kasten sonlandırılıp sonlandırılmayacağı sorusunu gündeme taşıdığı durumlara ilişkin tutum ve kuralları belirlemekle görevli olmadığı ve fakat hastaların haklarının korunmasını sağlamakla görevli oldukları belirtilir (par. 1-2, 4). Bu bakımdan hukuken terapötik kürtaj¹⁶⁴⁶ yapılmasına izin verilen durumlarda öngörülen prosedürün onaylı tesislerde ve yetkili doktor tarafından yapılması gerektiğine de yer verilir (par. 5). Ancak doktorun kanaati, kürtajı önermesi ya da gerçekleştirmesi ile uyumlu değilse, gerekli tıbbi bakımının kalifiye meslektaşınca sürdürülmesinin sağlanması şartı ile doktor, tedaviden çekilme hakkını haizdir (par. 6). Bu bakımdan ifade özgürlüğü dâhilinde sağlık hizmeti sunucularının da salt tedaviye dair menfi bir kanaate sahip olmalarının tedavi için başvuruları yanıtızsız bırakmasına yol açmayacağı, o tedavi için gerekli kişinin temininin sağlanmasıyla ilgili talebin karşılanması gerekmektedir. Özellikle kürtaja yönelik bu durum ön plandadır.

G. Eğitim Hakkı

Tüm bireylerin eğitim hakkına sahip olduğunu¹⁶⁴⁷, özellikle bireylerin, ailelerin -CSÜS ve hakları dâhil- sağlık ve refahını güvence altına alacak bilgilenme ve danışma hakkının olduğunu IPPF kabul eder (m. 6). Yine tüm bireylerin CSÜS, hakları ve sorumluluklarına dair cinsiyete duyarlı, önyargılardan uzak, tarafsız ve çoğulcu şekilde sunulan eğitime ve doğru bilgiye ulaşma hakkına sahip olduğu belirtilir (m. 6). Özellikle kadınların toplumsal cinsiyete dayalı kalıpyargılar sebebiyle bahse konu bilgi ve eğitime erişimleri konusundaki dezavantajlılıklarının göz önüne alınması gerektiğine işaret etmek gerekir.

Ayrıca cinsel ve üreme hayatlarına dair kararlarını tam, özgür ve bilinçli şekilde vermelerini sağlamak üzere tüm bireylerin yeterli eğitim ve bilgiyi edinme hakkına sahip olduğu da belirtilir (m. 6). Yeterli ibaresine değinmek gerekirse CSÜS

¹⁶⁴⁶ Annenin sağlığını korumak amaçlı fetal viabilite (fetal viabilite sınırı: 22 hafta) oluşmadan gebeliğin sonlandırılması *terapötik kürtaj* olarak tanımlanmaktadır. Bkz. M. Feridun Aksu, Engin Oral, Veli Yedigöz , Turgay Atasü , Aykut Kazancıgil, “Therapeutic Abortion”, **Cerrahpaşa Tıp Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 4, 1998, s. 175.

¹⁶⁴⁷ Ayrıca bkz. İHEB, m. 26/1; CEDAW, m. 10 (özellikle h bendi).

bakımından yaşa, cinsiyete uygun bir bilgi ve eğitim edinmenin önemine vurgu yapmak gerekir. Misalen CSÜS'a dair lise düzeyinde bir kişinin eğitim ihtiyacı ile çocuk sahibi bir kadının eğitim ihtiyacının aynı olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Yine m. 6'da tüm bireylerin gebeliği düzenleyici tüm yöntemlerin ve istenmeyen gebeliklerin önlenmesinin görece faydaları, riskleri ve etkililiği hakkında tam bilgi edinme hakkına sahip oldukları yer alır. Bahse konu bilginin, istenmeyen gebelikleri önleyici niteliğine vurgu yapmak gerekir. Zira istemli gebeliği sonlandırma oranını azaltıcı şekilde önleyici bilgilendirmenin önemi büyüktür. Bu kapsamda teknolojik gelişmeleri de göz ardı etmeden gebeliği önleyici yöntem ve araçlara dair bilgi düzeyindeki artışa yönelik tedbirlere ağırlık verilmesi beklenir.

Bilgilenme ve eğitim hakkına ilişkin *ICPD Eylem Programı* kapsamında, 2015'ten önce evrensel ilköğretim hedefine ulaşılmasından sonra, kız çocuklarının ve kadınların orta ve yükseköğrenimden ve mesleki- teknik eğitimden en kısa sürede ve en geniş şekilde faydalanmalarını/erişimlerini sağlamak gerektiği yer alır. Ayrıca ilgili eğitimin kalitesinin artırılması ihtiyacının da göz ardı edilmemesi belirtilir (par. 4.18).

İnsanın kendisini geliştirmesine de yarar sağlayan eğitim imkânına, kız çocukların/kadınların erişiminin sağlanması üreme bakımından da önem taşır. Nitekim *ICPD Eylem Programı* kapsamında, hükümetlerin çiftler ile bireylerin bilgiye, aile planlaması hizmetlerine ve yöntemlerine erişimde gereksiz yasal, tıbbi, düzenleyici engelleri kaldırarak (çiftlerin, bireylerin) kendi üreme sağlığına dair sorumluluk almalarını kolaylaştırması gerektiğine değinilir (par. 7.20). Bu düzenleme uyarınca, kişilerin –özellikle kadınların- üremeye dair sorumluluk almalarını beklemek için öncelikle ilgili bilgiye, hizmet ve yöntemlere erişilebilirliğin sağlanması gereklidir. Dolayısıyla kadınların eğitimi, üreme haklarına yönelik bilincin sağlanması bakımından bir araçtır.

ÇHS'ne koşut şekilde, ebeveynlerin destek ve rehberliğiyle, erkeklerin kendi cinsel sağlıkları ve üreme bakımından sorumluluklarına vurgu yapan ve bu sorumluluklarını yerine getirmesine fayda sağlayan -gençlere yönelik- cinsel eğitime ve hizmetlere destek olunması gerekir (par. 7.37). Bu bağlamda üremenin salt kadının sorumluluğunda olan bir mevzu gibi algılanmasının aşılması sağlanabilir.

Salt kadından (üremeye dair) yapılması veya yapılmaması gereken bir davranışı beklemek, erkeklerin sorumluluklarının göz ardı edilmesi anlamına gelebilir.

Yine istenmeyen gebelikleri önleme gereği, AIDS ve cinsel yolla bulaşan diğer hastalıkların yayılması, cinsel istismar ve şiddetin yaygınlığı ışığında, sorumlu cinsellik ihtiyacını ve mevcut cinsel davranışların gerçeklerini anlamaya dayanan ulusal politikaların hükümetlerce oluşturulmasından bahsedilir (par. 7.38). Öncelikle cari durum analiz edilerek üreme hakları ihlallerini önleyici ulusal politikaların belirlenmesi gerekir.

Ayrıca *ICPD Eylem Programı* kapsamında hükümetlerin -STK'lar ile işbirliği içerisinde- ergenlerin ihtiyaçlarını gidermesi ve buna yönelik programlar¹⁶⁴⁸ oluşturması için teşvik edilmesi söz konusudur. Üreme sağlığı hizmetlerini içermesi gereğine de vurgu yapılan bu programların hem ergenlere bilgi sağlaması hem de müspet toplumsal ve kültürel değerleri pekiştirmek için bilinçli çaba içermesi beklenir. Cinsel olarak aktif ergenlerin ise aile planlamasına dair özel bilgi, danışmanlık, hizmetlere gereksinimleri olacakları; hamile kalanların da erken bebek ve bebek bakımı sırasında aile ve toplumdan özel destek görme gereksinimleri olacakları ifade edilir. Bu bağlamda ergenlerin, ebeveynlerin rehberliği uyarınca bahsi geçen bilgi ile hizmetlerin planlanması, uygulanması ve değerlendirilmesine katılmaları gerektiği de yer alır (par. 7.47). Böylece ergenlerin dezavantajlı olmaları bakımından (yaş, gelişim açısından özellikle...) cinsellik ve üreme mevzuu özelinde bilgi sahibi olmalarının ve desteklenmelerinin (bebek bakım eğitimi gibi) bilinçsizce yönlendirilmelerini önleyeceğini belirtmek mümkündür.

Bunun yanında BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda kabul edilen *Eylem Platformu* kapsamında -"kadınlar ve sağlık" kısmında- belirtilen *kadınların sağlığını geliştiren önleyici programları iyileştirmeye* dair stratejik hedef bakımından hükümetlerin -hükümet dışı kuruluşlar, kitle iletişim araçları, özel sektör ve uygun olduğunda BM organları dâhil, ilgili uluslararası örgütlerle işbirliği yaparak- kadın ve erkeklerin, özellikle gençlerin -cinsellik ve üremeye dair bilgiler öncelikli olmak üzere- sağlıkları hakkında bilgi edinmelerini sağlayıcı, çocuğun bilgi edinme,

¹⁶⁴⁸ Bu tür programların toplumsal cinsiyet ilişkileri ve eşitlik, ergenlere yönelik şiddet, sorumlu cinsellik, sorumlu aile planlaması, aile hayatı, üreme sağlığı ve cinsel yolla bulaşan hastalıklar, HIV enfeksiyonu ve AIDS'ten korunma konularında ergenlere eğitim ile danışmanlık sağlayıcı destek mekanizmalarını içermesi gerektiği de belirtilir. Bkz. *ICPD Eylem Programı*, par. 7. 47.

gizlilik, mahremiyet, saygı görme ve bilgilendirilmiş şekilde karar verme hakkını göz önünde bulundurduğu gibi, ÇHS ışığında çocuğun gelişen kapasitesini dikkate alarak uygun yönlendirme ve rehberlik sağlayıcı ebeveynlerin ve yasal vasilerin sorumluluklarına, haklarına ve görevlerine de yer veren, CEDAW ile uyumlu bilgileri hazırlamak ve toplum sağlığı kampanyaları, medya, güvenilir danışmanlık ve eğitim sistemi aracılığıyla yayması; çocuklarla ilgili her girişimde, öncelikle çocukların yararını düşünmesi beklenir (par. 107(e)).

Eğitim hakkı kapsamında kadınların hem üreme eğitiminin sağlanması hem de üreme sebebiyle eğitim hakkının engellenmemesi söz konusudur. Bu bağlamda kadınlara hamilelik, doğum sebebiyle eğitim hayatında ek süre verilmesi kadınlar için olumlu bir önlem olarak ele alınabilir.

H. Evlenme Hakkı

Evlenmek ve aile kurmak için gerekli yaşı haiz olan her bireyin herhangi bir kısıtlama olmaksızın evlenmeye, aile kurmaya ve planlama yapmaya hakkı olduğunu¹⁶⁴⁹ IPPF kabul eder (Bildirge m. 7). Bu bağlamda tüm bireyler; tam, özgür ve bilinçli onayları haricinde evlendirilmekten korunma hakkına sahiptirler. Kısır olanlar veya cinsel yolla bulaşıcı hastalığı sebebiyle doğurganlığı aksayan kişiler dâhil tüm bireylerin üreme sağlığı hizmetinden faydalanma hakkı olduğu da m. 7’de yer alır.

18 yaşına kadar herkesin çocuk sayılacağına dair düzenlemeye (m. 1) yer veren ÇHS’de evlilik yaşı hakkında bir hüküm bulunmamaktadır. Nitekim ÇHS’de evlilik hakkı da yer almamaktadır¹⁶⁵⁰. Ancak ÇHKom’nin 4 No.lu Genel Yorumunda 18 yaşının evlilik yaşı olarak tavsiye edilmesi (par. 20) ile 13 No.lu Genel Yorumunda erken evliliklerin, çocuk evliliklerin zararlı uygulama olarak nitelendirilmesi (par. 29) göz önünde tutarak yasal evlilik yaşının 18 olarak belirlenmesini elzem görüyoruz. Bu bağlamda (Türk Medeni Kanun’da m. 124 uyarınca 17 olarak belirlenen) evlilik yaşının 18 olarak belirlenmesi halinde yasal

¹⁶⁴⁹ Ayrıca bkz. İHEB m. 16; MSHUS m. 23/2.

¹⁶⁵⁰ Tijen Dünder Sezer, “Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Çocuk Gelinler”, **Hukuki Boyutuyla Çocuk Gelinler Uluslararası Konferansı**, İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2014, (Çocuk), s. 114.

evlenme yaşının altındaki *çocukların* (istisnalar dışında) evlendirilmemesi söz konusu olabilecektir. Ayrıca evliliğin yasal olarak geçerli olabilmesi için -evlenme yaşı ile resmi kayıt zorunluluğu dâhil- her türlü önlemin alınması elzemdir. Böylelikle kadınların çocuk gelin olmasının ve -üreme bağlamında- çocuk yaşta anne olmasının önüne geçilebilir. Zira henüz gelişimini tamamlamadan çocukken gebe kalmasını beklemek anlamına gelen bu istenmeyen durumların sağlık açısından sakıncalı, hayati risk içeren vakalara sebebiyet verebileceğini de göz ardı etmemek gerekir.

ICPD Eylem Programı kapsamında, kız çocuklara yönelik kısımda, evliliğin salt hür ve tam rıza ile gerçekleşmesine dair yasaları hükümetlerin uygulaması beklenir. Ayrıca asgari yasal rıza yaşı ile evlilikte asgari yaşa dair yasaları da uygulaması ve gerekirse asgari evlilik yaşını yükseltmesi belirtilir. Hükümetler, hükümet dışı örgütler, mezkûr yasaların uygulanmasına dair –özellikle eğitim ve istihdam fırsatları yaratılarak- sosyal destek sağlaması gerektiği yer alır (par. 4.21). Böylelikle erken yaşta evlenme ve beraberinde üreme bakımından getirdiği riskler göz önüne alınarak bu konuda koruyucu hukuki düzenlemeler ile kız çocukların korunması ve gerekli eğitim, istihdam imkânı sağlanması sayesinde de erken yaşta evliliklerin önlenmesi gereği önem arz etmektedir.

İ. Dernek Kurma ve Toplantı Özgürlüğü

Her bireyin barışçıl toplanma veya örgüt kurma özgürlüğünü¹⁶⁵¹ haiz olduğunu kabul eden IPPF, tüm bireylerin toplanarak CSÜS ve haklarını savunma hakkına ve CSÜS’in savunulması gayesiyle birlik oluşturma hakkına sahip olduklarını belirterek bunun uygulanmasını taahhüt etmektedir (Bildirge m. 11).

Yine IPPF tüm bireylerin CSÜS ve haklarına öncelik tanınması için hükümetleri etkileme yollarını arama hakkına sahip olduklarını belirterek bu hakka ulaşımının sağlanması için gerekli tüm tedbirlerin alınmasını da taahhüt etmektedir (m. 11). Böylelikle siyasi iktidarı etkileme aracı olarak siyasi hakları haiz olmanın ve bu hakları aktif şekilde kullanmanın diğer hak ve özgürlüklere ilişkin talepleri de öne sürebilme bakımından taşıdığı önemi vurgulamak gerekir. Bu meyanda feminizm

¹⁶⁵¹ Ayrıca bkz. İHEB m. 20 ve 21/1.

kapsamında verilen savaşım da kadınların haklarını elde etmek üzerine olmakla birlikte birinci dalga dâhilinde oy kullanma gibi siyasi alana etki etmeyi içeren hakların kazanımının tarihi süreçte öncelik taşıdığını hatırlatmak gerekir. Akabinde kadınların üreme haklarına yönelik taleplerini dile getirdiklerini görmek mümkündür. Böylece siyasi haklara sahip kadınların bilinçlenerek üreme hakları alanında türetilen taleplerini de elde etmelerine yönelik gerekli tedbirlerin sağlanması elzemdir.

ICPD Eylem Programı kapsamında yer verilen üreme hakları tanımı dâhilinde de belirtildiği üzere, –aile planlaması dâhil- üreme sağlığına dair ilgili politika ve programların herkesin üreme haklarını kullanmasını sağlamak gayesini içermesi gerekir (par. 7.3). Bu bağlamda hükümetin politikalarını bahse konu üreme haklarının iyileştirilmesine yönelik etkilemek kadınların önemli savaşım sahası kapsamındadır. Hukuki düzeyde kadınlara üreme haklarını güçlendirmek üzere taleplerini savunma/sunma imkânı sağlayan unsurlar dâhilinde ise toplanma özgürlüğü, siyasete katılma hakkı önemli yeri haizdir.

ICPD Eylem Programı’nda hükümet dışı örgütler (*sivil toplum kuruluşları*) ile ortaklık kısmındaki eylemler kapsamında, hükümetler ile hükümetlerarası örgütlerin, hükümet dışı örgütler ve yerel topluluk gruplarıyla diyalog halinde ve özerkliğine saygı duyarak onları karar alma süreçlerine dâhil etmeleri ve nüfus ile kalkınma konularında hükümet dışı kuruluşların çözüm bulma ve bu Eylem Programının uygulanmasını sağlamaya dair katkılarını kolaylaştırmaları beklenir (par. 15.8). Nüfus ve kalkınma konularının üreme hakları ile yakın ilişkiyi haiz olmaları da göz önüne alındığında, kadınlara yönelik sivil toplum kuruluşları bünyesinde karar alma mekanizmalarına katılımın sağlanmasının kilit bir role sahip olması gerektiğini belirtmek mümkündür.

Nitekim devamında hükümetlerin, nüfus ve kalkınma programlarının düzenlenmesi ve uygulanmasında kadın örgütlerinin temel rollerini kabul etmeleri ve katılımlarını sağlamaları beklenir (par. 15.9). Bunun için -talep halinde ve mümkün ise- sivil toplum kuruluşlarının nüfus ve kalkınma faaliyetlerine dair süreçlere etkin katılımın sağlanması amacıyla gerekli ve yeterli mali ve teknik kaynakların, bilgilerin hükümetler, hükümetler arası kuruluşlar ve uluslararası finans kuruluşları tarafından –özerkliklerine saygı çerçevesinde- sağlanması gerektiği de belirtilir. Ayrıca şeffaflık, hesap verebilirlik ve etkin işbölümün tesisi için aynı kurumların

gerekli bilgi ve belgeleri ilgili sivil toplum kuruluşlarına sağlaması gerektiğine de değinilir. Bu meyanda uluslararası kuruluşların, sivil toplum kuruluşlarına mali ve teknik yardımını her ülkenin hukuki düzenlemesine uygun şekilde sağlaması gerektiği üzerinde de durulur (par. 15.10).

Bunun yanında BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda kabul edilen *Eylem Platformu* kapsamında -“kadınlar ve ekonomi” kısmında- belirtilen *kadınların kaynaklara, istihdama, piyasalara ve ticarete eşit şekilde ulaşmasını kolaylaştırmaya* dair stratejik hedef bakımından hükümetlerin dernek kurma özgürlüğü, örgütlenme hakkını korumasına yer verilir (par. 166(l)). Bununla beraber aynı kısımdaki *kadının ekonomik kapasitesini ve ticari ağları güçlendirmek* şeklindeki stratejik hedef bakımından da hükümetlerin, dernek kurma özgürlüğü ve örgütlenme hakkını kabul ederek kadın grupları için elverişli bir ortam yaratacak politikaları benimsemeleri gerektiği belirtilir (175(c)). Ayrıca *Eylem Platformu*'nun -yetki ve karar alma sürecindeki kadınlar- kısmında belirtilen *kadınların yetkili ve güçlü mevkilere ve karar alma süreçlerine eşit ulaşmalarını ve tam katılmalarını sağlayacak önlemler almak* şeklindeki stratejik hedef açısından hükümetlerin kadın ve erkeklerin siyasi faaliyetlere eşit olarak katılma hakkı ile -siyasi partiler ve sendikalara üyelik dâhil- dernek kurma özgürlüğünü koruması ve yaygınlaştırması gerektiğine yer verilir (190(c)). Böylelikle kadınların bilinçlenmesi, örgütlenmesi yoluyla -özellikle siyasi alanda- karar alma mekanizmalarını etkilemesi hususuna yapılan vurgu göz önüne alındığında bu etkinin üreme hakları bakımından da geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Üreme hakları bakımından kazanım elde etmek üzere kadınların örgütlenerek taleplerini iletmeleri, savunmaları için gerekli tedbirlerin ve düzenlemelerin varlığı gereklidir. Bu sayede hukuki bir zeminde -ilgili hak ve özgürlükleri dâhilinde- söz konusu talepleri iletmeleri mümkün hale gelebilecektir. Zira feminizmin tarihi süreci çerçevesinde ilk dalga kapsamında siyasi hakların elde edilmeye başlamasının söz konusu olduğunu da vurgulamak gerekir.

J. İşkence, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele ya da Ceza Yasağı

İnsanlık dışı muamelenin pek çok çeşidi söz konusudur. Bu kapsamda **kadın sünneti**¹⁶⁵² insanlık dışı muamele olarak ele alınmaktadır. Bununla birlikte üreme haklarına yönelik değerlendirmek gerekirse, deneysel tıbbi tedavide rızanın olmaması halinde insanlık dışı muameleden söz etmek mümkün hale gelebilecektir¹⁶⁵³. Yine kürtaj olmaması için kadına uygulanan zorbalık da insanlığa karşı muamele olarak değerlendirilebilir¹⁶⁵⁴.

Yine **zorla kısırlaştırma** hali de insanlık dışı muamele kapsamında ele alınmaktadır. Kısırlaştırmanın m. 3'e uygun şekilde gerçekleştirilebileceğinin de altını çizmek gerekir. Nitekim bir doğum kontrol yöntemi olarak veya tıbbi gerekliliğin ikna edici nitelikte olması halinde tedavi amacıyla kısırlaştırma gerçekleştirilebilir. Bunun için usulüne uygun şekilde alınan mümeyyiz yetişkin hasta kadının bilgilendirilmiş rızası ya da tıbbi tedavinin gecikmesinin mümkün olmaması ve rızanın alınamayacağı acil bir durumun varlığı gereklidir¹⁶⁵⁵. Aksi halde kısırlaştırma, insanlık dışı muamele oluşturması sebebiyle kadının haklarını ihlal edecektir.

¹⁶⁵² AİHM tarafından *Collins ve Akaziebie v. İsveç* (2007) kararında başvuruçuların sınır dışı edilme emrinin uygulanması durumunda maruz kalacakları kadın sünnetinin m. 3'e dair ihlal oluşturduğu iddiası ele alınır. Bahse konu sınır dışı edilme durumunda kadın sünnetine maruz kalma bakımından gerçek ve somut bir riskle karşı karşıya kalınacağı iddiasının başvuruçular tarafından kanıtlanamaması sebebiyle AİHM, başvurunun açıkça dayanaktan yoksunluk sebebiyle kabul edilemez olduğunu belirtir. Bkz. AİHM, *Collins and Akaziebie v. Sweden*, Başvuru No: 23944/05, Karar Tarihi: 08.03.2007, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79864>, (14.01.2023).

¹⁶⁵³ Konuya ilişkin bir karar için bkz. AİHKom, *X v. Denmark*, Başvuru No: 9974/82, Karar Tarihi: 02.03.1983, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74114>, (25.11.2022).

¹⁶⁵⁴ *P ve S v. Polonya* (2013) başvurusu kapsamında, kadının kürtaj olmaması için zorbalığa uğraması (par. 81) da *insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele* kapsamında değerlendirilmiştir (par. 158-159). AİHM başvuruyu bütün olarak ele aldığı m. 3'te aranan asgari şiddet eşiğine ulaşıldığını belirterek **m. 3'ün ihlaline** karar verir. AİHM, *P and S v. Poland*, Başvuru No: 57375/08, Karar Tarihi: 30.01.2013, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-114098>, (10.03.2023).

¹⁶⁵⁵ Bkz. Harris, O'Boyle ve Warbrick, "Madde 3: İşkence veya İnsanlık Dışı ya da Aşağılayıcı Muamele veya Ceza Yasağı", *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 2'nci Baskı, Çev. Mehveş Bingöllü Kılçı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2022, s. 240. Konuya ilişkin bir karar için bkz. AİHM, *Vo v. France*, Başvuru No: 53924/00, Karar Tarihi: 08.07.2004. İç hukukun gerektirdiği yazılı rızanın alınmayarak zorla kısırlaştırılması halinde, yerel mahkemelerce başvuruçunun mahremiyet ve üreme haklarının ihlal edildiğinin tespit edildiği ve mağdura tazminat ödenmesine hükmedildiği için kabul edilmezlik kararı verilen AİHM'nin kararı için bkz. AİHM, *G.H. v. Hungary*, Başvuru No: 54041/14, Karar Tarihi: 09.06.2015, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156027>, (25.11.2022).

Kadının **tecavüze** uğraması da *işkence/kötü muamele yasağı* kapsamında değerlendirilebilmektedir¹⁶⁵⁶. Tecavüz neticesinde muhtemel sonuçlardan biri ise kadının istemeden hamile kalmasıdır. Bu riskli durumun gerçekleşmesi beraberinde kadının istemeden gebe kalma yüzünden kürtaj olması gibi üreme haklarına yönelik katlanması gereken uygulamalara maruz kalmasına yol açabilir. Zira kadın, tecavüz sonucu hamile kalması durumunda henüz üzerinde düşünmediği bir anda kendisini çocuğu doğurup büyötmek veya doğurmayıp kürtaj olmak şeklinde bir ayrım noktasında bularak karar verme durumunda kalabilir. Bu bile başlı başına kadına fiziksel hasar yanında derin psikolojik hasar bırakabilecektir. Burada vurgulamak gereken esas noktalardan biri de tecavüz neticesinde kürtaj olma hakkının hukuken tanınması gerekliliğidir. Aksi takdirde kadını, istemeden çocuk sahibi olmaya maruz bırakmış veya yasa dışı kürtaja başvurmak durumunda bırakmış olunur. Hatta tecavüz veya akabindeki kürtaj neticesinde kadının üreme hakları kapsamında çocuk sahibi olma hakkının risk altına girmesi söz konusu olabilir. Bir diğer anlatımla mağdurun ilerde hamile kalması güç hale gelebileceğı gibi kısır kalma riski dahi gündeme gelebilir. Nihayetinde kadına yönelik cinsel şiddet kapsamında özellikle **tecavüz**, üreme hakları ile ilişki içerisinde ve *işkence*¹⁶⁵⁷/*kötü muamele* kapsamında ele alınabilir.

IPPF, tüm bireylerin *işkence* ya da acımasız, insanlık dışı veya aşağılayıcı davranış ya da cezalardan ve özgür iradesi ile bilgisi haricinde uygulanan tıbbi ya da

¹⁶⁵⁶ Harris, O'Boyle ve Warbrick, s. 224.

¹⁶⁵⁷ *Aydın v. Türkiye* (1997) başvurusu, gözaltına alınan başvurusunun devlet görevlisince tecavüze uğraması ve çeşitli kötü muamelelere maruz kalması sebebiyle m. 3'ün ihlaline ilişkindir. AİHS m. 3 kapsamında mutlak terimlerle *işkence*, insanlık dışı, aşağılayıcı muamele ya da ceza yasaklanmaktadır. Bu düzenleme kapsamında herhangi bir kötü muamelenin *işkence* olarak nitelendirilebilmesi için *işkence* ile insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele arasındaki ayrımı göz önüne almak gerekir. Bu ayrım kapsamında *işkence*, yalnızca çok ciddi ve acımasız şekilde ıstıraba sebep olan kasıtlı insanlık dışı muamele halinde söz konusudur. Gözaltında kadının tecavüze maruz kalmasını AİHM, mağdurun kırılğanlığının, zayıflayan direncinin kolaylıkla istismar edilebilmesini göz önüne alarak, ağır ve iğrenç kötü bir muamele şekli olarak görür. Bununla birlikte mağdurda diğer fiziksel ve psikolojik şiddet türlerine nazaran zamanın geçmesine hızlı reaksiyon göstermeyen derin psikolojik izler/yaralar bıraktığını da ekler. Zorla penetrasyonun şiddetli fiziksel acısı yanında mağdurun kendisini fiziksel ve psikolojik olarak aşağılanmış hissetmesine yol açtığı da belirtilir. Bu bağlamda AİHM, başvurusunun maruz kaldığı acımasız tecavüz eyleminin m. 3'ü ihlal eden *işkence*yi oluşturduğuna karar verir. Burada tek bir tecavüz eyleminin *işkence* oluşturabileceğı görölmektedir. Zira tecavüz, kadına *işkence* olarak nitelendirilebilecek bir acı vermiştir. AİHM, *Aydın v. Turkey*, Başvuru No: 23178/94, Karar Tarihi: 28.09.1997, [https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58371, \(01.02.2023\)](https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58371, (01.02.2023)).

bilimsel işlemlerden özgür olma hakkına¹⁶⁵⁸ sahip olduğunu kabul eder (Bildirge m. 12).

Tüm çocukların (ÇHS m. 1 uyarınca 18 yaş altı) -özellikle cinsel sömürü dâhil- her türlü sömürden, çocuk fahişeliğinden ve her çeşit istismar, taciz ve saldırıdan, yasadışı cinsel etkinliklere, fahişelik veya diğer yasadışı cinsel sömürü uygulamalarına katılmaktan¹⁶⁵⁹ ve pornografik gösteri/yayınlar için sömürden korunma hakkına¹⁶⁶⁰ sahip olduğu kabul eden IPPF, bunun gerçekleşmesini taahhüt etmektedir (m. 12). Çocukların dezavantajlı olmaları da göz önüne alınarak -özellikle üreme kapsamında- korunmaları gerektiği aşîkârdır.

Kendi tam, özgür ve bilinçli onayı olmaksızın kimsenin cinsellik, doğurganlığı düzenleme yöntemlerine dair tıbbi araştırmalar veya deneylerde kullanılamayacağı da m. 12’de açıkça yer alır. Böylelikle tıbbi gerekçelerle kişilerin üreme bakımından da sömürölmelerinin önlenmek istendiğini söylemek mümkündür. Ayrıca belirtilen onay alınmadan kişiye yapılan uygulamaların ihlallere sebebiyet vereceğini de belirtmek gerekir.

Yine tüm kadınların fuhuş veya kadın ticareti için sömürölmekten korunma hakkını¹⁶⁶¹ haiz olduğu da m. 12’de belirtilir. Zira insanlık dışı niteliği haiz fiiller kapsamındadır.

Bununla birlikte her vatandaşın -kadın/erkek- silahlı çatışmalarda cinselliklerine/üremelerine dair aşağılayıcı davranışlardan ve şiddetten korunma hakkına sahip olduğuna m. 12’de yer verilir. Dezavantajlılığın arttığı silahlı çatışma kapsamında kadınların üreme haklarına dair ihlallerde artış yaşanabilme endişesi ekseninde kadınların korunmaları için düzenlemeler yapılması gerekir.

IPPF, tüm bireylerin tecavüz, cinsel saldırı, cinsel istismar ve cinsel tacizden korunma hakkına sahip olduğunu belirterek bu hakka erişimin tesisi için gerekli tüm tedbirlerin alınmasını da taahhüt eder (m. 12).

ICPD Eylem Programı’nın “toplumsal cinsiyet eşitliği, adalet ve kadınların güçlendirilmesi” kısmında *kadınların güçlendirilmesi ve statüsü* dâhilindeki eylemler kapsamında ölkelerin, kadınlara, ergenlere ve çocuklara dair her türlü sömürü,

¹⁶⁵⁸ Ayrıca bkz. İHEB m. 5; MSHUS m. 7.

¹⁶⁵⁹ Ayrıca bkz. MSHUS m. 9/1; ÇHS m. 19.

¹⁶⁶⁰ Ayrıca bkz. ÇHS m. 34.

¹⁶⁶¹ Ayrıca bkz. CEDAW m. 6.

istismar, taciz ve şiddeti sonlandırmak için gerekli -hem önleyici hem de mağdurların rehabilitasyonuna dair- tüm önlemleri alması gerektiği belirtilir. Ayrıca ülkelerin kadın, genç ve çocuk ticaretini, fuhuş yoluyla sömürülmesi gibi onur kırıcı eylemleri yasaklaması, bunlara maruz kalanlar ile –göçmen kadınlar, ev işinde çalışanlar, öğrenci kızlar gibi- sömürülme potansiyeli olanların haklarına ve güvenliklerine özel önem göstermesi gerektiğine de değinilir. Bu bağlamda, bu önlemlerin uygulanmasını sağlamak için uluslararası mekanizmaların harekete geçirilmesi gerektiği de belirtilir (4.9).

Devamında ülkelerin kadınlara dair sistematik tecavüz ve diğer insanlık dışı ve aşağılayıcı muameleleri kasıtlı bir savaş ve etnik temizleme aracı olarak belirlemeleri ve bu tür eylemlere maruz kalanların fiziksel ve zihinsel rehabilitasyonuna dair her türlü yardımın sağlanmasını güvence altına almasına da yer verilir (4.10). Bu düzenleme, BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı’nda kabul edilen *Eylem Platformu*’nda da yer almaktadır (par. 145(c)).

BM Sosyal Kalkınma Dünya Zirvesi Eylem Programı’nın¹⁶⁶² “sosyal kalkınma için elverişli bir çevre” kısmında yapılacak *eylemler* kapsamında, elverişli bir siyasi ve hukuki ortamı teşvik etmek için ulusal çabalara verilecek uluslararası desteğin; her türlü şiddet, organize suç, kadın, ergen, çocuk, göçmen ve insan organı ticareti ve insan haklarına ve onuruna aykırı diğer faaliyetlerle mücadele politikalarını, eylemlerini ve yasal araçlarını ve(ya) önlemlerini koordine etmeyi gerektirdiğine yer verilir (par. 17(b)).

Yine *Eylem Programı*’nın “sosyal bütünleşme” kısmında yapılacak *eylemler* kapsamında, şiddet sebebiyle oluşan sorunlar göz önünde bulundurulduğunda, öncelikle aile içi şiddet ve tecavüz olmak üzere kadınlara yönelik her türlü sömürü, istismar, taciz ve şiddeti sonlandırmak üzere tüm önlemlerin alınması gerektiği belirtilir. Zararlı geleneksel (*traditional*) veya alışılmış (*customary*) uygulamalardan ve aşırılıktan kaynaklanan şiddete özellikle dikkat edilmesi hususuna değinilir. Bu bakımdan hem önleyici eylemler hem de mağdurların rehabilitasyonu için gerekli önlemlerin alınması gerektiğine yer verilir (par. 79(b)).

¹⁶⁶² 1995’te Kopenhag, Danimarka’da düzenlenen *Sosyal Kalkınma Dünya Zirvesi*; Kopenhag Deklarasyonu, 10 taahhüt ve Eylem Programı ile neticelenmiştir. UN, Department of Economic and Social Affairs, “World Summit for Social Development 1995”, Dünya Sosyal Kalkınma Zirvesi 1995 | DISD (un.org), (17.02.2023).

BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda kabul edilen *Eylem Platformu*'nun “kadınlara yönelik şiddet” kısmındaki *kadın ticaretini önlemek ve fahişelikle kadın ticaretine bağlı olarak şiddete maruz kalanlara yardımcı olmak* şeklinde belirlenen stratejik hedefe yönelik yapılacak *eylemler* kapsamında; menşe ülke, transit geçilen ve varış noktası olan ülkelerin hükümetleri, bölgesel ve uluslararası örgütler tarafından, kadın ticaretini engellemek, kadın ve kız çocuklarının haklarını daha iyi korumak, şiddete başvuranları hem adli hem de toplumsal yasalarla cezalandırmak için mevcut yasaları güçlendirmek dâhil, kadın ve kız çocuklarının fahişelik, seks ticaretinin diğer türleri, evliliğe zorlama ve çalışmaya zorlama amacıyla alınıp satılmasını teşvik eden nedenleri göz önünde tutarak hazırlanmış uygun önlemler almaları gerektiğine yer verilir (par. 130(b)).

Eylem Platformu'nun “kadınlar ve sağlık” kısmındaki *yaşamının tüm dönemlerinde kadının uygun maliyetli, kaliteli sağlık bakımına, bilgiye ve ilgili hizmetlere erişilebilirliğini geliştirmek* şeklinde belirlenen stratejik hedefe yönelik yapılacak *eylemler* kapsamında; -hükümet dışı kuruluşlarla, işveren ve işçi örgütleriyle işbirliği yaparak ve uluslararası kurumların desteğiyle- hükümetlerin, tüm sağlık hizmetlerinin ve çalışanlarının, sorumlu, gönüllü ve bilgilendirilmiş onam almayı amaçlayan kadın sağlığı hizmetlerinin sunumunda insan haklarına ve ahlaki, mesleki ve toplumsal cinsiyete duyarlı standartlara uymalarını sağlaması ve mevcut uluslararası tıp etiği kurallarını ve diğer sağlık uzmanlarının uymakla yükümlü oldukları ahlaki prensiplerin rehberliğinde ahlaki kuralların oluşturulmasını, uygulanmasını ve yayılmasını teşvik etmesi beklenir (par. 106(g)).

K. Sağlık Hakkı

Sağlık hakkı, bireyin yaşama hakkı ile bağlantılı, geniş bir içeriğe sahip haktır¹⁶⁶³. Nitekim sağlık hakkının CSÜS haklarını da içerdiği belirtilmektedir¹⁶⁶⁴.

Üreme hakları konusunda sağlık hizmetlerine erişim yoksunluğunun sağlık hakkının ihlali olarak kabul edilmesi söz konusudur¹⁶⁶⁵. Bununla beraber sağlıklı

¹⁶⁶³ Sert, Yasal Temeller, s. 79.

¹⁶⁶⁴ Adil Şahin, “Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomi, Sosyal ve Kültürel Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 59, Sayı: 4, 2010, s. 740. Ayrıca bkz. ESKHKom, 14 No.lu Genel Yorum, par. 8, 11.

koşullar altında doğum yapmak, aile planlaması sağlık kapsamında çözülmeyi bekleyen sorunlar arasındadır¹⁶⁶⁶.

Cinsel sağlık ile üreme sağlığının birbirinden farklı ve fakat birbiriyle ilişkili olduğunu hatırlatmak gerekir. **Cinsel sağlık**, DSÖ'nün tanımına göre, cinsellikle ilgili olarak fiziksel, duygusal, zihinsel ve sosyal iyi olma durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla kavramın salt hastalık, sakatlık durumunun olmaması olarak anlaşılmaması gerekir. Cinsellik ve cinsel ilişki bakımından zorlamanın, ayrımcılığın, şiddetin olmaması ve saygılı yaklaşım elzemdir. Bu bağlamda cinsel sağlığın tesisi ve devamı amacıyla cinsel haklara saygı duymak, korumak ve yerine getirmek gerekir¹⁶⁶⁷. **Üreme sağlığı** ise üreme yeteneği ve bilinçli, özgür ve sorumlu kararlar verme özgürlüğü ile ilgili görülmektedir. Bu şekilde kararlar almaları için bireylerin üreme sağlığı bilgilerine, ürünlerine ve hizmetlerine erişimi de bu kapsamda yer almaktadır¹⁶⁶⁸.

ICPD Eylem Programı'nda (par. 7.2 kapsamında) da aynen yer alan¹⁶⁶⁹ üreme sağlığı, **Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu** kapsamında *Kadınlar ve Sağlık* başlığı altında şu şekilde tanımlanmaktadır:

*...Üreme sağlığı, sadece üreme sistemi ve onun fonksiyonlarıyla işleyişinde herhangi bir hastalık ya da zayıflık olmaması değil, fiziksel, zihinsel ve sosyal açıdan bütünüyle iyi olma durumudur. Bu nedenle üreme sağlığı, insanların tatmin edici ve güvenilir bir cinsel yaşam sürebilecekleri ve üreme yeteneği ile bu konuda karar verme, zamanını ve sıklığını belirleme özgürlüğüne sahip oldukları anlamına gelmektedir... Üreme sağlığının yukardaki tanımına uygun olarak üreme sağlık bakım hizmetleri, üreme sağlığı sorunlarını önleyerek ve çözerek üreme sağlığına ve iyiliğine katkıda bulunan yöntemler, teknikler ve hizmetler toplamı olarak tanımlanmıştır. Üreme sağlığı hizmetleri, aynı zamanda, amacı sadece üreme ve cinsel yolla geçen hastalıklara ilişkin danışmanlık ve bakım sunmak değil, hayatın ve kişisel ilişkilerin zenginleştirilmesi olan cinsel sağlığı da kapsamaktadır...*¹⁶⁷⁰.

Bu kapsamda üreme sağlığının beraberinde birtakım hakları da ek olarak sağladığı ifade edilir. Kişilerin kendi seçecekleri -güvenli, etkili, uygun maliyetli ve

¹⁶⁶⁵ European Youth Forum, "Youth Rights info Tool", <https://tools.youthforum.org/youth-rights-info-tool/human-rights-and-young-people/>, (05.05.2021).

¹⁶⁶⁶ Arat, s. 23.

¹⁶⁶⁷ World Health Organization, Human Reproduction Programme, **Sexual Health, Human Rights and the Law**, WHO Document Production Services, Switzerland, 2015, (Sexual Health), s. 5.

¹⁶⁶⁸ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 22 No.lu Genel Yorum, par. 6.

¹⁶⁶⁹ "Programme of Action of the International Conference on Population and Development", **Report of the International Conference on Population and Development**, A/CONF.171/13/Rev.1, United Nations, New York, 1995, s. 40, par. 7.2.

¹⁶⁷⁰ Beijing Declaration and Platform for Action", **Report of the Fourth World Conference on Women**, A/CONF.177/20/ Rev.1, United Nations, New York, 1996, s. 35, par. 94.

kabul edilebilir- aile planlaması yöntemlerine dair bilgi sahibi olma hakkı ve seçilen aile planlaması yöntemlerine ulaşabilme hakkı, yasalara aykırı olmayan kendi seçecekleri doğurganlığı düzenleme yöntemlerinden faydalanma hakkını, kadınların gebeliği ve doğumu güvenli şartlarda geçirmesi hakkı ile çiftlerin sağlıklı bebeğe sahip olmalarını sağlayıcı en iyi koşulları sağlayacak uygun sağlık bakım hizmetlerinden faydalanma hakkı bu kapsamdadır¹⁶⁷¹.

Kadınlara, önerilen prosedürler ve alternatiflerine dair -olumlu ve olumsuz etkilerini içerir şekilde- tedavi/araştırmayı kabul etme seçeneklerine yönelik uygun eğitilmiş personelce tam olarak bilgilendirilme hakkının sağlanması gerekir. Yine kadınların sağlık hizmetlerine erişimine dair engelleri gidermek üzere Devletlerin gerekli önlemleri alması gerekir. Ayrıca kadınların bu hizmetlere zamanında, uygun fiyatlı erişiminin sağlanması için de gerekli önlemlerin alınması elzemdir¹⁶⁷². Bununla birlikte hastaya verilecek bilginin hastanın anlama kapasitesine uygun şekilde iletilmesi, teknik terimlerin azaltılması da bilgilendirme konusunda önem taşır¹⁶⁷³. Zira hastanın bilgilendirilmiş onamını almak tıbbi müdahalenin ön koşulu niteliğindedir. Bu arada hastanın tıbbi müdahaleyi durdurma ya da reddetme hakkının olduğunu da hatırlatmak gerekir. Ayrıca durdurma/reddetmenin neticelerinin de açıklanması beklenir¹⁶⁷⁴.

Bildirge dâhilinde IPPF, tüm bireylerin elde edebileceği en yüksek standartta fiziksel ve ruhsal sağlığa sahip olma hakkını¹⁶⁷⁵ kabul eder (m. 9). Herkesin -CSÜS dâhil- bakım hizmetlerine erişilebilecek en yüksek nitelikte hizmet alma hakkına sahip olduğunu belirten IPPF, bunun uygulanmasını taahhüt eder (m. 9).

¹⁶⁷¹ Beijing Declaration and Platform for Action”, par. 94.

¹⁶⁷² Bkz. CEDAW Komitesi, 24 No.lu Genel Tavsiye, par. 20-21. Benzer düzenlemeye DSÖ’nün Avrupa’da Hasta Haklarının Geliştirilmesine Dair Bildirgesi (*Declaration on the Promotion of Patients’ Rights in Europe*, 1994) kapsamında da rastlamak mümkündür. Bkz. WHO, **A Declaration on the Promotion of Patients’ Rights in Europe**, ICP/HLE 121, 1994, 2.2.

¹⁶⁷³ Örneğin bkz. WHO, **A Declaration on the Promotion of Patients’ Rights in Europe**, 2.4.

¹⁶⁷⁴ Örneğin bkz. WHO, **A Declaration on the Promotion of Patients’ Rights in Europe**, 3.1 ve 3.2. Benzer düzenlemeyi UNESCO’nun 2005’teki Genel Konferansı’nda kabul edilen *Biyotetik ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (Universal Declaration on Bioethics and Human Rights)* kapsamında kişilerin karar verme özerkliğine saygı gösterilmesi (m. 5) ve önleyici, teşhis ve tedavi amaçlı tıbbi müdahalenin ilgili kişinin yeterli bilgiye dayanarak önceden, özgür ve bilgilendirilmiş onamıyla gerçekleştirilebileceği ve uygun olduğunda onamın açık olması, geri çekilebilmesi (m. 6/1) bakımından da görmek mümkündür. UNESCO, **Universal Declaration on Bioethics and Human Rights**, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000146180_tur, (12.12.2022).

¹⁶⁷⁵ Ayrıca bkz. ESKHUS m. 12/1; ÇHS m. 24/1 ve 24/2; CEDAW m. 12/1 ve 14/2;

Herkesin geniş kapsamlı sağlık hizmeti alma hakkına sahip olduğu ve bu hizmetin -güvenli şekilde gebeliğin sonlandırılması dâhil- doğurganlığı düzenleyen tüm yöntemler ile kısırlığı ve -AIDS dâhil- cinsel yolla bulaşan hastalıkların tanı ve tedavisini kapsadığı m. 9'da yer alır. Üreme haklarına dair sağlık hizmeti almak bakımından *güvenilirliğin* önemi büyüktür. Bahse konu güvenilirliğin sağlanması ise hem alınan hizmetin yasalara, sağlık kurallarına uygunluğunu hem de güvenli tıbbi ortamlarda yapılmasını¹⁶⁷⁶ gerektirir.

Sağlık bakımı alma ve sağlığın korunması hakkı kapsamında –özellikle kadınlar ile kız çocukları olmak üzere- herkesin sağlığa zararlı geleneksel uygulamalardan korunma hakkına¹⁶⁷⁷ sahip olduğu belirtilmektedir (m. 9). Üreme hakları bakımından sağlığa zararlı geleneksel uygulamalar kapsamında kadın sünnetinin altını çizmek ve kadınların/kız çocukların bu uygulamadan korunması için gerekli tüm tedbirlerin alınmasının sağlanması gerekir.

Kendi kararını vermelerini sağlamak üzere kadınların yansız şekilde sunulan bilgilere dayanarak kısırlık ve gebeliğe dair danışmanlık alma hakkı vardır. Burada önemli olan tarafsızlığın sağlanmasıdır (m. 9). Sağlık hizmeti sunucularının şahsi görüşlerinden bağımsız şekilde objektif bilgiler dâhilinde kadınların danışmanlık almasının sağlanması önemlidir.

Herkesin ilk basamak sağlık hizmeti¹⁶⁷⁸ dâhilinde CSÜS'a dair bakım hakkı vardır. Buna ilişkin hizmetlerin kapsamlı, parasal ve coğrafi açıdan erişilebilir, özel hayata, kişinin onuruna saygılı ve rahat olması gerekir (m. 9). Bu bağlamda kırsal kesimlere dair CSÜS hizmetlerinin erişilebilirliğinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini söylemek mümkündür.

Kadınlar gebelik, doğum ve doğum sonrası bakım ile gebelik ve emzirme sürecinde yeterli beslenme hakkına¹⁶⁷⁹ sahiptir (m. 9). Bu bağlamda devletin gebe kadının sağlığı için elzem kontrollerinin ve gerekli tedavinin (vitamin vs.) yapılmasını sağlaması gerektiğini söylemek mümkündür.

¹⁶⁷⁶ Güvenli ve güvenli olmayan ayırımına dair bkz. Çokar, s. 19. Misalen, gebeliğin istemli sonlandırılmasının kişinin kendisi veya sağlık personeli olmayan kişi tarafından septik şartlarda tıbbi yöntemle başvurulmadan yapılması kadar sağlık kuruluşunda sağlık personeli tarafından yapılsa dahi olumsuz sağlık koşulları altında yapılması da güvenli olmayan şekilde gebeliğin sonlandırılmasına sebebiyet vermektedir. Çokar, ss. 19-20.

¹⁶⁷⁷ Ayrıca bkz. ÇHS m. 24/3; CEDAW m. 2 (özellikle (f)).

¹⁶⁷⁸ İlk basamak sağlık hizmeti sunucuları için bkz. **Sağlık Hizmet Sunucularının Basamaklandırılmasına Dair Yönetmelik**, (Resmî Gazete: 10.02.2022, Sayı: 31746), m. 5.

¹⁶⁷⁹ Ayrıca bkz. ÇHS m. 24/2; CEDAW m. 12/2.

Çalışma hayatında herkes, -üreme fonksiyonunun korunması dâhil- sağlığının ve güvenliğinin sağlanması hakkına¹⁶⁸⁰ sahiptir (m. 9). Üreme kapsamında çalışanın sağlığına dair bilgilerinin gizliliğinin sağlanması bu noktada önemlidir. Mezkûr düzenleme ışığında çalışan gebe kadının ilgili sağlık kontrolleri için gerekli iznin kendisine tanınması gerektiğini eklemek gerekir. Ayrıca çalışma yerinde üreme yetisi sebebiyle kadınların ayrımcılığa uğramaması ve cinsiyet eşitliğinin sağlanması için de gerekli düzenlemelerin yapılmasını, kadınların çalışma hayatında korunması ve çalışma hayatından koparılmaması için *sine qua non* nitelikte görmek mümkündür.

Çalışan anneler; ücretli veya yeterli sosyal güvenlik hakları sağlanmış doğum izni hakkına¹⁶⁸¹ sahiptir (m. 9). Böylelikle kadınlar üreme sebebiyle işten çıkmak yerine izin hakkını kullanarak çalışma yaşamından da kopmamış olmaktadır. Doğum izni hakkı sayesinde kadınların doğum sebebiyle kamusal alandan kopmamış veya bir diğer anlatımla özel alana geri çekilmemiş olduklarını da eklemek gerekir.

Herkes CSÜS hakları kapsamında; aile planlamasının faydaları ve hizmetlerin varlığı hakkında **bilgilenme**; cinsiyet, medeni durum, yerleşim yeri farkı gözetilmeden hizmetten yararlanma (**ulaşabilme**); aile planlamasına ve hangi, yöntemi uygulayacağına karar vermede özgür ve bilinçli **seçim**; etkin ve güvenli aile planlaması yöntemi uygulayabilme (**güven duyma**); danışmanlık ve hizmet sunumunda **mahremiyet** sağlayan ortam; şahsi bilgilerin **gizliliğinden** emin olma; hizmet sunumunda saygı ve ilgi görme (onurun korunması); hizmeti alırken kendini **rahat** hissetme; aile planlaması hizmet ve araçlarını ihtiyaç duyulduğu sürece alabilme (**hizmette süreklilik**); sunulan hizmete dair **görüş bildirme** şeklinde haklara sahiptir (m. 9). Burada rahatlık bakımından, üreme haklarına dair kadının toplumsal önyargı ve kaygılardan uzak bir şekilde ilgili hizmete erişiminin sağlanması gerekliliği önem arz etmektedir. Zira toplumsal cinsiyete dayalı kalıpyargılar ışığında -mahremiyet konusunda- kadınların CSÜS'a dair hizmetlere erişiminde sıkıntılar yaşanmaktadır. Bu sıkıntıların aşılması ve kadınların -kırsal kesim dâhil- CSÜS'a erişimi, kadınların yaşamları ve sağlıkları bakımından pek çok önlenabilir vakanın çözümlenebilmesini sağlayabilecektir.

Üreme sağlığı kapsamında *aile planlamasına* özel önem verilmektedir. Nitekim *ICPD Eylem Programı* kapsamında, ülkelerin ileriye yönelik, nüfusun

¹⁶⁸⁰ Ayrıca bkz. CEDAW m. 11/1 (özellikle (f)).

¹⁶⁸¹ Ayrıca bkz. ESKHUS m. 10/2.

korunmasız ve hizmetlerden faydalanamayan gruplarına yönelik ulusal düzeyde karşılanmamış kaliteli aile planlaması hizmetleri ihtiyacının düzeyi ve bu hizmetlerin üreme sağlığı kavramı ile bütünleştirilmesi üzerinde çalışmaları önerilir. Çiftlere ve bireylere üremeye dair amaçlarını gerçekleştirmesinden yardımcı olmak ve tercihleri ışığında çocuk sahibi olma hakkını kullanma imkânı sunmak gayesiyle, mümkün olan en kısa sürede ülkelerin nüfusun aile planlaması ihtiyaçlarını giderecek adımlar atmaları ve 2015 yılına kadar güvenli aile planlaması yöntemlerinin her çeşidinin ve yasaya aykırı olmayan üreme sağlığı hizmetlerinin evrensel düzeyde erişilebilir olmasını sağlamaları beklenir (7. 16).

Kadının üreme sağlığı bakımı alması, üreme sağlığının korunması; bebek ölüm oranını¹⁶⁸² da azaltıcı etkiyi haizdir. Annenin hamilelik döneminde, lohusalık döneminde sağlıklı olması için gerekli sağlık hizmetinden faydalanmasının, bebeğin sağlıklı doğmasına ve sağlıklı büyümesine de katkı sağladığı aşikârdır. Bu sebeple sağlıklı nesiller için de annelerin sağlıklı olmaları önemlidir.

Nitekim *ICPD Eylem Programı* kapsamında, ülkelerin ölüm ve hastalık oranlarını düşürmek için birinci basamak sağlık hizmetlerine erişilebilirliği ve sağlığı yaygınlaştırmayı ana strateji olarak belirlemeleri salık verilir. Herkesin birinci basamak sağlık (*primary health care*) hizmetlerine erişimi için yeterli kaynak tahsisi sağlanması önerilir. Hükümetlerin kişilerin kendi sağlıkları üzerindeki kontrolünü artırmak ve sağlıklarını geliştirmek için beslenme ve sağlık hususlarında bilgi, eğitim ve iletişim faaliyetlerini geliştirmelerinden bahsedilir (par. 8.4).

Ayrıca *Eylem Programı* kapsamında *Alma Ata Bildirgesi*'ne¹⁶⁸³ atıf yapılarak, hasta ve ölüm oranlarının azaltılması, -üreme sağlığı dâhil- birinci basamak sağlık hizmetlerinin evrensel düzeyde erişilebilirliğinin sağlanması için uğraşılması beklenir. Herkes için daha uzun ve sağlıklı bir yaşam sağlama gayreti kapsamında erkeklerle kadınlar arasında olduğu gibi sosyal sınıflar, coğrafi bölgeler, etnik gruplar bakımından da hastalık, ölüm oranı farklılıklarını azaltmaya özen göstermelidir (par. 8.5).

¹⁶⁸² Ayrıca bkz. ICPD Eylem Programı par. 8.16.

¹⁶⁸³ 1978'de Alma-Ata'da toplanan Uluslararası Temel Sağlık Hizmetleri Konferansı'nda (*International Conference on Primary Health Care*) kabul edilen *Alma-Ata Bildirgesi* kapsamında, birinci basamak sağlık hizmetleri, herkes için sağlığa erişimin anahtarı olarak açıklanmaktadır. WHO da Alma-Ata Bildirgesi'ne geri dönülmesi yönünde çağrı da bulunmuştur. Bahse konu Bildirge ve çağrı için bkz. WHO, "WHO called to return to the Declaration of Alma-Ata", <https://www.who.int/teams/social-determinants-of-health/declaration-of-alma-ata>, (10.02.2023).

Eylem Programı’nın -kadın sağığı ve güvenli annelik” kısmında *eylemler* kapsamında, kürtajın (abortion) hiçbir koşulda aile planlaması yöntemi olarak teşvik edilmemesi önerilir. Tüm Hükümetler ve ilgili hükümetler arası ve hükümet dışı kuruluşlar, kadın sağığı konusundaki yükümlölüklerini yerine getirmeye, önemli bir halk sağığı sorunu olan güvenli olmayan kürtajın sağık üzerindeki etkisiyle başa çıkmaya ve genişletilmiş ve iyileştirilmiş aile planlaması hizmetleriyle kürtaja başvuruyu azaltmaya davet edilmektedir. İstenmeyen gebeliklerin önlenmesine her zaman öncelik verilmesi ve kürtaj ihtiyacını ortadan kaldırmak için her türlü girişimde bulunulması ifade edilir. İstenmeyen gebeliğı olan kadınların, güvenilir bilgiye ve şefkatli danışmanlığa kolayca erişebilmeleri istenir. Sağık sistemi içinde kürtajla ilgili herhangi bir önlem veya değışiklik, yalnızca ulusal yasama sürecine uygun olarak ulusal veya yerel düzeyde belirlenebilir. Kürtajın yasaya aykırı olmadığı durumlarda, bu kürtajın güvenli koşullarda yapılması gerekir. Her durumda, kadınların kürtajdan kaynaklanan komplikasyonların kontrol altına alınması için kaliteli hizmetlere erişimi olmalıdır. Ayrıca tekrarlayan kürtajların önlenmesine yardımcı olması için kürtaj sonrası hemen danışmanlık, eğitim ve aile planlaması hizmetleri sunulması önerilir (par. 8.25).

Anne hastalıkları ile ölümlerini azaltıcı programların -aile planlaması hizmetleri dâhil- bilgilendirme ve üreme sağığı hizmetleri içermesi gerekir. Bununla birlikte yüksek riskli gebelikleri azaltmak üzere anne sağığı ve güvenli annelik programlarının danışmanlık ve aile planlamasına dair bilgi içermesi de önerilir (par. 8. 26).

Kalkınmanın odağına insanı koyan bir anlayışla *BM Sosyal Kalkınma Dünya Zirvesi Eylem Programı*’nın¹⁶⁸⁴ “yoksulluğun sonlandırılması” kısmında yapılacak *eylemler* kapsamında, hükümetlerin herkesin temel insani ihtiyaçlarının karşılanması için işbirliğı yapması gereğı üzerinde durulur. Bu bağlamda yoksul ve savunmasız gruplardaki kişilere sunulacak sosyal hizmetlere erişimin; e) devlet kurumları, sağık çalışanları, sivil toplum kuruluşları, kadın örgütleri ve diğler sivil toplum kurumları arasında işbirliğı teşvik edilerek üreme sağığı ve çocuk sağığı hizmetlerinin

¹⁶⁸⁴ 1995’te Kopenhag, Danimarka’da düzenlenen *Sosyal Kalkınma Dünya Zirvesi*; Kopenhag Deklarasyonu, 10 taahhüt ve Eylem Programı ile neticelenmiştir. UN, Department of Economic and Social Affairs, “World Summit for Social Development 1995”, Dünya Sosyal Kalkınma Zirvesi 1995 | DISD (un.org), (17.02.2023).

iyileştirilmesine yönelik kapsamlı bir ulusal strateji geliştirmek ve yoksulluk içinde yaşayan insanların -diğerlerinin yanı sıra- bu hizmetlere tam olarak erişebilmelerini sağlamak amacıyla -ICPD Eylem Programı ışığında- aile planlaması, güvenli annelik ve doğum öncesi ve sonrası bakım ve emzirmenin faydaları hakkında eğitim ve hizmetlerden tam olarak faydalanmasını sağlamak hususları göz önüne alarak geliştirilmesi istenir (par. 37).

BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda kabul edilen *Eylem Platformu*'nun "kadınlar ve sağlık" kısmındaki yaşamının tüm dönemlerinde kadının uygun maliyetli, kaliteli sağlık bakımına, bilgiye ve ilgili hizmetlere erişilebilirliğini geliştirmek şeklinde belirlenen stratejik hedefe yönelik yapılacak eylemler kapsamında; e) hükümetlerin ulaşılabilirliği kolay, elverişli, maliyeti uygun ve kalitesi yüksek birinci basamak -aile planlaması bilgi ve hizmetlerini içeren CSÜS hizmetleri dâhil- sağlık bakım hizmetleri oluşturması ve ICPD Eylem Programı'nda kabul edildiği üzere, doğum öncesi ve acil doğumla ilgili bakıma özel önem vermesi; j) ICPD Eylem Programı'nda kabul edildiği üzere, güvenli olmayan düşüğü önemli bir toplum sağlığı sorunu olarak görmesi, sağlık üzerindeki etkilerini bilmesi ve başa çıkması, k) yine Eylem Programı ışığında, yasadışı düşük tecrübesi yaşamış kadınlar için cezai maddeler içeren yasaları gözden geçirmesi beklenir (par. 106).

BM Kadına Yönelik Şiddet Özel Raportörü de kadınların üreme sağlığının kadınlara yüklenen toplumsal kalıp yargılar veya cinsiyet rolleri aracılığıyla da riske edildiğini ifade etmektedir¹⁶⁸⁵. Bu bağlamda kadınların özel alana ait görülerek kadına özel-özellikle üremeye dair- sağlık hizmetlerinin ikincil görülmesinin önüne geçilmesi gerektiğini ve bunun için gerekli tedbirlerin alınmasının taşıdığı önemi belirtmek gerekir.

L. Bilimsel Gelişmelerden Yararlanma Hakkı

Tüm bireylerin bilimsel gelişmelerden ve uygulamalardan faydalanma hakkı¹⁶⁸⁶ olduğunu kabul eden IPPF; kısırlık, gebeliğin önlenmesi ve gebeliğin

¹⁶⁸⁵ 15 Years of the United Nations Special Rapporteur on Violence against Women, It's Causes and Consequences (1994– 2009)- A Critical Review, A/HRC/11/6/Add.5, 27 May 2009; Sjöholm, s. 512.

¹⁶⁸⁶ Ayrıca bkz. ESKHUS m. 15/1 (özellikle (b)).

sonlandırılması da dâhil olmak üzere üreme sağlığı ve teknolojisinden tüm bireylerin faydalanma hakkının uygulanması yönünde taahhütte bulunur (m. 10). Ayrıca üreme sağlığına dair teknolojinin sağlık ve iyilik hali üzerinde olabilecek herhangi bir menfi etkisi hakkında tüm bireylerin bilgi alma hakkının da olduğunu ekler. CSÜS hizmeti alan tüm kişilerin sahip olduğu, üremeye dair güvenli ve kabul edilebilir her türlü teknolojik yöntemden faydalanma hakkına ulaşımının sağlanması için gerekli tüm tedbirlerin alınmasını da IPPF taahhüt eder (m. 10).

ICPD Eylem Programı'nın "üreme sağlığı araştırması" kısmındaki eylemler kapsamında hükümetlerin, üreme sağlığı hizmetlerini iyileştirmek üzere cari hizmetlerin geliştirilmesi ve kullanıcıların ihtiyaçlarını karşılayan kabul edilebilir, kullanışlı, güvenilir, uzun ve kısa vadeli yan etkileri olmayan, etkili, hesaplı, farklı yaş ve kültür grupları ile üreme dönemlerinin değişik aşamaları için uygun yeni doğum kontrol yöntemleri geliştirilmesi dâhil, temel ve uygulamalı biyomedikal, teknolojik, klinik, epidemiyolojik ve sosyal bilim araştırmalarına dair desteği artırması beklenir. Ayrıca potansiyel kötüye kullanımı önlemek üzere tüm yeni teknolojilerin test edilmesi ve tanımının sürekli izlenmesi de beklenir. Özellikle *daha fazla dikkat edilmesi gereken* alanlar kapsamında; doğum kontrolü, -HIV/AIDS dâhil- cinsel yolla bulaşan hastalıkların önlenmesi için hem erkekler hem kadınlar için bariyer yöntemleri ile hamileliği önleyebilen veya önleyemeyen mikrop ve virüs öldürücülerin yer alması gerektiği de eklenir (par. 12.12).

Aynı kısımda, aile planlamasında erkeklerin katılımını ve sorumluluğunu artırmak üzere¹⁶⁸⁷ erkeklerin katılımını engelleyen etkenlere dair özel araştırmalar yapılması da beklendiği yer alır. CSÜS araştırmalarında ergenlerin sağlık gereksinimlerini gidermek üzere ergenlere uygun politika ve programlar ile teknolojilerin geliştirilmesine özel olarak ehemmiyet gösterilmesi beklenir. Ayrıca – HIV/AIDS dâhil- cinsel yolla bulaşıcı hastalıklar ve kısırlık araştırmalarına öncelik verilmesi gerektiği de belirtilir (par. 12.14).

Devamında, doğurganlığı düzenlemek üzere geliştirilmiş ve yeni yöntemlerin kullanımını geliştirmek için –gelişmekte olan veya ekonomileri geçiş halindeki ülkelerinki dâhil- sanayinin konuya daha fazla katılımına gayret edilmesi gerektiği belirtilir. Kamu yararını korurken sanayinin deneyim ve kaynaklarını harekete

¹⁶⁸⁷ ICPD Eylem Programı par. 12.14 dâhilinde; erkeklerde doğurganlığın düzenlenmesi için yeni yöntemlerin geliştirilmesine de öncelik verilmesi gerektiğinden bahsedilir.

geçirerek –kadınlar ve tüketici gruplar dâhil- kamu ve özel sektör arasında yeni tip ortaklığın geliştirilmesine gerek duyulduğu da eklenir. Ayrıca gelişmiş ülkelerin – bilgi, deneyim ve teknolojileri ile- gelişmekte olan ve ekonomileri geçiş sürecinde olan ülkelerin araştırma programlarına yardım etmesi ve uygun teknoloji transferini sağlaması beklenir. Uluslararası toplumun, gelişmekte olan ülkelere – özellikle en az gelişmiş olanlarda ve ekonomileri geçiş sürecindekilerde- doğum kontrol yöntemlerine dair üretim kapasitelerinin oluşturulmasının kolaylaştırılması gerektiği vurgulanır (par. 12.15).

Böylelikle teknolojik gelişmelerin ivme kazandığı günümüzde bu ivmenin üreme bakımından da desteklenmesi beklenmektedir. Bu bakımdan gerek üretim sıkıntısının aşılması gerek erişilebilirliğin sağlanması açısından bu bakımdan desteğe ihtiyaç duyanların gereksinimlerinin karşılanması hususuna özel önem gösterilmesi gerektiğinin altını çizmek gerekir.

BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı’nda kabul edilen *Eylem Platformu*’nun “kadınlar ve sağlık” kısmındaki kadın sağlığına dair araştırmaları yaygınlaştırmak ve bilgileri yaymak şeklinde belirlenen stratejik hedefe yönelik yapılacak *eylemler* kapsamında; hükümetler tarafından b) toplumsal cinsiyete duyarlı ve kadını merkeze alan sağlık araştırmalarının, tedavi ve teknolojinin yaygınlaştırılması, geleneksel bilgilerin modern tıp ile bağdaştırılması, kadınların bilgiye dayalı ve sorumlu bir şekilde karar vermelerini sağlamak üzere bilgilerin erişilebilirliğinin sağlanması beklenir. Aynı düzenlemenin devamında hükümetlerin, h) kadın ve erkek için -aile planlaması dâhil- güvenilir, etkili, uygun maliyetli ve kabul edilebilir doğum kontrol yöntemlerinin, -HIV/AIDS dâhil- cinsel yolla bulaşan hastalıklardan korunma yöntemlerinin, bu hastalıklar için basit ve ucuz teşhis yöntemlerini içerecek şekilde kadın ve erkeklerin CSÜS’a dair güvenilir, etkili, uygun maliyetli ve kabul edilebilir yöntemler ile teknolojilerin araştırılması gayesiyle mali ve kurumsal destek sağlaması, bahse konu araştırmanın her aşamasında kullanıcıların -özellikle kadınların- cinsiyete dayalı bakış açılarının kılavuzluk etmesini ve araştırmaların biyomedikal araştırmalar için uluslararası düzeyde kabul edilmiş yasal, ahlaki, tıbbi ve bilimsel standartlara uymasını sağlaması beklenir.

Dünya İnsan Hakları Konferansı’nda (Viyana, 1993) kabul edilen *Viyana Deklarasyonu ve Eylem Programı*’nda belirlenen standartlar kapsamında, herkesin

bilimsel gelişmelerden ve bunların uygulamalarından faydalanma hakkına sahip olduğu belirtilir. *Konferans*’ta, özellikle biyomedikal ve yaşam bilimleri hakkında bilgi teknolojisindeki ilerlemelerin bireyin bütünlüğüne, onuru ve insan haklarına dair menfi etkilerinin doğabileceğine işaret edilmekte, evrensel önemi haiz bu alanda insan hakları ve onurunun korunması için uluslararası düzeyde işbirliğini sağlama bakımından çağrıda bulunmaktadır (par. 11).

M. Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı

İnsanın kendi yaşamına yön vermesi, bilinçli tercihlerde bulunması ve buna koşut olarak eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmesi için özgür olması gerekliliği söz konusu olup bunun insan hakları ile sağlanabileceği belirtilir¹⁶⁸⁸. İnsan hakları, kişinin kendini korumasını ve geliştirmesini sağlamaktadır. İnsanın belli haklarla değil ve fakat biyolojik, kültürel gibi bütün özellikleri ile korunması ve gelişmesi söz konusu ise ancak kişiliği anlam kazanır. Bu bakımdan maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkı, temel hak ve özgürlüklerin temelinde yer alır¹⁶⁸⁹.

1982 Anayasası m. 17/1 dâhilinde herkesin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı koruma altına alınmaktadır. Her ne kadar Anayasa’da açıkça bu hak ifade edilse de insan haklarına dair her hukuki metinde mezkûr hakkın açıkça ifadesine rastlamak mümkün olamayabilmektedir¹⁶⁹⁰.

İnsan haklarının temelinde yer alan *insan onuru*, insanın salt insan olması sebebiyle özünde sahip olduğu akli ve ahlaki yetilerle kendi hayatını, çevresini düzenleyebilme yeteneğini ifade etmektedir¹⁶⁹¹. Kişiliğini serbestçe geliştirme

¹⁶⁸⁸ Oktay Uygun, “İnsan Hakları Kuramı”, **Cogito: İnsan Hakları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, (İnsan Hakları), s. 18.

¹⁶⁸⁹ Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Tarık Gümüş, “Türk Anayasasında Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 2, 2005, ss. 133-134.

¹⁶⁹⁰ Örneğin AIHS’in metninde açıkça yer almamaktadır. Fakat içtihatlar kapsamında dâhil edilmiştir. Nitekim AYM de Any. m. 17/1’de, “...yer verilen maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkı, Sözleşme’nin 8. maddesi çerçevesinde özel yaşama saygı hakkı kapsamında güvence altına alınan fiziksel ve zihinsel bütünlük hakkı ile, bireyin kendisini gerçekleştirme ve kendisine ilişkin kararlar alabilme hakkına karşılık gelmektedir....” diyerek kararında belirtmiştir. Bkz. Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2013/2187 ve 19.12.2013 tarihli Karar, par. 30.

¹⁶⁹¹ Oğuz Şimşek, **Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999, ss. 5-6.

hakkının (Any. m. 17/1) temelinde de insan onurunun korunmasının yer aldığı belirtilmektedir¹⁶⁹².

Madde 17'nin gerekçesinde yaşam hakkı ile bu hakkın birbirini tamamladığı ve kişinin hak ve hürriyetlerinin m. 17'den itibaren önem derecelerine göre belirlendiği açıklanmaktadır. Bu bağlamda -doktrinde- yaşama ve maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının Anayasa'daki diğer hak ve özgürlüklerin üstünde yer aldığı ifade edilmektedir¹⁶⁹³. Ayrıca doktrinde, diğer temel hakların, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının birer uzantısı olarak kabul gördüğü de belirtilmektedir¹⁶⁹⁴.

Bununla beraber Any. Başlangıç kısmı par. 6'da; *"Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak... onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu..."* belirtilir. Bahse konu düzenleme Any. m. 176 gereği; *"...Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasa metnine dahildir...."*. Ayrıca *"...insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmak..."* Any m. 5 uyarınca¹⁶⁹⁵, devletin temel amaç ve görevleri kapsamında düzenlenmektedir.

Diğer haklar için de geçerli olduğu gibi, Any. m. 17/1 ışığında da AYM, kişinin maddi ve manevi bütünlüğünün, hem kamusal yetkileri haiz kişilerin hem de özel kişilerin müdahalelerine karşı güvence altında olduğunu belirtir. Bu bağlamda kişilerin maddi ve manevi varlığını devletin keyfi müdahalesinden koruma amacını haiz m. 17'e dair devletin, tıbbi müdahaleler sebebiyle kişilerin maddi ve manevi varlığını etkili şekilde korumasına dair pozitif yükümlülüğü de söz konusudur. Nitekim Any. m. 56 gereği sağlık alanındaki faaliyetler de bu pozitif yükümlülüğe dahildir. Böylece devletin hem kamu hem özel kuruluşların sağlık hizmetlerini kişilerin yaşamları ile maddi ve manevi varlıklarını korumaya dair gerekli tedbirlerin

¹⁶⁹² Zafer Gören, **Anayasa Hukuku**, Yetkin Hukuk Yayınları, Ankara, 2011, (Anayasa), s. 444.

¹⁶⁹³ Gören, Anayasa, s. 444.

¹⁶⁹⁴ Zafer Gören, "Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması", **Anayasa Yargısı**, Cilt: 9, 1992, (Kişiliğin Korunması), s. 175.

¹⁶⁹⁵ Any. m. 5'in gerekçesi uyarınca; *"...Devlet, ferdin hayat mücadelesini kolaylaştıracaktır. Ferdin insan haysiyetine uygun bir ortam içinde yaşamasını gerçekleştirecektir. Bu sosyal devletin görevidir... Sosyal devlet her şeyden önce insana ve insanın düşünce hakkına saygılıdır ve bu sınırlar içerisinde ferdin hak ve hürriyetlerinin kullanılmasını sınırlayan engelleri ortadan kaldırmak, onun başlıca görevleri arasındadır. Ferdin hayatında onun temel hak ve özgürlüklerden olduğu gibi yararlanmasını engelleyen sebepleri ortadan kaldırmak, sosyal devletin görevidir..."*.

alınabilmesini sağlar şekilde düzenlemesi gerekir¹⁶⁹⁶. Bu bakışla, kadınların üreme sağlığına dair hizmetlerin de bahse konu gereklilikler ışığında düzenlenmesi gerekmektedir.

Anayasa kapsamında açıkça ifade edilen bu hakkın AİHS'teki karşılığı AYM'ye göre, AİHS m. 8 dâhilindeki özel hayata saygı hakkı bağlamında güvence altına alınan **fiziksel ve zihinsel bütünlük hakkı** ile **kişinin kendini gerçekleştirme ve kendisi ile ilgili kararları alabilme hakkına** denk gelmektedir¹⁶⁹⁷. Feminizm dâhilinde, üreme haklarına yönelik esas gayenin de kadının kendi bedeni üzerinde serbestçe karar alabilmesinin/hâkimiyetinin sağlanması olduğu göz önüne alındığında; mezkûr hakkın, üreme hakları ile yakından ilişki içerisinde olduğu görülmektedir.

Nitekim AYM'nin de belirttiği üzere; **kişinin fiziksel ve zihinsel bütünlüğü**, maddi ve manevi bütünlük içerisinde yer alır. Bu bağlamda devletin maddi ve manevi varlık dâhilinde yer alan fiziksel ve zihinsel bütünlüğe yönelik keyfi olarak müdahalede bulunmama ve üçüncü kişilerin saldırılarını da önleme yükümlülüğü söz konusudur¹⁶⁹⁸. Yine kişinin **şeref ve itibarı** da AYM'e göre, *manevi varlık* kapsamında yer almakta ve bu yükümlülükler kişinin şeref ve itibarı bakımından da geçerlilik taşımaktadır¹⁶⁹⁹.

Üreme hakları bakımından kadının vücut dokunulmazlığına yönelik eylemlerin (zorla kürtaj gibi), kişinin fiziksel bütünlüğü kapsamında olması hasebiyle maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının ihlal edildiğini söylemek mümkün görünmektedir. Misalen zorla kısırlaştırmanın yasaklanması, kişinin fiziksel bütünlüğünü korumaya yönelik olması sebebiyle bu hak kapsamında ele alınabilir.

Yine manevi varlık bakımından ele alınacak olursa, kadının şeref (onur) ve itibarı (saygınlığı) bakımından üreme hakları kapsamındaki gizliliğinin önem taşıdığına değinmek gerekir. Misalen kürtaj olması, kadının gizli kalmasını isteyebileceği özeline ait bir durum olmakla birlikte toplumsal cinsiyete dayalı (özellikle psikolojik, fiziksel) şiddete -kürtaj karşıtları tarafından- maruz kalmaması,

¹⁶⁹⁶ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2018/1571 ve 04.07.2022 tarihli Karar, par. 36-37.

¹⁶⁹⁷ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2013/2187 ve 19.12.2013 tarihli Karar, par. 30.

¹⁶⁹⁸ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2013/5680 ve 15.04.2014 tarihli Karar, par. 40.

¹⁶⁹⁹ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2012/1123 ve 02.10.2013 tarihli Karar, par. 33.

dışlanmaması ve sosyal konumunun, statüsünün bu sebeple ayrımcılığa uğrayarak zarara uğramaması bakımından hassasiyet gerektiren bir durumdur. Gerekli hassasiyetin gösterilmesi, kadının şeref ve itibarının dâhil olduğu manevi varlığının korunması için zaruridir. Zira üreme haklarını kullanması sebebiyle kadının üreme yetisiyle alakalı toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığa maruz kalmamasının sağlanması, kadının maddi ve manevi varlığını koruması ve geliştirmesi için önemli ve gereklidir. Nihayetinde kadının maddi ve manevi varlığını koruması ve geliştirmesinin üreme haklarının güvence altına alınması ile doğru orantılı olduğunu söylemek mümkündür.

Kişinin maddi ve manevi varlığının düzenlendiği m. 17'nin 2'nci fıkrasında *tıbbi zorunluluklar* bir istisna olarak yer alır. Bu bağlamda tıbbi zorunluluk haricinde kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamayacağı düzenlenir. Böylelikle tıbbi anlamda örneğin, üreme yetisine yönelik kadının yaşamına dair tehlike arz eden durumun varlığı söz konusu ise müdahalede bulunulmasının ihlal oluşturmayacağı sonucuna ulaşmak mümkündür.

Bununla birlikte m. 17/2'de, kişinin *rızası yoksa* bilimsel ve tıbbi deneylere tabi tutulamayacağı da açıkça belirtilir. Böylelikle kadının üreme yetisi bağlamında rızası alınmadıkça misalen üremede teknolojik gelişmeler kapsamındaki deneylerde kullanılamayacağı anlaşılmaktadır. Böylelikle kadının üreme yetisinin korunmasına yönelik hukuki bir dayanak olarak maddi ve manevi varlığını koruması ve geliştirmesi hakkının taşıdığı önemi görmek mümkündür.

N. Çalışma hakkı

Kadınların kendi bedenleri üzerinde kontrol sahibi olmaları/olamamaları, istihdam alanına da yansır. Nitekim kariyer hedefi olan bir kadının -üreme haklarını kullanarak- çocuk sahibi olma kararını erteleyebilmesinin mümkün olması veya işten çıkarılma düşüncesiyle çalışan bir kadının çocuk sahibi olmama yönünde karar almak zorunda kalmaması gerekir. Dolayısıyla çalışma hakkı ile üreme hakları sıkı bir ilişki içerisindedir.

Çalışma hayatında kadınların daha fazla yer edinmesi; her ne kadar sanayi toplumuyla, eğitim ve istihdam konusunda kadınlara tanınan fırsatlarla ilgili olsa da

özellikle kadınların üreme hakları dâhilinde kendi bedenleri üzerinde söz sahibi olma/ kendi bedenlerinin kontrolünü eline almasıyla ilgilidir¹⁷⁰⁰. Üreme yetisi, hem biyolojik olarak kadının istihdam alanında erkeğe nazaran eşit olmayan bir durum yaratmakta hem de toplumsal cinsiyete dayalı çocuk bakıcılığı, annelik rolü uyarınca da istihdam alanında yer almamasına yol açabilmektedir. Oysaki çocuk bakımı feministlerin de savunduğu üzere ebeveynlerin sorumluluğundadır. Bu sorumluluğu ortak hale getiren –annelik izninden farklı olan- *ebeveyn izni* düzenlemesinin benimsenmesinin toplumsal cinsiyete dayalı önyargıların değişmesi açısından önemi büyüktür. Bu sayede çocuk bakımına dair sadece annelerin sorumlu tutulması anlayışından sıyrılarak babayı da dâhil edici şekilde dönüşüm yaşanması söz konusu olabilecektir¹⁷⁰¹. Böylelikle kadın, üreme yetisinden ötürü ev içi alana hasrolunmak zaruretinde kalmaktan kurtulabilecek ve istihdam alanından kopmamış olabilecektir. Diğer taraftan bunun gerçekleşebilmesi adına devletin anneyi/kadını üreme bahsi açısından istihdam alanında tutmak üzere, gerekli tüm tedbirleri de alması gerekmektedir. Zira çalışmak isteyen kadının/annenin işveren tarafından üreme mevzu bahis olunca artık çalıştırılmak istenmemesi ya da erkeğe nazaran daha az ücretli daha az sorumluluk içeren, kariyer yapması daha yavaş olan ya da kadına özgü iş sahalarında çalıştırılmak istenmesi gibi durumlar yaşanabilmektedir.

Çalışma hakkı ile ilgili olarak bir başka açıdan da işaret edilmesi gereken husus, kadının ücretli çalışmasının onun şiddete uğramasını önlediğini söylemenin pek de mümkün olmamasıdır. Zira üreme mevzusunun bahse konu olması halinde kadınların uğradığı ayrımcılık devam etmektedir. Ayrıca istihdamın formal sektörde tam zamanlı, ücretli ise şiddeti azalttığı savunulabilir. Fakat informal, sigortasız ise tam tersinin söz konusu olduğunu söylemek mümkün hale gelebilir. Bu bakımdan kadınların istihdamında sigortanın önemi göz önüne alınırsa, annelik durumunda sigortanın sağlanması da elzem kabul edilecektir. Bu, kadının dezavantajlı statüsü

¹⁷⁰⁰ United Nations, (2000), *Women and Men in Europe and North America*, New York: UN publication, aktaran, Linda Hass, “Parental Leave and Gender Equality: Lessons from the European Union”, **Review of Policy Research**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2003, s. 89.

¹⁷⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aysun Sayın, **Avrupa Birliği’nde Çalışma Yaşamında Kadın-Erkek Eşitliği: Türkiye Açısından Karşılaştırmalı Bir İnceleme**, KEİG Yayınları Dizisi, Ayhan Matbaası, 2008, ss. 18-19.

gereği de gereklidir. Bu bakımdan devletin gerekli tüm önlemleri alması, kadının anneliğinden dolayı analık sigortasından¹⁷⁰² faydalanması sağlanmalıdır.

Böylelikle hem -analık sigortası gibi olumlu düzenlemelerle- üreme yetisi sebebiyle bedenindeki değişimler gereği kadının mağduriyetinin istihdam alanında önlenmesi sağlanabilecek hem de –ebeveyn izni gibi toplumsal cinsiyeti dönüştürücü yeniliklerle- çocuk bakımına dair toplumsal cinsiyete dayalı önyargılarda salt kadının işaret edilmesi aşılarak babanın da çocuk bakımına dâhil edilmesiyle istihdam alanlarından kadınların soyutlanmasının önüne geçilebilecektir.

Her ne kadar salt anneye ait olmadığını belirttiğimiz çocuk bakımı konusunda kreşlerin/çocuk bakımevlerinin yaygınlaştırılması, kapsamının genişletilmesi de kadınların istihdamını artırıcı bir faktör olarak ele alınabilir. Hatta bu uygulamaların yaygınlaştırılması için öngörülen kıstasların salt kadınlar özelinde değil ebeveynler özelinde aranması da kadını özgürleştiren ve çalışma hayatı konusunda baskılamayan önemli bir gelişme niteliğinde görülebilir.

Çalışma hakkının hukuki açıdan tanınması yanında fiili olarak da kadınlara tanınması, bu konuda fırsat eşitliğinin sağlanması, olumlu önlemler ile üreme bahsinde kadının istihdam alanında dezavantajlı kılınmasının önlenmesi gereksinim duyulan hususlar dâhilindedir. Bu meyanda kadının çalışma hayatına dâhil olmasının ekonomik kalkınma açısından müspet etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Bu bakımdan kadının çalışmasının onun çocuk doğurmasına engel teşkil ettiği şeklindeki yanlış anlayışın, uygulamalarla sanki doğruymuş gibi bir algı yaratılmasına yol açılmaması önem arz etmektedir. Bir diğer anlatımla çocuk/üreme mevzusunun, kadının çalışma yaşamında yer almasını önleyecek şekilde istihdam alanına dahil edilmemesi gerekir. Aksine işgücü olarak önemli bir potansiyele sahip kadınların, çalışma yaşamına entegre edilmesi için üremenin kadınlar için bir engel değil bir olumlanması gereken yeti olarak göz önüne alınarak düzenlemelere konu edilmesi gerekir.

¹⁷⁰² Analık sigortası, 5510 sayılı Kanun m. 15 vd. kapsamında düzenlenmektedir. 5510 sayılı Kanun m. 16 uyarınca analık sigortası kapsamında -analık haline bağlı olarak oluşan iş göremezlik süresince- *geçici iş göremezlik ödeneği* ile *emzirme ödeneği* verilebilmektedir. Ayrıca 2016'da 4447 sayılı *İşsizlik Sigortası Kanunu*'nda yapılan değişiklik ile -doğum sonrası- yarım çalışma ödeneği de sağlanan yardımlar kapsamında ele alınabilir (ek m. 5). 31.05.2006 tarih ve 5510 sayılı Kanun, **16 Haziran 2006 tarihli ve 26200 sayılı Resmi Gazete**.

O. Ara Değerlendirme

Üreme hakları, pek çok hak ve özgürlük ile sıkı bir ilişki içerisinde. Gerek olumlu gerek olumsuz yönde ortaya çıkabilen bu ilişki ağı, üreme haklarının düzenlenmesi ve(ya) geliştirilmesi bakımından göz önünde bulundurulmayı gerektirir. Bir diğer anlatımla üreme hakları, ilişkili olduğu hak/özgürlüğe dair kadınların sahip olduğu olumlu düzenlemelerden iyileştirici şekilde etkilenirken tam tersi de söz konusu olabilir. Bu bakımdan çalışmada biraz geniş bir şekilde bu kısma yer ayrılmıştır. Bununla birlikte halihazırda üreme haklarının, değinilen hak ve özgürlükler içerisinde düzenleme alanına sahip olduğunu da eklemek gerekir. Böylelikle hem üreme haklarının kadını özgürleştirici şekilde düzenlenmesi kadınların diğer haklarını kullanabilmelerine katkı sağlayabilmekte hem de ilgili hak ve özgürlüklerin kadının üreme yetisi de göz önünde bulundurularak düzenlenmesi kadınların üreme haklarını kullanabilmelerine katkı sağlayabilmektedir. Misalen kadınların çocuk sahibi olma zamanına karar verebilme hakkını kullanabilmeleri kariyer yapmalarına, çalışma hayatına katılmalarına yönelik kararlarında önem taşır. Diğer taraftan çalışma hayatında hamilelik, doğum durumları dikkate alınarak yapılan olumlayıcı düzenlemeler de kadınların istihdamdaki sürekliliğini korumak adına önemlidir. Nihayetinde üreme haklarını da *insan haklarının monizmi ilkesi* gereği diğer hak ve özgürlüklerden bağımsız şekilde ele almak eksik değerlendirmelere yol açma riski barındırır.

X. ÜREME HAKLARI KONUSUNDA DEVLETİN BAŞLICA YÜKÜMLÜLÜKLERİ

A. Genel Açıklama

Hak ve özgürlüklerin muhatabı kimdir, bir diğer ifadeyle hak ve özgürlük kime karşı ileri sürülecektir? Hak ve özgürlüklerin asli yükümlüsü anayasacılık

düşüncesinin bir sonucu olarak *devlettir*. Çünkü anayasacılık düşüncesinin özünde devlet iktidarının sınırlandırılması gayesi yer alır¹⁷⁰³.

Öncelikle insan hakları devlete karşı ileri sürülür. Muhatap, *devlettir*¹⁷⁰⁴. Ancak BM sözleşmeleri denetim organlarını da göz önüne alınarak devlete getirilen yükümlülüklerinin ilgili hak kapsamında değişebileceğini belirtmek gerekir¹⁷⁰⁵. Bu bağlamda devletin tanıma, ihlal etmeme, koruma ve temin/tedarik etme şeklinde ödevleri olduğu ve bu ödevlerin de hak süjesi için devlete dair iddia ve talepleri niteliğinde olduğu açıklanır¹⁷⁰⁶.

İnsan haklarının korunması bakımından asıl muhatap olan devletin genel olarak, *saygı gösterme (respect)*, *koruma (protect)* ve *yerine getirme (fulfill)* olmak üzere üç temel yükümlülüğünün bulunduğu kabul edilmektedir. Bu yükümlülükler; devletin eylemlerini kısıtlayıcı, **negatif** görünümlü olabildiği gibi devlete önleyici tedbirler alma yükümlülüğü getiren **pozitif** nitelikte de olabilmektedir. Üreme hakları bakımından devlete atfedilen *saygı gösterme* yükümlülüğü, devletin üreme haklarının kullanımına engel olacak şekilde doğrudan ya da dolaylı müdahalelerden kaçınması olarak tanımlanabilmektedir. *Koruma* yükümlülüğü ise devlete, üreme haklarına yönelen üçüncü kişi ihlallerini engellemek ve buna rağmen gerçekleşmiş ihlallerin sorumlularını tespit edip cezalandırmak görevini yüklemektedir. *Yerine getirme* yükümlülüğü ise üreme haklarının etkin bir biçimde var olabilmesi için gereken hukuki, idari, mali, yargısal gibi farklı boyutlarda alınması gereken tedbirlerin devletçe alınmasını gerekli kılmaktadır. Kısaca değinilen **üç temel yükümlülük** yanında devletlerin sundukları üreme sağlığı hizmetlerinin *mevcut, erişilebilir, kabul edilebilir ve kaliteli (accessibility, availability, acceptability, and quality (AAQs))*¹⁷⁰⁷ olması da gerekmektedir¹⁷⁰⁸. Bununla birlikte insan haklarının rehberlik etmesi ve tüm hedef, amaç ve göstergelerde yer alması sağlanarak üreme

¹⁷⁰³ Gözler, Genel Teori II, s. 532. Bununla birlikte hak ve özgürlüklerin niteliğine göre özel kişiler de muhatap olarak kabul edilebilmektedir. Kemal Gözler, Genel Teori II, s. 533 vd.

¹⁷⁰⁴ Erdoğan, İnsan Hakları, s. 117; Kalabalık, s. 43.

¹⁷⁰⁵ Kalabalık, ss. 42-44. BM sözleşmeleri denetim organları ışığında devlete getirilen yükümlülükler; saygı gösterme, koruma ve yerine getirmedir. Erdoğan, İnsan Hakları, s. 117.

¹⁷⁰⁶ Erdoğan, İnsan Hakları, s. 117.

¹⁷⁰⁷ AAQs için bkz. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, “General Comment No. 14: The right to the highest attainable standard of health (Art. 12)”, (22nd Session, 2000), **Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies**, United Nations, HRI/GEN/1/Rev.8, 2006, (General Comment No. 14), ss. 88-89, par. 12.

¹⁷⁰⁸ Center for Reproductive Rights, Rights, ss. 2-3.

hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda devletlerin yerine getirmesi gereken adımları kapsamında; toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin altında yatan nedenleri ve ırk, yaş, göç durumu ve üreme hakları ihlalleri olarak ortaya çıkan ayrımcılığın diğer temellerini ele almak için maddi eşitlik ilkesine başvurmak, kadınların bilgiye ve kapsamlı hizmetlere erişimini içerecek şekilde üreme haklarının ihlali için etkili idari ya da adli çözümlere gerçekten erişebilmelerinin ve verilen kararların derhal uygulanmasının sağlanması da yer alır¹⁷⁰⁹.

Konunun üreme hakları özelinde somutlaştırılması ve daha iyi anlaşılabilir kılınması bakımından, BM sözleşmeleri denetim organlarının üreme hakları konusundaki devletin yükümlülüğüne dair yaklaşımından faydalanılabilmesi mümkündür. Bu bağlamda oluşturulmuş bir tablo kapsamında üreme haklarında devletin yükümlülükleri¹⁷¹⁰ (tüketici olmamakla birlikte), ilgili haklar ya da konular bağlamında özetle şu şekilde listelenebilmektedir¹⁷¹¹:

- **Ayrımcılık yasağı**¹⁷¹² **kapsamında:** Devletin cinsel sağlık ve üreme sağlığı konusunda bilgi, eşya (malzeme) ve hizmetleri ayrımcılık yapmaksızın herkes tarafından erişilebilir kılması gerekir. Buna ek olarak devletin cinsel sağlık ve üreme sağlığı ile ilgili her türlü ayrımcılığı kaldırarak eşitliği sağlama görevi de bulunmaktadır.

- **Doğum kontrolü bilgi ve hizmetleri kapsamında:** Devlet; tüm bireylerin doğum kontrol yöntemleriyle ilgili kapsamlı, doğru ve tarafsız bilgiye erişimini sağlamak yanında, eksiksiz bir doğum kontrol yöntemi yelpazesinin mevcut, erişilebilir, kabul edilebilir ve iyi kalitede olmasını sağlamak için adımlar atmakla yükümlüdürler. Devlet bu kapsamda ayrıca kişilerin kendileri için uygun

¹⁷⁰⁹ Center for Reproductive Rights, Equality, s. 5.

¹⁷¹⁰ ESKHUS m. 12'deki ulaşılabilir en yüksek sağlık standardına sahip olma hakkı kapsamındaki yükümlülüklerle dair bkz. ESKHKom, 14 No.lu Genel Yorum, par. 12; ESKHS m. 12'de güvence altına alınan sağlık hakkının ayrılmaz bir parçası olarak **CSÜS** hakkının birbirinden bağımsız olmayan **temel unsurları** mevcudiyet, erişilebilirlik, uygun maliyetlilik/karşılanabilirlik (*affordability*), kabul edilebilirlik (*acceptability*) ve kalite (*quality*) (par. 11-21) için bkz. ESKHKom, 22 No.lu Genel Yorum, par. 12-21.

¹⁷¹¹ Listenin oluşumuna kaynaklık eden tablo için bkz. UNFPA, **Reproductive Rights are Human Rights**, 2014, https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/NHRI_Handbook.pdf, (04.04.2023), ss. 45-55. Ayrıca bkz. Center for Reproductive Rights, Rights.

¹⁷¹² Adaletin bir gereği olarak ayrımcılık yasağı, kişiler arasındaki (yatay) ilişkilerden çok devlet/kamu otoriteleri ile birey arasındaki dikey ilişki kapsamında geçerlidir. Mustafa Erdoğan, **Özgürlük Perspektifinden Hukuk ve Demokrasi**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013, (Özgürlük Perspektifinden), s. 153.

olan doğum kontrol yöntemini bilinçli ve gönüllü olarak seçmelerini ve bu konularda kamuoyunun bilinçlendirilmesini sağlamak konusunda yükümlüdür.

- **Hamilelik ve doğum kapsamında:** Bu kapsamda devlet sağlıklı bir hamilelik için gereken yeterli beslenme, içilebilir suya erişim, eğitim, sağlık hizmeti gibi imkânları sağlamakla görevlidir. Devlet ayrıca, doğum öncesi ve sonrası bakıma erişimi, cinsel sağlık ve üreme sağlığının gerektirdiği ilaçlara ve teknolojiye erişimi ve nitelikli üreme sağlığı bilgisine, eşyaya (malzemeye) ve hizmetlerine erişimi de sağlamak durumundadır. Bu kapsamda devlet, hamilelik esnasında ve doğum sonrasında özel bakım ve yardıma erişimi sağlamakla yükümlüdür. Bunlara ek olarak devletlerin anne ölümlerini ve hastalıklarını önleyici tedbirler alma konusunda yükümlü bulunmaları söz konusudur.

- **Güvenli olmayan kürtaj ve kürtaj sonrası bakım kapsamında:** Devlet, güvenli olmayan kürtaj sayısını ve buna bağlı olarak kadın ve kız çocuklarının sağlık ve yaşamlarına yönelik riskleri azaltmak için adımlar atmalı, tüm kadın ve kız çocuklarının kürtaj sonrası bakıma ayrımcılık, şiddet veya baskı olmaksızın erişimini sağlamak için çaba göstermelidir.

- **Kapsamlı cinsel eğitim kapsamında:** Devlet, herkese cinsel sağlık ve üreme sağlığı ile ilgili bilgilere erişim imkânı sunmalı bu konuda kişilere kapsayıcı eğitim imkânı sunmalıdır.

- **Kadına yönelik şiddetten korunma kapsamında:** Devlet, cinsel taciz, cinsel saldırı, insan ticareti ve kadın sünneti dâhil olmak üzere kadınlara yönelik her türlü şiddeti tanımalı ve önlemek için adımlar atmalı, kadına yönelik şiddet faillerini soruşturmak ve cezalandırmak için gerekli özeni göstermelidir. Devlet bu bağlamda kadına yönelik şiddetin boyutu, nedenleri ve şiddetin önlenilmesine yarayacak vs. hususlarda çalışmalar yapmalı, bu konuda toplumsal bilinci pekiştirecek nitelikte adımlar atmalıdır.

- **HIV/AIDS kapsamında:** Devlet; bahse konu hastalıkların kadınlara ve kız çocuklarına bulaşma riskini artırıcı sosyal ve kültürel etkenleri ortadan kaldırma, toplumu hastalıklar konusunda bilinçlendirme, hastalıktan korunma için gereken malzemelere erişimi sağlama, hasta olan bireylere tedavi imkânı sunma, hasta olan bireylerin üreme konusunda bilinçli ve gönüllü olarak karar verebilmelerini güvence altına alma ve hasta bireylerin doğum kontrol yöntemlerine

ya da gebeliği sona erdirici hizmetlere erişimlerini sağlamak ile yükümlü bulunmaktadır.

Bununla birlikte üreme sağlığı hizmetlerinin sağlanmasının, genel sağlık hakkına dair uluslararası insan hakları çerçevesine uygun olması gerekir. Bir diğer anlatımla sağlık tesislerinin, mallarının, hizmetlerinin ve ayrımcılık yapmamayı esas alan bilgilerin erişilebilirlik, kullanılabilirlik, kabul edilebilirlik, kalitesini sağlama noktasındaki devletin yükümlülüklerine uygun olması gerekir¹⁷¹³.

Nüfus, kalkınma ve üreme bütünleşmesinde doğurganlık, siyasi bir mesele olarak değerlendirilerek üremenin devlet politikaları ile mümkün olduğu 1930'larda savunulmuştur¹⁷¹⁴. Ancak sonrasında (örneğin KEP'te) kadınların kendi bedenlerine dair özerk karar verme hakkı, üreme sağlığı hakkı bağlamında feministlerin de savaşımları ile dönüşüm yaşanarak kadınların insan haklarının üreme meselesinde ele alınmaya başlandığı görülür.

Özel alan-kamusal alan bakımından ise devletin özel alandan soyutlanması esasen bir yanılgıdır. Zira özel alana dair -örneğin evlilik, boşanma vb.- hususlarda devletin belirlediği bir çerçevenin varlığı söz konusudur¹⁷¹⁵. Ayrıca feministlerce politikleştirilen özel alanın ve bu kapsamda üreme mevzusunun da devletten arı olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bu noktada önem kazanan esas hususu ise devletin üreme mevzusu ile ilgili olarak belirleme yapmasını kadınlar lehine olacak şekilde gerçekleştirmesi gereği oluşturur. Nitekim üreme hakları, başta kadınlar için olmak üzere düzenleme yapılması gereken hukuki konulardır. Ancak düzenleme yapılması, devletin mezkûr hakları kadınları özel alanda daha da derinleştirecek şekilde gerçekleşmemelidir. Bilakis kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği göz önünde tutularak, kamusal alanda yer almalarını sağlamaya/kolaylaştırmaya yönelik düzenlemeler olmalıdır. Dolayısıyla devletin özel alana ait kadınlar için pek çok soruna, dışlanmaya, ikincilleştirmeye, şiddete gebe olan ve bir o kadar da insanın devamlılığını ifade eden kadınların üremesi hususuna kayıtsız kalamayacağını belirtmek mümkündür.

Feministlerin mücadeleleri neticesinde evlilik vs. gibi özel alana ait görülen mevzular politikleştirilerek kamusal alana dahil edilir. Böylelikle devletin

¹⁷¹³ Center for Reproductive Rights, Equality, s. 8.

¹⁷¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arpacı, s. 134.

¹⁷¹⁵ Verloo ve Lombardo, s. 28.

müdahalesine/ düzenlemesine de açılmış oluyor. Bu bakışla üreme bakımından devletten beklenen edimleri, yükümlülükleri yerine getirmesi beklenir.

Bir hak ve hürriyetin koruma alanına *norm alanı* denir. Bu bağlamda devlet salt negatif değil pozitif yükümlülüğünü de yerine getirmeli ve üreme haklarının norm alanını genişletici birtakım hukuki düzenlemeler çıkarmalıdır. Ayrıca çıkardığı bu düzenlemeleri de etkili şekilde uygulaması gerekir. Düzenlemelerin etkili şekilde uygulanıp uygulanmadığını da denetlemesi gerekir.

Ayrıca devletin hem ulusal hem de uluslararası boyutta üreme haklarına yönelik gelişmeleri desteklemesi, -kadını özgürleştirici niteliği saklı kalmak koşuluyla- bu gelişmelere katılma yönünde çabası olması gerekir. Nitekim insan haklarının etkin ve erişilebilir olması, devletin bu konudaki çabasını gerektirir.

Hakların sorumluluklarla beraber geldiği göz önüne alınarak hem bireylerin hem de devletlerin hakların yerine getirilmesi bakımından sorumlulukları olduğu kabul edilir. Taraf olunan antlaşmalardaki hakların varlığı tartışmaya açık olmamakla beraber bahse konu hakların kullanımı ve uygulanmasında farklılıklar yaşanabileceği aşîkârdır. Viyana Bildirgesi ve Eylem Programı'nda (par. 5) da vurgulandığı üzere, devletlerin görevi, insan haklarını ve temel özgürlükleri korumak ve yaymaktır¹⁷¹⁶.

Ayrıca devlet, taraf olduğu uluslararası belgeler çerçevesinde bu belgelere uymakla da yükümlüdür. Böylelikle devlet, taraf olduğu belgelerin (bildiri, sözleşme vs.) uygulanmasından da sorumlu hale gelir. Bu bakışla, üreme haklarına dair taraf olunan belgeler devletlerin sorumluluğu kapsamına dâhildir.

Bu meyanda *Üreme Hakları ve Cinsel Haklar Bildirgesi*'nin, devlet ile kişiler arasındaki ilişkileri ve devletin kişilere karşı yükümlülüklerini tespit eden uluslararası insan hakları belgelerine dayanması hasebiyle önem taşıdığı söylenebilir¹⁷¹⁷. Ayrıca uluslararası insan hakları antlaşmalarına taraf olan Devletlerin, bu belgelerde belirlenen görevleri üstlenmeyi kabul ettikleri vurgusuna koşut bir şekilde Bildirge'deki uluslararası antlaşmalardaki pek çok maddenin de hükümetlerin kabul ettiği ve sorumlu tutulabileceği yükümlülükler olduğu vurgulanır¹⁷¹⁸.

¹⁷¹⁶ Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, ss. 11-12.

¹⁷¹⁷ Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, s. 8.

¹⁷¹⁸ Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, s. 11.

Feministler, üreme sağlığına dair teknolojik gelişmelerin kadınlar için müspet değişiklikler yaratacağını savunurlar. Ancak gelişen üreme teknolojileri bağlamında kadınların bilgi ve kaynaklara erişiminin sağlanması noktasında kadınların kendi kararlarını verebilmelerinin sağlanması amaçlanır. Bunun için de devletin ve medikal endüstrinin kadının kararı üzerinde baskısının olmaması için (uluslararası örgütlerin ve) devletlerin önlem alma yükümlülüğü de söz konusudur¹⁷¹⁹.

Toplumsal cinsiyetin önem arz ettiği bir alan olarak *üreme emeğinin toplumsal örgütlenişi* kapsamında kadınların doğurganlık kapasiteleri, toplumsal müdahaleler ile birlikte arttırılmak istenmekte ve arttırılmaktadır¹⁷²⁰. Ataerkilliğin bir getirisi olarak görülebilen bu amacın, kadının kendi bedeni üzerinde tasarrufta bulunma hakkının gerçekleştirilmesinin sağlanması ile aşılabileceği söylenebilir.

Yine feministlerin mücadelesiyle dönüşen *gereken özen (due diligence)* yükümlülüğünün somutlaştırılmış bir örneği CEDAW Komitesi'nin *-kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddet* konulu- 35 No.lu Genel Tavsiyesi'dir¹⁷²¹. Özen yükümlülüğü kapsamında devlet üçüncü kişilerin eylemlerinden sorumlu tutulabilmesi söz konusu olabilmektedir. Kadınların insan haklarının ihlaline yol açan -özel alanda, kamusal alanda görülebilen- toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin – ki devlet yanında (özel kişiler, hükümetlerarası örgütler dâhil) devlet dışı aktörler tarafından da gerçekleşebilir- ortadan kaldırılması ve Taraf Devletlerin yükümlülüklerine değinilir.

Nitekim *yatay etki* kapsamında özel kişilerin yaptığı hak ihlallerinde de devlet muhatap olabilir¹⁷²². Üreme hakları bakımından misalen, kadınların çocuk sahibi olma tercihinde özel sağlık görevlilerinin rıza olmaksızın kadına kürtaj uygulaması durumunda devletin sorumluluğuna gidilebilmesi mümkündür.

CEDAW (geçici özel önlemler alınmasıyla ilgili m. 4'e dair) 25 No.lu Genel Tavsiyesi'nde devletin üç yükümlülüğü; ayrımcılığa karşı koruma, kadınların

¹⁷¹⁹ Karaca Bozkurt, s. 43.

¹⁷²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nicole-Claude Mathieu, "Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet", **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 77.

¹⁷²¹ Konuya dair çalışma için bkz. Çağlar Gürgey ve Yücel Dericiler, ss. 232-266. Devletin özel kişilerin eylemlerinden sorumluluğuna dair bkz. Dünder Sezer, Kadınlara Yönelik Şiddet, ss. 61-62. 19 No.lu Genel Tavsiye'nin 35 No.lu Genel Tavsiye'nin öncülü olduğunu hatırlatmak gerekir.

¹⁷²² Erdoğan, İnsan Hakları, s. 173.

konumlarını güçlendirme ve zararlı toplumsal cinsiyet kalıpyargılarını ele alma şeklindedir¹⁷²³.

Bunların yanında, Kahire ve Pekin Deklarasyonu'nda *doğum öncesi cinsiyet seçimi*, açıkça yasaklanan davranışlar kapsamındadır. Nitekim kadın sünneti, oğlan tercihi (kız bebek katli, doğum öncesi cinsiyet seçimi gibi zararlı ve etik dışı uygulamalarla sonuçlanan), erken evlilik gibi zararlı tutum ve uygulamaların ortadan kaldırılmasına dair hem erkeklere hem kadınlara yönelik programlara odaklanılmasına yer verilmektedir¹⁷²⁴. Ayrıca hükümetlerden kız çocuğuna dair her türlü ayrımcılığın, erkek çocuk tercihinin ana sebeplerinin ortadan kaldırılması -ki bu noktada ceninin cinsiyetini belirlemek üzere teknolojilerin artan kullanımı ile birleşerek dişi fetüslerin kürtajla¹⁷²⁵ sonuçlanması da dâhil- beklenir (PEP par. 277).

Bununla beraber üremenin kadına fiziksel etkisinin yanında sosyal açıdan da (çocuk bakımı sorumluluğu) eşitsiz etkisinin devletlerin üremeye dair politika ve kanunları nezdinde de dayatılabileceğinin altını çizmek gerekir. Bu bağlamda salt gebeliğin sağlık bakımından yükünü kadınların taşıması değil ve ayrıca üremeye dair düzenlemelerin altında yatan kalıpyargıların da üremeye dair kuralları toplumsal cinsiyet eşitsizliği kapsamına dâhil ettiği belirtilmektedir¹⁷²⁶. Bu bakımdan devletlerin toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması kapsamında üreme haklarını düzenlemeleri de bahse konu eşitsizliklerin giderilmesi için önemlidir.

B. Devletin Negatif Yükümlülüğü

Üreme haklarının iki şekilde devlete yükümlülük yüklediği söylenebilir. Öncelikle üreme haklarına dair -hak süjesinin- olumsuz bir müdahaleye maruz

¹⁷²³ Dündar Sezer, Kadınlara Yönelik Şiddet, s. 27.

¹⁷²⁴ KEP par. 4(16); PEP, par. 124. Zira kadınların farklı cinsel ve ekonomik sömürü biçimlerine, zorla fuhuş, kız bebek katli ve doğum öncesi cinsiyet seçimi, kadın sünneti, çocuk yaşta evlilik dâhil erken evlilik gibi şiddet ve zararlı uygulamalara maruz kaldığı gerçeği tespit edilir (PEP par. 39). Erkeklerden daha az kızın yetişkinliğe kadar hayatta kalmasında; erken/çocuk yaşta evlilik, kadına dair şiddet, cinsel sömürü gibi zararlı uygulamalar ile yiyecek dağıtımında, sağlık ve esenliğe dair diğer uygulamalarda kızlara karşı ayrımcılık yapılması başlıca sebepler arasında yer almaktadır (PEP par. 259). Serkan Ekiz, “İnsan Haklarının Evrenselliği ve Kültürel Görecelik”, **İzmir Barosu Dergisi**, Yıl: 87, Sayı: 2, 2022, ss. 29-30.

¹⁷²⁵ Cinsiyete dayalı kürtaj hakkında bkz. Edwards, ss. 297-298.

¹⁷²⁶ Sjöholm, s. 511.

kalmaması¹⁷²⁷ bakımından devletin **negatif** yükümlülüğü (negatif edimi) söz konusudur. Bu bağlamda kamu otoriteleri (Devlet yetkisini haiz makam/kişileri) kaynaklı ve üreme haklarına yönelik müdahalelerde bulunulmaması gerekir¹⁷²⁸.

C. Devletin Pozitif Yükümlülüğü

Üreme haklarına yönelik salt müdahalede bulunulmaması, kadınların haklarının gerçekleştirilebilmesi için gerekli olmakla birlikte yeterli kabul edilemeyecektir. Bu bakımdan ikinci bir yükümlülükten bahsetmek gerekir. O da devletin üreme haklarına yönelik pozitif edimde bulunması anlamına gelen **pozitif** yükümlülüğüdür. Bu yükümlülüğü kapsamında öncelikle müdahaleyi önleyici gerekli mevzuatın düzenlenmesi elzemdir. Ayrıca çıkarılan mevzuatın da etkili şekilde uygulanması gerektiği için şikâyet/talebi olan mağdurlar için etkili hukuk yollarının tesisi ile failleri cezalandırıcı -cezai, hukuki, mali- yaptırım süreçlerinin işlerliğinin sağlanması gerekmektedir. Bir diğer önem arz eden husus ise kişiler arasındaki ilişkiler kapsamında da üreme haklarına saygı duyulmasını güvence altına almak için gerekli önlemlerin Devlet tarafından alınmasıdır¹⁷²⁹. Nitekim üreme hakları gerek kamu otoriteleri tarafından gerek üçüncü kişiler tarafından pekâlâ ihlal edilebilir. Bu bağlamda Devletin salt kamu otoritelerinden türeyen ihlalleri değil ve ayrıca özel kişilerin (örneğin erkek partnerin, eşin) ihlallerini de önleyici, giderici (yaptırım) ve ortadan kaldırıcı düzenlemelerde bulunması beklenir¹⁷³⁰. Bir diğer anlatımla Devletin negatif yükümlülüğü yanında pozitif yükümlülüğünün olduğunun kabulüyle birlikte özel kişilerden kaynaklanan ihlaller sebebiyle de sorumluluğu bulunduğunu¹⁷³¹ vurgulamak gerekir.

Liberal yaklaşım üreme konusundaki kararların devlet tarafından sınırlandırılmaması gerektiğini savunmaktadır. Bu bakımdan devlete müdahale etmeme yönünde negatif bir rol biçilmektedir. Diğer taraftan belirli durumlarda

¹⁷²⁷ Kişinin yapabileceği şeylere müdahale edilmemesi, kişinin müdahale olmadan denemesine hak tanır. MacKinnon, Feminist Devlet Kuramı, s. 190.

¹⁷²⁸ Bahsi konu yükümlülükler yazılırken mahremiyet hakkına dair yükümlülükler ışıktı. Karşılaştırınız Gemalmaz, Cilt: 1, s. 203.

¹⁷²⁹ Karşılaştırınız Gemalmaz, Cilt: 1, s. 203.

¹⁷³⁰ Aynı yönde özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı bakımından AİHM'in kararı için bkz. AİHM, **X and Y v. The Netherlands**, Başvuru No: 8978/80, Karar Tarihi: 26.03.1985, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75905>, (05.12.2022).

¹⁷³¹ Dündar Sezer, Kadınlara Yönelik Şiddet, s. 2.

devletin müdahalesi gereklilik arz edebilmektedir. Söz gelimi fetüsün ya da bebeğin yaşamının korunması, kadınların taşıyıcı annelik gibi uygulamalar kapsamında sömürülmesinin önlenmesi ya da üreme özerkliğinin uygulanabilir kılınması için gereken şartların sağlanması gibi konularda devletin müdahalesi gereklilik arz etmektedir. Bu nedenlerle devletin üreme hakları bakımından hem *negatif* hem de *pozitif* yükümlülükler altında bulunduğu kabul edilmektedir¹⁷³².

Haklar/ihtiyaçlar ikiliğinde, hakların sadece ihtiyaçların kodlanması olarak formüle edilmesi şeklinde bir yanılgıya değinilir. Zira devletin bu ihtiyaçların karşılanmasını sağlayıcı araçları sağlama şeklindeki görevinin olumlu olduğu kadar olumsuz da yönünün olduğuna işaret edilir. Bir diğer anlatımla salt saygı gösterme (zarar vermeme) değil, aynı zamanda (hakların kullanımını) sağlayıcı olumlu önlemler alma yükümlülüğü de söz konusudur¹⁷³³.

Eşitlik kadınların dünyada yaygın olarak yoksun kaldıkları bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrımcılık yasağı ile ilişki içerisinde olan eşitliği, bireyler açısından sahip olunması gereken bir ilke olarak görmekle birlikte devlet açısından da **eşit hale getirme ödevi** kapsamında düşünmek mümkündür. Bu bağlamda korunmasız/kırılgan/hassas (*vulnerable*) olarak ifade edilen (çocuklar, engelliler gibi) gruplar arasında yer alan kadınları, eşit hale getirmeye dair (geçici özel/pozitif/özel) önlemlerin hem ayrımcılığa hem eşitlik ilkesine aykırı olmayacağını söylemek mümkündür¹⁷³⁴. Böylelikle devletin kadınları en temel anlamda, üreme hakları bakımından değerlendirilecek hak ve özgürlüklere dair yükümlülükler açısından eşitlik ilkesini sağlamakla yükümlü olduğunun altını çizmek gerekir. Zira bu yükümlülüğün bütünsel olarak kadınların hak ve özgürlükleri kapsamında sağlanması gerekir.

İnsan haklarına dayanan ve hukuk devleti niteliğini haiz bir devletin, eşitsizlik teşkil edici normatif engelleri mevzuattan çıkarması gerekmektedir beraber yeter koşul sağlamamakta ve ayrıca eşitleştirici özel önlemleri de alması temel bir görevi olarak görülmektedir. Geçici niteliği haiz bu önlemlerin eşitliğin tesisi halinde son verileceğini de eklemek gerekir¹⁷³⁵.

¹⁷³² Sjöholm, s. 508.

¹⁷³³ Bkz. Perchesky, Rights and Needs, s. 21.

¹⁷³⁴ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 105.

¹⁷³⁵ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 110.

BM Kalkınma Hakkı Bildirgesi¹⁷³⁶ kapsamında **kalkınma hakkının**, insan haklarının parçası olarak kabul edildiği, her insanın ve tüm halkların ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel kalkınmaya katılma, katkı sağlama ve bunlardan faydalanma hakkını haiz olduğu ve bu sayede insan haklarının ve temel özgürlüklerin tam olarak kullanılabileceği (m. 1) belirtilir. Devletlerin kalkınma hakkının gerçekleştirilmesi için -ulusal düzeyde- gerekli tüm önlemleri alması ve -inter alia- herkesin temel kaynaklara, eğitime, sağlığa, gıdaya, barınmaya, istihdama, adil gelir dağılımına erişimde fırsat eşitliğini¹⁷³⁷ sağlanması gerekir. Bu bağlamda kadınların kalkınma sürecinde aktif rol oynamalarını sağlamak için de etkili önlemler alınması gerektiği belirtilir (m. 8). Buna koşut olarak kalkınma dâhilinde bireyin merkezde olduğu kabulüyle kişilerin (cinsel ve) üreme haklarını içeren temel haklardan faydalanması için gerekli düzenlemelerin yapılması ve tedbirlerin alınması elzemdir¹⁷³⁸. Yine Pekin Deklarasyonu (par. 13) ışığında da, kalkınma için kadının güçlenmesi ve toplumun her alanına tam ve eşit katılımının sağlanması gerektiği belirtilir. Böylelikle kalkınmanın gerçekleştirilmesi için devletlerin kadınları üreme sebebiyle maruz kaldıkları eşitsizlikten, dezavantajdan, özel alana sıkıştırılmışlıktan kurtarıcı önlemler ile aktif şekilde kalkınmada yer almalarını sağlaması yükümlülüğünden bahsetmek mümkündür. Bu bakımdan da programların, politikaların ve düzenlemelerin toplumsal cinsiyet eşitliğini tesis etmeye yönelik maddi eşitlik anlayışıyla yapılması gerektiğini eklemek gerekir.

Üremeye dair düzenlemelerin altında yatan kalıp yargılar nedeniyle kadınların, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine maruz bırakılmaları da söz konusudur. Üreme sağlığı hizmetlerine erişimde, kişinin ekonomik durumu ve coğrafi konum gibi pek çok etken rol oynasa da cinsiyete dair toplumsal kalıp yargılar da bu hususta önemli bir etkiye sahiptir¹⁷³⁹. Bir görüşe göre, kadınların **üreme haklarına erişim engelleri** üç temel toplumsal olguyla ya da kalıp yargıyla açıklanabilmektedir. Buna

¹⁷³⁶ IPPF, BM Kalkınma Hakkı Bildirgesi'ne de katılmaktadır. Bildirge için bkz. UN, **Declarations on the Rights to Development**, 41/128, 1986.

¹⁷³⁷ Eşitliğin -spesifik olarak toplumsal cinsiyet eşitliğinin- sağlanması, uluslararası **kalkınma programlarının**, uluslararası insan hakları hukukunun temel hedeflerinden biri olarak ifade edilmektedir. Ancak maddi eşitlik yaklaşımının eksikliğinden ötürü kadın haklarının gerçekleştirilmesi noktasında toplumsal cinsiyete özgü engeller türeten kalkınma programları, kadınların muhatap olduğu eşitsizliklerin giderilmesinde büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Center for Reproductive Rights, Equality, s. 4.

¹⁷³⁸ Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu, ss. 12-13.

¹⁷³⁹ Sjöholm, s. 511.

göre söz konusu kalıp yargılar şunlardır: 1) Annelik kadınlar için doğal bir rol olarak görülmekte ve çocuk doğurma ve çocuk yetiştirme kadınlar tarafından öncelenmesi gereken doğal ödevler olarak kabul edilmektedir. 2) Kadınlar zayıf ve savunmasız olarak görülmekte ve hukuki açıdan korunmaya muhtaç oldukları kabul edilmektedir. 3) Kadınların üreme konusunda kendi kararını vermekten yoksun görülmesidir¹⁷⁴⁰. Bahsi geçen ilk iki kalıp yargı, kadınların doğum kontrol yöntemlerine ve sağlık hizmetlerine erişimini kısıtlamaya temel olarak kullanılmaktadır. Üçüncü kalıp yargı ise zorla kısırlaştırma uygulamalarına zemin teşkil edebilmektedir¹⁷⁴¹. Bu bağlamda devletlerin üremeye yönelik eşitsizlik yaratan toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargıları ortadan kaldırma yükümlülüğü de bulunmaktadır¹⁷⁴².

XI. DEĞERLENDİRME

Cinsiyet temelinde yapılan ayrımcılığa karşı olan feminizme konu esas mevzu, kadın hakları bir diğer ifadeyle hukuki, sosyal ve siyasi bakımdan kadın-erkek eşitsizliğidir. Bu eşitsizliğin temelinde üreme mevzusunun yer alması, kadının özgürleşmesi adına, kadın odaklı bir bakışla üreme haklarının ele alınmasını gerektirir. Bu bağlamda üreme hakları -kadının eşitliği gayesiyle- kadın lehine okunmaktadır.

Üreme haklarının hukuki düzenlemelere konu edilmeye başlanması eskiye dayanmamaktadır. Ancak üreme hakları, gelişimini her geçen gün sürdürmeye devam etmektedir. Günümüzdeki teknolojik gelişmelerin hızı da göz önüne alındığında, üreme haklarının kapsam bakımından kısıtlayıcı bir bakışla ele alınamayacağının altını çizmek gerekir. Bu bağlamda üreme haklarının kadın lehine yaşanan gelişmeler ışığında genişleyebilmesi söz konusudur.

Cari ulusal hukuki düzenlemeler nezdinde kadınların üreme haklarının mümkün olan en geniş şekilde üreme hakları tanımındaki tüm içerikleri sağlayıcı şekilde düzenlenmesi üzerinde durmak gerekir. Zira hukuki düzenlemeler ve

¹⁷⁴⁰ Simone Cusack ve Rebecca J. Cook, “Stereotyping Women in the Health Sector: Lessons from CEDAW”, **Washington and Lee Journal of Civil Rights and Social Justice**, Cilt: 16, Sayı: 1, 2009, ss. 55–56.

¹⁷⁴¹ Sjöholm, s. 512.

¹⁷⁴² Ayrıca CEDAW kapsamında taraf devletlerin üç temel yükümlülüğü için bkz. CEDAW Komitesi, 25 No.lu Genel Tavsiye, par. 7.

özellikle temel hak ve özgürlükler kapsamında güvence altına alınmadan sürdürülen bir hak arama mücadelesinin eksik kalacağını ve başarıya ulaşamayacağını söylemek yanlış olmasa gerek. Bu meyanda feminizmin mücadele mecralarından biri olarak üreme meselesi kapsamında, kadınların üreme haklarına ulaşması ve bunların kadın lehine dönüştürülmesi hedefinden bahsetmek mümkündür.

Üreme (hakları) öncelikle özel alanın kapsamı içerisinde görülen bir mevzu olsa da zamanla feminist savaşımın bir neticesi olarak kadınların insan hakları bağlamında politik bir nitelik de kazanmıştır. Bu kazanımla beraber devletlerin üremeye ilişkin düzenleme yapma durumu söz konusu olmaya başlar. İşte bu noktada yasal düzenlemelere konu edilmeye başlanan üreme (hakları) hakkında devletin yükümlülükleri ön plana çıkar. Üreme yetisinin hak boyutunda hukuki güvence altına alınmasını iki şekilde değerlendirmek mümkündür. Öncelikle devletin özel alana ait bir mevzuyu düzenleyerek kadın açısından hukuki güvence sağlaması *kazanım* olarak görülebilir. Bir nüansı gözden kaçırmadan bu sonuca ulaşılabileceğinin de altını çizmek gerekir ki o da devletin (kadının) üreme haklarına dair düzenlemelerini (kadını) olumlayıcı bir bakışla yapmasıdır. Devamında ise ikinci değerlendirme kapsamında –aslında ilk değerlendirmeye alakalı- devletin üremeye dair düzenlemeleri her ne kadar hukuki bir zemine kavuşsa da bu noktada devletin antifeminist tavrı şayet söz konusu ise ya da bir diğer ifadeyle esasen kadına değil de üremeye önem vererek pronatalist bir bakışla nüfus politikası açısından konuya dair hukuki düzenlemeler söz konusu ise kadın açısından –ilk değerlendirmedeki gibi- olumlayıcı bir tavırdan değil ve fakat sınırlayıcı/kısıtlayıcı bir tavırdan bahsetmek gerekecektir. Böylelikle asıl öne çıkan elzem kritik ölçütün devletin/ yasa koyucunun hangi bakışla konuya (üreme) yaklaşacağı meselesinde düğümlendiği görülmektedir. Bu noktada kadınların üreme haklarına yönelik hukuki düzenlemelere ulaşabilmelerinde kendi haklarını savunmalarının¹⁷⁴³ da katkısı büyüktür. Nitekim feministlerin çabası da söz konusu düzenlemelerin kadın lehine olmasına yönelik etkide bulunmaya ilişkindir.

Üreme haklarının teorik çerçevesini oluşturmak üzere ele alınan işbu üçüncü bölüm kapsamında yer verilen üreme haklarının kapsamı konusunun çalışmada yer aldığı şekliyle belirlendiği anlamına ulaşmamak gerektiğinin de altını çizmek

¹⁷⁴³ Kadınların gerçek manada temsil edilmesinden bahsedebilmesi için kadınlara özgü çıkarların belirtilmesi için mekanizmalar gerekli görülür. Phillips, s. 33.

gerekir. Bir diğer anlatımla çalışma dahilinde yer verilen üreme haklarının kapsamını, *olması gereken (de lege ferenda)* anlamında yol gösterici bir şekilde ele almak gerektiğini vurgulamak gerekir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMELERİNDE ÜREME HAKLARI

I. GENEL AÇIKLAMA

İnsan haklarını korumaya, geliştirmeye dair uluslararası andlaşmaların *yaşayan birer belge*¹⁷⁴⁴ niteliğinde olmaları, onların salt maddelerden ibaret olmayıp güncel gelişmelere kayıtsız kalmadan ve uygulamalar ışığında yeniden okunmasını gerekli kılmaktadır. Ancak bu sayede hak ve özgürlüklerin korunması imkânının zamanla ortaya çıkan problemler karşısında yanıt vermesi mümkün hale gelebilmektedir. Bu bakışla işbu bölümde salt insan haklarına dair anlaşmalara değil ve fakat bu belgelerdeki hak ve özgürlükleri korumaya dair içtihatlarla ve koruma mekanizmalarının genel yorumlarına da -çalışma konusu bağlamında- yer verilmeye çalışılmıştır.

İnsan hakları kapsamında -kadın özelinde- üreme hakları, çok da eski olmamakla birlikte gelişimini¹⁷⁴⁵ ivmeli olarak sürdürmektedir. Bu durum bahse konu üreme haklarının pozitif hukuktaki norm alanı içinde geçerlilik arz etmektedir. Teorik ya da ideal insan hakları söylemleri yanında işlevsellik ve etkinlik bakımından pozitif hukuk düzleminde ve yargısal fonksiyondaki durum, her özgürlük alanı gibi üreme hakları bakımından da kritik bir öneme sahiptir. Bu sebeplerle üreme haklarının ve(ya) ilişkili hak ve özgürlüklerin hangi insan hakları belgelerinde, ne şekilde düzenlendiği ve uygulamaya nasıl yansıdığını tespit etmek ve bahse konu gelişmeleri kadın lehine -feminist perspektifle- yorumlamak bu

¹⁷⁴⁴ Bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 116.

¹⁷⁴⁵ Üreme haklarının gelişmesine *uluslararası sivil toplum kuruluşları* da katkı sağlamaktadırlar. Nitekim global olarak cinsiyet eşitliğinin sağlanması gayesiyle uluslararası insan ve kadın hakları birliği olan **International Alliance of Women**'ın (IAW) çalışma alanları kapsamında CSÜS'a dair haklar da yer almaktadır. International Alliance of Women, "Sexual And Reproductive Health Rights", **About IAW**, <https://www.womenalliance.org/health/>, (08.11.2021). Yine **Kadınların Küresel Üreme Hakları Ağı** (*Women's Global Network for Reproductive Rights*) dünya genelinde CSÜS ve haklarını tam bir şekilde gerçekleştirmek üzere çalışan binden fazla kuruluş ile bireyi temsil eden özel danışma statüsündeki bir sivil toplum kuruluşudur. Bkz. UN Economic and Social Council, **Commission on Population and Development**, "Statement submitted by Population Action International, a non-governmental organization in consultative status with the Economic and Social Council", E/CN.9/2018/NGO/4, 4 Ocak 2018.

çalışma bakımından gereklilik arz etmektedir. Bu doğrultuda kadının özgürleşmesine, bireyselleşmesine, statüsünü iyileştirmesine, toplumsal cinsiyet kalıpyargılarından korunmasına yönelik olması gerekenleri -üreme hakları dâhilinde- feminist bir perspektiften okumak hedefiyle bu bölüm ele alınmaktadır.

II. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER KAPSAMINDA

A. Genel Açıklama

İkinci Dünya Savaşı'ndaki acı tecrübenin tekrarlanmaması için insan haklarının uluslararası alanda tanınması ve korunması hususuna yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda BM'nin kurulması önemli bir kazanım olmuştur. Uluslararası alanda barış ve güvenliğin tesisi, insan haklarına saygının geliştirilmesi için 1945'te kabul edilen BM Şartı ile örgüt oluşum kazanmıştır. Nitekim bahse konu hedefler, BM Örgütü'nün amaçları (m. 1) arasında da yer almaktadır. Ayrıca Şart kapsamında *insan hakları* uluslararası hukukun odağına alınmış ve Şart'ta (giriş kısmında) açıkça temel insan haklarına, erkekler ile kadınların hak eşitliğine yönelik inancın tekrar ilan edildiğine dair açıklamalara yer verilmiştir¹⁷⁴⁶.

Uluslararası düzeyde insan haklarının gelişiminde önemli bir motor görevi gören BM, pek çok insan haklarına dair sözleşmenin hayata geçmesini sağlamıştır. Salt üreme haklarına özgü bir BM sözleşmesi olmamakla birlikte BM'nin insan haklarına dair sözleşmeleri kapsamında üreme hakları ile ilişki kurulan düzenlemelerden bahsetmek mümkündür.

Kendinden sonraki birçok belgenin hazırlanmasına ilham kaynağı¹⁷⁴⁷ olan insan hakları alanında öncü niteliğiyle¹⁷⁴⁸ ***İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi***

¹⁷⁴⁶ Belirtmek gerekir ki Türkiye de BM'nin 51 kurucu üye Devleti arasında yer almaktadır. BM Şartı için bkz. 24 Ağustos 1945 tarihli ve 6092 sayılı **Resmi Gazete**. BM hakkında bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, ss. 3, 9-10; Mesut Gülmez, **Birleşmiş Milletler Sisteminde İnsan Haklarının Korunması**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları No: 60, Ankara, 2004, (Birleşmiş Milletler), s. 2.

¹⁷⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Cilt: 1, 8'inci Bası, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012, (Cilt: 1), s. 69.

¹⁷⁴⁸ René Cassin, İHEB'i "Birleşmiş Milletler Antlaşmasını tamamlayan ve yorumlayan bir belge" şeklinde niteleyerek belgenin manevi etkisini ortaya kaymaktadır. Münci Kapani, **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, 4'üncü Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, (İnsan Hakları), ss. 28-29. Her ne kadar teknik olarak bağlayıcı olmayan *bildiri* şeklinde düzenlense de bağlayıcı duruma gelmesinin de mümkün olduğu (İHEB'deki işkence yasağı hükmü örnek verilerek)

(1948) kapsamında m. 3-21 dâhilinde medeni ve siyasi haklar ile m. 22-27 dâhilinde sosyal, ekonomik ve kültürel haklar iki grup çerçevesinde¹⁷⁴⁹ düzenlenmektedir. İHEB m. 2'deki ayrımcılık yasağı, m. 3'te düzenlenen yaşama hakkı, m. 5'teki işkence, zalimane, insanlık dışı, aşağılayıcı muamele, ceza yasağı, m. 7'deki eşitlik, m. 8'deki yargı yolundan faydalanma hakkı, **m. 12'deki özel yaşamın dokunulmazlığı**, m. 18 ve m. 19 dâhilinde düşünce ve ifade özgürlüğü, m. 20'deki toplanma ve örgütlenme özgürlüğü, m. 23'te çalışma hakkı, m. 26'da eğitim hakkına dair düzenlemeler, kadınların üreme hakları ile de ilişkili görülmektedir. Bununla birlikte üremeye ilişkin olarak m. 27/1 kapsamında da bilimsel gelişmelerden faydalanma hakkını unutmamak gerekir.

Bu meyanda m. 3'e, yaşam hakkının kürtaj ekseninde sıkça değerlendirmeye konu olması sebebiyle eğilmek gerekir. Zira İHEB düzenlenirken yaşam hakkının hamile kalma anından itibaren başlatılması yönündeki öneri, pek çok ülkede kürtajın yasal olarak düzenlenmesi sebebiyle eleştirilmiş ve metindeki şekli kabul görmüştür¹⁷⁵⁰.

Yine m. 16'da evlenme, aile kurma hakkı düzenleme altına alınmış, aynı maddenin 3'üncü fıkrasında ailenin toplum haricinde Devlet tarafından da korunacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla ailenin Devlet tarafından korunması, kadınların ve üreme haklarının Devlet tarafından korunmasını da gerektirmektedir. Özellikle yardımcı tedavi yöntemlerinden faydalanılması, kürtaj gibi düzenlemelerde devletin gerekli desteği kadınlara sağlaması, sosyal devlet olma niteliğinin de bir getirisi ve haklı beklentisidir. Nitekim İHEB m. 25/1'de her insanın kendisi ve ailesinin sağlıklı bir şekilde yaşaması için iyi yaşam şartlarına sahip olma hakkı kapsamında beslenme, tıbbi bakım gibi gerekli toplumsal hizmetlerden faydalanma hakkı düzenlenmiştir. Devamında m. 25/2 ise anne ile çocukların özel bakım ve yardım haklarından yararlanmasını içerir. Böylelikle üreme yetisi dâhilinde kadına özgü düzenlemeler öngörülmesi İHEB kapsamından ulaşılabilen bir sonuçtur.

Haklara dair düzenlemelerin ardından m. 29'da topluma karşı da kişinin ödevleri olduğu düzenlenmektedir. Demokratik toplumda kamu düzeni, ahlak, genel

belirtilir. Rona Aybay, **İnsan Hakları Hukuku**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3'üncü Baskı, İstanbul, 2017, s. 104.

¹⁷⁴⁹ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 82.

¹⁷⁵⁰ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 113. İHEB m. 3: "Herkesin yaşama hakkı ile kişi özgürlüğü ve güvenliğine hakkı vardır."

refahın tesisi için kanuni sınırlamalara uyulması gerektiği belirtilmektedir. Böylelikle kişilerin haklarını kullanırken ödevlerine de uymakla yükümlü olduğu vurgulanmaktadır. Bu düzenleme ışığında üreme haklarını kullanırken topluma karşı da sorumlu olunduğu hususunu göz ardı etmemek gerektiğini söylemek mümkündür.

BM bünyesinde İHEB'e yer verdikten sonra devamında başlıca insan hakları sözleşmeleri kapsamında üreme haklarına dair düzenlemelere değinilecektir. Öncelikle ilgili belgedeki düzenlemeler ve akabinde bahse konu düzenlemelerin genel yorumlardaki ve kararlardaki yansımaları ele alınacaktır.

B. Kölelik, Köle Ticareti, Köleliğe Benzer Uygulama ve Geleneklerin Ortadan Kaldırılmasına Dair Ek Sözleşme

BM Genel Kurulu tarafından 1956'da kabul edilen *Kölelik, Köle Ticareti, Köleliğe Benzer Uygulama ve Geleneklerin Ortadan Kaldırılmasına Dair Ek Sözleşme*¹⁷⁵¹ kapsamında *köleliğe benzer uygulama veya gelenekler* dahilinde kadının zorla evlendirilmesi de yer almaktadır (m. 1). Böylelikle bahse konu ek Sözleşme'de zorla evliliğin köleliğe benzer nitelikte olduğu açıkça ifade edilir. Ayrıca zorla evliliklerin sona erdirilmesi için gerekli tüm tedbirlerin alınması da aynı maddede öngörülür.

Zorla evlilikler, kadının rızasının olmaması sebebiyle kadın haklarının ihlaline yol açan önlenmesi gereken önemli bir meseledir. Bahse konu ek Sözleşme, bu bakımdan normatif kaynak teşkil etmektedir. Nitekim zorla evlilikler, kadınların istemediği kişi ile çocuk sahibi olmasına dair de sorun oluşturabilmektedir.

C. Evliliğe Rıza, Asgari Evlilik Yaşı ve Evliliklerin Kaydı Hakkında Sözleşme

BM *Kadının Statüsü Komisyonu* tarafından hazırlanan ve 1964 yılında yürürlük kazanan *Evliliğe Rıza, Asgari Evlilik Yaşı ve Evliliklerin Kaydı Hakkında*

¹⁷⁵¹ *Kölelik, Köle Ticareti, Köleliğe Benzer Uygulama ve Geleneklerin Ortadan Kaldırılmasına dair Ek Sözleşme* için bkz. 6 Ocak 1964 tarihli ve 11599 sayılı **Resmi Gazete**.

Sözleşme'nin¹⁷⁵² temelini (ki Sözleşmenin girişinde de m. 16 yer alır) İHEB'nin 16'ncı maddesinde bulmak mümkündür. Nitekim m. 16'ya göre; evlilik çağına varan her erkek ve kadın evlenme ve aile kurma hakkına sahip olup evlenme konusunda da eşit hakları haizdir (m. 16/1). Bununla beraber eşlerin serbest ve tam rızası ile evlenmenin mümkün olduğu da düzenlenir (m. 16/2). Bu doğrultuda bahsi geçen - Evlilik Hakkında Sözleşme şeklinde kısaltılabilen- sözleşmeye değinmek gerekir.

Erken yaşta yapılan evliliklerin önüne geçmek, zorla yap(tır)ılan evlilikleri önlemek üzere bahse konu sözleşme önemlidir. Nitekim erken yaşta yaptırılan evliliklerin kadınların doğurganlıkları üzerinde de menfi etkisi söz konusudur. Anne-bebek ölümlerinin artışı, erken doğuma bağlı (düşük doğum, kanama gibi) risklerin haricinde kızların eğitim hakkının, sağlık hizmetlerinden faydalanma hakkının kısıtlanması da riskler kapsamındadır. Zira gerek psikolojik gerek fiziksel bakımdan kızların erken evliliğinin onların pek çok hakkına olumsuz yansıması olmaktadır. Bu bağlamda esasen 18 yaşından küçüklerin evliliği şeklinde kısaca ifade edebileceğimiz erken yaştaki evliliklerin özellikle kızların üreme yetileri üzerinde ve üreme yetileri sebebiyle pek çok zararlı etkisinden bahsetmek mümkündür. Gerek henüz gerekli olgunluğa erişilememesi sebebiyle fiziksel gerek erken evliliğin eğitim, sağlık gibi haklardan yararlanılamamasına yol açması gerekse de üreme yetileri sebebiyle çocuk doğurup bakma görevine erken başlatılmaları konunun ehemmiyetini gösterir niteliktedir¹⁷⁵³.

Bahse konu sözleşme, evliliğin tam ve özgür rıza ile yapılmasını (m. 1), asgari evlilik yaşının kanunda belirlenmesini (m. 2), yetkili makam tarafından evliliğin tescil edilmesini (m. 3) düzenlemektedir.

Böylelikle erken yaşta yapılan evliliklerin, taşıması gereken şartlara uyulmadan yapılan evliliklerin, rıza hilafına evlendirmenin önüne geçilmesi adına daha ziyade kızlar için bir nevi üreme sebebiyle nesne haline getirilmelerini de önleyici olması bakımından sözleşmenin önemi büyüktür. Bahse konu sorunların,

¹⁷⁵² UN Human Rights Office of the High Commissioner, **Instruments & Mechanisms**, "Convention on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages", <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-consent-marriage-minimum-age-marriage-and>, (31.07.2022); Wikipedi, **Convention on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages**, https://en.wikipedia.org/wiki/Convention_on_Consent_to_Marriage,_Minimum_Age_for_Marriage_and_Registration_of_Marriages, (31.07.2022).

¹⁷⁵³ Bkz. Bilkent Üniversitesi, "Üreme Hakları", <https://w3.bilkent.edu.tr/www/saglik-merkezi/genclik-danisma-birimi/ureme-haklari/>, (27.08.2022).

erken yaşta evlilikleri önleyecek nitelikte yaş kistası gibi, rasyonel hukuki düzenlemeler eliyle aşılabilmesi mümkündür. Hem eğitim hakkının sekteye uğramaması ve bununla bağlantılı sağlık hakkından faydalanma bilincinin olması hem de üreme için olgunluğa ulaşılması sağlanabilecektir. Nihayetinde kızların çocuk dünyaya getirmeleri için erken yaşta evlendirilmesi (evlilik için/üreme için nesnelleştirilmesi) önlenebilecektir.

D. Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

1. Genel Olarak

BM bünyesinde ikiz sözleşmeler¹⁷⁵⁴ olarak nitelenen (ve İHEB ile birlikte *Uluslararası İnsan Hakları Manzumesi*'ni oluşturan¹⁷⁵⁵) sözleşmelerden biri olan ve birinci kuşak hakları içeren¹⁷⁵⁶ (1976'da yürürlüğe giren) MSHUS¹⁷⁵⁷ kapsamındaki korunan medeni ve siyasi haklar arasında üreme haklarına dair şu düzenlemelerden bahsetmek mümkündür:

MSHUS m. 2'deki **ayrımcılık yasağı**¹⁷⁵⁸ kapsamında cinsiyete dayalı kadınların ayrımcılığa uğramaması (m. 2/1) ile beraber bahse konu sözleşmedeki

¹⁷⁵⁴ Bkz. Kapani, İnsan Hakları, s. 32.

¹⁷⁵⁵ ESKHUS ile birlikte eş zamanlı hazırlanıp kabul edilen MSHUS, İHEB'deki evrensel insan haklarını anlaşma şeklinde düzenlemekte ve mezkûr üç belge *Uluslararası İnsan Hakları Manzumesi* (**International Bill of Human Rights**) şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. UN Human Rights Committee, **International Covenant on Civil and Political Rights**, "General Comments Adopted by the Human Rights Committee Under Article 40, Paragraph 4, of the International Covenant On Civil And Political Rights, Addendum, General Comment No. 26 (61), General comment on issues relating to the continuity of obligations to the International Covenant on Civil and Political Rights", **CCPR/C/21/Rev.1/Add.8/Rev.1**, 8 Aralık 1997, par. 3; Gemalmaz, Cilt: 1, s. 226.

¹⁷⁵⁶ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 331.

¹⁷⁵⁷ MSHUS Türkiye için 2003'de yürürlük kazanmıştır. (MSHUS'nin Beyanlar ve Çekince ile Onaylanmasına Dair Karar, 21 Temmuz 2003 tarihli ve 25175 sayılı **Resmi Gazete**'de yayınlanmıştır.) Ayrıca 2006'da bireysel başvuru yapma imkânı içeren MSHUS'e Ek İhtiyari Protokol'ün Türkiye tarafından onaylanması ile yeni bir hak arama yolu da kazandırılmıştır. 2006'da 5468 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan "Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmeye Ek İhtiyari Protokol"ün ilişik beyanlar ve çekincelerle birlikte onaylanmasına dair Bakanlar Kurulu kararı için bkz. 5 Ağustos 2006 tarihli ve 26250 sayılı **Resmi Gazete**.

¹⁷⁵⁸ Ayrımcılık yasağı MSHUS'de tanımlanmamasına rağmen İnsan Hakları Komitesi, 18 No.lu Genel Yorumu (par. 1, 6, 7) kapsamında ayrımcılık yasağını tanımlayarak bu tanımlı MSHUS'yle bütünleştirmiştir. Bir diğer anlatımla MSHUS'de tanımına yer verilmeyen ayrımcılık, içtihat aracılığıyla dâhil edilmesi söz konusudur. Ayrıca bahse konu Genel Yorum kapsamında değinilmesi gereken bir nüans ise buradaki ayrımcılık tanımının salt MSHUS'de ayrımcılık geçen

hakları ve özgürlükleri ihlal edilen herkesin bunun telafi edilmesine dair talebinin ve bunun yetkili organın kararına bağlanmasının ve yargısal telafi imkânlarının sağlanmasının ve ilgili kararların uygulanmasının güvence altına alınması (m. 2/3) şeklindeki düzenleme üreme hakları ihlal edilen kadınları da kapsamaktadır. Ayrıca **cinsiyet eşitliğine** verilen önemle, **m. 3** dâhilinde, taraf Devletlerin MSHUS'deki tüm hakların kullanılmasında kadın ile erkeklerin eşit olarak faydalanmalarını sağlama yükümlülüğüne uymaları gereği de söz konusudur.

Yine **m. 7**'deki **işkence, zalimane, insanlık dışı veya küçük düşürücü muamele veya cezaya tabi olmama** hakkı da üreme haklarına yönelik bir diğer düzenlemedir. Bu madde kapsamında rıza dışı tıbbi veya bilimsel deneye tabi tutulamama şeklindeki düzenlemenin kadınların üreme hakları bakımından geçerli olduğunu ve bilhassa kısırlaştırmaya dair istem dışı müdahalelerden kaçınılması gerektiğini vurgulamak gerekir.

Yine **m. 17**'de kimsenin **özel hayatına, ailesine keyfi veya yasa dışı müdahalede bulunulmama** hakkı düzenlenmekte ve buna karşı yasal korunma hakkının olduğu açıkça belirtilmektedir. Bu madde uyarınca, kadının üreme haklarına dair hususların, özel hayata yönelik mevzular olmasından ötürü bunlara saygı duyulması ve keyfi müdahaleler, yasa dışı sınırlamalarla ihlal edilmemesi gerekir.

Yine **m. 23**'de düzenlenen ailenin Devlet tarafından korunması, evlenme ve aile kurma hakkı da ilgili düzenlemelerdendir. Zira bahse konu koruma, kadınlar ile üreme haklarının da korunmasını ve desteğin sağlanmasını gerekli kılar.

Yine **m. 24/1** kapsamında da çocukların ayrımcılığa maruz kalmadan korunmasına dair düzenlemeyi özellikle zorla hamile bırakılmaması, cinsel istismara uğramaması bakımından yorumlamak mümkündür. Bu kapsamda reşit olmayan statüsünün gerektirdiği özel korumanın gözden uzak tutulmaması elzemdir.

Yine **m. 26**'da kanuni eşitlik, -cinsiyet dâhil- ayrımcılığa karşı **etkili ve eşit koruma** düzenleme altına alınmakta ve üreme haklarına dair ihlaller bakımından dayanak olarak kullanılabilmesi mümkün görülmektedir.

maddeler için değil ve fakat bütün olarak MSHUS'de yer verilen tüm hak ve özgürlükler için etkisinin bulunduğu. Böylece MSHUS'deki tüm hak ve özgürlükler için ayrımcılık yasağı "genel bir koruma şemsiyesi" sağlar. Bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 100.

Aşağıda yer verilen kararlardan da görüleceği üzere, daha çok m. 7, 17 ve 26'nın ihlali üreme haklarına dair başvurularda söz konusudur. Ayrıca ihlale yol açan ve ayrımcılık oluşturan hakla birlikte ayrımcılık yasağı da değerlendirmelerde yer almaktadır.

Bununla beraber m. 6'daki yaşama hakkı, m. 18 ve 19'daki düşünce ve ifade özgürlüğü¹⁷⁵⁹, m. 21'deki toplantı hakkı da üreme haklarına dair ilişkili görülebilecek düzenlemeler arasındadır. Özellikle aile planlamasına dair bilgiye ve eğitime erişimi m. 19 kapsamında değerlendirmek mümkündür. Yine m. 9/1'deki özgürlük ve güvenlik hakkının üreme temelli bir sebepten ötürü ihlal edilmemesi gerekir.

MSHUS kapsamında, medeni ve siyasi haklara yer verildikten sonra, devletin bu sözleşme ile tanınan hakları gerçekleştirmek üzere gerekli tedbirleri almakla yükümlü olduğu **m. 40**'da belirtilmektedir. Ayrıca şayet MSHUS'e Taraf bir Devletin sözleşmedeki hakları kendi mevzuatında tanımaması söz konusu ise sözleşmede tanınan hakları uygulamaya geçirmek üzere gerekli tedbirleri alması hususu da m. 2/2'de açıkça düzenleme altına alınmıştır. Böylelikle Taraf Devlete mevzuatını sözleşme ile uyumlu hale getirme yükümlülüğü de yüklenmiş olmaktadır.

MSHUS'nin Denetim Sistemi bağlamında; rapora dayalı (m. 40), devlet başvurusuna dair (m. 41, tanıma beyanı gerekli) ve bireysel başvuruya (Ek İhtiyari Protokol) dair denetimden bahsetmek mümkündür¹⁷⁶⁰. MSHUS'nin denetiminde Sözleşme tarafından kurulan **İnsan Hakları Komitesi** m. 28 kapsamında yetkilendirilmiştir. MSHUS'ye Ek İhtiyari Protokol¹⁷⁶¹ kapsamında, Protokole de taraf olan Sözleşmeye Taraf bir Devletin, BM İnsan Hakları Komitesi'ne yapılacak bireysel şikâyetleri mezkûr Komite'nin alma yetkisi söz konusudur (m. 1). MSHUS'deki hakları ihlal edildiği iddiasındaki bireyler, Komite'ye yazılı olarak başvurabilirler (m. 2). Komite, bu Protokole uygun aldığı şikâyetleri inceler ve görüşünü başvuran ile Taraf Devlete bildirir (m. 5).

MSHUS m. 40 uyarınca, Sözleşmeye Taraf Devletlerin hakların uygulamaya konulması ve kullanımında ilerleme sağlanması için alınan tedbirlere dair **raporları** Komite'ye vermeleri gerektiğine dair yükümlülüğü düzenlenmektedir. Komite de

¹⁷⁵⁹ 22 No.lu Genel Yorum (1993, m. 18) herkesin düşünce, din ve vicdan özgürlüğüne sahip olduğunu ve *geniş* kapsamlı ele alınması gerektiğini içerir (par. 1).

¹⁷⁶⁰ Gemalmaz, Cilt: 1, ss. 258, 272, 284.

¹⁷⁶¹ Türkiye'nin de taraf olduğu Protokol metni için bkz. 5 Ağustos 2006 tarihli ve 26250 sayılı **Resmi Gazete**.

kendi raporları ile gerekli görmesi durumunda yaptığı genel yorumları Taraf Devlete iletmektedir (m. 40/4).

Nitekim 1989’da Komite’nin de belirttiği üzere, pek çok rapordan çıkan eksikliklere dikkat çekmek, Sözleşme’nin uygulanmasını teşvik etmek üzere çıkarılan *Genel Yorumlar*, Sözleşmenin soyut normlarının somutlaştırılmasında etkilidir. Her ne kadar yasal olarak bağlayıcı nitelikte olmadıklarının altını çizmek gerekse de Komite’ye Sözleşme’nin uygulanması ve izlenmesinde rehberlik etmek, Taraf Devletlere Sözleşme’ye uymaları için yükümlülükleri hakkında yol gösterici çerçeve sunmak ve Komite’nin rapordaki beklentisine dair yol göstermek üzere genel yorumlar, Sözleşme hükümlerinin detaylandırılmasında önemli role sahiptirler¹⁷⁶². MSHUS m. 40/4 uyarınca çıkarılan ve tüm Taraf Devletleri ilgilendiren genel yorumlar, devletlerin raporlama yükümlülüğüne dair yardımcıdır.

2. İnsan Hakları Komitesi Genel Yorumlarında

Komite, MSHUS’nin hem esasa dair hükümlerine yönelik hem de usule dair yükümlülüklerine yönelik düzenlemeleri içeren Genel Yorumlar üretmiştir¹⁷⁶³. Burada Komite’nin Genel Yorumlarında¹⁷⁶⁴ üreme haklarına dair tespit edilmeye çalışılan düzenlemelere yer verilecektir.

Öncelikle kadın ile erkeklerin medeni ve siyasi haklardan eşit yararlanmasına dair 4 No.lu Genel Yorum¹⁷⁶⁵ kapsamında, m. 3, 2/1 ve 26 uyarınca, cinsiyet dâhil ayrımcılık yasağına dair koruma tedbirlerinin ötesinde haklardan faydalanmak üzere olumlu ayrımcılık (*affirmative action*) önlemlerinin de alınmasının gerekli olduğu belirtilmiştir (par. 2). Kadınların üreme hakları için de geçerli görülmelidir.

Derogasyonun¹⁷⁶⁶ mümkün olmadığı yaşama hakkına dair 6 No.lu Genel Yorum’da (1982, m. 6) devlet raporlarındaki dar yorumunun yapılmaması gereğine

¹⁷⁶² American Civil Liberties Union, **Privacy Rights in the Digital Age**, ACLU Foundation, New York, 2014, s. 7.

¹⁷⁶³ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 253.

¹⁷⁶⁴ BM İnsan Hakları Komitesi’nin genel yorumlarına ulaşmak için bkz. UN Human Rights Office of the High Commissioner, **Treaty Bodies**, “General Comments”, <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/general-comments>, (07.06.2022).

¹⁷⁶⁵ 4 No.lu Genel Yorum’un (1981, m. 3) yerini 28 No.lu Genel Yorum almıştır.

¹⁷⁶⁶ 5 No.lu Genel Yorum derogasyonlar ile ilgili (1981, 29 No.lu Genel Yorum yerini almış, m. 4) olup ulusun yaşamının tehditine yönelik olağanüstü durumun ilanında (üremeyle ilişkili) -m. 6 ve 7 dâhil- m. 4/2’de işaret edilen hakların yükümlülüklerinde azaltma yapılamayacağına dair

Komite tarafından dikkat çekilerek Devletlerin olumlu tedbirler almasının gerekliliği vurgulanmakta ve bebek ölümlerinin azaltılması için mümkün olan tüm tedbirlerin alınması gereğine değinilmektedir (par. 1, 5).

7 No.lu Genel Yorum¹⁷⁶⁷ kapsamında derogasyonun mümkün olmadığını hatırlatan Komite, bireyin vücut bütünlüğü ile onurunu korumak üzere taraf Devletin mevzuatında m. 7'e yer vermesinin yanında etkili koruma sisteminin oluşturulması gerektiğini vurgular (par. 1). M. 7'nin hastanedeki, sağlık merkezlerindeki hastaları kapsadığına da değinilir (par. 2). Hükmün kapsamında yer aldığı belirtilen özgür rızası olmadan tıbbi/bilimsel deneye maruz kalmamak (m. 7, 2. cümle) için Devletlerin bu korumayı sağlayacak tedbirler alması ve irade beyanında bulunamayacakları özel olarak koruması gerektiği vurgulanır (par. 3).

10 No.lu Genel Yorum (1983, m. 19) kapsamında ifade özgürlüğünün, her çeşit bilgi ve fikri kapsadığı ortaya konulduktan sonra kişinin araştırma, edinme ve iletme özgürlüğünün de bu kapsamda yer aldığı açıklanmaktadır. Zira sunulan raporların bu konuda eksik olduğuna dikkat çekilmiştir (par. 2). Üreme hususuna dair bilgilenme de bu kapsamda yer aldığı için bahse konu genel yorum önemlidir.

15 No.lu Genel Yorum (1986) kapsamında, taraf Devletlerin MSHUS'deki hakları yetkisi altındaki herkese tanınması gereği kapsamında yabancıların ayrımcılık yapılmaksızın haklardan yararlanması gerekir. MSHUS'nin yabancılara, haklar bakımından gerekli korumayı sağlayacak nitelikte olduğu belirtilir (par. 1, 4)¹⁷⁶⁸.

16 No.lu Genel Yorum (1988, m. 17) kapsamında Komite, mahremiyet hakkının gerek Devlet otoritelerinden gerekse herhangi bir gerçek/tüzel kişiden kaynaklı müdahale ve saldırılara karşı korunması gereğini vurgular. Bu kapsamda - Taraf Devletin gerekli tedbirleri alma yükümlülüğünü açıklar (par. 1).

Taraf Devletlerin m. 17'e aykırı müdahalede bulunmamakla birlikte müdahalelerin özel/tüzel kişilerce gerçekleştirilmesini önleyici hukuki düzenlemeler

düzenlemenin uygulanmasında, askıya alınması mümkün olmayan maddelere dair *netlik* aranır (par. 2). M. 4 uyarınca alınan tedbirlerin geçici olduğu vurgulanır (par. 3).

29 No.lu Genel Yorum kapsamında Taraf Devletlerin m. 4/1 uyarınca alacakları tedbirlerde, cinsiyet dâhil ayrımcılığa yer vermemeleri gereği hatırlatılır. M. 4/2'de derogasyonu mümkün olmayan hükümler arasında sayılmasa da (örneğin özgürlüklerinden yoksun bırakılan herkese insan onuruna yakışır muamele gösterilmesi gibi) bazı maddelerin de bu kapsamda yer aldığı belirtilir (par. 8, 13).

¹⁷⁶⁷ 7 No.lu Genel Yorum'un (1982, m. 7) yerini 20 No.lu Genel Yorum almıştır.

¹⁷⁶⁸ Örneğin yabancıların özel hayatına, ailesine keyfi/yasadışı müdahale edilememekte, evlenme yaşını haiz olanları evlenebilmektedir (par. 7).

yapmakla yükümlü olduğu vurgulanır (par. 9). Ayrıca kişinin şeref ve itibarının da m. 17 dâhilinde korunduğu belirtilir (par. 11).

Çocuk haklarına ilişkin **17 No.lu Genel Yorum** (1989, m. 24) kapsamında, m. 24 ile birlikte çocukların MSHUS'deki tüm medeni haklardan faydalandıkları (bazı hükümlerin küçüklere daha çok koruma sağladığı) açıklanmaktadır. MSHUS'de alınacak tedbirler açıkça belirtilmemiş olsa da Komite, taraf Devletlerin çocukların korunma gereksinimi göz önünde bulundularak gerekli tedbirleri alması gerektiğini belirtir. Ekonomik, sosyal ve kültürel alandaki tedbirler de bu kapsamda ele alınır. Nitekim bebek ölümlerini azaltmak üzere mümkün olan ekonomik ve sosyal tedbirlerin alınması ile çocukların MSHUS'deki tüm haklardan yararlanmalarını sağlayıcı eğitim düzeyine erişmeleri için gerekli tedbirlerin alınmasına önem verilir (par. 2, 3). Çocukları korumakla yükümlü aile, toplum ve Devlet olarak belirtilmiştir¹⁷⁶⁹. Haklardan çocukların yararlanması öncelikle aileye ait olmakla beraber toplumdaki tüm bireyler ve özellikle ebeveynlerin de bu sorumluluk altında olduğuna değinilmiştir (par. 6).

Ayrımcılık yasağına dair¹⁷⁷⁰ **18 No.lu Genel Yorum**'da (1989) Komite, taraf Devletlerin haklardan kişilerin eşit faydalanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri almasını bekler. Nitekim m. 23/4 uyarınca, eşlerin evlilik süresince eşit hak ve sorumluluk sahibi olmalarını sağlayıcı gerekli tedbirler alınması görevi öngörülür (par. 5). Taraf Devletlerce ayrımcılığı¹⁷⁷¹ engelleyici tedbirlerin (par. 9) ve bazı durumlarda ayrımcılık yaratan şartların kaldırılması için olumlu ayrımcılık içeren tedbirlerin alınması gerektiği vurgulanır (par. 10). Farklı muamelenin dayandığı ölçütler makul, objektif ve elde edilmek istenen sonuç meşru ise her farklı muamelenin ayrımcılığa yol açmayacağı da eklenir (par. 13).

19 No.lu Genel Yorum (1990, m. 23) kapsamında belirtildiği üzere, toplumun temel birimi olan aile ve üyeleri, Devlet tarafından korunma hakkını haizdir. Ayrıca MSHUS m. 17'de aileye yasa dışı ve keyfi müdahale yasaklanmaktadır. Aile

¹⁷⁶⁹ Raporlarda anne, babanın çalışma hayatında olması hasebiyle, toplumun, sosyal kurumların, Devletin aileyi destekleme sorumluluğuna dair yaptıklarına yer verilmesi istenir (par. 6).

¹⁷⁷⁰ M. 2/1 ile m. 26'da yer alan kanun önünde eşitlik ile ayırım yapılmaksızın eşit koruma sağlanması gereğinin insan haklarını korumanın esas ve genel prensipleri olduğu belirtilir (par. 1). M. 2'nin aksine m. 26'daki ayrımcılık yasağının salt MSHUS'deki haklarla sınırlı olarak okunmaması gerektiği vurgulanır (par. 12).

¹⁷⁷¹ MSHUS'de tanımlanmayan ayrımcılığı Komite; ayırma, dışlama, sınırlandırma ya da ırk, cinsiyet, siyasi veya diğer görüşlere dayalı gerçekleştirilen ve hak ve özgürlüklerin herkes tarafından kullanılmasını engelleyici ya da sınırlandırıcı ayrımcılık şeklinde değerlendirir (par. 6, 7).

kavramı Komite'ye göre net bir şekilde belirlenebilir olmamakla birlikte Devletin yasaları ve uygulamalarına göre aile olarak belirlenen insan grupları m. 23 kapsamında korunur. Sözleşme'de evlenme yaşının belirlenmediği, eşlerin özgür ve tam rızası olmadan evlilik yapılamayacağı vurgulanır. Komite, aile kurma hakkının¹⁷⁷² kural olarak birlikte yaşama ve çocuk sahibi olma hakkını da içerdiğini belirtir. Taraf Devletlerin aile planlaması politikalarının MSHUS ile uyumlu olması, zorunlu veya ayrımcı düzenlemeler içermemesi gerektiğine işaret edilir. Yine m. 23/4 uyarınca Devletlerin eşlerin evlilik süresinde aile içinde eşit hak ve sorumluluk sahibi olmasına dair tedbirler alması gerekir (par. 1, 2, 4, 5, 6).

20 No.lu Genel Yorum¹⁷⁷³ kapsamında kişinin onuru ile maddi ve manevi bütünlüğünü korumayı amaçlayan m. 7 uyarınca yasaklanan yetkisi dâhilinde veya dışında davranan otoriteler veya özel hukuk kişilerinden kaynaklı ihlallere karşı gerekli tedbirleri almanın taraf Devletin görevi¹⁷⁷⁴ olduğu belirtilir (par. 2). Mağdurun fiziksel yanında ruhsal acı çekmesine sebep teşkil eden eylemleri de içeren (par. 5) ve özgür rızası dışında kimsenin tıbbi/bilimsel deneylere tabi tutulamamasını da kapsayan (par. 7) m. 7'nin olağanüstü durumda dahi kısıtlanamadığı vurgulanır (par. 3).

21 No.lu Genel Yorum¹⁷⁷⁵ kapsamında Komite, hukuka uygun özgürlüğünden yoksun kılınanlara yönelik -hastane, rehabilitasyon merkezleri dahil- taraf Devletin olumlu tedbirler almakla yükümlü olduğunu vurgulamaktadır (par. 1, 2, 3).

25 No.lu Genel Yorum (1996, m. 25) her yurttaşın sahip olduğu kamu hizmetine katılma, oy kullanma ve seçilme hakkına yöneliktir (par. 1). Bu hakların kullanılmasında ırk, cinsiyet, toplumsal köken, doğum veya başkaca statüler bakımından ayrımcılık yapılmaması gerektiği vurgulanır. Kamu hizmetine girmede, terfide, çıkarılmada ölçütlerin makul ve objektif olması, ayrımcılığa uğramama hakkının güvence altına alınması ve raporda yer verilmesi beklenir (par.3,12, 23, 24).

¹⁷⁷² Evlenme çağındaki her erkek ile kadının, evlenme ve aile kurma hakkı olduğu (m. 23/2) düzenlenmiştir.

¹⁷⁷³ **20 No.lu Genel Yorum** (1992, m. 7) 7 No.lu Genel Yorumu genişletmektedir (par. 1).

¹⁷⁷⁴ Raporlarda işkence, kötü muamele yaşağına dair toplumun nasıl bilgilendirildiğine yönelik açıklamaların eklenmesi istenmektedir (par. 10). Ayrıca m. 7'e aykırı muamelede bulunanlara şikâyet etme hakkının tanınması gerektiği belirtilir. Şikâyetlerin en kısa sürede sonuçlanması ile tazminat ve en yüksek düzeyde iyileştirme imkânının bulunması aranır (par. 14, 15).

¹⁷⁷⁵ **21 No.lu Genel Yorum** (1992, m. 10), 9 No.lu Genel Yorumu genişletmektedir.

27 No.lu Genel Yorum (1999, m. 12), seyahat özgürlüğüne ilişkindir. Kişinin özgürce gelişimi için vazgeçilmez olarak görülen bu özgürlüğün, pek çok hak ile etkileşim içinde olduğu (par. 1), bu bağlamda m. 12'deki hakların cinsiyet dâhil ayrımcılık içermemesi gerektiği belirtilir. Raporlarda kadınların seyahat özgürlüğünü engelleyici veya seyahat etmesini erkeğin iznine, refakatine bağlayan düzenlemelerden ötürü hak ihlallerinin tespit edildiğine değinilir (par. 18). 27 No.lu Yorum, kürtaja erişim için seyahat özgürlüğünün taşıdığı önem sebebiyle önemlidir.

28 No.lu Genel Yorum¹⁷⁷⁶ -olağanüstü hallerde dahi koruma altında olan-kadın ile erkeğin eşit hakları haiz olmasına ilişkindir. Devletlerin haklardan eşit yararlanmayı sağlamak üzere (engellerin ortadan kaldırılması, insan haklarına dair eğitim verilmesi gibi) gerekli tedbirleri alması gerektiği vurgulanır. Bu doğrultuda raporda kadının toplumdaki gerçek rolüne ilişkin bilgi verilmesi beklenmekte ki Komite yükümlülüklerin ne ölçüde yerine getirildiğine yönelik değerlendirme yapabilsin (par. 1, 3, 7). Cinsiyet dâhil ayrımcılık şekillerini -hem kamuda hem özel sektörde- ortadan kaldırmak üzere gerekli tedbirlerin alınması gerektiği hatırlatılır. Nitekim kadınların eşit şekilde haklardan faydalanamamasında gelenek, tarih, din, kültürel altyapının etkili olduğu ve kadınların ikincil rolünün -bazı ülkelerde- doğum öncesi cinsiyet seçimi ve dişi fetüsün aldırılması noktasında devam ettiği vurgulanır. Bahse konu altyapının kadınların haklardan eşit yararlanmasını engellemek üzere meşru sebepler olarak ele alınmasını önlemekle Devletin yükümlü olduğu belirtilir (par. 4, 5). İç çatışma, uluslararası silahlı çatışma durumlarında da kadınların dezavantajlı olmaları göz önünde bulundurularak tüm cinsiyete dayalı şiddetten korunmalarına dair tedbirler bakımından Komite'nin bilgilendirilmesi istenir (par. 8). Yaşama hakkı (m. 6) ile ilişkili olarak raporların doğum ve hamilelik oranlarını, kadınların doğum esnasındaki ölüm oranlarını içermesi gerektiği vurgulanır. Kadınlar için istenmeyen gebelikleri önlemeye yardımcı olacak tedbirlere dair bilgi verilmesi istenir. Gizlice yaşamlarını tehlikeye sokacak şekilde çocuk aldırma eylemlerine gereksinim duymamalarının sağlanması istenir. Ayrıca kadınların dişi bebek katli, dul kadınların yakılması gibi uygulamalardan korumaya yönelik Devletin raporunda bilgi vermesi istenir. Yine tecavüz neticesinde hamile kalan kadına çocuğu aldırma imkânı tanınıp tanınmamasına yönelik de bilgi istenir. Zorla

¹⁷⁷⁶ 28 No.lu Genel Yorum (2000, m. 3), 4 No.lu Genel Yorum'un yerini almıştır.

kısırlaştırma ve zorla kürtaja¹⁷⁷⁷, (yaygın olduğu ülkelerde) kadın sünnetinin engellenmesine dair Komite, bilgilendirme ister. Ayrıca m. 7 çerçevesinde hakları ihlal edilen kadınlara tanınan hak arama yolları dâhil, koruma tedbirlerine yer verilmesini de bekler (par. 10, 11). Bununla beraber m. 7 ve 10'a uygun olarak, özgürlüklerinden yoksun kalan hamile kadınlara insan onuruna uygun muamele gösterilmesi, doğum ve yeni doğan çocukların bakımında yeterli bakımın sağlanması, kadının ve çocuğun sağlığına özen gösterilmesi hususunda tıbbi gerekliliklerin yerine getirilmesine yönelik önlemler alınmasını Komite ister. Ayrıca Taraf Devletlerin kadının özel yaşamının gizliliği dâhil m. 17'de korunan haklarda cinsiyet eşitliğinin tesisini etkileyen düzenlemelere dair bilgi verilmesini bekler. Bu noktada özellikle kadınların üreme faaliyetlerine yönelik taraf Devletlerin kadının özel yaşamına saygı göstermede başarısız olduğuna vurgu yapılmaktadır. Misalen kısırlaştırmada erkeğin onayının aranması, kısırlaştırma için sahip olunan çocuk sayısına bakılması ya da çocukların yaşlarının göz önünde bulundurulması gibi genel şartlar öngörülmesi, doktorların/sağlık personelinin çocuk aldirmaya dair tutanak tutulmasının düzenlenmesini Devletin istemesi özel yaşamın ihlaline yol açmakta ve m. 6 ve 7'nin de ihlalini gündeme getirebilmektedir. Diğer taraftan işe alımda gebelik testi istenmesi de işveren (üçüncü kişi) tarafından kadının özel yaşamını ihlal etmektedir. Dolayısıyla devletin -kamu otoritelerinin, özel hukuk kişilerinin eylemlerine dair- koruyucu tedbirlere yer vermesi istenir (par. 15, 20).

Evliliklerin m. 23'e uygun olarak erkek ve kadının tam ve özgür rızası ile kurulmasında Devletin eşitliğin tesisini (örneğin asgari evlenme yaşını belirlerken eşit ölçütlere başvurulması) güvence altına almakla yükümlü olduğu belirtilir. Evlilikteki -çocuk bakımı dâhil- sorumluluklara dair eşit hak ve yükümlülükler olması, ailenin korunması -için örneğin evli olmayan çiftlerin de aile kavramına dâhil edilmesi- ve kadınlara karşı eşitliğin güvence altına alınması beklenir (par. 23, 25).

Çocukların korunması (m. 24) bakımından da cinsiyet eşitliğinin tesisi ve kız çocukların eğitim, beslenme, sağlık alanında erkeklerle aynı koşullara sahip olması için gerekli tedbirlerin alınması, kızların yaşamını ve özgürlüğünü tehdit eden uygulamalara son verilmesi istenir (par. 28).

¹⁷⁷⁷ Doktrinde Komite'nin bahse konu Genel Yorumu uyarınca, kürtajan (engellenmesi ve kürtaja zorlanmama şeklinde) iki yönünün de farkında olduğu belirtilir. Bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 124.

34 No.lu Genel Yorum¹⁷⁷⁸ düşünce ve ifade özgürlüğüne ilişkindir. Kişinin tam gelişimi için olmazsa olmaz nitelikte olan düşünce ve ifade özgürlüğü kapsamında m. 19/2 uyarınca, bilgi ve fikirleri arama, alma ve verme hakkının da yer aldığı belirtilir. Bilgiye erişim hakkının uygulanabilirliği için Taraf Devletlerin iç hukukunda (bilgi edinme hakkına dair mevzuat, usulün uygulamaya geçirilmesi gibi) gerekli düzenlemeleri yapması beklenir¹⁷⁷⁹.

35 No.lu Genel Yorum (2014, m. 9) kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkına yöneliktir. Kişi özgürlüğünün beden hapsedilmesi, kişi güvenliğinin bedensel ve zihinsel bütünlüğe ilişkin olduğu belirtilir. Taraf Devletin kişileri, kamu ve özel aktörlerden kaynaklı yaşam ve vücut bütünlüğüne dair öngörülebilir tehditlerden korumakla yükümlü olduğu vurgulanır. Ayrıca Taraf Devletlerin hem geçmişteki ihlallere yanıt olarak gerekli tedbirleri hem de gelecekteki ihlalleri önlemek üzere gerekli tedbirleri alması istenir. Örneğin aile içi şiddet dâhil kadına dair şiddete, toplumsal cinsiyete dayalı şiddete yanıt olacak tedbirler alınması beklenir¹⁷⁸⁰.

36 No.lu Genel Yorum¹⁷⁸¹ kapsamında yaşama hakkının geniş yorumlanması gerektiğinin, kişinin onurlu yaşam sürme hakkı ile de ilgili olduğu belirtilir. Taraf Devletlerin yaşam hakkına saygı duyma, yaşama hakkını güvence altına alma, yasal ve diğer tedbirler yoluyla hayata geçirme, ihlal durumunda tüm mağdurlarına etkili çözümler ve tazminat sağlama yükümlülüğü vurgulanır (par. 3, 4)¹⁷⁸².

Taraf Devlet gebeliğin isteyerek sonlandırılmasına dair tedbirler olsa da bu tedbirlerin hamile kadının yaşam hakkının, MSHUS'deki diğer hakların ihlaline yol açmaması gerektiğine Komite değinir. Bu bağlamda kadınların kürtaj talep etme

¹⁷⁷⁸ 34 No.lu Genel Yorum (2011, m. 19), 10 No.lu Genel Yorum'un yerini almıştır.

¹⁷⁷⁹ UN, **Human Rights Committee**, International Covenant on Civil and Political Rights, CCPR/C/GC/34, 12 Eylül 2011, par. 2, 11, 19, <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/general-comments>, (07.06.2022). Komite, bahse konu genel yorum kapsamında Sözleşme'de yer alan haklara ilişkin sınırlama rejimini yorumlamış ve sınırlamanın *kanunilik* ilkesi, *meşru amaç* ve *ölçülülük* olmak üzere üç unsuru karşılaması gerektiğini ifade etmiştir (par. 22).

¹⁷⁸⁰ UN, **Human Rights Committee**, International Covenant on Civil and Political Rights, CCPR/C/GC/35, 16 Kasım 2014, par. 3, 9, <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/general-comments>, (07.06.2022).

¹⁷⁸¹ 36 No.lu Genel Yorum (2019, m. 6), 6 ve 14 No.lu Genel Yorumların yerine almıştır (par. 1). UN, **Human Rights Committee**, International Covenant on Civil and Political Rights, CCPR/C/GC/36, 3 Eylül 2019.

¹⁷⁸² Yaşam hakkına saygı yükümlülüğünün yaşamdan mahrum bırakmaya sebep olacak davranışlardan kaçınma görevini de yüklediğine değinilir. Bu doğrultuda üçüncü kişi/kuruluşların sebep olduğu yoksunluklara karşı kişinin hayatını korumak için gerekli özeni de taraf Devletin göstermesi beklenir. Yaşam hakkına saygı gösterme ve bu hakkı güvence altına alma yükümlülüğünün makul ölçüde öngörülebilir tehdit ve yaşam kaybına yönelen durumları da içerdiği belirtilir (par. 7).

imkânının sınırlandırılmasının yaşamlarını riske atmaması, m. 7'nin ihlaline sebep olacak fiziksel ve zihinsel acı ya da ızdıraba maruz bırakmaması, ayrımcılığa uğratmaması, keyfi şekilde mahremiyetlerine müdahale etmemesi istenir. Taraf Devletin hamile kadının yaşam ve sağlık hakkının risk altında olduğu ya da gebeliğin sonlandırılmamasının hamile kadına mühim bir acı, ızdıraba sebep olduğu –özellikle tecavüz, ensest neticesindeki hamilelik veya gebeliğin yaşayabilir (*viable*) olmaması gibi– durumlarda kürtaja yasal, güvenli ve etkili erişimi sağlaması gerekir. Bununla beraber güvenli olmayan kürtaja kadınların başvurmak zorunda kalmalarını önlemek üzere gebeliği, kürtajı düzenlemek gerektiğine de yer verilir. Misalen, evli olmayan hamile kadının hamileliğinin suç olarak düzenlenmesi, kürtaj yaptıran kadınlara veya yardımcı olan sağlık hizmeti sunucularına cezai yaptırımlar öngörülmesi gibi uygulamalara başvurulmaması gerekir. Zira bu tarz önlemlerin kadını, kürtaj için güvenli olmayan yollara başvurmaya sevk ettiğine değinilir. Ayrıca sağlık hizmeti sunucularının vicdani ret uygulamasının neticesinde oluşan engeller dâhil olmak üzere, kadınların yasal ve güvenli kürtaja erişimine dair engellerin ortadan kaldırılması istenir. Komite taraf Devletlerin güvenli olmayan kürtajın zihinsel ve fiziksel sağlık risklerine karşı kadınları etkin şekilde korumakla yükümlü olduğunu vurgular. Devamında kadınların, erkeklerin, kız ve erkek çocukların CSÜS hakkında kaliteli, kanıta dayalı bilgiye, eğitime ve çeşitli uygun fiyatlı doğum kontrol yöntemlerine erişiminin sağlanması gerektiğini belirtir. Devletin, kürtaj talep eden kadının toplumda damgalanmasını önleme ödevi olduğu da eklenir. Her koşulda ve gizlilik çerçevesinde doğum öncesi ve kürtaj sonrası sağlık hizmetine etkin erişimin sağlanmasının taraf Devletin sorumluluğunda olduğu belirtilir (par. 8).

Taraf Devletin namus cinayetleri gibi yaşamdan yoksun bırakmaya yol açacak şiddetin her türüne karşı etkili cezai yasaklar öngören koruyucu hukuki düzenlemelerde bulunması istenir (par. 20). Yine taraf Devletin yaşam hakkını koruyucu olumlu tedbirler alma görevi uyarınca -özel hastaneler gibi- özel kuruluşların keyfi şekilde yaşamdan yoksun kılmasını önlemek, soruşturmak, cezalandırmak ve telafi etmek üzere -sürekli denetim dâhil- yeterli korumayı sağlaması gerektiğine işaret edilir (par. 21). Taraf Devletlerin yaşam hakkını koruma görevi kapsamında mevcut şiddet kalıpları, belirli tehditler hasebiyle yaşamları tehlike altında olan ev içi ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddet mağduru gibi hassas

durumdaki kişilere yönelik özel koruma tedbirleri alması istenir (par. 23). Yaşama yönelik tehdit içeren onurlu bir yaşam sürmeyi engelleyici şartlara dair (AIDS, yetersiz beslenme bakımından) önlemlerin de alınması Devletin görevidir. Ayrıca tıbbi bakıma erişimi engelleyici cinsel yolla bulaşan hastalıklar dâhil olmak üzere yaşam hakkını korumaya dair stratejik planlamaların yapılması da vurgulanır. Toplumsal cinsiyete dayalı şiddet hakkında farkındalık yaratacak, anne-bebek ölümlerini azaltmaya yönelik tıbbi tedavilere erişimi iyileştirici önlemlerin de alınması istenir (par. 26). Yaş, cinsiyet gibi hiçbir ayrım gözetilmeksizin yaşam hakkına saygı gösterilmesi ve yaşam hakkının güvence altına alınması için öngörülen koruyucu hukuki düzenlemelerin eşit şekilde uygulanması, kesişen ve çoklu ayrımcılık şekilleri dâhil hukuken ve fiilen kimsenin yaşamdan yoksun bırakılmamasının sağlanması istenir. Özellikle kadınlar ile kız çocuklarına yönelik toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin aşırı bir görünümü olan kadın cinayetlerinin yaşam hakkına dair ağır bir saldırı şekli olduğu hususunun göz önüne alınması Komite tarafından taraf Devletlerden beklenir (par. 61).

Böylelikle yakın tarihli 36 No.lu Genel Yorum kapsamında kadınların üreme haklarına yönelik bilgilere açıkça yer verildiği görülmektedir. Yaşam hakkı bünyesinde -hem hakkın içeriği hem de raporlama yükümlülüğünün kapsamı dâhilinde- yukarıda değinilen Komite'nin taraf Devletlerden üreme hakları özelinde beklentileri biraz olsun netlik kazanmış olmaktadır. Bununla beraber kadınların toplumsal cinsiyete dayalı annelik rollerini, üreme yetisinin toplumda şekillendirdiği üremeyi mecbur kılmaya yönelik toplumsal beklentiyi de göz önüne alarak, kadınların yaşamlarını riske atmak pahasına üremeyi mecbur kılmak veya sürdürmek şeklindeki kalıp yargıyı kırmak da Devlete yüklenilen ödevler kapsamında ve hatta konunun temelinde, öncelenmesi gereken bir mesele olarak özellikle göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Nihayetinde İnsan Hakları Komitesinin genel yorumları kapsamında değinilen olumlu ayrımcılık içeren tedbirler, (anne sağlığı ve yaşamı ile ilgili) bebek ölümlerinin azaltılması, vatandaşlar yanında yabancı kadınların da MSHUS'deki (üremeye dair) haklardan faydalanması, aile kurma hakkının çocuk sahibi olma hakkını içermesi, kadınların ikincilliğine ve haklardan faydalanamamasına etken sebeplerin meşru sebep olarak kullanılmasının ortadan kaldırılması, kürtajın hem

engellenmemesi hem de zorla uygulanmaması, kadınların üreme faaliyetlerinde özel yaşamın korunmasında yetersiz kalınmaması üreme hakları ile ilgili olan hususlardır. Ayrıca Komite, üreme haklarına dair pek çok konuyu yaşam hakkı dahilinde de değerlendirmiş ve hamileliğin, kürtajın kadın lehine düzenlenmesine odaklanmıştır.

3. İnsan Hakları Komitesi'nin Üreme Haklarına Dair Kararları

KL v. Peru (2005) başvurusu¹⁷⁸³ kapsamında **BM İnsan Hakları Komitesi**, güvenli ve yasal kürtaj hizmetlerine erişim sağlanamadığı için ilgili insan haklarının ihlal edildiğini belirlemiştir. Yasal kürtaja erişimin reddedilmesinin, MSHUS'nin işkenceye, zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muameleye maruz kalmama hakkının (m. 7) haricinde mahremiyet hakkını (m. 17) ve küçüklerin (reşit olmayanların, *minor*) çocuk haklarının özel olarak korunmasını (m. 24) ihlal ettiğine Komite karar vermiştir¹⁷⁸⁴.

2001'de 17 yaşında hamile kalan KL'nin anensefalik fetüs taşıdığı yapılan taramada tespit edilmiştir. Peru'da terapötik kürtaj yasal olmasına rağmen hastane tarafından kürtaja erişimi yasa dışı bir şekilde engellenen KL, hamileliği sonuna kadar devam ettirmek zorunda kalmıştır. Doğumdan sonra 4 gün hayatta kalan bebeği KL emzirmiştir. 2002'de Komite önüne gelen bu vakada, KL'nin fiziksel ve psikolojik sağlığının tehlikeye atıldığı şikâyetinde belirtilmiştir.

Komite, KL'nin hamileliğinin kendisini hayati tehlike teşkil eden riske maruz bıraktığını içeren doktor ifadesi ile reşit olmayan statünün daha da kötüleştirdiği ciddi psikolojik sonuçlar yaşadığını içeren psikiyatrik raporun mevcudiyetini kaydeder. Ayrıca aynı hastanede gerçekleştirilecek ameliyatla hamileliğin sonlandırılması tavsiyesinde jinekolog ve doğum uzmanının bulunmasının yetkililerin başvuruçunun hayatına dair riskin farkında olduğunu gösterdiğine de değinilir. Komite, hastane doktorunun fetüste anensefali teşhisi koymasına rağmen hastane yöneticisinin gebeliği sonlandırmayı reddetmesinin, durumun önceden

¹⁷⁸³ Bu karar, üreme hakları savunucuları için önemli bir zafer olarak görülmektedir. Nitekim bu karar, hem Komite'nin kürtaj konusundaki ilk kararı hem de uluslararası ya da bölgesel bir insan hakları organının yasal kürtaj hizmetlerine erişimin sağlanamaması sebebiyle devleti sorumlu tutan ilk kararı olması bakımından önemlidir. Bkz. Pardiss Kebriaci, "UN Human Rights Committee Decision in KL v. Peru", **INTERIGHTS Bulletin**, Cilt: 15, Sayı: 3, 2006, ss. 151-152.

¹⁷⁸⁴ United Nations, Human Rights Committee, **Communication No: 1153/2003**, CCPR/C/85/D/1153/2003, 22 Kasım 2005, <https://juris.ohchr.org/AdvancedSearch>, (07.05.2022).

görülebirliliğine işaret ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Komite, başvuranın yaşadığı ızdırıp, terapötik kürtajdan yararlanmasını sağlamada Devlet'in ihmali olduğuna işaret eder. Devamında Komite, 20 No.lu Genel Yorumu kapsamında salt fiziksel değil, aynı zamanda psikolojik acının da m. 7'de yer alan hak ile ilgili olduğunu ve bu korumanın küçükler için de önem arz ettiğini hatırlatır. Bulgular ışığında Komite m. 7'nin ihlal edildiği kanaatindedir.

Özel hayata keyfi müdahale edildiği şeklindeki başvuru sahibinin iddiasını da Komite, yasal kürtaj koşullarının mevcut olmasına rağmen gebeliğin sonlandırılması kararına uygun davranılmamasını haklı görmeyerek bu durumun m. 17'nin de ihlaline yol açtığı şeklinde değerlendirmiştir.

Ayrıca Komite'ye göre, kişinin reşit olmayan kız çocuğu (*minor girl*) olması –özel savunmasız oluşu- davanın özel koşulları altında gerekli tıbbi ve psikolojik desteği almaması m. 24'ün de ihlalini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Komite, kişinin yeterli bir yasal çareye sahip olmaması iddiasını da m. 2 kapsamında ele almış ve –m. 7 ile bağlantılı olarak- m. 2'nin ihlal edildiği¹⁷⁸⁵ sonucuna varmıştır.

Nihayetinde Komite, izin verilen terapötik bir kürtaja erişimin reddedilerek m. 2 (ayrımcılığa uğramama), 7 (insanlık dışı vb. muameleye maruz kalmama), 17 (özel hayat), 24'ün (çocuğun korunması) ihlal edildiğini belirtmiştir. Ayrıca m. 2/3 (a) ışığında, Taraf Devletin başvuru sahibine tazminat dâhil etkili bir hukuk yolu sağlamakla yükümlü olduğuna da yer vermiştir¹⁷⁸⁶.

Bu vaka sonrasında Peru, kürtaja erişim konusunda yasal ve idari düzenlemeleri iyileştirmiştir. Ayrıca söz konusu karar kapsamında uluslararası bir insan hakları denetim organının bir hükümeti ilk kez yasal kürtaja erişim hizmetlerini

¹⁷⁸⁵ Bir hukuk yolunun etkili olup olmaması davanın koşulları ile ilişkilidir. Kürtaj bakımından yardımın/çarenin zamanlaması, etkinlik açısından yapılan değerlendirme için önemli bir etkidir. Bu davada, KL'nin sınırlı süre içinde kürtajı elde etmesine imkân sağlayacak bir yargı yolunun ve(ya) idari prosedürün bulunmaması m. 2'nin ihlalinin tespitinde rol oynamıştır. Nitekim bir devletin örneğin yasal kürtajı doktorun yapmayı reddetmesine karşı prosedürler oluşturulmaması m. 2 dâhilindeki **pozitif yükümlülüklerini** ihlal edebileceğini hatırlatmak gerekir. Kebriaei, s. 152.

¹⁷⁸⁶ İhtiyari Protokole taraf olarak Taraf Devlet, Sözleşme'nin ihlal edilip edilmediğini tespit etmek bakımından Komite'nin (bireylerin yapacağı şikâyetleri alma) yetkisini tanımakla birlikte MSHUS m. 2 uyarınca da kendi topraklarında ve kendi yargı yetkisine tabi tüm bireylere MSHUS'deki hakları sağlamak ve gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür. Bu bağlamda Komite MSHUS'nin ihlalinde etkili ve uygulanabilir çözüm için Taraf Devletten görüşleri yürürlüğe koymak üzere -90 gün içinde- alınan önlemlere dair bilgi almak ve Komite'nin görüşünü yayınlamasını istemektedir. Bkz. UN, **Human Rights Committee**, International Covenant on Civil and Political Rights, CCPR/C/85/D/1153/2003, 22 Kasım 2005, <https://juris.ohchr.org/search/results>, (07.05.2022).

sağlayamamaktan ötürü sorumlu tuttuğu da belirtilmektedir¹⁷⁸⁷. Vaka kapsamında yasal kürtaja erişim hakkının engellenerek kadına dair şiddeti yasaklayan uluslararası standartların da aslında ihlal edildiği söylenebilir. Ayrıca reşit olmayan kişinin özel korunma hakkı ile devlet görevlilerinin insanlık dışı ve aşağılayıcı muamelesinden muaf olma hakkının da tesis edildiği görülmektedir.

Kısıtlayıcı kürtaj yasaları yüzünden kadınların güvenli olmayan kürtaj sebebiyle ölüm riskine maruz kalmasının, yaşam hakkını ihlal edebileceğini belirten Komite; *KL v. Peru* kararında gebeliğin devamının hamile kadının yaşamı, ruh sağlığı bakımından önemli risk teşkil etmesi halinde terapötik kürtajın reddinin kadının insanlık dışı, zalimane ya da aşağılayıcı muameleye maruz kalmama hakkını ihlal ettiğini tespit etmektedir. Bahsi geçen bu yorumun, uluslararası ve bölgesel düzeyde diğer insan hakları izleme organlarının içtihatlarında da savunulduğu belirtilmektedir¹⁷⁸⁸.

LMR v. Arjantin (2011) kararında Komite, zihinsel engelli kadına yasal olarak kürtaj sağlanamamasının cinsiyet ayrımcılığına yol açtığını belirtmiştir. 1987 doğumlu LMR; annesi ile yaşayan, zihinsel bozukluğu olan ve 8-10 arası zihinsel yaşa sahip genç bir kadındır.

Arjantin’de zihinsel engelli kişinin tecavüz sonucu hamile kaldığı durumlarda kürtaj yasaldir. Buradaki nüans yasada kürtaja dair son tarihin ve uygulanacak tıbbi prosedürün belirtilmemesidir. Engelliliğin tespitinin, yasal temsilcinin onayının ve ehliyetli bir doktorun sonlandırmayı yapmasının gerekli olduğu ve fakat adli bir işlemin gerekli olmadığı iddia edilmektedir.

Kendini iyi hissetmediğini söylemesi üzerine götürüldüğü hastanede LMR’nin hamile olduğunun öğrenilmesiyle polise şikâyetle bulunulmuş ve kürtaj planlanmış ancak ihtiyari tedbir kararı ile kürtaj engellenmiştir. Temyiz başvurusunun akabinde kürtajın yapılabileceğine karar verilmiş ve fakat kürtaj karşısı baskı gruplarının etkisiyle hastane kürtajı yapmayı reddetmiştir. Hamileliğin ileri düzeye geldiği iddia edilmiş ve sonunda LMR yasa dışı kürtaj olmuştur. Komite önüne (2007’de) gelen bu vakada mahkeme sürecinin LMR’nin kürtajının yasa dışı

¹⁷⁸⁷ Center for Reproductive Rights, “K.L. v. Peru (2005)”, **Work, Landmark Cases**, <https://reproductiverights.org/our-work/landmark-cases/>, (07.05.2022).

¹⁷⁸⁸ Center for Reproductive Rights, **Whose Right to Life?**, 2014, www.reproductiverights.org, (08.01.2023); The Inter-Parliamentary Union and the United Nations, **Human Rights**, Corand et Assiciés, 2016, s. 127.

noktaya gelmesinde etken olduğunu tespit eder. Komite bu durumun, m. 3 (eşitlik ve ayrımcılık yapmama hakkı), m. 7 (işkence, zalimane, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele görmeme hakkı) ile m. 17 (mahremiyet hakkı) ile ilgili olarak –taraf devletlerin MSHUS kapsamındaki hakları koruma yükümlülüğüne dair- m. 2'nin ihlaline yol açtığını açıklar¹⁷⁸⁹.

Bu vakada engelli kadının, yasal kürtaj hakkı ihlal edilmektedir. Ailesinin talep etmesine rağmen Taraf Devletin yasal kürtaj hakkını garanti etmedeki ihmalinin LMR'nin fiziksel ve zihinsel acıya sebep olduğunu ve bu durumun mağdurun genç bir kız olması sebebiyle daha ciddi bir hal aldığını ve 20 No.lu Genel Yorum hatırlatılarak salt fiziksel değil aynı zamanda zihinsel acıya sebep olan eylemler de **m. 7** kapsamına girerek ihlale yol açabildiğini belirtir.

Komite, hasta ile doktoru arasında çözülmesi gereken meselenin yargı yoluna taşınmasının -Tarf Devlet tarafından da kabul edilen- hukuka aykırı bir müdahale teşkil ederek özel hayatın gizliliğini ihlal ettiği (**m. 17/1**) görüşündedir.

Her ne kadar yüksek yargıda LMR'nin lehine sonuçlanan bir süreç söz konusu olsa da Komite'ye göre, bu neticeye ulaşmak için üç ayrı mahkemeye başvurmak zorunda kalması, hamileliğinin bu sebeple birkaç hafta daha uzaması, sağlığı için yasadışı kürtaja LMR'yi yöneltmiştir. Böylece Komite, etkili bir hukuk yoluna erişimin olayda söz konusu olmadığı ve m. 2/3'ün m. 3, 7 ve 17 ile ilişkili olarak ihlaline yol açtığı görüşündedir¹⁷⁹⁰.

Mellet v. İrlanda (2016) ile *Whelan v. İrlanda* (2017) başvuruları, Komite'nin dönüm noktası niteliğindeki iki kararı olup, İrlanda'nın katı kürtaj yasağının kadınları zalimane, insanlık dışı ve aşağılayıcı muameleye maruz bıraktığına yönelik tespitler içermektedir. Komite, bireysel şikâyet üzerine ilk defa *kürtajın suç sayılması ve yasaklanması*; zalimane, insanlık dışı ve aşağılayıcı muameleye maruz kalmama, mahremiyet, eşitlik ve ayrımcılığa uğramama hakları dâhilinde insan haklarının ihlali olarak kabul etmiştir. Bunun üzerine İrlanda'ya

¹⁷⁸⁹ Karar için bkz. UN, **Human Rights Committee**, International Covenant on Civil and Political Rights, CCPR/C/101/D/1608/2007, 28 Nisan 2011.

¹⁷⁹⁰ UN, **Human Rights Committee**, CCPR/C/101/D/1608/2007, par. 9-11. Ayrıca Taraf Devletin LMR'ye yeterli tazminat içeren hukuki yolları sağlamakla ve benzeri ihlalleri önlemek üzere gerekli adımları atmakla yükümlülüğü olduğunu da vurgular.

kürtajı yasal hale getirmesi ve kürtaj bakımına erişimi sağlayarak gelecekteki ihlalleri önlemesine yönelik değerlendirmede bulunmuştur¹⁷⁹¹.

Mellet v. İrlanda (2016) vakasında, doğuştan kusurları olan fetüsün anne karnında veya doğumdan kısa süre sonra öleceği hususunda gebeliğin 21'nci haftasında bilgilendirilmiş olan *Mellet* –ya kendi içinde öleceğini bilmek ya da gönüllü olarak gebeliği yurt dışında sonlandırmak şeklindeki- iki seçenekle karşı karşıya kalmıştır. *Mellet*'in yasal kürtaj yasağının insanlık dışı, zalimane muameleye maruz bıraktığı iddiasında; ihtiyaç duyduğu sağlık ve ölüm desteğinden İrlanda tarafından yoksun bırakılması ve iki seçenekten birini seçme zorunda kalması, yoğun damgalanmaya maruz kalması etkindir. Taraf Devlet ise yasağın fetüs ile anne arasında rekabet eden haklar bakımından denge sağlamayı amaçladığını belirtir. Yüksek Mahkeme'nin Any. m. 40.3.3'ü yorumladığı üzere, kadının (sağlığından farklı olarak) yaşamının ancak gerçek ve önemli bir risk altında olduğunun ve hamileliğin sonlandırılmasıyla bunun önlenebileceğinin tespiti halinde hamileliğin yasal olarak sonlandırılabilirliğini de ekler. Fakat Taraf Devlete göre kişinin hayatının tehlikede olması durumu söz konusu değildir¹⁷⁹².

Bu vakada çözülmesi gereken hukuki sorun, fetüsün ölümcül şekilde hasta olması söz konusu iken İrlanda'nın mevzuatında kürtajın yasak olmasının MSHUS'yi ihlal edip etmemesidir.

Komite, İrlanda'nın kadına gerekli ve uygun kürtaj ile sonrasındaki tedaviyi sağlasaydı bir diğer ifadeyle kendi bildik ortam ve güvendiği sağlık çalışanlarının gözetiminde hamileliğini sonlandırması yasak olmasaydı bu sebeple maruz kaldığı – ölümcül fetüsün kürtajının suç sayılmasına dair utanç ve damgalama, başka ülkeye seyahatin maddi külfetine katlanma gibi- olumsuz tecrübelerin çoğunun önlenebileceğinin altını çizer. Ayrıca kişiye güvenilir tıbbi hizmet sağlayıcılardan uygun tıbbi seçeneklere dair kendisine gereksinim duyduğu bilgileri edinirken maruz kaldığı engellerin de çekilen acının artmasında etkisi olduğuna Komite tarafından dikkat çekilir. Nitekim Kürtaj Bilgi Yasası kapsamında da mevcut kürtaj hizmetlerine yönelik bilgi edinme koşullarının sınırlandırıldığı, hamileliği

¹⁷⁹¹ Center for Reproductive Rights, “*Mellet v. Ireland* (2016); *Whelan v. Ireland* (2017)”, **Work, Landmark Cases**, <https://reproductiverights.org/our-work/landmark-cases/>, (08.05.2022).

¹⁷⁹² UN, **Human Rights Committee**, International Covenant on Civil and Political Rights, CCPR/C/116/D/2324/2013, 17 Kasım 2016, par. 7.2, 7.3, <https://juris.ohchr.org/search/results>, (13.05.2022).

sonlandırmayı savunma veya teşvik etmeyi suç saydığı ve kendi durumuna dair - yurtdışındaki kürtajlara yönelik bilgiler dâhil- önemli bilgileri alamadığı da belirtilmiştir. Genel Yorum No: 20¹⁷⁹³ kapsamında da Komite, m. 7'nin ihlalini uygun bulacak hiçbir sınırlamaya izin verilmediğini ekler ve vakada **m. 7'nin ihlal edildiğini** belirtir¹⁷⁹⁴.

Kadının gebeliğinin sonlandırılmasına dair talebinin m. 17 kapsamında ele alındığını Komite belirtir. Burada kişinin uygun olmayan gebeliğini sonlandırma kararına Taraf Devletin müdahalesi söz konusudur. Her ne kadar Anayasa'da öngörülen bir müdahale –iç hukuka göre uygun- olsa da Komite bahse konu müdahalenin MSHUS kapsamında ele alınması gerektiğini yineler. İrlanda ise fetüsün korunması ile kadın hakları arasında dengenin hassas bir şekilde ele alındığını savunur. Komite ise, İrlanda'nın söz konusu dengede haklı olmadığı görüşündedir. Yasa ile öngörülse bile müdahalenin MSHUS'nin amaçları, hedefleri ile uyum sağlaması gerektiği hususunda (özel hayatın gizliliği hakkına dair m. 17) 16 No.lu Genel Yorumu'nu (1988) hatırlatan Komite, hamileliğin sürdürülebilir olmadığını, maruz kaldığı seçeneklerin kadına -m. 7'e aykırı- olumsuz neticeler doğurduğunu belirtir. Böylece Komite, kadının devam etmesi uygun olmayan hamileliği ile nasıl baş edeceğine dair kararına müdahalenin mantıksız ve keyfi olduğunu ve **m. 17'i ihlal ettiğini** belirtir¹⁷⁹⁵.

Kürtajın cenindeki ölümcül sakatlık hasebiyle dahi suç sayılmasının eşitlik ve ayrımcılık yasağına aykırılık oluşturduğuna dair başvuranın iddiası İrlanda tarafından reddedilerek hamileliğin sona erdirilmesine dair yasal düzenlemenin ayrımcılık oluşturmadığı savunulmuştur. Komite ise, ölümcül bir rahatsızlığı olan fetüse hamile kadının fetüsü taşımaya devam etme kararında kamu sağlık sisteminden (tıbbi gereksinimleri, sağlık sigortası gibi) yararlanmaya devam ettiğini, bu faydalanmanın düşük ya da ölü doğum için de geçerli olduğunu ve fakat uygun olmayan gebeliğini

¹⁷⁹³ BM İnsan Hakları Komitesi'nin 20 No.lu Genel Yorum'u (1992) par. 3 uyarınca, m. 7'nin herhangi bir kısıtlamaya cevaz vermediği açıkça belirtilmektedir. Hatta m. 7'nin uygulamasının olağanüstü durumlarda dahi askıya alınamayacağı bir diğer ifadeyle her zaman yürürlükte olması gereği ifade edilmiştir. 20 No.lu Genel Yorum için bkz. UN Human Rights Treaty Bodies, **UN Treaty Body Database**, Human Rights Bodies, CCPR, "General Comment No. 20 -Prohibition of torture, or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, Article 7 (Replaces general comment No. 7)", https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=8&DocTypeID=11, (14.05.2022).

¹⁷⁹⁴ UN, **Human Rights Committee**, CCPR/C/116/D/2324/2013, par. 7.4-7.6.

¹⁷⁹⁵ UN, **Human Rights Committee**, CCPR/C/116/D/2324/2013, par. 7.7-7.8.

sonlandırmayı seçen kadınların kamu sağlık sisteminden dışlandığını, sağlık sigortasından mahrum kaldıklarını belirtir. 28 No.lu Genel Yorumu da göz önünde bulunduran Komite, (kürtajın suç sayılarak öncelikle anne olarak kadınların üreme rolüne ilişkin toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargılara tabi tutulduğuna ve üreme aracı olarak kadınları nesneleştirmenin ayrımcılığa yol açtığına dair başvurucunun iddialarına ilişkin olarak) benzer durumdaki diğer kadınlara karşı maruz kaldığı farklı muamelenin başvurucunun tıbbi ihtiyaçlarını, sosyo-ekonomik durumunu göz önünde bulundurmadığı ve makul, objektif, amaç için meşruluk kriterlerini sağlamadığı düşüncesiyle ayrımcılık oluşturduğunu ve **m. 26'nın ihlal** edildiğini belirtmiştir¹⁷⁹⁶.

Ayrıca m. 2/3(a) kapsamında kişiye etkili hukuk yolu sağlama yükümlülüğü göz önüne alınarak tazminat ödenmesi, her türlü gerekli psikolojik tedavinin sağlanmasını, benzer ihlalleri önlemek üzere yapılması gerekenler için harekete geçilmesini bir diğer ifadeyle İrlanda'da gebeliği sonlandırmak için etkili, zamanında ve erişilebilir prosedürlerin uygulamaya geçirilmesinin -gebeliği gönüllü sonlandırmaya dair mevzuatta değişikliğe gidilmesinin- gerekli olduğu belirtilir¹⁷⁹⁷.

Ancak ayrımcılık bakımından Komite üyelerinin farklı şerhleri söz konusudur. Taşıdığı önem hasebiyle ilgili şerhlere değinmek gerektiği düşüncesindeyiz. Buna göre;

- **Ek II**'de Komite üyesi *Cleveland*'ın (aynı fikirdeki) şahsi görüşü dâhilinde: İrlanda'nın kürtajı suç saymasının ayrımcılık oluşturmadığı, her türlü farklı muamelenin kadın ile erkek arasındaki gerçek biyolojik farklılıklara dayandığı savı bakımından, erkek ile kadınlara özgü biyolojik farklılıklara dayalı farklı muamelenin cinsiyet ayrımcılığına yol açmayacağı görüşünün modern uluslararası insan hakları hukuku anlayışı ile bağdaşmayacağını belirtir. Bu yaklaşımla (erkeklerle özgü prostat kanseri dâhil) diğer tüm kanser türleri kapsama dâhil edilse de rahim ağzı kanseri gibi salt bir cinsiyetin gereksinim duyduğu temel tıbbi bakım hizmetinin reddedilmesi kabul edilebilir anlamına gelecektir. Bir diğer anlatımla bu bakış, kadın ve erkeğe farklı davranmamaktadır; çünkü kadına özgü biyolojik farklılığın sonucu rahim ağzı kanseridir. Böylelikle erkeklerin farklı muamele görmesi karşılaştırılabilir değildir. *Cleveland*'a göre;

¹⁷⁹⁶ UN, **Human Rights Committee**, CCPR/C/116/D/2324/2013, par. 7.9-7.11.

¹⁷⁹⁷ UN, **Human Rights Committee**, CCPR/C/116/D/2324/2013, par. 9.

...Modern toplumsal cinsiyet ayrımcılığı yasası (modern gender discrimination law) bu kadar sınırlı değildir. Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet eşitliği ve ayrımcılık yapmama hakkı, Devletleri -sağlık hizmetlerine erişim dâhil olmak üzere- Devlet düzenlemelerinin üremede erkekler ve kadınlar arasındaki temel biyolojik farklılıkları barındırmasını ve doğrudan veya dolaylı olarak cinsiyet temelinde ayrımcılık yapmamasını sağlamakla yükümlü kılar. Bu sebeple, Devletlerin her bir cinsiyetin benzersiz ihtiyaçlarını hukukta ve uygulamada eşit bir şekilde korumasını gerektirir. Özellikle, bu Komite'nin de kabul ettiği gibi, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet temelinde ayrımcılık yapılmaması, Devletlerin "kadınların etkin ve eşit şekilde güçlendirilmesini" sağlamak için önlemler almalarını zorunlu kılmaktadır...¹⁷⁹⁸.

İhlallerin görünüşte tarafsız olan bir kuralın/kararın menfi etkilerinin münhasıran ve orantısız şekilde korunan özelliğe sahip kişileri etkilemesi (dolaylı ayrımcılık) sebebiyle oluşup MSHUS'e aykırı olacağı ve bunların nesnel ve makul gerekçelerle temellendirilmediğini belirtir. Biyolojik farklılıklara dayanarak erkek ve kadına farklı davranan devlet politikalarının cinsiyete dayalı olduğunu ve bu tür ayrımların makul ve nesnel kriterler ile meşru bir amaçla temellendirilmedikçe ayrımcılık oluşturacağını belirtir. Komite'nin mutlak eşitliği değil ayrımcılık oluşturan şartlarla mücadele etmek üzere farklı muamelenin gerekliliğini kabul ettiğini hatırlatarak kadınların üreme sağlığı hizmetine erişimdeki muamelenin ayrımcılık yapmama hakkına dair ihlal oluşturduğunu hatırlatır. Benzer şekilde işe almadan önce hamilelik testinin talep edilmesi de cinsiyet ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin korunması bakımından yasak görülmektedir.

CEDAW Komitesi de kadının üreme sağlığı hizmetini sağlamadaki başarısızlığının/reddinin cinsiyet ayrımcılığına yol açacağına dair yaklaşımını yineler. Ayrıca kadınların farklı gereksinimlerinin hesaba katılmamasının da ayrımcılığa yol açabileceğinin unutulmaması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Ayrıca İnsan Hakları Komitesi'nin de gelenek, kültür dâhilinde yerleşik tutumların cinsiyet eşitsizliği temelinde kadın hakları ihlallerini haklı çıkarmak üzere kullanılmaması gerektiğini –sosyal ve biyolojik rolüne dair cinsiyetçi kalıp yargıları içeren mevzuat ve uygulamaları ayrımcı olduklarından ötürü geçersiz kıldığını- pek çok kez belirttiğini de ekler.

Nihayetinde kadınların üreme biyolojisinin kadınlara dair yasal (de jure) ve fiili (de facto) ayrımcılığa dayanak olarak kullanıldığını ifade eder. Bu, kadınların (misalen daha az zorlu işte çalışabildikleri iddiasına göre) erkeklerden farklı

¹⁷⁹⁸ Bkz. UN, **Human Rights Committee**, CCPR/C/116/D/2324/2013, Ek II kısmı.

muamele gördüğünde doğrudur. Cinsiyetten arî mevzuatın kadının özgü durumunu göz önüne almayıp kadına yük getirmesi de doğrudur. Her iki durumda da kadın, ayrımcılığa maruz bırakılmıştır. Toplumsal cinsiyet kalıp yargılarına dayalı ayrımcılık temelinde m. 26'nın ihlali tespitinin haklı olduğunu belirtir¹⁷⁹⁹.

- **Ek V**'de üye *Seibert-Fohr*'un (kısmen muhalif) şahsi görüşü dâhilinde:

Komite'nin m. 7 ve 17'nin ihlali yanında m. 26'ya dair ihlal bulması gerekli değildir. Komite'ye m. 26'daki *ayrımcılık* teriminin göre ırk, cinsiyet gibi herhangi bir ayırım, dışlama, kısıtlama ya da tercihi ima etmek üzere ele alınması gerektiğini, muamele farklılığının ayrımcılık oluşturması için karşılaştırılabilir olması gerektiğini göz önünde bulundurur ve fakat vakada muamele farklılığının kaynak ve m. 26'daki temelini belirtmediğini açıklar. Benzer durumda hamile kadının gebeliği sürdürmesi ile vakadaki hamile kadının durumunun farklı olduğunu ancak ayrımcılık için sağlık sigortası kapsamının reddedilmesine gitmenin yeterli olmadığını, kürtajdaki sağlık sigortası kapsamı ile doğumdakinin farklı olduğunu belirtir.

Komite üyesine göre, m. 26'nın ihlali için hangi kişisel özelliğe dair ayırım yapıldığı belirtilmemekte, kadının mali durumunun etkilenmesinin yeterli olmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca kürtaj yasağı her ne kadar salt kadınları etkilese de biyolojik farklılık sonucu bu ayırım erkekleri objektif şekilde yasanın uygulanılabilirliğinden dışlayarak ayrımcılık oluşturmamaktadır.

Komite'nin m. 26'a dair toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargılar iddiasına dayanmamasını uygun bulmakta ve fakat kadının *benzer durumdaki diğer kadınlara göre* farklı muameleye maruz kalmasının hangi statüye dayanarak ortaya konulduğunun açıklanmadığını belirtmektedir¹⁸⁰⁰.

Kanaatimizce yasal düzenlemeler, devlet politikaları kapsamında kadının biyolojik farklılığının gerektirdiği özel gereksinimlere kayıtsız kalınmaması gerekir. Nötr düzenlemelerin bu riski söz konusudur. Elbette cinsiyetinin gerektirdiği özgü mali külfetler söz konusu olabilecektir. Bunları görmezden gelmek eşitlik ilkesine ve ayrımcılık yapılmamasına uygun düşmeyecektir. Bir diğer taraftan hamileliği devam ettiren kadınlar ile sonlandıran kadınların gereksinim duyduğu sağlık hizmetlerindeki farklılıklar, her kadının doğumda ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetlerindeki farklılıkları da gündeme getirecektir. Misalen sezaryen olan kadının ihtiyaç duyduğu sağlık

¹⁷⁹⁹ UN, **Human Rights Committee**, CCPR/C/116/D/2324/2013, Ek II kısmı.

¹⁸⁰⁰ UN, **Human Rights Committee**, CCPR/C/116/D/2324/2013, Ek V kısmı.

hizmeti ile normal doğum yapan kadının ki aynı olmayacaktır. Üreme başlığı altında sağlık hizmetlerinden faydalanma kadınlar arasında bir ayrımcılık kriteri haline dönüştürülmeden ve ihlalin tespitinde toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargıların gerekçe olarak kullanılması göz ardı edilmeden değerlendirmede bulunmak gerekir. Aksi takdirde kadın haklarının (üreme hakları) ihlali söz konusu olabilecektir.

Gebeliğin sonlandırılmasına ilişkin *Whelan v. İrlanda* (2017)¹⁸⁰¹ başvurusuna *Mellet v. İrlanda* başvurusu ile benzer olması sebebiyle tekrara yol açmamak adına ayrıntılı şekilde değinilmeyecektir. Ancak ayrımcılık bakımından Komite üyelerinin farklı serhlerine taşıdığı önem hasebiyle değinmek gerektiği düşüncesindeyiz. Buna göre;

- **Ek I**'de Komite üyesi *Achour*'un (ayrı) görüşü dâhilinde: Devletlerin sağlık hizmetlerinin ürecede kadın ve erkek arasındaki temel biyolojik farklılıkları barındırmasını sağlaması gerektiğine vurgu yapılarak Komite'nin önce erkeklerin üreme işlevine dair sağlık gereksinimlerinin karşılandığını, yurt dışına çıkmalarının beklenmediğini, kürtajın suç sayılmasının kadınların birincil olarak üreme ve annelik şeklindeki toplumsal cinsiyete dayalı klişeye başvuruçuyu maruz kıldığını belirtse de bu fikri değiştirdiğini işaret eden üye, ayrımcılığın sonrasında kadın-erkek arasında değil kadınlar arasında ekonomik faktörlere dayalı ayrımcılık şeklinde ele alındığını belirtir. Üye, m. 3'ün kadınların üreme işlevlerine dair cinsiyete dayalı ayrımcılık yapılmaması hakkına aykırılık teşkil ederek kadınların üreme konusundaki özgürlüklerinin kısıtlanması (erkekler için benzer kısıtlamalar yok) kadın olması hasebiyle kadınların orantısız, anormal, haksız varoluşsal yük yüklediği gerekçesiyle ihlal edildiği düşüncesindedir. Ayrıca mevcut kürtaj yasağının cezalandırıcı, damgalayıcı etkilerinin kadın olmaktan ötürü kadınları hedef gösterdiği ve erkeklere karşın ayrımcı nitelikte savunmasızlık yarattığı düşüncesiyle hayati tehlike dışında gebeliğin sonlandırılmamasına dair cinsiyete dayalı klişeye maruz kalan başvuruçunun doğurmak, annelik ile sınırlandığı, üreme aracı olarak indirgeyici nitelikteki eylemin ayrımcılık oluşturduğu ve kadının kendi kaderini tayin etme, cinsiyet eşitliği ve kişisel özerklik hakkını ihlal ettiği değerlendirilir. Bu bağlamda üye, m. 2/1, 3 uyarınca cinsiyete dayalı ayrımcılık biçimlerinden birisi olan toplumsal cinsiyete

¹⁸⁰¹ UN, **Human Rights Committee**, International Covenant on Civil and Political Rights, CCPR/C/119/D/2425/2014, 11 Temmuz 2017, par. 7.2-7.12, 9, <https://juris.ohchr.org/search/results>, (16.05.2022).

dayalı ayrımcılık oluşturduğunu düşünmekte ve m. 26 ile beraber değerlendirildiğinde m. 2/1 ile 3'ün de ihlal edildiğini belirtmektedir¹⁸⁰².

- **Ek IV**'de üye *Seibert-Fohr*'un (kısmen muhalif) görüşüne göre: Komite'nin görüşlerinin fetüsün yaşayamaz olduğu durumda geçerli olduğunun altı çizilmekte, ayrımcılığa yol açıcı muamele farklılığının karşılaştırılabilir olması gerektiği belirtilmekte, **kürtaja** dair başvurucunun tıbbi ihtiyaç ve hizmetlerinin **doğumdan farklı** olması sebebiyle gebeliğin sonlandırılmasını tercih edenlerin gebeliği sonuna kadar götürenlerle kıyasının benzer durumda olmayan kadınlar bakımından yapılması gerekçesiyle kürtaj hizmetlerinin reddinin ayrımcı olmadığı ifade edilmektedir. Ancak **doğum sonrası** durum açısından ayrı bir değerlendirme yapılmaktadır. Canlı olmayan fetüsü taşıyıp kaybeden kadınların hamilelik sonrası süreçlerinin -hamileliği sonuna kadar sürdürüp sürdürmediğine bakılmaksızın- karşılaştırılabilir olduğu fikri ışığında; hamileliği **sonuna kadar götürenlere** sağlanan desteğin aksine ölümcül hasta fetüslerinin yaşayamaması sebebiyle **kürtaj yaptıranlara** dair desteğin reddinin zalimce olduğu belirtilir. Ayrıca Üye, kürtaj yaptıran ve doğuma kadar hamileliği devam eden kadınlara uygulanan muameledeki farklılığa değinerek (ilgili kadının kişisel özelliklerine bağlı olduğu sonucuna ulaşmamakla birlikte) Komite'nin farklı muameleyi kabul edilemez bulma sebebini açıklamadığını da belirtir¹⁸⁰³.

Nihayetinde bahse konu kararların etkisine de yer vermek gerekir. İrlanda, *Mellet* ve *Whelan*'dan çıktıkları acı sebebiyle özür dilemiş, kürtajla ilgili anayasa reformunun zorunlu olduğuna dair raporda -2017'de- bu kararlara atıfta bulunulmuş, 2018'de ise anayasa referandumunun akabinde, anayasal kürtaj yasağı kaldırılmış ve kürtaj İrlanda'da yasal hale getirilmiştir¹⁸⁰⁴. Kadınların üreme haklarına dair önemli bir kazanım olarak görülmüştür¹⁸⁰⁵.

¹⁸⁰² Komite üyesi *Yadh Ben Achour*'un ayrı görüşü için bkz. UN, **Human Rights Committee**, CCPR/C/119/D/2425/2014, ek I.

¹⁸⁰³ Komite üyesi *Anja Seibert-Fohr*'un (kısmen muhalif) şahsi görüşü için bkz. UN, **Human Rights Committee**, CCPR/C/119/D/2425/2014, ek IV.

¹⁸⁰⁴ Center for Reproductive Rights, "Mellet v. Ireland, 2016; Whelan v. Ireland, 2017 (United Nations Human Rights Committee)", <https://reproductiverights.org/case/mellet-v-ireland-2016-whelan-v-ireland-2017-united-nations-human-rights-committee/>, (14.05.2022).

¹⁸⁰⁵ Center for Reproductive Rights, "Outcome of Irish Referendum on Abortion is a Momentous Result for Reproductive Rights", <https://reproductiverights.org/outcome-of-irish-referendum-on-abortion-is-a-momentous-result-for-reproductive-rights/>, (14.05.2022).

Bu kararlar, uluslararası insan hakları mekanizmalarının hak ihlallerine yönelik tespitinin taraf devlette bahse konu ihlalin giderilmesi için yapılan değişikliğin -üreme hakları bakımından- önemli örnekleridir. Kürtaj yasalarının insanlık dışı, zalimane, aşağılayıcı olduğunun tespiti, kadınların yurt dışına çıkmak zorunda kalmaları, kürtajın suç olarak sayılmasının kadınların insan haklarını ihlal etmesi göz önünde bulundurulduğunda; kadınların kendi devletinde güvenli bir şekilde kürtaja erişiminin gerekliliği de ortaya konulmuş olmaktadır.

Nihayetinde yer verilen kararlar ışığında Komite'nin yasal kürtaja erişimin engellenmesinin ilgili hakları engellediğine dair tespiti, kürtaja erişimin engellenmesinde mahkeme sürecinin rolüne dair tespiti, kürtajın yasal olarak reddinin/suç sayılmasının/yasaklanmasının -zalimane, insanlık dışı, aşağılayıcı muamele maruz kalmama dahil- ilgili hakları ihlal ettiğine dair tespiti üreme haklarına dair önem arz eden hususlardır.

E. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

1. Genel Olarak

BM bünyesinde ikiz sözleşmelerden bir diğeri olan ESKHUS, ikinci kuşak haklara yer vermektedir¹⁸⁰⁶. Bir başka anlatımla İHEB'de salt 6 madde (m. 22-27) ile yer alan ekonomik, sosyal ve kültürel haklar; ayrıntılı bir şekilde -her ülkenin kendi imkânları çerçevesinde aşamalı bir şekilde hayata geçirmesi öngörülerek- bağlayıcı bir belge niteliğiyle ESKHUS'de düzenlenmiştir¹⁸⁰⁷. Belirtmek gerekir ki ESKHUS, uluslararası alanda ikinci kuşak hakları geniş şekilde içeren bağlayıcı bir belge olması sebebiyle önemlidir¹⁸⁰⁸. Ekonomik, sosyal ve kültürel hakları düzenleme altına alan (1966'da kabul edilip 1976'da yürürlük kazanan) ESKHUS

¹⁸⁰⁶ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 331.

¹⁸⁰⁷ Kapani, İnsan Hakları, ss. 34-35. Sözleşmenin hazırlık aşamasına dair ayrıca bkz. Kapani, İnsan Hakları, ss. 30-31.

¹⁸⁰⁸ Bülent Algan, **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 177; Gemalmaz, Cilt: 1, s. 331.

kapsamında¹⁸⁰⁹ korunan ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında üreme haklarına dair şu düzenlemelerden bahsetmek mümkündür:

M. 3 kapsamında, kadınlar ile erkeklerin ESKHUS'deki haklardan **eşit** şekilde yararlanmasını güvence altına almakla yükümlü oldukları düzenlenmiştir. Nitekim -genel ayrımcılık yasağının düzenlendiği- m. 2/2 uyarınca da cinsiyet dâhil ayrımcılık yapılmaksızın ESKHUS'deki hakların uygulanması açıkça belirtilmiştir. Böylelikle ayrımcılık yasağı ile eşitlik ilkesinin birbirini tamamladığı¹⁸¹⁰ görülür.

Özellikle bu noktada, çalışma hakkına dair Taraf Devletin girişimlerinde bireyin temel ekonomik ve siyasal özgürlüklerini de koruyucu şartların bulunması gereğine (m. 6/2) hakların bağlantılı olduğunu göstermesi bakımından değinilmesi gerekir. Nitekim üreme haklarını da aynı bakışla değerlendirmek olumlu gelişmeler kaydetmek üzere yarar sağlayabilir. Bu bakışla siyasal hakları kullanmadaki artışın kadınların üreme haklarını da geliştirme konusunda aşama kaydedeceğini söylemek mümkündür. Tersine de pekâlâ düşünülebilir ki kadınların üreme haklarına dair kazanımlarının onları kamusal hayatta görünür kılma ve siyasal alana dâhil olma bakımından etkisi mühimdir.

Ayrımcılık yasağı, kadın-erkek eşitliği ile birlikte ESKHUS'nın pek çok maddesinde de (örneğin m. 7 çalışma şartları ve eşit işe eşit ücret) kadınların eşitliği özel olarak vurgulanmıştır. Bu bağlamda üreme hakları ile ilişkili olarak ilk fıkrasında özgürce evlenme hakkının düzenlendiği m. 10'un **2'nci fıkrası** kapsamında annenin doğum öncesi ve sonrası makul bir süre için özel olarak korunması, özellikle çalışan anneye ücretli izin veya yeterli toplumsal güvenlik yardımını içeren izin imkânının sağlanması gerektiğine yönelik hüküm önemlidir.

ESKHUS m. 11'de Taraf Devletin herkese yeterli hayat standardı ve şartlarını devamlı geliştirme hakkını tanımasına dair düzenlemenin kadınlar ve özellikle gebelik ve sonrasındaki dönemde anneler adına vurgulanması gerekir.

Üreme hakları ile ilişkili **m. 12/1**, herkesin erişilebilir en yüksek sağlık standardından faydalanma hakkını düzenler. Fiziksel ve ruhsal sağlık bu kapsama dâhildir. Dolayısıyla kişinin gebelik sürecindeki fiziksel ve psikolojik sağlığını birbirinden ayrı düşünmemek gerekir. Gerek fiziksel sağlığa zararlı durumda gerekse

¹⁸⁰⁹ ESKHUS m. 2-5 dâhilinde taraf Devletlerin yükümlülükleri ve m. 6-15 kapsamında haklar yer almaktadır.

¹⁸¹⁰ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 333.

ruhsal sağılığın etkilendiğı desteğe ihtiyaç duyulması durumunda kadına mümkün olan ulaşılabilir en geniş sağık hizmetinin sunulması Taraf Devletin ödevidir.

Akabinde m. 12/2’de Taraf Devletlerce en yüksek sağık standardı konusunda yapılması gereken hususlara değinilir. Buna göre;

... a) ölü doğum ve çocuk ölümleri oranlarının düşürülmesini ve çocuğun sağıklı bir şekilde gelişmesini sağılamak; b) çevresel ve sınaı sağık şartlarının her yönüyle iyileştirilmesi; c) salgın, yöresel, mesleki ve diğer hastalıkların önlenmesi, tedavisi ve kontrolü; d) Hastalık durumunda herkese tıbbi hizmet ve bakım sağılayacak koşulların yaratılması ...¹⁸¹¹

için gerekli olan önlemler alınmalıdır. Böylelikle sahip olunmak istenen çocuk sayısı ile aile planlaması yöntemlerine dair dayanak düzenlemelere de yer verilmektedir.

Yine eğitim hakkını içeren m. 13’e, aile planlamasına dair bilgi edinme ve eğitim hakkını değerlendirirken başvurmak mümkündür. Keza m. 15/1(b) uyarınca da bilimsel gelişme ve uygulamaların getirdiğı imkânlardan faydalanma şeklindeki düzenleme, üreme hakları kapsamındaki yeni tıbbi gelişmeleri içerir şekilde dayanak oluşturmaktadır.

ESKHUS’nin Denetim Sistemi bağlamında¹⁸¹²; Devletler tarafından rapor sunma (m. 16, 17) yoluyla ve *bireysel başvuru* (2013 yılında yürürlük kazanan Ek İhtiyari Protokol’ü onaylayan devletler açısından) yoluyla denetim söz konusudur. Ayrıca Ek İhtiyari Protokol’de *geçici önlemler* alınması da m. 5’te düzenlenmiştir. Bunun yanında yine Ek İhtiyari Protokol¹⁸¹³ dâhilinde *devletler arası başvuru* (m. 10) ve *soruşturma* prosedürü (m. 11) de yer almaktadır. Son iki usul için ayrıca tanıma beyanı gerektiğinin de altını çizmek gerekir¹⁸¹⁴.

BM’nin altı ana organından biri olan Ekonomik ve Sosyal Konsey’in uzman bir kuruluşu olan ve ESKHUS’nin denetimini yerine getiren **ESKHKom**¹⁸¹⁵, BM üye devletlerin ESKHUS’e uygunlukları bakımından sunulan raporları incelemek, değerlendirmek üzere kurulan bir BM organıdır. Nitekim ESKHUS m. 17’e göre,

¹⁸¹¹ Sözleşme’nin Türkçe metni için bkz. **Resmi Gazete**: 11 Ağustos 20023, Sayı: 25196.

¹⁸¹² ESKHUS metninde düzenlediğı hakları korumaya yönelik salt rapor usulüne yer vermesi, raporları incelemek üzere özel bir denetim organı kurmaması noktalarında güçsüzlüğü hasebiyle eleştirilmiştir. Bkz. Gülmez, Birleşmiş Milletler, s. 232; Gemalmaz, Cilt: 1, ss. 366-367, 371.

¹⁸¹³ Türkiye Ek İhtiyari Protokole taraf değildir.

¹⁸¹⁴ İhtiyari Protokol için bkz. UN, **Human Rights Instruments**, “Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights”, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-international-covenant-economic-social-and>, (21.06.2022).

¹⁸¹⁵ ESKHKom, BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi’n 28.05.1985 tarih ve 1985/7 sayılı Kararı ile oluşmuştur. ESKHKom oluşumuna dair ayrıntılı bilgi için bkz. Gülmez, Birleşmiş Milletler, ss. 232-233.

Taraf Devletlerin Ekonomik ve Sosyal Konsey'e aşamalı rapor sunmaları hususu düzenlenmektedir. Bu arada Konsey **genel yorumları**, ESKHUS'nin uygulamaları ve bahsi geçen raporlama yükümlülüğünün icrasına yardımcı olmak üzere¹⁸¹⁶ çıkarır.

2. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi Genel Yorumlarında

ESKHKom, ESKHUS uygulamasında oluşan sorunların çözümünde Taraf Devletlere yardımcı olmak üzere Sözleşme hükümlerinin anlaşılabilirliğini sağlamak, raporlama¹⁸¹⁷ yükümlülüğünün yerine getirilmesindeki eksiklikleri işaret etmek için 1988'den itibaren genel yorumlar üretmiştir¹⁸¹⁸. Burada Komite'nin Genel Yorumlarında¹⁸¹⁹ üreme haklarına dair tespit edilmeye çalışılan düzenlemelere yer verilecektir.

ESKHUS'nin iç hukukta uygulanmasında Taraf Devletlerin yükümlülüklerinin içeriğine dair 3 No.lu Genel Yorum¹⁸²⁰ (1990, m. 2/1) kapsamında Komite, Taraf Devletlerin genel yükümlülüklerine yer veren m. 2'nin Sözleşme'nin diğer hükümleri ile beraber değerlendirilmesini ister (par 1).

ESKHUS'deki hakların aşamalı olarak hayata geçirilmesini¹⁸²¹ Komite, Sözleşme amacı olan hakların tam anlamıyla sağlanmasına dair taraf Devletlerin kesin ve açık yükümlülük altında olmaları hususunun da atlanılmadan okunması –ki mümkün olduğu şekilde hızlı ve etkili olmak- gerektiğini belirtir (par. 9). Bu noktada her bir hakkın asgari düzeyde uygulanmasını (temel sağlık hizmetlerinden yararlanma gibi) Komite, *temel yükümlülük* olarak görür (par. 10). Nitekim kaynak yetersizliği durumunda dahi risk altındaki kişilerin düşük masraflı programlarla

¹⁸¹⁶ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 22 No.lu Genel Yorum, par. 3.

¹⁸¹⁷ Taraf Devletlerin ESKHUS 4'üncü Bölümdeki raporlama faaliyetlerine ilişkin 1 No.lu Genel Yorumu (1989) kapsamında Komite, aşamalı şekilde gelişmeye verdiği önemle Taraf Devletlerin raporlarına bu hususa dair (nicel ve nitel) verileri eklemelerini de ister ki aşamalı gelişim için sorunların ve eksikliklerin kavranabilmesi sağlanabilsin (par. 7-8).

¹⁸¹⁸ Gülmez, Birleşmiş Milletler, s. 246; Gemalmaz, Cilt: 1, s. 381.

¹⁸¹⁹ BM ESKHKom'nin genel yorumlarına ulaşmak için bkz. UN Human Rights Office of the High Commissioner, **Treaty Bodies**, "General Comments", <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/general-comments>, (07.07.2022).

¹⁸²⁰ 9 No.lu Genel Yorum (1998) ESKHUS'nin iç hukukta uygulanmasına yöneliktir. 3 No.lu Genel Yorum'daki bazı hususlar genişletilerek ele alınmıştır.

¹⁸²¹ ESKHUS'nin aşamalı ve etkili şekilde uygulanabilirliğini sağlamaya yardımcı olmak üzere uluslararası teknik yardım önlemlerine dair 2 No.lu Genel Yorum (1990, m. 22) kapsamında Komite, taraf Devletlerin teknik yardıma gereksinim duydukları konuları raporunda belirtmelerini istemektedir (par. 1, 10).

korunması istenir. Ayrıca mevcut kaynakların azami şekilde ele alınması bakımından uluslararası destek, işbirliği neticesindeki kaynakların da dâhil (m. 11, 15, 22, 23) olduğu netleştirilir (par. 12, 13).

4 No.lu Genel Yorum (1991, m. 11/1) yeterli barınma hakkına ilişkindir. Herkese kendisi, ailesi için yeterli beslenme, giyinme, konut hakkı ile yaşama şartlarının sürekli geliştirilmesinin de dâhil olduğu yaşam düzeyine sahip olma hakkının sağlanması gerektiği vurgulanır. Yaşamaya elverişli konut hakkının herkesin sahip olması gereken bir hak olduğu belirtilir. Zira Sözleşme’de “*for himself and his family*” (erkeğin kendisi ve ailesi için) şeklindeki ibarenin aile içi roller ve ekonomik faaliyetlere dair 1966’daki varsayımın uzantısı olduğu ve fakat günümüzde aile kavramı geniş anlaşılarak bireylerin, aile reisinin kadın olduğu ailelerin yararlanmasında engel olmadığı belirtilir ki ayırım gözetilmeden herkes faydalanabilsin (par. 1, 4-6).

5 No.lu Genel Yorum (1994) engellilere yöneliktir. Sosyal ve ekonomik faktörlerle engelliliğin ilgisi bulunduğu ve engellilerin ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan tam anlamıyla faydalanamadıklarına dikkat çekilir (par. 1). Özellikle m. 3 dâhilinde, engelli kadınların göz önünde bulundurulmayan çifte ayrımcılığa maruz kalmaları hasebiyle engelli kadınların durumuna gereken önemin gösterilmesi ve programlarda öncelikle bu hususa yer verilmesi istenir (par. 19).

Yine m. 10 dâhilinde, engellilerin evlenme ve kendi ailesini kurma hakkının yer aldığı belirtilmekte ve aile içindeki hak ve görevlerine yönelik danışma hizmetlerine erişimlerinin sağlanması gerektiğine değinilmektedir (par. 30). Daha özelinde engelli kadınların da annelik ve hamilelik hususunda koruma ve yardıma sahip olma hakkına değinilmektedir. Bu noktada engellilerin cinsellik yaşamaları ile ebeveyn olma imkânının engellenmemesine yönelik kural¹⁸²² hatırlatılmaktadır. Bu

¹⁸²² *Engelli Kişiler için Fırsatların Eşitlenmesine İlişkin Standart Kurallar* kapsamında “aile yaşamı ve kişisel bütünlüğe” dair **Kural 9** dâhilinde, Devletlerin engelli kişilerin aile hayatına tam katılımının teşvikinin, evlilik ve ebeveynlik bakımından ayrımcılığa uğramamalarının sağlanması gereği ifade edilir. Bu kuralın 2’nci paragrafında ise, engellilerin cinsel ilişki kurması, ebeveynlikleri deneyimleme fırsatından yoksun bırakılmamaları, engelli kişilerin aile kurma konusundaki zorluklarının Devlet tarafından göz önüne alınarak uygun danışmanlık oluşturulması açıklanır. Ayrıca aile planlaması yöntemleri ile cinsel işleve dair erişilebilir bilgilere diğer kişilerle aynı şekilde engellilerin erişim imkânına sahip olmaları da ifade edilir. Bkz. UN General Assembly, **Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities**, 48/96, 20 Aralık 1993, Kural 9, <https://www.un.org/development/desa/disabilities/standard-rules-on-the-equalization-of-opportunities-for-persons-with-disabilities.html#menu-header-menu>, (20.07.2022).

bağlamda konunun üreme kapsamında ele alınması gerektiği, dünya genelinde de engelli (kadın, erkek) kişilere bahse konu hakların tanınmaması gerçeğine değinilerek ortaya koyulmaktadır. Engelli kadınların önceden bilgilendirilmiş rızası dışında gerçekleşen kürtaj ve düşüklerin de m. 10/2'nin ciddi ihlali kapsamında yer aldığı belirtilir (par. 31).

11 No.lu Genel Yorum (1999, m. 14) ilköğretime dair eylem planlarını içerir. *Zorunlu ve parasız* ilköğretim eğitiminin herkese (sağlamayan) Taraf Devletçe sağlanması için aşamalı eylem planı hazırlamak ve uygulamak yükümlülüğü öngörülür (par. 1). CEDAW'da da yer alan eğitim hakkı birinci ve ikinci kuşak hakların birbirine bağlılığı bakımından örnek niteliğinde olduğunu belirten Komite, çocuklara eğitim fırsatının sunulmamasının pek çok insan hakkı ihlaline yol açtığını işaret ederek m. 14'e uygun eylem planlarının özel önemi haiz olduğunu belirtir. Kız çocuklarının, çocuk yaşta evlendirilme oranlarının düşüşü ile eğitime erişimin sağlanması arasındaki doğrudan bağlantı da Komite tarafından vurgulanır (par. 2-4).

12 No.lu Genel Yorum (1999, m. 11) yeterli beslenme hakkına yöneliktir¹⁸²³. Bütün haklardan yararlanma bakımından öneme sahip olan yeterli beslenme hakkı, herkes için geçerli olup m. 11/1'deki kendisi ve ailesi (*himself and his family*) için şeklindeki ifadenin bireyler ve aile reisinin kadın olduğu aileler için de geçerli olmasına sınırlama teşkil etmediği belirtilir (par. 1). Komite, insan onuru, sosyal adalet ile doğrudan ilişki içinde olan yeterli beslenme hakkının, insan haklarının gerçekleşmesi için *sine qua non* niteliğini vurgular (par. 4). Hakkın normatif içeriği kapsamında her erkek, kadın, çocuğun bireysel/diğerleri ile birlikte yeterli besine/besin tedarik yollarına fiziksel/ekonomik olarak her zaman erişebilme olanağına sahip olması gereğinden bahsedilir (par. 6).

Yeterli beslenme hakkı dâhilinde *beslenme gereksinimleri* kapsamında fiziksel, zihinsel gelişim için, cinsiyete göre gerekli olan yiyecek gereksinimleri kapsamındaki tedbirler kapsamında -emzirme dâhil olmak üzere- farklı beslenme şekillerinin de dikkate alınması istenir (par. 8-9).

¹⁸²³ Taraf Devletlerin esas yükümlülüğü yeterli beslenme hakkının aşamalı şekilde gerçekleşmesi için tedbirler almasıdır (par. 14). Diğer insan hakları gibi bu hak da Taraf Devlete "*saygı duyma, koruma* ve (destek olma ve sağlama yükümlülüğünü içeren) *yerine getirme* şeklinde" üç tür yükümlülük¹⁸²³ yükler (par 15).

13 No.lu Genel Yorum (1999, m. 13) eğitim hakkına ilişkindir. Eğitim hakkının pek çok önemi bulunmakla birlikte Komite özellikle kadınların güçlendirilmesi, nüfus artışının kontrolü için önemli olduğuna değinir. Güçlendirici bir hak olarak eğitim hakkının diğer insan haklarının gerçekleşmesinden ayrı değerlendirilemeyeceği, topluma katkıda bulunma yolları edinmeyi sağlayan bir araç olarak eğitimin görüldüğü belirtilir (par. 1). Nitekim erkek ile kadın arasındaki eşit(siz)lik ve dezavantajlı gruplar için *de facto* eşitliği sağlayıcı geçici tedbirlerin, farklı gruplara dair eşit olmayan/farklı standartlara sebep olmadığı ve hedefe ulaşıldıktan sonra devam edilmediği sürece eğitime yönelik ayrımcılık yasağının ihlaline yol açmayacağı ifade edilmiştir (par. 32).

ESKHKom'nin 14 No.lu Genel Yorumu (2000), m. 12 kapsamında, ulaşılabilir en yüksek sağlık standardına sahip olma hakkına yöneliktir¹⁸²⁴. Herkesin onurlu hayat devam ettirebilmesi için en yüksek sağlık standardına sahip olması elzem ve diğer haklardan yararlanması için de gereklidir (par. 1). Ulaşılabilecek en yüksek fiziksel ve zihinsel sağlık standardı, gerekli sağlık şartları yanında sağlıklı yaşam için gerekli beslenme, gıda, konut hakkı, güvenli içme suyu, sağlıklı çevreye erişimi de barındırır (par. 4).

Salt sağlıklı olmanın ötesinde hem hakları hem de yükümlülükleri ihtiva eden sağlık hakkı, ilkini m. 12/1'de diğerini ise m. 12/2'de (örnekleyici şekilde) düzenlemektedir. Sağlık hakkının, kişinin –cinsel ve üreme özgürlüğü dâhil- sağlığı ve bedenini kontrol etme hakkını¹⁸²⁵ ve -işkence, rıza dışı tıbbi tedavi ve deneyler gibi- müdahalelere maruz kalmama ve fırsat eşitliği sunan azami standartlarda bir sağlık sistemine sahip olma haklarını içerdiği ifade edilmektedir (par. 7-8).

Erişilebilir en yüksek sağlık standardı salt hastalık, sakatlık olmaması, koruyucu, tedavi edici ve hafifletici sağlık hizmetleri sunma hakkını içerir anlamına gelmemekte aynı zamanda genişletilmiş sağlık hizmetleri de kapsam içinde yer almaktadır (par. 9). Sağlık kavramı tedricen genişleme göstererek zaman içinde kaynak dağılımı, cinsiyet farklılıkları, HIV/AIDS, kanserin yaygınlaşması ve dünya

¹⁸²⁴ UN Economic and Social Council, **Committee on Economic, Social and Cultural Rights**, “General comment No. 14: The right to the highest attainable standard of health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)”, E/C.12/2000/4, 11 Ağustos 2000.

¹⁸²⁵ Kadının kendi bedenini kontrol etme hakkının kadının statüsü ile ilişkili olduğuna dair bkz. Ferhunde Özbay, “Kadının Statüsü ve Doğurganlık”, **Türkiye’de Kadın Olgusu**, Haz. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 154-155.

genelinde nüfus artışı gibi gelişmeler m. 12'yi değerlendirirken yeni engellerin göz önünde bulundurulmasını gerektirmiştir (par. 10).

Sağlık hakkının *mevcudiyet, erişilebilirlik, kabul edilebilirlik ve kalite* şeklinde dört unsur¹⁸²⁶ olduğuna değinen (par. 12) Komite; m. 12/1'deki sağlık hakkını *geniş* yorumlamakta ve- cinsel sağlık ile üreme dâhil- sağlık hakkında eğitim alma, bilgiye sahip olmayı da kapsadığına işaret etmektedir (par. 11).

Anne ve çocuk sağlığı ile sağlıklı doğum hakkına dair m. 12/2(a)'daki "ölü doğum oranı ve çocuk ölümlerinin azaltılması ve çocuğun sağlıklı şekilde gelişmesi için önlemler almak" şeklindeki hükmün; anne sağlığı, aile planlaması, doğum öncesi ve sonrası hizmetler dâhil olmak üzere cinsel ve doğum öncesi ve doğum sonrası sağlık hizmetleri, acil doğum hizmetleri ve gerekli bilgiler ve bunlara dayalı hareket edebilmek için gerekli kaynaklara erişim için gereken tedbirlerin de dâhil edilerek değerlendirilmesi gerektiği belirtilir. Nitekim üreme sağlığı, kadının ve erkeğin üreme hakkını kullanma zamanına karar vermelerini, istedikleri aile planlaması yöntemlerini kullanmalarını ve kadının sağlıklı bir gebelik ile doğum geçirmesini kapsar (par. 14). Ayrıca m. 12/2(c) kapsamında cinsel yolla bulaşan hastalıkların, CSÜS'ü olumsuz şekilde etkileyen hastalıkların önlenmesi, bunlara dair eğitim programlarının, ekonomik gelişme ile toplumsal cinsiyet eşitliği gibi sağlıklı toplum göstergelerinin geliştirilmesi gerektiği belirtilir (par. 16). M. 12/2 (d) dâhilinde ise hastalık esnasında herkese sağlık hizmetleri ve tıbbi bakım sağlayacak şartların oluşturulması kapsamında da hem fiziksel hem ruhsal, önleyici, iyileştirici ve rehabilite edici tedavilere zamanında erişimin yer aldığına değinilir (par. 17).

Sağlık hakkından herkesin eşit yararlanması ve bunu engelleyici nitelikte ayrımcılığın yasak olduğu vurgulanır¹⁸²⁷ (par. 18). Kadınlar ve sağlık hakkının ele alındığı par. 21'de, kadınlara dair ayrımcılığın ortadan kaldırılması için sağlık hakkını geliştirici geniş ölçekli ulusal bir stratejinin kabulü ve uygulanmasının gerekli olduğuna değinilir. Böylelikle kadınları etkileyen hastalıkların önlenmesine,

¹⁸²⁶ Devletteki sağlık hizmetleri, mallar, olanaklar, programlar yeterli düzeyde olmalı (*mevcudiyet, availability*), ayrımcılık yapılmadan, fiziksel ve ekonomik erişilebilirlik ile bilgiye erişim olmalı (*erişilebilirlik, accessibility*), tüm sağlık imkan, mal ve hizmetlerin tıbbi etiğe saygılı ve kültürel olarak uygun olması (*kabul edilebilirlik, acceptability*) ve bilimsel ve tıbbi bakımdan da uygun olması (*kalite, quality*) gerekir (par. 12).

¹⁸²⁷ Devletin sağlık hizmetleri ve tıbbi bakıma erişimde eşitliğin sağlanması için gerekli sağlık sigortası gibi esas yükümlülükleri bakımından da ayrımcılığı önlemekle yükümlü olduğuna değinilir (par. 19). Bu noktada biyolojik, sosyo-kültürel faktörlerin etkisini haiz toplumsal cinsiyet perspektifli politika, programların benimsenmesini önerir Komite (par. 20).

tedavisine dair müdahalelerin, (cinsellik ve) üreme ile ilgili hizmetler de dâhil olmak üzere bedelinin ödenebilir olması ve yüksek kaliteli tıbbi bakıma erişimi sağlayacak politikaları da içermesi sağlanacaktır. Temel amaçlardan biri, kadınların karşılaştığı sağlık tehditlerini ve özellikle doğum sebebiyle ölümleri azaltmak ve aile içi şiddetten kadınları korumaktır. Kadınların sağlık hakkının gerçekleşmesi için sağlık hizmetlerine, -cinsellik ve üreme sağlığı da dâhil- sağlıkla ilgili eğitime ve bilgiye erişim önündeki engellerin kaldırılması gerekir. Ayrıca zarar verici geleneksel, kültürel uygulamalar ile kadınların üreme haklarını engelleyen kurallardan kadınları korumaya dair engelleyici, geliştirici ve telafi edici önlemler alınması gerekir.

Çocuklar ve gençler¹⁸²⁸ m. 12/2(a) kapsamında ele alınırken, özellikle kızların sağlığını olumsuz etkileyen erken evlilik, kadın sünneti gibi zararlı geleneksel uygulamaların kaldırılması için uygun tedbirler alınması gerektiği belirtilir (par. 22). Ayrıca gençlerin sağlık hakkı bakımından gizlilik ve özel hayata saygı çerçevesinde CSÜS hizmetlerini içeren tıbbi bakım imkânlarının geliştirilmesi istenir (par. 23).

Sağlık hakkının da diğer haklar gibi (bu haktan yararlanılmasına doğrudan/dolaylı müdahale etmeme anlamında) **saygı duyma**, (m. 12'deki güvencelere üçüncü kişilerin müdahalelerini önlemeye dair tedbirler alma anlamında) **koruma** ve (kolaylaştırma, sağlama ve geliştirme yükümlülüklerini de içeren) **yerine getirme** yükümlülüğünü taraf Devlete yüklediğine değinilir (par. 33). *Saygı gösterme yükümlülüğü* kapsamında Taraf Devletin -tutuklular, mahkûmlar dâhil- kimsenin önleyici, iyileştirici, tedavi edici sağlık hizmetlerine erişimini önlememesi, sınırlandırmaması, ayrımcı politikalar benimsememesi, kadınların sağlık durumları/gereksinimlerine yönelik ayrımcı uygulamalar dayatmaması, bulaşıcı hastalıkların önlenmesi ve ruhsal hastalıkların tedavisi haricinde zorla tedavi yöntemlerini uygulamaması beklenir. Bununla beraber gebeliği önleyici tedavi yöntemlerine ve CSÜS'ni koruma yollarına erişimi engellememesi, CSÜS dâhil sağlıkla ilgili bilgileri yaymaktan imtina etmemesi ve sansürlememesi ve bireylerin sağlığa dair konulardaki katılımını engellememesi gerekir (par. 34). *Koruma yükümlülüğü* kapsamında taraf Devletin sağlık personelinin eğitimini sağlaması, üçüncü kişilerin tıbbi cihaz ve ilaç pazarlamasının kontrolünü gerçekleştirmesi yapılması gerekenler arasındadır. Bununla beraber taraf Devletin zararlı

¹⁸²⁸ Çocukların ve gençlerin yüksek çıkarlarının göz önüne alınması da beklenir (par. 24).

toplumsal/geleneksel uygulamaların doğum öncesi ve sonrası bakıma erişimi ile aile planlamasını engellememesini de güvence altına alması, üçüncü kişilerin kadınları (kadın sünneti gibi) geleneksel uygulamalara zorlamasını engellemesi, üçüncü kişilerce sağlığa dair bilgi ve hizmete erişimin engellenmesini önlemesi, cinsiyete dayalı şiddet eylemlerine duyarlı şekilde risk altındaki kadınlar, gençler vs. yönelik tedbirler alması gerekir (par. 35). *Yerine getirme yükümlülüğü* kapsamında ise taraf Devletin ulusal sağlık politikaları kabul etmesi, kamu sağlığı yapılanmasını geliştirmesi ve özellikle kırsal kesimlerde CSÜS hizmetlerini sağlaması, CSÜS hakkında bilgi kampanyaları düzenlemesi beklenir. Yine destek olma yükümlülüğü kapsamında sağlık hakkına ilişkin olumlu tedbirler alınması istenir (par. 36, 37).

Ayrıca par. 43'te yer alan sağlık hakkına dair temel yükümlülüklerden¹⁸²⁹ sonra Komite; üreme sağlığının, doğum öncesi ve sonrası sağlığın güvence altına alınması hususunu da öncelikli yükümlülükler kapsamında değerlendirir (par. 44).

Sağlık hakkı ihlal edilen kişi/grupların, ulusal ve uluslararası düzeyde etkili hak arama yollarına başvurmalarının da sağlanması ve mağdurların yeterli telafi imkanlarına sahip olması gerektiği de belirtilir (par. 59).

Komite'nin 16 No.lu Genel Yorumu (2005) ise (m. 3) ekonomik, sosyal ve kültürel hakları kullanma kapsamında kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasını ele almaktadır¹⁸³⁰. Özellikle kadınların örf ve adet uyarınca (erkeğe göre daha) düşük statü ve ayrımcılık neticesinde eşit olarak haklardan faydalanamaması, cinsiyete ek dezavantajlı konumunu artırıcı nitelikteki yaş, medeni hal gibi statülerle kesişen farklı ayrımcılık biçimlerine maruz kalmaları Komite tarafından vurgulanır (par. 5).

M. 3'teki hakların kadın-erkek için eşit sağlanmasına dair hükmün, şekli eşitliğin ötesinde uygulamadaki eşitliği kastettiği belirtilir. *De jure* (şekli) ve *de facto* (maddi) eşitlik, birbirini tamamlar nitelikte olup ilki hukukun/politikanın tarafsız olmasını ikincisi ise hukukun/politikanın/uygulamaların belirli grubun süregelen dezavantajlı konumunu devam ettirmemesi ve bunun azaltılması için tedbirlerin

¹⁸²⁹ 3 No.lu Genel Yorum'da Sözleşme'deki -sağlık hakkı dahil- hakların asgari düzeyde sağlanmasına dair Devletlerin temel yükümlülüğe sahip oldukları yer alır (par. 43).

¹⁸³⁰ M. 3'ün m. 2/2 ile her ne kadar örtüşmesi fikri söz konusu olsa da aslında (MSHUS m. 26'nın aksine) bu hükümlerin tek başına anlam ifade etmediği ve ESKHUS 3. Bölüm'deki haklarla birlikte değerlendirilmesi gerektiği ve cinsiyete dayalı ayrımcılık yasağını içeren m. 2/2 ile erkek ve kadının haklardan eşit yararlanmasını içeren m. 3'ün birbirini destekleyici nitelikte olduğu, ayrımcılığın sonlandırılmasının ise haklardan eşit yararlanma için gerekli esas şartlardan biri olduğu vurgulanır (par. 2-3).

alınmasını ifade etmektedir. Bu noktada kanun/politika/uygulamada özellikle kadınların maruz kaldığı eşitsizliklerin dikkate alınması gereği vurgulanır (par. 6-8). Ayrımcılık yasağı -eşitlik ilkesinin bir sonucu olarak- cinsiyet, ırk veya dezavantajlı konumu pekiştirici şekilde medeni hal, engellilik gibi özel durumlarından ötürü farklı muameleye tabi tutulmamasını gerektirir (par. 10). CEDAW m. 1’de tanımlandığı şekliyle ele alınan *kadına karşı ayrımcılık* (cinsiyete dayalı ayrımcılık); kadınların biyolojik özelliklerinden ötürü (hamile kalma ihtimali) işe alınmaması, kadınların işe erkekler kadar vakit ayırmayacaklarına dair önyargı sebebiyle düşük seviyedeki işlerde çalıştırılmaları gibi önyargılarla farklı muameleye maruz kalmaları şeklinde vuku bulabilir (par. 11). Muamele farklılığının objektif sebebe dayanmaksızın, doğrudan, açıkça ve sadece kadının özelliklerine dayalı, temelden yoksun olması doğrudan ayrımcılığı; kanun/politika/programın ayrımcı olmamasına rağmen uygulamada ayrımcılık meydana getirmesi ise (nötr kanunların uygulamada eşitsizliği derinleştirebilmesi gibi) dolaylı ayrımcılığı ifade eder (par. 12-13).

Cinsiyete dayalı varsayımların/beklentilerin bireyin ekonomik, sosyal, siyasal gelişime katılma, kendine dair kararlar alabilme hakkında kadınları daha dezavantajlı konuma koymasına koşut şekilde rollere ilişkin varsayımların eşitliğin gereği olan cinsiyetlerarası sorumlulukların paylaşımına da engel oluşturduğu açıklanır (par. 14). Eşitlik, ayrımcılık yasağının tek başına gerçek eşitliği sağlamada yetersiz oluşu, dezavantajlı kişilerin/grupların diğerleri ile aynı seviyeye getirilebilmesi için –kadın-erkek arasında şekli değil maddi eşitliği amaçlayan- geçici özel önlemlere gereksinim söz konusudur. Taraf Devletlerin ayrımcılığa yol açan nedenlerin etkisini azaltmak üzere kadınlar lehine önlemler alması gerekir. Bunların maddi anlamda eşitliğin tesisinde kaldırılmaları koşuluyla hukuka uygun olduğu vurgulanır (par. 15).

Ekonomik, sosyal ve kültürel hakları kullanmada kadın-erkek eşitliğinin tesisi zorunlu olup Devlet, derhal yerine getirmekle yükümlüdür. Saygı duyma, koruma ve yerine getirme yükümlülükleri (par. 16-17) kapsamında Devletin bu hakların eşit şekilde tanınmamasına dair ayrımcılıktan kaçınma (saygı duyma), cinsiyetlerarası hiyerarşiye yol açan önyargıların/kalıplaşmış cinsiyet rollerinin sonlandırılmasına dair düzenlemeler yapma (koruma), tazminat, rehabilitasyon, eğitim, telafi olanaklarının sağlama (yerine getirme) yükümlülüğü söz konusudur (par. 18-21).

M. 3'ün m. 6-15 kapsamındaki haklarla örtüşen şekilde -örnekleyici olarak- yükümlülüklerle Komite örnekler vermiştir. M. 9 ile birlikte uygulandığında kadın için doğum izninin, erkek için doğum izninin ve hem erkek hem kadın için doğum izninin güvence altına alınmasına imkân tanınması örnek verilir (par. 22, 26). M. 10/1 ile birlikte ele alındığında; erkek ile kadına evlenecekleri kişiyi, zamanı seçebilme hakkının sağlanması, çocuk yaşta evlendirmelere (hem erkek hem kız çocukları için) eşit koruma sağlanması, tüm haklardan eşit faydalanmayı engelleyici nitelikteki cinsiyete dayalı şiddeti sonlandırmak için tedbir alınması örnek gösterilir (par. 27). M. 12 ile birlikte uygulandığında ise kadın ile erkeğin sağlık hizmetlerine erişiminin eşit şekilde olması ve engellerin kaldırılması kapsamında üreme sağlığına ilişkin sınırlandırmaların sonlandırılması, kadın sünnetinin önlenmesi, sağlık çalışanlarına eğitim verilmesi örnek olarak belirtilir (par. 29).

ESKHUS'deki hakların kullanılması için gerekli olan eşitlik ilkesinin sağlanamamasının, ayrımcılığın sonlandırılmamasının bu hakların ihlaline yol açacağı vurgulanır (par. 41).

18 No.lu Genel Yorumu (2005, m. 6) dahilinde ele alınan çalışma hakkı bakımından üreme ve kadın odaklı dikkat çeken husus; cinsiyete dayalı ayrımcılığın sonlandırılması, eşit işe eşit ücretin, eşit fırsatların, eşit muamelenin sağlanması kapsamında özellikle hamilelik durumunun işe almada engel teşkil etmemesi ve işi sonlandırmada gerekçe oluşturmaması şeklindeki açıklamadır (par. 13).

Komite'nin **20 No.lu** Genel Yorumu (2009), **m. 2/2** kapsamında ekonomik, sosyal ve kültürel haklarda ayrımcılık yapmamaya yöneliktir¹⁸³¹. Komite hem *şekli* ayrımcılığın (*formal discrimination*) hem *maddi* ayrımcılığın (*substantive discrimination*) sonlandırılması gerektiğini vurgular. Şekli ayrımcılığın giderilmesi için Devletin mevzuatında ve politika belgelerinde ayrımcılık yapılmamasının sağlanmasına dair düzenlemeler olması gerekir. Ancak m. 2/2'de yer alan maddi eşitliğin tesisi¹⁸³² için bunun yeterli olmadığı ve ayrımcılığın fiilen kaldırılması

¹⁸³¹ UN Economic and Social Council, **Committee on Economic, Social and Cultural Rights**, "General comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, par. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)", E/C.12/GC/20, 2 Temmuz 2009.

¹⁸³² Gemalmaz, Cilt: 1, ss. 109-110. Tesis edilen maddi eşitliğin *sürdürülebilir* nitelik kazanması halinde sonlandırması gerektiğini de Komite belirtir. Buradaki sürdürülebilirlik, eşitliğin kalıcı hale gelmesi şeklinde doktrinde okunur. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 110. Ancak bu tür pozitif tedbirlerin

gerektiği eklenir. Bu bakımdan maddi ayrımcılığın ortadan kaldırılması için önyargılar temelinde eşit olmayan gruplara (kadınlara) eğilinmesi beklenir. Maddi ayrımcılığa sebep olan, maddi ayrımcılığı sürdüren durumları önlemek, sonlandırmak için gereken özel tedbirlerin derhal alınması gerektiğini belirtir. Bu tedbirlerin meşru birer araç olmasının makul, orantılı ve nesnel olması şartına bağlı olduğunu da ekler. Buradaki tedbirlerin, kişinin ayrımcılığın yasaklandığı gruplara mensup olması hasebiyle sözleşmedeki hak ve özgürlüklerden etkili şekilde yararlanmamasını gidermek üzere alındığının altını çizmek gerekir (par. 8-9).

Komite doğrudan ve dolaylı şekilde ayrımcılık biçimine de değinmektedir. Kişiye –yasaklanmış gerekçeyle- benzer durumdaki diğer kişiden daha az lehe davranılmasının doğrudan ayrımcılık oluşturacağını belirten Komite, (tıpkı hamile bir kadının durumundaki gibi) karşılaştırılabilir bir durum söz konusu değilken yasaklanmış gerekçeye dayanan zararlı fiil/ihmallerin de bu kapsamda değerlendirileceğini ekler (par. 10).

Yasaklanmış ayrımcılık sebeplerinden birisi olan cinsiyet, salt fizyolojik özellikleri değil aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel hakların eşit şekilde gerçekleştirilmesine yönelik engeller oluşturan toplumsal cinsiyet kalıp yargıları (gender stereotypes)/önyargıları/beklenen rolleri de kapsayacak şekilde geniş değerlendirilir. Bu bağlamda hamile kalabilmesi hasebiyle kadının işe alınmaması, erkeğe kıyasen daha az işine zaman ayırmasına dair önyargı sebebiyle daha düşük düzeyli/yarı zamanlı işlerde çalıştırılmaları ayrımcılığa yol açmaktadır (par. 15, 20).

Yaş da bir ayrımcılık sebebi olarak yasaklanır. Bu bağlamda ergenlerin CSÜS bilgi ve hizmetlerine eşitsiz erişiminin ayrımcılık oluşturacağı belirtilir (par. 29). Çoklu (kümülatif) ayrımcılığın özel olarak ele alınması gerektiği vurgulanır (par 17).

Ayrıca kadınların üreme yetilerinin bir neticesi de doğum sırasında annenin karşılaşabileceği en ciddi sorunlardan biri olan *obstetrik fistül*¹⁸³³ şeklinde görülebilmektedir. Uzun süren, uygun sağlık hizmetlerine ulaşamadığı doğumlardaki yırtılmalar neticesinde oluşan bu durumdaki kadınların toplumdan dışlanmasına karşı önlem alınması, tedavilerinin karşılanması Komite tarafından da önemli görülerek bu

kalıcı olarak alınmasını gerektiren *istisnai* durumlar olabileceğini de Komite ekler. Bkz. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 20 No.lu Genel Yorum, par. 9.

¹⁸³³ BM Genel Kurulu'nda 23 Mayıs, Uluslararası Obstetrik Fistülün Ortadan Kaldırılması Günü (*International Day to End Obstetric Fistula*) olarak ilan edilir. UN General Assembly, **Supporting efforts to end obstetric fistula**, A/RES/67/147, 66th session, 5 Mart 2013.

hususla dikkat çekilmiştir. Nitekim par. 33 kapsamında, obstetrik fistül geçirmiş kadınların sağlık durumları kapsamında damgalanmalarının önüne geçici nitelikte önlemler alınmasının beklendiği ifade edilir. Bu noktada sağlık sigortasına erişimin reddedilmesi hususundaki farklılaşmayı haklı gösterecek makul ya da objektif ölçütün yokluğunun ayrımcılık oluşturacağını Komite özellikle belirtmektedir.

Her ne kadar 14 No.lu Genel Yorum'da CSÜS hususuna kısmen değinilse de devam eden ihlaller, konunun ayrı bir yorum çerçevesinde ele alınmasını Komite'ye göre gerektirmiştir (par. 4). ESKHKom'nin **22 No.lu Genel Yorumu** (2016) CSÜS hakkına yöneliktir¹⁸³⁴. ESKHS m. 12'de güvence altına alınan sağlık hakkının ayrılmaz bir parçası olarak **CSÜS hakkı** değerlendirilmektedir (par. 1). Yasal, sosyal engeller sebebiyle CSÜS bilgilerine erişimin sınırlandırılması, CSÜS hakkından tam olarak faydalanmayı engellemektedir. Çoklu ve kesişen ayrımcılık şekillerine (kadın ve engelli gibi) maruz kalanlar için bu faydalanma daha çok kısıtlanmış durumdadır (par. 2). Cinsellikle ilgili tam bir iyilik hali olan *cinsel sağlık* ile üreme davranışlarına dair özgür, bilinçli ve sorumlu kararlar almak üzere üreme sağlığı bilgilerine, hizmetlerine, ürünlerine erişimini de içeren *üreme sağlığı* birbirinden farklı ve fakat ilişkili olup (par. 6) CSÜS hakkı, pek çok özgürlüğü, yetkiyi barındırır. Bu bağlamda;

*...Özgürlükler, kişinin bedeni, cinsel ve üreme sağlığı ile ilgili konularda şiddete, zorlamaya ve ayrımcılığa maruz kalmadan özgür ve sorumlu kararlar ve seçimler yapma hakkını içerir. Yetkiler, herkesin Sözleşme m. 12'ye göre cinsel sağlık ve üreme sağlığı hakkından tam olarak yararlanmasını sağlayan bir dizi sağlık tesislerine, mallara, hizmetlere ve bilgiye engelsiz erişimi içerir...*¹⁸³⁵

Genişletilmiş sağlık hizmetleri (14 No.lu Genel Yorum) anlayışı, CSÜS için de geçerli olmakta ve buna göre şunları da içermektedir: güvenli ve içilebilir suya, yeterli gıda ve beslenmeye, yeterli sanitoryona, yeterli barınmaya, güvenli ve sağlıklı çalışma şartlarına ve ortamına, sağlıkla ilgili eğitime/bilgilendirmeye erişim, CSÜS'na yönelik menfi etkiyi haiz her çeşit şiddet, işkence ve ayrımcılık ile diğer insan hakları ihlallerine karşı etkin koruma dâhil olmak üzere CSÜS hizmetlerinin ötesinde CSÜS'in altında yatan temel belirleyicilere kadar uzanmaktadır (par. 7). Bununla birlikte WHO'nun tanımlaması ışığında, "sağlığın sosyal

¹⁸³⁴ UN Economic and Social Council, **Committee on Economic, Social and Cultural Rights**, "General comment No. 22 (2016) on the right to sexual and reproductive health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)", E/C.12/GC/22, 2 Mayıs 2016.

¹⁸³⁵ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 22 No.lu Genel Yorum, par. 5.

belirleyicileri”nden de CSÜS hakkının etkilendiği, buna dair kalıpların toplumdaki sosyal eşitsizliği, toplumsal cinsiyet, yaş, engellilik gibi etkenlere dayalı eşitsiz güç dağılımını yansıttığı ifade edilmektedir. CSÜS’ın sosyal belirleyicileri; yoksulluk, gelir eşitsizliği, sistematik ayrımcılık, Komite tarafından belirlenen gerekçeler temelinde ötekileştirme şeklindedir ve bunlar kişilerin CSÜS’nı kısıtlar (par. 8).

Hakların monizmi esas çerçevesinde CSÜS hakkının gerçekleşmesi de Taraf Devletlerin ESKHUS’deki diğer hükümler bağlamındaki yükümlülüklerini yerine getirmesi ile orantılıdır. CSÜS hakkı, eğitim hakkı (m. 13, 14) kadın-erkek arasında ayrımcılık yasağı ve eşitlik hakkı (m. 2/2 ve m. 3) birlikte ele alındığında; ayrımcılığa maruz bırakmadan, bilimsel, kanıta dayalı, doğru ve yaşa uygun CSÜS eğitiminden bahsetmek gerekir. Yine CSÜS hakkı ile çalışma hakkı (m. 6), adil ve elverişli çalışma şartları (m.7), kadın-erkek arasında ayrımcılık yasağı ve eşitlik hakkı birlikte değerlendirildiğinde, Devlet tarafından işçiler için analık koruması ve işyerinde cinsel tacize karşı koruma, gebelik, doğum, ebeveynlik temelinde ayrımcılığın yasaklanmasının sağlanması gerekir (par. 9). Diğer insan haklarından ayrılmayan ve birbirine bağlı CSÜS hakkı,

*...Yaşam hakkı, kişi hürriyeti ve güvenliği; işkence ve diğer zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muameleye maruz kalmama; mahremiyet ve aile hayatına saygı; ve ayrımcılık yapmama ve eşitlik gibi bireylerin fiziksel ve zihinsel bütünlüğünü ve özerkliklerini destekleyen medeni ve siyasi haklarla yakından bağlantılıdır. Örneğin, acil obstetrik bakım hizmetlerinin olmaması veya kürtajın reddedilmesi sıklıkla anne ölümlerine ve hastalıklarına yol açar ve bu da yaşam veya güvenlik hakkının ihlalini oluşturur ve belirli durumlarda işkence veya zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muameleye varabilir...*¹⁸³⁶.

Her insanın erişilebilir en yüksek fiziksel ve zihinsel sağlığa sahip olma hakkının ayrılmaz bir parçası olan CSÜS hakkının -14 No.lu Genel Yorum (par. 12)¹⁸³⁷ ışığında- birbirinden bağımsız olmayan **temel unsurları**¹⁸³⁸ şöyledir: kullanılabilirlik/mevcudiyet (availability), -fiziksel erişilebilirlik ve bilgi

¹⁸³⁶ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 22 No.lu Genel Yorum, par. 10.

¹⁸³⁷ Sağlık hakkının –gerçekleşmesi belirli bir Taraf Devletteki koşullara bağlı olan- temel unsurları şöyledir: *mevcudiyet, erişilebilirlik* (ayrımcılık yasağı, fiziksel erişilebilirlik, ekonomik erişilebilirlik (bedeli karşılayabilme), bilgiye erişebilme), *kabul edilebilirlik, kalite*. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 14 No.lu Genel Yorum, par. 12.

¹⁸³⁸ BM **İnsan Hakları Konseyi**’nin *Önlenabilir anne hastalık ve ölümlerini azaltmak amacıyla politika ve programların uygulanmasına yönelik insan haklarına dayalı yaklaşımın uygulanmasına dair teknik klavuz* (2012) par. 20’de de kadınların CSÜS haklarının garanti altına alınmasının, sağlık tesisleri, malları ve hizmetlerine dair (AAAs) standartların yerine getirilmesini gerektirdiği belirtilir. UN General Assembly, **Human Rights Council**, “Technical guidance on the application of a human rightsbased approach to the implementation of policies and programmes to reduce preventable maternal morbidity and mortality”, A/HRC/21/22, par. 20.

erişilebilirliği olmak üzere- erişilebilirlik/ulaşılabilirlik (*accessibility*), uygun maliyetlilik/karşılanabilirlik (*affordability*), kabul edilebilirlik (*acceptability*) ve kalite (*quality*) (par. 11-21).

Kullanılabilirlik kapsamında mümkün olan en kapsamlı CSÜS bakımını sağlamak için hizmet, ürün vs. mevcut olması ve CSÜS hakkının gerçekleşmesi için gerekli tesislerin, malların ve hizmetlerin sağlanması gerekir (par. 12). Eğitimli tıbbi ve profesyonel personel ile CSÜS hizmetlerinin tamamını yerine getirmek üzere eğitimli sağlayıcıların olması, prezervatif ve acil kontrasepsiyon gibi çok farklı doğum kontrol yöntemleri, kürtaj ve kürtaj sonrası bakıma dair ilaçlar, cinsel yollarla bulaşan enfeksiyonlar ile HIV'in önlenmesi ve tedavisi için ilaçların mevcut olması gerekir (par. 13). Ayrıca vicdana dayalı hizmet sunmayı reddetme şeklinde ideolojik temelli politika veya uygulamalar hasebiyle mal ve hizmetlerin sağlanamaması, hizmete erişime engel teşkil edeceğinden ötürü bahse konu hizmetleri sunacak yeterli sayıda sağlık çalışanının gerek kamu gerek özel tesislerde –makul coğrafi erişim uyarınca- her zaman mevcut olması gerekir (par. 14).

Erişilebilirlik kapsamında CSÜS'na dair sağlık tesisleri, malları, bilgileri ile hizmetlerinin ayırım gözetilmeden, engelsiz herkese ulaşılabilir olması gerekir. 14 No.lu Genel Yorum uyarınca, *fiziksel erişilebilirlik, satın alınabilirlik, bilgi erişilebilirliği* kapsama dâhildir (par. 15). **Fiziksel erişilebilirlik** kapsamında CSÜS hizmetlerinin ihtiyacı olan herkes için zamanında erişim içinde olması gerekir. Engelliler, mülteciler gibi dezavantajlı ve marjinal gruplar dahil herkes için fiziksel erişilebilirliğin sağlanması gerekir. Coğrafi olarak uzak bölgelere hizmet tesisi pratik olmadığı durumlarda, CSÜS hizmetlerine erişimin sağlanması için pozitif önlemler gerekir (par. 16). **Karşılanabilirlik**; kamu/özel sağlayıcılar tarafından sağlanan CSÜS hizmetlerinin herkes için karşılanabilir olmasını, temel hizmetlerin kişilere ve ailelere orantısız bir sağlık harcaması yüklememesi için ücretsiz ya da eşitlik ilkesine dayalı olarak sağlanmasını ve yeterli imkânı haiz olmayanlara sağlık sigortası, CSÜS bilgi, mal ve sağlık kuruluşlarına erişim için gerekli desteğin sağlanmasını gerektirir (par. 17). **Bilgi erişilebilirliği**; CSÜS ilgili bilgi, fikirleri alma, yayma ve kişinin kendi sağlık durumuna dair özel bilgi alma hakkını içermektedir. Ergenler, gençler dâhil olmak üzere, herkes, aile sağlığı, doğum kontrol yöntemleri, aile planlaması, cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar ile HIV'in önlenmesi, güvenli kürtaj ve kürtaj

sonrası bakım, kısırlık, doğurganlık seçenekleri ve üremeye dair kanserler dâhil olmak üzere CSÜS'in tüm yönleri bakımından kanıta dayalı bilgi edinme hakkına sahiptir (par. 18). Yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi gibi hususlar dikkate alınarak sağlanması gereken bilgiye erişim, mahremiyet hakkına zarar vermemek koşuluyla mümkündür (par. 19). **Kabul edilebilirlik** ise CSÜS'na dair kuruluşlar, mallar, bilgiler ile hizmetlerin, bireylerin, azınlıkların, toplulukların kültürüne saygılı ve cinsiyet, yaş, yaşam döngüsü ihtiyaçlarına duyarlı olmasını gerektirmektedir. Bahse konu gruplara bu ihtiyaçları sağlamayı reddetmeyi haklı çıkarmak için kullanılamaz (par. 20). **Kalite** ise CSÜS mal, tesis, bilgi ve hizmetlerin kalitesinin -kanıta dayalı, bilimsel, tıbbi açıdan güncel ve uygun olması anlamında- iyi olmasını gerektirir. Hem eğitilmiş, vasıflı sağlık çalışanları hem de bilimsel onaylı sgt geçmemiş ilaçlar olmalıdır. Kürtaja dair ilaç, yardımcı üreme teknolojileri, HIV, AİDS tedavisindeki gelişmeler vb. CSÜS hizmetlerindeki teknolojik yeniliklerin dâhil edilmemesi, bakıma yönelik kalitenin tehlikeye atılması olarak değerlendirilir (par. 21).

Herkesin CSÜS'na dair bilgi, hizmet vs. ayırım gözetilmeksizin erişebilmesi ve CSÜS haklarını ayrımcılığa uğramadan kullanabilmesinin sağlanması gerekir (par. 22). **Eşitlik**, salt yasal ve şekli değil aynı zamanda maddi eşitliği de gerektirmekte ve engelliler gibi belirli grupların karşılaşılabileceği sorunlar göz önünde bulundurularak CSÜS gereksinimlerinden yararlanmaları gerekir (24).

Genel Yorum'un "*Kadın Erkek Eşitliği ve Toplumsal Cinsiyet Perspektifi*" kapsamında ise üreme yetisi sebebiyle kadınların CSÜS hakkının gerçekleştirilmesi diğer insan haklarının gerçekleşmesi için gereklidir. Nitekim kadınların CSÜS hakkı, özerklikleri, yaşam ve sağlık bakımından karar alma hakları için elzemdir. Ayrıca kadınların farklı sağlık ihtiyaçlarını göz önünde tutmak ve yaşam döngülerine uygun hizmetleri sunmak, toplumsal cinsiyet eşitliği¹⁸³⁹ için gereklidir (par. 25).

Nötr düzenlemelerin mevcut cinsiyet eşitsizliğini ve kadınlara dair ayrımcılığı sürdürme riski göz önüne alınmalıdır. Maddi eşitlik, yasaların, politikaların ve uygulamaların kadınların CSÜS hakkını kullanırken maruz kaldıkları dezavantajı devam ettirmemesi ve bilakis önlemesi gerekir. Kadınların erkeklerin tahakkümünde

¹⁸³⁹ CSÜS kapsamında toplumsal cinsiyet eşitliğinin kapsamlı şekilde ele alınması kadınların sistematik ayrımcılık, şiddete maruz kalmasının önlenmesi için gereklidir. Cinsiyete dair ayrımcılık yasağı (m. 2/2) ile kadınların eşitliği (m. 3), hem doğrudan hem dolaylı ayrımcılığın sonlandırılmasını hem şekli hem maddi eşitliğin sağlanmasını içerir (par. 26).

olması ve rollerinin salt bebek bakıcısı, anne olmalarına dair toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargıların -CSÜS hakkı dâhil- maddi anlamda toplumsal cinsiyet eşitliği için engel teşkil ettiği eril rollerin değiştirilmesi gerektiği ifade edilir. Bununla beraber kadınların fiili eşitliğinin tesisi ve hızlandırılması ile anneliği koruyucu geçici ve kalıcı özel önlemlerin alınması gerektiği de belirtilir (par. 27).

Hukuk ve uygulama temelinde kadın hakları ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin tesisi için CSÜS’na dair ayrımcı yasa, politika ve uygulamalara son verilmesi, dönüştürülmesi gerekir. Kadınların CSÜS dair hizmetlere, ürünlere, bilgilere, eğitime erişimini engelleyen etmenlerin kaldırılması gereklidir. Anne ölüm ve hastalık oranını düşürmek üzere -uzak bölgeler dâhil- acil obstetrik bakım ve nitelikli doğum katılımı ile güvenli olmayan kürtajın önlenmesi elzemdir. İstenmeyen gebelikler ile güvenli olmayan kürtajın önlenmesi, Devletlerin herkese uygun maliyet, güvenli ve etkili doğum kontrol yöntemleri ve ergenler dâhil kapsamlı cinsellik eğitimine erişimi garanti altına alacak yasal ve politik önlemler alınması, kısıtlayıcı kürtaj yasalarının liberalleştirilmesi gerekir (par. 28).

Herkesi kadın sünneti, çocuk yaşta evlendirme, zorla evlendirme ve –evlilik içi tecavüz dâhil- aile içi ve cinsel şiddet gibi CSÜS’den mahrum kılan uygulama, norm ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddetten korumak için önleyici, teşvik edici ve iyileştirici eylemlerin üstlenilmesi elzemdir. Taraf Devletlerin CSÜS’a dair şiddet, zorlama, ayrımcılık olmadan özerk bir şekilde karar verme hakkına dair ihlali önlemek, ele almak ve ortadan kaldırmak için yasa, politika ve programlar oluşturması gerekir (par. 29).

Komite’nin belirttiği üzere ve bunlarla sınırlı olmayarak yoksul kadınlar, engelliler, ergenler, HIV/AIDS ile yaşayanlar gibi belirli gruplardaki kişilerin kesişimsel ayrımcılığa maruz kalma riskinin yüksek olduğu vurgulanır. Cinsel istismara uğrayan kadınların/kızların gündelik hayatta şiddet, zorlama ve ayrımcılığa; çatışma durumundaki kadınların/kızların sistematik tecavüze, cinsel köleliğe, zorla hamile bırakılmaya ya da kısırlaştırılmaya maruz kaldıkları belirtilmekte ve ayrımcılığı önlemek maddi eşitliği sağlamak üzere kesişen ayrımcılığın CSÜS bakımından etkisi göz önüne alınarak tedbirler alınması beklenmektedir (par. 30).

CSÜS’a erişimi önleyen ayrımcı kalıpyargıları sonlandırmak üzere -geçici özel önlemler dâhil- yasa, politika ve programlara gereksinim duyulduğu belirtilir.

Nitekim Devletlerin tutuklu, sığınmacı, vatansız, mülteci kişilerin gözcü/yasal olarak savunmasız konumu göz önüne alınarak bunların CSÜS bilgi, mal ve sağlık hizmetine erişimine dair belirli adımları atması gerektiği vurgulanır (par. 31).

Akabinde Taraf Devletlerin yükümlülüklerine yer verilmekte ve bu bağlamda genel yasal yükümlülükler¹⁸⁴⁰, özel yasal yükümlülükler (CSÜS'a saygı gösterme¹⁸⁴¹, koruma¹⁸⁴², yerine getirme¹⁸⁴³), temel yükümlülükler (*core obligations*)¹⁸⁴⁴, uluslararası yükümlülükler¹⁸⁴⁵ düzenlenmektedir.

¹⁸⁴⁰ Genel yasal yükümlülükler kapsamında Devletlerin CSÜS'nın aşamalı, hızlı ve etkili şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği (par. 33), bireylere/gruplara ayrımcılığın sonlandırılması ve (CSÜS haklarından yararlanmada eşitlik ve ayrımcılık yapılmaması hakkını önleyen -kürtajı kısıtlayan/suç sayan yasalar gibi- yasa, politika ve uygulamalara dikkat çekilerek) CSÜS'da eşit hakların güvence altına alınmasında derhal harekete geçmesi gerektiği (par. 34), CSÜS'dan eşit yararlanmak için toplumsal cinsiyet eşitsizliğini sürdüren rollerle mücadele edilmesi/önlemler alınması gerektiği (par. 35), gerekirse özel önlemler alınması gerektiği (par. 36), -CSÜS hizmetlerine dair halk sağlığı finansmanını iptal eden yasalar, belirli CSÜS davranışlarının suç haline getirilmesi gibi- geriye dönük önlemler alınmaması gerektiği (par. 38) belirtilmektedir.

¹⁸⁴¹ Özel yasal yükümlülüklerden **saygı gösterme** yükümlülüğü kapsamında Devletlerin CSÜS'a doğrudan/dolaylı müdahale etmekten kaçınması, -CSÜS izmet ve bilgilerini (örneğin kürtajı) suç sayan yasalar dâhil- kimsenin CSÜS'a erişimini sınırlamaması/engellememesi, sağlık verilerinin (HIV statüsünün ifşa edilmemesi gibi) gizliliğini koruması (par. 40), -kürtaj, doğum kontrolü dâhil- CSÜS hizmet ve bilgilerine erişim için ebeveyn, eş, adli yetkilendirme gibi üçüncü taraf gerekliliğini, zorunlu HIV testi uygulamasını, belirli CSÜS hizmetlerinin kamu finansmanı kapsamı dışında tutulması, boşanma, yeniden evlenme ya da kürtaja erişim için zorunlu bekleme süreleri de dâhil CSÜS'da engel oluşturan yasa/politikaların yürürlükten kaldırılması, yürürlüğe koymaması (par. 41) gerekir.

¹⁸⁴² Özel yasal yükümlülüklerden **koruma** yükümlülüğü kapsamında Devletlerin üçüncü kişilerin CSÜS'dan yararlanmaya doğrudan/dolaylı müdahale etmesini önleyecek tedbirler alması, üçüncü kişilerin hem fiziksel hem zihinsel bütünlüğe zarar verici, -özel sağlık tesislerinin yönetimi dâhil- CSÜS hakkından yararlanılmasına zarar verici davranışlarını yasaklayan yasa ve politikaları yürürlüğe koyması ve uygulaması (par. 42), özel aktörlerin sağlık hizmetlerine -resmi olmayan ücret getirilmesi, üçüncü taraf yetkilendirmesi gibi- pratik/usule dair engeller koymasını engellemesi, sağlık hizmet sunucularının vicdani ret talebinde bulunmalarına izin verilmesi halinde -CSÜS hizmetlerine erişimi engellemek için -gerekli hizmeti sağlayacak erişilebilir bir sağlayıcıya sevk dâhil- uygun düzenlemeler yapılması (par. 43), ergenlerin -aile planlaması, doğum kontrol yöntemleri, erken gebeliğin riskleri, HIV/AIDS gibi cinsel yolla bulaşan hastalıkların önlenmesi, tedavisi dâhil- medeni durumlarına, ebeveyn/vasi rızasına bakılmaksızın, mahremiyetlerine saygı duyarak CSÜS'a dair bilgiye tam erişimini sağlaması (par. 44) gerekir.

¹⁸⁴³ Özel yasal yükümlülüklerden **yerine getirme** yükümlülüğü kapsamında Devletlerin CSÜS hakkının tam anlamıyla gerçekleşmesini sağlamak için uygun yasal, idari, mali, adli ve diğer önlemleri alması, dezavantajlı gruplar dâhil herkes için -anne sağlığı bakımı dâhil- kaliteli CSÜS hizmetlerine (doğum kontrol bilgi ve hizmetleri, güvenli kürtaj bakımı ve -jenerik ilaçlar dahil- kısırlık, üreme kanserleri, cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar ile HIV/AIDS'in teşhis, tedavi ve önlenmesi dahil) ayırım gözetilmeden erişimini sağlaması, maruziyet sonrasında -önleme, acil kontrasepsiyon ve güvenli kürtaja erişim dahil- gerekli fiziksel ve zihinsel sağlık bakımını her durumda cinsel ve aile içi şiddete maruz kalanlara sağlaması (par. 45), CSÜS'na erişime dair orantısız maliyetler, coğrafi erişim eksikliği gibi engellerin ortadan kaldırılmasına dair önlemler almasını (par. 46), CSÜS'na dair hizmetlerin sunulması, sağlanması bakımından kanıta dayalı standartlar ve kılavuzlar geliştirilmesi, uygulanması, bunları güncellemesi, CSÜS'a dair yaşa uygun, bilimsel, kanıta dayalı eğitim sağlaması (par. 47), farklı yaş ve cinsiyetteki kişilerin, kadınların, kızların, ergenlerin CSÜS haklarını engelleyen norm, kalıpyargıları ortadan kaldırmak üzere

CSÜS hakkının **ihlallerine** yönelik de açıklamalar yer almaktadır. Bu ihlaller Devletlerin veya Devletlerin yeterli şekilde düzenleyemedikleri kuruluşların –CSÜS hakkının Taraf Devlette ya da üçüncü ülkede gerçekleşmesine engel oluşturan mevzuat, politika, programların kabul edilmesini, CSÜS hakkından sürekli şekilde yararlanmaya dair mevzuat, politika, programların askıya alınmasını veya yürürlükten kaldırılmasını içeren- doğrudan **eylemleri** yoluyla gerçekleştirebilmektedir (par. 54). **İhmal** yoluyla oluşan ihlaller, herkesin CSÜS hakkının tam olarak gerçekleştirilmesine dair uygun adımların atılmaması, ilgili yasanın yürürlüğe konmaması ve uygulanmaması halinde gerçekleşir. CSÜS hakkından şekli ve maddi eşitlik çerçevesinde faydalanılmaması ihlal oluşturur ve *de jure* ve *de facto* ayrımcılığın sonlandırılması gerekir (par. 55).

Devletlerin yasa, politika ve eylemler ile CSÜS hakkını baltalaması durumunda **saygı yükümlülüğünün ihlali** –ki kişinin bedenini kontrol etme ve özgür, bilinçli, sorumlu karar verme yeteneğine müdahale içerir- söz konusu olur (par. 56).

olumlu önlemler almalı, menstrüasyon, hamilelik, doğum, doğurganlık hakkındaki toplumsal önyargıları CSÜS’na erişime engel olmayacak şekilde değiştirmesi (par. 48) gerekir.

¹⁸⁴⁴ Taraf Devletlerin CSÜS’ını asgari düzeyde sağlaması için **temel** bir yükümlüğü mevcuttur. Temel yükümlülüklerin asgari şartları içermesi gerekir: “... (a) Bireylerin veya belirli bir grubun CSÜS tesis, hizmet, ürün ve bilgilerine erişimini suç sayan, engelleyen veya baltalayan yasa, politika ve uygulamaları yürürlükten kaldırmak veya ortadan kaldırmak; (b) CSÜS konusunda, katılımcı ve şeffaf bir süreçle tasarlanan, periyodik olarak gözden geçirilen ve izlenen, yasaklanmış ayrımcılık nedenleriyle ayrıştırılmış, yeterli bütçe tahsisli bir ulusal strateji ve eylem planı benimsemek ve uygulamak; (c) Başta kadınlar ve dezavantajlı ve marjinal gruplar olmak üzere uygun fiyatlı, kabul edilebilir ve kaliteli CSÜS hizmet, ürün ve tesislerine evrensel ve adil erişimi garanti etmek; (d) Bireylerin cinsel ve üreme ihtiyaçları ve davranışlarıyla ilgili olarak zorlama, ayrımcılık veya şiddet korkusu olmaksızın mahremiyet, gizlilik ve özgür, bilgilendirilmiş ve sorumlu karar vermeyi sağlarken kadın sunneti, çocuk ve zorla evlilik ve evlilik içi tecavüz, aile içi ve cinsel şiddet dahil olmak üzere zararlı uygulamaların ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin yasal olarak yasaklanmasını yürürlüğe koymak ve uygulamak; (e) Güvenli olmayan kürtajları önlemek için tedbirler almak ve kürtaj sonrası bakım ve ihtiyacı olanlara danışmanlık yapmak; (f) ... CSÜS konusunda ayrımcı olmayan, önyargısız, kanıta dayalı ve çocukların ve ergenlerin gelişen kapasitelerini dikkate alan kapsamlı eğitim ve bilgilere erişimini sağlamak; (g) ... CSÜS için gerekli olan ilaç, ekipman ve teknolojileri sağlamak; (h) CSÜS hakkı ihlallerine karşı, idari ve yargısal olanlar da dahil olmak üzere, etkili ve şeffaf çözümlere ve tazminlere erişim sağlamak...”. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 22 No.lu Genel Yorum, par. 49.

¹⁸⁴⁵ Uluslararası yükümlülükler kapsamında; m. 2/1’in kilit unsuru olarak uluslararası işbirliği ve yardımın CSÜS için önemli olduğu, yükümlülüklerini yerine getiremeyen ve kaynak temini sorunu sebebiyle CSÜS hakkını gerçekleştiremeyen Devletlerin uluslararası işbirliği ve yardıma başvurmaları gerektiği (par. 50), fikri mülkiyet, ticari, ekonomik değişimlerle ilgili yapılan anlaşmaların HIV’in önlenmesi/tedavisi için gereken ilaç ve ilgili teknolojiye erişimi engellememesi gerektiği (par. 51), Donör Devletler ile uluslararası aktörlerin CSÜS için de geçerli olan insan hakları standartlarına uyması gerektiği (par. 52), hükümetler arası örgütler, özellikle BM, uzman kuruluşlar, CSÜS hakkının evrensel olarak gerçekleştirilmesinde önemli role sahip olup WHO, UN-Women gibi kuruluşların rehberlik, bilgi sağlamakta olduğu göz önünde bulundurularak Taraf Devletlerin bireysel yetkilere saygı çerçevesinde işbirliği yapması (par. 53) gerektiği belirtilmektedir.

Kadınların kürtaj yaptırmalarının suç sayılması, acil kontrasepsiyon gibi CSÜS ilişkin hizmete, ilaca erişimin uygulamada yasaklanması/engellenmesi, -zorla kısırlaştırma, zorunlu HIV/AIDS testi, bekâret/hamilelik testi dâhil- istem dışı, zorlayıcı, zorunlu tıbbi müdahaleler içeren yasalar/politikalar da CSÜS hakkına saygı yükümlülüğüne dair ihlal teşkil eder (par.57). Teşvik ya da kotaya dayalı kontraseptif politikaları sürdüren düzenlemeleri de dolaylı olarak ihlal oluşturur. Yine CSÜS bilgilerinin sansürlenmesi, saklanması, bunlara dair yanlış beyanda bulunulması, ayrımcı bilgiler sunan devlet uygulama ve politikaları da ihlaller arasındadır (par.58).

Koruma yükümlülüğün ihlali, Devletin üçüncü kişilerin CSÜS hakkından yararlanmayı önlemesine dair etkili adım atmaması durumunda gerçekleşir. Aile içi şiddet, tecavüz (evlilik içi dâhil), cinsel saldırı, taciz, kürtaj ve kürtaj sonrası bakım arayan kadınlara dair şiddet, zorla kısırlaştırma, zorla kürtaj, zorla hamile bırakma, kadın sünneti gibi zararlı uygulamalar, çocuk yaşta ve zorla evlendirme dâhil olmak üzere özel kişi ve kuruluşlar tarafından işlenen her tür şiddet ve zorlamanın yasaklanmaması ve önlem alınmaması bu kapsamda ele alınır (par. 59). Devletlerin özel sağlık hizmeti sunucularını, sağlık sigorta şirketlerini, eğitim ve çocuk bakım kurumlarını, cezaevlerini, gözaltı merkezleri gibi belirli sektörleri etkili bir şekilde izlemesi ve düzenlemesi –CSÜS haklarının ihlal edilmemesinin sağlanması için- gerekir. Devletler, özel sağlık sigortası şirketlerinin CSÜS hizmetlerini karşılamayı reddetmemelerini sağlamakla yükümlüdür. Küresel düzeyde faaliyet gösteren ulusötesi şirketlerin (rıza dışı doğum kontrol yöntemleri, tıbbi deneyler gibi) diğer ülkelerdeki insanların CSÜS haklarını ihlal etmemesini sağlamak bakımından sınır ötesi yükümlülüğü de vardır (par. 60).

Yerine getirme yükümlülüğün ihlali, Devletlerin CSÜS hakkını azami kaynaklarla kolaylaştırmak, teşvik etmek ve sağlamak üzere gereken tüm adımları atmaması durumunda söz konusu olur. CSÜS’ni kapsamlı, yeterli şekilde içeren bütüncül, kapsayıcı ulusal sağlık politikasının benimsenmemesi, uygulanmaması, dezavantajlı grupların ihtiyaçlarının karşılanmaması ihlal oluşturur (par. 61). CSÜS tesis, mal ve hizmetlerinin mevcut, ulaşılabilir, kabul edilebilir ve kaliteli olması aşamalı olarak sağlanmazsa yine yerine getirme yükümlülüğü ihlal edilmiş olur. Örneğin, tüm bireylerin kendi özel durumları ve gereksinimlerine uygun doğum kontrol yöntemini kullanabilmeleri için tüm doğum kontrol seçeneklerine erişiminin

sağlanmaması ihlal oluşturur (par. 62). Bununla beraber CSÜS hakkından faydalanmayı önleyen yasal, usuli, pratik ve sosyal engellerin de ortadan kaldırılmaması, sağlık hizmeti sunucularının tüm sağlık hizmeti kapsamında tedavi etmesini sağlayıcı olumlu önlemler alınmaması da ihlale yol açar. Devletlerin CSÜS’a dair güncel, doğru bilgilerin kamuya açık olmasını, tüm bireylerin uygun dil ve formatta erişilebilirliğini ve tüm eğitim kurumlarının müfredatlarına tarafsız, bilimsel, kanıta dayalı, yaşa uygun, kapsamlı cinsellik eğitimi içermesini sağlamak için gerekli önlemleri almaması yerine getirme yükümlülüğünü ihlal eder (par. 63).

CSÜS hakkının ihlalinin gerçekleşmesi durumunda Devletlerin herkesin etkili hukuk yoluna erişimini sağlaması gerekir. Çözüm yolları; iade, tazminat, rehabilitasyon, tatmin ve tekrarlanmama garantisi şeklinde (sınırlayıcı değil) yeterli, etkili onarımı içermelidir. Çözüm yollarının etkililiğinin, maddiyat ile bu çözüm yollarının varlığına dair bilgi gerektirdiği vurgulanır. CSÜS hakkının yasalar ve politikalar ile güvence altına alınması, -ulusal düzeyde- yargılanabilir olması ve bu hakkın kullanılabileceğine dair yargı mensuplarının bilinçlendirilmesi elzemdir. Üçüncü kişilerin CSÜS hakkını ihlal etmesi durumunda Devletlerin, bu tür ihlallerin soruşturulmasını, kovuşturulmasını, faillerin sorumlu tutulmasını ve mağdurlarına ise hukuk yolları sağlaması gerekir (par. 64).

Nihayetinde Komite’nin 22 No.lu Genel Yorumu’nun oldukça ayrıntılı bir şekilde CSÜS hakkına dair belirlemede bulunduğu ve böylelikle yol gösterici nitelikte olduğu görülmektedir. Özellikle devletlerin yükümlülüklerinin ayrıntılı bir şekilde ele alınması, CSÜS hakkına dair ihlaller için önem kazanmakta ve kişilerin bu haktan tam olarak yararlanmalarını sağlamak üzere gerekli mekanizmaların etkili bir şekilde işletilmesi de ihlallerin önlenmesi adına olmazsa olmaz niteliktedir.

23 No.lu Genel Yorum¹⁸⁴⁶ (2016, m. 7) adil ve elverişli çalışma şartlarına yöneliktir. Cinsiyetten arı bir şekilde *herkes*, adil ve elverişli çalışma şartları hakkına sahiptir. Bu noktada Komite, *ücretli analık, babalık, ebeveyn izninin (paid maternity, paternity and parental leave)* altını çizmektedir (par. 5-6).

¹⁸⁴⁶ UN Economic and Social Council, **Committee on Economic, Social and Cultural Rights**, “General comment No. 23 (2016) on the right to just and favourable conditions of work (article 7 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)”, E/C.12/GC/23, 27 Nisan 2016.

Cinsiyet odağında bakıldığında, erkek meslektaşla eşit değerdeki kadının daha az sözleşme korumasına ya da daha ağır sözleşme gerekliliklerine sahip olmaması vurgulanır. Bahse konu gerekliliğin hamilelik, analık korumasına ilişkin çalışma şartlarından kadının faydalanmasını engellemediği de belirtilir (par. 17).

Komite kadınların güvenliğine ve sağlığına dair belirli risklerin göz önünde bulundurulması ve özellikle gebe işçilere karşı ayrımcılık yapılmaması gerektiğinin altını çizer ki misilleme korkusu olmadan çalışılabilsin (par. 26). Bunun yanında günlük dinlenme sürelerine ilişkin gebe çalışanlara yönelik -misalen emzirmek için dinlenme süresine gereksinimi olan kadının durumu gibi- özel düzenlemelerin mevzuatta öngörülmesi beklenir (par. 38).

Komite, kamu hizmetinde çalışan hamile bir işçinin haksız sebeple işten çıkarılmasının engellenmemesini, adil ve elverişli çalışma şartları hakkının ihlaline örnek göstererek taraf Devletin doğrudan eylemleri dâhilinde değerlendirir (par. 78).

25 No.lu Genel Yorum¹⁸⁴⁷ (2020, m. 15) bilim ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkindir. Komite (m. 15/1(b), 15/2, 15/3, 15/4 ekseninde) bilim ve teknolojiye hızlı gelişimden fayda sağlamaya yönelik bilim ile ikinci kuşak haklar arasındaki ilişkinin daha fazla geliştirilmesi gayesiyle 25 No.lu Genel Yorumu geliştirmiştir (par. 1-3). Bilimin tıbbi uygulamaları da içerdiği de belirtilir (par. 7). Fayda kapsamında ise bilimsel araştırma uygulamalarının maddi sonuçları ele alınır ve bilginin geliştirilmesi/yayılması sayesinde bilim, fayda sağlamaktadır (par. 8).

Bilimsel ilerleme ve uygulamalara katılım ve bunlardan yararlanma hakkına dair Devletin -olumlu ve olumsuz yükümlülükleri (par. 15) yanında- ayrımcılığı ortadan kaldırma görevi de dikkate alması gereken bir yükümlülüğüdür¹⁸⁴⁸. Komite kadınların bilime eşit şekilde erişememesini, *çifte ayrımcılık* olarak görür. Nitekim bilimsel araştırmalara erkeklerle eşit seviyede katılma hakkı bağlamında bilimsel eğitime/kariyere eşit olmayan erişim ayrımcılığa yol açar. Ayrıca bilimsel araştırmalar dâhilinde kadınların yeterince temsil edilmemesi de bilimsel araştırma ve yeni teknolojilerin kadınların özellik ve gereksinimlerine duyarlı olmamasına yol

¹⁸⁴⁷ UN Economic and Social Council, **Committee on Economic, Social and Cultural Rights**, “General comment No. 25 (2020) on science and economic, social and cultural rights (article 15 (1) (b), (2), (3) and (4) of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)”, E/C.12/GC/25, 30 Nisan 2020.

¹⁸⁴⁸ Misalen m. 15/2 uyarınca bilimin geliştirilmesi, yayılması için adımlar atılması görevi kapsamında Devletin, cinsiyete uygun eğitim araçları sayesinde bilimsel ilerlemedeki kalıcı eşitsizlikleri gidermek için gerekli tüm çabanın gösterilmesi yükümlülüğü vardır (par. 26).

açar. Bu sebeple Devletin kadınların bilimsel eğitim ve kariyere erişimi önündeki engelleri kaldırmasını Komite bekler (par. 30-31). Bu noktada Komite, bilimsel ilerleme ve yeni teknolojilerin kadınların gereksinimlerini göz önünde bulundurmasını sağlamak için önemli bir araç olarak toplumsal cinsiyete duyarlı yaklaşımı önemsemektedir. Ayrıca bu yaklaşımın CSÜS ile ilgisi de önemsenir. CSÜS bakımından taraf Devletlerden kadınların güncel bilimsel teknolojiye erişiminin sağlanması beklenir. Acil kontrasepsiyon, kürtaj için ilaç, yardımcı üreme teknolojileri, diğer cinsel ve üreme ürün ve hizmetleri dâhil modern ve güvenli doğum kontrol yöntemlerine ayrımcılık yapılmaksızın erişimin mümkün kılınması - 22 No.lu Genel Yorumda belirtildiği gibi- gerekir. CSÜS tedavileri, bilimsel araştırmalar bağlamında kadınların özgür, önceden ve bilgilendirilmiş onamlarının korunmasına da önem gösterilmesi Komite tarafından beklenir (par. 32-33).

Bilimsel ilerleme ve uygulamalara katılım ve bunlardan yararlanma hakkının özellikle sağlık hakkı ve beslenme hakkı ile ilişkisine de Komite değinir. Gebelik esnasında ve iki yaşından önce yeterli beslenmenin kanıtlanmış etkileri söz konusu olup Devletin anne sütü yerine geçen ürünlerin satışını düzenlemesi, yeterli beslenmenin faydalarına dair bilgi yayması, emzirme için elverişli ortam oluşturmaları için fazlasını yapması beklenir (par. 66).

Nihayetinde ESKHKom'nin genel yorumları dahilinde üreme konusunun - diğer haklar yanında- daha ziyade sağlık hakkı kapsamında genişçe yer bulduğu görülmektedir. Komite, üreme sağlığını devletlerin öncelikli yükümlülükleri kapsamında ele almaktadır. Bu bağlamda Komite'nin CSÜS'na dair münferit bir Genel Yorum'unun olması konuya verdiği önemi gösterir niteliktedir.

F. Çocuk Hakları Sözleşmesi

1. Genel Olarak

Çocukların kendi kararlarını alabilme yetişkinliğine sahip olmaması, hayatını birey olarak sürdürebilmesi için gelişimini tamamlamamış olması, korunmaya muhtaç olarak görülmeleriyle beraber toplumun dezavantajlı gruplarından birini oluşturması sebebiyle özel olarak ele alınması gerektiği fikrinin uzantısı olarak BM

bünyesinde münhasıran çocuklara yönelik bir sözleşme olan **Çocuk Hakları Sözleşmesi** (ÇHS)¹⁸⁴⁹ düzenlenmiştir. Nitekim -1990'da yürürlüğe giren- ÇHS başlangıç kısmında, toplumda bireysel yaşantı sürdürebilmesi için çocukların her yönüyle hazırlanmasının gerekliliğinden bahsedilmektedir.

-Kanunen daha erken reşit olma hariç- 18 yaşından küçük olan her insanın çocuk sayıldığı (m. 1), iki kuşak hakka da yer veren¹⁸⁵⁰ ÇHS kapsamında üreme haklarına dair şu düzenlemelerden bahsedebilmek mümkündür: Öncelikle Taraf Devletlerce cinsiyet dâhil ayrımcılık yapılmaksızın ÇHS'deki hakların tanınması (m. 2) ve bu hakların uygulanması için gerekli her türlü tedbirlerin alınması (m. 4) gereği düzenlenmektedir. Bu noktada çocukları ilgilendiren tüm (kamusal, özel) faaliyetlerde çocuğun yüksek yararının esas alınması gereği vurgulanır (m. 3). Yaşam ve üreme sağlığına dair ayrımcılık yapılmamasına ilişkin **m. 2/1, 2/2**'yi göz önünde bulundurmak gerekir. Bununla bağlantılı olarak yaşama hakkına dair **m. 6/1, 6/2**'yi de birlikte değerlendirmek ve yaşama hakkına sahip olan her çocuğun (hamilelikle ilişkili önlenebilir sebeplerden ötürü) yaşamını kaybetmemesi için azami çabanın gösterilmesi gerekir.

Bu noktada m. 7'ye de göz atmak ve çocuğun ana-babasını bilme ve anne-babası tarafından bakılma hakkına sahip olduğunu göz önüne alarak doğumdan sonraki süreçte tümüyle (!) ve esasen kadına düşen çocuğa bakma görevinin aslında ana ve baba tarafından yerine getirilmesinin beklendiği şeklinde yorumlamanın mümkün olduğu kanaatindeyiz. Böylelikle salt toplumsal cinsiyetin uzantısı şeklindeki bakma görevinin anneye yüklenmemiş olması sonucuna ulaşılabilir.

ÇHS m. 13 kapsamında ifade özgürlüğü uyarınca, çocuğun üremeye dair araştırma yapmasını, bilgi edinmesini belirtmek mümkündür. Üreme mevzusuna yönelik bilgiler özellikle ergenlik döneminde çocukların bilinçlenmesi, menfi olarak başkaları tarafından kullanılmamaları açısından önem taşır. Dolayısıyla bu düzenleme çocuğun oluşmaya başlayan üreme yetisine yönelik bilgi edinmesi kapsamında ele alınmalıdır. Aile planlaması bilgi ve eğitime erişimi m. 13 ışığında okumak gerekir.

¹⁸⁴⁹ ÇHS'nin İhtirazi Kayıt ile Onaylanmasına Dair (94/6423 Sayılı) Karar, 27 Ocak 1995 tarihli ve 22184 sayılı **Resmî Gazete**'de yayınlanmıştır.

¹⁸⁵⁰ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 730.

ÇHS m. 16/1, 16/2’de düzenlenen çocuğun mahremiyet hakkı kapsamında ise çocuğun özel yaşamına keyfi, haksız müdahalede bulunulamayacağı, onur ve itibarına haksızca saldırılamayacağı belirtilir. Bu noktada çocuğa uygun üremeye dair bilgilere erişime keyfi müdahalede bulunulamaması akla gelebilir.

Aslında m. 13 ile bağlantılı olarak ele alınabilecek m. 17 kapsamında düzenlenen kitle iletişim araçları, çocuğun bedensel, zihinsel sağlığını geliştirmesine dair bilgi ve belge edinmesini sağlamak üzere önemli kabul edilir. Ayrıca çocuk bakımına dair yarar sağlayıcı bilgi ve belgeyi yaymak için Taraf Devletin kitle iletişim araçlarını teşvik edici olması gereği de düzenlenir.

Yine yukarıda değinilen m. 7 ile bağlantılı olarak ele alınabilecek olan m. 18 kapsamında anne-babanın çocuğun yetiştirilmesi ve gelişmesi hususunda birlikte sorumlu oldukları ilkesinin tanınmasına dair Taraf Devletlerce tüm çabanın gösterilmesi şeklindeki düzenleme kadının çocuk yetiştirici olarak tek sorumlu kişi olmadığını, üreme yetisinin uzantısı olarak bu görevin salt kadına verilmemesi gerektiğini bir kez daha görmek mümkündür. Bahse konu m. 18’de çalışan anne-baba da göz önünde bulundurularak çocuk bakım hizmet ve tesislerinden faydalanma hakkını sağlayıcı tedbirlerin Taraf Devletçe alınmasına dair düzenlemeyi, üreme hakları kapsamında çocuk sahibi olmayı kolaylaştırıcı nitelikte görmek mümkündür.

Çocukların şiddete maruz kalmama hakkını m. 19/1, 34 kapsamında ele almak mümkündür. Bedensel, zihinsel saldırı, ırza geçme dâhil her çeşit istismar, kötü muameleden çocukların korunması için –yasal, idari, sosyal, eğitsel dâhil olmak üzere-tüm tedbirlerin alınması gerekir (m. 19/1). Çocuğun cinsel sömürü/ cinsel suistimale karşı korunmasına dair m. 34 ise çocuk yaşta (ergen) üremenin önüne geçilmesini, yasa dışı birliktelikleri, çocuk yaşta gelinleri önlemek üzere gereken her tedbirin alınmasına yönelik dayanak teşkil edebilir.

ÇHS m. 23’te engelli çocuklara dair düzenlemelere yer verilmektedir. Bu bağlamda engelli çocukların sağlıkla ilgili koruyucu bakımı dâhil bilgi dağıtımının Taraf Devletçe teşviki düzenlenir. Üreme bakımından engelli çocukların bu noktada kesişen dezavantajlılık sebebiyle daha çok ehemmiyete gereksinimi söz konusudur.

ÇHS m. 24 ayrıntılı şekilde sağlık hakkına dair düzenlemeler içerir. Maddenin çocuğun yüksek yararı düşüncesiyle düzenlendiği görülmektedir. Nitekim çocuğun tıbbi bakım hizmetinden yararlanma hakkının (m. 24/1) uygulanmasına dair

Taraf Devletçe yapılması gerekenlere yer veren m. 24/2'ye göre bebek ölümlerinin azaltılması (a), doğum öncesi ve sonrası annenin uygun bakımının sağlanması (d), anne sütü ile beslenmenin faydalarına dair temel bilgilerin kazandırılması (e) ve koruyucu sağlık bakımları ile aile planlaması eğitim ve hizmetlerinin geliştirilmesi (f) şeklindeki düzenleme üreme sağlığının çocuk için de önemini göstermektedir. Bununla birlikte kızların *zararlı uygulamalardan*¹⁸⁵¹ korunma hakkı da m. 24/3 dâhilinde ele alınabilir. Bu noktada akla kadın sünneti şeklindeki zararlı uygulamalar gelmekte ve bunların ortadan kaldırılması kız çocukların üreme sağlığı için gerekli görülmektedir. Böylelikle ÇHS m. 24'ü çocuk sayısı ve aralığına özgür ve sorumlu şekilde karar verme hakkı, aile planlaması yöntem ve hizmetlerine erişim hakkına dayanak olarak ele almak mümkündür.

ÇHS m. 27'de çocuğun bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlaki ve sosyal gelişimine dair yeterli hayat seviyesine hakkı olduğu belirtilir. Bu bağlamda üreme bakımından çocuğun bedeninde meydana gelen gelişim de göz önünde bulundurularak gerekli ihtiyaçların çocuğa yeterli yaşam seviyesi dâhilinde sağlanması gerekir.

Fırsat eşitliği temelinde sağlanması gereken eğitim hakkına dair m. 28 kapsamında yer alması beklenen, çocuğun yaşına uygun üreme eğitiminin verilmesi şeklinde bir düzenlemenin eksikliği göze çarpmaktadır. Ancak bu eksikliği, çocuğun eğitim hakkı kapsamında genişletici yorumla değerlendirerek gidermek de mümkün olabilir. Nitekim m. 29'daki çocuk eğitimin amaçlarına dair çocuğun bedensel yetenekleri kapsamında üreme yeteneğinin ele alınması da düşünülebilir.

ÇHS m. 32 çocuğun bedensel gelişimine zarar verici nitelikte çalıştırılmasına dair korunma hakkı kapsamında, özellikle ergen çocukların üreme döneminde olmaları sebebiyle fuhuşa zorlanmaya, zorla hamile bırakılmaya karşı korunmalarının önemine vurgu yapmak gerekir. Diğer yandan m. 34, çocuğun *cinsel*

¹⁸⁵¹ *Zararlı uygulamalar*, çoğunlukla çocuk yaşta, erken evliliklerle ilişkili değerlendirilse de genital mutilasyon (kadın sünneti) dâhil başka uygulamalar da kavrama dâhil olarak açıklanmaktadır. Uluslararası anlaşmalarda da çocuklar için zararlı sayılan *kadın sünneti*, toplumsal cinsiyet temelli bir ayrımcılık uygulaması oluşturduğunu da belirtmek gerekir. Ayrıca önceden bilgilendirilme yapılmaksızın ve izin alınmadan hamile kıza zorla düşük yaptırtılması veya üreme yetisini sonlandıracak operasyon yapılması (kısırlaştırma) da zararlı uygulamalar kapsamında ele alınmaktadır. Bkz. *Susanna Grejjer* ve *Jaap Doek* tarafından hazırlanan ve *Kuruluşlar Arası Çalışma Grubu* tarafından 28 Ocak 2016'da Lüksemburg'da kabul edilen çalışmanın Türkçe tercümesi: Uluslararası Çocuk Merkezi, **Çocukların Cinsel Sömürü ve Cinsel İstismardan Korunması İçin Terimler & Kavramlar Kılavuzu**, ECPAT Türkiye, 2019, ss. 71-73.

sömürü ve cinsel suistimalden¹⁸⁵² korunmasını düzenlemektedir (Hatırlatmak gerekirse, ırza geçme dâhil çocuğun her türlü istismardan korunması ise m. 19 kapsamında yer almaktadır). Bunun için Taraf Devletin yasadışı cinsel faaliyetten, fuhuştan, pornografi için sömürülmesinden çocukları korumak üzere gerekli tedbirleri alması da m. 34'te açıklanmaktadır.

Kişisel özgürlük, güvenlik ve bütünlük hakkına da **m. 37(a)** dayanak olarak alınabilir. Hiçbir çocuğun işkenceye veya zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muameleye maruz kalmama hakkı dâhil olmak üzere ele alınarak Taraf Devletin çocuğun üreme sebebiyle vücut bütünlüğünün ihlal edilmemesi gerektiğinin altını çizmek gerekir. Ayrıca hamile kalan çocuğun doğuma zorlanmaması, kürtaj mevzusu bakımından da çektiği/çekmek zorunda bırakıldığı fiziksel/psikolojik acı dâhil, işkenceye maruz bırakılmamasını da bu kapsamda değerlendirmek gerekir.

Bununla beraber 2002'de yürürlük kazanan *ÇHS'ye Ek Çocuk Satışı, Çocuk Fahişeliği ve Çocuk Pornografisine Dair İhtiyari Protokol*¹⁸⁵³ **m. 3'e** de değinmek gerekir. Taraf Devletlerin çocukların pornografi, fuhuş için kullanılmasını, cinsel istismarını suç veya ceza yasaları kapsamına dâhil edecekleri düzenlenmekte ve böylelikle çocukların vücut bütünlüğünün korunması ile üreme riski açısından kullanılmalarının önüne geçilmesi sağlanabilmektedir.

ÇHS'nin Denetim Sistemi bağlamında; ÇHS'nin denetiminde Sözleşme tarafından kurulan **Çocuk Hakları Komitesi** m. 43 kapsamında yetkilendirilmiştir. Sözleşmenin denetim organı olan **ÇHKom**, kendisine sunulan Taraf Devlet raporlarını (m. 44) incelemektedir. Komite'nin ÇHS m. 45 uyarınca, genel nitelikte tavsiyelerde bulunması da mümkündür.

Ayrıca 2014'te yürürlük kazanan ÇHS'nin **Başvuru Usulüne Dair İhtiyari Protokol**¹⁸⁵⁴ kapsamında (2014'te yürürlük kazanan Ek İhtiyari Protokol'e taraf devletler açısından) devletler arası başvuru (m. 12) ile bireysel başvuru (m. 5)

¹⁸⁵² ÇHS'de cinsel istismar ve cinsel sömürü arasında net bir ayrım yapılmamıştır. *Çocuğun cinsel sömürüsü ve cinsel istismarı kavramlarına dair bkz. Uluslararası Çocuk Merkezi, ss. 15-25.*

¹⁸⁵³ 2002'de 4755 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'ye Ek Çocuk Satışı, Çocuk Fahişeliği ve Çocuk Pornografisi ile İlgili İhtiyari Protokol'ün beyan yapılmak suretiyle onaylanmasına dair 2002/4241 sayılı Bakanlar Kurulu kararı için bkz. 28 Haziran 2002 tarihli ve 24799 sayılı **Resmi Gazete**.

¹⁸⁵⁴ 2017'de 6976 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan Çocuk Haklarına Dair Sözleşmenin Başvuru Usulüne İlişkin İhtiyari Protokolün beyanla birlikte onaylanmasına dair 2017/10836 sayılı Bakanlar Kurulu kararı için bkz. 7 Aralık 2017 tarihli ve 30263 sayılı **Resmi Gazete**. Türkiye için Protokol 2018'de yürürlük kazanmıştır.

usulleri de söz konusudur. Böylelikle Taraf Devletler tarafından *rapor* sunma, *bireysel başvuru* ve *devletler arası başvuru* yoluyla denetim söz konusudur. Ayrıca Ek İhtiyari Protokol’de *geçici tedbirler* alınması da m. 6’da düzenlenmiştir. Bunun yanında yine Ek İhtiyari Protokol dâhilinde *soruşturma prosedürü* (m. 13) de yer almaktadır. Devletler arası başvuru ve soruşturma prosedürü bakımından ayrıca tanıma beyanı gerektiğinin de altını çizmek gerekir.

Yukarıda bahse konu *Çocuk Satışı, Çocuk Fahişeliği ve Çocuk Pornografisine Dair İhtiyari Protokol* için öngörülen denetim sistemi ise m. 12 dâhilinde *rapor* usulüdür. Raporlar ÇHKom’e sunulacaktır. Bununla birlikte *Başvuru Usulüne Dair İhtiyari Protokol* m. 5 uyarınca *bireysel başvuru* da mümkündür.

2. Çocuk Hakları Komitesi’nin Genel Yorumlarında

ÇHS’ne taraf tüm devletleri ilgilendiren genel yorumlar, ÇHS’nin hükümlerinin uygulanmasına dair açıklık getirmek üzere ÇHKom’ce çıkarılmaktadır. Komitenin genel yorumlarının raporlama yükümlülüğüne dair taraf Devletlere yardımcı nitelikte olduğunu da vurgulamak gerekir¹⁸⁵⁵. ÇHKom’nin genel yorumları¹⁸⁵⁶ kapsamında üreme haklarının izlerini araştırmak gerekirse:

ÇHKom’nin **3 No.lu Genel Yorumu (2003), HIV/AIDS ile çocuk haklarına** yöneliktir. Tüm Dünyanın sorunu olarak görülen ve çocukların mağduriyetini, marjinalleştirilmesini artıran HIV/AIDS salgını kapsamında vakalardaki artan ivmeye dikkat çekilmektedir (par. 1-2). Her ne kadar bu konu tıbbi/sağlık kapsamında ele alınsa da esasen -merkezi önemi haiz sağlık hakkı yanında farklı konuları da ilgilendirmesi sebebiyle- kapsamlı bir şekilde bütüncül bir yaklaşımın izlenmesi, hakların tümünün göz önüne alınması gerektiği belirtilir (par. 5). HIV/AIDS’ten etkilenen ya da HIV/AIDS’li çocukların ayrımcılığa maruz kalmaları, dışlanmalarına yol açmaktadır. Esasen kızların cinsel aktivitelere tabular, yargılayıcı tutumlar ile yaklaşılması, kızların önleyici yöntemlere/hizmetlere erişimlerini kısıtlayan toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık yaratmaktadır. Taraf Devletten

¹⁸⁵⁵ ÇHKom’nin genel nitelikteki tavsiyesi ile karıştırılmaması gereken *genel yorum* yetkisine dair bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, ss. 747-748.

¹⁸⁵⁶ Çocuk Hakları Komitesi’nin genel yorumlarına ulaşmak için bkz. UN Human Rights Office of the High Commissioner, **Treaty Bodies**, “General Comments”, <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/general-comments>, (07.06.2022).

toplumsal cinsiyet kalıplarını HIV/AIDS riskini artırdığı bilinciyle ele alarak cinsiyet temelindeki ayrımcılığı sonlandırması beklenmektedir (par. 7-8).

Sağlık ve bilgilendirme haklarına dair yükümlülükleri (m. 13, 17, 24) dâhilinde çocukların HIV/AIDS'in önlenmesi/tedavisi için yeterli bilgiye erişimlerinin sağlanması¹⁸⁵⁷ gerekir. Yaşa ve kapasiteye göre, kendilerini koruyacak imkânları içeren bilgilerin zamanında Taraf Devletçe sağlanması beklenir (par. 16).

Sağlık hizmetlerinin -ergenler dâhil- çocukların ihtiyaçlarını karşılama bakımından yetersiz olduğuna ÇHKom dikkat çeker. Çocukların destekleyici, geniş hizmet/bilgi çeşitliliği sunan, erişilebilir, sağlıkları etkileyen kararlara katılım imkânı tanıyan, mali açıdan ulaşılabilir, mahremiyete özen gösterici, yargılamadan uzak, ebeveyn onayı gerekmeyen, ayrımcılık gözetmeyen hizmetleri kullanmaları istenir. Taraf Devletin sağlık hizmetini özel yaşamın gizliliği hakkı (m. 16) ihlal edilmeden, bilgilerin sağlanmasında ayrımcılık gözetilmeden, gerçekçi bilgiler ışığında, CSÜS bilgilerini de kapsayan, ücretsiz veya düşük fiyatla doğum kontrol araçları temin eden, gerektiğinde HIV ile ilgili bakım/tedavi öneren, eğitilmiş sağlık görevlilerince sunması beklenir (par. 20).

Çocukların HIV/AIDS'e bulaşma riskini arttırıcı şiddet ve istismar biçimlerine maruz kalabilecekleri gibi HIV/AIDS'e yakalanmaları ya da HIV/AIDS'ten etkilenmeleri sebebiyle de şiddete maruz kalabileceklerine değinen Komite; Taraf Devletlerin çocukları evde, okulda ve diğer kurumlarda ve toplumda her türlü şiddet ve istismardan korumakla yükümlü olduğunu vurgular (par. 37).

4 No.lu Genel Yorum (2003), ergen sağlığı ve gelişimine yöneliktir. 18 yaşına kadar tüm ergenlerin ÇHS'deki haklara sahip olduğu ve ergenlik döneminde özel koruyucu önlemlerden faydalanma haklarının olduğu (m. 5) belirtilmektedir

¹⁸⁵⁷ Devletin yaşama, hayatta kalma ve gelişme hakkını gerçekleştirme yükümlülüğü (m. 6) kapsamında kız çocuğunun haklarını ihlal eden ve HIV'e karşı savunmasız hale getiren, eğitim ve bilgiye erişimi kesintiye uğratan erken ve(ya) zorla evlilik gibi zararlı geleneksel uygulamalara maruz kaldıkları gerçeğinin dikkate alınması gereği vurgulanır (par. 11). Ayrıca çocukların HIV/AIDS politika ve programların geliştirilmesine katılma hakları olduğunun da altı çizilir (par. 12). Çocukların HIV/AIDS'in önlenmesi ve bakımına yönelik yeterli bilgiye erişim haklarının olması gerektiği belirtilir (par 16). Ayrıca çocukların gelişimine göre gönüllü ve gizli HIV danışmanlık ve test hizmetlerine erişilebilirliğin sağlanması beklenir (par. 22). Taraf Devletlerin esas görevinin çocuğun haklarını korumak olduğu hatırlatılarak her koşulda çocuğa zorunlu HIV/AIDS testi yaptırmaktan kaçınmaları gereği de vurgulanır (par. 23). Bununla beraber anneden bebeğe HIV bulaşmasını önlemek üzere Taraf Devletlerin gerekli ilaçları, uygun doğum öncesi, doğum ve sonrası bakım ile hamile ve eşlerine yönelik danışmanlık ve test hizmetini sağlaması istenir (par. 26).

(par. 1). Cinsel ve üreme işlevleri bakımından olgunlaşmanın yaşandığı ergenlik dönemi, yeni sorumluluklar içeren, yeni bilgiler gerektiren yetişkin davranışlarını üstlenme kapasitesinin tedricen geliştiği bir dönem olarak ifade edilmektedir. Ergenlik döneminde sağlık bakımından riskli davranışlara yönelme, yeni sorunlarla karşılaşma riskine dikkat çekilmektedir (par. 2, 34). ÇHKom, ergenlerin özel duyarlılıklarına dikkat edilmesi gerektiğini belirtir (par. 3).

Erken yaştaki evliliklerin ve hamileliklerin, -HIV/AIDS dâhil- CSÜS ile ilgili sorunlara sebep olan önemli faktörler olması bakımından kaygılı olan ÇHKom, özellikle kızlar olmak üzere evlilik yaşının düşüklüğü hakkında da eğitim, sosyal yaşamdan dışlanmak gibi hususlarda da endişe içindedir (par. 20)¹⁸⁵⁸.

ÇHS m. 3, 17, 24 uyarınca, Taraf Devletlerin ergenlere aile planlaması, doğum kontrol araçları, erken hamile kalmanın riskleri, HIV/AIDS'i ve cinsel yolla bulaşan hastalıkları önleme dâhil CSÜS'e dair bilgilere erişim imkânı sağlaması gerektiğine ÇHKom işaret eder. Ayrıca bu bilgilere medeni durumlarına bakılmaksızın, ebeveyn onayı aranmadan erişimlerinin sağlanması gerektiğinin altını çizer. Yaşlarına uygun, özel haklarına duyarlı bilgilerin hazırlanması ve yaygınlaştırılmasında ergenlerin de sürece dâhil olmaları beklenir (par. 28). Fikirlerin ifade edilmesi ve dinlenilmesi hakkı (m. 12), ergenlerin sağlık ve gelişme hakkının gerçekleşmesi bakımından da önemli kabul edilir (par. 8). Ayrıca ÇHS m. 4 ışığında, ergenlerin sağlık ve gelişme hakları bakımından cinsel ilişkide rıza ve evlilik için asgari yaşın (kız ve erkek için m. 2 uyarınca aynı) belirlenmesi, ebeveyn onayı olmadan tıbbi tedavi alma dâhil hukuki düzenlemelerin yapılması istenir (par. 9)¹⁸⁵⁹.

Ergen kızların, erken evlenme ve hamile kalma hakkında gerekli bilgilere erişimi, hamile kalanların haklarına ve özel ihtiyaçlarına duyarlı bakım hizmetlerini alabilmesi sağlanmalıdır. Erken hamile kalmayı, sağlıksız çocuk düşürme yolları dâhil anne ölümlerini/hastalıklarını azaltmak ve genç anne-babaları desteklemek için gerekli önlemlerin alınmasını ÇHKom bekler. Genç annelere gerekli desteğin sağlanmasını önemseyen ÇHKom; aile planlaması, doğum kontrolü, güvenli kürtaj

¹⁸⁵⁸ ÇHKom, yasal evlilik yaşının –ebeveyn izni olsun olmasın- 18'e çıkarılmasını ister. Bu noktada bazı Taraf Devletlerde evlenme ile 18 yaş altının da yetişkin sayılmasıyla ÇHS'deki özel korumanın dışına çıkardığı hususuna özellikle vurgu yapılmaktadır. Bkz. ÇHKom, 4 No.lu Genel Yorum, par. 20.

¹⁸⁵⁹ ÇHKom, ergenlerin mahremiyet hakkına saygı duyulmasını vurgular. Ebeveyn/başka kişi olmadan danışmanlık alacak düzeyde olgun kabul edilen ergenlerin mahremiyet hakkını haiz olduğunu ve -tedavi dahil- gizli hizmetler alabileceğini belirtir (par. 11).

imkânı dâhil CSÜS programlarının geliştirilip uygulanmasını, doğuma dair çok yönlü hizmet ve danışmanlık sağlanmasını, ergen annelerin eğitimini sürdürmesini sağlayacak programların geliştirilip uygulanmasını ister (par. 31).

Özel yaşam ve gizlilik ilkesi ile bağlantılı olarak ergenlerin tedavisi için onay gerektiği durumlarda ergenlerin tedaviye dair özel bilgiler taraflarına verilmiş olarak onay vermelerini içeren yasal düzenlemeler yapılmasını ve bu konuda bir yaş belirlemesinin/ gelişim sürecindeki yeteneklerinin kıstas alınmasını ister (par. 33).

Taraf Devletlerce çocuklara dair yükümlülüklerde özellikle dikkate alınması gereken **dört genel ilkeyi** ÇHKom şu şekilde açıklamaktadır: çocukların fikirlerinin dinlenilmesi ve dikkate alınması (m. 12), yaşam ve gelişme hakkı (m. 6), çocuğun yüksek yararının esas alınması (m. 3/1), çocuklara karşı ayrımcılık yapılmaması (m. 2)¹⁸⁶⁰. Bu dört genel ilkenin, ergenlerin sağlık ve gelişimlerine dair yükümlülüklerde de her durumda tam anlamıyla uygulanmasını ÇHKom bekler. Ergenlerin sağlık ve gelişme haklarının gerçekleşmesi için yerine getirilmesi gereken yükümlülükler kapsamında; -zihinsel, cinsel ve üreme sağlığı dâhil- sağlık kuruluşlarından, ürünlerinden, hizmetlerinden yeterli kalite ve düzeyde faydalanmalarının sağlanması (c), erken evlilik, namus cinayeti, kadın sünneti gibi zararlı uygulamalardan korunması (g) dikkat çekicidir (par. 39).

Böylelikle temel sağlık hizmetleri kapsamında ergenlerin özel gereksinimlerine duyarlı zihinsel ve cinsel sağlık, üreme sağlığı konularının yer alması gerektiği sonucuna ulaşılmakta (par. 41) ve Devletlerin ÇHS kapsamındaki yükümlülüklerinde bu hususa dikkat etmeleri gerekmektedir.

ÇHKom'nin **9 No.lu Genel Yorumu** (2006), **engelli** çocukların haklarına yöneliktir. Engelli çocukların, özellikle ergenlik döneminde, üreme sağlığına dair çok yönlü problemler ve riskler ile karşılaştıklarının altını çizen ÇHKom, engelli ergenlere yönelik gerektiğinde ve yeterince engelliliğe özgü bilgi, rehberlik sağlanması gerektiğini belirtir ve 3 ile 4 No.lu Genel Yorum'un da dikkate alınmasını ister (par. 59).

Özellikle engelli kız çocukları olmak üzere engelli çocukların zorla kısırlaştırılması şeklindeki yaygın uygulamadan kaygı duyan ÇHKom, bu uygulamayı çocuğun vücut bütünlüğü hakkının ciddi şekilde ihlali olarak

¹⁸⁶⁰ Bkz. ÇHKom, 12 No.lu Genel Yorum (2009), par. 2.

değerlendirmekte ve bu uygulamanın çocukta kalıcı menfi etkiler bıraktığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla engellilik sebebiyle engelli çocukların zorla kısırlaştırılması uygulamasının yasaklanmasını istemektedir (par. 60).

11 No.lu Genel Yorum (2009) yerli çocuklar ve ÇHS'deki hakları ile ilgilidir. ÇHS'deki tüm haklar tüm çocuklar için geçerli olmasına karşın birkaç madde yerli çocuklara dair özel atıflar içerir (par. 1)¹⁸⁶¹. ÇHKom, kadın sünneti, erken yaşta evlilik gibi zararlı uygulamalarda yerli topluluk ile birlikte çalışılmasını ve zararlı uygulamalara katkı sağlayan toplumsal cinsiyet rollerine dair bilinçlendirme kampanyaları, eğitim programları yapılmasını önerir (par. 22). Ergen sağlığına dair Taraf Devletler, yerli gençlerin aile planlaması ve doğum kontrolü, erken gebeliğin riskleri, -HIV/AIDS'ten korunma, cinsel yolla bulaşıcı hastalıkların önlenmesi ve tedavisi dâhil- CSÜS'a dair bilgilere erişim için gerekli önlemlerin alınması, 3 ve 4 No.lu Genel Yorum'un dikkate alınması istenir (par. 54).

12 No.lu Genel Yorum (2009), çocuğun fikirlerinin dinlenilmesi hakkına (m. 12) ilişkindir. Çocuğun güvenlik ve esenliği için gerekli olan durumlarda, yaşına bakılmaksızın, ebeveyn onayı aranmadan gizli tıbbi danışmanlık/tavsiye alma imkânına erişimini sağlayıcı hukuki düzenlemeler yapılması Taraf Devletten beklenir. Çocuğun üreme sağlığı eğitimine, hizmetlerine gereksinim duyması veya ebeveyn ile çocuk arasında sağlık hizmetine erişim konusunda anlaşmazlık yaşanması durumunda bahse konu erişim önemlidir (par. 101).

13 No'lu Genel Yorum kapsamında kadın sünneti, zorla evlendirme, erken yaşta evlendirme zararlı uygulamalar kapsamında öngörülmüştür (par. 29). ÇHS m. 19 kapsamında yer alan şiddet türleri açıklanırken engelli çocukların şiddetin özel görünüş şekillerine uğradıkları belirtilmiştir. Bu bağlamda özellikle engelli kızların zorla kısırlaştırılması, şiddetin özel biçimi olarak net bir şekilde açıklanır (par. 23).

14 No.lu Genel Yorum (2013), **çocuğun yüksek yararı**¹⁸⁶² hakkının öncelikle dikkate alınması (m. 3/3) hakkındadır. Çocuğun yüksek yararını değerlendirirken çocuğun sağlık hakkının (m. 24) merkezi bir önemi haiz olduğunu belirten ÇHKom, örneğin ergen sağlığına dair (4 No.lu Genel Yorumunda) şu

¹⁸⁶¹ 11 No.lu Genel Yorum yerli çocukların haklardan faydalanmasını engelleyici zorlukları tespit etme ve etkin şekilde haklardan faydalanmasını sağlayacak (devletlerin) özel önlemleri vurgulama hedefini haizdir (par. 13).

¹⁸⁶² ÇHS'nin dört genel ilkesinden biri olan çocuğun yüksek yararı (par. 1), hem bir hak hem yorumlarda başvurulacak hukuk ilkesi hem de bir usul kuralıdır (par. 6).

hususlara dikkat çeker: tüm ergenlerin -okula gidip gitmediğine bakılmaksızın- kendi sağlıklarına dair doğru tercihlerde bulunmaları için Taraf Devletler, sağlık ve gelişim hakkında temel bilgilere –CSÜS’na dair bilgiler, erken gebelik riski, HIV/AIDS ve cinsel yolla bulaşan hastalıklardan korunma dâhil- yeterli şekilde erişimlerini sağlamakla yükümlüdür (par. 77-78).

15 No.lu Genel Yorum (2013), çocuğun ulaşılabilir en yüksek sağlık standardından yararlanma hakkına (m. 24) ilişkindir. M. 24’ün normatif içeriği ele alınırken **m. 24/2(d)** kapsamında anneye doğum öncesi ve sonrası uygun bakımın sağlanması şeklindeki Taraf Devletin yükümlülüğüne dair ÇHKom, önlenebilir anne ölümlerinin/hastalıklarının kadınların/kız çocukların insan hakları bakımından ağır bir ihlal oluşturduğunu ve çocukların sağlık hakkına yönelik de ciddi tehdit içerdiğini belirtir. Nitekim hamilelik ve doğum, sağlık bakımından taşıdıkları riskleri bilinen doğal süreçler olup erken tespiti halinde bu risklerin önlenmesi ve tedavisi mümkündür (par. 51). Kadınların hamilelik öncesi, hamilelik ve sonrası için aldıkları bakımın çocukların sağlığı ve gelişimlerine etkisi olup CSÜS alanında yapılması gerekenleri içeren pakete erişim sağlama yükümlülüğünün yerine getirilmesi, hamilelik öncesi, hamilelik, doğum ve doğum sonrasını kapsayıcı bakım sürekliliği kavramını temel almalıdır. Zira zamanında, yerinde ve kaliteli bakımın sağlık sorunlarının yeni nesillere aktarılmasını önleyici fırsatlar yarattığı belirtilir (par. 53). Bahse konu süreklilik kapsamında olması gereken müdahalelerin (sınırlayıcı olmamakla birlikte) şunları içermesi beklenmektedir: hamilelik sürecinde tetanos, sıtma, doğuştan frengini önlenmesi dâhil temel sağlık koruması ve tedavisi; CSÜS eğitim, bilgi ve hizmetlerine erişim; doğuma hazırlıklı olma; komplikasyonların erken teşhisi ve yöntemi; güvenli kürtaj eğitimi ve kürtaj sonrası bakım; anneden bebeğe HIV geçişinin önlenmesi, HIV enfeksiyonlu kadın ve bebeğin bakımı (par. 54). Ergen yaşlardaki hamileliğin dünyadaki artışına ve ergenlerin ölüm/hastalık riskine dikkat çeken ÇHKom, -aile planlaması, güvenli kürtaj hizmetleri dâhil- ergenlerin özel CSÜS gereksinimlerini karşılayacak sağlık hizmetlerinin sağlanmasını ister. Özellikle kızların özerk bilgilendirilmiş şekilde kendi CSÜS ilgili kararlar vermelerinin sağlanması için çaba gösterilmesini, ergen yaşta hamile kalmaları sebebiyle (okuldan atılma gibi) ayrımcı uygulamaların yasaklanmasını, sürekli eğitim fırsatları tanınmasını bekler (par. 56).

ÇHKom m. 24/2(e) hükmü kapsamındaki yükümlülükler dâhilinde Taraf Devletin, CSÜS eğitiminin ergenin kendi vücudu bakımından farkındalığı ve bilgiyi içermesi ve tüm çocuklar için erişebilir olmasını sağlaması beklenir (par. 60).

ÇHKom m. 24/2(f) hükmü bağlamında sağlanması gereken **aile planlaması** hizmetlerinin, kapsamlı CSÜS hizmetleri içinde yer alması ve -danışmanlık dâhil- cinsellik eğitimini de içermesi istenir. Bu alandaki hizmetlerin (d)'deki hizmet sürekliliğinin parçası olarak ele alınması, tüm çiftlerin/kişilerin cinsellik ve üremeye dair kararlarını -çocuğun zamanına, aralığına yönelik kararlar dâhil- özgür ve sorumluluk duygusu içinde vermelerini sağlayacak şekilde düzenlenmesi beklenir. Evli olup olmamasına bakılmaksızın tüm ergen yaştaki kızlar ile erkeklerin, cinsellik ve üremeye dair araç ve hizmetlere erişimde özel bilgilerinin gizliliğinin sağlanması istenir. Hizmet sunucularının vicdani itirazları sebebiyle ergenlerin CSÜS bilgilerine erişimlerinin engellenmemesini de Devlet sağlamakla yükümlüdür (par. 69). Ayrıca Komite kısa süreli kontraseptif yöntemler ile uzun ve kalıcı doğum kontrol yöntemlerinin de ergenlere sağlanmasını, yasal olup olmamasına bakılmaksızın güvenli kürtajın ve sonrası bakım hizmetlerinin erişiminin sağlanmasını önerir (par. 70).

ÇHKom ile CEDAW Komitesi'nin zararlı uygulamalara dair **18 ve 31 No.lu Ortak Genel Görüşü**¹⁸⁶³ (2014) ışığında, taraflardan en az birinin 18 yaşından küçük olduğu evlilikler *çocuk evliliği*¹⁸⁶⁴ olarak tanımlanır. Ancak -hukuken tanımlanmış meşru istisnai durumlarda- 16 yaşını bitirmiş olgun ve yeterlilik taşıyan çocuğa hâkim kararı ile evlenme izninin verilebileceği de belirtilir (par. 19). Çocuk evliliklerin erken ve sık gebelikleri beraberinde getirmesi, yüksek anne ölüm ve hastalık vakalarının görülmesi riski söz konusudur. Ayrıca bu kapsamdaki kızların eğitim durumu da sınırlı olmakta ve kendi yaşamlarına dair karar hakları çok sınırlı olmaktadır. Nitekim çocuk yaşta evlilikler, aile içi şiddeti artırmakta, çocukları okul dışına itmekte, kızların hareket serbestisini kısıtlamaktadır. Zorla evlendirmeler, kızların kişisel ve ekonomik özerklikten yoksun kalmalarıyla sonuçlanmakta ve bu sebeple kızların evden kaçması intihara teşebbüsü söz konusu olmaktadır (par. 21).

¹⁸⁶³ Zararlı uygulamalara dair ÇHKom'nin **18 No.lu Ortak Genel Yorumu** ve CEDAW Kom'nin 31 No.lu Ortak Genel Tasviyesi, **CEDAW/C/GC/31; CRC/C/GC/18**, 14 Kasım 2014. ÇHKom'nin **18 No.lu Ortak Genel Yorumu** ve CEDAW Kom'nin 31 No.lu Ortak Genel Tasviyesi'nin 2019'da gözden geçirilmiş hali için bkz. **CEDAW/C/GC/31/Rev.1; CRC/C/GC/18/Rev.1**, 8 Mayıs 2019.

¹⁸⁶⁴ *Çocuk evliliği, erken evlilik* kavramlarına dair bkz. Uluslararası Çocuk Merkezi, ss. 64-70.

Zararlı uygulamalara maruz kalan/kalma riski bulunan ergen kızlar ve kadınlar CSÜS bakımından risklerle karşı karşıya kalmaktadır. Karar vermede, yeterli bilgilendirmenin olmadığı durumlardan kaynaklı engellerin olduğu durumlarda bu riskler belirgindir. Bu bakımdan kadınlar ile ergenlerin CSÜS ile haklarının, zararlı uygulamaların etkilerine dair bilgilere ve (gizliliğin gözetildiği) hizmetlere erişimlerinin sağlanmasına özen gösterilmesi gerekir. CSÜS hakkında bilimsel bilgileri içeren ve yaşa uygun eğitimin, kızların/kadınların bilgiye dair karar verme ve haklarını talep etme gücüne sahip olmalarına katkı sağladığı vurgulanır (par. 67). Taraf Devletlere yönelik öneriler arasında; bu konuda okulların, toplumsal cinsiyet ilişkileri ve sorumlu cinsel davranış, HIV'den korunma, şiddet ve zararlı uygulamalardan korunma dâhil CSÜS'a dair bilgiler ile hakları yaşa uygun şekilde öğretmesi de yer alır (par. 68).

20 No.lu Genel Yorum (2016), ergenlikte çocuk haklarının uygulanmasına ilişkindir. Ergenlerin haklarının tesisi için benimsenin yaklaşımın daha küçük çocuklar için benimsenenden farklı olduğu göz önüne alınır (par. 1). Ergenlik çağındaki kızların toplumsal cinsiyet eşitsizliği daha çok önemli görülür. Nitekim kızlara karşı ayrımcılık, eşitsizlik, kalıp yargıların artması ve haklarının ihlaline yol açması söz konusudur. Zorla ve erken yaşta evlilik, küçük yaşta hamile kalma, kadın sünneti, cinsiyete dayalı fiziksel/ruhsal/cinsel şiddet bahse konu ihlallerdendir. Ayrıca kızlara daha düşük statü tanıyan kültürel normlar eve kapatılmayı, ağır ev işleri ve çocuk bakım sorumluluğunun yüklenmesi olasılığını artırmaktadır. Kızların erkeklerden daha düşük sağlık durumu da söz konusu olabilmektedir (par. 27). Kızların güçlendirilmesi, ataerkil ve diğer zararlı toplumsal cinsiyet normları ile kalıp yargılarla mücadele edilmesi için önleyici tedbirlerin alınması, kızlara yönelik doğrudan/dolaylı ayrımcılık teşkil eden uygulamalara karşı çıkılarak hukuki reformların yapılması beklenir (par. 28).

Engelli ergenlerin CSÜS ile ilgili bilgi ve hizmetlere erişimlerinin engellenmesi ve haklarına aykırı şekilde işkence veya kötü muameleye varabilecek zorla kısırlaştırma veya zorla düşük yaptırımlara maruz kalabildiklerine dikkat çekilir. Engelli ergenlerin fiziksel, cinsel şiddete ve çocuk yaşta veya zorla evlendirmeye orantısız şekilde açık oldukları ve adalet ile tazminat haklarına dair engellerin Taraf Devletçe ortadan kaldırılması gerektiği vurgulanır (par. 31-32).

Ergenlerin önleyici ve zamana duyarlı CSÜS ürün ve hizmetlerini arama ve bunlara erişmeye yetkili olduğuna dair yasal düzenleme yapılması istenir. Ergenlerin ebeveyn izni aranmaksızın, yaşa bakılmadan gizli tıbbi danışma/tavsiyeye erişim hakkı olduğu vurgulanır ve tıbbi onay verme hakkından farklı olduğunun altı çizilerek herhangi bir yaş sınırı taşınamaması gerektiği belirtilir (par. 39).

ÇHKom, Taraf Devletlerin toplumsal cinsiyete duyarlı CSÜS politikaları benimsemesini önerir ve ergenlerin bu bilgi ve hizmetlere eşit şekilde erişiminin sağlanmamasının ayrımcılık oluşturduğunu belirtir. Zira bahse konu hizmetlere erişimin sağlanmaması özellikle ergen kızların hamilelik ve doğumda ölüm/ciddi/kalıcı sakatlık riskine maruz kalan grubu oluşturmalarına yol açmaktadır. Tüm ergenlerin gebelikten korunma, cinsel yolla bulaşıcı enfeksiyonların önlenmesi/tedavisi, danışmanlık, hamilelik öncesi bakım, anne sağlığı hizmetleri ile regl hijyeni dâhil çevrimiçi ve şahsen erişilebilir serbest, gizli, ergenlere duyarlı, ayrım gözetmeyen CSÜS hizmet, bilgi ve eğitime erişebilmeleri gerekir (par. 59). Bahse konu erişim için engel bulunmaması gerekir. Ayrıca bu hizmetlere erişim için (özellikle ergen kızların) damgalanma/korku gibi engellerinin ortadan kaldırılması için çaba gösterilmesi beklenir. Kürtaj yasaklarının kaldırılarak kız çocukların güvenli kürtaja ve sonrası hizmetlerine erişimlerinin sağlanması, hamile ergenlerin yüksek yararı göz önüne alınarak mevzuatın gözden geçirilmesi istenir (par. 60). Bilimsel kanıtlara uygun, insan haklarına dayanan, yaşa duyarlı, kapsamlı ve kapsayıcı CSÜS eğitimi, ergenlerle birlikte geliştirilerek zorunlu okul müfredatının bir parçası haline getirilmeli ve okul dışı ergenlere de sağlanmalıdır (par. 61).

Sosyal normların, aile ve toplumsal destek yapılarının çöktüğü silahlı çatışma, insani felaket hallerinde ergenlerin yetişkinlerin sorumluluklarını almak zorunda kalması, cinsel ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddete, çocuk yaşta ve zorla evlendirme, kaçakçılık riskine maruz kalmaları söz konusudur. Yine ergenlerin CSÜS hizmet ve bilgisine erişim imkânından yoksun kalması, damgalanma, ayrımcılık içeren davranışlarla karşılaşmaları muhtemeldir. İnsani yardım programlarının ergenlerin özel gereksinimleri ve haklarına duyarlı olmamasından kaygı duyan ÇHKom, çatışma sonrası ve geçiş dönemindeki yatırımların ergenlere yönelik fırsat olarak görülmesini ister (par. 79).

21 No.lu Genel Yorum (2017) sokak ortamındaki çocuklara yöneliktir. Sokak ortamındaki çocukların, erişilebilir, uygun kanallar vasıtasıyla şiddete karşı korunmaya, -aile planlaması ve cinsel yolla bulaşıcı enfeksiyonlar dâhil- CSÜS’na dair doğru, kaliteli ve çocuk dostu bilgilere ulaşabilmesinin sağlanması gerekir (par. 42). Fiziksel ve zihinsel sağlık sorunlarına karşı savunmasızlığı artıran sokak ortamında hamilelik, cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar gibi zorluklarla karşılaşıldığını vurgulayan Komite, CSÜS dâhil sokak ortamındaki çocukların özel gereksinimlerine duyarlı sağlık eğitimi ile hizmetlerinin kapsamlı, erişilebilir, ücretsiz, güvenilir olmasını ister (par. 53).

Yine Uluslararası Göç Bağlamında Çocukların İnsan Haklarına İlişkin Genel İlkeler Hakkında *Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunması Komitesi*’nin 3 No.lu ve ÇHKom’nin 22 No.lu **Ortak Genel Yorumu** (2017) kapsamında da göçmen çocuklara CSÜS ile ilgili bilgi ve hizmetlerin yaşına uygun olarak eksiksiz şekilde sağlanması gerektiği belirtilmektedir (par. 55)¹⁸⁶⁵.

25 No.lu Genel Yorum (2021) dijital ortamla ilgili çocuk haklarına yöneliktir. Sağlık hizmet ve bilgilerine erişimi kolaylaştıran dijital teknolojilerin anne, yenidoğan, çocuk ve ergen fiziksel ve zihinsel sağlık/beslenme için teşhis ve tedaviyi iyileştirebilmesi, dezavantajlı/hassas ya da uzaktaki çocuklara erişim için fırsat sağlayabilmesi üzerinde durulur (par. 93). Özellikle çevrim içi ücretsiz, gizli, yaşa uygun ve ayrımcı olmayan, güvenilir CSÜS bilgi ve hizmetlerine erişimin – psikolojik danışma hizmetleri dâhil- sağlanması gerektiği belirtilir. Bu hizmetlerin çocukların verilerinin işlenmesinin hizmetin uygulanması için gerekli olanla sınırlaması ve profesyoneller/uygun eğitimi haiz kişilerce cari düzenlenmiş gözetim mekanizmaları aracılığıyla sağlanması da beklenir (par. 94).

Nihayetinde kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse; evlilik öncesi cinsel ilişki kapsamında çocuk istismarı, adolesan gebe kalma, artan cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar gibi ciddi sağlık sorunları ile birlikte sosyal sorunlardaki artış da

¹⁸⁶⁵ Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and Committee on the Rights of the Child, “Joint General Comment No. 4 of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 23 of the Committee on the Rights of the Child on the State obligations regarding the human rights of children in the context of international migration in countries of origin, transit, destination and return”, CMW/C/GC/4-CRC/C/GC/23, 16 Kasım 2017, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2FGC%2F23&Lang=en, (09.04.2023).

toplumsal sorun olarak değerlendirilmeye başlanmıştır¹⁸⁶⁶. Çözüm için özellikle eğitim hakkının fırsat eşitliği dâhilinde kızlara tanınması bu artışın düşüşünde önemli role sahiptir. Ayrıca -çocuk kabul edilen- 18 yaş öncesine dair çocuk evliliklerin de yasal sayılmaması özellikle kızlar için *sine qua non* niteliktedir¹⁸⁶⁷. Zira evlenme, çocuk doğurma, çocuk yetiştirme sebebiyle gerek çocukluğunu tamamlamadan yapılan çocuk evlilikler gerekse adolesan dönemindeki (20 yaş öncesinde) gebelikler¹⁸⁶⁸, henüz birey olma aşamasında toplumsal cinsiyet rolünün zorunlu getirisi (götürüsü) sebebiyle özellikle kızların yaşamlarının ellerinden alınmasına yol açmaktadır. Bu bakımdan feminist bir perspektifle, hayatlarını üreme hususunda da düzenlemeleri için gerekli bilgi ve bilinci okul çağında (18 yaşına kadar) sağlamayı devletin görevi olarak kabul etmek gerekir.

G. Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme

1. Genel Olarak

Engelli¹⁸⁶⁹ kişilerin tüm insan hakları ile temel özgürlüklerinden tam ve eşit bir şekilde faydalanmasını sağlamak amacıyla (m. 1) 2006 yılında *Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme*¹⁸⁷⁰ kabul edilmiştir. 2008 yılında yürürlük kazanan Sözleşmenin giriş kısmında (p); ırk, cinsiyet gibi sebebe dayalı olarak daha ağırlaştırılmış ayrımcılığa maruz kalan engellilerin yaşadıkları zor şartların göz önünde bulundurulduğu belirtilmektedir. Yine giriş kısmında (q) engelli kadınlar ile kızların, hem ev içinde hem ev dışında şiddete, kötü muameleye ya da istismara uğramaya yönelik daha büyük bir risk içinde oldukları gerçeği vurgulanmaktadır.

¹⁸⁶⁶ Türkiye Anne, Çocuk ve Ergen Sağlığı Enstitüsü, **Cinsel Rüşt, Ergenlik, Evlilik Yaşı, Evlilik Öncesi Cinsel Yaşam, Cinsel İstismar**, Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı, 2019, (Evlilik Yaşı), s. 12, <https://www.tuseb.gov.tr/>, (05.07.2022).

¹⁸⁶⁷ Türkiye’de yapılan bir araştırma kapsamında elde edilen bulgulara göre, medeni kanun kapsamında erken evlilik için müracaat edenlerin hepsinin *kadın* olması ve eğitimlerini *ilkokul* seviyesinde bırakan bireyler olması konunun önemini gösterir niteliktedir. Bkz. Mustafa Talip Şener ve Büşra Baydemir Kılınç, “Medeni Kanun Kapsamında Erken Evlilik Yapan Olguların Sosyodemografik Özellikleri: Tek Merkez Çalışması”, **Adli Tıp Bülteni**, 24(3), 2019, s. 169.

¹⁸⁶⁸ Türkiye Anne, Çocuk ve Ergen Sağlığı Enstitüsü, Evlilik Yaşı, s. 8.

¹⁸⁶⁹ *Engelli* kavramı m. 1/2 uyarınca şu şekilde tanımlanmaktadır: “... diğer bireylerle eşit koşullar altında topluma tam ve etkin bir şekilde katılımlarının önünde engel teşkil eden uzun süreli fiziksel, zihinsel, düşünsel ya da algısal bozukluğu bulunan kişileri...” ifade etmektedir.

¹⁸⁷⁰ Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme’nin Onaylanmasına Dair (2009/15137 Sayılı) Karar, 14 Temmuz 2009 tarihli ve 27288 sayılı **Resmî Gazete**’de yayınlanmıştır.

Medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hakları içeren *Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme*'nin dayandığı temel ilkeler arasında engellilerin kendi seçimlerini yapma özgürlük ve bağımsızlıklarını içerecek şekilde insan onuru ve bireysel özerkliklerine saygı gösterilmesi, ayrımcılık yapılmaması, topluma tam ve etkin katılımlarının sağlanması, farklılıklara saygı duyulması, fırsat eşitliği, kadın-erkek eşitliği yer almaktadır (m. 3). Sözleşmenin uygulanmasında bu ilkeleri göz önünde bulundurması gereken Taraf Devletlerin yükümlülükleri kapsamında; gerekli tüm tedbirlerin alınması, engellilere karşı ayrımcılık içeren düzenlemelerin değiştirilmesi, tüm politika ve programlarda engellilerin insan haklarının korunması/güçlendirilmesinin sağlanması önem taşır (m. 4).

Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme kapsamında üreme haklarına dair şu düzenlemelerden bahsetmek mümkündür: Öncelikle ayrımcılık yapılmaması ve eşitlik ilkesi üreme bakımından da geçerlidir. Engelliliğe dayalı her türlü ayrımcılığın yasaklanmakta ve buna karşın engellilerin korunmaları gerekmektedir (m. 5). Kadınlar cinsiyetleri sebebiyle maruz kaldıkları ayrımcılık dışında bir de engelli olmaları söz konusu ise kesişen dezavantajlılık yaşamaktadırlar. Bu bağlamda *Sözleşme* de engelli kadınlara özel olarak **m. 6'**da yer vermektedir. Engelleri kadınlar ile kız çocuklarının çok yönlü ayrımcılığa maruz kaldıkları kabulüyle tüm insan hak ve temel özgürlüklerinden tam ve eşit şekilde faydalanmalarını sağlayıcı tedbirler alınması gereği düzenlenmektedir (m. 6/1). Üreme hakları da bu kapsamda yer alması hasebiyle engelli kadınlarla kız çocuklarının üreme haklarına yönelik de tedbirler alınması gerektiğini söylemek mümkündür. Ayrıca m. 6/2 uyarınca kadınların gelişmesi/ilerlemesi/güçlenmesi, Sözleşme kapsamındaki insan hak ve temel özgürlüklerini kullanması için gerekli tüm tedbirleri almakla Taraf Devlet yükümlüdür.

Yaşama hakkı ile üreme mevzusu arasındaki ilişki göz önünde tutularak, **m. 10** uyarınca engellilerin yaşama hakkından etkin ve diğerleri gibi eşit şartlarla faydalanmasını sağlayıcı tedbirlerin alınması gerekliliğine de değinmek gerekir. Yine rıza dışında tıbbi/bilimsel deneye (üreme dâhil) tabi tutulmamaları da **m. 15'**te düzenlenmektedir. Devamında işkenceye, insanlık dışı muameleye de tabi tutulmamalarına yönelik hükmü de üreme kapsamında (kürtaj yasağı, doğuma katlanma gibi) ele almak gerektiğini söylemek mümkündür. Nitekim engellilerin ev

içinde ve dışında sömürü/şiddet/istismara uğramaması ve buna yönelik tüm tedbirlerin alınması gereği de **m. 16**'da özellikle düzenlenmektedir. Ayrıca engelli kişilerin beden ve ruh bütünlüğüne saygı duyulması hakkı da söz konusudur (m. 17).

Yine **m. 21**'de yer alan ifade özgürlüğü ile bilgiye erişime dair düzenleme kapsamında engellilerin -ek maliyet olmaksızın- erişebilecekleri şekilde bilginin sunulması gerektiğine değinilir. Engellilerin özel hayatlarına saygı gösterilmesi ve diğer kişilerle eşit şartlar uyarınca kişisel, sağlık, rehabilitasyon bilgilerinin gizli tutulmasının sağlanması (m. 22) üreme bakımından da gerekli ve önemlidir. Buna koşut olarak -konut ve aile hayatına saygıya dair- **m. 23**'te evlilik, aile, ebeveynlik ve özel ilişkilerde engellilere karşı ayrımcılığın sonlandırılması için uygun tedbirlerin etkin şekilde ve eşitlik çerçevesinde alınması Taraf Devletin yükümlülüğü olarak düzenlenmektedir. Bu bağlamda evlilik çağına gelen engellilerin evlenme, aile kurma hakkının tanınması; engellilerin çocukların sayısı ve aralığına, serbestçe ve sorumlulukla karar verme hakkının tanınması, yaşlarına uygun bilgiye, üreme ve aile planlaması eğitime erişim hakkının tanınması ile bu haklarını kullanmaları için gerekli araçların temini; -çocuklar dâhil- engellilerin diğer kişilerle eşit koşullarda doğurganlıklarından mahrum bırakılmaması gerekir. Ayrıca Taraf Devletin çocukların bakımını yerine getirirken engellilere uygun desteği sunması da m. 23/2'de düzenlenmektedir.

Engellilerin engelliliğe dayalı ayrımcılığa maruz kalmadan erişilebilir en yüksek sağlık standardından faydalanma hakkının Taraf Devletçe tanınması gereği **m. 25**'te yer alır. Bu bağlamda parasız/karşılanabilir maliyetli sağlık bakımı ile programlarının diğer kişilerle aynı şekilde engellilere sağlanması ve CSÜS'nı da içermesi gerektiği açıkça m. 25/2'de belirtilmektedir. Yine özellikle engelliliklerinden ötürü ihtiyaç duyulan sağlık hizmetlerinin de sağlanması gerekir.

Engellilerin **m. 28** uyarınca, sosyal korunma ve ayrımcılığa maruz kalmadan -gıda, barınma, giyecek dâhil kendileri ve aileleri için- yeterli yaşam standardı hakkının ve yaşam şartlarının iyileştirilmesi hakkının Taraf Devletçe tanınması gerekir. Nitekim üreme mevzusunu da bu iyileştirme ile orantılı olarak ele almak önemlidir.

Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme'nin Denetim Sistemi bağlamında; m. 34 ile kurulan *Engelli Hakları Komitesi* denetim organı olarak yetkilendirilmiştir. Sözleşme kapsamında rapora dayalı (m. 35) bir denetimden bahsetmek mümkündür.

2008'de yürürlük kazanan *Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme'ye Ek İhtiyari Protokol*¹⁸⁷¹ kapsamında, Protokole taraf olan Sözleşmeye Taraf bir Devlet, Engelli Hakları Komitesi'ne yapılacak *bireysel başvuruları* mezkûr Komite'nin alma ve karara bağlama yetkisini tanıdığını kabul etmiş olur (m. 1). Ayrıca bahse konu Protokol m. 6 uyarınca, *soruşturma* usulünün de öngörüldüğünü eklemek gerekir.

Bu denetim mekanizmalarına ek olarak engelli haklarını güçlendirmek üzere *özel raportör* usulü de *İnsan Hakları Konseyi* tarafından ilk olarak 2014 yılında oluşturulmuştur (A/HRC/RES/26/20). Akabinde 2020 yılında yeni bir kararla (A/HRC/RES/44/10) *Gerard Quinn* özel raportör olarak atanmıştır. Engelli hakları ihlallerine dair araştırma yapma, bilgi edinme yetkisini haiz özel raportör, engelli haklarının geliştirilmesi için *tematik raporlar* hazırlamakta ve bunları İnsan Hakları Konseyi'ne, Genel Kurul'a sunmaktadır¹⁸⁷². Örneğin, 2017'de Engellilerin Hakları Özel Raportörü'nün engelli kız çocukları ile genç kadınların CSÜS ve haklarına yönelik raporu vardır¹⁸⁷³. Rapordaki önerileri şu şekilde açıklamak mümkündür: zorla kısırlaştırma dâhil zararlı uygulamaların yasaklanması, engelli kız çocukları/kadınların CSÜS ve hakları mevzuatını oluşturmak; CSÜS bilgileri/ürünleri/hizmetlerinin erişilebilir, yaşa/toplumsal cinsiyete/engelliliğe duyarlı olmasının sağlanması, hizmet sağlamaktan, kadın haklarını korumaktan sorumlu sağlık çalışanlarına, kolluk görevlilerine, hakimlere ve savcılara yeterli eğitimin sağlanması; engelli kız çocukları ile genç kadınların CSÜS ile haklarına dair toplumsal algının değişmesi ve zorla kısırlaştırma, zorla kürtaj, zorla doğum kontrolü dahil her türlü şiddetin sonlandırılması için bilinçlendirici programların uygulanması; engelli kızların/genç kadınların CSÜS ile haklarını damgalama, kalıp yargılardan

¹⁸⁷¹ Türkiye'nin de taraf olduğu Protokol metni için bkz. 10 Şubat 2015 tarihli ve 29263 sayılı **Resmi Gazete**.

¹⁸⁷² Özel raportör usulü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. UN Human Rights Office of the High Commissioner, **Topics**, "Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities", <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-disability>, (19.08.2022).

¹⁸⁷³ UN Human Rights Office of the High Commissioner, **Latests, Documents, Thematic Reports**, "A/72/133: Sexual and reproductive health and rights of girls and young women with disabilities - Note by the Secretary-General - Report of the Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities", <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a72133-sexual-and-reproductive-health-and-rights-girls-and-young-women>, (21.08.2022).

uzak erişebilmelerinin güçlendirilmesi; engelli kızlar/genç kadınların bu konularda karar alma ve politika geliştirme süreçlerine dahil edilmesine yönelik stratejiler benimsenmesi; Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında kaynakların engelli kızlar/genç kadınlar için CSÜS ile haklarına erişimi artıran kapsayıcı programlara ayrılması; engelli kızlar/genç kadınların CSÜS ile haklarının ana akım olarak BM (kurumları ve programları) nezdinde geliştirilmesi.

2. Engelli Hakları Komitesi Genel Yorumlarında

Engelli Hakları Komitesi, kendisine sunulan Taraf Devlet raporlarını inceleyerek genel yorumlar¹⁸⁷⁴ çıkarabilir (m. 36, 38, 39). Komitenin **1 No.lu Genel Yorumu** (2014), m. 12 kapsamında **kanun önünde eşit tanınma** hakkındadır. Engellilerin hukuki ehliyet (*legal capacity*), kişi olarak tanınma hakkına sahip oldukları m. 12’de düzenlense de tarihi süreçte (özellikle evlilik kapsamında) kadınlar dâhil birçok gruba –ki en çok hukuki ehliyeti reddedilen grup olan engellilere- önyargılı olarak hukuki ehliyet verilmediğine dikkat çekilmektedir. Hakları kullanmak için *sine qua non* nitelikteki hukuki ehliyetin engellilere tanınmaması beraberinde oy kullanma hakkı, evlenme ve aile kurma hakkı, üreme hakları, tıbbi tedavi için rıza verme hakkı dâhil pek çok haktan yoksun kalmalarına sebep olmuştur. Bu bakımdan kanun önünde eşit tanınma hakkı uyarınca hukuki ehliyetin, insanlıkları hasebiyle tüm insanlarda bulunan evrensel bir nitelik olması ve engelliler için de eşit şartlarda tanınması gerektiğine vurgu yapılır (par. 8).

Taraf Devletin yükümlülükleri kapsamında, destekli karar alma rejiminde kişinin iradesi ile tercihlerine öncelik verilmesi, insan hakları normlarına saygı duyan destek seçeneklerini içermesi, tüm haklar için koruma sağlanması ve engellilerin haklarını aşırı düzenlememesi beklenir. Desteklenen karar alma rejimlerinin belli ana hükümleri içermesi istenir. Karar verme sürecindeki desteğin, engellilerin özellikle oy kullanma hakkı, evlenme ve aile kurma hakkı, üreme hakları olmak üzere diğer temel haklarını sınırlandırmak üzere gerekçe olarak kullanılmaması bu kapsamda yer alır (par. 29).

¹⁸⁷⁴ Engelli Hakları Komitesi’nin genel yorumlarına ulaşmak için bkz. UN Human Rights Office of the High Commissioner, **Treaty Bodies**, “General Comments”, <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/general-comments>, (07.08.2022).

CEDAW m. 15'te kadınların hukuki ehliyetinin erkeklerle eşit şekilde sağlanması ve kanun önünde eşit tanınmanın ayrılmaz parçası olarak kabul edilmesi düzenlenmektedir. Bu hüküm -engelli kadınlar dâhil- tüm kadınlar için geçerlidir. Engelli kadınların cinsiyet ve engellilik temelinde çoklu ve kesişen ayrımcılığa maruz kalabilecekleri *Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme*'de kabul edilmektedir. Örneğin, engelli kadınların yüksek oranda kısırlaştırmaya maruz kalması, cinselliğe rıza gösteremeyecekleri varsayımı uyarınca üreme sağlıklarının ve karar verme mekanizmalarının kontrolünün reddedilmesi bu kapsama girmektedir. Kadınlara karar verme konusunda yerine karar verici atanması erkeklerinkine kıyasla daha fazladır. Bu sebeple engelli kadınların hukuki ehliyetlerinin diğerleriyle eşit şartlarda tanınması gerektiği önemli kabul edilir (par. 35).

Komitenin 2 No.lu Genel Yorumu (2014) **erişilebilirlik** (*accessibility*) hakkındadır. Engellilerin bağımsız yaşamaları, topluma tam ve eşit şekilde katılması için ön koşul olarak erişilebilirlik kapsamında, fiziksel çevreye, bilgi ve iletişime sahip olmaları gerekir (par. 1). Özellikle Komite, sağlık hizmetleri ile sosyal korumaya dair hizmetlerin sunulduğu tesislere erişimi olmayan engelliler bakımından bu hizmetlerin ulaşılamaz kalacağını belirtir. Sağlık hizmeti sunumuna dair salt binalar değil ulaşım, seyahat de dâhil edilerek erişilebilirlik genel olarak ele alınmaktadır. Sağlık hizmeti sunumuna dair tüm bilgi ve iletişim araçlarının erişilebilir olması istenir. Özellikle jinekolojik, obstetrik hizmetler dâhil olmak üzere engelli kadınlar ile kız çocuklarına dair üreme sağlığı hizmetleri sunumunda erişilebilirliğin toplumsal cinsiyet boyutunun da göz önüne alınması gerektiği vurgulanır (par. 40).

Komitenin 3 No.lu Genel Yorumu (2016) -m. 6 ışığında- **engelli kadınlar ve kızlar** hakkındadır. Yaşamın pek çok alanında engelli kızlar ile kadınların engellerle karşılaştıkları ve bu engellerin onlara karşı eğitime/ekonomik fırsatlara/adalete eşit erişim, kanun önünde eşit tanınma, siyasete katılma, CSÜS hizmetleri dâhil sağlık hizmetleriyle ilgili kendi yaşamları üzerinde kontrol uygulama konusunda çoklu ve kesişen ayrımcılık biçimlerine sebep olduğunu Komite vurgular (par. 2). Esasen Komite, engelli kızlar ile kadınların insan haklarının korunmasına dair -şiddet, ayrımcılık, CSÜS ve hakları olmak üzere- üç temel endişe konusu belirler. Engelli kızlar ile kadınların toplumsal cinsiyetleri, engelleri ve politika/düzenlemelerde ele

alınmayan diğer faktörlerden ötürü ayrımcılığa uğraması, çoklu ayrımcılık ile kesişen ayrımcılığın yaygınlığı, onlara karşı (cinsel şiddet, istismar dâhil) şiddetin devam etmesi, zorla sterilizasyon, kadın sünneti, cinsel sömürü, kamudaki ve siyasi yaşamdaki karar alma süreçlerine katılımlarının yetersizliği, toplumsal cinsiyet perspektifinin engellilik politikalarında yer almaması gibi konular hakkında Komite kaygılı olduğunu belirtir (par. 10).

İnsan hakları temelli yaklaşım ışığında, engelli kadınlar ile kızlar, kamusal karar alma süreçlerine katılımının önünde tarihsel olarak engellerle karşılaşmıştır. Gerek farklı ayrımcılık biçimleri gerek güç dengesizlikleri hasebiyle, gereksinimlerini temsil edecek kuruluşların azlığı ve bunlara katılım olanaklarının yetersizliğini vurgulayan Komite, Taraf Devletlerin engelli kızlar ile kadınların özellikle -cinsel şiddet dâhil- toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin yanında CSÜS ve haklarıyla ilgili onların bakış açılarını dikkate almasını ve bundan ötürü misillemeye maruz kalmayacaklarına yönelik önlemler almasını ister (par. 23).

Komite, engelli kadınlara yönelik m. 6'nın kesişen doğası gereği, Sözleşme'nin diğer hükümleri -özellikle cinsiyet ve toplumsal cinsiyete atıf içeren maddeler yanında engelli kadınlara karşı şiddet (m. 16), CSÜS ve konut ve aile hayatına saygı (m. 23, 24)- ile bağlı olduğunu vurgular (par. 28). Komite, m. 23 ile m. 25 ışığında, konut ve aile hayatına saygı dâhil CSÜS ile haklarını ele alarak engellilik ve toplumsal cinsiyete dair -aseksüel, yeteneksiz, kontrolsüz, aşırı cinsel gibi- yanlış kalıp yargılarının -özellikle CSÜS ve haklarından faydalanma, aile kurma bakımından- ayrımcılık biçimi olduğunu belirtir (par. 38). Ayrıca engelli kadınların engelli çocuk doğuracakları sanısı sebebiyle cesaretlerinin kırılmasına, anneliklerini gerçekleştirmesinin engellenmesine yol açan zararlı öjenik kalıp yargılarla karşılaştıklarına dikkat çekilir (par. 39). Bu sebeple ve aseksüel oldukları sanılarak engelli kadınların cinsellik eğitimi dâhil bilgi ve iletişime erişimlerinin engellenebileceği riski göz önüne alınarak erişilebilirliğin önemi vurgulanır. Ayrıca CSÜS bilgilerinin anne sağlığı, doğum kontrol yöntemleri, aile planlaması, cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar, HIV'i önleme, güvenli kürtaj, kürtaj sonrası bakım, kısırlık ve üreme seçenekleri, üreme kanseri dâhil- CSÜS'nin tüm yönlerini içermesi beklenir (par. 40). Özellikle sağır engelli kadınların bu bilgilere erişim eksikliğinin cinsel şiddete maruz kalma riskini artırdığı belirtilir (par. 41).

Uygulamada (özellikle zihinsel/psikososyal) engelli kadınların tercihlerinin göz ardı edilerek (yasal temsilci, hizmet sağlayıcılar, vasi, aile üyeleri gibi) üçüncü tarafın kararları ile değiştirilmesinin m. 12'nin ihlaline yol açtığını Komite belirtir. Tüm engelli kadınların -üreme özerkliklerini korumaları konusunda kendi kararlarını almak dâhil- tedavi bakımından destek alarak kendi kararlarını almaları, hukuki ehliyetlerini kullanabilmelerinin sağlanması istenir (par. 44). Ayrıca engelli erkeklerden, engelli olmayan kadınlardan daha sık engelli kadınların hukuki ehliyet hakkından mahrum kaldıkları, üreme sağlığı üzerindeki kontrollerinin ikame karar alınarak ataerkil sistem yoluyla ihlal edildiği açıklanmaktadır (par. 51).

Bilgi ve iletişime, halka açık hizmetlere dair politikaların toplumsal cinsiyet ve engelliliğe duyarlı olmaması, engelli kadınların hayata eşit katılımını etkilemesine dikkat çeken Komite, özellikle şiddet/istismara/sömürüye karşı koruyucu prosedürlere erişimin üreme sağlığı bakımından önemli olduğunu belirtir (par. 48).

Engelli kadınların, engelsiz kadınlar ile engelli erkeklere nazaran zorla müdahaleye maruz kalma olasılığının daha fazla olduğunu vurgulayan Komite, bu tür müdahalelerin yetersizlik, terapötik gereklilik teorileriyle haksız şekilde gerekçelendirilse/yasalarda meşrulaştırılsa dahi Sözleşme'deki aile kurma hakkı, kişinin bütünlüğü hakkı, kanun önünde eşit tanınma, CSÜS hakkı gibi pek çok hakkı ihlal ettiğini net bir şekilde ifade eder (par. 54).

Komite, sağlık (m. 25) ve rehabilitasyon (m. 26) hizmetlerine de engelli kadınların erişiminde CSÜS ve haklarına dair eğitim ve bilgi yetersizliği, jinekolojik/obstetrik/onkoloji hizmetlerine dair fiziksel engeller, üreme tedavilerindeki tutumlardan kaynaklı engeller gibi sıkıntılar olduğunu belirtir. Toplumsal cinsiyete dayalı şiddet eylemlerine dair danışmanlık dahil, fiziksel ve psikolojik rehabilitasyon hizmetlerinin erişilebilir, kapsayıcı, yaşa/cinsiyete duyarlı olmamasının da engelleyici nitelikte olduğunu ekler (par. 57).

Nihayetinde Taraf Devletlerin engelli kadınların gelişimi, ilerlemesi ve güçlendirilmesi için uygun bütün önlemlerin alınması istenir (par. 64). Engelli kadınların -kadın örgütleri oluşturma ve bunlara katılım hakkı dâhil- kamusal ve siyasi yaşama etkin, tam şekilde katılımın önündeki engelleyici düzenlemelerin yürürlükten kaldırılması; fırsat eşitliğinin sağlamak için özellikle cinsel sağlık, üreme

hakları, eğitim, konuta ve aileye saygı bakımından pozitif ayrımcılık önlemlerinin alınması gerektiği belirtilir (par. 64).

Komitenin 5 No.lu Genel Yorumu (2017) -m. 19 ışığında- bağımsız yaşama ve topluma dâhil olma hakkındadır. Burada *bağımsız yaşam* kavramı; engelli kişilere yaşamlarına dair seçim yapma, yaşamlarını kontrol etme ve tüm kararları vermelerini sağlamak üzere gereken tüm araçların sağlanması şeklinde tanımlanmaktadır. Kişisel özerklik ile kendi kaderini tayin etmenin; günlük rutin, alışkanlıklar, sağlık bakımı, hijyen, cinsel ve üreme hakları, bilgiye erişim dahil olmak üzere bağımsız yaşam için gerekliliğine değinilir. Zira bu faaliyetlerin kişinin kimliği, gelişimi ile bağlantılı olduğu, kişiyi eylemler ile kararların oluşturduğu vurgulanır. Nitekim bağımsız bir yaşamın özerklik ve özgürlük için esas olduğu ve fakat bunun yalnız yaşamak anlamına gelmediği belirtilir. Aksine m. 3(a) uyarınca –doğuştan gelen- onur ve özerkliğe saygı gösterilmesi bağlamında seçme ve kontrol etme özgürlüğü olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret edilir. Kişisel özerkliğin bir şekli olarak bağımsızlık; engelli kişilerin yaşam şekli, günlük faaliyetlerine dair seçim ve kontrol fırsatının sağlanması olarak değerlendirilir (par. 16).

Komitenin 6 No.lu Genel Yorumu¹⁸⁷⁵ (2018) -m. 5 ışığında- eşitlik ve ayrımcılık yapılmamasına yöneliktir. Komite, m. 5’i sağlık hakkı (m. 25) ile birlikte de ele alarak, Taraf Devletlerin engelli kişilere dair sağlık hizmetlerinin ayrımcılık yaratacak şekilde reddinin yasaklanmasını, önleyici ve CSÜS ile hakları dâhil toplumsal cinsiyete duyarlı sağlık hizmetlerinin sunulmasını sağlamasını bekler. Bununla beraber engellilerin haklarını ihlal edici, -ücretsiz, bilgilendirilmiş rızaya dayalı sağlık hizmeti alma hakkının ihlali sebebiyle- sağlık haklarını engelleyici, tesisleri/bilgileri erişilemez kılan ayrımcılık biçimlerinin de ele alınması gerektiğine değinir (par. 66).

7 No.lu Genel Yorum (2018) -m. 4/3, 33/3 ışığında- (engelli çocuklar dâhil) engellilerin temsilci örgütleri aracılığıyla Sözleşmenin uygulanmasına, izlenmesine katılımı hakkındadır. Komite yaşamlarına dair etkisi olan tüm tedbirlerin alınıp uygulanması ve izlenmesi bakımından –vesayet altında da olsa- ön koşul olarak

¹⁸⁷⁵ Komite, maddi eşitliği de kapsayıcı şekilde “*kapsayıcı eşitlik*” (*inclusive equality*) kavramını kullanmaktadır. Maddi eşitliği sağlamak üzere engelli kişilerin dezavantajlılığını gidermek için (*adil yeniden dağıtım, tanıma, katılım, uyumlaştırma* olmak üzere) dört yeni unsur geliştirmiştir. Bkz. Eren, Anayasa, s. 433; Komitenin 6 No.lu Genel Yorumu, par. 11.

engelli kadınların katılımının sağlanmasını ister. Bir diğer ifadeyle engelli kadınların kendilerine münhasıran/orantısız etkisi olan konularda karar alma süreçlerine, kadın hakları ve -CSÜS ve haklarına dair politikalar dâhil- toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarına katılabilmelerinin sağlanması gerektiği belirtilir (par. 73).

H. Kadınlara Karşı Her Türölü Ayrımcılığın Önlennmesine Dair Sözleşme (CEDAW)

1. Genel Olarak

Kadınlara yönelik cinsiyete dayalı ayrımcılık temelli yaşanan hak ihlallerinin ortadan kaldırılması, kadınların dezavantajlı grup olarak münhasıran insan haklarından faydalanmalarının sağlanması amacıyla 1979'da kabul edilip 1981'de yürürlük kazanan ve her düzenlemesi ayrı önem taşıyan CEDAW; kadınlar için *Uluslararası Kadın Hakları Bildirgesi (international bill of rights for women)*¹⁸⁷⁶ olarak ifade edilmektedir¹⁸⁷⁷. Kadınlara karşı ayrımcılığın sürdü(rüldü)ğü göz önünde bulundurularak CEDAW'da, kadın erkek eşitliğinin yaşamın tüm alanlarında

¹⁸⁷⁶ Bkz. Committee on the Elimination of Discrimination Against Women 1982-2012, **30 Years Working For Women's Rights**, s. 9, <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CEDAW/30thAnniversaryCEDAW/CEDAWCommemorativePublication.pdf>, (06.01.2022).

¹⁸⁷⁷ CEDAW'a öncü niteliğiyle kadına dair ayrımcılığın giderilmesi bilinciyle 1967'de kabul edilen *Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge* de kadınlara dair ayrımcılığın adaletsiz niteliğini, insan onuru için bir suç oluşturduğunu düzenlemekte (m. 1) ve kadına dair ayrımcı uygulamaları sonlandırmak üzere (cinsiyetten arı eğitim hakkı gibi) pek çok düzenleme içermektedir. Nitekim -m. 6'da- kadınların erkekler ile evlenme, boşanma hususunda eşit haklara sahip olması ve bunun için kadınların eşlerini özgürce seçmeleri ve rızaları ile evlenmeleri, anne ve babanın çocuklarına dair konularda eşit hak ve görevlere sahip olmaları gibi uygun önlemlerin alınması gerektiği düzenlenmektedir. Yine **m. 10** kapsamında evli/bekâr kadınların gerek ekonomik gerek sosyal yaşamda erkeklerde eşit hakları haiz olmalarını sağlayıcı önlemler alınması gerektiğine yer verilmektedir. Bu bağlamda erkeklerle eşit şekilde aile yardımı alma hakkının sağlanması gerekir (m. 10/1). Ayrıca evlilik/analık sebebiyle kadınlara dair ayrımcılığın önlenmesi, etkin şekilde çalışma hakkını sağlamak üzere evlilik/analık sebebiyle işten çıkarılmayı önleyecek tedbirler alınması, (eski işine geri dönmesi ve çocuk bakım tesisleri dâhil gerekli sosyal hizmetlerin sağlanması güvenceleri ile) ücretli analık izni verilmesinin sağlanması da düzenlenmektedir (m. 10/2). Birdirge için bkz. UN General Assembly, **Declaration on the Elimination of Discrimination against Women**, A/RES/2263(XXII), 7 November 1967, <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38734.html>, (03.09.2021).

tesisi gayesiyle¹⁸⁷⁸ kadınların gelişmesi için insan haklarını kullanmalarını sağlayıcı gerekli tedbirler düzenlenmekte ve kadınların pek çok hakkına yer verilmektedir.

CEDAW **giriş** kısmında; üreme, kadın, toplum ve annelik bağlamında önemli belirlemede bulunmaktadır. Şöyle ki, ailenin refahı ve toplumun kalkınması bakımından kadınların katkısının büyüklüğünün halen tam anlamıyla anlaşılmadığı, anneliğin sosyal önemi ile anne-babanın ailede ve çocuk büyütmedeki rolleri göz önünde bulundurularak kadınların nesillerin üremesindeki önemli rolünün aile içinde ayrıma sebep olmaması gerektiği belirtilir. Nitekim çocuk yetiştirme konusunda kadın-erkek ile toplumun sorumluluk paylaşması gerektiğine dair bilince özellikle vurgu yapılır. Bu bağlamda kadınlar ile erkeklerin toplumdaki geleneksel rollerinde duyulan değişiklik ihtiyacına da dikkat çekilerek CEDAW kaleme alınmıştır.

Kadın-erkek eşitliğinin¹⁸⁷⁹ sağlanması, cinsiyet ayrımcılığının giderilmesi için Taraf Devletlere pek çok yükümlülükler öngören CEDAW'da¹⁸⁸⁰ **kadınlara karşı ayrımcılık**¹⁸⁸¹ “...kadınların, medeni durumlarına bakılmaksızın ve kadın ile erkek eşitliğine dayalı olarak politik, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni ve diğer sahalardaki insan hakları ve temel özgürlüklerinin tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran veya bunu amaçlayan ve cinsiyete bağlı olarak yapılan herhangi bir ayırım, mahrumiyet veya kısıtlama...”

¹⁸⁷⁸ Demet Özdamar, **CEDAW Sözleşmesi: Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme ve Ek İhtiyarî Protokol'ün, İç Hukukumuzda, Özellikle Yeni Aile Hukukumuzda Etkisi**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 503.

¹⁸⁷⁹ Eşitlik (*equality*) ile hakkaniyet (*equity*) kapsamında; hakkaniyetin öznel bir kavram olması sebebiyle farklı insan ve farklı dillerde farklı ifadelerle karşılık geldiği belirtilmektedir. Nitekim pek çok düşünürün kadınların annelik yetisine sahip olduğu için karar verici konumuna yükseltilmemesini adil ve doğal buldukları, Vatikan'a göre de kadınların cinsel ve üreme haklarına sahip olmamasının adil görüldüğü ifade edilmektedir. Facio ve Morgan, s. 1157.

¹⁸⁸⁰ Türkiye açısından CEDAW, 1986 yılında yürürlük kazanmıştır. Böylelikle CEDAW, Türkiye açısından doğrudan uygulanabilirlik kazanmıştır.

¹⁸⁸¹ CEDAW'da *kadınlara dair şiddet* bakımından özel bir düzenlemeye yer verilmemesine dair eksiklik söz konusudur. Kadına dair şiddet, BM Genel Kurulu'nda kabul edilen **Kadınlara Karşı Şiddetin Ortadan Kaldırılması Hakkında Bildiri** (1993) kapsamında ele alınmaktadır. Bkz. Nazan Moroğlu, “Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesi 6284 Sayılı Yasa ve İstanbul Sözleşmesi”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: 99, 2012, ss. 359-360. Bildiri m. 1'de kadına dair şiddet tanımı mevcuttur. Buna göre *kadına dair şiddet*; “...ister kamusal ister özel hayatta olsun, kadınlara fiziksel, cinsel veya psikolojik zarar veya acı verme sonucu doğuran veya bu sonucu doğurması muhtemel olan, cinsiyete dayalı her türlü şiddet eylemi ve bu tür eylemlerle tehdit etme, zorlama veya özgürlükten keyfi olarak yoksun bırakma anlamına gelir...”. Ayrıca m. 2 uyarınca -sayılanlarla sınırlı olmaksızın- evlilik için tecavüz, kadın cinsel organını sakatlama ya da kadına zarar verici diğer geleneksel uygulamalar, aile içinde meydana gelen fiziksel, cinsel ya da psikolojik şiddet, tecavüz, kadın ticareti ve fahişeliğe zorlama, nerede olursa olsun devlet tarafından işlenen ya da göz yumulan fiziksel, cinsel ya da psikolojik şiddet de kadınlara dair şiddet kapsamında yer alır. Bkz. UN General Assembly, **Declaration on the Elimination of Violence against Women**, 23 Şubat 1994, A/RES/48/104.

olarak tanımlamaktadır (m. 1). Ayrımcılığa dair yapılan kapsamlı bu tanım uyarınca, farklı şekillerde kadına karşı ayrımcılıktan bahsetmek mümkündür. Nitekim kadının hakla ilişkisini kesecek şekilde yoksun bırakma, sınırlama veya ayırım gözetme ayrımcılığa yol açmaktadır. Ayrımcılığın farklı şekilleri *haklar* bakımından gerçekleşebileceği gibi *koruma* açısından da gerçekleşebilir. Örneğin, kadınların kendi bedenlerine dair karar verme seçeneklerini kısıtlayarak kadınların üreme sağlığı hakkını etkileyen herhangi bir eylemin ayrımcılığa yol açacağını söylemek mümkündür¹⁸⁸². Bununla birlikte tanımda salt belli bir hakka dair değil gerek medeni, siyasal haklar gerek ekonomik, sosyal, kültürel haklar bakımından ayrımcılığı ele almak gerektiği de vurgulanmaktadır. Evli/bekâr olmaktan bağımsız olarak kadınların cinsiyeti sebebiyle ayrımcılığa uğramamasını hem kamusal hem de özel alan kapsamında ele almak gerekir. Zira üreme bağlamında kadınların ayrımcılığa uğraması bakımından önemlidir. Çünkü kadınlar gerek özel alanda üremeye zorlanma gibi gerek kamusal alanda hamilelik sebebiyle işten çıkarma/mobinge uğrama gibi durumlarla karşı karşıya kalabilmektedir. Böylelikle üreme haklarını ele alırken kadınların ayrımcılığa uğramamasını kamusal ve özel alan için de değerlendirmek gerekir.

Medeni, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ya da başka herhangi bir alanda kadın ve erkek eşitliğinin, insan haklarının ve temel özgürlüklerin temeli olarak görülen CEDAW incelendiğinde¹⁸⁸³ üreme haklarına dair düzenlemeleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

CEDAW **m. 1** kapsamında, hak ve özgürlüklerden faydalanılmasını engelleyen, ortadan kaldıran ya da bu amaçla cinsiyete bağlı kısıtlamaların kadınlara karşı ayırım oluşturacağına dair düzenleme, kadınların üreme hakları için de elzemdir.

Devletin yükümlülüklerine **m. 2-5**'te yer verilir. Kadınlara dair ayrımcılığı ortadan kaldırıcı politikalar benimsenerek aksi yöndeki ayrımcılık oluşturan mevzuatın, uygulamaların değiştirilmesi/feshedilmesi için gerekli önlemlerin

¹⁸⁸² Alda Facio ve Martha I. Morgan, "Equity or Equality for Women? Understanding CEDAW's Equality Principles", **Alabama Law Review**, Cilt: 60, Sayı: 5, 2009, ss. 1142-1143.

¹⁸⁸³ Salt medeni ve siyasi haklar değil ayrıca kadının ekonomik, sosyal durumuna dair hakların da CEDAW'da düzenlenmiş olması kapsamın genişliğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte – haklar kataloğundaki- *özel hayatın ve mahremiyetin korunması hakkına* yer verilmemesi şeklindeki nüansa da dikkat çekmek gerekir. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 664-665, 671.

alınmasına dair düzenleme (**m. 2/1(f)**); üreme hakları bakımından ulusal mevzuatın kadının eşitliğini, gelişmesini sağlayıcı şekilde ele alınmasını gerektirir. Nitekim bu düzenlemeyi pekiştirici şekilde **m. 3** kapsamında da Taraf Devletin sosyal, politik vb. tüm alanlarda, kadınların erkeklerle eşit şekilde haklardan yararlanmasını sağlayıcı - yasal düzenleme dâhil- tüm uygun tedbirleri alması düzenlenir.

Yine **m. 4** de ilgili düzenlemelerdendir. Kadınların erkeklerle maddi eşitliğini sağlamak -ve sağlandığında son verilmek- üzere Taraf Devletlerin -eşitsizliğe ve farklı standartların devamına yol açmayacak şekilde- alacakları **geçici ve özel önlemlerin** ayrımcılık teşkil etmeyeceği (m. 4/1) ile anneliğin korunması amacıyla bahsi geçen özel önlemlerin de ayrımcı olarak ele alınamayacağı (m. 4/2) düzenlenmektedir¹⁸⁸⁴. Böylelikle CEDAW’da kadınların biyolojik ve toplumsal cinsiyeti bakımından farklılıklarının kabul edildiği ve fiili eşitliği sağlama amacıyla kadınlara farklı davranılmasına yönelik (doğum, emzirme gibi) etkin, geçici ve özel önlemlere yer verildiği görülmektedir¹⁸⁸⁵.

CEDAW **m. 5** ışığında Taraf Devletlerin kadınların ikincillik-aşağı fikrini veya kalıplaşan rollerine dayalı önyargıları, geleneksel uygulamaları sonlandırmak gayesiyle sosyal, kültürel davranış kalıplarını değiştirmesi hususunda uygun tedbirleri alması gerekir. Bu düzenleme özellikle kadınların üreme yetisi, anneliğine dair bakıcılık rolleri öne sürülerek kamusal alandan izole edilmeleri/daha az statülü işlere yönlendirilmeleri şeklindeki stereotiplerin ortadan kaldırılması için önemlidir. Nitekim b bendinde anneliğin salt kadına ait bir görev olarak görülmesinden ötürü kadınların özel alana hasredilmeleri gerçeği/sorunu göz önünde tutularak düzenlemeye gidildiği görülmektedir. Taraf Devletlerin **m. 5/1-b** uyarınca, anneliğin toplumsal bir görev olarak anlaşılmasını ve çocukların yetiştirilmesi, gelişimi bakımından kadın ile erkeğe ortak sorumluluk tanınmasını öngören ve her daim çocukların çıkarını önceleyen bir anlayışa dayalı aile eğitiminin sağlanmasına dair uygun önlemleri almaları düzenlenmektedir. Çocuğun yüksek yararı ön planda

¹⁸⁸⁴ CEDAW’ın hazırlanma sürecinde taslak metni hazırlayan *Kadının Statüsü Komisyonu*’nun çalışma grubuna dâhil devletlerce tartışılan m. 4 bakımından yaşanan görüş ayrılığı, maddenin genel hükümler bölümünde yer alması gerekip gerekmediği ve diğer hükümlerle ilişkisinin niteliği hakkında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte kadınların fiili eşitliğini sağlama amacıyla geçici özel -düzeltici veya telafi edici- önlemler ile anneliği korumaya dair özel koruyucu önlemler arasında ayırım yapılması gerektiği de tartışmalar esnasında üzerinde durulan hususlar arasındadır. Neticede m. 4’ün son halinde iki farklı özel tedbir, m. 4/1 ve m. 4/2 olmak üzere ayrı şekilde düzenlenmektedir. Bkz. Facio ve Morgan, ss. 1149-1150. Ayrıca bkz. Ulucan, s. 380.

¹⁸⁸⁵ Özdamar, s. 281.

tutularak kadın kadar erkeğin de çocuk bakımında sorumluluk sahibi olduğu belirlenmiş ve devletin de gerekli önlemleri alarak salt kadına yüklenen özel alandaki üreme ve bakım yükünün altında kadının görünmez kılınmak istenmesinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Yine **m. 6** kapsamında kadın ticaretinin ve istismarının yasaklanmasına dair düzenlemeyi de kadınların doğrudan/dolaylı üreme sebebiyle kullanılmalarını önleme amacına hizmet eden bir düzenleme olarak yorumlamak mümkündür.

CEDAW **m. 10** ise eğitimde kadınların erkeklerle eşitliğini sağlamaya yönelik, kadınlara karşı ayrımcılığı önleyen uygun tedbirler alınmasını öngören bir düzenlemedir. Cinsiyet rolleri ile kalıplaşan kavramların eğitimin her kademesinde kaldırılması (**m. 10/1(c)**) süregelen stereotiplerin son bulması için önemlidir. Yine kadınların **m. 10/1(h)** kapsamında, aile planlaması hususunda uygun bilgi ve tavsiye dâhil olmak üzere ailelerin sağlık ve esenliğini sağlayıcı özel eğitim bilgileri alma hakkı düzenlenmektedir. Bilgi eksikliğinin üreme konusunda kadınları eril çıkarların inisiyatifine bırakma riski göz önüne alındığında özellikle aile planlaması bakımından gerekli bilgiye kadınların erişiminin önemi büyüktür.

İstihdam alanında kadınların erkeklerle eşitliğini sağlamaya, ayrımcılığı önlemeye yönelik **m. 11** dâhilinde tedbirler alınması öngörülen konular arasında emniyetli çalışma şartları ve sağlığın, doğurganlığın korunması hakkı (**m. 11/1-f**) yer alır. Bu düzenleme, kadının çalışırken üreme sebebiyle ihtiyaçlarının göz ardı edilmemesi¹⁸⁸⁶ bakımından önemlidir. Örneğin, gebelikte ağır işlerde çalıştırılmayıp uygun işe geçirilmesi ya da emzirme için mahremiyet sağlanması gibi tedbirler akla gelebilir. Maddenin devamında evli ve anne olan kadınlara karşı ayrımcılığın önlenerek etkin çalışma hakkının sağlanması için uygun tedbirlerin alınması düzenlenmektedir (**m. 11/2**). Bu kapsamda doğum yapan kadının salt bu sebeple işten çıkarılmasının önlenmesi (a), hak kaybı olmadan ücretli annelik izni/ benzer sosyal içerikli tazminat verilmesi (b), çocuk bakımına dair kreş ağının geliştirilmesi

¹⁸⁸⁶ Hamile, doğum yapan, emziren kadın çalışanlar bakımından alınması gereken önlemler hakkında bkz. Hak-iş Konfederasyonu, **Eğitim Modülü Cinsiyet Eşitliği: Fıtratta Farklılık Haklarda Eşitlik Eşit Fırsatlar, Eşit Davranma, Eşit Katkı**, Hak-iş Konfederasyonu Yayını, Ankara 2017, ss. 148-150.

(c), hamilelik boyunca zararlı addedilen işler bakımından kadına özel koruma sağlanması (d) gibi tedbirler ele alınabilir¹⁸⁸⁷.

Hamilelik ve doğum sonrası döneme ilişkin uygun hizmetler alma hakkı **m. 12'**de düzenlenmektedir. Kadın açısından özellikle üreme ile ilgili olarak önem taşıyan sağlık hakkına yönelik **m. 12'nin**; **m. 4**, **m. 10(h)**, **11/1(f)**, **11/2**, **14/2(b)(c)(h)**, **16/1(e)** ile ilişkili olduğunu da eklemek gerekir. CEDAW **m. 12'**ye göre;

1. Taraf Devletler, aile planlaması dâhil sağlık bakım hizmetlerinden kadın ve erkeğin eşit olarak yararlanması için, sağlık bakımında kadınlara karşı ayırımı ortadan kaldıran bütün önlemleri alacaklardır.

*2. Bu maddenin 1. paragrafında öngörülen hükümler saklı kalmak kaydıyla taraf devletler kadına hamilelik, lohusalık ve doğum sonrası dönemde gerekli hizmetleri sağlayacaklar, hamilelik ve emzirme sırasında yeterli beslenme ile birlikte, gerektiğinde bedava hizmet vereceklerdir.*¹⁸⁸⁸

Her gün yaklaşık 800 kadının, hamilelik ve doğum ile ilgili önlenabilir sebeplerden ötürü hayatını kaybettiği belirtilmektedir¹⁸⁸⁹. Bu sebeple sağlık alanında kadınların sağlık hizmetine ulaşımındaki engeller, üreme/doğum konusu bakımından elzem niteliktedir. Bahse konu düzenleme ise bu ölümlerin önlenbilmesini sağlar niteliktedir. Eril kalıpyargılarla kadınların sağlık hizmetine ulaşmasını engelleyici anlayışın da bu düzenleme uyarınca değişmesi için Taraf Devletlerce kadın lehine dönüşmesi gerektiğini belirtmek gerekir.

Her ne kadar ülkelerin gelişmişlik düzeyleri farklı olsa da sorunların evrensel olması uluslararası düzenlemelere de yansımaya yol açmıştır. Bu çerçevede doğurganlığa dair sağlık hizmetlerinin de küresel bir sorun olarak CEDAW'a dâhil edildiğini belirtmek gerekir¹⁸⁹⁰.

CEDAW kırsal kesimde yaşayan kadınların yaşadığı sorunları ve zorlukları da göz önünde bulundurarak **m. 14** kapsamında sözleşme hükümlerinin kendilerine

¹⁸⁸⁷ CEDAW m. 11/2 (a-d) ile benzer düzenlemeler olarak *Sosyal İlerleme ve Gelişme Bildirisi* (Declaration on Social Progress and Development, 1969) m. 11/b ile ESKHUS m. 10/2'den bahsetmek mümkündür. Bildiri m. 11/b'de "...anne ile çocuğun haklarının korunması; çocukların yetiştirilmesi ve sağlığı ile ilgilenilmesi; kadınların ve özellikle çalışan annelerin ve ayrıca ailenin tek geçim kaynağı kazançları olan annelerin hamilelik ve çocuklarının bebeklik dönemlerinde sağlık ve esenliğini korumaya yönelik tedbirlerin sağlanması; iş veya ücret kaybı olmaksızın kadınlara hamilelik ve doğum izni ve ödenek verilmesi..." düzenlenmektedir. Bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 667. *Sosyal İlerleme ve Gelişme Bildirisi* için bkz. UN General Assembly resolution, 2542 (XXIV), 11 Aralık 1969.

¹⁸⁸⁸ Sözleşme'nin Türkçe metni için bkz. **Resmi Gazete**: 8 Mart 2012, Sayı: 28227.

¹⁸⁸⁹ Aasen, s. 292.

¹⁸⁹⁰ Özdamar, s. 311.

uygulanması için gerekli tüm önlemlerin alınmasına yer verir¹⁸⁹¹. Bu bağlamda **m. 14/2** uyarınca kırsal kesimdeki kadınlara sağlanması gereken haklar düzenlenmektedir. Örneğin, aile planlamasına dair bilgi, danışmanlık ve hizmetler dâhil olmak üzere yeterli sağlık hizmeti sunulması (b), sağlık, su temini, ulaştırma bakımından yeterli yaşam standartlarının sağlanması (h) gerektiğine yer verilir. Kırsal kesimde yaşayan kadınların bahse konu imkânlarla erişimi daha kısıtlı olması sebebiyle Devletin gerekirse gezici sağlık hizmeti sunarak bu açığı kapatması gerekir. Özellikle doğum öncesi bilgi erişimi, doğum kontrol araçlarının sağlanması, doğum esnasında sağlık hizmetinden faydalanılması ve doğum sonrası gerekliyse tıbbi bakımdan yararlanılması kırsal alandaki kadınlara karşı ayrımı ortadan kaldıracı uygun tedbirlerdendir.

Aile içi eşitliğe ilişkin **m. 16/1**'de taraf devletin kadınlara yönelik evlilik ve aile ilişkileri kapsamındaki ayrımı önlemeye dair gerekli tüm önlemleri alması, kadın-erkek eşitliği temelinde kadınlara bu maddede belirtilen hakları sağlaması düzenlenmektedir. Kadının özgürce eş seçimi ve özgür ve tam rızası ile evlenme hakkına (b) da yer veren maddenin e bendinde¹⁸⁹²; çocuk sayısına ve aralığına özgür ve sorumlu şekilde karar vermede ve bunun için bilgi, eğitim ve araçlara erişimde/yararlanmada eşit haklar sağlanması hususu yer almaktadır. Ayrıca çocuk yaşta evlilikleri önlemek, çocuk gelinlerin kanuni etkisinin olmamasını sağlamak üzere; evlilik için gerekli asgari yaşın kanunen belirlenmesi, resmi şekil şartının zorunlu olması için gerekli tedbirlerin alınması da m. 16/2'de düzenlenmektedir.

CEDAW'ın Denetim Sistemi bağlamında; rapora dayalı (m. 18), bireysel başvuruya (Ek İhtiyari Protokol¹⁸⁹³ m. 2-5) ve soruşturma usulüne (Ek İhtiyari Protokol¹⁸⁹⁴ m. 8) dair denetimden bahsetmek mümkündür¹⁸⁹⁵. CEDAW'ın denetiminde Sözleşme tarafından kurulan ***Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi*** (CEDAW Komitesi) m. 17 kapsamında yetkilendirilmiştir. Bu

¹⁸⁹¹ Kentlerde iş aramak için kırsal alanda yaşayan genç kızların kırsal topluluklardan ayrılması özel bir şiddet ve cinsel sömürü riski altında kalmalarına yol açmaktadır. Bkz. CEDAW Komitesi, 19 No.lu Genel Tavsiye, par. 21.

¹⁸⁹² CEDAW'da üreme haklarına açıkça yer verildiği ve fakat bu hakkın kişinin soyundan gelenlere dair cinsiyet seçimini içermediği ileri sürülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Edwards, s. 297.

¹⁸⁹³ Ek İhtiyari Protokol metni için bkz. UN General Assembly, **Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women**, A/RES/54/4, 15 October 1999, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/774/73/PDF/N9977473.pdf?OpenElement>, (10.08.2022).

¹⁸⁹⁴ Ek İhtiyari Protokol Türkiye bakımından 2003 yılında yürürlük kazanmıştır.

¹⁸⁹⁵ Gemalmaz, Cilt: 1, ss. 258, 272, 284.

denetimler haricinde Komite m. 21 uyarınca, kendisine sunulan bilgilere ve raporlara dayanarak genel tavsiyelerde bulunma yetkisini de haizdir. Önemli bir denetim usulü olan **genel tavsiyeler**, Taraf Devletlere CEDAW'ı nasıl uygulamaları gerektiği konusunda birer araç olarak yardımcı olmaktadır. Nitekim üreme haklarına ilişkin de Komite'nin genel tavsiyeleri ayrı başlık dâhilinde ele alınmaktadır.

CEDAW Komitesi, Ek İhtiyari Protokol¹⁸⁹⁶ m. 7'nin 1'inci paragrafı uyarınca, kendisine (kişiler veya kişi grupları tarafından) yapılan başvuruları sunulan bilgiler ışığında incelemektedir. Ardından Protokol m. 7'nin 3'üncü paragrafı uyarınca da CEDAW Komitesi -m. 2'ye göre yapılacak- başvuruyu inceledikten sonra görüşlerini, tavsiyelerini taraflara iletmektedir. Protokol m. 7'nin 4'üncü paragrafına göre taraf Devletin, dikkate aldığı Komite'nin görüşleri, tavsiyeleri ışığında yaptığı işlemler dâhil olmak üzere, Komite'ye 6 ay içinde yazılı bir cevap sunması gerekmektedir.

2. CEDAW Komitesi'nin Üreme Hakları Bakımından Önem Arz Eden Genel Tavsiyeleri

CEDAW Komitesi'nin yayınladığı genel tavsiyeler, CEDAW'ın yetkili yorumunu ve Devletlere yüklediği yükümlülükleri içermekte olup bu bağlamda CEDAW'a rehberlik etmek için iyi birer araç işlevi görmektedir. Dolayısıyla taraf devletin Sözleşmeyi ihlaline yönelik bir başvuru söz konusu olduğunda, Komite tarafından Devletin bu davranışını değerlendirmek üzere kullanılan uygunluk standartlarının salt CEDAW metnini değil ve ayrıca CEDAW metninin yorumlarını da içermesi doğaldır¹⁸⁹⁷. Bu bağlamda CEDAW metninin uygulanmasına ışık tutan Komite genel tavsiyelerinin de ele alınması uygulamadaki sorunların ve yapılması gerekenlerin tespiti bakımından gereklidir. Bu bakışla CEDAW Komitesi'nin üreme

¹⁸⁹⁶ Bkz. İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, “Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesine İlişkin İhtiyari Protokol”, **İnsan Hakları Hukuku Bilgi Bankası**, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/content/123-kadnlara-kars-her-turlu-ayrmlgn-onlenmesi-sozlesmesine-iliskin-ihdiyari-protokol/>, (06.05.2022).

¹⁸⁹⁷ CEDAW, **LC v. Peru**, Communication No: 22/2009, 2011, par. 7.15.

hakları bakımından önem arz eden genel tavsiyelerini¹⁸⁹⁸ şu şekilde sıralamak mümkündür:

5 No.lu Genel Tavsiye (1988) geçici özel önlemlere ilişkindir. Komite'ye göre, Taraf Devletlerin raporları/açıklamaları; ayrımcı yasaların yürürlükten kaldırılması/değiştirilmesi konusunda ilerleme sağlansa bile kadın-erkek fiili eşitliği teşvik etmek, CEDAW'ın tam olarak uygulanmasını sağlamak için harekete geçilerek geçici önlemler alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır. M. 4/1'i hatırlatan Komite, kadınların eğitim, ekonomi, istihdam, siyaset alanında entegre olması için olumlu eylem, tercihli muamele, kota sistemleri gibi geçici özel önlemlerden daha çok faydalanmasını salık verir.

CEDAW Komitesi'nin **12 No.lu Genel Tavsiyesi** (1989) kadınlara dair şiddet konusudur. Kadınların aile içinde, iş yerinde, sosyal yaşamında her türlü şiddete karşı korunması için harekete geçilmesi gerektiğine dair m. 2, 5, 11, 12, 16'yı dikkate alan Komite, Taraf Devletlere periyodik raporlarında kadınların (cinsel, aile içi vb. dâhil) her türlü şiddetten korunmasına dair cari mevzuat, şiddeti sonlandırıcı diğer önlemler, mağdur kadına destek hizmetlerinin varlığı, şiddetin sıklığına dair veriler hakkında bilgi vermelerini tavsiye etmektedir. Böylece kadının şiddete uğramaması, üreme konusunda da geçerli olup raporların bu hususu da içermesi gerekmektedir.

14 No.lu Genel Tavsiye (1990) ise kadın sünnetine (*female circumcision*) ilişkindir. Kadın sünneti uygulamasının (ve diğer zararlı geleneksel uygulamaların) sürmesinden endişe duyan Komite, ciddi sağlık sorunları ile birlikte pek çok olumsuz sonucu olduğunu kabul ederek kadınların bu konudaki mücadelesini göz önünde bulundurmakta ve Hükümetler tarafından desteklenmesi gerektiğini belirtmektedir. Taraf Devletlere kadın sünnetini ortadan kaldırmak için (ilgili temel verilerin toplanıp dağıtılması, uygun eğitim ve seminerlerin yapılması) uygun ve etkili önlemler alınmasını, ulusal sağlık politikalarına kadın sünnetini sonlandırıcı stratejilerin dâhil edilmesini, raporlarında m. 10 ve 12 ışığında alınan kadın sünnetini sonlandırıcı önlemler hakkında bilgi verilmesini tavsiye eder Komite.

15 No.lu Genel Tavsiye (1990), ulusal stratejilerde AIDS'in önlenmesi ve kontrolü bakımından kadınlara karşı ayrımcılık yapılmasının önlenmesine ilişkindir.

¹⁸⁹⁸ BM CEDAW Komitesi'nin genel tavsiyelerine ulaşmak için bkz. UN Human Rights Office of the High Commissioner, **Treaty Bodies**, "General Comments", <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/general-comments>, (07.06.2022).

AIDS'in kadınların ilerlemesi üzerindeki etkilerini göz önünde bulunduran Komite, Taraf Devletlerin özellikle kadınlar ve çocuklarda HIV/AIDS riski ve etkileri hakkında kamuoyunda bilincin artırılmasını (a), AIDS ile mücadele programlarının, kadınların/çocukların hakları ile ihtiyaçlarına, kadınların üremedeki rolüne ve bazı toplumlardaki HIV enfeksiyonuna karşı savunmasız kılan ikincil konumlarına dair faktörlere önem verilmesini (b), kadınların birincil basamak sağlık hizmetlerine aktif katılımının sağlanmasını ve HIV enfeksiyonunun önlenmesinde sağlık çalışanlarının rollerini geliştirici önlemler alınmasını (c), Taraf Devletlerin m. 12 kapsamındaki raporlarına AIDS'in kadının durumu üzerindeki etkilerine ve enfekte olan kadınların gereksinimlerinin karşılanması ve AIDS'e karşı kadınlara dair özel ayrımcılığı önlemek için alınan tedbirlere ilişkin bilgileri eklemelerini salık verir.

17 No.lu Genel Tavsiye (1991) ise kadınların karşılıksız ev içi faaliyetlerine yöneliktir. Komite -m. 11'i ve Nairobi Kadınların İlerlemesi için İleriye Yönelik Stratejiler par. 120'yi göz önünde bulundurarak- bu faaliyetlerin ölçülmesi ve gayri safi milli hasılda tanınmasını ister. Zira kalkınmaya katkı sağlayan kadınların karşılıksız ev içi faaliyetlerinin ölçülmesi ve nicelleştirilmesi vasıtasıyla kadınların ekonomik rolünün anlaşılmasına katkı sağlanacağını Komite vurgular.

Böylelikle feministlerin de zaman zaman üzerinde durduğu kadının görünmez ev içi emeğinin kalkınmadaki rolünün anlaşılabilirliği, dikkate alınması gereği ve yapılması gerekenlere değinilmektedir. Diğer yandan bu husus toplumsal cinsiyet kalıp yargıları ile ev içi alana sıkışıp kalan üreme yetisi ve uzantısı rolü ile özel alana hasrolunan kadının görünürlüğü için de elzemdir.

18 No.lu Genel Tavsiye (1991) engelli kadınlara yöneliktir. Komite¹⁸⁹⁹ özel yaşam şartlarına bağlı olarak çifte ayrımcılığa maruz kalan engelli kadınların durumundan endişe duymaktadır. Raporlarda sosyal ve kültürel yaşamın her alanına katılımlarını ve eğitime, istihdama, sağlık hizmetlerine eşit erişimlerini sağlamak üzere özel önlemler dâhil alınan önlemlere değinilmesi istenir.

19 No.lu Genel Tavsiye (1992) kadınlara yönelik şiddetle ilgilidir. Toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin, kadınların temel hak ve özgürlüklerden eşit şekilde faydalanmasını kısıtlayan bir ayrımcılık şekli olduğunu vurgulayan Komite, Taraf Devletlerin raporlarında kadınlara karşı ayrımcılık, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet

¹⁸⁹⁹ Komite, m. 3'ü ve Nairobi Kadınların İlerlemesi için İleriye Yönelik Stratejiler par. 296'da engelli kadınların savunmasız grup olarak kabul edildiğini göz önünde tuttuğunu da belirtir.

ve insan hakları ile temel özgürlüklerin ihlali arasındaki ilişkiye yeterince değinmedikleri tespitiyle CEDAW'ın tam anlamıyla uygulanabilmesi için kadınlara yönelik şiddetin tüm biçimlerini ortadan kaldırıcı pozitif önlemler alınması gerektiğini belirtir (par. 1-5).

Ayrımcılık tanımının (m. 1) kadın olması hasebiyle kadına yöneltilen ya da orantısız şekilde kadını etkileyen toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti içerdiği ve bedensel/cinsel/zihinsel açıdan acı/zarar verici eylemler ile tehdit etme, zorlama, özgürlüklerden yoksun bırakma şekillerini içerdiği hatırlatılır (par. 6). Kadınların insan hakları ve temel özgürlüklerden faydalanmasını engelleyen/imkansızlaştıran toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin m. 1'e göre ayrımcılık¹⁹⁰⁰ olduğu vurgulanır (m. 7).

Kadınların ikincilliğini, kalıplaşmış rollerini kabul eden gelenek tutumla aile için şiddet, zorla evlendirme, kadın sünneti gibi zorlayıcı ve şiddet içeren uygulamaları sürdürdüğü ve bu uygulamaların toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin kadınları kontrol etme/koruma biçimi olarak algılanmasını haklı gösterebildiği belirtilir. Böyle bir şiddet kadınları insan haklarından mahrum bırakmaktadır. Fiili/tehdit altındaki şiddete değinilirken, toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin altında yatan sonuçların kadınların ikincil rollerini sürmesini, daha düşük seviyede kamusal yaşama katılımını pekiştirdiği belirtilir (par. 11).

Kadın ticaretinin ve fuhuş ile sömürülme biçimlerini sonlandırıcı önlemler alması Taraf Devletlerden beklenir (par. 13). Yoksulluk ve işsizliğin genç kızlar ile kadınları fuhuşa zorladığına değinilerek onların şiddete karşı risk altında olduğu belirtilerek eşit yasal korumaya gereksinimleri olduğu vurgulanır (par. 15).

Taraf Devletlerin m. 12 uyarınca sağlık hizmetlerine eşit erişimi sağlayıcı önlemler almaları gerektiği, kadınlara dair şiddetin onların sağlık ve yaşamlarını riske attığı belirtilir. Kadınlar ile çocukların sağlığına zararlı (hamileler için diyet kısıtlaması, erkek çocuk tercihi, kadın sünneti gibi) geleneksel uygulamaların bazı devletlerde sürdürüldüğüne dikkat çekilir (par. 19-20).

¹⁹⁰⁰ CEDAW kapsamında ayrımcılığın salt hükümetler/onlar adına gerçekleştirilen eylemlerle sınırlı olmadığı (örneğin m. 2(e)) ve ayrıca gerçek kişiler/özel hukuk tüzel kişilerince gerçekleştirilen eylemlere dair de hak ihlallerini önleme, soruşturma, cezalandırmada gereken özen yükümlülüğünün (*due diligence*) gösterilmesi ve zararın giderilmesi gerektiği, aksi takdirde Devletin sorumlu olacağı belirtilir (par. 9).

Komite -m. 16 ve 5 ışığında- zorunlu kısırlaştırma ile kürtajın, kadının fiziksel ve ruhsal sağlığını olumsuz şekilde etkilediğini ve kadınların çocuk sayısı ve aralığına karar verme hakkını ihlal ettiğini belirtir (par. 22). Kadınlara dair en sinsi şiddet türünden biri olarak aile içi şiddetin tüm toplumlarda yaygın olduğu, her yaşta kadının tecavüze, dayığa, diğer cinsel saldırı biçimlerine maruz kaldığı ve ekonomik özgürlükten yoksunluğun pek çok kadının bu şiddet içeren ilişkiyi sürdürmeye zorladığı açıklanır (par. 23).

Raporlarda kadınlara dair şiddeti sürdüren tutum, örf, adet ve uygulamaların belirtilmesini isteyen Komite, ister kamu ister özel kişi tarafından gerçekleştirilmiş olsun, toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin tüm biçimlerini ortadan kaldırıcı uygun ve etkili tedbirler almasını Taraf Devletlere tavsiye eder. Etkili başvuru yollarının (tazminat dahil) sağlanması, aile içi şiddete maruz kalanlar için sığınak, rehabilitasyon gibi hizmetlerin sağlanması, doğurganlık ve üreme ile ilgili zor kullanılmasını önleyici tedbirlerin alınmasının sağlanması ve doğum kontrolüne dair uygun hizmetlerin yokluğu sebebiyle kadınların yasa dışı kürtaj gibi güvenli olmayan tıbbi uygulama arayışına girmeye zorlanmamasının sağlanması salık verilir (par. 24).

21 No.lu Genel Tavsiye (1994) evlilik ve aile ilişkilerinde eşitlik üzerinedir. Komite, toplum ve aile ilişkilerinde CEDAW'ın kadınların insan haklarına eşit şekilde sahip olduğu hususunu teyit ettiğini vurgulamakla beraber -İHEB, MSHUS, Nairobi Kadınların İlerlemesi için İleriye Yönelik Stratejiler'in de bulunduğu- kadının aile içindeki konumuna önem veren diğer uluslararası belgeleri de işaret etmektedir (par. 1-2). Dahası CEDAW'ın kültür ve geleneğin kadın-erkek düşünce ve davranışlarını şekillendirmedeki ve kadınların temel haklarını kullanmalarındaki sınırlayıcı rolünü kabul ettiğini de eklemektedir (par. 3).

BM Genel Kurulu'nca 1994 yılının Uluslararası Aile Yılı olarak ilanını, kadınların aile içindeki temel haklarına uymanın önemini vurgulamak üzere kullanma düşüncesinde olan Komite, kadınların aile içindeki konumuna dair m. 9, 15, 16 ele almaktadır (par. 4-5). Komite **m. 16** dahilinde, kamusal ve özel alandaki faaliyetlere yaklaşımdaki farklılıkla kadınların geleneksel rollerini sürdürdüğü özel/aile içi alandaki faaliyetlerin ikincil görülmekte olduğunu ve toplumun devamı için önem taşıyan bu faaliyetlere farklı ve ayrımcı uygulama/yasanın haklı gösterilemeyeceğini vurgular. Kaynak erişimi, toplumda erkeklerle eşit konuma

gelmeleri için kadınlara kanuni eşitliğin sağlanması gerekmekle birlikte kanuni eşitliği sağlamanın tek başına yeterli olmadığı ve kadınların ikincil önemdeki rollere hasredildiği vurgusuyla Komite, bu bağlamda m. 16 ile beraber m. 2, 5, 24 kapsamındaki eşitlik ilkelerinin ihlal edildiği belirtilmektedir (par. 11-12).

Kadının özgürce eşini seçmesi, serbest ve tam rızası ile evlenme hakkına sahip olması itibar ve eşitlik için önemli görülerek Devlet raporlarındaki zorla evlendirme, para karşılığı evlendirme gibi kaygı uyandırıcı muameleler karşısında kadının özgür şekilde zamanını ve kiminle evleneceğini seçme hakkının yasa ile koruma altına alınması tavsiye edilir (par. 16).

Üreme hakları bakımından temel düzenlemelerden olan m. 16/1(e)'ye dair Komite, kadınları çocuk doğurma ve yetiştirmeye zorlayan sorumlulukların onları eğitim, istihdam ve kişisel gelişime yönelik faaliyetlere erişim haklarını etkilediğini açıklar. Kadınlar için haksız iş yükü olan bu sorumluluğun, çocukların sayısı ile zamanı bağlamında kadınların yaşamı üzerinde de etkisinin olduğu, (çocukların, annenin) fiziksel ve ruhsal sağlığını da etkilediği gerekçesiyle kadınların çocukların sayısına ve zamanına karar verme hakkına sahip oldukları vurgulanır (par. 21).

Bazı raporlarda zorla hamile bırakma, kürtaj, kısırlaştırma gibi kadın üzerinde ciddi etkiler doğuran cebri faaliyetlerin varlığı tespitiyle Komite, çocuk sahibi olup olmama kararının tercihen eş/partnerle ortaklaşa alınması gereken karar olduğunu, eş/ebeveyn/partner/hükümet kararı ile sınırlandırılmaması gerektiği tavsiyesinde bulunur. Ayrıca güvenli doğum kontrol yöntemlerine dair bilinçli tercih yapabilmesi için kadınların doğum kontrol yöntemleri ve kullanımına dair bilgi sahibi olmalarının ve m. 10(h) gereğince aile planlaması hizmetlerinin de sağlanması gerektiği belirtilir (par 22).

Üremenin rıza ile düzenlenmesi, gerekli tedbirlerin ücretsiz sağlanması durumunda tüm aile bireylerinin sağlık, gelişim ve refahının iyileşeceğine dair anlayışa değinilir. Böylelikle nüfusun yaşam ve sağlık kalitesi üzerinde de iyileştirici etkisi olduğu, nüfus artışının ihtiyaten düzenlenmesi, sürdürülebilir ekonomi ve sosyal kalkınmayı sağlama üzerinde de etkili olduğu belirtilir (par. 23).

1993'te gerçekleşen *Dünya İnsan Hakları Konferansı*nda kabul edilen *Viyana Bildirgesi ve Eylem Programı*nda, kız çocuklara zarar verici, ayrımcılık oluşturan cari düzenlemelerin yürürlükten kaldırılması ve uygulamaların sonlandırılması teşvik

edilir. ÇHS'nin ilgili hükümleri ile m. 16/2, reşit olmayan çocukların evlenmesinin önüne geçen hükümlerdir. Bahse konu düzenlemeleri birlikte ele alarak Komite, kadın ve erkek için önemli sorumluluklar üstlenilen evlilik için asgari yaşı 18 olarak belirler. WHO'nın özellikle reşit olmayan kız çocukların evlenip çocuk sahibi olmalarının sağlık üzerinde ciddi etkilerinin olduğu ve eğitimlerinin yarıda kaldığı ve akabinde ekonomik özerkliklerinin çok sınırlı kaldığı tespitine de değinilmektedir. (par. 36). Komite, kadınların kişiliklerini, bağımsızlıklarını geliştirme önünde engel oluşturarak istihdama da erişimleri sınırlı kaldığından aile ve toplumun zarar gördüğüne de dikkat çeker (par. 37).

23 No.lu Genel Tavsiye (1997), m. 7 çerçevesinde, siyasal ve kamusal yaşam hakkındadır. Komite, m. 7'de Taraf Devletin, ülkenin politika ve kamu hayatında kadınlara karşı ayrımı önleyici tüm tedbirleri almak ve kadınların erkeklerle eşit şartlardan faydalanmasını sağlamakla yükümlü kılındığını açıklar. Politika ve kamu hayatının tüm alanlarını bu yükümlülüğün kapsadığını ifade eder (par. 5).

Komite, kadınların özel/evle ilgili alana hasredildiği¹⁹⁰¹, üremeyle ve çocuk yetiştirmeyle görevlendirildiği ve toplum nezdinde bu faaliyetlerin ikincil görülerek asıl önemsenen kamusal hayata erkeklerin hâkim olduğu şeklinde tespiti yer verir. Ailenin ve toplumun devamı için kadınlar, her ne kadar merkezi bir rol üstlenseler de kalkınmaya katkı sağlasalar da siyasal yaşamdan ve karar alma süreçlerinden dışlanarak -deneyimleri görünmez kılınarak- günlük yaşamlarının örüntüsü ve toplumun geleceği şekillendirilmiştir (par. 9). Kadınların kamusal hayata katılmasının önündeki en önemli faktörlerden birisi çocuk bakımına dair hizmetlerin yetersizliği ve erkeklerin bu görevi paylaşmaması olarak belirtilir (par. 10).

Demokratik sistemlerde kadınların siyasi hayata katılımına dair imkânlar gelişmiş olsa da karşılaştıkları ekonomik, sosyal, kültürel engellerle bu katılımın sınırlandırıldığına dikkat çekilir. Ancak kadınların kamusal alandan, karar alma sürecinden dışlandıkları toplumların demokratik olarak nitelendirilemeyeceğini Komite belirtir (par. 14). Katılımda eşitliğin sağlanabilmesi için Komite m. 7 ve 8'in uygulanmasına yönelik (seçim usullerinin değiştirilmesi, kota belirlenmesi, kadın adayların tercih edilmesi gibi) etkili geçici özel tedbirlerin kullanılmasını teşvik eder

¹⁹⁰¹ Kadınların ekonomik bağımlılığı, ev işlerinin külfeti şeklindeki çifte yükü birlikte kamusal ve siyasi alandaki işlerin uzun/esnek olmayan çalışma saatleri gerektirmesi birleşince siyasi karar alma ve kamusal hayatta etkin olmanın engellenmesine Komite vurgu yapar (par. 11).

(par. 15)¹⁹⁰². Çifte iş yükünün, mali engellerin kadınların seçim konusunda sınırlı kalmasına sebep olduğunun altı çizilir (par. 20). Nitekim seçme hakkı konusunda orantısız veya erkeklere uygulanmayan şekilde koşul ya da sınırlamaların CEDAW'a da aykırı olduğu belirtilir (par. 23). Kadınların ev içi sorumluluklarına dair varsayımların kamusal alana katılımları önünde engel teşkil ettiği (par. 36) odağıyla Komite, CEDAW'daki yükümlülüklerle doğrudan tabi olmasa da siyasi partiler, sendikalar vb. örgütlerin kadınlara dair ayrımcılık yapmamasını sağlayıcı tüm tedbirleri almakla Taraf Devletin yükümlü olduğunu belirtir (par. 42).

Üreme sağlığı dâhil- sağlık hizmetlerine erişimin m. 12 kapsamında temel bir hak olduğu teyit edilmekte (par. 1) ve sağlık hakkının uygulanmasında kadınların eşitliğini gerçekleştirmek için alınması gereken önlemlere yer verilmektedir. M. 12 ile ilgili etkili bir yorum aracı Komitenin 24 No.lu Genel Tavsiyesi'dir¹⁹⁰³. **24 No.lu Genel Tavsiye** (1999) m. 12 ışığında, kadın ve sağlık üzerinedir.

Devletlerin kadınların sağlık hizmetlerinde özellikle aile planlaması, hamilelik ve lohusalık ile doğum sonrası döneme dair ayrımcılığa uğramasının önlenmesi esasına değinen Komite, raporlar ışığında kadınların sağlığı hususunun kadınların refahı için de elzem olduğunu belirtir. Bu Genel Tavsiye ile kadınların ulaşılabilir en iyi sağlık standartlarına erişimlerinin sağlanması gayesiyle ayrımcılığa uğramasını önlemeye yönelik tedbirler değerlendirilmektedir (par. 2).

Kadın ile erkek arasındaki biyolojik farklılıkların sağlık bakımından da farklılıklara yol açtığı, sağlık üzerinde belirleyici toplumsal etmenlerin ve dahası kadınlar arasında da bu etmenlerin çeşitlilik gösterdiği vurgulanır. Bu sebeple kız çocukları, yaşlı kadınlar, fiziksel/zihinsel engelli kadınlar gibi dezavantajlı, savunmasız gruplara mensup kadınların sağlık ihtiyaçları ve hakları bakımından özel olarak ele alınması gerektiği üzerinde durulur (par. 6).

Kadınların¹⁹⁰⁴ sağlık haklarının tam anlamıyla gerçekleşmesi için Taraf Devletlerin güvenli, besleyici yiyecek tedarikini sağlayarak kadınların sağlıklı

¹⁹⁰² Ancak buradaki nüans, (PEP'de de vurgulandığı üzere) şekilsel olarak engellerin kaldırılması, yasal düzenlemelerin yapılması ile fiili durum arasında fark olmasıdır (par. 16). Bu bağlamda cinsiyete dayalı bakış açısı ve kadınların tam katılımının önemi ile hem kendilerinin güçlenmesi hem de toplumun gelişmesi için sağlayacakları katkıya dikkat çekilir (par. 17).

¹⁹⁰³ Ancak Komite, m. 12 kapsamında elzem konular olan kadın sünneti HIV/AIDS, engelli kadınları, kadına dair şiddet ve aile içi ilişkilerde eşitlik hususlarına dair önceki Tavsiye Kararlarına da atıfta bulunmaktadır (par. 5).

¹⁹⁰⁴ Komite, kadınlar ibaresinin genç kızlar ile ergen kızları da kapsadığını açıklar (par. 8).

beslenme hakkına saygı duyma ve bu hakları koruyup geliştirme yükümlülüklerini yerine getirmeleri tavsiye edilir (par. 7). Özellikle hamilelik ve emzirme dönemi için yeterli beslenmenin elzem olduğunu bu noktada hatırlatmak gerekir.

Sağlık sisteminde kadınlara özel hastalıkların önlenmesi, tanı ve tedavisinde eksiklikler yaşanmasının kadına dair ayrımcılığı ortadan kaldırıcı tedbirlerin uygunluğunu zedeleyeceği belirtilir. Nitekim taraf devletin kadınlara dair üreme sağlığı hizmetlerini yasal olarak sağlamamasının ayrımcılığa yol açacağı vurgulanır. Misalen vicdani ret sebebiyle sağlık hizmetinin reddi durumunda alternatif hizmet sağlayıcılarına yönlendiren tedbirler alınması salık verilir (par. 11).

Taraf Devletlerin sağlık hizmetine dair politika/ tedbirlerde kadınların sağlık hakkını onların ihtiyaç ve menfaatleri doğrultusunda ele almaları ve erkeklerden farklı özellikleri ile onları etkileyen çeşitli etkenleri raporda sunmaları beklenir. Bu bağlamda adet döngüsü, üreme yetisi ve menopoz gibi biyolojik etkenler; kadınların sağlık ve beslenmeleri üzerinde menfi etkiyi haiz ev içinde eşitsiz güç ilişkileri, maruz kaldıkları farklı şiddet türleri, cinsel taciz neticesinde istenmeyen/erken gebelik riski ile karşılaşılması, kadın sünneti gibi ölüm/sakat kalma riski içeren uygulamalar gibi sosyo-ekonomik etkenler; özellikle doğum sonrası depresyon gibi psiko-sosyol etkenler işaret edilir. Ayrıca hasta gizliliğinin daha ziyade kadınları olumsuz etkilediği, üreme organlarına dair hastalıklar, doğum kontrol yöntemleri ve hatalı kürtaj ya da cinsel şiddete maruz kalınca tıbbi bakım hizmetinden faydalanmak için ilgili merciye başvurma konusundaki tereddütlere de değinilir (par. 12).

Taraf devletlerin kadın-erkek eşitliği bağlamında sağlık hizmetlerine, bilgiye ve eğitime erişimi sağlama görevi, kadınların sağlık hizmetlerine dair haklarına saygı gösterme (*respect*), bu hakları koruma (*protect*) ve yerine getirme (*fulfil*) yükümlülüğünün¹⁹⁰⁵ bir ifadesi olarak belirtilir. Bununla beraber taraf devlet, hem

¹⁹⁰⁵ *Haklara saygı gösterme* yükümlülüğü, Taraf Devletin kadınların sağlıkla ilgili faaliyetlere ulaşmasını engellemekten kaçınmasını gerektirir. Hem özel hem kamu sektöründeki sağlık kuruluşları bu kapsamda yer alır. Kadınların sağlık hizmetine/kuruluşlarına erişim imkânlarının kocaları/ partnerleri/ebeveynleri yüzünden, sağlık mercilerinin izni olmadığı, evli olmamaları, sadece kadın olmaları gerekçesiyle kısıtlanmaması gerektiği belirtilir. Bununla beraber salt kadınların gereksinim duyduğu tıbbi işlemleri yasaklayan, bunları tercih eden kadınların cezalandırılmasını öngören yasaların mevcudiyetinin de kadınların sağlık hizmetine erişimini engellediği de vurgulanır (par. 14).

Taraf Devletlerin kadınların sağlıkla ilgili *haklarını koruma* yükümlülüğü kapsamında özel kişi ve örgütler tarafından bu hakların ihlalini önlemeleri, yaptırım uygulamaları gerekir. Toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin kadınlar için önemli bir sağlık sorunu oluşturduğu göz önünde bulundurularak; kadına dair şiddet/istismar ve uygun sağlık hizmeti bakımından kanunlar

yasama, yürütme eylem ve politikalarının bu üç yükümlülükle uyum içinde olmasını sağlamakla hem de yargısal işlemlerin etkinliğini sağlayan sistemi uygulamaya koymakla da sorumludur. Aksi, m. 12'nin ihlali anlamına gelmektedir (par. 13).

Cinsel sağlık hususunda bilgi ve hizmete erişimin yetersizliği, toplumsal cinsiyet temelinde eşit olmayan eril hiyerarşik ilişkiler, kadın sünneti, çok eşlilik gibi zararlı geleneksel uygulamalar ile evlilik içi tecavüz, cinsel yolla bulaşan hastalıklar yakalanma riskini beraberinde getirdiğine değinen Komite; tüm kadınlar ile genç kızların CSÜS ile ilgili bilgi, eğitim ve hizmet alma hakkından faydalanmalarını ve her türlü kısıtlayıcılıktan ve ayrımcılıktan arındırılmış şekilde güvence altına alınmasını tavsiye eder (par. 18)¹⁹⁰⁶.

Komite kadınların tamamen bilgi sahibi olarak rıza göstermesini temin eden, insan onuruna saygılı, mahremiyet ilkesini gözeterek kadın ihtiyaçlarına ve bakış açısına duyarlı hizmetlerin *kabul edilebilir hizmetler* olarak değerlendirildiğini ortaya koyarak zorla kısırlaştırmaya, cinsel yolla bulaşan hastalık tespitine dair testlere zorla tabi kılınma, istihdam için zorunlu gebelik testi şartı gibi zorlayıcı ve kadının irade ve onurunu ihlal edici uygulamalara izin verilmemesini ister (par 22).

Sunulan raporda genel olarak CSÜS ve özel olarak aile planlamasına dair hizmetlere zamanında erişimi sağlayıcı alınan tedbirlere –özellikle ergenlik çağındakilere aile planlaması yöntemlerine dair bilgi ve danışmanlık hizmetlerini içeren sağlık eğitimine- yer verilmesi istenir (par. 23). Sağlık hizmetlerinin engelli kadınların gereksinimlerine de duyarlı olması için önlemler alınması gerektiğine de

çıkarılması ve politikalar üretilmesi; sağlık çalışanlarına toplumsal cinsiyete dayalı eğitimler verilmesi; cinzel taciz şikâyetlerinde kadın hastaları koruyucu usuller getirilmesi; kadın sünnetini, kız çocukların evlendirilmesini yasaklayan kanunlar çıkarılması beklenir (par. 15).

Hakların gerçekleştirilmesi/yerine getirilmesi yükümlülüğü dâhilinde Taraf Devletlerden kadınların sağlık hakkından faydalanmalarını güvence altına almak için uygun yasal, adli, idari, ekonomik ve diğer tedbirlerin cari kaynaklar ölçüsünde alınıp uygulanması beklenir. Küresel düzeyde anne ölümü ve hastalık oranındaki yükseklik, aile üye sayısını artırmak isteği olmamasına rağmen doğum kontrol yöntemlerine erişim imkânı olmayan veya bu yöntemleri kullanmayan çiftlerin sayısının çok fazla olduğu yönündeki tespit; kadınların sağlık hizmetlerine ulaşımını sağlama konusunda Taraf Devletlerin ihmallerini gösterir niteliktedir. Bu bakışla Komite, Taraf Devletlerin raporlarınsa, HIV/AIDS gibi önlenebilir koşullardan kaynaklı kötü sağlık durumuna dair alınan önlemler hakkında bilgi vermelerini ister. Bununla birlikte Taraf Devletlerin bu yükümlülüklerini özel sektördeki kurum/kuruluşlara aktararak sorumluluktan kurtulmalarının mümkün olmadığının da altı çizilir (par. 17).

¹⁹⁰⁶ Ayrıca Komite, kadınların sağlık hizmetlerine erişimdeki engeller çerçevesinde sağlık hizmetine dair yüksek ücrete, eş/ebeveyn/hastane yetkisinin öz izninin gerekliliğine ve sağlık tesislerindeki uzaklığa değinir (par. 21).

değınılır (par. 25). Ayrıca hamilelik, lohısa ve doğum sonrası döneme ilişkin alınan tedbirlere de yer verilmesi beklenir (par. 26).

Taraf Devletin güvenli annelik haklarının gerçekleşmesi ve acil kadın doğum hizmetleri sağlanmakla görevli olduğu belirtilir. Pek çok kadının doğum öncesi, doğum ve sonrası hizmetlere erişim ve bunlardan faydalanma konusundaki kaynak yetersizliğinin gebeliğe bağılı ölüm ve sakatlık riskini doğurduğu göz önüne alınarak bu dönemlerde gerektiğinde verilecek ücretsiz hizmetlerin tedarikine dair bilgilerin de raporda yer alması istenir (par. 27).

Taraf Devletin m. 12'ye ilişkin raporunu kadın sağlığına dair diğeri ilgili maddelerle ilişkilendirerek sunması beklenir¹⁹⁰⁷. Kadınların sağlık ve esenliğinin korunması için -CSÜS hizmetleri dâhil- yüksek kalitede ve maddi anlamda erişilebilir tüm sağlık hizmetlerine erişimi sağlayıcı ulusal strateji izlenmesi tavsiyesinde bulunulur (par. 29). Ayrıca toplumsal cinsiyete dayalı bakış açısının kadın sağlığına dair politika/program vs. yerleşmesi, -CSÜS dâhil- sağlık hizmetleri, eğitim ve bilgisine erişimi önleyici engellerin kaldırılması, cinsel yolla bulaşan hastalıkların önlenmesi ve tedavisinde ergenler için kaynak ayrılması, aile planlaması, cinsellik eğitimi yoluyla istenmeyen gebeliklerin önlenmesine öncelik verilmesi, güvenilir annelik hizmetleri ile doğum öncesi destek programları ile anne ölüm oranının düşürölmesi, kürtaj olan kadınları cezalandırıcı hükümlerin kaldırılarak kürtajı yasaklayan mevzuatın değıştirilmesi beklenir (par. 31).

25 No.lu Genel Tavsiye (2004), m. 4/1'deki geçici özel tedbirler hakkındadır. Dönüştürücü eşitliğe dair, -toplumsal cinsiyete dair fırsat ve uygulama eşitliği için önlemler alınmasını ve cinsiyetçi tutumların değıştirilmesini içeren- m. 4 ve 5 ile birlikte -yapıların değışimine dair- 25 No.lu Genel Tavsiye dayanak oluşturabilir¹⁹⁰⁸.

¹⁹⁰⁷ Örneğın; aile eğitimleri ile toplumsal işlevi olan anneliğın doğru şekilde anlaşılmasının sağlanması (m. 5(b)), kadınların sağlık hizmetlerine erişimini kolaylaştıracak, erken gebelik sebebiyle okulda ayrılma oranlarını düşürecek eğitime eşit erişimin sağlanması (m. 10), kadınlara/genç kızlara -aile planlaması dâhil- özel eğitici bilgiler sağlanması (m. 10(h)), kadın sağlığı ve güvenliğının istihdam alanında korunması (m. 14/2(b)), yeterli yaşam standartlarından faydalanma (m. 14/2(h)), kadınlara çocuk sayısı ve zamanına serbest ve kendi hassasiyetleri ekseninde karar verme ve bu hakları kullanmak için bilgi, eğitim ve diğeri araçlardan yararlanma bakımından erkeklerle eşit haklar sağlanması (m. 16/1(e)), erken doğumdan kaynaklanan -fiziksel ve ruhsal- zararları önlemek için çocukların erken yaştan nişanlanmasının/evlenmesinin yasaklanması (m. 16/2) gibi (par. 28).

¹⁹⁰⁸ Bkz. Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir, **Adalet Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği**, (Türkiye'de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi Faz II), CEİD Yayınları, Ankara, 2021, s. 55.

Dinamik niteliği haiz CEDAW'ın kabulünden itibaren kadına yönelik ayrımcılıkla mücadelede kullanılacak araçların belirlenmesi/anlaşılmasına dair ilerici yaklaşımıyla katkısını vurgular Komite (par. 3, 5). Kadınlara karşı ayrımcılığın giderilmesi için m. 15 ve 24 ışığında, Taraf Devletlerin -yasalarda kadınlara karşı doğrudan/dolaylı ayrımcılık oluşturan hiçbir hükmün bulunmamasını, somut ve etkili politikalar/programlar sayesinde kadınların statülerinin iyileştirilmesi, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve kalıpyargılarının sorun olarak ele alınması şeklinde- üç esas yükümlülüğüne değinilir (par. 6-7). Kadınların erkeklerle aynı muameleye tabi tutulması gerçek eşitlik için Komite'ye göre yeterli olmamakta, fiili eşitliğin tesisi için biyolojik farklılıklarla birlikte toplumsal, kültürel yapıdan türeyen farklılıkların da göz önüne alınması gerekmektedir. Bu bağlamda kadın ve erkeğe farklı muamele etme söz konusu olabilir (par. 8). Kadınların tarihi süreçte gelişen eril paradigmaları aşabilmesi için fırsatlar, kurumlar ve sistemler nezdinde dönüşüme yönelik tedbirler alınması salık verilir (par. 10).

Geçici özel önlemlerin¹⁹⁰⁹ ayırım gözetmeme ve eşitlik normlarına istisna oluşturmadığı, kadınların fiili ve gerçek eşitliğini sağlamanın bir yolu olarak görüldüğü vurgulanır (par. 14). Burada değinilmesi gereken nüans m. 4/1 ile m. 4/2 arasındaki ayırmadır. M. 4/1'de amaç, erkeklerle fiili ve gerçek eşitliği sağlamak için kadının konumunun iyileştirilmesini hızlandırmak, kadınlara karşı ayrımcılığın geçmiş ve güncel biçimleri ile sonuçlarının düzeltilmesini sağlayıcı değişimleri gerçekleştirmek ve maruz kaldıkları olumsuzlukların giderilmesini sağlamaktır. Bu önlemlerin *geçici*¹⁹¹⁰ nitelikte olduğu da hatırlatılır (par. 15). Ancak biyolojik farklılıklar sebebiyle kadın ile erkeğe özdeş olmayan muamele öngören m. 4/2'deki özel önlemler *kahıcı* nitelikte olup m. 11/3 kapsamında bilimsel ve teknolojik bilginin yeniden gözden geçirilmesi gerekinceye kadar devam eder (par. 16). Böylelikle m. 4/2 ışığında anneliği koruyucu özel önlemlerin geçici olmadığı netlik kazanır.

26 No.lu Genel Tavsiye (2008), göçmen kadın işçiler ile ilgilidir. Kadın işçilerin gerek cinsiyet gerek toplumsal cinsiyetleri ile beraber göçmenlik durumları hasebiyle tehlikelere maruz kaldıklarına işaret eden Komite, özellikle göçmen kadın

¹⁹⁰⁹ Komite, m. 4/1'deki *geçici özel önlemler* şeklindeki ifadeye dair terminolojik çeşitlilik yaşandığını ve 25 No.lu Genel Tavsiyenin ise bu terminolojik netliğe katkı sağlayacağını açıklar (par. 13, 17).

¹⁹¹⁰ Komite'ye göre *geçicilik*, önlemlerin her zaman gerekli olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Geçici özel önlemin yürürlük süresinin önceden belirlenmiş zaman dilimine göre değil, somut durum karşısındaki işlevsel neticeye göre belirlenmesi söz konusudur (par. 20).

işçilerin sağlıklarını tehlikeye atan eşitsizliklerle de karşılaştıklarını, -üreme sağlığı dâhil- sağlık hizmetlerine erişim ve maliyet konusunda sıkıntı yaşadıklarını belirtir. Kadınların erkeklerden farklı sağlık gereksinimleri göz ardı edilmeden gerekli önemin gösterilmesi beklenir. Ayrıca rızası alınmadan göçmen kadın işçilere cinsiyet ayrımı gözetilen zorunlu HIV/AIDS testlerinin uygulanması ve sonucun işverene bildirilmesi neticesinde işlerini kaybetme/sınır dışı edilme durumuna dikkat çekilir (par. 15, 17). Bununla birlikte gebelik durumunda da ayrımcılığın arttığı, göçmen kadın işçilerin gebelik testinin pozitif olması halinde sınır dışı edilme; annenin sağlığına dair riskli durumlar/cinsel saldırı neticesinde kürtaja zorlanma veya güvenli üreme sağlığı ve gebeliği sonlandırma hizmetlerine ulaşamama; analık izinleri ile haklarının verilmemesi/ yetersizliği, ciddi sağlık sorunları yaratan maddi açıdan erişilebilir obstetrik sağlık hizmetinden mahrum kılınmasının sıkıntıları ile karşılaşabilmektedirler. Ayrıca hamile olduklarının fark edilmesi ile işten çıkarılabilme, kayıt dışı göçmen statüsüne gerileme veya ülkeden çıkarılma ile karşılaşabildikleri de belirtilir (par. 18)¹⁹¹¹.

27 No.lu Genel Tavsiye (2010) yaşlı kadınlar ve insan haklarının korunması üzerinedir. Komite -25 No.lu genel tavsiyesinde- m. 4/1'deki ayrımcılık türlerinin nedenlerinden birisinin de yaş olduğunu hatırlatarak, yaşlı kadınların¹⁹¹² cinsiyet ve yaş bakımından (par. 2) ayrımcılığına değinir.

Çoğu yaşlı kadının üreme ve üretme rollerinde işlevselliğini yitirmesi ve ailelerine yük oldukları fikri kapsamında ihmal edildiği ve dul kalan/boşanan kadınların daha şiddetli ayrımcılığa uğradığı, sağlık hizmetine erişimlerinin kısıtlılığı

¹⁹¹¹ Göçmen kadın işçilerin dezavantajlı koşullarına dair Komite tavsiyelerini -göç alan, göç veren, geçiş yapılan, gidilen ülkeler nezdinde- ayrıntılı şekilde açıklamaktadır. Bu bağlamda örneğin göç veren ülkenin göç edecek göçmen kadın işçilerin maruz kalabilecekleri sömürüler konusunda bilgilenmelerinin sağlanması -HIV/AIDS'in önlenmesi dâhil üreme sağlığı bilgileri de bu kapsamdadır-, ülkeden ayrılmadan önce istenen HIV/AIDS ya da genel sağlık muayenesinde göçmen kadın işçilerin insan haklarına saygılı olunması, gönüllülük esasına ve hizmetlerin ücretsiz/cüzi ücretler karşılığında sunumu ve damgalanmamasına özen gösterilmesi (m. 2(f),12) tavsiye edilir (par. 24).

¹⁹¹² Doğurganlık oranının düşüşü, yaşam süresinin uzaması, yaşam standardının artması ve temel sistemlerdeki gelişmelerle nüfusun olmadığı kadar yaşlanması; kalkınma çabalarının müspet bir neticesi olarak görülmekle birlikte 21. yüzyılın yaşlılar çağı olarak düşünülmesine de yol açtığı belirtilir. Bu demokrafik değişimin insan haklarına etkisi de olmakta ve yaşlı kadınlara dair ayrımcılık sorunu ön plana çıkmaktadır (par. 6).

gibi hususların yaşlı kadınların¹⁹¹³ insan haklarından tam anlamıyla yararlanamadığını gösterdiğini Komite açıklar (par. 14). Kadınların durumunun geliştirilmesi, iyileştirilmesi ise kadın yaşamının -çocukluk, ergenlik, yetişkinlik, yaşlılık- farklı evrelerinin ve her bir evrenin kadınların yaşlılıktaki hak kullanımına dair etkilerinin ele alındığı yaşam döngüsü yaklaşımı ile mümkün olduğu da belirtilir. Ayrıca CEDAW'daki hakların kadın yaşamının her evresinde geçerli olduğunun da altı çizilir (par. 15). Burada dikkat çeken husus kadınların üreme bağlamında işlevselliğini yitirmesinin onları yaş unsuruyla birlikte değersizleştirebiliyor olmasıdır. Mefhumu muhalifinden ise üreme, kadına değer atfeden bir yeti olarak anlaşılıyor. Böylelikle kadın, hem üreme yetisi sebebiyle hem de üreme bakımından işlevselliğini yitirdiği yaşlılık sebebiyle ayrımcılığın mağduru olarak karşımıza çıkıyor.

28 No.lu Genel Tavsiye (2010), m. 2 uyarınca *Taraf Devletlerin temel yükümlülüklerine* ilişkindir. Taraf Devletlerce salt doğrudan/dolaylı şekilde kadınlara karşı ayrımcılığın¹⁹¹⁴ yasaklanması ile sınırlı olmayan m. 2 kapsamında aynı zamanda özel aktörlerden kaynaklı ayrımcılıkla da mücadele etmek Taraf Devletlerin yükümlülüğündedir (par. 13). Hem özel hem kamusal alanda kamu otoriteleri, hukuk sistemi, kurumlar, ticari girişimler, şahıslar tarafından uygulanan ayrımcılığa karşı kadınları korumakla yükümlü Taraf Devletlere, eşitlik ilkesi, cinsiyete/toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılıkla savaşım için gerekli eğitim ve farkındalık programları düzenleyip sürdürmesi tavsiye edilir (par. 17).

Kadınların cinsiyet ve toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığa uğramasının yaş, sınıf gibi diğer faktörlerle ilişkili olduğu Taraf Devletlerce göz önüne alınarak ayrımcılığın bu tür kesişimsel görünümünün kadınlar üzerindeki menfi etkilerinin hukuki açıdan değerlendirilerek bu tür ayrımcılığın yasaklanması salık verilir (par. 18). Örneğin yaş kapsamında; genç kızların eşitlikle ilgili haklarını savunmakla yükümlü kılınan Taraf Devletlerce cinsel eğitim ile üreme sağlığı eğitimine dair

¹⁹¹³ Nitekim Komite, kadınların menopoz sonrası ve yaşa bağlı fiziksel, zihinsel sağlık durumlarının ihmal edilme riskine değinerek cinsel sağlık, HIV/AIDS hakkındaki bilgilerin yaşlı kadınlar için nadiren sağlandığını belirtir (par. 21).

¹⁹¹⁴ Kadınlara yönelik *doğrudan* ayrımcılık, açıkça cinsiyet ve toplumsal cinsiyet farklılıklarını esas alan farklı muamelelerden kaynaklanır. Kadınlara yönelik *dolaylı* ayrımcılık ise hukuk, politika ve uygulamaların teoride kadın-erkek arasında ayırım yapmamasına rağmen görünüşte nötr olan düzenlemelerin mevcut eşitsizlikleri göz önüne almaması sebebiyle fiili olarak kadınların aleyhine ayrımcı bir etkisi ile neticelenen ayrımcılık olarak açıklanır. Kadın-erkek arasındaki eşit olmayan güç ilişkilerinin değerlendirilmemesi, mevcut eşitsizliği derinleştirmektedir (par. 16).

programlar hazırlanması, HIV/AIDS, cinsel istismar ve genç kızlık döneminde hamileliğin önlenmesine dair programlar düzenlenerek ergen kızların özel ihtiyaçlarının dikkate alınması beklenir (par. 21).

Taraf Devletlerce kadınların ayrımcılığa uğramama ve erkeklerle eşit haklara sahip olma haklarına saygı duymak, korumak, geliştirmek/teşvik ve hayata geçirmek amacıyla alınması gereken tedbirler açıklanmıştır (par. 37). Özetle bu tedbirler; CEDAW'ı ihlal eden uygulama/ politikanın uygulanmasından kaçınılması (saygı), evde/toplumda vuku bulan ihlaller dâhil, CEDAW'ın ihlallerinin önlenmesi, yasaklanması, cezalandırılmasına dair adımlar atılması, mağdurların tazmininin sağlanması (koruma), geniş ölçüde bilgilendirmeler yapılması, CEDAW'daki yükümlülüklerin desteklenmesi (teşvik) ve cinsiyete dayalı ayrımcılığın önlenmesi, cinsiyet eşitliğinin tesisi için özel tedbirlerin benimsenmesi (hayata geçirme) şeklindedir (par. 37). Böylelikle bahse konu tavsiyelerin üreme bakımından da kadınlara karşı ayrımcılığın sonlandırılması için göz önüne alınması gerekir.

29 No.lu Genel Tavsiye (2013) m. 16 kapsamında, *evliliğin, aile*¹⁹¹⁵ *ilişkilerinin ve bunların bozulmasının ekonomik sonuçları* hakkındadır. Öncelikle Komite, toplumun temel birimi, sosyal ve yasal -çeşitli ülkelerde dini- bir yapıtaş, ekonomik bir yapı olan aile içindeki toplumsal cinsiyet temelli iş bölümü neticesinde kadınların ekonomik refahının diğer aile üyeleri ile eşit olmadığı, ailenin dağılması halinde ise erkeğe kıyasla daha fazla bedel ödedikleri ve özellikle çocuk sahibiyken dul kalması durumunda yoksullukla yüzleştikleri tespitinde bulunur (par. 1)¹⁹¹⁶. Kadına dair ayrımcı tutumların temelini aile içindeki eşitsizlikte yer aldığı ve ideoloji, gelenek, kültür ekseninde haklı gösterildiği de eklenir (par. 2). Komite; evlilik/boşanma/ayrılık/ölüm halinin kadınların ekonomik durumuna etkisini mercek altına alır. Ailenin ekonomik refahına yaptıkları katkıya rağmen kadınların ekonomik açıdan ikincil konumda olmaları gerçeğinin –bakmakla yükümlü oldukları kişilere dair sorumluluklarından kaynaklanarak- aile ilişkilerine yansıdığının altını çizen Komite (par. 4), kadınların gelişen/gelişmekte olan ülkelerde ekonomik açıdan kötü

¹⁹¹⁵ Aile kavramının geniş ele alınması gerektiğine dair bkz. par. 17.

¹⁹¹⁶ Taraf Devletlerin hem şekli hem de maddi eşitliği hayata geçirmeleri gereğini tekrarlayan Komite, kadın ile erkeğe eşit davranan toplumsal cinsiyet ayrımcılığı gözetmeyen kanun ve politikaların kabulü ile şekli eşitliğin, kanun ve politikaların uygulanması ve etkileri değerlendirilerek kadının dezavantajlılığı ve dışlanmışlığının dikkate alınması ile maddi eşitliğin sağlanabileceğini vurgular (par. 8).

etkilenen taraf olduğunu ortaya koyar (par. 5). Dolayısıyla evlilik kurulurken/ süresince/sona ererken kadına dair ayrımcılığı önlemek üzere m. 16 uyarınca Komite tavsiyelerde bulunur (par. 9).

Çatışmayı önleme, çatışma ve çatışma sonrası durumlarda kadınlara ilişkin
30 No.lu Genel Tavsiye (2013) kapsamında Komite, çatışmaya bağlı toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin kadınlar için yaralanma, sakatlık, artan HIV enfeksiyonu riski, cinsel şiddetten kaynaklanan istenmeyen gebelik riski gibi çeşitli fiziksel ve psikolojik sonuçlara yol açacağına dikkat çeker. Bir savaş silahı olarak kullanılan HIV'in tecavüz yoluyla kasıtlı şekilde bulaşması dâhil, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet ile HIV arasında güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koyar (par. 37). Taraf Devletlere yönelik tavsiyeleri arasında cinsel şiddetin üreme sağlığına etkisi dahil olmak üzere, şiddet mağduru kadın/kız çocukların farklı ihtiyaçlarının giderilmesi için kaynak tesis edilmesi yer alır (par. 38(g)).

Eğitime, sağlığa, istihdama ve kırsal kesimdeki kadınlara erişim bakımından Komite, çatışmadan etkilenen bölgelerde -CSÜS hizmetleri dahil- temel hizmetlere erişimin kesintiye uğradığı tespitiyle kadınlar ile kız çocuklarının çatışmaya bağlı cinsel şiddetin neticesi olarak planlanmamış gebelik, ciddi cinsel ve üreme yaralanmaları, -HIV/AIDS dahil- cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlara yakalanma bakımından büyük risk altında olduklarını vurgular. Kadınların hareket özgürlüğüne dair kısıtlamalarla birleşince m. 12/1'deki sağlık hizmetlerine eşit erişim hakkının olumsuz etkilendiği vurgulanır. Çatışma/sonrasında daha belirgin hale gelen zararlı toplumsal cinsiyet normlarının, güç dengesizliklerinin; kadınları/kızları HIV'e karşı orantısız şekilde savunmasız kıldığına da değinilir. Komite'ye göre, HIV'e dair damgalama ile ayrımcılığın yaygınlığı toplumsal cinsiyete dayalı şiddete dair damgalama ile birleştiğinde; HIV'in önlenmesi, tedavisi, bakım ve desteğine etkisi büyüktür (par. 50). Bu kapsamda Taraf Devletlerce; CSÜS hizmetlerinin CSÜS ve haklarına dair bilgilere erişimi içermesini sağlaması; -acil kontrasepsiyon dâhil- aile planlaması hizmetleri; psikososyal destek; doğum öncesi bakım, nitelikli doğum hizmetleri; -acil obstetrik bakım dahil- anne sağlığı hizmetleri; güvenli kürtaj hizmetleri; kürtaj sonrası bakım; -HIV/AIDS dahil- cinsel yolla bulaşan enfeksiyonların önlenmesi ve tedavisi; cinsel şiddetten kaynaklanan fistül, doğum

komplikasyonları ya da diğer üreme sağlığı komplikasyonları gibi yaralanmalarından tedavisine özen gösterilmesi beklenir (par. 52(c)).

Çatışmadan etkilenen bölgelerdeki zorla hamilelik, kürtaj, kısırlaştırma; kadınların -çocukların sayısına ve aralığına özgür ve sorumlu şekilde karar verme hakkı dahil- pek çok hakkını ihlal ettiği tespitiyle Komite; Taraf Devletlere -evlilik bakımından- çatışmalardan etkilenen bölgelerdeki kadınları/kızları zorla evlendirme, hamilelik, kürtaj, kısırlaştırma gibi toplumsal cinsiyete dayalı ihlalleri önleme, araştırma ve cezalandırma tavsiyesinde bulunur (par. 64-65).

Adalet erişim hakkında ise Komite; kadınların maruz kaldığı çeşitli ihlal türlerine yanıt veren, yeterli ve kapsamlı tazminat sağlayan etkili ve zamanında çözüm yolları sağlamak, -cinsel ve üreme hakları ihlalleri, ev içi ve cinsel köleleştirme, evlilik ve zorla yerinden edilme, cinsel şiddet ve ekonomik, sosyal, kültürel hak ihlalleri dâhil- toplumsal cinsiyete dayalı tüm ihlalleri ele almak konusunda tavsiyede bulunur (par.81(g)).

Kadınların adalet erişimleri hakkında Komite'nin 33 No.lu Genel Tavsiyesi (2015) kapsamında adalet erişimde kızlara özel önem gösterilmesi gerektiği şu şekilde belirtilmektedir:

*...Adalet erişimde özel engellerle karşılaşan kızlara (gerektiğinde kız çocukları ve ergen kızlar dâhil) özel önem gösterilmelidir. Kız çocukları; eğitim, sağlık, cinsel ve üreme hakları ile ilgili alanlarda hayatlarıyla ilgili önemli kararlar alacak sosyal veya hukuki ehliyetten sıklıkla yoksun konumdadırlar. Zorla evlendirilebilmekte ya da diğer zararlı uygulamalara ve çeşitli şiddet türlerine maruz bırakılabilmektedirler...*¹⁹¹⁷

Ayrıca Komite'nin Taraf Devletlere yönelik tavsiyelerini içeren kapsamında;

*...(c) Kız çocuklarının aile içerisinde yaşanan çatışmalar ve güçsüzleştirme sebebiyle marjinalleşmesini ve bunun sonucunda haklarının desteklenmemesini önleyici tedbirler almak; eğitim, cinsel sağlık ve üreme sağlığı dâhil olmak üzere sağlık hizmetleri gibi hizmetlere ve ayrıca yasal hizmetler ile adalet sistemlerine erişimde ebeveyn veya eş izni gerektiren kural ve uygulamaları kaldırmak...*¹⁹¹⁸

düzenlenmektedir.

Kadınların adalet erişimindeki engellerin kaldırılması, toplumsal cinsiyet eşitliğinin gerçekleştirilmesi için gerekli ve önemlidir. Adalet erişim; hukukun üstünlüğünün sağlanması, yasal hakların ileri sürülebilirliği için gerekli etkili iç

¹⁹¹⁷ Committee on the Elimination of Discrimination against Women, "General recommendation on women's access to justice", CEDAW/C/GC/33, 2015, par. 24.

¹⁹¹⁸ Committee on the Elimination of Discrimination against Women, "General recommendation on women's access to justice", CEDAW/C/GC/33, 2015, par. 25.

hukuk yollarının varlığı çerçevesinde insan haklarının korunması için bir araçtır. Kadınların adalete erişimi; adalet sistemi, hukuk kaynakları, yasal alanların tümünü kapsamaktadır. Böylelikle bahse konu tavsiye kararı, kadınların hayatlarını dönüştürmek üzere katalizör olarak işlev görmektedir¹⁹¹⁹.

34 No.lu Genel Tavsiye (2016) kırsalda yaşayan kadınların haklarına ilişkindir. Taraf Devletlerin kırsal kesimdeki kadınlara/kız çocuklarına dair her türlü şiddeti önlemesi ve ortadan kaldırması salık verilir. Bu kapsamda, cinsel ve üreme hakları, dahil, kadın sağlığı, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, ayrımcı gelenekler ve uygulamaların sonlandırılmasına özel önem verilerek kırsal kesimdeki kadınların insan hakları savunucularına yönelik saldırıları önleyici tedbirler almak da önerilir (par. 25(e)). Ayrıca kırsal kesim kadınları/kız çocukları arasında çocuk yaşta ve(ya) zorla evlilikleri önleyici ve yasaklayıcı adımlar atılması, kapsamlı ve yaşa uygun CSÜS eğitimi dahil okul dahilinde önleyici programlara yer verilmesi de beklenir (par. 34). Kırsal kesimdeki (yaşlı ve engelli kadınlar dahil) kadınlar için -CSÜS hizmetleri dahil- sağlık hizmetlerine erişim; toplumsal ve ataerkil tutumlar, modern doğum kontrol yöntemleri hakkındaki bilgi yetersizliği, kırsal kesimdeki sağlık hizmetlerine yetersiz bütçe ayrılması, ulaşım ve altyapı ile eğitilmiş personel eksikliği sebebiyle sınırlıdır. Bununla beraber yeterli gıdaya, güvenli içme suyuna erişim eksikliğinin de sağlık riskini arttırdığı vurgulanır. Ayrıca obstetrik fistül gibi bazı durumların da kırsal kesimdeki kadınlar arasında yaygın olduğu da tespit edilir ve doğrudan sezaryen yapılabilecek acil sağlık hizmetlerine erişim eksikliğinden ve dolaylı olarak erken gebelik ve yetersiz beslenmeden kaynaklandığına değinilir (par. 37). Pek çok kırsal alanda anne ölüm ve hastalıklarının fazlalığı vurgulanarak özellikle çocuk yaşta evliliklerin erken gebelik riski ile ölümleri artırdığı tespit edilir. Kırsal kesimde vasıflı doğum görevlilerinin azlığının doğum öncesi, doğum ve doğum sonrası döneme ilişkin bakım konusunda yetersizliğe yol açtığına değinilir. Ayrıca yoksulluk, bilgi eksikliği, hizmetlere erişimin sınırlılığı sebebiyle aile planlaması hizmetleri ile doğum kontrolüne dair giderilmemiş önemli bir gereksinim olduğunun altı çizilir. Nitekim yaşamlarını, sağlıklarını riske atan güvenli olmayan

¹⁹¹⁹ UN Women, “UN Women welcomes CEDAW General Recommendation on women’s Access to justice”, **News and Events**, 19 Ağustos 2015, [https://www.unwomen.org/en/news/stories/2015/8/cedaw-general-recommendation#:~:text=UN%20Women%20welcomes%20the%20recently,the%20achievement%20of%20gender%20equality,\(01.02.2022\).](https://www.unwomen.org/en/news/stories/2015/8/cedaw-general-recommendation#:~:text=UN%20Women%20welcomes%20the%20recently,the%20achievement%20of%20gender%20equality,(01.02.2022).)

kürtaja başvurma olasılıklarının fazla oluşu da söz konusudur. Kürtaj yasal olsa dahi –makul olmayan bekleme süreleri gibi- kısıtlayıcı koşulların erişimi önlediği ve kürtajın yasa dışı olması halinde ise sağlık bakımından daha büyük etkisinin olduğu üzerinde durulur (par. 38). Bu bağlamda Taraf Devletlerin kırsal kesimdeki kadınlar ile kız çocuklarının yüksek kalitede (-aile planlaması dahil- temel sağlık hizmetleri, yasal olmasına bakılmadan -acil kontrasepsiyon dahil- doğum kontrolü ve güvenli kürtaj, kürtaj sonrası yüksek kaliteli bakıma erişim, doğum öncesi, perinatal, doğum ve sonrası hizmetler, beslenme, mamografi, diğer jinekolojik muayene hizmetleri gibi) sağlık hizmetlerinin fiziksel olarak erişilebilir ve karşılanabilir olmasını; CSÜS ve haklarına dair kırsal kesimdeki sağlık bakım sistemlerinin yeterli finansmanını; kırsal kesimdeki kadınların CSÜS hizmetleri dahil, sağlık hizmetlerine erişimi engelleyici hukuki düzenlemelerin (kürtaj için bekleme süreleri ya da üçüncü şahısların rızasının aranması veya kürtajı suç olarak düzenleyen yasaların) yürürlükten kaldırılmasını; hamilelik ve emzirme döneminde yeterli beslenme ve temiz suya erişimin sağlanması için sağlık ve beslenmenin düzenli izlenmesini; cinsel yolla bulaşan hastalıkların önlenmesi ve aile planlaması ile hamilelikte sağlık gibi sağlık hizmeti bilgilerinin dağıtılmasını; uzak kırsal kesimler için gezici sağlık hizmeti sunan klinikler gönderilmesini, CSÜS ile haklarına dair eğitim dahil, kırsal topluluklar için gelişmiş sağlık eğitimini ve sağlık çalışanları/doğum görevlilerinin toplumsal cinsiyete duyarlı eğitimini sağlaması tavsiye edilir (par. 39).

35 No.lu Genel Tavsiye (2017, 19 No.lu Genel Tavsiyenin güncel hali) *kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddet*¹⁹²⁰ hakkındadır. Toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin -kadınlara dair şiddet kapsamında yer aldığı hatırlatılarak- kadınların insan haklarının ihlaline yol açtığı yinelenir (par. 1). Bir insan hakkı ihlali olarak kabul edilen kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin ortadan kaldırılması ve Taraf Devletlerin yükümlülüklerine açıklık getirmek üzere Komite'nin işbu Genel Yorumu da rehber niteliğindedir (par. 5). Burada dikkat edilmesi gereken husus, özel

¹⁹²⁰ CEDAW Komitesi **S.H. v. Bosna Hersek** başvurusu (2020) kapsamında, başvuruçunun maruz kaldığı toplumsal cinsiyete dayalı şiddet eyleminin m. 1 uyarınca ayrımcılık oluşturduğunu hatırlatarak başvuruçunun –çatışma sırasındaki- tecavüz eylemi sebebiyle cinsel şiddet mağduru olduğunu ve Taraf Devletin, yetkililerin bu tarz şiddet riskinin farkında olduğu/olması gerektiği durumlarda gerekli tedbirleri alması gerektiğini belirtir. Başvuruda etkili ve zamanında soruşturma olmadığı ve gecikme yaşandığı kanaatiyle m. 2 (a, c-f), 3, 12, 13 (a, b) ile birlikte değerlendirilen m. 1'deki yükümlülüklerin ihlal edildiği sonucuna varır. CEDAW Komitesi, **S.H. v. Bosnia and Herzegovina**, Communication No: 116/2017, 2020, <https://juris.ohchr.org/casedetails/3040/en-US>, (27.05.2023).

alandanda da kamusal alanda görülebilen kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin devlet yanında -özel kişiler, hükümetlerarası örgütler dâhil- devlet dışı aktörler tarafından da gerçekleşebilmesidir (par. 6). Ayrıca Komite; kadınların ikincil konumunu¹⁹²¹, rollerini kalıcı kılan sosyal, ekonomik ve siyasi araçlar kapsamında ele aldığı kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin kadınların CEDAW'daki hak ve özgürlüklerden faydalanmalarına engel oluşturduğunu vurgular (par. 10).

Taraf Devletlerin (28 No.lu Genel Tavsiye par. 9 ve CEDAW m. 2 ışığında) en temel yükümlülüklerini; kadınlara karşı ayrımcılık yapılmadan kadın haklarını gözetmek, korumak, hem kanuni hem de fiili eşitlikten yararlanmalarını sağlamak olduğunu hatırlatır Komite (par. 11). Bununla beraber kadınların yaşamlarına dair (anne olma veya olmama, şehirde/kırsalda yaşama, HIV/AIDS'li olma gibi) diğer etkenlerin kadına karşı ayrımcılık ile ilgisi bulunduğu vurgulanır. Bu bağlamda kadınlara karşı ayrımcılığın çeşitli, kesişen ve ağırlaştırıcı menfi etkisini haiz türlerini göz önünde bulunduran Komite, toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin etkisinin farklı oluşu sebebiyle uygun hukuki düzenlemeler ile politikaların gerekliliğini savunur (par. 12). Nitekim toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin kadınları tüm yaşam döngüleri bakımından etkilediği ve bu Genel Yorum'da kadınlar kapsamında kızların da yer aldığı açıklanır. Kadınların ölümüne yol açan eylem/ihmalleri, fiziksel/cinsel/psikolojik/ekonomik zarar/acı verici eylemler, tehdit ve taciz, baskı, özgürlükten alıkoyma gibi çeşitli şekilde bu şiddet türü gerçekleşebilir. Yine bu şiddet türünün ekonomik, ideolojik, teknolojik, kültürel faktörlerden menfi olarak etkilendiği de belirtilir (par. 14).

Hakların birbirine bağlı oluşu (hakların monizmi) gereği diğer insan haklarından ayrılmaz nitelikte kadının toplumsal cinsiyete dayalı şiddetten bağımsız yaşam hakkına vurgu yapılır (par. 15). Hatta belli durumlarda toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin -tecavüz, zararlı uygulamalar, aile içi şiddet dâhil- işkence ve

¹⁹²¹ CEDAW Komitesi *A.T. v. Macaristan* başvurusu (2005) kapsamında, aile içi şiddet bir toplumsal cinsiyete dayalı şiddet türü olarak ayrımcılık yarattığı belirtilir. Kararda kadınların erkeklere göre ikincil konumda görülmesinin geleneksel tutumların kadınlara yönelik şiddete katkı sağladığı görüşü vurgulanır. CEDAW Komitesi, "A.T. v. Hungary", 2005, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/protocol/decisions-views/CEDAW%20Decision%20on%20AT%20vs%20Hungary%20English.pdf, (01.05.2023). Bahse konu karar ışığında bu tutumun kadınların üreme haklarını elde etmelerini de engellediği belirtilir. UNFPA, s. 177.

zalimane, insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele ile eş kabul edildiği¹⁹²² ve bazen de uluslararası suçları da içerebildiği belirtilir (par. 16).

Kürtaja zorlama, zorla hamile bırakma, kürtajın yasaklanması, güvenli kürtajın yapılmaması/geciktirilmesi, kürtaj sonrası bakım, gebeliğin zorla devam ettirilmesi, CSÜS dair bilgi, araç ve hizmetlere erişmek isteyen kadın/kızlara taciz edilmesi ve kötü muameleye maruz kalmaları da -duruma bağlı olarak- işkence, zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muameleye eşdeğer kabul edilebilecek şekilde kadına dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddet türleri olarak açıklanır (par. 18).

Kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin, erkeklerin kadınlara göre daha ayrıcalıklı görülmesi ideolojisinden, kadınlar için kabul edilemez olanı engelleme/ cezalandırma gereksiniminden kaynaklandığını Komite kabul eder (par. 19). Kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin m. 1 kapsamında kadınlara karşı ayrımcılık oluşturduğu ve bu sebeple de CEDAW'daki tüm yükümlülüklerle ilgili olduğu vurgulanır. Uygun cari yollar kullanılarak en kısa sürede kadınlara karşı –toplumsal cinsiyete dayalı şiddet dâhil- ayrımcılığı ortadan kaldırma politikası oluşturma şeklindeki taraf Devletlerin -acil nitelikteki- kapsayıcı yükümlülüğü, devlet sorumluluğunun (şiddetin taraf devlet/aktörlerinden ve devlet dışı aktörlerin¹⁹²³ eylem/ihmallerinden kaynaklı) iki yönünü de kapsamaktadır (par. 21). Komite, taraf Devletlerin kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin sonlandırılmasını hızlandırmak üzere önleme, koruma, kovuşturma, cezalandırma ve tazmin, veri toplama ve izleme, uluslararası işbirliği kapsamında (odakta mağdurun olduğu, kadınların hak sahibi kabul edildiği ve özerkliklerinin desteklendiği, kesişen

¹⁹²² Komite, bir eylemin *ışkence* olarak kabulü için, bu tür eylemlerin bir cinsiyete yönelik gerçekleşmesinin ya da cinsiyetine dayalı kişiye yöneltilmesinin tamamlanması için yeterli olduğu görüşünü desteklemektedir (par. 17).

¹⁹²³ Devlet dışı aktörlerin devlete atfedilebilecek eylem/ihmalleri, sağlık hizmetleri kapsamında yetki verilmiş özel aktörlerin eylem/ihmallerinin devlete atfedilebilecek nitelikte görülür. Ancak devlet dışı aktörlerin eylem/ihmalleri için *gerekli özen (due diligence) yükümlülüğü* söz konusudur. Bu bağlamda devlet dışı aktörlerin kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddetle sonuçlanan eylem/ihmalleri için taraf Devletler -araştırma, soruşturma, kovuşturma, cezalandırma ve tazminat sağlama dâhil- uygun önlemleri almazlarsa sorumlu tutulacaklardır. Gerekli özeni gösterme yükümlülüğü kapsamında taraf Devletler, devlet dışı aktörlerce gerçekleştirilen kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti önlemek için farklı önlemler almak ve uygulamakla yükümlüdür (par. 24).

Devlet dışı aktörlerin hak ihlallerinden devletin sorumlu tutulabilmesi için özen yükümlülüğü (*due diligence*) kapsamında önleyici ve koruyucu tedbirler önem arz etmektedir.

Özel yükümlülüğüne dair 35 No.lu genel tavsiyeyi ele alan çalışma için bkz. Fatma İrem Çağlar Gürgey ve Özge Yüzel Dericiler, “Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Özel Yükümlülüğünün Dönüşümünün Bir Örneği Olarak CEDAW Komitesinin 35 Sayılı Tavsiye Kararı”, *Ankara Barosu Dergisi*, Cilt: 77, Sayı: 1, 2019, ss. 231-266.

ayrımcılık türlerinden etkilenen kadınların özel durumlarının göz önünde bulundurulduğu) tedbirlerin alınması tavsiyesinde bulunur (par. 28). Misalen fiziksel, cinsel ve psikolojik bütünlüğü ihlal edici kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı tüm şiddet türlerinin suç olarak kabul edilmesi ve yaptırımların sağlanması bu kapsamdadır (par. 29). Yine kürtajı suç kabul eden yasaların, engelli kadınları bilgilendirip rıza alınmadan tıbbi prosedür gerçekleştiren hükümlerin yürürlükten kaldırılması istenir (par. 31). Tecavüz dahil, cinsel saldırıların kadınların kişisel güvenlik hakları ile fiziksel, cinsel ve psikolojik bütünlüklerine karşı suç olarak düzenlenmesi, -evlilik içinde ya da birlikte olunan kişi tarafından gerçekleştirilen tecavüz dahil- cinsel suçların özgür irade ile rıza verilmemesine dayanmasının sağlanması da önerilir (par. 33). Bununla beraber Komite, *koruma* yükümlülüğü kapsamında kadın mağdurun/şiddete maruz kalanın hakları göz önünde bulundurularak, toplumsal cinsiyete duyarlı yargılama ve tedbirler aracılığıyla mahremiyet ve gizliliğin korunmasını, yüksek kaliteli adli yardıma, tıbbi hizmetlere erişimin sağlanmasını salık verir. Sağlık hizmetlerinin -acil kontrasepsiyon dahil- CSÜS hizmetlerini kapsamaması da istenir (par. 40). Ayrıca toplumsal cinsiyete dayalı şiddet mağduru kadınlara sağlanması gereken etkili tazminatın, maddi tazminat yanında tam iyileşme için -CSÜS, zihinsel sağlık dâhil- sağlık hizmetlerine erişimi, zararın tekrarlanmamasının garantisi vb. önlemleri de içermesi tavsiye edilir (par.46).

Komite, kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin kabul edilemez ve zararlı olduğu görüşünü destekleyici ve bu şiddete karşı yasal yollar hakkında bilgilendirici, bu tür şiddet mağdurlarının damgalanma sorunsalını ele alan, mağduru suçlayıcı inanışlara son veren bilinçlendirme/farkındalık yaratan programları içeren tedbirler geliştirilmesi, uygulanması tavsiyesinde de bulunur (par. 35(b)). Feminizm kapsamında bilinç yükseltme yöntemini burada net bir şekilde görmekteyiz.

36 No.lu Genel Tavsiye (2017) *kız çocukları ile kadınların eğitim hakkına* ilişkindir. Bahse konu Genel Tavsiye eğitim için (eğitime erişim hakkı, eğitim kapsamındaki haklar ve eğitim aracılığıyla tüm insan haklarından faydalanmak üzere eğitimin araçsallaştırılması şeklinde) üç boyuta odaklanan insan hakları çerçevesine dayanmaktadır (par. 14). Eğitimdeki hakların sayısal eşitliğin ötesinde fırsat eşitliği ile ilgili olduğu; okullarda -değiştirmek yerine- toplumsal cinsiyet kalıp yargılarının pekiştirildiği, kadın/erkek, tabi olan/olunan şeklindeki hiyerarşik ilişkiler,

üreme/üretme ve özel/kamusal alan dikotomilerinin yeniden üretimi sayesinde toplumsal cinsiyete dayalı düzenin korunduğu vurgulanır (par. 16)¹⁹²⁴. Eğitimin dönüştürücü olması gerektiği üzerinde durulur (par. 17, 79).

Kadınlar ile kızların gereksinimlerini karşılayacak yeterli altyapının varlığı ile orantılı olan yüksek kaliteli eğitime erişim hakkının sağlanmaması halinde; kişisel özerklik ile cinsel ve üremeye dair kararlar üzerinde kontrol eksikliği, kendileri/ çocukları için düşük kalitede sağlık hizmetleri gibi güçlükler yaşandığı vurgulanır (par. 28).

Yeterli eğitim ve erişilebilirlik kısıtlayıcı bir etken olmaktan çıksa dahi ataerkil sisteme dayalı kültürel normların/uygulamaların ve kadınlar/kızlara hasredilen geleneksel rollerin sürmesi engel yaratabilmektedir. Bu bağlamda okula gitmeyen kızların evlenmeye zorlanması ile karşı karşıya kalılabilmektedir. Çocuk ve(ya) zorla evlendirmeler gibi ayrımcı ve zararlı uygulamaların eğitim hakkına menfi etkisi söz konusu olmaktadır. Çocuk ve(ya) zorla evlilik ve hamilelik sebebiyle kız çocuklarının eğitimlerini tamamlayamaması, özel alana (eve) hapsolunması, damgalanması gibi engeller ile aile içi şiddet ve üreme sağlığı riskinin artması ile karşılaşmaktadır. Çocuk yaşta evliliklerin taraf devletçe engellenmemesi, kızların eşit koşulda eğitime erişimini sağlama yükümlülüğünün yerine getirilmemesi anlamına gelmektedir (par. 51-52). Bununla beraber kadın sünneti uygulamasının da kızların eğitime engel oluşturduğuna değinilir (par. 53).

Yine kızlara yönelik cinsel istismarın gebelikle sonuçlanma riski sebebiyle ergenlik döneminde bu soruna ve sonuçlarına karşı kızları uyarma gereksinimi söz konusudur. Ev, okul, toplum nezdinde önemli olan ise -CSÜS ve hakları, sorumlu cinsel davranış, önleme dahil- kapsamlı cinsellik eğitimi hakkında eğitimin tüm seviyelerinde zorunlu, yaşa uygun müfredat oluşturulmasıdır (par. 68). Taraf Devletlerin okulla ilgili şiddetin önlenmesi bakımından eğitimin tüm seviyelerinde CSÜS ve hakları, sorumlu cinsel davranış, erken hamileliğin önlenmesi, cinsel yolla bulaşıcı enfeksiyonlar hakkında kapsamlı bilgileri yaşa uygun, bilimsel, kanıta dayalı şekilde zorunlu müfredat kapsamına alarak sağlaması tavsiye edilir (par. 69).

¹⁹²⁴ Eğitimde kadınlara, kızlara yönelik ayrımcılığın ideolojik (m. 5, 10(c)) ve yapısal boyutu (m. 5(a)) ele alınarak doğrudan/dolaylı ayrımcılığı sürdüren toplumsal cinsiyet kalıp yargılarını sonlandırıcı çabaların güçlendirilmesi ve proaktif önlemlerin alınması tavsiyesinde bulunulur (par. 25, 27).

38 No.lu Genel Tavsiye (2020) *küresel göç bağlamında kadın ve kız ticareti* hakkındadır. İnsan ticaretinden uzak bir yaşamın insan hakkı olarak tanınması kapsamında kadınların/kızların bu haktan yararlanması için gerekli koşulların yaratılması tavsiye edilir¹⁹²⁵. İnsan ticareti ile fuhuş istismarını sonlandırmak için uygun araçların Taraf Devletçe izlenmesi beklenir (par. 4).

Kadınlara/kızlara karşı ayrımcılığın yasaklanması toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti de içerdiğini yineleyen Komite, m. 6 uyarınca, uygun tüm tedbirlerin alınmasını bekler (par. 8). Misalen insan ticaretine maruz kalan kadınlar ile bakmakla yükümlü oldukları kişilerin kapsayıcı ve erişilebilir yeniden entegrasyon önlemlerine katılımının, ücretsiz adli yardıma erişimin sağlanması tavsiye edilir. Vurgulandığı üzere -bireyselleştirilmiş, toplumsal cinsiyete duyarlı, CSÜS hizmetleri ve danışmanlık dâhil- yüksek kalitede tıbbi bakıma erişim de bu kapsamdadır (par. 92).

Nihayetinde CEDAW Komitesi genel tavsiyelerinde üreme haklarına özgülenmiş münferit bir genel tavsiye yerine dağınık şekilde farklı konulara yönelik çıkarılan genel tavsiyeler kapsamında yer yer değinilen düzenlemelere rastlamak mümkündür. Aslında kadınlara yönelen toplumsal şiddeti sonlandırma gayesiyle çıkarılan CEDAW'ın uygulanmasını denetlemek üzere Komite'nin kadının gerek fiziksel gerek psikolojik ve gerek toplumsal düzeyde mağduriyet yaşadığı üreme (hakları) sorununa yönelik özgü bir genel tavsiyesine duyulan ihtiyaç devam etmektedir. Bu kapsamda toplumsal cinsiyete dayalı kadına yönelik şiddet dâhilinde üreme mevzusunun büyük bir paya sahip olduğu gerçeğinden hareketle ve kadınlara dair şiddetin ayrımcılığa ve kadınların insan haklarının ihlaline yol açması hasebiyle de söz konusu ihtiyacın giderilmesi elzemdir.

3. CEDAW Komitesi'nin Üreme Haklarına İlişkin Öne Çıkan Kararları

BM İnsan Hakları Koruma Sistemi'nde CEDAW Komitesi'nin üreme haklarına dair birkaç başvuru kapsamında değerlendirmeleri söz konusudur. Bu bağlamda ele alınan başvurular (ve ilgili sorunlar) şunlardır: üreme sağlığı hizmetlerine –kürtaj dâhil- ulaşamaması (*LC v. Peru*), anne sağlığı hizmetlerinden

¹⁹²⁵ Cinsiyet ve yaşın kesişmesi hasebiyle kızların ek savunmasızlığını vurgulayan Komite, yaşa uygun ve çocuk merkezli insan ticareti ile mücadele tedbirlerinin sağlanmasını ister (par. 7).

faydalanılamaması (*Alyne da Silva Pimentel v. Brezilya*), kadının zorla kısırlaştırılması (*A.S. v. Macaristan*).

L.C. v. Peru (2011) başvurusu, **CEDAW Komitesi**'nin ergenlerin (cinsel ve) üreme sağlığı ve haklarına ilişkindir. Bu vaka, tecavüze uğrayan ve sonrasında hamile kalan , bu sebeple acil omurilik ameliyatı yapılamayan reşit olmayan bir kızla ilgilidir.

LC, Lima yakınlarındaki yoksul mahallesinde 37 yaşındaki bir adam tarafından defalarca tecavüze uğramış, 13 yaşındayken hamile olduğunu öğrenince 2007 senesinde intihara teşebbüs etmiş ve ciddi bir omurilik yaralanması geçirmiştir.

Burada ele alınması gereken sorun, LC'ye terapötik kürtaj yapmayı reddetmenin ve omurga ameliyatının ertelenmesinin CEDAW kapsamında (m. 1, 2 (c ve f), 3, 5, 12, 16/1(e)) hak ihlaline yol açıp açmadığı meselesidir. LC'nin hamileliği ile yapılamayan omurga ameliyatı arasında doğrudan ilişki söz konusudur.

Doktorlar omurgasının acilen ameliyat edilmeye ihtiyacı olduğuna (Nisan) karar vermiş ve fakat -Peru'da annenin sağlığı ve yaşamı risk altındayken terapötik kürtaj yasal olmasına rağmen¹⁹²⁶- hamile olduğu için ameliyatı yapmayı reddetmişlerdir. Gebeliği yüksek riskli olarak değerlendirilen LC, ciddi rahatsızlığı sonucunda düşük yapmış (Haziran), omurilik ameliyatının gerekli görülmesinden 3 buçuk ay sonra (Temmuz 2007) prosedüre tabi tutulmuştur. Fakat bahse konu ameliyatın etkisinin çok az olacağı ya da hiç olmayacağı, felç kalacağı belirtilmiştir. Ameliyattan birkaç ay sonra (Aralık) LC'ye fiziksel rehabilitasyon ile psikolojik yardım sağlanmıştır. Maddi sebeplerle tedaviyi bırakmak zorunda kalan LC, boyundan aşağısı felçli ve sadece ellerinde kısmi hareketin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bir diğer anlatımla tekerlekli sandalyeye ve sürekli bakıma muhtaç hale gelmiş, eğitimine devam edememiştir. Maddi açıdan sıkıntılı bahse konu durum aileye aşırı ağır mali yük getirmiştir.

¹⁹²⁶ Komite, 1997 tarih ve 26842 sayılı Peru Sağlık Kanunu'nun tedavi amaçlı (*terapötik*) kürtaj prosedürünü yürürlükten kaldırdığını ve yasal bir boşluk yarattığını belirtir. Çünkü Ceza Kanunu m. 119 ışığında, izin verilen terapötik kürtajı talep etmek üzere herhangi bir prosedür sağlanmadığı ifade edilir. Bu bağlamda LC'nin terapötik kürtaj talebinin askıda olduğuna vurgu yapılır. Bu hükme göre, gebeliği sürdürmenin annenin sağlığına ciddi ve kalıcı zarar vermesini önlemek için terapötik kürtaja izin verilir. LC'nin hamileliğini sürdürmesi bu kapsamda yer almakta ve ciddi risk söz konusu olmasından ötürü Komite tarafından terapötik kürtaj haklı görülmektedir. Nitekim Komite'ye göre, LC'nin fiziksel ve zihinsel durumunun gerektirdiği terapötik kürtaja erişimini sağlayacak bir prosedüre erişimi bulunmamaktadır. LC'nin tecavüz mağduru oluşu, çocuk olması, intihar girişimi göz önüne alındığında erişiminin olmaması daha da ciddi bir hal almaktadır. Bkz. CEDAW, **LC v. Peru**, Communication No: 22/2009, 2011, par. 8.13- 8.15.

Sonrasında 2009’da LC’nin temel üreme sağlığı hizmetlerine -yasal kürtaj dâhil- zamanında erişimini garanti altına alan önlemleri Peru’nun uygulamamasının uluslararası anlaşma yükümlülüklerini (CEDAW m. 1,2,3,5,12,16/1(e)) ihlal ettiği öne sürülerek Peru’nun ihlali kabul etmesi, tazminat ödemesi ve başka kadınlar için ihlal oluşmaması adına gerekli yasal, idari, yargısal önlemlerin alınması ve uygulanması talebiyle -Peru’ya karşı- bireysel başvuruda bulunulmuştur.

CEDAW m. 2(c) kapsamında bir hukuk yoluna başvurma hakkının, zımni olarak Komite tarafından tanındığı kabul edilmektedir. CEDAW m. 2(f) ile m. 3 ilişkili olarak Taraf Devlet’in kadınlara karşı ayrımcılık oluşturan düzenlemelerini değiştirmek için gerekli tüm tedbirleri alma yükümlülüğü söz konusudur. LC’nin kürtaj talebinin sürüncemede bırakılması, etkin tıbbi bakım hakkını korumaya dair yasal çözüm oluşturulmaması söz konusudur. Ayrıca Peru’da terapötik kürtaj¹⁹²⁷ talep etme prosedürünün yokluğu iddiasını da göz önünde bulunduran Komite, bu durumun her hastanenin keyfi uygulamasına yol açacağını belirtir¹⁹²⁸. Komite, Taraf Devlet Peru’nun kadınların üreme haklarını koruma ve tecavüz durumunda kürtaja imkân veren mevzuat oluşturma hususundaki başarısızlığının LC’nin durumuna etki ettiğinin de altını çizer¹⁹²⁹.

Peru’nun sağlık hizmetlerinde kadınlara karşı ayrımcılığı ve fetüsün annenin sağlığı üzerindeki korunmasına ilişkin önyargıları ve toplumsal cinsiyet klişelerini ortadan kaldırma yükümlülüğünü ihlal ettiğine hükmedilir. CEDAW Komitesi, Peru’nun -yasal kürtaj dâhil- temel üreme sağlığı hizmetlerine erişimi garanti etmemesinin -sağlık hizmetleri alanında kadınlara dair ayrımcılığın ortadan kaldırılması ve fetüsün annenin sağlığının üstünde korunmasına dair önyargı ve toplumsal cinsiyet kalıp yargılarını ortadan kaldırma yükümlülüğü dâhil- uluslararası anlaşma yükümlülüklerini ihlal ettiğini belirtmiştir¹⁹³⁰.

Komite; m. 2(c), (f) ve m. 3, 5, 12’nin m. 1 ile beraber ihlal edildiği tespitinde bulunur. Komite kararında hem LC ile ilgili hem de genel tavsiyelere yer verir. Öncelikle LC ile ilgili olarak; en iyi yaşam kalitesinden faydalanabilmesi için

¹⁹²⁷ Peru hukuk sisteminde sadece ilgili ceza kanunundaki şartlar dahilinde tedavi amaçlı (terapötik) kürtaj yapılması cezalandırılmamaktadır (par. 6.2).

¹⁹²⁸ CEDAW, “LC v. Peru”, par. 8.16.

¹⁹²⁹ CEDAW, “LC v. Peru”, par. 8.18.

¹⁹³⁰ Center for Reproductive Rights, “L.C. v. Peru (2011)”, **Work, Landmark Cases**, <https://reproductiverights.org/our-work/landmark-cases/>, (09.05.2022).

haklarının ihlali ve sağlık durumu ile orantılı olacak şekilde -maddi ve manevi zararları karşılamak üzere tazminat ve rehabilitasyon önlemleri dahil- tazminat sağlaması gerektiğini belirtir. **Genel** olarak diğer kadınları da içerecek şekilde; 1) benzer ihlallerin gelecekte yaşanmasını önleyen ve kadınların fiziksel ve zihinsel sağlığını koruyucu şartlar altında terapötik kürtaja¹⁹³¹ etkili erişim için mekanizma oluşturmak üzere yasalarını gözden geçirmesi, 2) CEDAW’ın ilgili hükümleri ile üreme haklarına dair Komite’nin 24 No.lu genel tavsiyesinin sağlık kuruluşlarında bilinmesini ve bunlara uyulmasını sağlamak için –sağlık çalışanlarının üreme sağlığı hizmetlerine ulaşmak isteyen ergenlere yönelik davranışlarını değiştirme ve cinsel şiddete dair özel sağlık ihtiyaçlarını karşılamaya teşvik etme hakkında eğitim ve öğretim programları içeren- önlemler alınması, 3) tecavüz, cinsel istismar sonucu hamile kalınması durumunda kürtajın suç olmaktan çıkarılması için mevzuatın gözden geçirilmesi belirtilmektedir.

Özetle; CEDAW Komitesi, Peru’dan kadınların hayatı, fiziksel ve zihinsel sağlığı tehlikede olduğunda kürtajın şu an ülkede yasal olduğu şartlar altında terapötik kürtaj hizmetlerine etkili erişimi garanti etmesi, bu kürtaj hizmetlerinin varlığını sağlamak üzere etkili bir mekanizma oluşturmasını, tecavüz vakalarında kadınların kürtaj yaptırması için istisnalara izin verecek şekilde yasalarını değiştirmesini ve üreme sağlığı hizmetlerine ulaşmak isteyen ergen kadınlara yönelik eğitim programları uygulamasını ve cinsel şiddetle ilgili özel sağlık ihtiyaçlarını karşılamasını talep etmektedir. Ayrıca CEDAW Komitesi, (CEDAW m. 12’ya dair) 24 No.lu Genel Tavsiyesi ışığında, Peru’nun terapötik kürtajı gözden geçirmesini de istemiştir¹⁹³². Nihayetinde BM Komitesi, sözleşme yükümlülüklerinin üreme sağlığı hizmetlerini garanti ettiğini belirtmektedir.

Ayrıca bahse konu karar bağlamında bir nüansa da yer vermek gerekir. CEDAW m. 12, genel eşitlik ilkesinin sağlık hizmetlerine erişim bağlamında kadın-erkek eşitliğini öngören özel bir düzenleme niteliğindedir. Somut olayda LC’nin riskli gebeliğini sonlandırma işlemi konusunda fetüsün yaşayabilme ihtimali öncelenmiş annenin sağlık hakkı ise ikinci plana bırakılmıştır. Böylelikle Komite

¹⁹³¹ Fetüsün yaşama yeteneğine (*fetal viability*) erişmeden annenin sağlığını korumak üzere gebeliğin sonlandırılması olarak ifade edilebilir. Aksu, Oral, Yedigöz, Atasü ve Kazancıgil, s. 175.

¹⁹³² Center for Reproductive Rights, “L.C. v. Peru (UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women)”, <https://reproductiverights.org/case/l-c-v-peru-un-committee-on-the-elimination-of-discrimination-against-women/>, (09.05.2022).

tarafından annenin m. 12 kapsamında güvence altına alınmış olan sağlık hizmetlerine eşitlik ilkesi çerçevesinde erişim hakkının ihlal edildiği değerlendirilmiştir. Diğer taraftan kararda, Komite m. 16/1(e)'ye yönelik değerlendirmede bulunmaya gerek görmemiştir¹⁹³³. Kanımızca bunun sebebi, somut olayda iddia edilen ihlal eyleminin konu itibarıyla m. 16'ya kıyasla özel hüküm niteliği taşıyan m. 12 kapsamına denk düşmesinden ileri gelmektedir.

Alyne da Silva Pimentel v. Brezilya (2011) başvurusu, uluslararası denetim organı tarafından karara bağlanan ilk anne ölüm vakasıdır. Bu vakada devletlerin anne ölümlerini ele almak ve azaltmakla yükümlü olduğuna dair CEDAW'ın düzenlemeleri belirlenmiştir. *Silva*'ya zamanında, ayırım olmaksızın ve uygun anne sağlığı hizmetlerinin sağlanmaması hasebiyle kararda, Brezilya kınanmaktadır. Bununla birlikte ele alınması gereken anne ölümlerini azaltmak, kadınların güvenli annelik haklarını sağlamak ve -özellikle düşük sosyo-ekonomik geçmişi haiz olanlar ile tarihsel olarak marjinalleştirilmiş gruplardan gelen kadınlar dâhil- kadınların özel ve ayırt edici (özgün) sağlık gereksinimlerini karşılayacak yeterli acil obstetrik bakıma ekonomik erişim sağlamak için insan hakları yükümlülüğü olduğunu Komite kabul etmektedir¹⁹³⁴.

28 yaşında yoksul Afrika kökenli kadın Alyne, yerel sağlık merkezi tarafından semptomlarının yanlış tedavisi ve acil bakımın geciktirilmesi sebebiyle hamileliğe bağlı komplikasyonlar sonucu ölür. Alyne'nin ölümünün, gebelikte bağlantılı olup uygun tıbbi tedavinin ve zamanında acil obstetrik bakımın sağlanmaması ve dolayısıyla cinsiyet, ırk ve sosyo-ekonomik geçmişe dayalı ayrımcılığa uğramama hakkının ihlali sebebiyle CEDAW -m. 1 ile ilişkili olarak- m. 2, 12 bağlamında yaşam ve sağlık hakkının ihlaline yol açtığı iddia edilmektedir.

Burada iddiaları incelemek için ele alınması gereken öncelikli sorun, ölümün “anne” ile ilişkili olup olmadığı meselesidir. Ardından Taraf Devletlerin kadınlara hamilelik, lohusalık, doğum sonrası dönemde uygun hizmetleri sağlamasına dair m. 12/2'deki yükümlülüklerin karşılanıp karşılanmadığı değerlendirmesi gelmektedir. Akabinde CEDAW'ın diğer iddia edilen ihlallerinin ele alınacağı belirtilir¹⁹³⁵.

¹⁹³³ CEDAW, “LC v. Peru”, par. 8.15.

¹⁹³⁴ Center for Reproductive Rights, “Alyne da Silva Pimentel v. Brazil (2011)”, **Work, Landmark Cases**, <https://reproductiverights.org/our-work/landmark-cases/>, (10.05.2022).

¹⁹³⁵ CEDAW, “Alyne de Silva Pimentel Teixeira v. Brazil”, **C49/D/17/2008**, 2011, par. 7.2.

Ölümün (Taraf Devletin anne dışı olarak belirttiği sindirim kanaması sebebine dair iddiasına rağmen) gerçekten gebelikle ilişkili obstetrik komplikasyonlar ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Gebeliğin 6'ncı ayında şiddetli mide bulantısı ve karın ağrısı şikayetlerinin sağlık merkezince dikkate alınmaması, fetüsün ölüp ölmediğine yönelik acil kan, idrar testinin alınmaması, bahse konu testlerin 2 gün geçince yapılması, bu durumun Alyne'nin durumunda bozulmaya yol açması söz konusudur. 24 No.lu Genel Tavsiye göz önünde bulundurulduğunda, Komite, Taraf Devletlerin kadınların güvenli annelik ve acil obstetrik hizmetler alma hakkını güvence altına alma ve bunlara azami erişimi sağlama görevi olduğunu açıklar. Ayrıca kadınlara özgü hastalıkların önlenmesi, teşhisi ve tedavisine dair hizmetten yoksun sağlık sisteminin kadınlara karşı ayrımcılığı ortadan kaldırmaya dair tedbirler bakımından uygun görülmediği de vurgulanan bir diğer husustur.

Alyne'ye hamileliğiyle bağlantılı uygun sağlık hizmetleri sağlanamadığını Komite tespit etmiştir¹⁹³⁶. Taraf Devletin hizmetin uygunsuzluğunun özel sağlık kuruluşu tarafından yapıldığı yönündeki savunması, Komite tarafından m. 12/2'deki yükümlülüğün yerine getirilmediği sonucunu -devletin sağlık hizmetini dışarıdan sağladığında özel kurumların eylemlerinden doğrudan sorumlu olduğu ve özel sağlık kurumlarını denetleme ve düzenleme görevini her zaman sürdürmesi sebebiyle- değiştirmemektedir. Komite ayrıca, m. 2(e) ışığında, özel kuruluşların sağlık uygulamaları ile politikalarına dair faaliyetlerinin uygunluğunu sağlamak amacıyla taraf Devletin gerekli özeni gösterme yükümlülüğüne de yer verir. Bu meyanda, 28 No.lu Genel Tavsiye'yi hatırlatan Komite, taraf Devletlerin eylem ve sonuç odaklı olması ve yeterli şekilde finanse edilmesi istenen politikalarını uygulamak üzere yürütme organı içinde buna odaklanan organların bulunması gerektiğini belirtir. Kadınların özel ve ayırt edici sağlık gereksinimlerini açıkça karşılamayan uygun anne sağlığı hizmetlerindeki eksikliğin m. 12/2'nin ihlali ile m. 12/1 ile m. 2 kapsamında kadınlara dair ayrımcılık oluşturduğu belirtilir. Diğer taraftan söz konusu eksiklik, kadınların yaşam hakkı bakımından da etkili görülür.

¹⁹³⁶ Alyne'ye sağlanan sağlık hizmetinin kalitesiz oluşu, salt kan ve idrar testinin acil yapılmaması yanında aynı zamanda kürtaj ameliyatının 14 saat sonra gerçekleşmesi, yeterli donanıma sahip olmayan sağlık merkezinde yapılması, sevk için tek ambulansın tahsis edilmemesi, ailenin özel ambulans temin edememesi sebebiyle belediye hastanesine naklinin 8 saat sürmesi, klinik ve tıbbi geçmişine dair bilgi olmadan naklinin etkisiz olduğu belirtilir. Çünkü ölene kadar hastanenin koridorunda 21 saat süresince başıboş bırakıldığı kaydedilmiştir. Bkz. CEDAW, "Alyne de Silva Pimentel Teixeira v. Brazil", par. 7.4.

Alyne'nin, -toplumun en savunmasız kesimlerinden biri olan- Afrika kökenli, sosyo-ekonomik durumu bağlamında çoklu ayrımcılık mağduru olduğu, bu ayrımcılığın bölgesel, ekonomik ve sosyal eşitsizlikler sebebiyle daha da kötüleştiği, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet temelinde kadınlara karşı ayrımcılığın ırk, din, statü, sağlık, yaş gibi kadınları etkileyen diğer faktörlerle bağlantılı olduğunu kabul ederek 28 No.lu Genel Tavsiye'yi hatırlatan Komite, Alyne'nin salt cinsiyetinden ötürü değil ve aynı zamanda Afrika kökenli olarak statüsü ve sosyo-ekonomik geçmişi bağlamında da çoklu ayrımcılığa maruz kaldığını belirtmiştir. Taraf Devletin m. 2(c) ve 12 bağlamında, tıbbi bakım sağlamakla sorumlu kişilerin sorumluluğunun tespitine dair kovuşturma başlatmadığını belirten Komite, etkin yargısal koruma sağlama yükümlülüğünün de yerine getirilmediğine dikkat çeker.

Alyne'nin ölümünden 9 yıl sonra, 2011'de, Komite, anne sağlığı hizmetlerinin ayrımcılık yapılmadan garanti edilmemesini CEDAW bağlamında uluslararası hukuk kapsamındaki yükümlülüklerin ihlali olarak değerlendirir ve bu ihlalden Brezilya'yı sorumlu tutar. Bu bağlamda Brezilya'nın anne sağlığı hizmetlerinin kalitesini iyileştirmek, sağlık hizmetlerinde ayrımcılığa son vermek ve anne ölüm oranını azaltmak üzere Komite'nin tavsiyelerini uygulamaya geçirmeye yönelik yükümlülüğünün de altı çizilmiştir.

Komite m. 2(c) (adalet erişim), 2(e) (taraf devletin özel sağlık hizmetleri faaliyetlerine dair durum tespiti yükümlülüğü), 12 (sağlığa erişim), m. 1 ile ilişkili olarak (24 ve 28 No.lu Genel Tavsiyeler ile birlikte) değerlendirmesini yapmış, **Alyne'nin** ailesi ile ilgili olarak taraf Devletin tazminat ödemesine, **genel** olarak da 1) 24 No.lu Genel Tavsiye'ye uygun şekilde kadınların güvenli annelik hakkının ve tüm kadınların yeterli acil obstetrik bakıma ekonomik erişiminin sağlanmasına, 2) sağlık çalışanlarına kadınların üreme sağlığı haklarına dair yeterli mesleki eğitimin verilmesine, 3) üreme sağlığı hakları ihlal edilen kadınların etkili hukuk yollarına erişiminin sağlanmasına ve yargı, kolluk kuvvetlerinde görevli personelin eğitimin sağlanmasına, 4) özel sağlık tesislerinin üreme sağlığı bakımına dair standartlara uymasının sağlanmasına, 5) kadınların üreme sağlığı haklarını ihlal eden sağlık çalışanlarına yeterli yaptırımların uygulanmasının sağlanmasına, 6) Anne

Ölümlerinin Azaltılması Ulusal Paketi'nin uygulanmasında kurulmayan komitelerin kurulmasının sağlanmasına dair tavsiyelerini belirtmiştir¹⁹³⁷.

Başvuru, taraf Devletlerin gelir, ırk durumuna bakılmaksızın ülkedeki tüm kadınlara yönelik zamanında, ayrımcılık yapılmaksızın ve uygun anne sağlığı hizmetlerine erişimin sağlanması, garanti edilmesi bakımından insan hakları yükümlülüğüne sahip olduklarına dair tespitin yapılması sebebiyle küresel açıdan **önemlidir**. Ayrıca sağlık hizmetinin özel kuruluşlar tarafından yürütülmesi taraf devletin, sorumluluğunu ortadan kaldırmamaktadır; çünkü bu kurumları düzenlemek ve denetlemek yükümlülüğü vardır¹⁹³⁸.

A.S. v. Macaristan (2006) başvurusu, Roman kökenli Macar bir kadının zorla kısırlaştırılması iddiası hakkındadır. Başvuru, tam ve özgür şekilde alınan rıza olmaksızın kısırlaştırılmanın, bir şiddet biçimi olduğu ve üreme hakları ihlali oluşturduğuna ilişkindir. Tam ve bilgilendirilmiş rıza alınmadan yapılan kısırlaştırma, sağlık hakkının ihlali kapsamında değerlendirilir. Bu bağlamda bilgilendirilmiş rıza için esasen bilgi vermenin zamanı ve şekli de önemlidir. Başvuru kapsamında okunmada güçlük çekilen, hastaya uygun ve onun anlayabileceği şekilde bilgi verilmediği hususlarını net olarak ortaya koyarak Komite, bilgilendirilmiş bir rıza şartından bahsedilemeyeceğini belirtir.

Ölü fetüsün çıkarılması sebebiyle Devlet hastanesinde ameliyat edilen A.S.'den hastanede şok halinde ameliyat masasındaiken sezaryen için rıza beyanını içeren formu imzalaması istenir. Formdaki açıklamada (kadının bilmediği) Latince sterilizasyon sözcüğü kullanılmakta ve elyazısı ile yazılan onam formu zor okunmaktadır. A.S. sterilizasyona (tüp ligasyonu) izin verdiğini bilmemekte, ameliyattan sonra başka bir bebek sahibi olmak için güvenli zamanı sorduğunda gerçeği öğrenmektedir. Kendisine sterilizasyona, alternatif aile planlaması yöntemlerine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Daha fazla çocuk sahibi olamaması kendisi ve eşi için acı çekmesine yol açmıştır. İç hukuk yollarından netice elde edemeyen A.S. sterilizasyonun rızası olmadan yapılması gereken hayat kurtarıcı bir müdahale olmadığını ve tam olarak bilgilendirilmediğini iddia ederek sağlık

¹⁹³⁷ Bkz. CEDAW, "Alyne de Silva Pimentel Teixeira v. Brazil", par. 8.

¹⁹³⁸ Center for Reproductive Rights, "Alyne da Silva Pimentel v. Brazil (Committee on the Elimination of Discrimination Against Women)", <https://reproductiverights.org/case/alyne-da-silva-pimentel-v-brazil-committee-on-the-elimination-of-discrimination-against-women/>, (09.05.2022).

hizmetlerine erişim (m. 12), aile planlamasına dair bilgi edinme (m. 10/1(h)), çocuklarının sayısı ve aralığına özgürce karar verme hakkının (m. 16/1(e)) ihlal edildiğini belirterek CEDAW Komitesi'ne başvurur¹⁹³⁹.

Başvuru kabul edilebilir bulunur¹⁹⁴⁰. CEDAW m.10/1(h), 12, 16/1(e) ışığında değerlendirme yapan Komite, devletin aile planlamasına dair bilgi ve tavsiye verme, kısırlaştırma ve üreme döngüsünden kalıcı şekilde yoksun bırakılması hakkında tam bilgilendirilmiş ve gönüllü olarak rızanın alınmasını sağlamaya dair yükümlülüklerinin ihlal edildiğini belirtir. Gönüllü rızanın verilebilmesi için kadının sağlık hizmetinden faydalanma hakkı da ihlal edilmiştir. Ayrıca tam ve bilgilendirilmiş rıza olmadan kısırlaştırmanın, kadını doğal üreme kapasitesinden kalıcı şekilde yoksun bırakmış olması sebebiyle m. 16/1(e)'nin de ihlal edildiği belirtilir. İhlalin giderilmesi için Komite; *A.S. ile ilgili* tazminat ödenmesine, benzer ihlallerin yaşanmaması için *genel olarak* ise kadınların üreme sağlığı ve haklarına ilişkin sağlık görevlilerinin eğitilmesini sağlamak için önlemler alınmasına, bilgilendirilmiş rıza ilkesine dair mevzuatın gözden geçirilmesine dair öneride bulunur¹⁹⁴¹.

Böylece Macaristan'ın A.S.'nin üreme haklarını koruyamadığı Komite tarafından belirlenmiş olmaktadır. Ayrıca ilk kez bir uluslararası insan hakları mahkemesi tarafından kadının üreme sağlığına dair tıbbi prosedür uygulanması için özgür ve bilgilendirilmiş rıza şartını sağlamak üzere gerekli bilgileri sağlamadığı için devlet sorumlu tutulmaktadır. Kadınların insan haklarını güvence altına almakla Devlet yükümlüdür. Üreme sağlığı bilgilerinin verilmemesinin ve kısırlaştırılmak için tam ve bilgilendirilmiş rıza gösterilmesinin sağlanamamasının insan haklarını ihlal ettiği noktasında karar önemli görülmektedir¹⁹⁴². Böylelikle sağlık hakkının sağlık hakkında bilgi edinme hakkını da içerdiğini, bilgilendirilmiş rıza için salt imzanın yeterli görülmediğini, bu gerekliliklerin üreme hakları için önemli olduğunu,

¹⁹³⁹ CEDAW Komitesi, **A.S. v. Hungary**, Communication No: 4/2004, 2006, par. 1.1-3.1.

¹⁹⁴⁰ Macaristan için İhtiyari Protokolün yürürlüğe girmesinden önce gerçekleşen bir operasyon olmasına rağmen Komite, sterilizasyonun kalıcı, geri döndürülemez olması, sterilizasyonun tersine çevrilmesi ameliyatının başarı oranının düşüklüğü, olguların ve iddia edilen ihlallerin sürekliliği nedeniyle kabul edilebilir olduğuna karar verir. CEDAW, *A.S. v. Hungary*, par. 10.4.

¹⁹⁴¹ Committee on the Elimination of Discrimination Against Women 1982-2012, **30 Years Working For Women's Rights**, s. 28; CEDAW, *A.S. v. Hungary*, par. 11.2-11.4.

¹⁹⁴² Center for Reproductive Rights, "*A.S. v. Hungary* (United Nations Committee on the Elimination of Discrimination Against Women)", <https://reproductiverights.org/case/a-s-v-hungary-united-nations-committee-on-the-elimination-of-discrimination-against-women/>, (10.08.2022).

üreme sağlığı bakımından kadınların özerk ve bilinçli şekilde karar almalarını sağlayıcı bilgi ve tavsiye sağlamanın önemini vurgulamak gerekir.

Medvedeva v. Rusya Federasyonu başvurusu (2016) kapsamında Komite, başvurucunun dümenci-motorcu pozisyonu için seçilmiş olmasına rağmen cinsiyeti sebebiyle ilgili ulusal hukuk kapsamındaki yasaktan ötürü işe alınmadığı ve Taraf Devletin işvereni çalışma koşullarını¹⁹⁴³ kadınlara uygun hale getirmek üzere önlemler alma yükümlülüğünü yerine getirmediği tespitinde bulunur. Taraf Devlet ulusal hukukta öngörüldüğü gibi kadının cinsiyeti sebebiyle farklı muameleye tabi tutulduğunu inkar etmemekte, belirli iş türlerinde (anne olma yeteneğini haiz olması sebebiyle) kadınları korumak üzere özel önlemler dahilinde olduğunu ve ayrımcılık oluşturmadığını iddia eder¹⁹⁴⁴.

Komite kadınların istihdam edilmediği yasak işler dahilindeki dümenci-motorcu pozisyonunun (ve yüksek gürültünün) kadınların üreme sağlığına ne gibi zararı olabileceğine dair delil sunulmadığını kaydeder. Komite, bahse konu tarzdaki düzenlemelerin kadınların ve erkeklerin aile ve toplumdaki cinsiyete dayalı rollerine ilişkin olduğunu ve kadınların anne, eş olarak geleneksel rollerini devam ettirme ve sosyal statüsü, kariyer hedeflerini baltalayıcı yargılar yarattığını belirterek kadınların istihdamının yasaklı olduğu işler listesinin gerçekten analığın korunmasına hizmet edecek şekilde gözden geçirilmesini önerir. CEDAW m. 2 (d,f)'nin ihlal edildiği sonucuna varır (par. 11.3).

CEDAW m. 11/1(f)'deki hakların ihlaline yönelik ise Komite, Taraf Devletin kadınlara yasaklanan işler listesi belirlenirken çalışma koşullarının çalışan kadınların vücutları ve üreme işlevi üzerindeki etki düzeyine dayanıldığı iddiasını ve işverenin güvenli çalışma şartlarını oluşturması halinde kadınları listedeki pozisyonlarda istihdam edebileceği yönündeki görüşünü kaydeder (par. 11.6). Komite m. 11/1(f)'yi m. 2 ve 3 ile birlikte ele alarak Taraf Devletin kadınların belirli alanlarda istihdam edilmesini engellemek ve güvenli çalışma şartlarını işverenlerin takdirine bırakmak

¹⁹⁴³ İlgili iç hukuk kapsamında geminin makine mürettabı pozisyonları (dümenci-sürücü dahil) ve güverte ile makine görevlerini birleştiren pozisyonlar için kadın emeğinin kullanımı yasaktır. Güvenli çalışma şartları düzenlenmişse ve belgelenmişse kadın emeğinin yasak pozisyonlar için kullanımı mümkün olabilmektedir. Ancak yapılan değerlendirmede dümenci-sürücü pozisyonunun güvenli çalışma ortamı gerekliliklerine uygun olmadığı tespit edilse de artan gürültü seviyesinin kadın sağlığına dair neden zararlı etkiye sahip olabileceğine yönelik açıklamanın olmadığı belirtilir (par. 2.1-2.3).

¹⁹⁴⁴ CEDAW Komitesi, **Medvedeva v. Russian Federation**, Communication No: 60/2013, 2016, par. 11.2, <https://juris.ohchr.org/casedetails/3028/en-US>, (29.05.2023).

yerine hem erkeklerin hem kadınların üreme işlevini korumak için eşit önlemler alması ve tüm sektörlerde güvenli çalışma koşulları oluşturması gerektiğini belirtir. Bu yaklaşımdan ayrılma ancak anneliğin/gebeliğin/cinsiyete dayalı diğer faktörlerin korunması gerektiği yönündeki güçlü tıbbi ve sosyal kanıtlara sahipse mümkün¹⁹⁴⁵ olduğunu kaydeden Komite; adı geçen listenin kabulünün kadın istihdamını teşvik etmediği, ayrımcı klişelere dayandığı gerekçesiyle Sözleşme yükümlülükleri ile çeliştiğini belirtir. Bunun yanında Komite, listenin işe alımlarda işverenleri de etkileyebileceğini ekler. Bu sebeple Komite düzenlemenin m. 11/1 (f)'deki yükümlülüklerle uygun olmadığı kanaatinde olup başvurucunun istihdam edilmemesini m. 11/1(f) uyarınca erkeklerle eşit şartlardaki çalışma koşullarında sağlık ve güvenliğini sağlama hakkının ihlaline yol açtığını belirtir (par. 11.7).

L.A. ve diğerleri v. Kuzey Makedonya başvurusu (2020) kapsamında Roman etnik Kuzey Makedonya uyruklu dört başvuru (LA, DS, RA, LB), Roman kadınlar için anne ve çocuk sağlığına yönelik yeterli fon ayrılmadığını, uygulamada üreme sağlığı hizmetlerine erişimin sınırlı olduğunu ve barınma, su, ısıtma gibi temel ihtiyaçlar açısından da sorunların olduğunu, zorla tahliyelerinin ayrımcılık oluşturduğunu ve cinsiyetleri, etnik kökenleri, yaş ve sınıfları bağlamında kesişen ayrımcılığa maruz kaldıklarını, sosyal destek sağlanmadığını iddia etmektedirler¹⁹⁴⁶. Özellikle m. 12/1 ve 12/2 uyarınca genç ve sosyal yardımdan yoksun hamile Roman kadınların savunmasız olmalarına karşın -üreme sağlığı dahil- ücretsiz sağlık hizmetlerine erişimi olmadığı ayrımcılığa uğradıklarını ileri sürülmektedir (par. 3.5).

Komite, Taraf Devletin tahliyelere dair etnik grubun karşılaştığı ayrımcılığa yönelik gerekli önlemleri alıp almadığı ve m. 12 uyarınca -üreme sağlığı dahil- başvuru sahiplerinin yeterli sağlık hizmetlerine erişimini sağlama yükümlülüğünü yerine getirip getirmediği sorunlarına odaklanır. Komite, başvuru sahiplerinin savunmasız¹⁹⁴⁷ durumda olmasına rağmen yetkililerin evlerini yıkma kararı aldığını ve önceden bildirmediğini, alternatif konut sağlamadan tahliye edildiklerini, su kaynaklarının

¹⁹⁴⁵ İşverenlerin listeden sapma ve güvenlik sağlansa bile kadınları çalıştırma takdirine sahip olduğu istihdam prosedürünün CEDAW'ın gereklilikleri ile örtüşmediğini Komite vurgular. Zira işverenin ne güvenli çalışma şartları oluşturma ne de en nitelikli adaylar olsa bile kadınları çalıştırma gibi yükümlülüğü olmadığını da altını çizerek (par. 11.7).

¹⁹⁴⁶ CEDAW Komitesi, **L.A. et al. v. North Macedonia**, Communication No: 110/2016, 2020, par. 1.1, 2.11, 3.1-3.3, <https://juris.ohchr.org/casedetails/2705/en-US>, (29.05.2023).

¹⁹⁴⁷ Başvuru sahibi Roman kadınların bekar, genç, hamile, yakın zamanda doğum yapmış reşit olmayan kişiler oldukları ve bazılarının da daha önce doğum yapmış oldukları belirtilerek savunmasız durumda bulundukları not edilir (par. 9.3).

yok edildiğini, sığınma evinde barınma teklifini şartların kötü olması sebebiyle reddettiklerini ve açık alanda yaşadıklarını kaydeder. Taraf Devletin ise sosyal merkezde ve konteyner yerleşkesinde kalacak yer sağladığını ekler. Ayrıca Komite buradaki yerlerin de yaşam şartlarının (kanalizasyon sorunu, gıda kıtlığı gibi) elverişsizliğini gözlemler. Komite Taraf Devletin tahliye kapsamında başvuruçulara ayrımcılık yapılmaması için gereken önemi göstermediğini ve genç hamile Roman kadınların özel gereksinimlerinin karşılanmadığını ve sokakta/sosyal merkezde yaşarken doğum yaptıklarını kaydeder. 24 No.lu Genel Tavsiyesini hatırlatan Komite; hamilelik, doğum ve sonrası dönemle ilgili sağlık hizmetlerine erişimin, yeterli beslenme ile beraber gerekirse ücretsiz hizmetler sağlanmasını vurgular¹⁹⁴⁸.

Bununla birlikte Komite, jinekologların Roman kadınları hasta olarak kaydetmeyi reddettiklerine dikkat çekerek Roman kadınların tıbbi ücretleri karşılayamadıklarını da belirtir. Başvuruçulardan LA ve DS'nin gebeliği esnasında hiç jinekoloğa gitmedikleri, RA'nın iki kez ve LB'nin bir kez jinekoloğa gittiği belirtilir. Gıda, temiz su, beslenmeye erişilebilirliğin tehlikeye girmesi sebebiyle Komite; tahliyenin zorunlu sağlık şartlarını daha da kötüleştirdiği vurgulanır. Nihayetinde m. 2 (d,f), 4/1 ve 4/2, 12/1 ve 12/2, m. 14/2 (b)'nin ihlal edildiği görüşünde olan Komite; Taraf Devlete tavsiyelerde bulunur (9.8)¹⁹⁴⁹.

S.B. ve M.B. v. Kuzey Makedonya başvurusu (2020) ise Roman etnik Makedonyalı başvuruçuların özel bir sağlık kuruluşunun onları hasta olarak kaydetmemesi ve yaşadıkları yerde kadına karşı ayrımcılık biçimi olarak jinekolojik hizmetlerin olmaması ile ilgilidir. Başvuruçular, etnik ve cinsiyete dayalı ayrımcılığa maruz kaldıklarını iddia etmektedir¹⁹⁵⁰.

Cinsiyete/toplumsal cinsiyete dayalı kadınlara karşı ayrımcılığın ırk, etnik köken gibi faktörlerle bağlantılı olduğunu ve bu gruplardaki kadınları erkeklerden farklı şekilde etkileyebileceğini kaydeden Komite, kesişen ayrımcılık biçimlerinin ve kadınlara dair bütünsel etkisinin hukuken yasaklanması gerektiğini vurgular (7.3). Roman ve kırsaldaki kadınların jinekolojik hizmetlere erişime dair endişesini

¹⁹⁴⁸ CEDAW Komitesi, **L.A. et al. v. North Macedonia**, par. 9.2-9.5.

¹⁹⁴⁹ **S.N., E.R. v. Kuzey Makedonya** başvurusu da (2020) bu başvuruya benzer bir başvurudur. Bkz. CEDAW Komitesi, **S.N., E.R. v. North Macedonia**, Communication No: 107/2016, 2020, <https://juris.ohchr.org/casedetails/2703/en-US>, (29.05.2023).

¹⁹⁵⁰ CEDAW Komitesi, **S.B. and M.B. v. North Macedonia**, Communication No: 143/2019, 2020, par. 1, 7.2, <https://juris.ohchr.org/casedetails/3118/en-US>, (29.05.2023).

yineleyen ve başvurularda jinekolojik hizmet arayan azınlık olmayan doğurganlık çağındaki diğer kadınlardan farklı muamele edildiğini de gözlemleyen Komite; ayrımcılığa uğramamayı salt benzer durumdaki insanlara karşı eşit davranılması olarak değil, aynı zamanda farklı durumlardaki insanlara farklı davranılmasını gerektirdiğini de kaydeder (par. 7.4). Komite m. 12'nin kadın sağlığı ve esenliği için merkezi öneme sahip olduğunu ve savunmasız, dezavantajlı gruba mensup kadınların sağlık gereksinimleri ve haklarına özel olarak önem verilmesi gerektiğini belirterek m. 12'nin ihlal edildiği sonucuna varır (par. 7.7).

S.F.M. v. İspanya başvurusu (2020) kapsamında başvuru sahibi, doğum esnasında kendisine rızası hilafına uygulanan tıbbi müdahaleler nedeniyle fiziksel ve psikolojik zarara uğradığını, yüksek kaliteli sağlık hizmetlerine erişimi olmadığı için CEDAW m. 2, 3, 5 ve 12'nin ihlal edildiğini iddia etmiştir. Başvurucu, kendisine uygulanan gereksiz muayenelerin olası enfeksiyonlara yol açabildiğini ve kendisine verilen ilacın anne ile bebek sağlığı için yüksek riskli olduğunu tükettiği iç hukuk yollarında sunduğu tıbbi raporlara dayanarak öne sürmektedir. Başvurucuya uygulanan epizyotomi, ulusal mevzuat çerçevesinde rıza şartına bağlı bulunmaktayken somut olayda başvurunun rızası alınmaksızın uygulanmıştır. Yine dosyada mevcut tıbbi raporlarda başvurucuya uygulanan epizyotomi ve ventouse uygulamaları öncesinde denenmesi gereken daha sağlıklı yöntemlerin tüketilmediği de ifade edilmektedir. Başvurucu, doğum esnasında eşinin yanında bulunmasına izin verilmemesinin ve doğum akabinde bebeğinin kendisinden alınmasının kadın onurunu, aile ve özel hayatın gizliliğini ve yeterli sağlık hizmetlerine erişim haklarını ihlal ettiğini iddia etmektedir. Başvurucu ayrıca, kendisine insan haklarına saygılı bir şekilde doğum yapmasına izin verilmemesi nedeniyle CEDAW m. 3'ün ihlal edildiği iddiasındadır. Son olarak başvuru, maruz bırakıldığı hatalı müdahalelerin temelinde kalıcı toplumsal cinsiyet kalıp yargıların yattığını, tıbbi müdahale öncesinde kendisinden rıza alınmamasının asıl nedeninin de kadınların kendi kararlarını veremeyecekleri yönündeki kalıp yargıdan kaynaklandığını, yargılama esnasında kendisi tarafından sunulan itirazların gerekçesiz olarak dikkate alınmaması suretiyle mahkemenin de kendisine yönelik ayrımcılık yaptığını ve bu durumun m. 5'i ihlal ettiğini iddia etmektedir. Nitekim bahse konu mahkemenin hâkimi, kadın olan başvurunun itirazlarını dikkate almazken, başvurunun kocasının

(başvurucunun maruz bırakıldığı hatalı tıbbi uygulamalardan kaynaklı olarak) iki yıl boyunca cinsel birliktelik yaşayamayacak olması yönündeki iddialara empati ile yaklaşmıştır. Bu bağlamda kadınların yalnızca üreme rolü olan pasif özneler olduğu şeklindeki basmakalıp bir görüş ortaya konmaktadır. Neticede başvuru, kısaca değinilen olaylar çerçevesinde uğradığı zararın tazmini yanında, maruz bırakıldığı obstetrik şiddete neden olan yapısal sorunların çözümü için Taraf Devlete (farkındalık çalışmaları gibi) yükümlülükler öngörülmesini ve obstetrik şiddet konusunda genel bir tavsiye hazırlamasını Komiteden talep etmektedir.

Komite değerlendirmesinde başvuru tarafından alınan tıbbi raporlar kapsamında, başvurucuya müdahalede bulunan sağlık personelinin eylemlerinin lex artis (tıbbi müdahalelere yönelik standart usul) ile uyumsuz olduğunu ifade eder. Komiteye göre başvurunun bilgisi ve rızası olmaksızın riskli ilaç kullanımı da ilgili ulusal mevzuata (Hasta Otonomisi Yasasına) aykırıdır. Yine Komiteye göre dosya içeriği genel olarak ele alındığında, ulusal yargı makamlarının tüketici nitelikte bir delil değerlendirmesinde bulunmadığına kanaat getirmektedir. Komiteye göre başvuru acil bir durumu olmayan hamilelik durumu ile geldiği hastanede bilgilendirmeden yoksun bir şekilde ve rızası alınmaksızın çok sayıda müdahaleye maruz bırakılmıştır. Komite, Taraf Devlet'in idari ve yargısal makamlarının; başvurunun rızasını almamak, kocanın başvurunun yanında bulunmasına izin vermemek, tıbbi müdahaleler konusunda karar verme yetkisinin doktorlara ait olduğunu kabul etmek, başvurunun psikolojik hasarını görmemek, kocanın cinsel ilişki mahrumiyeti konusunda ise duyarlı olmak yönündeki karar ve işlemlerinin kadın-erkek eşitliğine aykırılık oluşturduğunu değerlendirir. Bu nedenlerle Komite, m. 2 (b, c, d, f), 3, 5 ve 12'nin ihlal edildiği görüşündedir. Ayrıca Taraf Devlete, başvurunun fiziksel ve psikolojik zararının giderilmesi için makul bir tazminatın ödenmesi ve mevcut ihlallerin kalıcı olarak çözülebilmesine yönelik bir dizi girişimde bulunmasını tavsiye etmektedir¹⁹⁵¹.

N.A.E. v. İspanya başvurusu (2022) kapsamında (sezaryen) doğum sırasında başvurunun hastanede yaşadığı obstetrik şiddete ilişkindir. Doğum öncesi doğumu hızlandırıcı ilaç istemediği, sezaryen gerekirse bebeğin anne ile birlikte olması gerektiği gibi taleplerini hastaneye bildirmesine rağmen başvuru, doğum esnasında

¹⁹⁵¹ CEDAW Komitesi, **S.F.M. v. Spain**, Communication No: 138/2018, 2020.

hastanenin geceleri doğum yapmadıklarını söylemeleri üzerine tıbbi ihtiyaç olmamasına rağmen doğumu indüklemeyi tercih ettiklerini belirtir. Ertesi gün 7 santimetre açıklığına rağmen doktorların önceden aldıkları sezaryen kararını kendisine ilettiklerini, bilgi vermek yerine çocuk gibi kendisi ile konuştuklarını, operasyon esnasında ise kimsenin kendisi ile konuşmadığını yalnız ve çıplak halde olduğunu ve insanların gelip gittiklerini, hafta sonu işleri hakkında konuştuklarını belirtir. Önceden izin almadan eğitim programında kullanılamayacağını ve fakat operasyonunda bir doktorun diğerlerine rehberlik eden anlatımına tanık olduğunu ve duymak istemediğini ekler. Doğum gerçekleştiğinde ise anne-çocuk ten temasına, biberon kullanılmaması isteğine uyulmadığını ve sadece bebeğine öpücük verilmesinin söylendiğini belirtir. Akabinde bebeği emzirme konusunda bu durumun güçlük oluşturduğunu ekler. 2012’de gerçekleşen doğum sonrasında 2014 ve 2015’teki uzman raporlarına göre, başvurucuya yönelik muamelenin sonucu olarak başvurucunun doğum sonrası travma sonrası stres bozukluğu yaşadığı belirtilir¹⁹⁵².

Komite, 24 No.lu Genel Tavsiyesi’ni hatırlatarak kadının tamamen bilgilendirilmiş rızasının gerekliliğini, sunulan hizmetlerin gizliliğini vurgular. Ayrıca (kadına yönelik şiddet, nedenleri ve sonuçlarına dair Özel Raportör tarafından) *obstetrik şiddetin*¹⁹⁵³, kurumda doğum esnasında kadınlara yönelik şiddet olarak tanımlandığını, sağlık sisteminde yaygın ve sistematik olduğunu belirtir. Raportörün obstetrik şiddete varan kadının rızası olmadan sezaryen yapılması ile jinekolojik muayenede stajyer sağlık personeli kullanımının başvuru ile özellikle ilgili olduğunun altı çizilir. Bunun yanında üreme sağlığı hizmetleri ve doğumla ilgili tıbbi tedavi için bilgilendirilmiş rızanın temel bir insan hakkı olduğu belirtilir. Kadının bilinçli karar verebilmesi için tam bilgi alma hakkı olduğu yinelenerek zaman alıcı da olsa bilgilendirilmiş onam almakla sağlık sunucularının yükümlü olduğu eklenir. Obstetrik şiddetin önlenmesi için kadının seçtiği bir doğum refakatçisine sahip olma hakkının sağlanması tavsiye edilir (par. 15.2).

Başvurudaki suyun gelmesinden 14 saat sonra bilgi verilmeden/rıza alınmadan oksitosin yoluyla erken doğum indüksiyonu, yemek yemesine izin

¹⁹⁵² CEDAW Komitesi, **N.A.E. v. Spain**, Communication No: 149/2019, 2022, par. 1.1, 2.1-2.17, <https://juris.ohchr.org/casedetails/3144/en-US>, (30.05.2023).

¹⁹⁵³ Özel Raportöre göre, obstetrik şiddet yapısal eşitsizlik, ayrımcılık ve ataerki bağlamında meydana gelen ihlallerin bir parçası ve eğitim ve öğretim eksikliğiyle kadınların eşit statüsü ve insan hakları kapsamındaki saygı eksikliğinin de sonucudur. CEDAW Komitesi, **N.A.E. v. Spain**, par. 15.4.

verilmemesi, bebeği ile ten teması kuramaması, eşinin eşlik etmesine izin verilmeden ve kolları bağlı iken asistanlar tarafından sezaryen yapılması, anne-babanın isteğine aykırı şekilde biberonla beslemenin empoze edilmesi, olayların başvuruca da sebep olduğu fiziksel ve psikolojik sonuçlar ile beraber gerçekliklerin Komite obstetrik şiddet oluşturduğu kanısındadır (par. 15.7). Ayrıca m. 2(f) ve 5 uyarınca, Devletin salt mevcut yasa ve yönetmelikleri değil kadınlara karşı ayrımcılık oluşturan gelenek ve uygulamaları da değiştirmek ve sonlandırmak üzere gerekli tüm önlemleri alma yükümlülüğüne sahip olduğunu yineler. Komite klişelerin/kalıp yargıların kadınların toplumsal cinsiyete dayalı şiddete, olayda obstetrik şiddete, karşı korunma hakkını etkilediğini ve klişelerin yeniden üretilmemesi için özellikle dikkat edilmesi gerektiğini belirterek başvurudaki olayların m. 2(b-f), 3, 5 ve 12’yi ihlal ettiği görüşündedir (par. 15.9)¹⁹⁵⁴.

İ. Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına Dair Uluslararası Sözleşme

BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen ve 1969’da yürürlük kazanan *Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına Dair Uluslararası Sözleşme*¹⁹⁵⁵ ırk ayrımcılığının tüm biçimlerini ortadan kaldırmak amacıyla 25 maddeden oluşur.

İnsan hakları ile temel özgürlüklerinden eşit şekilde faydalanmaları için özel korumaya gereksinim duyan belli ırk/etnik grupların ya da bunlara mensup kişilere yönelik özel ve somut önlemler alınabileceği ve bunun ırk grupları için eşit olmayan ve ayrı haklar sağlanması şeklinde ele alınamayacağı -ırk ayrımcılığı olmayacağı- belirtilir (m. 1/4 ve 2/2). Kadınlara dair –üreme bağlamında alınan- özel önlemlerin bu kapsamda ele alınması gerekir. Bununla birlikte Taraf Devletlerin ırk ayrımcılığını her biçimiyle yasaklamak, sonlandırmak ve m. 5’te yer alan (evlenme ve eşini seçme hakkı, sağlık hakkı gibi) haklardan eşit şekilde herkesin

¹⁹⁵⁴ CSÜS ile ayrımcılık ve şiddeten arınmış güvenli ve yüksek kaliteli doğum hizmetlerine erişim haklarının ihlal edildiği iddiasının söz konusu olduğu *M.D.C.P. v. İspanya* (2023) başvurusu da bu başvuruya benzer bir başvuru olup Komite; obstetrik şiddetin olayda oluştuğunu ve (m. 1, 3, 5, 24 ile birlikte değerlendirildiğinde) m. 2 haricinde m. 3, 5, 12’nin ihlal edildiğini belirtir. CEDAW Komitesi, **M.D.C.P. v. Spain**, Communication No: 154/2020, 2023, <https://juris.ohchr.org/casedetails/3754/en-US>, (30.05.2023).

¹⁹⁵⁵ Sözleşme’nin Türkçe metni için bkz. **Resmî Gazete**: 16 Haziran 2002, Sayı: 24787. Türkiye, Komite’nin bireysel başvuru yetkisini tanımamıştır.

yararlanmasını garanti altına almakla yükümlü olduğu da düzenlenir (m. 5/1). Bahse konu hükümleri, üreme- hakları – ile ilgili olarak değerlendirmek mümkündür.

Sözleşme denetim organı *Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Komitesi*'dir (m. 8). Komite'ye m. 9 uyarınca Taraf Devlet raporlarını inceleme ve genel tavsiyelerde bulunma yetkisi verilmektedir. Bununla birlikte Komite'nin (Taraf Devletin tanınması şartı ile) bireysel başvuruları (m. 14) ve devlet başvurularını (m. 11) kabul etme ve inceleme yetkisi de vardır.

Komite'nin şu ana kadar 36 adet yayınlanmış Genel Tavsiyesi bulunmasına rağmen, hiçbirinin üreme haklarına odaklı olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte **25 No.lu Genel Yorum (2000)**¹⁹⁵⁶ kapsamında sadece üreme hakları ile ilgili düzenlemeye rastlanmaktadır. Bahse konu Genel Tavsiye'de belirli ırka ya da etnik gruba mensup kadınlara gözü altında, silahlı çatışma esnasında cinsel şiddet gibi belirli ırk ayrımcılığı biçimlerinin özellikle cinsiyeti sebebiyle kadınlara yöneltilebildiğine, yerli kadınların zorla kısırlaştırıldıklarına dikkat çekilir. Bununla birlikte ırk ayrımcılığının özellikle ve münhasıran kadınları etkileyici neticeleri olabildiği vurgulanır. Nitekim ırksal önyargı saikiyle tecavüzden kaynaklı gebeliklere ve bu tür tecavüz mağduru kadınların bazı toplumlarda dışlanmalarına değinilir. Bunun yanında hukuk sisteminde toplumsal cinsiyete dayalı önyargı ve özel alanda kadına yönelik ayrımcılık gibi toplumsal cinsiyete bağlı engeller yüzünden ırk ayrımcılığına dair mekanizmalara kadınların erişim eksikliğine de vurgu yapılır (par. 2). Bu bağlamda kadınların cinsiyet/ toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargılar sebebiyle uğradıkları ayrımcılığın ırk ayrımcılığı ile birleşmesi sebebiyle çoklu ayrımcılığa maruz kaldıkları görülür. Bu bağlamda üremenin ırk bağlamında da kadınlara yönelik ayrımcılığa yol açan bir unsur olarak kullanılabildiği belirtilebilir.

J. İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme

BM Genel Kurulu tarafından 1984'de kabul edilip 1987'de yürürlük kazanan *İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Küçültücü Muamele veya Cezaya*

¹⁹⁵⁶ BM Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Komitesi'nin genel yorumlarına ulaşmak için bkz. UN Human Rights Office of the High Commissioner, **Treaty Bodies**, "General Comments", <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/general-comments>, (28.05.2023).

*Karşı Sözleşme*¹⁹⁵⁷, başlangıç ve devamında 33 maddeden oluşmaktadır. İşkence uygulamalarını sonlandırmayı amaçlayan Sözleşme, işkence, diğer zalimane, insanlık dışı ya da küçültücü muamele veya cezadan korumak üzere uluslararası standart ve uygulamaları detaylı şekilde düzenlemektedir.

Sözleşme *ışkencenin tanımına* yer verir (m. 1). Buna göre **ışkence**; “...bir şahsa veya bir üçüncü şahsa, bu şahsın veya üçüncü şahsın işlediği veya işlediğinden şüphe edilen bir fiil sebebiyle, cezalandırmak amacıyla bilgi veya itiraf elde etmek için veya ayırım gözetin herhangi bir sebep dolayısıyla bir kamu görevlisinin veya bu sıfatla hareket eden bir başka şahsın teşviki veya rızası veya muvafakatiyle uygulanan fiziki veya manevi ağır acı veya ızdırıp veren bir fiil anlamına gelir...”.

Taraf Devletler için işkence eylemini suç olarak düzenleme yükümlülüğü ile faillerin cezalandırılmasını güvence altına almaya dair usuli yükümlülükler Sözleşme’de öngörölür (m. 4). Bununla beraber Taraf Devletlerin işkencenin yasaklanması hakkında eğitim ve bilginin tıbbi personel, kamu görevlileri ve kişinin sorgulanması/muamelesiyle ilgilenecek diğer kişilerin eğitime dahil etmeleri düzenlenir (m. 10/1).

Ayrıca Taraf Devletlerin kendi yetkisi dahilindeki ülkelerde işkenceye maruz kaldığını iddia eden kişilerin yetkili mercilere şikayet hakkını ve davasının hemen ve tarafsızca incelenmesini sağlamaları da öngörölür (m. 13). Yine Taraf Devletlerin iç hukuk sistemi dahilinde işkence mağdurunun zararını karşılaması ve -rehabilitasyon imkanları dahil- uygulanabilir, adil ve yeterli tazminat hakkına sahip olmasını sağlamaları gerekir (m. 14/1).

İşkence derecesine varmayan diğer zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı/küçültücü muamele ya da ceza gibi filler açısından da taraf Devletlerin, bu fillerin kamu görevlisince ya da onun teşviki ya da açık/gizli onayı ile ya da resmi sıfatıyla hareket eden başka kişi tarafından işlenmesini de önlemesi gerekir. Nitekim m. 10-13 arasındaki yükümlülüklerin zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele ya da ceza gibi filler açısından da geçerlilik arz ettiği belirtilir (m. 16/1).

İşkenceye Karşı Sözleşme kapsamında bahsi geçen bu düzenlemeler üreme haklarına dair önem arz etmektedir. Zira işkence derecesine varan tecavüz yanında

¹⁹⁵⁷ Türkiye bahse konu Sözleşmeyi 1988’de imzalamıştır. Aynı sene Türkiye için yürürlük kazanan Sözleşme’nin Türkçe metni için bkz. **Resmî Gazete**: 10 Ağustos 1988, Sayı: 19895. Türkiye bireysel başvuru ve devletler arası başvuru usullerini tanıdığını beyan etmiştir.

işkence derecesine varmamakla birlikte insanlık dışı filler açısından ele alınabilecek olan kadın sünneti, zorla kısırlaştırma gibi uygulamalar, üreme hakları ihlalleri ile ilgili olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan özellikle devletin yükümlülükleri, bahse konu ihlallerin önlenmesi için elzemdir.

İşkenceye Karşı Sözleşme'nin Denetim Sistemi bağlamında; m. 17 ile kurulan *İşkenceye Karşı Komite* denetim organı olarak yetkilendirilmiştir. Komite'nin görevleri II. Kısım'da yer alır. Sözleşme'de Komite'nin denetim sistemine dair öncelikle *rapora dayalı* denetim düzenlenir (m. 19). Bu bağlamda Sözleşme'ye taraf olunan ilk yıl ve her dört yılda bir ve istenildiğinde Komite'ye rapor sunulması gerekir (m. 19/1). Komite, incelediği raporlardan sonra genel yorumlarda bulunabilir (m. 19/3). Sözleşme'deki haklara dair *genel yorumlar* yayımlama yetkisinin haricinde Komite *devletler arası başvuruları* (m. 21/1, tanıma beyanı gerekli) ve *bireysel başvuruları* (m. 22/1, tanıma beyanı gerekli) kabul edip inceleme yetkisini de haizdir.

Gerekli görmesi halinde Komite, telafisi imkansız zararların doğabileceği durumlarda geçici önlemlerin alınmasına yönelik aldığı talepleri taraf Devlete iletebilir. Bunun yanında Komite, sistemli işkence uygulandığı hakkında güvenilir bilgilere ulaşırsa –açıkça soruşturma yetkisini tanımadığına dair beyan olmaması kaydıyla- *soruşturma usulünü* de yürütebilir¹⁹⁵⁸.

BM Genel Kurulu'nda 2002'de kabul edilip 2006'da yürürlük kazanan ***Ek İhtiyari Protokol***¹⁹⁵⁹ ise giriş ve devamında 37 maddeden ibarettir. *Protokol*; işkence ve diğer zalimane, insanlık dışı veya küçültücü muamele veya cezayı önlemek için kişilerin özgürlüklerinden yoksun bırakıldıkları¹⁹⁶⁰ yerlere düzenli ziyaretler yapılmasını içeren bir sistem kurmak üzere (m. 1) çıkarılmıştır. Protokol dahilinde Taraf Devletlerin iç düzeninde önleme mekanizması kurması (m. 3) da öngörülür. Protokol'ün denetim organı ise; m. 2 ile kurulan ***İşkence ve Diğer Zalimane,***

¹⁹⁵⁸ Türkiye'nin Komite'nin soruşturma yetkisini tanımadığına dair beyanı yoktur.

¹⁹⁵⁹ Türkiye bahse konu Protokol'ü 2005'de imzalamıştır. 2011 yılında Türkiye için yürürlük kazanan Protokol'ün Türkçe metni için bkz. **Resmi Gazete**: 5 Temmuz 2011, Sayı: 27985.

¹⁹⁶⁰ Protokol m. 4/2 kapsamında *özgürlükten yoksun bırakılma*; herhangi bir adli, idari ya da diğer makamın emriyle kişinin iradesi ile ayrılmasına izin verilmeyen kamusal veya özel gözetli yerlerinde tutulması, hapsedilmesi ya da yerleştirilmesi olarak ifade edilir.

İnsanlık Dışı veya Küçültücü Muamele veya Cezanın Önlenmesi Alt Komitesi'dir¹⁹⁶¹.

Bahse konu açıklamalardan sonra üreme haklarına ilişkin Komite'nin sonuç gözlemlerinde tespit edilen hususlara değinilecektir. Bu bağlamda Komite'nin Sözleşme ışığında üreme hakları ile ilgili görüşlerini okumak mümkün hale gelecektir.

3 ve 4 Kasım 2011'de 1026 ve 1029'uncu toplantılarında Paraguay'ın birleşik 4'ncü ve 6'ncı periyodik raporlarını değerlendiren BM ***İşkenceye Karşı Komite***'nin 21 Kasım 2011'de gerçekleşen 1048'inci toplantısında kabul edilen sonuç gözlemleri kapsamında **-kadına karşı şiddet** kısmında- taraf Devletlerin kadınlara/kız çocuklarına dair her türlü şiddetin ve bu sebeple öldürülmelerinin önlenmesi için etkili koruyucu önlemlerin uygulanması –ki bu önlemler kadına dair şiddetin önlenmesi (*prevent*), cezalandırılması (*punish*) ve ortadan kaldırılmasına dair yasanın kabulünü gerektirir- (par 21'de) izah edildikten sonra, (**par. 22**) yasal düzenlemeye göre fetüsün annenin yaşamına dair ciddi bir tehlikeyi önlemeye yönelik müdahalenin dolaylı sonucu olarak ölmesi durumu haricinde, cinsel şiddet, ensest ya da fetüsün yaşayamaz olması halinde dahi kürtaj yasağının endişe verici olduğu vurgulanmaktadır. Zira kadında travmatik strese, uzun süreli psikolojik sorunlara yönelik risk içeren bir ihlalin sürekli olarak hatırlatılması şeklinde değerlendirilmektedir. Bahsi geçen durumlarda kürtaj taleplerinde bulunan kadınların cezalandırılması endişeye yol açmaktadır. Bununla beraber kürtaj kararı alan kadınlara, fiziksel/zihinsel sağlıklarına ciddi tehlike yaratabilecek ve zalimce, insanlık dışı muamele teşkil edebilecek tıbbi bakım imkânı sağlanmaması endişe verici olarak değerlendirilmektedir. Yasa dışı kürtajın kadınların temel ölüm nedenleri arasında yer alması da Komite için endişe vericidir. Ayrıca terapötik kürtaj uygulama hasebiyle tıp uzmanlarının soruşturulabileceği, cezalandırılabilceği hususundaki endişesine de Komite yer vermektedir. Nitekim mesleki gizliliğin korunması çerçevesinde öğrendikleri kürtajları mesleki etik kurallarını ihlal ederek rapor etmeleri de ayrıca endişeye yol açmaktadır. Genel kürtaj yasağının taraf Devlet tarafından gözden geçirilerek terapötik kürtaj, tecavüz ya da ensest kaynaklı

¹⁹⁶¹ ***Türkiye İnsan Hakları Kurumu*** da İhtiyari Protokol'deki görevleri yerine getirmek ve yetkileri kullanmak üzere ulusal önleme mekanizması olarak Bakanlar Kurulu kararı ile belirlenmiştir. **Resmi Gazete:** 28 Ocak 2014, Sayı: 28896.

hamilelik durumlarına dair istisna oluşturulması tavsiye edilmektedir. Ayrıca kürtajdan kaynaklı komplikasyonlar için tıbbi bakım sağlandığında doktor ve hasta arasındaki gizliliğin korunması için taraf Devletin önlemler almasına da değinilir¹⁹⁶².

30 ve 31 Ekim 2012’de 1096 ve 1099’uncu toplantılarında Peru’nun 5’inci ve 6’ncı periyodik raporlarını değerlendiren BM *İşkenceye Karşı Komite*’nin 15 ve 16 Mayıs 2012’de gerçekleşen 1121, 1122 ve 1123’üncü toplantılarında kabul edilen sonuç gözlemleri kapsamında “**üreme hakları ve üreme sağlığı**” kısmında (par. 15) Komite; yasadışı kürtajın taraf Devlette yüksek anne ölümlerinin temel nedenlerinden birisini oluşturduğu ve tıbbi gereklilik halinde terapötik ve yasal kürtajın çok dar (kısıtlayıcı) olduğu ve açık (net) olmadığı için kadınları güvensiz yasa dışı kürtaja yönlendirdiği konusunda endişe duyduğunu belirtmektedir. Ayrıca Komite esasen Anayasa Mahkemesi’nin tecavüz mağdurlarına oral acil kontrasepsiyon dağıtılmasını yasaklaması haricinde tecavüz ve ensest vakalarında kürtajın suç sayılmasına da odaklanmaktadır. Bununla beraber Komite’ye göre; kürtaj sonrası sağlık hizmetlerine başvuran kadınları doktorların yetkililere bildirme yükümlülüğü altına (yasal olarak) alınması ve aksi durumun soruşturma, kovuşturmayla yol açması, ceza korkusu yaratması endişe yaratmakta, pratik olarak yasal kürtaj hizmetlerinin reddine sebebiyet vermektedir. 1996-2000 yıllarında Ulusal Üreme Sağlığı ve Aile Planlaması Hizmetleri kapsamında zorla kısırlaştırılan ve hâlâ tazminat almamış 2000 kadından bir diğer anlatımla kadınların zorla kısırlaştırılmasından endişe duymaktadır. Buna yönelik Peru’nun mevzuatını; terapötik kürtaj ile tecavüz ve ensest sonucu hamilelik için genel yasağın değiştirilmesi, tecavüz söz konusu olduğunda ücretsiz sağlık sigortasının sağlanması (a), tecavüz mağdurlarına oral acil kontrasepsiyon dağıtımının yasal olarak düzenlenmesi (b), sağlık çalışanlarının yasal kürtaja dair protokoller hakkında bilgi sahibi olmasının sağlanması (c), yasadışı kürtaj sebebiyle acil tıbbi bakıma ihtiyacı olan kadınlardan kovuşturma için itiraf alma şeklindeki uygulamaya son verilmesi ve sağlık çalışanlarının mesleki sorumluluklarından ötürü cezalandırılmasının ortadan kaldırılması (d), aile planlamasına dair bilgi ve hizmetlerin sağlanmasının

¹⁹⁶² UN Committee against Torture, “Report of the Committee against Torture, 47th Session (31 October-25 November 2011), 48th Session (7 May-1 June 2012)”, **General Assembly Official Records**, 67th Session Supplement No: 44 (A/67/44), United Nations, New York, 2012, s. 81, par. 21-22.

iyileştirilmesi ve terapötik kürtaajların yasal olduğu durumlar ve bunlara ulaşmak için geniş kamu kampanyası düzenlenmesi (e) noktalarında gözden geçirmesi gerektiği belirtilmektedir. Zorla kısırlaştırmaya dair soruşturmanın hızlandırılması ve zorla kısırlaştırma mağdurlarına yeterli tazminat sağlanması gerektiği de vurgulanır¹⁹⁶³.

16 ve 17 Mayıs 2013’de 1148 ve 1151’inci toplantılarında Çokuluslu **Bolivya** Devleti’nin 2’nci periyodik raporunu değerlendiren BM *İşkenceye Karşı Komite*’nin 29 ve 30 Mayıs 2013’de gerçekleşen 1165 ve 1166’ncı toplantılarında kabul edilen sonuç gözlemleri kapsamında “**yasadışı kürtaaj**” kısmında (par. 23) Komite, taraf Devletin şiddet mağduru kadınların (Anayasası m. 66 ve ilgili kanunda düzenlenen) (cinsel ve) üreme haklarını yasal olarak kullanımına saygı gösterme yükümlülüğünü göz önünde bulundurur. Fakat Ceza Kanunu’nda (m. 266) yasal kürtaajlar için, tecavüz mağdurunun hamileliği durdurma kararını uygulayabilmek için hakim izni gerektiği endişe verici görülmektedir. Buna yönelik Çokuluslu **Bolivya** Devleti’nin hamileliği sonlandırma kararı alan tecavüz mağdurlarının gönüllü bir şekilde güvenli kürtaaja erişimini sağlaması ve buna dair gereksiz engellerin ortadan kaldırılması beklenmektedir. Ayrıca Bolivya’ya CEDAW Komitesi’nin kendisine yönelik tavsiyeleri¹⁹⁶⁴ hatırlatılarak kürtaajı kısıtlayıcı yasaların kadın sağlığı üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi de istenmektedir¹⁹⁶⁵.

¹⁹⁶³ UN Committee against Torture, ““Report of the Committee against Torture, 49th Session (29 October-23 November 2012), 50th Session (6-31 May 2013)”, **General Assembly Official Records**, 89th Session Supplement No: 44 (A/68/44), United Nations, New York, 2013, ss. 43-44, par. 15.

¹⁹⁶⁴ CEDAW Komitesi’nin Bolivya hakkındaki sonuç yorumları (*concluding comments*) kapsamında, salt çocuk doğurma çağındaki kadınlara yönelik sağlık hizmeti sunulmasında toplumsal cinsiyet perspektifinin eksikliği endişe verici olarak açıklanmaktadır. Özellikle taraf devletin kırsal alandaki hamilikle ilişkili sorunlar ve uygun tıbbi bakım eksikliğinden kaynaklı yüksek anne ölüm oranı endişe verici bir diğer sorundur. Yasal düzenlemelerdeki uygulama eksikliklerinin kadınları güvensiz, yasa dışı kürtaaj aramaya yönlendirmesi de endişe sebebi olarak görülmektedir. Komite, Bolivya’ya (24 No.lu Genel Tavsiyesi ile uyumlu bir şekilde) sağlık politikasını toplumsal cinsiyet perspektifi ile bütünleştirmesini, kırsal kesimdeki kadınlar gibi en savunmasız kadın gruplarının sağlık hizmetlerine erişimin artırılmasını, yeterli doğum öncesi, doğum ve doğum sonrası bakımın garanti edilerek ve -kırsal alan dâhil- tıbbi yardıma erişim sağlanarak, yüksek anne ölüm oranını düşürmeye dair etkili önlemler almasını, terapötik kürtaaja dair mevcut yasaların uygulanmasına dair düzenlemelerin kabul edilmesini, güvenli olmayan kürtaajın sebep olduğu komplikasyonların tedavisine dair yüksek kaliteli hizmetlere erişimin sağlanmasını önermektedir. Bkz. UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women, “Concluding comments of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women Bolivia”, 40th Session (14 January- 1 February 2008), **CEDAW/C/BOL/CO/4**, s. 7, par. 42-43.

¹⁹⁶⁵ UN Committee against Torture, “Report of the Committee against Torture, 49th Session (29 October-23 November 2012), 50th Session (6-31 May 2013)”, **General Assembly Official Records**, 89th Session Supplement No: 44 (A/68/44), United Nations, New York, 2013, s. 103, par. 23.

26 ve 27 Nisan 2016’de 1406 ve 1409’uncu toplantılarında Türkiye’nin 4’üncü periyodik raporunu değerlendiren BM *İşkenceye Karşı Komite*’nin 10 ve 11 Mayıs 2016’da gerçekleşen 1424 ve 1426’ncı toplantılarında kabul edilen sonuç gözlemleri¹⁹⁶⁶ kapsamında “**toplumsal cinsiyete dayalı şiddet**” kısmında (par. 45) Komite; -aile içi şiddet ve namus cinayetleri dahil- toplumsal cinsiyete dayalı şiddetle mücadele edilme çabasını vurgulamakla beraber bu kapsamdaki suçlar için mahkumiyet oranının çok düşük olmasından duyduğu endişeyi de açıklar. Ayrıca koruma emri alan/ almak için başvuran kadınlara Devlet makamlarından etkili koruma sağlanamadığı ve öldürüldüklerine dair raporlardan da kaygı duyduğunu belirtir. Yine Komite, taraf Devletin yapması gerekenleri de düzenler. Buna göre; a) kadına dair tüm şiddet vakalarının kapsamlı şekilde soruşturulması, faillerin yargılanması ve mağdurların adil, yeterli tazminat dahil tazmininin sağlanması, b) - koruma kararları için başvuran kadınların uygulamada korunması, bu korumayı sağlamayan yetkililere disiplin cezasının verilmesinin sağlanması dahil- şiddetten korunmak için yetkililerden yardım isteyen kadınların daha iyi korunmasının sağlanması, c) şiddet mağduru kadınların sığınma evlerine erişebilmelerinin ve gerekli tıbbi bakım ve psikolojik destek alabilmelerinin sağlanması, d) mağdurlarla doğrudan temas içerisinde olan kolluk kuvvetleri personeli, hakim, savcı, avukat ve sosyal hizmet görevlileri için toplumsal cinsiyete dayalı şiddet konusunda etkili eğitimlerin gerçekleştirilmesini sağlaması gerekir (par. 46).

III. BÖLGESEL DÜZEYDE

A. Avrupa Konseyi Kapsamında

1. Genel Açıklama

İkinci Dünya Savaşı’nın akabinde Avrupa’nın gerek siyasal gerek toplumsal ve gerek ekonomik bakımdan yaşadığı çöküntüden kurtulması düşüncesiyle yeni bir Avrupa’nın kurulması fikri benimsenmeye başlamıştır. Bununla birlikte BM Örgütü de evrensel birlik ve barışın zorluğu karşısında ortak değerler etrafında birleşebilen

¹⁹⁶⁶ UN Committee against Torture, “Concluding observations on the fourth periodic reports of Turkey”, CAT/C/TUR/CO/4, 2 Haziran 2016.

bölgesel kuruluşların temel hak ve özgürlüklerin korunmasında önemli role sahip olabileceği düşüncesiyle bu tarz kuruluşları teşvik etmeye başlamıştır¹⁹⁶⁷.

Bölgesel düzeyde insan haklarının korunması, çalışma kapsamında da değinileceği üzere, Avrupa Konseyi, Amerikan Devletleri Örgütü ve Afrika Birliği Örgütü olmak üzere yapılanmalar şekillenmeye başlamıştır¹⁹⁶⁸.

BM Şartı'nın bölgesel düzeyde uyarlaması şeklinde görülebilen *Avrupa Konseyi Statüsü* ile 1949'da kurulan (Türkiye'nin de -1950'de- katıldığı) *Avrupa Konseyi*; çoğulcu demokrasi, hukukun üstünlüğü, kişi özgürlüğü ve insan haklarına saygı temeline dayanan bir kuruluştur¹⁹⁶⁹. Avrupa Konseyi'nin, Statüde'de belirtildiği üzere, temel gayesi; üyeler arasında birlik, ortak değerleri korumak ve geliştirmek, ekonomik, siyasi ilerlemeyi sağlamaktır. Bu gaye insan haklarının korunması ve geliştirilmesini ihtiva eder (m. 1). Hukukun üstünlüğü ilkesini tanıyan her üye devletin yetkisi altındaki herkesin insan haklarından faydalanmasının sağlanması prensibini kabul etmesi söz konusudur (m. 3). Aksi takdirde m. 3'e uymayan devlet, Avrupa Konseyi üyeliğinden çıkarılabilir (m. 8). Böylelikle insan haklarına saygılı olmak bir yaptırıma da bağlanmış¹⁹⁷⁰ olmaktadır.

Dolayısıyla Avrupa Konseyi'ne üye olmak ve üyeliğin devamı için insan haklarına, çoğulcu demokrasiye, hukukun üstünlüğüne saygılı olunması ve bunun sürdürülmesi gerekmektedir¹⁹⁷¹. Ancak asıl önemli olan ilkenin, insan haklarının ve temel özgürlüklerin korunması ve geliştirilmesi olduğu hususuna odaklanılmaktadır¹⁹⁷². Böylelikle insan haklarının korunması ve geliştirilmesi hedefi etrafında birleşen bir bölgesel örgüt söz konusudur. Nitekim Avrupa Konseyi kapsamında, başta AİHS olmak üzere, pek çok insan haklarını koruyucu belge/sözleşme ve organlarının aldığı kararlar/tavsiye kararları söz konusudur. Çalışma konusu ile sınırlı olmak kaydıyla söz konusu belge ve kararlar ele alınmaya çalışılacaktır.

¹⁹⁶⁷ Gözübüyük ve Gölcüklü, s. 7.

¹⁹⁶⁸ Gemalmaz, Cilt: 2, s. 7; Tezcan, Erdem, Sancakdar ve Önok, ss. 58-59.

¹⁹⁶⁹ Akıllıoğlu, ss. 190-191, 332.

¹⁹⁷⁰ Gözübüyük ve Gölcüklü, s. 8.

¹⁹⁷¹ Akıllıoğlu, s. 191.

¹⁹⁷² Gözübüyük ve Gölcüklü, s. 8.

2. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

a. Genel Olarak

Avrupa İnsan Hakları Koruma Sistemi kapsamında kuşkusuz en önemli insan hakları sözleşmesi olarak -Avrupa Konseyi'nin ilk insan hakları sözleşmesi olan- AİHS gösterilir¹⁹⁷³. Bağlayıcı niteliği haiz AİHS'in denetim mekanizmasına sahip olması etkililiğini artıran bir koruma sağlamaktadır.

Avrupa Konseyi üye ülkeleri tarafından 1950'de imzalanan ve 1953'te yürürlüğe giren *İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, AİHS)*, kişisel ve siyasal haklar olarak ifade edilebilen birinci kuşak hak ve özgürlüklerden bir kısmını düzenlemektedir¹⁹⁷⁴. Ancak zaman içinde çıkarılan ek 16 Protokol'ün bir kısmında AİHS'de yer almayan yeni hakların AİHS'e eklenmesiyle insan haklarının korunma kapsamı genişletilmeye çalışılmıştır. Buradaki nüans Protokollerin onaylayan Devletler için geçerli olmasıdır.

AİHS kapsamında üreme hakları ile ilişkili olarak; **m. 2**'deki yaşam hakkı, **m. 3**'deki işkence ve kötü muamele yasağı, **m. 8**'deki özel ve aile hayatına saygı hakkı, **m. 12**'deki evlenme ve aile kurma hakkı, **m. 14**'deki ayrımcılık yasağına¹⁹⁷⁵ dair düzenlemelerden bahsetmek mümkündür. Bu noktada gebeliğin sonlandırılması (kürtaj), tıbbi yardımla üreme gibi üreme hakları ile ilgili ihlallerin özellikle **m. 8** dahilinde¹⁹⁷⁶ ele alındığının altını çizmek gerekir. Bununla birlikte ifade özgürlüğünün düzenlendiği **m. 10** kapsamında da aile planlaması ve üreme sağlığına dair bilgiye ulaşma hakkı ele alınabilir. Yine Protokoller bakımından da Ek 1 No.lu Protokol kapsamında düzenlenen eğitim hakkının (**m. 2**) üreme eğitime ilişkin olarak ele alınması mümkündür. Bununla beraber (Türkiye'nin onaylamadığı) 12

¹⁹⁷³ Akılhoğlu, s. 202.

¹⁹⁷⁴ Gözübüyük ve Gölcüklü, s. 11;

¹⁹⁷⁵ AİHM'e göre ayırım yasağı, aynılık ya da benzerlik gösteren durumlar veya şartlar için geçerlidir. Bkz. A. Şeref Gözübüyük ve Feyyaz Gölcüklü, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması**, 10'uncu Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2013, s. 400; Tezcan, Erdem, Sancakdar ve Önok, s. 634. AİHS'deki ayrımcılık yasağının (**m. 14**) Sözleşme'deki diğer haklardan müsatakil şekilde ele alınamamasına dair bkz. İncoğlu, Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı, s. 59.

¹⁹⁷⁶ Osman Doğru ve Atilla Nalbant, **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: Açıklama ve Önemli Kararlar**, Cilt: 2, Pozitif Matbaa, Ankara, 2013, s. 20.

No.lu Protokol ile düzenlenen genel ayrımcılık yasağının¹⁹⁷⁷ da üreme hakları ile ilgili değerlendirilebileceğini eklemek gerekir. Böylelikle AİHS'nin bir dizi üreme hakkına yönelik düzenleme içerdiği görülmektedir.

AİHS'in Denetim Sistemi bağlamında; *bireysel başvuru* (m. 34) yoluyla ve *devletler arası başvuru* (m. 33) yoluyla denetim söz konusudur.

AİHS'nin denetim organı Ek 11 No.lu Protokol'ün 1998'de yürürlük kazanmasından itibaren (AİHS m. 19 ile kurulan) **AİHM**'dir. Ancak öncesinde AİHKom, AİHM ve Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nden müteşekkil üç organdan oluşan bir denetim söz konusuydu. Mezkur Protokolün yürürlüğünden itibaren tam zamanlı çalışan AİHM kurulmuş, bireysel başvuru ve AİHM'in zorunlu yargı yetkisi bakımından da özel tanıma beyanına ihtiyaç kalmamıştır. Bir diğer anlatımla AİHS'e taraf Devletler için bireysel başvuru yolu, zorunlu hale gelmiş olmaktadır¹⁹⁷⁸. AİHM de ikincilik ilkesi gereğince hem AİHS'nin hem de taraf Devletin onayladığı AİHS'e Ek Protokollerin ihlaline dair iddialara ilişkin denetimini gerçekleştirir. Burada asıl önemli olan ve AİHS'in de etkinliğini, önemini artıran husus AİHM'in kararlarının *bağlayıcı* (m. 46/1) olmasıdır. Nitekim AİHM'in kararına uyulup uyulmadığı Bakanlar Komitesi tarafından denetlenmektedir (m. 46/2). Ayrıca Bakanlar Komitesi'ne 14 No.lu Protokol kapsamında (eklenen m. 46/3'e göre) kararların yorumlanması için AİHM'e başvuru yetkisi verilmiştir.

Böylelikle bölgesel düzeyde hem insan haklarının geliştirilmesi gayesiyle çıkarılan AİHS kapsamında üreme haklarına dair pek çok düzenlemenin yer alması hem de denetim sistemi dahilinde bahse konu bu hakların AİHM tarafından denetlenmesiyle bağlayıcılık kazanması çalışma konumuz bakımından önem taşır.

b. AİHM'in Üreme Haklarına Dair Öne Çıkan Kararları

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) ve *Avrupa İnsan Hakları Komisyonu* (AİHKom) bağlamında, özellikle AİHM'in m. 8 kapsamında üreme haklarına dair tartıştığı gebeliğin sonlandırılmasına ilişkin başvuruları pek çok defa

¹⁹⁷⁷ Gemalmaz, Cilt: 2, s. 116.

¹⁹⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi", **İnsan Hakları Hukuku Bilgi Bankası**, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/content/43-avrupa-insan-haklar-mahkemesi/>, (04.04.2023).

ele aldığı görülmektedir. Bu bağlamda başlıca *Brüggemann and Scheuten v. Federal Almanya*; *Paton v. Birleşik Krallık*; *RH v. Norveç*, *Boso v. İtalya*; *Open Door and Dublin Well Woman v. İrlanda*; *Vo v. Fransa*; *Tysiac v. Polonya* başvuruları olmak üzere pek çok başvuru ele alınabilir. Çalışma dahilinde konunun daha iyi anlaşılabilirliği adına üreme hakları ile ilgili sınıflandırma yapılarak bahse konu kararlara yer verilmeye çalışılacaktır.

(1) Doğum Öncesi Tıbbi Testlere Dair

Büyük Daire (BD) tarafından ele alınan ***Draon v. Fransa*** (2006)¹⁹⁷⁹ ile ***Maurice v. Fransa*** (2006)¹⁹⁸⁰ başvurularında; başvuranların çocukları doğum öncesi tıbbi incelemede gösterilemeyen tıbbi hatalardan ötürü doğuştan ağır engelli bireylerdir. İlgili hastaneye yönelik başvuru, hukuki işlem başlatmıştır. Süreç devam ederken 2002’de çıkarılan kanun ile çocuğun engelliliği sebebiyle ömür boyu sürecek *özel giderler* için tazminat taleplerinin ilgili hastane/doktordan talebinin mümkün olmadığı düzenlenmiştir. Böylelikle başvuranların aldığı tazminata *özel giderler* dâhil edilmemiştir. AİHM, kanunun yürürlüğe girdiği dönemde sürmekte olan yargılamalar bakımından AİHS’e Ek 1 No.lu Protokol **m. 1**’in (mülkiyetin korunması) ihlal edildiği yönünde karar vermiştir.

A. K. v. Letonya (2014)¹⁹⁸¹ başvurusunda, (fetusün genetik rahatsızlığı olduğuna dair riski gösteren ve hamileliğin sürdürülüp sürdürülmeyeceğine dair kendine seçim imkânı tanıyacak) doğum öncesi (*antenatal*) tarama testinin uygulanmaması hasebiyle başvuranın uygun zaman ve yeterli tıbbi yardım imkânından mahrum bırakıldığı iddiası söz konusudur. Bununla birlikte ulusal mahkemelerin Tıbbi Tedavi Kanunu’nun uygulanmasındaki yanlış yorumlama sebebiyle de özel hayata saygı hakkına dair ihlalin tespit edilemediği öne sürülmüştür. AİHM’in bu başvuruya dair kararı ise **m. 8**’in usul açısından ihlal edildiği yönünde olmuştur.

¹⁹⁷⁹ AİHM, ***Draon v. Fransa***, Başvuru No: 1513/03, Karar Tarihi: 21.06.2006, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75905>, (05.09.2022).

¹⁹⁸⁰ AİHM, ***Maurice v. Fransa***, Başvuru No: 11810/03, Karar Tarihi: 21.06.2006, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75903>, (05.09.2022).

¹⁹⁸¹ AİHM, ***A.K. v. Letonya***, Başvuru No: 33011/08, Karar Tarihi: 24.09.2014, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145005>, (13.09.2022).

(2) Yasal Kürtaja Erişime Dair

AIHS kapsamında *kürtaja erişim* ile ilgili başvurularda, kürtaja izin veren ulusal yasalar fetüsün ya da fetüsün babasının haklarını ihlal edip etmediği, ilgili ulusal devlet düzenlemesinin AIHS'e aykırı olup olmadığı kapsamında değerlendirilmektedir. AIHM sınırlı sayıda vakada kürtajın bireysel bir hak olup olmadığını değerlendirmiştir. Bu bağlamda Mahkeme başvuruları, fetüsün potansiyel yaşama hakkını 2'nci madde ve özel hayata ve aile hayatına saygı hakkına dair 8'inci madde¹⁹⁸² kapsamında irdelenmektedir. AIHS m. 3 ise AIHM tarafından sınırlı olarak ele alınmaktadır. Mahkeme istenmeyen gebeliğin sürdürülmesinden kaynaklı fiziksel ve zihinsel zararı insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele çerçevesinde ele almaktadır. Ancak AIHM kadının salt kendi başına kürtaja erişim hakkını haiz bulunduğunu değerlendirmemektedir. Ayrıca bahse konu davalar hem devletin müdahale ettiği iddiasıyla hem de devletin kürtaja erişim sağlaması gerekip gerekmediği iddiasıyla ilgili olması sebebiyle devletlerin hem negatif hem de pozitif yükümlülükleriyle ilgili olarak ele alınmaktadır¹⁹⁸³.

AIHKom, *Brüggemann ve Scheuten v. Federal Almanya* (1977)¹⁹⁸⁴ başvurusu kapsamında m. 8'e dair ihlal olmadığı şeklinde değerlendirmede bulunurken mutlak kürtaj yasağının kadının mahremiyet (özel yaşam) hakkını ortadan kaldıracak şekilde müdahale oluşturabileceğini işaret eder. AIHKom, gebeliğin tek başına özel yaşam alanına ait olduğunun belirtilemeyeceğini, hamile kaldıktan sonra özel yaşamının fetüs ile bağlantılı hale geldiğini, istenmeyen gebeliği sonlandırıcı her düzenlemenin annenin mahremiyet hakkına müdahale oluşturmadığını belirtir. Dolayısıyla kürtajın sadece annenin özel hayatına dair bir mesele olmadığı vurgulanır. Bu başvurudaki görüşün, sonrasında kadın lehine dönüştüğü görülmektedir¹⁹⁸⁵. Nitekim *X. v. Birleşik Krallık* (1980)¹⁹⁸⁶ ile *R.H. v.*

¹⁹⁸² AIHS m. 8 dâhilinde hem kadının mahremiyet alanında yer alan konularda karar verme hakkı hem de kürtaja karşı çıkan potansiyel babalar tarafından ileri sürülen aile hayatı hakkı açısından irdelenmiştir.

¹⁹⁸³ Sjöholm, s. 527.

¹⁹⁸⁴ AIHKom, *Brüggemann and Scheuten v. the Federal Republic of Germany*, Başvuru No: 6959/75, Karar Tarihi: 12.07.1977, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%226959/75%22%7D>, (08.11.2022).

¹⁹⁸⁵ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 115.

¹⁹⁸⁶ AIHKom, *X. v. United Kingdom*, Başvuru No: 8416/79, Karar Tarihi: 13.05.1980, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%20>, (12.01.2023).

Norveç (1992)¹⁹⁸⁷ başvurularında fetüse kişiye verilen hakların verilmesinin mevcut doğmuş kişilerin hakları üzerinde makul olmayan sınırlamalara yol açacağı görüşü söz konusudur¹⁹⁸⁸.

Tysiac v. Polonya (2007)¹⁹⁸⁹ başvurusu kapsamında, (hamileliğin ikinci ayında) başvuranın hamileliğini süresinde tamamlayıp doğum yapması halinde mevcut miyop rahatsızlığının kötüleşebileceğine dair uyarılması üzerine tıbbi kürtaj yaptırma talebinin reddi söz konusudur. İlgili yasa gereği kürtajın mümkün olduğu haller kapsamında annenin yaşamının/sağlığının tehlike arz etmesi durumunda iki doktorun görüşü ile hamileliğin 12'nci haftasına kadar mümkün olduğu düzenlenmiştir. Şartlara uyulmaması halinde doktor için hapis cezası söz konusudur. Tıbbi nedenlerle hamileliğin sonlandırılmasına izin verilebilmesi için gerekli yasal şartların irdelenebilmesi için açık bir prosedürün yokluğu ve buna bağlı doktorların kürtaja izin vermekten caymasının mümkün olduğu AİHM tarafından vurgulanır. Hamile ile doktor(lar) arasındaki uyuşmazlığı çözmeye dair mekanizma da öngörülmemiştir. Başvurucu uzun süreli belirsizliğe maruz kalmıştır.

Devamında doğum yaptıktan sonra retina kanaması geçiren başvuru, ağır engelli hale gelmiştir. AİHM, yasal kürtaja erişim bakımından koşulların varlığını değerlendirmek üzere etkin mekanizmadan başvuranın mahrum bırakıldığını tespit etmiş, özel hayata ve aile hayatına saygı hakkının (m. 8) **ihlal** edildiğine karar verir.

Tysiac v. Polonya başvurusunda AİHM, kürtajın yasal olarak düzenlendiği ülkelerde, Devletin hamileliğin sona erdirilmesinin ya da anlaşmazlık halinde zamanında temyize başvurma imkânının garanti altına alınmaması nedeniyle m. 8'in ihlal edildiği yönünde karar vermiştir. Bu meyanda karar dâhilinde AİHM'in, AİHS kapsamında kürtaj hakkının (*per se*) güvence altına alındığına yönelik bir değerlendirmede bulunmadığı da görülmektedir.

¹⁹⁸⁷ AİHKom, **R.H. v. Norway**, Başvuru No: 17004/90, Karar Tarihi: 19.05.1992, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-1759>, (11.01.2023). Bu kararda AİHS'e Taraf Devletlerin iç hukuk düzeninde kürtaja yönelik düzenlemelerinde farklılaşmaların olduğu tespit edilmiştir. Hassas bir mevzu olan bu alanda, Taraf Devletlerin *takdir* marjına sahip olmaları gerektiği de belirtilmiştir. *İradi kürtaja* yönelik ayrıntılı bilgi için bkz. Harris, O'Boyle ve Warbrick, "Madde 2: Yaşam Hakkı", **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku**, 2'nci Baskı, Çev. Mehveş Bingöllü Kılıcı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2022, s. 207.

¹⁹⁸⁸ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 115.

¹⁹⁸⁹ AİHM, **Tysiac v. Poland**, Başvuru No: 5410/03, Karar Tarihi: 20.03.2007, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-119624>, (05.06.2022). AİHM'e göre kürtaja dair mevzuat, özel hayat kapsamında değerlendirilir (par. 106).

Ne AİHM ne de AİHKom, m. 2 kapsamındaki değerlendirmelerinde, fetüsün yaşam hakkının norm alanından hariç tutulup tutulmayacağı ya da m. 2'nin fetüsü ancak sınırlı bir kapsamda güvence altına alıp almadığı hususlarına netlik kazandırmış değildir. AİHKom ve AİHM, fetüsün yaşamının hamile kadının yaşamı ile açıkça bağlı bulunduğu gerekçesiyle fetüsün “mutlak yaşama hakkının” kabulü olasılığını reddetmektedir. M. 2'nin fetüsü kapsamı ve bu hukuki korumanın mutlak kabul edilmesi halinde, hamile kadının hayati tehlikesine neden olan bir hamilelikte dahi kürtajın yasak kabul edilmesi gerekir. Böyle bir yaklaşım ise fetüsün henüz doğmamış yaşamına hamile kadının yaşamından daha üstün bir değer atfetmek anlamına gelmektedir (Bkz. X v. Birleşik Krallık, Paton v. Birleşik Krallık, RH v. Norveç, Boso v. İtalya¹⁹⁹⁰, Vo v. Fransa)¹⁹⁹¹.

Büyük Daire'nin ele aldığı **A., B. ve C. v. İrlanda** (2010)¹⁹⁹² başvurusu kapsamında; İrlanda'da yaşayan ve plansız hamile kalan üç kadının İrlanda'da yasal kürtaj imkanının olmamasından ötürü kürtaj yaptırmak için Birleşik Krallık'a gitmek zorunda kalmaları ile kürtajın aşağılayıcı, damgalayıcı şekilde uygulanması ve sağlığını tehlikeye atmasından ötürü başvuru söz konusudur. Nitekim İrlanda'da kürtaj ve kürtaja yardımcı olmak ceza gerektiren bir suç teşkil eder. Bununla beraber annenin hayatı için gerçek ve somut riskin varlığı durumunda ise kürtaj, anayasal temeli olan bir hak niteliğindedir¹⁹⁹³.

Başvuranlardan bir tanesi hamile olduğunu bilmeden nadir görülen kanser hastalığının iyileşme sürecindedir ve hamileyken yapılmaması gereken tıbbi kontrollere maruz kalmış, hamileliğinin kanseri nüksettirebileceğinin, yaşamını tehlikeye atabileceğinin farkına varmıştır.

AİHM, kanser hastalığının iyileşme sürecinde olan başvurucu açısından İrlanda'nın yasal kürtaj hakkını uygulamadığı tespitiyle m. 8'in *ihlal* edildiğine karar vermiştir. Zira bahse konu başvurucu, mahkemeler/İrlanda'daki tıbbi hizmetler

¹⁹⁹⁰ AİHM, **Boso v. Italy**, Başvuru No: 50490/99, Karar Tarihi: 05.09.2002, (14.01.2023).

¹⁹⁹¹ Gebhard ve Trimino Mora, s. 5.

¹⁹⁹² AİHM, **A, B and C v. Ireland**, Başvuru No: 25579/05, Karar Tarihi: 16.12.2010, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102332>, (15.08.2022).

¹⁹⁹³ İrlanda Anayasası'na 1983'te eklenen 40.3.3 hükmü şöyledir: “Devlet doğacak çocuğun yaşam hakkını tanır ve aynı şekilde annenin yaşam hakkını gözönünde bulundurarak, buna saygılı olacağını, yasalarda mümkün olduğu kadar onu koruyacağını ve yasalar yoluyla savunacağını taahhüt eder.” 13'üncü değişiklik ile 40.3.3 hükmüne eklenen düzenleme uyarınca bu hükmün başka ülkeye gitme özgürlüğü sınırlanmadığı düzenlenir. 14'üncü değişiklik uyarınca da başka ülkedeki hizmete dair bilgi alma ve yayma özgürlüğünün sınırlanmadığı düzenlenir.

vasıtasıyla da yasal kürtaj hakkını kullanamamıştır. Diğer iki başvuru için m. 8'in ihlal edilmediğine karar verilmiştir¹⁹⁹⁴. Bahse konu kararda, kadının hamileliğinin yaşamı için tehlike teşkil edip etmediğine dair belirleme sürecindeki belirsizliğe dikkat çekilerek doktorlar ile kadınlar üzerinde kovuşturma tehdidinin önemli derecede caydırıcı etki oluşturduğu vurgulanmıştır.

R.R. v. Polonya (2011)¹⁹⁹⁵ başvurusunda ağır genetik bozukluğu haiz olduğu düşünülen bebeğe hamile olan 2 çocuk annesi kadının, kürtaj karşıtı doktorlarca hakkı olan genetik testlere erişiminden kasıtlı bir şekilde mahrum bırakılması söz konusudur. Birinci ultrason taraması neticesinde bebekte bozukluk olasılığının görülmesi ile amniyosentez testinin neticesi arasında 6 haftalık bir süre geçmiş ve kürtaj için yasal süre sınırı bitmiştir. Bunun üzerine kişi, hamileliği devam ettirme ya da yasal kürtaja başvurma bakımından bilinçli karar vermek için gecikmiştir. Akabinde kromozom bozukluğu olan (*Turner sendromu*) kız çocuğu doğar. Başvurucu, ağır hasta çocuğu yetiştirmenin ve eğitmenin hem kendisini hem de iki çocuğunu olumsuz etkilediğine değinir. Ayrıca başvurusunun eşi de üçüncü bebeğin doğumunun akabinde başvurusunu terk etmiştir.

AİHM, savunmasız başvurusunun küçük düşürüldüğü ve adaletsiz davranışlara maruz kaldığı gerekçesiyle m. 3'ün (insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağı) ihlal edildiği yönünde karar verir. Ayrıca doktorların önerdiği genetik testlerin başvurana uygulanıp uygulanmayacağının erteleme, karışıklık, bilgilendirme eksikliği yüzünden belirlenmesinde gecikmeler yaşandığı da belirtilir. Başvurusunun mevcut tanı hizmetlerine erişimi ve bunların neticesinde kürtaj yaptırıp yaptırmamaya dair bilinçli karar vermesini sağlayıcı etkin mekanizmanın da bulunmaması sebebiyle m. 8'in (özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı) ihlali yönünde karar verir. Fetal anomali (malformasyon) dahilinde kürtaja Polonya hukukunda izin verildiği göz önüne alınarak hamileye fetüsün sağlığına dair uygun, tam ve güvenilir bilgilerin teminini güvence altına alacak hukuki ve usuli çerçevenin

¹⁹⁹⁴ AİHM, başvuru kapsamında Any.'da yapılan 13 ve 14'üncü değişiklikleri de göz önüne alarak, kadınların başka devlete gidip kürtaj olması ve bu konuda bilgi edinmesi için engellerin kaldırıldığını belirtir. Buna yönelik –kürtaj sonrası tıbbi bakımı sağlama dahil- gerekli mesleki talimatların da söz konusu olduğunu ekler. Böylelikle AİHM, iki başvurusunun kürtaja dair gerekli bilgi sahibi olmadıkları veya tıbbi bakımdan yoksun olduklarının ortaya konulamadığı kanaatindedir. Ayrıca İrlanda'nın halkın ahlaki fikirlerinin temeline ve doğacak çocuğun yaşam hakkına dair korumaya dayalı olarak takdir marjını aşmadığını da belirtir.

¹⁹⁹⁵ AİHM, **R.R. v. Poland**, Başvuru No: 27617/04, Karar Tarihi: 28.11.2011, <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-104911>, (25.08.2022).

bulunması gerektiği de vurgulanır. Ayrıca AİHM, Polonya Hükümetinin doğum öncesi genetik testlere erişimin sağlanmasının kürtaja erişim sağlanması anlamına geldiği şeklindeki görüşüne katılmayarak kadınların bu testlere başvurmasında pek çok gerekçe bulunduğu da değinir.

AİHM, Polonya'nın yasal üreme bakımını reddetmesinin insan haklarını ihlal ettiğine karar vermiştir. Polonya'nın tıbbi bilgilere ve doğum öncesi testlere zamanındaki erişimi sağlama konusundaki başarısızlığının, gebelikte bilinçli karar almayı baltaladığını, insanlık dışı ve aşağılayıcı muameleye varan akut ıstıraba sebep olduğunu ortaya koymuştur. Bunun üzerine AİHM, kadınların gebeliklerine dair bilinçli kararlar almalarını sağlayıcı ilgili, eksiksiz ve güvenilir bilgilerin mevcut olmasını garanti altına alan etkili yasal ve usuli çerçevenin Polonya tarafından oluşturulması gerektiğine karar vermiştir. Bununla birlikte kadınların yasal üreme sağlığı hizmetlerine erişiminin, Polonya yasalarındaki 'vicdan şartı' bağlamında sağlık uzmanlarının bakımı reddetmesinden ötürü tehlikeye atılmamasını sağlaması gerektiğini de eklemiştir¹⁹⁹⁶.

P. ve S. v. Polonya (2013)¹⁹⁹⁷ başvurusu tecavüz sonucu hamile kalan genç bir kızın kürtaja erişimi konusunda -net bir yasal düzenlemenin eksikliğinden ötürü- sağlık çalışanlarının yavaş tavrına ve rahatsızlıklara dair duyulan sıkıntılara ilişkindir. Başvurucunun kendisine yanıltıcı ve çelişkili bilgiler verilmesi, objektif tıbbi danışmanlık alamaması da söz konusudur. AİHM, özel ve aile hayatına saygı hakkının (m. 8) **ihlal** edildiğine karar vermiştir.

Burada ele alınması gereken hukuki sorun, kürtaja erişim konusundadır. Diğer yandan vurgulanması gereken bir diğer husus ise Polonya'da kürtaja erişim konusunda tartışmalar olmasının, sağlık çalışanlarını tıbbi gizliliğe dair mesleki yükümlülüklerinden kurtarmadığı gerçeğinin de ortaya konulmuş olmasıdır.

AİHM, bu başvuruda, ergenlerin üreme sağlığı hizmetlerine dair haklarına yönelik standartlar belirlemiş ve ilk defa ergenlerin özel savunmasız durumları ele alınarak üreme sağlığı bakımından gençlerin özerkliği onaylanmıştır. Ayrıca bu dava

¹⁹⁹⁶ Center for Reproductive Rights, "R.R. v. Poland (2013)", **Work, Landmark Cases**, <https://reproductiverights.org/our-work/landmark-cases/>, (10.05.2022).

¹⁹⁹⁷ AİHM, **P. and S. v. Poland**, Başvuru No: 57375/08, Karar Tarihi: 30.01.2013, <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-114098>, (29.06.2022).

kapsamında taraf bir devletin kürtajı yasal olarak tanıması ile birlikte uygulamada da kürtajın erişilebilirliğini sağlaması gerektiği hatırlatılmıştır¹⁹⁹⁸.

Nihayetinde AİHM'in -bilinçli bir şekilde- yaşam hakkının başlangıcına dair bir belirlemede bulunmaktan imtina ettiğini söylemek mümkündür. Herkes kelimesinin fetüsü içermediğine dair bir tespiti söz konusudur. AİHM, Taraf Devletlere yaşam hakkının başlangıcına dair takdir marjı bırakmıştır. Gebeliği sonlandırma ile cenin arasında bir denge kurulması gerektiği görüşündedir. Bu dengenin makul olması gerektiğini vurgular. Devletlere bırakılan takdir marjının geniş olduğu ve fakat makul dengenin bozulmaması gerektiği ön plana çıkar. Bununla birlikte kürtaja dair önemli sorunların, yasal kürtaj hakkına erişimde öngörülen prosedürlerin eksikliklerinde görüldüğünü de eklemek gerekir.

AİHM özel yaşamın geniş nitelikte olduğunu, özel yaşamın kişisel özerklik ve kişisel gelişim dahil fiziksel ve sosyal kimliği de kapsadığını vurgulayarak hamileliğin sonlandırılmasının kadının özel yaşam alanına dahil olduğunu belirtir.

İstemli kürtaja yönelik m. 2 kapsamındaki ihlal iddiası mağdur (m. 34) kişi tarafından AİHM'e götürülebilir. Bu kişinin de kürtajdan kişisel olarak etkilenen kişi olması aranır¹⁹⁹⁹. Bu arada **kürtajda eşin/partnerin (potansiyel babanın) rızası** meselesi de söz konusudur.

Doğmamış bebeğin potansiyel babasının annenin kürtaj kararı kapsamında aksi görüşte olması halinde, bir diğer ifadeyle annenin gebeliği sonlandırmasına engel olmak istemesi durumunda, sorun ortaya çıkmaktadır. Nitekim gebeliğin sürdürülüp sürdürülmemesine dair eşlerin uyuşmayan iradelerinin nasıl çözüme kavuşturulacağı önem arz etmektedir. Bu noktada feminist bakış açısını da göz ardı etmemek gerekir. Zira kadının bedeni üzerinde fetüs ile bütünleşen bir süreçten bahsedilmektedir. Hâlihazırda annenin (üreme) haklarını bu bakışla -feminizm kapsamında- okumak gerekir.

AİHKom ve AİHM'e yapılan şikâyetlerin çoğu potansiyel babaların partnerlerinin kürtajına yöneliktir. Bu başvurular, açıkça dayanaktan yoksun olmaları nedeniyle kabul edilemez bulunmuştur.

¹⁹⁹⁸ Center for Reproductive Rights, "P. and S. v. Poland (2013)", **Work, Landmark Cases**, <https://reproductiverights.org/our-work/landmark-cases/>, (10.05.2022).

¹⁹⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Harris, O'Boyle ve Warbrick, s. 208.

W. P v. United Kingdom (1980)²⁰⁰⁰ başvurusu, eşin rızasının alınmasına dair iç hukukta düzenleme bulunmaması ile ilgilidir. Kadının kürtaj yaptırmasına karşı çıkan babanın AİHKom’a başvurusu söz konusudur. İç hukukta kürtaja engel olunamaması üzerine konu AİHKom’a taşınmıştır. Kürtajın fetüsün ölümüne sebep olduğu gerekçesi ile **m. 2** (yaşam hakkı) ve babanın kürtaj kararı üzerine söz hakkını tanıyan hukuki düzenleme olmaması hasebiyle **m. 8** (özel hayatın ve aile hayatının korunması hakkı) dayanak gösterilmiştir. AİHKom m. 8’in kürtaj konusunda babanın iznini almayı öngörecektir şekilde geniş yorumlanamayacağını, kürtaj ve gebeliğin kadını doğrudan etkilediğini ve eşlerin kürtaja dair fikir birliğinden yoksun olması halinde kadının kararına göre hareket edilmesini belirten AİHKom, başvuruyu - açıkça dayanaktan yoksun olması sebebiyle- **kabul edilemez** bulmuştur.

Kocanın m. 8 dâhilinde aile hayatına saygı gösterilmesi hakkı kapsamındaki başvurusu, özel hayata saygı hakkının kullanımına dair müdahale için gerekli -m. 8/2’de geçen- “başkalarının hakları”nın korunması sebebiyle kabul edilemezlik kararı verilmiştir. Buradaki *başkalarının hakları* ifadesi başvuruçunun *karısının haklarını* işaret etmektedir²⁰⁰¹. Böylelikle kocanın aile hayatına saygı hakkına, kadının haklarının korunması hasebiyle -eşin rızasının aranmaması şeklindeki tedbirle- müdahale edilebilir.

X. v. Birleşik Krallık (1980)²⁰⁰² başvurusunda AİHKom, potansiyel babanın mağdur statüsüyle başvuru olabileceğine karar verir. AİHKom, yaşamın başlangıcı konusunda (gebe kalma ‘*conception*’, yaşayabilir hale gelme ‘*viable*’, canlı doğum ‘*upon live birth*’ gibi) farklı tercihlerin olduğunun farkındalığıyla herkes teriminin fetüsü kapsamadığını belirtir²⁰⁰³.

Fetüsü m. 2 kapsamına dâhil etmenin, kadının kürtaj hakkının gebeliği sürdürmenin annenin yaşamı için risk içermesi durumunda bile yasaklanmasını

²⁰⁰⁰ AİHKom, **W. P. v. United Kingdom**, Başvuru No: 8416/78, Karar Tarihi: 13.05.1980, <https://hudoc.echr.coe.int/eng>, (20.12.2022). **W. P v. the United Kingdom** başvurusunda Komisyon, m. 2’deki “herkes” ve “yaşam” terimlerini irdelemiştir. Komisyona göre, m. 2’de geçen *herkes* ifadesi doğmamış olanları kapsamamaktadır. Annenin yaşamını koruma amacıyla hamileliğin ilk zamanlarında kürtaja izin veren Birleşik Krallık yasaları ise AİHKom’a göre takdir marjı kapsamında kabul edilmektedir. Bkz. Sjöholm, s. 528.

²⁰⁰¹ Bkz. Harris, O’Boyle ve Warbrick, s. 208, dn. 175.

²⁰⁰² AİHM, **X. v. United Kingdom**, Başvuru No: 8416/79, Karar Tarihi: 13.05.1980.

²⁰⁰³ Ancak bütünüyle de -örneğin m. 6/1 gibi hallerde- doğum öncesini dışlamaz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 116.

gerektirdiğini kaydeden AİHKom, bu tercihi fetüsün -hamile- annenin yaşamından üstün görülmesi anlamına geleceği sebebiyle uygun bulmamıştır²⁰⁰⁴.

R.H. v. Norveç (1992)²⁰⁰⁵ başvurusu da başvurucunun –babanın- kürtaj yapılmadan önce kendisine danışılmaması üzerine iç hukukta hak ihlali iddiasına yanıt bulamaması hakkındadır. İç hukukta 12 ile 15 haftalık gebelikte iki hekimli heyet kararı ile kürtaja izin veren düzenleme başvuruda uygulanmış ve 15 haftalık gebelik sonlandırılmıştır. Buradaki usule babanın katılmaması, şikâyeteye konu edilir.

Başvurucu fetüs bakımından m. 2’nin, kendisi bakımından kürtaja itiraz hakkının olmayışı, kürtajı ertelemek üzere mahkemeye başvuru hakkının olmayışı gibi sebeplerle m. 6’nın, aile hayatı bakımından m. 8’in ve karar kapsamında dışlanması bakımından m. 14’ün ihlali iddiasında bulunur.

AİHKom, *X. v. Birleşik Krallık*’taki gibi, potansiyel babanın mağdur olarak şikâyeteye bulunabileceğini belirtir. Kürtaja dair iç hukuktaki düzenlemelerin çeşitliliği de göz önüne alınarak kürtaj gibi hassas bir konuda sözleşmecî Devlet’in takdir marjını haiz olduğu AİHKom’ca kaydedilir. Bir diğer anlatımla üye devletlerin farklı yaklaşımlarına rağmen m. 2’nin korumasından fetüsün tümüyle dışlanamayacağını ifade eden Komisyon, hamileliğin ilk on iki haftasında kürtaj hakkı tanıyan, gebeliğin on iki ile on sekizinci haftasında ise iki doktorun onayı ile kürtajı mümkün kılan Norveç yasalarının fetüs ile annenin menfaati arasında adil bir denge kurduğuna karar verir. Başvuruda bu takdir marjının aşılmadığı görüşüyle AİHKom, **m. 2** uyarınca başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olduğunu belirtir.

AİHKom **m. 6’nın** uygulanabilmesi için en azından tartışılabilir gerekçelerle iç hukuk kapsamında tanınacağı söylenebilecek bir “hak” konusunda ihtilaf olup olmadığını tespit etmesi gerektiğini hatırlatarak; iç hukuka göre tartışmasız başvurucunun gebeliğin sonlandırılmasına ilişkin işlemlere katılma hakkının olmadığını kaydeder. Böylece bu kısmın, konu bakımından bağdaşmaması sebebiyle reddinin gerektiğini belirtir.

AİHKom, **m. 8** çerçevesinde babanın hangi haklara sahip olduğunu ele alırken, hamilelikle ilgili olan ve her şeyden önce menfaatleri korunması gereken

²⁰⁰⁴ 1950’lerde AİHS hazırlığı sırasında dahi Sözleşmecî Devletlerde annenin yaşamını kurtarmak gayesiyle kürtaja izin verildiği belirtilmektedir. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 116.

²⁰⁰⁵ AİHM, **R.H. v. Norway**, Başvuru No:17004/90, Karar Tarihi: 19.05.1992, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-1759>, (19.12.2022).

kadının haklarının dikkate alınması gerektiğini belirtir. Bununla beraber babanın aile hayatına saygı hakkının ise ona bu tür usuli haklar verecek derecede geniş olarak ele alınamayacağı sonucuna ulaşır. AİHKom başvurunun –açıkça dayanaktan yoksun olması sebebiyle- kabul edilemez olduğuna karar verir.

Yine AİHKom m. 14’ün AİHS ve Protokoller kapsamında güvence altına alınan diğer hak ve özgürlüklerin kullanımıyla bağlantılı olarak etkili olması sebebiyle bağımsız varlığının olmadığını hatırlatır ve kişileri benzer durumda oldukları takdirde ayrımcı farklılıklara karşı koruduğunu belirtir. Gebeliğin sonlandırılması ve buna dair yargılama ve kararlar hakkında AİHKom, başvurunun anne ile benzer durumda olduğunu tespit etmemiştir. Bu sebeple m. 14 temelinde ayrımcı bir muamele yapılmaması dolayısıyla başvurunun bu kısmının açıkça dayanaktan yoksun bulunarak reddinin gerektiğini AİHKom belirtir. Nihayetinde başvuru, **kabul edilemez** bulunur.

Bu başvuruda AİHKom, kürtaj olmak isteyen kadının kürtajı kapsamında potansiyel babanın -m. 8 ışığında- haklarını değerlendirirken, hamileliği sürdürme ya da sonlandırma bakımından ilgili kişi olan kadının haklarının her şeyden önce göz önünde bulundurulmasının zorunlu olduğuna²⁰⁰⁶ vurgu yapmakla kadınların üreme hakları bakımından önemli bir kazanım sağlamıştır.

Boso v. İtalya (2002)²⁰⁰⁷ başvurusunda da –koca- başvuru, yasal kürtaja karar verme hakkı bakımından kendisinin görüşünün dikkate alınmamasının m. 8’in ihlaline yol açtığı iddiasıyla AİHM’e başvurur. Ayrıca gebeliği sonlandırma hakkının iç hukukta tanınmasının fetüs için m. 2 kapsamında hak ihlaline yol açtığını da öne sürer. Bu arada iç hukuk uyarınca 12 haftaya kadar kadın –fiziksel, ruhsal sağlığı için tehlike içeriyorsa- gebeliğini sonlandırmaya karar verme yetkisini haizdir. Hatta 12 haftadan sonrasına dair de kadının yaşamı için tehlike içermesi durumunda gebeliğin sonlandırılması düzenlenir.

AİHM, iç hukuka uygun şekilde gebeliğin sonlandırıldığını belirterek m. 2 dâhilinde, fetüsün koruma kapsamında yer alıp almadığına yönelik bir tespitte bulunmayı gerekli bulmaz. Bununla beraber iç hukuktaki gebeliği sonlandırmaya dair düzenlemeyi; bir taraftan fetüsü diğer taraftan hamile kadının menfaatlerini korumak üzere makul ve adil bir dengeyi tesis edici bulur. Bir diğer anlatımla

²⁰⁰⁶ Bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 120.

²⁰⁰⁷ AİHM, **Boso v. Italy**, Başvuru No: 50490/99, Karar Tarihi: 05.09.2002.

potansiyel babanın rızası hilafına gerçekleştirilen kürtaja yönelik başvuru kapsamında AİHM, hamileliğin ilk on iki haftasında kadının fiziksel ya da zihinsel sağlığını riske eden gebeliklerde kürtaja izin veren İtalyan yasalarının fetüs ile annenin menfaati arasında adil bir denge kurduğuna karar verir. Hassas bir alan niteliğiyle gebeliği sonlandırmaya dair Sözleşmecî Devletin takdir marjının makul olması sebebiyle AİHM, açıkça dayanaktan yoksun bulduğu başvuruya ilişkin **kabul edilmezlik** kararı verir.

Nihayetinde potansiyel babanın annenin istemli kürtaj kararı bakımından mağdur sıfatıyla başvuruda bulunabilmesi mümkündür. Bununla birlikte iradi kürtajı engellemek isteyen kişi haricinde m. 8 uyarınca özel hayatı kapsamında kürtajı ele alan hamile kadın tarafından da (*Brüggemann ve Scheuten v. Federal Almanya* başvurusunda olduğu gibi) başvuruda bulunulabilir. Buradan çıkarılan bir nüansa işaret etmek gerekir. Şöyle ki, m. 8 açısından başvurunun ihlal edildiğine dair verilen kararın m. 2 bakımından da etkisi doğacaktır. Bir diğer anlatımla m. 8 kapsamında korunan kürtaj hakkının, m. 2’ye aykırılık teşkil etmeyeceği sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak m. 8 kapsamında özel hayata saygı hakkı kapsamında kürtaj hakkını içerecek şekilde yapılan başvurunun başarısızlıkla sonuçlanması söz konusu olduğunda bu neticenin m. 2 açısından mutlaka sonuç doğuracağını söylemek mümkün değildir²⁰⁰⁸.

Böylelikle esasen fetüsün korunması gereksinimi ile hamile kadının menfaatleri arasında adil bir dengenin (örneğin ilk 12 hafta için sağlık/yaşam bakımından tehlike arz etmesi gibi durumlarda) tesis edilerek istemli kürtajın düzenlenmesi AİHS m. 2’nin ihlali olarak görülemeyeceği yönünde bir sonuca ulaşmak mümkün görünmektedir. Burada altını çizmek gerekir ki Taraf Devletlerin kürtaja yönelik koşullarında yeknesaklık sağlanmayabilir. Önemli olan takdir alanı içinde adil bir dengenin tesisidir. Bu noktada feminist bir bakışla salt kadının yaşamının tehlike arz etmesi gibi katı koşul(lar)a bağlanan kürtajın esasen kadının üreme hakları kapsamında bedenine yönelik karar verme hakkını bir diğer anlatımla kürtaj olma iradesini göz ardı etmesi noktasında eleştiriye açık olduğunu belirtmek gerekir. Olması gereken hukuk (*de lege ferenda*) açısından beklenen, bahse konu adil dengeyi gözeterek kadının üreme haklarına yönelik tercihini yapabilme imkânının geniş tutulması yönündeki düzenlemelerdir.

²⁰⁰⁸ Bkz. Harris, O’Boyle ve Warbrick, s. 208.

İstemli şekilde gebeliğin sonlandırılması kapsamında değinilen başvurulardan sonra bir de **istem dışı şekilde gebeliğin sonlandırılmasına** da yer vermek gerekir. Bu bağlamda **Vo v. Fransa** (2004)²⁰⁰⁹ başvurusu²⁰¹⁰, iç hukuk kapsamında taksirle fetüsün tahribatını cezalandırıcı düzenleme olmamasının, Sözleşmecî Devletin m. 2 uyarınca yaşam hakkını koruma yükümlülüğüne etkisi ile ilgilidir. Başvurucu rutin gebelik muayenesi için gittiği hastanede rahimdeki spirali aldirmek isteyen hamile olmayan adaşı ile karıştırılması neticesinde maruz kaldığı tıbbi müdahale sebebiyle fetüsü kaybeder. Bu başvuruda -diğer yasal kürtaj başvurularından- farklı olarak, kadın gebeliğini devam ettirmek istemesine karşın hekim hatası hasebiyle gebeliğin sonlandırılması söz konusudur. AİHM bu başvuruya dair incelemesinde de fetüsü m. 2'nin koruma alanına dâhil kişi dâhilinde belirlememiştir. Ayrıca fetüsün yaşam hakkına sahip olduğu söylenecekse de annenin hakları ve menfaatleri ile sınırlı olması gerektiğini vurgular. Bununla beraber iç hukukta fetüse belli şartlar dâhilinde genişletilmiş güvenceler tanınmasına da engel olmadığını belirtir.

Başvuru kapsamında hamile kadının hastanede yaşanan karışıklık nedeniyle terapötik kürtaja maruz kalması kapsamında fetüsün m. 2 dâhilinde yer alıp almadığı tartışılmıştır. AİHM, kürtaja neden olan işlemi gerçekleştiren doktorların cezalandırılmasını sağlayacak iç hukuk düzenlemesinin bulunmamasını m. 2'ye aykırı bulmamıştır. AİHM'e göre fetüs, insan onuru temelinde 2'nci madde korumasından sınırlı olarak faydalanabilse de fetüsün hak süjesi olarak kabul edilebilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla fetüsün adam öldürme suçunun mağduru olarak görülmediği Fransız yasasının AİHS'e aykırı bulunması söz konusu değildir²⁰¹¹.

Sözleşmecî Devletin takdir marjına ve AİHS'in güncel şartlara göre yorumlanmasına vurgu yapan AİHM, yaşam hakkının başlangıcına, fetüsün niteliğine dair Avrupa'da uzlaşma (konsensüs) olmadığını kaydeder ve doğmamış çocuğun (*unborn child*) kişi olup olmadığına dair bir belirlemede bulunmaktan yine kaçınır. AİHS m. 2'nin ihlal edilmediğine karar verir.

²⁰⁰⁹ AİHM, **Vo v. France**, Başvuru No: 53924/00, Karar Tarihi: 08.07.2004, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61887>, (20.09.2022).

²⁰¹⁰ *Vo v. Fransa* kararının bir başka önemli yönünün ise ikinci kuşak haklardan olan ve AİHS'de yer almayan sağlık hakkının, m. 2 kapsamında devletin pozitif yükümlülükleri ekseninde AİHS sistemiyle bütünleştirilmesine dair güçlü bir örnek olduğu doktrinde belirtilmektedir. Bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 120.

²⁰¹¹ Bkz. Sjöholm, s. 530.

Nihayetinde AİHKom ve AİHM'nin yaklaşımı, m. 2'nin fetüsün mutlak şekilde yaşam hakkını koruyucu şekilde ele almasını içermemektedir. Bununla beraber m.8 (özel hayata saygı hakkı) vb. diğer haklarla birlikte değerlendirildiğinde, hamileliği devam ettirme veya sonlandırma bakımından öncelikle hamile kadının karar verme hakkını haiz olduğu ve bunun, babanın bu konudaki haklarına göre üstün gelen hak olduğu şeklindeki yaklaşıma yoğunlaşıldığı belirtilir²⁰¹².

Kararlara genel olarak bakıldığında, AİHM tarafından kürtaj konusunun her bir vakanın kendi dinamikleri çerçevesinde ele alındığı, kürtaja izin verilmesinin fetüsün yaşama hakkının (m. 2) ihlali olarak yorumlanamayacağı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bu durum genel bir kürtaj hakkı varlığı şeklinde anlaşılmamalıdır. Fetüsün ve annenin korunması dengelenmelidir. Kürtaj konusunda AİHM, meselenin aynı zamanda ahlaki ve dini yönünün ağır basması nedeniyle taraf devletlerin *geniş bir takdir marjına* sahip olduğunu kabul etmektedir. Öyle ki fetüsün hayatının ne zaman başlayacağına ilişkin bir görüş birliği mevcut değildir. Bilimsel olarak ölçülebilir olan husus ise fetüsün anne rahmi dışında ne zamandan itibaren hayatta kalabileceğidir. Bu aşamaya kadar fetüsün ayrı bir varlık olarak kabul edilmesi söz konusu değildir. Kararlarında AİHM, fetüseye hukuki bir kişilik atfetmemektedir. Ancak fetüsün insan onuru temelinde m. 2 korumasından faydalanması gerektiğini ifade etmektedir. Mahkeme yaşama hakkının korunmasını iki türlü olarak kabul etmektedir. Birinci tür, daha kuvvetli olan koruma alanına m. 2'de ifade bulan "herkes" kapsamına giren gerçek hukuk kişiler alınmaktadır. İkinci tür ise insan onurundan temellenen ve kapsamında (hak sahibi olmasa da) fetüsü de barındıran daha belirli seviyede (daha zayıf) bir hukuki korumadır²⁰¹³.

Kürtaja erişim için **ifade özgürlüğünün** önemini ortaya koyan **Open Door ve Dublin Well Woman v. İrlanda** (1992)²⁰¹⁴ başvurusu ise kürtaj kliniklerine dair bilgi alma ve yayma özgürlüğünün iç hukukta yasa ile engellenmesinin m. 10'un ihlaline yol açtığı iddiasını içerir. AİHM bu iddiayı ele alırken bahse konu engellemeleri, kadının sağlığı ile yaşamını riske atan ve hedeflenen amaç ile orantısız bir tedbir

²⁰¹² Bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 120.

²⁰¹³ Sjöholm, ss. 546-547.

²⁰¹⁴ AİHM, **Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland**, Başvuru No: 14234/88, 14235/88, Karar Tarihi: 29.10.1992. Ancak bu başvuruda AİHM tarafından m. 2 kapsamında, fetüsün yer alıp almadığına yönelik değerlendirme yapılmazken doktrinde kürtaj sorununun etkili olduğu ve kadının yaşamının, sağlığının fetüsün haklarını korumaya dair ahlaki, hukuki menfaate göre ön geldiği düşüncesinin etkili olduğu görüşü de söz konusudur. Bkz. Gemalmaz, Cilt: 1, s. 121.

şeklinde değerlendirir. Buradaki çözülmesi gereken hukuki sorun, bilgi alma ve yayma özgürlüğünü de barındıran ifade özgürlüğü (m. 10) kapsamındadır. Her ne kadar bilgi sağlanması ile sınırlı olsa da AİHM, yurtdışındaki kürtaj kliniklerine dair bilgi verilmesine sürekli kısıtlama getiren tedbir kararının aşırı geniş olduğunu belirtir. AİHM, bilgi alma/vermeye dair getirilen sınırlandırmanın amaçla orantılı olmadığı kanaatine vararak m. 10'nun **ihlal** edildiğine karar verir.

(3) Üremede Bilimsel Araştırmaya Dair

Büyük Daire'nin ele aldığı *Parrillo v. İtalya* (2015)²⁰¹⁵ başvurusu; başvurunun laboratuvarda döllenme yoluyla elde edilen ve gebelik için kullanılmayan embriyolarını bilimsel araştırma için bağışlamasına engel teşkil eden yasal düzenlemedeki yasağa ilişkindir. Bu yasağa karşı başvuru m. 8'deki özel yaşama saygı hakkının ihlal edildiği iddiasında bulunmuştur.

AİHM, bahse konu embriyoların başvurunun genetik materyallerini içermesi sebebiyle kimliğinin bir ögesini temsil etmesinden ötürü, m. 8'in *özel hayat* bakımından uygulanabilir olduğu tespitinde bulunmuştur. Avrupa'da bu konuda fikir birliğinin sağlanamamış olduğu ve uluslararası metinlerin de bulunmayışı sebebiyle AİHM, İtalya'nın konuya dair geniş takdir marjını haiz olduğunu vurgular. Bahse konu bağışı engelleyen yasal düzenleme hakkında yasama organının Devletin embriyonun korunmasındaki menfaatini ve ilgili kişilerin kendi kaderini tayin etme hakkını uygulamadaki menfaatini göz önüne aldığına da değinir.

Ayrıca her ne kadar 1 No.lu Protokol m. 1 (mülkiyetin korunması) dâhilinde başvuru tıbbi destekli üreme neticesindeki embriyoların bilimsel araştırma için bağışlayamamasına dair şikâyetle bulunsa da AİHM; söz konusu madde ışığında insan embriyolarının “*mal ve mülk*” kavramına indirgenemeyeceği gerekçesiyle bu madde açısından ihlal olmadığına karar vermiştir.

Nihayetinde başvurunun yaşamını kaybeden partnerinin embriyoların bilimsel araştırma için bağışlanmasını isteyeceğini gösterir delil bulunmamasını da

²⁰¹⁵ AİHM, *Parrillo v. Italy*, Başvuru No: 46470/11, Karar Tarihi: 27.08.2015, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-157263>, (29.09.2022).

dikkate alarak bahse konu yasağın demokratik bir toplum için gerekli olduğunu ortaya koyan AİHM, **m. 8'in ihlal edilmediği** yönünde karar vermiştir²⁰¹⁶.

Embriyo başışına dair bu başvuruda AİHM'in tek taraflı bir karar verilmemesi yönündeki değerlendirmesine kısıtlayıcı olmanın ötesinde koruyucu niteliğiyle bakmak gerekir. Her ne kadar bilimsel araştırma için bir başış söz konusu olsa da ortada mevzu bahis embriyo üzerinde tasarrufta bulunma yetkisini sınırlandırıcı şartların varlığı sebebiyle kararı bu yönde okumak önemlidir.

(4) Doğum Yöntemine Dair

Ternovszky v. Macaristan (2011)²⁰¹⁷ başvurusunda, sağlık çalışanlarının kovuşturulma riskinden ötürü, evde doğum²⁰¹⁸ yapmaya yardımcı olmaktan caydırıldıklarını ve bunun özel hayatına ayırmacı müdahale oluşturduğunu iddia eden başvurusunun şikâyeti söz konusudur.

AİHM, başvuru esnasında kadının hamile olduğu ve evde doğum yapmaya meyilli olduğunun anlaşıldığı ve özel tedbir olmadan m. 8 açısından haklarının ihlali sebebiyle mağdur olduğunu kabul eder. Evde doğuma dair muğlak mevzuatın, m. 8/1'de güvence altına alınan haklara dair müdahale oluşturup oluşturmadığı değerlendirilmesinde bulunulur. AİHM özel hayatın; fiziksel ve kişisel özerklik, kişisel gelişim, diğer insanlar ve dış dünya ile ilişki kurma, kendini geliştirme hakkı dâhil sosyal kimliğine, ebeveyn ol(ma)ma kararına saygı gösterilmesi hakkını içerdiğini yineler. Ebeveyn olma kararına dair hakkın, ebeveyn olma koşullarını seçme hakkını da içerdiği vurgulanarak doğum yapma koşullarının özel hayatın

²⁰¹⁶ AİHS m. 2'nin (yaşam hakkı) başvuru kapsamında söz konusu olmamasından ötürü AİHM, insan yaşamının başlangıç anına dair hassas ve tartışmalı olan bu probleme yönelik bir incelemeye gerek olmadığını da kararına eklemiştir.

²⁰¹⁷ AİHM, **Ternovszky v. Hungary**, Başvuru No: 67545/09, Karar Tarihi: 14.03.2011, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102254>, (16.09.2022).

²⁰¹⁸ *Dünya Sağlık Örgütü'nün* doğum yerine dair tavsiyesi kapsamında evde doğumun bazı temel hazırlıkları gerektirdiği, gerektiğinde sevk merkezine ulaşım tesislerinin mevcut olması yer almaktadır. Ayrıca planlı evde doğumlarda hastaneye sevk ve obstetrik müdahale oranının düşüklüğü de belirtilmektedir. Evde doğum sistemine sahip gelişmiş bir ülke olan Hollanda'ya değinilmektedir. Düşük riskli hamile kadınlar için evde doğumun hastanede doğum kadar güvenli olduğu araştırma sonucu tespit edilmiştir. Bununla birlikte hamileler için bakım sisteminin tıbbileştirilmesi sayesinde iyileştirileceğine ilişkin veri olmadığına da değinilmiştir. Nihayetinde hamile kadının evde doğum yapma kararı, kadının kendisini güvenli hissettiği, uygun bakımın sağlanabildiği yerde olması gerektiği belirtilir. Düşük riskli hamileler için bunun evde olabileceği de eklenir. Ancak uygun personele sahip sevk merkezine erişim açısından acil durum planlarının doğum öncesi yapılması gerektiği de belirtilir. Bkz. AİHM, **Ternovszky v. Hungary**.

parçasını oluşturduğu belirtilir. Her ne kadar başvurunun evde doğum yapması engellenmese de sağlık personelinin gerekli yardımına dair caydırıcı mevzuatın özel hayata saygı hakkını kullanmaya dair müdahale teşkil ettiği açıklanır. Bu müdahalenin ihlal oluşturmaması için hukuka uygun olması gerekir. Devletin geniş takdir marjına sahip olduğu da eklenir. Annenin kişisel tercihi olan evde doğuma dair seçim hakkının, hukuka uygun olduğu, yaptırıma tabi olmadığı belirtilir. Çocuk doğurmanın salt kamu sağlığına ilişkin olmayıp sosyal güvenlik kapsamına da girdiği tespitiyle AİHM tarafından kamu sağlığı ile sosyal güvenliğin kurumsal hizmetlerce sağlanmasına dair Anayasal yükümlülüğün annenin seçim hakkını göz önüne alarak düzenleme yapılmasını gerektirdiği belirtilir. Hastanın tıbbi tedavi kapsamında kendi kaderini tayin hakkı kanunen tanınmış, sağlık çalışanının yasaya/lisanslarına aykırılığının cezalandırılacağı kararname ile düzenlenmiştir. Evde doğuma yardım sebebiyle en az bir sağlık uzmanının kovuşturulduğu da vurgulanır. Evde doğuma dair hukuki düzenlemelerin olmaması (yasama sürecinin devam etmesi) sebebiyle AİHM, sağlık çalışanlarının kovuşturulma tehdidi ile karşılaşması ve belirli ve kapsamlı mevzuatın eksikliği hasebiyle başvurunun evde doğum yapmayı seçme hakkının olmaması noktasında **m. 8'in ihlaline** karar verir. Karar kapsamında, doğum yapma şartlarının m. 8 açısından kişinin özel hayatının bir parçasını oluşturduğunun tartışmasız kabul edilmesi önem arz eder.

Dubská v. Çek Cumhuriyeti ve *Krejzová v. Çek Cumhuriyeti* (2014)²⁰¹⁹ başvuruları kapsamında evde doğum yapılmasına yardımcı olan sağlık görevlilerine getirilen yasağa ilişkindir. Evde doğum yapmak isteyen başvurulara, Çek hukukuna göre sağlık çalışanları -evde doğuma- yardımcı olamamaktadır. Her iki başvuru da annelerin sağlık çalışanından yardım alma isteği karşısında hastanede doğum yapmak dışında seçeneklerinin olmaması sebebiyle m. 8'nin ihlal edildiğine dair şikâyetle bulunmuşlardır. *Dubská* evde, *Krejzová* ise hastanede doğum yapar.

AİHM, doğum yapmanın annenin fiziksel ve psikolojik bütünlüğü, üreme sağlığı ve sağlıkla ilgili bilgilerin korunması hususlarını da kapsar şekilde m. 8'deki özel hayat dâhilinde yer aldığını yineler. Ayrıca doğum yapılacak yerin seçilmesi dâhil, doğum yapma koşullarına dair kararların annenin özel hayatı dâhilinde yer aldığı da vurgular. (Bu tespiti diğer kararlarında da yineler).

²⁰¹⁹ AİHM, **Dubská and Krejzová v. The Czech Republic**, Başvuru No: 28859/11 ve 28473/12, Karar Tarihi: 11.12.2014, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168066>, (16.09.2022).

Başvuruculara ebelerin evde yardımcı olmasının imkânsız olması, özel hayata saygı hakkına müdahale oluşturur ve müdahale hukuka uygundur. Mevzuat çerçevesinde izin verilmediği öngörülebilmektedir. Bahse konu müdahalenin bebek ile annenin sağlığı, güvenliği amacını haiz olması, meşru amaca hizmet ettiğini gösterir. Ayrıca müdahalenin demokratik toplum için gerekliliğine dair devletin geniş takdir marjına sahip olduğu da belirtilir. Daire (11.12.2014’de), **m. 8’in ihlal edilmediğine** karar verir. Evde doğum yapılmasına²⁰²⁰ dair Avrupa’da fikir birliği olmadığı ve mali kaynakların tahsisinin gerektiği (evde doğum yapılması için yeterli acil durum sistemi) öne sürülerek Devletlerin konuyu düzenleme bakımından geniş takdir payının bulunduğu, (çocuk ile anne arasında) çakışan çıkarlar bakımından *adil denge* kurulduğu belirtilir. Yalnızca hastanede doğum yapılması halinde kendilerine sağlık çalışanının yardımcı olabileceği göz önünde bulundurulduğunda da başvurucuların orantısız bir mağduriyete maruz kalmadıkları da belirtilerek ihlal olmadığına karar verilir. Akabinde başvurucuların talebiyle (01.06.2015’de) başvuru, Büyük Daire’nin önüne gelir. Devletin takdir marjını göz önüne alan Büyük Daire (15 Kasım 2016’da) de özel hayata saygı hakkına yapılan müdahalenin orantısız olmadığı görüşüyle **m. 8’in ihlal edilmediğine** karar verir.

Pojatina v. Hırvatistan (2019)²⁰²¹ başvurusunda başvuru -m. 8 ışığında- özel yaşam hakkının ihlal edildiğini, evde doğum yaparken Hırvat hukukunun sağlık uzmanlarını kendisine yardım etmekten caydırdığını öne sürer.

İç hukukun evde doğum esnasında tıbbi yardıma izin vermediği vakayı m. 8 dâhilinde değerlendirdiği **Dubská ve Krejzova** kararındaki tespitini yineleyen AİHM, başvuruyu m. 8 kapsamında ele alır. Burada da müdahalenin haklı olup olmadığını değerlendirirken hukuka uygunluğunun incelenmesi gerektiğini, m. 8/2’deki meşru amaçlardan birinin gerçekleşmesi için demokratik toplumda gerekli olması gerektiğini belirtir.

Müdahalenin iç hukuka uygun olması için kişi için yasanın erişilebilir, eylemin sonuçlarının öngörülebilir ve davranışını düzenleyebilecek kesinlikte

²⁰²⁰ Evde doğumun, düşük riskli bir gebelik, uzman ebe yardımı ve acil durum için hastahaneye yakın yerde olması şartları sağlanırsa (hastahannede gerçekleşmesine oranla) ciddi risk artışı oluşturmadığı belirtilir. Çek Cumhuriyeti açısından ise evde doğuma sağlık çalışanlarının yardım etmediği, özel acil yardım hizmetinin yokluğu sebebiyle anne ve bebeğin hayatı ile sağlığına dair riskin arttığına dikkat çekilir. Bkz. AİHM, **Dubská and Krejzova v. The Czech Republic**.

²⁰²¹ AİHM, **Pojatina v. Croatia**, Başvuru No: 18568/12, Karar Tarihi: 04.02.2019, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-186446>, (12.08.2022).

formüle edilmesi gerektiğini yineler. Nitekim başvuruda iç hukuk hükümlerinin erişilebilirliği konusunda sorun yoktur. Evde doğum yapmanın Hırvat hukukunda yasaklanmadığını tespit eden AİHM, bu kararı veren kadınların eylemlerini suç sayan hükümlerin de olmadığını ekler. Ayrıca sağlık yasasındaki düzenlemelerin ebelerin evde doğuma yardımına dair prosedürü açıkça düzenlemediğini de belirtir. İç hukukta bebeklerin tıbbi tesislerde doğurtulması şartını da kaydeden AİHM, evde doğumun kanunla düzenlenmediğini belirtir. Ayrıca Hırvatistan Ebeler Odası'nın web sitesinde yayınlanan evde yardımcı doğum sisteminin kurulmadığını içeren açıklamaya da yer verilmiştir. AİHM her ne kadar evde doğum sisteminin kurulup kurulmadığına dair şüphelerin olabileceğini belirtse de başvurucunun (evde doğum için profesyonel yardım alma ihtimalini sorması üzerine) hamileyken iç hukuk kapsamında evde planlı doğum için sağlık profesyonellerine izin verilmediği kendisine açıkça belirtilmiş olduğu için müdahalenin başvuru açısından öngörülebilir ve yasaya uygun olduğunu açıklar.

Taraf Devletin -anne ve bebeklerin sağlık ve güvenliğini korumak amacıyla- hastanede doğumu teşvik etme politikasının iç hukuka yansıdığını belirterek AİHM, başvurudaki müdahalenin başkalarının sağlık ve haklarını korumak şeklindeki meşru amacı barındırdığını ifade eder.

AİHM, başvurucunun evde doğum için sağlık profesyoneliinden yardım almasının imkânsızlığına dair -başvurucunun özel hayatına saygı gösterilmesi hakkı ile doğum esnasında ve sonrasında anne ve bebeğin sağlık ve güvenliğini korumaya dair Devletin çıkarı arasında- adil bir denge kurulup kurulmadığı ile evde doğum sonrası bakım hizmeti verilmesinin reddedilmesinde takdir payının aşıp aşılmadığı değerlendirmesini yapar.

Ebe yardımıyla evde doğum yapmak isteyen başvurucunun seçim özgürlüğüne dair mevzuatın ciddi etkisi olduğunu, hastanede doğum yapmak veya evde yapacaksa ebe yardımı olmadan kendisi ve bebek için riski göz almak durumunda kaldığı, yurtdışından getirttiği ebe ile evinde doğumun gerçekleştiği belirtilir. *Dubská ve Krejzová*'daki gibi tanınan takdir marjının sınırsız değil geniş olduğu yinelenerek müdahalenin çakışan çıkarlar arasında orantılı denge bakımından Hırvatistan'da doğum servisinde anne adayının isteklerine saygı gösterilmediği gerçeğini göz önüne alır AİHM. Hükümetin anne dostu hastane girişimini, iyileştirici

girişimlerde bulunduğunu kaydeder. Ayrıca her ne kadar evde doğuma yardımın cezalandırılacağı düşünülse de başvurana yardım eden yabancı ebe dahil, hiçbir sağlık uzmanının kovuşturulmadığı/doğuma yardım etmekten cezalandırılmadığı da belirtilir. Böylece AİHM, evde doğum yaparken sağlık profesyonellerinin yardımının yasada düzenlenmemesi hususunda Taraf Devletin geniş takdir payını aşmadığı kanaatiyle -mevcut yorumla- m. 8'in evde planlı doğuma izin vermesi gerektirdiği şeklinde anlaşılmadığını, alanın tedricen gelişimine saygı gösterildiğini belirtir.

Çocuğa dair eylemlerde çocuğun yüksek yararının öncelenmesi gerektiği vurgusuyla AİHM, evde doğum sonrası bakımdan mahrum bırakılmanın yaygın durum olduğunu ve fakat buna dair başvurucunun ilgili hiçbir makama bildirimde bulunmadığını (ve acil durumda tıbbi yardımın reddinin suç sayılacağını) ve tıbbi bakımı da bulmayı başardıklarını açıklar.

Ayrıca evde doğum yapılması halinde anneliği kanıtlamak için tıbbi belge sunma zorunluluğu getirilmesinden ötürü Devlet kütüğüne kayıt yaptırma konusundaki güçlüğe çekilen dikkat karşısında AİHM, resmi belge yokluğunda olası istismarların önlenmesi için böyle bir gereklilik olduğunu belirtir ve başvurucunun kaydı yapmayı başardığını ekler. Nihayetinde AİHM, özel hayata saygı hakkına dair müdahalenin orantısız olmadığını belirterek **m. 8'in ihlal edilmediğine** karar verir.

Kosaite-cypiene ve Diğerleri v. Litvanya (4.9.2019)²⁰²² başvurusu da evde doğum bakımından sağlık çalışanlarının yardımından mahrum kalmaya dair şikâyeteye ilişkindir. Litvanya hukukunun sağlık çalışanlarını evde doğuma yardım etmekten caydırdığı öne sürülür²⁰²³.

Doğumla ilgili konuların özel hayatla ilgili olduğunu yineleyen AİHM, her ne kadar m. 8'in evde doğum yapma hakkını vermediğini belirtse de evde doğum yaparken sağlık uzmanından yardım almanın imkânsız olmasını m. 8 kapsamında değerlendirir. Bahse konu müdahalenin m. 8'in ihlaline yol açıp açmadığını tespit etmek için hukuka uygunluğunun incelenmesi gerektiğini, m. 8/2'deki meşru amaçlardan birinin gerçekleşmesi için demokratik toplumda gerekli olması gerektiğini belirtir. Litvanya'da kadınların doğum yapacakları yeri seçebilmelerine

²⁰²² AİHM, *Kosaite-Cypiene and Others v. Lithuania*, Başvuru No: 69489/12, Karar Tarihi: 04.09.2019, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-193452>, (13.08.2022).

²⁰²³ Başvuru kapsamında dördüncü başvurucu, üreme çağında olmasına karşın tekrar hamile kalmaya cesaret edemediğini belirtir. Ayrıca evde doğum yapma konusunun Litvanya'da yasal olarak düzenlenmemiş olduğunu da ileri sürer. AİHM, *Kosaite-Cypiene and Others v. Lithuania*.

karşın ebelerin buna dair çalışma izninden yoksun olması gerçeğine dikkat çekilir. AİHM bahse konu müdahalenin öngörülebilir ve hukuka uygun olduğunu, Devletin hastanede doğumu teşvik etme politikasının anne ve bebeğin sağlık ve güvenliğini korumak amacını taşıması sebebiyle meşru amaca hizmet ettiğini de belirtir. Başvurucuların özel hayatına saygı hakkı ile anne ve çocukların sağlık ve güvenliklerini korumak üzere menfaatleri arasında denge kurulduğu kanaatiyle AİHM, planlı evde doğumlara²⁰²⁴ izin verilmesi mümkün ise de m. 8 uyarınca zorunluluk olmadığını açıklar. 2012'deki başvurudan sonra 1.1.2019'dan itibaren evde doğuma dair hükümler, sağlık personelinin evde doğuma yardımcı olmasına izin verilmesi düzenlense de bu gelişmelerin başvuru için etkisi olmadığına değinilir. Başvuru kapsamında AİHM, müdahalenin orantısız olmadığı görüşüyle **m. 8'e dair ihlal olmadığına** karar verir²⁰²⁵.

Belirtmek gerekir ki *Pojatina* başvurusundan farklı olarak burada, doğum sonrası bakımdan bebek ve annenin mahrum kaldığına yönelik iddia yoktur. Ayrıca doğum servislerinde anne adaylarının taleplerine saygı gösterilmediğine dair de kanıt sunulmamıştır.

Nihayetinde AİHM doğum yapma koşullarının hamile kadının özel yaşamına dahil olduğunu tespit eder. Ancak AİHM'in her olayı kendi şartlarına göre değerlendirdiği göz önüne alındığında, evde doğum için belirli kriterlerin ortaya konulmasından ziyade yapılan müdahalenin ölçülü olup olmadığı bakımından bir incelemede bulunduğu görülmektedir.

(5) Yardımcı Tedavi Yöntemlerine Dair

AİHM, verdiği birçok kararda m. 8 ve m. 12 hükmünün evlat edinmek gibi yöntemlerle çocuk sahibi olma hakkı olarak yorumlanamayacağını belirtir (*Frette v*

²⁰²⁴ Planlı evde doğumda acil durum oluştursa tıbbi yardım sağlanacağına dair Hükümetin ifadesi AİHM'in hiçbir koşulda çocuğun tıbbi tesisin dışında doğması öne sürülerek sağlık hizmetine erişim hakkından mahrum bırakılmaması gerektiğine dair görüşü ile örtüştüğü de belirtilir. Bkz. AİHM, **Kosaite-Cypiene and Others v. Lithuania**.

²⁰²⁵ Yargıç *Laffranque*'in kabul şerhi dâhilinde ise evde doğum yapan kadına yardım edenlerin soruşturulmasının, Litvanya hukuk sisteminde evde doğum açıkça yasaklanmamış olsa bile evde doğum kavramının yasalara aykırı hale dönüştürülmesine yol açtığı belirtilir. AİHM, **Kosaite-Cypiene and Others v. Lithuania**.

France (2002)²⁰²⁶, par. 32; *Pini and others v Romania* (2004)²⁰²⁷, par. 140). Bu bağlamda bahse konu maddeler kapsamında yardımcı üreme teknolojileri (yöntemleri) konusunda devleti finansal açıdan yükümlülük altına sokan herhangi bir hak bulunmadığı ifade edilmektedir. Bahse konu davaların daha ziyade devletlerin kişilerin tüp bebek tedavisine erişimine yönelik sınırlamaları -bir diğer ifadeyle devletin müdahalesi- ve olumsuz yükümlülüklerin potansiyel ihlali hakkında olduğu vurgulanabilir²⁰²⁸. Bununla birlikte devletin pozitif yükümlülükleri ile ilgili kararlar da söz konusudur.

- Tüp Bebek Yöntemine Dair

Teknolojik gelişmelerin üreme hususuna yansımaya birlikte üreme haklarına dair yeni yöntemlerden bahsedebilmek mümkün hale gelmiştir. Tüp bebek tedavisi de bu yöntemlerden bir tanesidir. Bu bağlamda *Evans v. Birleşik Krallık* (2007)²⁰²⁹ kararı, AİHM'nin yeni üreme teknolojilerinin insan hakları (üreme hakları) bağlamında, çatışan menfaatler düzleminde değerlendirildiği önemli bir karardır. Üreme hakkına dair hassasiyet taşıyan bu konunun, AİHM tarafından bahse konu karar kapsamında ne şekilde ele alındığına bakmak gerekir.

Yumurtalık kanseri teşhisi konan başvuru, yumurtalıkları alınmadan önce eşi (J) ile tüp bebek merkezine başvurur. İn vitro döllenme (IVF) için imzaladıkları (mevzuata uygun) formda, embriyonun rahme yerleştirilmesinden önce her zaman rızanın geri çekilebileceği yer alır. Bir diğer ifadeyle İngiltere'de tüp bebek yöntemine iki tarafın da rızası gerekir. J ile ilerde ayrılma ihtimaline karşı başvuru başka çare aramışsa da J ayrılmama yönünde kendisine güven verir. Alınan yumurtalarla 6 embriyo oluşturulup tüp bebek elde etmek üzere (Kasım 2001'de) dondurulur ve embriyoların uterusu yerleştirilmesi için 2 sene beklemesi gerektiği kendisine bildirilir. Ancak Mayıs 2002'de başvuru ile J ayrılır. J kliniğe embriyoların başvuru tarafından kullanılmasına ve saklanmasına rıza göstermediğini bildirir. Çocuk sahibi olmak isteyen başvuruçunun iç hukuk kapsamında talebi mahkemece (Ekim 2003) reddedilir. Başvuru, ulusal hukuk

²⁰²⁶ AİHM, *Frette v France*, Başvuru No: 36515/97, Karar Tarihi: 26.05.2002, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-60168>, (02.03.2023).

²⁰²⁷ AİHM, *Pini and others v Romania*, Başvuru No: 78028/01, 78030/01, Karar Tarihi: 22.09.2004, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-61837>, (02.03.2023).

²⁰²⁸ Bkz. Sjöholm, s. 586.

²⁰²⁹ AİHM, *Evans v. The United Kingdom*, Başvuru No: 6339/05, Karar Tarihi: 10.04.2007, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-80046>, (03.04.2022).

savaşına girişmiş ve sonuç alamayınca bir diğer ifadeyle J'nin rızasını geri almasına izin verilmesinden ve kendisiyle kan bağı olan çocuk sahibi olma imkânından yoksun kalınca AİHM'e başvurur.

Büyük Daire; m. 2 dâhilinde yaşam hakkının başlangıcının devletlere tanınan takdir marjının kapsamında yer almasından ötürü embriyoların yaşam hakkından faydalanamayacağı kanaatiyle (m. 2 bakımından) ihlal olmadığına karar verir.

AİHM, özel hayata saygı hakkı (m. 8) açısından başvuruyu inceler. *Özel hayat* kavramının ebeveyn olma(ma) kararına saygı hakkını içerdiğini vurgular. Başvurucunun evlat edinme ya da IVF yoluyla çocuk sahibi olmasının yasaklanmasından ötürü değil ve fakat kendisi ile J'nin hücrelerinden oluşturulan embriyoları kullanarak çocuk sahibi olmasının engellenmesinden ötürü şikâyet ettiğini göz önüne alan AİHM, m. 8 dâhilinde, iki kişinin haklarının çatışması odağı üzerinde durur. Ne var ki menfaatlerin uzlaştırılması mümkün görünmemektedir; çünkü başvurucuya izin verilirse J'nin baba olmaya zorlanması, J'nin rızasının geri alınması onanırsa başvurucunun genetik anlamda ebeveyn olma imkânından mahrum kalması söz konusu olacaktır. Böylelikle hangi çözüm tercih edilirse edilsin bir tarafın menfaatinin ihlal edileceği aşîkârdır. Hukuken rızanın önceliği ilkesi, hukuki güvenlik ile şeffaflık göz önünde bulundurulmaktadır.

M. 8'de amaç bireyi kamu makamlarının keyfi müdahalesinden korumak olsa da Devletin bu müdahalelerden kaçınması yetmez. Özel hayata saygı bakımından Devletin negatif yükümlülüğüne ilaveten pozitif yükümlülüğü de söz konusudur. Devletin, bireylerin kendi aralarındaki ilişkilerde özel hayata saygıyı güvence altına almak için tedbirler alması gerekir. Hem negatif hem pozitif yükümlülüğünde çıkarlar arasında adil bir denge kurulması gerekir ve bu bağlamda devletin *takdir marjı* da söz konusudur. İlgili Yasa hükümlerinin özel hayata saygı hakkına müdahale içeren mesele olarak yerel yargılamada ele alınsa da Büyük Daire, başvuruyu pozitif yükümlülükler kapsamında ele alır ve ana meselenin uygulanan yasa hükümlerinin kamu ve özel çıkarlar arasında adil denge kurup kurmaması olduğunu belirtir.

AİHM, IVF tedavisine yönelik ülkeler arasında yeknesaklığın bulunmadığını, hangi aşamada rızanın geri alınabileceğine dair ortak bir tutum olmadığını belirtir. Ayrıca her ne kadar başvuru IVF tedavisi ve kısırlık sürecinde fiziksel ve duygusal

yatırımının fazlalığı sebebiyle m. 8'deki haklarının J'ninkine nazaran üstün tutulması gerektiğini öne sürse de bu konuda da konsensüs eksikliğine atıf yapan AİHM, ilgili Devlete takdir payı bırakmak gerektiği görüşündedir.

Çiftin hücreleriyle oluşan embriyoların rahme yerleştirilmesine dair J'ye izin vermeme hakkı tanıyan yasanın çatışan menfaatler arasında denge kurup kurmadığını da ele alır AİHM. Teknolojik gelişmeler neticesinde embriyoların donmuş şekilde saklanması mümkün olması, IVF ile cinsel ilişki sonucu dölleme şeklinde farklılığı doğurmuştur. Bu bağlamda devletin embriyonun transferinin ertelenmesi olasılığını içeren hukuki düzenleme çıkarması beklenir. Buradaki nüans, bahse konu hassas alana dair ilke ve politikaları belirleme yetkisinin öncelikle Devlete ait olmasıdır. IVF tedavisine dair bilgilendirme ve yazılı onay izin alma usulü (yasada öngörüldüğü gibi) yerine getirilmiştir. Yine yasa uyarınca implantasyon gerçekleşene kadar her iki eşey hücresi donörünün rızasını geri alma imkânı da tanınmaktadır. Bununla birlikte başvurucunun kendi durumundan dolayı öncelikle kanser tedavisini sonlandırması gerektiğini ve implantasyona kadar J'nin rızasını geri alabileceğini bildiğine dikkat çekilir. Bir diğer anlatımla, ulusal hukukun açık olduğu, başvuranın bilgisi dâhilinde olduğu ve kuralların çatışan menfaatler arasında adil denge gözettiği belirtilir. Başvurucu yasada istisna tanınmasını eleştirse de AİHM münhasıran bu durumun m. 8'e ayrılık oluşturmadığını belirtir. IVF tedavisi için eşey hücresi veren kişilerin rızaları dışında hücrelerinin kullanılmayacağına dair güvenceye sahip olması için yasa koyucunun istisna öngörmeden konuyu düzenleme yönündeki takdiri, insan onuruna ve özgür iradeye saygı gösterilmesinin öncelenmesi ve IVF tedavisindeki taraflar arasında adil denge kurma kaygısı ile temellendirilerek izah edilmektedir. “*Tamamen ölçülemez*” nitelikteki çıkarların uygulamada keyfilik ve tutarsızlık sorunlarına yol açmasından kaçınmak amacını haiz yasanın, m. 8 ile uyumlu olduğunu belirten AİHM, başvurucunun genetik olarak ebeveyn olmayı seçme hakkına J'nin başvuru ile kan bağına dayalı çocuk sahibi olmama iradesinin üstünde değer verme gereğinin bulunmadığı görüşündedir.

Döllenmiş yumurtanın saklanması ve implantasyonu bakımından babanın izninin olması zorunluluğunda AİHM özel hayata saygı hakkı bakımından ihlal görmemiştir. Ayrıldığı eşinin karşı görüşünden ötürü, tüp bebek yöntemi ile anne olma savaşımını (son şansını) AİHM nezdinde başvuru kaybetmiştir.

Başvurucu, tıbbi yardım almadan hamile kalan kadının hamile kalma şekline, döllemeden embriyoların gelişimine dair kontrolü ya da etkisi olmadığını, ancak kendisi gibi IVF ile hamile kalan kadının sperm donörünün iradesine tabi olduğunu öne sürerek yaratılan ayrımcılığın -m. 8 ile bağlantılı şekilde- m. 14'e aykırı olduğunu da ileri sürmüştür. Büyük Daire ise **m. 8'in ihlal edilmediğine** dair gerekçelerin m. 14 için de makul ve objektif bir gerekçe teşkil etmesinden dolayı **m. 14** açısından da **ihlal olmadığını** belirtir.

Dickson v. Birleşik Krallık (2007)²⁰³⁰ başvurusu, cinayet suçundan hükümlü birinci başvurucuya, tahliye edildikten sonra gebe kalma ihtimali düşük olan (1958 doğumlu) eşi ile beraber çocuk sahibi olmasına dair imkân tanıyacak yapay dölleme imkânından yararlanma olanağı verilmemesine ilişkindir. Hükümet ise sadece istisnai durumda bu talebin kabul edildiğini, başvuru konusu olayda ise başvuru sahiplerinin ilişkilerinin günlük hayatın normal seyri ile örtüşmediğini, doğacak bebeğin maddi gereksinimlerinin giderilmesi için içinde bulunacağı çevrenin yetersizliğini, anne ile bebeğin sınırlı desteğe sahip olacağını ve doğacak bebeğin çocukluk yıllarının çoğunda babasız olacağını öne sürer.

Öncelikle AİHM tarafından, biyolojik temele dayanan soy bağının kurulması kararına saygı hakkı çerçevesinde yer alan yapay dölleme talebinin m. 8 dâhilinde değerlendirileceği kaydedilir. Hükümetin; hükümlülüğün ötürü çocuk sahibi olma ihtimalinin kaybına, ağır suçtan mahkûm olanlara çocuk yapma izni verilerek cezanın bastırma, caydırma amacının ortadan kaldırıldığına ve toplumun cezaevi sistemine güvenini zedeleyeceğine, uzun süre babanın bebeğin yanında olmamasının bebek ve toplum üzerinde menfi etkisi olabileceğine dair gerekçelerine karşın AİHM, tutukluluğun sonucu çocuk yapma imkânının olmaması olmasına karşın bunun kaçınılmaz olmadığı ve kimsenin suni dölleme talebinin kabulünün güvenlik/idari/mali olarak devlete yük getirdiği iddiasının olmadığını, cezalandırmanın tutukluluğun amaçlarından olduğu ve fakat gelişen ceza politikaları ışığında topluma yeniden kazandırma amacının da önem kazandığını, devletin çocukları korumayı sağlayıcı pozitif sorumluluğu olsa da bunun ebeveynlerin çocuk sahibi olmalarını engelleyecek düzeyde olmaması gerektiğini, tutuklu olmayan ikinci başvuru sahibinin kocası salıverilene kadar çocuğa bakabileceği belirtilir.

²⁰³⁰ AİHM, *Dickson v. The United Kingdom*, Başvuru No: 44362/04, Karar Tarihi: 04.12.2007, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83788>, (16.09.2022).

Tutukluluk halinde eş ziyaretinin Avrupa’da pek çok ülkede düzenlenmesini olumlu karşılayan AİHM, devletin -geniş takdir payına sahip olduğunu göz önüne alarak- AİHS’in bu ziyaretlere izin verecek şekilde zorlayıcı olmadığını kaydeder. Başvurucuların yapay dölleme talebine dair durumlarının istisnai niteliğini ispatlamalarını beklemenin kişilere ağır yük yüklediği ifade edilir. Büyük Daire, çakışan kamu ve özel menfaatler arasında adil denge gözetilmediğini, kısıtlamanın takdir marjını aştığını belirterek **m. 8’in ihlal** edildiğine karar verir.

S.H. ve Diğerleri v. Avusturya (2011)²⁰³¹ başvurusu, tüp bebek yoluyla çocuk sahibi olmak isteyen Avusturyalı iki çiftle ilişkindir. Kısırlık sebebiyle tıbbi destekli üreme tekniklerinden faydalanmak isteyen başvurucular açısından sperm bağışısı (ilk çift) ya da yumurta hücresi bağışısı (ikinci çift) yöntemlerinden birine dayanan IVF’nin çiftlerden birinin genetik ebeveyn olması halinde çocuk sahibi olabilecekleri belirtilir. Başvuru konusu olayda çiftlerden birinin bir donörün spermini kullanması, diğerinin de bağışlanan yumurtaları kullanması gerekmiştir. Ancak IVF için donörün sperminin kullanımı ile genel olarak yumurta bağışısı²⁰³² Avusturya hukuku kapsamında yasaktır²⁰³³.

İç hukuk yollarına başvuru neticesinde aile yaşamına saygı hakkına müdahale olduğu ve fakat (biyolojik ve taşıyıcı anne şeklinde iki annenin olması gibi) olağan dışı ilişkiler ile kadınların istismarının önlenmesi gayesiyle müdahalenin haklı olduğuna karar verilir. Başvurucular bunun üzerine AİHM’e başvururlar. Önüne

²⁰³¹ AİHM, **S. H. and Others v. Austria**, Başvuru No: 57813/00, Karar Tarihi: 03.11.2011, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107325>, (17.09.2022).

²⁰³² AİHM, Avrupa düzeyinde yapay üreme için yumurta bağışısını ele alan tek araçların, Biyomedikal Bilimlerde İlerleme Üzerine Ad Hoc Uzmanlar Komitesi tarafından 1989’da kabul edilen ilkeler olduğunu kaydeder. İlke 11 kapsamında tüp bebek yönteminin, çiftin üyelerinin gametleri kullanılarak gerçekleştirildiğini belirtir. Bkz. **S. H. and Others v. Austria**.

²⁰³³ İç hukuk kapsamında tıbbi destekli üreme yöntemleri olarak; kadının üreme organlarına sperm verilmesi, yumurta ile spermin kadının vücudu dışında birleşmesi, canlı hücrelerin kadının rahmine/fallop tüplerine yerleştirilmesi, yumurta hücrelerinin/bu hücrelerin spermle beraber kadının rahmine/fallop tüpüne yerleştirilmesi düzenlenir. Salt evli veya evliliğe benzer şekilde birlikte yaşayan kişiler için izin verilen tıbbi yardımla üremenin; cinsel ilişki yoluyla hamileliği teşvik edici diğer tedavilerin başarılı olmaması/makul başarı şansının olmaması durumunda gerçekleştirilebileceği düzenlenir. Bahsi geçen kişilerin yumurta ve spermalarının kullanıldığı IVF’ye dayanan tıbbi destekli üreme yöntemleri (homolog üreme teknikleri) kullanılır. Ayrıca istisnai olarak erkeğin kısır olması halinde sperm kadının üreme organlarına verilirken üçüncü kişinin spermi suni dölleme için kullanılabilir (*in vivo* fertilizasyon). Bunun dışında (özellikle *in vitro* dölleme dâhil) donör sperminin kullanımı yasaktır. Ayrıca yumurta/canlı hücrelerin de salt ait olduğu (*originate*) kadın için kullanılabileceği kuralı uyarınca da yumurta bağışısının her daim yasak olduğu düzenlenir. Bkz. **S. H. and Others v. Austria**.

gelen başvuruyu değerlendiren *Daire* tarafından dört başvurucu için m. 14'ün m. 8 ile bağlantılı olarak ihlaline karar verilir²⁰³⁴. Başvuru Büyük Daire'nin önüne gelir.

Çiftin çocuk sahibi olma ve bunun için tıbbi destekli üreme yoluna başvurmaları, özel hayat ve aile hayatının ifade ediliş şekli olarak m. 8 kapsamında değerlendirilir. Yapay döllenme tekniklerinin kullanılmasına (yasal düzenleme ile) müdahale söz konusudur. Her ne kadar iç hukukta verilen karardan itibaren gelişmeler yaşansa da o dönem için BD başvuruyu ele alır. IVF için gamet bağışına sözleşmecî devletlerce izin verilmesi eğilimi, konuya dair uzlaşmanın oluşmaya başladığını gösterir. Dinamik nitelikteki bu hukuk dalının gelişmesindeki bir aşama olarak görülen bu yeniliğin takdir marjını belirleyici rol oynamadığını kaydeder. Net bir görüş birliğinin olmaması geniş takdir payı bırakılmasını gerektirir.

Yumurta hücresi bağışı bakımından: Yapay döllenmenin ahlaki ve toplumsal kabuller çerçevesindeki endişelerin dikkate alınması gerektiğini belirten BD, bunların belli bir üreme yöntemini yasaklamak için yetersiz olduğunu, geniş takdir marjını haiz Sözleşmecî Devletlerce tutarlı yasal çerçeve ile meşru çıkarların göz önüne alınmasını sağlaması gerektiğini kaydeder. Homolog (eşler arası) döllenmeye izin verildiği, yapay döllenmenin tamamen yasaklanmadığını vurgular. Tıbbi destekli üremenin mümkün oldukça doğal üremeye yakın olması amacı dâhilinde, tıbbi destekli döllenmeye erişim isteği ile modern üreme tıbbının rolü ve imkânları konusundaki endişeleri uzlaştırma çabasıyla yasa koyucu, öjenik seçime dair riskleri, tekniklerin kötüye kullanımını, dezavantajlı yumurta bağışçısı kadının sömürülmesini önleyici -ilgili yasada- tedbirler öngörür. Sosyal gerçeklikle biyolojik

²⁰³⁴ **Daire**, çiftin çocuk sahibi olma ve bunun için tıbbi destekli üreme yönteminden yararlanma hakkının m. 8 dâhilinde yer aldığı kanaatiyle ve bu seçimin özel ve aile hayatının ifadesi olması sebebiyle m. 8 ışığında (çiftleri ayrı ayrı ele alarak) başvuruyu değerlendirir.

Yumurta bağışına ihtiyaçları olan üçüncü ve dördüncü başvurucu (ikinci çift) açısından: ahlaki ya da sosyal düzeydeki kaygıların yumurta *tamamen* bağışının yasaklanması için tek bağışına yeterli olmadığını belirtir. Belirli bir tekniğe ilişkin ya da istinaen olması halinde orantılı olacağını kaydeder. Ekonomik dezavantajlı kadınların sömürülmesi ya da çocuk seçimi şeklindeki riskleri tespit eden Daire, genetik anne-biyolojik anne şeklindeki olağandışı ilişkinin yasalar ile aşılabileceği kanaatindedir. M. 8 ile bağlantılı m. 14'ün ihlaline karar verir.

Sperm bağışına ihtiyaçları olan birinci ve ikinci başvurucu (birinci çift) açısından: çocuk sahibi olmak için tüp bebek yöntemi kapsamında sperm bağışı gerektiren bahse konu yapay üreme tekniği dâhilinde aslında iki tekniğin bir araya getirildiğini öncelikle Daire ortaya koyar. İlgili Yasada çiftin kendi yumurta ve spermi ile tüp bebek uygulamasına (IVF) ve *in vivo* gebelik için sperm bağışına izin verildiği belirtilir. Bunların bir araya gelişinin yasaklanması için ikna edici gerekçeler gerektiğini vurgulayan Daire; Hükümetin gerekçelerinin IVF için sperm bağışına dair olmadığını ve *in vitro* olmayan yapay üremenin uygulandığı, kolay olduğu yönündeki savlarına dair de etkinlik sorununun ilgili kişilerin çıkarlarından daha az ağırlık taşıdığını açıklar. Farklı muamelenin haklı olmadığı kanaatiyle Daire, m. 8 ile bağlantılı m. 14'ün ihlaline karar verir.

gerçeklik arasındaki uyumsuzluğa dair kaygı konusunda ise evlat edinme kurumunun hukuki rejime kavuştuğu gibi benzer şekilde yumurta bağışına dair problemlere yönelik de uygun hukuki çözümler olabileceği ve fakat genetik anne ile rahim annesi arasındaki ayrışmanın evlat edinme ilişkisinden farklı olduğu vurgulanır. Buradaki esas sorunu, yasakoyucunun başka bir çözüm bulabilmesi değil, m. 8 kapsamında takdir marjının aşıp aşılmadığı oluşturur. IVF için yumurta bağışına izin verilmesini BD, güçlü bir uzlaşma sağlanamamasına ağırlık verip yasa ile yumurta bağışına getirilen yasağın m. 8'e aykırılık oluşturmadığını belirtir.

Sperm bağışı bakımından: Aynı değerlendirmelerin geçerliliğini koruduğunu belirten BD, toplumca tolere edilen ve uzun zamandır kullanılan *in vivo* fertilizasyon için sperm bağışının yasaklanmadığını, IVF için sperm bağışının yasaklandığını göz önüne alarak yasa koyucunun çıkarları dengelemek konusundaki özenini kaydeder. Ayrıca Avusturya'da olmayan tıbbi destekli üreme yöntemleri içeren kısırlık tedavisi için yurtdışına gitmenin iç hukuk kapsamında yasak olmadığını ve başarılı tedavinin sağlanması halinde ilgili hükümlerce soy bağının da düzenleneceği belirtilir.

Büyük Daire, yapay döllenme amacıyla yumurta bağışı ile IVF amaçlı sperm bağışına dair yasak açısından Avusturya Devleti'nin takdir payını aşmadığını, m. **8'in ihlal edilmediğini** belirtmekle beraber karar kapsamında yapay üreme yöntemlerine dair bu alanın sürekli gelişmekte olduğunu, hızlı bilimsel ve hukuki gelişmelerin yaşandığını ve sürekli gözden geçirilmesi gerektiğini de vurgular.

Costa ve Pavan v. İtalya (2012)²⁰³⁵ başvurusu, sağlıklı kistik fibrozis taşıyıcısı ve tıbbi destekli üreme ve genetik tarama yardımıyla bu hastalığın doğacak çocuklarına geçmesini önlemek isteyen İtalyan çiftle ilişkindir. Başvurucular, hastalıktan etkilenmemiş embriyo seçmek için preimplantasyon genetik tanıya (İÖGT) erişimlerinin olmadığı hususunda (m. 8 ile 14'e dayanarak) başvururlar.

İlk çocukları doğunca sağlıklı kistik fibroz taşıyıcısı olduklarını öğrenen çiftin çocukları da hastalıklı doğmuştur. Tekrar hamile kalınca doğum öncesi test yaptırıp fetüsün etkilenmesi üzerine tıbbi gerekçelerle hamilelik sonlandırılır. Yine hamile kalmadan önce yardımcı üreme tekniklerinden (ÜYTE) ve implantasyon öncesi genetik teşhisten (İÖGT) faydalanmak isterler. Ancak -Kanunda- ÜYTE salt kısır/steril (verimsiz) çiftlere sunulurken İÖGT kullanımına dair genel yasak söz

²⁰³⁵ AIHM, *Costa and Pavan v. Italy*, Başvuru No: 54270/10, Karar Tarihi: 11.02.2013, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-112993>, (10.10.2022).

konusudur. İç hukuk yolunda (BİM) sağlıklı fetüsü düşürme hakkını haiz anneye İÖGT ile embriyonun sağlık durumunu bilme hakkı sağlanmamasının makul olmayacağına karar verilir.

Hükümet sağlıklı çocuğa sahip olma hakkının AİHS’de korunmadığı, şayet m. 8 kapsamında kabul edilse dahi kanuna uygun, başkalarının hakları ile ahlakı korumak üzere meşru amaçla ve demokratik toplumda gerekli olduğu için müdahalenin ihlal oluşturmadığı görüşündedir. Ayrıca İÖGT’in kadın ile çocuğun sağlığının, yumurtalık uyarımı ile oosit toplanması kapsamında depresyona eğilimin göz önüne alındığı, öjenik seleksiyon riskinin giderildiği, Avrupa uzlaşısı olmadığı eklenir. *Başvurucular* ise genetik olarak ebeveyn olma(ma) kararına saygı hakkının m. 8 dâhilinde yer aldığını, Devletin doğurma(ma) hakkındaki seçime müdahale etmemesini, bu seçimin özgürce yapılması için önlemler alması gerektiği görüşündedir. Taşındıkları hastalıktan etkilenilmesi halinde fetüsün aldırılmasına izin verilmesine karşın İÖGT’e başvuru yasağının orantısız olmasından şikâyetçidirler.

AİHM, sağlıklı çocuk sahibi olma hakkının, sağlıklı taşıyıcıları oldukları genetik hastalık olan kistik fibrozdan etkilenmeyen çocuk sahibi olmak için ÜYTE ve İÖGT kullanma olasılığı ile kısıtlı olduğunu açıklar. İÖGT’nin spesifik bir test olduğu ve teşhis edince tedavinin mümkün olmadığı da eklenir. Genetik ebeveyn olma hakkı kapsamında ÜYTE ve İÖGT kullanımını m.8 kapsamında ele alır AİHM.

İlgili yasadaki ÜYTE salt kısır/steril çiftler ve erkeğin cinsel yolla bulaşıcı (HIV, hepatit B,C) hastalığın taşıyıcı olduğu çiftler için mümkün olduğunu kaydeder. Başvurucular bu kapsama girmemekte ve ÜYTE’ye erişimleri bulunmamaktadır. İç hukukta İÖGT’e erişime getirilen yasağın m. 8’e müdahale oluşturduğu ve bu müdahalenin hukuka uygun, ahlak ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunmasına dair meşru amaçlar içerdiği kanaatindedir AİHM. Hükümetin gerekçelerini açıklayıcı ve ikna edici bulmayan AİHM, İtalyan mevzuatının tutarsız olduğunu belirtir. Yerleştirme öncesi teşhise dair iç mevzuatın –ilgili kişilerin sağlıklı taşıyıcısı oldukları hastalıktan etkilenmeyen embriyolar ile implantasyonun kısıtlanmasına izin verilmesine rağmen başvuranın bahsi geçen hastalıktan etkilenen fetüsü kürtaajla aldırılmasına izin verme hususunda- *tutarsızlığı* kaydeder. Bir diğer anlatımla çocuk sahibi olmaları için tek çarenin, doğal yollardan gebeliği

başlatmaları ve doğum öncesi test fetüsün sağlıklı olmadığını tespit ederse gebeliği sonlandırmak olduğunu açıklar.

İç hukukta çifte embriyo taramasına izin verilmezken fetüsün aynı hastalığın semptomlarını taşıması üzerine tıbbi destekli gebelik sonlandırmasına izin verilmesinin -İÖGT'ye dair- tutarsızlık yaratması bakımından başvuru sahiplerinin özel ve aile hayatına saygı haklarına dair müdahalenin orantısız olduğunu belirten AİHM, **m. 8'in ihlali** yönünde karar verir. İÖGT ve (çiftin kendi gametlerinin kullanıldığı) homolog dölleme hakkında mevcut başvuru ile donör spermiyle dölleme hakkında *S.H. ve Diğerleri* başvurusu arasında **farklılık** olduğu vurgulanır. İÖGT tanısına erişim konusunun (etik, ahlaki) farklı yönleri içerdiği belirtilse de konuya dair yasamanın tercihlerinin AİHM'in denetimi haricinde olmadığı belirtilir.

Knecht v. Romanya (2012)²⁰³⁶ başvurusu, muhafaza edilmek için özel kliniğe bırakılan dondurulan embriyolara yetkililerce kliniğin güvenilirliğine dair kaygılar sebebiyle el konulmasına ilişkindir. Sonrasında başvuru sahibi embriyoları kullanarak tüp bebek yöntemi ile çocuk sahibi olmak için embriyoların Devlet tarafından özel kliniğe taşınmasını sağlama hususunda sıkıntı çekmiştir ve m. 8'in ihlaline dair şikâyetinde bulunmuştur.

AİHM, m. 8 dâhilinde olayı ele alır ve -çocuk sahibi olma(ma) kararına saygı gösterilmesi hakkı ya da çiftin çocuk sahibi olma ve bunun için tıbbi yardımla üremeden faydalanma hakkı dâhil- *özel hayat* kavramını geniş anlamıyla kabul eder. Böyle bir seçimin özel ve aile yaşamının ifadesi olduğunu yineler. Ayrıca m. 8 kapsamında salt bireyin kamunun keyfi müdahalesinden korunması için Devletin bundan kaçınmasının yeterli olmadığı, negatif yükümlülüğün yanında özel ve aile yaşamına saygıyı güvence altına almak için pozitif yükümlülükleri de olduğuna değinir. Bireylerin kendi aralarındaki ilişkiler alanı dâhil önlemler alınması gerektiğini belirtir. Başvurucunun embriyolarını kullanmasının Devlet tarafından engellenmesi söz konusu olup bu müdahalenin m. 8/2 uyarınca hukuka uygun, meşru amaçları içermesi ve meşru amaçların tesisi için demokratik toplumda gerekli olması gerektiğini vurgular AİHM.

Savcının özel klinik hakkındaki kovuşturma kapsamında özel klinikteki embriyolara el konulması ve Devlet kurumunda muhafazası kararının yasal olduğunu

²⁰³⁶ AİHM, **Knecht v. Romania**, Başvuru No: 10048/10, Karar Tarihi: 11.02.2013, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-113291>, (12.09.2022).

AİHM kaydeder. Bu tedbirin; gerekli ruhsatı olmayan klinik kapsamında suçun önlenmesi, sağlık ve ahlakın korunması, başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması şeklinde meşru amacı haiz olduğunu da ekler. Hukuka ve meşru amaca uygun tedbirin demokratik toplumda gerekli ve takdir marjını aşmadığı belirtilir.

Başvurudaki olayı incelemekle sınırlı bir görevi haiz AİHM, yapay üreme konusunu ulusal makamların yerine geçerek belirlememektedir. Tüp bebek yönteminin tıbbi ve bilimsel gelişmeler çerçevesinde hassas ahlaki ve etik sorunları içermesi dikkate alınarak bu konuda sözleşmecî devletin takdir marjının geniş olduğu belirtilir. AİHM, **m. 8'in ihlal edilmediğine** karar verir. Zira ulusal mahkemeler, yetkililerin embriyo nakline izin vermeyi reddetmeleri sebebiyle m. 8'deki haklarının ihlal edildiğini kabul eder ve gerekli telafinin sağlanması için teklifte bulunarak embriyoların kısa sürede naklini sağlar. Devletin çatışan çıkarlar arasında adil denge kurmakta başarısız olduğunun kanıtlanmadığı tespitiyle özel yaşam hakkına saygı gösterilmemesinin söz konusu olmadığını belirtir.

Nedescu v. Romania (2018)²⁰³⁷ başvurusunda -evli olan- başvuruçuların, embriyoların nakline dair onayın ilgili birim tarafından reddinden sonra -saklanması için özel kliniğe bıraktıkları dondurulmuş- embriyolarına el konulması ve yeni sorumlu olarak görevlendirilen hastane tarafından belirlenen ve embriyoların yeniden alınmasına ve nakline imkân tanıyacak koşullara yönelik şikâyetine ilişkindir.

AİHM, kendi embriyolarını kullanarak yardımcı üreme yönteminden faydalanıp çocuk sahibi olmayan isteyen başvuruçuların bu girişimini özel hayatlarının mahrem yönü kapsamında ele alır. *Knecht* başvurusundan farklı olarak, adli makamların embriyoların iadesine izin verdiğini de ekler. Böylelikle şikâyetin embriyolara el konulması veya başvuruçuların istediği kliniğe embriyoların iadesinin reddine ilişkin olmadığı anlaşılır. Başvuru; adli ve idari makamların kararına rağmen klinikteki embriyoların iadesinin fiilen gerçekleştirilmesinin reddi ve buna koşut olarak başka embriyoya sahip olma olasılıklarının kısıtlanmasına yöneliktir. AİHM, Yüksek Yargıtay'ın emriyle embriyoların alınmasının engellenmesini özel hayata saygı hakkına müdahale olduğunu belirtir. Bu müdahalenin m. 8/2 uyarınca kanuni, meşru amaç taşıması ve demokratik toplumda gerekli olması halinde m. 8'e aykırı olmayacağını yineler. Ancak müdahalenin öngörüldüğü yasanın erişilebilir ve

²⁰³⁷ AİHM, **Nedescu v. Romania**, Başvuru No: 70035/10, Karar Tarihi: 16.04.2018, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-180293>, (15.09.2022).

öngörülebilir olması gerekir. Öngörülebilirlik kapsamında da ilgililerin haklarını etkileyen tedbirlere başvurma için şartlara dair yeterli bilginin yer alması aranır. Başvuruda embriyolara el konulmasının ardından saklama ve iadesine dair yasal hükümlerin uygulanma ve yorumlanma biçiminde –embriyoların iade emrinin uygulanacağı koşullara dair- tutarsızlık olması sebebiyle AİHM, ilgili yasanın öngörülebilirlikten yoksun olduğunu kaydedir. Böylelikle müdahalenin kanunla öngörülmemesinden ötürü AİHM, m. 8'in ihlal edildiğine karar verir.

- Taşıyıcı Anneliğe Dair

Mennesson ve Diğerleri v. Fransa (2014)²⁰³⁸ ve *Labassee v. Fransa* (2014)²⁰³⁹ başvuruları, taşıyıcı annelik tedavisiyle (ABD'de) dünyaya gelen çocuklar ile taşıyıcı annelik tedavisi gören çiftlerin soybağının Amerika'da hukuken kurulmasına rağmen Fransa'da tanınmamasına ilişkindir²⁰⁴⁰. Yurtdışında yasal olarak kurulan ebeveyn-çocuk ilişkilerinin çocukların yüksek yararı aleyhine Fransa'da tanınmaması şikâyet konusudur.

İki başvuruda da kadınların kısır olmaları sebebiyle Amerika'da taşıyıcı annelik uygulamasına başvuran çiftler, erkeklerden alınan sperm kullanılarak elde edilen embriyoların başka bir kadının rahmine yerleştirilmesi sonucunda Mennesson ve Labassee çiftinin çocukları doğar. ABD'de verilen kararlarla ebeveyn olduklarına hükmedilir. Ancak Fransız yetkililer davaların taşıyıcı annelik uygulaması ile ilişkili olduğu şüphesi üzerine doğum belgelerini nüfusa kaydetmeyi onaylamaz ve iç hukuk yollarına başvuran çiftlerin talepleri reddedilir. Ancak kayıtların iptalinin ABD'de

²⁰³⁸ AİHM, *Mennesson v. France*, Başvuru No: 65192/11, Karar Tarihi: 26.09.2014, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-153629>, (16.09.2022).

²⁰³⁹ AİHM, *Labassee v. France*, Başvuru No: 65941/11, Karar Tarihi: 26.09.2014, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-169174>, (16.09.2022).

²⁰⁴⁰ AİHM, *Faulon v. Fransa* (2016) ve *Bouvet v. Fransa* (2016) başvurularının da *Mennesson* ve *Labassee* başvurularına benzer olduğunu belirtir. *Faulon* ve *Bouvet* başvuruları - Fransız yurttaşı olan- başvuru sahiplerinin taşıyıcı annelik yöntemiyle Hindistan'da doğan çocuklarla aralarındaki ebeveyn-çocuk ilişkisinin Fransa'da tanınmasının sağlanmasına ilişkindir. AİHM başvuru sahiplerinin aile yaşamına saygı gösterilmesi hakkına dair m. 8'in ihlal edilmediği ve fakat çocukların özel hayatına saygı hakkının ihlal edildiği yönünde karar verir. Bkz. AİHM, *Foulon v. France*, Başvuru No: 9063/14, Karar Tarihi: 21.10.2016, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-164968>, (04.07.2022); AİHM, *Bouvet v. France*, Başvuru No: 10410/14, Karar Tarihi: 21.10.2016, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-164968>, (15.07.2022).

Benzer bir başka başvuru ise; *Laborie ve Diğerleri v. Fransa* (2017) başvurusudur. Başvuru, Fransız çiftin taşıyıcı annelik yöntemi ile Ukrayna'da dünyaya gelen çocukları ile ebeveyn-çocuk ilişkisinin Fransa'da tanınmasının sağlanmasına yöneliktir. Başvurucu çiftin aile yaşamının ihlal edilmediğine, diğer başvuru sahiplerinin (çocukların) özel yaşama saygı hakkının ihlal edildiğine karar verilir. Bkz. AİHM, *Laborie v. France*, Başvuru No: 44024/13, Karar Tarihi: 19.01.2017, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-170369>, (04.07.2022).

tanınan soybağı uyarınca çocukların aileleri ile Fransa’da yaşamalarına engel olmadığı gerekçesiyle özel ve aile hayatına saygı hakkının ihlal edilmediği belirtilir.

Öncelikle AİHM, m. 8’deki özel hayata ve aile hayatına saygı hakkına müdahalede bulunulduğunu kaydeder. İlgili -öngörülebilir ve erişilebilir nitelikteki- iç hukuktaki (taşıyıcı annelikten doğan soybağını tanımayı reddine dair) düzenlemenin çocuk ile taşıyıcı anneyi korumak gayesiyle yasaklanan taşıyıcı annelik yönteminin ülke dışında uygulanmasını caydırmak üzere sağlık ile başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak için öngörüldüğü belirtilir. Avrupa’daki taşıyıcı anneliğe dair görüş ayrılığı da devletlere konuya dair geniş takdir marjı verilmesini gerektirmiştir. Takdir marjının ebeveynlik ile sınırlandırılması düşüncesiyle AİHM, çocukların yüksek yararının korunması gereğini vurgulayarak adil dengenin kurulması gerektiğini belirtir.

Aile hayatına saygı bakımından AİHM, her ne kadar nüfus kayıtlarına geçirilmeyen Amerikan belgelerinin (aile seyahatini etkilemesi gibi) aile birliğinin istikrarı için endişe verici bulsa da **olası** riskleri dikkate almadan biyolojik baba ile çocuk arasındaki soybağının tanınmaması neticesinde yaşanan **gerçek** zorlukları dayanak alır. Ayrıca aileleri ile birlikte Fransa’da yaşadıklarını da kaydeder. Aile hayatı ile Devletin çıkarları arasında adil bir denge kurulduğunu belirten AİHM, aile hayatına saygı açısından ihlal olmadığına karar verir.

Özel hayata saygı bakımından AİHM, Fransız yetkililerin, çocukların Amerika’da Mennesson çifti ile Labassee çiftinin çocukları olarak tanınmasına dair bilgilerinin olduğunu ve fakat Fransız hukuku bakımından bu yasal durumu sağlamayı reddettiklerini belirtir. Uyuğun kişisel kimliğin parçası olduğuna işaret eden AİHM, bu tutarsızlığın çocukların Fransız toplumundaki kimliklerine zarar verici nitelikte olduğuna dikkat çeker. Ayrıca yurtdışında yasal şekilde taşıyıcı annelik tedavisi neticesinde doğan çocuklar ile biyolojik baba arasında yasal ilişkinin kurulmasının böylelikle engellenerek belirsizlik yarattığı belirtilir. Bu durum çocuklara dair kararlarda izlenmesi gereken yüksek yarara uygunluk bakımından sorun yaratır. Bununla beraber kendi kimliğini oluşturma bakımından çocukların özel hayata saygı hakkı etkilenir. Biyolojik ebeveynliğin kişisel kimliğin bir parçası olduğu tespiti ışığında kurulacak bağın yasal olarak reddinin çocuğun üstün yararı ile bağdaşmadığı kanaatinde olan AİHM, çocukların kimliği ile özel hayatına saygı

hakkının kısıtlandığını dikkate alarak -taşıyıcı anneliğe dair kararlar açısından- çocukların babaları ile ilişkisinin iç hukukta tanınmasının/kurulmasının engellenerek Devletin geniş takdir marjını aştığını belirtir.

Böylelikle iki başvuru için de AİHM, başvurucuların aile hayatına saygı hakkına (m. 8) dair **ihlal olmadığı** ancak çocukların özel hayatına saygı hakkı ile ilgili **m. 8'in ihlal** edildiği yönünde karar verir.

D. ve Diğerleri v. Belçika (2014)²⁰⁴¹ başvurusu, -iki Belçika yurttaşı olan- başvurucuların talebinin akabinde taşıyıcı annelik yöntemi dâhilinde Ukrayna'da dünyaya gelen çocuğun, Belçika yetkililerince ülkeye girmesine izin verilmemesine ilişkindir. Başvurucular m. 8'in ihlal edildiğini öne sürerek AİHM'e başvururlar.

AİHM, çocuğun Belçika'ya gelişinden itibaren aile hayatından farklı olmayacak şekilde birlikte yaşadıklarını vurgulayarak m. 8'in olaya uygulanabileceğini kaydeder. Her ne kadar Belçikalı yetkililerin çocuk için seyahat belgesi düzenlemeyi reddetmesi ayrı kalmalarına yol açması aile hayatına saygı hakkına müdahale oluştursa da bu müdahalenin kanunla öngörülmesi ve insan ticaretini önlemek, başkalarının haklarını korumak (taşıyıcı anne ile çocuğun) gibi meşru amacı haiz olduğu belirtilir. Birbirinden 3 ay 10 gün ayrı kalan başvurucular ile çocuğun Ukrayna'da birer haftalık iki kez ziyareti de olduğu göz önüne alınarak yargılamaların da 4 ay 12 gün sürmesi aile bağları için müspet etki doğurmamıştır. Ayrıca dünyaya gelen bebeğin psikolojik gelişimi için de bu durumun önemi açıktır.

Başvuruya konu olay çerçevesinde yargılamalar ile fiili ayrılık sürecinin makul olamayacak şekilde uzun olmadığı vurgulanır. Başvurucuların Belçika'ya çocuklarını götürmeleri için belli bir süre gerekeceğini öngörmelerinin beklenebileceği, ayrıca -ilk derece mahkemesine bebekle biyolojik bağı gösteren yeterli kanıt sunulmaması dolayısıyla- yargılamaların uzunluğunun başvuruculardan da kaynaklandığı tespit edilir. Böylelikle AİHM, Belçika Devleti'nin seyahat belgesini onaylamayı ret kararına karşı çıkan temyiz başvurusunun onaylandığı tarihe (31.07.2013) kadar bebeğin ülkeye girişine izin verilmemesinde takdir marjının aşılmadığı kanaatindedir. Nitekim 06.08.2013'te Belçika'ya başvurucular ile çocuk girmiştir.

²⁰⁴¹ AİHM, **D. and Others v. Belgium**, Başvuru No: 29176/13, Karar Tarihi: 08.07.2014, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155182>, (10.08.2022).

Başvurudan sonraki gelişmeler (çocuğun Belçika'ya girişi için yazılı izin verilmesi ve devamında Belçika'da başvuruçularla beraber yaşaması) ekseninde AİHM, şikâyetin bu kısmının çözüldüğünü ve Belçikalı yetkililerin çocuğun seyahat belgesini düzenlemeyi reddine dair şikâyetin çözüldüğünü belirtir. Başvurunun kalan kısmı için (açıkça dayanaktan yoksun olması sebebiyle) m. 8 için **kabul edilemezlik** kararı verilir. Çocuk ile aile arasındaki ilişkinin onayına dair yeterli delil sunulana kadar yetkililerin reddini sürdürmesinin çocuğun başvuruçulardan ayrılmasına sebep olduğu ve aile hayatına saygı hakkına müdahale oluşturduğu açıklayan AİHM, bu konularda Belçika'nın geniş takdir payı dâhilinde kaldığını belirtir.

Paradiso ve Campanelli v. İtalya (2017)²⁰⁴² başvurusu, tüp bebek tedavisi olumsuz sonuçlanan ve evlatlık alma izni alan (evli çift olan) başvuruçular tarafından (Merkezi Moskova'da olan klinikle) yapılan taşıyıcı anne sözleşmesi akabinde Rusya'da (Şubat 2011'de) dünyaya gelen (Rusya hukukuna göre başvuruçuların ailesi olarak kaydedilen) bebeğin (Mayıs 2011'de) İtalya'da doğumunun kayda geçmesi talebinin reddine²⁰⁴³ ve yargılamalar neticesinde biyolojik bağın (DNA testiyle ikinci başvuruçucu ile çocuk arasında) bulunamaması üzerine sosyal hizmetlerce bakım altına alınmasına ilişkindir. Çocuğun kendilerinden alınması ve İtalya'da nüfusa kaydının yapılmaması ile yurt dışında kurulan ebeveyn-çocuk ilişkisinin kabul edilmemesine dair başvuruçular şikâyetinde bulunur.

AİHM (Daire) **m. 8'in ihlaline** karar verir. Herhangi bir biyolojik ilişki bulunmamasına ve başvuruçuların çocukla kısa süre ilgilenmesine karşın İtalyan yetkililerin –İtalya'da taşıyıcı annelik düzenlemelerine dair yasak ve uluslararası evlat edinme kurallarındaki boşluktan başvuruçuların yararlanmasına dair kararlarına dayanak olan kamu politikasının, çocuğun yüksek yararından üstün olamayacağı düşüncesiyle AİHM, çocuğun aile ortamından alınmasını acil bir tehlike kapsamında haklı görülebilecek aşırı nitelikte bir tedbir olduğunu kaydederek başvuruda çocuğun aileden alınmasını gerektirecek şartların bulunmadığı kanaatine varır. Bu bağlamda İtalya'nın çocuğu başvuruçulara iade etmeye mecbur bırakıldığı şeklinde anlaşılmaması gerektiğine değinen AİHM, 2013'ten itibaren birlikte

²⁰⁴² AİHM, *Paradiso and Campanelli v. Italy*, Başvuru No: 25358/12, Karar Tarihi: 24.01.2017, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-170359>, (11.08.2022).

²⁰⁴³ İtalyan yetkililer, doğum belgesinin işleme koymayı medeni durumlarına dair yanlış beyanlar, küçük bebeğin nüfuda geçirilmesine imkân vermeyen nüfusa geçirme yetkisine aykırı şekilde çocuğu ülkeye soktukları için mevzuatı ihlal eden başvuruçular hakkında soruşturma başlatır.

yaşadığı bakıcı ailesi ile çocuğun duygusal bağlarının oluştuğu belirtilir. (Çocuk ile koruyucu ailesinin birlikte yaşama süresinin *D ve Diğerleri* başvurusundakinden daha uzun olduğu da tespit edilir). Hükümetin talebi üzerine başvuru, Büyük Daire'nin önüne (01.06.2015'te) gelir.

Mennesson ve Labassee davalarından farklı olarak başvurunun, doğum belgesinin tescili ve taşıyıcı annelik yoluyla doğan çocuk ile yasal ebeveyn ilişkisinin tanınmasına dair olmadığı, başvuranların biyolojik materyallerinin kullanılmaması sebebiyle geleneksel taşıyıcı annelik düzenlemesi de içermediği, evlat edinme prosedürüne de uyulmadığı belirtilir. Başvuruda m. 8'in uygulanabilirliği, çocuğun sınır dışı edilmesi tedbirinin aile ve(ya) özel hayata saygı hakkına müdahale oluşturup oluşturmadığı BD'ce irdelenir. *Aile yaşamı* bakımından²⁰⁴⁴; başvuruya konu olayda ebeveyn yetkisinin belirsizliği de göz önüne alınarak BD, biyolojik bağ ve yasal ebeveyn ilişkisi olmasa dahi çocuğa geçici bakan ebeveynler ile çocuk arasında *fiili* aile hayatının varlığını (yetişkinlerin çocuk için oynadığı rol, birlikte geçirilen zaman, yakın kişisel bağlar ışığında) tespit eder. BD ebeveynlik rolü üstlenildiği, ancak birlikte geçirilen sürenin kısalığı, çocukla ilişkinin sonlanmasında başvuruçuların da hukuka aykırı davranışlarının belirsizlik yaratması, biyolojik bağın olmayışı ışığında *fiili bir aile hayatının* olmadığı kanaatine varır. *Özel yaşam* bakımından²⁰⁴⁵ ise başvuruya konu olay kapsamında başvuruçuların ebeveyn olma kararına saygı gösterilmesi hakkı ile ebeveyn rolü yoluyla kişisel gelişimleri söz konusu olduğu tespitiyle AİHM başvuruya konu olayların özel yaşam kapsamında yer aldığını kaydeder.

Başvuruçular ile çocuk arasında aile yaşamı olmamasına rağmen başvuruçuların özel yaşamları ile ilgili başvuru, m. 8 açısından BD'ce irdelenir. Çocukla ilgili tedbirlerin (sınır dışı edilme, başvuruçularla iletişim kurulmadan eve yerleştirilmesi, vesayet altına alınması) başvuruçuların özel hayatına müdahale

²⁰⁴⁴ Aile kurma hakkını, evlat edinme hakkını garanti altına etmeyen AİHS m. 8'deki aile kavramının evliliğe dayanan ilişkiler ile evlilik dışı birlikte yaşanan ya da diğer etkenlerin ilişkinin yeterli sürekliliğe sahip olduğunu gösterdiği fiili aile bağları ile ilgili olduğunu AİHM kaydeder. Böylelikle aile yaşamı, yakın kişisel bağların varlığına bağlı olarak değerlendirilir. Bkz. AİHM, **Paradiso and Campanelli v. Italy**, par. 140-141.

²⁰⁴⁵ AİHS m. 8'deki özel hayat kavramının tanımlamaya elverişli olmayacak ölçüde geniş olduğunu, fiziksel ve psikolojik bütünlüğün, diğer kişilerle ilişki kurma/geliştirme hakkının dâhil olduğunu vurgulayan AİHM -bunların yanında- fiziksel ve sosyal kimliğin, kişisel gelişim hakkının ya da kendi kaderini tayin hakkının, çocuk sahibi olma/olmama kararına saygı hakkının da yer aldığını belirtir. Bkz. AİHM, **Paradiso and Campanelli v. Italy**, par. 159.

oluşturduğu ve müdahalenin hukuka uygun olduğu, (düzensizliğin engellenmesi, başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması şeklinde) meşru amaç güttüğü, demokratik toplumda gerekli olduğu²⁰⁴⁶ kanaatine varır. Çocuktan ani şekilde ve geri dönülemez halde ayrılmanın özel yaşama dair etkisi göz ardı edilmeden AİHS'in ebeveyn olma hakkını tanımamakla beraber ebeveyn olma isteğinin yerine getirilmemesinin duygusal sıkıntısı da göz önüne alınarak kamu çıkarlarının daha ağırlık taşıdığı kanaatiyle İtalya'nın (farklı menfaatler arasında) adil denge kurarken geniş takdir marjı içinde kaldığını kaydeder. Böylelikle BD m. 8'in **ihlal edilmediğine** karar verir.

Nihayetinde AİHM'in yardımcı tedavi yöntemlerine dair kararlarını *tüp bebek ve taşıyıcı annelik* dahilinde (m. 8 kapsamında) ele aldığını söylemek mümkündür. AİHM'in özel hayat kapsamında ebeveyn olma kararının yer aldığına dair tespitiyle tüp bebek kapsamında (sperm sahibinde olduğu gibi) kişinin rızasını koruduğu görülmektedir. Ayrıca tüp bebek yöntemi bakımından taraf devletin takdir marjını haiz olduğunu, kamu ve özel menfaatler dahilinde adil denge gözetilerek kısıtlamaların yapılması gerektiği sonucu önemlidir. Bununla birlikte implantasyon öncesi genetik teşhisin tüp bebek yönteminde kullanılmasını da AİHM'in m. 8 kapsamında değerlendirdiği görülür. Taşıyıcı annelik bakımından ise aile hayatına saygı kapsamında m. 8'in ihlal edilmemesi için başvurularda devletin çıkarı ile aile hayatı açısından adil denge kurulması aranır. Bu noktada çocuğun yüksek yararını da göz önünde bulundurarak taşıyıcı anneliğe dair kısıtlamaların değerlendirildiğini de eklemek gerekir.

(6) Kısırlaştırmaya Dair

K.H. ve Diğerleri v. Slovakya (2009)²⁰⁴⁷ başvurusu; zorla kısırlaştırma, üreme sağlığı hakları ile ilgilidir. Sezaryen esnasında bilgileri olmadan kısırlaştırıldıkları

²⁰⁴⁶ Demokratik toplumda gereklilik bakımından AİHM, müdahalenin acil toplumsal ihtiyaca cevap olması, izlenmesi gereken adil denge göz önüne alınarak meşru amaçla orantılı olması gerektiğini kaydeder. Gereklilik değerlendirmesinde AİHM, Sözleşmecî Devlete takdir marjı tanındığını da unutmamaktadır. Ayrıca AİHM, Avrupa Konseyi'ne üye Devletlerin üzerinde fikir birliği sağlayamadığı hassas ahlaki/etik konularda takdir marjının geniş olduğunu da ekler. Bkz. AİHM, **Paradiso and Campanelli v. Italy**, par. 181-182.

²⁰⁴⁷ AİHM, **K.H. and Others v. Slovakia**, Başvuru No: 32881/04, Karar Tarihi: 06.11.2009, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92418>, (05.06.2022).

şüphesini haiz başvuru kapsamında, Roman topluluğu üyesi sekiz kadın, gördüğü jinekolojik ve obstetrik tedaviden sonra tekrar hamile kalmakta başarısız olduklarını ve hastaneden talep ettikleri kayıtların fotokopisini verme taleplerinin reddedildiğini –davaları için gerekli kanıtları toplamalarının engellendiğini- belirtir. Hastanede imzalatılan belgenin içeriğini tespit edemediklerini de hatırlayan sekiz kadın, tıbbi kayıtlara erişim hususunda sıkıntı yaşadıklarını belirtir ve nihayetinde giderilemeyen hak ihlali sebebiyle AİHM’e başvururlar. Özel hayat ve aile hayatına saygı hakkı (m. 8) uyarınca, bu hakkın etkili ve pratik olması gerektiği ve fakat başvuruda kişisel verileri içeren dosyalara erişim izni verilmediği ve zorlayıcı birtakım şartlar öne sürüldüğü ifade edilmektedir. AİHM, sağlık ve üremeye dair bilgilerin erişiminin m. 8 bağlamında özel hayat ve aile hayatı ile ilgili olduğunun tespitini yaparak başvuruda **m. 8’in ihlal** edildiğini belirtir. Ayrıca m. 6/1’e göre, mahkemeye başvuru hakkı çerçevesinde, bahse konu erişime dair getirilen sınırlamaların birey için orantısız yük oluşturduğunu da tespit ederek **m. 6’nın da ihlal** edildiğini belirtir ve başvuruculara tazminat ödenmesine karar verir.

V.C. v. Slovakia (2012)²⁰⁴⁸ başvurusunda Roman kökenli başvuru, ikinci doğumundan sonra bilgilendirilmeden ve rızası alınmadan devlet hastanesinde kısırlaştırılır. Doğum sürecinde üçüncü çocuğu doğurursa kendisinin veya bebeğinin öleceği söylenir ve fakat söyleneni anlamadan ve işlemin geri alınıp alınmayacağına dair bilgilendirilmeden onay formunu imzalayan başvuru, olay sonrası Roman toplumundan dışlanması ve eşinden boşanması söz konusu olur. Başvuru, kısır olmasının eşi ile ayrılma gerekçelerinden olduğunu da belirtir. İç hukuktaki başvurularından sonuç alamayınca başvuru, kısırlaştırılması yüzünden insanlık dışı ve aşağılayıcı muameleye maruz kaldığını m. 3 temelinde, tam ve bilgilendirilmiş rızası olmadan kısırlaştırılması yüzünden özel ve aile hayatına saygı hakkının m. 8 temelinde ihlal edildiği iddiasıyla AİHM’e başvurur.

AİHM, üreme sağlığına yönelik ağır bir müdahale niteliği taşıdığını belirttiği kısırlaştırmanın -bedensel, ruhsal refah dâhil olmak üzere- kişinin bütünlüğü ile duygusal, ruhsal ve aile hayatını etkilediğini vurgular. Böyle bir müdahaleyi rıza olmadan uygulamak ise insan onuruna da aykırıdır. Ayrıca uluslararası normlar dâhilinde de acil durum yoksa rıza almak, kısırlaştırmanın ön şartını oluşturur.

²⁰⁴⁸ AİHM, **V.C. v. Slovakia**, Başvuru No: 18968/07, Karar Tarihi: 08.02.2012, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-107364>, (10.10.2022).

Sonraki gebeliğin anne ve bebeğin yaşamı için tehlikeli olabileceği kanaatine varan doktorların sezaryen doğumun ardından kısırlaştırması olayında (bir doktorca doğrulanan) acil durumun olmadığı kaydedilir. Ayrıca ergin hasta için müdahalenin tıbben gerekli olduğu düşünülse bile aydınlatılmış rızanın varlığı müdahalenin ön şartı olarak gereklidir. Hastane personelinin paternalist yaklaşımını da göz önünde bulunduran AİHM, başvurunun müdahaleyi kabul etmek haricinde şansı olmadığı kanaatine varır. Ayrıca başvurunun kısırlaştırılması neticesinde ve işlemi kabul etmesine dair izlenen yöntemden ötürü korku, acı ve aşağılık duygusu hissetmiş olduğunu belirtir. Başvurucu uzun süre hem fiziksel hem psikolojik zorluk/ızdırıp çekmiş ve -o dönem- eşi ve Roman toplumuyla ilişkileri sıkıntılı hal almıştır. Kısırlaştırılması yüzünden boşanmış ve Roman topluluğundan dışlanmıştır. Her ne kadar sağlık personelinin kötü muamelede bulunma niyetine dair kanıt olmasa da hasta olarak başvurunun özerklik ve seçme hakkını önemsemeyen tavırla hareket edildiği belirtilerek –başvurunun kısırlaştırılması eylemiyle- **m. 3’ün** (insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağı) **ihlal** edildiğine karar verilir (par. 106-120). Zira AİHM başvurunun maruz kaldığı muamelenin m. 3 için gereken ağırlık eşiğine ulaştığını belirtir. Ancak kısırlaştırmaya yönelik soruşturmanın yetersizliği iddiasına dair m. 3’ün ihlal edilmediğine karar verir.

Başvurunun hasta dosyasında Roman etnik kökeninin belirtilmesinin (hükümet Roman hastaların temizlik, sosyal gereksinimleri önemsemediklerinden ötürü özel dikkat gerektirmesi sebebiyle yazıldığını belirtse de) Roman kadının sağlığı ile ilgilenecek sağlık personelinin ruh haline etki ettiğini AİHM belirtir. Olay esnasındaki mevzuatın -her tür- kısırlaştırma için rızayı aramasına karşın başvurucuya güvence sağlanmadığı, aydınlatılmış rıza olmadan çok ağır bir tıbbi müdahalede bulunulduğu vurgulanır. Dolayısıyla Roman kadını olarak başvurunun üreme sağlığına dair güvenceler sağlanmadığı için Sözleşmecî Devletin, özel ve aile hayatına saygı hakkını güvence altına alma şeklindeki pozitif yükümlülüğüne uymadığı belirtilir. Bahse konu olay sırasında Roman kökenli başvurunun üreme sağlığına özel olarak önem verilmesi bakımından yasal güvencenin sağlanmamasına yönelik de **m. 8’in** (özel ve aile hayatına saygı hakkının) **ihlaline** karar verilir.

N.B. v. Slovakia (2012)²⁰⁴⁹ başvurusunda Roman kökenli başvuru, tam ve bilinçli şekilde onay alınmadan Slovakia'daki devlet hastanesinde -ikinci çocuğunun sezaryan ile doğumu esnasında- tüp ligasyonu yöntemiyle kısırlaştırıldığı iddiasında bulunur. Doğum ve kısırlaştırma sırasında reşit olmayan (10 gün sonra reşit olan) başvuru, vekili olan annesinin de doğumda hazır bulunmadığını belirtir. Fiziksel, psikolojik sorunlar yaşayan başvuru, kısırlaştırılması sebebiyle eşi ve Roman topluluğu tarafından dışlandığını da ekler. Ayrıca hastanede de Romanlara dair ayrımcılık yapıldığını (Çingene odası ayrıldığını) belirtir. Hak ihlalini iç hukuk yolları kapsamında gideremeyen başvuru AİHM'e başvurur.

Kendisinin ve temsilcisinin tam ve bilgilendirilmiş onayı olmadan kısırlaştırılması sebebiyle **-m. 3 kapsamında-** insanlık dışı ve aşağılayıcı muameleye maruz bırakıldığını öne sürdüğü şikâyetine dair AİHM, *VC v. Slovakia* kararına atıf yaparak²⁰⁵⁰ (VC davasındaki gibi) kısırlaştırmanın hayat kurtarıcı muamele olmadığını ve rıza olmadan gerçekleştirildiğini ve başvurunun insan onuruna saygı gösterilmesi gerekliliği ile bağdaşmadığını belirtir. Ancak doktorların prosedürü gerekli görmesi gerçeği uyarınca prosedürün m. 3'e aykırılık teşkil edecek düzeye ulaşmış ulaşmadığının tespitini de gerekli görür. Doğum sancıları esnasında sakinleştirici uygulandıktan sonra -imzalamazsa öleceğine dair açıklamayla- kısırlaştırma talebinin imzalatılması şeklindeki ciddi tıbbi prosedürün kabul ettirilmesinin yanlış bir şekilde kadının hayatını korumak için vazgeçilmez olduğu belirtilerek fiziksel bütünlüğünü ihlal ettiğini ve insan onuruna saygısızlık içerdiğini vurgular. Her ne kadar (*VC v. Slovakia* başvurusunda olduğu gibi) sağlık personelinin kötü niyetle hareket ettiğine dair bilgi olmasa da kadının (temsilcisiyle beraber ve eşiyle görüşme imkânına sahip olduktan sonra) özgürce bu prosedüre dair karar verme hakkı dâhil özgürlüğü yok sayılarak hareket edildiğini ekler. Yargılama esnasında 17 yaşında olan başvurunun reşit olmadığını, üreme hayatının erken bir evresinde olduğunu da kaydeder. Bu bağlamda kısırlaştırmanın başvurunun fiziksel bütünlüğüne müdahale içerdiğini ve üreme kapasitesinden mahrum

²⁰⁴⁹ AİHM, **N.B v. Slovakia**, Başvuru No: 29518/10, Karar Tarihi: 12.09.2012, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111427>, (12.10.2022).

²⁰⁵⁰ AİHM bu dava kapsamında kısırlaştırmanın hayat kurtarıcı bir tıbbi müdahale olmadığı yönündeki kararını hatırlatır ve her ne kadar sağlık personelinin kötü muamele niyetiyle hareket ettiğini gösterir bir belirti olmasa da hasta olarak başvurunun özerklik ve seçim hakkının yok sayılarak hareket edildiği tespitiyle kısırlaştırma muamelesinin m. 3'ü ihlal ettiğinin altını çizerek. AİHM, **N.B v. Slovakia**, par. 73.

bıraktığını da belirtir. Böylelikle kısırlaştırmanın ciddi niteliği, neticeleri uyarınca başvurucudan istenme biçimi de göz önüne alınarak kişide korku, aşağılık ve ıstırap uyandırdığı, Roman topluluğuyla yaşamı açısından konumunu zayıflattığı ve zihinsel acı çekmesine yok açtığı sebebiyle maruz kalınan muamelenin m. 3 kapsamına dâhil etmek için gerekli ağırlık eşiğine eriştiğini tespit ederek AİHM, başvurucunun kısırlaştırılması sebebiyle **m. 3**'ün (insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağı) **ihlal** edildiğine karar verir. Bununla beraber kısırlaştırılmaya dair soruşturmanın yetersizliği iddiası açısından ise m. 3'ün usul açısından ihlal edilmediğini belirtir. Çünkü AİHS m. 1 ve 3'ün kapsamlı ve hızlı olması gerekli etkin resmi soruşturma yürütmek için Taraf Devletlere usule dair yüklenen yükümlülükler kapsamında soruşturma yükümlülüğünün sonuç yükümlülüğü değil, araç yükümlülüğü olarak görülmesi gerektiğini ve herhangi bir soruşturmanın sonuç üretmemesinin tek başına etkisiz olduğu anlamına gelmediğini yineler. Başvuruya konu kısırlaştırma için etkili soruşturma yürütülmediği yönündeki şikâyeti AİHM kabul etmez.

Ayrıca başvurucu, kendisinin ve annesinin tam ve bilgilendirilmiş rızası olmadan kısırlaştırma işleminin neticesinde –**m. 8 kapsamında**- özel ve aile hayatına saygı hakkının da ihlal edildiğine yönelik şikâyetine dair AİHM, kısırlaştırmanın üreme sağlığını etkilemesi, özel ve aile yaşamının çeşitli yönlerine sirayet etmesi sebebiyle m. 8'deki haklara müdahale teşkil ettiğini kaydeder. AİHM, Taraf Devletin özellikle -etnik gruba mensup savunmasız- Roman kökenli kadınların üreme sağlığını koruyucu etkili yasal güvenceler öngörerek m. 8'deki haklarını hukuk sistemi aracılığıyla güvence altına alma konusundaki pozitif yükümlülüğünü yerine getirmediğini kaydeder. Böylece **m. 8**'in de **ihlal** edildiğini AİHM kararında²⁰⁵¹ açıklar.

I.G. ve diğerleri v. Slovakya (2012)²⁰⁵² başvurusunda Roman kökenli üç kadın başvurucu (IG, MK, RH), tam ve bilinçli şekilde onayları alınmaksızın kısırlaştırıldıklarını, yapılan kısırlaştırılmalara dair soruşturmaların kapsamlı, adil ve

²⁰⁵¹ Başvurucunun -**m. 12** dâhilinde- aile kurma hakkının kısırlaştırma sebebiyle ihlaline yönelik şikâyetine dair AİHM, **m. 8**'in ihlal edildiği kararını ve kısırlaştırmadan sonra başvurucunun evlendiğini, çocuklarının babası ile yaşadığını dikkate alarak m. 12'nin ayrıca incelenmesine gerek olmadığına karar verir. Yine benzer şekilde **m. 14** için de ayrıca incelenmeye gerek olmadığına karar verir. AİHM, **N.B v. Slovakya**, par. 105, 123.

²⁰⁵² AİHM, **I.G. and Others v. Slovakia**, Başvuru No: 15966/04, Karar Tarihi: 13.11.2012, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114514>, (20.12.2022).

etkin olmadığını ve etnik kökenlerinin kısırlaştırmada belirleyici olduğunu öne sürerek AİHM'e şikâyetle bulunurlar.

Birinci başvuru, ikinci doğumunda sezaryen esnasında tüp ligasyonu ile kısırlaştırıldığını, doğumu takip eden gün sezaryen olduğuna dair belge imzalatıldığını, ameliyat sonrası ciddi bir komplikasyon yaşadığını ve sevk edildiği hastanede histerektomi uygulandığını belirtir. İki çocuğunu da sezaryen ile dünyaya getiren başvuru, 16 yaşında olması, yasal vasisinin onay vermemesi sebebiyle kısırlaştırılmasının iç hukuka aykırı olduğunu ve daha fazla çocuk doğuramayacağı için eşinin terk edeceği korkusuyla yaşadığını belirtir.

17 yaşında reşit olmayan ve yasal olarak evli olmayan ikinci başvuru da sezaryen ile ikinci doğumunda önceden bilgilendirilmeden tüp ligasyonu ile kısırlaştırıldığını, eşinin bunun üzerine kendisini terk ettiğini, toplumsal statüsünü düşürdüğünü ve ciddi tıbbi yan etkilere maruz kaldığını da belirtir.

AİHM –**m. 3** bakımından- birinci başvuru açısından, VC ve NB'den farklı olarak başvurunun kısırlaştırıldığını 3 yıl sonra öğrendiğini, ayrıca hayatını kurtarmak için histerektomi yapılmak durumunda kaldığını, şikâyet konusu muamelenin m. 3 kapsamında girmesi için -göreceli de olsa- asgari şiddet düzeyini haiz olması gerektiğini, başkalarının gözünde olmasa bile kendi gözünde küçük düşürülmesinin yeterli olabileceğini belirtir. Hayat kurtarıcı müdahale niteliği olmayan kısırlaştırmanın öncesinde başvurucudan/yasal temsilcisinden bilgilendirilmiş onayı alınmadığı için -VC ve NB gibi- insan onuruna saygı gösterilmesi gerekliliği ile bağdaşmayan bir prosedür söz konusudur. Doktorların hamileliğin sürmesi halinde başvurunun hayatı ve sağlığı ciddi şekilde tehdit altında olacağı için kısırlaştırma prosedürünü gerekli görmesinin durumu etkilemeyeceğini de AİHM ekler. Kısırlaştırıldığını öğrendiğinde kendisini aşağılanmış hissettiğini, müdahalenin niteliği, şartları, başvurunun yaşı ve savunmasız nüfus grubuna ait olduğu gerçeğini dikkate alan AİHM, m. 3 kapsamında muamelenin aşağılayıcı olarak nitelendirilmesini haklı çıkaracak ağırlık düzeyine ulaştığı kanaatiyle **m. 3'ün** esaslı olarak ihlal edildiğine karar verir. İkinci başvuru için de AİHM aynı sonuca ulaşır ve m. 3'ün ihlal edildiği yönünde karar verir.

İki başvurunun da kısırlaştırmaya dair soruşturmaların etkisizliğini **m. 3** kapsamında usul yükümlülüklerinin ihlal edildiği iddiaları çerçevesinde ileri sürmesi

üzerine AİHM, iki başvurucu için de soruşturmaların önemli ölçüde uzaması, yerel makamların davayı ele alış biçiminin ivedilik, makul çabukluk gerekleri ile uyumlu olmadığı sebebiyle m. 3'ün **usul** bakımından da ihlal edildiğine karar verir.

Bununla birlikte kısırlaştırmanın özel ve aile yaşamına ciddi şekilde müdahale içerdiğini, Taraf Devletin bu haklarını koruyucu pozitif yükümlülüklerini yerine getirmediğini ileri süren iki başvurunun iddiasına dair AİHM, Slovak makamların Roman kökenli kadınların üreme sağlığını koruyucu hukuki güvenceler sunmadıkları için m. 8'deki pozitif yükümlülüklerin yerine getirilmediğini ve böylece özel hayata ve aile hayatına saygı gösterilmesi haklarından etkin şekilde yararlanmasını sağlayıcı koruma tedbirlerini sağlamaya dair pozitif yükümlülüğünün yerine getirilmemesi tespitiyle iki başvurucu için **m. 8**'in ihlaline karar²⁰⁵³ verir. Üçüncü başvurunun başvurusunun²⁰⁵⁴ ise m. 37/1(c) kapsamında kayıttan düşürülmesine karar verir.

Gauer ve Diğerleri v. Fransa (2012)²⁰⁵⁵ başvurusu, çalışmaya dayalı yerel destek merkezinde (CAT) çalışan zihinsel engelli 5 genç kadının, doğum kontrolü amacıyla kısırlaştırılmasına ilişkindir. Onayları alınmadan kısırlaştırılan başvuruçular, fiziksel bütünlüklerine müdahale edildiğini belirterek özel ve aile hayatına saygı haklarının ihlal edildiğini öne sürerler. Ayrıca engelli olmaları sebebiyle ayrımcılığa uğradıklarını da belirtirler. Ancak zaman yönünden başvuru AİHM tarafından kabul edilemez bulunur.

G.B. ve R.B. v. Moldova Cumhuriyeti (2012)²⁰⁵⁶ başvurusu, 2000'de doğum yapan ve başvurduğu zaman 32 yaşında olan başvuruçunun, sezaryen ameliyatı sırasında onayını almadan yumurtalıkları ile fallop tüplerini kadın doğum uzmanının almasına ilişkindir. 2001'den itibaren girdiği erken menopozun etkilerini gidermek üzere tedaviye başlayan başvuru, depresyon ve kemik erimesi dâhil, çeşitli –

²⁰⁵³ AİHM **m. 12** açısından ayrıca incelemenin gerekli olmadığını da kaydeder. Yine kısırlaştırmaya dair etkili iç hukuk yolunun varlığı sebebiyle **m. 13**'ün ihlal edilmediğine karar verir. Devamında m. 14 için de ayrıca incelemeye gerek olmadığını belirtir. AİHM, **IG ve diğerleri v. Slovakya**.

²⁰⁵⁴ Üçüncü başvuruçunun (bayan RH) ölümü üzerine AİHM, her ne kadar başvurunun devam ettirilmesi talebi başvuruçunun soyundan gelen kişiler tarafından yapılırsa da başvurunun asıl başvuruçunun kişiliğiyle aktarılabilir kabul edilemeyecek kadar yakından bağlantılı mesele ile ilgili olması sebebiyle başvuruçunun çocuklarının annelerinin yaptığı başvuruya devam etme hakları olmadığını belirtir. AİHM, **IG ve diğerleri v. Slovakya**, par. 89-91.

²⁰⁵⁵ AİHM, **Gauer and Others v. France**, Başvuru No: 61521/08, Karar Tarihi: 23.10.2012, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114636>, (07.12.2022).

²⁰⁵⁶ AİHM, **G.B. and R.B. v. The Republic of Moldova**, Başvuru No: 16761/09, Karar Tarihi: 18.03.2013, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-115395>, (18.12.2022).

psikolojik sorunlar dâhil- sağlık sorunları da yaşadığını belirtir. Bu meyanda 2003’de yapılan sağlık kurulunun incelemesine göre de yumurtalık ile fallop tüplerinin alınmasına gerek olmadığı ve operasyonun başvurucunun kısırlaştırılması ile neticelendiği ortaya konur. Kadın doğum uzmanı başvurucunun sağlığı ile vücut bütünlüğüne ciddi zararlar içeren tıbbi ihmalden suçlu bulunur; ancak 2005’te cezai sorumluluğu kalkar. Birinci başvuru ve eşi (ikinci başvuru), hastane ve kadın doğum uzmanı için hukuki işlem başlatır ve tazminat alır. Başvuru kısırlaştırılması ve verilen düşük nominal tazminat sebebiyle m. 8’in ihlali iddiası ile AİHM’e başvuruda bulunur.

AİHM, özel hayat kavramının ayrıntılı tanımlamaya müsaade vermeyecek derecede geniş niteliğine, fiziksel ve psikolojik bütünlüğü içerdiğine ve özellikle hastanın rızası olmaksızın tıbbi tedavi uygulamasının m. 8’deki haklara müdahale teşkil edeceğine yönelik hatırlatmasını yaptıktan sonra; her ne kadar ulusal mahkeme tarafından m. 8’in ihlal edildiği tespit edilse de tazminat miktarı kapsamında birinci başvurucunun mağduriyetinin devam ettiğini belirtir ve m. **8’in ihlaline** karar verir. Nitekim ulusal mahkemenin hükmettiği tazminatın, m. 8’in ihlal edildiğine karar verilip adil tazminin sağlanması gereken başvurularda genel olarak AİHM’in hükmettiği en düşük tazminatın da altında olduğunu belirtir. Nitekim üreme yeteneğini kaybetmekle birlikte buna koşut olarak uzun vadeli sağlık sorunları yaşamının başvuru için yıkıcı etkilerinin, m. 8’deki haklara dair ciddi müdahale oluşturduğu ve adil tazmin gerektirdiği AİHM tarafından belirtilir. Birinci başvurucunun (fiziksel ve psikolojik) sağlığı ile ikinci başvuru ile olan aile hayatına dair etki dâhilinde başvurucuya müştereken -12 000 Euro- manevi tazminat olarak ödenmesine karar verir.

Csoma v. Romanya (2013)²⁰⁵⁷ başvurusu, ciddi tıbbi hatalardan dolayı bir daha çocuk sahibi olamayacağını belirten başvurucunun şikâyetine ilişkindir. Gebeliğin 16’ncı haftasında, fetüse hidrocefali teşhisi konulur ve gebeliğin sonlandırılmasına karar verilir. Düşük yapması için doktorun uyguladığı tedavilerden sonra oluşan komplikasyonlar akabinde başvurucunun hayatını sürdürmesi için rahmi ve yumurtalıkları alınır. Başvuru prosedürün niteliğine, olası risklerine dair gerekli bilgilendirmenin yapılmadığını, tedavideki hataların kendi yaşamını tehlikeye

²⁰⁵⁷ AİHM, **Csoma v. Romania**, Başvuru No: 8759/05, Karar Tarihi: 15.04.2013, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-115862>, (20.12.2022).

soktuğunu, bu hatalar yüzünden bir daha hamile kalamayacağını belirtir. Bununla beraber soruşturmadaki eksiklikler yüzünden doktorun sorumluluğunun saptanamadığını da ileri sürerek AİHM'e şikâyetle bulunur.

AİHM, Sözleşmecî Devlet'in hem kamu hem özel hastanelerdeki hastaların hayatlarını korumak üzere uygun önlemleri almaya zorlayan düzenlemeler getirmekle yükümlü olduğunu yineler. Ayrıca sağlık açısından risk içeren durumlarda gerekli bilgiye erişimin önemini vurgular. Bu bakımdan Sözleşmecî Devletin, doktorların planlı tıbbi prosedürün hastanın fiziksel bütünlüğüne ilişkin öngörülebilir sonuçlarını göz önüne almalarını sağlamak ve bu sonuçlara dair bilgilendirilmiş onam verebilecekleri şekilde önceden bilgilendirmek amacıyla gerekli düzenleyici önlemleri almakla yükümlü olduklarını ortaya koyar. Böylece öngörülebilir riskin önceden hastaya bilgi verilmeden gerçekleşmesi durumunda - bilgi eksikliği sebebiyle- m. 8 temelinde Taraf Devlet'in sorumlu tutulabileceğini ekler. Yine AİHM, hukuk sisteminin tıbbi ihmal sorumluluğunun tesisi ve tazminat ödenmesini sağlayıcı hukuk/disiplin yargılamalarına tam erişim sağlaması halinde Taraf Devlet'in etkili yargı sistemini sağlamaya dair pozitif yükümlülüğünü yerine getirdiğini de yineler.

Başvuruya konu olayda hemşire olan başvurucuya aynı hastanede çalışan doktorun tıbbi prosedürü neticesinde kalıcı çocuk sahibi olamayacak duruma gelmesini özel hayata saygı gösterilmesi hakkına müdahale olarak değerlendiren AİHM, doktorun ihmali iddiasının Devletin pozitif yükümlülüklerinin yerine getirilip getirilmediği değerlendirmesini yapmayı gerektiğini belirtir. Başvurucunun prosedürden önce bilgilendirilmiş yazılı onayının alınmamasının Devletin sorumluluğunu doğurabileceğinin altını çizer. Başvuruya konu olayda bu rızanın alınmamasına dair makul bir açıklamanın olmadığı, başvurucunun hemşire olmasının prosedürün risklerine dair bilgilendirilmesinden muaf tutacağına dair Hükümetin itirazını da haklı bulmamıştır. Bununla beraber zaman açısından gerekli ön testler gibi değerlendirmeler için de kısıtlılık olmadığını da ekler. AİHM başvurucunun prosedürün olası sonuçları ve risklerine dair bilgilendirilmeden prosedürden geçmek zorunda olduğu gerçeğini oluşturulan güvencelere ve kurallara uyulmaması noktasında kabul edilemez bulur.

Başvurucunun tıbbi tedavi seçimine dâhil edilmemesi ve tıbbi işlemin risklerine dair gerekli şekilde bilgilendirilmemesi sebebiyle AİHM, m. 8 uyarınca **özel yaşam hakkının ihlal** edildiğine karar verir. Yine yürürlükteki sistemin - tazminat talep etmesini sağlamayarak- başvurucunun özel hayatına saygı hakkının ihlali sebebiyle tazminat almasını imkânsız hale getirdiğini belirten AİHM, Devlet'in m. 8 'deki pozitif yükümlülüklerini yerine getirmediğini kaydeder.

Nihayetinde AİHM'in kısırlaştırmaya dair başvurularda esasen kadına zorla yapılan uygulamalar üzerinde durulduğu görülmektedir. Buradaki temel sorun ise kısırlaştırmaya dair müdahalenin hangi şartlar altında yapıldığı meselesidir. Zira gerekli ve yeterli bilgilendirme ve rıza alınmadan kısırlaştırmanın yapılması m. 8'in ihlaline yol açmaktadır. Ayrıca kişinin istemeden kısırlaştırılmasının sonrasında maruz kaldığı muameleler kapsamında m. 3'ün ihlalini de gündeme getireceğini vurgulamak gerekir.

(7) Üreme Eğitime Dair

AİHS 1 No.lu Protokol m. 2'deki eğitim hakkının ikinci cümlesi dâhilinde, Devletin eğitim ve öğretim alanındaki görevlerini yerine getirirken anne ve babanın kendi dini ve felsefi inançlarına göre bu eğitim ve öğretimin yapılmasını sağlama haklarına *saygı*²⁰⁵⁸ göstermesi düzenlenmektedir. Bu kapsamda ebeveynlerin felsefi kanaatlerine saygı gösterilmesi dâhilinde çocukların belli derslerden muaf tutulması imkânının da sağlanması gerekir. Ancak bu muafiyet imkânının sistematik olarak verilmesi zorunluluğu yoktur²⁰⁵⁹. AİHM'e yapılan **Dojan ve Diğerleri v. Almanya**²⁰⁶⁰ başvurusunda zorunlu cinsellik derslerinin ilköğretim öğrencilerinin müfredatlarında bulunması söz konusudur. Okul, çocuklara yönelik cinsel şiddet ile cinsel istismara dair farkındalık oluşturmak üzere katılımı zorunlu düzenli aralıklarla tiyatro çalışma grubu oluşturulması kararına ilaveten okul geleneği olan yıllık

²⁰⁵⁸ *Saygı*, tanıma ya da dikkate almanın ötesinde, olumsuz yükümlülük haricinde Devletin pozitif yükümlülüğünü de gerektir. Bkz. AİHM, **Campbell ve Cosans v. The United Kingdom**, Başvuru No: 7511/76; 7743/76, Karar Tarihi: 25.02.1982, [https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57455,\(01.07.2022\)](https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57455,(01.07.2022)).

²⁰⁵⁹ Avrupa Konseyi, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Ek 1 No.lu Protokol'ün 2. Maddesi Hakkında Rehber**, 2015, ss. 17-18.

²⁰⁶⁰ AİHM, **Dojan and Others v. Germany**, Başvuru No: 319/08, Karar Tarihi: 13.09.2011, [https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106382,\(21.09.2022\)](https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106382,(21.09.2022)).

festival düzenlemesi ve buna katılmak istemeyenler için alternatif faaliyet mevcuttur. Başvuranlar, bu faaliyetlere çocuklarının katılmasını istemedikleri için göndermediklerinden ötürü para cezası almıştır ve ebeveynlerden ikisi ödemeyi reddedince hapis cezasına mahkûm olmuşlardır²⁰⁶¹. AİHM, söz konusu cinsel eğitimin, mevcut bilimsel ve eğitsel ölçütlere dayalı tüzük ve müfredata ve hukuki düzenlemelere uygun şekilde üreme, doğum kontrolü, hamilelik ve çocuk doğumu hakkında tarafsız bilgilendirmeyi sağlama amacını haiz olduğunu tespit eder. Ayrıca “Bedenim Benim” adlı tiyatro çalışma grubunun da çoğulculuk ve nesnellik ilkelerine uygun olduğunu da belirtir. Bu festival kutlamalarının hiçbir dini faaliyet içermediği ve çocuklara alternatif etkinliklere katılma imkânı tanıdığı vurgulanır. Nihayetinde AİHM, ulusal makamların zorunlu cinsel eğitim derslerinden, tiyatro atölyelerinden ve karnaval kutlamalarından ebeveynlerin dini inançlarına aykırı olduğu düşüncesiyle çocuklarının muaf tutulmasına dair taleplerinin reddinin 1 No.lu Protokol m. 2 dâhilinde kendilerine tanınan takdir marjını aşmadığını belirtir²⁰⁶².

(8) Ebeveynlik İzni ve Ödeneğine Dair

Petrovic v. Avusturya (1998)²⁰⁶³ başvurusu, yetkililerin ebeveynlik izni ödeneğinin -salt anneye verilmesi sebebiyle- babaya verilmesinin reddedilmesi hakkındadır. Başvurucu m. 8 ve -m. 8 ile birlikte ele alınan- m. 14’e dayanarak ebeveynlik izninin kendisine verilmemesi ve buna dair kararın ayrımcı niteliği sebebiyle AİHM’e başvuruda bulunur.

²⁰⁶¹ AİHM, başvuranları çocukların zorunlu okul etkinliklerine düzenli katılımını sağlamaya zorlamak üzere kullanılan araçları orantısız bulmamıştır. Bahse konu devamlılığı ebeveynlerin sağlamaması, -ulusal hukuk kapsamında- para cezası verilebilecek bir idari suç olarak düzenlenmiştir. Ayrıca verilen cezaların aşırı ya da keyfi olduğuna dair bir durum yoktur. Ödememe halinde verilen hapis cezasının ise para cezasının dayandırıldığı idari suç için yaptırım anlamına gelmediği, ödeme yükümlülüğünün yerine getirilmesi için araç olduğu AİHM tarafından yinelenir. Bkz. AİHM, **Dojan and Others v. Germany**.

²⁰⁶² AİHS m. 8 dâhilindeki özel hayata saygı hakkı ile m. 9’daki düşünce, din ve vicdan özgürlükleri bakımından da şikâyetle bulunulan başvuruyu inceleyen AİHM, yapılan müdahaleyi m. 8/2 ve 9/2 uyarınca, kanunen öngörüldüğü ve çocukların eğitimin sağlanmasında kamu yararı göz önüne alınarak demokratik bir toplum düzeni için gerekli olması sebebiyle haklı kabul etmiştir. Böylelikle başvuruyu m. 35/3(a), 35/4 uyarınca açıkça dayanaktan yoksun bulmuştur. Bkz. AİHM, **Dojan and Others v. Germany**.

²⁰⁶³ AİHM, **Petrovic v. Austria**, Başvuru No: 156/1996/775/976, Karar Tarihi: 27.03.1998, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58146>, (10.07.2022).

Her ne kadar m. 8'in ebeveynlik iznine ilişkin mali yardım sağlamaya dair pozitif bir yükümlülüğü olmasa da ilgili ödeneğin, devlet tarafından aile yaşamını geliştirme amacı taşıdığı, aile yaşamının düzenlenme biçimine etki ettiği (ebeveynlik izni ile bağlantılı şekilde bir ebeveynin evde kalarak çocuk bakımında imkân sağladığı) gerekçesiyle aile yaşamına saygı kapsamında (m. 8) yer aldığı tespit edilir. Bu tespitin devamında başvuruyu AİHM, m. 14'ü m. 8 ile birlikte ele alarak değerlendirir.

Doğum izni ve buna dair ödeneğin annenin yorgunluğunu atması, bebeğini emzirmesi için ebeveyn izni ve ödeneğin sonrası sürece yönelik olarak sahibine bebeğe kişisel bakımı için verildiğine değinen AİHM; çocuk bakımında anne ve babanın benzer konumda olduğundan yola çıksa da Devletin benzer durumdakilere farklı muamelenin haklılığı değerlendirmesinde (konuya göre değişiklik gösterebilen) belli takdir marjına sahip olduğunu kaydeder. Ebeveyn iznine dair Sözleşmeciler Devletlerde, ortak bir standardın olmadığını da ekler. Ebeveyn izninin çiftin seçimine bağlı olması ve Devletin anne veya babaya mali yardım sağlaması fikrinin o dönem için yeni olduğuna dikkat çekilerek devlete tanınan takdir marjının aşılmadığı kanaatindedir AİHM.

Ebeveynlik izni ödeneğine dair cinsiyete dayalı muamele farklılığının –o dönem için- Avrupa'da konuya dair uzlaşma olmaması, Avrupa ülkelerinin çoğunda babaya ebeveynlik izni/ödeneği verilmesinin öngörülmemesi sebebiyle m. 14'ün **ihlal edilmediğine** AİHM tarafından karar verilir. Ebeveynlik izni ödeneği hususunda 1980'lerdeki Avusturya'da cinsiyete dayalı ayrımın m. 14'ün m. 8 ile beraber ihlaline sebep olduğuna karar vermenin olanaklı olmadığı belirtilir.

Konstantin Markin v. Rusya (2012)²⁰⁶⁴ başvurusu, orduda radyo operatörü olarak görev yapan (kadınlar mevcut olmakla birlikte) başvurucunun üçüncü çocuğunun doğduğu gün boşanma davası kabul edilmiş ve akabinde üç çocuğun babaları ile yaşayacağı ve annenin nafaka ödeyeceğine dair sözleşme noterde imzalanmıştır. Başvurucunun şeften istediği 3 yıllık ebeveynlik izni, sadece kadın personele verilebileceği gerekçesi ile (12 Ekim'de) reddedilir. 3 aylık izin almasına izin verilse de 23 Kasım'da göreve çağrılır. Her ne kadar iç hukukta dava açsa da erkek askerin -çocuklar anne bakımından mahrum kalsa dahi- 3 yıllık ebeveynlik izin

²⁰⁶⁴ AİHM, **Konstantin Markin v. Rusya**, Başvuru No: 30078/06, Karar Tarihi: 22.03.2012, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109868>, (21.09.2022).

hakkı bulunmadığı ve kadın-erkek eşitliğine dair iddiaların aksini gerektirmediği gerekçesiyle başvurucunun çabası sonuçsuz kalır. AİHM, önüne gelen başvuruyu m. 8 ve 14'ün ihlali iddiası kapsamında değerlendirir (m. 34 için ihlal tespit etmemiştir).

Başvurucuya -24 Ekim 2006'da- 30 Eylül 2008'e (küçük çocuğunun 3 yaşına girdiği tarih) kadar ebeveynlik izni ile maddi yardım verildiğini Hükümet belirtir. Başvurucu ise 3 yıl yerine 2 yıllık ebeveynlik izni aldığını, ailevi güçlükler, gelir kaynağı yetersizliği sebebiyle yardım verildiğini, işyerinde bulunmaması sebebiyle sistematik disiplin cezaları verildiğini ve bu iznin yasadışı şekilde verildiğini, yardımın ayrımcılığa uğramama hakkının ihlalinin tazmini olamayacağını belirtir.

Başvurucuya ebeveynlik izni ve ödeneği verilmesinin reddinde (sivillerden ve kadın askerlerden farklı muameleye tabi tutulmasında) asker statüsü ve cinsiyeti şeklinde iki gerekçeye dayanıldığını belirten *Daire*, ebeveynlik izni süresinde anne-babanın benzer durumda olduklarını kaydeder. *Daire, Petrovic* kararından itibaren ebeveynlik izni hakkına yönelik hukuki durumun Sözleşmecî Devletlerde değiştiğini tespit eder. Artık çoğunluğun mevzuatında ebeveynlik iznini anne gibi babanın da kullanabileceğini düzenlediği, çocukların eğitimi hakkında kadın-erkek arasında eşit paylaşımın öngörüldüğünü kaydeder. Böylelikle *Petrovic* başvurusundaki içtihadını değiştirme gerekliliği gören *Daire*, ebeveynlik iznine dair kadın-erkek arasındaki muamele farkının objektif veya makul sebebi olmadığına karar verir. Hükümetin ileri sürdüğü sebeplerin²⁰⁶⁵, asker erkeklerin aile hayatlarına kadın askerlerinkine oranla daha fazla sınırlama dayatılmasını gerektirmediğini de belirtir.

AİHM (Büyük *Daire*) m. 14'ün dezavantajın ilgili olduğu alanın güvence altına alınan hakkın kullanımına dair olması ya da eleştirilen tedbirlerin güvence altına alınan hakkın kullanımına bağlı olması halinde dâhil edildiğini belirtir. M. 14'ün uygulanabilmesi için olayların AİHS'in en az bir maddesi kapsamında olması aranır. Bir diğer ifadeyle m. 14'ün AİHS ve Protokollerin tüm hükümlerini tamamladığı vurgulanır. Her muamele farklılığının da m. 14'ün ihlali anlamına

²⁰⁶⁵ Hükümet tarafından ileri sürülen, kadınların faydalandığı ebeveynlik izninin erkek askerlere verilmesinin silahlı kuvvetlerin mücadele gücü ile etkin çalışmasını menfi yönde etkileyeceğine dair iddia ikna edici bulunmamıştır. *Daire*, üç yıllık ebeveynlik izni alabilecek/isteyebilecek olan erkek askerlerin sayısına dair istatistiki araştırma/inceleme olmadığına dair tespiti haricinde silahlı kuvvetlerdeki kadınların erkeklerden az olmalarının, ebeveynlik iznine dair erkeklerin maruz kaldığı dezavantajın gerekçesi olmadığını da belirtir. Ayrıca bir askerin, çocuklarıyla ilgilenmek istemesi durumunda, yeni doğan çocuklarıyla ilgilenme ile ordudaki kariyerini sürdürme imkânı arasında seçim yapmak zorunda bırakıldığını ve bu zor seçimin, kadınlardan beklenmiyor olmasından kaygı duyduğunu da açıklar. Bkz. AİHM, **Konstantin Markin v. Russia**.

gelmediği de yinelenir. Benzer/karşılaştırılabilir durumdaki kişilere muamele farklılığının ve bu farkın ayrımcı niteliğinin kanıtlanması gerektiği belirtilir. Nitekim farkın ayrımcı olması için objektif ve makul amaç içermemesi ya da kullanılan araç ile hedeflenen amaç arasında makul bir oran bulunmaması gerekir. Cinsiyet eşitliğine yönelik ivme kazanıldığını kaydeden AİHM, erkeğin ailede birincil kadının ikincil rolü haiz olduğuna dair toplumsal beklentilerin dayatılamayacağını açıklar.

AİHM, m. 8’de ebeveynlik izni hakkı bulunmadığını ve ebeveynlik izni ödeneği öngörmeye dair devlete pozitif bir yükümlülük de dayatılmadığını kaydeder. Ancak ebeveynlik izni ve buna ilişkin ödeneğin düzenlenmesinin bir ebeveynin çocukla ilgilenmek üzere evde kalmasına dair etkisi söz konusudur. Bir diğer anlatımla bahse konu düzenlemenin ebeveynin evde kalmasına olanak tanıyarak aile hayatını teşvik edeceği ve aile yaşamının düzenlenmesinde rol oynayacağı belirtilir. Dolayısıyla ebeveynlik izni ve ilgili ödeneğin m. 8’in uygulama alanında yer aldığı hususu AİHM tarafından açıkça ortaya konur. Başvuruda m. 14, m. 8 ile birlikte uygulanmakta ve devletin ebeveynlik iznine dair sistemi kurmak istemesi durumunda (*Petrovic* kararındaki gibi) m. 14 ile uyumlu şekilde yapılması gerektiği belirtilir.

AİHM, (*Petrovic* kararında da belirtildiği üzere), ebeveynlik izni ve ödeneğine dair asker kadın ile benzer durumda olduğu tespitiyle (doğumdan sonra toparlanma ve emzirmeye imkân tanıyan) annelik izninden (*maternity leave – pregnancy and delivery leave-*) farklı olarak ebeveynlik izni (*parental leave- child-care leave*) ve ödeneğinin sonraki döneme ilişkin olduğunu ve ebeveynlik izni ve ödeneğinden yararlanmak isteyen ebeveynin evde kalıp yeni doğanla şahsen ilgilenmesi gayesi söz konusudur. Anne ve çocuğun biyolojik ve psikolojik bağına yönelik iddialar konusunda ikna olmayan AİHM, çocukla ilişkide anne-baba arasındaki farklılıkları göz ardı etmeden **benzer** durumda olduklarını belirtir. Böylelikle ebeveynlik iznine dair erkek başvurucunun kadın askerlerle benzer durumda olduğu tespit edilir. Akabinde (erkek ve kadın) askerler arasındaki muamele farkının m. 14 ışığında objektif ve makul gerekçeye dayanıp dayanmadığı incelenir.

Petrovic v. Avusturya başvurusu, *Weller v. Macaristan* başvurusu²⁰⁶⁶, ilgili uluslararası metinler²⁰⁶⁷, hem erkek hem kadın askerlerin ebeveynlik izni hakkını pek

²⁰⁶⁶ Başvuru kapsamında üvey babaların ebeveynlik ödeneği alma hakları olmamasına rağmen annelerin (evlatlık alan ebeveynler ile vasilerin) bu haktan faydalanmasının ebeveynlik statüsüne

çok üye devletin tanıdığı göz önüne alınarak Büyük Daire tarafından, erkek askerler ile kadın askerler arasındaki muamele farkının amacının kadınların toplumdaki dezavantajlılığının ya da cinsiyetler arası fiili eşitsizliğin giderilmesi olmadığı, cinsiyete dayalı kalıp yargıların sürdürülmesinin etkisi olduğu, kadınların kariyeri ve erkeğin aile yaşamı için dezavantaj oluşturduğu belirtilir. Cinsiyete dayalı kalıp yargıların muamele farklılığını haklı çıkarmayacağı²⁰⁶⁸ vurgulanır. Ayrıca Hükümetin (somut örneklerle desteklenmeyen) erkek askerlere bu iznin verilmesi durumunda savaşma gücüne zarar vereceği ve fakat kadınlara verilmesinin bu riske yol açmadığı, kadınların sayısının orduda azlığı iddiasını da ikna edici bulmamıştır.

Olayın askeri niteliğini, silahlı kuvvetlerin özel statüsünü, milli güvenlik için önemini de göz ardı etmeyen AİHM, ebeveynlik iznine dair bazı kısıtlamaların ayrımcı olmama şartıyla haklı olabileceğini belirtir. Milli güvenliğe dair meşru amaca ulaşılması, erkek askerleri ebeveynlik izni dışında tutmaktan farklı yollarla da yapılabilir. Başvurucunun dışlanması orduda hizmet vermek için gerekli olduğuna ikna olmayan AİHM, erkek askerlerin ebeveynlik izni dışında bırakılmasının tüm erkek askerlere ordudaki pozisyonundan (yerinin doldurulup doldurulmayacağından) bağımsız salt cinsiyetinden ötürü otomatik olarak toplu kısıtlama dayatılması anlamına geleceği, kabul edilebilir takdir marjını aştığı ve m. 14 ile uyumlu olmadığı kanaatine ulaşır. AİHM kadın askerlerin ebeveynlik izni ve ödeneğinden faydalanmasına rağmen erkek askerlerin bunun dışında bırakılmasının makul/objektif gerekçesi olamayacağı düşüncesiyle başvurucunun maruz kaldığı muamele farkının, cinsiyete dayalı ayrımcılığa neden olduğu kanaatine ulaşır. Nihayetinde **m. 8** ile birlikte **m. 14'ün ihlaline** karar verir.

dayalı ayrımcılığa sebep olduğuna karar verilir. Bkz. AİHM, **Weller v. Hungary**, Bavuru No: 44399/05, Karar Tarihi: 30.06.2009, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-91993>, (01.09.2022).

²⁰⁶⁷ **BM kapsamında** CEDAW m. 5, m. 16/1; ILO'nun C111 No.lu iş ve meslek hususunda ayrımcılığın önlenmesi Sözleşmesi m. 1, 156 No.lu Sözleşmesi m. 3/1; **Avrupa Konseyi kapsamında** Gözden Geçirilmiş ASŞ m. 27; Parlamenter Meclisi'nin 1274 No.lu, 1769 No.lu Tavsiye Kararı; Bakanlar Komitesi'nin R(96) 5 No.lu, Rec (2007) 14 No.lu, Rec (2010) 4 No.lu Tavsiye Kararı; **Avrupa Birliği kapsamında** Konsey'in 9/34/CE No.lu direktifi ve bunu ortadan kaldıran 2010/18/U No.lu direktifi; Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın *Joseph Griesmar c. Ministre de l'Economie, des Finances et de l'Industrie et Ministre de la Fonction publique, de la Réforme de l'Etat et de la Décentralisation* davası, *Pedro Manuel Roca Álvarez c. Sesa Start España ETT SA* davası örnek olarak gösterilmiştir. Bkz. AİHM, **Konstantin Markin v. Russia**, par. 49-70.

²⁰⁶⁸ Ulusal makamlarca kadınların çocuk bakımı ile erkeklerin ekmek kazanmak ile eşleştirilmesini AİHM, kalıp yargı olarak görmüş ve bu kalıp yargıya dayalı bakış açısının farklı muameleyi haklılaştırmayacağını belirtmiştir. Böylece ayrımcı uygulama açısından kalıp yargılar destekli gerçeklerin kabul görmeyeceği sonucuna ulaşılmıştır. Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Dündar Sezer, *Kalıp Yargıları*, s. 230.

Kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse; ilk bakışta ebeveynlik izni/ödeniği hususunun üreme hakları ile ilgili olmadığı kanaati uyansa da esasen üreme mevzuu üzerinde kadın odağında etkisinin fazla olduğunu belirtmek gerekir. Zira doğumun akabindeki bakım yükümlülüğünün anneye özgülenmesi annenin üreme kararı üzerinde dayatıcı bir etkiye sahiptir. Bir diğeri ifadeyle annenin doğum sonrası bakım yükümlülüğünün neredeyse tamamının kendisi üzerine kalması; kadının salt anneliğe kendini adaması, kamusal alandan kopuşu, kariyerini/iş yaşamını ertelemesi/sonlandırması anlamına gelmektedir. Ancak ebeveynlik izni sayesinde bunun yumuşatılması, anne ile birlikte babanın da ebeveyn olduğunun hukuk düzenine yansması kadın lehine bir kazanımdır. Nitekim böylelikle kadın, üreme tercihi üzerinde özgürce (zamanına, sayısına) karar verebilir.

Çocukların bakımına dair toplumsal rollere yönelik bakışın 20'inci yüzyılın ikinci yarısında ivme kazanarak kadınlara özgülenmekten vazgeçilmesi şeklindeki değişimin AİHM'in kararına yansıdığını görmekteyiz. Hem kadınlara yönelik ayrımcılığın önlenmesi hem çocuk bakımından salt anne sorumlu imiş gibi kadının özel alana hasredilmesine olanak sağlayan yaklaşımın ortadan kaldırılması açısından müspet bir karar olarak değerlendirmek gerekir. Böylelikle feminizm kapsamında aktarılmak istenen kadın lehine değişimin/dönüşümün bir insan hakları mahkemesinde pozitif uygulamaya da yansıyan kazanımını görmekteyiz.

(9) Anne Sağlığı ve Bakımına Dair

AİHM, *Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk v. Turkey*²⁰⁶⁹ başvurusuna dair 2013 yılında verdiği kararında, sekiz aylık hamile olan kadının, fetüsün ölmesi akabinde vefatını irdelemektedir. Başvuruya konu olayda hamile kadın üç farklı hastanede tedavi edilememiş, dördüncü hastaneye doktor refakati olmaksızın sevkı esnasında ise hayatını kaybetmiştir. Vefat nedeni, fetüsün anne karnında ölümüdür. Ancak olayda hamile kadının kurtarılabilmesi için uygulanması gereken tedavi üçüncü hastanenin talep ettiği tedavi ücretinin ödenememesi sebebiyle gerçekleştirilememiştir. AİHM olayda **m. 2'nin ihlal** edildiğine yönelik hüküm tesis etmiştir. Zira AİHM değerlendirmesinde m. 2/1'in ilk cümlesinin devlete salt kasten

²⁰⁶⁹ AİHM, *Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk v. Turkey*, Başvuru No: 13423/09, Karar Tarihi: 09.07.2013, [https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-118722, \(01.03.2023\).](https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-118722, (01.03.2023).)

ve hukuka aykırı olarak cana kıymaktan kaçınmasını değil ve ayrıca kendi yetki alanındaki kişilerin yaşamlarını korumak üzere gerekli adımları atmasını da yüklediğini belirtir. Bu yükümlülüğün halk sağlığı alanı için de geçerli olduğunu yineler. Ayrıca yetkililerin halk sağlığı politikaları kapsamındaki eylem ve ihmallerinin –belirli durumlarda- m. 2’nin maddi kısmına dair sorumluluklarını üstlenebileceğinin altını çizer. Bunun, devletlerin hem kamu hem özel hastanelerin hastalarının yaşamlarının korumasını sağlamak üzere gerekli düzenleyici yapının benimsenmesine dair pozitif yükümlülük de içerdiğini belirtir. Diğer taraftan sağlık profesyonellerinin muhakeme hataları veya belirli bir hastanın tedavisinde ihmalkâr koordinasyon gibi hususların tek başına bir ihmal teşkil etmeye genellikle yeterli olmadığını da ekler. Dolayısıyla AİHM, yerel makamların kendilerinden makul olan beklenilecek olanı yapıp yapmadıklarını ve özellikle uygun tıbbi tedavinin uygulanması sayesinde hastanın fiziksel bütünlüğünü koruma yükümlülüğünü kural olarak yerine getirip getirmediğinin belirlenmesi gerektiğini kaydeder. AİHM, başvuranın tedaviyi reddetmesine yol açan -tedaviden önce- hastaneye ödeme yapma yükümlülüğünün ve sağlık personelinin nakledilmesi halinde hastanın yaşamına dair riskin farkında olmasının hastanın yaşam hakkını ihlal ettiğini belirterek her iki açıdan da ihlal tespit etmiştir (par. 79-81,89,97). Böylece AİHM’in değerlendirmesi ışığında -ekonomik bir hak olarak- acil tedavi/bakım hakkının (*right to emergency care*) m. 2 kapsamına dâhil edildiği, devletin yükümlülüklerinin kapsamının genişlediği ve norm alanının genişletildiği belirtilir²⁰⁷⁰.

3. Avrupa Sosyal Şartı

a. Genel Olarak

Avrupa Konseyi kapsamında sosyal haklar alanını düzenleyen temel belge olan *Avrupa Sosyal Şartı*, 1965’te yürürlük kazanmıştır²⁰⁷¹. ASŞ, AİHS’nin ikinci kuşak hakları düzenlememesinden kaynaklı eksikliği (çalışma hakkı, örgütlenme

²⁰⁷⁰ Sjöholm, ss. 606-607.

²⁰⁷¹ Türkiye’nin ASŞ’na taraf olması hakkında bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 170.

hakkı, çocukların ve gençleri korunması gibi) sosyal hakları düzenleyerek bir ölçüde gidermektedir²⁰⁷².

ASŞ kapsamında üreme hakları ile ilişkili pek çok düzenleme yer almaktadır. ASŞ m. 8'deki çalışan kadınların korunması hakkı önemlidir. Çalışan kadınların korunması hakkı kapsamında, kadınlara doğumdan önce ve sonra, ücretli izin ya da yeterli sosyal güvenlik yardımı ya da kamu kaynaklarından faydalandırma suretiyle toplam en az 12 haftalık izin sağlanması (m. 8/1), çalıştırının kadına doğum izni esnasında işten çıkarma bildiriminde bulunmasını ya da doğum sebebiyle izinli olduğu esnada süresi sona erecek bir bildirimde bulunmasını yasa dışı sayılması (m. 8/2), emzirme sürecinde annelere bu amaçla yeterli süre işe ara verme hakkının sağlanmasının (m. 8/3), endüstride çalışan emzirme sürecindeki kadınların gece çalışmalarının düzenlenmesi (m. 8/4-a) ve çalışan kadınların yer altı madenleri gibi sağlığa aykırı ya da ağır nitelikteki öteki işlerde çalışmalarının yasaklanmasını Taraf Devletlerin sağlaması düzenlenir. Zira kadınların hamile/anne olması, özel korunma hakkına sahip olmasını gerektirir.

ASŞ m. 11'deki sağlığın korunması hakkı²⁰⁷³ ve m. 13'deki sağlık ve sosyal yardım hakkı da üreme sağlığı ile ilişkili haklardandır. Bununla birlikte m. 16'daki ailenin sosyal, yasal ve ekonomik korunması hakkı ile de ilişki kurulabilir. M. 17'de düzenlenen anaların ve çocukların sosyal ve ekonomik korunması hakkı da önemlidir. Ayrıca Bölüm V m. E kapsamındaki nesnel ve makul gerekçeyle farklı uygulamaların ayrımcılık teşkil etmeyeceğine dair düzenleme de ilgilidir.

1988'de imzaya açılıp 1992'de yürürlük kazanan *ASŞ'na Ek Protokol* Bölüm I kapsamında çalışanlara cinsiyete dayalı ayrımcılık yapılmaması yer almaktadır. Devamında Bölüm II'de çalışanların cinsiyete dayalı ayırım yapılmaksızın fırsat eşitliği ve eşit muamele görme hakkı açıklanmaktadır. Bu bağlamda hamilelik, lohusa ve emzirme dönemine ilişkin kadının korunmasına dair hükümlerin ayrımcılık teşkil etmeyeceğine (m. 1/2) yer verilmektedir.

²⁰⁷² Gemalmaz, Cilt: 2, s. 171.

²⁰⁷³ Avrupa Sosyal Haklar Komitesi, Gözden Geçirilmiş ASŞ m. 11/2 kapsamında “sağlıklı olmayı teşvik etmek ve sağlık konularında kişisel sorumluluk duygusunu geliştirmek üzere eğitim ve danışma hizmetleri sağlamak” şeklinde düzenlenen madde ile Türkiye'deki durumun uyumlu olmadığı sonucuna varmıştır. Çünkü okullarda sağlık eğitimin haricinde sağlık konularında halkı bilgilendirme ve bilinçlendirmenin yeterli olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca okuldaki tıbbi muayene yoluyla, genel nüfus yanında çocuklar ve ergenler için danışmanlık ve taramanın yeterli olduğunun da kanıtlanamadığı belirtilmiştir. Bkz. European Committee of Social Rights , **European Social Charter (revised)**, Conclusions 2009 (Turkey), s. 18.

Bahse konu düzenlemede açıkça (geçici) özel önlemler teriminden bahsedilmese de ayrımcılık sayılmayacak husus açıkça düzenlenmekte ve dolaylı olarak kadını koruyan hükümlerin meşru görülmesi de bu hükümleri karşılayacak önlemleri haklı kılmaktadır²⁰⁷⁴.

ASŞ’ın Denetim Sistemi bağlamında; ASŞ’a taraf Devletlerin 2 yılda bir rapor düzenlemesi (m. 21, 22) söz konusudur. ASŞ’ın denetim organı olan **Avrupa Sosyal Haklar Komitesi** de sunulan raporları değerlendirdikten sonra olumlu veya olumsuz tespitlerini “Kararlar” adı ile yayınlamaktadır. Ayrıca incelediği raporların akabinde ilgili taraf Devlete dair *tavsiye kararları* da almaktadır²⁰⁷⁵. Bir diğer denetim mekanizması da *Avrupa Sosyal Şartı’na Ek Toplu Şikayet Sistemi Öngören Protokol* ile eklenen toplu şikayet mekanizmasıdır. Bu mekanizma dahilinde de Komite’nin değerlendirdiği toplu şikayetlere dair **tavsiye** kararı alması söz konusudur.

1999’da yürürlük kazanan **Gözden Geçirilmiş ASŞ**, ASŞ’nı ortadan kaldırmamakla birlikte ASŞ ve Protokol’de yer alan hakları geliştirmekte ve yeni haklara da yer vermektedir²⁰⁷⁶. ASŞ’nda kadınların üreme haklarına dair yer verilen düzenlemelere ek olarak Gözden Geçirilmiş ASŞ’ndaki iyileştirici düzenleye m. 8 kapsamında rastlamak mümkündür. Buna göre ASŞ’deki doğum iznine dair 12 haftalık izin süresinin Gözden Geçirilmiş ASŞ’de 14 hafta olarak düzenlenmesi söz konusudur. Böylelikle daha ileri, koruyucu bir düzenleme yapılmıştır.

Ayrıca iş akdinin sona erdiği durumlarda korunma hakkı (m.24) kapsamında - Güncellenen ASŞ’nın eki m. 24 uyarınca- annelik veya aile izninin m.24 bakımından iş akdinin sona erdirilmesi için geçerli bir sebep teşkil etmeyeceği düzenlenir²⁰⁷⁷.

Yine **Gözden Geçirilmiş ASŞ m. 27**’de; “...Ailevi sorumlulukları olan iki cinsiyetten çalışanlar arasında ve bu çalışanlarla diğer çalışanlar arasında, şans ve muamele eşitliği hakkının etkin şekilde kullanılmasını sağlamak için, taraflar, aşağıdaki taahhütlerde bulunmaktadır: (...) 2. her ebeveyn için, annelik izninden

²⁰⁷⁴ Gemalmaz, Cilt: 1, ss. 682-683.

²⁰⁷⁵ İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, “Avrupa İnsan Hakları Komitesi”, **İnsan Hakları Hukuku Bilgi Bankası**, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/content/46-avrupa-sosyal-haklar-komitesi/>, (10.04.2023).

²⁰⁷⁶ Gemalmaz, Cilt: 2, s. 183; İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, “Avrupa Konseyi-Sözleşmeler”, **İnsan Hakları Hukuku Bilgi Bankası**, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/content/30-avrupa-konseyi-sozlesmeler/>, (06.04.2023).

²⁰⁷⁷ Bkz. *Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı*’nın Türkçe metni için bkz. **Resmi Gazete**: 09.04.2007, Sayı: 26488.

sonraki dönemde, çocukla ilgilenebilmek için, süresi ve koşulları, milli mevzuatla, toplu sözleşmeler veya uygulamayla belirlenecek olan ebeveynlik izni alma imkânı öngörmek...” düzenlenir. Ebeveynlik izni üreme hakları ile ilişkili ve önemli bir yenilik getiren düzenleme şeklinde değerlendirilebilir. Zira salt kadın tarafından değil erkek tarafından da kullanılması mümkün olan bu iznin, kadının toplumsal cinsiyete dayalı annelik rolü ile kısıtlanmışlığının da sonlandırılmasına katkı sağlayacağı savunulabilir.

Gözden Geçirilmiş ASS’nın Denetim Sistemi; ASS’daki ile aynı denetime tabidir (Gözden Geçirilmiş ASS Bölüm IV, m. C). Gözden Geçirilmiş ASS Bölüm IV, m. D uyarınca; ASS’na Ek Toplu Şikayet Sistemi Öngören Protokole taraf devletler için Gözden Geçirilmiş ASS’nın denetimi toplu şikayet usulü ile yapılabilecektir (m. D/1). Protokole taraf olmayan Devletlerin de toplu şikayet usulünü kabul ettiğine dair ayrı beyanda bulunması imkanı düzenlenir (m. D/2).

b. Avrupa Sosyal Haklar Komitesi’nin Üreme Haklarına İlişkin Kararı

Avrupa Sosyal Haklar Komitesi, IPPF EN v. İtalya (2014) kararında ASS m. 11/1 (sağlığın bozulmasına yol açan sebeplerin ortadan kaldırılması) ve -m. 11 ile bağlantılı olarak- m. E’nin (ayrımcılık yasağı) ihlal edildiğine karar vermiştir²⁰⁷⁸. Bahse konu kararda özetle İtalyan mevzuatında yer alan bir düzenleme kapsamında tıp doktorlarına ve tıp çalışanlarına *vicdani ret hakkının* tanınması, bununla birlikte aynı mevzuat kapsamında vicdani ret hakkının kullanımı nedeniyle *kürtaja erişim hakkının* erişilemez kılınmamasına yönelik bir dizi düzenleme, Sosyal Haklar Şartı’nın 11’inci maddesi kapsamında güvence altına alınan *sağlık hakkı* çerçevesinde irdelenmektedir (par. 161). Komite kararında, İtalyan hükümetinin vicdani ret hakkının kullanımı nedeniyle kadınların kürtaja erişim hakkından faydalanabilmesine yönelik ulusal mevzuattan kaynaklanan yükümlülüklerini gereğince karşılayamadığına karar vermiştir (par. 176). Komiteye göre, kürtaj hakkından hangi yoğunlukla faydalanılacağına önceden tahmin edilebilmesi

²⁰⁷⁸ European Committee of Social Rights, **IPPF EN v. Italy**, Başvuru No: 87/2012, Karar Tarihi: 10.03.2014, [https://hudoc.esc.coe.int/eng/#{%22sort%22:\[%22ESCPublicationDate%20Descending%22\],\[%22ESCDcIdentifier%22:\[%22cc-87-2012-dmerits-en%22\]\]}](https://hudoc.esc.coe.int/eng/#{%22sort%22:[%22ESCPublicationDate%20Descending%22],[%22ESCDcIdentifier%22:[%22cc-87-2012-dmerits-en%22]]}), (20.05.2022).

mümkün olmadığı için Devletin bu konudaki planlama ve sair hazırlıkları önceden yerine getirme yükümlülüğü bulunmaktadır (par. 163). Komite, Devletin yükümlülüklerini yerine getirmediği kanısına, dosya kapsamında yer alan deliller ışığında; vicdani retten faydalanan sağlık personelinin sayısının ret hakkını kullanmayan personele oranla çok daha yüksek olması, vicdani retten kaynaklanan personel boşluğunun giderilmesine yönelik tedbirlerin hayata geçirilememiş olması, sağlık tesisleri konusundaki yetersizlik, kürtaj hizmeti için aşırı uzun süre bekletilme durumu ve vicdani ret hakkını kullanan personelin kürtaj öncesi ve sonrası bakım hizmetlerine de dâhil olmaması gibi farklı sorunları gerekçe göstermek suretiyle ulaşır (par. 169). Nihayetinde, Devletin yükümlülüklerini gereğince ifa etmediğine ve ASS m. 11’de yer alan sağlık hakkının **ihlal** edildiğine karar verir (par. 177).

Aynı kararda Komite, kadınların kürtaja erişim haklarının engellenmesi durumunun aynı zamanda ASS m. E uyarınca *ayrımcılık yasağına* da aykırılık teşkil ettiğine karar vermiştir (par. 194). Komite ayrımcılık yasağı kapsamındaki değerlendirmesinde özetle, kürtaja erişim hakkı kısıtlanan kadınların, zamana bağlı olarak erişimleri gereken kürtaj uygulamaları için ülke içinde farklı bölgelere ya da farklı ülkelere gitmek zorunda bırakılmalarının söz konusu olduğunu ve gizli kürtaj uygulamalarının artış eğiliminde bulunduğunu ifade etmektedir (par. 192). Komiteye göre irdelenen ayrımcılık örtüşen, kesişimsel ve çoklu nitelikleriyle iki boyutlu olarak varlık göstermektedir. Bu bağlamda ilk olarak kadınların kendi aralarındaki sosyal ve ekonomik farklılıklarından kaynaklanan *bölgesel ve/veya statüsel sosyal ekonomik temelde ayrımcılık* mevcuttur. İkinci boyutta ise erkekler ve kadınlar arasında *cinsiyete ve sağlık durumuna dayalı ayrımcılık* mevcuttur (par. 190).

4. İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi

Avrupa Konseyi tarafından 1997’de imzaya açılıp 1999’da yürürlük kazanan ***Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi***²⁰⁷⁹, giriş ve

²⁰⁷⁹ Sözleşmeye Avrupa Konseyi üyesi olan Devletler haricinde Avrupa Konseyi’ne üye olmayan Devletler ile Avrupa Birliği’nin de taraf olabilmesi Sözleşmenin önemli bir özelliğidir. Bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 291.

devamındaki 38 maddeden oluşur²⁰⁸⁰. Sözleşme'nin giriş kısmında, biyoloji ve tıbbın faydalarından tüm insanlığın yararlanabilmesi için duyulan uluslararası işbirliği ihtiyacı vurgulanarak, biyoloji ve tıp alanındaki hızlı gelişmelerin bilinciyle insan onurunu tehlikeye sokacak eylemlere yol açılmaması gayesiyle düzenlenmektedir.

Üreme haklarına dair ilgili düzenlemeler m. 1, 5, 6, 10 kapsamında ele alınabilir. Öncelikle *İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi* kapsamında yaşam hakkının başlangıcına dair **m. 1/1**'i ele almak gerekir. “Bu Sözleşmenin Tarafları, tüm insanların haysiyetini ve kimliğini koruyacak ve biyoloji ile tıbbın uygulanmasında, ayrımcılık yapmadan herkesin, bütünlüğüne ve diğer hak ve özgürlüklerine saygı gösterilmesini güvence altına alacaklardır.” şeklindeki düzenlemede geçen **herkes** ibaresini “Açıklayıcı Rapor” bağlamında değerlendirmek fayda sağlayacaktır. Nitekim Açıklayıcı Rapor par. 19 uyarınca, insan onuruna (haysiyetine) ve kimliğine doğduğu andan itibaren (*as soon as life began*) saygı gösterilmesi gerektiği ilkesi üzerinde anlaşma sağlandığını söylemek mümkündür. Böylece **herkes** ibaresini hukuki bakımdan *kişi* olarak ele almak için ceninden itibaren değil canlı doğumdan itibaren yaşamı başlatan görüşün kabul gördüğü belirtilmektedir²⁰⁸¹. Buna koşut olarak kadınların gebeliğin sonlandırılmasına yönelik tercihte bulunabilmesinin söz konusu olması şeklinde değerlendirmede bulunulabilir.

Sözleşme **m. 5**'de rıza/onam düzenlenir. Buna göre ilgili kişinin sağlık alanındaki müdahalesinin özgürce ve bilgilendirilmiş şekilde onayından sonra gerçekleştirilebilmesi mümkündür. Mezkur kural üremeye dair kadına yapılacak sağlık alanındaki kürtaj, kısırlaştırma gibi müdahaleler bakımından da geçerli ve elzemdir. Bununla birlikte rıza veremeyecek olanlara dair m. 6-9 yer almaktadır. Örneğin m. 6/2 kapsamında yasa karşısında küçüğün müdahaleye onay verme ehliyetini haiz olmaması durumunda, temsilci/kanunun öngördüğü kişi/makam/kuruluş izni ile müdahale yapılabilir. Ancak yaşı ve olgunluk düzeyi ile orantılı şekilde küçüğün fikrinin de belirleyici bir öge olarak göz önüne alınacağı da belirtilir.

²⁰⁸⁰ 5013 sayılı ve 03.12.2003 tarihli Kanun (Resmi Gazete: 09.12.2003, Sayı: 25311) ile onaylanması uygun bulunan “**Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi**” 2004/7024 sayılı ve 13.03.2004 tarihli karar ile onaylanmıştır (Resmi Gazete: 20.04.2004, Sayı: 25439).

²⁰⁸¹ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 114.

Yine m. 10'da düzenlenen özel yaşama (mahremiyete) saygı gösterilmesi hakkı ile bilgi edinme hakkı da üreme hakları için sine qua non nitelikteki haklardandır.

Bununla birlikte *genetik tanı testleri* başlıklı m. 12'de “*Genetik hastalıkları öngören veya kişinin bir hastalıktan sorumlu bir genin taşıyıcısı olup olmadığını belirlemeye veya bir hastalığa genetik yatkınlık veya hassasiyeti olup olmadığını belirlemeye yarayan testler, yalnızca sağlık amacıyla veya sağlık amaçlı bilimsel araştırmalar için ve uygun genetik danışmanlık hizmeti verilmesi şartıyla yapılabilir.*” şeklindeki düzenleme üreme hakları kapsamında teknolojik gelişmelerden faydalanmayı mümkün kılar niteliktedir²⁰⁸².

İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi, gamet bağışısı sorununu ele almaz, ancak bir çocuğun cinsiyetini seçmek için tıbbi destekli üreme tekniklerinin kullanılmasını **m. 14** kapsamında yasaklar. Buna göre; “*Cinsiyetle ilgili ciddi kalıtsal hastalıktan kaçınılması hali dışında, gelecekteki bir çocuğun cinsiyetini seçmek amacıyla tıbbi yardımlı üreme tekniklerinin kullanılmasına izin verilmeyecektir.*”

İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi **m. 14**, cinsiyet temelinde kürtaj yasağına dair normatif dayanak sağlar. Bahse konu düzenlemede cinsiyetle ilişkili ciddi kalıtsal hastalığı önlemek haricinde, doğacak çocuğun cinsiyetini seçmek üzere tıbbi destekli dölleme yöntemlerinin kullanımına cevaz verilmemektedir. Kısaca cinsiyeti seçmek üzere dölleme yöntemlerinin kullanımı yasaklanmaktadır. Buna koşut olarak doktrinde, -çoğunlukla kız çocuğu istememe noktasında- hamile kadının kürtaja icbar edilmemesi evleviyetle kapsam dahilinde ele alınmaktadır²⁰⁸³.

Sözleşme, hükümleri ve insan türünün korunmasına dair hükümlere bağlı kalmak kaydıyla serbestçe biyoloji ve tıp alanında araştırma yapmaya izin verse (m. 15) de in vitro (tüpte) embriyo araştırmalarını özel olarak **m. 18**'de düzenlemektedir. Buna göre; “*1. Yasanın embriyolar üzerinde in vitro araştırmaya izin verdiği durumlarda, embriyonun yeterli düzeyde korunması sağlanmalıdır. 2. Araştırma*

²⁰⁸² Biyotıp Sözleşmesi Açıklayıcı Raporu par. 83 uyarınca; “*Bu haliyle 12. madde, bir embriyonun gelecekteki çocukta ciddi hastalıklara yol açacak kalıtsal özellikler taşıyıp taşımadığını anlamak için embriyonik aşamada teşhis müdahaleleri yapma hakkının herhangi bir şekilde sınırlandırılmasını ima etmez.*” Explanatory Report to the Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://rm.coe.int/16800ccde5, (10.04.2023).

²⁰⁸³ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 123.

amacıyla insan embriyosu oluşturulması yasaktır.” . Bu bağlamda kadınların üreme haklarına aykırı şekilde -üreme organlarına- müdahale edilmesinin yasak kapsamında değerlendirilmesi ifade edilebilir.

Organ bağışını teşvik eden İnsan Kaynaklı Organ ve Dokuların Nakline İlişkin 2002 tarihli *İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi Ek Protokolü*²⁰⁸⁴, üreme organlarını ve dokularını açıkça kapsamı dışında tutmaktadır. Bu bağlamda Sözleşme ile Ek Protokolün, yapay üreme için yumurta bağışı konusunda sessiz kaldığı belirtilir²⁰⁸⁵.

İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi’nin Denetim Sistemi bağlamında; m. 30 dahilinde *rapor* ve Sözleşme’nin AİHM tarafından (görülmekte olan özel davaya doğrudan atıfta bulunmadan) m. 29 da belirtilen durumlarda bildirilen *istişari görüş* yer almaktadır.

5. Kadınlara Dair Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi

2011’de imzalaya açılıp 2014’te yürürlük kazanan *Kadınlara Dair Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi*²⁰⁸⁶ (İstanbul’da imzalaya açılması sebebiyle) kısaca *İstanbul Sözleşmesi* olarak da bilinir²⁰⁸⁷. Sözleşme’nin amacı m. 1’de geniş bir şekilde belirtilmektedir. Sözleşme, -girişte- kadına dair toplumsal cinsiyet algısından türediği belirtilen kadına dair her türlü şiddetin ve aile içi şiddetin önlenmesini konu edinmektedir. Ayrıca -girişte- kadınların yasal ve fiili eşitliğinin tesisinin de kadınlara karşı şiddeti önlemede anahtar rolü haiz olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda m. 4 kapsamında da kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin önlenmesi ve

²⁰⁸⁴ Protokolün İngilizce metni için bkz. Council of Europe, “Complete list of the Council of Europe's treaties”, **Treaty Office, Full List**, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list>, (11.04.2023).

²⁰⁸⁵ Bkz. AİHM, **S. H. and Others v. Austria**, par. 43.

²⁰⁸⁶ Sözleşmenin İngilizce metni için bkz. Council of Europe, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168008482e>, (09.04.2023).

²⁰⁸⁷ İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, “Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi (İstanbul Sözleşmesi)”, **İnsan Hakları Hukuku Bilgi Bankası**, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/tr/content/158-kadnlara-yonelik-siddet-ve-ev-ici-siddetin-onlenmesi-ve-bunlarla-mucadeleye-iliskin-avrupa-konseyi-sozlesmesi-istanbul-sozlesmesi/>, (09.04.2023).

kadınların korunmasına dair alınacak özel tedbirlerin ayrımcılık teşkil etmeyeceği düzenlenir.

Salt kadınlara dair şiddet ile kısıtlı olmayan Sözleşme, kadınlara dair her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına katkıda bulunmak ve kadın ve erkek eşitliğini teşvik etmek amacını da haizdir. Bu bağlamda kadınların şiddetten arınmış yaşama hakları garanti altına alınmaktadır (m. 4). Kadına dair her türlü ayrımcılığın önlenmesine dair özellikle kadın erkek eşitliğinin ulusal mevzuat kapsamına dahil edilmesi ve uygulamaya geçirilmesinin sağlanması düzenlenir (m. 4).

Sözleşme *kadınlara dair şiddet, aile içi şiddet, toplumsal cinsiyet, kadınlara dair toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, mağdur* gibi kavramlarla birlikte kadınları da tanımlar. Sözleşme m. 3'te 18 yaşını tamamlamamış kız çocuklarının da *kadınlar* kapsamında yer aldığı belirtilir. Ayrıca kadınlara dair şiddet kapsamında toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin de yer aldığı (m. 3) görülmektedir. Nitekim (Sözleşme'nin girişi de göz önüne alınarak) kadınların toplumsal cinsiyet rolleri kapsamında erkeğe kıyasla ikincil konumu, eşitsiz güç ilişkileri de kadınlara dair şiddetin bir görünüşü olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca m. 5 kapsamında Taraf Devletin kadına yönelik şiddet eyleminde bulunmaması, devlet adına faaliyet gösterenlerin bu yükümlülüğe uygun davranmalarını sağlaması ve m. 6'da toplumsal cinsiyete duyarlı politikalar geliştirilmesi ve uygulanması gerektiği düzenlenir. Bununla birlikte Taraf Devlete, önleme (m. 12-17), koruma ve destek hizmetleri sağlama (m. 18-28), soruşturma, kovuşturma ve diğer tedbirlerin alınması (m. 49) şeklinde yükümlülöklere yer verilir.

Bahsi geçen düzenlemeler üreme haklarına yönelik de geçerli olan düzenlemelerdir. Bununla birlikte Sözleşme kapsamında özellikle m. 25 uyarınca cinsel şiddet mağdurları için destek hizmetlerine yönelik gerekli hukuki, diğer tedbirlerin alınması kadınların üreme haklarına dair ihlaller bakımından önemlidir. Nitekim m. 36'da tecavüz dahil cinsel şiddet içeren kasıtlı davranışların cezalandırılmasına yer verilir. Yine bir diğer düzenleme m. 37 kapsamında zorla evlendirmeye ilişkin olup kadının üreme haklarına yönelik ihlaller kapsamında değerlendirilebilir. Ayrıca m. 38'de düzenlenen kadın sünneti de üreme haklarına yönelik ciddi ihlallere yol açması sebebiyle önem arz etmektedir. Bir diğer önemli düzenleme ise zorla kürtaj ve zorla kısırlaştırmayı düzenleyen **m. 39**'dur. Üreme

haklarına yönelik ihlal teşkil eden zorla kürtaj ve zorla kısırlaştırmayı m. 39 suç sayar. Buna göre; a) önceden ve bilgilendirilmiş rızası olmadan kadına kürtaj yapılmasını, b) önceden ve bilgilendirilmiş rızası olmadan ya da prosedürün mahiyetini anlamadan doğal üreme kapasitesini sona erdirmeye amacı ya da etkisi olan bir ameliyat yapılmasını cezalandırmayı temin etmek üzere gerekli yasal veya diğer tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Böylelikle İstanbul Sözleşmesi üreme haklarına yönelik kadınların mağdur oldukları pek çok düzenlemeyi içermektedir. Doğrudan üreme haklarına yönelik düzenlemelerin açıkça kadına yönelik şiddet kapsamında ele alınması bakımından Sözleşme önemlidir. Bunun yanında değinilen pek çok düzenleme de üreme hakları ile ilişkili düzenlemeler olarak ele alınabilir. Dolayısıyla kadınlara dair eşitsizlik, toplumsal cinsiyet, ayrımcılık ve şiddet/ev içi şiddet ekseninde Sözleşme; kadınların üreme yetisi hasebiyle mağdur olmalarının önüne geçmek maksadıyla ayrıntılı düzenlemeler ihtiva etmektedir.

İstanbul Sözleşmesi'nin Denetim Sistemi bağlamında; rapor ve soruşturma usulü (m. 68) yer almaktadır. İstanbul Sözleşmesi'nin denetim organı ise m. 66 ile kurulan *Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddete Karşı Eylem Uzman Grubu (GREVIO)*'dur. Bunun yanında *Taraflar Komitesi*'nin de varlığı söz konusu olsa da GREVIO üyelerini seçmek dışında tarafların 1/3, Taraflar Komitesi Başkanı ya da Genel Sekreter talebiyle toplanacağı (m. 67) şeklindeki düzenleme ışığında Taraflar Komitesi'nin etkili fonksiyon icra edecek bir organ olmadığı belirtilir²⁰⁸⁸.

6. Bakanlar Komitesi Tavsiye Kararları Işığında

Avrupa Konseyi Statüsü m. 15 uyarınca, Bakanlar Komitesi üye Devletlere yönelik tavsiyelerde bulunabilmektedir. Üreme hakları ile ilgisi dahilinde tespit edilen tavsiye kararlarına ilgi kapsamı ile sınırlı olarak yer verilecektir.

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, 19 Haziran 1996 tarih ve **R (96)5** No.lu²⁰⁸⁹ ve meslek hayatının ve aile hayatının uzlaştırılmasına ilişkin olan ve

²⁰⁸⁸ Gemalmaz, Cilt: 2, s. 272.

²⁰⁸⁹ Council of Europe Committee of Ministers, **Recommendation No. R (96)5**, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804d4ea1, (10.04.2023).

meslek hayatı ve aile hayatını daha iyi şekilde uzlaştırmak için yeniliklerin gerekli olduğunu kabul eden Tavsiye Kararı'nda, üye devletlerin; fırsat ve muamele eşitliğinin cesaretlendirilmesine ilişkin genel politika çerçevesinde, erkek ve kadınlara, ayırım yapılmaksızın, meslek hayatları ve aile hayatlarını daha iyi şekilde uzlaştırmaları için müdahale etmelerini ve bu amacı, milli tercihler ve durumlar ışığında gerçekleştirmek için en uygun gördükleri şekilde, bu tavsiye kararının ekinde bulunan tedbir ve genel prensipleri kabul etmek ve uygulamak yönünde gerçekleştirmelerini tavsiye etmiştir.

Bahse konu tavsiye kararında doğum ve ebeveyn izni (*maternity and parental leave*) de ele alınmaktadır. Annelik, babalık ve ebeveynlik izni konusunda, adı geçen tavsiye kararının ekinde, şu hususlara yer verilmiştir: Hamilelik durumunda kadınların, hukuki bir koruma ve özellikle de uygun süreli/yeterli izin süresinden, bu süre esnasında yeterli ücretten veya bu izin için uygun bir yardım ve iş korumasına sahip olmaları gerekir (par. 12). Ayrıca yeni doğan çocukların babalarına da ailelerinin yanında olabilmeleri için kısa süreli bir izin verilmelidir. Bunun dışında, baba ve annenin, işin veya sosyal koruma sistemlerinin düzenlemesinde öngörülen, ulusal makamlarca belirlenecek bir süre boyunca, işlerini veya sosyal koruma ya da istihdam düzenlemelerinde yer alan ilgili haklarını kaybetmeden ebeveynlik izni hakkına sahip olmalıdır. Bu ebeveynlik izninin, kısmi olarak (yarı zamanlı) kullanılması ve ebeveynler arasında paylaştırılması olasılığı bulunmalıdır (par. 13). Ayrıca bir çocuk evlat edinen kişilerin yararına eşit şekilde par. 13'te belirtilen tedbirlerden faydalanmaları gerekir (par. 14). Yine ebeveynlik izni süresinin sonrasında işe geri dönüşün, misalen mesleki rehberlik ve eğitim tesisleri tarafından kolaylaştırılması gerekir (par. 15).

Avrupa'da kadınlar ile erkekler arasındaki eşitsiz güç dağılımı Rec (2003)3 No.lu tavsiye kararının çıkış sebeplerinden birisidir. İktidar mevkilerinin kapılarını kadınlara açmak düşüncesinin etkili olduğu belirtilmektedir. Bakanlar Komitesi'nin kadınların ve erkeklerin siyasi ve kamusal karar verme süreçlerine eşit katılımına dair Rec (2003)3²⁰⁹⁰ No.lu Tavsiye Kararı'nda, kadınların siyasi ve kamusal karar kurullarına katılımının artırılması ve desteklenmesine dair önlemler alınması tavsiyesi edilir. Bahse konu durum, kadınların ataerkil yaklaşımların yoğun olduğu

²⁰⁹⁰ Council of Europe, Committee of Ministers, **Recommendation No. R (2003)3**, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://rm.coe.int/1680519084, (07.04.2023).

ve önemli işlere dahil edilmediği bölgeler için daha da önem taşır. Kadınların çocuk sahibi olduktan sonra işe dönmelerine yardım eden sosyal ve aile politikaları sayesinde aktif iş yaşamından kopmamaları sağlanabilmekte ve siyasi hayata dahil olabilecekleri inancı sağlamaktadır²⁰⁹¹. Bahse konu tavsiye kararında; kadınların genellikle daha zayıf konuma ve daha fazla aile sorumluluklarına sahip olması hasebiyle net bir mevzuatın ve çocuk bakımı gibi tesislerin olmaması, kadınların siyasi bir görevi kabul etmelerini zorlaştırdığına da değinilmektedir (par. 8).

Bakanlar Komitesi'nin, Rec (2007)17²⁰⁹² No.lu olan ve üye devletlere, kadın erkek eşitliğine ilişkin kurallar ve mekanizmalar hakkındaki Tavsiye Kararında; özellikle üye devletlerin, tavsiyedeki ilke ve standartları tam olarak dikkate alarak, toplumsal cinsiyet eşitliğini uygulamak için gereken tedbirleri almaları veya güçlendirmeleri yönünde tavsiyede bulunulur. Bu bağlamda değinilen belirli alanlardaki standartlar dahilinde özellikle özel ve aile hayatı, özel/aile hayatı ile profesyonel/kamusal hayatın uzlaştırılması, sosyal koruma, -cinsel ve üremeye dair ilgili konular dahil- sağlık, kadına yönelik şiddet bakımından üreme ile ilgili pek çok standartta yer verilmektedir.

Bakanlar Komitesi'nin, Rec 2010(5)²⁰⁹³ No.lu Tavsiye Kararı'nda, -özel hayata ve aile hayatına saygı gösterilmesi hakkı kapsamında- ulusal yasaların evli olmayan kadınlar için tıbbi yardımla sağlanan üreme tedavisine izin verdiği durumlarda, Üye Devletlerin cinsel yönelime dayalı ayrımcılık yapmaksızın bu tür tedaviye erişimi mümkün kılmaya çalışmaları tavsiyesi söz konusudur (par. 28).

Mezkur tavsiye kararında -yer alan *açıklayıcı not* dahilinde de- üreme haklarına dair tavsiyeler mevcuttur. Nitekim -özel hayata ve aile hayatına saygı gösterilmesi hakkı kapsamında- toplumsal cinsiyet eşitliği standartları ve mekanizmalarına dair Rec (2007)17 No.lu Tavsiye Kararında (par. 44) da vurgulandığı üzere; “*gerek kadınlar gerekse erkeklerin, cinsel ve üreme konuları dâhil olmak üzere bedenleri üzerinde karar verme konusunda tartışılmaz bir hakları olmalıdır. Bu husus, konunun, sağlık hizmetlerinin oluşturulmasına, uygulanmasına,*

²⁰⁹¹ Thomas Hammerberg, *Avrupa'da İnsan Hakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 140-141.

²⁰⁹² Council of Europe, Committee of Ministers, **Recommendation No. R (2007)17**, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d4aa3, (07.04.2023).

²⁰⁹³ Council of Europe, Committee of Ministers, **Recommendation No. R (2010)5**, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cf424#_ftnref60, (06.04.2023).

bu hizmetlere erişime, bu hizmetlerin izlenmesine ve değerlendirilmesine yansıtılmasıyla teyit edilmelidir.” (par. 20-21). Ayrıca -sağlık bakımından- cinsel ve üreme sağlığı alanındaki eğitim, önleme, bakım ve tedavi programlarının ve hizmetlerinin cinsel yönelimlerin çeşitliliğine ve toplumsal cinsiyete saygı göstermesini ve herkese eşit bir şekilde açık olmasını güvence altına almak yönünde tavsiyede bulunulur (par. 33).

Engelli kadınlar ile kız çocuklarının haklarının korunması (*protection*) ve geliştirilmesine (*promotion*) dair Bakanlar Komitesi’nin Rec (2012)6²⁰⁹⁴ No.lu Tavsiye Kararı kapsamında, ekte yer alan cinsel ve üreme hakları, annelik ve aile hayatına dair tavsiyeler göz önüne alınarak engelli kadınların ve kız çocuklarının eşit hak ve yükümlülüklerle sahip yurttaşlar olarak hayatın her alanına katılımını teşvik edecek uygun yasal önlemlerin alınması ve diğer olumlu eylemlerin gerçekleştirilmesi tavsiyesine değinilmektedir. Bunun yanında –tavsiye kararının ekinde- engelli kadınlar ile kız çocuklara dair dengeli temsil yaklaşımının, üreme sağlığı ile ilgili sağlık hizmetlerinin sağlanmasına dair karar verilmesi gerektiğinde uygulanması tavsiye edilir. Yine engelli kadın ve kız çocuklarına cinsellik ve üreme sağlığı konusunda eğitim verilmesi ve isterlerse özsaygı ve savunma eğitim programlarını takip edebilmelerin sağlanması tavsiyesine de değinilir. Ayrıca engelli kadınlar ve kız çocukları tarafından kendi cinsel veya üreme haklarına dair alınan kararların, başkaları tarafından alınanlarla aynı şekilde dikkate alınmasının sağlanması yönünde tavsiye söz konusudur. Bununla birlikte sağlık uzmanlarının-ulusal mevzuata uygun olarak- cinsellik, üreme sağlığı ve annelik alanlarında engelli kadınlarla ilgilenmek ve onlara yardımcı olmak ve annelikle ilgili yaptıkları seçimleri kabul etmek ve bunlara saygı duymak üzere eğitilmelerinin sağlanması yönünde de tavsiyeye yer verilmektedir.

Gençlerin haklara erişimi konusunda üye devletlere dair Bakanlar Komitesi’nin 2016(7)²⁰⁹⁵ No.lu Tavsiye Kararı’nın ekinde yer alan; sağlık hizmetlerine erişim konusunda, yaygın eğitim ve okul müfredatı kapsamında (cinsel ve üreme sağlığı eğitimi de dahil) kapsamlı ve yaşa uygun sağlık eğitimi sağlanması

²⁰⁹⁴ Council of Europe, Committee of Ministers, **Recommendation No. R (2012)6**, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805caaf7, (08.04.2023).

²⁰⁹⁵ Council of Europe, Committee of Ministers, **Recommendation No. R (2016)7**, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2016-7-tur/168090962c, (07.04.2023).

ile ücretsiz, güvenli ve kişiye özel cinsel ve üreme sağlığı hizmetlerinin sağlanması konusunda üye Devletlerin girişimlerde bulunmaları yönündeki tavsiye üreme hakları bakımından önem arz etmektedir.

Ayrıca güncel bir gelişme olarak değinmek gerekir ki, Bakanlar Komitesi, yasal kürtaja etkili erişim hakkı ile ilgili olarak verilen **Tysiac, RR ve P. ve S. v. Polonya** kararlarının gereğinin Polonya tarafından icra edilip edilmediğine yönelik denetimini halen sürdürmektedir. Son olarak 20-22 Eylül 2022 tarihli 1443'üncü toplantısında Komite tarafından, 2021 yılından itibaren yasal kürtaja etkili erişim hakkının pekiştirilmesi bakımından Polonya tarafından gerçekleştirilen faaliyetler değerlendirilmiştir. Komite, kürtaja erişim konusunda kadınlara rehberlik hizmeti sunulması konularında, kararın gerektirdiği ölçüde gelişmeleri gösterir herhangi bir belgenin kendisine sunulmadığını üzülenek değerlendirmiştir. Bu kapsamda Komite, bahse konu kararların gereğini ivedi bir biçimde yerine getirme hatırlatmasında bulunarak Polonya'ya gerçekleştirilen iyileştirmeleri gösterir belgeleri Komiteye iletme üzere 15 Mart 2023 tarihine kadar süre tanımıştır. Komite bir sonraki değerlendirmesini 2023 yılının Haziran ayı içinde gerçekleştireceği toplantıda yapacaktır²⁰⁹⁶.

B. Amerikan Devletleri Örgütü Kapsamında

1. Genel Olarak

En eski bölgesel örgüt olarak bilinen *Amerikan Devletleri Örgütü* (*Organization of American States*, OAS), 1948'de imzalanıp 1951'de yürürlük kazanan *OAS Şartı*²⁰⁹⁷ ile oluşmuştur. Şart'ın ilk maddesine göre OAS; barış ve adalet düzeninin teşkil edilmesi, dayanışmanın artırılması, işbirliğinin

²⁰⁹⁶ Council of Europe, Committee of Ministers, "H46-25 Tysiac and R.R. (Applications Nos. 5410/03, 27617/04), P. and S. (Application No. 57375/08) v. Poland", **Decisions, CM/Del/Dec(2021)1419/H46-25**, [https://hudoc.exec.coe.int/ENG?i=CM/Del/Dec\(2022\)1443/H46-19E](https://hudoc.exec.coe.int/ENG?i=CM/Del/Dec(2022)1443/H46-19E), (11.04.2023).

²⁰⁹⁷ OAS Şartı daha sonra, 1967'de imzalanıp 1970'de yürürlük kazanan *Buenos Aires Protokolü* ile değiştirilerek yürürlüğe girmiştir. Ardından 1985'te imzalanıp 1988'de yürürlük kazanan *Cartagena de Indias Protokolü*, 1993'te imzalanan 1996'da yürürlüğe giren *Managua Protokolü* ve 1992'de imzalanıp 1997'de yürürlüğe giren *Washington Protokolü* ile değişikliğe uğramıştır. OAS, "Who We Are", **About the OAS**, https://www.oas.org/en/about/who_we_are.asp, (10.02.2022).

yoğunlaştırılması, bağımsızlıklarını, egemenliklerini ve toprak bütünlüğünü korumak için kurulmuş bir uluslararası örgüttür (m. 1/1). OAS; demokrasi, insan hakları, güvenlik ve kalkınma ilkeleri üzerinde hareket etmektedir²⁰⁹⁸. Nitekim OAS Şartı'nın "İlkeler" başlıklı 2'nci Bölümü'nde yer alan m. 3'e göre; Amerikan Devletleri ırk, milliyet, inanç ya da cinsiyet ayrımı yapmaksızın bireyin temel haklarını ilan etmektedir (m. 3/1-l). Ayrıca Şart'a taraf her Devletin kültürel, siyasi ve ekonomik yaşamını özgürce geliştirme hakkı tanınmakla birlikte bu hakkını kullanırken bireyin haklarına ve evrensel ahlak ilkelerine saygı göstereceği de düzenlenmektedir (m. 17). Yine Şart'a taraf Devletlerin tüm insanların ırk, cinsiyet, inanç, sosyal durum farkı gözetilmeksizin özgürlük, onur, fırsat eşitliği, ekonomik güvenlik koşullarında maddi refah ve manevi gelişim hakkına sahip olması için her türlü çabayı göstermeyi kabul ettikleri de Şart'ta yer almaktadır (m. 45/1-a). Böylelikle Amerikan bölgesel örgütlenmenin kurumsallaşması için önem arz eden Şart'ın insan haklarının bölgesel düzeyde tanınması bakımından da düzenlemeler²⁰⁹⁹ içerdiği görülmektedir.

OAS Şartı'nda her ne kadar insan haklarına dair düzenlemeler yer alsada bu düzenlemelerin yetersiz ve düzensiz oluşu, Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirgesi'nin (1948) yasal olarak bağlayıcı bir sözleşme şeklinde değil de bildirge şeklinde düzenlenişi, kurumsal açıdan yenilik yapılmasını gerektirmiş ve *Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu*'nun kurulması kararlaştırılmıştır²¹⁰⁰.

Şart'ta yapılan değişiklikler sonucunda, güncel halinde, OAS'ın amaçlarına ulaşmak üzere Şart'ta öngörülen temel organlar arasında *Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu* (m. 53/1-e) da yer almaktadır. AmeİHK, m. 106 uyarınca, ana görevi insan haklarının gözetilmesini ve korunmasını teşvik etmek olan ve bunun için OAS'a danışma organı olarak yardım etmek üzere kurulmuş bir organdır.

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Koruma Sistemi içinde *Sözleşme, Protokol* ve *Bildirge* kapsamında üreme hakları ile ilişkili birtakım düzenlemelerden

²⁰⁹⁸ OAS'ın tarihçesinin 1889-1890 yıllarında düzenlenen *Birinci Uluslararası Amerikan Devletleri Konferansı*'na kadar götürüldüğü de belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. OAS, "Who We Are", **About the OAS**, https://www.oas.org/en/about/who_we_are.asp, (10.02.2022).

²⁰⁹⁹ Gemalmaz, Cilt: 2, s. 335.

²¹⁰⁰ AmeİHK için bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, ss. 335-336.

bahsetmek mümkündür²¹⁰¹. Tarihi bir sıralama izlenerek düzenlemeler ele alınmaya çalışılacaktır. Ardından üreme haklarına dair başvurulara yer verilecektir.

2. Belgeler

a. Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirgesi

OAS Şartı'nın kabul edildiği 1948'de *Bogota*'da düzenlenen 9'uncu Uluslararası Amerikan Devletleri Konferansı'nda insan haklarına dair önemli bir adım olarak *Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirgesi* (**Amerikan Bildirgesi**²¹⁰², **Bogota Bildirgesi** olarak da bilinir²¹⁰³) de kabul edilmiştir. İHEB'den önce kabul edilen bu belge, dünyanın ilk genel nitelikteki insan hakları belgesi olarak gösterilmektedir²¹⁰⁴. Önsöz ve devamında 38 maddeden oluşmaktadır.

Bildirge'nin girişinde insanın temel haklarının korunması ve bunu sağlayacak gerekli koşulların oluşturulması gayesiyle siyasi ve hukuki kurumların faaliyetlerini sürdürmesi hususunun vurgulanması AmeİHB'nin önemini açıklamaktadır. Nitekim temel hakların -herhangi bir devletin vatandaşlığından arı olarak- insan kişiliğinden kaynaklandığı ve Amerikan Devletlerinin bunu benimsediği belirtilmektedir²¹⁰⁵.

Önsözünde tüm insanların haklar ve haysiyet temelinde özgür ve eşit doğdukları belirtilen Bildirgenin ilk bölümünde "Haklar", ikinci bölümünde ise "Görevler" yer almaktadır. Amerikalılar arası insan hakları koruma sistemi dâhilinde AmeİHB'deki üreme haklarına dair düzenlemeleri şu şekilde belirleyebilmek mümkündür²¹⁰⁶: aile kurma hakkı AmeİHB m. 6 (aile kurma ve korunma hakkı),

²¹⁰¹ Gebhard ve Trimino Mora, s. 4.

²¹⁰² Inter-American Commission on Human Rights, "American Declaration of the Rights and Duties of Man", <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic2.american%20declaration.htm>, (01.03.2022).

²¹⁰³ Johannes Morsink, **The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1999, s. 131.

²¹⁰⁴ Wikipedi, **American Declaration of the Rights and Duties of Man**, https://en.wikipedia.org/wiki/American_Declaration_of_the_Rights_and_Duties_of_Man, (02.05.2022); Volkan Aslan, "Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sistemi", **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2012, ss. 266-267.

²¹⁰⁵ Inter-American Commission on Human Rights, "American Declaration of the Rights and Duties of Man", <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic2.american%20declaration.htm>, (11.04.2022).

²¹⁰⁶ Bkz. Gebhard ve Trimino Mora, s. 4.

kişinin çocukların sayısına ve aralığına dair karar verme hakkı ile ilişkilendirilebilen düzenleme AmeİHB m. 11 (sağlığın korunması ve esenlik hakkı), aile planlaması bilgi ve eğitime erişim hakkı ile ilişkilendirilebilen düzenleme AmeİHB m. 11, aile planlaması yöntem ve hizmetlerine erişim hakkı ile ilişkilendirilebilen düzenleme AmeİHB m. 11.

AmeİHB'deki eşitlik hakkı (m. 2) kapsamında herkesin kanun önünde eşit olduğu belirtilmekle beraber cinsiyet dâhil herhangi bir kısıtla bakılmaksızın AmeİB'deki hak ve ödevlere de sahip olduğu özel olarak düzenleme altına alınmıştır. Eşitlik hakkından başka; yaşama, özgürlük ve kişisel güvenlik hakkı (m. 1), şeref, kişisel itibar, özel ve aile hayatının korunması hakkı (m. 5), aile kurma ve korunma hakkı (m. 6), sağlığın korunması ve esenlik hakkı (m. 11), eğitim hakkı (m. 12), çalışma ve adil ücret alma hakkı (m. 14), sosyal güvenlik hakkı (m. 16) üreme hakları ile ilişkili haklar olarak değerlendirilebilir. Ancak AmeİHB m. 7'de hamilelik ve emzirme sürecinde anneler ile çocukların koruma, bakım ve yardım alma hakkına sahip olduğu hususu özellikle yer almaktadır²¹⁰⁷. Böylelikle her ne kadar bahsi geçen maddeler üreme ile ilişkilendirilse de ayrıca üreme mevzuu özelinde kadınların hamilelik ve emzirme (lohusalık) sürecinde özel olarak korumaya, bakıma ve yardıma gereksinimleri bulundukları kabul edilerek bu hususlar Bildirge'ye dâhil edilmiştir. Ancak bir taraftan kadınların üreme yetisi kapsamında (emzirme ve hamilelikle sınırlı olsa da) özel bir düzenlemeye yer verilmesi müspet açıdan değerlendirilse de esasen diğer taraftan çocuk bakımında salt anneye toplumsal cinsiyet rolünün yüklenmesi ve fakat babanın göz ardı edilerek doğumdan sonraki yakın süreçte çocuk bakımıyla ilişkilendirilmeden düzenleme yapılması eleştirilebilmektedir. Babayı da içerecek şekilde bir düzenleme yapılması toplumsal cinsiyet eşitliğini pekiştiren bir adım olarak yorumlanabilecektir.

Görevler bölümünde ise çocuklara karşı ebeveynlerin görevleri m. 30'da düzenlenmektedir. Buna göre, çocuklarına yardım etmek ile onları desteklemek, eğitmek ve korumak ebeveynlerin birer görevi olarak yer almaktadır. Yukarıdaki eleştiri nispeten bu madde ile biraz giderilmiş olmaktadır.

²¹⁰⁷ Inter-American Commission on Human Rights, "American Declaration of the Rights and Duties of Man", <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic2.american%20declaration.htm>, (11.04.2022).

Bildiri her ne kadar sözleşme mahiyetinde bağlayıcı bir metin olarak görülmesine de burada bir nüansa değinmek gerekir. Şöyle ki; *Buenos Aires Protokolü* (1967) ile birlikte değişen OAS Şartı neticesinde AmeİHB'nin OAS'a üye Devletler açısından bağlayıcılık kazandığı belirtilmektedir²¹⁰⁸.

AmeİHB'nin Denetim Sistemi'ne de değinmek gerekir. OAS Şartı'nda yapılan *Buenos Aires Protokolü* (1967) kapsamındaki değişiklik neticesinde, OAS üyesi Devletler AmeİHK'nın statüsü ile bağlı duruma gelmişlerdir. AmeİHK'nın Statüsü ve Yönetmeliği kapsamında, AmeİHS'ne taraf olmayan OAS üyesi Devletler açısından AmeİHB'deki hakların ihlaline dair başvurular bakımından AmeİHK yetkilidir. AmeİHS'den arî bir şekilde, OAS üyesi Devletler bakımından AmeİHB'deki hakların ihlaline dair AmeİHK'na bireysel şikâyet başvuru mekanizması söz konusudur²¹⁰⁹. Ayrıca **AmeİHM** -AmeİHS m. 64 uyarınca- AmeİHS haricinde Amerikan devletlerinin insan haklarının korunmasına dair diğer anlaşmaların yorumlanması konusunda kendisine danışılması konusundaki yetkisinin AmeİHB'ni de kapsadığını belirtmiştir²¹¹⁰.

b. Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi (*San Jose Paketi*)

1969'da San José, Kosta Rika'da imzalanan *Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi* (***San Jose Paketi*** olarak da bilinir) 1978'de yürürlüğe girmiştir²¹¹¹. Amerikan İnsan Hakları Sistemi'nin kurumsallaşması için önemli bir adım niteliğindeki AmeİHS, önsöz ve devamında 82 maddeden oluşmaktadır. Devletin yükümlülükleri ile haklara yer verilen ilk bölüm (m. 1-32) kapsamında medeni ve siyasi haklar (m. 3-25) ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar (m. 26) düzenlenmektedir²¹¹². Koruma Araçları ikinci bölümde yer alırken son bölüm ise genel ve geçici hükümleri içerir.

Amerikalılar arası insan hakları koruma sistemi dâhilinde AmeİHS'de yer alan düzenlemeler arasında üreme hakları kapsamında şu düzenlemelerden

²¹⁰⁸ Bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 343.

²¹⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 343.

²¹¹⁰ Bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 343, dn. 16.

²¹¹¹ Gemalmaz, Cilt: 2, s. 344.

²¹¹² Inter-American Commission on Human Rights, "American Convention on Human Rights", <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>, (01.03.2022).

bahsetmek mümkündür²¹¹³: aile kurma hakkı AmeİHS m. 17 (ailenin hakları), kişinin çocukların sayısına ve aralığına dair karar verme hakkı (ile ilişkilendirilebilen düzenleme) AmeİHS m. 11 (gizlilik hakkı), aile planlaması bilgi ve eğitimine erişim hakkı (ile ilişkilendirilebilen düzenleme) AmeİHS m. 13 (düşünce ve ifade özgürlüğü).

Henüz AmeİHS'nin ilk maddesinde haklara saygı gösterme yükümlülüğü düzenlenirken AmeİHS'ne taraf Devletlerin AmeİHS'deki hak ve özgürlükleri kendi yargı yetkisine tabi olan herkese ırk, cinsiyet gibi herhangi bir ayırım gözetmeksizin özgür ve tam bir şekilde kullanmayı sağlayarak uygulayacağı izah edilmektedir. Böylelikle taraf Devletlerin hem saygı göstermek (*respect*) –negatif– hem de temin etmek (*ensure*) –pozitif– yükümlülüğü söz konusudur²¹¹⁴. Bu bağlamda AmeİHS'deki hak ve özgürlükler ele alınırken ayrımcılık yasağının göz önünde tutulması gerekmektedir. Ayrıca m. 24 kapsamında da -eşit koruma hakkı ile- herkesin kanun önünde ayırım gözetilmeden eşit olduğu düzenlenmektedir.

AmeİHS'de yer alan yaşam hakkı (**m. 4**)²¹¹⁵ da üreme hakları ile ilişki içerisinde değerlendirilebilir. Misalen, kadına sağlık sebebiyle dahi kürtaj hakkının tanınmaması kadının yaşam hakkı ile ilişkili görülebilir.

AmeİHS m. 4'ün gerek bölgesel gerek uluslararası insan hakları sözleşmeleri bağlamında yaşam hakkını hamile kalma anından itibaren başlatan tek düzenleme olması noktasında farklılığı söz konusudur. Bununla birlikte doktrinde ve AmeİHK'da genel eğilimin yaşam hakkının doğumla başlatılması yönünde olduğu belirtilir. Bu şekildeki tercihin benimsenmesi ise biyolojik annenin kendi bedeni üzerinde tasarrufta bulunma hakkını -ve buna koşut olarak kürtajın yasal hale getirilmesini- kuvvetlendirmektedir²¹¹⁶.

Nitekim AmeİHK, **Baby Boy v. ABD** (1981) başvurusu kapsamında m. 4'ün **kürtajı ulusal düzeyde engellemediği** sonucuna ulaşır. Mutlak yaşam hakkının ana rahmine düşmesinden itibaren geçerli olduğunu kabul etmenin mümkün olmadığı

²¹¹³ Bkz. Gebhard ve Trimino Mora, s. 4.

²¹¹⁴ Gemalmaz, Cilt: 2, s. 347.

²¹¹⁵ AmeİHS m. 4/1 uyarınca; "...Her insanın yaşamına saygı gösterilmesini isteme hakkı vardır. Bu hak, genel olarak, gebe kalma anından başlayarak, yasa ile korunacaktır. Hiç kimse yaşamından keyfi olarak yoksun bırakılamaz...".

²¹¹⁶ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 113.

vurgulanır²¹¹⁷. AmeİHK gerçekleştirdiği yorumda, ABD’de kürtaja izin veren yasaların Amerikan Bildirgesi kapsamındaki yaşama hakkını ihlal etmediğini ifade eder. Kaldı ki AmeİHS ve Bildirge’nin hazırlanması sürecinde, bu Belgelerin kurucu devletlerinin hukuk sistemlerinde annenin sağlığı gibi belirli sebeplerle kürtaja izin veren yasal düzenlemeler mevcuttur. Dolayısıyla m. 4 kapsamında gebe kalma anından itibaren başlatılan yaşama hakkının kürtaja izin veren yasalarla ihlal edilmesi söz konusu değildir. Ancak bu durum (kürtaja cevaz veren yasaların insan haklarına aykırılık teşkil etmemesi hali) kürtajın bir insan hakkı olarak anlaşılmasını gerektirmemektedir²¹¹⁸.

Yaşam hakkını içeren **m. 4** kapsamında, herkesin yaşamına saygı gösterilmesi hakkına sahip olduğu belirtildikten sonra bu hakkın *genel olarak* hamile kalma anından itibaren yasa ile koruma altında olduğu ve kimsenin keyfi şekilde yaşamından yoksun bırakılamayacağı düzenlenir. Buradaki yoruma açık kısım, *genel olarak* ifadesinden kaynaklanır. Kanımızca, annenin yaşamının tehlikeye girmesi gibi (hukuken öngörülen) durumları mümkün kılmak üzere böyle bir ifadeye yer verilmiştir.

Nitekim başvuru kapsamında yaşam hakkı kürtaj ekseninde ele alınırken, genel olarak ifadesinin “en çeşitli kürtaj vakalarını” içirme ihtimalini açık bıraktığına değinilir. Ayrıca keyfi şekilde yaşamdan mahrum bırakmak da değerlendirilmiştir. Bu bağlamda kürtaj uygulamasının m. 4’ün standardını ihlal edip etmediği noktasında kürtajın koşullarının da göz önüne alınması gerektiği üzerinde durulur. Zira keyfilik varsa, kanuna dayalı sebep olmaksızın gerçekleşen kürtajın m. 4’e aykırılığı söz konusu olabilecektir²¹¹⁹.

AmeİHS kapsamında yaşama hakkının hamile kalma anından itibaren korunuyor olması bu Sözleşmeyi diğer insan hakları belgelerinden ayrıcalıklı bir konuma taşımaktadır. Latin Amerika devletleri genel olarak ulusal hukuk sistemlerinde kürtajı sınırlayıcı özellik taşımalarına rağmen Amerikalılar arası sistemde üreme hakları ile ilgili başvuru sayısı azdır. Başvurularda kürtaj hakkının

²¹¹⁷ **Baby Boy v. United States** (No: 2141, Karar No: 23/81, 6 Mart 1981) başvurusuna dair bkz. Organization of American States, **Annual Report of the Inter-American Commission on Human Rights (1980-1981)**, <https://www.cidh.oas.org/annualrep/80.81eng/USA2141.htm>, (31.12.2022); Gemalmaz, Cilt: 1, s. 121.

²¹¹⁸ Sjöholm, s. 560.

²¹¹⁹ Bkz. **Baby Boy v. United States**.

olup olmadığından ziyade kürtaj ya da tüp bebek prosedürlerine ilişkin yasaların yaşama hakkını ihlal edip etmediği değerlendirilmektedir. Bu yönüyle Amerikalılar arası sistemin Avrupa sisteminin erken dönemine benzediği düşünülmektedir²¹²⁰.

AmeİHS ailenin haklarının yer aldığı m. 17 dâhilinde taraf Devletlerin evlilikte hak eşitliğini sağlama yükümlülüğü düzenlenmekte, eşlerin sorumluluklarının yeterli biçimde dengelenmesini sağlaması beklenmektedir. Fakat mezkur düzenleme nötr niteliği ile kadınların eşit olmayan toplumsal cinsiyet rolleri ve özellikle çocuk bakımına dair ikincilliğin giderilmesi noktasında belirleme/vurgulama içermemektedir. Eşitliğin sağlanması özellikle kadının anneliğinin özgürleştirici şekilde düşünülmesi ve bu yönde düzenlemeler öngörülmesi sayesinde hayata geçirilebilme zeminine sahip olabilecektir.

Haklar ve ödevler arasındaki ilişkiyi içeren m. 32'in ilk fıkrasındaki her insanın ailesine, toplumuna ve insanlığa yönelik sorumlulukları olduğu şeklindeki düzenlemeyi üreme hakları bakımından da geçerli bir şekilde yorumlamak mümkündür. Nitekim salt kişinin kendisini ve ailesini değil ve ayrıca toplumu, toplumun refahını ve geleceğini de sorumluluk bilinci ile düşünmesi ve ona göre çocuk planlaması yapması kendisinden beklenebilir.

AmeİHS'nin Denetim Sistemi'ne de değinmek gerekir. AmeİHS m. 33, yetkin organları düzenlemektedir. Buna göre, AmeİHS'e taraf Devletlerin taahhütlerinin yerine getirilmesinde AmeİHK ve AmeİHM yetkili olarak belirtilir²¹²¹.

AmeİHK, AmeİHS'den önce kurulmuş olup hem OAS Şartı hem de AmeİHS kaynaklı yetki ve görevleri haiz olduğunu hatırlatmak gerekir. AmeİHS m. 44'e göre, OAS'a üye devlette tanınan sùjeler (kişi, grup, sivil toplum kuruluşu) AmeİHS'nin AmeİHS'ne taraf devletçe ihlal edildiğine dair ihbar ya da şikâyetleri içeren dilekçeyi AmeİHK'a verebilmektedir. Dostane çözüm yetkisi (m. 48/1-f, 49) kapsamında anlaşmaya varılması halinde AmeİHK'nu rapor düzenler (m. 49). Anlaşmaya varılmaması durumunda ise AmeİHK, gerçekleri ve ulaştığı sonuçları içeren raporunu düzenler (m. 50/1). Burada değinilmesi gereken nüans, AmeİHS'ne

²¹²⁰ Sjöholm, ss. 559-560.

²¹²¹ **AmeİHS** m. 34-40 AmeİHK'nın organizasyonuna dair düzenlemeler ihtiva ederken, AmeİHK'nın fonksiyonları m. 41-43, yetkinliği m. 44-47 ve prosedürü ise m. 48-51 dâhilinde yer almaktadır. **AmeİHM**'nin ise organizasyonu m. 52-60, yargı yetkisi ile görevleri m. 61-65, prosedürü m. 66-69 kapsamında düzenlenmektedir. Bkz. Inter-American Commission on Human Rights, "American Convention on Human Rights", <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>, (05.03.2022).

taraf olmakla AmeİHK'na bireysel başvuru usulü kabul edilmiş olmaktadır (m. 44). Ancak devletler arası başvuru usulü için ayrı ve özel bir beyan gerekir (m. 45/1)²¹²².

7 yargıçtan oluşan (m. 52) AmeİHM, AmeİHS ile kurulmuş²¹²³ olup AmeİHS hükümlerini yorumlama ve uygulama bakımından yetkili kılınmıştır (m. 62/3). Ancak bu noktada vurgulamak gerekir ki, AmeİHS'e taraf Devletlerin AmeİHM'nin yargı yetkisini tanıdığını özel bir beyanla belirtmesi gerekir (m. 62). Yine m. 61/1 uyarınca, salt AmeİHS'e taraf Devletler ile AmeİHK, AmeİHM'e başvuruda bulunma hakkını haizdir. Böylelikle AmeİHM'ne bireysel başvuru sahibi kişi, doğrudan ihlal iddiasını götürmekle yetkili kılınmamıştır²¹²⁴. Bununla birlikte m. 64/1 kapsamında OAS'a üye devletlerin AmeİHS ya da Amerikan insan haklarının korunması sistemindeki diğer anlaşmaların yorumlanması bakımından da AmeİHM'ne danışabilmesi²¹²⁵ şeklindeki düzenlemeyi unutmamak gerekir.

c. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Ek Protokol (*San Salvador Protokolü*)

AmeİHS her ne kadar medeni ve siyasi haklar yanında ekonomik, sosyal ve kültürel hakları da düzenleme alanına dâhil etmişse de esasen klasik haklar haricindeki ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kapsamındaki (gönderme hükmü olan) m. 26 ışığında ikinci kuşak haklar salt gönderme hükmüyle düzenlenmiştir. Bir diğer ifadeyle ikinci kuşak haklara AmeİHS'de ayrıntılı bir şekilde yer verilmemiştir. Bu boşluk eleştirilmiş ve sonrasında çıkarılan (1988'de kabul edilip 1999'da yürürlük kazanan) *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Ek Protokol (San Salvador Protokolü* olarak da bilinir²¹²⁶) ile ayrıntılı şekilde ikinci kuşak haklar (m. 6-18) düzenlenmiştir²¹²⁷. Protokol, başlangıç

²¹²² Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, ss. 363-364.

²¹²³ Gemalmaz, Cilt: 2, ss. 356, 361.

²¹²⁴ Bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 376.

²¹²⁵ AmeİHM'nin üreme hakları ile ilgili herhangi bir istisari görüş yayınlamadığına dair bkz. UNFPA, s. 203.

²¹²⁶ Organization of American States, **Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights: Protocol of San Salvador**, OAS Official records, OEA/Ser.A/44, Treaty Series No: 69.

²¹²⁷ Bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, ss. 351-352, 397-400. İkinci kuşak haklara kronolojik olarak OAS Şartı'nda (m. 45, 49 gibi) ve AmeİHB'de (m. 6'da ailenin korunması hakkı, m. 7'de hamilelik ve emzirme sürecinde annelerin korunma, bakım ve yardım alma hakkı, m. 11'de sağlığın korunması hakkı, m. 12'de eğitim hakkı, m. 14'te çalışma ve adil ücret alma hakkı, m. 16'da sosyal güvenlik

bölümü ve devamında 22 maddeden oluşmaktadır. Protokolün başlangıç kısmında insan onuru bakımından farklı hak kategorilerinin bölünmez bir bütün oluşturduğu - bir diğer ifadeyle monizmi- vurgulanmakta, İHEB ve AmeİHS ışığında özgür insan ideali için herkesin gerekli şartların yaratılması sayesinde ikinci kuşak haklardan yararlanabileceği ve temel hakların (vatandaşlıktan arî olarak) salt insan kişiliğinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Protokole taraf Devlet, cinsiyet dâhil olmak üzere ayrımcılık yapmama yükümlülüğü altındadır (m. 3).

Amerikalılar arası insan hakları koruma sistemi dâhilinde *San Salvador Protokolü* kapsamında üreme haklarına dair şu düzenlemelerden bahsetmek mümkündür²¹²⁸: aile kurma hakkı *San Salvador Protokolü* m. 15 (aile kurma ve ailenin korunması hakkı), kişinin çocukların sayısına ve aralığına dair karar verme hakkı (ile ilişkilendirilebilen düzenleme *San Salvador Protokolü* m. 10 (sağlık hakkı), aile planlaması bilgi ve eğitime erişim hakkı (ile ilişkilendirilebilen düzenleme *San Salvador Protokolü* m. 10 (sağlık hakkı); aile planlaması yöntem ve hizmetlerine erişim hakkı (ile ilişkilendirilebilen düzenleme *San Salvador Protokolü* m. 10 (sağlık hakkı).

Protokol m. 6'da yer alan çalışma hakkını da kadınların üreme hakları ile ilişkili olarak değerlendirmek gerekir. Zira m. 6/2'de taraf devletlerin uygun aile bakımını sağlamaya yönelik yardımcı programları uygulama ve güçlendirmeyi taahhüt ederek kadınların çalışma hakkından etkili, gerçek bir fırsat kapsamında yararlanabilmeleri sağlanmak istenmektedir.

Protokol'de yer alan bir başka ikinci kuşak hak olan sosyal güvenlik hakkı da üreme hakları ile ilişki kurulabilen haklar arasında değerlendirilebilir. Nitekim m.9/2, istihdam edilen kadınlar için doğumdan önce ve sonra ücretli doğum iznini içerir.

Ayrıca kültürün faydalarından yararlanma hakkı (m. 14) kapsamında da m. 14/2-b'de düzenlenen bilimsel ve teknolojik ilerlemenin faydalarından yararlanma hakkını üreme hakları ile ilişkili bir şekilde okumak mümkündür. Nitekim teknolojik ilerlemelerin tüp bebek, doğum kontrol yöntemleri gibi noktalarda üreme mevzusu

hakkı gibi) de rastlamak mümkündür. Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, ss. 398-399. Her ne kadar AmeİHB bağlayıcı olmasa da AmeİHK'nun denetiminde esas alacağı belgelerden biri olmasına dair bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 399.

²¹²⁸ Bkz. Gebhard ve Trimino Mora, s. 4.

bakımından ilişkisi göz önüne alındığında m. 14 de kadınların üreme teknolojilerinden yararlanmasını içerir şekilde değerlendirilebilir.

Bu meyanda *San Salvador Protokolü* m. 15/1’de ailenin toplumun doğal ve temel bir unsuru olduğuna ve Devlet tarafından maddi ve manevi koşullarının iyileştirilmesinin gözetilmesi ve korunması gerektiğine özel olarak yer verilmektedir. Böylelikle Devletin de ailenin gözetilmesine dair yükümlülükleri olduğu düzenlenmiştir. Devamında taraf Devletlerin -doğumdan önce ve sonra makul süre-annelere özel bakım ve yardım sağlama yükümlülüğü (m. 15/3-a) düzenlenir.

San Salvador Protokolü’nün Denetim Sistemi’ne de yer vermek gerekir. Protokol m. 19 koruma araçlarını düzenler. Öncelikle Protokol’e taraf devletlerin Protokol’deki haklara saygı göstermek için aldıkları önlemleri de içerir periyodik rapor sunmaları gerektiği m. 19/1-5’de yer alır. Rapor usulünün denetim mekanizması bakımından etkili olmama noktasında eleştirildiğini²¹²⁹ hatırlatmak gerekir. AmeİHK da Genel Kurul’a sunacağı yıllık veya özel raporunda, taraf Devlette bu Protokoldeki haklara dair yapılması gerekenler hususunda tavsiyelerini belirtebilir (m. 19/7).

Ayrıca m. 19/6 denetim mekanizması bakımından ön plana çıkmaktadır. Buna göre, m. 8/1-a’da yer alan sendikal haklar ile m. 13’de yer alan eğitim hakkı kapsamında düzenlenen hakların taraf Devlete doğrudan atfedilebilecek bir eylemle ihlal edilmesi halinde -AmeİHK ile uygulanabilirliği kapsamında AmeİHM’nin- AmeİHS’in m. 44-51, 61-69’da yer alan bireysel başvuru mekanizması uygulanabilir. Böylece bu denetim, bahse konu bu iki hak için geçerli olmaktadır.

d. Kadınlara Yönelik Şiddetin Önlenmesi, Cezalandırılması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Amerikalılar Arası Sözleşme (*Belém do Pará Sözleşmesi*)

Amerikan insan hakları sistemi içinde kadınlara yönelik çıkarılan özgü belgelerden birisi de kadına dair şiddeti konu edinmektedir²¹³⁰. 1994’te kabul edilip 1995’te yürürlüğe giren *Kadınlara Yönelik Şiddetin Önlenmesi, Cezalandırılması ve*

²¹²⁹ Bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 407.

²¹³⁰ Amerikan insan hakları sisteminde kadın haklarına dair sözleşmeler için bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 426.

Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Amerikalılar Arası Sözleşme (Belém do Pará Sözleşmesi olarak da bilinir²¹³¹) başlangıç ve devamında 25 maddeden oluşur²¹³².

Kadına karşı şiddetin kadınların hak ve özgürlüklerine dair ihlal oluşturduğu, insanlık onuruna yönelik bir suç olduğu, tarihi olarak kadın-erkek arasında eşit olmayan güç ilişkilerinin bir görünümü olduğu Sözleşme'nin girişinde vurgulanır.

Sözleşme m. 1'e göre, gerek *kamusal* gerek *özel* alanda kadınlara yönelik şiddet Sözleşme kapsamına dâhildir. Sözleşme kapsamında m. 3-6'da haklar yer alır.

Belem do Para Sözleşmesi çerçevesinde cinsiyete ve toplumsal cinsiyete yönelik şiddetten uzak bir şekilde yaşama hakkı ele alınmıştır (m. 1). Toplumsal cinsiyete dayalı şiddet; vücut bütünlüğüne, kadının cinselliği ve üreme özerkliğini kontrol etme hakkına ve -fiziksel, psikolojik, cinsel ve üreme sağlığı dâhil olmak üzere- sağlık hakkına aykırılık teşkil etmektedir²¹³³. Nitekim kadına yönelik şiddet, insan onuruna aykırı olmakla birlikte toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin de bir tezahürüdür. Böylelikle kadınlara yönelik şiddet, bir insan hakkı ihlalidir. Üremeye dair kadının şiddete uğraması da kadının üreme haklarının ihlalini oluşturur.

Belem do Para Sözleşmesi'nde kadına yöneltilen şiddet; psikolojik, cinsel ve fiziksel şiddeti kapsamaktadır (m. 2). Dolayısıyla üremeye yönelik şiddet de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Her kadının hem kamusal hem de özel alanda şiddete uğramama hakkı (m. 3), her türlü ayrımcılığa uğramama, ikincil kalıp yargılardan bağımsız bir şekilde değer ve eğitim görme hakkı (m. 6) vardır. Ayrıca m. 6'daki düzenleme uyarınca, her kadının şiddete maruz kalmama hakkının –diğerlerinin haricinde- her türlü ayrımcılığa maruz kalmama hakkını (a) da içerdiğini eklemek gerekir. Ayrıca her kadın bölgesel ve uluslararası haklarının ve özgürlüklerinin tanınması, bu haklardan faydalanmasının sağlanması, bu hakları kullanabilmesi ve bunların korunması hakkına sahiptir (m. 4)²¹³⁴. Üreme hakları ile ilişkili olarak bu hakları yorumlamak

²¹³¹ OAS, "Inter-American Convention on the Prevention, Punishment, and Eradication of Violence against Women", **About the OAS, Our Structure, Specialized Organizations, MESECVI, Belém do Pará Convention**, <https://www.oas.org/en/mesecvi/convention.asp>, (01.03.2022).

²¹³² Bkz. OAS, "Inter-American Convention on the Prevention, Punishment and Eradication of Violence Against Women "Convention of Belem do Para"", **Department of International Law, Multilateral Treaties**, <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-61.html>, (11.03.2022).

²¹³³ Bkz. Gebhard ve Trimino Mora, s. 4.

²¹³⁴ *Belem do Para Sözleşmesi* m. 4 uyarınca yaşama hakkı; fiziksel, zihinsel ve ahlaki bütünlüğüne saygı gösterilmesi hakkı; kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı; işkenceye maruz kalmama hakkı; doğuştan gelen onuruna saygı gösterilmesi ve ailesinin korunması hakları; kanun önünde eşit

mümkündür. Bununla birlikte kadına yönelik şiddetin, hakları kullanma konusunda engel oluşturduğunu ve geçersiz kıldığını da (m. 5) vurgulamak gerekir. Nitekim birinci ve ikinci kuşak hakları özgürce ve tam bir şekilde kullanma hakkına tüm kadınların sahip olduğu m. 5’de düzenleme altına alınmıştır.

Esasen insan hakları sözleşmeleri devlet-birey arasındaki ilişkiye odaklanır. Kural olarak ihlalin kamunun bir tasarrufundan kaynaklanması beklenmekle birlikte içtihatlar vasıtasıyla özel kişiler arasındaki ilişkiden kaynaklı insan hakları ihlalinde devletin sorumluluğu (önlememe, kovuşturmama, cezalandırmama bakımından) söz konusu olabilmektedir. *Belem do Para Sözleşmesi*’nde de bahse konu yatay etkiyi görmek mümkündür (m. 1, 2/a, 2/b, 2/c, 3)²¹³⁵. Buna göre; kamusal alan yanında özel alanda gerçekleşen, aile içinde gerçekleşen, herhangi bir kişi tarafından işlenen, nerede gerçekleştiğine bakılmaksızın Devlet/görevlileri tarafından gerçekleşen ya da göz yumulan ihlaller Sözleşme kapsamına girmektedir.

Sözleşme kapsamında **devletin görevleri** ise m. 7-9’da yer alır. Kadına yönelik her türlü şiddetin (üreme için de geçerli) kınanması, uygun araçlarla, gecikmeden önlenmesi, soruşturulması, cezalandırılması ve ortadan kaldırılması için gerekli politikaların izlenmesi ve cezai, hukuki, idari vd. düzenlemeleri mevzuata dâhil edilmesi Taraf Devletlerden beklenir. Bununla beraber failin kadına yönelik zarar verici, tehlike arz eden herhangi bir yöneme başvurusunu engelleyecek yasal tedbirler alması da beklenir. Mevzuatta kadına yönelik şiddetin kalıcı olmaması için gerekli değişim ve dönüşümü yapmak da Taraf Devletin görevlerindendir. Kadının şiddete maruz kalması durumunda ise koruyucu önlemlerle birlikte etkin yasal prosedürler oluşturulması, tazminat ve adil çözümlere etkin erişimin sağlanması için gerekli hukuki mekanizmaların kurulması beklenir (m. 7).

Sözleşme’de *özel önlemler* alınması da düzenleme altına alınmıştır. Kadınların -şiddetten uzak olma hakkı dâhil- haklarına uyulmasının teşviki, eğitim süresinde toplumsal cinsiyete dayalı (kadın veya erkeğin üstünlüğünü meşrulaştırıcı, şiddetlendiren) davranış kalıplarını/ önyargıları/kalıp yargıları değiştirmek, adalet

korunma hakkı; haklarını ihlal eden eylemlere karşı koruma için yetkili bir mahkemeye basit ve hızlı bir şekilde başvurma hakkı; serbestçe dernek kurma hakkı; din ve inançlarını kanunlar çerçevesinde açıklama özgürlüğü hakkı; kamu hizmetlerine eşit erişim ve karar alma dâhil kamu işlerinin yürütülmesinde yer alma hakkı diğer haklarla birlikte kadınların korunan hakları arasında belirtilmektedir.

²¹³⁵ Bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, ss. 433-434.

sistemindeki görevli kişilerin kadına dair şiddet konusunda eğitimi, şiddete uğrayan kadınlar için sığınma evleri, uzmanlık hizmetlerinin sağlanması, kamuoyunu kadına karşı şiddet hakkında bilinçlendirmek, şiddet mağduru kadınların kamusal, özel, sosyal hayata katılması için etkili programlara erişimin sağlanması bakımından Taraf Devletler özel önlemler almayı kabul etmektedir (m. 8).

Ayrıca şiddete karşı savunmasızlığın özel olarak dikkate alınması gerektiği (reşit olmayan, yaşlı, göçmen gibi) durumlar dâhilinde **hamilelik** sürecindeki kadınlara da yer verilmektedir (m. 9). Nitekim hamilelik sürecinde kadınların biyolojik ve ruhsal değişimi ile birlikte sosyo-ekonomik durumunda da meydana gelen değişimler onların daha kırılgan hale gelmesine, dezavantajlılıklarının artmasına sebep olabilmekte ve buna koşut olarak da şiddet türlerine kamusal ve(ya) özel alanda daha fazla maruz kalabilmektedirler.

Belem do Para Sözleşmesi'nin Denetim Sistemi'ne de değinmek gerekir. OAS'ın bir organı olan **Amerikalılar Arası Kadın Komisyonu** (*Inter-American Commission of Women*, **CIM**, 1928), kadınların insan haklarının tanınmasının sağlanması gayesiyle kurulan ilk hükümetler arası kurum olarak belirtilmektedir²¹³⁶. Kuruluşundan itibaren kadınların insan haklarının güçlendirilmesi için çalışan CIM, 1994'te girişimleriyle **Belem do Para Sözleşmesi**'nin kabul edilmesinde rol oynamıştır²¹³⁷. Sözleşme m. 10'da taraf devletlerin CIM'e kadına yönelik şiddeti önlemek, yasaklamak ve şiddet mağduru kadınlar için alınan önlemleri içeren - kadınların şiddetten korunma hakkına dair- ulusal **raporlar** göndermesi düzenlenir.

CIM'in işlevleri arasında OAS'a üye Devletlerin kadınların sosyal, medeni, ekonomik, kültürel alanda tam ve eşit katılımı, temsili çabalarını desteklemek yer alır. Bununla birlikte kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına dair hukuki tedbirlerin alınmasını da teşvik eder²¹³⁸. CIM'in işlevleri göz önünde bulundurulduğunda, Sözleşme m. 11'e göre, taraf Devletler yanında CIM'in de AmeİHM'den **Belem do Para Sözleşmesi**'nin yorumlanmasına dair tavsiye niteliğinde görüş isteyebileceğini belirtmek gerekir.

²¹³⁶ *Amerikalılar Arası Kadın Komisyonu* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. OAS, "Inter-American Commission of Women", **About the OAS, Our Structure, Specialized Organizations**, **CIM**, <https://www.oas.org/en/cim/>, (02.03.2022); Gemalmaz, Cilt: 2, s. 435.

²¹³⁷ OAS, "Follow-Up Mechanisms", **About the OAS, What We Do**, <https://www.oas.org/en/about/mechanisms.asp>, (02.03.2022).

²¹³⁸ OAS, "CIM Mission and Mandate", **About the OAS, Our Structure, Specialized Organizations, About CIM**, <https://www.oas.org/en/CIM/about.asp>, (02.03.2022).

Bir diğ er denetim mekanizması ise bireysel başvuru usulüdür. Bir Devlet tarafından m. 7'nin ihlali durumunda **AmeİHK**'na herhangi bir kişi, grup ya da OAS'a  ye bir/daha çok devletin yasal olarak tanıdığı sivil toplum kuruluğu tarafından ihlale dair ihbar ya da şikâyet içerir **dilekçe** verilebileceği, AmeİHK'nın da *San Jose Paktı*'na ve AmeİHK T z đ ²¹³⁹ ve Yönetmelikleri'ne uygun şekilde değerlendireceği düzenlenmiştir (m. 12). Altını çizmek gerekir ki bahse konu başvuru usulü, salt m. 7'de yer alan devletin görevlerinin ihlalinde söz konusudur.

Doktrinde m. 7'nin “program hüküm” olarak haktan ziyade devletlerin alması gereken önlemleri içermesi hususu; program hükmün (yaygın olan rapor usulü yerine) bireysel başvuruya dâhil edilmesi önemli bir farklılık olarak belirtilir²¹⁴⁰.

Ayrıca *Belem do Para Sözleşmesi*; kamusal ve özel alanda fiziksel, psikolojik, cinsel bütünlüğe dair şiddetin ortadan kaldırılması savaşında kadın haklarının korunması ve savunulması bakımından ilk kez **mekanizmaların** geliştirilmesini tesis etmiştir. Nitekim Sözleşme'nin etkin bir şekilde uygulanması, sürekli ve bağımsız bir değerlendirme ve destek sürecini gerektirmektedir²¹⁴¹. Böylelikle tekrarlayan kadına yönelik şiddet sorununa dair gerekli çözümün kalıcı olması sağlanabilecektir.

2004'te *Belem do Para Sözleşmesi'nin Takip Mekanizması (MESECVI)* kurulmuştur. MESECVI; Sözleşmeye Taraf Devletler ile (Taraf Devletlerin her birinden atanan uzmanlardan oluşan teknik bir organ olan) Uzmanlar Komitesi (*Committee of Experts, CEVI*) arasında kalıcı ve teknik bir işbirliği sağlanması için bir foruma dayalı, sistematik ve devam eden çok taraflı bir değerlendirme

²¹³⁹ *AmeİHK Tüzüğü*'nde de insan haklarının gözetilmesini ve savunulmasını teşvik konusunda OAS'ın danışma organı olarak oluşturulduğu (m. 1) ve OAS'a  ye tüm Devletleri temsil edeceği (m. 2) belirtilen AmeİHK; **OAS'a  ye** devletlere dair m. 18'deki yetkileri uyarınca, bu devletlerin hükümetlerinden insan hakları alanında aldıkları tebdirlere ilişkin rapor sunmalarını talep edebilmektedir. ***San Jose Paktı'na taraf*** Devletlere dair yetkileri (m. 19) arasında Pakt m. 44-51 kapsamındaki dilekçeler üzerinden hareket etmek, *Pakt*'ın ya da diğer insan haklarına dair anlaşmaların yorumunda AmeİHM'e danışmak yer alır. ***San Jose Paktı'na taraf olmayan*** Devletlere dair yetkileri arasında (m. 20) da *Amerikan Bildirgesi*'nin özellikle m. 1 (yaşama, özgürlük ve kişisel güvenlik hakkı), 2 (kanun önünde eşitlik hakkı), 3 (din ve ibadet özgürlüğü), 4 (ifade ve yayma özgürlüğü), 18 (adil yargılanma hakkı), 25 (keyfi tutuklamaya karşı korunma hakkı), 26 (*due process of law* hakkı)'daki insan haklarına uyulması konusunda dikkat edilmesi yer alır. Department of International Law, “Statute of the Inter-American Commission on Human Rights”, **Multilateral Treaties**, OAS, <https://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-61.html>, (01.03.2022).

²¹⁴⁰ Bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 436.

²¹⁴¹ OAS, What is MESECVI?”, **About the OAS, Our Structure, Specialized Organizations, MESECVI, About MESECVI**, <https://www.oas.org/en/mesecvi/about.asp>, (01.03.2022).

metodolojisi olarak açıklanmaktadır. Burada MESECVI ile gerçekleşmesi beklenen hedef, Taraf Devletler tarafından *Belem do Para Sözleşmesi*'nin uygulanmasındaki ilerleme ile birlikte kadına dair şiddete karşı etkin bir çözüm bulunmasına yönelik sürekli nitelikteki zorlukları analiz etmektir. Sözleşmeye Taraf Devletlerin kadına dair şiddete yönelik mücadelede benimsedikleri önlemlere ilişkin raporların değerlendirilmesi, Uzmanlar Komitesi'nin tavsiyelerinin uygulanmasının takibi yapılmaktadır²¹⁴². MESECVI süreci, çok taraflı değerlendirme ve takip turları şeklinde ilerlemektedir²¹⁴³. Görüş paylaşımı sağlayan (taraf devletler konferansları – en son 8'incisi 2020'de yapılmıştır- ve uzmanlar komitesi toplantıları- en son 18'incisi 2021'de yapılmıştır) toplantılar, MESECVI'nin işleyişi için gereklidir²¹⁴⁴.

e. Kadınlara, Kızlara ve Ergenlere ve Bunların Cinsel ve Üreme Haklarına Yönelik Şiddete İlişkin Bildirge

Kadınlara, Kızlara ve Ergenlere ve Bunların Cinsel ve Üreme Haklarına Yönelik Şiddete İlişkin Bildirge (Declaration on Violence against Women, Girls and Adolescents and their Sexual and Reproductive Rights 2014 yılında kabul edilmiştir. *Belem do Para Sözleşmesi* takip mekanizmasının (MESECVI) Uzmanlar Komitesi (CEVI) tarafından Bildirgenin girişinde; AmeİHS ile San Salvador Protokolü'nün birinci ve ikinci kuşak haklar arasındaki ilişki yanında insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygı yükümlülüğü oluşturduğu kabul edilmekte, cinsiyete dayalı şiddetin kadın-erkek eşitliği bağlamında hak ve özgürlüklerden yararlanmayı engelleyen önemli bir ayrımcılık şekli olduğu ve CEDAW ile *Belem do Para Sözleşmesi* ışığında Devletlerin -üreme sağlığı ve haklarına dair olanlar da dâhil olacak şekilde- kadınlara dair şiddetin her türünü kınadığı kabul edilmekte, kadınlara ve kız çocuklarına dair cinsel şiddetin insan hakları belgelerindeki hakların kullanılmasını engelleyici niteliği belirtilmekte, AmeİHS, CEDAW, San Salvador Protokolü ile *Belem do Para Sözleşmesi*'nin kadınlar, kız çocukları ve ergenlerin

²¹⁴² OAS, What is MESECVI?”, **About the OAS, Our Structure, Specialized Organizations, MESECVI, About MESECVI**, <https://www.oas.org/en/mesecvi/about.asp>, (01.03.2022).

²¹⁴³ OAS, What is MESECVI?”, **About the OAS, Our Structure, Specialized Organizations, MESECVI, About MESECVI, MESECVI Process**, <https://www.oas.org/en/mesecvi/process.asp>, (03.03.2022).

²¹⁴⁴ OAS, What is MESECVI?”, **About the OAS, Our Structure, Specialized Organizations, MESECVI, Meeting**, <https://www.oas.org/en/mesecvi/meetings.asp>, (04.03.2022).

insan haklarını koruyan “corpus juris’i” meydana getirdiği ifade edilmektedir. Ayrıca *Belem do Para Sözleşmesi’nin Uygulanmasına Dair Birinci Yarımküre Raporu’nda* (2008) vurgulanan;

“...cinsel ve üreme haklarının ihlalinin toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin bir şekli olduğu, bu hakların onları tanımayan ya da korumayan yasalarla büyük ölçüde ihlal edilebileceği ve birden çok türde ayrımcılığın mağduru olan kadınların cinsel ve üreme sağlığı hizmetlerine az etkili erişimi olduğu...”,

hususuna Bildirge’nin başlangıcında yer verilmektedir. Yine Bildirge’nin başında *Belem do Para Sözleşmesi’nin Uygulanmasına Dair İkinci Yarımküre Raporu’nda* (2012) Sözleşmeciler Taraf Devletlere yönelik yer alan şu öneriler göz önüne alınır:

“... obstetrik şiddeti suç saymaya yönelik hükümler kabul etmek; hamileliğin terapötik gerekçelerle kesilmesini yasal hale getirmek; ayrıca kadınların bu tür prosedürlere erişimi; tecavüzün sebep olduğu hamileliğin kesintiye uğramasını yasal hale getirmek; zorla kısırlaştırmayı bir suç olarak cezalandıran hükümler kabul etmek; yapay döllemeye yönelik düzenlemeleri kabul etmek ve mağdurların rızası olmadan bunu yapanları cezalandırmak; kamu sağlığı hizmetlerinde sosyal sınıfa ya da etnik gruba üyeliğe dayalı ayırım yapılmaksızın acil kontraseptiflerin ücretsiz dağıtımını garanti altına alacak hükümler kabul etmek; HIV/AIDS ve diğer cinsel yolla bulaşan hastalıklar için halk sağlığı hizmetlerinde, özellikle cinsel şiddet vakalarına dair acil profilaktik tedavi sunmayadair hükümler ile tedavi adımlarını ve kullanıcılara bakım sağlama şeklini tanımlayan protokolleri kabul etmek...”²¹⁴⁵

Bildirgede (cinsel ve) üreme haklarının evrensel ve Amerikalılar arası insan hakları sisteminde yer alan insan hakları kataloğunun bir parçası olduğu ilan edilir. Ayrıca (cinsel ve) üreme haklarının sağlık hakkı, ayrımcılık yasağı, mahremiyet hakkı, işkence ya da kötü muameleye maruz kalmama hakkı, tüm çiftler ve bireyler dâhil olmak üzere özgür ve sorumlu bir şekilde çocukların sayısına ve sırasına karar vermek ve bunu yapmaya yönelik bilgi ve araçlara sahip olmak ve üreme konusunda ayrımcılık, zorlama ve şiddet olmadan karar verme ve böylelikle cinsel şiddetten uzak olma hakkı dâhil olmak üzere temel insan haklarına dayandığı belirtilir (par. 8).

Bildirge’de ayrıca toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcı kültürel kalıp yargıların yaygınlığı olgusunun kadın haklarının kullanımına ve adalet erişimine engel teşkil ettiği ve Devletlerin sosyal, kültürel kalıpları değiştirmesi ile kadın-erkek arasında üstünlüğe dayalı önyargıların, uygulamaları ortadan kaldırması gerektiği şeklindeki yükümlülüğüne aykırılık oluşturduğu ifade edilmektedir.

²¹⁴⁵ OAS, The Committee of Experts (CEVI) of the Follow-up Mechanism of the Convention of Belem do Para (MESECVI), **Declaration on Violence against Women, Girls and Adolescents and their Sexual and Reproductive Rights**, OEA/Ser.L/II.7.10, MESECVI/CEVI/DEC.4/14, 2014.

Kadınlara dair **cinsel şiddet**in kadınlar yanında toplum için de zararlı sonuçları olmaktadır. Nitekim fiziksel sağlık, üreme sağlığı, anne, bebek ve HIV ile ilgili morbidite ve mortalite riskini artırması, yüksek riskli gebeliklere, gebelikle ilişkili erken doğuma, kürtaja, fetal sorunlara, düşük doğum ağırlığına yol açması söz konusudur. Diğer taraftan fiziksel etkilerinin yanında -irade eksikliği, depresyon, kaygı gibi- psikolojik de etkilerinin olduğuna dikkat çekilir. Ayrıca yine kadınlar ve toplum için sosyal (kamusal alanda fiziksel güven kaybı, kadınların siyasi katılımının sınırlanması vb.) ve ekonomik (iş kaybı vb.) sonuçları da doğmaktadır (par. 13).

Devletlerin eğitim sisteminde (cinsel ve) üreme haklarına dair eğitimi güvence altına almakla yükümlü olduğu, cinsel taciz/istismar gibi cinsel şiddeti cezalandırıcı yasalar çıkarması gerektiği belirtilmektedir. Hâlâ kadınlara dair bazı cinsel şiddet biçimlerinin yeterince cezalandırılmadığına dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda ensest, zorla hamile bırakma/dölleme/kısırlaştırma, kadın sünneti, cinsel şiddet neticesinde kadın cinayeti, silahlı çatışmalarda kadınlara yönelik cinsel şiddet, okul/işyeri/ceza infaz kurumlarında cinsel şiddet/taciz sayılabilir.

Kadınlara dair şiddet uygulamalarını sürdüren, (cinsel ve) üreme haklarını ihlal ederek kadınları mağdur eden, işkence ve kötü muamele yasağını ihlal eden – güvenli kürtaja erişimin kısıtlanması, mutlak kürtaj yasağı, işkence ve kötü muamele yasağına aykırı olarak kürtaj sonrası bakıma erişimin engellenmesi vb.- yasaların hâlâ mevcut olması gözden kaçırılmamaktadır (par. 19).

Norm uygulamaları ve ayrımcı stereotipler yoluyla özellikle kadınlara dair kamu politikası ile üreme sağlığı hizmetlerinin reddedilmesinin kadınların insan haklarının sistematik şekilde ihlaline ve Devlet tarafından şiddete maruz kalmalarına yol açtığı vurgulanır.

Üreme sağlığına yönelik tanıma Bildiri’de yer verilmektedir (par. 23). Buna göre “...*üreme sistemi, işlevleri ve süreçlerine dair tüm konularda -salt hastalık ya da sakatlığın olmaması değil- genel bir fiziksel, zihinsel ve sosyal iyilik hali...*” olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda üreme sağlığının üreme yeteneğine, üreyip ürememeye, zamanına ve sıklığına karar verme özgürlüğüne sahip olma anlamına geldiği de açıklanır. Güvenli, etkili uygun maliyetli, kabul edilebilir doğurganlık düzenleme yöntemlerine erişim ve bunlara dair bilgi edinme hakkı ile sağlıklı bir

hamilelik ve doğuma yönelik sağlık hizmetlerine erişim hakkını ve ebeveynlere sağlıklı bebek sahibi olma açısından en iyi şansın sağlanmasını da içerir.

Sağlık hizmetlerine ve esasen hamileliğin durdurulmasına dair hizmetlere erişimin gizliliğinin sağlanması ve sağlık çalışanının vicdani reddinin kadının insan haklarını ihlale yol açmaması gerektiği belirtilir.

Devletlerin *Belem do Para Sözleşmesi* ile yapılarını, süreçlerini ve prosedürlerini uyumlaştırma, kadınların -şiddet eylemlerinin önlenmesi, soruşturulması, cezalandırılması dâhil- toplumsal cinsiyete dayalı her türlü şiddetten korunması için gerekli özeni göstermesi, Devlet/devlet dışı/bireysel aktörlerin mağdurlarına yanıt vermek üzere yapılarını uyumlu hale getirmesi yükümlülüğü vardır. Ayrıca adalete erişimin toplumsal cinsiyete dayalı şiddet mağdurları için insan haklarının ön sırasında öneme sahip olması hasebiyle adalet hizmetlerine erişimin basit, verimli olması gerektiği, şiddet olaylarını bildirdiklerinde kadınların korunması ve yargısal denetimin, tazminat ve diğer tedbirlerin sağlanması gerekir. Bu noktada soruşturma süreçlerinin dolaylı kanıtların, eylemlerin gerçekleştiği zorlama bağlamından ziyade mağdurun davranışına odaklanılmasının mağdurun adalete erişimine engel teşkil ettiğinin altı çizilir. Mağdurun rızasının varlığı, zorlayıcı durumdaki söz/davranışa, sessizliğe, direniş göstermemesine bağlanamaz²¹⁴⁶.

Belirtmek gerekir ki Bildiri’de yer alan düzenlemelerin kadınlar, kız çocukları ve ergenleri de kapsadığı açıklanır. Üreme bakımından oldukça geniş bir şekilde konuyu ele aldığını söylemek mümkündür. Cinsel şiddetle bağlantısı, üreme sağlığı ve üreme haklarının ihlaline dair düzenlemelere yer verilmekte birlikte Devletlerin de bu konulara yönelik yükümlülüklerine değinilmeden geçilmemiştir. Üreme haklarına dair yol gösterici nitelikte olduğunu söylemek mümkündür.

Bildiri’nin **tavsiyeler** kısmında; taraf Devletlerin *Belem do Para Sözleşmesi* m. 7’de kabul ettiği üzere, kadınlara dair cinsel şiddetin her türünün -kamusal veya özel alanda, fiziksel temas olmasa da yakın partneri tarafından gerçekleşse bile, cinsel özerklikleri ve vücut bütünlüğüne olumsuz etkisi haiz davranışlar dâhil-

²¹⁴⁶ OAS, The Committee of Experts (CEVI) of the Follow-up Mechanism of the Convention of Belem do Para (MESECVI), **Declaration on Violence against Women, Girls and Adolescents and their Sexual and Reproductive Rights**, OEA/Ser.L/II.7.10, MESECVI/CEVI/DEC.4/14, 2014.

cezalandırılması gerektiği belirtilir. Buna dair yasaların etkin şekilde uygulanması ve bu suçların mağdurlarının adalete ve tazminata erişim hakkının güvence altına alınması gerekir. Ayrıca şiddet mağdurlarına onurlu muamele edilmesi ve psikolojik/fiziksel iyileşmeleri, sosyal bütünleşmeleri için gerekli önlemlerin alınmasının sağlanması, olayın bildirilmesinden itibaren akıcı bir süreç içinde mağdurların gizliliğinin sağlanması ve onurunun korunması, önceden bilgilendirilmiş rıza ile şiddet mağduru kadınların adli soruşturmalarının fiziksel ve manevi dokunulmazlığı ve bütünlüğüne yönelik temel hakları göz önünde bulundurularak ve yeniden mağdur olmalarının önlenmesi için salt rapor edilen olayla sınırlı sorgulanmaları sağlanmalıdır. Ayrıca kadına dair cinsel şiddetin faili ile mağduru arasında uzlaşma/anlaşma yolunun ve sorumluluğu muaf kılacak, güç dengesizliğini güçlendirecek ve müzakerede eşit düzeyde olmayan kadınların fiziksel/duygusal açıdan riskini kötüleştirecek sebeplerin yasaklanması gerektiği belirtilir.

Devletlerin gerekli özeni gösterme taahhüdünü garanti etmesi, özellikle ayrımcı uygulamaların kullanılmasından, bilginin mevcut, erişilebilir, kabul edilebilir ve kaliteli olması ve adalete erişim, (cinsel ve) üreme haklarını kullanmayı sağlayıcı tamamlayıcı hizmetler ile ilgili kadınlara belli davranışlar/tutumlar yükleyen toplumsal cinsiyet klişelerinin tekrarlanmasından kaçınılmasını sağlaması gerekir.

Ev, medya ve diğer kamu kurumları dahilinde kadınlara yönelik şiddeti destekleyici kültürel davranış, tutum ve uygulamaların değiştirilmesini ve dönüştürülmesini teşvik etmek suretiyle (cinsel ve) üreme haklarının etkin bir şekilde gözetilmesi sağlanmış olacaktır. Ayrıca uluslararası insan hakları belgelerinde tanınan (cinsel ve) üreme haklarını teşvik etmek üzere eğitim sisteminin her seviyesinde düzenli kamu politikaları sayesinde şiddeti önleme mekanizmalarını oluşturmak Devletin yükümlülüğündedir. Kadınlara yönelik şiddeti devam ettiren yasaların hukuk sisteminden ayıklanması, kendilerine ihtiyacı olan sağlık çalışanlarının kadınları tekrar mağdur etmemelerinin ve sağlık hizmetlerine erişiminin sağlanması, kadınların üreme özerkliklerini ve sağlık ile fiziksel bütünlük haklarını kullanmaları bakımından önemi haiz üreme sağlığı bilgilerine erişimin sağlanması gerekir. Nüfusun genelini toplumsal cinsiyete dayalı şiddet hakkında bilgilendirme, bilinçlendirme yükümlülüğü vardır.

Şiddet mağduru kadınların tıbbi işlemlere ücretsiz, gönüllü olarak, tehdit/zorlama/teşvik olmaksızın olası risk, fayda ve alternatifler hakkında açık ve ayrıntılı bilgilere erişimin sağlanması, ayrımcılık olmaksızın sağlık hizmetlerinden faydalanmalarının sağlanması gerekir. Ayrıca cinsel şiddet mağdurları için doğrudan/acil ve özel bakımının yanında sürekli önleme, farkındalık, sosyal yardım ve eğitime dair kapsamlı hizmetler, kamu politikası uygulanması ve hukuki, sosyal yardım yanında kriz sonrası takibin de sağlanması gerekir.

Kadınların (cinsel ve) üreme sağlığı ile yaşam haklarının güvence altına alınması, güvenli olmayan kürtajın ortadan kaldırılması ve en azından a) kadının yaşamı ya da sağlığı bakımından risk, b) fetüsün hayatta kalamaması, c) cinsel şiddet, ensest ve zorla dölleme durumları için gebeliğin sonlandırılmasına imkân tanıyan yasa ve politikaların oluşturulması gerekir. Ayrıca kadınlar ile ergenlerin - oral kontraseptifler dahil- uygun fiyatlı kontraseptiflere anında erişimi de garanti edilmelidir. Böylelikle kadınları salt anneliğe indirgeyen, (cinsellik ve) üremeleri hakkında karar almalarını engelleyici klişelere dayalı hizmetlere maruz bırakmanın ayrımcı etkileri ortadan kaldırılabilecektir.

Konunun ekonomik boyutu da göz ardı edilmeyerek Bildirge’de devletlerin ulusal bütçede kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi, cezalandırılması ve ortadan kaldırılmasına dair önerilen alanların her biri için bütçe payı ayırma yükümlülüğüne yer verilmiştir. Her düzey okulun müfredatında -HIV/AIDS ve CYBE’ler (cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar, *sexually transmitted infections*, STIs) dâhil-cinsel sağlık ve üreme sağlığı ile haklarına yönelik yaşa uygun eğitim vermek yükümlülüğü de ayrıca vurgulanmıştır. Nihayetinde kadınlara yönelik şiddetle mücadelede kadınların, sivil toplum kuruluşları ile diğer sosyal aktörlerin de katılımının teşvik edilmesi beklenir²¹⁴⁷.

Böylelikle üreme sağlığı ve haklarına dair Bildirge, devletlere bir yol haritası için yapılması gerekenlere yönelik ayrıntılı belirlemelerde bulunmuştur. Bildirge, kadınların üreme bakımından da şiddet mağduru olarak göz önüne alınmasını, üreme haklarını kullanırken ayrımcılıktan uzak, toplumsal cinsiyet kalıp yargılarından

²¹⁴⁷ OAS, The Committee of Experts (CEVI) of the Follow-up Mechanism of the Convention of Belem do Para (MESECVI), **Declaration on Violence against Women, Girls and Adolescents and their Sexual and Reproductive Rights**, OEA/Ser.L/II.7.10, MESECVI/CEVI/DEC.4/14, 2014.

arındırılmış hizmetlere ulaşabilmelerinin sağlanması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bildirge genel olarak içeriğini salt kadınlara değil kız çocukları ile ergenlere de yer vererek düzenlemiştir. Özellikle eğitim alanı bu noktada ön plana çıkmakta ve üreme haklarına dair gerekli uygun bilgilerin sağlanması konusunda devletlerin yükümlülükleri olduğuna yer verilerek bilgilendirmenin, bilinçlendirmenin sağlanması hedeflenmektedir. Ayrıca üreme hakları ihlalinin bir bütün olarak değerlendirmek ve fiziksel çıktılar haricinde psikolojik sonuçları ile birlikte ihlal sonrası süreçte yeniden kadının topluma entegre olması adına gerekli maddi, manevi desteğin sağlanması da önemli kılınmıştır.

f. *Amerikan Sosyal Şartı ve Amerikan Sosyal Şartı'n Eylem Planı*

2012 yılında OAS'ın 42 olağan oturumunun 2'nci Genel Kurulu'nda kabul edilen *Amerikan Sosyal Şartı* (*Social Charter of the Americas*), sosyal konuları ihtiva eden ve OAS'a üye Devletlerin genel refahı ile eşitliği tesis etmeye yönelik önemli bir adımdır²¹⁴⁸.

Başlangıç ve devamında 35 maddeden oluşan Şart²¹⁴⁹ 1'nci Bölüm'de (m. 1-5) sosyal adalet, eşitlikle kalkınma ve demokrasi konusuna odaklanmaktadır. Birbirine bağımlı ve birbirini güçlendirici niteliği haiz olan eşitlik ile kalkınma ve demokrasi vurgusu yapan m.1'de herkesin eşit olduğu ve üye devletlerin sosyal adalet ve demokrasi için insan haklarına saygı göstermesi gerektiği hatırlatılır.

Kapsayıcı ve eşit ekonomik kalkınma İkinci Bölüm'de (m. 6-11) sosyal kalkınma, fırsat eşitliği, ayrımcılık yapılmaması Üçüncü Bölüm'de (m. 12-23) düzenlenmektedir. Ailenin toplumun temel birimi olarak üye devlet tarafından korunma hakkına sahip olduğu, insani gelişimin temeli görülerek sosyal politika ve programları, eylem planları için merkez alınması gerektiği m. 13'de belirtilmektedir. Bir sonraki m. 14'e göre üye devletler; kırılgan ve yoksul şartlarda yaşayanları öncelikle eşitlik, ayrımcılık yapmama ilkeleri temelinde kapsamlı sosyal

²¹⁴⁸ *Sosyal Şart ile Eylem Planı, Amerikalılar Arası Demokratik Şartı'nın (Inter-American Democratic Charter) tamamlayıcı olarak belirtilmektedir. Bkz. OAS, "Plan of Action of the Social Charter of the Americas", Secretariats, SEDI, DSI, <https://www.oas.org/en/sedi/dsi/equity/social-charter.asp>, (07.05.2022).*

²¹⁴⁹ *Sosyal Şart'a ulaşmak için bkz. OAS, "Social Charter of the Americas", Documents, Publications, https://www.oas.org/en/information_center/publications.asp, (07.05.2022).*

politikalar uygulamakla yükümlüdür. Devamında m. 15 de eşit haklar ve fırsatları korumak, teşvik etmek toplumsal cinsiyeti de içerecek şekilde her türlü ayrımcılığı önlemek, mücadele etmek ve yok etmek için üye devletlerin politikalar benimsemesine yer vermektedir.

Herkesin ayrım yapılmaksızın erişilebilir en yüksek sağlık standardından yararlanma hakkına sahip olduğu ve bu bağlamda sağlık hizmetlerinin erişimini, kalitesini iyileştirme hususunda üye devletlerin sorumlulukları (m. 17) ile ayrım yapılmaksızın herkesin eğitim hakkına sahip olduğu ve üye devletlerin eğitime erişimi teşvik etmesi (m. 19) belirtilir.

Böylelikle gelişimi teşvik vurgusunda bulunan *Şart*, insan hakları ve temel özgürlükleri ile gelişimi, kalkınmayı, sosyal adalet ve demokrasinin güçlendirilmesini ilişkilendirerek üye devletlerin sorumluluklarını içermektedir. Değinilen maddeler, üreme ile ilgili görülen -ve fakat özel olarak üreme hususuna metinde yer verilmemesi noktasındaki eleştiri saklı kalmak kaydıyla düzenlemelerdir.

2015 yılında OAS'ın 45 olağan oturumunun 4'ncü Genel Kurulu'nda kabul edilen *Sosyal Şart'ın Eylem Planı*²¹⁵⁰; istihdam, sosyal koruma, sağlık, gıda, beslenme, eğitim, barınma alanlarındaki hedefler ile stratejik eylemler oluşturmak üzere kabul edilmiştir. Eşitlik, kapsayıcılık ve sosyal adaleti gerçekleştirmek üzere sosyal dışlanma ve eşitsizlik sorunlarına odaklanılır²¹⁵¹. İstihdamın iyileştirilmesine dair öngörülen stratejik eylemler arasında kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasına dair politikaların teşviki ve uygulanması (m. 1) yer almaktadır. Sosyal koruma (m. 2) kapsamında; ailelerin ve hassas/savunmasız/kırılgan (*vulnerable*) durumdaki kişilerin yaşam kalitesini artırmak üzere gerekli fırsatların sağlanmasını içerecek şekilde kapsamlı sosyal koruma sistemlerinin geliştirilmesi hedeflenmektedir. Sağlık hususunda (m. 3) ise gaye, sağlık hizmetlerine evrensel erişim ve kapsamlı, kaliteli

²¹⁵⁰ Bu Eylem Planı'nın, kabul edilmesinden itibaren 5 yıl için geçerli olacağı, sonrasında ise Genel Kurul'un Şart'taki amaç ve ilkeler kapsamında Eylem Planı'nı güncellemesinin söz konusu olabileceği belirtilmiştir. Ayrıca OAS'ın *Amerikalılar Arası Bütünsel Gelişim Konseyi* (The Inter-American Council for Integral Development, CIDI) tarafından her yıl düzenli toplantılarından birisinin gündemine Eylem Planı'nın dâhil edileceği ve ulaşılan bilgi ve tavsiyelerin CIDI'nın raporlarına eklenerek Genel Kurul'a sunulacağı belirtilmektedir. Sosyal Şart'ın Eylem Planı'na ulaşmak için bkz. OAS, "OAS General Assembly Resolution: Plan of Action of the Social Charter of the Americas", **Secretariats, SEDI, DSI**, <https://www.oas.org/en/sedi/dsi/equity/social-charter.asp>, (07.05.2022).

²¹⁵¹ OAS, "Plan of Action of the Social Charter of the Americas", **Secretariats, SEDI, DSI**, <https://www.oas.org/en/sedi/dsi/equity/social-charter.asp>, (07.05.2022).

sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi, özellikle nüfusun kırılgan durumundaki kişileri için sağlık hizmetlerinde sosyal koruma modelleri ile eşitlik kapsamında ilerlemenin sağlanmasıdır. Bu bağlamda insan hakları, evrensellik, kapsayıcılık, sağlıkta eşitlik ve sosyal katılım ilkeleri ışığında sağlık hizmetlerine erişilebilirliğin geliştirilmesi (m. 3.2); anne ile çocuk ölümlerinin azaltılması (m. 3.6); maddi zorluk çekmeden herkese kapsamlı sağlık hizmetinin hayatının her aşamasında sağlanmaya çalışılması (m. 3.8) stratejik eylem içerisinde yer alır. Gıda ve beslenme (m. 4) bakımından yetersiz beslenme ve açlığın özellikle anne ve bebek beslenmesinde giderilmesi için harekete geçilmesi (m. 4.1) hususunda yer verilmektedir. Ayrımcılık yapılmaksızın eğitim hakkı, her düzeyde eğitime erişimin teşvikini sağlamak (m. 5) bakımından, özel ihtiyaçları olanlar için sosyal, akademik katılıma dair eğitim programlarının geliştirilmesinin teşviki (m. 5.6) söz konusudur. Bunlardan başka konut ve temel kamu hizmetleri (m.6) ile kültür (m. 7) de yer almaktadır.

Hassas/incilenebilir kişiler arasında cinsiyet sebebine dayalı olarak kadınlar, özellikle hamile kadınlar odağında Şart'ın maddelerini okumak gerekir. Böylelikle kadınlar özelinde her ne kadar bahsi geçen az düzenleme söz konusu olsa da ilişkilendirilmiş şekilde hamile kadınlar için uygulanması beklenebilecek düzenlemelerden bahsetmek mümkün hale gelmektedir.

3. Başvurular

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Koruma Sistemi'nde üreme hakları, birkaç başvuru kapsamında ele alınmıştır. Bu meyanda bu başvuruların AmeİHK tarafından²¹⁵² ele alınmış olmasının yanında -sembolik bir toplu cinsel kadın cinayeti (*femicide*) başvurusu olan *Campo Algodonero v. Meksika* (2009)²¹⁵³ başvurusu dâhil-bazılarının da AmeİHM'e ulaştığını belirtmek gerekir. Bu bağlamda ele alınan başvurular (ve ilgili sorunlar) şunlardır: zorla kısırlaştırma (*María Mamerita*

²¹⁵² *MCG v. Şili* başvurusu, devlet okulunun hamile genç kızı okuldan atmasına ilişkindir. Komisyon ayrımcılı yapıldığını tespit eder ve Şili'nin kızın onurunu ve haysiyetini koruma hakkı ile kanun önünde eşitlik hakkını ihlal ettiğini belirtir. Dostane çözümün parçası olarak Şili, kıza okula dönmesi için burs sağlar. Bkz. UNFPA, s. 203.

²¹⁵³ Bu davada AmeİHM, Meksika hakkında, hem AmeİHS hem de Belem do Para Sözleşmesi dâhilinde yer alan insan haklarına dair yükümlülüklerini ihlal ettiğine yönelik karar vermiştir. Bkz. The Center for Justice & Accountability, <https://cja.org/what-we-do/litigation/amicus-briefs/campo-algodonero-v-the-united-mexican-states/>, (19.04.2022).

Mestanza Chávez v Peru, IV v Bolivia), yasanın izin verdiği durumlarda kürtajın reddedilmesi (*Paulina del Carmen Ramírez Jacinto v México*), tüp bebek uygulamasının (IVF) yasaklanması (*Ana Victoria Sanchez Villalobos y otros v Costa Rica*)²¹⁵⁴.

María Mamerita Mestanza Chávez v. Peru başvurusu (2003), AmeİHK’na üreme haklarına dair kabul edilen ilk başvuru olarak belirtilmektedir. Perulu halk sağlığı yetkilileri Chávez’i sterilizasyon ameliyatı geçirmemesi durumunda 2 yıl boyunca cezai yaptırımlarla tehdit etmiştir. Chávez, evine yapılan göz korkutucu ziyaretlerden ve halk sağlığı görevlilerinin taciz etmesinin ardından, baskı altında tüp ligasyonu yaptırmayı kabul etmiştir. İşlem öncesinde muayene yapılmamış, işlemin sonuçları ve risklerine dair tıbbi yardım/bilgi almamıştır. İşlemin ardından komplikasyonlar gelişmiş, tıbbi tedavi de yapılmamıştır. Chávez, 9 gün sonra evde ölmüştür. İç hukuk yolları başarısız olmuş, vaka AmeİHK önüne gelmiştir. Mestanza’nın zorla kısırlaştırılmasının ve yetersiz bakımının ardından ölümüne dair sorumluluğu Peru kabul etmiştir. Böylelikle Peru, zorla kısırlaştırma politikalarının sorumluluğunu, Peru İnsan Hakları Ombudsmanı tarafından marjinalleştirilen ve yerli toplumların kadınlarının zorla kısırlaştırılmasına dair yapılan tavsiyeleri uygulamayı, mağdurların aile üyelerine –hayatta kalan kocası ile çocuklarına– tazminat ödemeyi, üreme sağlığı ile aile planlamasına dair yasa ve politikaları değiştirmek suretiyle ayrımcılığı ortadan kaldırmayı, kadınların özerkliğine saygı göstermeyi kabul etmiştir²¹⁵⁵. Anne sağlığı ve zorlayıcı politikalarla ilgili bu başvuru, üreme haklarına dair önemli bir kazanımdır.

IV v. Bolivya davası (2016) da zorla kısırlaştırma ile ilgilidir. Nitekim başvuruda esas sorun, Bolivya’nın zorla kısırlaştırma politikasının insan hakları ihlali oluşturmasıdır. IV -anavatanı Peru’dan kaçıp Bolivya’da mülteci statüsü almıştır–hamilelik komplikasyonları sebebiyle kaldırıldığı hastanede rızası alınmadan Fallop tüpleri bağlanmış bir diğer ifadeyle kısırlaştırılmıştır. Bunun üzerine Bolivya’ya dava açılmıştır. Doktor tek taraflı olarak, tekrar hamile kalmamasının sağlığı için en doğrusu/iyisi olduğuna karar verdiğini belirtmiştir. Zorla kısırlaştırmanın kadınlar –

²¹⁵⁴ Gebhard ve Trimino Mora, s. 4.

²¹⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Center for Reproductive Rights, “María Mamerita Mestanza Chávez v. Peru (Inter-American Commission on Human Rights)”, <https://reproductiverights.org/case/maria-mamerita-mestanza-chavez-v-peru-inter-american-commission-on-human-rights/>, (01.05.2022).

özellikle etnik azınlıklar/diğer savunmasız gruplara mensup olanlar- üzerinde orantısız etkisiyle insan hakları ihlali oluşturduğu, devletlerin kadınları- özellikle savunmasız durumdakileri- güvence altına almak için önlemler alması gerektiği savunulmuştur. Ayrımcılık olmaksızın bilgilendirilmiş onay verilmesinin sağlanması gerektiğine vurgu yapılmıştır. AmeİHM Bolivya'nın IV'nin AmeİHS'deki kişisel bütünlük (m. 5.1), kişisel özgürlük (m. 7.1), onur (m. 11.1), özel hayat ve aile yaşamı (m. 11.2), bilgiye erişim (m. 13.1) ve aile kurma (m. 17.2) haklarının ihlali gerekçesiyle sorumlu olduğuna karar vermiştir²¹⁵⁶.

AmeİHM m. 7'deki kişisel özgürlük kavramını geniş yorumlayarak herkesin yasaya aykırı olmadan bireysel ve sosyal yaşamını kendi tercih ve kanaatleri doğrultusunda düzenleme hakkını barındırdığını açıklamıştır (par. 151). Özel hayatın korunmasının da gizlilik ile sınırlı olarak anlaşılması gerektiğini, kişiliği geliştirme, kendi kimliğini belirlemeyi de kapsadığını ve bu bağlamda gizliliğin kişinin hayatına dair geleceği üzerinde özerkliği kullanma imkânını haiz olma bakımından temel teşkil ettiği belirtilmektedir. Ayrıca AmeİHM kararında, anneliğe dair seçimlerin ve kararların kadınların kişiliğinin özgür gelişiminin önemli bir parçası olduğunu vurgulamış, böylelikle anne/baba olma/olmama kararının kişilerin özel ve aile hayatına dair özerk kararları içerisinde yer aldığını belirtir (par. 152)²¹⁵⁷.

Ayrıca -AmeİHM tarafından tekrar vurgulanarak- özel yaşam hakkı, kişisel bütünlük ve sağlık hakkı arasında bağlantı olduğu, yeterli tıbbi bakım eksikliğinin yaşam hakkının (m. 5.1) ihlaline yol açabileceği de belirtilmiştir (par. 154). Zira kişisel bütünlük hakkının tamamlayıcısı olarak sağlık hakkı; ayırım olmaksızın sağlık hizmetlerine erişimini, kişinin kendi sağlığı/vücudu üzerinde kontrol özgürlüğünü ve işkence, rıza dışı tıbbi deney gibi müdahalelere maruz kalmama hakkını da içermektedir. Kişisel özerklik, fiziksel/psikolojik bütünlük ve sağlık hakkı arasındaki bağlantı; devletin özgür ve sorumlu şekilde kararların alınmasını sağlaması ile bunlara saygı duymasını, kişilerin bedenleri/sağlıkları hakkında bilinçli kararlar almaları için bilgiye erişimin sağlanmasını gerektirir (par. 155). AmeİHS m. 13, -

²¹⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Center for Reproductive Rights, “Case of I.V. v. Bolivia (Inter-American Court of Human Rights)”, <https://reproductiverights.org/amicus-work-latin-america-and-the-caribbean/>, (01.05.2022).

²¹⁵⁷ Columbia University, “I.V. v. Bolivia”, **Global Freedom of Expression, Case Analysis**, <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/i-v-v-bolivia/#:~:text=In%20a%20land mark%20decision%20handed,a%20constitutive%20element%20of%20personality.,> (09.04.2022).

insan sağığına dair bilgiler dâhil- her türlü bilgi, fikir arama, alma, yayma hakkını içermekte, Devletin de *re'sen* bilgiyi sağlama bakımından pozitif yükümlülüğü bulunmaktadır. Kişinin sağıık hizmetlerine erişimi, özgür ve bilgili karar alması için önemlidir. Böylece bilgiye erişim hakkı, diğer hakların kullanımı bakımından bir araç niteliğinde değerlendirilir (par. 156)²¹⁵⁸.

AmeİHM'ne göre, (cinsel ve) üreme sağıığı, sağıığın bir ifadesi ve özerklik ile üreme özgürlüğü ile ilişkilidir (hayat planı, beden/cinsel/üreme sağıığına dair özgür ve özerk karar verme hakkı). Ayrıca üreme sağıığı hizmetlerine, bilgi, eğitim ve çocuk sayısına, aralığına özgür ve sorumlu şekilde karar verme haklarını kullanmaya yarayan araçlara erişimi de barındırır. Sağııkla ilgili bilgi edinme hakkı bakımından hastanın bilgilendirilmiş onamı, kişisel özerkliği ve müdahale olmadan hayat planlarını seçme özgürlüğüne saygıya dayanan tıbbi müdahale için *sine qua non* bir şarttır (par. 158). Burada aydınlatılmış onamın salt etik değil, yasal bir yükümlülük de olduğu şeklinde bir nüans vardır. Rıza tıbbi müdahaleden önce, serbestçe (gönüllü, baskı olmadan, doğru), tam ve bilgilendirilmiş (anlaşılır, erişilebilir) şekilde olmalıdır. Rızanın şeklini ise kadınların kısırlaştırılması bakımından AmeİHM, kararın neticelerinden ötürü yasal kesinlik sağlanması için mümkün oldukça yazılı onay şeklinde değerlendirir. Böylece doktorun önceden, ücretsiz, tam ve bilgilendirilmiş rıza alma görevi Davada ihlal edilmiş olmaktadır²¹⁵⁹.

AmeİHM'nin verdiği dönüm noktası niteliğinde emsal bir karar (*landmark decision*) olarak değerlendirilmektedir. Nitekim ilk kez aydınlatılmış onam hakkı temellendirilmiş, sağıık alanında bilgiye erişim ile ilişkisi kurulmuş, hastanın ancak yeterli bilgiye sahip olması sayesinde tam bir karar vermesi mümkün görülmüştür²¹⁶⁰.

Paulina Ramírez v. Meksika başvurusu (2006), tecavüz sonucu hamile kalan bir ergenin kürtaj talebinin kabul edilmemesi üzerine AmeİHK önüne gelmiştir. Yasal olarak tecavüz, kürtaja dair ceza kanunun izin verdiği istisnalar kapsamında

²¹⁵⁸ Columbia University, "I.V. v. Bolivia", **Global Freedom of Expression, Case Analysis**, <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/i-v-v-bolivia/#:~:text=In%20a%20landmark%20decision%20handed,a%20constitutive%20element%20of%20personality.>, (09.04.2022).

²¹⁵⁹ Columbia University, "I.V. v. Bolivia", **Global Freedom of Expression, Case Analysis**, <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/i-v-v-bolivia/#:~:text=In%20a%20landmark%20decision%20handed,a%20constitutive%20element%20of%20personality.>, (09.04.2022).

²¹⁶⁰ Columbia University, "I.V. v. Bolivia", **Global Freedom of Expression, Case Analysis**, <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/i-v-v-bolivia/#:~:text=In%20a%20landmark%20decision%20handed,a%20constitutive%20element%20of%20personality.>, (09.04.2022).

yer almaktadır. Her ne kadar hamile olduğunu öğrendikten kısa bir süre sonra Paulina kürtaj talebinde bulunsa da hastane yetkilileri tarafından kendisine yalan beyanda bulunularak prosedüre erişimini önleyen engeller yaratılmıştır. Diğer bir anlatımla kamu ve sağlık yetkilileri tarafından, Paulina hamileliğini taşımaya ve 13 yaşında istenmeyen (tecavüzden sonra) anneliğe zorlanmış olmaktadır. Taraf Devletin (Meksika) tecavüz nedeniyle Paulina'nın yasal olan kürtaja erişim hakkının engellenmesi suretiyle hak ihlalinde bulunduğu konusunda dostane bir çözüme ulaşılabilmektedir. Ayrıca taraf Devlet, mağdura tazminat ödemekle beraber mağdurun ve oğlunun sağlık ve eğitimi için destek sağlamayı, sorumluluk hakkında kamuoyuna bir açıklamada bulunmayı ve tecavüz durumunda kürtaja erişim hakkına dair kılavuz ilkeler, prosedürler içeren kararname yayınlamayı²¹⁶¹ da kabul etmiştir. Dostane çözümü onaylamanın haricinde AmeİHK; kadınların sağlık hizmetine ve sağlık hizmetine dair bilgilere zamanında erişimi mümkün değilse insan haklarından da tam olarak faydalanamadıklarını kabul etmiştir²¹⁶². AmeİHK tecavüz sonucu gerçekleşen gebelikler bakımından kürtaja izin verilmesinin fetüsün yaşama hakkının (m. 4) ihlaline yol açmayacağını ifade etmiştir. Ayrıca mağdurun sağlık hizmetine gecikmeksizin erişiminin sağlanması gerektiği ve bu konuda bilgilendirilmesi ve eğitilmesi gerekliliğine de vurguda bulunmuştur²¹⁶³. Bu dava, Amerikalılar-arası insan hakları sistemi kapsamında üreme haklarına dair dönüm noktası niteliğindedir. Nitekim salt bir hakkın yasal olarak tanınması yeterli olmamakta ve bu hakkın (üreme hakları, kürtaj hakkı) kullanımının önünde engeller mevcutsa ve bu engellerin kaldırılması için yapılması gerekenler yapılmıyorsa o hak kullanılabilir olmaktan çıkmaktadır. Bu vakada görüldüğü üzere, kadınların özel olarak faydalanması

²¹⁶¹ Mexico City'de kürtajın kısmen suç olmaktan çıkmasına dair yasal değişiklik ile Baja California Eyaleti'nde tecavüz suçunun mağduru kadınların özgür, bilinçli seçimlerinin garanti altına alınması için gebeliğin yasal olarak sonlandırılması bakımından bilgi almalarına dair yasal reforma yol açtığı da belirtilmektedir. Bkz. Center for Reproductive Rights, "Paulina Ramirez v. Mexico (2006)", **Work, Landmark Cases**, <https://reproductiverights.org/our-work/landmark-cases/>, (09.05.2022).

²¹⁶² Center for Reproductive Rights, **Across Borders: How International and Regional Reproductive Rights Cases Influence Jurisprudence Worldwide**, <https://reproductiverights.org/>, (08.04.2022), (Cases), s. 12. Bahse konu başvuru ile ilgili olarak bkz. Center for Reproductive Rights, "Paulina Ramirez v. Mexico (Inter-American Commission on Human Rights)", <https://reproductiverights.org/case/paulina-ramirez-v-mexico-inter-american-commission-on-human-rights/>, (02.04.2022).

²¹⁶³ Sjöholm, s. 561.

gereken haklar niteliğindeki üreme haklarının uygulamada da erişilebilir olması için yönergeler gibi ek düzenlemeler, eğitimler vasıtasıyla geliştirilmesi gerekir.

Ana Victoria Sanchez Villalobos y otros v Kosta Rika başvurusu (2010) Kosta Rika'nın IVF (tüp bebek) yasağının uluslararası insan hakları hukukunca tanınan sağlık, aile kurma, mahremiyet ve bilimsel gelişmelerden faydalanma hakkını ihlal etmesi ile ilgilidir. Başvuruya konu olay kapsamında IVF'ye erişimin (Kosta Rika'da Yüksek Mahkemenin) yargı kararı ile kısıtlanması söz konusudur. Buna göre Yüksek Mahkeme insan hayatı ana rahmine düşme ile başladığına ve buna koşut olarak embriyoların ve fetüslerin doğan bireylerle aynı yasal korumayı haiz olduğuna karar verir. AmeİHK'nun başvuru kararına bağlaması beklenmektedir²¹⁶⁴.

Yine **Artavia Murillo (FIV) v. Kosta Rika** davası (2012), doğumdan önceki yaşamı koruma hususunda tüp bebek (IVF) uygulamasının devlet tarafından yasaklanıp yasaklanamayacağına ilişkindir. AmeİHM, başvuranların kısır (engelli) olmasına rağmen çocuk sahibi olma olasılığını reddetmesinden ötürü Kosta Rika'nın IVF yasağını ayrımcı olarak nitelendirmiştir. Bununla beraber doğumdan önceki yaşam hakkının korunmasının mutlak olamayacağı belirtilmiştir²¹⁶⁵. Böylelikle Kosta Rika'nın tüp bebek tedavisinde implantasyon aşamasındaki embriyonun m. 4 kapsamında yaşama hakkının ihlal edildiğine dair verdiği kararın aksi yönünde bir değerlendirmede bulunarak AmeİHM, tüp bebek uygulamaları kapsamında embriyonun m. 4 dahilinde tam ya da sınırsız bir korumaya sahip olmadığını, embriyonun ancak kademeli olarak korunabileceğini ifade etmiştir. Bu yaklaşım AİHM yaklaşımına benzer olarak, embriyo ya da fetüsün annenin yaşama hakkından üstte tutulamayacağını ve annenin yaşamına tehdit oluşturan durumlarda kürtajın mümkün olması gerektiğini işaret etmektedir²¹⁶⁶.

Bu dava, yardımla üreme tekniklerinden biri olan IVF'nin Kosta Rika'da genel olarak yasaklanmasına ilişkindir. Tüp bebeğe dair kısıtlamalar, 6 çiftten birinin

²¹⁶⁴ Center for Reproductive Rights, "Amicus Work: Latin America and the Caribbean", Latin **America and the Caribbean, Case Documents**, <https://reproductiverights.org/amicus-work-latin-america-and-the-caribbean/>, (04.05.2022). Kararda AmeİHK, Kahire Eylem Programı ve PEP'deki gelişmelere -çiftlerin ve bireylerin çocuk sayısına ve aralığına özgür ve sorumlu şekilde karar verme dahil- atıfta bulunmaktadır. Bkz. Comision Interamericana de Derechos Humanos, **Ana Victoria Sanchez Villalobos y otros v. Costa Rica**, 11 Mart 2004, <http://www.cidh.org/women/costarica.12361sp.htm>, (10.04.2024).

²¹⁶⁵ Center for Reproductive Rights, "Amicus Work: Latin America and the Caribbean", Latin **America and the Caribbean, Case Documents**, <https://reproductiverights.org/amicus-work-latin-america-and-the-caribbean/>, (04.05.2022).

²¹⁶⁶ Sjöholm, ss. 560-561.

üreme yaşamları esnasında bir tür kısırlık sorunu ile karşılaştığı gerçeği karşısında önemi artan bir mevzudur. Küresel ölçekte de tıbbi üreme tedavisinde ve konunun Devletler tarafından hukuki düzenlemelere yansımada da artış yaşanmaktadır. Öncelikle AmeİHK tarafından ele alınan bu davada Kosta Rika'nın AmeİHS'deki özel ve aile hayatına saygı, aile kurma, eşitlik ve ayrımcılık yapmama haklarının ihlal edildiğine karar verilmiştir. Ancak karara devletin uyum bakımından ilerleme kaydetmemesi üzerine AmeİHK, 2011'de AmeİHM'ne davayı sunmuştur. 2012'de AmeİHM, Kosta Rika'nın IVF yasağının ayrımcılığa uğramama, mahremiyet, özgürlük, kişisel bütünlük, aile kurma haklarını ihlal ettiğine karar vermiştir. Kararında AmeİHM, embriyonun durumunu ele almış ve embriyoyu kişi olarak değerlendirmemiştir. Bu bakışla embriyonun, yaşam hakkı kapsamında korunmadığı tespitinde bulunmuştur. Ardından tüp bebek yasağının, kişinin (cinsel ve) üreme sağlığı ile bağlantılı tedaviye dair özerk karar vermesini sınırlandırdığı için özel hayata müdahale oluşturduğu belirtilmiştir. Analizine AmeİHM²¹⁶⁷, bu yasağın ayrıca ayrımcı etkisinin, elde edilmeye çalışılan meşru amaç ile (embriyoların korunması) *orantısız* olduğunu –doğal gebeliğin de embriyo kaybını içerdiğine işaret ederek- eklemiştir. AmeİHM; Kosta Rika tarafından IVF'nin yasalaştırılması ve düzenlenerek uygulanmasının sağlanması, mağdurlara ücretsiz psikolojik sağlık hizmeti sunulması, eyalet genelinde üreme haklarına dair yargı görevlileri için sürekli eğitim uygulamasının sağlanması gerektiğine karar vermiştir. Hatırlatmak gerekir ki AmeİHM'nin yargı yetkisi bu yetkiyi kabul eden ülkeler için nihai ve bağlayıcı etkiye sahiptir²¹⁶⁸.

Manuela v. El Salvador (2021) Davası, kürtajın yasaklandığı El Salvador'da kadınlar ile kızların üreme sağlığı hizmetlerine erişimde maruz kaldıkları engelleri uluslararası mahkeme tarafından ilk kez değerlendirdiği bir davadır. AmeİHM kararında, kürtaj ve diğer üreme sağlığı hizmetlerine ulaşmak isteyen kadınların korunması bakımından **standartlar** belirlemiştir. Gebeliğini kaybetmesine sebep olan obstetrik acil durum geçirdikten sonra, haksız yere ağırlaştırılmış cinayetten 30

²¹⁶⁷ Kararda kişisel özerklik, üreme özgürlüğü ve fiziksel, psikolojik bütünlük arasında ilişki kuran AmeİHM, CEDAW m. 16(e)'ye, ICPD ve PEP'e atıf yapmıştır. Kararda üreme sağlığı ile hizmetlerine erişimi yasaklayan yasal düzenlemelerin kadınlara yönelik farklı ve olumsuz etkileri de vurgulanır. UNFPA, ss. 203-204.

²¹⁶⁸ INTERIGHTS, "Gretel Artavia Murillo and Others ('Fecundacion In Vitro') v Costa Rica", <https://www.interights.org/murillo-v-costa-rica/index.html>, (04.05.2022).

yıl hapis cezasına mahkûm edilmesinin ardından hapishanede ölen Salvadorlu Manuela'nın ölümünden El Salvador sorumlu tutulmuştur²¹⁶⁹.

Ekonomik durumu sınırlı olan Manuela, obstetrik acil durum ve gebelik kaybı yaşamıştır²¹⁷⁰. Hastanede zamanında tedavi kendisine sağlanamamış ve aksine sözlü tacize maruz kalıp kürtaj yaptırmakla suçlanmıştır. Avukatı olmadan sedyeye zincirli şekilde sorgusunu yapan polis tarafından tutuklanmıştır. Ağırlaştırılmış cinayet suçlu bulunarak haksız yere 30 yıl hapis cezası almıştır. 2 yıl sonra tutukluluğu esnasında, yetersiz tıbbi teşhis ve tedavinin ardından kanserden ölmüş ve iki çocuğu yetim kalmıştır. 2012'de AmeİHK önüne gelmiş, 2019'da da AmeİHK, davayı AmeİHM'ne taşımıştır. AmeİHM Manuela'nın yaşam, kişi bütünlüğü, sağlık, yargısal koruma, ayrımcılığa uğramama, toplumsal cinsiyete dayalı şiddete maruz kalmama haklarının, kişi özgürlüğü ve masumiyet karinesinin ihlal edildiğine karar vermiştir²¹⁷¹.

Acil bir doğumun söz konusu olduğu ve tıbbi olması sebebiyle bu durumlarda cezai yaptırım öngörülemeyeceği belirtilen kararda, sağlık personelinin kürtaj veya diğer üreme sağlığı hizmetlerine ulaşmak için hastaneye gelen kadınları kolluk kuvvetlerine sevk edemeyeceği açıklığa kavuşturulmuştur. Manuela'nın ailesine tazminat ödenmesi ve kadınların kürtajı, üreme sağlığı hizmeti aramalarını suç sayan yasalar ile sağlık politikalarında reform yapılması istenmiştir. Bir diğer ifadeyle obstetrik acil durumlar sebebiyle kadınlara suç isnadını yasaklamaya dair önlemler alınması belirtilmiştir. Yoksul kadınların ayrımcılığa maruz kaldığı göz önüne alınarak; kapsamlı cinsel eğitim programlarının geliştirilmesi, hasta-doktor mahremiyetine dair mevzuatın, sağlık personeli tarafından da kadınların ihbar edilmemesini de içerecek şekilde değiştirilmesi, kürtaj yaptırmakla suçlanan kadınların direk gözaltına alınmasına dair yasanın yürürlükten kaldırılması, obstetrik acil durumlardan muzdarip kadınların sağlık hizmetine tam erişiminin garanti altına

²¹⁶⁹ AmeİHM'in kararının, yargı yetkisi altındaki tüm Devletler için bağlayıcı olması hasebiyle Latin Amerika ve Karayipler'de etkisi söz konusu olacaktır. Nitekim kadınların çoğunluğu kısıtlayıcı kürtaj yasaları ile üreme sağlığı hizmetine ulaşma bakımından cezalandırılma riski altındadır. Bkz. Center for Reproductive Rights, "Manuela v. El Salvador (2021)", **Work, Landmark Cases**, <https://reproductiverights.org/our-work/landmark-cases/>, (02.05.2022).

²¹⁷⁰ Rahim dışındaki yaşam ile bağdaşmaz nitelikteki anensefalik fetüse hamile Manuela, sağlık durum kötüleşmesine ve fetüsün kesin olarak ölümüne dikkat çekerek –El Salvador'da her koşulda yasak olan- kürtaja ilişkin talebinin reddi söz konusudur. UNFPA, s. 204.

²¹⁷¹ Center for Reproductive Rights, "Manuela v. El Salvador (Inter-American Court of Human Rights)", <https://reproductiverights.org/case/manuela-v-el-salvador-inter-american-court-of-human-rights/>, (22.04.2022).

alınmasına dair politikaların benimsenmesi Devletten beklenmektedir. AmeİHM yargı yetkisine sahip olduğu tüm devletlere yönelik de üreme haklarına ilişkin durumlarda doktor-hasta gizliliğinin özel olarak korunması ve kadınların sağlık personeli tarafından kürtaj yaptırdıkları iddiasıyla suçlanmamasının sağlanması, obstetrik acil durumlara maruz kalan kadınlara, cinsiyete dayalı şiddetten arî olarak yeterli sağlık tedavisinin verilmesinin sağlanması gerektiğine işaret etmiştir²¹⁷².

Kadınların CSÜS’na dair özgürlükleri ve özerkliklerinin tarihi süreç içerisinde olumsuz ve önyargılı toplumsal cinsiyet kalıpyargılarına dayalı şekilde sınırlandırıldığını, kısıtlandığını ya da iptal edildiğini kabul eden AmeİHM, bunun temelinde toplumsal ve kültürel düzeyde, kadının bedeni ile ilgili kararların alınması esnasında erkeklere baskın rol verilmiş olmasının ve kadınların esasen (özünde) üreyen bir varlık olarak görülmesinin yer aldığını belirtir. Bununla birlikte kadınların onurlu ve saygılı bir şekilde üreme sağlığı ve doğum bakımı hizmetlerini ayrımcılığa uğramaksızın ve her türlü şiddete maruz kalmadan alma hakkına sahip olduğunu da ekler²¹⁷³. Bu bağlamda kürtajın, üreme sağlığına ilişkin hizmetlerin mutlak şekilde reddi ve suç sayılmasının obstetrik acil durumlara maruz kalan kadınlara yönelik ayrımcılığa ve şiddete sebep olması yönünden bahse konu karar önemlidir.

Paola Guzmán Albarracín v. Ekvador (2020) Davası, ergenlerde (cinsel ve) üreme sağlığı ve haklarına ilişkindir. Bu davada AmeİHM, Latin Amerika ile Karayipler’deki okullarda kızları cinsel şiddet ve tacizden korumak için yasal olarak bağlayıcı standartlar (*legally binding standards*) ortaya koyar. AmeİHM tarafından ilk kez eğitim hakkının kapsamlı, ayrımcılıktan uzak, bilimsel, kanıta dayalı ve yaşa uygun bir şekilde (cinsel ve) üreme eğitimini içermesi gerektiği netlik kazanmıştır. Ayrıca AmeİHM, kişisel bütünlük ve mahremiyet haklarının -cinsel özgürlük ve kişinin kendi vücudunu kontrol etme özgürlüğü dâhil- belirli özgürlükleri gerektirdiğini ve bu özgürlüklerin ergenler için de geçerli olduğunu belirtmiştir²¹⁷⁴.

Ekvador’da öğrenci olan *Paola*, devlet okulunun müdür yardımcısı tarafından defalarca cinsel tacize uğramış, kötü bir ilişkiye zorlanmış, hamile kalmış ve tacizcisi

²¹⁷² Center for Reproductive Rights, “Manuela v. El Salvador (Inter-American Court of Human Rights)”,

²¹⁷³ Kararın linkine ulaşmak için bkz. Center for Reproductive Rights, Ruling: Manuela v. El Salvador (Inter-American Court of Human Rights), <https://reproductiverights.org/case/manuela-v-el-salvador-inter-american-court-of-human-rights/>, (02.05.2023).

²¹⁷⁴ Center for Reproductive Rights, “Paola Guzmán Albarracín v. Ecuador (2020)”, **Work, Landmark Cases**, <https://reproductiverights.org/our-work/landmark-cases/>, (10.05.2022).

tarafından kürtaj olması için baskı gördükten sonra -2002’de- intihar etmiş ve ölmüştür²¹⁷⁵. Söz konusu olay en nihayetinde intihar ermesine yol açmıştır. Öldüğünde 16 yaşındadır. Ölümünden 18 yıl sonra -2020’de- AmeİHM, *Paola* isimli kız öğrencinin yaşam, kişisel bütünlük, çocukken devlet tarafından özel korumadan yararlanma, eğitim hakkı, özel hayatı ve onuru, toplumsal cinsiyete dayalı şiddetten ve ayrımcılıktan uzak yaşama hakkının ihlal edildiğine karar vermiş, ergenlik çağındaki öğrenciyi gittiği devlet okulunda maruz kaldığı cinsel şiddetten koruyamamaktan ötürü Ekvador’u bundan sorumlu tutmuş ve *Paola*’nın ailesine de tazminat ödenmesine karar vermiştir. Karar, Ekvador’un -cinsel eğitime erişim sağlama politikası dâhil- okulda cinsel şiddeti ele almaya dair yapısal önlemler almasına yol açmıştır²¹⁷⁶.

MM v. Peru (2014) vakası; tıbbi hizmete erişim esnasında kamu sağlığı hizmeti sunan bir doktor tarafından uyuşturulup tecavüze uğrayan kadının²¹⁷⁷ insan haklarının ihlal edilmesi sebebiyle Peru’nun sorumlu olduğunun kabulünü barındıran dostane çözüm anlaşması ile sonuçlanmıştır²¹⁷⁸. 19 yaşındaki mağdura Peru hükümeti, tazminat ödemeyi, cinsel şiddete dair yasal düzenlemeler ile idari politikaların iyileştirilmesine yönelik adımlar atmayı kabul etmiştir²¹⁷⁹. AmeİHK tarafından ele alınıp sonuçlanan bu vaka, kadınlara dair cinsel şiddet konusunda

²¹⁷⁵ Kızının ölümünün ardından annesi, müdür yardımcısına dava açmış ve disiplin soruşturması açılmasını istemiştir. Paola’nın aile üyelerinin geleneksel yasal süreç içinde adalete ulaşamamasının ardından 2006’da dava AmeİHK önüne taşınmıştır. 2015’de AmeİHK Ekvador’u Paola’nın yaşam, özel hayat ve onur, özerklik, kişisel bütünlük, çocukken devlet tarafından özel korumadan yararlanma, eşitlik ve ayrımcılık yapılmaması, eğitim, sağlık, toplumsal cinsiyete dayalı şiddetten uzak yaşam hakkını ihlal etmekten sorumlu tutmuştur. AmeİHK, Amerika kıtasındaki insan hakları bakımından en yüksek yargı organı olan AmeİHM’e davayı iletmıştır. Bkz. Center for Reproductive Rights, “Paola Guzmán Albarracín v. Ecuador (Inter-American Commission on Human Rights)”, <https://reproductiverights.org/case/paola-guzman-albarracin-v-ecuador-inter-american-commission-on-human-rights/>, (04.05.2022).

²¹⁷⁶ Center for Reproductive Rights, “Paola Guzmán Albarracín v. Ecuador (Inter-American Commission on Human Rights)”, <https://reproductiverights.org/case/paola-guzman-albarracin-v-ecuador-inter-american-commission-on-human-rights/>, (04.05.2022).

²¹⁷⁷ MM, tecavüzden hemen sonra suç duyurusunda bulunsa da sanık beraat etmiştir. Center for Reproductive Rights, “MM v. Peru (Inter-American Commission on Human Rights)”, <https://reproductiverights.org/case/mm-v-peru-inter-american-commission-on-human-rights/>, (11.05.2022).

²¹⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. OAS, AmeİHK, Rapor No: 69/14, Vaka 12.041, Dostane Çözüm, MM. Peru, 25 Temmuz 2014, http://www.worldcourts.com/iacmhr/eng/decisions/2014.07.25_MM_v_Peru.htm, (11.05.2022).

²¹⁷⁹ Center for Reproductive Rights, “M.M. v. Peru (2014)”, **Work, Landmark Cases**, <https://reproductiverights.org/our-work/landmark-cases/>, (10.05.2022).

sessiz ortaklar olabilecek sağlık çalışanlarının üreme sağlığı hizmetine erişimi engellememesi adına önem arz etmektedir.

Güncel bir gelişme olarak obstetrik şiddet ile ilgili **Britez Arce ve diğerleri v. Arjantin** (2022)²¹⁸⁰ davasına da değinmek gerekir. Bu dava kapsamında obstetrik şiddet, toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin bir görünüş şekli olarak ele alınır.

Hamileliği sırasında sağlık sistemince yeteri düzeyde ele alınmayan ve neticede ölümüne sebep olan çeşitli risk unsurları sunan *Britez Arce*’nin ölümünden AmeİHM, Arjantin’i sorumlu tutmuştur. *Britez Arce* 40 haftalık hamile iken (1992’de) devlet hastanesine gider ve ultrasonda fetüsün öldüğü tespit edilir. Sonrasında indüklenmiş bir doğum geçirmesi için hastaneye kaldırılır ve fakat risk faktörleri ve önceden sunduğu sağlık durumuna dair bilgiler yeterince dikkate alınmaz. Ciddi acılar, sıkıntılar yaşayan 38 yaşındaki *Britez Arce*, travmatik olmayan kalp-solunum durması sebebiyle -aynı gün- yaşamını yitirir.

Yetersiz tıbbi tedavi sebebiyle hayatını kaybeden Arjantinli hamile kadın ile ilgili bahse konu Dava’da AmeİHM, *obstetrik şiddet* kavramını ilk defa uygulamaktadır. Ayrıca obstetrik şiddete dair tanıma da yer verir. Buna göre obstetrik şiddetin; sağlık hizmeti sunucuları tarafından, hamilelik, doğum ve sonrası dönemde sağlık hizmetlerine erişim esnasında hamile kadınlara karşı uygulanan toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin bir görünümü olduğuna karar verir. Bu bağlamda -yalnızca olmasa da çoğunlukla- hamile kadınlara yönelik insanlık dışı, saygısız, taciz edici veya ihmalkar şekilde davranılmasında; sağlık durumu ve geçerli tedaviler hakkında tedavi ya da tam bilgi verilmemesi konusunda; hamilelik, doğum ve sonrası sağlık bakımı kapsamında -diğer yaşamı tehdit edici ifadelerin yanı sıra- mecburi (*forced*) veya zorla (*coerced*) yapılan tıbbi müdahalelerde ve doğal üreme süreçlerini patolojik hale getirme eğiliminde obstetrik şiddetten bahsedilir²¹⁸¹.

Buna göre AmeİHM, *Britez Arce*’nin hamileliği ve risk unsurları sebebiyle gereksinim duyduğu tıbbi tedaviyi almadığını ve olası tedavi alternatifleri ve bunların sonuçlarına dair tam bilgiye sahip olmadığını tespit eder. Ayrıca *Britez*

²¹⁸⁰ Center for Reproductive Rights, “Amicus Work: Latin America and the Caribbean”, **Latin America and the Caribbean, Case Documents**, <https://reproductiverights.org/amicus-work-latin-america-and-the-caribbean/>, (04.05.2022).

²¹⁸¹ Center for Reproductive Rights, “In Ruling by Inter-American Court of Human Rights, New Legal Protections for Pregnant Women”, **Latin America and Caribbean, Story**, <https://reproductiverights.org/inter-american-court-human-rights-protections-pregnant-women-latin-america/>, (01.04.2023).

Arce'nin kendisini ölümlle sonuçlanan bir riske maruz bırakan şartlarda obstetrik şiddete maruz kaldığını da belirtir. Bu bağlamda yaşam, insanca muamele ve sağlık haklarının ihlalinden Devleti sorumlu tutar.

Dava'da (cinsel şiddet dahil, kadınlara dair her çeşit şiddeti suç sayan yasal olarak bağlayıcı niteliği haiz) *Belem do Para Sözleşmesi* dahilinde toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin bir görünüm şekli olarak tanınan obstetrik şiddete dair Devletlerin politikalar benimsemesi gerektiğine de yer verilmektedir.

AmeİHM, kadınları ve diğer hamileleri (hamile, doğum ve doğum sonrası) - Latin Amerika ve Karayipler'deki- obstetrik şiddetten korumak üzere *yeni standartlar* belirler. AmeİHM, obstetrik şiddetten arındırılmış bir şekilde kadınların yaşam hakkına sahip olduklarını ve Devletlerin bunu önleme, cezalandırma, uygulamaktan kaçınma ve görevlilerinin buna uygun hareket etmesini sağlama yükümlülüğünün bulunduğunu belirtir. Ayrıca Devletlerin annenin sağlığını korumak, hastalıklarını ve ölümlerini önlemek için hamilelik, doğum ve sonrası makul süre için yeterli, uzmanlaşmış ve farklılaştırılmış sağlık hizmetlerini sağlama yükümlülüğüne sahip olduğuna da karar verilir. Devletin annenin ölümüne yönelik yeterli önlemleri almaması durumunda ise hamile olan veya doğum sonrası dönemde olan kadınların yaşam hakkını etkilediğine vurgu yapılır. Böylelikle obstetrik şiddeti önleyici politikalar benimsenmesi beklenir.

AmeİHM, *Britez Arce*'nin yaşam, insanca muamele ve sağlık hakkı, oğlu ile kızının insanca muamele, adil yargılanma, ailenin korunması, adli koruma ve çocuk haklarının ihlal edilmesinden Arjantin'i sorumlu tutar. Ayrıca *Belem do Para Sözleşmesi* m. 7'nin -*Britez Arce*'nin çocukları aleyhine- ihlal edildiğini de belirtir. Kararda geçen ihlaller sebebiyle AmeİHM, (*Britez Arce*'nin çocuklarına psikolojik ve(ya) psikiyatrik tedavi için belli bir meblağ ödenmesi, kararın devlet makamlarının internet sitesinde yayınlanması gibi) çeşitli tazminat tedbirlerine de yer verir. Maddi ve manevi zararların tazmini, masraf ve giderlerin ödenmesi yanında bahse konu ihlalin tekrarlanmaması adına obstetrik şiddeti önlemek için Devlete; hamilelik, doğum ve sonrası hakların, obstetrik şiddet vakalarına neden olabilecek durumların

ve hamilelerin insani sağlık hizmeti alma haklarının görünürlüğünü artırmayı amaçlayan yaygın bir bilinçlendirme kampanyası tasarlamasını h kmetti²¹⁸².

AmeİHM'nin ilk kez obstetrik şiddeti uluslararası hukuk kavramı ve kadına dair şiddetin bir şekli olarak kabul etmesi bakımından bahse konu Dava  nemlidir. Ayrıca hamile kadının sağlığının korunması için daha güçlü hukuki korumalar oluşturulmasına da katkı sağlayan bir karar olarak okunabilir. Ayrıca Amerika'daki insan haklarına dair en yüksek yargı organı olan AmeİHM'nin kararıyla²¹⁸³ şekillenen standartların, bölgedeki diğer hamilelerin de faydasına yönelik olduğunun da altını çizmek gerekir.

C. Afrika Birliği Kapsamında

1. Genel Olarak

1963'te 32 bağımsız Afrika Devleti ile kurulan *Afrika Birliği  rg t *'n  (*Organisation of African Unity*, OAU) oluşturan *Afrika Birliği  rg t  şartı*'dır. Kolonizasyon ve apartheid'ten kıtayı tamamen kurtarma hedefiyle (yol gösterici Pan-Afrikanizm felsefesiyle) ortak Afrika kültür ve mirası çerçevesinde kurulan OAU'nun amaçları *OAU şartı* m. 2'de sayılmaktadır. Buna göre; Afrika Devletleri arasında birlik ve dayanışmayı teşvik etmek, Afrika halklarının daha iyi yaşaması için gerekli işbirliği ve çabayı koordine etmek ve artırmak, egemenliklerini, bağımsızlıklarını, toprak bütünlüklerini savunmak, Afrika'daki her türlü sömürgeciliği ortadan kaldırmak, BM şartı ile İHEB'e saygı çerçevesinde uluslararası işbirliğini geliştirmek OAU'nun ama larındandır²¹⁸⁴.

1999'da, kıtadaki entegrasyonu hızlandırmak üzere selefi OAU'nun çalışmalarını geliştirmek için Afrika Birliği'nin kurulmasına dair *Sirte Deklarasyonu*

²¹⁸² AmeİHM'nin 18 Ocak 2023'te yaptığı basın açıklaması için bkz. https://www.corteidh.or.cr/comunicados_prensa.cfm?lang=en&n=1898, (01.04.2023).

²¹⁸³ AmeİHM kararlarının AmeİHS uyarınca yetkisi dahilindeki Devletler için *bağlayıcı* olması ve OAS şartı bağlamında da –vakalara dair kararlarında ve raporları detaylandırmasında- AmeİHK tarafından geleneksel olarak bağlayıcı bir yorum olarak kullanılması mezkur karar için de geçerlidir. Center for Reproductive Rights, “In Ruling by Inter-American Court of Human Rights, New Legal Protections for Pregnant Women”, **Latin America and Caribbean, Story**, <https://reproductiverights.org/inter-american-court-human-rights-protections-pregnant-women-latin-america/>, (01.04.2023).

²¹⁸⁴ African Union, “OAU Charter”, **OAU/AU Treaties, Conventions, Protocols & Charters**, <https://au.int/treaties>, (20.02.2022).

yayınlanır. Akabinde 2000’de *Afrika Birliği’nin Kurucu Anlaşması* (*Constitutive Act of the African Union*) kabul edilir. Devamında Afrika Kıtası ülkelerini oluşturan 55 üye devletten oluşan bir kıta organı olan **Afrika Birliği** (African Union, AU); 2002 yılında OAU’nun halefi olarak resmen şekillenir²¹⁸⁵. AU Kurucu Anlaşması m. 3’te²¹⁸⁶ yer alan amaçlar dâhilinde *Banjul Şartı* ile diğer insan hakları belgeleri ışığında, insan ve halkların haklarını geliştirmek ve korumak dikkat çekmektedir.

OAU ve AU’nun varlık kazanması, insan haklarının bölgesel düzeyde korunması hususunda Afrika İnsan Hakları Koruma Sistemi bakımından önemli pek çok gelişme için dayanak niteliğinde değerlendirilebilir.

2. Belgeler

a. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (*Banjul Şartı*)

Üreme haklarına dair bölgesel düzeydeki gelişmelere Afrika İnsan Hakları Koruma Sistemi kapsamında rastlamak mümkündür. Öncelikle *Afrika İnsan Hakları Sistemi* içerisinde anahtar belgeler arasında önemli yere sahip **Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı** (*Banjul Şartı* olarak da bilinir)²¹⁸⁷ (*African Charter on Human and Peoples’ Rights*) söz konusudur. OAU’nun üyeleri olan Afrika Devletleri’nin taraf olduğu -1981’de kabul edilip 1986’da yürürlüğe giren- *Banjul Şartı*; medeni, siyasi, ekonomik, sosyal hakların yanı sıra *halkların haklarını* da içeren bir başlangıç bölümü ile 68 maddeden oluşmaktadır.

Afrika’da insan hakları ve özgürlüklerini geliştirmek amacıyla kabul edilen *Şart*²¹⁸⁸; eşitlik (m. 3), yaşam hakkı, kişinin dokunulmazlığı ve bütünlüğü hakkı (m. 4), çalışma (m. 15) ve eğitim hakkı (m. 17) dâhil olmak üzere tüm insanlar için temel haklara yer vermektedir. Bununla birlikte m. 18’de aile, toplumun temel ve doğal

²¹⁸⁵ African Union, “About the African Union”, **Who We Are**, <https://au.int/en/overview>, (20.02.2022).

²¹⁸⁶ African Union, “Constitutive Act of the African Union”, **OAU/AU Treaties, Conventions, Protocols & Charters**, <https://au.int/treaties>, (20.02.2022).

²¹⁸⁷ African Commission on Human and Peoples’ Rights, “African Charter on Human and Peoples’ Rights”, **Resources**, <https://www.achpr.org/legalinstruments/>, (01.03.2022).

²¹⁸⁸ Karen L. Kinnear, **Women in Developing Countries: A Reference Handbook**, Contemporary World Issues, ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, 2011, s. 190.

birimi olarak sayılmakta ve toplumun ahlaki ve geleneksel değerlerinin koruyucusu olan aileye yardım etmekle Devlet yükümlü kılınmaktadır.

Şart kapsamında, ayrımcılık yasağını düzenleyen m. 2’de (ırk, renk gibi ayrımcılık sebepleri yanında) cinsiyete dayalı herhangi bir ayırım gözetilmemesi gerektiğine yer verilmekle birlikte m. 18’de taraf Devletlerin kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılması ve (uluslararası sözleşme ve beyannamelerde öngörüldüğü üzere) kadın ve çocuk haklarının korunmasının güvence altına alınması yükümlülüğü²¹⁸⁹ yer almaktadır.

Üreme hakları bakımından Şart’ın fiziksel ve zihinsel sağlık hakkı (m. 16), bilgi edinme hakkı, görüşlerini ifade etme ve yayma hakkı (m. 9) ile ilişki kurulabilir. Bu bağlamda Şart dâhilinde; çocukların sayısına ve aralığına karar verme hakkı ile aile planlamasına dair yöntem ve hizmetlere ulaşma hakkını m. 16, aile planlamasına dair bilgi ve eğitime ulaşma hakkını ise m. 9 kapsamında değerlendirebilmek mümkündür²¹⁹⁰.

Söz konusu 16’ncı maddede Şart’a taraf Devletlerin yükümlülüğüne de yer verilmiştir. Buna göre, halklarının sağlığını korumak ve hasta olduğunda tıbbi yardım almalarını sağlamak üzere gereken önlemlerin alınması ile Şarta taraf Devletler yükümlü kılınmıştır.

Şart’ın Denetim Sistemi kapsamında *Banjul Şartı* m. 30-44 uyarınca, Şartın denetim organı olarak *Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu* kurulmuştur. Afrika’da insan ve halkların haklarının geliştirilmesi ve korunmasını sağlamak için (m. 30) kurulan Komisyon’un yetkileri ise m. 45’te belirtilmiştir. Buna göre; insan ve halkların hakları ile ilişkili bilgi toplama, çalışmalar yapma, ilgili kurumlarla işbirliği yapma (m. 45/1-a-c) şeklinde geliştirici faaliyetler rolü; Şarta Taraf Devletin, ABÖ’nün bir kuruluşunun ya da ABÖ’nün tanığını bir Afrikalı örgütün talebi akabinde Şart’ın hükümlerini yorumlama (m. 45/3); (devletler arası ve bireysel) şikâyet başvurularını inceleme (m. 45/2, 47, 49, 55, 56) Komisyonun üç esas yetkisidir. Bununla birlikte Şartın denetim usulü olarak (her 2 yılda bir) *rapor* sunma

²¹⁸⁹ Bireylerin de ayrımcılık gözetmeden diğer kişilere saygı göstermekle yükümlü olduğu m. 28’de düzenlenmektedir.

²¹⁹⁰ Bkz. Gebhard ve Trimino Mora, s. 4; Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Cilt: 2, 8’inci Bası, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012, (Cilt: 2), s. 453.

da m. 62 de öngörülmektedir. Ayrıca Komisyon’a kitlesel insan hakları ihlalleri olması durumunda mahallinde soruşturma yetkisi de (m. 58) verilmiştir²¹⁹¹.

Banjul Şartı’nda denetim sistemi olarak salt Komisyonun öngörülüp Şarttaki hakların uygulanmasını sağlamaya dair bir mahkeme öngörülmemesi eleştirilen bir husus olarak belirtilmiştir. Yargısal güvencenin olmayışı Afrika’da insan ve halkların haklarının güvence altına alınmasını önleyeceği fikri söz konusuydu. Zira Komisyonun kararları bildirici etkiyi haiz ve tavsiye niteliğindeydi²¹⁹². Bunun üzerine *Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı’nın Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi Kurulmasına Dair Protokolü* (1998 kabul, 2004 yürürlük, 2006 faaliyete geçme) ile **Mahkeme**, (varlığına son vermediği) Komisyon’un Şart tarafından kendisine verilen koruyucu görevini tamamlamak üzere oluşturulmuştur (Protokol m. 2). Mahkeme’nin yargı yetkisi; Şart’ın, bu Protokol’ün ya da ilgili devletler tarafından onaylanan herhangi bir Afrika insan hakları belgelerinin yorumlanması ve uygulanması hakkında kendisine iletilen uyuşmazlıkları ve davaları kapsamaktadır (m. 3/1). Mahkeme’ye başvurma m. 5’te düzenlenmektedir. Buna göre; Taraf Devletler (m. 5/1-b,c,d), Komisyon (m. 5/1-a), bireyler (m. 5/3), Komisyon önünde gözlemci statüsünü haiz ilgili hükümet dışı örgütler (sivil toplum kuruluşları, NGO) (m. 5/3)²¹⁹³, Afrikalı Hükümetler arası örgütler (m. 5/1-e) Afrika Mahkemesi’ne başvuruda bulunabilmektedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, *Afrika Adalet ve İnsan Hakları Mahkemesi Statüsüne Dair Protokol* her ne kadar 2008’de kabul edilmiş olsa da -2020 yılı itibariyle- yürürlük kazanması için gereken 15 onay sayısına ulaşamadığı için yürürlük kazanmamış²¹⁹⁴ olup Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi’nin yetkisi devam etmektedir.

²¹⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, ss. 458-459, 467, 473.

²¹⁹² Kalabalık, ss. 300-301.

²¹⁹³ Bireyler ve NGO ile ilgili olarak m. 5/3’ün göndermede bulunduğu m. 34/6 uyarınca, bir Devletin Mahkeme’nin m. 5/3’teki başvuruları kabul etmesi yetkisini tanıdığına dair beyanda bulunması şartı aranmaktadır. Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, s. 487.

²¹⁹⁴ African Union, “Protocol on the Statute of the African Court of Justice and Human Rights”, **Treaty Text**, <https://au.int/en/treaties/protocol-statute-african-court-justice-and-human-rights>, (09.03.2022); African Union, “Protocol on the Statute of the African Court of Justice and Human Rights”, **Status List**, <https://au.int/en/treaties/protocol-statute-african-court-justice-and-human-rights>, (09.03.2022). Ayrıntılı bilgi için bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, ss. 497-498.

b. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın Afrika'da Kadınların Haklarına Dair Protokolü (Maputo Protokolü)

Banjul Şartı'nın kabulünün ardından gerekli ihtiyaçlara yanıt olarak Protokoller de düzenlendiği görülmektedir. Bunlar: *Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi Kurulmasına Dair Protokolü*, *Afrika Adalet ve İnsan Hakları Mahkemesi Statüsüne Dair Protokol* ve *Maputo Protokolü*.

Kadınların insan haklarından yararlanması konusundaki sıkıntılar Afrika'da da konunun özel olarak düzenlenmesini gerektirmiştir. Bu ihtiyaca yönelik olarak Afrika'da bölgesel düzeyde -2003'te kabul edilip 2005'te yürürlük kazanan- *Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın Afrika'da Kadınların Haklarına Dair Protokolü (Maputo Protokolü)* başlangıç bölümü ile 32 maddeden oluşur.

Bu Protokol, *Banjul Şartı*'nda tüm insanlara tanınan insan haklarını genişletici niteliktedir²¹⁹⁵. Nitekim Protokolün Başlangıç bölümünde değinilen; Banjul Şartı dâhil Afrika sistemindeki düzenlemeler yanında kadın haklarının tüm uluslararası insan hakları belgelerinde (özellikle İHEB, MSHUS, ESKHUS, CEDAW ve Seçmeli Protokolü ve diğer uluslararası ve bölgesel sözleşmeler kapsamında) birbirine bağımlı, bölünmez, devredilemez insan hakları olarak tanınıp güvence altına alındığı hususu dikkat çekmektedir.

Protokol m. 1 tanımları içerir. Kadınlara karşı **ayrımcılık** (f), **zarar** verici uygulamalar (g), kadınlara karşı **şiddet** (i) ve kadın (k) tanımlanmaktadır. Protokol kapsamında **kadın**, kızları da kapsayacak şekilde ele alınmakta; cinsiyete dayalı her türlü ayırım, dışlama, kısıtlama, farklı muamele kadınlara karşı **ayrımcılık** olarak değerlendirilmekte; kadınların yaşam, sağlık, onur, eğitim ve fiziksel bütünlüğü gibi temel haklarını menfi yönde etkileyen her türlü davranış, tutum, uygulamalar **zararlı** nitelikte görülmekte; kadınlara dair fiziksel, cinsel, psikolojik ve ekonomik zarar verici her türlü eylem (eylem tehdidi) ya da barış, savaş, silahlı çatışma durumlarında özel ya da kamusal yaşamda temel özgürlüklerine yönelik keyfi sınırlamalar getirilmesi, temel özgürlüklerinden yoksun bırakılması şiddet olarak açıklanır.

²¹⁹⁵ Kinnear, s. 190.

Kadınlara karşı ayrımcılığın ortadan kaldırılması m. 2’de, taraf Devletlerin bu konuda hukuki, kurumsal ve diğer önlemleri alması gerektiği belirtilerek düzenlenir. Bu bağlamda, kadın-erkek eşitliği ilkesinin uygulanmasını sağlamak, yaşamın her alanına toplumsal cinsiyet perspektifini entegre etmek hususları yanında kadınların sağlığı ve refahına dair tehlike arz eden zararlı uygulamalar dahil her türlü ayrımcılığı yasaklayan ve önleyen önlemleri mevzuat kapsamında düzenlemek taraf Devletlerden beklenmektedir (m. 2). Bahse konu düzenlemeler üreme hususuna yönelik müspet nitelikte olup bu bağlamda özellikle sağlıkla ilişkili zararlı **kadın sünneti** uygulamasına son verilmesi gerekliliğinin altını çizmek gerekir.

Esasen Afrika başta olmak üzere diğer pek çok ülkede de uygulandığı bilinen (dört tür) kadın sünneti (ya da genital mutilasyonu), kadın cinsel organına yönelik müdahalelerden oluşmakta ve üreme yetisi üzerinde menfi etkisinden bahsedilmektedir. Ayrıca cinsiyet eşitsizliğinin bir uzantısı olarak uygulanan kadın sünnetinin sağlık açısından bir yararının olmadığı da belirtilmektedir. Buna koşut olarak, her ne kadar cinsellik odaklı bir işlem olsa da, kadının hamile kalamamasına, normal doğum yerine zorunlu sezaryen yapmasına yol açması gibi üreme haklarına yönelik de (rıza dışı) bir müdahale teşkil ettiği ifade edilebilir. Nitekim WHO, UNICEF ve UNFPA’nın 1997 yılındaki ortak bildirisi ışığında, kültürel veya tıbbi amaçlar haricinde kadının dış üreme organlarına yapılan zararlı prosedürler kadın sünneti olarak değerlendirilmektedir²¹⁹⁶.

Madde 2’nin devamında yer alan; Taraf Devletlerden zararlı kültürel ve geleneksel uygulamaların ortadan kaldırılmasına dair eğitim, bilgilendirme yoluyla kalıplaşmış rollerin, davranış kalıplarının değiştirilmesi şeklindeki düzenlemeyi; kadın sünnetinin ortadan kaldırılması bakımından da geçerli saymak gerekir.

“Kişi onuru hakkı” başlıklı m. 3’ün 2’nci fıkrasında, her kadının özgürce kişiliğini geliştirme hakkına sahip olduğu düzenlenmektedir. Bu bağlamda üreme yetisine dayanılarak kadına kamusal ve özel yaşamında sınırla(mala)r koyulması, cinsiyet eşitsizliğine yol açan uygulamalarda bulunulması, cinsiyet eşitsizliğini giderecek özel önlemlerin alınmaması gibi kadını soyutlayan, ikincilleştiren

²¹⁹⁶ Wikipedi, **Kadın Sünneti**, https://tr.wikipedia.org/wiki/Kad%C4%B1n_s%C3%BCnneti, (08.02.2022); Eva Ontiveros, “Kadın Sünneti Nedir, Hangi Ülkelerde Yaygın, Neden Durdurulamıyor?”, **BBC News**, 06.02.2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47137898>, (08.02.2022).

hususların kadının kendisini geliştirmesini engelleyeceği ve m. 3'te düzenlenen insan onuru hakkını ihlal edeceği söylenebilir. Nitekim m. 3/3 ve m. 3/4 uyarınca da kadınları her türlü sömüren uygulamayı yasaklayacak ve özellikle cinsel şiddetten kadınların korunmasını sağlayacak nitelikte önlemler alınması düzenlenmektedir.

Her kadının yaşam, kişi bütünlüğü ve güvenliği hakkına saygı gösterilmesi hakkına sahip olduğu ve her türlü smürü, aşağılayıcı muamele, cezanın yasaklandığı m. 4/1'de yer almaktadır. Kadına karşı şiddetin salt kamusal alanda değil özel alanda da gerçekleşmesi kapsama dâhil edilmiş, istek dışı cinsel ilişki de dâhil olmak üzere kadına karşı her türlü şiddeti yasaklayan hukuki düzenlemelerin yapılması Taraf Devletlerin yükümlülüğü olarak düzenlenmiştir (m. 4/2-a). Ayrıca kadına şiddeti meşrulaştıran, artıran geleneksel ve kültürel uygulamaları, kalıp yargıları sonlandırmak üzere eğitim programları ve sosyal iletişim yoluyla barış eğitimini teşvik etmek (m. 4/2-d), kadına karşı şiddet suçunun faillerinin cezalandırılmasını sağlamak (m. 4/2-e), şiddet mağduru kadınların bilgilendirilmesi, rehabilitasyonu için mekanizmalar ve erişilebilir hizmetler oluşturmak (m. 4/2-f), kadınlar üzerinde rıza dışı tüm tıbbi/bilimsel deney yapılmasını yasaklamak (m. 4/2-h), ölüm cezasının yürürlükte olduğu ülkelerde, hamile ya da lohusa kadınlara ölüm cezasının uygulanmamasını sağlamak (m. 4/2-j) Taraf Devletlerin yükümlülüğündedir.

Taraf Devletlerin m. 5'te düzenlenen zararlı nitelikteki, kadınların insan haklarını menfi yönde etkileyen, uluslararası standartlara aykırı tüm uygulamaların ortadan kaldırılması için alması gerektiği önlemler arasında; her çeşit kadın sünneti, yara izi oluşturma gibi uygulamaların yaptırımlar öngören hukuki önlemler almak yoluyla yasaklanması (m.5/1-b) yer almaktadır. Böylelikle kadın sünnetinin zararlı bir uygulama teşkil ettiği Protokol'de açıkça ifade edilmiş olmaktadır.

Evliliğe dair (m. 6), ayrılık, boşanma ve evliliğin iptaline dair (m. 7), adalete erişim ve hukuk önünde eşit korunmaya dair (m. 8), siyasi katılım ve karar verme sürecine katılım hakkına dair (m. 9), barış hakkına dair (m. 10), silahlı çatışmalarda kadınların korunmasına dair (m. 11), gıda güvenliği hakkı (m. 15), yeterli barınma hakkı (m. 16), olumlu kültürel bağlam hakkına dair (m. 17), sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkına dair (m. 18), dulların hakları (m. 20), miras hakkı (m. 21), yaşlı kadınların özel korunmasına dair (m. 22), engelli kadınların özel korunmasına dair (m. 23) düzenlemeler de Protokol'de yer almaktadır.

Eğitim ve öğretim hakkı (m. 12/1-a) kapsamında Taraf Devletlerin, kadınlara karşı her türlü ayrımcılığı ortadan kaldırmak ve eğitim, öğretim alanında fırsat ve erişim eşitliğini garanti etmek için uygun önlemler almasına dair yükümlülüğünü; üreme mevzusu açısından da cinsiyete dayalı ayrımcılık yapılmaması ve üremenin eğitime engel teşkil etmemesi çerçevesinde okumak mümkündür.

Ekonomik ve sosyal refah hakları (m. 13) kapsamında kadınların çalışma, kariyer ilerlemesi ve diğer ekonomik fırsatlarda fırsat eşitliğinin sağlanması için gerekli hukuki ve diğer önlemleri almakla yükümlü Taraf Devletlerin, kadınların istihdama erişimde eşitliğini teşvik etmesi (a), kadınların işe alınması, terfisi, işten çıkarılması süreçlerinin şeffaflığını sağlaması (c), kadınların meslek seçme özgürlüğünü garanti etmesi ve temel haklarını ihlal eden işverenleri tarafından sömürülmesini engellemesi (d), kadının evdeki çalışmasının ekonomik değerinin tanınması için tedbirler alması (h), hem özel sektörde hem de kamu sektöründe yeterli ve ücretli doğum öncesi ve doğum sonrası doğum iznini garanti etmesi (i) hususları üreme ile ilişkili olarak dikkat çekmektedir.

Sürdürülebilir gelişim hakkından (m. 19) kadınların tam olarak yararlanabilmesi için Taraf Devletlerin ulusal kalkınma planlama prosedürlerine toplumsal cinsiyet perspektifini dâhil etmesine (a) dair uygun önlemler almakla yükümlü kılınması da üreme temelli kadının toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargılarının göz önünde tutulması açısından önemlidir.

Zor durumdaki kadınların özel korunmasına dair (m. 24) düzenlemede, hamile veya emziren kadınların durumlarına uygun bir ortam ve onurlu muamele görme haklarının güvence altına alınmasını sağlayarak haklarını sağlamak (b) Taraf Devletlerden beklenmektedir.

Değinilen düzenlemeler üreme mevzusuna dair ilişkili görülen düzenlemelerdir. Bununla birlikte Protokol **m. 14**, kadınların üreme haklarını açıkça insan hakları olarak ifade etmektedir. Hatta doktrinde *Maputo Protokolü*, kadınların üreme haklarının insan hakları olarak ifade edildiği ve doğurganlıklarını kontrol etme

hakkının açıkça garanti edildiği **ilk** insan hakları belgesi şeklinde açıklanır²¹⁹⁷. Protokol'ün "Sağlık ve Üreme Hakları" başlıklı maddesi şu şekildedir²¹⁹⁸:

"...1) Taraf Devletler, cinsel sağlık ve üreme sağlığı da dâhil olmak üzere kadınların sağlık hakkına saygı gösterilmesini ve desteklenmesini sağlar. Bu;

- a) doğurganlıklarını kontrol etme hakkını,
- b) çocuk sahibi olup olmayacağına, çocuk sayısına ve çocukların aralığına karar verme hakkını,
- c) herhangi bir doğum kontrol yöntemi seçme hakkını,
- d) kendini koruma ve HIV/AIDS dâhil olmak üzere cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlara karşı korunma hakkını,
- e) kişinin sağlık durumu ve partnerinin sağlık durumu hakkında, özellikle de HIV/AIDS dâhil olmak üzere cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlardan etkilenme hususunda, uluslararası kabul görmüş standartlar ve en iyi uygulamalara uygun bir şekilde bilgilendirilme hakkını,

g) aile planlaması eğitimi alma hakkını içerir.

2) Taraf Devletler aşağıdaki hususlara yönelik tüm önlemleri alırlar:

- a) özellikle kırsal kesimdeki kadınlara yönelik bilgilendirme, eğitim ve iletişim programlarını da içeren yeterli, karşılanabilir ve erişilebilir sağlık hizmetleri sağlamak,
- b) hamilelik ve emzirme döneminde kadınlara yönelik mevcut doğum öncesi, doğum ve doğum sonrası sağlık ve beslenme hizmetlerini oluşturmak ve güçlendirmek,
- c) cinsel saldırı, tecavüz, ensest ve devam eden hamileliğin annenin ruh ve beden sağlığını ya da annelik veya fetüsün yaşamını tehlikeye atması durumlarında tıbbi kürtaja izin vererek kadınların üreme haklarını korumak...

Maputo Protokolü'nde (m. 14, 23/1(b)) bir kadının üremesi ve üreme sağlığı ile aile planlaması hizmetlerini kontrol etme hakkı garanti altına alınmaktadır. Ayrıca engelli kadınların özel olarak korunmasının Taraf Devletler tarafından sağlanması hususuna m. 23 kapsamında yer verilmektedir. Protokol m. 23/1(b) uyarınca engelli kadınların engelliliğine dayalı ayrımcılığa ve onurlu muamele görme hakkı dâhil olmak üzere şiddete maruz kalmama hakkını sağlamakla Taraf Devletler yükümlü kılınmışlardır²¹⁹⁹. Engelli kadınların üreme haklarına ayrımcılığa uğramadan ve şiddete maruz kalmadan ulaşmaları bu düzenleme kapsamında ele alınabilir.

Kadın haklarına dair kapsamlı, hukuken bağlayıcı bir belge olmasının yanında kürtaj problemine yönelik daha liberal ve kadının kararına açıkça öncelik ve üstünlük tanınması bakımından Protokolün önemi artmaktadır. Nitekim ulusalüstü

²¹⁹⁷ Henriette Sindig Aasen, "Maternal mortality and women's right to health", **Women's Human Rights: CEDAW in International, Regional and National Law**, Ed. Anne Hellum ve Henriette Sindig Aasen, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, s. 300.

²¹⁹⁸ African Union, "Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa", **Treaty Text**, <https://au.int/en/treaties/protocol-african-charter-human-and-peoples-rights-rights-women-africa>, (18.02.2022).

²¹⁹⁹ African Union, "Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa", **Treaty Text**, <https://au.int/en/treaties/protocol-african-charter-human-and-peoples-rights-rights-women-africa>, (18.02.2022).

insan hakları hukuku kapsamında ilk kez kürtaj terimine yer vermekle birlikte Devletin kürtaja izin verme ödevinin de düzenlendiği belirtilmektedir²²⁰⁰.

Kadınların üreme seçimi ve özerkliği hakkına yer veren *Maputo Protokolü* m. 25(a) kapsamında Afrika Devletleri, kadınların bu Protokol’de tanınan hak ve özgürlüklerine yönelik ihlal durumunda uygun çözümler üretmek, sağlamakla yükümlü kılınmışlardır. Böylelikle kadınların üreme sağlığına, haklarına yönelik Taraf Devletlerin görevlerine de yer verilmiştir. *Maputo Protokolü* m. 14/2(c) uyarınca da “*cinsel saldırı, tecavüz, ensest ve devam eden hamileliğin annenin ruh ve beden sağlığını ya da annelik veya fetüsün yaşamını tehlikeye atması durumlarında*” tıbbi kürtaj yapma hakkının sağlanması düzenlenmektedir. Böylelikle Taraf Devletlerin Protokol kapsamındaki -üreme hakları dâhil olmak üzere- haklara yönelik olumlu edimlerde bulunması beklenmektedir.

Protokolün Denetim Sistemi’ne de değinmek gerekir. Protokolün denetim mekanizmasını içeren m. 26’a göre, Taraf Devletlerin bu Protokolün ulusal düzeyde uygulanmasında, öngörülen yasal ve diğer önlemlere dair (m. 62 uyarınca) periyodik **rapor** sunmaları gerekir. Rapor dışında (devletler arası ve(ya) bireysel) başvuru usulüne yer verilmemiş olması Protokol’ü denetim mekanizmasının zayıflığı noktasında eleştiriye açık hale getirir²²⁰¹. Her ne kadar rapor usulü de etkililik konusunda önem arz etse de (devletler arası veya bireysel) başvuru sistemi kadar etkin olmadığının altını çizmek ve kadınlara dair bu Protokolün etkinliğinin artırılması için müspet adımlar atılması gerektiğini belirtmek gerekir.

c. Üreme Haklarına Dair Önemli Bir Karar

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu tarafından 16-30 Mayıs 2007’de gerçekleştirilen 41’nci olağan oturumunda kabul edilen ***Afrika’da Kadınların Sağlığı ve Üreme Haklarına Dair Karar***’da -*Maputo Protokolü*’nün uygulanması ve ulusal yasalar ile uyumlaştırılmasındaki zorluklar göz önünde

²²⁰⁰ Gemalmaz, Cilt: 1, s. 122. *Banjul Şartı* dâhilinde kürtaj hakkı mevcut değildir. Komisyon da bu konuyu değerlendirmemiştir. Ancak *Maputo Protokolü* kürtajı hak olarak güvence altına alan bir belgedir. *Banjul Şartı* kapsamında sağlık hakkı yer alsa da üreme hakları mecrasına sirayet etmemektedir. Diğer taraftan ekonomik ve sosyal hak olması da söz konusu hak ile ilgili yükümlülüklerin sınırlı olmasına neden olmaktadır. Sjöholm, s. 563.

²²⁰¹ Protokol’ün rapor sunulması gereken organı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gemalmaz, Cilt: 2, ss. 507-508.

bulundurularak- *Maputo Protokolü* m. 14 ile kadınların sağlık ve üreme haklarının korunduğu hususu hatırlatılarak, üreme sağlığını menfi açıdan etkileyen zararlı bir uygulama olması sebebiyle kadın sünneti (*female genital mutilation*) hakkında duyulan endişeye değinilmektedir. Zira bazı ülke yasalarında yasaklanmasına rağmen uygulamasının sürdüğü yönünde bir endişenin söz konusu olduğu belirtilmektedir. Ayrıca kararda; cari sağlık kurumlarında anneler ve bebekler için yeterli bakımın sağlanamamasına, üreme sağlığına, kadınlara sunulan hizmetin kalitesine, bazı Afrika ülkelerinde anne ölüm oranının yüksek olmasına ve kadınların yaşamını kurtarmak haricinde kürtajın yasaklanmasına dair endişelere de yer verilmektedir. Bununla birlikte *Maputo Protokolü*'nü onaylamayan Devletler, onaylamaları için teşvik edilmektedir. *Maputo Protokolü*'nde yer aldığı üzere, kadınların sağlık ve üreme haklarının korunması hususu hatırlatılarak zararlı geleneksel uygulama niteliğindeki kadın sünnetine son verilmesinin sağlanması için özel programlar uygulanması teşvik edilmektedir. Ayrıca kadın sünnetini yasaklamayan devletlerin geciktirmeksizin bu yasaklamayı hayata geçirmesi çağrısı da yapılmaktadır. HIV/AIDS dâhil cinsel yolla bulaşan hastalıklardan kadınların korunması için önlemler alınması konusunda Devletlere çağrıda bulunulur. Böylelikle Devletlerin anne ölüm oranını düşürmeleri, *Maputo Protokolü* ışığında yasal tıbbi kürtaja erişim de dâhil olmak üzere kadınların üreme sağlığı hizmetlerine etkin bir şekilde erişiminin sağlanması amacıyla önlemler almaları talebinde bulunulmaktadır²²⁰².

Afrika'da yaygın olarak görüldüğü kabul edilen kadın sünneti uygulamasının son bulmamış olması, kadınların insan hakları ihlalleri kapsamında, üreme haklarına yönelik de bir endişe yaratması sebebiyle bu konuda söz konusu Karar'ın alınmış olması; hem konuya özel olarak ehemmiyet gösterildiğinin hem de üreme haklarına yer veren *Maputo Protokolü*'nün önemini ortaya koymaktadır.

²²⁰² African Union, "110 Resolution on the Health and Reproductive Rights of Women in Africa", ACHPR/RES. 110(41)07, **Sessions**, <https://www.achpr.org/sessions>, (03.03.2022). Bahse konu 41'inci oturumda, *Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı*'na taraf Devletlerden sadece 20 tanesinin *Maputo Protokolü*'nü onayladığı belirtilmiştir.

IV. DEĞERLENDİRME

Üreme haklarının insan hakları koruma sistemleri dahilinde giderek artan bir yere sahip olduğu görülmektedir. Ancak insan haklarına dair Sözleşmelerde (CEDAW m. 16 ve Maputo Protokolü hariç) üreme haklarının açık bir şekilde yer almadığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Bununla beraber Komitelerin Genel Yorumları/Genel Tavsiyeleri yanında Komitelerin kararları, bölgesel düzeyde insan haklarını koruma mekanizmaları dahilinde (AIHM gibi) verilen kararlar da söz konusu olup eksikliğin giderilmesi açısından önem taşırlar. Zira insan haklarının dinamik niteliği kadın hakları ve kadınların üreme hakları için de geçerlidir. Bu sebeple her ne kadar Sözleşme ve Protokoller dahilinde üreme haklarına dair bahsi geçen düzenleme eksikliği söz konusu olsa da uygulama ve içtihatlar ile bu eksikliğin aşılmasına çalışılmaktadır. Ancak kadınların üreme haklarının taşıdığı önem göz önüne alındığında konunun Sözleşme ve(ya) Protokoller ışığında münhasıran düzenlenmesi gerekir. Böylelikle üreme hakları dahilinde kadınların yaşadığı ihlallerin önlenmesi ve kadınların üreme haklarının bağlayıcı nitelik kazanması artabilecektir. Ayrıca bahse konu eksikliğin üreme hakları başlıklı bir genel yorum/tavsiye düzeyinde de düzenlenmesinin katkı sunacağını eklemek gerekir. Böylelikle devletlerin üreme haklarını korumak üzere yükümlülükleri de açıkça düzenlemiş olabilecektir.

BM insan haklarını koruma sistemi dahilinde üreme haklarına dair konuların özellikle CEDAW Komitesi, Çocuk Hakları Komitesi ve ESKHKom tarafından ele alındığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Nitekim üreme haklarının özellikle kadın hakları, kadınların güçlendirilmesi ile bağlantılı olması, bebek ölümleri ile ergenlerin üreme hakları dahilinde belli yönleri ile üreme haklarının çocukları ilgilendirmesi ve ekonomik, sosyal ve kültürel hakların içerisinde olan sağlık hakkı ile doğrudan bağlantılı²²⁰³ olması söz konusudur. Bu sebeple bahsedilen Komitelerin özellikle üreme haklarına artan bir şekilde önem gösterdikleri görülür. Bununla birlikte adı geçen Komitelerden CEDAW Komitesi'nin özellikle kadınların üreme haklarına yönelik kararlarına rastlanılmaktadır. Fakat ESKHKom'nin üreme hakları ile ilgili kararı bulunmamaktadır. Halbuki üreme hakları ekonomik, sosyal haklarla -sağlık

²²⁰³ Ayrıca bkz. UNFPA, s. 179.

hakkı dahilinde özellikle- ilgili olduğu göz önüne alındığında Komite'nin kararlarının konuya sunacağı katkılar beklenmektedir. Her ne kadar nispeten yeni (2013'ten beri) bir bireysel başvuru mekanizması olsa da ESKHKom'nin ileriki süreçte özellikle sağlık hakkı dahilinde üreme haklarına dair kararlarını göreceğimizi düşünmekteyiz. Bu noktada çok az ülkenin usulün öngörüldüğü Protokole taraf²²⁰⁴ olmasının ve bu taraf olmaların da yakın tarihli olmasının etken olduğu düşüncesindeyiz.

Avrupa insan hakları sistemi kapsamında *bağlayıcı* bir denetim mekanizmasını haiz AİHS'nin üreme haklarını açık bir şekilde düzenlememesine rağmen AİHM'in konuya dair pek çok kararı kadınların üreme haklarının gelişmesi adına önemlidir. Nitekim uluslararası insan hakları hukukunun koruma sistemi kapsamındaki komisyonların kararları da önem taşısa da kararlarının bağlayıcı nitelikte olması AİHM'i konu açısından ayrı bir yere koymaktadır. Her ne kadar Sözleşme dahilinde üreme haklarına yönelik açık düzenlemelere rastlanılmasa da içtihatları ile Sözleşme'nin koruma alanını genişletmesiyle beraber AİHM; yasal kürtaja erişim, bilimsel araştırmaların üreme açısından da ele alınması, doğum yöntemi, üreme konusunda engeli olan kişilerin (kısır) üreme hakkı kapsamında çocuk sahibi olabilmelerini sağlamak üzere yardımcı tedavi yöntemlerinden faydalanma, üreme haklarına dair ihlal niteliğindeki zorla kısırlaştırma, üremeye dair eğitime erişim, anne sağlığı, çocuk bakımı konusu ile ilişkili ebeveynlik izni gibi hususlara dair başvuruları kabul ederek incelemiştir. Genellikle AİHS m. 8 (aile ve özel hayata saygı hakkı), m. 2 (yaşam hakkı) ve m. 3 (işkence yasağı) ve m. 14 (ayrımcılık yasağı) kapsamında irdelediği görülmektedir. Söz konusu içtihatlara bakıldığında AİHM'in genellikle Taraf Devlet ile başvuru arasında makul bir denge sağlamak üzere başvuruları değerlendirdiği görülür. Örneğin m. 2'nin mutlak şekilde fetüsün yaşam hakkını koruyucu olmadığı belirtilmekte, fetüs ile hamile kadının farklı menfaatleri arasında makul/adil bir denge sağlanarak istemli kürtajın düzenlenmesi ihlal olarak değerlendirilmemektedir. Nitekim kürtaj (şartlar) konusunda Taraf Devletlerde yeknesaklık olmadığı da vurgulanır. Bu bakımdan önemli olanın takdir marjı dahilinde adil bir dengenin tesisi olduğu hususu kararlara

²²⁰⁴ Bkz. UN Human Rights Office of the High Commissioner, "Committee on Economic, Social and Cultural Rights", **Individual Communications** https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?Treaty=CESCR-OP, (21.05.2023).

yansımaktadır. AİHM'in taraf devletin kendisine tanınan geniş takdir marjı dahilinde (özellikle taşıyıcı anneliğe dair başvurularda) kaldığına dair kararları mevcuttur. Kadın lehine üreme haklarına dair görüşlerinde yaşanan gelişim ışığında AİHM tarafından; mutlak kürtaj yasağının mahremiyet hakkını ortadan kaldırabileceği ile kürtaj konusunda bilinçli etkin mekanizmaların eksikliğinin, kürtajın yasal olarak düzenlendiği ülkelerde erişimin sağlanmamasının ihlal olarak değerlendirildiği görülür. Ayrıca -toplumsal cinsiyet eşit(siz)liğine yol açan- toplumsal cinsiyet rollerine ve toplumsal cinsiyet kalıpyargılarına AİHM'in bazı kararlarında²²⁰⁵ yer vermesi suretiyle feminist bakışın etkisini görmek mümkündür. Kadın ile erkek arasında ikincillik ilişkisine dair toplumsal cinsiyet temelindeki beklentilerin dayatılamayacağının vurgulandığı kararları, kadınların toplumsal cinsiyet eşitliğine dair kalıpyargıların dönüşmesi adına önem taşır. Bu noktada benzer şekilde Avrupa Konseyi kapsamındaki Gözden Geçirilmiş ASŞ m. 27'deki ebeveynlik izni düzenlemesinin de annenin çocuk bakımı rolü ile kısıtlanmasını önlemek üzere önemli bir gelişme olarak belirtmek gerekir. Ayrıca İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi dahilinde cinsiyet temelli testlerin yasaklanmasının, kadınlara dair ayrımcılığın henüz anne karnında iken başlatılmasını engellemek üzere önemli bir düzenleme olarak vurgulamak gerekir. Kadınlara üreme haklarına dair yapılan ayrımcılık yasağına aykırılık teşkil eden (kürtaja erişimin engellenmesi gibi) pek çok duruma değinildiği de görülür. Bunun yanında -kadının üreme haklarına yönelik ihlal oluşturan- zorla kısırlaştırma, zorla kürtaj ve kadın sünnetinin de açıkça İstanbul Sözleşmesi dahilinde düzenlendiği görülür. Böylece kadınların üreme temelinde pek çok açıdan mağduriyet yaşadıkları Avrupa Konseyi'nin insan hakları sisteminde açıkça ortaya konulmaktadır.

Amerikalılar arası insan hakları koruma sistemi kapsamında ise AmeİHS m. 4 uyarınca yaşama hakkının *genel olarak* hamile kalma anından itibaren korunduğuna dair düzenlemenin “çeşitli kürtaj vakalarını” içirme ihtimalini açık bıraktığını söylemek mümkündür. Belem do Para Sözleşmesi kapsamında ise açıkça toplumsal cinsiyete dayalı şiddetten²²⁰⁶ uzak şekilde yaşam hakkı m. 1'de düzenlenmektedir.

²²⁰⁵ Örneğin bkz. AİHM, **Konstantin Markin v. Russia**, Başvuru No: 30078/06, Karar Tarihi: 22.03.2012, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109868>, (14.06.2023), par. 141, 143.

²²⁰⁶ Ayrıca İstanbul Sözleşmesi de toplumsal cinsiyete dayalı şiddetten kadınları koruyucu nitelikteki özel önlemlerin ayrımcılık teşkil etmeyeceğini (m. 4) içermektedir.

Kadınların cinsiyet yanında toplumsal cinsiyet temelinde gördüğü şiddetin açıkça bir insan hakları sözleşmesi kapsamında düzenlenmesine dair gelişmenin diğer (mevcut/düzenlenecek) insan hakları sözleşmelerine de örnek teşkil etmesini ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddetten kadınların korunması için gerekli tüm tedbirlerin öngörülmesi gerekliliğini belirtmek gerekir. Bununla birlikte kadınların Sözleşme kapsamında alınacak önlemler çerçevesinde maruz kaldıkları şiddetin göz önünde bulundurulması gereğine dair düzenlemede hamilelik sürecindeki kadınlara özellikle yer verilmesi gerektiği (m. 9) belirtilmektedir. Kadınların hamilelik sürecinde yaşadıkları şiddetin ayrıca ve özellikle düzenleme altına alınmasının da elzem nitelikte olduğunu ve örnek teşkil etmesi gerektiğini eklemek mümkündür. Bununla birlikte üreme haklarını insan haklarının bir parçası olarak kabul eden Kadınlara, Kızlara ve Ergenlere ve Bunların Cinsel ve Üreme Haklarına Yönelik Şiddete İlişkin Bildirge de önemli bir düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bildirge dahilinde üreme haklarının ihlalinin toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin özel bir görünümü olduğu, (obstetrik şiddetin, zorla kısırlaştırmanın suç sayılması, acil kontraseptiflerin ücretsiz dağıtımının sağlanması gibi) üreme haklarını iyileştirmeye yönelik yasal düzenlemelerin gerekliliği ve güvenli olmayan kürtajın ortadan kaldırılması yer alır. Üreme haklarına dair ihlaller sonrası kadınların -bütün olarak- fiziksel açıdan olduğu kadar psikolojik açıdan da topluma katılımları için gerekli desteğin sağlanmasının vurgulandığı görülür. Amerikalılar arası insan hakları koruma sistemi denetim organlarından AmeİHK ve AmeİHM'nin (zorla kısırlaştırma, yasal kürtajın reddi, tüp bebek uygulamasının reddine dair) önüne gelen birkaç başvuru/davada kadınların üreme haklarını değerlendirdiği görülür. Bu bağlamda kısırlaştırmanın zorla yapılması kapsamında aydınlatılmış onam hakkına ve ancak yeterli bilgiye sahip olunması halinde karar verebilmenin mümkün olduğuna yönelik emsal nitelikte karar verildiği görülür. Kadınların üreme hakları kapsamında tecavüz mağduru kadının kürtaja erişiminin fetüsün yaşam hakkı dahilinde ihlale yol açmayacağı tespit edilir. Bu bağlamda ilgili sağlık hizmetine erişimin gecikmeksizin sağlanması ve buna dair engellerin kaldırılması gerektiği de kaydedilir. Kürtajın tamamen yasaklanmasını değerlendirdiği bir başka davada da kürtaj/üreme sağlığı hizmetlerine erişim için standartlar belirlenerek obstetrik acil durumlarda mağdur olan kadınların ilgili hizmetlere tam erişimlerinin sağlanması gerektiğinin altı çizilir. AmeİHM, üremeye

yardımcı tedavi yöntemlerinden tüp bebek yöntemine dair öngörülen yasağı özel yaşama saygı hakkına müdahale olarak değerlendirmesi de üreme haklarına yönelik olumlu bir gelişmedir.

Afrika insan hakları sistemi kapsamında öncelikle dikkat çeken husus, her ne kadar bölgesel düzeyde düzenlemeler kaleme alınsa da esasen tüm insanlar, kadınlar bahse konu edilmektedir. Bununla birlikte küresel düzeydeki insan hakları gelişmelerine de düzenlemelerinde değinerek insan haklarının bütünselliği, gelişimi korunmakta ve ahengin sağlanması göz önünde bulundurulmaktadır. Maputo Protokolünün kadın haklarına, kadınların güçlendirilmesine, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına dair bir mihenk taşı olarak yorumlanması mümkündür. Benzer düzenlemelerden ayrı olarak esas dikkati çeken husus, üreme haklarına yer vermiş bölgesel bir düzenleme olmasıdır. Ancak kadınlara dair Protokolün denetim mekanizmasının etkinliğinin artırılması, kadın haklarının gerçekleşmesi ve elbette - kadınların- üreme hakları bakımından gereklilik arz etmektedir.

Kadın haklarının yükselişe geçişi, feminizmin kadınların güçlendirilmesine katkıları ile beraber kadınların üreme haklarına dair düzenlemelerin de artacağı düşüncesinde ve temennisindeyiz. Zira kadınların hakları için savaşimleri devam etmektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRK HUKUKUNDA ÜREME HAKLARI

I. GENEL AÇIKLAMA

Türkiye’de başlangıçta kalkınma ile birlikte ele alınan *nüfus planlaması* söz konusu iken ardından bireylerin özerkliğini göz önünde tutan *aile planlaması* programları ve devamında üreme alanının *insan haklarının* temel kavramları ile ele alındığı bir yaklaşım gelişme göstermiştir²²⁰⁷.

Nüfus planlaması kapsamında pronatalist (nüfusu artırıcı), antinatalist (nüfus artış hızını azaltıcı) politikalar ve bir de öjenist politikalardan bahsedilebilir. Türkiye açısından nüfus politikaları kapsamında üç dalgaya ayrılarak sürecin ele alınabildiği görüşü ışığında; öncelikle pronatalist politikalar (1923-1963), ardından antinatalist politikalar (1963-2013) ve son olarak tekrardan pronatalist politikalar (2014- ...) benimsendiği belirtilmektedir²²⁰⁸. Bu bağlamda üremeye dair bir yaklaşım değişikliğinden bahsetmek de mümkündür.

Pronatalist politikalarda üremenin teşvik edilmesi söz konusudur²²⁰⁹. Bu politikalar kapsamında aileye odaklanılarak nüfusun üremeye yönlendirilmesi söz konusudur. Burada esas hedef üremeyi bedeninde gerçekleştiren -çocuk doğurup büyüten- kadınlardır²²¹⁰. Buna karşın antinatalist politikalar ise üremeyi sınırlandırma amacını haiz Neo-Malthusçu aile planlaması politikalarını kapsar. Öjenik politikalar ise sağlıklı kişilerin çoğalması ve sağlıklı kişilerin azalması fikri bağlamında örneğin engellilerin evliliklerinin zorlaştırılması, zorunlu kısırlaştırma gibi uygulamalardan bahsedilebilir²²¹¹.

Nüfus ile bedenin (ve üreme gibi fonksiyonların) siyasallaşması ile tıbbileşmesi, hem mikro (aile, tıp) hem de makro (devlet) boyutta etkileşimlerin bir neticesi olarak görülür. Ulus devletlerin homojen topluma duydukları ihtiyaç,

²²⁰⁷ Turgut Tokuş, “Sunuş”, Gürkan Sert, **Üreme Haklarının Yasal Temelleri**, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, Ege Basım, İstanbul, 2013, (Yasal Temeller), s. 5.

²²⁰⁸ Danış, ss. 229, 231 vd.

²²⁰⁹ Danış, s. 227.

²²¹⁰ Meral Salman Yıkımsı, “Pronatalist Kültürde Anne Olmamak”, **Fe Dergi: Feminist Eleştiri**, Cilt: 10, Sayı: 2, 2018, s. 86.

²²¹¹ Danış, ss. 227, 230.

nüfusun biyolojik yapısına dair politikaları artırmıştır. Türkiye’de de nüfus ve beden politikalarının erken Cumhuriyet döneminde (1923-1946) şekillenmeye başladığı söylenebilir²²¹². Nitekim -savaşın nüfus ve doğum üzerindeki azaltıcı etkisiyle- uluslararası alanda da (1930’larda) nüfusun devlet ve ulus için taşıdığı önem, nüfusu artırma stratejileri, nüfus kuramları gibi konular ön plana çıkmıştır²²¹³.

Yaşanan savaşlar (Kurtuluş Savaşı, Birinci Dünya Savaşı) sonunda azalan nüfusun (cumhuriyetin kurulması akabinde ilerlemesi, modernleşme atılımlarını gerçekleştirmesi için aranan insan gücü bakımından) artırılması düşüncesiyle Cumhuriyetin ilanından (1923) 1965 yılına kadar geçen süreçte **pro-natalist** (doğumu teşvik eden) politikaların nüfus siyaseti bakımından baskın olduğu belirtilmektedir. Ancak 1930’larda²²¹⁴ salt *niceliksel* değil *niteliksel* gelişme gereğine de dikkat çekilmiştir. Buna koşut olarak da çok sayıda çocuk yerine sağlıklı ve iyi yetişmiş çocuk fikrinin savunulduğunu da görmek mümkündür²²¹⁵. Diğer bir anlatımla erken Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinde doğumu teşvik edici, çocuk bakımını önemseyen bir anlayışın baskın olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda salt doğum değil, iyi doğum amacıyla evlilik/ eş seçiminden hamile kalmaya, çocuk bakımına dair sürece yönelik önerilerle üremenin siyasallaşması ön plana çıkmaktadır²²¹⁶.

Devletin kamu sağlığına dair özen göstermesi beraberinde nüfusun iyileştirilmesini de pekiştirmektedir. Türkiye’de hijyen ve kamu sağlığı arasındaki sıkı ilişki *hıfzıssıhha* (“*sağlıklı yaşamak için alınması gerekli önlemlerin bütünü*”²²¹⁷) kavramı çerçevesinde ele alınmış ve bu kavram cumhuriyetin biyopolitikasının önemli bir parametresini oluşturmuştur. Nitekim *hıfzıssıhha* salt tıp biliminin değil

²²¹² Arpacı, ss. 129-130.

²²¹³ Örneğin, güçlü devlet için -yasal tedbirler ışığında- nüfus artırımının önem taşıdığı fikrinin etken olduğu (1931 yılında Roma’da yapılan) *Uluslararası Nüfus Kongresi*. Bkz. Arpacı, s. 139. Benzer şekilde İtalya’da da *Mussolini* döneminde nüfusun nicelik ve nitelik bakımından artırılması için üremeyi artırıcı ve ölümleri azaltıcı çalışmalar söz konusudur. Bkz. Arpacı, s. 140.

²²¹⁴ İki dünya savaşı arasında pek çok ülkede öjenik tartışmaların çeşitli sebepler etrafında geliştiği görülmektedir. Almanya’da (1933’te çıkarılan *Sterilizasyon Kanunu* ve) Nazi iktidarı döneminde saf ırk yaratma düşüncesi ekseninde, 1930’larda İngiltere’de artan işsizlik sorununa çözüm olarak doğum kontrol yöntemleri ile “sorunlu” görülen kişilerin kısırlaştırılması düşüncesi ekseninde, yine 1930’larda Romanya’da Çingene sorununda Çingenelerin kısırlaştırılması düşüncesi ekseninde ele alındığı belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arpacı, ss. 142-143.

1930’lardan önce de öjenik uygulamalara (örneğin Amerika’da, İsviçre’de) rastlansa da 1930’larda tartışmaların gündeme gelmesinde bu uygulamaların Almanya’dan önce tedavi amaçlı yapıyorken Almanya’da ceza amaçlı yapılmasının etken olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılar için bkz. Arpacı, ss. 148, 152.

²²¹⁵ Alemdaroğlu, s. 414, Arpacı, ss. 135, 147.

²²¹⁶ Arpacı, ss. 145, 148-150.

²²¹⁷ Türk Dil Kurumu, “Hıfzıssıhha”, **Güncel Türkçe Sözlük**, <https://sozluk.gov.tr/>, (02.02.2022).

ve ayrıca politik, toplumsal düzlemin de parçası içinde değerlendirilmiştir. Bu meyanda hıfzıssıhha kavramına üreme mevzusu da dâhil edilmiştir. Sağlıklı bir nüfus yetiştirme kaygısı ve üremeye dair mevzular üzerinde durulmuştur. Ulusun yeniden üretilmesindeki bu kaygı, siyasi kararlara ve hukuka da eklenmiştir²²¹⁸. 1930 yılında çıkarılan **Umumi Hıfzıssıhha Kanunu** da sağlıklı bir nüfus yetiştirme fikrinin hukuka yansımaya örnektir. Kanun'un ilk maddesi uyarınca, neslin sağlıklı bir şekilde yetiştirilmesi devlet politikası içerisinde görülmektedir²²¹⁹. Kamu sağlığının devletin eğitim politikasında da önemli bir etken haline gelmesi ve ırkın gelişmesi ile çocukların nüfus siyaseti için taşıdığı önemin artmasıyla çocuk yetiştirmeye dair dersler, çocuk bakım evleri gibi düzenlemeler yapılmıştır. Neslin sağlığı ve milli ilerlemenin sağlanabilmesi için insan bedenine, yaşamına dokunmak gerektiğine dair anlayış da dile getirilmiştir. "... Bireysel bir hak ve pratik olan üreme, her alanda olduğu gibi devletin ortak yarar tanımı çerçevesinde kontrolüne tâbi görülmüştür...". Bedenin denetimi ile beraber evlenme, üreme kapsamında tıp biliminin desteği ile bahse konu anlayışı dile getirenlerin, normal kadının özelliklerine, çok çocuk yapması gereken ya da hiç çocuk yapmaması gereken çiftlere dair belirlemelerde bulunduğu görülmüştür. Sağlıklı nesil yetiştirmenin kişisel bir mesele olmanın ötesinde devlet meselesi olarak görülmeye başlandığı öne sürülerek aslında insan bedeninin devletlerin en önemli sermayesi olduğu hususuna vurgu yapılmak istendiği belirtilmektedir²²²⁰.

Nüfusun tıp bilimiyle entegrasyonu, kamu sağlığı ve hıfzıssıhha anlayışının etkisinde şekillenmiştir. Ayrıca bu anlayışlar üremenin siyasallaşmasını da beraberinde getirmiştir. Sağlıklı nüfus, güçlü devlet noktasında kesişen fikirlerin üreme yanında nesli iyi yetiştirme anlayışını da içerdiği belirtilir²²²¹.

Nihayetinde üreme ve nüfusun denetimine dair politikalar esas olarak **kadın bedeni** üzerinden şekillenmektedir. Kadın(ın) bedeninin denetimi, aile kurumunun sürekliliği, toplumsal düzen ve iktidarın yeniden üretimi için elzemdir. Nitekim kadının kamusal alana katılması, kalıtsal görülen annelik ve ev kadınlığı

²²¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arpacı, ss. 132, 135, 142, 144-146.

²²¹⁹ Bu Kanun (özellikle m. 122 ve m. 123) kapsamında evlenecek kişilere yönelik getirilen düzenlemeler ve frengi, bel soğukluğu, akıl hastalığı olanlar vb. için evlenme yasağı (tedavi edilmedikçe) söz konusudur. 1593 sayılı ve 24.04.1930 tarihli **Umumi Hıfzıssıhha Kanunu**, (Resmî Gazete: 06.05.1930, Sayı: 1489). Ayrıca bkz. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu m. 123.

²²²⁰ Alemdaroğlu, ss. 415-416; Arpacı, ss. 137, 148-149.

²²²¹ Arpacı, s. 155.

karakterinin bozulmasına sebep olacağı endişesiyle uygun görülmemektedir. Bu bağlamda çocuk yapmayacaksa kadının evlenmemesi yeğlenir. Hâlbuki evlilik, sağlıklı nesiller için milli bir görev olarak ifade edilmiştir. Ancak bu milli göreve sağlıklı nesillerin yetiştirilmesine dair bakışla yaklaşıldığında, evlenmeden önce sağlık geçmişinin araştırılması gibi öneriler ışığında her evliliğin değil, rasyonel karar verilerek sağlıklı bireylerin evliliğinin hedeflendiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bununla birlikte sağlıklı ırk yetiştirilmesinde annenin çocukları terbiyesi de birincil derecede önemli addedilir. Böylelikle kadın bedeni millileştirilerek kadının özgürlükten alıkonulması sağlanmış olur²²²².

Siyasallaştırılan üremenin sağlıklı nesil yetiştirilmesi gibi kaygılarla sınırlandırılması, liberal perspektiften eleştirilebilir. Nitekim kadının üreme hakkı kapsamındaki tercihiye yönelik müdahalelerin kadının kendi bedenine ait karar verme hakkını ihlal etmemesi gerekir. Bu bağlamda üremeye dair düzenlemelerin kadın lehine ele alınması elzemdir. Dolayısıyla sağlıklı neslin yetiştirilmesine dair kaygılar ile salt kadın üzerinden yürütülen kısıtlayıcı düzenlemelerin feminist bir bakışla eleştiri alacağını da vurgulamak gerekir.

II. TÜRKİYE’DE GEBELİĞİN SONLANDIRILMASININ TARİHİ SÜRECİ

A. Genel Olarak

Üreme haklarının bünyesinde pek çok hakkı barındırdığını hatırlatarak, esasen istemli düşük kapsamında konunun ele alınıyor oluşuna koşut bir şekilde tarihi sürece bu kapsamda yer verilmesi gerektiği görüşündeyiz. Böylelikle öncelikle yasal olmayan istemli düşük sorununun izlediği süreç, üreme haklarının da ne yönde genişlediğini tespit etmek bakımından yol gösterici olarak fayda sağlayabilecektir.

Öncelikle 1960’lı yıllarda dünya genelinde istemli düşük yasalarındaki artan liberalleşmenin izdüşümü olarak nitelendirilebilecek şekilde Türkiye’de istemli düşüğün -cumhuriyet döneminde- ceza kanunu haricinde 557 sayılı **Nüfus Planlaması Hakkında Kanun** (1965) dâhilinde düzenlendiği belirtilebilir. Bir diğer

²²²² Alemdaroğlu, ss. 419-420. Sağlıklı çocuklar yetiştirmek, nüfus politikasının önemli bir bileşeni olarak görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arpacı, ss. 133-134.

anlatımla bu tarihten önceki dönemde -765 sayılı **Türk Ceza Kanunu** (1926) ve 1593 sayılı **Umumi Hıfzıssıhha Kanunu** (1930) dâhilinde- istemli düşüğün yasak olduğu söylenebilir. 557 sayılı NPHK, bir taraftan annenin hayatı ve doğacak çocuğun normal gelişimini imkansız kılan haller haricinde gebeliğin sonlandırılmamasını öngörmesi²²²³ ve gebeliği sonlandırıcı yöntemleri içermemesi sebebiyle liberalleşmeyi tam olarak karşılamasa da diğer taraftan isteyerek düşük kapsamında değişikliğin işaretçisi olarak görülüp geçiş dönemi kapsamında ele alınabilmektedir. Devamında 10 haftaya kadar kadının istemli düşüğü yasal hale getiren 2827 sayılı **Nüfus Planlaması Hakkında Kanun** (1983) kapsamında esasen liberalleşmenin başladığını belirtmek mümkündür. Böylelikle 1965 ile 1983 yılları arası ise geçiş dönemi olarak görülmektedir²²²⁴.

B. Yasak Dönem

19'uncu yüzyılda modernleşme yönündeki reformlar ışığında Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde devlet, sağlık ve nüfus alanına müdahale etmeye, istemli düşüğü yasaklayan hukuki düzenlemeler çıkarmaya başlamıştır. Öncelikle ıskat-ı ceninin (kasten rahimden çocuk düşürme/düşürtmenin) önlenmesi konusuna II. Mahmud zamanında 1838'de yayınlanan fermanla yer verilmesi, Şeriat dâhilindeki özel hukuk sorununun devlet politikası kapsamına alındığının bir göstergesidir. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu sonlanıncaya kadar çocuk düşürmeyi önleyici politikalar başlamış olmaktadır. Bunun cezai yaptırımını ise 1858'de çıkarılan Ceza Kanunu m. 192 ve m. 193'te düzenlenen çocuk düşürme suçu dâhilinde olmuştur. Bununla birlikte yasadışı yollardan isteyerek düşüğe başvurulduğunu da belirtmek gerekir²²²⁵.

1923'te Cumhuriyetin kurulması ile beraber Türkiye'de demografik baskıların da etkisiyle doğumu artırıcı politikaların tercih edilmesi hasebiyle isteyerek düşük 1923 ile 1965 yılları arasında yasal olarak engellenmiştir. Zira

²²²³ 557 sayılı NPHK m. 3/1 uyarınca; “Gebeliğin ana hayatını tehdit ettiği veya edeceği, rüşeymin veya ceninin normal gelişmesini imkânsız kılan veya doğacak çocuk ile onu takip edecek nesiller için ağır maluliyet sebebi teşkil edecek hallerde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının yetkili kılacağı kurulların objektif arazlara dayanan gerekçeli raporları üzerine rahim tahliye edilebilir...”.

²²²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çokar, ss. 201-202.

²²²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çokar, ss. 202-206.

yaşanan savaşlar nedeniyle hem ekonomik hem de demografik kayıplar ekseninde kalkınma için gerekli görülen insan gücünü artırmak önem kazanmıştır. Bu bakımdan 1960'lara kadar *pronatalist* (doğum yanlısı) nüfus politikası benimsenmiştir. Bu hedefle isteyerek düşük haricinde gebeliği önleyen tedbirlerin üretimi, ithali, uygulanması da yasaklanmıştır²²²⁶. Zira nüfusu artırma yönündeki politikanın ölümleri azaltmak yanında esas önemli yönünün doğumları kolaylaştırmak ve artırmak olduğu belirtilmiştir²²²⁷. Bu bağlamda (örneğin, altı ve daha fazla çocuk dünyaya getiren kadına madalya verilmesi gibi) doğumu artırıcı politikalar uygulanmıştır²²²⁸.

1924 Anayasası dâhilinde aile planlamasına dair düzenlemeye yer verilmemiş ve fakat 765 sayılı **TCK** (m. 468-472) ve 1593 sayılı **UHK** (m. 3) dâhilinde doğumların sınırlandırılması yasaklanmıştır. TCK'nın ilgili maddelerinde kasten çocuk düşürme ile düşürtme cürümleri düzenlenmiştir. Mezkûr UHK m. 3'te *Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı*'nın görevleri dâhilinde, doğumları artırmak ve kolaylaştırmak ile çocuk ölümünü azaltmak düzenlenmiştir. Böylelikle başka pek çok hukuki düzenleme ile birlikte nüfusun artırılması amaçlanmıştır²²²⁹. Nihayetinde bu dönemde doğum kontrolü, gebeliği önleyici eylemler ve çocuk aldırmanın yasak olduğu görülmektedir²²³⁰.

C. Geçiş Dönemi

Benimsenen pronatalist politikaların etkisiyle nüfusun hızlı artışı; sağlık, çevre ve istihdam alanındaki sorunlarla birlikte yüksek istemli düşük oranlarını da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde gebeliği önleyici yöntemlerin yasak oluşunun düşük oranındaki artışta etkili olduğuna vurgu yapılarak istemli düşüğü önlemek üzere gebeliği önleyici yöntemlerin yasal hale getirilmesi, kullanımının artırılması

²²²⁶ Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, "Doğurganlık Kontrolünde Rasyonelliğin Sınırları: Türkiye Kürtaj ve Gebeliği Önleyici Yöntem Kullanımı", **Fe Dergi**, 2011, Cilt, 3, Sayı: 1, s. 27; Çokar, ss. 206-207.

²²²⁷ Devlet Planlama Teşkilatı, Birinci Kalkınma Planı, s. 67.

²²²⁸ Danış, s. 232; Çavlin Bozbeyoğlu, s. 27.

²²²⁹ Nüfusu artırmaya yönelik düzenlemeler dâhil ayrıntılı bilgi için bkz. Çokar, ss. 207-209.

²²³⁰ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 59.

önerilmiştir. Ayrıca UHK m. 152 ile 156'nın ve TCK m. 468 ile 478'in değiştirilmesi gerektiği de önerilmiştir²²³¹.

Yine 1961 Anayasası da doğum kontrolüne dair düzenleme içermemekle²²³² birlikte m. 35 uyarınca, ailenin Türk toplumunun temeli olarak öngörülmesi bağlamında anne ile çocuğun korunmasına yönelik gerekli önlemlerin alınması görevinden bahsedilebilir. Devletin bu görevinin, 1963-1967 yıllarını içeren **Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**'nda belirginleştiğine değinilir. Nitekim ailelerin istedikleri sayıda ve zamanda çocuk sahibi olmalarını kolaylaştırıcı bir usul olarak ifade edilen nüfus planlamasının çocuk sahibi olma konusunda Devlet müdahalesi ile karıştırılmaması gerektiği vurgulanmakta ve *yeni nüfus politikası* şu şekilde izah edilmektedir:

*“...Bir zamanlar çok haklı sebeplerle kabul edilmiş olan nüfusu mümkün olduğu kadar hızlı artırma politikası bugünün şartlarına uygun değildir. Bu bakımdan bugünkü politikanın nüfus plânlamasını yasaklayan yönü hemen değiştirilecektir. Bu hem nüfus artış hızının biraz yavaşlamasını hem de çocuk nüfus oranının küçülmesini sağlayacaktır...”*²²³³.

Bu bağlamda zamanın şartlarına uygun politikaların benimsendiğini söylemek mümkündür.

Plansız nüfus artışının menfi sonuçları ve planlı ekonomiye geçilmek istenmesi ile birlikte gebeliğin önlenmesi ve isteyerek düşüğe yönelik tutumlarda tedricen olumlu yönde değişimlerin yaşanmaya başladığı görülmektedir. Bu bakımdan 1965 yılında kabul edilen **557 sayılı NPHK** önemlidir²²³⁴. Zira NPHK m. 1'de kişilerin istedikleri sayıda ve zamanda çocuk sahibi olmaları nüfus planlaması olarak tanımlanmış ve bunun gebeliği önleyici tedbirler ile sağlanacağı belirtilmiştir. Gebeliği önleyici tedbirlerin serbest bırakılması, 557 Sayılı Kanun'un en önemli katkısı²²³⁵ olarak belirtilebilir. Ayrıca 557 sayılı NPHK ve ilgili yönetmelik uyarınca, isteyerek düşük ırk aleyhine işlenen suçlardan çıkarılmış ve istemli düşüğe başvurulması öngörülen annenin yaşamının tehlikeye girdiği durumlar (m. 3-4)

²²³¹ Bkz. Çokar, ss. 210-211.

²²³² Aile planlaması kavramı da 1961 Anayasası'nda yer almamakta, kavrama ilk kez 1982 Anayasası'nda yer verilmektedir. Bkz. Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, ss. 13, 64.

²²³³ Devlet Planlama Teşkilatı, **Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl)**, 1963-1967, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1963, (Birinci Kalkınma Planı), s. 73; Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 57.

²²³⁴ Kadınların üreme haklarına dair ilk kısmi düzenlemenin doğum kontrol yöntemlerinin kullanımını düzenleyen 557 sayılı Kanun ile yapıldığı belirtilir. Bkz. Doğan, s. 97.

²²³⁵ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 28.

açıklanmıştır²²³⁶. Bir diğer anlatımla tıbbi bir zaruret hali haricinde gebeliğin sonlandırılması ile sterilizasyonun yasaklandığı görülmektedir.

Hızlı nüfus artışı, yüksek düşük oranı gerçeğiyle 1960 sonrasında ekonomik gerekçeler göz önüne alınarak oluşturulan nüfus politikalarında öncelikle aile planlamasının yasallaştırılması ve yaygın hale getirilmesine önem verilmiştir²²³⁷. Nitekim *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* kapsamındaki yeni nüfus politikasına ilişkin tedbirler arasında, gebeliği önleyici bilgilerin yayılmasına ve gebeliği önleyici araç ve ilaçların ithal ve satışını yasaklayan yasal düzenlemelerin kaldırılmasına yer verilmiştir²²³⁸. Bu gayenin 557 sayılı NPHK (m. 2)²²³⁹ ile -1965 yılında- gerçekleştirildiğini vurgulamak gerekir.

NPHK m. 8 uyarınca; 1593 sayılı UHK'nın m. 3/1'de yer alan doğumu artırma hakkındaki hüküm ile m. 152'de geçen *ilkaha mani* (döllenmeye engel) ibaresi ve m. 156 bağlamında altı veya daha fazla çocuğu olan kadınlara dair öngörülen para ödülü veya arzu edenlere madalya verileceğine dair hüküm kaldırılmıştır.

Böylece NPHK ile artık nüfus artırıcı politikalardan vazgeçilerek, gebeliği önleyici araçlarla ilgili ve doğum kontrolüne dair bilgilendirme yönünde olumlu değişikliğe gidilmiştir. Böylelikle aile planlaması çocuk düşürme, kısırlaştırma yasalarda kabul edilmemekle birlikte *doğum kontrolünün kabul edilmesi*, bu dönemin en önemli özelliği²²⁴⁰ olarak ifade edilebilir.

NPHK'a dayalı çıkarılan *Tıbbi Zorunluluk Halinde Gebeliğin Sona Erdirilmesi ve Sterilizasyon Yapılması Hakkında Tüzük* (1967) kapsamında gebeliği sonlandırma ve sterilizasyonu gerektiren hastalıklara yer verilmiştir. Yine bir başka kaynak olan *Nüfus Planlaması Yönetmeliği*'nde de nüfus planlamasının yürütüleceği

²²³⁶ Bkz. Çokar, s. 206.

²²³⁷ Çokar, s. 212.

²²³⁸ Devlet Planlama Teşkilatı, Birinci Kalkınma Planı, s. 73.

²²³⁹ 765 sayılı NPHK m. 2'e göre: "Nüfus plânlaması zaruretinin halka duyurulması ve bu hususlarla ilgili eğitim, öğretim ve uygulama, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca hazırlanacak bir yönetmelik esaslarına göre askerî, resmî ve gönüllü teşekkülleriyle işbirliği yaparak yürütülür.

Bu maksatla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı özel teşkilât kurmaya ve gebeliği önleyici ilaç ve araçları muhtacolanlara parasız veya maliyetinden ucuz fiyatla vermeye veya verdirmeye veya sattırmak için tedbir almaya yetkilidir.

Nüfus plânlamasında kullanılacak ilaç ve araçların niteliğiyle tatbikata ait yönetmelik Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından, aralarında tıp fakülteleri öğretim üyelerinin de bulunduğu bir komisyonun yazılı mütalâası alınmak suretiyle tesbit edilir".

²²⁴⁰ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, ss. 61-62.

yöntemlere ve Sağlık Bakanlığı'nın izni ile resmi ve özel kuruluşlar ile muayenelerde nüfus planlaması hizmetlerinin yürütülmesine yer verilmiştir²²⁴¹.

557 sayılı NPHK, bir taraftan annenin yaşamının tehlikede olması ve öjenik sebeplerle düşüğü öngörse de diğer taraftan düşük probleminin yasallaşması sürecinde önemli bir adım olarak görülebilir.

Bahsi geçen hukuki düzenlemelerin gebeliği önleyici sağlık hizmetleri ile aile planlaması uygulamalarının yaygınlaşmasına dair olumlu katkısı olmakla birlikte istenmeyen gebeliklerin önlenememesi ve nüfus planlamasında beklenen azalmanın sağlanamaması ile gebeliği sonlandırma girişimlerinin artışı ve buna bağlı kadınların sağlığını, yaşamını kaybetmesi üzerine konu yeniden ele alınmaya başlamıştır. Nitekim 1970'li yıllarda²²⁴² doğum kontrolü, gebeliği sonlandırma tartışmaları yoğunlaşmış ve serbestleşme için Türk Aile Planlaması Derneği, Üniversiteli Kadınlar Derneği gibi sivil toplum kuruluşlarınca raporlar düzenlenmiştir. Ayrıca Türk Tabipler Birliği, Türk Jinekoloji Cemiyeti gibi meslek örgütleri de bu yönde faaliyetlerde bulunmuştur²²⁴³. Yine tartışmalar, pek çok hukuki öneriyi getirmiştir.

²²⁴¹ Çokar, ss. 213-214.

²²⁴² Nüfus dahilinde üreme mevzuu kapsamında 1969'da kurulan **UNFPA (BM Nüfus Fonu)** 1971'den itibaren Türkiye ile çalışmalarını sürdürmekte ve üreme sağlığı, toplumsal cinsiyet eşitliği, kadınların güçlendirilmesi ile nüfus dinamiklerine odaklanan 7'nci Ülke Programı'nın (2022-2025) hâlihazırda yürütülmek olduğuna da yer vermek gerekir. Anne ve çocuk sağlığının teşviki, üreme sağlığı ve haklarının iyileştirilmesi, cinsiyet eşitliğinin sağlanması, kadına karşı şiddetle mücadele gibi hususlarda çalışmalar sürmektedir. Annenin sağlığının riskini, plansız gebelikleri kadınların (kırılgan grup) karşılaştığı eşitsizlikleri ve şiddeti önlemeye yönelik katkı sağlanarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden 3 (sağlık), 5 (toplumsal cinsiyet) ve 10'uncu (eşitsizlik) amaç desteklenmektedir. UNFPA Türkiye, "Hakkımızda", <https://turkey.unfpa.org/tr/hakk%C4%B1m%C4%B1zda>, (01.02.2022). Böylelikle UNFPA üreme sağlığına ilişkin *toplumsal cinsiyet temelli ve hak odaklı yaklaşımı* destekleyerek nüfus artışını sabitlemeye ve yoksulluğu da azaltmaya katkı sağlayabilmektedir. ICPD (1994) çerçevesinde kaliteli üreme sağlığı hizmetlerinin evrensel bir şekilde erişilebilirliğinin sağlanmasının zorluğu karşısında UNFPA'nın yaşam döngüsünün çeşitli aşamalarında karşılaşılabilecek zorluklara uyarlanmış programları desteklediği görülmektedir. Nitekim UNFPA aile planlaması hizmetlerine de destek vererek *üreme haklarını herkes için erişilebilir kılmak* üzere çalışmalar yürütmektedir. Ayrıca sağlık hizmeti sağlayıcılarına da eğitim ve ekipman desteği ile hizmet kalitesini artırmayı da sağlamaktadır. Üreme sağlığı açısından cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlara yönelik de çalışmalar sürdürmektedir. Bu meyanda gençlerin gereksinim duyduğu bilgiyi sağlamanın en etkin yollarından biri olarak eğitim programları aracılığıyla UNFPA, gençlerin üreme sağlığı ve haklarını korumak üzere çalışmaktadır. Üreme sağlığı ve haklarına kadınların sahip olması için toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifiyle kadınların güçlendirilmesi girişimlerine de katkı sağlamaktadır. UNFPA desteklediği ülkelerdeki programlarda azami desteği alabilmek adına o ülkenin hassasiyetlerini de göz ardı etmemeye özen göstermektedir. UNFPA Türkiye, "Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı", **Konular**, <https://turkey.unfpa.org/tr/topics/cinsel-sa%C4%9Fl%C4%B1k-ve-%C3%BCreme-sa%C4%9Fl%C4%B1%C4%9F%C4%B1>, (02.02.2022).

²²⁴³ Ahmet Ozan Kaleci, Çınar Mete, Cansu Ünsal ve Alperen Kutay Yıldırım, "1983 Tarihli "Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük" ün Hazırlanmasındaki Tarihsel Süreç", **Başkent Üniversitesi, Tıp Fakültesi XV Öğrenci**

Misalen Şubat 1971'deki Sağlık Şurası'nda bedava kürtaj hakkının getirilmesi talebi öne sürülmüştür²²⁴⁴.

D. Serbest Dönem (1983'ten İtibaren)

Serbest dönemde doğum kontrolünün yanında çocuk düşürmenin, aile planlaması kavramının serbest bir tutumla ele alındığı görülmektedir²²⁴⁵. 1980'lerin başında düşüğe bağlı anne ölümlerinin sağlık sorunu olarak algılandığı belirtilmektedir. Asıl odaklanılması gereken noktanın, istenmeyen gebeliklerin önlenememesi olduğuna dikkat çekilmiştir. Nitekim önlenemeyen istenmeyen gebeliklerin anne sağlığına yönelik tehlike oluşturan düşük vakalarında artışa yol açtığı tespit edilmiştir²²⁴⁶.

Yapılan tartışmalar netice vererek geçiş aşamasının devamında 1983 yılında çıkarılan **2827 sayılı NPHK** ile birlikte²²⁴⁷ istemli düşük, gebeliğin ilk 10 haftası dâhilinde kadının isteği ile serbestçe uygulanabilir şekilde düzenlenmiştir. Yine aynı yıl düzenlenip yürürlüğe giren *Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük*²²⁴⁸ ve *Nüfus Planlaması Hizmetlerini Yürütme Yönetmeliği*²²⁴⁹ bağlamında -belli süre ile kadının istemi uyarınca- çocuk düşürme ile düşürtme fiilleri suç olmaktan çıkmıştır.

Sempozyumu, Bildiri Kitabı, 2013, ss. 7-8, <https://docplayer.biz.tr/584257-1983-tarihli-rahim-tahliyesi-ve-sterilizasyon-hizmetlerinin-yurutulmesi-ve-denetlenmesine-iliskin-tuzukun-hazirlanmasindaki-tarihsel-surec.html>, (14.01.2023).

²²⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaleci, Mete, Ünsal ve Yıldırım, s. 10.

²²⁴⁵ Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 63.

²²⁴⁶ Ayrıca bkz. Çokar, s. 215.

²²⁴⁷ Ne 557 sayılı Kanun ile doğum kontrol yöntemlerinin serbest kalması ne de 2827 sayılı Kanun kapsamında kürtajın yasal olması düzenlenmesi kadının üreme yetisi üzerindeki kontrolünün tek başına garanti altına alındığı anlamına gelmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çavlin Bozbeyoğlu, s. 28.

²²⁴⁸ **Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük**, 18 Aralık 1983 tarihli ve 18255 sayılı Resmi Gazete.

²²⁴⁹ **Nüfus Planlaması Hizmetlerini Yürütme Yönetmeliği**, 6 Ekim 1983 tarih ve 18183 sayılı Resmi Gazete.

III. POZİTİF HUKUK KAPSAMINDAKİ DÜZENLEMELER

A. Genel Olarak

Üreme haklarına yönelik tarihi süreçte ele alınan istemli gebeliğin sonlandırılmasına dair sürecin akabinde yürürlükteki hukuki düzenlemelere de değinmek gerekir. Bu kapsamda öncelikle 1982 Anayasası'ndaki ilgili düzenlemeler ve sınırlandırma rejimi, milletlerarası anlaşmalar, ilgili kanun, tüzük ve yönetmelikler başta olmak üzere pozitif hukuktaki düzenlemelere değinilecektir. Bu kapsamda Anayasa'nın ardından öncelikle gebeliğin sonlandırılmasına esas teşkil eden iki önemli düzenleme olan **2827 sayılı NPHK²²⁵⁰** (1983) ile **5237 sayılı TCK²²⁵¹** (2004) ele alınacaktır.

B. 1982 Anayasası Kapsamında Üreme Haklarına Dair Düzenlemeler ve Sınırlandırma Rejimi

1. 1982 Anayasası'nda Üreme Haklarına Dair Düzenlemeler

Anayasa kapsamında üreme haklarına dair şu düzenlemelerden bahsedebilmek mümkündür: Öncelikle **m. 5** kapsamında devlet, kişinin maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmakla görevli kılınmıştır. Bahse konu görev, vücut bütünlüğü ve bedeni üzerinde serbestçe karar verme bakımından kadınlar için önemlidir.

Anayasa **m. 10**'da düzenlenen eşitlik ilkesi²²⁵², kadınların hukuki ve fiili eşitsizliğine yönelik önemli bir düzenleme olarak üreme (hakları) bakımından önemlidir. Any. m. 10'da, ayırım kıstası olarak (aralarında cinsiyetin de yer aldığı) belli farklılıkların kullanılması yasağı düzenlenmektedir²²⁵³. Any. m. 10; cinsiyet dahil maddede sayılı sebeplerle ayrımcılık yapılmamasını düzenlemekle birlikte madde metninde sayılan sebepler dışındaki (hamilelik, annelik vb.) durumlarda da

²²⁵⁰ **Nüfus Planlaması Hakkında Kanun**, 27 Mayıs 1983 tarih ve 18059 sayılı Resmi Gazete.

²²⁵¹ **Türk Ceza Kanunu**, 12 Kasım 2004 tarih ve 25611 sayılı Resmi Gazete.

²²⁵² İnecoğlu, Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı, s. 47.

²²⁵³ Bu noktada her somut durumda ele alınması gereken kamu yararı gayesini haiz bir ayırım kıstasının belirlenmesi gerektiğini de vurgulamak gerekir. Gören, Eşitlik, ss. 3283-3284.

ayrımcılık yapılmasının yasak olduğunu düzenler²²⁵⁴. Böylelikle ayrımcılık yasağı kapsamına üreme yetisine koşut hamilelik, doğum, annelik de dahil edilebilir. Nitekim TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Raporu'nda hamileliğin m. 10'daki ayrımcılık yasağı kriterleri kapsamına alınması önerisi²²⁵⁵ yer almaktadır.

2004 Any. değişikliği ile m. 10'a eklenen fıkra uyarınca, kadınların erkeklerle eşit hakları haiz olduğu ayrıca düzenleme kapsamına dahil edilmiştir. Devamında devletin kadın erkek eşitliğini fiili olarak sağlamakla yükümlü olduğu da belirtilerek aslında uygulamada kadınların uğradığı eşitsizliklerin giderilmesi hedeflenmektedir. Kadınların hukuki konumunu güçlendirmeye yönelik bahse konu ek fıkra, kadınların durumlarını iyileştirmeye yönelik sosyal tedbirlerin alınmasını gerektiren program bir hüküm olarak ifade edilir²²⁵⁶.

Cinsiyet temelinde ayırım yasağını ve kadınlarla erkeklerin eşit haklara sahip olduklarını düzenleme altına alarak m. 10, devletin salt temel hakkın koruma alanlarına dair saldırıları yasaklamakla sınırlı olmayıp ayrıca mezkûr ilkenin gerçekleşmesine yönelik aktif eylemlerde bulunmasını da emretmektedir. Her ne kadar öncelikle Devlete, diğer kamu tüzel kişilerine karşı bu yükümlülük söz konusu olsa da cinslerin eşit haklara sahip olmasına yönelik düzenlemelerin kapsamı bununla sınırlı kalmamakta ve Devlet, kişilerin özel hukuk ilişkilerinde de cinslerin eşit haklara sahip olmasını gerçekleştirmekle yükümlü kılınmaktadır²²⁵⁷. Bu bağlamda kadının üreme kapsamında özel hukuk ilişkilerinde de korunması gerekir.

10'uncu maddede yapılan 2004 ve 2010 değişikliklerinin maddeyi toplumsal cinsiyete duyarlı bir hale dönüştürdüğü de belirtilmektedir²²⁵⁸. Dolayısıyla toplumsal cinsiyete duyarlı bir eşitlik ilkesinden bahsetmek mümkündür. Böylelikle kadınların salt cinsiyetleri sebebiyle değil ve ayrıca toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargılar sebebi ile de eşitsizliğe uğramalarının önüne geçilebilmesi mümkün hale gelir. Özellikle üreme yetisine koşut şekilde annelik rolünün bu bağlamda ele alınması gerekmektedir. Zira eş, anne olarak kabul gören kadınların kamusal hayata

²²⁵⁴ Sarper Süzek, "İşverenin Eşit Davranma Borcu", *Sicil İş Hukuku Dergisi*, Sayı: 12, 2008, s. 25; Ertuğrul Yuvalı, *İşinin Kişisel Özellikleri Bakımından İşverenin Eşit Davranma Borcu*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2012, s. 37.

²²⁵⁵ Önerilere dair bkz. *Toplumsal Cinsiyet Açısından Anayasa Konulu Komisyon Raporu*, Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Yayınları No: 9, TBMM Basımevi, Ankara, 2012, s. 116, 134.

²²⁵⁶ *İnsan Hakları: Temel Bilgiler, Koruma Mekanizmaları, İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları*, s. 86.

²²⁵⁷ Gören, Eşitlik, ss. 3286, 3295.

²²⁵⁸ Dündar Sezer, *Kadınlara Yönelik Şiddet*, s. 246.

katılımlarının eşitliği sağlayıcı kadına özgü alınacak tedbirlerle mümkün kılınması²²⁵⁹ söz konusudur.

Salt şekli eşitliğin adaleti sağlamadığı göz önüne alındığında, maddi eşitlik ilkesi uyarınca, dezavantajlı kadınların *gerekli, makul ve orantılı* özel önlemler alınarak dezavantajlılığının giderilmesi gerekir²²⁶⁰. Nitekim 2010 Any. değişikliği ile eklenen m. 10/2 uyarınca, kadınlara yönelik alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmayacağı da açıkça düzenlenmektedir. Böylelikle kadınların eşitsiz konumunu ortadan kaldırıcı kadına özgü düzenlemelerin –kadınların üreme hakları dahil- eşitsizlik yaratmayacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca kadına (üreme haklarına) yönelik özel düzenlemelerin yapılması maddi eşitlik ilkesinin tesisi için gereklilik arz etmektedir.

Herkesin yaşama hakkına sahip olduğunu düzenleyen **m. 17/1**, doğum kaynaklı anne ölümleri bakımından güvence teşkil eder. Nitekim devletin yaşama hakkı kapsamında pozitif yükümlülükleri gereğince kişinin yaşama hakkını koruyucu düzenlemelerde bulunması gerekir. Bu bağlamda annenin yaşamını üreme/doğum kapsamında yitirmemesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine değinilebilir.

Üreme, kadının vücudunda vuku bulması sebebiyle ve vücut bütünlüğü de **m. 17** kapsamında *kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı* dahilinde ele alındığı için m. 17 önemli Anayasal bir düzenlemedir. Çocuk düşürtme (kürtaj), tıbbi deneyler bu kapsamdadır²²⁶¹. Çalışmanın devamında değinildiği üzere, pek çok AYM kararında da konu detaylı şekilde ele alınmıştır.

Any. m. 17/2 dahilinde kişinin vücut bütünlüğüne dokunulmayacağı düzenlenmekte olup bunun istisnası olarak *tıbbi zorunluluklar* ile *kanunda yazılı haller* gösterilmektedir. Ancak Any. m. 15/2 dahilinde ise -savaş, seferberlik ya da olağanüstü hallerde- temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasının **durdurulması** bakımından kişinin maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamayacağı güvence altına alınmaktadır. Bu bağlamda olağanüstü dönemde dokunulamayacak *çekirdek alan*²²⁶² kapsamında kişinin maddi ve manevi varlığının bütünlüğü yer alır. Diğer taraftan bu hususları da göz önüne alarak olağan dönem için m. 17/2’de

²²⁵⁹ Tezcan, Erdem, Sancakdar ve Önok, s. 643.

²²⁶⁰ Eren, Anayasa, s. 434.

²²⁶¹ Bkz. Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 176.

²²⁶² Gözler, Türk Anayasa Hukuku, s. 376; Döner, ss. 204, 207.

güvence altına alınan vücut bütünlüğü üzerindeki hakkın sınırlandırılması bakımından tıbbi zorunluluklar ve kanunda yazılı haller açısından m. 13 dahilindeki olağan döneme dair sınırlama şartları kapsamında değerlendirme yapılması gerektiğini söylemek mümkündür.

Özel hayata saygı gösterilmesini talep etme hakkının düzenlendiği **m. 20**, kadının bedeninin mahremiyeti olması ve üremenin de kadının bedeninde vuku bulması gereğince önem arz etmektedir. Kadının üremeye dair bilgilerinin paylaşılmaması bu kapsamdadır.

Any. **m. 41** uyarınca toplumun temeli ailedir. Ancak maddede nötr bir aile anlayışından ziyade -erkek egemen görüş kapsamında- eril bir aile anlayışının etkisinin olduğu doktrinde belirtilerek toplumsal cinsiyete dayalı bu anlayışın yerine eşler arasında çocuk bakımında eşit sorumluluk dahil eşit işbölümünün de yer alması gerektiği önerilmektedir²²⁶³. Devletin ailenin korunması için gerekli tedbirleri alacağı düzenlenmektedir. Devletin bu görevinin özel sektöre bırakamayacağını söylemek mümkündür. Zira kişilerin ücretsiz doğum kontrol yöntemlerine erişimini, eşitlik ilkesinin de bir gereği olarak düşünmek gerekir. Üreme hakları dahilinde annenin ve çocuğun korunması ile aile planlamasının²²⁶⁴ öğretimi ile uygulanması da m. 41/2 kapsamında yer alır.

Bunun yanında sağlık hakkının düzenlendiği **m. 56/3** de üreme sağlığı²²⁶⁵ kapsamında önemli bir düzenleme olarak ele alınabilir. Bahse konu düzenleme uyarınca devletin herkesin yaşamını, beden ve ruh sağlığı içinde devam ettirmesini sağlamakla yükümlü olduğu düzenlenir. Ayrıca m. 56/4 kapsamında da devletin bu yükümlülüğünü özel ve kamu alanındaki sağlık ve sosyal kurumların yardımıyla ve onları denetleyerek gerçekleştireceği düzenlenir. Bu bağlamda devletin kadınların

²²⁶³ Gülriz Uygur, **Toplumsal Cinsiyet Açısından Anayasa Konulu Komisyon Raporu**, Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Yayınları No: 9, TBMM Basımevi, Ankara, 2012, (Rapor), s. 48.

²²⁶⁴ Aile planlamasını savunan ve savunmayan görüşlere dair bkz. Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, ss. 45-51. Aile planlamasını savunan görüşlerin bir gerekçesi de kadınların özgürlüğünün aile planlaması ile mümkün olmasıdır. Bkz. Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, ss. 47-48.

²²⁶⁵ Kadınların/kızların üreme sağlığı hizmetlerine erişimin kısıtlanması bakımından **kriz durumlarının** istismar edilebileceğinin göz önünde bulundurulması gerekir. Nitekim COVID-19 sırasında bazı ülkelerde kürtaj hizmetine erişimin kısıtlanması, kırsal kesimde doğum kontrol hizmeti sağlayıcılarının faaliyetlerinin askıya alınması, cari yasa ve politikaların daha fazla geri alınması söz konusu olmuştur (par. 53). Kadınlar ile kız çocuklarına dair ayrımcılıkla ilgili **Çalışma Grubu**'nun Raporu için bkz. UN General Assembly, Human Rights Council, **Women's and girls' sexual and reproductive health rights in crisis**, A/HRC/47/38, 28 April 2021, <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FHRC%2F47%2F38&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>, (06.07.2022).

üreme sağlığının da beden ve ruh sağlığı kapsamında yer alması hasebiyle üreme sağlığını kadınlar için sağlaması gerekir. Bununla birlikte sağlık kurumlarında üreme sağlığı ve bakım hizmetlerinin de sağlanmasına yönelik gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini söylemek mümkündür.

2. 1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması Rejimi

Anayasadaki temel hak ve özgürlükleri sınırlama rejiminin düzenlendiği **m. 13**, üreme haklarına yönelik ele alınan temel hak veya özgürlük bakımından geçerlilik arz etmekte ve kadının üreme haklarına (misalen kürtaja) getirilen sınırlandırmaların ihlal teşkil edip etmediğine yönelik değerlendirme için dayanak teşkil etmektedir. Aynı şekilde olağanüstü hallerde sınırlandırmanın dayanağı ise **m. 15**'dir.

1982 Anayasası kapsamında temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasına ilişkin sınırlar diğer bir ifadeyle “sınırlamanın sınırları”²²⁶⁶ *olağan dönemler* (m. 13), *olağanüstü haller* (m. 15) ve *yabancılar* (m. 16) bakımından üç farklı rejimde ele alınmaktadır²²⁶⁷.

Olağan dönemlerde temel hak ve hürriyetlere getirilecek sınırlamanın şartları (sınırlama rejimi) 1982 Anayasası m. 13 kapsamında şu şekilde ifade bulunmaktadır: “*Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.*”. Bu düzenlemeye göre ilan edilmiş bir olağanüstü hâl mevcut değilse temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması; sınırlamanın kanunla yapılması, sınırlanan hak ve hürriyetin özüne dokunulmaması, ilgili hak ve hürriyetin düzenlendiği maddede belirtilen bir sınırlama sebebine dayanılmış olması, sınırlamanın Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olmaması şartlarına bağlanmaktadır.

²²⁶⁶ Ergun Özbudun, s. 113; Gören, Anayasa, ss. 397-398; Gözler, Türk Anayasa Hukuku, s. 303; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 155.

²²⁶⁷ Eren, Anayasa, s. 577.

Sınırlamanın kanun ile yapılması gereği²²⁶⁸, temel hak ve hürriyetlerin ancak yasama organı tarafından ve bu organ tarafından çıkarılacak bir kanun ile yapılabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla yasama organı dışında yürütmenin düzenleyici bir işlemle bir temel hak ve hürriyete ilişkin sınırlama getirebilmesi mümkün değildir. Keza yasama organı dahi kanun dışındaki bir işlemi (parlamento kararı) ile sınırlamada bulunamaz. Bununla birlikte, yukarıda kısaca değinilen “sınırlama” ile “düzenleme” arasındaki farklılaşma bağlamında, yürütme organının düzenleyici işlemleri ile temel hak ve hürriyetlere ilişkin sınırlama olmayan düzenlemeler²²⁶⁹ yapabilmesi ise mümkündür.

Sınırlamanın öze dokunmamasına dair şart²²⁷⁰ ise temel hak ve hürriyete getirilen sınırlamanın, söz konusu hak ve hürriyetin kullanımını son derece zorlaştıran ya da onu kullanılamaz duruma getirecek nitelikte olmaması anlamına gelmektedir. Öğretide “hakkın özü”, dokunulduğu takdirde hakkı anlamsız kılacak olan asli çekirdek olarak da tanımlanabilmektedir²²⁷¹.

Sınırlamanın ilgili maddede belirtilen sebeplere dayanmasına dair kural²²⁷² ise her bir anayasal hak için ilgili hakkın düzenlendiği madde kapsamındaki sınırlama sebeplerine dayanılarak sınırlamada bulunabileceğini ifade etmektedir. 2001 değişikliği öncesinde m. 13’de sayılan genel sebeplere dayanılmak suretiyle sınırlamaya gidilebilmesi mümkünken yapılan değişiklik kapsamında genel sebepler madde metninden çıkarılmıştır. Dolayısıyla cari durumda, bir anayasal hakkın sınırlanabilmesi için hakkın düzenlendiği ilgili anayasa maddesinde sayılan özel sınırlama sebebine dayanılması gerekmektedir. Özel sınırlama sebebine Any.’da yer verilmeyen hakların sınırlandırılmasına dair tartışma bulunmakta ise de özel

²²⁶⁸ Bu konu hakkında bilgi için bkz. Ergun Özbudun, ss. 113-114; Gören, Anayasa, ss. 397-398; Gözler, Türk Anayasa Hukuku, ss. 310-314; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, ss. 155-157; Atar, ss. 138-139; Döner, ss. 196-197; Eren, Anayasa, ss. 582-591.

²²⁶⁹ Any. m. 104/17 uyarınca Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri ile Anayasanın ikinci kısmının üçüncü bölümündeki sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler hariç tutularak düzenlenemeyecek hususlara yer verilmiştir. Böylelikle Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile sosyal ve ekonomik haklara dair (sınırlandırma niteliğinde olmayan) düzenlemelerin yapılması mümkündür. Bkz. Gözler, Türk Anayasa Hukuku, s. 313.

²²⁷⁰ Bu konu hakkında bilgi için bkz. Ergun Özbudun, ss. 115-119; Gören, Anayasa, ss. 400-402; Gözler, Türk Anayasa Hukuku, ss. 356-363; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, ss. 161-162; Atar, ss. 138-139; Döner, s. 200; Eren, Anayasa, ss. 599-602.

²²⁷¹ Ergun Özbudun, s. 115.

²²⁷² Bu konu hakkında bilgi için bkz. Ergun Özbudun, s. 114; Gören, Anayasa, ss. 394-395; Gözler, Türk Anayasa Hukuku, ss. 314-323; Atar, ss. 138-142; Döner, ss. 197-198; Eren, Anayasa, ss. 595-598.

sınırlama sebebi olmayan temel haklar söz konusu olduğunda AYM içtihadı uyarınca bu hakların Any.'daki diğer maddelere dayanılarak ya da ilgili temel hakkın nesnel sınırlarına dayanılarak sınırlandırılabilceği kanaatine varmıştır²²⁷³.

Sınırlamanın Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olması ise getirilen sınırlamanın anayasanın diğer maddelerine uygun olmasını ifade etmektedir. Anayasanın ruhu ifadesi kimilerince²²⁷⁴ belirsiz olarak nitelense de öğretide sunulan görüşler²²⁷⁵ ışığında bu ifade ile anayasanın bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Demokratik toplum düzenine uygunluk şartı ile sınırlamanın çağdaş demokratik devlet ilkeleri ile aykırılık oluşturmaması gereği ifade edilmektedir²²⁷⁶. Aynı şekilde sınırlamanın laik Cumhuriyetin gereklerine de aykırılık teşkil etmemesi gerekmektedir²²⁷⁷.

Ölçülülük ilkesi ise getirilen sınırlamanın elverişli, gerekli ve oranlı olması gerektiğini işaret etmektedir. Elverişli sınırlama, sınırlamanın amacına hizmet eden sınırlamadır. Gerekli sınırlama ise sınırlamanın amacına ulaşmak için gereklilik arz eden sınırlamadır. Oranlı sınırlama ise sınırlamanın amacı ile başvuru sınırlama arasındaki amaç-araç oranının dengeli olması gereğini işaret etmektedir²²⁷⁸.

Olağanüstü hallerde sınırlama rejimi (temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması) ise Anayasa m. 15 kapsamında şu şekilde düzenlenmektedir:

Savaş, seferberlik (...) veya olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.

²²⁷³ Bkz. Tijen Dünder Sezer, "1982 Anayasasına Göre Özel Sınırlama Sebebi Bulunmayan Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması Sorunu ve Anayasa Mahkemesi Kararları", **Anayasa Hukuku Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 5, Yıl: 2014, (Sınırlama), s. 381. Özel sınırlama sebebi olmadığı durumlarda bu hakların da sınırlanabileceği görüşünün doktrinde çoğunlukta olduğu belirtilir. Any.'daki diğer maddelerin dayanak olarak kullanılabilceği ile hakkın doğasından kaynaklı nesnel sınırların dayanak olarak kullanılabilceği hakkında bkz. Dünder Sezer, Sınırlama, ss. 382-383, 390 vd.

²²⁷⁴ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, ss. 326-327.

²²⁷⁵ Ergun Özbudun, s. 114; Döner, ss. 198-199. Atar ise anayasanın ruhunu, anayasa hükmünün yorumu olarak tanımlamaktadır. Atar, ss. 142-143.

²²⁷⁶ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gözler, Türk Anayasa Hukuku, ss. 344-356; Döner, ss.199-200; Eren, Anayasa, ss. 604-613.

²²⁷⁷ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergun Özbudun, ss. 116-119; Gözler, Türk Anayasa Hukuku, ss. 363-366; Döner, s. 200; Eren, Anayasa, ss. 615-623.

²²⁷⁸ Ergun Özbudun, ss. 114-115.

*Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler (...) dışında, kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz.*²²⁷⁹

15'inci madde kapsamındaki rejim olağan dönemlerden farklı olarak olağanüstü bir dönemin varlığına bağlıdır. Bu olağanüstü hâl, savaş, seferberlik ya da sair olağanüstü hallerden herhangi birine dayalı olarak, Any. m. 119 kapsamında ilan edilmiş bir olağanüstü yönetim usulünü gerektirir. Dolayısıyla olağanüstü hallerdeki sınırlama rejiminin ilk şartı savaş, seferberlik ya da sair bir olağanüstü halin varlığıdır²²⁸⁰. İkinci şart ise sınırlama ile milletlerarası hukuktan doğan yükümlülüklerin ihlal edilmemesi şartıdır. Örneğin sınırlamanın AIHS hükümlerine aykırılık taşımaması gerekir²²⁸¹. Üçüncü şart ise olağan dönem sınırlama şartları arasında da yer alan ölçülülük ilkesidir. Son şart ise m. 15/2'de sayılan haklardan oluşan çekirdek alana dokunma yasağıdır. Buna göre m. 15/2'de ifade bulan çekirdek alanın olağanüstü hallerde sınırlandırılması mümkün değildir²²⁸².

1982 Anayasası kapsamındaki sınırlama rejiminin üçüncü boyutu ise **hak süjesi** bakımından ortaya çıkmaktadır. Any. m. 16 kapsamında yabancıların hak ve hürriyetlerine yönelik sınırlamaya gidilirken m. 13'deki şartların değil m. 16'daki sınırlama şartlarının varlığı aranır. 16'ncı maddeye göre yabancıların temel hak hürriyetlerinin sınırlandırılması için iki şartın karşılanması gerekir. Bunlar; 1) sınırlamanın milletlerarası hukuka uygun olması gerekir ve 2) sınırlama kanun ile getirilmelidir. Bahse konu iki şartın karşılanması suretiyle yabancılara tanınan hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması mümkündür²²⁸³. Dolayısıyla yabancı kadınların üreme haklarının sınırlandırılmasında bu şartların varlığı aranır.

Nihayetinde kadınların üreme haklarının sınırlandırılmasını Any.'da değinilen ilgili maddelerdeki temel hak ve özgürlükler temelinde ele alarak açıklanan sınırlama rejimi dahilinde değerlendirmek gerekir. Aksi takdirde öngörülen şartları sağlamayan üreme haklarına yönelik bir müdahale, hukuka uygun olmayacaktır.

²²⁷⁹ **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, 20 Ekim 1982 tarih ve 17844 sayılı Resmi Gazete.

²²⁸⁰ Eren, Anayasa, ss. 640-642; Döner, ss. 204-205.

²²⁸¹ Ergun Özbudun, s. 123; Gözler, Türk Anayasa Hukuku, ss. 370-372; Döner, ss. 205-206.

²²⁸² Gören, Anayasa, s. 410; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 169.

²²⁸³ Eren, Anayasa, ss. 648-649; Döner, ss. 208-209; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, ss. 172-173.

C. Milletlerarası Sözleşmeler (90. Madde)

Milletlerarası sözleşmelerin hukuki niteliğine dair²²⁸⁴ Any.'nin ilk şeklinde, usulüne göre yürürlüğe giren milletlerarası anlaşmaların kanun hükmünde olduğu düzenlenmiştir. Ancak mezkur düzenleme öğretide farklı görüşlerin öne sürülmesine yol açmıştır. Bununla birlikte doktrinde AYM'nin kararlarında, milletlerarası anlaşmaları *destek ölçü norm* olarak kullandığı da ifade edilmiştir²²⁸⁵.

Milletlerarası sözleşmelerin normlar hiyerarşisindeki yeri bakımından Any.'daki düzenlemeye 2004 yılında yapılan Any. değişikliği ile (m. 90'ın son fıkrasına) eklenen hüküm²²⁸⁶ yer almaktadır. 1982 Any. m. 90'nın son fıkrasına göre: *“Usulüne göre yürürlüğe konulmuş Milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.”*. Böylelikle temel hak ve hürriyetlere ilişkin milletlerarası andlaşmalar Türk normlar hiyerarşisinde Anayasa ile kanunlar arasında bir konuma taşınmıştır²²⁸⁷.

Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası sözleşmeler kapsamında kadınların üreme haklarına dair önemli pek çok düzenlemeye yer verildiği göz önüne alındığında, kadınlar için m. 90'nın özel bir güvence öngören düzenleme olarak ele alınması gerekir. Nitekim kadınların üreme kapsamında haklarına dair milletlerarası anlaşmalar ile kanunların aynı hususa dair çelişmesi halinde (özellikle kanunla üreme haklarına yönelik daha fazla kısıtlamanın söz konusu olması halinde) milletlerarası anlaşmaların uygulanması, insan haklarının uluslararası düzeyde haiz olduğu önem haricinde devletin kendisini bağlı addederek²²⁸⁸ yürürlüğe koyduğu milletlerarası

²²⁸⁴ AYM'nin 1991'de verdiği bir kararında ise “anayasa üstü normlar” şeklinde sözleşmeleri değerlendirdiği görülmektedir. **Anayasa Mahkemesi**, 28.02.1991 tarih ve E. 1990/15 ve K. 1991/5 sayılı Kararı.

²²⁸⁵ Bkz. Tanör ve Yüzbaşıoğlu, ss. 530-531.

²²⁸⁶ Any. m. 90'nın son fıkrasına eklenen düzenlemenin ışığında olası çatışma hallerinin çözümüne dair bkz. Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 536.

²²⁸⁷ Ergun Özbudun, ss. 230-231; Gözler, Türk Anayasa Hukuku, ss. 722. Any. m. 90'nın son fıkrasına eklenen düzenlemenin de tartışmaları sonuçlandırmadığına dair bkz. Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 539.

²²⁸⁸ Ancak her ne kadar uluslararası sözleşme niteliğinde olmasa da Türkiye taraf olduğu uluslararası belgelerde kadınların/kızların sağlık hizmetlerini iyileştirmek üzere pek çok taahhüt altına girmiştir. Bu noktada değinmek gerekir ki, *Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu*'nu çekincesiz

anlaşmaların da bir gereği olarak ifade edilebilir. Böylelikle kadının üreme haklarına dair Türkiye'nin de taraf olduğu BM dahilindeki²²⁸⁹ (MSHUS, ESKHUS, ÇHS, Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme, CEDAW, İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme) sözleşmeler ile Avrupa Konseyi dahilindeki (AİHS, ASS, Gözden Geçirilmiş ASS, İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi) sözleşmelerin (ve bunların Türkiye'nin taraf olduğu ek protokollerinin de) kadınların üreme hakları kapsamında kanunlardan üstün oldukları görülmektedir.

D. 2827 Sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun, İlgili Tüzük ve 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu

Türk hukuk düzeninde gebeliğin sonlandırılmasına dair ilgili düzenlemeler NPHK, bu kanuna (m.5'e) dayalı çıkarılan **Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük**²²⁹⁰ (Tüzük olarak anılacak) ve 5237 sayılı TCK kapsamında yer almaktadır. Bu düzenlemeler kapsamında; gebeliğin isteyerek sonlandırılması, sorunlu gebelikler açısından gebeliğin sonlandırılması, mağdur olunan suç sonucu oluşan gebeliğin sonlandırılması düzenlenmektedir. Ayrıca gebeliğin sonlandırılmasındaki *izin* prosedürü de yer almaktadır.

Gebeliğin sonlandırılması bahse konu düzenlemeler kapsamında çeşitli kavramlar açıklanmaktadır. NPHK'da *gebeliğin sona erdirilmesi* (m. 1, 2, 5, 6) ve *rahim tahliyesi* (m. 5, 6), ilgili tüzükte *rahim tahliyesi*, TCK'da *çocuk düşürtme* (m. 99) ile *çocuk düşürme* (m. 100) kavramlarına yer verilmektedir. Doktrinde ise *abortus*, *düşük*, *kürtaj* kavramlarının kullanıldığı da görülmektedir. Ancak *gebeliğin sonlandırılması* terimi konuyu ifade etmek amacıyla tercih edilmektedir²²⁹¹.

kabul eden Türkiye'nin PEP'deki 12 kritik alandan birisi olan “kadın ve sağlık” kapsamında kadının güçlenmesi, ilerlemesi için yükümlülükleri söz konusudur. Özdamar, s. 311; T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, **Türkiye’de Kadının Durumu**, Ankara, 2012, s. 22.

²²⁸⁹ Türkiye'nin BM kapsamında taraf olduğu sözleşmeler için bkz. UN Human Rights Office of the High Commissioner, “Status of Ratification Interactive Dashboard”, <https://indicators.ohchr.org/>, (07.04.2023).

²²⁹⁰ **Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük**, 18 Aralık 1983 tarih ve 18255 sayılı Resmi Gazete.

²²⁹¹ Alper Uyumaz ve Yasemin Avcı, “Türk Hukuku’nda Gebeliğin Sonlandırılması”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 1, 201, ss. 594-595.

1983’de kabul edilen NPHK’nun çıkarılış amacı, nüfus planlamasının esaslarını, gebeliğin sonlandırılmasını ve sterilizasyon uygulamalarını, acil durumlar ile doğum kontrol ilaç ve araçlarının temin, imal ve saptanmasını düzenlemektir (m. 1). Kişilerin istedikleri zaman çocuk sahibi olmaları, nüfus planlaması olarak ele alınarak bu Kanun’daki durumlar haricinde gebeliğin sonlandırılmayacağı, sterilizasyon ya da kastrasyon yapılamayacağı düzenlenir. Ayrıca devletin nüfus planlaması öğretimini ve uygulamasını sağlayıcı gerekli tedbirleri alması gerektiğine ve bu kapsamda doğum kontrol tedbirlerine yer vermekle birlikte gebeliği sonlandırma ve sterilizasyon uygulamalarının Devletin gözetimi ile denetiminde yapılması öngörülür (m. 2). Ayrıca nüfus planlamasına dair eğitim, öğretim ve uygulama hizmetlerini -çıkarılan yönetmelik²²⁹² ışığında- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı yürütürken tüm kamu kurum ve kuruluşları dahil m. 3’te sayılan kuruluşlarla işbirliği içinde olması düzenlenir. Bakanlık, doğum kontrolüne dair ilaç ve araçları temin, imal, parasız ya da maliyetinden ucuz dağıtma, sattırma için tedbirler almakla yetkili kılınmıştır (m. 3/2).

Türk hukuk düzeninde *kısırlaştırma (sterilizasyon)* NPHK’da m. 2’deki nüfus planlaması gagesiyle başvuru gebeliği önleyici tedbirler arasında düzenlenmektedir. Tıbbi bir sakınca olmaması şartıyla reşit kişinin istemi dâhilinde yapılabilir (m. 4/2). Kişinin evli olması durumunda ise ek olarak eşinin de rızasının varlığı aranmaktadır (m. 6/2). Böylelikle NPHK’nın düzenlemesi dışında kısırlaştırma yapılamamaktadır. NPHK’a dayalı çıkarılan *Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük* m. 10-12 kapsamında, kısırlaştırma uygulamasının erkek ve kadın için ayrı olarak nerede ve hangi uzmanlar tarafından yapılacağı düzenlenmiştir. NPHK ve Tüzük’teki öngörülen şartlara uyulmaması durumunda TCK m. 101’deki kısırlaştırma suçu oluşmaktadır²²⁹³.

Türkiye’de gebeliğin isteyerek sonlandırılması, yasal bir hak olarak (yürürlükte olan) 1983 yılında çıkarılan NPHK m. 5/1 kapsamında **10 haftaya kadar** olan gebelikler için düzenlenmiştir. Bir diğer ifadeyle -hamile kadının sağlığına dair

²²⁹² NPHK m. 3/1 uyarınca 1983’te çıkarılan *Nüfus Planlaması Hizmetlerinin Yürütme Yönetmeliği* ile kişilerin istedikleri zaman çocuk sahibi olmalarını sağlayıcı nüfus eğitim, öğretim ve uygulamaların Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı koordinatörlüğünde ülke genelinde yürütülmesi sağlanır. Yönetmelik için bkz. 6 Ekim 1983 tarih ve 18183 sayılı Resmi Gazete.

²²⁹³ Koca, s. 43.

tıbbi sakıncanın olmaması dışında- 10 haftadan az gebeliklerin sonlandırılmasında yasal olarak bir engel yoktur. Bu meyanda Tüzük'te *rahim tahliyesi* ile *gebeliğin sonlandırılmasının* kastedildiğini de belirtmek gerekir. Rahim tahliyesinin kadın hastalıkları ve doğum uzmanları tarafından yapılacağı Tüzük m. 3'te²²⁹⁴ düzenlenir.

10 haftadan fazla gebelikler ise isteğe bağlı olarak sonlandırılmamaktadır (NPHK m. 5/2, Tüzük m. 6). Ancak hamile kadına bağlı tıbbi sebepler dâhilinde sonlandırılma mümkün iken, cenin kaynaklı sonlandırma ise sınırlı bir şekilde mümkündür (2827 sayılı NPHK'a dayanan *Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük'e* ekli 2 No.lu liste uyarınca sonlandırma hukuken mümkündür)²²⁹⁵. Bir diğer anlatımla hamile kadının yaşamını tehdit ettiği/edeceği haller ile doğacak çocuk ile takip edecek nesillere dair ağır maluliyete yol açacağı durumlarda imkan tanınmıştır. Buna *endikasyon modeli* adı verildiği doktrinde belirtilir²²⁹⁶. Bu meyanda doğum ve kadın hastalıkları uzmanı ve ilgili daldan bir uzmanın objektif bulgulara dayanan gerekçeli raporları ile mümkündür.

²²⁹⁴ Bununla birlikte Tüzük m. 3/3 uyarınca, “Bakanlıkça açılan eğitim merkezlerinde kurs görerek yeterli, belgesi almış pratisyen hekimler, kadın hastalıkları ve doğum uzmanının denetim ve gözetiminde menstrüel regülasyon yöntemiyle rahim tahliyesi yapabilirler”.

²²⁹⁵ Yaşama bağdaşmayan sakatlık/ hastalık hallerinde gebeliğin sonlandırılması bakımından bir sorun bulunmamaktadır. Ancak doktrinde yaşama bağdaşan sakatlık/ hastalık hallerinin yasal olarak açık bir şekilde belirtilmesi gereği vurgulanmaktadır. NPHK m. 5 kapsamındaki *ağır maluliyet* ifadesinin izah edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Zira bu ifadenin Tüzüğe ve ek 2 No.lu listeye yansımadağı öne sürülerek ceninde görülen ve 10-22 hafta arası sonlandırma gereken pek çok hastalık/sakatlık durumunun tanımlanmaması hasebiyle yasal olarak gebeliğin sonlandırılmasının mümkün olmadığı belirtilmektedir. Bu yasal duruma rağmen, sakat çocuk doğurduğu için kadın doğum uzmanlarına dava açıldığına dikkat çekilmektedir. Oysaki TCK m. 99 (*çocuk düşürme*) uyarınca tıbbi bir zorunluluk olmamasına rağmen rıza dâhilinde olsa dahi 10 haftadan fazla bir gebelikte kadının çocuğunu düşürten kişi cezalandırılmaktadır. Dölen, ss. 38-39. Belirtmek gerekir ki ek 2 No.lu liste, 10 hafta üzeri için rahim tahliyesini gerektiren durumları *sınırlayıcı* bir şekilde saymıştır.

2827 sayılı NPHK ve bu kanuna dayalı çıkarılan tüzük ve ek 2 No.lu listede belirtilen 10 haftadan fazla gebeliklerin sonlandırılmasında üst sınır yer almamaktadır. Bu noktada doğuma kadar olan sürece işaret edildiği doktrinde belirtilmektedir. Böylelikle doğum gerçekleşene kadar bu kapsamda gebeliğin sonlandırılması söz konusu olabilir. Bir nüansa değinmek gerekir ki, ceninin canlı olarak dünyaya gelmesi ile bebeğin sonlandırılması farklı hususlardır. Hukuki düzenlemelerin (NPHK ile tüzük) rahim tahliyesine izin vermesi ceninin canlı bir şekilde doğmasına engel oluşturmamaktadır. 22 haftadan sonraki gebeliklerde doktorun canlı olarak (sakat, hasta olsa da) cenini doğurtmak zorunluluğuna değinilmektedir. Bir diğer anlatımla sonlandırma kararı uyarınca önce ceninin anne karnında öldürülmesi ve ardından rahmin tahliye edilmesi şeklindeki prosedür bazı ülkelerde uygulansa da böyle bir uygulamanın hekimlerin hangi bebeklerin yaşayacağına dair karar vermesi şeklinde bir tercihe sürükler ki istenen bu değildir. Dolayısıyla bu durum göz önüne alınarak NPHK'nın yeniden ele alınması ve düzenlenmesi önerilmektedir. Dölen, s. 39.

²²⁹⁶ Erdener Yurtcan, “2827 sayılı Nüfus Planlaması Kanununun Getirdiği Yeni Suçlar”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 50, Sayı: 1-4, 1984, s. 283.

NPHK gebeliğin sonlandırılması kapsamında m. 5/3 dahilinde, “*Derhal müdahale edilmediği takdirde hayatı veya hayati organlardan birisini tehdit eden acil hallerde durumu tespit eden yetkili hekim tarafından gerekli müdahale yapılarak rahim tahliye edilir...*” şeklindeki düzenleme ile acil durumları da belirtmiştir. Ancak acil müdahale hallerinin neler olduğunu da Tüzük m. 8 düzenlemektedir. Ayrıca acil hallerde yapılan rahim tahliyesi müdahalesinin mümkünse müdahaleden önce mümkün değilse de müdahaleyi takiben 24 saat içinde bildirim yükümlülüğü de düzenlenmiştir.

Hamile kadının gebeliğin sonlandırılmasına yönelik m. 5 kapsamında müdahale için küçük olması halinde velinin izni, vesayet altında olup reşit ya da mümeyyiz değilse reşit olmayan kişinin ve vasinin rızası ile beraber sulh hakiminin izninin gerektiği m. 6’da düzenlenmektedir. Burada -çalışmanın devamında da değinileceği üzere- sulh hakimi ibaresinin açık olmaması sebebiyle öngörülen prosedürün gebeliği sonlandırma süresi açısından sorun yarattığı görülmektedir. Bununla birlikte akıl maluliyeti sebebi ile şuur serbestisi olmayan hamile kadının rızasının ise aranmayacağı maddede belirtilir. Ancak m. 6/3 uyarınca; “*Veli veya sulh mahkemesinden izin alma zamana ihtiyaç gösterdiği ve derhal müdahale edilmediği takdirde hayatı veya hayati organlardan birisini tehdit eden acil hallerde izin şart değildir.*”. Bu bağlamda gerekli izni beklemekte ısrar edilmesinin hak kaybına yol açacağını belirtmek gerekir.

NPHK m. 6/2 dahilinde; hamile kadının m. 4/2 ve m. 5/1 kapsamındaki rıza açısından **evli** olması durumunda sterilizasyon ve gebeliğin sonlandırılması için eşinin de rızasının varlığı şart koşulmaktadır. Esas sorun²²⁹⁷ bu noktada karşımıza çıkmaktadır.

Gebeliğin sonlandırılması bakımından bahse konu düzenlemenin hem kadınlar ve erkekler kapsamında kadınlar bakımından doğrudan ayrımcılık yarattığı hem de evli kadınlar ile evli olmayan kadınlar kapsamında evli kadınlar bakımından ayrımcılık yarattığı belirtilir. *Sterilizasyon* bakımından ise bahse konu düzenlemenin kadınlara yönelik dolaylı ayrımcılığa sebebiyet verdiği belirtilmektedir. Zira nötr bir düzenleme gibi gözükse de aslında kadınların baskın şekilde külfete katlanmasına yol açar nitelikte olduğu ifade edilir. Düzenleme ayırım yapma kastı içermese de

²²⁹⁷ 10 haftayı geçmeyen gebeliklerin rıza ile sonlandırılmasının serbest bırakılması amacı ile eş izninin bağdaşmadığına dair bkz. Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, s. 85.

uygulamada gebeliği sonlandırma yerine üremenin önlenmesinde kesin niteliği daha fazla olan sterilizasyona çoğunlukla kadınların başvurusu dolaylı ayrımcılığın oluşması söz konusudur²²⁹⁸. Nitekim kadının beden bütünlüğüne dair serbestçe karar alamaması feministlerce de eleştirilmektedir. Kadının talebinin yok sayılarak eşin rızasının şart koşulmasının kadını istemediği bir gebeliği sürdürmeye ve doğum yapmaya zorlamak anlamına gelebileceğini ve kadının üreme haklarının göz ardı edilmesi şeklinde değerlendirilebileceğini söylemek mümkündür. Nitekim doğum kontrolünün yaygınlaşması, erkeklerin kadın bedeni üzerindeki denetimlerini sınırlandırmakta ve fakat gebeliğin sonlandırılması kapsamında mezkur şart, sorunu devam ettirmektedir. Sorunun eşler arası fikir birliğinin sağlanamadığı noktada düğümlendiğini²²⁹⁹ de eklemek gerekir.

Gebeliğin sonlandırılmasına dair 10 haftalık süre kıstasını ayrıca ele almak gerekir. Zira 10 haftalık sürenin dolması gebeliğin sonlandırılmasına dair şartları tamamen değiştirmektedir. 10 haftayı aşan gebeliklere dair kısıtlamaların kadınların üreme haklarını istedikleri şekilde kullanamamasına yol açması sebebiyle eleştirildiğini²³⁰⁰ de belirtmek gerekir.

Tıbbi olarak gebelik yaşının hesaplanırken hamile kadının son regl tarihi esas alınmaktadır. Fakat ceninin son regl tarihinden iki hafta sonra kadının yumurtlaması neticesinde oluşmaya başladığı belirtilir. Bir diğer anlatımla ceninin yaşı, sağlık personeline esas alınan tıbbi gebelik yaşından iki hafta küçük olarak ifade edilir²³⁰¹. Böylelikle 8 haftalık gebelik, on haftalık bir süre geçirilmiş gibi hesaplanmaktadır. Dolayısıyla kadının hükme esas olarak 10 hafta olarak belirlenen hukuken gebeliği sonlandırma süresinin kısıtlanması/eksik hesaplanması (değerlendirilmesi) sebebiyle gebeliği sonlandırma hakkının kullanımının zorlaştırılması söz konusudur²³⁰². 10 haftalık bir sürenin kısalığı ve gebeliğin kesin olarak tespitinin genellikle 10 haftayı bulduğunun belirtilmesi²³⁰³ üzerine kanaatimizce ilk trimesterin de bitim süresi olan ve 2 haftalık bir sapmayı da ortadan kaldırır şekilde 10 haftalık öngörülen sürenin 12

²²⁹⁸ Özge Yücel, “Medeni Hukuk Açısından Toplumsal Cinsiyet, Şiddet ve Ayrımcılık”, Hukuk ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, 2’nci Baskı, Ed. Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019, s. 345.

²²⁹⁹ Metin İkizler, “Eşlerin Çocuk Sahibi Olma Konusunda Uyuşmazlığa Düşmesi”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 132, 2017, s. 181.

²³⁰⁰ Çokar, s. 219.

²³⁰¹ Dölen, s. 35; Çokar, s. 218.

²³⁰² Çokar, s. 218.

²³⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Uyumaz ve Avcı, s. 602.

hafta olarak değiştirilmesi sayesinde kadının hak kaybını önleyeceğini söylemek mümkündür. Kaldı ki pek çok ülkede de daha yüksek (misalen 14 hafta gibi²³⁰⁴) sürelerin öngörüldüğünü de eklemek gerekir.

NPHK doğum kontrolüne dair ilaç ve araçların imal, reklam ve propagandasına yönelik hükümlere aykırı davranılmasını da m. 7’de düzenler. Bakanlıkça m. 3’e göre “...gebeliği önleyici nitelikte oldukları kabul edilmeyen ilaç ve araçları yurt içinde imal edenler veya her ne suretle olursa olsun dağıtanlar veya ticaret maksadıyla yurda sokanlar veya bu maksatla bulunduranlar....” adli para cezası ile cezalandırılacağı belirtilir. Ancak m. 3’e göre gebeliği önleyici nitelikteki ilaç ve araçların reklam ve propagandası da 1262 sayılı Kanun m. 13’e göre yapılar ve aksi takdirde hapis ve para cezası ile cezalandırılacağı belirtilir (m. 7).

Ayrıca NPHK ilaç ve araçların gebeliği önleyici olup olmamasına dair tespit görevini Bakanlığa vermiştir. Niteliği saptanmamış ilaç ve araçların insan üzerinde kullanılamayacağı da belirtilir. Aykırı hareketlerin -insan üzerinde deneyi- düzenleyen TCK m. 90 uyarınca cezalandırılacağı m. 8’de yer almaktadır.

Kanun koyucunun suç siyaseti uyarınca, üreme hakkını koruma altına almak için (m. 101 kısırlaştırma gibi) özel suç tanımlamaları yapılabileceği belirtilir²³⁰⁵. Bu bağlamda 2004 yılında kabul edilen **5237 sayılı TCK**²³⁰⁶ ile *çocuk düşürtme* (m. 99), *çocuk düşürme* (m. 100) ve *kısırlaştırma* (m. 101) suç olarak -vücut bütünlüğüne karşı suçlar başlıklı ikinci bölümde- düzenlenmiştir. Bahse konu suç tipleri, üremeye yönelik olmaları bakımından önem arz etmektedir.

Öncelikle rıza olmadan çocuğu düşürten m. 99/1 uyarınca cezalandırılır. Burada sürenin 10 haftadan az veya çok olmasının önemi yoktur.

Bununla birlikte **10 haftayı aşmayan** gebeliklerde rızanın varlığı halinde çocuk düşürtme veya düşürme suçu oluşmamaktadır. Burada bir nüansa değinmek gerekir. Şayet yetkili kişi tarafından çocuk düşürtülmesi söz konusu ise suç

²³⁰⁴ Örneğin Belçika’da gebeliğin sonlandırılmasına dair süre sınırı 14 hafta, Fransa’da ilgili süre 16 haftadır. Bkz. Center for Reproductive Rights, **The World’s Abortion Laws**, <https://reproductiverights.org/maps/worlds-abortion-laws/>, (16.04.2023).

²³⁰⁵ Bkz. Mahmut Koca ve İlhan Üzülmüş, **Türk Ceza Hukuku Özel Hükümler**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013, s. 272.

²³⁰⁶ 2004 yılında TCK yürürlüğe girmeden önce yapılan en önemli değişikliklerden birisinin NPHK ile 10 haftadan fazla olmayan gebeliklerin sonlandırılmasının suç olmaktan çıkarılması olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çokar, s. 227.

oluşmamaktadır. Fakat m. 99/5 gereği yetkili olmayan kişi tarafından çocuğun düşürülmesi cezalandırılmaktadır.

Gebeliğin **10 haftayı aşması**²³⁰⁷ durumunda, kadının çocuğunu isteyerek düşürmesi suç teşkil etmektedir (m. 100). Bu durumun gebeliğin sonlandırılması hizmetine ulaşılmaması halinde üreme hakları bakımından sorun oluşturabileceği eleştirisinde²³⁰⁸ bulunmaktadır.

10 haftayı aşan gebeliklerde hamile kadın dışında yetkili olsun veya olmasın üçüncü kişinin gebeliği sonlandırması suç teşkil etmektedir. Burada değinilmesi gereken nüans, tıbbi zorunluluk bulunması halinin istisna teşkil edecek şekilde m. 99/2’de düzenlenmesidir.

Mağdur olunan suç sonucu hamile kalınması durumunda ise TCK m. 99/6’da süre 20 hafta olarak belirlenmiş ve bu bağlamda 20 haftanın aşılması ve kadının da rızasının varlığı şartıyla gebeliği sona erdiren cezalandırılmamaktadır. Burada yapılacak gebeliğin sonlandırılması işleminin uzman hekimlerce hastane ortamında sona erdirilmesi gerektiği ayrıca düzenlenmektedir. Söz konusu düzenlemeyi, kadınların tecavüz neticesindeki gebeliklerini sonlandırmayı mümkün kılması bağlamında üreme haklarına dair müspet bir gelişme olarak değerlendirmek mümkündür. Ayrıca TCK m. 99/6’da mağdur olunan suç neticesinde gebeliğin sonlandırılmasına dair düzenleme yer almakla birlikte NPHK’da cinsel şiddet neticesinde isteyerek düşük yapmanın gerekçe olarak düzenlenmediğinin de altını çizmek gerekir.

Son olarak kısırlaştırmayı düzenleyen TCK m. 101’e de değinmek gerekir. TCK m. 101/1’de **rıza olmadan** kısırlaştırma yaptırıma bağlanırken, m. 101/2’de **rıza olsa** dahi yetkisiz kişi tarafından yapılan kısırlaştırma yaptırıma bağlanmaktadır. İlk fıkra yetkisiz kişi tarafından yapılır ise cezada artırım öngörülür.

E. 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu

24 Nisan 1930’da kabul edilen *Umumi Hıfzısıhha Kanunu* kapsamında da üreme ile ilgili düzenlemeler yer almaktadır. Çocukluk ve gençliğin korunması başlıklı kısımda m. 152’e göre; “...*çocuk düşürmeğe vasıta olup Sıhhat ve İctimai*

²³⁰⁷ 10 haftayı aşıldığının bilinmesinin gerektiğine dair bkz. Çokar, s. 229.

²³⁰⁸ Çokar, s. 230.

Muavenet Vekaletince tayin olunacak alat ve levazımın ithal ve satışı memnudur. Bunların tababette müstamel envai Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaletinin tayin edeceği şartlar dairesinde ithal edilir ve eczanelerde reçete ile satılır....”.

UHK m. 153/1, devletin resmi kurumlarında doğum yardımının parasız/karşılıksız (meccani) şekilde olacağını düzenler. Akabinde m. 153/2 kapsamında ise hamile kadın veya bebek için tıbbi zorunluluk bulunması durumunda doğumun sezaryen ameliyatı ile yaptırılabilceğı düzenlenmektedir. Ancak düzenleme çerçevesinde bir zorunluluktan ziyade imkan olarak nitelendirilebilecek şekilde sezaryenin düzenlendiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte esasen hükmün normal doğumu kural, sezaryeni istisnaymış gibi düzenlendiğı yorumuna da yol açıcı şekilde kaleme alındığı değerlendirilmesinde bulunulabilir. Bu bağlamda kadının (tıbbi zorunluluk gerektirmediğı müddetçe) kendi bedenini ilgilendiren doğuma dair bir yöntem tercihinde bulunamaması, doğum yöntemine dair bir kısıtlamaya gidilmesi söz konusudur. Nitekim AYM’nin bahse konu düzenlemeye dair değerlendirmesine çalışmanın devamında yer verilmiştir.

UHK m. 153/3 kapsamında ise doğuma dair gerekli tedbirleri alan doktorun doğumu takiben anne veya bebekte oluşabilecek istenmeyen sonuçlar için sorumluluğunun bulunmadığı düzenlenir. Yukarıdaki fıkra ile birlikte ele alındığında doktorun normal doğum yöntemini benimsemesi, kadının sezaryen yönündeki tercihini (ya da tam tersi) göz ardı etmesi durumunda kadında ya da bebekte oluşacak olumsuz neticelerin azaltılması için aydınlatılmış onam konusunun sıkı tutulması, kadına gerekli bilgilendirmelerin zamanında, tam ve açık şekilde yapılması gerektiğinin elzem olduğunun altını çizmek gerekir. Bahse konu maddeye ilişkin olarak AYM’nin değerlendirmesi çalışmanın devamında mevcuttur.

Bunların yanında UHK hamile kadınların doğumdan önce 3 ay süreyle çocuğun ve kendisinin sağlığına zarar verici ağır hizmetlerde kullanılamayacağı m. 177’de düzenlenmektedir. Böylelikle hamile kadını koruyucu özel bir tedbir öngörülmektedir. Hamile kadının sağlığını koruma altına alınmaktadır.

Yine UHK’da evliliğe dair bir hüküm olan m. 122’de evlenmeden önce kadınların ve erkeklerin tıbbi muayeneye²³⁰⁹ tabi oldukları²³¹⁰ düzenlenir.

²³⁰⁹ UKH’a dayanılarak çıkarılan Bakanlar Kurulu’nun 17.08.1931 tarihli 11682 sayılı *Evlenme Muayenesi Hakkında Nizamname* m. 1’e göre evlilik muayenesi ücretsiz (meccanen) yapılır.

Akabindeki m. 123 ve 124 kapsamında ise marazi akli hastalık haricinde frengi, belsoğukluğu, yumuşak şankrı, cüzzam ve ilerlemiş sari verem şeklinde evliliğe engel hastalıklara yer verildiğini de eklemek gerekir. Bununla birlikte *Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük*'te yer alan 2 sayılı liste dahilinde 10 haftayı geçen gebeliklerde rahim tahliyesini gerektiren hastalıklar ve durumlara yer verildiğinin altını çizmek gerekir. Örneğin bu listede frengi, cüzzam yer alır. Bu bağlamda iki düzenlemeyi birlikte değerlendirmek gerekirse evlilik engeli olan hastalıkların üreme için de risk oluşturabileceğini gözden uzak tutmamak lazımdır.

Bahse konu düzenlemeler kapsamında evlilik öncesi tarama testlerini öjeni kapsamında değerlendirmek gerekirse kanaatimizce, öjenik fikirler konusunda kişinin üreme hakkının toplumun yararı ile dengelenmesi sağlanabilir. Diğer taraftan üreme hakkının kullanılması neticesinde dünyaya gelecek olan çocuğun menfaatinin de yine göz önüne alınıp değerlendirmeye bir kıstas teşkil etmesi düşünülebilir. Elbette üreme hakkı kısıtlanacak olan kişinin bahse konu kısıtlamaya temel teşkil eden sağlıksal probleminin tedavisinin mümkün olup olmadığı da bu değerlendirmeler çerçevesinde önem arz etmektedir. Ancak tedavi yoluyla çözülebilecek sağlık probleminin, öjeni temelinde üreme hakkına dair kısıtlamayı meşrulaştırmayacağını da eklemek gerekir. Böylelikle kısıtlı bir şekilde -örneğin genetik geçişli hastalıklar dahilinde- liberal öjenik uygulamalar değerlendirme kapsamına alınabilir.

F. Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik (2014)

Türk hukuk düzeninde ÜYTE hizmetleri homolog (eşler arasında) döllenme yoluyla karşı cinsteki çiftler için söz konusudur²³¹¹. ÜYTE uygulamalarına dair 2014

²³¹⁰ Evlilik raporları hakkında bkz. Raportörler Naciye Demirel ve Sevinç Özgen, **Yuvarlak Masa Toplantısı: Evlilik Raporları**, İstanbul Tabip Odası Pratisyen Hekim Komisyonu Atölye Çalışması Raporu, sted, Cilt: 11, Sayı: 6, İstanbul, 2002, ss. 210-214.

²³¹¹ Remzi Demir, s. 280. Türk hukukunda heterolog döllenme mümkün değildir. Remzi Demir, s. 296. Warnock başkanlığındaki İnsan Döllenmesi ve Embriyolojisi Araştırma Komitesi Raporu uyarınca da çocuğun sevgi dolu, heteroseksüel ve istikrarlı bir ilişki içerisinde yetişmesi gerektiği belirtilmektedir. Bkz. Az ve Karaman, s. 285. Bahse konu rapor için bkz. Dame Mary Warnock, **Report of the Committee of Inquiry Into Human Fertilisation and Embryology**, 1984,

yılında çıkarılan *Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik*²³¹² (Yönetmelik olarak anılacaktır), çocuk sahibi olamayan evli çiftlerden tıbbi olarak uygun bulunanların üremeye yardım tedavi yöntemleri aracılığıyla çocuk sahibi olmalarını sağlamak için yaptırılacak uygulamanın esaslarını ve bu uygulamayı yapacak merkezlerin açılmasını, çalışmasını ve denetlenmesi ile ilgili usul ve esasları düzenlemek amacıyla çıkarılmıştır (m. 1). Öncelikle burada dikkati çeken husus, evli kişilerin esas alınmasıdır. Zira evlenmeden de çocuk dünyaya getirilebilmesine rağmen Yönetmeliğin böyle bir şart öngörmesi tartışmaya sebebiyet verici niteliktedir. Evli olmayanlar için ayrımcılık oluşturduğundan bahsedilebilir. Zira evli olmayan çocuk sahibi olan çiftlerin de üreme hakları olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Burada evli çiftlere böyle bir imkan getirilmesinin evli olmayanlar bakımından farklı bir durum yarattığını belirtmekle birlikte bu durumu ortaya koyacak haklı ve makul bir neden öne sürülememektedir.

Üremeye yardımcı tedavi, Yönetmelik (ÜYTE) m. 4'te “...anne adayının yumurtası ile kocanın sperminin çeşitli yöntemlerle döllenmeye daha elverişli hale getirilerek, gerektiğinde vücut dışında döllenmesini sağlayıp, gametlerin veya embriyonun anne adayına transferini kapsayan ve modern tıpta bir tıbbi tedavi yöntemi olarak kabul edilen uygulamaları...” şeklinde tanımlanmaktadır. Böylelikle üçüncü kişilerin üreme hücrelerinin, bedenlerinin kullanılmasının kapsama dahil edilmediği görülmektedir. Bu bağlamda üçüncü kişilerden alınan embriyo bağıışı (donasyonu), yumurta bağıışı, sperm bağıışı ve taşıyıcı annelik, Türkiye’de ÜYTE kapsamında yer almamaktadır.

Yönetmelik m. 1’de yer alan “evli”, m. 4’te (ğ) bendindeki “kocanın” ve “anne adayının yumurtası ile kocanın sperminin” ibarelerinin iptali istemiyle açılan dava Danıştay (kapatılan) 15. Dairesi tarafından iptali öngörülen diğer maddeler ile reddedilmiştir. Kararın temyizi üzerine Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu’nun kararı kapsamında iptali istenen maddelere dair her bir düzenlemenin ayrı ayrı hukuka uygunluğunun denetlenmesi gereği belirtilerek ortak gerekçe ile davanın reddinin hukuka uygun bulunmaması sebebiyle Daire’nin kararı bozulmuştur.

London: Her Majesty’s Stationery Office, Yeniden Basım, 1988, <https://wellcomecollection.org/works/pxgeeqnf/items>, (06.06.2023).

²³¹² Resmi Gazete: 30.09.2014, Sayı: 29135.

Bozulan kısımların yeniden esastan incelenerek karar verilmesi gereği üzerine dava Danıştay 10. Dairesi tarafından ele alınır. Daire kararına; Any. m. 17/1, m. 20'ye ve AİHS m. 8'e yer vererek başlar. Üreme hakkının, AİHM içtihatlarında hem özel yaşama saygı hakkı bağlamında hem de aile yaşamına saygı hakkı bağlamında değerlendirildiğini belirtir. Üreme hakkı çerçevesinde çiftin ÜYTE'den faydalanarak çocuk sahibi olma isteğinin m. 8 dahilinde görüldüğü ve fakat ÜYTE'deki tıbbi ve bilimsel gelişmelere karşın toplumların etik, ahlak anlayışı da göz önüne alındığında devletlerin geniş bir takdir marjına sahip olduğu (S.H ve diğerleri v. Avusturya, Evans v. Birleşik Krallık başvurularına atıfla) açıklanır. Türkiye için ÜYTE aracılığıyla çocuk sahibi olmaya dair düzenlemelerin Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik'te yer aldığı hatırlatılır. Dava konusu Yönetmelik m. 1'de ÜYTE'nin salt evli çiftler arasında gerçekleştirilmesi kuralının düzenlendiği, m. 4/1(ğ)'de ise üremeye yardımcı tedavide anne adayının yumurtası ile kocanın sperminin kullanılacağı belirtilerek tedavide eşlerin kendilerine ait üreme hücrelerini kullanabileceği düzenlenir. Davalı İdare, soybağı ve nesillerin korunması amacıyla düzenlemelerin yapıldığını belirtir. Kanunun gerekçesinde de toplumun inançları, değer yargıları ve sosyo-kültürünün göz önüne alınarak bahse konu düzenlemelerin yapıldığı ve neşsin korunmasının amaçlandığı yer alır. Bu bağlamda toplumun değer yargıları, sosyo-kültürel yapısı, soybağı ile miras hukuku hükümleri de göz önüne alınarak nesebin korunması gayesiyle yapıldığı kanaatine varılan düzenlemelerde aykırılık tespit edilmemiştir. Ayrıca 2238 sayılı Kanun'a eklenen ek m. 1 uyarınca da ÜYTE'nin salt evli eşler arasında gerçekleştirilmesi düzenlenerek donasyon, üreme hücreleri ile embriyonun başkalarında kullanımı ve taşıyıcı annelik gibi uygulamaların yasaklandığı da vurgulanır. Nihayetinde bahse konu ibareler yönünden **davanın reddine** karar verilir²³¹³.

Öncelikle üreme haklarını, Anayasa, sözleşmeler ve AİHM'in m. 8'e dair kararları ışığında iç hukuk kapsamında korunan bir hak olarak belirtmek mümkündür. Bu belirlemenin akabinde Yönetmeliğin (m. 3'teki) dayanak metinleri (3359 sayılı Kanun m. 3, 9/1(c), ek m. 11 ile 663 sayılı KHK m. 40) kapsamında üreme haklarını evlilik dahilinde sınırlayıcı düzenlemelere yer verilmediği

²³¹³ Danıştay 10. Daire Başkanlığı, 12.10.2021 Tarih ve 2019/12377 E. ve 2021/4701 K. Sayılı Karar, <https://karararama.danistay.gov.tr/>, (05.06.2023).

görülmektedir. Zira temel hak ve özgürlüklere yönelik yapılacak sınırlandırmaların Any. m. 13 dahilinde kanun ile öngörülmesi gereklidir. Bu bağlamda üreme yönünde hakkını kullanmak isteyen kişilerin ÜYTE'den faydalanması bakımından evliliği zorunlu kılmak bir sınırlandırma teşkil eder niteliktedir. Bu sınırlandırmanın bahse konu Yönetmelik dahilinde öngörülebilmesi için dayanak metinlerde de bu sınırlandırmanın öngörülmesi veya sınırlandırma konusunda düzenleme yapılmasına dair belirlemede bulunulması gerekir. Zira kanunilik şartı bu belirlemeyi, açıklığı, anlaşılabilirliği gerektirir. Böylelikle ilgili evlilik koşulunun öngörülmesini pozitif hukuk kapsamında öncelikle sınırlama rejimi dahilinde kanunilik şartı bakımından değerlendirmek gerektiğini düşünmekteyiz. Kanunilik şartı değerlendirilmeden sınırlama sebebini uygun bulmak eksik bir değerlendirme olarak okunabilir. Bu nedenle bahse konu sınırlandırmanın ya kanunda öngörülmesi şartını sağlaması ya da Yönetmelik'teki düzenlemenin iptalinin gerektiğini söylemek mümkündür.

Her geçen gün teknoloji alanında hızlı gelişmeler yaşanması söz konusudur. Bilgi ve teknolojinin hızla paylaşılması pek çok yeniliği de beraberinde getirir. Bu bağlamda teknolojik gelişmelerin üreme haklarına yönelik olarak çocuk sahibi olmayı elverişli kılması kapsamında yeri önemlidir. Bu kapsamda devletin üremek isteyen kişilere yönelik ÜYTE'e erişim için gerekli tedbirleri alması da gerekir.

Yönetmelik sperm, yumurta dondurulması ve saklanması için gerekli koşulları düzenleme altına almıştır. Nitekim Yönetmelik²³¹⁴ m. 20'de üreme hücrelerinin ve gonad dokularının saklanmasına dair kriterler öngörülür. Hangi hallerde üreme hücreleri ile gonad dokularının saklanacağı sınırlı şekilde öngörülmüştür. Öngörülen tıbbi zorunluluk halleri haricinde saklama yasaktır. Bir yılı aşan saklama süresi için üreme hücreleri ile gonad dokularının saklanmasına devam edilmesi için kişinin mutlaka başvuruda bulunması ve rızasının devam imzalı dilekçe ile belirtmesi gerekir. Dondurulmuş üreme hücreleri ile gonad dokuları; alınan kişinin yıllık protokolü yenilememesi, isteği ve ölümü üzerine Komisyon tutanak altına alıp imha eder (m. 20/4).

²³¹⁴ *Yönetmelik* embriyonik kök hücre çalışmalarına engel oluşturup oluşturmadığı tartışması söz konusudur. Bu Yönetmelik çerçevesinde embriyolar sadece üreme amacına yönelik oluşturulabilecek, tedavi amaçlı üretilmeyecektir. Doktrinde farklı gerekçeler ileri sürülerek düzenlemenin tedavi ve araştırma amaçlı embriyonik kök hücre çalışmalarına engel oluşturmadığı da belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kanadoğlu, Sağlık, s. 30.

Yönetmelik dahilinde üremeye yardımcı tedavi yöntemlerinden faydalanmak üzere, *evli olma şartı* ve evlilik cüzdanı ile başvuruda bulunma şartı aranır. Eşlerin birlikte işlem yapması gerekir (m. 19/2).

Nitekim m. 20/5 kapsamında adaylardan fazla embriyo elde edilmesi halinde her iki eşin de rızası ile embriyoların dondurularak saklanması mümkündür. Yine bir yıl dolunca her yıl için çiftlerin rızalarının devam ettiğine dair imzalı dilekçe vermesi gerektiği düzenlenir. Eşlerin *birlikte talebi, bir eşin ölümü*²³¹⁵ ya da *boşanmanın hükmen sabit olması* halinde veya belirlenen süre sonunda embriyolar tutanak altına alınarak Komisyon tarafından imha edilir.

Bahse konu düzenleme eşlerden birinin rızasını geri çekmesi ve fakat sadece bu yolla üremesi mümkün olan diğer eşin üremesi kapsamında tartışmaya açıktır. Özellikle üremek isteyen kadın açısından ölen eşin (erkeğin) rızası tartışma yaratabilmektedir. Zira kadın –yaşı, biyolojik yapısı gibi sebeplerden dolayı- tüp bebek yolunu kullanmazsa üremesinin mümkün olamayacağını vs. öne sürebilmektedir. Oysa bahse konu tartışmanın embriyoların dondurulması ve saklanması anında eşlerin ölüm halindeki rızalarının devamına dair tercihlerinin kayıt altına alınmasıyla sonlandırılabilirdi. Her ne kadar düzenlemede bir eşin ölümü de imha edilmesini gerektirse de uygulamadaki kalan eşin üreme hakkı (çoğunlukla kadın) açısından gündeme gelebilen soruna netlik kazandırılabilir.

G. Diğer Mevzuat

4721 sayılı **Türk Medeni Kanunu** (2001) kapsamında da üreme ile ilgili olarak bazı düzenlemelere rastlamak mümkündür. Bunlardan ilki AYM'nin 29/11/2017 tarihli kararı ile iptalinden önce, m. 40'da düzenlenen cinsiyet değişikliği ameliyatı kapsamında yer alan üreme yeteneğinden sürekli şekilde yoksun bulunmaya dair sınırlamaydı. Bununla birlikte m. 124, evlilik için 17 yaşın doldurulmasını öngörür. Olağanüstü hallerde ve önemli sebeple hakim tarafından 16

²³¹⁵ Kendisi ve ölen eşine ait embriyoların transferine izin verilmesi ve embriyoların imhasının durdurulması istemiyle yapılan başvurunun reddine dair işlemin iptali ve yürütülmesinin durdurulması istemine dair Danıştay 10. Dairesi, dava dilekçesindeki konu ile talep ve sonuç kısımlarının uyumlu olmadığını belirterek dava dilekçesini reddetmiştir. Bkz. Danıştay 10. Daire Başkanlığı, 13.01.2022 Tarih ve 2022/121 E. ve 2022/129 K. Sayılı Karar, <https://karararama.danistay.gov.tr/>, (05.06.2023).

yaşı dolduranlara izin verilebilir. Bahse konu düzenleme çocuk evliliklerin, erkek evliliklerin yapılabilmesine imkan tanır niteliğiyle henüz gelişimini tamamlayamadan üreme kapsamında kadın özelinde risklere de yol açacağını göz önünde tutmak gerektiğini söylemek mümkündür.

6698 sayılı **Kişisel Verilerin Korunması Kanunu** (2016) m. 6/3 kapsamında sağlık ve cinsel yaşama dair kişisel verilerin sadece kamu sağlığını korumak, koruyucu hekimlik, tıbbi teşhis/tedavi/bakım hizmetlerini yürütmek, sağlık hizmetleri ile finansmanının planlanması ve yönetimi için sır saklama yükümlülüğünü haiz kişiler/yetkili kurum ve kuruluşlarca ilgili kişinin açık rızası olmadan işlenebileceği düzenlenir²³¹⁶. Dolayısıyla hangi şartlarda kimlerin kişisel verileri edinebileceği belirtilmektedir. Bu bağlamda kadınların üreme hakları dahilinde özellikle kürtaja yönelik verileri kişisel sağlık alanına ait verileri kapsamında ele alınır. Bu bakımdan kadınların kürtaja başvurmasını engelleyici şekilde bilgilerinin gizliliğinin ihlal edilmemesi, kadınların güvenli kürtaj hakkına erişimi için elzemdir.

6284 sayılı **Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun** (2012)²³¹⁷; şiddete uğrayan/uğrama tehlikesi bulunan kadınların, çocukların korunması, bu kişilere yönelik şiddetin önlenmesi gayesiyle alınacak tedbirleri içerir (m. 1/1). Nitekim kadınlara dair cinsiyete dayalı şiddeti önleyici ve kadınları cinsiyete dayalı şiddetten koruyucu özel tedbirlerin ayrımcılık teşkil etmeyeceği de düzenlenir (m. 1/2). Kanun'da ev içi şiddet, kadına yönelik şiddet ve şiddet kavramlarının tanımları yer almaktadır (m. 2). Bu tanımlar dahilinde kadınların cinsel, fiziksel, psikolojik açıdan şiddete uğraması üreme kapsamında ele alınabilir. Bir diğer ifadeyle kadınlar üreme organlarına yönelik olarak şiddete uğrayabilmekte ve üreme temelindeki şiddet fiziksel yanında psikolojik olarak da vuku bulabilmektedir. Böylelikle 6284 sayılı Kanun (ile getirilen koruyucu ve önleyici tedbirler), üreme ekseninde kadınların şiddete uğramalarının önlenmesi bakımından da önemlidir.

²³¹⁶ 24.3.2016 tarih ve 6698 sayılı **Kişisel Verilerin Korunması Kanunu**, (Resmi Gazete: 07.04.2016, Sayı: 29677).

²³¹⁷ 8.3.2012 tarih ve 6284 sayılı **Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun**, (Resmi Gazete: 20.03.2012, Sayı: 28239). **6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanuna İlişkin Uygulama Yönetmeliği** ise 18.01.2013'de yürürlüğe girmiştir. Bkz. Resmi Gazete: 18.01.2013, Sayı: 28532.

6701 sayılı **Türk İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu** (2016), insan onurunu temelinde insan haklarının korunması ve geliştirilmesi, kişilerin eşit muamele görme hakkının güvence altına alınması, hukuken tanınan hak ve özgürlüklerden faydalanmada ayrımcılığın önlenmesi amacıyla çıkarılmıştır. Düzenleme eşitliği sağlamak, ayrımcılığı önlemek bakımından taşıdığı önem yanında misalen m. 6/3 dahilinde işveren/işverence yetkili kılanan kişi tarafından istihdam başvurusunun gebelik, annelik ve çocuk bakımı sebebiyle reddedilemeyeceğini düzenler.

Ayrımcılık, Türk hukuk düzeninde yoğun olarak kadınların iş yaşamında maruz kaldıkları bir olgudur. Bununla birlikte kadının hamilelik süreci de eklenince iş yaşamında ikincillikleri, maruz kaldıkları eşit olmayan muameleler konunun önemini daha da artırmaktadır.

2003'te yürürlük kazanan 4857 sayılı **İş Kanunu**²³¹⁸ m. 5 kapsamında **eşit davranma ilkesi** düzenlenmektedir. Buna göre, iş ilişkisinde cinsiyet, engellilik ve benzeri sebeplerle ayırım yapılamayacağı; işverenin biyolojik ya da işin niteliğine dair sebepler zorunlu kılmadıkça işçiye, iş sözleşmesinin yapılması/ şartlarının oluşması/ uygulanması/sona ermesi aşamalarında cinsiyet ya da hamilelik sebebiyle doğrudan /dolaylı farklı işlem yapılamayacağı; aynı ya da eşit iş için cinsiyet sebebiyle daha düşük ücret kararlaştırılamayacağı; işçinin cinsiyeti sebebiyle özel koruyucu hükümlerin uygulanmasının daha düşük ücretin uygulanmasını haklılaştırmayacağı ifade edilmektedir. Şayet iş ilişkisinde/sona ermesinde bahse konu hususlara aykırılık söz konusu olduğunda ise işçinin 4 aya kadar ücreti tutarındaki uygun tazminat yanında yoksun bırakıldığı haklarını da talep edebileceği düzenlenmektedir²³¹⁹.

İş Kanunu m. 5 ayrımcılığı yasaklamakta²³²⁰, aykırılık halinde ise işçinin dört aylık ücreti tutarına kadar tazminat talep etme ve -feshin geçerli sebebe

²³¹⁸ 22.5.2003 tarih ve 4857 sayılı **İş Kanunu**, (Resmi Gazete: 10.06.2003, Sayı: 25134).

²³¹⁹ 4857 sayılı İş Kanunu m. 5 kapsamında ispat yükünün yer değiştirdiği de görülmektedir. İşverenin m. 5'e aykırı davrandığını işçinin ispat etmekle yükümlü olduğu maddede düzenlenir. Fakat işçinin ihlalin varlığına dair güçlü bir durumu ortaya koyması halinde işverenin böyle bir ihlalin var olmadığını ispat etmekle yükümlü olduğu da belirtilmektedir.

²³²⁰ İş kanunu m. 5/3 şu şekildedir: "...İşveren, biyolojik veya işin niteliğine ilişkin sebepler zorunlu kılmadıkça, bir işçiye, iş sözleşmesinin yapılmasında, şartlarının oluşturulmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde, cinsiyet veya gebelik nedeniyle doğrudan veya dolaylı farklı işlem yapamaz."

dayandırılması başlıklı- **m. 18** uyarınca cinsiyet, medeni hal, aile yükümlülükleri, hamilelik ve benzeri sebeplerle iş sözleşmesinin feshinin **geçerli bir fesih oluşturmayaacağı** düzenlenir. Bu sayede çalışma hayatında yaygın bir şekilde kadın hakları ihlaline sebep olan *hamilelik, doğum sebebiyle işten çıkarma* geçerli bir fesih sebebi oluşturmayaacak şekilde normatif dayanağa kavuşmuş olmaktadır²³²¹. Yine m. 18 ile bağlantılı şekilde geçersiz sebeple yapılan feshin neticelerine dair m. 21 dâhilinde, feshin geçerli bir sebep gösterilmeden yapıldığının veya gösterilen sebebin geçerli olmadığına –mahkeme/özel hakem tarafından- tespitiyle feshin geçersizliğine karar verildiğinde işçinin işverence bir ay içinde işe başlatılması zorunluluğu söz konusudur. Aksi takdirde işveren, işçiye en az 4 aylık ve en çok 8 aylık ücreti tutarında tazminat ödemekle yükümlüdür. Feshin geçersizliğine dair kararda işe başlatılmama halinde ödenecek tazminat miktarı da belirtilir. Yine kararın kesinleşmesine kadar çalışılmayan süre için de işçiye en çok 4 aya kadar doğmuş olan ücret ve diğer hakların da ödeneceği düzenlenmektedir.

İş Kanunu m. 13'e, 29.01.2016 tarih ve 6663 sayılı Kanun m. 21 ile getirilen ek fıkra 5 uyarınca (**m. 13/5**), m. 74'te yer alan izinlerin sona ermesinden sonra mecburi ilköğretim çağının başladığı tarihi takip eden ay başına kadar bu maddeye göre ebeveynlerden biri kısmi süreli çalışma talebinde bulunabilmektedir. Bu talebin işveren tarafından karşılanacağı ve geçerli fesih sebebi sayılmayacağı da düzenlenmektedir. Böylelikle ebeveynlerden biri için *kısmi süreli çalışmanın* öngörüldüğü görülmektedir.

İş Kanunu kapsamında doğuma dair başka düzenlemeler de yer almaktadır. Nitekim **m. 25/I-b** hükmü kapsamında hamilelikten ya da doğumdan kaynaklanan sağlık sebepleriyle işverenin iş akdini bildirimsiz fesih hakkının sonuç doğurması kadın işçi lehine ötelenmektedir.

Analık halinde çalışma ve süt iznini düzenleyen **m. 74/1** kapsamında hamile kadın işçilerin doğumdan önce ve sonra sekizer hafta olmak üzere toplam onaltı haftalık süreyle çalıştırılmamaları esastır. Bununla birlikte doğumda ya da doğum sonrasında annenin ölümünde, kullanılamayan süreleri babanın kullanabileceği de

İş kanunu m. 5/4 şu şekildedir: "...Aynı veya eşit değerinde bir iş için cinsiyet nedeniyle daha düşük ücret kararlaştırılmaz.

²³²¹ Feride Acar, "Türkiye'de Kadınların İnsan Hakları: Uluslararası Standartlar, Hukuk ve Sivil Toplum", **Kadın Hakları: Uluslararası Hukuk ve Uygulama**, Der. Gökçeçiçek Ayata, Sevnç Eryılmaz Dilek ve Bertil Emrah Oder, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 18.

yer alır. Bahse konu düzenleme, anneyi çocuk bakımı ile görevli kılma babayı çocuk bakımından ikincil kılmaya yönelik bir düzenleme olarak değerlendirilebilir.

M. 74/1'deki analık izninin bitiminden itibaren çocuğun bakımı, yetiştirilmesi gayesiyle haftalık çalışma süresinin yarısı kadar da ücretsiz izin verilebileceği²³²² **m. 74/2**'de 2016 yılında yapılan değişiklik ile getirilmiştir. Bu süre birinci doğumda 60 gün, ikinci doğumda 120 gün ve devamındaki doğumlarda 180 gündür. Kadın işçilere dair getirilen bu yeni düzenleme, çocuk bakımının kadına hasredilmesine dair toplumsal cinsiyete dayalı kalıpyargının yasaya yansımaları olarak yorumlanabilir.

İş Kanunu **m. 74/6** kapsamında ise kadın işçiye isteği üzerine, 16 haftalık sürenin sona ermesinden itibaren 6 aya kadar ücretsiz izin verilmesi düzenlenir. Devamında m. 74/7 ise kadın işçiye bir yaşından küçük çocuğunu emzirmesi için günde toplam birbuçuk saat süt izni verilmesini içerir.

İşin düzenlenmesine dair hükümlerde aykırılık **m. 104**'de düzenlenir. Buna göre m. 74'e aykırı doğumdan önceki ve sonraki süreçte hamile veya doğum yapmış kadını çalıştıran veya ücretsiz izin vermeyen işveren/vekiline idari para cezası öngörülmektedir.

2015 yılında getirilen **ek m. 2** ise mazeret iznini düzenler. Doğum halinde erkeğe 5 gün süreyle ücretli izin verilir. Bahse konu düzenleme özellikle toplumsal cinsiyet kapsamında eleştiriye açık niteliktedir. Zira doğum ve çocuğun dünyaya gelmesi şekilde insan yaşamında çok önemli fiziksel ve ruhsal açıdan değişiklik yaratan bir olgusu karşısında 5 günlük bir süre makul olarak değerlendirilemeyecektir. Ayrıca erkeğe bu kadar kısa bir sürenin öngörülmesi çocuğun bakımı ile annenin ilgileneceğine dair toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargıyı güçlendirir niteliktedir.

Yine ek m. 2/2 kapsamında da en az %75 oranında engelli ya da süregen hastalığı olan çocuğunun tedavisinde, hastalık raporuna dayanarak çalışan ebeveynlerden sadece birine bir yıl içinde toptan veya bölünmüş şekilde 10 güne kadar ücretli izin verilmesi düzenlenir.

Üremenin kadın bedeni ile ilişkisi temelinde çocuk bakımının salt anneye hasredilerek ele alınması göz önüne alındığında; (1475 sayılı İş Kanunu kıdem tazminatı ile ilgili geçici m. 6 uyarınca yeni düzenleme yapıncaya kadar yürürlükte

²³²² Bu süre zarfından oluşan gelir kaybı için *yarım çalışma ödeneği* de 4447 sayılı Kanun ek m. 5 ile düzenlenmiştir.

kalan m. 14 ile) kadının evlenmesi sebebiyle işinden 1 yıl içinde kendi talebiyle iş aklını sona erdirmesi olanağının getirilmesi de esasen kadına mı yoksa evliliğe, aile kurumuna, çocuk doğurup nesil yetiştirilmesine mi hizmet etmekte olduğu sorgulamaya açıktır.

2004 yılında yürürlüğe giren **Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun** m. 16/4'e göre, "...hapis cezasının infazı, gebe olan veya doğurduğu tarihten itibaren bir yıl altı ay geçmemiş bulunan kadınlar hakkında geri bırakılır..." şeklindeki düzenleme de kadınların üreme hakları lehine bir düzenleme²³²³ olarak önemlidir.

2004'te kabul edilen ve **Devlet Memurları Kanunu** m. 104'ün 13.02.2011 tarihinde yapılan değişiklik akabinde cari şekliyle mazeret izni kapsamında kadın memura doğum izni düzenlenir. Buna göre m. 104/A uyarınca, "...Kadın memura; doğumdan önce sekiz, doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere toplam onaltı hafta süreyle analık izni verilir... doğum tarihinden sekiz hafta öncesine kadar sağlık durumunun çalışmaya uygun olduğunu tabip raporuyla belgeleyen kadın memur, isteği hâlinde doğumdan önceki üç haftaya kadar kurumunda çalışabilir...". Ayrıca m. 104/F uyarınca, "...doğum sonrası analık izni süresi sonunda kadın memur, isteği hâlinde çocuğun hayatta olması kaydıyla analık izni bitiminde başlamak üzere ayrıca süt izni verilmeksizin birinci doğumda iki ay, ikinci doğumda dört ay, sonraki doğumlarda ise altı ay süreyle günlük çalışma süresinin yarısı kadar çalışabilir...".

OECD'nin araştırmasına göre, ortalama annenin doğum izni süresi 2022 yılı için 20 hafta olarak belirlenmiştir²³²⁴. Bununla kıyaslandığında Türkiye için 16 hafta şeklinde belirlenen sürenin ortalamanın altında kaldığı görülmektedir. Annenin doğum sonrası bebeği ile vakit geçirmesi, çocuğun yüksek yararı için bu sürenin uzatılması önerilebilir. Ancak bununla birlikte salt anneye çocuk bakımı görevinin

²³²³ Kırılgan kesimlerin korunması kapsamında ele alınan çocuklara yönelik çocuğun yüksek yararının göz önünde tutulmasından ve buna bağlı olarak 0-6 yaş aralığında çocuğu bulunan anneler için cezanın infazının anne-çocuk ünitesi adı altında ve bu amaçla özel olarak tasarlanan yerlerde yerine getirilmesi, annelerin denetimli serbestlikten yararlanma olanağının genişletilmesi vb. uygulamalardan **İnsan Hakları Eylem Planı**'nda (2021) bahsedilmektedir. Adalet Bakanlığı, **İnsan Hakları Eylem Planı: Özgür Birey, Güçlü Toplum; Daha Demokratik Bir Türkiye**, Ankara, 2021, s. 91.

²³²⁴ OECD. Stat, Data by theme, Employment: length of maternity, parental and home care leave, and paid father-specific leave, <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54760#>, (25.04.2023).

yüklenmemesi için ebeveyn izni²³²⁵ kapsamında babanın da doğum sonrası çocuğa bakmasının sağlanması gerektiği görüşündeyiz.

Eşi doğum yapan **erkek memura** ise m. 104/B uyarınca, *isteği halinde* 10 günlük bir babalık izni öngörülmektedir. Bahse konu düzenlemede dikkati çeken husus, istek üzerine babalık izninin verilmesidir. Feminist bir bakışla düzenlemeyi okumak gerekirse, doğum sonrası babaya verilen izni babanın isteğine bırakmak dünyaya gelen bebeğin bakımının salt anneye hasredilmesi şeklinde değerlendirilebilir. Doğum sonrası annenin kendisini toparlaması ile birlikte bebeğin bakımı da göz önüne alındığında babaya verilecek doğum izninin istek şartına bırakılmaması gerektiği görüşündeyiz.

Ayrıca OECD'nin araştırmasına göre, ortalama doğum sonrası babanın ücretli izin süresi 2022 yılı için 10.4 hafta²³²⁶ olarak belirlenmiştir. Bununla kıyaslandığında Türkiye için 1 haftalık belirlenen sürenin çok az olduğu da görülmektedir. Dolayısıyla çocuğa bakma sorumluluğunun salt anneye verilmemesi, babanın da bebeğe bakmakla sorumlu olduğunun unutulmaması ve annenin de doğum sonrası bakıma duyduğu ihtiyaç göz önüne alındığında babanın doğum sonrası izninin artırılması elzemdir.

Bunun yanında üreme ile ilgili (doğumdan sonraki iki yıl boyunca kadın memura) gece nöbeti ve gece vardiyası görevinin verilemeyeceğine dair m. 101/2, (doğum yapan memura m. 104'teki analık izni ya da m. 104/F'deki iznin bitiminden itibaren, eşi doğum yapan memura da doğum tarihinden itibaren talep halinde 24 aya kadar) aylıksız iznin düzenlendiği m. 108/B, (doğum yapan memurun doğum sonrası analık izninin ya da m. 104/F'deki izninin, eşi doğum yapan memurun da babalık izninin bitiminden itibaren) haftalık çalışma saatlerinin yarısı olarak düzenlenmesine dair ek m. 43/1 ve analık sigortasına dair m. 188 de bu kapsamdadır.

²³²⁵ OECD'nin araştırmasına göre 2022 yılı için ülkelerin ücretli doğum, ebeveyn ve evde bakım iznine dair toplam sürenin ortalaması 51 hafta olarak tespit edilmiştir. Türkiye için bu süre 16 haftadır. Bu sürenin uzatılması gerekliliği aşikardır. OECD'nin ilgili göstergesi için bkz. OECD. Stat, Data by theme, Employment: length of maternity, parental and home care leave, and paid father-specific leave, <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54760#>, (25.04.2023).

²³²⁶ Ülkelerin doğum halinde babaya öngörülen ücretli izin sürelerine dair bkz. OECD. Stat, Data by theme, Employment: length of maternity, parental and home care leave, and paid father-specific leave, <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54760#>, (25.04.2023).

5510 sayılı Kanun (2006)²³²⁷ m. 63'te finansmanı sağlanacak sağlık hizmetleri kapsamında ÜYTE'den biri olan tüp bebek yöntemine dair devlet desteği belirtilmiştir. 5510 sayılı Kanun m. 63/1(e) uyarınca; evli olmakla birlikte çocuk sahibi olmayan genel sağlık sigortalısı kadın ise kendisi ya da erkek ise karısının yardımcı üreme yöntemi tedavileri Kurumca karşılanır. Bunun için tıbbî tedavileri sonucu çocuk sahibi olamadığının ve ancak yardımcı üreme yöntemi ile çocuk sahibi olabileceğinin yetkili sağlık kurulları tarafından mümkün görülmesi, kadının 23 yaşını bitirmiş 39 yaşından küçük olması, son üç yıl içinde diğer tedavi yöntemlerinden sonuç alınamadığının yetkili sağlık kurulları tarafından belgelenmesi, tıbbî merkezin Kurum (SGK) ile anlaşmalı olması, an az beş yıldır genel sağlık sigortalısı veya bakmakla yükümlü olunan kişi olup, 900 gün prim gün sayısının olması gerekir. Devlet en fazla 2 kez denemeyi karşılamaktadır.

Bununla birlikte Sağlık Uygulama Tebliği (2013)²³²⁸ m. 2.4.4.İ de yardımcı üreme yöntem tedavilerini düzenler. IVF (tüp bebek) de bir yardımcı üreme yöntemi olarak kabul edilir. Yukarıdaki şartlar burada da yer alır. Fakat 3 yıllık şarta dair düzenleme daha ayrıntılı şekilde düzenlenir. M. 2.4.4.İ-1(d) kapsamında kadının primer ovaryan yetmezliği ile erkeğin azospermisi olması durumunda son 3 yıl içinde diğer tedavi yöntemlerinden sonuç alınamaması şartı aranmamaktadır. Bunun dışında aranmaktadır.

Doğal yolla çocuk sahibi olmayan kişilerin tüp bebek yöntemini kullanarak çocuk sahibi olmaları için evlilik şartının aranması, çocuk sahibi olmak isteyen çiftler açısından sınırlayıcı bir düzenleme olarak yorumlanabilir. Nitekim evli olmayan kişilerin doğal yolla üremesi mümkün iken tüp bebek yöntemi söz konusu olduğunda evlilik şartının aranmasını ayrımcılık olarak yorumlamak mümkündür. Ancak güncel haliyle tüp bebek yönteminde evlilik şartı aranmaya devam etmektedir.

H. Ara Değerlendirme

Evlilik yaşına dair, TMK m. 124 kapsamında, 17 yaşını doldurmayan kişilerin evlenmelerinin yasal olmaması şeklinde yapılan düzenlemenin özellikle

²³²⁷ 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu için bkz. Resmi Gazete: 16.06.2006, Sayı: 26200.

²³²⁸ Resmi Gazete: 24.03.2013, Sayı: 28597.

kadınlar bakımından istenmeyen neticelere sebebiyet verebileceğini belirtmek gerekir. Bahse konu düzenlemeler göz önüne alındığında reşit olmayan (18 yaşını doldurmayan²³²⁹) çocuğun evlenmesinin çocuk evlilikler (ve erken evlilikler) bakımından zararlı uygulama olarak nitelendirilmesi ve bir sorun olarak görülebilmesi mümkündür.

Evlilik bakımından bir değerlendirme yapıldığında *-de lege ferenda* açısından- çocukluğunu, gelişimini tamamlamayan kızları çocuk evlilik riskine karşı korumak üzere, özgürleştirici bir bakışla, evlilik yaşının ele alınması gerektiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda net ve kesin bir şekilde yapılması gereken hukuki belirleme dahilinde, çocuk olan ergenlerin **18 yaşını tamamlamayan** kızların gelişimlerini tamamlamaları ve özellikle sağlıkları açısından evlenmelerinin yasal olmamasına dair açık bir düzenleme yapılması gerektiği görüşündeyiz. Zira böyle bir düzenleme ile kadınların üreme bakımından mağduriyet yaşamalarının önlenmesi mümkün hale gelebilir. Uluslararası insan hakları koruma sistemi dahilinde önerilen 18 yaş sınırının evlilik için korunması gerektiğini söylemek mümkündür.

Nihayetinde feministlerin savunularına koşut bir şekilde kadınları özgürleştirici yaklaşımın öncelikle ve büyük bir sorun olan çocuk gelinleri, çocuk evlilikleri, çocukların nikâhsız birlikteliklerini ve çocuk anneleri önlemek, kadınları toplumun kalıp yargılarından (evde kalmak gibi) kurtarmak, eğitim almalarını sağlamak üzere tüm gerekli tedbirlerin alınması gereğine dikkat çekmek gerekir. Kadınların üreme haklarına dair öncelikli yapılması gerekenler arasında bu mevzuya eğilmek; yaşamlarını kendi kararları ekseninde yönlendirmek üzere üreme yetisi hasebiyle henüz gelişimini, eğitimi tamamlamayan ve ekonomik anlamda kendi ayakları üzerinde durmaya hazır olmayan kız çocuklarının mağdur olmaması, başkalarının amaçlarına araç olmamaları ve meta haline getirilmemeleri için gereklidir.

Türk pozitif hukuku kapsamında üreme haklarına yönelik özgürlükçü düzenlemelerin 1965'ten itibaren yapılmaya başlandığı görülmektedir. Öncelikli olarak doğum kontrol yöntemlerinin serbest bırakılması, ardından istemli kürtajın yasada 1983'te yer alması göz önüne alındığında, bu düzenlemelerin tek başına

²³²⁹ TMK m. 11 uyarınca erginlik, 18 yaşın *doldurulması* ile başlamaktadır.

kadınların üreme yetilerine dair kontrole sahip oldukları sonucuna yol açmadığını da belirtmek gerekir. Bu kapsamda –doğum kontrol yönteminin 557 sayılı Kanun’da serbest kalışının haricinde- feminizmin Türkiye’deki gelişimine paralel şekilde üreme haklarının 1980’lerdeki durgunluk döneminin ardından istemli kürtajın yasal güvenceye kavuşturulması ile yükselişe geçtiğini söylemek mümkündür.

Çok boyutlu yapısı ile üreme haklarının bireysel ve sosyal yönünün göz önüne alınması gerekliliğine koşut olarak (kanun, yönetmelik gibi) çeşitli pek çok hukuki kaynaktan üreme haklarına dair düzenlemelere yer verilmektedir. Ancak kadınların üreme haklarına dair ihlaller, konunun geniş kapsamı ve bölünmüş şekilde düzenlenişinin zorluğunun müstakil bir kanun dahilinde (Üreme Haklarına Dair Kanun gibi) düzenlenmesi de tartışılabilir.

Anayasa, Türk hukuk düzeninde normlar hiyerarşisinde üstte yer alır. Bağlayıcı niteliği de göz önünde bulundurulduğunda, üreme haklarının açık bir şekilde Anayasa’da yer almasının üreme haklarına dayanak teşkil ederek Anayasal düzenlemede yaşanan belirsizliği/tartışmayı giderebileceğini ve kadınların hak ihlallerinin önlenmesine katkı sağlayacağını ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte Any.’da -yapılacak bir değişiklik ile- üreme temelinde kadınlara karşı ayrımcılık ve şiddetin uygulanmayacağına dair düzenleme getirilmesinin de kadınların üreme temelinde mağduriyet yaşamamasını önlemek üzere elzem olduğunu eklemek gerekir.

Her hak gibi üreme haklarının da sınırsız olmadığı ve hukuken öngörülmüş meşru koşullar dahilinde Any. m. 13 kapsamında sınırlanabileceğini de belirtmek gerekir. Bununla birlikte üreme haklarına ilişkin yapılacak sınırlamalarda, m. 13’te yer alan Anayasa’nın sözüne ve ruhuna aykırı olmama şartı kapsamında, sınırlamanın kadınlar aleyhine toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığa, eşitsizliğe ya da şiddete sebebiyet vermemesi de beklenir.

Türk hukuk düzenindeki üreme haklarına dair bir öneri olarak, doğum sonrası annelik izninden ayrı olarak ebeveyn izninin seçimlik olarak ya da eşit/ yakın sürelerle açıkça tanınması gerektiği belirtilebilir. Kadın veya erkeğin bu izin hakkını serbestçe seçebilmesi gerekir. Bebeğin yüksek yararı için anne ve babaya bu hakkın verilmesi kanaatimizce önem arz etmektedir. Her ne kadar teknolojik gelişmeler günümüzdeki kadar bebeğin bakımını kolaylaştıracak düzeyde olmamasından

mütevellit anneye bebeğe bakması için böyle bir hak tanılsa da artık (anne sütünün saklanabilmesi gibi) yaşanan gelişmeler annenin yanı sıra babanın da ücretsiz izin kullanarak bebeğe rahat bir şekilde bakmasını mümkün hale getirebilmiştir. Dolayısıyla anne yerine babanın da ebeveyn iznini kullanması yaygınlaştırılmalıdır. Ayrıca ekonomik durum da örneğin babanın izne çıkmasını maddi açıdan daha tolere edilebilir kılıyor olabilir. Tüm bu sebeplerden ötürü bebeğe bakmaya dair isteğin, anne ve babanın seçimine bırakılarak ebeveyn izni hususunda böyle bir düzenlemenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca örneğin sıra ile bir süre anne bir süre baba da izne çıkabilmelidir. Böylelikle hem anne çalışma hayatından çok fazla kopmamış olur hem de baba da bebeğe daha fazla bakma fırsatı yakalamış olur.

IV. TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARI IŞIĞINDA

A. Genel Olarak

Hak ve özgürlüklerden faydalanmak bakımından eşitlik ilkesi, temel bir gerekliliktir. Ancak dezavantajlı kişilerin eşitliğin tesisi kapsamında özel olarak göz önüne alınması, onların eşitlik ilkesinden faydalanamamasını ortadan kaldırır niteliktedir. Bu bağlamda dezavantajlı konumdaki kadınların eşitsiz konumunun giderilmesi veya bundan ötürü maruz kaldıkları ayrımcılıkların giderilmesi için gerekli özel tedbirlerin²³³⁰ alınması gerekir. Bununla birlikte erkeğe göre kadının önemli bir farklılığı olan üreme yetisi kapsamında da eşitsizliğe uğrayan kadınlara yönelik AYM'nin görüşü önem arz etmektedir.

Kadın erkek eşitliğine (m. 10) dair 29.11.1990 tarihli kararındaki değerlendirmesi kapsamında AYM'e göre,

Kadınla erkeğin eşitliği, iki cins arasındaki eşitsizliği yaratan değer yargılarının değiştirilmesini gerektirir. Çağlar boyu toplumların büyük kesiminde erkeğin kadına üstünlüğü yerleşik bir değer yargısı durumuna getirilmiş ve bu yargının temelinde, kadının âciz, erkek tarafından korunmaya muhtaç bir varlık (inbeccillitas sexus) olduğu varsayımı yer almıştır. Örneğin, onbirinci yüzyılda Çin felsefesi, kadının en aşağı bir mahlûk olduğunu, birlikte

²³³⁰ Kadın lehine getirilen özel düzenlemelerin fiili eşitsizliği ortadan kaldırmaktan ziyade pekiştirmeye yol açtığını da göz ardı etmemek gerekir. Osman Korkut Kanadoğlu, "Feminizm ve Kadın Hakları", **Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2021, (Feminizm), s. 162; Oktay Uygun, **Hukuk Teorileri**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017, (Hukuk), ss. 166-167.

yaşadığı kişiler tarafından acı çektirilmesinin doğal bulunduğunu savunuyordu... Kamu hukuku alanında kadın aleyhine olan eşitsizlikler daha çabuk giderilerek kadınlar erkeklerle eş kamusal hakları elde etmişlerdir. Özel hukuk alanında ise, kadın erkek eşitsizliği özellikle aile ve miras hukukunda etkisini sürdürmüştür. Örneğin, 1804 tarihli Fransız Medeni Yasası'nın yapımını başlatan Napoleon Bonapart: "La nature a fait de nos femmes nos esclaves = Doğa, kadınlarımızdan kölelerimizi yaptı" diyebilmiştir. Bu düşünce biçimi Fransız Medeni Yasası'nda evli kadını, kocasının vesayetine konulmuş, tasarruf yetkileri önlenerek çocuklaştırılmış, malları kocanın tasarrufuna terkedilmiş, çalışma hakkı kocanın izin ve takdirine bırakılmış bir eş olması sonucunu getirmiştir...²³³¹.

Söz konusu değerlendirmeyi de göz önüne alarak kadın erkek eşitliğinde -üreme açısından da- toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargıların kadını ikincilleştiren rolünün ortadan kaldırılmasının gerekliliğini yinelemek gerekmektedir.

AYM eşitlik ilkesini değerlendirirken mutlak ve nispi eşitlik ayrımını kullanmaktan ziyade hukuki ve eylemli eşitlik şeklindeki ayrımı tercih etmektedir²³³². AYM'e göre, Ayn. m. 10'da düzenlenen kanun karşısında eşitlik ilkesi hukuken durumları aynı olanlar için söz konusu olup m. 10'da eylemli eşitlik değil hukuksal eşitlik düzenlenmektedir. AYM'e göre;

...Eşitlik ilkesinin amacı; aynı durumda bulunan kişilerin kanunlar karşısında aynı işleme bağlı tutulmalarını sağlamak, kişilere ayırım yapılmasını ve ayrıcalık tanınmasını önlemektir. Bu ilkeyle aynı durumda bulunan kimi kişi ve topluluklara ayrı kurallar uygulanarak kanun karşısında eşitliğin ihlali yasaklanmıştır. Kanun önünde eşitlik, herkesin her yönden aynı kurallara bağlı tutulacağı anlamına gelmez. Durumlarındaki özellikler, kimi kişiler ya da topluluklar için değişik kuralları ve uygulamaları gerektirebilir. Aynı hukuksal durumlar aynı, ayrı hukuksal durumlar farklı kurallara bağlı tutulursa Anayasa'da öngörülen eşitlik ilkesi zedelenmez...²³³³.

AYM, pek çok kararında da kullandığı "**haklı neden**" ölçütü²³³⁴ (ki AİHM'in meşru amaç ölçütüne denk düşüğünü belirtir) ile "...yasal düzenlemelerle yapılan bir sınıflandırma ile yasal düzenlemenin amacı arasındaki bağın mevcudiyetini, sınıflandırmanın yasa ile öngörülen amaca hizmet edip etmediğini ve orantılı olup

²³³¹ Anayasa Mahkemesi, 29.11.1990 Tarih ve E. 1990/30, K. 1990/31 Sayılı Karar, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>, (15.04.2023).

²³³² Döner, s. 171.

²³³³ Anayasa Mahkemesi, 15.5.2019 Tarih ve E. 2017/156, K. 2019/37 Sayılı Karar, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2019/37?EsasNo=2017%2F156> (06.04.2023).

²³³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İncoğlu, Eşitlik ve Ayrımcılık Yasası, s. 51.

olmadığı...” belirlemesini yapar²³³⁵. Aksi takdirde eşitlik ilkesine aykırılıktan bahsetmek gerekir. Bununla birlikte AYM’nin daha yakın tarihli kararlarında haklı neden ölçütü yerine “**nesnel (objektif) ve makul bir temele dayanma ile ölçülülük ilkesine aykırı olmama**” ölçütlerinin kullanılmaya başlandığı vurgulanır²³³⁶.

Bu bağlamda benzemeyen yönler (doğum izni) için öngörülen hukuk kuralları, eşitlik ilkesini olumsuz etkilememektedir²³³⁷. Nitekim AYM, kadın ile erkek eşitliğini, kadının eşit konuma getirilmesi bakımından değerlendirmektedir. AYM’e göre, erkek ile kadının eşitliğinin tesisindeki gaye, her iki cinsin benzer fakat eşitsiz yönlerinin olumlu yönde hukuki olarak eşitlenmesidir. Mefhumu muhalifinden çıkan sonuç ise **benzemeyen yönlere yönelik (kadına doğum izni) farklı hukuk kurallarının eşitliğe aykırılık oluşturmamasıdır**. Zira farklı olan (benzemeyen) doğum gibi hususlara yönelik düzenlemeler yapılmasının amacının eşitlik olmadığı, cinslerin farklı özelliklerine çözüm getirmek olduğunu AYM kararında belirtir²³³⁸. Bu bakış, AYM’nin kararlarının kadınların üreme yetisi sebebiyle farklılıklarına yönelik değerlendirmeler için elzem niteliktedir.

Anayasa’nın denetim sistemi kapsamında iptal davası (soyut norm denetimi), itiraz yolu (somut norm denetimi/def’i yolu) ve bireysel başvuru yolu yer almaktadır²³³⁹. Norm denetimini mümkün kılan yollardan biri olan iptal davasında (m. 150) Anayasaya aykırılık iddiası davadan bağımsız soyut şekilde ileri sürülmekte iken norm denetimini mümkün kılan diğer yol olan itiraz yolunda (m. 152) ise aykırılık içeren normun davada kullanılacak olması söz konusudur. Bununla birlikte 2010’da yapılan Any. değişikliği ile hukuk sistemimize dahil olan bireysel başvuru

²³³⁵ Anayasa Mahkemesi, 29.11.2017 Tarih ve E. 2015/68, K. 2017/166 Sayılı Karar, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2017/166?EsasNo=2015%2F68>, (06.04.2023).

²³³⁶ Döner, s. 172. AYM’nin 15.05.2019 tarihli kararının karşı oy gerekçesinde de belirtildiği üzere; “...Anayasa’nın 10. maddesi çerçevesinde aynı ya da benzer durumda bulunan kişilere farklı muamelenin mevcut olup olmadığı tespit edilmeli, bu bağlamda aynı ya da benzer durumdaki kişiler arasında farklılık gözetilip gözetilmediği belirlenmelidir. Yapılacak bu belirlemenin ardından ise farklı muamelenin nesnel ve makul bir temele dayanıp dayanmadığı ve ölçülü olup olmadığı hususları irdelenmelidir...”. Anayasa Mahkemesi, 15.5.2019 Tarih ve E. 2017/156, K. 2019/37 Sayılı Karar.

²³³⁷ Mesut Gülmez, **İnsan Hakları ve Avrupa Birliği Hukukunda Ayrımcılığın Kaldırılması ve Türkiye**, Belediye-İş Yayınları, AB’ye Sosyal Uyum Dizisi, Ankara, 2009, (İnsan Hakları), s. 566.

²³³⁸ Anayasa Mahkemesi, 29.11.1990 Tarih ve E. 1990/30, K. 1990/31 Sayılı Karar, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>, (10.05.2021).

²³³⁹ Ayhan Döner, **Türk Anayasa Hukuku**, 3’üncü Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2023, s. 556.

yolunda (m. 148/3-5) ise kişilerin Any.'da güvence altına alınan hak ve özgürlüklerinden AİHS'de korunanlar bakımından AYM'de başvuruda bulunmak mümkündür. Bahse konu denetim yolları dahilinde AYM'nin kararları ışığında, üreme haklarına dair tespit edilen hususlara yer verilmeye çalışılacaktır. Ayrıca m. 153 uyarınca, kesin niteliği haiz olan AYM kararlarının bağlayıcı olması da AYM kararlarına yer vermeyi gerekli kılmaktadır.

B. Norm Denetimi Kapsamında

1. Doğum Yöntemine Dair (İptal Davası): 3.10.2013 Tarih ve 2012/103E. ve 2013/105 K. Sayılı Karar²³⁴⁰ (Umumi Hıfzıssıhha Kanunu m. 153/2)

TBMM üyelerinden 123 milletvekili tarafından açılan iptal davasında, 6354 sayılı Kanun m. 1 ile 24.4.1930 gün ve 1593 sayılı *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu* m. 153'e eklenen "*Gebe veya rahmindeki bebek için tıbbi zorunluluk bulunması hâlinde doğum, sezaryen ameliyatı ile yaptırılabilir.*" şeklindeki ikinci fıkranın Any.'a aykırılığı ileri sürülmüştür²³⁴¹. Dava dilekçesinde bu fıkranın Any. m. 10'a aykırı olduğu belirtilerek iptali istenmiştir.

²³⁴⁰ Anayasa Mahkemesi, 3.10.2013 Tarih ve E. 2012/103, K. 2013/105 Sayılı Karar, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2013/105?EsasNo=2012%2F103>, (16.04.2023).

²³⁴¹ AYM'nin bahse konu kararda belirttiği üzere; "...Dava dilekçesinde, pek çok ülkede sezaryen oranlarındaki artışa rağmen anne adaylarının seçim yapma haklarını ortadan kaldıran ya da hekimlere yönelik yaptırım tehdidini içeren bir düzenleme bulunmadığı, dava konusu düzenlemeyle anne istemli sezaryenin tıbbi bir endikasyon olmadığı düşüncesinin benimsendiği, hamile kadının istemediği ve muvafakat vermediği bir tıbbi müdahaleye maruz bırakıldığı, insan onurunun kişilerin kendi vücut bütünlükleri, maddi ve manevi varlıklarıyla ilgili karar verme hakkını ve bu hakkın hamile kadınların çocuklarını nasıl dünyaya getireceklerine ilişkin yöntemi seçme hakkını da içerdiği, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkıyla kişinin hayatını beden ve ruh sağlığı içinde sürdürme hakkının birbiriyle kopmaz bir bağ içinde olduğu, bu hakların Anayasa'nın 17. ve 56. maddeleriyle birlikte bütüncül bir şekilde koruma altına alındığı, kişinin maddi ve manevi varlığının korunması ve geliştirilmesi hakkının saygı duyulması gereken bir hak olduğu, Devletin pozitif edimleriyle yaşama geçirilmesi gereken bir yükümlülük olarak belirlenmesine rağmen bu hakkın ölçüsüz bir şekilde sınırlandırıldığı, hakkın kullanımını zayıflatarak hakkın özüne dokunulduğu, demokratik toplum düzeni gereklerinin yerine getirilmediği ve Anayasa'nın ruhu ve sözüne aykırı olmama ölçütünün de karşılanmadığı, bunların yanında kadın hastalıkları ve doğum uzmanı tabiplerin çalışma özgürlüğünü sınırlandırdığı, bu sınırlandırmanın ölçülülük ilkesine ve bu ilkenin alt ilkeleri olan "elverişlilik", "gereklilik" ve "orantılılık" ilkelerine aykırı gerçekleştirildiği, maddi durum iyi olanların yurtdışına çıkarak sezaryen ameliyatı olabilecekken diğer kişilerin bu hakka sahip olmadıkları, bu durumun da eşitlik

AYM, sezaryen ameliyatı yapılabilmesi için ilgili kural gereği sadece gebe kadının talebinin yeterli olmayacağını, tıbbi zorunluluk gerektiğini ve bu gerekliliğe de hekim tarafından karar verileceğini vurgular. Any. m. 56/3 gereği, Devlete yüklenen herkesin yaşamını, beden ve ruh sağlığı içerisinde sürdürmesini sağlama görevi verildiğine değinen AYM, sağlık hakkı dahilinde devletin sağladığı tüm imkanlardan yararlanmanın söz konusu olduğunu ve hasta haklarının sağlık hakkının tamamlayıcı bir unsuru olduğunu belirtir. Ayrıca m. 5’de Devletin temel amaç ve görevleri dahilinde de maddi ve manevi varlığın gelişmesi için gerekli şartları hazırlamanın yer aldığını da vurgular. Bu bağlamda kanun koyucunun sağlıklı yaşam sürdürmek için Devletin gerekli yasal önlemleri almakla yükümlü olduğunu da ekler. Nitekim sağlığa aykırı uygulamaları kısıtlayarak yaşamın sağlıklı şekilde sürmesini gaye edinen pozitif yükümlülüğün bir neticesi olarak değerlendirir. Bu bağlamda dava konusu hükmün, bahse konu yükümlülüğün gereği olarak sağlıklı yaşam sürmek üzere tıbbi zorunlulukların esas alınmasını hedeflediği sonucuna ulaşır.

Any. m. 2’deki sosyal hukuk devleti gereğince devletin herkesin sağlık hizmetinden faydalanması için gerekli tedbirleri almasına da yer veren AYM, devletin ekonomik ve sosyal alandaki görevlerini yerine getirirken Any. m. 13’deki sınırlamalara (Anayasa’nın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine) aykırı olmaması gerektiği üzerinde durur. Any. m. 17/2’nin, kişinin bedeni üzerinde karar verme yetkisini istisnalara yer vererek düzenlediğini belirtir. Devletin yetki alanındaki herkesin yaşam hakkını kamusal makamların, diğer bireylerin, kişinin kendisinin eylemlerinden kaynaklı risklere dair koruma şeklindeki pozitif yükümlülüğünün olduğunu da ekleyerek kişinin sağlık ve beden bütünlüğüne dair tasarruf hakkının kendisi/üçüncü kişilerin müdahalesi açısından sınırsız ve mutlak olmadığını kaydeder. Kendi bedeni üzerinde tasarrufta bulunulması halinde bu tasarrufun da sınırlı olduğu ve buna dair üçüncü kişiyi zorlayamayacağını belirtir. Böylece kişinin rızası olsa bile kanunun cevaz vermediği tasarrufların hukuka aykırı olduğuna değinir. Sağlık alanında hastanın, doktoru tıbben uygun bulmadığı tedavi/ameliyata zorlayamaması bu kapsamdadır.

AYM, doktorun temel görevi dahilinde tedavi yönteminin belirlenmesinin yer aldığına değinir ve bu seçimi yaparken bilimsel kanaatine uygun en güvenilir yolu

ilkesini ihlal ettiği belirtilerek kuralın, Anayasa’nın 2., 5., 10., 13., 17., 48. ve 56. maddelerine aykırı olduğu ileri sürülmüştür...”

seçmesi gerektiğini vurgular. Doktorun bu kapsamdaki haklarının hasta için özgürce bilimsel ve etik karar verebilen doktorun tedavi edilme hakkının izdüşümü olduğuna değinir. Hekimin hasta tarafından bilimsel görüşüne aykırı teşhis/tedaviye zorlanamayacağını belirtir.

Dava konusu hükümde doğumun gerçekleşme yöntemlerinden birinin tıbbi zorunluluk kavramı uyarınca doktor tarafından tercih edilmesinin öngörüldüğünü belirterek AYM, kuralın hamile kadının “...kendi isteği ile doğum yöntemini belirlemesi ve hekime bunu dayatabilmesi ile hekimin de tıbbi zorunluluk olmaksızın bu ameliyatı yapması...” hususunu sınırladığını vurgular. Bilimin gerekleri dışında herhangi bir yöntem dayatmadığı belirtilen kuralın kadının maddi ve manevi varlığını geliştirmeye engel olmadığını açıklar AYM.

Hekimin çalışma özgürlüğüne engel olduğu iddiasına dair ise AYM, m. 48’de düzenlenen çalışma özgürlüğünün m. 13’e aykırı sınırlandırılmayacağını, hekimin bilimsel tercihi karşın üstün kılınacak şekilde hamile kadına tercih hakkının verilmesinin doktorun çalışma özgürlüğünü daraltacağı görüşündedir. Böyle bir durumda doktorun tedavi yöntemini belirleme hakkına müdahale oluşacağına değinir. Bu bağlamda normu, m. 48’e aykırı bulmamıştır.

Ayrıca maddi durumu iyi olanların sezaryen ameliyatı olabileceği ve fakat zayıf olanların bunu gerçekleştiremeyeceği ve bu durumun eşitsizliğe sebep olduğuna dair iddia hakkında AYM, anayasal hakların kullanımına yönelik gelir dağılımının bir ölçüt olmadığını vurgulayarak Any. m. 10 gereği cinsiyet, ırk vb. sebeplerle ayrımcılık gözetilmeden herkesin kanun önünde eşit olduğunu hatırlatır. Eşitlik ilkesi ile ulaşılması hedeflenen amacın, aynı durumdaki kişilerin kanun karşısında aynı işleme tabi kılınmasının sağlanması, ayırım yapılmasını ve ayrıcalık tanınmasını önlemek olduğunu ifade eder. Kuralın uygulanmasındaki fiili durumların yasama faaliyetinin dışında yer aldığını belirterek bahse konu kuralın gelir durumuna bakılmadan herkese uygulanır nitelikte objektif, soyut ve genel bir düzenleme olduğunu kaydeder ve eşitlik ilkesine aykırı bulmaz.

Tüm bu gerekçeler ışığında AYM bahse konu maddenin Any.’a **aykırı olmadığına ve iptal isteminin reddine** oyçokluğu ile karar vermiştir²³⁴².

²³⁴² Doktrinde de bahse konu kararın, tek bir doğum yönteminin dayatılması sebebiyle kadının vücut bütünlüğüne ve maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkına dair müdahalenin ölçüsüz olduğunun tespit edilemediği belirtilerek eleştirildiği görülmektedir. bkz. Korkut Kanadoğlu,

Ancak **karşı oy gerekçesinde**, Anayasal sınırlar dahilinde kişinin bedeni üzerindeki hakkının mutlak olduğu, Devletin kişinin bedeni üzerindeki tasarruf hakkının ancak (ölüm orucu gibi) yaşamının tehlike altına girmesi durumunda müdahale edebileceği, ki AİHM'in de bunu kabul ettiği, Devletin yaşamı koruyucu pozitif yükümlülüğü olduğu ve fakat kişinin bedenine dair tasarruflarına müdahale hakkının olmadığı belirtilir. Bu bağlamda örneğin kişinin intihar etmesini Devletin engelleyebileceği, tıbbi zorunluluk ölçüsünde (örneğin tedavi kurumunda alıkoyma şeklinde) vücut bütünlüğüne dokunabileceğini ve fakat tıbben zorunlu olmayan kişinin tercihiyle dayalı çene cerrahisi alanına dair tasarruflarına karışamayacağına değinilir. Aksi takdirde kişi özgürlüğünü zorunlu olmadan sınırlayan ölçüsüz müdahalelerden bahsedileceği belirtilir. İnsan yaşamını ve onurunu korumaya yönelik modern insan hakları gelişimi neticesinde kişinin bedenine dair tasarruflarına Devletin müdahalesinin zorunlu ve ölçülü olmasının gerektiği belirtilir. Bu bağlamda yaşam hakkını koruma gayesiyle devletin kişinin bedeni üzerindeki tasarruflarına müdahalesinin ölçülü olması ve zorunlu hallerle sınırlandırılması gerektiği vurgulanır.

Yine karşı oya göre, bilimsel araştırmalar sezaryenin sakıncalı/tehlikeli olduğuna dair herhangi bir kesinlik içermemektedir. Zira sezaryenin ölüm riskini artırdığına dair araştırmalar yanında bu riskin yine sezaryen yolu ile azaltılmasının mümkün olduğunu gösterir bilimsel araştırmalar da bulunmaktadır. Benzer şekilde sezaryendeki ölüm oranının fazlalığının bu uygulamanın ölümcül riskler içermesi şeklinde kesin bir kanı oluşturamayacağı da ifade edilmektedir. İstatistiklerde sezaryen olan kadınların hayati risk taşıyan sağlık sorunları olup olmadığının net şekilde belirtilmemesi de bir diğer gerekçe olarak öne sürülmektedir. Kuralın yasalaşması sürecinde sezaryenle doğan çocuklarda astım olma riskinin fazlalığına dair de (kalıtsal yönden de ele alan) araştırma olmadığı belirtilmektedir. Dünya sağlık istatistikleri ışığında da kadın haklarının en ileri olduğu ülkelerde sezaryenin makul oranına karşın kadın haklarının geri olduğu Çin, Türkiye gibi ülkelerde sezaryen oranındaki aşırı artışın söz konusu olması kapsamında “...sezaryenin aşırı kullanımına karşı en iyi çarenin yasaklama yerine kadın ve ana bilincini geliştirecek eğitim ve demokratik özgürlük ortamını geliştirmek olduğu...” savunulmaktadır.

“Türk Anayasa Hukukunda Sağlık Alanında Temel Haklar”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: , s. 30. , 2015, (Sağlık), s. 25.

Kadının doğum yöntemini belirleme hakkına dair müdahalenin sınırlarına yönelik m. 13'deki ölçütlerin gözetilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Any. m. 17'nin devletin, vücut bütünlüğüne dokunabileceği halleri sınırladığı ve fakat kişinin kendi vücut bütünlüğünü ya da sağlığını etkileyebilecek tasarruflarına dair sınırlama öngörmediği savunulmaktadır. Sezaryen kapsamındaki risklerin hamile kadının ve bebeğin yaşam hakkını tehlikeye atacak düzeyde olmadığı belirtilmektedir. Tıbbi zorunluluk halinde dahi hamile kadının ya da bebeğin veya her ikisinin yaşamını yitirmesi ya da vücut bütünlüğünün zarar görmesi riskinin her zaman mevcut olduğu da ifade edilmektedir. Böylece kuralın yaşam hakkını koruyucu güvence getirmeye elverişli olmadığı savunulmaktadır. Anayasa kurallarının *kişi özgürlüğü lehine yorumlanması ilkesi* ışığında sezaryen yasağının m. 17'den kaynaklı “kadının tek başına tasarruf alanında kalan doğum yöntemini seçme özgürlüğüne” getirilen demokratik toplumda zorunluluk arz etmeyen, ölçüsüz müdahale niteliğinde olduğu tespit edilmektedir.

Başka bir **karşıoy gerekçesinde**, m. 17/1'de herkesin yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahip olduğunun düzenlendiği, m. 15'de ise kullanılması sınırlanamayacak hak ve özgürlükler dahilinde kişinin yaşama, maddi ve manevi bütünlüğüne dokunulamayacağına yer aldığı belirtilmiştir. Maddi ve manevi varlığı geliştirme hakkının, vücut bütünlüğüne dair karar verme hakkını da içermesi sebebiyle hamile kadının çocuğunu dünyaya getirme yöntemini seçme hakkının insan onuru, maddi ve manevi varlığını koruma ile yakın ilişki içinde olduğu savunulur. AİHM içtihatları kapsamında da m. 8'deki özel hayatın kapsamının geniş olduğu, kişisel özerkliğin bu madde dahilinde değerlendirildiği, özel hayatın kişinin fiziksel ve sosyal kimliğini, kişisel gelişimini de kapsadığını ve böylece özel hayat kavramının anne baba olma(ma) kararı ve anne baba olma koşullarını seçme ve belirleme hakkını da içerdiği vurgulanır. Ayrıca AİHM'in m. 8'in gayesi dahilinde doğum şartlarının kişinin özel hayatı kapsamında yer aldığına da yer verir. Hamile kadın talepli sezaryenin sadece tıbbi zorunluluk halinde yaptırılabilmesi belirtilerek hamile kadının istenmediği tıbbi müdahale ile doğum yapmasının kararlaştırılmış olduğu vurgulanarak sezaryen yöntemine dair bu sınırlamanın m. 17'e aykırı olduğu tespit edilir.

Yine iki üyenin **karşıoy gerekçesinde** de dava konusu hükmün sezaryenle doğuma dair hamile kadının tercihini ortadan kaldırıci nitelikte olduğu, sezaryen

kararının salt tıbbi zorunluluk halinde doktora bırakıldığı, hükümdeki yapılabilir ibaresinin de belirsizliğe ve hatta çelişkiye yol açtığı, zorunluluk ile tercihin bir arada olamayacağı, bahse konu hükmün olmaması halinde de tıbbi zorunluluk halinde sezaryen ameliyatını yapılabileceği, hükmün esas gayesinin tıbben sakınca olmadığı hallerde hamile kadının tercihinine bağlı şekilde sezaryen ile doğum yapılmasını engellemek olduğu belirtilir. Any. m. 17'nin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının beden ve ruh bütünlüğüne rıza dışında ve tıbbi zorunluluklar gerektirmediği sürece müdahaleyi engellediği vurgulanır. Uluslararası sözleşmelere de yer verilerek²³⁴³ AİHM'in de m. 8'deki özel hayatı fiziksel bütünlük, kişisel özerklik, anne baba olma(ma) hakkını da kapsar şekilde geniş olarak ele aldığı belirtilir. Ayrıca *Konovalova v. Rusya* (2014, par. 40) kararında kadının izni olmadan tıp öğrencilerinin doğumu izlemesinin kişinin bedeninin özel hayatın en mahrem yönünü teşkil ettiği ve önemsiz de olsa tıbbi müdahalelerin bu hakka yönelik müdahale niteliğinde olduğu da eklenir.

Doğum yöntemini seçme hakkının (bedeni üzerinde tasarrufta bulunma hakkının) maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının bir gereği olduğu ve özel hayata saygı yükümlülüğünün de bu hakkın korunmasını gerektirdiği, ancak bahse konu hakkın sınırsız olmadığı, doktorun tıbben sakıncalı bulduğu doğum yöntemini uygulamaya zorlanamayacağı belirtilir. Ayrıca sezaryen yönteminin tıbben sakıncalı olsa da serbestliği değil ve fakat aydınlatıldıktan sonra hamile kadının tıbben zarar içermeyen iki yöntemden birini seçerek doğum yapması üzerinde durulur. Bahse konu kuralın anne adaylarını tercihinin yok sayarak doğumdan korkmasına da yol açabileceğine, doktorun uzmanlığının hamile kadının tercihinin yok saymasını gerektirmediğine değinilir. Kural olmadığına da doktorların sezaryen yapmaya zorlandığının savunulamayacağı belirtilir. Kuralın “...sadece tıbbi zorunluluk bulunması durumunda sezaryen ameliyatı yapılabileceğini, bunun dışında anne adayının istemesi ve doktorun tıbben bir sakınca görmemesi durumunda dahi sezaryen yapılamayacağını ...” düzenlediği vurgulanarak anne/bebeğin sağlığına dair risk içermesi durumunda bile kadının tercihi doğrultusunda doktorun sezaryene zorlanmasına yönelik düzenlemenin amaçlandığı yönünde bir alternatifin söz konusu

²³⁴³ Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi m. 1, Hasta Haklarına İlişkin Avrupa Statüsü m. 5, ESKHUS m. 12/1, ESKHKom 14 No.lu Genel Yorum, par. 8'e yer verilir.

olmadığı da belirtilir. Amacın tıbben zararlı olsa dahi sezaryenin serbest kalması olmadığı vurgulanır. Kuralın amacının normal doğumun teşviki ve yüksek sezaryen oranını düşürmek olduğu belirtilir. Bu bağlamda kanun koyucunun hamile kadının tercihini görmezden gelmeden tedbirler alabileceği savunulur. Kuralla doğum tercihi yok sayılan hamile kadının sezaryen istemesi halinde normal doğuma zorlanması sonucuna ulaşılarak dayatmanın mezkur kuralla engellenmediği ve bilakis tıbbi sakınca olmadığı hallerde tek doğum yönteminin dayatıldığı ifade edilir. Ayrıca sezaryenin kadının kendi bedeniyle ilgili vereceği bir karar olarak -tıbbi zorunluluk haricinde- doğum yöntemine dair dayatmada bulunulmasının kişi özerkliğine ve vücut bütünlüğüne yönelik ölçüsüz bir müdahale oluşturduğu belirtilir.

Nihayetinde devletin doğum yöntemine dair kadının tercihini saf dışı bırakacak şekilde müdalesinin kadının özerkliğine, vücut bütünlüğüne ve özel hayatına bir müdahale teşkil ettiği ve bahse konu bu müdahalenin de m. 13'deki demokratik toplum düzeni için gereken acil bir ihtiyaçtan kaynaklanmadığı ve ölçüsüz bir sınırlama olduğu gerekçeleri ışığında dava konusu kuralın Any. m. 13, 17, 20'e aykırı olduğu tespit edilir.

Değerlendirme: Kanaatimizce de iptal davasına konu kuralın m. 17/2 dahilinde korunan maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkının vücut bütünlüğüne dair yönü kapsamında kişinin doğum yöntemi hakkında tıbbi zorunluluk bulunmadığı hallerde karar vermesini engelleyici nitelikte olduğu savunulabilir. Any. m. 17/2'nin m. 13'teki olağan döneme ilişkin sınırlama rejimi gereğince sınırlandırılması gerekmekte olup kadının doğum yöntemine dair kararına yönelik müdahalenin meşru bir amacı haiz olmadığını belirtmek gerekir. Zira tıbbi zorunluluk hâlinde sezaryen ameliyatı yaptırılabilmesi şeklindeki kuralın ihtimal içermesi hükmün amacının tıbbi zorunluluk halinde sezaryen yaptırılması olmadığı kadınların sezaryen yöntemini seçmesini önleme olduğu söylenebilir. Ayrıca doktorların kararına kadınların müdahale etmesinin engellenmesi şeklinde bir amacın da kadınları doğum sürecinden uzaklaştırdığı belirtilebilir. Ayrıca bu şekilde doğumun gereğinden fazla tıbbileştirilerek kadınları özgürleştirici ve koruyucu amaçtan ziyade sınırlayıcı bir amacın benimsendiğini de ifade etmek mümkün hale gelmektedir. Kadının özerkliğine yer verilmeden tercihi önemsenmeden nesneleştirilmesi, müdahalenin dayatma niteliği de göz önüne alınarak ölçüsüz kabul

edilmekte ve demokratik toplum düzeni için gerekli görülmemektedir. Kadının bedeni üzerinde tasarrufta bulunma düşüncesini tedricen savaşımları alanı içerisinde dahil eden feminizm kapsamında da ilgili sınırlandırmanın haklı kabul edilebilecek bir amacının olmadığını eklemek gerekir. Zira üreme kadının bedeninde şekillenmekte ve buna koşut olarak -tıbbi zaruret haricinde- yöntemi seçme kararının doğumun bedeninde gerçekleşeceği kadın tarafından verilmesine yönelik beklentinin *olması gereken* anlamında değerlendirmeye konu edilmesinin doğru olacağı kanaatindeyiz.

2. Üreme Yeteneğine Dair (İtiraz Yolu)

a. 29.11.2017 Tarih ve 2015/79 E. ve 2017/164 K. Sayılı Karar (Türk Medeni Kanunu m. 40/2)

İtiraz yoluna konu kural Medeni Kanun m. 40/2'dir²³⁴⁴. AYM m. 40/1 ile m. 40/2'yi birlikte değerlendirerek cinsiyet değişikliği sürecinin -cinsiyet değişikliği için mahkemeden izin alınması (1), mahkemece verilen izin kapsamında cinsiyet değiştirme ameliyatının gerçekleştirilmesi (2), nüfus kaydındaki cinsiyet hanesinin değiştirilerek hukuksal tanınmanın sağlanması (3) şeklindeki- üç aşamada düzenlendiğini belirtir. Başvuruda beden ve ruh sağlığının korunmasının vücut bütünlüğü kapsamında yer alması gerektiği belirtilerek m. 17'e aykırı olduğu belirtilmiştir.

AYM m. 40/2'yi, ilgisi sebebiyle m. 13 ve 20 bakımından da ele almıştır. Any. m. 17/1'de maddi ve manevi varlığı korunma hakkının düzenlendiği, m. 17/2 gereği ise kişinin kendi bedeni üzerine karar verme yetkisini haiz olduğunun kabul edildiği, m. 20'nin gerekçesi ışığında özel hayata saygı gösterilmesi hakkının özel hayatın gizliliğini koruduğunu, resmi makamların özel hayata müdahalede bulunmamasını güvence altına aldığını vurgular. Any. m. 13'teki sınırlama rejiminin ilgili maddedeki özel sınırlama sebeplerine atıf yaptığı, özel sınırlama sebebinin yokluğu halinde AYM kararları uyarınca, o özgürlüğün doğası gereği bazı sınırlarının olduğu ve fakat Any.'daki başka maddelerin de sınır teşkil edebileceğini

²³⁴⁴ 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu m. 40/2: “Verilen izne bağlı olarak amaç ve tıbbi yöntemlere uygun bir cinsiyet değiştirme ameliyatı gerçekleştirildiğinin resmî sağlık kurulu raporuyla doğrulanması hâlinde, mahkemece nüfus sicilinde gerekli düzeltmenin yapılmasına karar verilir.”

belirtir. İlgili kuralda kanun koyucunun -üreme yeteneğine göre ayrılan- biyolojik cinsiyet temelinde cinsiyet değişikliği ameliyatını şart koştuğunu da ekler. AYM cinsiyet değişikliğinin bu koşula bağlanmasını hem maddi ve manevi varlığın korunması hem özel hayata saygı hakkı kapsamında getirilmiş bir sınırlama şeklinde değerlendirir. Any. m. 13 uyarınca özüne dokunulmadan²³⁴⁵, demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun²³⁴⁶ ve ölçülülük ilkesi²³⁴⁷ bağlamında sınırlama yapılması gerekir.

AYM, cinsiyetin değişikliğinin belirli şartlar dahilinde mümkün olduğunu, geri döndürülemez cinsiyet değişikliği ameliyatı ve sağlık açısından risk taşıması sebebiyle kanun koyucu tarafından denetime tabi tutar şekilde düzenlendiğine değinir. Öngörülen koşulun sebebinin hukuk düzeninde nüfus kayıtlarının önemi ve kamu düzeninin korunması olduğuna değinir. Kuralla öngörülen sınırlamanın kişinin nüfus kaydında cinsiyet değişikliği yapabilme hakkını ortadan kaldırmadığı/ kullanılamaz hâle getirmediğini de vurgular. Cinsiyet değiştirme ameliyatı olmadan nüfustaki cinsiyet hanesindeki değişikliğin kabulü ekseninde biyolojik cinsiyet ile nüfustaki cinsiyetin farklılık arz edeceği ve (evlenme tarihinden itibaren 1 yıl içinde kendi isteğiyle iş akdinin sona erdirilmesine kıdem tazminatına hak kazandıran düzenlemeler gibi) bazı mesleklere dair pozitif ayrımcılık içeren uygulamaların söz konusu olamayacağı belirtilir. Kamu düzenini korumayı amaçlayan m. 40/2'deki düzenlemenin demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olmadığı tespit edilir. Nihayetinde AYM, itiraza konu kuralın Any. m. 13, 17, 20'e aykırı olmaması sebebiyle **reddinin** gerektiğine dair *oyçokluğu* ile karar almıştır.

Ancak **karşı oy gerekçesi** dahilinde bahse konu kural (m. 40/2) kapsamında cinsiyetini değiştirmek isteyen kişinin bir anlamda zorla kısırlaştırmaya yol açan tıbbi bir müdahaleyi meşru gördüğü ve bu sebeple iptal edilen m. 40/1'deki kuraldan çok da farklı olmayan sonuçlara yol açtığı da belirtilerek cinsiyet değişikliğine dair

²³⁴⁵ AYM, "...kanunla getirilen sınırlamanın hakkın özüne dokunmadığının kabulü için temel hakların kullanılmasını ciddi surette güçleştirip amacına ulaşmasına engel olmaması ve etkisini ortadan kaldıracı bir nitelik taşımaması ..." gerektiğini belirtir (par. 18).

²³⁴⁶ AYM, "...temel hak ve özgürlüklere yönelik herhangi bir sınırlamanın demokratik toplum düzeni için gerekli nitelikte, başka bir ifadeyle öngörülen kamu düzeni amacını gerçekleştirmekle birlikte temel haklara en az müdahaleye olanak veren ölçülü bir sınırlama niteliğinde olup olmadığının incelenmesi..." gerektiğini belirtir (par.).

²³⁴⁷ AYM, "...ulaşılacak istenen amaçtan yola çıkılarak bu amaca ulaşılacak için seçilen aracın denetlenmesidir. Bu sebeple kuralın hedeflenen amaca ulaşabilmek için elverişli, gerekli ve orantılı olup olmadığı..." değerlendirilmesinin yapılması gerektiğini belirtir (par.).

imkan sunduğu şeklinde ele alınmakla birlikte aslında kişi için külfete dönüştüğü de eklenerek m. 40/2'nin Any. m. 13, 17 ve 20'e aykırı olduğu tespiti söz konusudur.

b. 29.11.2017 Tarih ve 2017/30 E. 2017/165 K. Sayılı Karar (Türk Medeni Kanunu m. 40/1)

İtiraz yoluna konu (*üreme yeteneğinden sürekli şekilde yoksun kalmaya ilişkin*) kural, Medeni Kanun m. 40/1'de yer alır²³⁴⁸. AYM m. 40/1 ile m. 40/2'yi birlikte göz önünde bulundurarak cinsiyet değişikliği sürecinin -cinsiyet değişikliği için mahkemeden izin alınması (1), mahkemece verilen izin kapsamında cinsiyet değiştirme ameliyatının gerçekleştirilmesi (2), nüfus kaydındaki cinsiyet hanesinin değiştirilerek hukuksal tanımının sağlanması (3) şeklindeki- üç aşamada düzenlendiğini belirtir. Başvuruda beden ve ruh sağlığının korunmasının vücut bütünlüğü kapsamında yer alması gerektiği belirtilerek m. 17'e aykırı olduğu belirtilmiştir.

AYM, m. 40/2'yi, m. 13, 17 ve 20 kapsamında inceler. Temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında özel sınırlama sebepleri yanında hakkın doğasından kaynaklı sınırlar ile Any.'nın diğer maddelerinin de göz önüne alınacağını vurgulayan AYM, yukarıdaki kararındaki değerlendirmelerini yineleyerek m. 40/1 ile cinsiyet değişikliği izni için üreme yeteneğinden sürekli yoksun olma şartının öngörülmesinin kişinin maddî ve manevî varlığını geliştirme ve özel hayata saygı hakkına sınırlandırma teşkil ettiğini belirtir. Cinsiyet değiştirme ameliyatının geri dönüşünün olmaması, sağlık açısından riskleri bu ameliyatın denetim dışı gerçekleştirilerek sıradanlaşmasını önlemek , kamu düzenini korumak ve cinsiyet değişikliğine dair mahkemelerin salt onay makamı olmasını önlemek için getirildiğini belirtir. Cinsiyet değişikliği için gerekli mahkeme izninin alınabilmesi için m. 40/1'deki üreme yeteneğinden sürekli yoksun olma şartı öngörülür.

AYM, kişinin doğuştan sahip olduğu üreme organları, sistemi dikkate alınarak kadın ve erkek şeklinde belirlenen biyolojik cinsiyetin değiştirilmesinin

²³⁴⁸ 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu m. 40/1: "Cinsiyetini değiştirmek isteyen kimse, şahsen başvuruda bulunarak mahkemece cinsiyet değişikliğine izin verilmesini isteyebilir. Ancak, iznin verilebilmesi için, istem sahibinin onsekiz yaşını doldurmuş bulunması ve evli olmaması; ayrıca transseksüel yapıda olup, cinsiyet değişikliğinin ruh sağlığı açısından zorunluluğunu (...) bir eğitim ve araştırma hastanesinden alınacak resmî sağlık kurulu raporuyla belgelemesi şarttır."

öngörülen koşulların sağlanması ile mümkün olduğunun altını çizer. Kendisini karşı cinse ait hisseden kişilerin doğuştan üreme yeteneği olabileceği gibi olmayabilir de. Doğuştan üreme yeteneği olmayan ya da sonradan üreme yeteneğini kaybeden kişilerin m. 40/1'deki diğer şartların var olması durumunda cinsiyet değişikliği için mahkemeden izin alarak cinsiyet değiştirmeleri mümkün iken üreme yeteneği olan cinsiyet değişikliği isteyen kişilerin mahkemeden izin verilmesi için diğer şartlar haricinde üreme yeteneğinden sürekli yoksun olmalarının arandığı için tıbbi müdahaleyi zorunlu kılmanın söz konusu olduğunu açıklar AYM. Halbuki üreme yeteneği olan cinsiyet değişikliği isteyen kişilerin m. 40/2'deki cinsiyet değişikliği ameliyatı olduğunda üreme yeteneğini sürekli yitireceğinin açık olduğunu vurgular. Cinsiyet değiştirme ameliyatının sonucu olan üreme yeteneğinden sürekli yoksun olma halinin cinsiyet değişikliği izni için koşul olarak ayrıca öngörülmesi, kişiyi ayrı bir tıbbi müdahaleye maruz bırakmakta, bedensen ve ruhsal açıdan katlanması gerekli olmayan müdahale niteliğiyle maddi ve manevi varlığı ve özel hayatı bakımından sınırlama ile ulaşılmak istenen amaç dahilinde makul dengenin sağlanamadığından bahsederek sınırlamanın ölçüsüz olduğunu kaydeder. Ayrıca tıbbi müdahale ile üreme yeteneğinden mahrum kalan kişinin sonrasında cinsiyet değiştirme ameliyatı olamaması halinin de söz konusu olabileceğinin ve cinsiyet değişikliği için aranan mezkur tıbbi müdahalenin ağır telafisi imkansız sonuçlara sebep olabileceğinin de göz ardı edilmemesi gerektiğine değinir.

AYM'nin bu kararıyla m. 40/1'in ikinci cümlesinde yer alan "...ve üreme yeteneğinden sürekli biçimde yoksun bulunduğunu..." ibaresi m. 13, 17 ve 20'e aykırı bulunması sebebiyle oy çokluğuyla²³⁴⁹ **iptal** edilmiştir. Böylelikle cinsiyet değiştirme ameliyatı için kişinin zorla kısırlaştırılması Any.'a aykırı bulunduğundan artık bu şart aranmamaktadır.

²³⁴⁹ **Topal'ın karşı oy gerekçesinde**, üreme yeteneğinin sürekli şekilde yoksun bulunmasının öngörülerek kişinin talebi ile neslin sağlığı arasında denge kurulduğu, bu bağlamda ise kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkına yönelik toplum yararına makul bir sınırlandırma getirildiği belirtilmektedir.

Necipoglu, Dursun, Özkaya, Güleç, Akyel ve Hakyemez'in ortak karşı oy gerekçesinde ise m. 40/1'deki kuralın doğuştan üreme yeteneği olmayan ya da sonradan sürekli olarak yitiren kişileri kapsadığı belirtilerek üreme yeteneği olanlar açısından dolaylı şekilde tıbbi müdahalede bulunulmasının zorunlu olarak ortaya çıktığı ifade edilir. Bahse konu maddenin üreme yeteneğinden sürekli yoksun olup cinsiyet değişikliğini isteyenleri kapsadığı, üreme yeteneğini haiz olup cinsiyet değişikliği isteyenler için Any.'a aykırı olmadığı belirtilir.

C. Bireysel Başvuru Kapsamında

1. Doğum Yöntemine Dair Bireysel Başvuru Kararları

19.7.2018 Tarih ve 2015/10945 No.lu Başvuruya²³⁵⁰ konu olayda, doğum esnasında bebeğin kolunda oluşan sinir zedelenmesinin doğumdan birkaç gün sonra tespiti üzerine başlatılan tedavi devam etmiştir. Sinir zedelenmesinin doğumdaki personelin yanlış davranışı sebebiyle gerçekleştiğini öne süren anne ve babanın açtığı tam yargı davasının reddi üzerine Danıştay maddi tazminat talebinin reddini (tıbbi ihmalin tespit edilememesi sebebiyle) onamış, manevi tazminat yönünden kararı (eksik ve kusurlu sağlık hizmeti sebebiyle) bozmuştur. Karar düzeltme talebinin de reddi üzerine başvuruçular AYM'ye bireysel başvuruda bulunmuşlardır.

AYM, devletin kişilerin maddi ve manevi varlıklarına dair müdahaleleri önleme, önlenemeyen müdahalelere dair gerekli soruşturma, kovuşturma, cezalandırma ve doğan zararları etkili bir şekilde gider(t)me yükümlülüğüne değinir. Mezkur pozitif yükümlülüğün sağlık alanındaki faaliyetler için de geçerli olduğunu ekler. Başvuruya konu olayda doğum öncesi tetkiklerde bebeğin sağlıklı şekilde gelişip gelişmediği, annenin doktor tarafından muayene edilip edilmediği, doğum ağırlığının tespitine dair herhangi bir girişimde bulunulup bulunulmadığı hususlarının derece mahkemesince netlik kazandırılmadığını da belirtir AYM.

Başvurucu annenin doğum öncesi hastanede yatmasına karşın bebeğin, doğum ağırlığının tespitinin yapılmama sebebi AYM tarafından anlaşılamamıştır. Bu meyanda normal doğum yöntemiyle dünyaya gelen bebek 5 kilogram ağırlığındadır. AYM, bebeğin yaklaşık doğum kilosunun tespit edilmesi hâlinde normal doğum yöntemiyle doğum yapılmasının risk taşıyıp taşımayacağına dair bilginin de bilirkişi raporunda yer almadığını belirtir.

Karşılaşılabilecek riskli durumların öngörülmesi halinde doğum şekline dair rızanın değişebilmesi mümkün olduğundan rızanın, risklere dair bilgilendirme yapılması koşuluyla geçerli kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Ancak AYM başvuruçuların, normal doğum yönteminin tercih edilmesinde karşılaşılabilecek risklerden haberdar edilmediklerini vurgular. Derece mahkemeleri kararlarında da

²³⁵⁰ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015//10945 ve 19.7.2018 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/10945>, (14.04.2023).

başvurucuların aydınlatılarak rızalarının alınıp alınmadığına dair açıklama olmadığını belirtir. Bununla birlikte ebelerin yardımıyla doğumun gerçekleştiğini, doktorun doğuma katılmadığının başvurucular tarafından belirtildiğini de kaydeder. Normal doğum yöntemiyle gerçekleşen doğumların ebelerin refakatiyle gerçekleşmesi olağan olmakla birlikte acil durumda/ tıbbi karar alma süreçlerinde doktor bilgisine ve müdahalesine başvurulmasının da gerektiğini belirtir. Ebe gözetimindeki doğumlarda böyle bir durumun yaşanmadığının hastane kayıtları ile ispatlanabileceğini ve fakat bilirkişi raporu esas alınarak verilen mahkeme kararının yeterli olduğunu kabul etmenin güç olduğunu belirtir. Ayrıca AYM, sağlık personeli tarafından bebekteki sakatlığın tespit edilemediğini, başvurucular taburcu olduktan sonra farkına varıldığının anlaşıldığını da ekler. Bahse konu gecikmenin tedaviye etkisine dair bilgi/ değerlendirmenin dosyada yer olmadığını da belirtir. Anneye dair dosyanın bulunmaması sebebiyle oluşan kusurun neden sadece manevi tazminatı kapsadığına dair Danıştay Dairesinin kararında bir gerekçe olmadığına değinir.

AYM, m. 17/1’de korunan maddi ve manevi varlığını korunma ve geliştirme hakkı ile (toplam 8 yıl 2 ay 21 günlük yargılama süresinin makul olmadığı gerekçesiyle) m. 36’da güvence altına alınan makul sürede yargılanma hakkının da **ihlal** edildiğine karar verir.

12.9.2018 Tarih ve 2015/8572 No.lu Başvuru²³⁵¹, tıbbi ihmal neticesinde doğumda bebekte meydana gelen kalıcı sakatlık sebebiyle maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkı ile makul sürede yargılanma hakkının²³⁵² ihlal edildiği iddiasına ilişkindir.

Başvurucu anne, Devlet Hastanesi’nde ebe gözetiminde doğum yapmış 4.600 gr ağırlığı ile bebek dünyaya gelmiştir. Bu meydana doğum öncesi bebeğin ağırlığının tespitine dair belge bulunmamaktadır. Doğum akabinde bebeğin sol kolunun mor olduğu ve sol kolunu kullanamadığı gözlemlenmiş, tetkikler neticesinde sinir zedelenmesine bağlı sakatlık tespit edilmiş ve tedavi görmesine rağmen sol kolunu kullanamadığı belirtilmiştir. Tazminat talebiyle tam yargı davası açan başvurucuların -davalı idarenin hizmet kusurunun olmadığı gerekçesiyle- davası

²³⁵¹ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/8572 ve 12.9.2018 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/8572>, (15.04.2023).

²³⁵² AYM, makul sürede yargılanma hakkının ihlali iddiasını kabul edilemez bulur (par. 62).

reddedilmiş, ilamın Danıştay tarafından onanmış ve bunun üzerine başvuru biresel başvuruda bulunmuşlardır.

Normal yolla doğum yaptırılması sebebiyle sakatlık yaşandığı iddiasıyla başvuru biresel; doktorun doğuma katılmadığını, bebeğin büyüklüğüne rağmen epizyo yönteminin uygulanmadığını öne sürmüşlerdir. AYM, kasıt olmadan tıbbi ihmal sebebiyle şikayetleri (AİHS m. 8'deki özel hayata saygı hakkına denk gelen) m. 17/1 dahilinde maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkı kapsamında incelediğini vurgular. Bahse konu madde gereği devlete düşen pozitif yükümlülüklerin olayda yerine getirilip getirilmediğini değerlendirir.

Any. m. 17/1'deki maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkının hem kamusal yetkileri haiz kişilerin hem özel kişilerin müdahalelerine karşı koruma altına aldığını vurgulayan AYM, *sağlık alanındaki faaliyetler için de geçerli olan* devletin kişilerin maddi ve manevi varlıklarına dair müdahaleleri önleme, soruşturma, kovuşturma, cezalandırma ve tazmin yükümlülüğüne değinerek m. 56'a atıf yapar.

Başvuruya konu olayda doğum ağırlığının doğum öncesi tespit edilememe sebebinin açıklanmadığına değinen AYM, doğum öncesi tetkiklerinde bebeğin sağlığına dair veriye, doktorun hamile başvuruyu muayene ettiğine dair netliğin sağlanamadığını belirtir. Doğum öncesi 8 veya 9 saat Hastane'de yatılı kalan başvuru biresel bebeğin kilosunun neden tespit edilemediğine dair raporda da bilgi olmadığını ekler. Her ne kadar doğumların zor gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinin öncesinde öngörülmesi beklenmese de -bebeğin doğum ağırlığı- temel birkaç verinin risk gerçekleştiğinde gerekli tıbbi müdahalenin yapılması için elzem olduğunu belirtir. Ayrıca karşılaşılabilecek riskli durumların öngörülmesi durumunda doğum şekline gösterilen rızanın değişebilmesinin de mümkün olduğuna değinir. Bu durumda karşılaşılabilecek risklere dair bilgilendirme yapıldığı takdirde rızanın varlığının kabul edilmedi gerektiğini kaydeder. Başvuru kapsamında AYM, başvuru biresel bebeğin kilosunu bilmedikleri, normal doğumun risklerine dair bilgilendirilmediklerinin anlaşıldığını belirtir. Raporda da bu hususlarla birlikte diğer doğum yönteminin tercihi halinde sonucun gerçekleşme ihtimaline, rızaya dair aydınlatılmaya dair de bilgiye yer verilmediğine değinir. Doğuma ebelerin katıldığı, doktorun yer almadığını göz önüne alan AYM, doğumun zor geçip geçmediğine dair

de bilgiye (rapor/mahkeme kararlarında) yer verilmediğini ve böyle bile olsa doktor müdahalesinin bulunmadığını tespit eder. Her ne kadar normal yolla gerçekleşen doğumların ebeler tarafından gerçekleşmesi olağan ise de acil durumda/tıbbi karar alma süreçlerinde doktorun bilgisi ve müdahalesine başvurulmasının gerekliliğinin söz konusu olduğunu net bir şekilde AYM belirtir. Hastane kayıtları ile ispatın da söz konusu olmadığını açıklar. Talep sonucunu etkileyen iddiaların gerekçede karşılanmamasından dolayı derece mahkemelerinin kararlarının yeterli olmadığını belirten AYM, m. 17/1'deki maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının **ihlal** edildiğine karar verir.

12.9.2018 Tarih ve 2015/13090 No.lu Başvurusunda²³⁵³ da benzer şekilde normal yolla gerçekleşen doğumda bebeğin kolunun sakat kaldığı iddiası söz konusudur. AYM başvuruyu, m. 17/1 kapsamında maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı dahilinde ele alır. Başvuruya konu olayda sancıların başlaması ile gittikleri Hastane'de doktorun yaptığı muayene sonucu bebeğin iri bebek sınıfına girmediği, öncesinde annenin normal doğum yaptığı, doğum sürecinin başladığı gerekçeleriyle normal doğum yapılmasına karar verildiğini belirtir. Doğumun ilerlememesi üzerine doktorun müdahalesi ile doğumun gerçekleştirildiğini de ekler. Bebek, 3900 gr dünyaya gelir. Kolundaki sinir zedelenmesinin çocuk doktoru tarafından muayene edildiği, tedaviye başlandığı, doğum öncesinde, doğumda ve sonrasında anne ile bebeğin doktor gözetimi ile denetiminde olduğunu da belirtir. AYM, her ne kadar başvuruya dair iddiaların esasen sezaryen yöntemi uygulanması gerekirken normal doğum yöntemi uygulanması sebebiyle sakatlığın gerçekleştiği noktasında yoğunlaşsa da tıbbi kayıtlarda ve bilirkişi raporunda doğumun riskli doğum olduğuna dair bilginin yer almadığını belirtir. Hastane raporlarının, tüm evrakların, tanık beyanlarının dosyaya yansındığını vurgulayan AYM bilirkişi raporunda, başvuru sahiplerinin iddialarının karşılandığını da tespit eder. Bilirkişi raporunda; *iri bebek* niteliğinde olmadığı, normal yolla doğumun tercih edilmesinin tıbben uygun olduğu, doğum anında gelişen komplikasyona doktor tarafından müdahale edilerek mümkün olan tüm yöntemlerin kullanıldığı ve doğum sonrasında da sakatlığın hemen fark edilmek suretiyle müdahale edildiği hususlarının tespit edildiğini belirtir. Bu bağlamda AYM, kişinin maddi ve manevi varlığını

²³⁵³ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/13090 ve 12.9.2018 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/13090>, (16.04.2023).

koruma ve geliştirme hakkı yönünden yargısal makamların takdir yetkilerinin sınırının aşılması sebebiyle bu hakkın **ihlal edilmediğine** karar verir²³⁵⁴.

11.9.2019 Tarih ve 2015/3146 No.lu Başvuru²³⁵⁵ da benzer şekilde tıbbi ihmal neticesinde doğumda bebekte meydana gelen sakatlığa ilişkindir. Doğum öncesi 4200 gr ağırlıkta olduğu tespit edilen bebeğin doğumu normal yolla gerçekleşmiştir. Başvurucular kilo tespitinde yapılan hata payının fazlalığı sebebiyle daha az riskli sezaryen yerine normal doğum yönteminin tercih edildiğini, vakum dahi kullanılmadan el ile yapılan müdahale neticesinde bebeğin kolundaki sinirlerin zedelendiğini ve hareket kısıtlamasına dair doktor raporunun mevcut olduğunu ve bilirkişi raporunda bebeğin doğumuna dair tespiti yapma konusunda radyoloji uzmanı doktorun yer almadığını ve hatalı şekilde tazminat isteminin reddedildiğini iler sürerek AYM’e bireysel başvuruda bulunmuşlardır.

AYM başvurusu, m. 17/1 kapsamında maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı dahilinde ele alır. AYM, Adli Tıp Kurumunun bilirkişi raporunda bebeğin doğum ağırlığı haricinde başvuru annenin daha önce normal doğum yöntemiyle bir bebek dünyaya getirdiğine, doğum günü hastaneye gelen annede doğumun başladığına vurgu yapılarak *fetal ultrasonografide* 4.200 gr olarak tahmin edilen ölçüm akabinde normal doğum yönteminin tercih edilmesinin tıbben uygun olduğunun tespit edildiğine yer verir. Gerek doğum ağırlığı ölçümünde gerek ölçüm sonucuna göre normal doğumun tercih edilmesinde tıbbi hata olmadığını belirten Adli Tıp Kurumunun doğumda bebeğin omzunun takılmasının ve omuz sinirlerinin zedelenmesinin normal doğumun bir komplikasyonu olduğunu belirttiğini vurgular.

²³⁵⁴ **26.12.2018 Tarih ve 2015/6818 No.lu Başvurusunda** da benzer şekilde sezaryenle yapılması gerekirken normal yolla gerçekleştirilmesine karar verilen doğumda 4180 gr doğan bebeğin kolunda ve elinde sakatlık gerçekleştiği iddiası söz konusudur. AYM başvurusu, m. 17/1 kapsamında maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı dahilinde devletin pozitif yükümlülükleri bağlamında ele alır. Doğumun bitiminde çocuk doktorunca yapılan muayenede bebeğin kolunda sinir zedelenmesi tespit edilerek tedaviye başlandığını, doğum öncesinde, doğumda ve sonrasında anne ile bebeğin doktor gözetimi ile denetiminde olduğunu AYM tespit eder. Yapılan yargılamada tıbbi ihmalin araştırıldığını, açıklığa kavuşturulması için bilirkişi raporunda yeterli verilerin yer aldığını ve iddiaların ayrıntılı şekilde tartışıldığını AYM kaydeder. İddialara dair Adli Tıp Kurumu raporu temelinde verilen mahkeme kararının, yeterli ve ilgili gerekçe içerdiğini ve iddiaların m. 17’nin gerektirdiği ölçüde özen ve derinlikte ele alındığını belirtir. Kamu makamlarının pozitif yükümlülüklerini yerine getirmediğinin söylemeyeceğini ortaya koyar. Yukarıdaki 2015/13090 No.lu başvuruda geçen aynı değerlendirmelerde bulunan AYM, m. 17/1’deki maddi ve manevi varlığının korunması hakkının **ihlal edilmediğine** karar verir. Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/6818 ve 26.12.2018 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/6818>, (15.04.2023).

²³⁵⁵ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/3146 ve 11.9.2019 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/3146>, (14.04.2023).

AYM tedavi işlemi kapsamında sağlık personelinin hatası olmadan da istenmeyen sonuçların gerçekleşmesinin tıbbi işlemler için mümkün olduğu ve tedavinin öngörülemez sonuçlarının tıbbi işlemlerinin risklerinden kaynaklandığını belirtir. Bununla birlikte mesleğin belli riskler içermesinin de icrası esnasında oluşacak tüm risklerin hukuki sorumluluk dışında kaldığı anlamına gelmeyeceğini de ekler. Bu bağlamda sağlık personelinin elindeki tüm olanakları kullanarak riskleri önleyici, önlemek mümkün değilse asgariye indirici şekilde davranması, yine de risk doğmuşsa müdahale ederek zarar/tehlike sonucunu mümkün mertebe gidermesi gerektiğini vurgular. Başvurucuların iddiası ekseninde doğumda vakumla müdahale edilmemesinin bilimsel temeller ışığında öne sürülmediğini belirten AYM, rapor, kontroller ve tetkikler ışığında idarenin kusurlu olmadığını tespitiyle iddiaların derece mahkemelerinin kararında ilgili ve yeterli gerekçelerle giderildiğini kaydeder. Bu bağlamda m. 17/1'in gerektirdiği özen ve derinlikte inceleme yükümlülüğünün derece mahkemelerince karşılandığı sonucuna varan AYM, m. 17/1'deki maddi ve manevi varlığının korunması hakkının **ihlal edilmediğine** karar verir.

22.2.2022 Tarih ve 2018/25890 No.lu Başvuru²³⁵⁶ da tıbbi ihmal neticesinde zarara uğranılması hakkındadır. Başvurucu Devlet Hastanesinde normal doğuma alınmış ve fakat *baş pelvis uygunsuzluğu* sebebiyle sezaryen doğum yöntemi ile sağlıklı bir bebek dünyaya getirmiştir. 12 Ağustos 2008'de taburcu olan başvuru 30 Ağustos'ta vajinal kanama şikayeti ile Hastaneye müracaat eder. Tetkikler neticesinde doğuma bağlı doğal akıntı olabileceği söylenen başvuru hastaneden ayrılır. Ancak 1 Eylül'de de şikayetin sürmesi sebebiyle gittiği Hastanede yapılan USG'de, rahminde plesanta kaldığı tespit edilerek ilaç tedavisi uygulanmış ancak netice alınmaması hasebiyle kürtaj işlemi yapılmış ve fakat bu işlemin de başarısız olması yüzünden rahminin alınması için kendisinden yazılı onam alınmıştır. Rahmi ameliyatla çıkarılarak inceleme için gönderilen patolojinin raporunda plesanta olmadığı belirtilmiştir. Açılan tam yargı davasında Adli Tıp Kurumu'nun raporunda post partum kanamaların anne için yüksek ölüm riski içerdiği ve tıbben öngörülemez nitelikte olduğu ve yapılan tıbbi işlemlerin tıp kuralları dahilinde yer aldığı belirtilir. Davanın doğuma dair idareye ilişkin hizmet kusurunun olmaması sebebiyle reddi

²³⁵⁶ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2018/25890 ve 22.2.2022 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2018/25890>, (16.04.2023).

üzerine başvuruçuların temyiz talebi kapsamında hüküm Danıştay tarafından onanır. Bunun üzerine başvuruçular bireysel başvuruda bulunurlar.

AYM, kasıt olmadan doktor kusuru sebebiyle gerçekleşen vücut bütünlüğüne dair zarar oluştuğu yönündeki tıbbi ihmale yönelik şikayetleri m. 17/1 uyarınca ele aldığını belirterek başvuruyu, m. 17/1’de güvence altına alınan maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı dahilinde devletin pozitif yükümlülüğü kapsamında değerlendirir. AYM, derece mahkemesince yapılan yargılamada ve uzman bilirkişi raporunda yeterli somut bulgu ve tespitlere değinilerek iddiaların ayrıntılı olarak tartışıldığı ve karşılandığını belirtir. Başvuruçunun (kadının), kendisine onay için yeterli zaman tanınmadığını ve rahminin alınmaması halinde yaşamını kaybedebileceğine dair yanıltıcı beyanda bulunulduğunu belirterek verdiği onamının geçerli olmadığına dair iddiasına dair AYM; tıbbi müdahalelerde hastanın rızasının gerektiğini, doktor ile hasta arasında güvene dayalı ilişki kapsamında en doğru kararın alınmasına dair süreci doktorun yürütmekle yükümlü olduğunu kaydeder. Olayda ise kanamanın devamı üzerine ilaç tedavisi, neticeye varılamaması sebebiyle de kürtaj işlemi ve başarısız olunca da rahmin alınmasından önce onam belgesinin imzalatılması söz konusudur. Böylelikle literatürdeki sıra ile işlemlerin yapıldığını, sonrasında bahse konu beyanda bulunulduğunu kaydeden AYM, bu bilginin rapor uyarında da tıbben doğru kabul edildiği ve eksik/hatalı bilgiden bahsedilemeyeceğini belirtir. Somut olay kapsamında birkaç saat içerisinde gerçekleşen müdahalelerden müspet netice alınamaması üzerine ortaya çıkan ihtiyaç göz önünde bulundurularak onamın istendiğine değinen AYM, başvuruçunun yaşamına dair önem arz eden müdahalenin acil niteliğinin objektif şekilde tespit edildiğini ve yeterli süre verilmediği iddiasının kabul edilemeyeceğini kaydeder. Bu bağlamda AYM, m. 17/1’deki maddi ve manevi varlığının korunması hakkının **ihlal edilmediğine** karar verir.

Değerlendirme: Benzer kararlarda da görüldüğü üzere; kanaatimizce kadının doğum yöntemine dair bir tercihte bulunması, görüşünün alınması hususuna gereken önemin verilmediğini söylemek mümkündür. Durumunun gerektirdiği acil ihtiyaçlar ışığında gerekli tıbbi müdahalelerin istisna kapsamında yer aldığı kabulü haricinde kadınların kendi bedenlerine yönelik karar vermelerinin pratikte mümkün kılınması

önem arz etmektedir. Aksi takdirde özel hastanelerde ücretli olarak istenilen doğum yönteminin uygulanması çabalarından/gerçeğinden bahsetmek gerekir.

Normal doğum yönteminin veya sezaryen doğum yönteminin annenin sağlığına yönelik risk içermemesi şartıyla annenin tercihi doğrultusunda mümkün kılınmamasının sebepleri de açık değildir. Her ne kadar sahip olunabilecek çocuk sayısına etkisi sebebiyle normal doğuma yönlendirilmenin söz konusu olduğundan bahsedilse de bu noktada da kişinin sahip olacağı çocuk sayısına kendisinin karar vermesi hakkı gereği müspet bir bakışla değerlendirilemeyeceğini söylemek mümkündür. Ayrıca günümüz teknolojik gelişmeleri neticesinde sezaryen doğumlara dair imkanlar da artmaktadır.

Bununla birlikte bahse konu kararlarda, normal doğum yönteminin daha önceden anne adayınca gerçekleştirildiğine de yer verildiğine değinilmiştir. Ancak her doğumun kendi koşulları ve özellikleri kapsamında farklılık arz ettiği göz önünde bulundurulmadan eksik bir şekilde bu değerlendirmenin yapıldığı kanaatindeyiz. Nitekim nasıl ki her kadının doğumu birbirinden farklı ise aynı kadının gebelikleri de da birbirinden farklılık arz edebilmektedir. Buna koşut olarak da doğumların birbirinden farklılık arz etmesi ve bir önceki doğum yönteminin sonraki doğum için karine teşkil etmemesi gerektiğini de belirtmek gerekir. Böylelikle annenin doğum yöntemine dair -sağlık sebebi haricinde- tercihte bulunmasının uygulamaya da yansımalarının sağlanması gerekir. Zira bu değerlendirmenin, salt sezaryen için değil normal doğum isteyen anne için de geçerli olduğunu vurgulamak gerekir.

2. Yardımcı Tedavi Yöntemine (Tüp Bebek) Dair Bireysel Başvuru Kararları

19.12.2013 Tarih ve 2013/2954 No.lu Başvuruya²³⁵⁷ konu olayda TSK'da subay olan başvuru, eşi ile tüp bebek tedavisi görmüştür. Komutanlıkça atama emrinin muhtemel olduğu kendisine bildirilmiş olup tüp bebek tedavisinin sürdüğünün göz önünde bulundurulması isteğine rağmen ataması yapılmıştır. Atama işleminin iptali için açtığı AYİM'deki dava reddedilmiştir. Karar düzeltme talebinin de reddi üzerine AYM'e başvuruda bulunmuştur.

²³⁵⁷ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2013/2954 ve 19.12.2013 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/2954>, (15.04.2023).

AYM, atama işleminin başvurucunun yardımcı tedavi yönteminden yararlanarak çocuk sahibi olma hakkına izin vermeyen veya bu hakkı engelleyen/yasaklayan işlem niteliğinde olmadığını, bu hakka dair bir müdahaleden bahsedilebilmesi için başvurucunun yardımcı tedavi yöntemini kullanmasına dair girişimde bulunduğu anda veya tedavi sürecinde kamu gücü tarafından bu hakkın kullanımının zorlaştırılması/engellenmesi/yasaklanması gerektiğini belirtmiştir. Ancak başvurucunun atanmasının, eşyle birlikte çocuk sahibi olmak için yardımcı tedavi yöntemlerinden faydalanması bakımından herhangi bir engel teşkil etmediğini de vurgular. Başvurucunun tedaviyi sürdürmesine engel somut bir işlemden bahsetmediğini de ekler. Bununla beraber AYİM kararında, başvurucunun anılan tedavi nedeniyle daha önce birkaç kez atamasının ertelendiğine değinen AYM, bu durumda, başvurucunun yardımcı tedavilerden faydalanmak suretiyle çocuk sahibi olma hakkına kamu gücünün işlem/eylem/ ihmali neticesinde doğrudan müdahalenin olmadığı sonucuna varmıştır. Bu sebeplerle AYM, başvurucunun özel hayata ve aile hayatına saygı hakkının ihlali iddialarına dair bir ihlalin olmadığını açık olması sebebiyle, başvurunun bu bölümünün *açıkça dayanaktan yoksun olması* sebebiyle kabul edilemez olduğuna karar verir.

Karar dahilinde üreme tercihinine dair tüp bebek tedavisinin sürdürülmesine engel bir işlemin söz konusu olmadığı göz önüne alındığında, kadınların tüp bebek tedavilerine dair engel, kısıtlama teşkil eden işlemlerin **ihlal** kapsamında değerlendirilebileceği sonucuna varılabilir.

15.10.20115 Tarih ve 2013/2084 No.lu Başvuruya²³⁵⁸ konu olayda başvuru (erkek), eşi ile beraber tüp bebek tedavisi görmüştür. Tedavi neticesinde çocuk sahibi olmuşlardır. Ancak bu süreçte spermalarının alınmasına dair geçirdiği operasyon sonrasında doktor hatasına bağlı bazı rahatsızlıklar yaşadığını ve bu operasyonun risklerine dair kendisine bilgi verilmediğini ileri sürerek (2006'da) maddi ve manevi tazminat davası açar. Ameliyatın tıp kurallarına uygun olduğunun bilirkişi raporu dahilinde tespitiyle Asliye Hukuk Mahkemesi davayı (2010'da) reddeder ve Yargıtay da kararı (2011'de) onar. Yanlış tedavi uygulandığı iddiasıyla açtığı tazminat davası reddedilen başvuru vücut bütünlüğünün bozulduğunu, testosteron hormonu salgılayamama gibi sıkıntılar yaşadığını ve davanın makul

²³⁵⁸ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2013/2084 ve 15.10.2015 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/2084>, (15.04.2023).

sürede neticelenmemesi sebebiyle haklarının ihlal edildiği iddiasıyla bireysel başvuruda bulunmuştur.

AYM başvurusu m. 17/1 ve m. 36 kapsamında inceleyeceğini tespit eder. AYM, tıbbi tedavinin seçimine katılma ve rızanın alınması ile maruz kalınabilecek sağlık risklerinin değerlendirilebilmesi için gerekli bilginin kişiye sağlanmasını, m. 17/1’de güvence altına alınan maddi ve manevi varlığını koruma hakkı kapsamında değerlendirir. AYM’e göre, (istisnalar dışında) tıbbi müdahale öncesi kişinin gerektiği gibi bilgilendirilmemesi, maddi ve manevi varlığını koruma hakkına dair müdahale teşkil edebilir. Yapılan bilgilendirme ile tıbbi müdahale bağlamında kişinin sağlıklı kanaatinin oluşması için AYM, uygun sürenin sağlanması gerektiğini de vurgular. Başvurucu ile eşinin IVF (in vitro fertilizasyon) ve ET (embriyo transferi) işlemine izin verdiğini ve bu işlemlerinin sonuçlarını içeren belge imzaladıkları, kadına dair yapılacak işlemler ve risklerin belirtilmesine rağmen erkek başvurucuya uygulanacak operasyon hakkında bilgilendirme ve uyarıların yer almadığına değinir. Hastaların her bir işleme dair aydınlatılmış rızalarının varlığını ispatla hekim/hastanenin yükümlü olduğuna vurgu yapan AYM, başvurunun operasyonuna dair bilgilendirme içeren bir belgenin sunulmadığını da ekleyerek ilgili operasyona dair özgür ve bilinçli olarak başvurunun izin verdiği sonucuna ulaşamadığını belirtir. Bu sebeplerle m. 17/1’deki maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının **ihlal** edildiğine karar verir.

Ayrıca davanın süratli ve etkili şekilde neticelendirilmesinin barındırdığı menfaat ile davanın karmaşık ve gecikmesinde başvurunun etkisinin olmadığını göz önüne alarak AYM, 6 yıl 7 ay devam eden yargılamanın makul olmadığı kanaatiyle m. 36’daki adil yargılanma hakkı kapsamındaki makul sürede yargılanma hakkının **ihlal** edildiğine karar verir.

Bahse konu karar, üreme tercihinde bulunan başvurunun yardımcı üreme yöntemi olan IVF’den faydalanmak üzere başlayan tedavi sürecinde maruz kaldığı operasyona dair gerekli bilgilendirmenin yapılmaması bağlamında vücut bütünlüğü kapsamında hak ihlali oluşturduğu şeklindeki değerlendirme önemlidir. Zira üreme kapsamında tedavilerde gereken tıbbi müdahalelere yönelik gerekli bilgilendirme yapılarak aydınlatılmış onamın varlığı, hak ihlallerinin önlenmesi için elzemdir. Her ne kadar başvuru erkeğe yönelik değerlendirmeler içerse de benzer şekilde kadınların

üreme bağlamında tıbbi operasyonlara maruz kaldığı durumlar için de geçerli kabul edilerek göz önünde bulundurulmalıdır.

3. Yasal Kürtaja Dair Bireysel Başvuru Kararları

23.07.2020 Tarih ve 2017/31619 No.lu Başvuru²³⁵⁹ mağdur olunan suç neticesindeki gebeliğin sonlandırılması talebinin sürüncemede bırakılmasına ilişkindir. Buna bağlı olarak insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağının ve özel hayata saygı hakkının ihlali iddiasıyla bireysel başvuruda bulunulmuştur.

Tahminen 2016 yılında zora dayalı ilk birlikteliğinin gerçekleştiğini – kolluktaki ifadesinde- belirten 17 yaşındaki R.G. tehdit edilince başkalarıyla da birlikte olmak zorunda kalmıştır. Olay esnasında 18 yaşından küçük olan başvurucunun Mayıs 2017’de yapılan hastane muayenesinde 10 hafta 3 günlük hamile olduğu tespit edilince R.G. henüz reşit olmadığı için emniyet müdürlüğüne bilgi verilmiştir. Ayrıca olay başsavcılığa da intikal etmiştir. Polise başından geçenleri anlatan R.G.’nin ifadesi doğrultusunda, kızla zorla birlikte olan beş kişi hakkında soruşturma başlatılmıştır. Babasından korktuğunu ve ailesi ile kalamayacağını belirten R.G.’nin bu isteği kabul edilmiştir. Kolluk tarafından “Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü Şiddet Önleme ve İzleme Merkezine” teslim edilmiştir. Ayrıca, R.G. ve ailesi kürtaj olmak için başvuruda bulunmuştur. Yürütülmekte olan soruşturmanın haricinde R.G.’nin ailesi de sulh ceza hâkimliğine (TCK m. 99/6 gereği gebeliğin sonlandırılmasına izin verilmesine dair) başvurmuştur. Sulh ceza hâkimliği, konuya dair Başsavcılıkça yürütülen soruşturma kapsamında Başsavcılıkça talepte bulunulması (anne, babanın talepte bulunması yetkisi olmadığı) gerektiğini belirterek talebi reddetmiştir. Bunun üzerine aile Başsavcılığa gebeliğin sonlandırılması talebinde bulunulması için başvurmuştur. Başsavcılık da talebin ifası için dosyayı Sulh Ceza Hakimliğine gönderir. Hakimlik de gebeliğin sonlandırılması kararının kişiye sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve dosyada RG’nin talebinin olmadığını ve m. 99/6’nın reşit olmayanla cinsel ilişki suçu neticesindeki gebelikler için uygulanıp uygulanmayacağını da net olmadığını ve başvurucunun hangi suçun mağduru olduğunu, ceninin biyolojik babasının da tespit

²³⁵⁹ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2017/31619 ve 23.07.2020 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2017/31619?Dil=tr>, (09.01.2022).

edilmediğini belirterek talebi reddetmiştir. Bunun üzerine RG kürtaj olmak istediğine dair talebini Başsavcılığa iletmış ve Başsavcılık da yeniden karar verilmesi talebinde bulunmuştur. Bu arada Adli Tıp Anabilim Dalı'ndan da annenin yaşamını tehlikeye atan normal gebelik komplikasyonları gelişebileceği, yaşı küçük olan annenin ruhsal bakımından da travmatik süreç yaşaması hasebiyle anne ve ceninin tıbbi faydası için gebeliğin sonlandırılması görüşünü içeren rapor Başsavcılığa sunulmuş ve dosya tekrar Hakimliğe iletilmiştir. Hakimlikçe gebeliğin sonlandırılması talebinin reddine dair verilen karara RG'nin vekili itiraz etmiştir. Yapılan itirazda 2827 sayılı Kanun m. 6'daki sulh hakimi ibaresinin sulh hukuk hakimini ifade ettiği gerekçesiyle savcının izin talebini sulh hukuk mahkemesine yöneltmesi gerektiği yönünde karar verilmiştir. Bunun üzerine Başsavcılık Sulh Hukuk Mahkemesine dosyayı iletmıştır. Sulh hukuk mahkemesi ise sulh ceza hâkimliği yetkisinde olduğunu belirterek görevsizlik kararı vermiştir. Akabinde Başsavcılık, sulh ceza hakimliğine dosyayı iletmıştır. Hakimlik de önceden verilen bir kararın olması ve kesinleşmesi sebebiyle Haziran 2017'de karar verilmesine yer olmadığına karar vermiştir. Uzun bir hak arama sürecinin ardından talebi sonuçlanmayınca R.G.'nin avukatı bireysel başvuru hakkını kullanarak Temmuz 2017'de dosyayı AYM'e taşımıştır. R.G. başvurusu günlerce sürüncemede kalınca çocuğu Aralık 2017'de doğurmak zorunda kalmıştır.

Bu meyanda, beş kişiden dördünün başvurucunun rızası ile cinsel ilişkiye girmesi ve şikayetinden vazgeçmesi üzerine sadece zorla cinsel ilişkiye girerek çocuğun cinsel istismarı suçunu işlediği iddiası ile bir şüpheli hakkında kamu davası açılmıştır. İstinaf aşamasında derdesttir.

Bu arada başvuru vekilinin sulh ceza hakiminin Haziran 2017'deki kararına karşı başvurduğu kanun yararına bozma talebi de ÇKK m. 5/1(d)'deki tedbirin soruşturmada sulh ceza hakimliğinin görevinde olması ve sağlık tedbiri içinde yer alması sebebiyle yerinde bulunmuştur.

Ayrıca AYM'nin yazısı ışığında m. 99/6'da kapsamında "...suç sonucu oluşan ve on hafta ile yirmi hafta arasındaki gebeliklerin sonlandırılması kararının usulüyle ilgili ve kararı alacak makama ilişkin yasal çerçeve hakkında ... söz konusu hususları açıklığa kavuşturacak bir düzenleme bulunmadığı..." da belirtilmiştir.

Olayların başvuru vekilinin yaptığı hukuki nitelendirmesi ile bağlı olmadığını, resen hukuki tavsifini takdir eden AYM, başvurunun özünün mağdur olduğu suç

neticesindeki gebeliğin sonlandırılmasına izin verilmemesi olduğunu vurgular²³⁶⁰. Kadınların istenmeyen gebeliği sonlandırma talebinin kişisel özerklik ve ruhsal/bedensel sağlık bakımından vücut bütünlükleri ile ilgili olduğunu ve bunun da m. 17/1'deki maddi ve manevi varlığın korunması ve geliştirmesi hakkı dahilinde ele alınması gerektiğini belirtir AYM.

AYM, m. 17'de gebeliğin sonlandırılmasına dair açık bir hak/güvence yer almamakla birlikte kanun koyucunun bu konuda geniş takdir marjı olduğuna değinir. AYM, Anayasada gebeliğin sonlandırılmasına dair açık bir hak tanınmamış olsa da kanun koyucunun bu hakkı düzenlemesine koşut olarak bu hakkın m. 17 dahilinde etkili şekilde kullanılması için (m. 5 ile beraber) devletin pozitif ve negatif yükümlülüklerini yerine getirmesi gerektiğini belirtir. NPHK ve TCK kapsamında kürtaj yer alır. Bu bağlamda devletin gözetim ve denetimi ile gebelik sonlandırılır. Başvuruya konu olayda gebeliğin sonlandırılmasına izin verilmemesi ve itirazların da incelenmeyerek buna dair talebin sürüncemede kalması göz önüne alındığında AYM, kanun ile öngörülen gebeliğin sonlandırılması imkanına erişilemediğini ve bu durumun kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına müdahale niteliğinde olduğunu kaydeder. Müdahale m. 13'teki şartları haiz değilse m. 17 ihlal edilmiş sayılacaktır. *Kanunilik* bakımından²³⁶¹, 10 haftadan fazla olan gebeliğin suç neticesinde meydana gelmesi hususunun TCK m. 99/6 kapsamında düzenlendiğini ve R.G.'nin 18 yaşından küçük olması sebebiyle de ÇKK'da suç mağduru çocuk için koruyucu ve destekleyici düzenleyen hükümler ile birlikte uygulanacağını belirterek AYM kanunilik koşulunun sağlandığını tespit eder.

Meşru amaç bakımından m. 13'te ilgili maddedeki sebeplere dayalı sınırlandırma yapılacağı düzenlense de m. 17'de özel sınırlama sebebi düzenlenmediği için AYM, hakkın doğasından kaynaklı bazı sınırların bulunduğunu kaydeder. Bu bağlamda gebeliğin sonlandırılmasında ceninin korunması ile kadının maddi ve manevi varlığın korunması, geliştirilmesi hakkı bakımından menfaatlerinin

²³⁶⁰ AYM, kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının (m. 17) AİHS m. 8'deki özel hayata saygı hakkı kapsamında ele alınan fiziksel ve zihinsel bütünlüğün korunması hakkına karşılık geldiğine değinir (par. 73).

²³⁶¹ AYM, kanunilik ilkesi bağlamında derece mahkemelerin yorumunun hukuki belirlilik ve öngörülebilirliğe etkisini denetlemekle görevli olduğunu, mevzuatın yorumlanmasına dair problemleri çözmenin öncelikle derece mahkemelerinin yetkisinde olduğunu belirtir (par. 86).

göz önüne alınarak kısıtlamalar getirilmesinin hakkın doğasından kaynaklanan meşru amaca dayandığını belirtir²³⁶².

Demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olması için müdahalenin zorunlu toplumsal gereksinimi karşılaması ve *orantılı* olması gereği, sınırlandırmanın amaç ile araç arasındaki ölçülülük ilkesinden bağımsız ele alınamaz. Olayda uyumsuzluğun hızlı şekilde çözümü için gereken yükümlülük, usule ilişkin olup gebeliği sonlandırma talebinin lehe/aleyhe hızlı şekilde karara bağlanmasıdır. Kadın bedeninde vuku bulan ve maddi ve manevi varlığı ile doğrudan ilgili fizyolojik bir olay olan gebeliğin sonlandırılmasına dair kararının özerk kişi olarak kadının kendi bedeni üzerindeki tasarruf yetkisi ile ilgisi bulunur. Kanun koyucunun suç sonucu gebelikleri 20 haftadan fazla olmamak üzere izinle sonlandırabilmeye imkan sağladığı belirtilir. Zira buradaki izin gebeliğin suç neticesinde olup olmadığını tespit amaçlı olup kadının kişisel özerklik ve vücut bütünlüğünün korunması hakkı ile ceninin menfaatleri arasında denge kurar. Böylelikle gebeliği sonlandırma izne bağlanarak kişisel özerklik ve vücut bütünlüğünü koruma hakkına yönelik müdahalenin demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olduğu sonucuna ulaşır AYM. Gebeliğin sonlandırılmasına erişimi imkansız kılan/zorlaştıran yorum ve uygulamaların müdahaleyi orantısız hale getireceği tespitiyle AYM, zaman açısından önem arz eden iki aylık gibi bir sürede kararın verilememesi gebeliği sonlandırma imkanına erişmeyi imkansız kılarak başvurucuya aşırı külfet yüklediğini vurgular. Adil dengenin başvurucu aleyhine bozulduğunu ve maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkına orantısız müdahalede bulunulduğunu açıklar.

Nihayetinde Resmi Gazete'de 10.9.2020 tarihinde yayımlanan karara göre AYM, cinsel istismara maruz kalan 18 yaşından küçük R.G.'nin (çocuğun) hamileliğine son vermek için yapılan kürtaj başvurusunun kabul edilmemesini, hukuki sürecin uzaması neticesinde çocuğu doğurmak zorunda kalmasını *hak ihlali* olarak değerlendirir. Kürtaj olmak için yapılan başvurunun sürüncemede bırakılarak, "*gebeliğin sonlandırılması imkânına erişememe*" iddiasını haklı bulan AYM kararında, *kişinin maddi ve manevi varlığının korunması ve geliştirilmesi* hakkının **ihlal** edildiğine karar verir.

²³⁶² AYM, kadının kişisel özerklik, ruhsal/bedensel sağlığı açısından vücut bütünlüğü hakkının doğal sınırını ceninin korunmasına dair menfaatin oluşturduğunu belirtir (par. 93).

15.12.2020 Tarih ve 2017/17652 No.lu Başvuruya²³⁶³ konu olayda, başvurucunun kardeşi 24 haftalık hamileyken Devlet Hastanesinde görevli kadın doğum doktoru tarafından suç oluşturmaya rağmen kanuna aykırı şekilde (2004'te) gerçekleştirilen kürtaj esnasında -ceninle beraber- yaşamını kaybetmiştir. Yapılan ceza soruşturması neticesinde doktor hakkında kadının ölümü ile neticelenen çocuk düşürtme suçundan kamu davası açılmıştır. Ağır ceza mahkemesi Eylül 2008'de doktorun (m. 99/4 kapsamında kadının ölümüne sebep olan rızaya dayalı çocuk düşürtme suçunu işlemesi sebebiyle) 5 yıl hapis cezası ile cezalandırılmasına hükmetmiş ve fakat doktorun 2009'da ölümü sebebiyle mahkumiyet ilamının ortadan kaldırılmasına hükmedilmiştir. Bunun yanında başvuru, Ekim 2008'de, olaydaki hizmet kusuru sebebiyle Sağlık Bakanlığı'ndan maddi ve manevi tazminat ödenmesi talebinde bulunmuş, talebinin reddi üzerine Şubat 2009'da açtığı tam yargı davası İdare Mahkemesi tarafından reddedilmiş ve Danıştay tarafından onanmıştır. Bunun üzerine başvuru, hem doktorun kusurunun hem de Devlet Hastanesinin hizmet kusurunun olduğunu ve fakat tam yargı davasının hatalı şekilde reddedildiğini iler sürerek AYM'e bireysel başvuruda bulunmuştur.

AYM, başvurunun bütün olarak m. 17'de güvence altına alınan yaşam hakkı bakımından ele alınacağını tespit eder. Yaşam hakkının (m. 5 ile beraber) devlete pozitif ve negatif yükümlülükler yüklediğini, bu pozitif yükümlülüğün kamusal makamlardan/diğer kişilerden/kişinin kendisinden kaynaklı risklere karşı korunmayı kapsadığını, bu pozitif yükümlülüğün sağlık alanındaki faaliyetleri de içerdiğini, kamu ve özel sağlık kuruluşlarınca ifa edilen sağlık hizmetlerinin hastaların yaşamlarını koruyucu şekilde gerekli tedbirlerin alınmasını sağlar şekilde düzenlenmesinin gerektiğini, bu pozitif yükümlülüğün maddi yönü yanında usule dair yönünün de bulunduğunu ve usule dair yükümlülüğün olaya bağlı şekilde cezai, hukuki, idari nitelikte soruşturmalarla gerçekleştirilebildiğini, yaşam hakkına dair adli ve idari yargıdaki tazminat davalarının makul ölçüde ivedilik ve özen koşulunu sağlaması gerektiğini AYM hatırlatır.

AYM, başvurucunun kardeşinin ölümüyle neticelenen kürtajın suç oluşturan tıbbi müdahale olduğunun Ağır Ceza Mahkemesi tarafından tespit edildiğini belirtir. Hastane yönetiminin istihdam ettiği tüm sağlık personeline dair yönetme ve

²³⁶³ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2017/17652 ve 15.12.2020 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2017/17652>, (09.04.2023).

denetleme görevinin olduğunu, Devlet Hastanesi idaresinin kusurunun organizasyon kusuru kapsamında incelenmesi gerektiğini ifade eder. Tazminat talebini reddeden İdare Mahkemesi'nin kararında müdahalenin doktorun yıllık izinde olduğu bir zamanda, ameliyat için Başhekimliğe bilgi verilmediği belirtilerek idarenin sorumluluğun olmadığına yer verildiğine değinir. Fakat kamu görevlisi doktorun izinli olduğu dönemde, hiçbir yetkiliye bilgi vermeden -mesai gününde- hastane personeli ile birlikte cerrahi müdahalede bulunduğu, bu operasyondan bilgisi olan diğer personelin de hastane yetkililerine duruma dair bilgi vermediğinin tespitiyle AYM; Devlet Hastanesi idaresinin sağlık personelinin suç teşkil edecek davranışlardan kaçınmasına dair hastanedeki denetim ve kontrol görevini gerektiği şekilde yerine getirmediğini, yönetim boşluğuna sebep olmasından ötürü ilgili Devlet Hastanesinde organizasyon kusuru bulunduğu açık olduğunu belirtir.

Başvuruya konu olayda AYM, kamu makamlarının yaşamı korumaya dair pozitif yükümlülüğü yerine getirmediği tespit etmiştir. Ayrıca İdare Mahkemesi'nin - hizmet kusuru olmadığı sebebiyle- tazminat talebinin reddine dair kararını da yaşam hakkının korunmasına dair ilkelerle bağdaşır nitelikte görmemiştir. Bu sebeplerle **yaşam hakkının ihlal** edildiğine karar vermiştir.

İlgili karar, cerrahi bir müdahaleyi gerektiren gebeliği sonlandırma/kürtaj işleminin kötüye kullanılmaya müsait niteliğini gözler önüne serici elzem bir karar olması sebebiyle önem taşımaktadır. Bu bakımdan kadınların gebeliği sonlandırma kararının denetlenmesinin kadınları özgürleştirme yönünde sağlanması gerekir. Bu sayede güvenle kadınların bahse konu tıbbi müdahale için başvurmaları sağlanabilir. Aksi takdirde sınırlandırıcı bir şekilde kadınların gebeliğini sonlandırma yönünde koşullar öne sürülmesinin bilakis bahse konu müdahaleleri denetim kapsamı dışına ittiğini söylemek mümkün hale gelebilecektir.

4. Kısırlaştırmaya Dair Bireysel Başvuru Kararları

12.6.2018 Tarih ve 2015/13077 No.lu Başvuruya²³⁶⁴ konu olay kapsamında, nüfusta kadın olarak kayıtlı başvurusunun erkek kimliğine geçme isteği üzerine yapılan iki yıllık takip neticesinde söz konusu isteğinin uygun bulunması söz

²³⁶⁴ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/13077 ve 12.6.2018 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/13077>, (12.04.2023).

konusudur. Cinsiyet değişikliği ameliyatına izin verilmesi talebiyle Asliye Hukuk Mahkemesi'nde başvurunun açtığı dava, üreme yetisinin olması ve gerekli cinsiyet değişikliği şartlarının sağlanmaması sebebiyle reddedilmiştir. Karar, temyiz sonucu onanmıştır. Cinsiyet değişikliğine²³⁶⁵ izin verilmesine dair talebinin reddi sebebiyle maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının ihlal edildiğini öne sürerek başvuru bireysel başvuruda bulunmuştur.

Bu meyanda (itiraz yolu kapsamında) AYM, üreme yeteneğinden sürekli biçimde yoksunluk ile ilgili ibareyi Any. m. 13, 17, 20'e aykırı görerek iptal etmiştir (AYM, 29.11.2017 tarih ve 2017/130 E. ve 2017/165 K. Sayılı Karar). Başvurucunun Asliye Hukuk Mahkemesine yeniden yaptığı başvurusu kabul edilerek cinsiyet değişikliğine izin verilmiştir. Başvuruya konu olay kapsamında AYM, cinsiyet değiştirme ameliyatı için yaklaşık dört sene geçtiğini göz önüne alarak başvurunun özel hayatının etkilendiğini ve mağduriyetinin (ikinci başvuruda kabul edilmesinden müstakil olarak) sürdüğünü açıklar.

AIHM daha önce Y.Y v. Türkiye kararında, cinsiyet değiştirme ameliyatına izin verilebilmesi için aranan üreme yeteneğinden yoksunluk şartının fiziki değişim sürecinin öncesinde aranmasının özel hayata gerekli olmayan müdahale niteliğinde olduğu ve m. 8'in ihlal edildiğini belirtmiştir.

AYM, m. 17'deki maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının AIHS m. 8'deki özel hayata saygı hakkı bağlamında korunan fiziksel ve ruhsal bütünlük hakkı ile kişinin kendisini gerçekleştirme ve kendisine dair kararlar alabilme hakkına denk düştüğünü vurgular. AYM fiziksel ve ruhsal özerkliği özel yaşam kapsamında ele alarak mezkur hakkın kamusal makamlar/özel kişilerin saldırılarına karşı kişiyi koruduğunu da belirtir.

AYM sağlık raporunda kadın üreme organlarına sahip olmasına rağmen erkek cinsiyet kimliğini başvurunun benimsediğinin tespit edildiğini belirtir. Cinsiyet değişikliği ameliyatından önce üreme yeteneğinden vazgeçmesini gerektiren

²³⁶⁵ Yargıtay 8. Hukuk Dairesi'nin 2/11/2017 tarih ve 2017/7553 E. ve 2017/14419 K. sayılı ilamı uyarınca; "...cinsiyet değişikliği için; ilk önce cinsiyet değişikliğine dair mahkemece izin kararı verilmeli ve bu izin kararına istinaden gerekli cinsiyet değişikliği ameliyatı yapılmalıdır. Daha sonra açılacak davada ise mahkemece, cinsiyet değiştirme ameliyatı gerçekleştirildiğinin resmî sağlık kurulu raporuyla doğrulanması hâlinde nüfus sicilinde gerekli düzeltmenin yapılmasına karar verilecektir. Özetle; TMK 40. maddede; iki ayrı dava mevcut olup, birinci fıkrada cinsiyet değişikliğine izin verilmesi, ikinci fıkrada ise cinsiyet yönünden nüfus kütüğünde düzeltme davası düzenlenmiştir..." (par. 22).

kısırlaştırma operasyonuna yönlendirmenin maddi bütünlüğe müdahale teşkil ettiğini ifade eder. Mahkemenin ret kararının cinsiyet kimliği ve kişisel gelişim hakkı açısından da müdahale niteliğinde olduğunu kaydeder.

Müdahalenin m. 13'teki (kanunla öngörülmesi, meşru amaç içermesi, demokratik toplum düzeninin gereklerine ve ölçülülük ilkesine uygun olması şeklindeki) sınırlama şartlarına uygun olmaması halinde m. 17/1'in ihlalinden bahsedileceği belirtilir. AYM müdahalenin 4721 sayılı Kanun m. 40'a dayandığı için kanuni dayanağın mevcut olduğunu belirtir. Cinsiyet değişikliğine dair ameliyatların kamu düzeninin sağlanması, geri dönüşünün olmaması, sağlık açısından riskleri göz önüne alınarak genel sağlığın korunması amacına dayalı olduğunu da kaydeder. Bununla birlikte müdahalenin zorunlu toplumsal ihtiyaca yanıt olması halinde gerekli görülebileceğini de belirtir AYM.

İlk derece mahkemesinin üreme yeteneği bulunduğu için izin vermediğini belirten AYM, cinsiyet değiştirme ameliyatından sonra her iki cinsiyete ait üreme yeteneğinden yoksun kalacağını sağlık raporunda da belirtildiğini vurgular. Bu bağlamda üreme yeteneğini haiz başvurunun, cinsiyet değiştirme ameliyatı olduğunda ameliyatın doğal getirisi olarak üreme yeteneğini sürekli olarak yitireceğinin şüphe götürmediğine de dikkat çeker. AYM -başvurudan sonra- kanundaki ilgili –üreme yeteneğinden sürekli yoksun bulunma şeklindeki- ibareyi de iptal ettiğini göz önüne alarak, maddi ve manevi varlığın korunması hakkına yapılan müdahalenin demokratik toplumda *gerekli* görülemeyeceği kanaatiyle m. 17'deki maddi ve manevi varlığın korunması ve geliştirilmesi **hakkının ihlal** edildiğine karar verir.

Bahse konu karar üreme yeteneğinin özel hayat kapsamında kişisel özerklik dahilinde ele alınması, fiziksel ve ruhsal özerkliğin özel hayat kapsamında değerlendirildiği, kişisel özerklik ilkesinin kişinin kendi bedenine dair seçim yapabilme hakkı olarak ele alınması bakımından önem teşkil eder. Aynı gerekçelerin kadının üreme yeteneğine dair müdahalelerde de göz önünde bulundurulması gerektiğini söylemek mümkündür.

28.11.2018 Tarih ve 2015/9211 No.lu Başvuruya²³⁶⁶ konu olay kapsamında, nüfusta erkek olarak kayıtlı başvurunun kadın kimliğine geçme isteği üzerine takip neticesinde söz konusu isteği uygun bulunmuştur. Erkek üreme yeteneğine sahip başvurunun, yapılacak cerrahi ve tıbbi tedavi sonucu hem erkek hem kadın üreme yeteneğinden yoksun kalacağı belirtilmiştir. Cinsiyet değişikliği ameliyatına izin verilmesi talebiyle Asliye Hukuk Mahkemesi'nde açtığı dava, başvurunun üreme yetisinin olması ve gerekli cinsiyet değişikliği şartlarının sağlanmaması sebebiyle reddedilmiştir. Karar, temyiz sonucu onanmıştır. Ayrıca karar düzeltme talebinin de reddi üzerine başvuru, bireysel başvuruda bulunmuştur.

Yukarıdaki karara paralel şekilde benzer değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Yalnızca farklılık içeren bir nüans söz konusudur. Başvuru m. 17 kapsamında değil de m. 20 kapsamında ele alınmıştır. Başvuru maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkının ihlali iddiasında bulunurken AYM başvuruyu m. 20/1 kapsamında değerlendirmeyi uygun görmüştür. Şöyle ki, fiziksel ve ruhsal özerkliği kapsayan özel hayata saygı hakkının bireyleri kamusal makamların ve özel hukuk kişilerinin hem fiziksel hem ruhsal bütünlüğe dair saldırılara karşı korunduğunu yineler. Cinsiyetin de yaşam ile özdeşleşmesi sebebiyle kişiliğin ve kimliğin bütüncül bir unsur niteliği vurgular. Bu bağlamda AYM, cinsiyet değişikliğinin özel hayata saygı kapsamında (m. 20) ele alınması gerektiğini belirtir. Bu bağlamda m. 20 için de gerekli (m. 13'deki) sınırlama koşulları açısından aynı değerlendirmeler yapılarak özel hayata saygı hakkına yönelik müdahalenin demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olmadığı sonucuna varan AYM, m. 20'deki özel hayata saygı hakkının **ihlal** edildiğine karar verir.

5. Doğum Kontrol Yöntemlerine Dair Bireysel Başvuru Kararı

16.9.2020 Tarih ve 2017/18196 No.lu Başvuru²³⁶⁷: Evli ve dört çocuk sahibi birinci ve ikinci başvuru, erkek başvurunun 2010'da devlet hastanesinde *vasektomi (kısırlaştırma) ameliyatı* olmasından 19 ay sonra diğer başvuru hamile

²³⁶⁶ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/9211 ve 28.11.2018 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/9211>, (12.04.2023).

²³⁶⁷ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2017/18196 ve 16.09.2020 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2017/18196>, (14.04.2023).

kalmış ve hastanedeki test neticesinde erkeğin spermatik kanallarının tam kapanmadığı tespit edilmiştir. Zararlarının tazmini için başvurdukları Sağlık Bakanlığınca başvurunun zımnen reddi üzerine başvuruçular, 2010'da tam yargı davası açmışlardır²³⁶⁸. Vasektomi sonucu geri döndürülemez kısırlık oluşacağı söylendiği için bu müdahaleye karar verdiklerini, vasektomi ameliyatından sonra (4 ay korunma dışında) kendilerine kontrol ve yapılması gerekenlere dair çağrı/uyarı yapılmadığı oysaki müdahalenin başarısızlığının kontrolle anlaşılabilceğini, doktorun kusuru olmasına rağmen komplikasyon olarak görülerek durumun geçiştirildiğini vurgularlar. Adli Tıp Kurumu'nun yargılamadaki (her türlü özene rağmen spermatik kanalların tam kapanmaması durumunun görülebilecek, tıbbi ihmal ya da kusura bağlı olmayan komplikasyon olduğu yönündeki) raporuna göre dava reddedilmiştir. İlgili hukuki yollar tüketilerek sonuç alınamamıştır. Bunun yanında onam formundaki imzanın kendilerine ait olmadığı yönünde savcılığa bulundukları şikayet kapsamında da sonuç elde edemeyen başvuruçular; vasektomi ameliyatından sonra sperm testi yapılması gerektiği hâlde bilgilendirilmediklerini, ameliyat sonrasında kontrol için çağrılmadıklarını, gerekli testlerin yapılmadığını ve bu sebeplerle doktorun kusurlu olduğunu belirterek AYM'e bireysel başvuruda bulunmuşlardır.

AYM, m. 17/1 uyarınca maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkının AİHS m. 8'deki özel hayata saygı hakkı kapsamındaki fiziksel ve zihinsel bütünlüğün korunması hakkına karşılık geldiğini yineler. Ayrıca önceki kararları ışığında, kasıt olmaksızın doktor kusurundan ötürü vücut bütünlüğünün zarara uğradığı yönündeki tıbbi ihmale yönelik şikayetleri m. 17/1 dahilinde ele aldığını da ekler.

Devletin kişilerin yaşam hakkı ile maddi ve manevi varlıklarını koruma hakkı dahilinde hem kamu hem de özel sağlık kuruluşları tarafından yerine getirilen sağlık hizmetlerini hastaların yaşamları ile maddi ve manevi varlıklarının korunmasına dair gerekli tedbirlerin alınabilmesini sağlar şekilde düzenlemesi gerektiğini AYM

²³⁶⁸ Yaşlarının ileri olması, ekonomik durumlarının yetersizliği sebebiyle istemedikleri gebeliği önlemek üzere karar verdikleri vasektomi ameliyatının doktorun hatalı tıbbi müdahalesinden ötürü başarısız olduğunu, istemedikleri gebeliğin gerçekleştiğini, başka sağlık sorunlarının da varlığı sebebiyle hamileliğin ve doğumun çok zor gerçekleştiğini, tedavi süresince yaşanan zorluklardan ötürü psikolojilerinin bozulduğunu ve çocuğun bakım ve eğitim giderlerini karşılayamayacaklarını ileri sürerek maddi ve manevi zararlarının tazmini talebinde bulunmuşlardır (par. 10).

vurgular. Ayrıca tıbbi müdahaleden önce gerektiği gibi bilgilendirmenin kişiye yapılarak rızasının alınmamasının maddi ve manevi varlığını koruma hakkının ihlaline yol açabileceğini de ekler. İlgili tedavi ile risklere dair bilgilendirmenin yapılmış ve bilgilendirme ile tıbbi müdahale arasında sağlıklı bir kanaatin oluşması için uygun zaman aralığının sağlanmış olması gerektiğinin de altını çizerek AYM.

Başvuruyu AYM, m. 17/1 bağlamında devletin kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına dair pozitif yükümlülüğünü yerine getirip getirmediği kapsamında ele alır. Hasta haklarına, tıbbi müdahale öncesi işlemlere ve aydınlatma yükümlüğüne, Sağlık Bakanlığınca tıbbi hizmet sunan kurumların denetime dair ayrıntılı mevzuatın varlığı söz konusu olmakla birlikte pratik de etkili şekilde uygulanması gerektiğine değinir.

Bilirkişi raporlarını da göz önüne alarak AYM, tıbbi işlemten sonra sperm testi için kontrole çağırmanın tıbbi bir gereklilik ve önceden öngörülebilir olduğunu, dikişlerin alınması haricinde birinci başvuruçunun bu test için kontrole çağrıldığına yönelik bir belgenin bulunmadığını, ameliyat sonrasında sperm testi yapılmadığını, doktorun bu konuda başvuruçulara bilgi vermediğini belirtir. Nitekim AYM gerçekleşmesi gereken rutin kontrollere birinci başvuruçunun çağrılıp çağrılmadığı, çağrıldı ise kontrollere gelip gelmediği ve ameliyat sonrası gelişebilecek durumlarla dair aydınlatmasının usule uygun yapıp yapılmadığı bakımından yargılama sürecinde araştırma yapılmadığını ve bu konunun açıklığa kavuşturulamadığını belirtir. Bu bağlamda AYM başvuruçunun (yargılamanın sonucunu doğrudan etkileyebilecek nitelikteki) vücut bütünlüğüne yönelik tıbbi müdahalenin sonuçlarına dair öngörülebilir nitelikte komplikasyon ve riskler hakkında yeterli şekilde aydınlatılmadığı iddiası bakımından mahkeme kararlarında ilgili ve yeterli bir gerekçe olmadığını da belirtir. Bahse konu değerlendirmelerin yargısal makamlar tarafından yapılmaması nedeniyle kişinin maddi ve manevi varlığının korunması ve geliştirilmesi hakkı bakımından kamu makamlarının pozitif yükümlülüklerini yerine getirmedikleri kanaatiyle m. 17/1'deki maddi ve manevi varlığın korunması hakkının **ihlal** edildiğine AYM karar verir.

Üreme haklarına dair ürememe yönündeki tercihin uygulanabilmesine yönelik gerekli tıbbi işlem niteliğindeki kısırlaştırma ameliyatı dahilinde aydınlatma yükümlülüğünün eksikliği ve gerekli prosedürlerin izlenmemesi, kontrollerin

sağlanmaması yüzünden başarısız vasektomi ameliyatı sebebiyle kadının bedeninde gerçekleşen üreme söz konusudur. Aslında yine çalışmanın genelinde de üzerinde durduğumuz husus olan üremenin kadının bedeninde vuku bulması noktasına gelinmektedir. Yapılan başarısız ameliyat sebebiyle istenmeyen gebeliğin önlenememesi söz konusudur. Dolayısıyla daha ciddi sonuçlar da doğurabilecek olan önemli bir soruna işaret etmesi bakımından bahse konu karar önem arz etmektedir. Kadının sağlık sorunu sebebiyle çektiği zorluklar haricinde yaşamını yitirmesi de söz konusu olabilirdi. Bu bakımdan üreme kararlarını etkiler nitelikteki tıbbi müdahalelere dair sağlık hizmetlerinin azami ölçüde ihtimamla yerine getirilmesi gerektiği bir kez daha ön plana çıkmaktadır.

V. ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA ÜREME HAKLARINA DAİR KONULARIN ANAYASA M. 17 VE M. 20 KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ SORUNU

Üreme ile ilgili değinilen AYM kararları ışığında üzerinde durulması gereken konu; AİHS m. 8’de yer alan özel hayata saygı hakkının²³⁶⁹ Any. m. 17/1 dahilinde kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı kapsamında mı yoksa m. 20 dahilinde özel hayata saygı gösterilmesini isteme hakkı kapsamında mı değerlendirmeye konu edileceğine ilişkindir.

Çoğunluğun görüşü ve çoğu kararda da değinildiği üzere²³⁷⁰, üreme ile ilgili konularda AİHS m. 8 dahilindeki özel hayata saygı gösterilmesi hakkı Any. m. 17/1 kapsamında kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı uyarınca değerlendirmeye esas alınmaktadır.

Doğum yöntemine dair **19.7.2018 Tarih ve 2015/10945 No.lu**²³⁷¹ Başvuru’ya konu olayda, doğum kilosuna tespit edilmeden normal doğum yaptırılmasından ötürü çocuğun kolunun sakat kaldığı iddiasıyla açılan tam yargı davasının tazminat yönünden reddi sebebiyle hakları iddia edilen başvuru sahipleri AYM’e başvurur. AYM,

²³⁶⁹ Gebeliğin sonlandırılmasının m. 8 kapsamında ele alındığı AİHM kararı için bkz. AİHM, **P and S v. Poland**, Başvuru No: 57375/08, Karar Tarihi: 30.01.2013, <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-114098>, (10.03.2023).

²³⁷⁰ Örneğin, Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2017/31619 ve 23.7.2020 tarihli Karar.

²³⁷¹ Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/10945 ve 19.7.2018 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2015/10945>, (01.05.2023).

herkesin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahip olduğunun yer aldığı m. 17/1'in AİHS m. 8'deki özel hayata saygı hakkı dahilinde korunan fiziksel ve zihinsel bütünlüğün korunmasına denk geldiğini belirtir. Ayrıca AYM, devletin kişinin maddi ve manevi varlığını koruma şeklindeki pozitif yükümlülüğünün sağlık alanındaki faaliyetler için de geçerli olduğu belirtilerek başvuruyu m. 17/1 kapsamında ele alarak **ihlal** kararı verir.

Ancak *Gökcan* tarafından ihlal kararı farklı gerekçe ile temellendirilmektedir. *Gökcan*, özel hayata saygı hakkı kapsamında değerlendirir. Zira görüşünü daha önceki 2014/13327 No.lu Başvuru'da da dile getirdiğini belirterek o karardaki görüşüne atıfta bulunur.

Konunun m. 17 kapsamında incelenmesinin m. 20'nin kapsamını daralttığını, m. 17/1 ve 17/2'nin genel ve temel nitelikteki kişilik hakkını özel hayatın içerisine dahil ettiğini bir diğer ifadeyle m. 20'nin parçası/özel bir biçimi olarak değerlendirildiğini belirtir. Any.'da özel yaşama dair hükümler mevcut iken (m. 20-22) m. 17/1 ve m. 17/2'nin özel hayata özgülenmesinin sistematik yoruma uygun olmadığını savunur. Ayrıca kişinin maddi ve manevi varlığı ile bütünlüğüne dair hakların özel yaşam ile ilgili olduğunu savunmanın diğer haklar ile ilgili olmadığı anlamına mı geldiğini de sorar.

Nihayetinde karşı oy kapsamında, özel olarak Any.'da düzenlenen temel haklara nazaran m. 17/1 ve 17/2'nin genel ve ideal norm niteliğinde olduğu açıklanır. Başvuru vücut bütünlüğü ve maddi ve manevi varlığa ilişkin olsa bile Any.'daki ilgili hak kapsamında değerlendirme yapılması gerektiği belirtilir. Any. m. 17/1 ve 17/2'nin yardımcı norm olarak kullanılabileceği de vurgulanır. Aksi halde özel olarak düzenlenen temel hakların norm alanının daraltılması riskine değinerek başvuruyu m. 20/1 kapsamında incelenmesi gerektiği öne sürülür.

Bahse konu **8.3.2018 Tarih ve 2014/13327 No.lu Başvuru**'ya dair²³⁷² AYM'nin kararındaki *Gökcan*'ın farklı gerekçesi uyarınca, başvurunun özel hayata saygı hakkı dahilinde ele alınması gerektiği savunulur. *Gökcan*'a göre, önemli olan husus başvurunun m. 17/1 kapsamında değil m. 20 kapsamında ele alınmasıdır.

Başvuruya konu olayda prematüre dünyaya gelen çocuğun hastaneden dört haftalık olduğunda taburcu edilirken görme yeteneğinin kaybı riski sebebiyle 4-6

²³⁷² Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2014/13327 ve 8.3.2018 tarihli Karar, <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/13327>, (11.04.2023).

haftalar arasında göz muayenesinin yapılması gerektiğine dair aileye bilgilendirmenin yapılmaması yüzünden körlük yaşandığı iddiası söz konusudur. Ancak başvuru özel hayata dair değerlendirmeler sebebiyle konumuz ile ilgilidir. Bir diğer ifadeyle başvurunun özel hayat kapsamındaki farklı gerekçeye çalışmamıza kaynaklık etmek üzere yer verilecektir.

Gökcan’a göre, konunun m. 17/1 dahilinde ele alınması m. 20’deki özel hayata saygı gösterilmesi hakkının kapsamını daraltmakla birlikte m. 17/1’deki kişilik hakkını da özel hayatın spesifik bir alanına indirgemektedir. Any. m. 17’nin gerekçesinde de diğer hak ve hürriyetlerin m. 17’den itibaren önem dereceleri göz önünde tutularak belirlendiğinin ve m. 17 ile yaşama, maddi ve manevi varlığın bütünlüğü ve bunun geliştirilmesi hakkının korunduğunun belirtildiğine değinir. *Gökcan*, Any.’daki tüm temel hakların maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkından türediğini ve onların birer unsuru olduğunu savunur. Bundan ötürü m. 17/1’in hukuki ve anayasal niteliğini belirlemenin önemli olduğuna değinir. Doktrindeki görüşlere yer verir. Buna göre, “genel nitelikte bir eylem özgürlüğü” tanıyan sübjektif bir kamu niteliğinde olduğunun, genel fiil özgürlüğü niteliğinde olup Any.’daki diğer temel haklar ile özel-genel norm ilişki içerisinde olduğunun savunulduğuna da değinir. Bununla beraber AİHS m. 8’deki özel hayata saygı hakkı içerisinde fiziksel ve zihinsel bütünlük ile nam gibi manevi varlıklar üzerindeki hakların da ele alındığını belirtir. Bununla birlikte vücut bütünlüğünün Any. m. 17/2’de, kişilik hakkının da m. 17/1’de korunduğuna değinir. Zira vücut ve fiziksel bütünlüğün kişinin en mahrem yönünü oluşturması sebebiyle özel hayatın içerisinde yer aldığını belirtir. Bu bağlamda kişiliğini maddi ve manevi açıdan koruma ve geliştirme hakkının da özel hayata saygı dahilinde yer aldığını ifade eder. Nitekim AİHM kararlarında da özel hayat kapsamında ele alınan cinsel yaşamın, kürtajın aynı zamanda kişiliğinin maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkını da ihlal eder nitelikte olduğunu açıklar.

AİHM’in fiziksel ve ruhsal bütünlüğe dair hakları ve bu kapsamdaki tıbbi müdahaleleri m. 8 (özel hayata saygı hakkı) dahilinde ele aldığını vurgular. Bu bağlamda ameliyat esnasında rıza alınmadan gerçekleşen kısırlaştırmanın, haklı sebeplerin varlığına rağmen kürtaja izin verilmemesinin m. 8 kapsamında

değerlendirildiğini belirterek aynı değerlendirmelerin Any. m. 20 için de yapılması gerektiğini savunur. Gökcan'a göre;

*...Kişinin hayatıyla ilgili kararlarını özgürce alabilmesi (kişi özerkliği), vücut bütünlüğüne, maddi ve manevi kişilik değerlerine yönelik bir saldırıya karşı korunma hakkı ile bu değerlerini geliştirmeye yönelik haklarının tümü özel yaşama saygı ve gizliliğinin korunması hakkının içerisinde yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle, bireyin zikredilen boyutlarıyla gerek vücut bütünlüğünü koruma ve gerekse kişiliğini (maddi-manevi varlığını) koruma ve geliştirme hakkı da özel hayattan ayrılmaz niteliktedir. Dolayısıyla belirtilen unsurlar ya da alt haklar özel hayatın olmazsa olmazlarıdır...*²³⁷³

Ayrıca doktrinde de m. 20/1'in AİHS m. 8 dahilinde kabul edilen -kişinin kendini gerçekleştirme ve geleceğini belirleme hakkını- kişinin özerkliğini de karşılar nitelikte olduğuna da yer verir²³⁷⁴. Nitekim hakkın bu boyutunun maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile ilgili olması hasebiyle de fiziksel bütünlük ve özerklik (bedeni üzerinde karar verme) hakkının m. 20/1 kapsamında olduğunu ifade eder. Böylelikle Gökcan, "...kişinin özel yaşamı sürecinde çeşitli faaliyetler veya kendisine karşı yapılan müdahaleler bağlamında kişisel varlığını koruyup geliştirme hakkının da özel hayatın içinde bir unsur veya alt hak olduğu..." görüşündedir. Kişinin fiziksel veya psikolojik bütünlüğünü ihlal eden müdahalelerin özel hayatı etkilediğini de ekler.

Nihayetinde Gökcan, m. 20'de münhasıran düzenlenen özel hayata saygı hakkının, fiziksel ve ruhsal bütünlük ile kişiliği geliştirme hakkına dair müdahaleleri de kapsadığını belirtir. Any. m. 17/1 ile tüm temel hakların özünün düzenlendiğini ifade eder. Kişinin maddi ve manevi varlığına m. 5, 12, 15/2, 17/1 ve 17/2'de çeşitli bağlamlarda değinildiğini, ilgili temel hak kapsamında destek norm olarak değerlendirilmeleri gerektiğini savunur. Zira ölçü norm olarak m. 20 uyarınca incelemenin yapılması gerektiğini belirtir. Bunun yerine vücut bütünlüğü hakkı kapsamında ele alınarak m. 17/1 ışığında değerlendirildiğini ve fakat bunun da m. 17/2 de düzenlendiği tespitiyle Gökcan, m. 20/1'deki özel hayata saygı hakkının ihlal edildiğini savunur.

Her ne kadar üremeye dair mevzualar genel olarak AİHS m. 8 dahilinde ele alınsa da Anayasa kapsamında konuyla ilişkili daha ayrıntılı düzenlemenin yer aldığı görülmektedir. Nitekim maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkı m. 17

²³⁷³ Bkz. Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2014/13327 ve 8.3.2018 tarihli Karar.

²³⁷⁴ Gökcan bu hususta Öncü, 2013, s. 314'e atıfta bulunur.

dahilinde ve özel hayat saygı hakkı da m. 20 dahilinde koruma altındadır. Esas olarak farklı görüşler bu noktada şekillenmektedir.

Nihayetinde AYM'nin kararlarında üreme ile ilgili konuları çoğunlukla m. 17/1 kapsamında değerlendirdiği görülmektedir. Bununla birlikte AYM üyesi *Gökcan*, m. 20'nin değerlendirmeye dayanak hüküm olarak esas alınması gerektiği görüşündedir. **Kanaatimizce**²³⁷⁵ üreme mevzusu başta kişinin beden bütünlüğü -ki fiziksel ve ruhsal bütünlük de dahildir- ile ilgili olmak üzere özerkliği -bir diğer ifadeyle bedeni üzerinde serbestçe karar verebilmesi- ile de ilgilidir. Konumuz dahilinde (m. 17 ve m. 20'ye dair) bahse konu mesele, kadın bakımından üreme mevzusunun kendi bedeninde vuku bulması sebebiyle önem teşkil eder. Üreme, kadının varlığını geliştirmesi bakımından kadının özgür olmasının gerektiği önemli bir düzenleme konusudur. Kadın, bedeni üzerinde özgürce karar verebilirse (örneğin çocuğun zamanına karar verebilirse) hayatını şekillendirebilme, kendini gerçekleştirebilme ve varlığını geliştirebilme imkanına sahip olabilir. Dolayısıyla kadının -üreme dahil- bilinçli tercihte bulunması, kişiliğini (maddi ve manevi varlığını) özgürce geliştirme hakkı (m. 17/1) ile ilişkilidir. Zira üremeye dair karar, özellikle -üremenin bedeninde gerçekleşmesi sebebiyle kadınlar özelinde önem arz eder. Nitekim kadının maddi ve manevi varlığını özgürce şekillendirebilmesi için kendi kararlarını verebilmesi elzem olup üreme bu kararlar dahilinde önem sırası bakımından üstlerde/üstte yer alır. Bu bağlamda kadının kendisi ile ilgili kararlar alması, üreme hakları ile yakın ilişkili olup m. 17/1 kapsamında değerlendirilebilir. Bununla beraber bedensel ve fiziksel bütünlüğü de barındıran maddi ve manevi bütünlük kapsamında kadının üremeye dair (zorla kürtaj, zorla kısırlaştırma gibi) müdahalelerin de yer alması söz konusudur. Bu müdahaleleri ise m. 17/2 kapsamında vücut bütünlüğü dahilinde ele almak mümkündür.

Ancak üremeye dair mevzuların da kendi içinde çeşitli olduğundan yola çıkıldığında, konuya daha ayrıntılı bir şekilde yaklaşılması gerektiğini de belirtmek gerekir. Bu kapsamda kanaatimizce m. 20'nin m. 17'e göre daha özel bir norm olması bakımından değerlendirmede bulunmak gerekir. Böylelikle üreme haklarına dair mevzuların doğrudan ne m. 17 ne de m. 20 kapsamında ele alınması gerektiğini belirtmek mümkündür. Misalen kadına yapılan zorla kürtaj, tıbbi bir dayanaktan

²³⁷⁵ Çalışmanın “Maddi ve Manevi Varlığı Koruma ve Geliştirme Hakkı” isimli başlığa bkz. s. 397.

yoksun ve kanunda öngörülüyorsa m. 17/2'nin ihlali gündeme gelebilecektir. Diğer yandan AİHS m. 8 kapsamında değerlendirilen üreme mevzusunu, özellikle kişisel verilerin gizliliği kapsamında m. 20 dahilinde ele almak gerektiği söylenebilir. Nitekim m. 20/3'te kişisel verilere dair bilgilerin korunması açıkça yer alır. Bununla birlikte üreme dahilinde önemli bir mesele olan kürtaj ele alınırken kürtajın gizliliği söz konusu ise m. 20, tıbbi zorunluk ve kanunda yazılı hallerde zorla yapılan bir kürtaj söz konusu ise m. 17/2, kürtaja zamanında erişim için m. 17/1 gündeme gelebilir. Böylelikle üremeye dair Any.'nın bir maddesinden ziyade iki maddesinin de koruma alanına haiz olduğunu eklemek mümkündür. Olayın koşullarına göre m. 20'ye, mümkün değilse m. 17'ye gitmek AİHM içtihatları ile özel hayat kapsamında bütünlük sağlanmasına da katkı sunabilir.

Bununla birlikte kadınların kendi bedenleri üzerinde serbestçe karar vermesinin başkası tarafından tıbbi zorunluluk ve kanunda öngörülme haricinde engellenemeyeceği de m. 17/2 kapsamında ele alınır. Bu bağlamda m. 17/2 ve m. 20 haricindeki -kadının doğum kontrol yöntemlerine erişimi gibi- üreme hakları kapsamındaki konuların m. 17/1 dahilinde ele alınması önerilebilir. Nitekim m. 17/1'de özel sınırlama sebebi öngörülmemesini, hakkın koruma alanını genişletici şekilde yorumlamak mümkündür. Ayrıca m. 17'nin her hak ve özgürlük için temel oluşturduğu şeklindeki değerlendirme de görüşümüzü destekler niteliktedir.

VI. DEĞERLENDİRME

Üreme mevzusu Türk hukuk düzeni kapsamında çeşitli düzenlemelerde kendisine yer bulabilmiştir. Ancak üreme hakları, bağlayıcı niteliği ve üstünlüğü (m. 11) söz konusu olan Anayasa dahilinde açıkça belirtilmemiştir. Bu bakımdan uygulamada da tartışmalı bir mevzu olarak, AYM kararları dahilinde gündeme geldiği görülmektedir. Any. m. 17/1,2 ya da m. 20 dahilinde ele alınması gerektiğine dair görüşler karşısında her olayın kendi şartları içerisinde ele alınarak değerlendirilmesi gerektiğine dair görüşümüze değinmiştik. Bununla birlikte feminist bakışla, Any. kapsamına üreme temelinde açıkça kadınlara karşı ayrımcılık yasağının da hem cinsiyete hem de toplumsal cinsiyete dayalı olarak öngörülmesi gerektiğinin de altını çizmek gerekir. Üremeye dair bu gerekli düzenlemenin yanında Any.'da

üreme haklarına kadınların sahip olduklarına dair açıklığın getirilmesinin, kadınların özgürleşmesi ve üreme haklarının anayasal güvenceye kavuşması adına *sine qua non* nitelikte olduğunu da eklemek gerekir.

Aileye dair düzenleme kapsamında salt aile planlamasına Any. m. 41’de yer verildiği görülür. Bu düzenleme üreme haklarını veya kadınların üreme ile ilgili söz konusu olabildiği mecranın aile planlaması ile kısıtlı bir şekilde okunabilmesi riskini de içerdiği şeklinde yorumlanabilir. Bu sebep de kadınların üreme haklarının açık bir şekilde Any.’da yer alması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bunun yanında aynı düzenleme (m. 41), ailenin eşler arasındaki eşitliğe dayandığını belirtmekle birlikte çocuğun bakımında, yetiştirilmesinde de eşlerin ortak şekilde yükümlü olduğunu içermemesi hususunda ise eleştirilebilir. Kadınların üreme yetilerinin uzantısı olan anneliği dahilinde çocuk bakımının kendilerine hasrolunması sebebiyle kamusal alandaki görünürlüğünün kısıtlanmasını önleyebilmek üzere, çocuk bakımından eşlerin ortak sorumluluklarının olduğuna dair düzenleme önem taşır. Böylelikle bahse konu düzenleme, ebeveynlik iznine dair yapılması öngörülen yasal düzenleme için de dayanak teşkil edebilir. Ayrıca eklemek gerekir ki Anayasa yanında üreme haklarına yönelik çıkarılacak bir kanunun konuyu dağınıklıktan kurtarma bakımından gerekli olduğu kanaatindeyiz.

Üremeye yardımcı tedavi yöntemi olarak taşıyıcı anneliğin Türk hukuk düzeninde öngörülmemesi, kadınların kazanç sağlanmak üzere kullanılmaması, kadın bedeninin metalaşmaması²³⁷⁶, çocuğun bir nesne/ürün haline getirilmemesi kapsamında feminist perspektifle de olumlu değerlendirmek mümkündür.

Üreme ile ilgili mevzuların somut norm denetimi ve soyut norm denetimi dahilinde AYM önüne geldiği görülmektedir. Üreme hakları içerisinde yer alan doğum yöntemi meselesine dair somut norm denetimi kapsamında önüne gelen tıbbi zorunluluk bulunması halinde sezaryen yönteminin kullanılabileceğine dair düzenlemeyi AYM’nin Any.’a aykırı bulmaması, kadınların üreme hakları aleyhine görülebilir. Zira bahse konu düzenlemenin kadınları korumak ve özgürleştirme amacından ziyade doğumun aşırı tıbbileştirilmesiyle kadının kararının önemslenmemesi suretiyle kadını kısıtlayıcı bir amaç içerdiğini söylemek

²³⁷⁶ Bkz. Adem Az ve Muhammet İhsan Karaman, “Üremeye Yardımcı Tedavi Yöntemleri ve Etik Sorunlar: Mümkün Olan Her Şey Ahlaki midir?”, **Androloji Bülteni**, 2022, Cilt: 24, Sayı: 4, s. 283.

mümkündür. Bu bakımdan tıbbi zaruret haricinde yöntemi belirleme yetkisinin üremenin bedeninde gerçekleştiği kadına ait kabul edilmesi feminist bakışla savunulabilir.

AYM'nin m. 17 kapsamında ele aldığı doğum yöntemi, yasal kürtaja erişim, tüp bebek tedavisi, kısırlaştırma ve doğum kontrolüne dair başvurularda bu imkanlardan faydalanmamayı ihlal olarak kabul etmiştir. Bu bakımdan öncelik doğum yöntemi dahilinde gerekli bilgilendirmelerin açık bir şekilde kadına yapılması aydınlatılmış onamının alınması gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Aynı husus tüp bebek tedavisine dair başvuruda da geçerlidir. Bu bağlamda bilgilendirme eksikliğine bağlı ihlallerde yoğunluk olduğunu ortaya koymak mümkündür. Bununla birlikte yasal kürtaja erişime dair kararlarda ise kürtajın süre ile sınırlı olmasından mütevellit kürtaja erişimin için gereken hakim kararı gibi şartların uygulamada süreci uzatması sebebiyle hak ihlaline yol açtığı dikkate alınarak kadınların teoride öngörülen yasal kürtaj hakkının pratikte de erişilebilir kılınmasının sağlanması gerektiğinin altını çizmek gerekir. Aksi takdirde pratikte kadınların ulaşmasını istemedikleri kürtaj hakkının uygulanılabilirliğinin kalmaması riski söz konusu olur. Bu bağlamda hakkın düzenlenmesinin yanında hakkı uygulanabilir kılmak için de gerekli tedbirlerin alınmasının elzem olduğunu belirtmek gerekir. Bu bakımdan sağlık personelinin bilinçlendirilmesi, gerekli programlar aracılığıyla kadın lehine eğitimlerin düzenlenmesinin katkı sunabileceğini de eklemek gerekir. Kadının yasal hakkına erişiminin önemli olduğu ve amaçsal yorum izlenerek hak kaybının yaşanmaması için yapılması gerekenin kadın lehine bakış açısı ile mümkün olabileceği söylenebilir.

SONUÇ

Üreme, bilinen tarihi sürece bakıldığında, kadının konumunu belirleyen önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim öncelikle üremenin kadın bedeninde gerçekleşmesi hususunun anaerkil bir yapılanma kapsamında kadını ayrıcalıklı bir konuma yerleştirdiği görülmektedir. Fakat sonraki süreçte ataerkillikle birlikte yine üremeye bağlı olarak kadın ikincilleştirilmektedir. Bu bağlamda kadına salt üreme işlevi yönüyle değer atfedilmekte ve fakat kadın üreme yetisi dışında birey olarak yok sayılmaktadır. Ancak teknolojinin gelişmesi ile birlikte kadınlara yönelik doğum kontrol yöntemlerinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, kadın bedeninin bir obje olarak kullanılmasını tedricen yavaşlatabilmekte ve engelleyebilmek üzere bir imkân sağlayabilmektedir. Bununla birlikte feminizm kapsamında görüldüğü üzere, üreme konusu özelinde biyolojik indirgemeci bir yaklaşımla tahakküm altına alınan kadının, eril iktidar tarafından nesneleştirilmesi, toplumsal yaşamdan uzaklaştırılarak bir “üreme aracı” olarak görülmesi şeklindeki eğilim ortadan kaldırılabilmiş değildir. Bu bağlamda eril nitelikteki gayeyi göz önünde tutarak üreme haklarını, kadını özgür kılmak üzere okumak ve düzenlemek gerekir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yeniden üretildiği, ataerkilliğin sürdürülebilirliği için eril tahakkümün üzerindeki denetiminden vazgeçmek istemediği üreme, feminizm kapsamında (kadın lehine/aleyhine olması bakımından) uzlaşa sağlanılamayan bir mesele olarak nitelenebilmektedir. Güncelliğini sürdüren, çeşitli pek çok alanın (sağlık, hukuk gibi) kesişim noktası olarak ele alınması gereken üreme konusu; yaşanan teknolojik, bilimsel ve düşünsel dönüşüm karşısında mevcut ve olası sorunlar bakımından üzerinde *kadın odaklı* düşünülmesi gereken elzem bir meseledir. Bu bağlamda, kadını *özgürleştirme* odaklı ele alan bir ideoloji olarak başvurulmuş feminizm, çalışma için kılavuz görevi görmektedir.

Feminizm, merkezine kadını yerleştiren ve buna koşut olarak kadının obje hâline getirilmemesini, kadının özgürleştirilmesini, bir birey olarak kadının, başta insan hakları olmak üzere, haklarının oluşturulmasını ve korunmasını hedef olarak benimseyen bir ideolojidir. Bu kapsamda kadınların ekonomik, sosyal ve siyasi

düzlemde üreme konusunda *bireysel özerklik* sahibi olmaları ve bu durumun güçlendirilmesi elzemdir.

Kadının -aklının zayıf nitelikte görülmesi hasebiyle- siyasal iktidarın kullanımına katılamayacağı yönündeki düşünceler, kadının kendi menfaatine yönelik de davranamayacağı -örneğin yasa yapamayacağı- savı ile sonuçlanmaktadır. Oysaki bilinçli ve bireysel özerklik sahibi olan kadınlar, erkeklere göre aşağı ya da ikinci sınıf olarak görülmeyi reddetmektedirler. Bu bağlamda kadının, fiziksel olarak cinsiyetinin bir gereği gibi görülen, özellikle üremeye dayalı bir şekilde, özel alana sınırlandırılmış olması önem arz etmektedir. Zira çocuk doğurma yetisini haiz kadın, salt bu sebepten ötürü özgür bir birey olma yolunda engel(leme)lerle karşı karşıya kalabilmektedir. Ancak üremeyle birlikte evin idaresi kapsamında kendisini ailesine (çocuğuna ve/veya eşine) adanması beklenen, kamusal alandan dışlanan kadından ziyade, çalışmada, özellikle anne olarak kadını olumlayan düzenlemelerle, özerk bir birey olarak varlığını sürdürme gayesindeki kadın figürü, feminizm çerçevesinde ön plana çıkarılmaktadır. Bu bakımdan asıl önemli olan, kadınların kendisini ifade edebilmesi, dayanışması ve topluma aktif katılımlarının sağlanmasıdır. Dolayısıyla kadını aktif bir yurttaş, özerk bir birey ve kamusal alanda görünürlük sahibi bir insan olarak görebilmek için her şeyden önce bu yöndeki negatif tutumları pozitif çevirmek adına mücadeleyi sürdürmek bilinciyle hareket etme gereği göz önünde tutularak üreme haklarına yaklaşmak gerekir.

Kadınların içinde bulunduğu ikincil konumu biyolojik determinizm kapsamında salt biyolojiye indirgeyerek tek bir neden ile açıklamanın yeterli ve doğru olmayacağını söylemek mümkündür. Zira kadının erkeğe göre toplumdaki ikincil statüsünü belirleyen etkenler salt biyolojiye indirgenemeyecek ölçüde çeşitlilik gösterir. Kadını değersizleştirme ataerkillik, ekonomik zorluklar/bağımlılık, şiddet, çalışma hayatından dışlanma, eğitimde fırsat eşitsizliği gibi birçok nedenle izah edilebilir. Dolayısıyla sosyal, hukuki, ekonomik etkenler de biyolojik yetileri yanında kadınların konumunun değişmesinde belirleyicidir. Bu bakımdan bir bütün olarak biyolojik özelliklerinin sosyal, hukuki, ekonomik düzende de karşılık bularak olumlanması gerekir. Bu minvalde kadınların üreme yetisinin hukuki, ekonomik ve sosyal düzende de bulduğu karşılık bakımından bütünsel bir bakışla değerlendirilmesi zarureti ortaya çıkmaktadır. Böylelikle tek bir gerekçeye

indirgenemeyecek derecede girift olan *kadının ikincilliği sorunu*, kadının biyolojik yetisi olan *üreme* ve üremenin uzantısı olarak toplumsal cinsiyete dayalı (annelik) rolü çerçevesinde feminizm ışığında ele alınmaktadır. Zira kadının biyolojik yetisinin, ikincilliğinin değişmez bir sebebi olarak değil, bilakis -biyolojik yetisinden ötürü- kadının menfi açıdan etkilenmemesi ve özgür bir birey olması için olumlanması gereken bir özellik olarak görülmesi gerektiği sonucuna ulaşılır.

Kadın lehine bir ideoloji olarak feminizm, odaklandığı sorunlar kapsamında kendi içerisinde pek çok türe ayrılmıştır. Bu bağlamda gerek kamusal alandaki eşit haklar talebi gerek kürtaj hakkına dair mücadeleler gibi pek çok konuda mücadele verilmiştir. Her ne kadar kadının ikincilliğini, eşitsizliğini farklı konular üzerinden gün yüzüne çıkarsalar da esas kaygı hep kadın lehine bir savaşım olmuştur.

Feminizmi dalgalara ayırarak çözümlemeye çalışsak da kendi içerisinde farklı dallara ayrıldığını belirtsek de bu dalgaların veya dalların feminizmin birer parçasını oluşturduğunu, bir çarkın dişlileri olduğunu vurgulamak gerekir. Nasıl ki kadının hayatını tek bir konu/alan ile sınırlamak mümkün değilse bir bütün olarak değişim gerekli ise kadın lehine bakış açısı sunan feminizmi de bütünsel olarak ele almak gerekir.

Feminizmin kadın lehine mücadelesi öncelikle siyasi haklar için gelişmiş ve fakat akabinde kadının kendi bedeninin denetimini -özellikle üreme temelinde- ele geçirme mücadelesi ile devam etmiştir. Bu bağlamda çalışma konumuz ile ilgili doğum kontrolü, kürtaj konularında kazanımlar sağlanmıştır. Devam eden feminist mücadele kapsamında eşitlik hedefi ile kadın lehine gerekli düzenlemelerin sağlanmasına odaklanıldığı belirtilebilir. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet kavramı üzerinde yoğunlaşmış ve üreme konusuna da etkisiyle kadınların salt cinsiyetleri sebebiyle değil ve fakat toplumsal cinsiyetleri sebebiyle de eşitsizliğe uğradıkları öne sürülmüştür. Bununla birlikte üremenin özel alana ait bir mesele gibi görülmesi söz konusu olsa da kamusal alanda da kadının görünürlüğünü olumsuz yönde etkilediği belirtilmiştir. Nitekim üremenin toplumsal cinsiyet temelinde çocuk bakımını anneye hasretmesi de kadının toplumsal cinsiyet rollerinin eşitsizliğine önemli bir örnek oluşturur. Bu bakımdan kadınlar için cinsiyetin göz önünde bulundurularak yapılması gereken özel düzenlemeler yanında, yapılacak düzenlemelerin de

toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması ile yerleşik normlarda, standartlarda dönüşümü gerçekleştirebileceği görülür.

Üreme, kadının görünmezliğinin, yaşadığı mağduriyetlerin ve ikincil plana atılmasının bir sebebi olarak görülmüştür. Ancak modern hukuk devleti kapsamında, geline nokta kadının insan haklarının yükselişe geçmesi ile birlikte hukuki düzenlemeler sayesinde bu kabulün dönüştürülebilmesi mümkündür. Nitekim üreme, hukuk düzeninde kendisine özgü haklar (üreme hakları) aracılığıyla kadınların özgürleştirilmesini mümkün kılacak şekilde düzenlenebilir. Bu bakımdan öncelikle kadının üreme yetisini ve uzantısı anneliğini görmezden gelmemek gerekir. Zira nötr düzenlemelerin bu riski barındırdığı belirtilmiştir. Kadını, üreme yetisi ile özgür kılmak esas meseledir.

Kadının anaç bir öze indirgenmeden hamilelik, doğum ve annelik sürecini yaşaması gyesi ile gerekli düzenlemelerin yapılması feminizm bakış açısıyla önerilmektedir. Kadın kimliğinin anneliğin ön plana çıkarılarak eritilmesi; kadınların bireysellikleri, kişisel gelişimleri, var olabilmeleri adına göz önünde bulundurulması gereken bir risktir. Bu riskin bertaraf edilmesi için ise hukuki düzenlemeler kapsamında kadınların üreme mevzuu özelinde özgürleştirici şekilde desteklenmesi elzemdir. Gerek haklar ile gerekse politikalar ile eksikliklerin giderilmesi gerekir. Bu sayede kadın için üreme, toplumsal belirlemeyle geleneksel bir rol olmaktan çıkabilir.

Kadın-erkek eşit(siz)liği, kadim bir sorun olarak varlığını günümüzde de maalesef sürdürmektedir. Gerek cinsiyet gerek toplumsal cinsiyet temelinde kadın-erkek eşitliğinin sağlan(a)maması söz konusudur. Kadınların eşitliğinin sağlanmasını üreme yetisinden bağımsız değerlendirmemek gerekir. Nitekim kadına özgü üreme yetisi dahilinde hamilelik/gebelik kapsamında kadın lehine yapılan düzenlemelerin, haklı sebep/dezavantaj bulunması sebebiyle maddi eşitlik ilkesini gerçekleştirmeye yönelik *pozitif önlemler* kapsamında değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Yine toplumsal cinsiyete dayalı kadınların yaşadığı eşitsizliklerin giderilmesine katkı sağlayan bir araç olarak toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması dahilinde de toplumsal cinsiyete duyarlı bakış açısının yapılacak düzenlemelere hâkim kılınmasının sağlanması gerekir. Bu kapsamda kadının annelik sebebiyle

uğradığı kısıtlamaları/mağduriyetleri ortadan kaldırmak üzere düzenlemeler yapılırken anneliğin göz önünde bulundurulması önemlidir.

Ayrıca üremeden kaynaklanan kadınlara yönelik hamilelik/doğum ile ilgili menfi uygulamaların, *cinsiyete dayalı ayrımcılık* kapsamında değerlendirilmesi söz konusudur. Diğer bir anlatımla cinsiyete dayalı ayrımcılık biyoloji temelinde, özel olarak ise cinsiyetçiliğin merkezinde yer alan üreme mevzusu temelinde, kendisine yer bulmaktadır. Bununla birlikte üreme yetisine koşut olarak annelik sebebiyle kadına yönelik olumsuz uygulamaların da toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık dahilinde ele alınması mümkündür. Bu bağlamda kadının üreme yetisi ve uzantısı annelik kapsamında özel tedbirlerle kamusal alana dahil olmasının sağlanması gerekir. Zira toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin temelleri kamusal alan-özel alan ayrımında şekillenir. Bu noktada çocuğun bakımından salt anneyi sorumlu tutmamak ve babayı da çocuğun bakımına dahil etmek, annenin özel alana aidiyetini aşmasını sağlar niteliktedir.

Kadına karşı *şiddetin* görünüş şekillerinden birisi olan *obstetrik şiddet* de kadının insan haklarını ihlal etmektedir. Doğum öncesi, doğum ve sonrasında sağlık hizmeti kapsamında kadına dair gerek psikolojik gerek fiziksel zarar verici eylem, ihmal ve kötü muamelelerden kaynaklı obstetrik şiddetin kapsamında üreme haklarının ihlali de yer almaktadır.

Türk hukuk düzeninde mevzuat kapsamına dahil edilmemiş olan “obstetrik şiddetin” hukuken düzenlenmesinin elzem olduğu sonucuna varılmıştır. Zira üreme hakları ihlallerinin önlenmesi, giderilmesi için hem hukuk kuralları ile obstetrik şiddetin düzenlenmesi hem de etkili mekanizmalar ile ihlallerin giderilmesi bunlara ek olarak da sağlık personeline dair bilgilendirici eğitimlerin düzenlenmesi önerisinde bulunmak mümkündür.

Üreme haklarına dair ihlallerin, ayrımcılık ve şiddetin tezahürleri olarak kabul edildiği göz önüne alındığında; kadınların ayrımcılığa uğramadan, zorlama olmaksızın, şiddete maruz kalmadan üremeyle ilgili tercihte bulunma hakkına sahip olmalarının sağlanması gerekliliği ön plana çıkar. Bu bakımdan öncelikle üreme haklarına dair teorik çerçeve hakkındaki belirleme konusuna odaklanılması gerekir.

Genel olarak üreme haklarının öncelikle bağlayıcı olmayan belgelerde gelişme gösterdiği çalışmada ortaya konmuş olmakla birlikte, cari uluslararası insan

hakları belgelerinde de ilgili pek çok hak ve özgürlük dahilinde dağınık olarak düzenlendiği ya da içtihatlar ve genel yorumlar ile norm alana dahil edildiği görülmektedir. Bu bağlamda üreme hakları, temel hak niteliğinde düzenlenmiş değildir. Dolayısıyla üreme haklarına dair müstakil bağlayıcı belgelerin varlığına duyulan ihtiyaç varlığını sürdürmektedir. Bu ihtiyacın öncelenerek kadın odaklı bir bakışla gerek BM düzeyinde gerekse Avrupa Konseyi düzeyinde giderilmesi, kadınların üreme haklarının daha fazla ihlal edilmemesi için elzemdir.

İnsan haklarının, muhatabı olan devlete karşı ileri sürülebilmesi için öncelikle düzenlenmesi ve kapsamının belirlenmesi gerekliliği üreme hakları bakımından da geçerlidir. Diğer bir ifade ile üreme haklarının somut olarak belirlenmesi, üreme haklarının erişilebilir ve uygulanabilir kılınması için gereklidir. Çalışma bağlamında üreme haklarının *kapsamına* dair bir idealin ifadesi olarak belirlemede bulunulmaya çalışmıştır. Bu bağlamda üreme haklarının kapsamına, üremeye yardımcı tedavi yöntemleri, doğum kontrol yöntemleri, kürtaj, kısırlaştırma, doğuma dair sağlık hizmetleri, doğumun yeri ve yöntemi dahil edilmiştir. Ancak bu kapsamın, tüketici nitelikte olmadığını ve diğer insan hakları türleri gibi dinamik yapısıyla zamanla genişleme eğiliminde olduğunu hatırlatmak gerekir.

Günümüzde kadınların CSÜS ve hakları konularına yönelik ilgide artış gözlemlenmektedir. Kadınların üreme haklarına erişiminin sağlanmasının, global düzeyde, gerek nüfus artış hızının dengelenmesi/kontrolü gerekse yoksulluğun azaltılması/sonlandırılması konuları ile dolaylı bağlantısını da göz ardı etmemek gerekir. Bu noktada üreme haklarının *bilinçli* şekilde kullanımı; gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan gelişimin sağlanabilmesi için elzemdir.

Üreme hakları, kadınlara devlet tarafından yasal olarak tanınması gereken ve bunun ötesinde fiilen ulaşılabilir kılınması noktasında etkili yöntemlere, düzenlemelere, politikalara, uygulamalara ihtiyaç duyulan, kadınların önemli insan haklarındandır. Eğitimin -yaşa uygun- üreme konularını da içerir şekilde genişletilmesi, bilinçlenme bakımından önleyici role sahiptir. Nitekim bilgiye erişimin sağlanması, önleyicilik için olduğu kadar, gebelikten sonraki süreç için de elzemdir. Kadınların üreme hakları, olası hak ihlallerinin önlenmesi ve sorumlu nesiller yetişebilmesi adına özgürlük ekseninden ayrılmadan özel olarak odaklanması gereken önemli haklardır.

Kadının biyolojik yetisinin uzantısı olan süt izni, doğum izni gibi düzenlemelere duyulan ihtiyacın giderilmemesi ve asıl olarak çocuk bakımına dair ihtiyacın hukuki düzenlemelerde salt kadına özgü olarak eril bir bakışla ele alınması; kadının özel alandan çıkıp çalışma hayatına katılımı, kamusal alanda görünürlük kazanması önünde engel teşkil etmektedir. Bu sebeple cinsiyete ve toplumsal cinsiyete (üreme, annelik) dair hukuki düzenlemelerin, mümkün mertebe teknolojik gelişmeleri de göz önünde tutarak çocuk bakımının salt kadına özgülenmeyip babanın da sürece dâhil edilebilir şekilde tasarlanması gerekir. Böylelikle feminizm ışığında üreme, kadınlar için esaret/ikincillik sebebi olmaktan kurtulabilir.

Üreme haklarının, kadın odağında düzenlenmesi gereklidir. Bununla birlikte üremeye dair düzenlemeler, kadını özgürleştirici bir şekilde olmalıdır. Aksi halde üremenin kadını özel alana hasretme riski söz konusudur. Bunun için üremenin cinsiyet temelinin yanında toplumsal cinsiyete dayalı şekilde ele alınması da elzemdir. Zira üremenin çocuk bakımını anneye özgüleyen toplumsal cinsiyete dayalı rolünün de kadını ikincilleştirdiğini göz ardı etmemek gerekir. Bu bağlamda babayı da çocuk bakımına dahil eden, annenin kamusal alana entegre edilmesini sağlayıcı hukuki düzenlemelere gereksinim duyulmaktadır. Özellikle üreme dahilinde kadının kendi bedeni üzerinde karar verebilmesinin güvence altına alınması gereklidir. Bu ise kadın lehine üreme hakları ile mümkün kılınabilir.

Bu noktada çalışma kapsamında *ebeveynlik iznine* değinilebilir. Zira çocuk bakımı, hem anneye hem babaya ait bir sorumluluk olarak görülmesi gereken ebeveynliğin getirisi bir görevdir. Buradaki nüans çocuk bakımının salt anneye hasredilmemesidir. Anne ve baba birlikte sorumludur. Diğer taraftan çocuk bakımını anneye hasrederek babanın çocuk büyütme yardımcı olmasının sağlanması veya dahil edilmesi de esasen çocuk bakımından ilk olarak anneyi sorumlu tutan bir bakışa sebep olmaktadır. Bu sorunun çözümü amacıyla *ebeveynlik izni* müessesinin Türk hukuk düzeni bakımından da tartışılması mümkündür.

Çalışma kapsamında vurgulanmak istenen ana tema, kadını üremeden değil, üremenin negatif etkisinden kurtarmaktır. Zira kadınlar üremeye yarayan objeler olarak görüldükleri sürece, kadınların bedenlerinin araçsallaştırılması devam edecektir. Bu noktada kadın, bağımsız bir birey olarak kamusal alanda yer almadıkça demokrasinin tam anlamıyla işlediğinden de bahsetmek pek mümkün değildir.

Haklarının farkında olan bilinçli kadınların, siyasi iktidarı etkilemesi de mümkün olabilmektedir. Bu sayede de üreme haklarına dair kazanımlar elde edilebileceğini vurgulayarak kadınların sahip olduğu hakların birbirine etkisinin göz önüne alınmasının ve bir bütün olarak değerlendirilmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Kadınların üreme yetisinden mütevellit ikincilliğinin giderilmesi için, hukuken üreme bahsinin hak kapsamında kadına tanınması, bir diğer anlatımla kadının tercihte bulunmasının sağlanması ve kadının tercihte bulunmasına dair menfaatinin korunması da gerekir.

Aile planlamasının karşılanmaması, anne (ve bebek) ölümlerinin yüksekliği göz önüne alındığında, *kadın merkezli* üreme haklarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu hakların fiilen de ulaşılabilir kılınması gerekir. Hamilelik, doğum ve sonrası, kadının biyolojik açıdan pek çok değişim içinde olduğu dönemler olarak değerlendirilmeli ve bu dönemlerde kadınlara özel koruma, bakım ve yardım alma hakları tanınmalıdır.

Misalen *annelik sigortası* devletin anneliğe dair koruyucu (olumlu anlamda) rolünü güçlendirebilmektedir. Burada bahsedilmesi gereken nüans, devletin anneliği koruyarak bunun kadınlara dayatılmaması gereğidir. Feminizm dahilinde de kadının, çocuk sahibi olma yönündeki iradesini özgürce kullanabilmesi gerekir. Bununla birlikte anneliğin kadının özgürleşmesi yönünde gerekli tedbirler dâhilinde ele alınmasının da kadın için taşıdığı önemin altını çizmek gerekir.

Kanaatimizce sosyal devlet kapsamında, sütü olmayan (gelmeyen/yetmeyen) anneye –özellikle ilk 2 ay- devletin anne sütü desteğinde bulunması bir öneri olarak düşünülebilir. Bu bağlamda doğum sürecinde ve sonrasında annenin bir nebze de olsa stresi azaltılabilir ve bebeğin bakımına devletin de katkısı sayesinde süreç daha rahat ilerleyebilir.

Annelik (biyolojik yetisi kapsamında) kadınların özel alana sıkıştırılmasını değil, bilakis kamusal alana katılımlarının eğitim yoluyla artırılarak sağlanması, iyileştirilmesi ve güçlendirilmesi gereken bir statü olarak değerlendirilmelidir. Buradaki nüans kadınların annelik görevine hasredilmelerinin dayatılmasının yanlış olmasıdır. Nitekim feminizmin kadını özgürleştirici perspektifi de bunu gerektirir. Anneliğin kadına empoze edilmemesi, kadının bilinçli şekilde vereceği tercihine bağlı olması gerekir. Bu sebeple annenin çocuk sahibi olmama tercihinde

bulunabilmesinin salt teoride değil uygulamada da sağlanması elzemdir. Bunun için gerekli bilgi, araç ve yöntemlere erişilebilirliğinin sağlanmasına yönelik gerekli tüm tedbirlerin alınması önemlidir. Bu bağlamda devletin negatif ve pozitif nitelikteki yükümlülüklerini yerine getirmesi gereklidir. Nitekim devletin üreme haklarına *saygı duyması, koruması ve yerine getirmesi* beklenir. Bunun yanında, insan haklarının monizmi ilkesi gereğince, kadınların üreme bakımından özgür ve özerk bireyler olarak haklarını kullanabilmelerinin sağlanması için gereken sağlık, eğitim, istihdam alanında ve bu alanlardaki hizmetlere erişimlerinde cinsiyet eşitliğini sağlayıcı tedbirlerin de yine devlet tarafından alınması gerekmektedir.

Üreme hakları kapsamında kadınların; doğurganlıklarını düzenlemeleri, güvenli bir gebelik, güvenli doğum, çocuğun sağ kalması, sağlıklı büyümesi için en iyi sağlık hizmetlerine sahip olabilmeleri gerekir. Nitekim CSÜS ile haklarının temel parçası olan modern aile planlaması ve doğum kontrol hizmetlerine erişim, kadınların sağlığını ve yaşam kalitesini artırmaktadır.

Üreme hakları kapsamında önemli bir mesele olan kürtaja dair de fetüsün gelişim aşamasına dayalı (olgunlaşma derecesine göre) bir dengenin gözetilerek hamile kadının gebeliğini sonlandırmasına izin verilmesi gerektiği söylenebilir. Zira üreme kadar ürememe de kadının üreme hakları dahilinde korunması gereken bir tercihtir. Anne ölümlerinin azaltılması için yasal ve güvenilir kürtajın -öngörülen şartlar bakımından- makul ve ölçülülük ilkesi de gözetilerek kadınlara tanınması *sine qua non* niteliktedir. Aksi takdirde kadının gebeliğini sonlandırmasının yasak olması veya sonlandırma için başka ülkeye gitmek zorunda bırakılması gibi üremeye ilişkin kadına dayatılan zorluklar, kadınlar için haksız tercih sınırlamaları olarak değerlendirilip üreme özerkliği ile bağdaşmamaktadır.

Kürtajın salt kadını kısıtlamak üzere çeşitli koşullara tâbi tutulması, kadının kürtaja erişimini engelleyici nitelikte olup kadına yönelik ayrımcılık yasağının ihlaline yol açan önemli bir durum olarak görülebilir. Misalen kürtajı, *tedavi amaçlı* ve *tedavi amaçlı olmayan* şeklinde bir ayrıma tabi tutmak; kadının zorunlu olmayan hallerde (tedavi dışı) çocuk doğurmasını zorunlu kılmak anlamına gelmektedir. Böyle bir durumda da kadın, bedeni üzerinde söz sahibi olamamaktadır. Tedavi dışındaki kürtajı yasaklamak suretiyle kadın bedeni üzerinde tahakküm kurulmak

istenmektedir. Kadının bedeni, kadının özgürlük alanından üreme bağlamında çıkarılmak üzere toplumsallaştırılmaktadır.

Diğer taraftan kürtaj hakkında değerlendirmede bulunurken, meselenin sadece taraflarla ilgili olmadığını ve somut olaya göre farklılaşan sair koşulların da göz önüne alınması gerektiğini hesaba katmak gerekir. Doğum kontrol yöntemlerini kullanmasına rağmen hamile kalan kadının kürtaja erişiminin olmaması hali bu noktada örnek olarak verilebilir. Böyle bir durumdaki kadının kürtaj olmasını engellemek onu bebeği düşürmek için pek çok yol, yöntem denemeye sevk edecektir. Bu durumun önlenmesi adına, feminist perspektiften, güvenli kürtaja erişimin her kadın için sağlanması önerilebilmektedir. Aksi yöndeki uygulamalar, kadınlar için ayrımcılık yasağına aykırı olarak görülebilir.

Kürtaj meselesini *son çare olarak düşünüp en baştan istenilmeyen ancak engellenmeyen bir imkân* olarak yorumlarsak, bu konuda öncelikle yapılması gereken, en başında hamileliğe sebep olacak cinsel ilişki konusunda kadının kendi bedeni üzerinde serbestçe karar verebilmesinin sağlanması ve gebelikten korunma yöntemlerinin ulaşılabilir kılınması gerekir. Buradaki nüans, kürtajın bir doğum kontrol yöntemi yerine geçmemesi, istenilmeyen hamilelik sürecinin başlamadan engellenmesi ile başladıktan sonra kürtajın gerçekleşmesi arasındaki kıyaslamada son tercih olarak ikincisine başvurulmasının sağlanmasıdır. Kürtajın engellenmeye çalışılması değil, bilakis kadınların bedenleri üzerinde kontrol sahibi olmalarının sağlanması amaçlanmaktadır.

Bu noktada *Türkiye* bakımından kürtaj için öngörülen 10 haftalık sürenin 2 haftalık bir hesaplama kaynağı kayma da göz önüne alınarak 12 hafta olması yönünde öneri çalışma kapsamında ileri sürülmektedir. Böylelikle hem hamileliğin tespitinden kaynaklı 2 haftalık bir sapma giderilmiş hem de hamileliği geç tespit edilen pek çok kadının kürtaj hakkını kullanamama riski giderilmiş olabilecektir.

Çalışmada, evli olan kadınların kürtaj olabilmesi için erkeğin izninin gerekliliği ve fakat evli olmayan kadınların erkeğin rızasına gerek olmadan kürtaj olabilmesi şeklinde bir ayrımın söz konusu olduğu da ifade edilmektedir. Bu durum ise evlilik dahilinde kadınların ikincil statüsünün devamına, aile içi şiddete uğramalarına, çocuk sahibi olma zamanı tercihinde bulunma hakkının ihlaline yol açabilmektedir. Bu bağlamda kürtaj konusunda kadının kendi bedeni üzerinde söz

sahibi olması açısından evli olması ya da olmaması bakımından yapılan ayrımın eleştiriye açık olduğu görülmektedir. Toplumun ataerkil yapısı, şiddet sorunu, üreme yetisi sebebiyle nüfusun yeniden üretim aracı olarak görülmeleri gibi gerçekler ekseninde kadının ikincil niteliğinin sonlandırılmamış olduğu göz önüne alındığında, erkeğin rıza göstermesi şartının kadının özerkliği önünde bir engel oluşturmaya devam edeceği söylenebilir.

Önemli olan bir diğer mesele ise *kesişen ayrımcılık* biçimlerinin kadının üreme hakları üzerindeki etkisidir. Nitekim engelli kız çocukları ile kadınların üreme haklarına dair sorunların, hem cinsiyet hem engellilik hem de toplumsal cinsiyet kalıp yargıları sebebiyle artan çoklu ayrımcılık bağlamında ele alınması gerekir. Bu durumda bulunan kadınların diğerlerine kıyasla daha dezavantajlı konumlarından dolayı daha etkin bir norm alanında korunmaları elzemdir.

Üreme hakları, üreme döngüsü içerisinde doğum öncesi, doğum ve doğum sonrası sürecin tamamını içerecek şekilde, bir bütün halinde ele alınmalıdır. Anne ve bebek ölümlerinin ve hastalık oranlarının azaltılmasına dair *güvenli annelik* yaklaşımı uyarınca aile planlaması hizmetlerine erişimin sağlanması, istenmeyen gebeliklerin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması gerekir. Ayrıca gençlerin CSÜS ile haklarına dair bilinçlendirilmelerinin sağlanması, güvenli olmayan kürtajların önlenmesi, cinsel yolla bulaşan hastalıkların engellenmesi de üreme hakları kapsamında alınması gereken tedbirler arasında yer almaktadır.

Kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı sürdürdükleri mücadelenin başlıca sebeplerinden biri üreme haklarıdır. İnsan hakları koruma sistemleri içinde üreme haklarına dair düzenlemelerin ivme kazandığı görülmekle birlikte insan haklarını koruyan *sözleşmeler* kapsamında (CEDAW m. 16, Maputo Protokolü dışında) üreme haklarının *açıkça* düzenlenmediği görülmüştür. Ancak bahse konu eksiklik, BM dahilinde Komitelerin genel yorumları/ genel tavsiyeleri/ kararları, bölgesel düzeyde (AIHM gibi) insan haklarını koruma mekanizmalarının kararları ile giderilmeye çalışılmaktadır. Çalışmada ortaya konmaya çalışılan önemi nedeniyle kadınların üreme haklarının münhasıran Sözleşme ya da Protokol kapsamında düzenlenmesi ise haklı bir beklenti olarak halen karşılanabilmiş değildir. Oysa ki Sözleşme ya da Protokol çözümü ile kadınların üreme hakları kapsamında yaşadığı (zorla evlenme, çocuk evlenme, zorla kürtaj, zorla kısırlaştırma, kadın sünneti,

obstetrik şiddet gibi) çoğu ihlallerin önlenmesi mümkün olabilecektir. Bunun yanında üreme haklarına özgü bir genel yorum/tavsiyenin de devletin yükümlülüklerini netleştirme adına katkı sunabilmesi muhtemeldir.

Diğer Komiteler yanında çoğunlukla CEDAW Komitesi, Çocuk Hakları Komitesi ve ESKHKom; BM insan hakları koruma sistemi kapsamında üreme haklarına dair konuları ele almaktadır. Zira üreme haklarının, kadınların yanı sıra, bebek ölümleri ve ergenlerin CSÜS eğitimi dahilinde belli hususlarda çocukları da ilgilendirmesi ve sağlık hakkı ile olan ilgisi nedeniyle bahsi geçen Komiteler'in üreme haklarına yoğunlaşmaları söz konusudur. Bunun yanında CEDAW Komitesi'nin kadınların üreme hakları ile ilgili kararları bulunmakta ve fakat konuya dair ESKHKom'nce verilen herhangi bir karara rastlanmamaktadır. Bu durumun sebebi olarak, ESKHKom'nin nispeten daha yeni (2013) bir bireysel başvuru usulünün olması ile bu usule dair Protokol'e az sayıda ülkenin taraf olması gösterilebilir. Ancak ESKHKom'nin üreme haklarının ikinci kuşak haklar ile özellikle sağlık hakkı ile bağlantısı göz önüne alındığında, gelecekte kararlarının konuya katkı sunması öngörülebilmektedir.

Avrupa Konseyi kapsamında insan hakları sisteminde *bağlayıcı* bir mekanizmaya sahip AİHS'in de üreme haklarına dair açık bir düzenlemesine rastlanılmamakta beraber, AİHM'in üreme hakları ile ilişkili pek çok kararı ile üreme haklarına katkı sağladığı aşikârdır. AİHM, içtihatları kapsamında, AİHS'in koruma alanını genişleterek yasal kürtaja erişim, doğum yöntemi, infertil (kısır) kişilerin çocuk sahibi olmaları için ÜYTE'den faydalanması, üreme haklarına dair ihlal oluşturan zorla kısırlaştırma, üreme eğitimine erişim, ebeveynlik izni gibi konulara dair başvuruları değerlendirmektedir. AİHM üreme haklarına dair başvuruları genellikle, özel ve aile hayatına saygı (m. 8), yaşam hakkı (m. 2) ve işkence yasağı (m. 3) ile ayrımcılık yasağı (m. 14) kapsamında incelemektedir. AİHM'nin üreme haklarına dair kararlarına bakıldığında, her başvurunun özelliklerine göre değerlendirme yapıldığı ve üreme hakları bakımından genel nitelikli belirlemeler/tanımlamalar yapılmasından ziyade, devletlerin bu konudaki takdir marjına alan açtığı görülmektedir. Bununla birlikte AİHM'in kürtaja dair içtihatlarında, m. 2 kapsamında fetüsün yaşam hakkının mutlak şekilde korunmadığı, hamile kadın ile fetüsün menfaatlerinin dengelenmesi suretiyle istemli kürtaji

mümkün kılan düzenlenmelerin ihlal oluşturmayaacağı ifade edilmektedir. AİHM'in taraf devletin takdir marjı lehine (misalen taşıyıcı anneliğe dair) kararları olmakla birlikte, kadın lehine üreme haklarını güçlendirici kararları da mevcuttur. Kadınların üreme hakları ile ilişkili AİHM'in kararlarında; mutlak kürtaj yasağının mahremiyet hakkını ortadan kaldıracabileceği, kürtaja dair etkin mekanizmaların yetersizliğinin, yasal kürtaja erişimine dair engellerin, doğum öncesi tarama testlerine erişimdeki engellerin, evde doğum yapmayı seçme imkânının olmamasının, tüp bebek yönteminde devlet desteğinin yetersiz oluşunun, zorla kısırlaştırmanın hak ihlallerine yol açması gibi hususlar vurgulanmaktadır. Ayrıca -toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine yol açan- toplumsal cinsiyet rolleri ile toplumsal cinsiyet kalıpyargılarına Mahkemenin bazı kararlarında yer vermesi²³⁷⁷ ise feminist bakış açısının kararlara yansımaları şeklinde değerlendirilebilmektedir. Kararlarda yer alan, toplumsal cinsiyete dair kalıpyargılar bağlamındaki beklentilerin kadına dayatılamayacağı yönündeki vurgu kalıpyargıların dönüşmesi adına olumludur. Nitekim Gözden Geçirilmiş ASS'da da ebeveynlik izni düzenlemesi (m. 27) toplumsal cinsiyet temelinde kadının çocuk bakımı rolü kapsamında kamusal alandaki varlığının kısıtlanmasını önleyebilmek için önemlidir. Bir başka önemli düzenleme olan İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi kapsamında da cinsiyet temelli testlerin yasaklanması, anne karnında başlayan cinsiyet ayrımcılığının engellenmesi adına önem arz etmektedir. İstanbul Sözleşmesi kapsamında, kadınların üreme haklarına dair ihlal teşkil eden (tecavüz, zorla evlilik, kadın sünneti, zorla kürtaj ve zorla kısırlaştırma gibi) durumların açıkça düzenleniyor oluşu da kadınların üreme haklarını pekiştirici niteliktedir.

Ayrıca -toplumsal cinsiyet eşit(siz)liğine yol açan- toplumsal cinsiyet rollerine ve toplumsal cinsiyet kalıpyargılarına AİHM'in kararlarında yer vermesi suretiyle feminist bakışın etkisini görmek mümkündür.

Amerikalılar arası insan hakları koruma sistemi dahilinde Belem do Para Sözleşmesi'nin açıkça toplumsal cinsiyete dayalı şiddetten uzak yaşama hakkını düzenlemesinin (m. 1), *kadınların toplumsal cinsiyete dayalı yaşadıkları şiddetin bir*

²³⁷⁷ AİHM'in toplumsal cinsiyet rolleri ile toplumsal cinsiyet kalıpyargılarına değindiği örnek bir karar için bkz. AİHM, **Konstantin Markin v. Russia**, Başvuru No: 30078/06, Karar Tarihi: 22.03.2012, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109868>, (14.06.2023), par. 141, 143.

*insan hakları sözleşmesinde yer alması bakımından*²³⁷⁸ önemli görmekle birlikte (hali hazırda/düzenlenecek) insan hakları sözleşmeleri için emsal teşkil etmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Bununla beraber şiddete karşı savunmasız olanların özel olarak göz önünde bulundurulması gerektiğine dair m. 9'daki düzenlemede hamilelik sürecindeki kadınların da bu kapsama dahil edilmesi önemlidir. Nitekim kadınların hamilelik döneminde maruz kaldıkları şiddetin açıkça düzenlenmesine yönelik ihtiyaç söz konusudur. Benzer şekilde bu düzenlemenin de örnek teşkil etmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Amerikalılar arası insan hakları koruma sistemindeki üreme haklarına dair bir diğer önemli düzenleme de üreme hakları ihlalinin toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin özel bir görünümü olarak düzenleyen, (obstetrik şiddetin, zorla kısırlaştırmanın suç sayılması, acil kontraseptiflerin ücretsiz dağıtımının sağlanması gibi) üreme haklarını iyileştirmeye yönelik yasal düzenlemelerin gerekliliğini ve güvenli olmayan kürtajın ortadan kaldırılmasını içeren Kadınlara, Kızlara ve Ergenlere ve Bunların Cinsel ve Üreme Haklarına Yönelik Şiddete İlişkin Bildirge'dir. Üreme haklarının doğum öncesi ve doğum süreci kadar doğum sonrası kadının bakımını da içermesi gerekliliğine koşut bir şekilde, Bildirge'de üreme hakları ihlalleri sonrası kadınlara, fiziksel olduğu kadar psikolojik açıdan da topluma katılımları için ihtiyaç duyulan desteğin sağlanması gerektiği ifade edilmektedir. Amerikalılar arası insan haklarını koruma sisteminin mekanizmalarından AmeİHK ve AmeİHM'in üreme haklarına dair önüne gelen başvurularda; zorla kısırlaştırma bakımından aydınlatılmış onam hakkına ve ancak yeterli bilgiye sahip olunması halinde karar verebilmenin mümkün olduğuna yönelik emsal nitelikte karar verildiği, tecavüz mağduru kadının kürtaja erişiminin fetüsün yaşam hakkı dahilinde ihlale yol açmayacağının ve bu bağlamda ilgili sağlık hizmetine erişimin gecikmesizin sağlanması ile buna dair engellerin kaldırılması gerektiğinin tespit edildiği, kürtajın tamamen yasaklanmasına dair kürtaj/üreme sağlığı hizmetlerine erişim için standartlar belirlenerek obstetrik acil durumlarda mağdur olan kadınların ilgili hizmetlere tam erişimlerinin sağlanması gerektiği, tüp bebek yöntemine dair öngörülen yasağın özel yaşama saygı hakkına müdahale olarak değerlendirildiği tespit edilmiştir. Bahse konu tespitler kadınların üreme haklarına yönelik olumlu gelişmeler olarak değerlendirilmelidir.

²³⁷⁸ İstanbul Sözleşmesi'nin de kadınları toplumsal cinsiyete dayalı şiddetten koruyucu nitelikteki özel önlemlerin ayrımcılık teşkil etmeyeceğini açıkça düzenlediğini (m. 4) belirtmek gerekir.

Afrika insan hakları koruma sistemi dahilinde mevcut düzenlemeler, bölgesel olmakla birlikte, hak süjesi olarak tüm insanlar ya da kadınlar gibi kapsayıcı ifadelerle yer vermekte ve küresel boyutta insan haklarına dair gelişmeler ışığında insan haklarının bütünselliği ile evrensel ölçekte ahengin sağlanmasına katkı sunmaktadır. Bu sistem içinde yer alan Maputo Protokolü ise üreme haklarına yer veren bir düzenleme olması nedeniyle önem taşımaktadır. Protokol aynı zamanda, kadının güçlendirilmesine ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına da vurguda bulunmaktadır. Diğer taraftan, Protokol'ün denetim mekanizmasının etkinliğinin artırılması kadın hakları, üreme hakları için gerekli görülmektedir.

Bahse konu Sözleşmelere/Protokollere Taraf Devletlerin, bu düzenlemelerde yer alan ilkeleri anayasal düzeye taşımaları üreme haklarının etkinliği bakımından da haklı bir beklentidir. Bu bağlamda örneğin üreme haklarına dair -Türkiye'nin de taraf olduğu önemli bir düzenleme niteliğini haiz- CEDAW kapsamında, Taraf Devletlerin üreme sağlığı hizmetleri ve eğitim eksikliği dahil olmak üzere, kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın giderilmesi için gerekli tüm tedbirleri alma yükümlülüğü söz konusudur.

Kadınların üremeye dair kendi kararlarını verebilmelerinin hukuken güvence altına alınması sayesinde, üreme haklarından faydalanmaları ve bu hakları kullanabilmeleri mümkün hale gelebilecektir. Ancak bunun için uygun, kapsamlı ve gerekli bilgi ve hizmetler ile üreme sağlığı politikalarına ihtiyaç vardır. Gelişen teknolojik gelişmelerin de kadının üremesini kolaylaştırıcı şekilde desteklenmesi gerekir. Bu yapılırken beraberinde, doğum kontrol yöntemlerindeki ve ÜYTE kapsamındaki gelişmeler ile çocuk bakımına dair gelişmeler göz önünde bulundurulmalıdır.

Türk mevzuatı kapsamında üreme hakları pek çok hukuki belgede (kanun, tüzük gibi) dağınık şekilde düzenlenmekle birlikte, dolaylı olarak Anayasa kapsamında -m. 17/1,2 veya m. 20 dahilinde tartışmalı şekilde- kendisine dayanak bulabilmektedir. Yapılacak bir anayasa değişikliği ile Anayasa'da açıkça üreme haklarına yer verilmesi ve bahse konu tartışmayı gidermek kanaatimizce mümkündür. Bu bakımdan esasen öncelikle Anayasa dahilinde üreme yetisinin kadına yönelik bir ayrımcılık sebebi teşkil etmemesi için cinsiyetin yanında toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık yasaklanmalı, kadının üreme sebebiyle gördüğü

–aile içi şiddet dahil- şiddetin önlenmesi gereği ile devletin bu konudaki pozitif yükümlülüklerinin açıkça yer alması gerekir. Ayrıca obstetrik şiddetin de bu kapsamda belirtilmesinin, kadınların üreme hakları bakımından önemli bir kazanım sağlaması kuvvetle muhtemeldir.

Diğer haklar gibi üreme haklarının da sınırsız olmadığını ve sınırlanabilmesinin mümkün olduğunu belirtmek gerekir. Aksi halde, sınırsız bir üreme hakkı kabulünün çocuğun araçsallaştırılması (nesne haline indirgenmesi) riskini de beraberinde getirmesi söz konusudur. Bu bakımdan anne ile çocuğun menfaatinin dengelenmesi ve çocuğun yüksek yararının da göz önünde bulundurulması gerekir. Diğer taraftan devletin gerekli tedbirleri alarak kadınların üreme haklarını kullanabilmelerini sağlaması da beklenir.

Anayasal düzenlemenin yanında münhasıran üreme haklarını içeren bir kanunun çıkarılması ile dağınıklık sorununun giderileceği ve kadınların üreme haklarına dair önemli bir kaynak oluşturulabileceği düşüncesindeyiz. Ancak bununla birlikte, üreme haklarına yönelik mevcut düzenlemede yapılacak değişikliklerde veya yeni yapılacak düzenlemelerde göz önünde bulundurulması gereken önemli hususların da altını çizmek gerekir: Kadınların cinsiyetleri ile birlikte birden çok faktöre bağlı olarak ayrımcılığa maruz kaldıklarını ve bunun da şiddet eylemlerine ve insan hakları ihlallerine (kadınların üreme hakları dahil) maruz kalma riskini artırdığını göz önünde tutmak gerekir. Bu bağlamda üreme hakları ihlallerinin, toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin bir türü olarak değerlendirilmesi gerektiğini de eklemek gerekir. Ayrıca cinsiyete ve(ya) toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin, kadın-erkek eşitliği kapsamında hak ve özgürlüklerden yararlanmayı engelleyen bir ayrımcılık şekli olduğunun da göz önüne alınması gerekir. Bununla birlikte üreme hakları kapsamında, özellikle yasal kürtaja erişimin engellenmesinin ayrımcılık yasağına aykırılık teşkil eden önemli bir durum olarak görülmesi gerektiğini de vurgulamak gerekir. Ayrıca toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması perspektifiyle cinsiyete dayalı hiyerarşinin/işbölümünün uzantısı şeklinde beliren toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ortadan kaldırmak üzere düzenlemelerin (mevzuat, politika, programlar dahil) hayata geçirilmesi de elzemdir. Zira toplumsal cinsiyet eşitliğinin, yerleşik normları, kalıp yargıları ve standartları dönüştürmek suretiyle sağlanabilmesi mümkündür. Böylece toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması yolu

ile kadınların üreme haklarının etkinliği de artırılabilir. Kadının bireyselliğinin, üremeye dair kararlarını alabilmesinin sağlanması adına, üreme haklarının kadın lehine, kadını özgürleştirmek üzere tasarlanması gerekir. Sahip oldukları haklar konusunda kadınları bilinçlendirici çalışmaların yapılması ve üreme haklarına dair mekanizmaların etkinliğinin artırılması hususuna yoğunlaşılması da tarafımızca önerilmektedir. Bu kapsamda, özellikle gecikmesinde sakınca olan kürtaj gibi durumların öncelikli mesele olarak görülmesi, obstetrik şiddet mağduru kadınların ihlal iddialarını taşıyabilecekleri mekanizmaların oluşturulması düşünülebilir.

Diğer taraftan önleyici nitelikte düzenlemeler de önem arz etmektedir. Üreme haklarına dair bilinçlendirici faaliyet ve programlar sayesinde hem kadınların haklarını bilmeleri ve savunmaları hem de önleyici olarak, toplum ölçeğinde kadının üreme haklarına yönelik ihlalleri azaltabilmek mümkün olabilecektir.

Salt hukuk alanındaki yasal düzenlemeler yardımıyla kadınların üreme haklarına dair tüm sorunların üstesinden gelinebilmesi elbette pek gerçekçi bir beklenti değildir. Kadınların siyasi, toplumsal, ekonomik düzeyde de üreme bakımından ayrımcılığa uğrama, eşitliksiz muameleye maruz kalma, şiddete uğrama riski göz önüne alınarak gerekli politikaların, programların ve düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Kadınların kamusal alana tümüyle entegre olmasının, üreme mevzusu öne sürülmek suretiyle engellenmemesi için konunun *bütüncül* bir şekilde ele alınması kaçınılmazdır.

Nihayetinde, gerek feminizmin önemli bir konusunu kadının üreme haklarını oluşturması gerekse üreme haklarının pek çok boyutu içerisinde barındırmakla birlikte esas itibarıyla kadını temel alması sebebiyle, feminizm ve üreme hakları birbiriyle sıkı bir ilişki içerisinde. Bununla birlikte üreme haklarına dair hukuki tasarım sürecinde, kadın ile bebek arasında mevcut doğal bağ hasebiyle kadını esas alan bir yaklaşımın temel alınarak hak süjesi olan kadınlara bu süreçte yer verilmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

“1967 Tarihli “İngiliz Kürtaj Yasası” (Abortion Act, 1967)”, Çev. M. Şükrü Alpaslan, **İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 13, Yıl: 1976, ss. 257-261.

Aasen, Henriette Sindig. “Maternal mortality and women’s right to health”, **Women’s Human Rights: CEDAW in International, Regional and National Law**, Ed. Anne Hellum ve Henriette Sindig Aasen, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, ss. 292-320.

Abadan-Unat, Nermin. “İnsan Hakları ve Kadın Hakları”, **İnsan Hakları Armağanı**, Doğan Basımevi, Ankara, 1978, ss. 135-148, (Kadın Hakları).

Abadan-Unat, Nermin. “Söylemden Protestoya: Türkiye’de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü”, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Ed. Ayşe Berkay Hacımiraçoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 323-336, (Kadın Hareketleri).

Abadan, Yavuz. “Türk Siyasi Partiler Kanunu”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 3, 1966, ss. 171-218.

Acar, Feride. “Türkiye’de Kadınların İnsan Hakları: Uluslararası Standartlar, Hukuk ve Sivil Toplum”, **Kadın Hakları: Uluslararası Hukuk ve Uygulama**, Der. Gökçeçiçek Ayata, Sevnç Eryılmaz Dilek ve Bertil Emrah Oder, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 13-22.

Acar-Savran, Gülnur. **Beden Emek Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin**, 3’üncü Baskı, Kanat Kitap, İstanbul, 2013.

Acker, Joan. “From Sex Roles to Gendered Institutions”, **Contemporary Sociology**, Cilt: 21, Sayı: 5, 1992, ss. 565-569.

Adalet Bakanlığı. **İnsan Hakları Eylem Planı: Özgür Birey, Güçlü Toplum; Daha Demokratik Bir Türkiye**, Ankara, 2021.

Agacinski, Sylviane. **Cinsiyetler Siyaseti**, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.

Ağaoğulları, Mehmet Ali. “Fransız Devriminde Birey-Devlet İlişkisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 44, Sayı: 3, Yıl: 1989, (Birey-Devlet), ss. 195-228.

Ağaoğulları, Mehmet Ali. **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 7’nci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, (Kent).

Ağaoğulları, Mehmet Ali, Duygu Türk, Ayhan Yalçınkaya, Zafer Yılmaz ve Filiz Zabcı. **Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler**, Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, 5’inci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Akad, Mehmet, Bihterin Vural Dinçkol ve Nihat Bulut. **Genel Kamu Hukuku**, 12’nci Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2016.

Akal, Cemal Bâli. **Siyasi İktidarın Cinsiyeti**, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

Akbaş, Kasım ve İlker Gökhan Şen. “Türkiye’de Kadına Yönelik Pozitif Ayrımcılık: Kavram, Uygulama ve Toplumsal Algılar”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Hukuk Özel Sayısı, 2013, ss. 165-189.

Akbay, Muvaffak. **Umumî Amme Hukuku Dersleri**, Cilt: I, 4’üncü Bası, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961.

Akıllıoğlu, Tekin. **İnsan Hakları I: Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1995.

Akın, İlhan F. **Temel Hak ve Özgürlükler**, 3'üncü Baskı, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1971.

Akkaya Kia, Rukiye. "Atina'daki Demokrasiden Orta Çağ'a ve Kadın Filozoflar", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 73, Sayı: 1, 2015, ss. 7-20, (Kadının Dünyası).

Akkaya Kia, Rukiye. "Hukukun Kadına Bakışı: Ergen ve Eşit Olamama Hali", **Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1-2, 2009, ss. 87-102, (Hukukun Kadına Bakışı).

Aksoy, Şahin. "Kürtaj Sadece Tıbbî Bir Karar Olabilir mi?", **Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History**, Cilt: 4, Sayı: 1, 1996, ss. 12-15.

Aksu, M. Feridun, Engin Oral, Veli Yedigöz, Turgay Atasü ve Aykut Kazancıgil. "Therapeutic Abortion", **Cerrahpaşa Tıp Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 4, 1998, ss. 175-179.

Akyol, Faruk. "Ortaçağ'dan, Kadından", **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 1996, ss. 13-22.

Alemdaroğlu, Ayça. "Öjeni Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt: 4, 3'üncü Baskı, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 414-426.

Algan, Bülent. **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007.

Alkan, Ayten. "Özel Alan - Kamusal Alan" Ayrımının Feminist Eleştirisi **Çerçevesinde Kentsel Mekan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, Tartışma Metinleri No: 16, 1999, (Alan).

Alkan, Ayten. **Yerel Yönetimler, Kamu Kurumları, Sivil Toplum Örgütleri için Kadın Dostu Kentler Eğitici Kiti: Toplumsal Cinsiyet Anaakımlaştırma**, Berk Matbaacılık, Ankara, 2015, (Anaakımlaştırma).

Altınbaş, Deniz. “Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm”, **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 9, Yıl: 2006, ss. 21-52.

Altıparmak, Saliha, Meltem Çiçeklioğlu ve Gülay Yıldırım. “Abortus ve Etik”, **Cumhuriyet Tıp Dergisi**, 2009, Cilt: 31, Sayı: 1, ss. 84-90.

Annas, Julia. **An Introduction to Plato’s Republic**, Clarendon Press, Oxford, 1981.

Aquinas, Thomas. **Summa Theologica**, <http://www.ccel.org/ccel/aquinas/summa.html>, (11.04.2019).

Aral, Vecdi. **Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine**, 7’nci Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Arat, Necla. “Feminist Hukuk”, **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 9, Yıl: 2006, (Feminist), ss. 53-65.

Arat, Necla. **Feminizmin ABC’si**, 3’üncü Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2017, (Feminizm).

Arda, Berna. “Tıp Etiği Bakışıyla Sterilizasyon, 21. Yüzyılda Neler Söyleyebiliriz?”, **III. Sağlık Hukuku Kurultayı**, 7-8 Mayıs 2010 Ankara, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2011, ss. 52-61.

Aristoteles. **Metafizik**, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2012, (Metafizik).

Aristoteles. **Politika**, 4'üncü Baskı, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2018, (Politika).

Aristotle. **Generation of Animals**, İngilizceye Çev. A. L. Peck, Harvard University Press, Cambridge, 1943.

Arpacı, Murat. “Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde Kamu Sağlığı Siyaseti ve Öjenik (1923-1946)”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı: 17, 2014, ss. 129-154.

Aslan, Volkan. “Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sistemi”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2012, ss. 261-296.

Atar, Yavuz. **Türk Anayasa Hukuku**, 13. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019.

Augustinus. **İtirafılar**, Latince’den Çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010.

Aybay, Rona. **İnsan Hakları Hukuku**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3'üncü Baskı, İstanbul, 2017.

Aydemir, Leyla. **Eskiçağ Düşün Dünyasında Kadın Şifacılar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020.

Aydın, Sabahattin. “Erkek Üreme Sağlığı”, **Van Tıp Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 3, 2000, ss. 117-119.

Ayhan Başer, Duygu, Tülin Karaca, Zehra Nur Yağlı, Kübra Dağcıoğlu, İzzet Fidancı, Hilal Aksoy ve Mustafa Cankurtaran. “Genç Erişkin Erkeklerin Kontrasepsiyon Yöntemleri Kullanım Durumları ve Etki Eden Faktörlerin Değerlendirilmesi”, **The Journal Turkish Family Physician**, Yıl: 2020, Cilt: 11, Sayı: 4, ss. 159-170.

Aytemur Sağıroğlu, Nuran. “Öjeni ve Sağlam Bedenlilik”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 30, 2020, ss. 115-133.

Az, Adem ve Muhammet İhsan Karaman. “Üremeye Yardımcı Tedavi Yöntemleri ve Etik Sorunlar: Mümkün Olan Her Şey Ahlaki mıdır?”, **Androloji Bülteni**, 2022, Cilt: 24, Sayı: 4, ss. 278-287.

Bacchi, Carol ve Joan Eveline. “Mainstreaming and Neoliberalism: A Contested Relationship”, **Mainstreaming Politics: Gendering Practices and Feminist Theory**, Ed. Carol Bacchi ve Joan Eveline, The University of Adelaide Press, Australia, 2010, ss. 39-60.

Badinter, Elisabeth. **Kadınlık mı? Annelik mi?**, Çev. Ayşen Ekmekci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Bakırcı, Kadriye. **Uluslararası Hukuk, AB ve ABD Hukuku ile Karşılaştırmalı İş Hukukunda Cinsiyet Ayrımcılığı Yasağı İlkesinin İstisnaları ve Objektif Haklı Nedenler**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012.

Barber, William J. **A History of Economic Thought**, Wesleyan University Press, Connecticut, 2009.

Barjot, P. J., G. Marie ve P. Von Theobald. “Laparoscopic Tubal Anastomosis and Reversal of Sterilization”, **Human Reproduction**, Cilt: 14, Sayı: 5, 1999, ss. 1222-1225.

Barnett, Hilaire. **Introduction to Feminist Jurisprudence**, Cavendish Publishing, London, 1998.

Barrett, Michèle. **Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı: Marksist Feminist Çözümlemede Sorunlar**, Çev. Şen Süer, Pencere Yayınları, İstanbul, 1995.

Baxandall, Rosalyn. “Amerikan Sendikalarında Kadınlar Tarihsel Bir Çözümleme”, **Kadın ve Eşitlik**, Der. Juliet Mitchell ve Ann Oakley, Çev. ve Haz. Fatmagül Berktaş, 3’üncü Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 79-96.

Baumgardner, Jennifer ve Amy Richards. **Manifesta: Young Women, Feminism and the Future**, Farror, Straus and Giroux, New York, 2010.

Ben-Amittay, Jacob. **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Levent Köker, Savaş Yayınları, Ankara, 1983.

Bendason, Ney. **Başlangıçtan Günümüze Kadın Hakları**, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.

Benhabib, Seyla. “Feminizm ve Postmodernizm: Husursuz Bir İttifak”, **Çatışan Feminizmler: Felsefi Fikir Alışverişi**, 3’üncü Basım, Çev. Feride Evren Sezer, Metis Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 25-43, (Feminizm).

Benhabib, Seyla. “Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas”, **Habermas and the Public Sphere**, Ed. Craig Calhoun, MIT Press, Cambridge, 1992, ss. 73-98, (Public Space).

Benschop, Yvonne ve Mieke Verloo. “Sisyphus’ Sisters: Can Gender Mainstreaming Escape the Genderedness of Organizations?”, **Journal of Gender Studies**, Cilt: 15, Sayı: 1, 2006, ss. 19–33.

Benston, Margaret. “The Political Economy of Women’s Liberation”, **Monthly Review**, Cilt: 21, Sayı: 4, 1969, ss. 13-27.

Berelson, Bernard. “Population Policy: Personel Notes”, **Population Studies**, Cilt: 25, Sayı: 2, 1971, ss. 173-182.

Berkday, Fatmagül. “Ekofeminizm ya da Yüreğin İyimsirliğı”, **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 1996, ss. 73-76, (Ekofeminizm).

Berkday, Fatmagül. “Feminist Teoride Açılımlar”, **Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları**, 4’üncü Baskı, Ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2014, ss. 2-23, (Açılımlar).

Berkday, Fatmagül. “Feminist Teorinin Önemli Bir Alanı: Cinsellik”, **Cogito: Feminizm**, 2’nci Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 58-72, (Cinsellik).

Berkday, Fatmagül. **Kadın Olmak Yaşamak Yazmak**, 3’üncü Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, (Kadın Olmak).

Berkday, Fatmagül. “Kadınların İnsan Hakları”, **İnsan Hakları**, Haz. Korkut Tankuter, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, (Kadınlar).

Berkday, Fatmagül. **Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No: 7, İstanbul, 2004, (Kadınların İnsan Hakları).

Berkday, Fatmagül. **Tarihin Cinsiyeti**, 5’inci Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2015, (Tarihin Cinsiyeti).

Berkday, Fatmagül. **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın**, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, (Tek Tanrılı Dinler).

Beyaz Erkızan, H. Nur. “Erkek-Merkezcilikten (Androcentrism) İnsan-Merkezciliğe Yolculuk (Anthropocentrism): Antik Felsefe ve Cinsiyet Üzerine (Pre-Sokratikler)”, **Aristoteles Yazıları: Feminizm ve Aristotelesçi Feminizm Üzerine**, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2012, ss. 13-22.

Bhasin, Kamla. **Toplumsal Cinsiyet**, Çev. Kader Ay, Liseli Kırılcım Eğitim Broşürleri.

Bloom, Allan. “Interpretive Essay”, **The Republic of Plato**, 2’nci Baskı, İngilizce’ye çev. Allan Bloom, Basic Books, New York, 1991, ss. 307-436.

Blundell, Sue. **Women in Ancient Greece**, Harvard University Press, Cambridge, 1995.

Bock, Gisela. **Women in European History**, Çev. Allison Brown, Blackwell Publishers, Oxford ve Malden, 2002.

Bora, Aksu. **Kadınlar ve Erkekler Hakkında Bildiğiniz Birkaç Şey**, Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, 1995, (Birkaç Şey).

Bora, Aksu. **Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, 3’üncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, (Kadınların Sınıfı).

Bora, Aksu. “Türk Modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Dönüşümü”, **Yerli bir Feminizme Doğru**, der. Necla Akgökçe ve Aynur İlyasoğlu, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2001, ss. 77-107, (Annelik).

Bora, Aksu ve Asena Günel. “Önsöz”, **90’larda Türkiye’de Feminizm**, Ed. Aksu Bora ve Asena Günel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 7-11.

Bora, Tanıl. **Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**, 4’üncü Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Boucher, Joanne. “Thomas Hobbes and the Problem of Fetal Personhood,” **Feminist Interpretations of Thomas Hobbes**, Ed. Nancy J. Hirschmann ve Joanne H. Wright, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2012, ss. 219-239.

Boyacı, Nihal Petek. “Platon’da Kadın Sorunu Üzerine Bir Tartışma”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 18, 2014 Güz, ss. 205-230.

Bozkurt, Enver. “Kısırlaştırma ve İnsan Hakları”, **III. Sağlık Hukuku Kurultayı**, 7-8 Mayıs 2010, Ankara, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2011, ss. 7-11.

Brooks, Ann. **Postfeminisms: Feminism, Cultural Theory and Cultural Forms**, Routledge, New York, 2003.

Brown, Wendy. “Finding the Man in the State”, **The Anthropology of the State: A Reader**, Ed. Aradhana Sharma ve Akhil Gupta, Blackwell Publishing, Oxford, 2006, ss. 187-210.

Bryson, Valerie. “Feminism”, **Contemporary Political Ideologies**, Ed. Roger Eatwell ve Anthony Wright, Pinter Publishers, London, 1993, ss. 192-215, (Feminism).

Bryson, Valerie. **Feminist Political Theory**, 3’üncü Baskı, MacMillan, London, 2016, (Feminist Theory).

Buchan, Morag. **Women in Plato’s Political Theory**, Routledge, New York, 1999.

Budgeon, Shelly. **Third-Wave Feminism and the Politics of Gender in Late Modernity**, Palgrave Macmillan, London, 2011.

Butler, Judith. **Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi**, 6’ıncı Basım, Çev. Başak Ertür, Metis Yayınları, İstanbul, 2018, (Cinsiyet Belası).

Butler, Judith. “Olumsal Temeller: Feminizm ve “Postmodernizm” Sorusu”, **Çatışan Feminizmler: Felsefi Fikir Alışverişi**, 3’üncü Basım, Çev. Feride Evren Sezer, Metis Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 44-67, (Feminizm).

Butler, Judith. “Performative Acts and Gender Constitutions: An Essay on Phenomenology and Feminist Theory”, **Writing on the Body: Female Embodiment and Feminist Theory**, Ed. Katie Conboy, Nadia Medina ve Sarah Stanbury, Columbia University Press, New York, 1997, ss. 401-418, (An Essay).

Butler, Melissa A. **Early Liberal Roots of Feminism: John Locke and the Attack on Patriarchy**, The American Political Science Review, Cilt: 72, Sayı: 1, 1978, ss. 135-150.

Calvert, Brian. “Plato and the Equality of Women”, **Phoenix**, Classical Association of Canada, Cilt: 29, Sayı: 3, 1975, ss. 231-243.

Meltem Dikmen Caniklioğlu. **Anayasal Devlette Meşruiyet**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2010.

Committee on the Elimination of Discrimination against Women. **Statement of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women on Sexual and Reproductive Health and Rights: Beyond 2014 ICPD review**, 57th Session, 10–28 February 2014.

Cangöz, İncilay. “21. Yüzyılda Feminizmi Tartışmak”, **Varlık Dergisi**, Yıl: 87, Sayı: 1343, 2019, ss. 5-12.

Center for Reproductive Rights. **Substantive Equality and Reproductive Rights**, New York, 2014, (Equality).

Center for Reproductive Rights. **Breaking Ground 2020: Treaty Monitoring Bodies on Reproductive Rights**, New York, 2019, (Breaking Ground).

Center for Reproductive Rights. **Across Borders: How International and Regional Reproductive Rights Cases Influence Jurisprudence Worldwide**, <https://reproductiverights.org/>, (08.04.2022), (Cases).

Center for Reproductive Rights. **Reproductive Rights: A tool for Monitoring State Obligations**, 2012, https://www.reproductiverights.org/sites/crr.civicactions.net/files/documents/crr_Monitoring_Tool_State_Obligations.pdf, (03.04.2023), (Rights).

Chodorow, Nancy. **The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender**, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1978.

Clapham, Andrew. **İnsan Hakları**, Çev. Hakan Gür, Dost Kitabevi, Ankara, 2010.

Collin, Françoise. “Cinsiyet Farklılığı (Teorileri)”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, ss. 66-75.

Committee on Economic, Social and Cultural Rights, “General Comment No. 14: The right to the highest attainable standard of health (Art. 12)”, (22nd Session, 2000), **Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies**, United Nations, HRI/GEN/1/Rev.8, 2006, ss. 86-105, (General Comment No. 14).

Connell, R. W. **Toplumsal Cinsiyet ve İktidar**, 2’nci Basım, Çev. Cem Soydemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.

Cook, Rebecca J. “Women’s International Human Rights Law: The Way Forward”, **Human Rights of Women: National and International Perspectives**, Ed. Rebecca J. Cook, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 1994, (Way).

Cook, Rebecca J. “International Human Rights and Women’s Reproductive Health”, **Studies in Family Planning**, Cilt: 24, Sayı: 2, 1993, ss. 73-86, (Reproductive).

Cook, Rebecca J. "The International Protection of Women's Reproductive Rights", **New York University Journal of International Law and Politics**, Cilt: 24, Sayı: 2, 1992, ss. 652-653, (Protection).

Cook, Rebecca J. ve Simone Cusack. **Gender Stereotyping: Transnational Legal Perspectives**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2010.

Corrêa, Sonia. "From Reproductive Health to Sexual Rights: Achievements and Future Challenges", **Reproductive Health Matters**, Sayı: 10, 1997, ss. 107-116.

Corrêa, Sonia ve Rosalind Petchesky. "Reproductive and Sexual Rights: A Feminist Perspective", **Culture, Society and Sexuality**, 2'nci Baskı, Ed. Richard Parker ve Peter Aggleton, Routledge, New York, 2007, ss. 298-315.

Coontz, Stephanie ve Peta Henderson, "Sınıflı ve Devletli Toplumların Kökenindeki Mülkiyet Biçimleri, Politik İktidar ve Kadın Emeği", **Kadının Görünmeyen Emeği**, Haz. Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura Demiryontan, 3'üncü Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, ss. 29-88.

Council of Europe. **Gender Mainstreaming: Conceptual Framework, Methodology and Presentation of Good Practices**, (Final Report of Activities of the Group of Specialists on Mainstreaming), Strasbourg, 1998.

Crampe-Casnabet, Michèle. "On Sekizinci Yüzyıl Felsefesinin Bir Örneği", **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları**, Cilt: III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 303-332.

Cullen-DuPont, Kathryn. **Encyclopedia of Women's History in America**, 2'nci Baskı, Facts on File, Newyork, 2000.

Crawford, Bridget J. “Third-Wave Feminism, Motherhood and the Future of Feminist Legal Theory”, **Gender, Sexualities and Law**, Ed. Jackie Jones, Anna Gear, Rachel Anne Fenton ve Kim Stevenson, Routledge, Oxon, 2011, ss. 227-240.

Crenshaw, Kimberle. “Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics”, **The University of Chicago Legal Forum**, Sayı 1, Sayı: 1989, Makale: 8, ss. 139-167.

Cusack, Simone ve Rebecca J. Cook. “Stereotyping Women in the Health Sector: Lessons from CEDAW”, **Washington and Lee Journal of Civil Rights and Social Justice**, Cilt: 16, Sayı: 1, 2009, ss. 47-78.

Çağlar Gürgey, Fatma İrem. “ “Feminist Hukuk Teorisi” Nedir? ” **Hukuk Kuramı**, Cilt:1, Sayı: 5, 2014, ss. 28-44.

Çağlar Gürgey, Fatma İrem ve Özge Yüzel Dericiler. “Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Özel Yükümlülüğünün Dönüşümünün Bir Örneği Olarak CEDAW Komitesinin 35 Sayılı Tavsiye Kararı”, **Ankara Barosu Dergisi**, Cilt: 77, Sayı: 1, 2019, ss. 231-266.

Çaha, Ömer. “John Stuart Mill Üzerine Bir Değerlendirme”, John Stuart Mill, **Hürriyet Üstüne**, Çev. M. Osman Dostel, 4’üncü Baskı, Liberte, Ankara, 2014, ss. 13-34, (Mill Üzerine).

Çaha, Ömer. **Sivil Kadın: Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2017, (Sivil Kadın).

Çakır, Serpil. “Feminizm Ataerkil İktidarın Eleştirisi”, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, 7’nci Baskı, Der. H. Birsen Örs, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 413-475, (Feminizm).

Çakır, Serpil. “Kapitalizm ve Patriyarkaya Karşı: Sosyalist Feminizm”, **Toplum ve Demokrasi**, Cilt: 2, Sayı: 4, 2008, ss. 185-196, (Sosyalist Feminizm).

Çakır, Serpil. **Osmanlı Kadın Hareketi**, 5’inci Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, (Osmanlı).

Çakır, Serpil. “Political-Social Movements: Revolutionary: Turkey”, **Encyclopedia of Women and Islamic Cultures**, Cilt: 2, Ed. Suad Joseph, Brill, Leiden, 2005, ss. 664-665, (Turkey).

Çakır, Serpil ve Hülya Gülbahar. “Türkiye’de Kadın Hareketinin Yüzyılı Kronolojisi”, **Türkiye’de Kadın Hareketi’nin Yüzyılı: 2000 Ajandası**, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayını, No: 17, İstanbul, 2000, ss. 226-277.

Çavlin Bozbeyoğlu, Alanur. “Doğurganlık Kontrolünde Rasyonelliğin Sınırları: Türkiye Kürtaj ve Gebeliği Önleyici Yöntem Kullanımı”, **Fe Dergi**, 2011, Cilt, 3, Sayı: 1, ss. 24-37.

Çelikel, Aysel. “Kadınların Siyasal Yaşama Katılımı Konusunda Yeni Uluslararası Çalışmalar”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 54, Sayı: 1-4, Yıl: 1994, ss. 45-53.

Çoban, Aykut. “Türkiye’de Üreme Sürecinde Oluşturulan Tüpteki İnsan Embriyosunun Hukuki Statüsü”, **İnsan Hakları Yıllığı**, Cilt: 27, 2009, ss. 75-96.

Çokar, Muhtar. **Kürtaj**, Babil Yayınları, İstanbul, 2008.

Danış, Didem. **Nüfus ve Toplum**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Sosyoloji Lisans Programı.

Davidoff, Leonore. **Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet**, 3'üncü Baskı, Haz. Ayşe Durakbaşı, Çev. Zerrin Ateşer ve Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Davis, Angela. **Kadınlar, Irk ve Sınıf**, Çev. İnci Çeliker, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1994.

De Beauvoir, Simone. **Ben Bir Feministim: Alice Schwarzer'le Konuşmalar**, Çev. Ayşe, Minu, Sedef, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1986, (Feministim).

De Beauvoir, Simone. **The Second Sex**, Çev. ve Ed. H. M. Parshley, Jonathan Cape, London, 1956, (Second).

De Beauvoir, Simone. **Kadın: Genç Kızlık Çağı**, Cilt: I, 2'nci Baskı, Çev. Bertan Onaran, Payel Yayınevi, İstanbul, 1971, (Genç Kızlık).

De Beauvoir, Simone. **Kadın: Evlilik Çağı**, Cilt: II, 5'inci Baskı, Çev. Bertan Onaran, Payel Yayınevi, İstanbul, 1981, (Evlilik).

De Beauvoir, Simone. **Kadın: Bağımsızlığa Doğru**, Cilt: III, 6'ncı Baskı, Çev. Bertan Onaran, Payel Yayınevi, İstanbul, 1981, (Bağımsızlık).

De Beauvoir, Simone. **Olgunluk Çağı**, Cilt: I, Çev. Betül Onursal, Payel Yayınevi, İstanbul, 1991, (Olgunluk).

De Lauretis, Teresa. "Upping the Anti (sic) in Feminist Theory", **Conflicts in Feminism**, Ed. Marianne Hirsch ve Evelevyn Fox Keller, Routledge, New York, 1990, ss. 255-270.

Delmar, Rosalind. "What is Feminism?", **What is Feminism?**, Ed. Juliet Mitchell ve Ann Oakley, Pantheon Books, New York, 1986, ss. 8-33.

Delphy, Christina. “Rethinking Sex and Gender”, **Gender: A Sociological Reader**, Ed. Stevi Jackson ve Sue Scott, Routledge, Londra, 2002, ss. 51-59.

Delre, Alisa. “Çocuk Aldırma ve Doğum Kontrolü”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, ss. 97-102.

Demir, Nazlı Hilal. **Feminist Perspektiften Düşünce Tarihinin Köşe Taşları ve İdeal Bir Hukuk Arayışı**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Demir, Ömer ve Mustafa Acar. **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 3’üncü Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 2002.

Demir, Remzi. “Üreme Hakkına İlişkin Tıbbi Müdahalelerde Rıza”, **TBB Dergisi**, Sayı: 133, 2017, ss. 269-298.

Demir, Zekiye. **Modern ve Postmodern Feminizm**, 2’nci Baskı, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Di Stefano, Christine. “Dilemmas of Difference: Feminism, Modernity, and Postmodernism”, **Feminism/ Postmodernism**, Ed. Linda J. Nicholson, Routledge, New York ve London, 1990, ss. 63-82.

Diakov, V. ve S. Kovalev. **İlkçağ Tarihi**, Cilt: 2 Roma, 2’nci Basım, Çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.

Dinçkol, Abdullah. **Hukuka Giriş**, 15’inci Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2019.

Dixon-Mueller, Ruth. **Population Policy & Women's Rights: Transforming Reproductive Choice**, Praeger, London, 1993.

Doğan, Murat. “Hadımlaştırmadan Doğan Hukuki Sorumluluk”, **III. Sağlık Hukuku Kurultayı**, 7-8 Mayıs 2010 Ankara, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2011, ss. 138-151.

Doğan, Recep. “Kadının Üreme Hakkı, Kürtaj, Çocuk Düşürme ve Düşürtme Suçları”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, 2016, Sayı: 127, ss. 73-120.

Doğramacı, Emel. **Türkiye’de Kadının Dünyası ve Bugünü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989.

Doğru, Osman ve Atilla Nalbant. **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: Açıklama ve Önemli Kararlar**, Cilt: 2, Pozitif Matbaa, Ankara, 2013.

Doltaş, Dilek. “Batıdaki Feminist Kuramlar ve 1980 Sonrası Türk Feminizmi”, **Türkiye’de Kadın Olgusu**, Haz. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 51-73.

Donovan, Josephine. **Feminist Teori**, Çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek ve Fevziye Sayılan, 11’inci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Dölen, İsmail. “Tıbbî Açıdan Fetüs, Embriyo, Kürtaj ve Düşük (Abortus) Nedir?”, **V. Sağlık Hukuku Kurultayı**, 1-2 Kasım 2013, Ankara, Ed. Cahid Doğan ve Pınar Aksoy Gülaslan, Ankara, 2014, ss. 35-40.

Döner, Ayhan. **Türk Anayasa Hukuku**, 3’üncü Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2023.

Draper, Hal ve Anne G. Lipow. “Marxist Women versus Bourgeois Feminism”, **Socialist Register**, Cilt: 13, 1976, ss. 179-226.

Dündar, Tuğba ve Sevgi Özsoy. “Gönüllü Sterilizasyonda Eş Onayı: Bir Üreme Hakkı İhlali mi?”, **Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi**, Cilt: 28, Sayı: 3, 2019, ss. 222-227.

Dündar Sezer, Tijen. “1982 Anayasasına Göre Özel Sınırlama Sebebi Bulunmayan Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması Sorunu ve Anayasa Mahkemesi Kararları”, **Anayasa Hukuku Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 5, Yıl: 2014, ss. 375-413, (Sınırlama).

Dündar Sezer, Tijen. **İnsan Hakları Hukuku Açısından Kadınlara Yönelik Şiddet**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019, (Kadınlara Yönelik Şiddet).

Dündar Sezer, Tijen. “İnsan Hakları Hukuku Açısından Toplumsal Cinsiyet Kalıp Yargıları”, **2. Uluslararası Kadın Kongresi Tam Metin Kitabı**, Ed. Diğdem M. Siyez, Özlem Belkıs ve Yağmur Soylu, DESEM, İzmir, 4-5 Ekim 2018, ss. 227-237, (Kalıp Yargıları).

Dündar Sezer, Tijen. “Kadın Erkek Eşitliğine İlişkin Yaklaşımlar ve Türk Anayasa Mahkemesi”, **İzmir Barosu Dergisi**, Yıl: 74, Sayı: 3, 2009, ss. 120-192, (Kadın Erkek Eşitliği).

Dündar Sezer, Tijen. “Parlamento Seçimlerinde Cinsiyet Kotaları”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Yıl: 34, Sayı: 159, 2022, ss. 51-122, (Kota).

Dündar Sezer, Tijen. “Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Çocuk Gelinler”, **Hukuki Boyutuyla Çocuk Gelinler Uluslararası Konferansı**, İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2014, ss. 110-119, (Çocuk).

Düzkan, Ayşe. “İkinci Dalga Feminizm”, **İstanbul-Amargi Feminizm Tartışmaları**, Amargi Yayınevi, İstanbul, 2011, ss. 175-192.

Ecevit, Yıldız. “Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisine Başlangıç”, **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi**, Ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2011, ss. 1-31.

Economic and Social Council. **Report of the Economic and Social Council for the year 1997**, United Nations, A/52/3/Rev.1, New York, 1999.

Edwards, Alice. **Violence Against Women Under International Human Rights Law**, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

Eisenstein, Hester. “Feminizm ve Neoliberal Küreselleşme Arasında Gizli ve Tehlikeli Bir İlişki mi Mevcut?”, (Çev. İdil Soyseçkin), **21. Yüzyıl Feminizmine Doğru: Neoliberalizmin Ötesinde Bir Kadın Hareketi İçin Tartışmalar**, Ed. Aynur Özügürlü, 2’nci Baskı, NotaBene Yayınları, Ankara, 2016, ss. 29-67.

Eisenstein, Zillah. “Constructing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism”, **Critical Sociology**, Cilt: 25, Sayı: 2-3, 1999, ss. 196-217, (Socialist Feminism).

Eisenstein, Zillah. “Privazing the State: Reproductive Rights, Affirmative Action, and the Problem of Democracy”, **A Journal of Women Studies**, Cilt: 12, Sayı: 1, 1991, ss. 98-125, (Reproductive Rights).

Eisenstein, Zillah R. **The Radical Future of Liberal Feminism**, Northeastern University Press, Boston, 1986, (Liberal Feminism).

Ekiz, Serkan. “İnsan Haklarının Evrenselliği ve Kültürel Görecelik”, **İzmir Barosu Dergisi**, Yıl: 87, Sayı: 2, 2022, ss. 15-69.

Eleştirel Feminizm Sözlüğü, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.

Engels, Friedrich. **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, 18’inci Baskı, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 2017.

Erdoğan, Mustafa. **Anayasa Hukuku**, 6. Baskı, Orion Kitabevi Ankara, 2011, (Anayasa).

Erdoğan, Mustafa. **Anayasal Demokrasi**, 12'nci Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2015, (Demokrasi).

Erdoğan, Mustafa. **İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku**, 3'üncü Baskı, Orion Kitabevi, İstanbul, 2012, (İnsan Hakları).

Erdoğan, Mustafa. **Liberal Toplum, Liberal Siyaset**, 2'nci Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, (Liberal).

Erdoğan, Mustafa. **Özgürlük Perspektifinden Hukuk ve Demokrasi**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013, (Özgürlük Perspektifinden).

Erem, Faruk. "Soyunu Sürdürebilmek Özgürlüğü", **Yargıtay Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 3, 1981, ss. 236-240.

Eren, Abdurrahman. **Anayasa Hukuku Dersleri**, 3'ncü Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2021, (Anayasa).

Eren, Abdurrahman. **Özgürlüklerin Sınırlandırılmasında Demokratik Toplum Düzeninin Gerekleri**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2004, (Özgürlük).

Erim, Nihat. **Âmme Hukuku Dersleri**, Cilt: 1, Ankara, 1942.

Erişgin, Özlem Söğütlü. "Roma Toplumunda Kadının Konumu", **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4 Sayı: 2, 2013, ss. 1-31.

Erol, Yasemin. **Yapay Döllenme Yöntemleri ve Taşıyıcı Annelik**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.

Ertuğrul, Hüseyin. “5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu’nda Kısırlaştırma Suçu”, **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2018, ss. 59-74.

Etruscan: Life and Afterlife, Ed. Larissa Bonfante, Wayne State University Press, Detroit, 1986.

Facio, Alda ve Martha I. Morgan. “Equity or Equality for Women? Understanding CEDAW's Equality Principles”, **Alabama Law Review**, Cilt: 60, Sayı: 5, 2009, ss. 1133-1170.

Fendoğlu, Hasan Tahsin. “2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması (AY. Md.13)”, **Anayasa Yargısı**, Cilt: 19, 2002, ss. 111-149.

Ferguson Jr., John E. **Reproductive Rights**, Ed. Alan Marzilli, M.A., J.D., Chelsea House, New York, 2009.

Ferry, Luc. **Ekolojik Yeni Düzen: Ağaç, Hayvan ve İnsan**, Çev. Turhan Ilgaz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

Fineman, Martha Albertson. **The Neutered Mother, The Sexual Family and other Twentieth Century Tragedies**, Routledge New York, 1995.

Firestone, Shulamith. **The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution**, 2nd Printing, Bantam Books, New York, 1972, (Sex).

Firestone, Shulamith. **Cinselliğin Diyalektiği**, 2’nci Basım, Çev. Yurdanur Salman, Payel Yayınları, İstanbul, 1993, (Diyalektiği).

Flexner, Eleanor ve Ellen Fitzpatrick. **Century of Struggle: The Woman’s Rights Movement in the United States**, Genişletilmiş Bası, Harvard University Press, Cambridge, 1996.

Flew, Antony. "The Procrustean İdeal: Libertarians v. Egalitarians", **Against Equality: Readings on Economic and Social Policy**, Ed. William Letwin, The Macmillan Press, London, 1983, ss. 148-163.

Foucault, Michel. **Ders Özetleri 1970-1982**, 2'nci Baskı, çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, (Ders).

Foucault, Michel. **Cinselliğin Tarihi**, 2'nci Basım, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, (Cinselliğin Tarihi).

Fraser, Nancy. **Fortunes of Feminism: From State-Maneged Capitalism to Neoliberal Crisis**, Verso, London, 2013, (2013).

Fraser, Nancy. "Feminist Politics in the Age of Recognisiton: A Two-Dimensional Approach to Gender Justice", **Studies in Social Justice**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2007, ss. 30-31, (2007).

Fraser, Nancy ve Linda Nicholson. "Felsefesiz Toplumsal Eleştiri: Feminizm ve Postmodernizm Arasında Bir Karşılaştırma", (Çev. Mehmet Küçük), **Modernite versus Postmodernite**, 2'nci Baskı, Der. Mehmet Küçük, Say Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 475-504.

Fredman, Sandra. **Discrimination Law**, 2'nci Baskı, Oxford University Press, New York, 2011, (Discrimination).

Fredman, Sandra. "Providing Equality: Substantive Equality and the Positive Duty to Provide", **South African Journal on Human Rights**, Cilt: 21, Sayı: 2, 2005, ss. 163-190, (Providing Equality).

Fredman, Sandra. "Substantive Equality Revisited", **International Journal of Constitutional Law**, Cilt: 14 Sayı: 3, 2016, ss. 712–738, (Substantive Equality).

Fredman, Sandra ve Beth Goldblatt. **Gender Equality and Human Rights**, UN Women Discussion Paper Sayı: 4, 2015.

Freedman, Lynn P. and Stephen L. Isaacs. “Human Rights and Reproductive Choice”, **Studies in Family Planning**, Cilt: 24, Sayı: 1, 1993, ss. 18-30.

Friedan, Betty. **The Feminine Mystique**, 2’nci Baskı, Dell Publishing, New York, 1979.

Friendell, Egon. **Antik Yunan’ın Kültür Tarihi**, 2’nci Baskı, Çev. Necati Aça, Dost Kitabevi, Ankara, 2004.

Frug, Mary Joe. **Postmodern Legal Feminism**, Routledge, New York, 2013, (Feminism).

Frug, Mary Joe. “A Postmodern Feminist Legal Manifesto (An Unfinished Draft)”, **Harvard Law Review**, Cilt: 105, Sayı: 5, 1992, ss. 1045-1075, (Manifesto).

Galtung, Johan. **İnsan Hakları Başka Bir Açıdan Bakış**, 3’üncü Basım, Çev. Müge Sözen, Metis Yayınları, İstanbul, 2018.

Garland-Thomson, Rosemarie. “Sakatlığın Dâhil Edilmesi, Feminist Kuramın Dönüştürülmesi”, **Sakathık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak**, Ed. Dikmen Bezmez, Sibel Yardımcı ve Yıldırım Şentürk, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 521-548.

Gebhard, Julia ve Diana Trimino Mora. “Reproductive Rights, International Regulation”, **Max Planck Encyclopedia of Public International Law**, 2012, ss. 1-9, www.mpepil.com, (01.03.2022).

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Devlet, Birey ve Özgürlük**, 2'nci Baskı, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012, (Özgürlük).

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Cilt: 1, 8'inci Bası, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012, (Cilt: 1).

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Cilt: 2, 8'inci Bası, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012, (Cilt: 2).

Giddens, Anthony. "Cinsellik ve Toplumsal Cinsiyet", (Çev. İsmail Yılmaz), **Sosyoloji**, Haz. Cemal Güzel, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 478-527.

Gilman, Charlotte Perkins. **Women and Economics**, University of California Press, London, 1998.

Goldman, Emma. **Anarchism and Other Essays**, 3. Baskı, Mother Earth Publishing Association, New York ve Londra, 1917, (Essays).

Goldman, Emma. **Dans Edemeyeceksem Bu Benim Devrimim Değildir**, Çev. Necmi Bayram, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006, (Dans).

Goldman, Emma. **Hayatımı Yaşarken**, Cilt: 2, Çev. Emine Özkaya, Metin Yayınları ve Kaos Yayınları, İstanbul, 1997, (Yaşarken 2).

Gordon, Felicia. "Convergence and Conflict: Anthropology, Psychiatry and Feminism in the Early Writings of Madeleine Pelletier (1874-1939)", **History of Psychiatry**, 2008, Cilt: 19, Sayı: 2, ss. 141- 162.

Gökalp Alica, Süheyla Suzan. "Kadın ve Çevre", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, 2017, Özel Sayı, Yıl: 30, ss. 151-172.

Gökçimen, Semra. “Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi”, **YASAMA Dergisi**, Sayı: 10, 2008, ss. 5-59.

Gören, Zafer. **Anayasa Hukuku**, Yetkin Hukuk Yayınları, Ankara, 2011, (Anayasa).
Gören, Zafer. “Genel Eşitlik İlkesi”, **Cevdet Yavuz’a Armağan**, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 22, Sayı: 3, Özel Sayı, 2016, ss. 3279-3301, (Eşitlik).

Gören, Zafer. **Temel Hak Genel Teorisi**, 4. Baskı, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük Matbaası, İzmir, 2000, (Temel Hak).

Gören, Zafer. “Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması”, **Anayasa Yargısı**, Cilt: 9, 1992, ss. 165-184, (Kişiliğin Korunması).

Gören, Zafer. **Türk-Alman-İsviçre Hukukuna Göre Farklı Cinslerin Eşit Haklara Sahip Olması**, 2’nci Bası, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İzmir, 1998, (Farklı Cinsler).

Göze, Ayferi. **Liberal, Marxiste, Faşist, Nasyonel Sosyalist ve Sosyal Devlet**, 7. Baskı, Beta Basım, İstanbul, 2013, (Liberal).

Göze, Ayferi. **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, 14’üncü Bası, Beta Basım, İstanbul, 2013, (Siyasal Düşünceler).

Gözler, Kemal. **Anayasa Hukukunun Genel Esasları Ders Kitabı**, 14’üncü Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2022, (Genel).

Gözler, Kemal. **Anayasa Hukukunun Genel Teorisi**, Cilt. II, Ekin Yayıncılık, Bursa, 2011, (Genel Teori II).

Gözler, Kemal. **Türk Anayasa Hukuku**, 3’üncü Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2019, (Türk Anayasa Hukuku).

Göztepe, Ece. “Kadının ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 45, Sayı: 1, Yıl: 1996, ss. 185-193, (Kadının Bildirgesi).

Göztepe, Ece. **Toplumsal Cinsiyet Açısından Anayasa Konulu Komisyon Raporu**, Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Yayınları No: 9, TBMM Basımevi, Ankara, 2012, ss. 39-46, (Komisyon Raporu).

Gözübüyük, A. Şeref ve Feyyaz Gölcüklü. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması**, 10’uncu Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2013.

Green, Laura. “Feminism”, **Encyclopedia of Modern Political Thought**, Ed. Gregory Claeys, Cilt: 1, SAGE Publications, Los Angeles, 2013, ss. 282-290.

Greer, Germaine. **İğdiş Edilmiş Kadın**, Çev. Mefkure Bayatlı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1996.

Grimke, Sarah M. “Marriage”, **The Female Experience: An American Documentary**, Ed. Gerda Lerner, Oxford University Press, New York, 1992, ss. 87-97.

Grogan, Susan K. **French Socialism and Sexual Difference**, Palgrave Macmillan, London, 1992.

Grossman, Joanna L. ve Linda C. McClain. “Introduction”, **Gender Equality: Dimensions of Women’s Equal Citizenship**, Ed. Linda C. McClain ve Joanna L. Grossman, Cambridge University Press, NewYork, 2009, ss. 1-19.

Güllüpınar, Fuat. “Malthus Öncesi Nüfus Yaklaşımları”, **Nüfus ve Toplum**, Ed. Filiz Göktuna Yaylacı, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2020, ss. 42-78.

Gülmez, Mesut. **Birleşmiş Milletler Sisteminde İnsan Haklarının Korunması**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları No: 60, Ankara, 2004, (Birleşmiş Milletler).

Gülmez, Mesut. **İnsan Hakları ve Avrupa Birliği Hukukunda Ayrımcılığın Kaldırılması ve Türkiye**, Belediye-İş Yayınları, AB'ye Sosyal Uyum Dizisi, Ankara, 2009, (İnsan Hakları).

Gümüş, Ali Tarık. “Türk Anayasasında Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Koruma ve Geliştirme Hakkı”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 2, 2005, ss. 133-172.

Günay, Türkan. “Pandemi Döneminde Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı Hakları”, **Pandemi Dönemlerinde Cinsel Sağlık ve Üreme Sağlığı (CSÜS) Hizmetleri: Toplum Temelli Hizmetler için Rehber**, Ed. Pınar Okyay ve Türkan Günay, Acar Basım, İstanbul, 2021.

Güneş, Fatime. “Feminist Kuramda Ataerki Tartışmaları Üzerine Eleştirel Bir İnceleme”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2017, ss. 245-256.

Güriz, Adnan. **Feminizm, Postmodernizm ve Hukuk**, 2'nci Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.

Güveyi, Nazmiye. “Birleşmiş Milletler Kadınların Statüsü Komisyonu’nun Kuruluşu, İşlevi, Çalışma Yöntemi ve Başlıca Faaliyetleri Üzerine Genel Bir İnceleme”, **Terazi Hukuk Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 165, 2020, ss. 972-985, (Kadınların Statüsü Komisyonu).

Güveyi, Nazmiye. “Kadın-Erkek-Doğa İlişkisinde Feminist Yaklaşımın Anlam ve Önemi: Ekofeminizm Üzerine Genel Bir İnceleme”, **Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 171-172, 2018, ss. 173-197, (Ekofeminizm).

Habermas, Jorgen. **Kamusallığın Yapısal Dönüşümü**, Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar, 13'üncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Hak-iş Konfederasyonu. **Eğitim Modülü Cinsiyet Eşitliği: Fıtratta Farklılık Haklarda Eşitlik Eşit Fırsatlar, Eşit Davranma, Eşit Katkı**, Hak-iş Konfederasyonu Yayını, Ankara 2017.

Hakyemez, Yusuf Şevki. “Temel Hak ve Özgürlüklerde Objektif Sınır Kavramı ve Düşünce Özgürlüğünün Objektif Sınırları”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 57, Sayı: 2, 2002, ss. 17-40.

Halberstam, Judith. “Automating Gender: Postmodern Feminism in the Age of the Intelligent Machine”, **Feminist Studies**, Cilt: 17, Sayı: 3, 1991, ss. 439–460.

Halimi, Gisele. **Hapsedilmiş Kadın**, Çev. Feyza Tulga, Broy Yayınları, İstanbul, 1990.

Hanisch, Carol. “The Personal Is Political”, **Notes From the Second Year: Women's Liberation**, Ed. Shulie Firestone ve Anne Koedt, New York, 1970, https://dukelibraries.contentdm.oclc.org/digital/api/collection/p15957coll6/id/1160/page/0/inline/p15957coll6_1160_0, (11.11.2019), ss. 76-78.

Hannam, June. **Feminism**, Pearson, Great Britain, 2007.

Harris, O'Boyle ve Warbrick. “Madde 2: Yaşam Hakkı”, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku**, 2'nci Baskı, Çev. Mehveş Bingöllü Kılıcı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2022, ss. 191-220.

Hartel, Joseph. “The Integral Feminism of St. Thomas Aquinas”, **Gregorianum**, Cilt: 77, Sayı: 3, 1996, ss. 527-547.

Hartmann, Betsy. **Reproductive Rights and Wrongs**, Gözden Geçirilmiş Baskı, South End Press, Boston, 1995.

Hartmann, Heidi. “Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği”, **Kadının Görünmeyen Emeği**, Haz. Gülnur Acar-Savran ve Nesrin Tura Demiryontan, 3’üncü Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, ss. 157-206.

Hass, Linda. “Parental Leave and Gender Equality: Lessons from the European Union”, **Review of Policy Research**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2003, ss. 89-114.

Henry, Astrid. **Not My Mother’s Sister: Generational Conflict and Third Wave Feminism**, Indiana University Press, Bloomington, 2004.

Heper, Altan. “Feminizm ve Hukuk”, **Hukuk Kuramı**, Cilt: 1, Sayı: 5, 2014, ss. 11-27.

Heywood, Andrew. **Siyasi İdeolojiler**, 10’uncu Baskı, Çev. Levent Köker, BB 101 Yayınları, Ankara, 2016.

Hobbes, Thomas. **Leviathan**, 9’uncu Baskı, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, (Leviathan).

Hobbes, Thomas. **The Leviathan**, Bölüm 13, https://www.ttu.ee/public/m/mart-murdvee/EconPsy/6/Hobbes_Thomas_1660_The_Leviathan.pdf, (20.04.2019).

Hobbes, Thomas. **Yurttaşlığın Felsefi Temelleri**, 3’üncü Baskı, Çev. Cihan Deniz Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 2018, (Yurttaşlığın Felsefi Temelleri).

Hobson, Barbara. “Siyaset Sosyolojisinde Feminist Kuramlaştırma ve Feminizmler”, **Siyaset Sosyolojisi: Devletler, Sivil Toplumlar ve Küreselleşme**, Ed. Thomas Janoski, Robert Alford, Alexander Hicks ve Mildred A. Schwartz, Çev. Ajdan Küçükçiftçi, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010, ss. 141-160.

Hooks, Bell. **Feminizm Herkes İçindir: Tutkulu Politika**, 4'üncü Basım, Çev. Ece Aydın, Berna Kurt, Şirin Özgün ve Aysel Yıldırım, Bgst Yayınları, İstanbul, 2016, (Feminizm).

Hooks, Roberta M. “Kate Millett”, **Dictionary of World Biography**, Ed. Frank N. Magill, Cilt: 8, Routledge, New York, 2011, ss. 2536-2538, (Millett).

Huften, Olwen. “Kadınlar, İş ve Aile”, **Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları**, Cilt: III, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 25-52.

Humm, Maggie. **The Dictionary of Feminist Theory**, 2'nci Baskı, Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, Hertfordshire, 1995, (Dictionary).

Hunt, Paul. “The Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health”, **Report of the Special Rapporteur**, E/CN.4/2004/49, 16 February 2004.

International Conference on Population and Development. **Programme of Action**, United Nations Population Fund, 20th Anniversary Edition, 2014.

IPPF. **IPPF Charter Guidelines on Sexual and Reproductive Rights**, Yeniden Basım, London, 2003.

İba, Şeref. “Eşitlik ve Pozitif Ayrımcılık Kavramları Yönünden Dokuzuncu Anayasa Değişikliği”, **Amme İdaresi Dergisi**, Yıl: 2006, Cilt: 39, Sayı: 1, ss. 1-15.

İkizler, Metin. “Eşlerin Çocuk Sahibi Olma Konusunda Uyuşmazlığa Düşmesi”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, 132, 2017, ss. 165-182.

İmançer, Dilek. “Feminizm ve Yeni Yönelimler”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 19, 2002, ss. 151-171.

İnceoğlu, Sibel. “İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Çoğulculuk”, **Çoğulcu Demokrasi ve Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı**, Ankara, 5-6 Haziran 2010, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 186, Ankara, 2011, ss. 83-129, (Çoğulculuk).

İnceoğlu, Sibel. “Türk Anayasa Mahkemesi ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı Çerçevesinde Af, Şartla Salıverme, Dava ve Cezaların Ertelenmesi”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt: 18, Yıl: 2001, ss. 41-70, (Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı).

İnsan Hakları: Temel Bilgiler, Koruma Mekanizmaları, İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları, Matus Basımevi, Ankara, 2006.

Jaggar, Alison M. “Arenas of Citizenship: Civil Society, the State, and the Global Order”, **Women and Citizenship**, Ed. Marilyn Friedman, Oxford University Press, Oxford, 2005, ss. 91-110, (Citizenship).

Jaggar, Allison M. **Feminist Politics and Human Nature**, The Harvester Press, Sussex, 1983, (Feminist).

Jaleel, Rana. “Weapons of Sex, Weapons of War: Feminisms, ethnic conflict and the rise of rape and sexual violence in public international law during the 1990s”, **Cultural Studies**, Cilt: 27, Sayı: 1, 2013, ss. 115-135.

Kaboğlu, İbrahim Ö. **Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)**, 16. Baskı, Legal Yayınları, İstanbul, 2021, (Genel Esaslar).

Kaboğlu, İbrahim Ö. **Özgürlükler Hukuku 1**, 7’nci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, (Özgürlükler).

Kaboğlu, İbrahim Ö. “İnsan Haklarının Gelişmeci Özelliği ve Anayasa Yargısı (İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinden Günümüze”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Sayı: 9, 1992, ss. 121-136, (Gelişmeci).

Kadıoğlu, Süheyla. **Bitmeyen Savaşım: Kadın Hareketleri Tarihi I**, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Kağıtbaşı, Çiğdem. “Türkiye’de Kadının Statüsü: Kùltürler Arası Perspektifler”, 75 **Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Ed. Ayşe Berkay Hacımırzaoglu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 143-154.

Kalabalık, Halil. **İnsan Hakları Hukuku**, 3’üncü Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013.

Kaleci, Ahmet Ozan, Çınar Mete, Cansu Ünsal ve Alperen Kutay Yıldırım. “1983 Tarihli “Rahim Tahliyesi ve Sterilizasyon Hizmetlerinin Yürütülmesi ve Denetlenmesine İlişkin Tüzük” ün Hazırlanmasındaki Tarihsel Süreç”, **Başkent Üniversitesi, Tıp Fakùltesi XV Öğrenci Sempozyumu, Bildiri Kitabı**, 2013.

Kanadoğlu, Korkut. “Türk Anayasa Hukukunda Sağlık Alanında Temel Haklar”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: 119, 2015, ss. 11-34, (Sağlık).

Kanadoğlu, Osman Korkut. “Feminizm ve Kadın Hakları”, **Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakùltesi Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2021, ss. 141-169, (Feminizm).

Kandiyoti, Deniz. “Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözömlenmesine Yönelik Notlar”, **1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**, 6’ıncı Baskı, Haz. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 327-340, (Ataerkil Örüntüler).

Kandiyoti, Deniz. “Çağdaş Feminist Araştırmalar ve Ortadoğu Araştırmaları”, Çev. Neslihan Cangöz, **Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem**, Haz. Serpil Çakır ve Necla Akgökçe, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss. 123-140, (Feminist Araştırmalar).

Kantarcıoğlu, Fulya. “Anayasa Mahkemesi Kararlarına Göre Farklı Cinslerin Eşitliği”, **Farklı Cinslerin Eşitliği Sempozyumu Bildiriler**, Haz. Zafer Gören, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları No: 86, İzmir, 1998, ss. 53-63.

Kapani, Münci. **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, 4’üncü Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, (İnsan Hakları).

Kapani, Münci. **Kamu Hürriyetleri**, 7’nci Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, (Kamu Hürriyetleri).

Karaca Bozkurt, Özgü. **Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı (ICPD, 1994) Eylem Programı’nın Türkiye’de Uygulanan Sağlık Politikalarına Yansımalarının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden İncelenmesi**, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, Afşaroğlu Matbaası, Ankara, 2011.

Karaca, Şahika. “Fatma Aliye Hanım’ın Türk Kadın Haklarının Düşünsel Temellerine Katkıları”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 31, 2011, ss. 93-110.

Karan, Ulaş. “Bireysel Başvuru Kararlarında Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik İlkesi”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt: 32, Yıl: 2015, ss. 235-306.

Karkıner, Nadide. “Aile ve Evlilik”, **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi**, Ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2011, ss. 130-153.

Kartal, Filiz. “Kadınların Yurttaşlığı ve Feminist Kuram”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 49, Sayı: 3, 2016, ss. 59-87.

Kay, Herma Hill. “Equality and Difference: The Case of Pregnancy”, **Berkeley Women's Law Journal**, Cilt: 1, 1985, ss. 1-38.

Kayhan, Fatma. **Feminizm**, BDS Yayınları, İstanbul, 1999.

Kebriac, Pardiss. “UN Human Rights Committee Decision in KL v. Peru”, **INTERIGHTS Bulletin**, Cilt: 15, Sayı: 3, 2006, ss. 151-152.

Keskin, İçten. “Kürtaj Tartışmaları ve Feminizm”, **Fe Dergi**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2015, s.s. 86-95.

Kılıç, Zülal. “Cumhuriyet Türkiye’sinde Kadın Hareketine Genel Bir Bakış”, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Ed. Ayşe Berkay Hacımiraçoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 347-360.

Kızılsümer Özer, Deniz. “İnsan Haklarının Birleşmiş Milletler’in Kurumsal Yapısı İçinde Korunması”, **İşletme Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2016, ss. 205-234.

Kilci, Şeyma, Özlem Bozkurt Demirel ve Aynur Saruhan. “Bir Kadın Hakkı İhlali: Obstetrik Şiddet”, **Arşiv Kaynak Tarama Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 2, 2020, ss. 122-128.

Kinnear, Karen L. **Women in Developing Countries: A Reference Handbook**, Contemporary World Issues, ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, 2011.

Koca, Mahmut. “Kısırlaştırma Suçu (TCK m. 101)”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 67, Sayı: 1-2, 2009, ss. 43-56.

Koca, Mahmut ve İlhan Üzülmöz. **Türk Ceza Hukuku Özel Hükümler**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013.

Kroløkke, Charlotte ve Anne Scott Sørensen. **Gender Communication Theories and Analyses: From Silence to Performance**, SAGE Publications, Thousand Oaks, 2006, s. 1-23.

Landau, Eve Chava. “Opening address: Equality and human rights”, **The Status of Women at the Dawn of the Twenty-first Century**, Proje Direktörü: Eve Chava Landau, UNESCO, 2001, Paris, ss. 9-11.

Lane, Ann J. “Önsöz”, Charlotte P. Gilman, **Kadınlar Ülkesi**, Çev. Seher Özbay, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Law, Sylvia. “Rethinking Sex and the Constitution”, **University of Pennsylvania Law Review**, Cilt: 132, 1984, ss. 955-1040.

Lhomond, Brigitte. “Cinsellik”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, ss. 61-65.

Littleton, Christine A. “Reconstructing Sexual Equality”, **California Law Review**, Sayı: 75, 1987, ss. 1279-1337.

Livingstone Raday, Frances. “Equality for women - a changing axiom”, **The Status of Women at the Dawn of the Twenty-first Century**, Proje Direktörü: Eve Chava Landau, UNESCO, 2001, Paris, ss. 13-19.

Locke, John. **Hükümet Üzerine Birinci İnceleme**, Çev. Fahri Bakırcı, Kırılgaç Kitabevi, Ankara, 2007, (Birinci İnceleme).

Locke, John. **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, 2'nci Baskı, Çev. Fahri Bakırcı, Ebabel Yayınları, Ankara, 2012, (İkinci İnceleme).

Lombardo, Emanuela ve Mieke Verloo. "Contentious Citizenship: Feminist Debates and Practices and European Challenges", **Feminist Review**, Cilt: 92, Sayı: 1, 2009, ss. 108-128.

Lloyd, Genevieve. **Erkek Akıl: Batı Felsefesinde "Erkek" ve "Kadın"**, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.

Lyndon Shanley, Mary. "Marriage and Reproductive Rights", **Historical and Multicultural Encyclopedia of Women's Reproductive Rights in the United States**, Ed. Judith A. Baer, Greenwood Press, Connecticut, 2002, ss. 131-133.

MacKinnon, Catharine A. **Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru**, 2'nci Basım, Çev. Türkan Yöney ve Sabir Yücesoy, Metis Yayınları, İstanbul, 2015, (Feminist Devlet Kuramı).

MacKinnon, Catharine A. **Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law**, Harvard University Press, Cambridge, 1987, (Feminism).

MacKinnon, Catharine A. "Sex Equality under the Constitution of India: Problems, Prospects, and 'Personal Laws' ", **International Journal of Constitutional Law**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2006, ss. 181-202, (Equality).

MacKinnon, Catharine A. "The Logic of Experience: Reflections on the Development of Sexual Harassment Law", **Georgetown Law Journal**, Cilt: 90, 2002, ss. 813-834, (Sexual Harassment).

Mansbridge, Jane ve Susan Moller Okin. "Feminizm", **A Companion to Contemporary Political Philosophy**, Cilt: 2, 2'nci Baskı, Ed. Robert E. Goodin,

Philip Pettit ve Thomas Pogge, Blackwell Publishing, West Sussex, 2012, ss. 332-359.

Marshall, Gordon. **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

Marshall, Peter. **Anarşizmin Tarihi**, Çev. Yavuz Alogan, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Gotha ve Erfurt Programları Üzerine**, Çev. Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2017.

Mathieu, Nicole-Claude. “Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet”, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Haz. Helena Hirata, Françoise Laborie, Helene Le Doare ve Daniele Senotier, Çev. Gülnur Acar Savran, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, ss. 76-86.

Merchant, Carolyn. **Radical Ecology: The Search for a Livable World**, 2’nci Baskı, Routledge, New York, 2005.

Michel, Andree. **Feminizm**, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, Tarihsiz.

Mies, Maria. **Ataerki ve Birikim: Uluslararası İşbölümünde Kadınlar**, Çev. Yıldız Temurtürkan, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012, (Ataerki).

Mies, Maria. **Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour**, Zed Books, London, 2014, (Women).

Mies, Maria ve Vandana Shiva. **Ecofeminism**, Zedbooks, London, 2014.

Mill, John Stuart. **Kadınların Köleleştirilmesi**, Çev. Ahmet Özcan, 2’nci Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019.

Millett, Kate. **Cinsel Politika**, Çev. Seçkin Selvi, Payel Yayınevi, İstanbul, 1973.

Mitchell, Juliet. “Kadın ve Eşitlik”, **Kadın ve Eşitlik**, Der. Juliet Mitchell ve Ann Oakley, Çev. ve Haz. Fatmagül Berktaş, 3’üncü Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 23-46, (Eşitlik).

Mitchell, Juliet. **Kadınlar: En Uzun Devrim**, Çev. Gülseli İnal, Gülnur Savran, Şirin Tekeli, Feraye Tınç, Şule Torun ve Yaprak Zihnioğlu, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006, (Kadınlar).

Mitchell, Juliet. **Kadınlık Durumu**, Çev. Günseli İnal, Gülnur Savran, Şirin Tekeli, Feraye Tınç, Şule Torun ve Yaprak Zihnioğlu, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1985, (Kadınlık).

Mitchell, Juliet ve Ann Oakley. “Giriş”, **Kadın ve Eşitlik**, Der. Juliet Mitchell ve Ann Oakley, Çev. ve Haz. Fatmagül Berktaş, 3’üncü Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 13-22.

Morsink, Johannes. **The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1999.

Murti. Vasu, **The Liberal Case against Abortion**, R.A.G.E Media, 2006.

Naiman, Joanne. **Marksizm ve Feminizm: İki Ayrı Kuram**, Çev. Saadet Özkal, Amaç Yayıncılık, İstanbul, 1988.

Nevett, Lisa C. **House and Society in the Ancient Greek World**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Nicholson, Linda. “Feminism in “Waves”: Useful Metaphor or Not?”, (2010), **Feminist Theory Reader: Local and Global Perspectives**, Ed. Carole R. McCann ve Seung-Kyung Kim, 4’üncü Baskı, Routledge, New York, 2017, ss. 43-50.

Notz, Gisela. **Feminizm**, Çev. Sinem Derya Çetinkaya, 2'nci Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2018.

Nye, Andrea. **Feminist Theory and the Philosophies of Man**, Routledge, New York, 1989.

Nyland, Chris. "John Locke and the Social Position of Women", The University of Wollongong Department of Economics, **Faculty of Business - Economics Working Papers**, Working Paper 90-6, 1990, 32, <https://ro.uow.edu.au/commwkpapers/321/>, (24.04.2019), ss. 1-32.

Oakley, Ann. **Woman's Work: The Housewife, Past and Present**, Pantheon Books, New York, 1974.

Okandan, Recai G. **Umumî Hukuk Tarihi Dersleri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 465, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1951.

Okin, Susan Moller. **Women in Western Political Thought**, Princeton University Press, Princeton, 2013, (Women).

Okin, Susan Moller. "Philosopher Queens and Private Wives: Plato on Women and the Family", **Philosophy & Public Affairs**, Wiley, Cilt: 6, Sayı: 4, 1977, ss. 345-369, (Plato).

Oxford Dictionary of Law, 7'nci Baskı, Ed. Jonathan Law ve Elizabeth A. Martin, Oxford University Press, Oxford, 2013.

Oxford Wordpower Dictionary, Ed. Sally Wehmeier, Oxford University Press, Oxford, 1995, s. 233.

Öden, Merih. **Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003.

Örnek, Serdar. “ABD’de Kadın Haklarının Gelişimi”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 29, 2015, ss. 105-129.

Özbay, Ferhunde. “Kadının Statüsü ve Doğurganlık”, **Türkiye’de Kadın Olgusu**, Haz. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 151-167.

Özbek, Meral. “Kamusal Alanın Sınırları”, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, Hil Yayın, İstanbul, 2004, ss. 19-89.

Özberk, Ebru. **Nüfus Politikaları ve Kadın Bedeni Özelindeki Denetim**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

Özbudun, Ergun. **Türk Anayasa Hukuku**, 18’inci Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2018.

Özbudun, Sibel. **8 Mart’tan 8 Mart’a mı?**, Diyalektik Yayınları, İstanbul, 1995, (8 Mart).

Özbudun, Sibel. **Niçin Feminizm Değil?**, Süreç Yayıncılık, Ankara, 1984, (Feminizm).

Özdamar, Demet. **CEDAW Sözleşmesi: Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme ve Ek İhtiyarî Protokol’ün, İç Hukukumuzda, Özellikle Yeni Aile Hukukumuzda Etkisi**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009.

Özgün, Yasemin. “Feminizm”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler**, Haz. Gökhan Atılğan ve E. Attila Aytekin, 5. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, ss. 379-394.

Özkazanç, Alev. “Türkiye’de Kadın Hareketi ve Kesişimsellik Yaklaşımı Kesişimsellik Tartışması”, **Duvarları Yıkarak, Köprüleri Kurmak: Yeni Küresel Feminizmin Yükselişi ve İmkânları**, (Düzenleyen: Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, İstanbul, 2017), Ed. Nacide Berber, Çev. Ayten Davutoğlu, Sena Ofset, İstanbul, 2018, ss. 24-36.

Öztan, Ece. “Annelik, Söylem ve Siyaset”, **Cogito**, Sayı: 81, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 91-107.

Özveri, Derya. “Feminist Teorinin Gelişim Sürecinde Uluslararası İlişkilere Bakışı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, **Uluslararası İlişkilere Giriş: Teorik Bakış**, Ed. Hasret Çomak, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2009, ss. 205-216.

Paribeni, Roberto ve Şemseddin Talip. “Roma Hukukunda Aile Kurumu”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1935, ss. 79-96.

Park, You-me ve Gayle Wald. “Native Daughters in the Promised Land: Gender, Race and the Question of Seperate Spheres”, **Masses, Classes, and the Public Sphere**, Ed. Mike Hill ve Warren Montag, Verso, London, 2000, ss. 226-250.

Parker, Holt N. “Aristotle’s Unanswered Questions: Women and Slaves in Politics 1252a-1260b”, **EuGeStA**, Sayı: 2, 2012, ss. 71-122.

Parker, Corinne. “Defining and Delineating the Right to Reproductive Choice”, **Nordic Journal of International Law**, Cilt: 67, Sayı: 1, 1998, ss. 77-95.

Pateman, Carole. **The Sexual Contract**, Stanford University Press, California, 1988, (Sexual Contract).

Pateman, Carole. “Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme”, **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar**, Der. John Keane, Çev. Erkan Akın, Aksu Bora, Ahmet Çiğdem, Levent Köker, Mehmet Küçük ve Ayşe Nur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, (Toplumsal Sözleşme), ss. 119-146.

Petchesky, Rosalind Pollack. “Fetal Images: The Power of Visual Culture in the Politics of Reproduction”, **Feminist Studies**, Cilt: 13, Sayı: 2, 1987, ss. 263-292, (Images).

Petchesky, Rosalind Pollack. **Global Prescriptions: Gendering Health and Human Rights**, Zed Books, New York, 2003, (Global Prescriptions).

Petchesky, Rosalind P. “Rights and Needs: Rethinking the Connections in Debates over Reproductive and Sexual Rights”, **Health and Human Rights Journal**, Cilt: 4, Sayı: 2, (Rights and Needs), ss. 17-29.

Petchesky, Rosalind P. “Spiraling Discourses of Reproductive and Sexual Rights: A Post-Beijing Assessment of International Feminist Politics”, **Women Transforming Politics: An Alternative Reader**, Ed. Cathy J. Cohen ve Kathleen B. Jones, New York University Press, New York ve London, 1997, ss. 569-588, (Discourses).

Philips, Anne. **Demokrasinin Cinsiyeti**, 3’üncü Basım, Çev. Alev Türker, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

Plata, Maria Isabel. “Reproductive Rights as a Human Rights: The Colombian Case”, **Human Rights of Women: National and International Perspectives**, Ed. Rebecca Cook, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1994, ss. 515-531.

Platon. **Devlet**, Çev. Cenk Saraçoğlu ve Veysel Atayman, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2008, (Devlet).

Platon. **Meneksenos**, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2011, (Meneksenos).

Platon. **Şölen**, 3'üncü Baskı, Çev. Furkan Akderin Say Yayınları, İstanbul, 2018, (Şölen).

Platon. **Timaios**, 2'nci Baskı, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2018, (Timaios).

Platon. **Yasalar**, 3'üncü Basım, Çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, (Yasalar).

Pomeroy, Sarah B. **Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity**, Schocken Books, New York, 1995.

Porter, Elisabeth. "Abortion Ethics: Rights and Responsibilities", **Hypatia**, Cilt: 9, Sayı: 3, 1994, ss. 66-87.

Putnam Tong, Rosemarie. **Feminist Düşünce**, Çev. Zafer Cirhinlioğlu, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2006.

Quinn, Michael. "Mill on Poverty, Population and Poor Relief", **Revue d'études benthamiennes** [En ligne], 4 | 2008, mis en ligne le 01 février 2008, <http://journals.openedition.org/etudes-benthamiennes/185>, (04.11.2021).

Radacic, Ivana. "Gender Equality Jurisprudence of the European Court of Human Rights", **The European Journal of International Law**, Cilt: 19, Sayı: 4, 2008, ss. 841-857.

Ramazanoğlu, Caroline. **Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri**, Çev. Mefkure Bayatlı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998.

Raportörler Naciye Demirel ve Sevinç Özgen. **Yuvarlak Masa Toplantısı: Evlilik Raporları**, İstanbul Tabip Odası Pratisyen Hekim Komisyonu Atölye Çalışması Raporu, sted, Cilt: 11, Sayı: 6, İstanbul, 2002.

Reed, Evelyn. **Kadının Evrimi: Anaerkil Klandan Ataerkil Aileye**, Cilt: I, 3'üncü Basım, Çev. Şemsa Yeğin, Payel Yayınları, İstanbul, 2012.

Report of the International Conference on Population and Development, A/CONF.171/13/Rev.1, United Nations, New York, 1995.

Report of the Fourth World Conference on Women, A/CONF.177/20/ Rev.1, United Nations, New York, 1996.

Rich, Adrienne. **Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution**, W. W. Norton & Company, New York, 1995.

Rogan, Frances ve Shelley Budgeon. "The Personal is Political: Assessing Feminist Fundamentals in the Digital Age", **Social Sciences**, 2018, 7, 132, ss. 1-19.

Rosenfeld, Michel. "Substantive Equality and Equal Opportunity: A Jurisprudential Appraisal", **California Law Review**, Cilt: 74, Sayı: 5, 1986, ss. 1687-1712.

Ross, W. David. **Aristoteles**, Çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2011.

Rossi, Alice S. (Ed.). **The Feminist Papers: From Adams to de Beauvoir**, Northeastern University Press, Boston, 1988.

Rousseau, Jean Jacques **Ekonomi Politik**, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, (Ekonomi Politik).

Rousseau, Jean Jacques. **Emile**, 8'inci Baskı, Haz. Ülkü Akagündüz, Selis Kitaplar, İstanbul, 2009, (Emile).

Rousseau, Jean Jacques. **Emile ya da Eğitim Üzerine**, Çev. Yaşar Avunç, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, (Eğitim Üzerine).

Rousseau, Jean Jacques. **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni**, Çev. Ertuğ Ergün, Yeryüzü Yayınevi, Ankara, 2003, (Eşitsizliğin Kökeni).

Rousselle, Aline. “Eski Roma’da Beden Siyaseti”, **Kadınların Tarihi: Ana Tanrıçalardan Hristiyan Azizelere**, Cilt: I, Ed. Georges Duby ve Michelle Perrot, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2005.

Rowbotham, Sheila. **Kadın Bilinci Erkek Dünyası**, Çev. Şükrü Alpagut, Payel Yayınları, İstanbul, 1987, (Kadın Bilinci).

Rowbotham, Sheila. **Kadınlar, Direniş ve Devrim**, Çev. Nilgün Şarman, Payel Yayınları, İstanbul, 1994, (Direniş).

Runyan, Anne Sisson ve V. Spike Peterson. “The Radical Future of Realism: Feminist Subversions of IR Theory”, **Alternatives: Global, Local, Political**, Cilt: 16, Sayı: 1, 1991, ss. 67-106.

Ryan, Barbara. **Feminism and the Women’s Movement: Dynamics of Change in Social Movement, Ideology and Activism**, Routledge, New York, 1992.

Sadler, Michelle, Mário JDS Santos, Dolores Ruiz-Berdún, Gonzalo Leiva Rojas, Elena Skoko, Patricia Gillen and Jette A Clausen. “Moving beyond disrespect and abuse: addressing the structural dimensions of obstetric violence”, **Reproductive Health Matters**, Cilt: 24, Sayı: 47, 2016, ss. 47-55.

Sağlam, Fazıl. **Temel Hakların Sınırlanması ve Özü**, AÜSBF Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982.

Saint Augustine. **On Genesis Against the Manichees and on the Literal Interpretation of Genesis: An Unfinished Book**, İngilizceye Çev. Roland J. Teske, The Catholic University of America Press, Washington, 2001.

Salman Yıkılmış, Meral. “Pronatalist Kültürde Anne Olmamak”, **Fe Dergi: Feminist Eleştiri**, Cilt: 10, Sayı: 2, 2018, ss. 85-97.

Sancar, Serpil. **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti**, 4’üncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Sands, Roberta G. ve Kathleen Nuccio. “Postmodern Feminist Theory and Social Work”, **Social Work**, Cilt: 37, Sayı: 6, 1992, ss. 489-494.

Savran, Gülnur. “Feminizmler”, **Feminizm Kitabı: Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Haz. Hülya Osmanoğlu, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, ss. 174-204, (Feminizmler).

Savran, Gülnur. “Sosyalist-Feminizm Olanaklı mı?”, **Feminizm Kitabı: Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler**, Haz. Hülya Osmanoğlu, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, ss. 205-221, (Sosyalist-Feminizm).

Sayın, Aysun. **Avrupa Birliği’nde Çalışma Yaşamında Kadın-Erkek Eşitliği: Türkiye Açısından Karşılaştırmalı Bir İnceleme**, KEİG Yayınları Dizisi, Ayhan Matbaası, 2008.

Scarce, Rik. **Eco-Warriors: Understanding Radical Environmental Movement**, Routledge, New York, 2016.

Scruton, Roger. **A Dictionary of Political Thought**, Macmillan Press, London, 1982.

Selanec, Goran ve Linda Senden. **Positive Action Measures to Ensure Full Equality in Practice between Men and Women, including on Company Boards**, European Commission, Luxembourg, 2013.

Sert, Gürkan. **Vakalarla Türkiye’de Üreme Hakları**, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, Turap Tanıtım Yayınları, İstanbul, 2012, (Vakalarla).

Sert, Gürkan. **Üreme Haklarının Yasal Temelleri**, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, Ege Basım, İstanbul, 2013, (Yasal Temeller).

Sevim, Ayşe. **Feminizm**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.

Sezgin, Deniz. “Toplumsal Cinsiyet Perspektifinde Sağlık ve Tıbbileştirme”, **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2015, ss. 153-186.

Sharp, Keith ve Sarah Earle. “Feminism, Abortion and Disability: Irreconcilable Differences?”, **Disability and Society**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2002, ss. 137–145.

Showalter, Elaine. “Edebiyatta Kadın Geleneği”, Çev. Ayşe Banu Karadağ, Banu Tellioğlu, Ayşe Fitnat Ece, Seda Darcan ve Aslı Kalem, **Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem**, Haz. Serpil Çakır ve Necla Akgökçe, Sel Yayıncılık, İstanbul, 1995, ss. 165-187.

Sjöholm, Maria. **Gender-Sensitive Norm Interpretation by Regional Human Rights Law Systems**, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 2018.

Slater, Don. “Public/ Private”, **Core Sociological Dichotomies**, Ed. Chris Jenks, SAGE Publications, London, 1998, ss. 138-150.

Snyder, R. Claire. “What is Third Feminism? A New Directions Essay”, **The University of Chicago Press**, Cilt: 34, Sayı: 1, 2008, ss. 175-196.

Soysal, Mümtaz. **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 7. Baskı, Gerçek Yayınevi, Ankara, 1987.

Sreedhar, Susanne. “Hobbes on the Woman Question”, **Philosophy Compass**, 7/11, 2012, ss. 772-781.

Stetson, Dorothy McBride. “US Abortion Debates 1959-1998: The Women’s Movement Holds on”, **Abortion Politics, Women’s Movements, and the Democratic State**, Ed. Dorothy McBride Stetson, Oxford University Press, New York, 2001, ss. 247-266.

Stone, Alison. **Feminist Felsefeye Giriş**, Çev. Yonca Cingöz ve Bilge Tanrısever, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Stopes-Roe, Harry Verdon ve Ian Scott. **Marie Stopes and Birth Control**, Priory Press Limited, 1974, London.

Strauss, Leo. **The City and Man**, Chicago University Press, Chicago, 1978.

Sur, Melda. “Çalışma Hayatında Kadının Hukukî Durumu”, **Farklı Cinslerin Eşitliği Sempozyumu Bildiriler**, Haz. Zafer Gören, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları No: 86, İzmir, 1998, ss. 167-174.

Sümer, Sema Zafer. **Tarih İçinde Görünürlükten, Kadınların Tarihine: Amerikan Kadın Romanında Feminist Bilinç ve Politika**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.

Süzek, Sarper. “İşverenin Eşit Davranma Borcu”, **Sicil İş Hukuku Dergisi**, Sayı: 12, 2008, ss. 24-39.

Şahin, Adil. “Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomi, Sosyal ve Kültürel Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 59, Sayı: 4, 2010, ss. 711-766.

Şaşman Kaylı, Derya. **Özgürleşme ve Kadın Bedeni**, 8’inci Baskı, İlya İzmir Yayınevi, İzmir, 2013.

Şenel, Alâeddin. **Eski Yunanda Siyasal Düşünüş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, (Eski Yunan).

Şenel, Alâeddin. “Eşitlik Kavramı ve Tarihsel Gelişimi”, **Yavuz Abadan’a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969, (Eşitlik), ss. 241-268.

Şenel, Alâeddin. **Siyasal Düşünceler Tarihi**, 2’nci Basım, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2010, (Siyasal Düşünceler).

Şener, Mustafa Talip ve Büşra Baydemir Kılınç. “Medeni Kanun Kapsamında Erken Evlilik Yapan Olguların Sosyodemografik Özellikleri: Tek Merkez Çalışması”, **Adli Tıp Bülteni**, 24(3), 2019, ss. 165-170.

Şensöz Malkoç, Ebru. “Uluslararası Taşıyıcı Annelik Sözleşmesinden Doğan İhtilaflarda Uygulanacak Hukuk”, **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, Cilt: 35, Sayı: 2, ss. 13-49.

Şimşek, Hatice. “Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinin Kadın Üreme Sağlığına Etkisi: Türkiye Örneği”, **DEÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 2, 2011, ss. 119-126.

Şimşek, Oğuz. **Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999.

Tahiroğlu, Bülent ve Belgin Erdoğan. **Roma Hukuku Dersleri**, 2'nci Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2001.

Tamkoç, Günseli. “Ekofeminizmin Amaçları”, **İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 1996, ss. 77-84.

Tanilli, Server. **Ne Olursa Olsun Savaşıyorlar: Kadın Sorunun Neresindeyiz**, 2'nci Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2006.

Tanrıverdi, Gamze. **Farklı İnfertil Hasta Gruplarında Kümüls Hücresindeki Notch Gen Ekspresyonlarının İmmünohistokimyasal Olarak Araştırılması**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimler, Enstitüsü, İstanbul, 2011.

Tanör, Bülent ve Necmi Yüzbaşıoğlu. **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, 17'nci Bası, Beta Basım, İstanbul, 2018.

Tarakçı, Muhammed. “Aquinaslı Thomas”, **Hukuk Felsefesi Ansiklopedisi**, Cilt: 1, Ed. Ahmet Cevizci, Etik Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 508-524.

Taş, Gün. “Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri”, **Akademik Hassasiyetler**, Cilt: 3, Sayı: 5, 2016, ss. 163-175.

T.C. Sağlık Bakanlığı Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü. **Güvenli Annelik, Katılımcı Kitabı**, Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü Basımevi, Ankara, 2009.

T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. **Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2018-2023**, Ankara, 2018.

T. C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. **Toplumsal Cinsiyet Eşitliği**, Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele Projesi, Haz. Sarp Üner, 2008.

T. C. Milli Eğitim Bakanlığı. **Sağlık Hizmetleri: Üreme Sistemi**, Ankara, 2015, http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller/%C3%9Creme%20Sistemi.pdf, (15.01.2022).

T. C. Sağlık Bakanlığı Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü. **Aile Planlaması Danışmanlığı Katılımcı Kitabı**, Ankara, 2009.

T.C. Sağlık Bakanlığı Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü. **Gençlik Danışmanlık ve Sağlık Hizmet Merkezleri CSÜS Eğitim Modülü Katılımcı Rehberi**, Ankara, 2007.

Tekeli, Şirin. “Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme”, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Ed. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 337-346, (Karşılaştırmalı).

Tekeli, Şirin. **Feminizmi Düşünmek**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 580, İstanbul, 2017, (Feminizm).

Tekeli, Şirin. **Kadınlar ve Siyasal-Toplumsal Hayat**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982, (Kadınlar).

Tekeli, Şirin. “Türkiye’de Kadının Siyasal Hayattaki Yeri”, **Türk Toplumunda Kadın**, Der. Nermin Abadan-Unat, 2’nci Bası, Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, İstanbul, 1982, (Siyasal), ss. 375-396.

Temel, Erhan. “Alman Hukukunda Sterilizasyon Kısırlaştırma Uygulamalarından Kaynaklanan Hukuksal Sorunlar”, **III. Sağlık Hukuku Kurultayı**, 7-8 Mayıs 2010 Ankara, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2011, ss. 62-84, (Sterilizasyon).

Temel, Erhan. “Hadımlaştırma Operasyonlarından Dolayı Alman Hukukunda Sorumluluk”, **III. Sağlık Hukuku Kurultayı**, 7-8 Mayıs 2010 Ankara, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2011, ss. 115-125, (Hadımlaştırma).

Tezcan, Durmuş, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancakdar ve Rifat Murat Önok. **İnsan Hakları El Kitabı**, 8’inci Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019.

Teziç, Erdoğan. **Anayasa Hukuku**, 22’inci Bası, Beta Basım, İstanbul, 2018.

The Concise History of Woman Suffrage, 2’nci Baskı, Ed. Mari Jo ve Paul Buhle, University of Illinois Press, Urbana, 1979.

The White House Office of Policy Development. “US Policy Statement for the International Conference on Population”, **Population and Development Review**, Cilt: 10, Sayı: 3, 1984, ss. 574-579.

Thompson, Denise. **Radical Feminism Today**, SAGE Publications, London, 2001.

Thornham, Sue. “Second Wave Feminism”, **The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism**, 2’nci Baskı, Ed. Sarah Gamble, Routledge, New York 2006, ss. 25-35.

TMMOB Makina Mühendisleri Odası İzmir Şubesi 28. Dönem Kadın Mühendisler Komisyonu. **Mutlu Toplum İnşası için Toplumsal Cinsiyet Eşitliği**, Berke Ofset, İzmir, 2018.

TMMOB Makina Mühendisleri Odası İzmir Şubesi 30. Dönem Kadın Mühendisler Komisyonu. **Düşünürleri ve Aktivistleri ile Feminist Hareket**, İzmir, 2021.

Toprak, Zafer. **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, 2’nci Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Tosun, Zehra. **Yerel Yönetimler, Kamu Kurumları, Sivil Toplum Örgütleri için Kadın Dostu Kentler Eğitici Kiti: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği**, Berk Matbaacılık, Ankara, 2015.

Tress, Daryl McGowan. “Comment on Flax's ‘Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory’ ”, **Signs**, Cilt: 14, Sayı: 1, 1988, ss. 196-200.

Tunç, Hasan. **Anayasa Hukuku Genel Esaslar**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2018.

Turner, Bryan. **Eşitlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 1997.

Türkeli, Gözde. “Feminizmin Üç Dalgası ve Kamusal Mücadele”, **Kadın, Kamusal Alan ve Hukuk**, Ed. Ülker Yükselbaba, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2017, ss. 47-82.

Türkiye Anne, Çocuk ve Ergen Sağlığı Enstitüsü. **Cinsel Rüşt, Ergenlik, Evlilik Yaşı, Evlilik Öncesi Cinsel Yaşam, Cinsel İstismar**, Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı, 2019, <https://www.tuseb.gov.tr/>, (05.07.2022), (Evlilik Yaşı).

Türkiye Çevre Sorunları Vakfı. **Legal Aspects of Population Planning and the Status of Women in Turkey**, İngilizce’ye Çev. Virginia Taylor Saçlıoğlu, Önder Matbaa, Ankara, 1986.

Uberoi, Diya ve Maria de Bruyn. “Human Rights versus Legal Control Over Women’s Reproductive Self-determination”, **Health and Human Rights**, Cilt: 15, Sayı: 1, 2013, ss. 161-174.

Ulucan, Devrim. “Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Özel Sayı, 2013, (Basım Yılı: 2014), ss. 369-383.

Uluslararası Af Örgütü. **Beden Politikaları**, Haz. Dila Keleş, Güngörler Matbaa, 2021.

Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu. **IPPF Üreme Hakları ve Cinsel Haklar Bildirgesi**, Çev. Türkiye Aile Planlaması Derneği, Ankara, 1997.

Uluslararası Çocuk Merkezi. **Çocukların Cinsel Sömürü ve Cinsel İstismardan Korunması İçin Terimler & Kavramlar Kılavuzu**, ECPAT Türkiye, 2019.

UN General Assembly. **1999 World Survey on the Role of Women in Development: Globalization, Gender and Work**, Report of Secretary-General, A/54/227, 1999.

UN General Assembly. **Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development**, A/RES/70/1, 2015.

UN General Assembly, Human Rights Council. **Women's and girls' sexual and reproductive health rights in crisis**, A/HRC/47/38, 28 April 2021.

United Nations. "Proclamation of Teheran", **Final Act of the International Conference on Human Rights**, Tahran, 1968, UN Publications, New York, 1968, A/CONF.32/41.

United Nations. **Report of the International Conference on Population**, Mexico City, 1984, United Nations, New York, 1984, E/CONF.76/19.

United Nations. **Report of the United Nations World Population Conference**, Bucharest, 1974, United Nations, New York, 1975, E/CONF.60/19.

United Nations. **Report of the World Conference of the International Women's Year**, Mexico City, 1975, United Nations, New York, 1987, E/CONF.66/34.

United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. **Women's Rights are Human Rights**, United Nations Publication, New York ve Geneva, 2014.

UNFPA. **Reproductive Rights are Human Rights**, A Handbook for National Human Rights Institutions, HR/PUB/14/6, United Nations, 2014.

Uygur, Gülriz. “Hukuk”, **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi**, Ed. Yıldız Ecevit ve Nadide Karkıner, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2011, (Hukuk).

Uygur, Gülriz. “Kadına Yönelik Şiddeti Önlemede Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Önemi”, **Dini Araştırmalar**, Cilt: 19, Sayı: 49, 2016, ss. 209-227, (Kadına).

Uygur, Gülriz. **Toplumsal Cinsiyet Açısından Anayasa Konulu Komisyon Raporu**, Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Yayınları No: 9, TBMM Basımevi, Ankara, 2012, ss. 46-48, (Rapor).

Uygur, Gülriz ve Nadire Özdemir. **Adalet Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği**, (Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi Faz II), CEİD Yayınları, Ankara, 2021.

Uygun, Oktay. **Demokrasi: Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2011, (Demokrasi).

Uygun, Oktay. **Devlet Teorisi**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2014, (Devlet).

Uygun, Oktay. **Hukuk Teorileri**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017, (Hukuk).

Uygun, Oktay. “İnsan Hakları Kuramı”, **Cogito: İnsan Hakları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 13-44, (İnsan Hakları).

Uyumaz, Alper ve Yasemin Avcı. “Türk Hukuku’nda Gebeliğin Sonlandırılması”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 1, 201, ss. 579-638.

Ülper, Sema. **Kadın Sorunu Açısından Bir Felsefe Tarihi Okuması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Ünal, Asife. “Yahudi Geleneginde Kadının Yaratılışı ve Lilit Efsanesi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2017, ss. 103-115.

Ünal, Şeref. **Temel Hak ve Özgürlükler ve İnsan Hakları Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1997.

Üstün, İlknur. **Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Hesaba Katabiliyor Muyuz?**, Ed. Aksu Bora, 2’nci Baskı, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, Ankara, 2011.

Varol, Sibel Fügen. “Kadınların Dijital Teknolojiyle İlişisine Ütopik Bir Yaklaşım: Siberfeminizm”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı: 27, 2014, ss. 219-234.

Verloo, Mieke ve Emanuela Lombardo. “Contested Gender Equality and Policy Variety in Europe: Introducing a Critical Frame Analysis Approach”, **Multiple Meanings of Gender Equality: A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe**, Ed. Mieke Verloo, Central European University Press, Budapest, 2007, ss. 21-49.

Vlastos, Gregory. “Was Plato a Feminist?”, **Feminist Interpretations of Plato**, Ed. Nancy Tuana, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1994, ss. 11-24.

Vogel, Lise. **Marksist Teoride Kadın**, 2’nci Baskı, Çev. Mine Öngören, Pencere Yayınları, İstanbul, 2003, (Kadın).

Vogel, Lise. **Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory**, Brill, Leiden, 2013, (Oppression).

Volkart, Yvonne. “The Cyberfeminist Fantasy of the Pleasure of the Cyborg”, **Cyberfeminism: Next Protocols**, Ed. Claudia Reiche ve Verena Kuni, Autonomedia, New York, 2004, ss. 97-118.

W. Scott, Joan. “Deconstructing Equality-versus-Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism”, **Feminist Studies**, Cilt: 14, Sayı: 1, 1988, ss. 32-50, (Equality-versus-Difference).

W. Scott, Joan. **Feminist Tarihin Peşinde**, Der. Fahriye Dinçer ve Özlem Aslan, bgst Yayınları, İstanbul, 2013, (Feminist Tarih).

Y. Dökmen, Zehra. **Toplumsal Cinsiyet: Sosyal Psikolojik Açıklamalar**, 6’ıncı Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2015.

Yalom, Marilyn. **Antik Çağlardan Günümüze Evli Kadının Tarihi**, Çev. Zeynep Yelçe ve Neşenur Domaniç, Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2002.

Yavaş, Esra. **Tıp Hukukunda Taşıyıcı Annelik**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2019.

Yayla, Atilla. **Liberalizm**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992.

Yıldırım, Hülya Deniz. “Üremeye Yardımcı Tedavide Üçüncü Kişiden Üreme Hücresi Alınması, Yaklaşımlar ve Hukuksal Sorunlar”, **Adli Tıp Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 3, 2017, ss. 143-154.

Yılmaz, Sinan. **Dünyadaki Uygulama ve Mevzuatımız Açısından Kiralık Rahim “Surrogate Motherhood”**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Young, Iris Marion. “Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, **Ethics**, Cilt: 99, Sayı: 2, 1989, ss. 250-274.

Yörük, Altan. “Feminizm/ler”, **Sosyoloji Notları**, Sayı: 7, 2009, ss. 63-85.

Yurtcan, Erdener. “2827 sayılı Nüfus Planlaması Kanununun Getirdiği Yeni Suçlar”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 50, Sayı: 1-4, 1984, ss. 283-289.

Yuvalı, Ertuğrul. **İşçinin Kişisel Özellikleri Bakımından İşverenin Eşit Davranma Borcu**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2012.

Yücel, Özge. “Medeni Hukuk Açısından Toplumsal Cinsiyet, Şiddet ve Ayrımcılık”, **Hukuk ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, 2’nci Baskı**, Ed. Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019, ss. 323-368.

Yüksel, Murat. **Feminist Hukuk Kuramı ve Feminist Düşünce Teorileri**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Yükselbaba, Ülker. “Kadın ve Kamusal Alan: Kadının, Kadın Olarak Var Olma Mücadelesi”, **Kadın, Kamusal Alan ve Hukuk**, Ed. Ülker Yükselbaba, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2017, ss. 1-46.

Wajcman, Judy. “TechnoCapitalism Meets TechnoFeminism: Women and Technology in a Wireless World”, **Labour and Industry: a Journal of the Social and Economic Relations of Work**, Cilt: 16, Sayı: 3, ss. 7-20.

Walby, Sylvia. **The Future of Feminism**, Polity, Cambridge, 2011.

Waldron, Jeremy. “The Mother Too Hath Her Title’ – John Locke on Motherhood and Equality”, **New York University Public Law and Legal Theory Working Papers**, Paper 233, 2010.

Walters, Margaret. **Feminism: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, Oxford, 2005, (Feminism).

Walters, Margaret. “Kadınların Hakları ve Kadınların Uğradığı Haksızlıklar: Mary Wollstonecraft, Harriet Martineau, Simone De Beauvoir”, **Kadın ve Eşitlik**, Der. Juliet Mitchell ve Ann Oakley, Çev. ve Haz. Fatmagül Berktaş, 3’üncü Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 135-228, (Kadınlar).

Warnock, Dame Mary. **Report of the Committee of Inquiry Into Human Fertilisation and Embryology**, 1984, London: Her Majesty’s Stationery Office, Yeniden Basım, 1988, <https://wellcomecollection.org/works/pxgeeqnf/items>, (06.06.2023).

Weber, Alfred. **Felsefe Tarihi**, Çev. H. Vehbi Eralp, 5’inci Basım, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998.

Weedon, Chris. **Feminist Practice and Poststructuralist Theory**, Blackwell, Oxford, 1987, s. 4.

Wender, Dorothea. “Plato: Misogynist, Paedophile, and Feminist”, **Women in the Ancient World: the Arethusa Papers**, Ed. John Peradotto ve J. P. Sullivan, State University of New York Press, New York, 1984, ss. 213-228.

Willard, Charity Cannon. **Christine de Pizan: Her Life and Works**, Persea Books, New York, 1984.

Wollstonecraft, Mary. **Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi**, 2’nci Baskı, Çev. Deniz Hakyemez, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Wood, Janice Ruth. **The Struggle for Free Speech in the United States, 1872-1915**, Routledge, New York, 2008.

Woodroffe, Debby. **Sisters in Struggle**, Pathfinder Press, Newyork, 1971.

World Health Organization. **Gender and Health: Technical Paper**, WHO/FRH/WHO/98.16, 1998, <https://apps.who.int/iris/handle/10665/63998>, (14.02.2021), (Gender and Health).

World Health Organization, Human Reproduction Programme, **Sexual Health, Human Rights and the Law**, WHO Document Production Services, Switzerland, 2015, (Sexual Health).

World Health Organization. **Safe Abortion: Technical and Policy Guidance for Health Systems**, 2'nci Baskı, WHO Press, Switzerland, 2012, (Safe Abortion).

Zihnioğlu, Yaprak. **Kadınsız İnkılap**, 3'üncü Basım, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Zimmerman, Tegan. "Intersectionality: The Fourth Wave Feminist Twitter Community", **Atlantis**, 2017, Cilt: 38, Sayı: 1, <http://journals.msvu.ca/index.php/atlantis/article/view/4304>, (26.07.2019), ss. 54-70.

KARARLAR

Anayasa Mahkemesi, 29.11.1990 Tarih ve E. 1990/30, K. 1990/31 Sayılı Karar.

Anayasa Mahkemesi, 28.02.1991 tarih ve E. 1990/15 ve K. 1991/5 sayılı Karar.

Anayasa Mahkemesi, 22.9.1998 Tarih ve E. 1997/60, K. 1998/53 Sayılı Karar.

Anayasa Mahkemesi, 8.12.2011 Tarih ve E. 2010/119, K. 2011/165 Sayılı Karar.

Anayasa Mahkemesi, 3.10.2013 Tarih ve E. 2012/103, K. 2013/105 Sayılı Karar.

Anayasa Mahkemesi, 29.11.2017 Tarih ve E. 2015/68, K. 2017/166 Sayılı Karar.

Anayasa Mahkemesi, 29.11.2017 Tarih ve E. 2017/130, K. 2017/165 Sayılı Karar.

Anayasa Mahkemesi, 15.5.2019 Tarih ve E. 2017/156, K. 2019/37 Sayılı Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2013/2084 ve 15.10.2015 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2013/2954 ve 19.12.2013 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2014/13327 ve 8.3.2018 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/3146 ve 11.9.2019 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/6818 ve 26.12.2018 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/8572 ve 12.9.2018 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/9211 ve 28.11.2018 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/10945 ve 19.7.2018 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/13077 ve 12.6.2018 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2015/13090 ve 12.9.2018 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2017/17652 ve 15.12.2020 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2017/18196 ve 16.09.2020 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2017/31619 ve 23.7.2020 tarihli Karar.

Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2018/25890 ve 22.2.2022 tarihli Karar.

AİHKom, **Brüggemann and Scheuten v. the Federal Republic of Germany**,
Başvuru No: 6959/75, Karar Tarihi: 12.07.1977.

AİHKom, **R.H. v. Norway**, Başvuru No: 17004/90, Karar Tarihi: 19.05.1992.

AİHKom, **W. P. v. United Kingdom**, Başvuru No: 8416/78, Karar Tarihi:
13.05.1980.

AİHKom, **X v. Denmark**, Başvuru No: 9974/82, Karar Tarihi: 02.03.1983.

AİHKom, **X. v. United Kingdom**, Başvuru No: 8416/79, Karar Tarihi: 13.05.1980.

AİHM, **A, B and C v. Ireland**, Başvuru No: 25579/05, Karar Tarihi: 16.12.2010.

AİHM, **A.K. v. Letonya**, Başvuru No: 33011/08, Karar Tarihi: 24.09.2014.

AİHM, **Aydın v. Turkey**, Başvuru No: 23178/94, Karar Tarihi: 28.09.1997.

AİHM, **Boso v. Italy**, Başvuru No: 50490/99, Karar Tarihi: 05.09.2002.

AİHM, **Bouvet v. France**, Başvuru No: 10410/14, Karar Tarihi: 21.10.2016.

AİHM, **Campbell ve Cosans v. The United Kingdom**, Başvuru No: 7511/76;
7743/76, Karar Tarihi: 25.02.1982.

AİHM, **Collins and Akaziebie v. Sweden**, Başvuru No: 23944/05.

AİHM, **Costa and Pavan v. Italy**, Başvuru No: 54270/10, Karar Tarihi: 11.02.2013.

AİHM, **Csoma v. Romania**, Başvuru No: 8759/05, Karar Tarihi: 15.04.2013.

AİHM, **D. and Others v. Belgium**, Başvuru No: 29176/13, Karar Tarihi: 08.07.2014.

AİHM, **Dickson v. The United Kingdom**, Başvuru No: 44362/04, Karar Tarihi: 04.12.2007.

AİHM, **Dojan and Others v. Germany**, Başvuru No: 319/08, Karar Tarihi: 13.09.2011.

AİHM, **Draon v. Fransa**, Başvuru No: 1513/03, Karar Tarihi: 21.06.2006.

AİHM, **Dubska and Krejzova v. The Czech Republic**, Başvuru No: 28859/11 ve 28473/12, Karar Tarihi: 11.12.2014.

AİHM, **Evans v. The United Kingdom**, Başvuru No: 6339/05, Karar Tarihi: 10.04.2007.

AİHM, **Foulon v. France**, Başvuru No: 9063/14, Karar Tarihi: 21.10.2016.

AİHM, **Frette v France**, Başvuru No: 36515/97, Karar Tarihi: 26.05.2002.

AİHM, **Gauer and Others v. France**, Başvuru No: 61521/08, Karar Tarihi: 23.10.2012.

AİHM, **G.B. and R.B. v. The Republic of Moldova**, Başvuru No: 16761/09, Karar Tarihi: 18.03.2013.

AİHM, **G.H. v. Hungary**, Başvuru No: 54041/14, Karar Tarihi: 09.06.2015.

AİHM, **K.H. and Others v. Slovakia**, Başvuru No: 32881/04, Karar Tarihi: 06.11.2009.

AİHM, **Knecht v. Romania**, Başvuru No: 10048/10, Karar Tarihi: 11.02.2013.

AİHM, **Konstantin Markin v. Russia**, Başvuru No: 30078/06, Karar Tarihi: 22.03.2012.

AİHM, **Kosaite-Cypiene and Others v. Lithuania**, Başvuru No: 69489/12, Karar Tarihi: 04.09.2019.

AİHM, **Labassee v. France**, Başvuru No: 65941/11, Karar Tarihi: 26.09.2014.

AİHM, **Laborie v. France**, Başvuru No: 44024/13, Karar Tarihi: 19.01.2017.

AİHM, **I.G. and Others v. Slovakia**, Başvuru No: 15966/04, Karar Tarihi: 13.11.2012.

AİHM, **Maurice v. Fransa**, Başvuru No: 11810/03, Karar Tarihi: 21.06.2006.

AİHM, **Mehmet Şentürk and Bekir Şentürk v. Turkey**, Başvuru No: 13423/09, Karar Tarihi: 09.07.2013.

AİHM, **Mennesson v. France**, Başvuru No: 65192/11, Karar Tarihi: 26.09.2014.

AİHM, **N.B v. Slovakia**, Başvuru No: 29518/10, Karar Tarihi: 12.09.2012.

AİHM, **Nedescu v. Romania**, Başvuru No: 70035/10, Karar Tarihi: 16.04.2018.

AİHM, **Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland**, Başvuru No: 14234/88, 14235/88, Karar Tarihi: 29.10.1992.

AİHM, **Paradiso and Campanelli v. Italy**, Başvuru No: 25358/12, Karar Tarihi: 24.01.2017.

AİHM, **Parrillo v. Italy**, Başvuru No: 46470/11, Karar Tarihi: 27.08.2015.

AİHM, **Petrovic v. Austria**, Başvuru No: 156/1996/775/976, Karar Tarihi: 27.03.1998.

AİHM, **P and S v. Poland**, Başvuru No: 57375/08, Karar Tarihi: 30.01.2013.

AİHM, **Pini and others v Romania**, Başvuru No: 78028/01, 78030/01, Karar Tarihi: 22.09.2004.

AİHM, **Pojatina v. Croatia**, Başvuru No: 18568/12, Karar Tarihi: 04.02.2019.

AİHM, **R.H. v. Norway**, Başvuru No:17004/90, Karar Tarihi: 19.05.1992.

AİHM, **R.R. v. Poland**, Başvuru No: 27617/04, Karar Tarihi: 28.11.2011.

AİHM, **S.H. and Others v. Austria** Başvuru No: 57813/00, Karar Tarihi: 03.11.2011.

AİHM, **Ternovszky v. Hungary**, Başvuru No: 67545/09, Karar Tarihi: 14.03.2011.

AİHM, **Tysiac v. Poland**, Başvuru No: 5410/03, Karar Tarihi: 20.03.2007.

AİHM, **V.C. v. Slovakia**, Başvuru No: 18968/07, Karar Tarihi: 08.02.2012.

AİHM, **Vo v. France**, Başvuru No: 53924/00, Karar Tarihi: 08.07.2004.

AİHM, **Weller v. Hungary**, Bavuru No: 44399/05, Karar Tarihi: 30.06.2009.

AİHM, **X. v. United Kingdom**, Başvuru No: 8416/79, Karar Tarihi: 13.05.1980.

AİHM, **X and Y v. Holland**, Başvuru No: 8978/80, Karar Tarihi: 26.03.1985.

AİHM, **X and Y v. The Netherlands**, Başvuru No: 8978/80, Karar Tarihi: 26.03.1985.

CEDAW Komitesi, **A.S. v. Hungary**, Communication No: 4/2004, 2006.

CEDAW Komitesi, **L.A. et al. v. North Macedonia**, Communication No: 110/2016, 2020.

CEDAW Komitesi, **L.C. v. Peru**, Communication No: 22/2009, 04.11.2011.

CEDAW Komitesi, **M.D.C.P. v. Spain**, Communication No: 154/2020, 2023.

CEDAW Komitesi, **Medvedeva v. Russian Federation**, Communication No: 60/2013, 2016.

CEDAW Komitesi, **N.A.E. v. Spain**, Communication No: 149/2019, 2022.

CEDAW Komitesi, **S.B. and M.B. v. North Macedonia**, Communication No: 143/2019, 2020.

CEDAW Komitesi, **S.F.M. v. Spain**, Communication No: 138/2018, 2020.

CEDAW Komitesi, **S.H. v. Bosnia and Herzegovina**, Communication No: 116/2017, 2020.

CEDAW Komitesi, **S.N., E.R. v. North Macedonia**, Communication No: 107/2016, 2020.

Danıştay 10. Daire Başkanlığı, 12.10.2021 Tarih ve 2019/12377 E. ve 2021/4701 K. Sayılı Karar.

Danıştay 10. Daire Başkanlığı, 13.01.2022 Tarih ve 2022/121 E. ve 2022/129 K. Sayılı Karar.

Yargıtay 8. Hukuk Dairesi, 2/11/2017 Tarih ve 2017/7553 E. ve 2017/14419 K. Sayılı Karar.

